

JAKÓ ZSIGMOND

ÍRÁS, LEVÉLTÁR, TÁRSADALOM

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2016

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

JAKÓ ZSIGMOND

Írás, levéltár, társadalom

Tanulmányok és források Erdély történelméhez

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2016

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával, az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel való együttműködés keretében jelent meg

© JAKÓ KLÁRA, 2016
© MTA BTK, 2016

Szerkesztők:
Dáné Veronka, Fejér Tamás, Jakó Klára

ISBN 978-963-416-033-5
ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

A kötetben szereplő fényképek lelőhelye:
Kolozsvári Egyetemi Könyvtár,
Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára.
A hátsó borítón szereplő fotót Róth András Lajos készítette

TARTALOM

Homage à Jakó Zsigmond (Fodor Pál).....	VII
Jakó Zsigmond (1916–2008) (Csukovits Enikő).....	XI
Szerkesztői előszó	XV

LEVÉLTÁRTÖRTÉNET, LEVÉLTÁRÜGY

Az erdélyi levéltárügy története	3
Az erdélyi fejedelmek levéltáráról	95
Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai	121
Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről	146
Jelentés a Levéltár 1943. évi működéséről	165
Az erdélyi levéltárvédelem múltjából	186
Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának fondjegyzéke (1949. évi állapot)	240
A kolozsvári Szent Erzsébet Aggház levéltára	253
Jelentés Sütő-Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző levéltáráról	256
Jelentés a naszódi volt Határőr Múzeum levéltári gyűjteményéről	267
A Lészai család levéltárának nyomában	270
Váradai siralmas krónika. Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben	285
Újabb adatok a váradai levéltárak 17–18. századi történetéhez	310
Christianus Pomarius: Regestrum litterarum in cellas ordinatarum (1546)	319

FORRÁSKRITIKA, SEGÉDTUDOMÁNYOK

Erdélyi forráskiadás az utóbbi fél évszázadban	349
Vizakna hamisított okleveleiről	360
A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei	381
Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (16–19. század)	411
Az erdélyi mértéktörténet kérdéseire	469
Vita a capetia szó magyar jelentése körül 1500-ban	474
Stephanus Zamosius: Schediasma de veteribus monetis (1599)	478

TELEPÜLÉS- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Az elpusztult települések kutatása	527
A török kor településtörténeti változásai és következményeik	542
Lakság – Lengyelkék	550
Ember és táj a középkori Biharban	555
Az erdélyi püspökség középkori birtokairól	570
A gyalui vártartomány történetéből.....	594
Belső-Szolnok és Doboka megyék birtokos társadalma az újkorban	667
A hodosi Jakók a középkorban	685
A Farnasi Veres család. Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához	695
A Papfalvi Havasalyi család. Adalék a magyar–román asszimiláció kérdéséhez	717
Jakó Zsigmond irodalmi munkásságának könyvészete	723
Rövidítések jegyzéke	773
Hely- és személynévmutató	783

HOMMAGE À JAKÓ ZSIGMOND

Ha élne, idén lenne 100 éves Jakó Zsigmond. Egy hatalmas történetíró nemzedék kiemelkedő tagja. A 20. századi összes magyar értelmiségi megpróbáltatások elszenvedője és a helytállás egyik mintaképe.

Szakmai életének meghatározó részét – önkéntes vállalással – *kisebbségi* levéltárosként, történészként és egyetemi oktatóként élte le. Ezért ennek az életnek a vezérfonala a folyamatosság és a minőség fenntartása, a kár- és értékmentés volt a mindig nehéz körülmények között. Fennmaradt 90. születésnapján elhangzott beszédének vázlatja, amelyben pályája eredményeit a következőképpen foglalta össze: „1. kutatók nevelése, 2. könyvtár- és levéltárvédelem, 3. saját könyveim.” Hét szóban tömören és világosan kifejezve, miként tette utolsó helyre saját szakmai karrierjét a magyar kulturális pozíciók védelmét szolgáló tevékenységével szemben. A kutatók nevelését nemcsak egyetemi tanári munkájával, hanem szívügye, az Erdélyi Múzeum-Egyesület újraindításával és annak kebelében kutatóintézet létesítésével is szolgálta.

Jóllehet ő maga úgy értékelte, hogy „kényszerű” egyetemi karrierje miatt a vágyott levéltáros-kutatói pályát nem futhatta be, azt hiszem, igazságtalan volt magához. Amit az erdélyi és így az összmagyar levéltárügyért tett, azzal a magyar kutatás aranylapjaira írta be a nevét. 1941 és 1950 között a történetkutatás korszerű műhelyévé fejlesztette az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát, melynek állagát megkészserezte az erdélyi magyar magánlevéltári anyagnak a háborús pusztításokból való kimentésével, melyben személyesen is részt vett. Történeti munkássága pedig – bár elsősorban a magyar, és hangsúlyosan az erdélyi, középkor történetének művelője volt – igen széles területet ölelt fel a medievisztikától, az ehhez szervesen kapcsolódó történeti segédtudományokon (főleg a paleográfia és az írásbeliség története), a közép- és kora újkori társadalom- és művelődéstörténeten (könyv-, könyvtár- és nyomdatörténet, levéltártörténet) át a 19. századi tudománytörténetig.

A Jakó Zsigmond (máig az egyedüli történész, aki mind a Magyar Tudományos Akadémia, mind a Román Akadémia tiszteleti tagja lehetett) születésének 100. évfordulója alkalmából összeállított kötet a tudós olyan írásait foglalja magában, melyek nehezebben hozzáférhető helyeken jelentek meg, illetve eddig kiadatlanok maradtak, s ebben a válogatásban tartalmuknál fogva szélesebb körű szakmai és közérdeklődésre tarthatnak számot.

A tematikus egységekre osztott írások legnagyobb csoportja a levéltár-történettel és levéltárüggyel foglalkozik, ezzel is jelezve, hogy Jakó mekkora jelentőséget tulajdonított levéltári örökségünk megóvásának, megőrzésének és közzétételének. Az 1950-ben államosított Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának (mely a budapesti Országos Levéltárat követően a legnagyobb számban őrizte Erdély és a Partium középkortól újkorig terjedő történetére vonatkozó forrásokat) utolsó vezetőjeként, szemtanúként és résztvevőként számol be a második világháború alatti és közvetlenül azt követő levéltármentésekről, bemutatva az azóta több esetben hozzáférhetetlen állagokat. Ezek az írások nem csupán Erdély középkori és kora újkori történetét kutatók számára igen fontosak, hanem az 1940-es és az az utáni évek történelmével foglalkozók is kordokumentumokként használhatják őket. Egyetemi oktatási segédanyagként is szolgálhat az az eddig publikálatlan kézirat, amely az erdélyi levéltárügy történetét tekinti át, és amely szakemberek számára is tartalmaz új információkat. Reményeink szerint a múlt tanulmányozásával foglalkozók szélesebb köréhez fog eljutni az a fondjegyzék, amely az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1949-ben államosított állagait tartalmazza, feltüntetve azok terjedelmét, feldolgozottságát, így segítve kutatómunkájukat. Két, eddig közöletlen forráskiadás is kapcsolódik e tárgykörhöz: Christianus Pomarius erdélyi szász levéltárrendező szebeni levéltárjegyzéke 1546-ból és Szamosközy István, neves erdélyi humanista történétíró eddig ismeretlen pénztörténeti kézírata 1599-ből. Mindkettő tudománytörténeti jelentőségű.

A kolozsvári egyetemen segédtudományokat és paleográfiát is oktató professzor itt közölt, e terület erdélyi vonatkozásait vizsgáló tanulmányai az egész magyar történettudomány számára fontosak. Település-, népesség- és családtörténeti írásai, melyek módszertani szempontból is példamutatók, imponáló forrásismeretre alapozva mutatják be azokat a demográfiai és társadalmi folyamatokat, amelyek meghatározták Erdély középkori és kora újkori fejlődését, és végső soron kihatással vannak a régió és a magyarság történetére a mai napig.

A könyv, melynek végén közreadjuk a nyolc éve elhunyt történész életművének teljes bibliográfiáját, úgy gondoljuk, méltó tiszteletadás a 100 esztendeje született tudós emléke előtt. Reméljük, hogy egyúttal a mai kor történészei, egyetemi hallgatói vagy egyszerűen csak a történelmünk iránt érdeklődők számára is hasznos és nélkülözhetetlen szakkönyv lesz.

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete már csak azért is kötelességének érezte a tisztelgésnek ezt a formáját, mert alapjában Jakó Zsigmondnak az utóbbi két évtizedben számos alkalommal kifejtett programját valósítja meg: a források feltárását és publikálását, az intenzív levéltári kutatásokra épülő összefoglaló művek készítését és az egységes Kárpát-medencei magyar történetírás megteremtését. Ennek szellemében az elsők között kötött együttműködési szerződést az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel, és ennek köszönhetően mindennapos dolog ma már, hogy az

HOMMAGE À JAKÓ ZSIGMOND

Egyesület kutatói a Történettudományi Intézetben mutatják be legújabb eredményeiket és kiadványaikat. Hiszem, hogy mindezeket látva Jakó Zsigmond mindig szigorú arca és tekintete is megenyhülne kissé.

Végezetül hálásan köszönjük Lovász Lászlónak, az MTA elnökének, hogy nagyvonalú támogatásával lehetővé tette e kötet megjelentetését.

Fodor Pál

JAKÓ ZSIGMOND*

(1916–2008)

Saját bevallása szerint a legkorábbi kisgyermekkorai emléke az volt, amikor 1919-ben megjelentek a román katonák szülőfaluja határában. A szokatlan és felkavaró élmény, amelyre sok évtizeddel később is pontosan visszaemlékezett, több volt egyszeri ijedelemnél, alapjaiban változtatta meg – milliók közt – Jakó Zsigmond életét is. 1916. szeptember 2-án született Biharfélegyházán, amely a trianoni döntéssel Romániához került. A sorsfordító változások jelentős szerepet játszottak abban, hogy Jakó Zsigmond a történelmet választotta élethivatásának. „Gyermekkoromtól fogva nem értettem, hogy én, aki a magyar–román határtól kb. fél kilométerre, egy tanyán születtem, s a környezetemben mindenki magyar, a falu is színmagyar, mégis Romániában élek. Elsősorban önmagam számára akartam tisztázni azt, hogy miként alakult az itteni népesség sorsa, s ebbe beletartozott az én személyes életem és a családomé is” – vallotta 2001-ben egy vele készült interjújában.

Hajdúböszörményi gimnáziumi évek után, 1934-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, történelem–latin szakon. Az 1930-as évek az egyetem legkiemelkedőbb időszaka volt, a történészhallgatók a magyar történettudomány olyan neves képviselőitől tanulhatták mesterségük alapjait, mint Hajnal István, Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Szekfű Gyula. Jakó ilyen indíttatással természetesen Mályusz-szeminarista lett, hozzá írta doktori disszertációját is szülőföldjére, Bihar megye település- és népiségtörténetéről. Már első könyvével bizonyította szakmai kvalitásait, történészi rátermettségét: a *Bihar megye a török pusztítás előtt* (Bp. 1940.) megjelenése után rangos akadémiai díjat nyert (Kőrössy Flóra-díj), és a kötet máig a népiségtörténeti iskola egyik legidézettebb munkája. A friss diplomás fiatalember rövid egyetemi gyakoronkoskodás után 1939-ben a Magyar Országos Levéltárban kezdte pályáját, innen hívták 1941 tavaszán a bécsi döntés értelmében visszacsatolt Kolozsvárra, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába. Jakó ettől kezdve Kolozsváron élt, 1944-ben sem tért vissza Budapestre – hivatástudata, elkötelezettsége arra indította, hogy tudását az erdélyi magyar tudományosság szolgálatába állítsa.

A levéltárnak az államosításig, 1950-ig volt a munkatársa, majd vezetője; Kelemen Lajostól, szeretve tisztelt főnökétől a gyakorlatban sajátítva el a levéltárosi munka és az erdélyi történetírás céhbéli ismereteit, mesterfogásait.

---

* Az írás eredetileg megjelent: Századok 143. (2009) 503–505.

Tudományos pályája megszakítatlanul folytatódott, az 1940-es években sorra jelentek meg publikációi, köztük a legismertebb, *A gyalui vártartomány urbáriumi* (Kvár. 1944.). A háborús események a tudomány kérdései mellett új kihívásokat is hoztak: 1944-től kezdve sokat tett a front nyomában pusztulásnak kitett családi, egyházi, városi levéltárak megmentéséért.

Jakó Zsigmond egyre szélesebb körben ismertté vált tudását nem nélkülözhetette az uralomváltásokat újra és újra megszenvedő, oktatói karának egy részét minden esetben elvesztő kolozsvári magyar egyetem sem. Az önmagát „botcsinálta tanár”-ként jellemző Jakó nem sokkal az egyetem újraindítása után, 1942-ben kezdett tanítani. Tudására különösen nagy szükség volt az anyaországi tanárok többségének hazatérése után: 1947-ben kinevezték a Bolyai (később Babeş–Bolyai) Tudományegyetem tanárává. Noha 1952-ben származása miatt két évre eltávolították az egyetemről, végül 1981-ig, nyugdíjba vonulásáig a Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzoraként dolgozott, emellett a Román Akadémia kolozsvári Történeti Intézetének is munkatársa volt. A szigorú tanár generációk számára adott követendő példát szakmai igényességéből és emberi tartásból, olyan évtizedekben, amikor mindkét tulajdonság luxuscikknek számított. Paleográfiai, levéltári szakkollégiumait az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában tartotta, ahol a hallgatók eredeti források közt kóstolhattak bele a kutatás ízébe.

Paleográfiai óráiból nőtt ki Radu Manolescuval közösen írt kézikönyve, amely magyarul *A latin írás története* címen jelent meg (Bp. 1987.). A vaskos kötet mind Romániában, mind Magyarországon máig tananyag az egyetemeken. Jelentőségét az adja, hogy egyszerre nyújtott világos és teljes képet a latin írásbeliség egyetemes fejlődéséről, ugyanakkor Románia területének írásbeliségét is elhelyezte ebben a képben. Jakó Zsigmond elsősorban a középkort kutatta, de érdeklődése nem állt meg a 16. század első évtizedeinél, egyes tanulmányai 18–19. századi kérdésekkel is foglalkoztak. Kezdeti népismereti, gazdaságtörténeti munkái mellett sorra jelentek meg előbb levéltártörténeti, majd kormányzattörténeti, paleográfiai cikkei, tanulmányai. Az egyre súlyosbodó marxista, majd nacionalista nyomás hatására fordult figyelme a viszonylag politikamentes művelődéstörténet felé; e tárgyban kelt legfontosabb tanulmányai — az erdélyi értelmiségről, írásbeliségről, könyvekről és könyvtárakról — 1976-ban összegyűjtve tanulmánykötetben is megjelentek (*Írás, könyv, értelmiség*. Buk. 1976.).

A pályáját levéltárosként kezdő, levéltári órákat tartó Jakó mindig is tisztában volt a levéltári források jelentőségével, oktatóként azonban azzal is szembesülnie kellett, hogy ezeket a forrásokat csak nagyon kevesen voltak képesek elolvasni, lefordítani, megérteni. Az 1980-as évekre körvonalazódott számára az a program, amelyet az erdélyi történettudomány legfőbb feladatának tekintett, és amelynek megvalósításáért halála napjáig megfeszített tempóban dolgozott: a régió forrásanyagának minél teljesebb körű feltárása, minél gyorsabb, közérthető publikálása. Elsősorban a középkori oklevelek kiadását szorgalmazta, de figyelme és segítő támogatása kiterjedt a fejedelemségekori

iratanyag közzétételére is. Felfogása szerint az erdélyi magyar történetkutatás e hatalmas munka elvégzésével teheti a legnagyobb szolgálatot mind a magyar, mind a romániai tudományosságnak. Jakó maga fogott a program megvalósításához: nyugdíjba vonulása után ideje jelentős részét a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek rég elkezdett regesztázására fordította. Nem volt könnyű helyzetben: Magyarországra nem utazhatott, a Magyar Országos Levéltárban őrzött anyagról olykor csak az egykori egyetemi diáktársak, Borsa Iván és Szent-Györgyi Mária konspiratív segítségével jutott másolatokhoz. Az elkészült anyag *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* címen, két vaskos kötetben 1990-ben, Budapesten, a levéltár kiadásában jelent meg.

A romániai rendszerváltás idejére Jakó Zsigmond már megkerülhetetlen tekintélye, mintegy egyszemélyes intézménye volt az erdélyi történet-tudománynak. Tudását korábban is elismerték, ezekben az években pedig mind a magyar, mind a román tudományosság hivatalos elismeréseit is sorra megkapta. 1970-től volt a bukaresti Társadalomtudományi Akadémia rendes tagja, 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia, 1996-tól pedig a Román Akadémia tiszteleti tagja. 1990-től a Magyar Történészek Világszövetségének társelnöke, számos magyar tudományos kitüntetés (Pro Cultura Hungariae, Széchenyi-díj, Kemény Zsigmond-díj) birtokosa. Jelentős szerepet játszott a nagy múltú magyar nyelvű erdélyi tudományos élet újraélesztésében: 1990-ben közreműködött az Erdélyi Múzeum-Egyesület újraalapításában – amelynek 1994-ig elnöke volt –, az *Erdélyi Múzeum* című folyóirat újraindításában, bábáskodott az egyesületi könyvtár létrehozása fölött.

Sokirányú elfoglaltságai mellett új, minden korábbinál nagyobb szabású munkába, az Erdély teljes középkori oklevélanyagát felölelő *Erdélyi Okmánytár* elkészítésébe kezdett. Tisztában volt azzal, hogy a tervezett sokkötetes sorozatot már nem ő fogja befejezni, de az alapokat még mindenképpen szeretne volna lerakni. A vállalkozás megvalósulása érdekében újra tanítani kezdett: a legfiatalabb generáció képviselőiből munkatársakat toborzott, akiket bevezetett a forráskiadás alapjaiba. A sorozat első kötete, amely az 1023–1300-as évek közötti anyagot tartalmazta, 1997-ben, a második kötet az 1301-től 1339-ig tartó évek forrásanyagával 2004-ben jelent meg. A harmadik kötet – amelynek elkészítésében már jelentős részt kaptak fiatal munkatársai – a napokban [2008] kerül a boltokba, de a munka Jakó elképzeléseinek megfelelően ezután is folytatódik [2014-ben már a negyedik kötet is megjelent].

Jakó Zsigmond 2008. október 31-én, életének 93. évében végleg elköltözött a Házsongárdi temetőbe, az erdélyi magyarság nagyjainak panteonjába. A tudomány szolgálatában eltöltött hosszú élete során számos nehézséggel kellett szembenéznie, de tartása, fegyelme segítségével a legreménytelenebb helyzetekben is kitartott elvei és eszméi mellett. A hosszú, az utolsó hetekig alkotó szellemi munkával töltött élet a sors legnagyobb ajándéka, de Jakó Zsigmond az ajándék mellé még ráadást is kapott: megélhette, megállapíthatta, hogy „a diktatúra idején tudatosan kivéreztetett erdélyi magyar történetkutatás 1990 után talpra állt”. Jakó Zsigmond sokat tett a talpra állításért, ott volt az első

lépéseknél, az út további részét azonban már nélküle kell bejárnia az erdélyi történettudománynak. Dolgozószobájában, az íróasztalával szemközti falon Kelemen Lajos portréja függött – azé a Kelemen Lajosé, aki Jakó méltatása szerint „minden anyagi és hatalmi eszköz nélkül, sivatagi körülmények között, hűséges helytállásával és tanítványain keresztül biztosította Erdélyben a magyar történetkutatás folytonosságát, a magyar néptörténet legfontosabb forrásanyagának megóvásával, összegyűjtésével és közkinccsé tételével pedig a lehetőséget az újrakezdéshez”. Vajon hány erdélyi íróasztal felett lesz az elkövetkező évtizedekben Jakó Zsigmond portréja?

Csukovits Enikő

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A kötet összeállításakor három szempontot tartottunk szem előtt: egyrészt, hogy Jakó Zsigmond olyan írásai lássanak újra napvilágot, amelyek nehezebben elérhetők, mivel vagy pályája korai szakaszában, a második világháború idején Kolozsvárott jelentek meg, vagy az ezt követő évtizedek egyre elzártabb Erdélyében, különböző folyóiratokban. Másrészt beválogattunk olyan tanulmányokat, munkákat, amelyek különböző emlékkönyvekben, előadaskötetekben, illetve magyarországi folyóiratokban olvashatók, és gyakran a szakma figyelmét is elkerülték. Harmadrészt új, Jakó Zsigmond hagyatékában található, eddig közöletlen írások, forrásközlések is napvilágot látnak, hozzájárulva ezzel a nyomtatott életmű teljesebbé tételéhez. Az itt közreadott írások nem csupán Jakó Zsigmond tudományos munkásságához kapcsolódnak, hanem az erdélyi levéltári örökség védelmében és megőrzésében játszott kiemelkedő szerepének is tanúbizonyságai. Ugyanakkor az erdélyi levéltárak sorsára vonatkozóan olyan felbecsülhetetlen értékű adatokat, információkat tartalmaznak, amelyek más forrásokból nem ismerhetők meg, és amelyekkel, véleményünk szerint, minden Erdély múltjával foglalkozó kutatónak, valamint a magyar levéltárügy mai és jövőendő irányítóinak is tisztában kell lenniük.

A közlésre kerülő tanulmányok, tudományos jelentések szövegén nem változtattunk, eltekintve az esetenként a mai szaknyelvben már más értelemben használatos kifejezések igazításától, a helyesírás jelenlegi szabályainak alkalmazásától, a nevek írásmódjának egységesítésétől, az esetleges sajtóhibák javításától, a feltehetően nyomdahibából fakadó kisebb pontatlanságok (felcserélt betűk, értelmetlen szavak stb.) pótlásától, kiegészítésétől. Az ezeken túlmenő, szükségszerű beavatkozásokat szögletes zárójellel jelöltük. A szerzőre jellemző, olykor archaikus szófordulatokat, valamint a latin szavak eredeti, latinos írásmódját megőriztük, még ha adott esetben a mai helyesírási szabályok mást kívánnának is. Három szöveg esetében rövidítettünk a terjedelmen. Az *Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai* című írás függelékében közölt fondjegyzéket elhagytuk, hiszen átfedésben lett volna az e kötetben szintén közzétett, a levéltár államosítás kori állapotát tükröző, jóval részletesebb 1949. évi jegyzékkel. Mivel *A gyalui vártartomány urbáriumai*hoz írt bevezető tanulmány III. részét a szerző később átdolgozta, itt ezt az újabb változatot közöljük, a két eredeti szöveget a logikai gondolatmenet követve kissé megrövidítve igazítottuk egymáshoz. A Belső-Szolnok és Doboka megye magyarságának újkori történetét bemutató írásnak ezúttal csak az

első, a birtokos társadalom vizsgálatára vonatkozó részét adjuk közre, mivel a második részhez a szerző további kutatásokat tartott volna szükségesnek.

Miután a kötet írásai eredetileg különböző jegyzetelési módokat használó kiadványokban láttak napvilágot, a jegyzetapparátust egységesítettük, a *Századok* által használt gyakorlathoz igazodva. A többször idézett műveket rövidített formában használjuk, a rövidítések jegyzéke a kötet végén található. A szakirodalmi hivatkozások esetében a hiányos, de egyértelműen azonosítható címeket, műveket beavatkozásunk jelzése nélkül pótoltuk. Ugyanakkor igyekeztünk a nehezen hozzáférhető, 19. században megjelent munkák helyett, ahol ez lehetséges volt, a művek újabb kiadásaira hivatkozni, ezek megfelelő oldalszámait tüntetve fel. Az eredetiben nem szereplő szakirodalmat szögletes zárójelbe tettük. Levéltári jelzetekként a Mohács előtti oklevelek esetében – a mai gyakorlatnak megfelelően – a DL-, DF-számokat adtuk meg az azokat őrző levéltárak helyett. A többi levéltári jelzetet, amennyiben mód volt rá, aktualizáltuk, ugyanakkor az eredeti szövegben szereplőt, amennyiben az a levéltár történetére (például akkori őrzési helyére) vonatkozó érdemi információt tartalmazott, megtartottuk. A hivatkozott levéltárak szintén rövidített formában kerültek a jegyzetekbe, ezek is megtalálhatók a kötet végén, a rövidítésjegyzékben. Azokban az esetekben, amikor a levéltári forrást nem sikerült kétséget kizáróan azonosítani (mely kiválóan mutatja az utóbbi 70 év levéltárügyi változásait), a jelzetet az eredeti formában hagytuk.

A kötetben, mint említettük, helyet kapott három, eddig még kiadatlan munka: egy tanulmány, illetve két forrásközlés is (Az erdélyi levéltárügy története, Christianus Pomarius/Baumgarten és Szamosközy István/Stephanus Zamosius kéziratai). Ezek esetében a kéziratoknak a szerző/forrásközlő által hagyott állapotát lehetőség szerint megtartottuk, ahol szükséges volt, szerkesztettük a szöveget. Itt is a fentebb már említett közlési elveket érvényesítettük. Meg kell jegyeznünk, hogy a jegyzetapparátus tekintetében a kéziratokban legtöbbször rövidítve, néha csupán utalás szintjén előforduló címekre, jelzetekre voltunk utalva. Ezek kiegészítése, azonosítása teljes egészében a szerkesztők munkája, minden jelölés nélkül.

A kiadvány végén található bibliográfiát az 1996-os *Emlékkönyv*ben megjelent és a 2006. évi *Erdélyi Múzeumban* közzétett irodalomjegyzékek alapján állítottuk össze, az előbbi struktúráját követve. Ezt egészítettük ki a 2006 óta napvilágot látott anyagokkal, de a korábbi időszakból eddig lappangó címekkel is, a lehetőség szerinti teljességre törekedve. Ebben nagy segítségünkre volt a hagyatékban található bibliográfiai adatokat tartalmazó füzet, amelyben a szerző feltüntette az írások pontos keletkezési idejét, leírást adva nemegyszer viszontagságos sorsukról, a cenzúra útvesztőiben való bolyongásukról, ahogyan ezt 1972-ben megjegyezte: „Mindez szolgáljon adaléku a boldog utókorunk napjaink kisebbségi sajtótörténetéhez és ahhoz a szélmalomharchoz, amelyben életemet el kellett vesztegetnem.”

A kötethez készített mutató tartalmazza valamennyi, a főszövegben említett személy- és helynevet. Nem szerepelnek viszont a lábjegyzetekben elő-

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

forduló szerzők nevei, valamint más személy-, illetve helynevek. Kivételt képeznek a forráskiadások, hiszen ott jegyzetbe kerültek az eredetiben szereplő esetleges megjegyzések, későbbi kiegészítések.

Technikai okok miatt a közlemények eredeti illusztrációs anyagát nem mindenütt közöltük újra, de bekerült a kötetbe öt, eddig publikálatlan fénykép az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának utoljára otthont adó Farkas utcai Bethlen-Nemes palotabeli helyiségekről, 1948-1949-ből, közvetlenül az államosítást megelőző időből.

A Szerkesztők

LEVÉLTÁRTÖRTÉNET, LEVÉLTÁRÜGY

AZ ERDÉLYI LEVÉLTÁRÜGY TÖRTÉNETE*

Alig néhány évtizede, hogy a gyors ütemben differenciálódó történeti segédtudományok sorában új diszciplínaként jelentkezett a levéltártudomány, mely a legjelentősebb forráscsoport problémáival foglalkozik. Jelentősége párhuzamosan növekedett annak a tudatosulásával, hogy elmélyülő és alapos múltkutatás a levéltárak rejtett kincseinek feltárása nélkül többé nem lehetséges. A társadalmi és gazdasági jelenségek, valamint a történelem személytelen mozgatóerői iránt érdeklődő újabb kutatási irányok ugyanis csak igen kis mértékben használhatják fel az előző korszakok főként politikai mozzanatokot megvilágító forrásközléseit. Az ő anyaguk nagyjából bolygatatlanul pihen a levéltárak polcain, vagy nem is ritkán minden gondozás nélkül kallódik. Érthető tehát, hogy az új irány hívei fokozott megértést mutatnak a levéltári forrásanyag sajátos kérdéseivel szemben. Legjelentősebb képviselői – nálunk, magyaroknál – éppen úgy, mint külföldön, többnyire levéltárosok, vagy a levéltárakkal szoros kapcsolatban álló szakemberek. Ennek a szoros szövetségnek világos egymásra utaltságuk az alapja. A levéltártan a kulcsot ígéri ahhoz a kimeríthetetlen anyagraktárhoz, melyből a társadalom- és gazdaságtörténész építőanyagát kénytelen venni. Ő viszont

---

* Egy nagyobb összefoglaló munka egyik fejezetéhez úttörés ez a tanulmány. Előmunkálatok hiányában a rendelkezésre álló rövid idő alatt többre nem is vállalkozhatott. [Az 1947–1948-ra keltezett kézirat ebben a formában először lát napvilágot, jegyzeteit a kötet szerkesztői véglegesítették. Keletkezéstörténetéhez köthető az a gépiratban fennmaradt előszó jellegű szöveg, melynek címlapján a következő áll: „Kelemen Lajosnak 1948 karácsonyán”. Noha az alább közölt bevezető sorok az erdélyi református egyház levéltárügyének történetével foglalkozó kéziratot előzik meg, mely az Erdélyi levéltárügy története I. címet viseli (megjelent *Jakó Zsigmond*: Írás, könyv, értelmiség. Buk. 1976. 103–137.), úgy gondoljuk, hogy magyarázatul szolgál az e témában írt, itt közlésre kerülő tanulmány megszületéséhez. „Az Erdély múltjával foglalkozó historikusok a közelmúltban nemzetiségre való tekintet nélkül együtt ünnepelték az Erdély-kutatás ősz, magyar mesterét, a hetvenéves Kelemen Lajost. A levéltárügy erdélyi magyar munkásai úgy érezték, hogy Kelemen Lajost azzal ünneplik meg legméltóbban, ha egy lépéssel előbbre viszik azt az ügyet, amelyért Nestorunk egész életét hozta áldozatul: az erdélyi történeti forrásanyag védelmét.

Ez a tanulmányosorozat, melynek első darabját itt veszi az olvasó, a magyar szakemberek hitvallása Kelemen Lajos életművének folytatása mellett. Egyben szolgálat Kelemen Lajos szellemében a magyar tudományosság részéről azok irányában, akik országunk modern levéltárvédelmének kiépítésén fáradoznak. A tét, ami a most folyó országos küzdelemben kockán forog – hogy a leghivatottabb szakembert, Aurelian Sacerdoțeanu idézzem –, nem kevesebb, mint hogy Románia megtarthatja-e vagy sem azt a kiváltságos helyzetét, melyet forrásadottságának

a szürke hétköznapiak korábban haszontalannak vélt emlékeit, tehát a történeti forrásanyag nagyobbik részét illeszti össze értelmes egésszé és eleveníti meg az önmagukban semmitmondó részleteket. A levéltártudomány ugyanis két vonatkozásban nyújt jelentős segítséget a kiadatlan forrásokkal dolgozó kutatóknak: 1. Igyekeznek az iratanyag fennmaradását biztosító kezelési, technikai stb. eljárásokat állandóan tökéletesíteni. 2. A források keletkezési körülményeinek feltárásával az egyes adatok helyes értelmezését segíti elő. A levéltártani irodalom tehát a legtisztább szolgálat a történettudomány érdekében, éppen olyan önzetlen, akárcsak a jó levéltáros munkája

---

gazdagsága tekintetében Délkelet-Európában élvez. Ez készítette a levéltárügy magyar munkáit arra, hogy rendre tisztázzák az erdélyi levéltárak hatékony védelmének megszervezéséhez nélkülözhetetlen történeti előzményeket.

Ezek a tanulmányok, a fentiekből is kitetszően, praktikus levéltárvédelmi célokat óhajtanak szolgálni. Beosztásuknál, a sürgető gyakorlati követelmények kívánták meg, hogy az egyes levéltárszervezetek az őket fenyegető veszélyek nagysága szerinti sorrendben ismerttessék. Így került a református levéltárügy fejlődésének bemutatásán keresztül először a magyar egyházak levéltárvédelmének problematikája megtárgyalásra. Ennek a tudományos anyagnak a kérdései után majd rendre sorra kerülnek a törvényhatósági (megyei és városi), családi, közületi és gazdasági levéltárak keletkezésének történeti adatai és megóvásuknak gyakorlati teendői. S végül az egész munkát lezárja az egyes erdélyi levéltárak mai állapota, anyaga felől tájékoztató levéltári vezető. Ezt a több évre terjedő kollektív munkát ajánlják fel Erdély magyar levéltárosai mesterüknek, Kelemen Lajosnak.

Közel félszázad telt el azóta, hogy Kelemen Lajos fáradhatatlanul menti, gyűjti és feltárja az erdélyi múlt emlékeit. Az Ő feltűnést kerülő, tiszta életének az volt a hivatása, hogy a romániai magyarság körében megteremtse a pozitív alapokat a történelmi stúdiók továbbfejlődése számára. Kellő távlatból visszatekintve megállapítható, valóban nem kis mértékben éppen Kelemen Lajos személyes fáradozásának és az általa megindított gyűjtőmunkának köszönhető, hogy ma a gazdaság-, társadalom- és helytörténet, a levéltártan és a történeti segédtudományok, valamint a művészettörténelem Erdélyben is új feladatok megoldására vállalkozhatik és rálephet a múlt teljesebb megelevenítéséhez vezető friss utakra. Csak egészen kivételes egyéni életnek adatott meg, hogy a tudomány jövőjének fejlődése számára a levéltáros Kelemen Lajoséhoz hasonló szolgálatot tehesse.

Az elmúlt negyedszázadban az erdélyi történeti források épségének magyar élő lelkiismerete Kelemen Lajos volt. Magyar részről szinte egyedül az Ő személye testesítette meg az erdélyi levéltárvédelmet. Kelemen Lajos ugyan az erdélyi magyar ágnak a hajtása, munkájának eredményeit, a pusztulás elől összegyűjtött magyar magánlevéltárakat azonban az erdélyi történet minden kutatója, nemzetiségre való tekintet nélkül egyaránt használhatja az általa nagyra fejlesztett Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában.

Kelemen Lajos életműve és tudományos magatartása az erdélyi levéltárügy nagynevű magyar munkásainak, a gyulafehérvári levéltárat életük kockázatásával is mentő Szamosközy Istvánnak, Pápai Jánosnak és Taraczközi Ferencnek az emlékéit idézi fel elénk a 17. századból. Azokét, akiknek a féltő szeretete és bátor helytállása nélkül a késői kutató legfeljebb csak szegényes, szürke képet adhatna az erdélyi történet számtalan kérdéséről. Kelemen Lajos, éppen úgy, mint említett elődei, az egyetemes tudomány kincsévé tette azt, amit az enyészet torkából kiragadott. Ezért közös értéke Ő mind a magyar, mind pedig a román tudománynak.

Összefogni az Erdélyben együtt élő népek fiaival a közös múlt emlékeinek megmentése végett a tudomány előbbre vitele érdekében, ezzel a nagy tanulsággal szolgál Kelemen Lajos hetven esztendeje minden idők erdélyi levéltárosainak.”]

a kutatók számára.¹ A fentebb érintett szoros kapcsolatból következik azonban, hogy a levéltárügy rendezettsége elengedhetetlen előfeltétele a színvonalas történetírásnak. Annak bizonyítására viszont külföldi példák hosszú sora vonultatható fel, hogy a levéltárügy kérdéseinek kielégítő megoldása nem remélhető tervszerű irodalmi előkészítés, a problémák alapos megvitatása nélkül. A hazai levéltártani irodalom művelésén keresztül tehát végső soron mind a magyar, mind a román korszerű történetkutatás kibontakozását véljük elősegíteni.

A levéltári kutatás azonban mindaddig nagy mértékben a szerencsés véletlen függvénye marad, amíg történészeink nem ismerik részletekbe menően a forrásképződés és iratvédelem helyi menetét, amíg nem tudják, hogy az egyes történeti korok forrásanyagát milyen levéltártípusokban kell keresniök, vagy hogy milyen természetű iratokat remélhetnek a városok, a vidéki törvényhatóságok (megyék és székek), a birtokos nemesi családok, vagy az egyes egyházak és különböző intézményeik napjainkig fennmaradt levéltáraitban. Ezekben a vonatkozásokban óhajtának alapvető, sommás tájékoztatást adni az alábbi sorok az iratvédelem és a levéltárképződés erdélyi kezdeteinek felvázolása útján.

Egy percig sem áltatom magamat, mintha a levéltárügy, levéltártan és a történettudomány között előbb érintett összefüggés szakköreink előtt nem volna régen ismeretes. Sajátos hazai viszonyaink azonban – úgy érzem – mégsem teszik ennek kihangsúlyozását feleslegessé. Legalábbis az utolsó fél évszázad történelmi szakirodalmán végzett megfigyelés ennek feltételezésére feljogosítani látszik. Magyar, román vagy szász szerzőktől egyaránt megállapítható, hogy rekonstrukciós munkájukhoz elsősorban s szinte kizáróan csak a nyomtatásban közkézen forgó forrásanyagot használják fel. Apró monográfiácskáktól eltekintve legritkább esetben található olyan átfogóbb jellegű mű, melynek alkotója önálló levéltári kutatásokkal igyekezne áthidalni az egyes anyagpublikációk között tátongó űröket.

Ennek a munkamódszernek a hátránya országunkon belül is elsősorban Erdélyben érződik, s ma már egyenesen úgy tetszik, hogy éppen az egyik fő akadálya az Erdélyben általánosan hiányolt társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások fellendülésének. Ennek a megfigyelhető jelenségnek okát keresve, azt abban véljük megtalálni, hogy a kiadott és levéltári forrásanyag egymáshoz való mennyiségi viszonya Erdélyben és az Ókirályságban egészen eltérően alakul. A Kárpátokon túli országrészek kutatója valóban szinte minden 1800 előtti fontosabb kérdéshez hozzászólhat a fennmaradt források tekintélyes részét felölelő oklevéltárak alapján. Az erdélyi historikus azonban már a középkori, még kevésbé természetesen az újabb kori témák esetében semmiképpen sem mentesülhet a levéltári kutatás kényelmetlenségeitől – ha komolyan akar foglalkozni kérdésével. Nem azért, mintha az erdélyi forráskiadványok száma elmaradna amazoké mellett. Hanem azért, mert a hasonlító

1 Mindezekre l. *Szabó István*: A magyar levéltári irodalom feladatai. Ltközl 14. (1936) 7–22.

hatatlanul bővebben buzgó erdélyi írásbeliség emlékeiből ezek a publikációk csak elenyészően kis töredéket foglalnak magukba. Ezek csak ízelítőül szolgálhatnak arra vonatkozóan, hogy mi minden remélhető még a levéltárakban.

Az eltérő történeti forrásviszonyok hozzák magukkal, hogy Erdélyben a historiográfiának sokkal inkább a levéltárakra kell alapoznia munkáját, mint az ország többi tartományaiban. A levéltárügy kérdései tehát lényegében érintik, elősegíthetik vagy hátráltathatják az Erdélyre vonatkozó történeti kutatást. Mindebből következik az is, hogy a levéltártudomány itt tehet legnagyobb szolgálatot a történettudományunknak. Szerény véleményem szerint, ha az Erdély régebbi múltjának feltárására irányuló erőfeszítések meg akarnek felelni a korszerű, újabb követelményeknek, akkor az eddigiéknél fokozottabb mértékben kell a levéltári forrásanyagra támaszkodniuk. Egy ilyen kapcsolatnak természetesen nem maradnának el a jótékony kihatásai a mai szubjektív munkamódszerekre sem. Az előfeltételek egy ilyen belső reformra adva vannak, hiszen Erdély az ország történeti forrásokban leggazdagabb tartománya. Ez a többi országrészhez viszonyítva nyugati bőségű emlék-tömeg pedig egyenesen kínálkozik a nyugati munkamódszerek átültetésére és a hazai talajban való általános meghonosítására. Mindezeknek a lehetőségeknek a láttán, igazán csodálkozva kérdezheti valaki: miért nem Erdély vezet a hazai történeti kutatásokban? Bizonyára azért, mert az itteni történetírás nem azokkal a többi országrészekről eltérő módszerekkel dolgozik, melyeket forrásanyaga előír számára.

Az erdélyi historiográfia korszerű átalakulásának egyik lényeges előfeltétele: 1. a levéltárvédelem tervszerű kiépítése, 2. a lehetőség megadása a levéltáraknak, hogy elláthassák azokat a feladatokat, amelyeket a historiográfia igényel tőlük. Ezek a feladatok egészen nyersen megfogalmazva ebbe sűrítethetők össze: a) a konzerválás, rendezés és a zavartalan kutatás előfeltételeinek biztosítása, b) azoknak az anyag értelmezéséhez nélkülözhetetlen segédtudományi (diplomatikai, hivataltörténeti stb.) kérdéseknek a munkába vétele, melyeknek megoldása – teljesen eltérők lévén az ókiráltságokétól – egyedül az erdélyi kutatókra vár.

Minden levéltárvédelmi rendszer vagy akár csak intézkedés eredményességének – a külföldi példákkal bizonyítható ez – az a titka, hogy a történeti előzmények teljes ismeretében az adottságokra épít-e vagy sem? Ezek a sorok az erdélyi levéltárvédelem múltját megvilágítva, azokat az alapokat igyekeznek feltárni, melyből az új intézkedéseknek ki kell nőniök. Két világháború pusztításaival és három uralom változásaival a hátunk megett valóban érdemes egy kicsit megállni, a megtett úton való végigtekintés végett, hogy kijelölhessük azt a helyes utat, melyen a jövőben járnunk kell. Bizonyára nem veszi senki sem illetéktelen beavatkozásnak a magyar szakemberek részéről, ha az ország levéltárvédelmi kérdéseinek megoldásához szerény tapasztalataikat és munkaerejüket felkínálják. A múlt közös emlékei iránti közös felelősség vezeti őket ennél a lépésnél s az erkölcsi alapot a hozzászóláshoz az az önzetlen szolgálat adja meg, melyet a magyar szakemberek a levéltárak anyagának

évszázadokon keresztül való féltő megóvásával a román tudományosságunk is tettek Szamosközy Istvántól kezdve napjainkig. De ha a múltat nem is tekintjük, az erdélyi magyar történetírás ünnepelt mestereinek egész élete mindennél beszédesebben bizonyítja, hogy az áldozatos, féltő szeretet, mellyel az erdélyi magyar levéltárosok saját népük és szűkebb pátriájuk történetének emlékeit megőrizni és a kutatás számára feltárni igyekeznek az erdélyi magyarság és románság múltjának egybe fonódottsága következtében ugyanakkora szolgálat a román, mint a magyar tudomány művelőinek. Ennek a szolgálatnak nem biztosítani a kellő munkateret a kiépítendő romániai levéltárvédelmi rendszerben, minden bizonnyal az ország levéltárügye és ennek következményeként nem csupán a magyar, hanem a román tudományosság is súlyos kárát látná.

A levéltárvédelemnek az az értelmezése, melyet ma értünk e kifejezés alatt, nem régibb a pozitivistá történet szemlélet uralomra jutásánál. A 19. század fedezte fel az addig főként elbeszélő kútfőkből ismert középkor gazdag új forrásanyagát: az okleveleket. Az oklevelek hiányt pótló szerepének felismerésével párhuzamosan nőtt az ezeket őrző levéltárak megbecsülése. Mindeközben a levéltárak lettek a nemzeti történelem legfontosabb műhelyeivé. Ennek következményeként az iratvédelem és a levéltárak sorsát korábban meghatározó gyakorlati (birtokjogi, közigazgatási stb.) szempontok mellett egyre nagyobb tért nyertek a tudomány követelményei. A levéltári forrásanyag megóvásának és a tudomány számára hozzáférhetővé tételének a vágya lett a mozgatója a modern levéltárvédelemnek.

Bár ilyen, elsősorban a tudomány érdekeihez igazodó levéltárvédelemről a 19. század előtti időkben sem Erdélyben, sem máshol nem beszélhetünk, az ezt megelőző koroktól sem voltak idegenek az irat- és levéltárgondozás szempontjai. Főként a 18. századi felvilágosodott abszolutizmus mutat feltűnően sok megértést, elsősorban az állam szempontjából fontos hivatalok regisztratúráinak rendezési és védelmi kérdésével szemben. Minthogy azonban akkor a levéltárak még lelegevenebb szoros kapcsolatban állottak az őket termelő, tápláló szervezetekkel (családdal, hivattal stb.), ezt a védelmet természetesen nem a tudomány, hanem a levéltárképző tényezők mindennapi életének gyakorlati követelményei irányították. Mindegyik levéltártulajdonosnak fontos érdekei fűződtek iratai megőrzéséhez és kezelhetőségéhez. Ezek elmulasztásából ugyanis zavarok, bonyodalmak, súlyos anyagi károk vagy jogsérelmek származhattak a hanyag személyre vagy közületre. A gyakorlati élet is kitermelte tehát a maga „levéltárvédelmét”, amely – valljuk meg őszintén – legalábbis a magánlevéltárakat illetően, sokkal jobban biztosította az iratanyag fennmaradását, mint azok a bürokratikus megoldások, amelyeket a tudományos levéltárvédelem a polgári korszakban felmutathatott.

A mai levéltárvédelem előzményeit általában a 18. századig szokás viszszevetni, amikor az állam javát munkáló új abszolutizmus etatisztikus megfontolásoktól vezettetve Európa-szerte rendet teremtett a hivatali ügyintézésben és iratkezelésben. Ezek a nagyszabású levéltári mozgalmak azonban

a kormányzást érintő közlevéltárakon és hivatali regisztratúrákon nem terjedtek túl. Jótékony hatásuk ennek ellenére sem maradhatott el a magánlevéltárügyre vonatkozóan sem, s így az új iratkezelési elvek meggyökereztetésével közvetve elindítói lettek a családi, egyházi stb. levéltárakban a 18–19. század fordulóján lezajlott korszerűsítő nagy rendezéseknek. A volt osztrák–magyar államszövetség tartományaiban, így Erdélyben is, a 18. század kezdetétől egészen napjainkig terjedő idő az átmeneti korszak a kizárólagosan a társadalom saját erejével történő individuális középkori iratvédelem és az állam növekvő beavatkozásával jellemezhető legújabb kori levéltárvédelem között. A régi levéltárak értékesebb és nagyobb részét alkotó magánlevéltárak ugyan még a korszak elején jó ideig nem sok jelét adták a levéltárkezelés terén időszerűvé lett nagy változásoknak. A hatósági levéltárak azonban központi kormányzati intézkedésekre ekkor nyerték el mai rendjüket. A közlevéltárak típusát a korábbi századokban egyedül képviselő hiteleshelyi archívumok szintén jótékony ösztönzéseket kaptak az államtól regnicolaris anyaguk korszerűbb kezelésére és rendezésére. Ma már világosan látszik, hogy a 18–19. század folyamán kialakult mai levéltár-fogalmunk éppen a modern ügykezelés írásbeliségének mindent elöntéssel fenyegető méretei következtében napjainkban válságba került és átalakulóban van. Következésképpen tehát az iratgondozás és levéltárvédelem is új problémákkal került szembe és – mondjuk ki bátran – új korszak előtt áll. Éppen ezért történetileg is helyesnek látjuk, ha a könnyebb áttekintés érdekében a 18. századtól kezdve napjainkig terjedő korszak változatos törekvéseit az alábbiakban egyetlen egységben ábrázoljuk. Teljesen azonos módszereik még szorosabban fűzik egybe a 17. század végéig nyúló fél évezred legkülönbözőbb levéltár-tulajdonosainak gondozási ténykedéseit, melyeket a teljesség kedvéért bevezetésként szintén összefoglalni törekszem. E felvázolt fejlődési fokozatoknak megfelelően igyekszem dolgozatomban ábrázolni az erdélyi levéltárvédelem útját. Az írásbeliség kezdetétől (12. század) a 18. század első évtizedeiig nyúló korszakban a levéltártípusok kialakulását és a meglehetősen egységes védelmi intézkedéseit igyekszem bemutatni. A jelen század második évtizedében lezárult újabb korszak teremti meg hosszú fejlődésen át a több gyökérből táplálkozó modern levéltárvédelmet.

A történeti áttekintésünk során bemutatásra kerülő megoldások természetesen nem vonhatók minden további nélkül a levéltárvédelem mai fogalma alá. Napjaink iratvédelme a korszerű levéltártan elgondolásait és elveit igyekszik átültetni a gyakorlatba a levéltár-politika segítségével. Amiként a modern levéltárvédelem a mai kor szükségleteit igyekszik kielégíteni, ugyanúgy a megelőző korok is saját igényeik teljesítését várták el az iratvédelemtől és a levéltáraktól. A maitól eltérő kívánalmak természetesen a mostanitól különböző megoldásokat termeltek ki. Ezeknek a szerepe azonban a maguk idején az egyes levéltárakat illetően ugyanaz volt, mint a modern levéltárvédelemnek egy állam egész levéltárállományára vonatkozóan. Mindegyik a maga fejlettségi fokának megfelelően, akár gyakorlati, akár pedig tudományos indítások alapján egyazon ősi emberi vágyat óhajtott és igyekszik ma is

kielégíteni: véges életünk tapasztalatait, eredményeit az írás csodálatos eszközével rögzítve minél biztosabban átörökíteni az utánunk következő nemzedékekre.

A levéltárak legkorábbi kezdetei Erdély területén a 12–13. század fordulójára tehető. Az írásos bizonyítás szokásának újraeredése az európai nagy írásválságot követően becsessé tette a közvélemény szemében a jogbiztosító iratokat. Kívánatosná vált tehát ezeknek gondos megőrzése.

A levéltárak kialakulása és a primitív konzerváló törekvések tehát teljesen egyidősek, hiszen éppen a megtartás vágya vezet a levéltárak kialakulásához. A középkori társadalom azonban az írásnak jó ideig csak a jogbiztosító szerepét ismerte fel. Ítélete szerint csak az az irat érdemes megtartásra, mely valami jog bizonyítására alkalmas. Azonban ez is csak addig számíthatott megőrzésre, míg jogi használhatósága fennállott. Ennek megfelelően levéltárak képződése azoknál a társadalmi egységeknél (család, város, egyház) indulhatott el, amelyeket valamely rendi állapotot vagy birtokjogot biztosító közös kiváltságlevél környezetüktől elkülönítve egységként összekapcsolt. E kiváltságok és jogok érvényesítéséért, bővítéséért vagy megvédéséért folytatott tevékenység jogi értékű írásos emlékei – sokáig egyedül számíthatván mind írásba foglalásra, mind pedig megőrzésre – alkotják a középkori levéltárak anyagát, a kiváltságok birtokjogot, és ami ezzel járt, rendi állást biztosítottak leggyakrabban. Éppen ezért legrégebb levéltáraink a birtokkal rendelkező családok és privilegizált közösségek életével kapcsolatban képződtek. Az államélet még igen sokáig hiányzik a levéltárképző tényezők sorából. A kormányzás ekkor még egyrészt az írásbeliség bekapcsolása nélkül folyik, másrészt pedig, ami jogbiztosító értékű – azaz megőrzésre érdemes – irat termelődik működése közben, annak fenntartására a király vagy a decentralizált hivatalszervezet tisztségviselőinek családi levéltárai vállalkoztak. A középkori felfogás szerint a köztisztséget viselőnek hivatali ténykedésével kapcsolatos iratanyaga az ő magántulajdonát alkotja, mellyel szabadon rendelkezik. Önmaga igazolására, utódai okulására vagy pusztán „pro decore familiae” azt és annyit tart meg vagy semmisít meg belőle, amennyit éppen akar. A rendi társadalmat csak a joglevelek megtartása érdekelte, mely legtöbb esetben a családi levéltárakkal biztosítható volt. A több családot egyenlő jussal illető iratok pártatlan őrzését és kezelését viszont a gyakorlat áthárította a hiteleshelyekre, melyek amúgy is ellátták a birtokos osztályok írásbeli igényeit. Így a rendi birtokos társadalom teremtette meg az egyházzal szövetkezve a saját szükségére a legrégebb erdélyi közlevéltártípust is: a hiteleshelyi levéltárakat. Ennek megfelelően ezeket mint a saját kizárólagos tulajdonát tekintette. A különbség csupán annyi, hogy a hiteleshelyi iratanyagot nem családja, hanem osztálya (rendje) tulajdonaként tartotta magáénak és tett meg mindent a megóvása érdekében olyan időben, amikor az államvezetés még érzéketlen volt a közérdekűbb iratok fenntartási kérdései iránt. Az erdélyi levéltárügy fejlődésének 18. század elejéig kinyúló első korszaka tehát lényegében egyetlen komoly levéltártermelő

tényezőt ismert csupán: a társadalmat.² Ebből viszont logikusan következik, hogy e kor iratgondozása is a társadalomnak az államhatalomtól teljesen független ténykedése. Minthogy Erdélyben a Habsburgok által behozott modern bürokratikus államkormányzat előtt hivatali regisztratórák nem voltak, e korszak levéltárkezelését egyrészt a családi levéltárakkal, másrészt pedig a hiteleshelyi levéltárakkal tipizálhatjuk. Az előbbi csoportba sorolhatjuk még a családi levéltárakon kívül az egyházi és városi levéltárakat, sőt a vármegyék, székek archívumait – amennyiben és ahol ezekről ebben a korszakban egyáltalán szó lehet, valamint ebben a korban még a natiók levéltárait is. Ezekkel állíthatók szembe a jövő típusaként a saját ügyrendszerű hivatali működésük termékeivel és magánosok letételeivel egyidejűleg gyarapodó hiteleshelyi levéltárak. Bár kezelését és összetételét illetően inkább az első csoportba, a családi levéltárak közé lenne sorolandó a fejedelmi levéltár is, anyagának közjogi vonatkozásainál fogva mégis helyesebb a két előbbi között jelölni ki a helyét és külön tárgyalni. Mielőtt azonban az egyes típusok sorsát végigkísérnők, vessünk egy pillantást az erdélyi levéltárak kialakulására. Az írásbeliség utáni igény nem egy időben jelentkezik a társadalom különböző rétegeiben, ezért az iratok megmentésének, őrzésének szüksége is fokozatosan terjedt.

EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK

Amiként a nehézkesen bontakozó erdélyi írásbeliség legelső hajtásai az egyházakkal kapcsolatosan jelentkeznek, ugyanúgy ezek életével indul meg a legrégebbi levéltárak képződése is. A nomád kultúrkörből a keresztyén népek közösségébe fokozatosan átlépő magyarság életében az egyházi szervezet volt az első szilárd pont, mely körül a korszerű új berendezkedés kikristályosodása elindulhatott. Ez az évszázadok alatt Nyugaton kifermálódott bámulatos szervezet készen kínálta az új világában bátortalanul tapogatózó magyarságnak jól bevált megoldásait. A római egyház a fennhatóságának általános elismertetéséért folytatott küzdelmekben korán megtanulta mekkora fontossággal bírnak a jogbiztosító oklevelek – még az erőszakkal szemben is. Az írást tehát akkor és ott sem tartotta feleslegesnek, amikor vagy ahol a világi társadalom még az élőszó bizonyosságának adott inkább hitelt, mint a betűnek. Az írás ismeretének fenntartásával, de még inkább jogai és kiváltságai írásba foglaltatásával – az egyház egyszerre lett az írásbeliség és a levéltárak kialakulásához vezető új, jogi gondolkodásmód elindítója. Az egyháznak az írással szembeni e magatartásának köszönhető, hogy egyházi levéltáraink emlékei olyan korai időkbe vezetnek vissza a kutatókat, ahova a világi társadalom ar-

2 *Fekete Nagy Lajos: A levéltárak kialakulása. Ltközl 14. (1936) 29.*

chívumai segítségével el nem juthatnánk. Különösen itt, Erdélyben van fokozott jelentősége az egyházi levéltáraknak, minthogy a világiak írásbelisége feltűnően vontatottan és későn indult meg.

Az egyházak levéltárának ugyanaz volt a szerepe, mint a családok vagy városok levelesládájának: fenntartani a tulajdonos birtokjogait, kiváltságait igazoló iratokat. Kezdetben még mennyiség tekintetében sem lehetett köztük lényeges különbség. Mégis az írással szembeni pozitív magatartáson kívül egyéb oka is van annak, hogy ma az erdélyi történelem legrégebbi írásos emlékeit az egyházi levéltárakban találjuk. És ez pedig az, hogy az iratok megőrzésének kedvezőbb előfeltételei itt adottak voltak. A levéltári anyag tartósan sértetlen fennmaradásához, egyenletes gyarapodásához lényeges kellék az állandóság. Folyamatosság a levéltárat termelő tényező életében és állandóság az őrzőhely tekintetében. Az előbbi, minthogy az egyházak birtokállománya állandóan növekedett, az utóbbi pedig az állandó és szilárd székhely következtében az egyházaknál kiválóan biztosítva volt. Püspökségeknek, káptalanoknak, kolostornak jól megépített, többnyire erősített szállása volt, évszázadokon át ugyanaz, ahol minden eshetőség ellen védve tárolhatta okleveleit. Ehhez járult még nem lekicsinylendő védelemként a középkori embernek az egyházzal, épületeivel szemben általában tanúsított respektusa. Mindezek már a kezdet kezdetén igen eredményessé tették az egyházi iratvédelmet.

A katolikus egyház központosított kormányrendszere, szervezeti kérdéseinek általános érvényű szabályozása feljogosít bennünket arra, hogy az erdélyi egyházi levéltárak kialakulását analógiák segítségével képzelgethessük el. A gyulafehérvári püspökség és káptalan, a kolozsmonostori konvent és a többi szerzetesi rendházak magánlevéltárai ugyanúgy és nagyjából ugyanakkor alakulhattak ki, mint általában a közép-európai térség egyéb történelmi tájegységeiben, vagy a Magyar Királyság nyugatabbra eső tartományaiban. Anyaguk sem különbözhetett lényegesen: ott is, itt is az egyház birtokaira és kiváltságaira vonatkozó tartós érvényű joglevelek számíthattak arra a gondos őrizetre, melyet a latin egyház Magyarországon éppen úgy, mint Lengyelországban vagy Európa nyugati felében iratainak mindenfelé a legrégebb idők óta nyújtott.

Bár a középkori Erdély két legnagyobb és legrégebbi egyházi levéltára, a gyulafehérvári püspökség és káptalan, valamint a kolozsmonostori konvent domesticum archivuma az újkorban szétszóródott, ezek kialakulását a 12. századra kell helyezni. Nyugati analógiákon kívül a partikuláris jelentőségű szász egyházi szervezetek meglehetősen épen reánk maradt levéltáraitra hivatkozhatunk bizonyágként. A gyulafehérvári püspök és a saját területükön bizonyos episcopalis jogokat gyakorló monostori bencés apátság, valamint a Szeben vidéki szász egyházak között a 12–13. század fordulóján lezajlott nagy vita idején már az említetteknek mind volt archívumuk. A püspöki fennhatóság ellen rugódozó konvent és a szebeni prépostság egészen alapításának idejéig visszanyúló írásos bizonyítékokat tudtak felvonultatni igazuk védelmére. A viszály egyik mozzanata világosan tanúskodik arról, hogy az egyháziak

ekkor már teljesen tisztában voltak az oklevelek megőrzésének fontosságával. Vilmos püspök ugyanis 1220 táján, hogy az évtizedek óta húzódó vitát egyszer s mindenkorra lezárja, embereivel megrohanta a kolozsmonostori kolostort s annak pápai kiváltságlevelét tűzzel, a királyi privilégiumot pedig vízbe dobva semmisítette meg. A római Curia-ban panaszt tevő bencések is azt hangoztatták, hogy okleveleiket elvesztve, most már nem védhetik meg sem magukat, sem pedig birtokaikat.

Joggal feltehető tehát, hogy miként más oldalról is tudjuk, az egyház fejlődése Erdélyben – szemben a világi társadalommal – együtt haladt ebben a vonatkozásban is a nyugatibb magyar területekével, a fent említett levéltárak magvát tehát a 12. században virágzásnak induló magyarországi latin írásbeliség legkorábbi erdélyi darabjai alkothatták. A gyulafehérvári püspöki és káptalani levéltár 13. századi viszontagságos sorsa pedig arról tanúskodik, hogy ebben az időben már a világi társadalomban is általánosan ismeretes volt az oklevelek jogbiztosító szerepe és ezzel kapcsolatosan a levéltárak jelentősége. Amikor a káptalan és a Szászsebes vidéki szászok közötti dézsmaper elmérgesedett, a szászok is a káptalan jogleveleinek megsemmisítésével akarták egyszer s mindenkorra elhárítani maguktól a követeléseket. 1277-ben bizonyos Alard fia Gaan vezetésével megrohanták Gyulafehérvárt, a székesegyházat kifosztották, szerkönyveit és okleveleit részben elrabolták, részben pedig a templommal együtt felégették. A káptalani és püspöki archívum domesticummal együtt természetesen megsemmisült a kialakulófélben lévő hiteleshelyi levéltár is.³ A káptalan autentikus pecsétje, melyet a conservatoriumban őriztek, szintén elveszett, úgyhogy a pusztulás előtt kiadott összes leveleit csak akkor ismerték el jogérvényesnek, ha az új pecséttel is megerősítették.⁴

Rogierius kanonok elbeszéléséből ismeretes, hogy előzőleg a tatárjárás pusztításainak is áldozatul esett a gyulafehérvári püspöki székhely. Akár akkor, akár pedig a szászok támadása során megsemmisült az erdélyi egyházi szervezet legkorábbi központi iratanyaga. Az a püspöki és káptalani levéltár, mely a reformáció idején végbe vitt szekularizáció után a hiteleshelyi anyaggal összekeveredve ugyan, de részben napjainkig fennmaradt, a 13. század végétől gyűlt össze, amióta 1287–1292 között a székesegyházat helyreállították.⁵ A gyér adatokból és a levéltár jelenlegi összeavartsága ellenére is világosan látszik, hogy melyek voltak a középkori püspöki és káptalani házi levéltárat képező tényezők. Mindkét levéltár legerősebben a birtokokkal, kiváltságokkal kapcsolatosan gyarapodott. Ma is az adománylevelek, statutiók, birtokpercek és dézsmapíták, kegyes hagyományokra vonatkozó iratok alkotják a zömét az ilyen provenienciájú anyagnak. Bár az iratok mai állapotából kétségtelenül

3 *Josephus Kemény*: Notitia historico-diplomatica archivi et literalium capituli Albensis Transilvaniae. Cibinii 1836. I. 22–23.; Ub I. 132. [Vö. CDTrans I. 349., 351–352. sz.]

4 Ub I. 152. [Vö. CDTrans I. 428. sz.]

5 Ub I. 156., 179. [Vö. CDTrans I. 430., 480. sz.]

megállapítható, hogy a világi requisitorok a birtokjogi vonatkozású darabokkal szemben több gondosságot tanúsítottak, az egyházigazgatási és birtokjogi iratok aránya a levéltárakban eredetileg sem különbözhetett lényegesebben a maitól. Ma is találunk ugyanis a 18. században konstruált Cista capitularisban pápai bullákat, egyházi bírósági okleveleket, főként a püspöki vica-riustól. Ha tehát az elkallódás ebben az utóbbi anyagban nagyobb méretű is lehetett, mint a birtokjogi vonatkozású iratoknál, a középkori egyházi adminisztráció levéltárává érett anyagának a szekularizáció utáni tervszerű megsemmisítését nem lehet feltételezni. Inkább azzal kell számolnunk ennek az egyoldalúságnak a magyarázatánál, hogy a középkor általános felfogásának megfelelően az egyház sem őrizte meg intézményesen az adminisztrációs iratokat, hanem csak a jogbiztosító, tartós érvényű okleveleket. Az ügyintézés közben termelődött iratokat vagy egyszerűen pusztulni vagy az azokat intéző clericus tulajdonában hagyta. Ezek a levéltárak is elsősorban birtoklevéltárak voltak s mindenben a családi levéltáraknak megfelelően gyarapodtak. A nem birtokjogi vonatkozású iratok éppen úgy csak kiegészítői a törzslevéltárnak, mint az országos méltóságokat viselt világiak magánlevéltárainak az egyes családtagjai révén bekerült általános érdekű rendelkezést tartalmazó, s ezért megőrzésre érdemesített „acta publica”. Az egyes püspökök iratai csak rendkívüli esetekben, s igen kis mértékben kerülhettek be a püspöki levéltárba. A közfelfogás a főpapi ügyködés során termelődött adminisztrációs iratokat az illető magántulajdonának tekintette, melyhez a püspök családjának való jogát is elismerte. Az egyház csak a privilegiális, jogbiztosítékokra formált igényt. Várday Ferenc például a püspöki birtokok gazdálkodására vonatkozó elszámolásokat, leltárakat, itteni főpapságának emlékeit Erdélyből eltávozva magával vitte és családja levéltárában helyezte el, ahol azok napjainkig megmaradtak.⁶ Náprágyi Demeter püspök is Erdélyt elhagyva nem csupán saját személyi levéltárát, hanem birtokösszeírásokat, leltárakat, gazdasági elszámolásokat is elvitt magával. Ennek az anyagnak egy töredékét őrizte meg a győri káptalan levéltára.⁷ Ezek a példák magyarázzák meg számunkra, hogy miért hiányzik ma a levéltárból a püspökök működésére vonatkozó szinte teljes iratanyag.

Amennyire nem fordítottak gondot az adminisztrációs iratok megőrzésére, éppen annyira súlyt helyeztek a joglevelek megszerzésére és fenntartására. Ha világiaktól kegyes hagyatékként, ajándékban, vagy cserében birtokot szereznek, már a 13. század végétől kezdve gondjuk van rá, hogy mindazokat az írásos biztosítékokat is megszerezzék, mellyel az előző tulajdonos bírta azokat. A birtoklás szempontjából szinte fontosabbnak látják az oklevelek elnyerését, mint a birtok tényleges átvételét. A káptalan például csak 1302-ben veszi át a neki hagyott Bozna nevű Küküllő megyei birtokot, de a korábbi

⁶ ZOkm XII. 375–429.

⁷ *Csukási Károly*: Mihály vajdának követi utasítása Rudolf királyhoz. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3. (1865) 145.

tulajdonosok jussát igazoló iratokat már négy évvel korábban megszerezte⁸ gazdájától. Olyan esetben pedig, amikor az iratok az adományozó család többi birtokait is illették, jogaik védelméről úgy gondoskodtak, hogy az illetővel a kérdéses leveleket letétbe helyeztetik a hiteleshelyi levéltárakban. 1296-ban például egy birtokcsere kapcsán Szentmihály templomának birtokosai átadják ugyan a püspöknek a leveleket, de azzal a kikötéssel, hogy azokat a káptalannal „in camera ecclesie” őriztesse.⁹ A püspökség birtokleveleinek jó részét tehát valószínűleg a káptalan regnicolaris anyaga mellett a sekrestyében őrizhették letétként. A püspökség és a káptalan, valamint a kolozsmonostori konvent közötti anyagi természetű viszályok idején a püspökök Erdélyen kívüli hiteleshelyek, főként a váradi káptalan conservatoriumát vették igénybe fontosabb birtoklevelek őrzésére. 1352-ben például az erdélyi püspök okleveleit a váradi káptalan őrizte („in sacristia et in conservatorio nostro secreto”) hiteleshelyi levéltárában és pedig saját titkos levéltári ládájában.¹⁰ A káptalani és püspöki levéltár közös sorsa azt sejteti, hogy a püspöki birtoklevelek is a székesegyházban lehettek elhelyezve, és pedig a legtöbb biztonságot nyújtó hiteleshelyi levéltárban lepecsételt ládában zárt letétként.

Amíg a püspöki levéltár a főpapok gyakori változása folytán ki volt téve bizonyos csonkulásoknak, addig a káptalani archivum domesticum a hiteleshelyi anyag kezelésénél megkívánt állandó őrizet, gondosabb és rendszerebb ügyintézés következtében teljesebb és gazdagabb lehetett eredetileg is. Iratai megőrzésére a püspökségnek – mint láttuk – a káptalan segítséget is nyújtott. Az egyházi szervezet központjában tehát az iratvédelmet elsősorban a káptalan látta el a hiteleshelyi funkciója során kialakult akkor legfejlettebb módszerek szerint.

A vidéki egyházi szervezetek levéltárainak kialakulását, iratkezelését illetően egyelőre teljesen a szász adatokra vagyunk utalva. A szászok ugyanis teljes tömegében és egyszerre csatlakozott a lutheri reformációhoz s meg is maradt emellett. A magyarságot viszont a reformáció vallásilag megosztotta s az összes hitváltozatokat megjárva csak végül állapotodott meg nagy többségében a kálvinizmus mellett. A közel félszázados átmeneti időszak alatt, amikor a templomok és az egyházi felszerelés túlzóbb és mérsékeltebb áramlatok hívei között többször is gazdát cserélt, a legnagyobb pusztulás éppen a gazdátlanra vált és érvényüket veszített iratanyagban történt. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy a magyarság egyházai falusiak voltak, közöttük csak ritkán akadt erősített, s így jobban ki volt téve azoknak a veszedelmeknek, melyek Erdélyt a középkor folyamán a többi országrésznél sokkal nagyobb mértékben érték. Ezért csak a városi egyházaknál maradtak fenn némi középkori töredékek. A városok ugyanis mint kegyurak a reformáció után is megőrizték az egyházi birtokokra vonatkozó leveleket. Nagyjából azonban

8 Ub I. 223. [Vö. CDTrans II. 15–16. sz.]

9 ÁUO IV. 153. [Vö. CDTrans I. 545. sz.]; *Kemény, J.*: Notitia i. m. I. 29.

10 Ub II. 85–86. [Vö. CDTrans III. 648., 652–657. sz.]

ugyanolyan volt az iratvédelem a magyar lakosságú katolikus egyházközségekben és főesperességekben, amint az a szász adatok alapján rekonstruálható. Csupán az tétélezhető fel, hogy a szászföldi eklézsiák ládájában már a középkorban is több volt a jogi értékű oklevél, mint máshol. A magyar jobbágyfalvakban az egyház birtokjogait elsősorban a patrónus család volt hivatott védelmezni, s ezért az iratok is az ő felügyelete alatt, talán éppen az ő levéltárában is állottak, mint a Becse-Gergely nemzetség által alapított monostoré, mely 1369-ben kérte ki okleveleit a Bethlenek családi levéltárából.¹¹ A szász szabadparaszt közösségek ellenben egyházi tekintetben is a maguk lábán állottak. Bár az egyes szász dékánóságok jogállása a települési körülményeknek megfelelően egymástól eltérő volt a német területekről magukkal hozott sajátos autonómiaszervezet az egyházigazgatásban a főesperességek-nél jóval fontosabb szerepet biztosított a Landkapitel-eknek. Az ezekben folyó autonóm területi élet sokkal termékenyebb levéltárképzőnek bizonyult, mint a székeskáptalan tagjaként az aulában élő főesperesek alatti egyházmegyéek. Különösen az esztergomi érseknek közvetlenül alárendelt kerületek élveztek nagy függetlenséget és gyakoroltak a távollévő főhatóságuk felhatalmazása alapján a püspökségekével vetekedő hatáskört.¹² Ez a szervezeti függetlenség hozta magával, hogy a szász Landkapitel-ek levéltára szintén korán kialakult. Minden káptalannak magának kellett megőriznie a területén lévő egyházközségek viszonyait szabályozó kiváltságleveleket. A levéltár tehát lényeges szükséglet lett számukra. Valóban itt, az egyes egyházvidékek ládájában maradtak fenn a szász egyház összes fontos kiváltságai. Éppen középkori funkciójuk teszi a szász káptalanok levéltárait mindmáig gazdagabbakká a régi korokra vonatkozóan a központi egyházkormányzati szervek archívumainál.

A vidéki egyházak is a templom épületét használták klenódiумаik és egyéb kincseik őrzésére. A szilárd anyagból épült templomok bolthajtásos sekrestyéjében biztonságban érezték féltett leveleiket tűz, víz és betörés ellen egyaránt. A templomok világiak letéteinek elhelyezésére is használatos helyiségeiben őrizték a kegyszerekkel, pénzzel, nagyobb testületnél a pecséttel együtt egy ládában a leveleket is. Amennyire a szász káptalanok anyagából megállapítható az egyes egyházközségek feletti alsóbb egyházi szervezetek levéltárai a 14. század első negyedétől kezdődően verődtek össze. A szebeni káptalan 1351. évi statútumai a papi állások betöltésének szabályozásakor már nem egyedül a szokásjogra (*consuetudo terrae*), hanem a kiváltságlevelek rendelkezéseire is hivatkoznak.¹³ E levéltárak kialakulását és fennmaradását nagymértékben előmozdította, hogy a káptalanok többsége a 14. század vé-

11 Ub II. 325-326. [Vö. CDTrans IV. 753. sz.]

12 A szász káptalanokra vonatkozóan I. *Georg Eduard Müller*: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192-1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen. (Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien 8.) Hermannstadt 1936. [KlNy. a VerArch 48. (1934-1936)].

13 Ub II. 82. [Vö. CDTrans III. 623. sz.]

gére állandó székhelyet választott magának. Ennek a városnak vagy nagyobb községnek a templomában gyűltek össze az egyházvidék papjai gyűlésezni, s ugyanott tartották a káptalan ládáját. A 15. század elejétől kezdve azonban a nagyobb és gazdagabb dékánások ezzel sem elégedtek meg, hanem külön városi székház szerzésére törekedtek. A Szeben vidéki papok szebeni saját székházára 1414-től, a barcaságiakéra Brassóban 1494-től, a beszterceiekére 1512-től, a királynémeti dékánosság besztercei székházára pedig 1560-tól kezdődően maradtak adataink.¹⁴ Demeter esztergomi érseknek a barcasági káptalan belső ügyeinek rendbe hozására 1379-ben kiadott okleveléből kivilágljuk, hogy a székhelyek állandósítása tudatos törekvés volt, melyet főként az a vágy mozgatott, hogy a káptalan ládája és pecsétje minél nagyobb biztonságban legyen.¹⁵ A saját székház, vagy legalábbis az állandó őrzőhely jelentősége a levéltárak későbbi sorsát illetően egyáltalán nem kicsinyelhető le. Ahol ugyanis ezek az adottságok hiányoztak, ott a szász káptalani levéltárak is jóval szegényesebbek és szintén nem menekültek meg azoktól a csapásoktól, melyek a magyar egyházak levéltárait is megtizedelték.

A szász káptalanok meglehetősen tisztázott iratvédelmi tevékenysége nem is annyira a középkori katolikus főesperességek, mint inkább a sokban hasonló szervezetű protestáns tractusok 16–17. századi viszonyaira használható fel analógiaként. Azonban éppen a szászoknál kimutatható folytonosság arra is figyelmeztet, hogy az egyes protestáns egyházaknál azonos eljárások mögött közös középkori előzményeket kereshetünk. Az újabb egyháztörténeti kutatás tisztázta azt a döntő szerepet, melyet a reformált egyházszervezet kialakításában a középkori archidiaconatusok és azok papi confraternitasai játszottak. A reformáció jó ideig – magyar és szász területen egyaránt – csupán hitvallási és istentiszteleti téren érvényesült. A régi egyházszervezet reformjára csak később és csupán olyan mértékben került sor, amennyire azt a megváltozott körülmények új gyakorlati szükségletei kívánták.¹⁶ Az aulában vagy gyakran éppen Erdélytől távol élő főesperesekkel ellentétben a területben tartózkodó vicearchidiaconusok vizitációs, bírói tevékenységével és a vezetése alatti papi confraternitasok gyűlésezéseivel kapcsolatosan már a középkorban termelődhetett bizonyos iratanyag. Ennek őrzése gyökeresítette meg azokat a szokásokat, amelyeket a 15–16. században a szászoknál figyelhetünk meg, a 17. századtól kezdődően azonban teljesen ugyanúgy megtalálunk a magyar kálvinistáknál is.

Mint előbb említettük az egyes szász dékánásoknak már a középkorban szükségük volt a levéltárra, ahol a dézsmafizetés, egyházi fennhatóság kérdésében elnyert sajátos, testvéregyházaitól is különböző kiváltságaikat igazoló iratokat őrizték. A levéltárképződést nagyban elősegítette, hogy a Landkapitel-eknek már a 14–15. században szépen kiteljesedő saját oklevele-

¹⁴ Müller, G. E.: Landkapitel i. m. 188–189.

¹⁵ Ub II. 507.

¹⁶ Juhász István: A székelyföldi református egyházmegyék. (ETF 201.) Kvár 1947. 15–16.

zésük is volt. A fentebb idézett 1379. évi brassói adat, valamint a 15. századi statútumok a káptalan legféltettebb értékei között emlegetik az oklevelek kiállításához használatos pecsétnyomót. A szebeni káptalan pedig már abban az időben protocollumot vezet az üléseken letárgyalt ügyekről. 1414-ben egy fél kérésére közjegyzői hiteles átiratot adtak ki ebből a jegyzőkönyvből az egyik 1409. évi bejegyzésről. Ez a protocollum tehát már a kimenő iratok fogalmazványának tekinthető.

A statútumoknak a pecsét gondos őrzését és a pecsételés módját szabályozó rendelkezései sejtetik, hogy a szász káptalanok oklevelezése valójában túlnyúlott az egyházi élet határain és a vidéken élő szász világi közrendű társadalom írásbeli igényeit is elláthatta. Ennek a szabad paraszti közösségnek az életében a Landkapitel olyan funkciót is betölthetett, mint a gazdálkodó nemességében a hiteleshelyek. Ez a funkció mindenesetre nagymértékben előmozdította, hogy a vidéki egyházi szervezetek között az iratvédelem a Landkapitel-eknél érte el a középkorban a legfejlettebb formákat.

A szász dékánok levelei a káptalan tagjai közül külön ezzel megbízott két-három pap felügyelete alatt állottak. Náluk volt a több záros káptalan-ládájának egy-egy kulcsa. A barcasági dékánok 1444. évi statútumai szerint a láda kulcsainak őreit (clavigeri) a dékánválasztással egyidejűen a káptalani gyűlés választotta.¹⁷ Megbízatusuk a következő dékánválasztásig tartott. E tisztség fontosságát jelzi az idézett barcasági statútumoknak az az intézkedése, hogy a káptalan ládájának őrei a dékán mellett bírótársi tisztet (assesores) is betöltöttek. Az 1590. évi barcasági statútumok azt mutatják, hogy a clavigerinek csupán a kulcsok őrzése és az oklevelek pecsételésénél való jelenlét volt a feladatuk.¹⁸ Maguknak a leveleknek a kezelésére külön gondviselőt választottak, aki egyidejűleg a káptalan pénztárának is őre volt („eligatur publici aerarii et arcae cum privilegiis curator”). A barcasági clavigerivel azonos szerepkört töltöttek be a szebeni káptalan öregjei (seniorjai). Nekik is feladatuk volt a láda sértetlenségére és a benne lévő pecsét (sigillum privilegiale capituli) szabályszerű használatára felügyelni. A ládának mindig a dékán és a seniorok pecsétjével lezárva kellett állania és csak az ő jelenlétükben volt szabad felnyitni. Ha oklevelet állítottak ki, a pecsétnyomót őelőttük kellett a ládából kivenni és csakis az ő szemük előtt lehetett vele pecsételni. Amint pedig használat után a tipariumot újból visszatették őrzőhelyére, a seniorok pecsétjükkel ismét lezárták a ládát. A lelépő dékán mindig a káptalan színe előtt volt köteles a ládát utódjának számba adni. Ez a gondos őrzés, mindenekelett azonban az, hogy a ládák állandóan egy helyen és többnyire erősített templomokban vagy városokban voltak, sokkal jobban biztosította az iratok fennmaradását, mint a magyaroknak az a szokása, hogy tractus-ládája állandóan vándorolt az esperesi tisztséggel együtt. Ahol az állandó és városi őrzőhely nem volt meg, ott a gondos őrzet mit sem használt és a szász káptalanok levéltára sem gaz-

¹⁷ Müller, G. E.: Landkapitel i. m. 218.

¹⁸ Uo. 267–268.

dagabb a református esperesi archívumoknál. Az újkori nagy zavarok idején azonban még a biztosnak vehető városi őrizet sem nyújtott minden esetben elég védelmet. A szászkezdői káptalan levelesládáját például hiába vitték be a segesvári vártemplomba, mert a város bevételekor 1601-ben elpusztult.¹⁹

A káptalani ládák tartalmáról a szász statútumok és református zsinati végzések egyaránt tájékoztatnak. Az 1642. évi nagyenyedi zsinati végzések azért teszik kötelezővé mindegyik tractusnak külön láda készítését, hogy a pénzüket és jegyzőkönyveket abban őrizték.²⁰ Ide kerültek a kisszámú kiváltság- és adománylevél mellé a 17. század közepétől az egyházigazgatás egyre jobban elmélyülő írásbeliségének termékei.²¹ Még sokáig inkább csak protokollumokba vezetett vegyes természetű feljegyzések ezek, melyekből csak a következő században differenciálódik és lesz aktaszerűvé az adminisztrációs írásbeliség. Itt a tractus, illetve káptalan ládájában őrizték a leveleken, pénzen kívül a dékáni jelvényeket, esetleg a papi közösség egyéb klenódiumait.

A jogbiztosító levelek védelmének egy másik módja is korán elterjedt az egyházi körökben. Könnyebb áttekintés, kezelhetőség, főképpen azonban az eredetieknek a szállítással járó veszélyektől való megóvása céljából a legfontosabb leveleiket könyv alakban lemásolták. Az egeresi apát például 1367-ben a vajdai széken folyó perében könyv formába leírva mutatja be monostorának okleveles bizonyítékait, minthogy az eredetieket a nagy árvizek miatt nem merte kockáztatni.²² A kolozsmonostori konvent is a 15. század folyamán összefűzött féllévekre íratta le birtokainak határjáró leveleit. Ilyen szinte vagyoneletré számba menő chartularium 1509-ből maradt ránk a kolozsvári domonkos kolostor birtokleveleiről.²³ Bár a Brassó vidéki káptalan okleveleinek *Liber promptuarii* néven ismeretes másolatgyűjteményét 1452 körül kezdték el,²⁴ ezeknek a könyveknek a humanista műveltségű 16–17. század volt a virágkoruk Erdélyben. A 16. század végén készült a legbecsesebb ilyen egyházi másolatgyűjtemény, melyet Emericus Amicinus (Emmerich Lieb) malomárki lelkész állított össze a beszercei káptalan kiváltságleveleiből.²⁵ Éppen ez a chartularium példázza kitűnően ennek a védelmi intézkedésnek a nagy hasznát. Az eredeti oklevelek ugyanis időközben jórészt elvesztek, úgy hogy többnek ma már csak az Amicinus-féle chartulariumból ismeretes a szövege.

19 Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete desselben ehemals befindlichen Orden. Bearb. Karl Fabritius. Hermannstadt 1875. XI.

20 Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatainak végzései kivonatban. Közli: Szilágyi István. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 3. (1872) 83–84., 473–474.

21 *Juhász I.*: Református egyházmegyék i. m. 68.

22 Ub II. 295.

23 *Eszterházy János*: A kolozsvári Boldog-asszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferencziek egyházának történeti és építészeti leírása. Magyar Sion 4. (1866) 566–576.

24 *Franz Zimmermann*: Handschriftliche Urkunden-Sammlungen siebenbürgischen Ursprunges. VerArch Neue Folge 19. (1884) 99–125.

25 [Monumenta vetera et recentia Jurium ac Privilegiorum Capituli Bistriciensis in unum Librum nunc fideliter congesta 1599. A kéziratot a beszercei káptalan levéltára őrizte.]

Az azonos funkció következtében az archívum és chartularium mint a jogbiztosító iratok tárháza annyira egybeolvadó fogalmak lettek, hogy amikor 1709-ben a Református Főkonzisztóriumban a levéltár felállítására szóba kerül, úgy intézkednek, hogy „[...] Archivumot csináltassanak [...] a melyben minden Ecclesiasticumok bé irattassanak”.²⁶ A levéltárak anyagának könyvekbe való másolása Erdélyben főként az egyházaknál és a városoknál divatozott. A világiak levélműanyagának védelmére ez a megoldás csupán a requisitorias megszerzése idején, 1575 táján került szóba.²⁷ Az egész hiteleshelyi anyag transsumálásának nagy munkájából azonban akkor nem lett semmi, hanem csak kétszáz évvel későbbben valósult meg. A 18. századi nagy levéltári mozgalmak előtt az egyházak is csak a konzerválásra törekedtek, minthogy kicsi iratanyagukban könnyen eligazodhattak. Bár a szász egyházak Erdélyben az egyházi iratvédelem terén mindenkor az élen jártak, mégis egészen rendkívülinek kell minősítenünk a selyki káptalan ama határozatát, mely az eklézsiák levéltárainak rendezését írja elő.²⁸ A többi egyházaknál még sokáig csak az átadáskor készített jegyzékek tájékoztatnak egyedül a leveles ládák tartalmáról.

VÁROSI LEVÉLTÁRAK

A világi társadalom szervezetei közül a középkor folyamán a városokban kedveztek leginkább a körülmények terjedelmesebb levéltárak kialakulásának és fennmaradásának. A városok sajátos életformájukkal, gazdasági berendezkedésükkel, akár csak az egész nyugati kultúrközösségben, az egykori Magyar Királyság területén is melegágyai voltak az írásművészet vulgarizálódásának. Ha az agrár alapszínezetű magyarországi városoknak is korán szükségletük lett az írás, egyenesen nélkülözhetetlen volt az a kelet felé irányuló külkereskedelemben jelentős szerepet játszó erdélyi polgárság számára. A gyakorlati célú írásközlés a városi iskolákban az írásnak igen korán egyre nagyobb teret biztosított mind az egyéni üzleti életben, mind pedig a hivatalos ügyintézésben. Bár elvételre már évtizedekkel korábban is előfordulnak a városi notariusok, működésük a 14. század utolsó negyedétől kezdődően lépésről lépésre, megszakítás nélkül nyomon követhető.²⁹ A városi notariusoknak ugyan még

26 FőkonzLt, A 1. Ülésjegyzőkönyvek I. 23.

27 ErdKáptLt F 12. Lymbus XIV/3. [Közölve: Jakó: Instrukciuni 54–56.; újabban: *Sunkó Attila*: A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának működésére vonatkozó iratok. *Lymbus. Magyarágtudományi forrásközlemények* 2003. 79–87.]

28 *Friedrich Teutsch*: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. I. Hermannstadt 1921. 476.

29 *Georg Eduard Müller*: Stühle und Distrikte als Unterteilung der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876. Hermannstadt 1941. 52–58.

sokáig mellékfoglalkozásuk az adminisztráció írásos munkáinak végzése, fő kenyérkeresetük pedig éppen a városi iskola vezetése. Mégis már ebben a kezdeti időszakban is külön, méghozzá litteratus emberük volt a városoknak az írásos munkák végzésére és az írásaik kezelésére. Aki pedig benne élt a város folyó ügyeinek intézésében, az mindenkinél jobban érezte, hogy mekkora fontosságuk lehet adott esetekben a jelen kérdéseinek eldöntésénél, a korábbi idők írásos bizonyosságainak. A levéltár gondozása alkalmasabb kézbe valóban nem is kerülhetett volna, mint az írás művészetét oktató, a város ügyeinek elintézését formába öntő, megfogalmazó, szinte ügyvédi feladatkört betöltő notariusokéba. Ennek az agrárországban szokatlanul széles körű írásbeliségnek a termékei mindennek ellenére aligha maradtak volna fenn napjainkig ekkora gazdagságban, ha nem lett volna állandó és viszonylag biztos őrzőhelyük.

Az önálló fejedelemség korában Erdélyre szakadt szörnyű pusztítások idején is épen maradt Kolozsvár, Brassó, Beszterce levéltára. A szebeni levéltár sem szenvedhetett jelentékeny károkat, amikor Báthory Gábor garázda hajdúi 1610. december 20-án a városháza kincstartó házát is kirabolták és az ott lévő írásokat megsemmisítették.³⁰ Súlyosabb károkat látott Segesvár. A levéltár azonban a város 1601. évi bevételekor végbement fosztogatás során nem pusztult el egészen. A késői utód úgy látja, hogy a gondviseletlenségnek és a szakavatatlan rendezők selejtező dühének később esett áldozatul az, ami, ha rongált állapotban is, de túlélte az 1601. évi nagy vihart.³¹

A városfalak tehát általában megvédték az archívumokat a vidéki levéltárakban legtöbb kárt tévő hirtelen veszedelmek ellen, a tanácsházakban pedig igen korán biztos elhelyezést, majd egészen külön szobát kaptak a levelesládák. Itt őrizték a régebbi iratokat függetlenül a főbíró és a notarius személyének változásától. Ezeknél csak a folyó ügyvitellel kapcsolatos anyag lehetett, melyet haláluk vagy leköszönésük után a tanács vett át a levéltárban való elhelyezés végett. A városokban tehát nem volt meg a lehetőség az adminisztrációs iratanyag olyan mértékű vándorlására és ennek következményeként a szétszóródásra, mint akár a legelőkelőbb nemesi hivataloknál is. A városi tisztségviselő ugyanis a polgárság sorából került ki, azzal leköszönése után sem szakadt meg a közössége, mint az a távoli vidékekről származó országos méltóságok és familiarius seregük esetében megfigyelhető. Működésük írásos emlékei tehát nem váltak érdektelenné sem a város, sem pedig az illető családja számára, s így annak fennmaradásáról mind az, mind ez igyekezett a maga módján gondoskodni. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényezőt sem, hogy a nemesi és agrarius világban elszigetelten élő városok igazuk bizonyításában mindenkinél jobban csakis kiváltságleveleik erejére számíthattak.

30 *Georg Daniel Teutsch – Friedrich Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. I. Hermannstadt 1852. 373.*

31 *Fabritius, K.: Kisder Kapitel i. m. XI.*

A város állandóan készen kellett álljon annak bizonyítására, hogy neki egész élete más, mint nemes-jobbágy agrarius környezetéé. Az ő lakói más-ként fizetik az adót, vámot, más szolgáltatásokat teljesítenek, még egyházi tekintetben sem azonosak a falvak népével. A kiváltságlevelek gondos őrzése, az új uralkodókkal való megerősíttetése életfontosságú feladat volt minden városi település számára. Ezért keletkeztek már a 13. század elején levéltárak a városokban. Ezeket az első kezdeteket a városi élet igen sok csírájával együtt a tatárjárás elseperte. Ezt követően, az 1285-ös újabb betöréskor pusztultak el Torda és Désakna bányásznépének IV. Béla és V. István királytól nyert kiváltságlevelei.³² Pedig a polgárság ekkor már tudta mennyire becsesek ezek az oklevelek számukra. Torda lakói például privilégiumaikat legféltehetőbb értékűkként Mikud bán várába menekítették, amikor a tatárok azt felgyújtották, azok is odaétek.³³ A nagy pusztulás után újraépült erdélyi városok (Kolozsvár, Beszterce, Dés) iratanyaga azt mutatja, hogy a városi levéltár mindenütt egyidős magával a városi léttel. Kiváltságlevél nélkül ugyanis nincs városi élet, levéltár nélkül pedig nem biztosítható az oklevelek fennmaradása. Valóban a többé-kevésbé sértetlenül reánk maradt városi levéltárak legelső darabja az a legrégibb privilégium, mely a település lakóit kiemelte a környező falvak közül és először bástyázta körül őket megkülönböztető kiváltságokkal. A levéltár később is pontosan követi a város fejlődését és életének minden mozzanata az archívum sorsából, mintegy tükörből, leolvasható.

Életüknek első szakaszában az erdélyi városok is megfelelő nagyságú mezőgazdasági birtokok szerzésével igyekeztek lerakni létük anyagi alapjait. Ennek megfelelően a levéltárak ebben a korszakban, az általános városi kiváltságokon kívül, birtokadományokra, birtokvásárlásokra, -cserékre vonatkozó levelekkel gyarapodott. Ekkor vívta meg a polgárság határainak biztosítása és kiterjesztése érdekében a maga nagy harcát a kiemelkedő településre féltékeny szomszédos nemesek ellen. Tettlegességig fajuló évtizedes határperek és a gazdagodó polgárság céltudatos terjeszkedése a nemesi birtok rovására táplálják újabb és újabb anyaggal a városi levéltárakat – amint Kolozsvár esete példázza. Fekvésüknél fogva, s minthogy nekik a saját rendjükből és népükből való szabad kisbirtokos környezetükkel nem volt ilyen ellenséges a viszonyuk, a határ menti szász városokban, Szebenben, Brassóban, Besztercén, a medence belsejében elhelyezkedő többi városnál korábban kerültek a kereskedelmi törekvések az agrárproblémák elé. Ettől kezdve a városi birtokokkal kapcsolatos ügyekkel teljesen egyenlő, sőt több helyen erősebb levéltártermelő tényező lesz a városnak vásártartási, vámmentességi, árumegállítói stb. jogok megszerzésére és zavartalan gyakorlására vonatkozó tevékenysége. A gazdasági előnyökért és kiváltságokért folyó harccal egyidejűleg azonban lépésről lépésre teljesebbé lesz a polgárság önkormányzata, míg végül megszületik a szervezeten és gazdaságilag teljesen zárt egységet alkotó város.

32 Ub I. 169. [Vö. CDTrans I. 464–465., 482. sz.]

33 Ub I. 182. [Vö. CDTrans I. 482. sz.]

A kiváltságok teljességét elnyert s gazdaságilag is jól megalapozott városok, mint amilyenek az előbb említettek, valamint Segesvár és Kolozsvár voltak, maguk intézték belső ügyeiket, messze nyúló leleményes gazdaságpolitikával maguk biztosították anyagi jólétük és politikai biztonságuk előfeltételeit. A városfalakon belül egyre jobban differenciálódó élet az írásbeliség elterebélyesedését is magával hozta. Ez az autonómia a polgárság minden szükségére kitermelte a maga igényeinek megfelelő sajátos megoldásokat. S az öntudatosuló gazdag polgárság csak a maga módszereit ismerte el a városon belől. Így szorult ki a hiteleshelyi írásbeliség a városokból, s így lett az autentikus pecsétet nyert tanács a polgárság legilletékesebb fórumává. A tanács előtt tett bevallások és letárgyalt ügyek rendszeres írásba foglalását és könnyen hozzáférhető őrzését az előjárásnak ez a hiteleshelyi funkciója is nagymértékben siettette. Így születtek meg a 15. század második felében az úgynevezett városi könyvek, majd pedig további differenciálódással a különböző könyvsorozatok, mint a számadáskönyvek, adóösszeírások, polgárkönyvek stb. A végrendeletek letétbe helyezésével, adásvételi bevallások révén a polgárság egyéni vagyoni iratai és a város egészét érintő ügyintézés és oklevéltananyag egy helyre került. Ennek gondozásánál az egyéni és a közérdek legszorosabban összeforrott. Az egyes polgár családok anyagi helyzetét illető legfontosabb joglevelek ugyanis ott voltak a többi polgár egyéni és a városnak mint közületnek az ügyeit is tartalmazó protocollumokban. Az egyén kezében inkább csak a gazdasági, kereskedelmi tevékenységével kapcsolatos időleges érvényű iratanyag volt. Bizonyára a jogleveleknek ez a kollektív őrzése lehetett a legfőbb oka, hogy a középkor folyamán a városokban, még az évszázados gazdag patrícius dinasztiák kezén sem alakultak ki olyan családi levéltárak, mint amilyeneket a jóval szegényebb, az írástudással kevésbé szoros kapcsolatban élő birtokos nemes famíliáknál bőven találhatni. Az individuális gondolkodás nemességgel ellentétben az egymásra utalt polgárság tagjai – kiváltságos helyzetüknek közös lévén a jogi alapja – az említett kollektív levéltártípust termelték ki, melyben együtt voltak az egyéneket és az összességet illető jogbiztosítékok. Ez az érdekközösség tette általánossá a városi polgárok között a levéltár kérdései iránti megértést és közös felelősséget olyan korai időben, amikor a világi társadalom nagyobb részénél ez még nem figyelhető meg.

A polgárságnak levéltárral szembeni fent említett sajátos állásfoglalása szolgál magyarázatul, hogy Erdélyben éppen a városoknál figyelhető meg a legkorábbi törekvések iratainak rendezésére a bennük való tájékozódás elősegítése céljából. Ezen a ponton különösen érzem a hiányát annak, hogy a jelenlegi körülmények között nem állott módomban a brassói és szebeni levéltár megtekintése, s hogy a még mindig ládában lévő kolozsvári levéltárat is csak egészen futólag tanulmányozhattam. Így megfigyeléseim egyedül Kolozsvár és Beszterce város középkori anyagán, valamint az irodalomban elérhető leírásokon és a magyarországi levéltár-ismertetésekből szerezhető analógiákon nyugszanak.

A 14. század közepétől a városok a rohamosan gyarapodó levelek közötti tájékozódást regesztázással mozdították elő. Azzal, hogy a zsákocskákban való tárolás kedvéért minél kisebbre összehajtogatott oklevelek hátára egyetlen rövid mondatban rávezették a tartalmát, meggyorsították a keresést, mert a gondos kezelést kívánó hártýákat nem kellett egyenként kihajtogatni. Kolozsvár város okleveleinek első ilyen regesztázása a 14. század hatvanas-hetvenes éveiben ment végbe. Ettől kezdve a fontosabb oklevelekre a levéltárba való elhelyezéssel egyidejűleg vezették rá a kivonatát. Ez a regesztázás természetesen sem rendszeres, sem pedig pontos munkának nem tekinthető. A notarius ugyanis, nyilván csupán saját maga számára, a keresés megkönnyítése céljából készítette őket. Ez lehet az oka, hogy többnyire csak a fontosabb tartalmú, s ezért hihetőleg gyakrabban keresett iratokon találjuk meg ezeket a legkorábbi rájegyzéseket. A regesztázás azonban idők folyamán egyre szélesebb körre terjedkedett ki, s egyre rendszeresebb is lett. A hártýa szélére írt 14. századi meglehetősen pongyola szöveg a következő században kibővül, pontosabb lesz, az oklevél hátának közepére, szembeötlőbb helyre kerül át. E regeszták lassan két csoportra osztották a városi leveles ládák anyagát: a fontosaknak ítélt és féltve őrzött jogi tartalmú regesztázott levelekre és a városi élet csak kivételes esetekben szükséges egyéb emlékeire. Ez a megkülönböztetés aztán idők folyamán a városi levéltárakban is kialakította a „hasznos” és „hasznavehetetlen” iratok két csoportját és elindítója lett a későbbi rendezések során végbevitt egyoldalú nagy selejtezéseknél. A középkor folyamán azonban ennek a megkülönböztetésnek még csak annyi következménye lett, hogy csupán a regesztázott levelek kerültek be az első primitív jegyzékekbe, a későbbi rendezések, védelmi intézkedések főként és elsősorban ezekre korlátozódtak. Ilyen egyszerűbb számbavételre pedig már az átadások alkalmából is sort keríthettek. Kolozsvár város oklevelein levő regesztákból úgy látszik, hogy az itteni levéltár első alaposabb rendezése a 15. század alkonyán mehetett végbe. Erre vonatkozóan az oklevelek hátán lévő jegyzeteken kívül közvetlen bizonyosságunk is van. Mátyás király ugyanis szülővárosa belső viszonyainak rendezésére 1488-ban Buda város statútumaiból állított össze szabályzatot, melynek harmadik pontja feltűnő részletességgel szabályozza az iratkezelés kérdéseit.³⁴ Ez az intézkedés, amint a szöveg mondja, azért szükséges, mert a pecsétek, könyvek és levelek hanyag és gondatlan őrzéséből botrányos esetek, sőt nagy veszedelmek származhatnak a város polgárságára. Azért tehát, hogy ilyen bajoknak egyszer s mindenkorra elejét vegyék, a város jogait érintő okleveleket, könyveket, iratokat és pecséteteket legkevesebb nyolc esküdtnél a pecsétje alatt arra kijelölt, megfelelő és bátorságos helyen kell őrizni. A levéltárat oklevelek vagy a pecsételő kivétele végett csak a nyolc esküdt férfi jelenlétében vagy legalábbis ugyanannyi polgár színe előtt lehet felnyitni. A városi oklevelek megpecsételése is az esküdt jelenlétében történjék, de csak akkor, miután a szövegét felolvasták és a valóságnak megfelelőnek találták. Ez a sza-

34 KvOkl I. 282–283.

bályozás válthatta ki azt a rendezést, melynek nyomait az okleveleken olvasható regeszták őrzik. Valószínű azonban, hogy ugyanakkor jegyzék is készíthetett a legfontosabb levelekről, ezt azonban ez ideig nem sikerült megtalálni.

A Mátyás-féle levéltári rendtartás jótékony hatása nem is maradt el. A kérdés korai rendezése, valamint az, hogy a 16. század második felében teljesen, de később is gyakran a városi notariusra hárult a kolozsmonostori hiteleshelyi levéltár gondozása, a kolozsvári városi levéltárnak egészen kivételes helyet biztosít az erdélyi magyar városok levéltárainak a sorában. Gazdagsága és jól konzerváltsága annak köszönhető, hogy a város egészen a 17. század végi nagy hanyatlásig mindenkor lépést tartott a levéltári törekvésekkel. A 16. század Mohács előtti éveiben tovább folyik a válogatott egyes darabok regesztázása, gyökeres rendezésre azonban csak a század legvégén kerül sor, amikor az évtizedes vallási és politikai változások után végre beáll az ilyen kérdésekhez nélkülözhetetlen nyugodtabb idő. 1594-ben készítette el Diósi Gergely notarius egy latin és egy magyar nyelvű példányban a város okleveleinek jegyzékét, mely egészen a 18. századi nagy újrendezésig egyetlen, de máig nélkülözhetetlen segédkönyv lett a levéltárhoz.³⁵ Ebből az időből valók a levelek hátára rótt ízes magyarságú, pontos regeszták. A levéltár gondozását később sem hanyagolták el. A 17. század közepén esett át a helyi hagyományokhoz igazodó utolsó rendezésen. Ekkor kerülhettek át a levelek egy sokfiókos szekrénybe. Ez a rendezés a ladula-jelzések írásából következtethetőleg Pálfi István kolozsmonostori requisitor munkája. Az iratokat ekkor bizonyos tárgyi csoportokra osztva rakták külön-külön fiókokba. Az egyes darabokra csak a ladula száma került rá jelül annak, hogy a csomókon belül az egyes iratoknak még mindig nem volt pontosan megállapított helyük. Ezzel a rendezéssel vége szakadt a fokozatosan fejlődő levéltárkezelésnek és az Erdély helyzetében történt nagy Kelet felé tolódásnak megfelelően a 14. századi primitív módszerekig zuhan vissza Kolozsvárt az iratkezelés. A bejövő darabokat minden rend és számbavétel nélkül halmozták csomókra és őrizgették az élet szegényedésének megfelelően egyre kevesebb gonddal. Ezek az évtizedek, ha Kolozsvárt nem is, de több helyen sírásói vagy legalábbis megtizedelői lettek a városi levéltáraknak egészen addig, amíg a 18. század közepére Bécs befolyására újból nem került fölébe az erdélyi adminisztrációban a nyugati hatás a keleti rendszertelenségnek.

Kissé bővebben foglalkoztam Kolozsvár város levéltárával, mivel hogy csak innen rendelkeztem anyaggal annak az útnak a bemutatására, melyet az erdélyi városok levéltárügye a 18. század elejéig bejárt. A kolozsvári rendezések azonban sem nem az egyedüliek, sem pedig a legfejlettebbek nem voltak azok közül, amelyről a kutatás jelenlegi fokán is számot adhatunk. A gazdag szász kereskedő városok, Szeben, Brassó és Beszterce hasonló gondot fordítottak irataik fenntartására, sőt némileg meg is előzték az akkor kisebb

35 *Jakab Elek*: Kolozsvár története. I. Oklevéltárral. Ős-, ó- és középkor. (513 Kr. e.–1540 Kr. u.) Buda 1870. 19.

jelentőségű Kolozsvárt. A szász kutatás még adósunk az egyik leggazdagabb erdélyi levéltár: a szász natio és Szeben város közös levéltára kialakulásának tisztázásával. Így csak feltételezhető, hogy Szeben vezető szerepe következtében igen korán ide gyűltek a privilegizált szász közösség összességét illető iratok. A 14. század közepén Szeben már fellebbezési fóruma több más városnak.³⁶ A legfontosabb ügyek tehát végső fokon a szebeni tanácsházba futottak össze a szász autonómia Mátyás-kori formális megalkotása előtt is. Szeben város levéltára tehát szinte kezdettől fogva elválaszthatatlanul egy a szász natio archívumával. Ez a közösség biztosította a város anyagának is mindenkor azt a kivételes gondoskodást, mely a mai napig Erdély legkorszerűbb levéltárává tette a szebeni levéltárat.

Bár már a 14. század közepétől kezdődően maradtak adatok arra, hogy a régiség miatt és a rossz kezeléstől megromlott pecsétű vagy nyirkosságtól megfeketedett leveleiket transsumáltatják, a szebeni levéltár csak a fejedelemség idején lett a szászság legféltettebb kincsévé.³⁷ Az önálló kis országnak ugyanis a szászok sokkal jelentősebb tényezői lettek, mint a középkori Magyar Királyság szerény tartományát alkotó vajdaságnak. Új helyzetük körülbástyázása, privilégiumaik biztosítása mindjárt a Fejedelemség belső megszerzése idején előtérbe állította a szebeni levéltár kérdését. Ettől kezdve aztán a szász jogvédelmi harcoknak mindvégig egyik legfontosabb fegyvertára is maradt. Haller Péteré, a provinciális keretektől messze kiemelkedő szebeni polgármesteré az érdem, hogy a szebeni archívum halott tárházából igen korán élő intézményévé vált a szászságnak. Ő ugyanis „a közjó érdekében összegyűjtötte népe oklevélkincsét és védelmet nyújtó kötegekbe rakatta, hogy az idők megkövetelte gyakori használatnak rendelkezésére álljon”.³⁸ Amint ebből az idézetből is kitetszik, ezt a rendezést az erdélyi élet 16. századi nagy újrendezése során felmerült politikai szempontok tették szükségessé. A szász jogoknak a megváltozott új körülmények közötti biztosítása vezette Hallert, amikor a szokványos rendezéseken túlmenően a joglevelek tervszerű gyűjtésével is teljesebbé kívánta tenni a szász nép fegyvertárát a két másik natióval megvívandó harcokra. A munkálatok elvégzésére 1545–1546-ban korának egyik legjelesebb szász szakemberét, a humanista Christianus Pomariust (Baumgarten) kérte fel, akiben Erdély első névleg ismeretes levéltárrendezőjét tisztelhetjük. Életrajzírója szerint Haller figyelme azért fordult Pomarius felé, mert ő Beszterce város levéltárának átrendezésével az előző években bizonyosságát adta ilyen irányú szakismereteinek.³⁹ Jómagam inkább a korábbi vélemény felé hajlok, hogy Pomarius levéltárrendezései sorában

36 Ub II. 250. [Vö. CDTrans IV. 481. sz.]

37 Ub II.153. [Vö. CDTrans III. 1027. sz.]; Ub III. 439.

38 [L. Pomarius levéltárlajstromának bevezetőjét e kötetben.; *Gustav Gündisch*: Unser Archivwesen. In: *Uő*: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Band 14.) Köln–Wien 1987. 308.]

39 *Richard Schuller*: Christian Pomarius. Ein Humanist und Reformator im Siebenbürger Sachsenlande. VerArch Neue Folge 39. (1913) 223.

a beszercei nem az első, hanem a legutolsó volt.⁴⁰ A három szász központ levéltárának a nagyjából ugyanazon időben, ugyanazzal a szakemberrel történt lajstromozását mi egy Haller Pétertől kiinduló egységes elgondolás részeinek tartjuk. A célt nyilvánvalóan mutatja Pomariusnak a szebeni levéltár elenchusa elé írt bevezetése, melyből a fenti idézet is származik. A szász nép eredetével foglalkozó prólógus több, mint a humanista irodalmi illemszabályoknak való hódolás. A korszerű irodalmi köntösben jelentkező előbeszéd az erdélyi szászország történeteiről olyan áttekintést kíván adni a levéltár anyagát használóknak, melynek birtokában az egyes oklevelek bizonyosságait határos történeti egységbe beállítva tudják a politikai fórumokon forgatni. E levéltárrendezések célja ugyanis nyilvánvalóan nem más, mint a teljes bizonyító anyagról áttekintést nyújtani a szász jogokért folyó küzdelem harcosainak. Ezért követi Pomarius szebeni eredményes munkálkodását 1551–1553 között a brassói, 1554–1555 körül pedig a beszercei városi levéltár lajstromozására szóló megbízatása.

Pomarius mindhárom levéltár rendezésénél teljesen azonos elvek szerint járt el. Ő sem tartotta fontosnak az egész levéltár lajstromozását, hanem megelégedett a jogi szempontból fontosabb oklevelek jegyzékelésével. Ezeket kiválogatta, kötegekbe foglalta össze úgy, hogy minden oklevélre a köteg jelzéséül szolgáló betűt vagy számot rávezette. Ezen a módon a szebeni levéltár anyagát A – V, 1–8 és HA – GG, a brassóit A – S, a beszerceit pedig A – Z és AA – CC jelzetű csomókra osztotta fel. A szebeni lajstrom végére szűkszavú tárgymutatót is csatolt. Későbbi ismertetői pontatlanságot, rendszertelenséget és következetlenséget írnak Pomarius számlájára. Hibáztatják, hogy a csomók megalkotásánál nem mindig a tárgyi összetartozás alapján járt el, hanem egyszerűen abban az esetleges sorrendben foglalta jegyzékbe az okleveleket, amint azok akkor éppen egymás mellett feküdtek. Mindezek a Pomarius által kétségtelenül elkövetett hibák azonban csak a 18. századon inneni levéltárrendezőknél volnának jogosan kifogásolhatók. A kizárólagosan oklevelés anyagra korlátozott 15–16. századi rendezések nem vonhatók a levéltárat többé-kevésbé egységként kezelő újabb korok aktákkal kapcsolatos munkájával egy elbírálás alá. A levéltárról és annak céljáról, a pontosságról és rendszerességről a maitól egészen eltérő felfogást valló korszak munkája a további fejlődés szempontjából csak önmagában lemérve értékelhető tárgyilagosan. Ha arra gondolunk, hogy a Közép-Európa újjászervezésére vállalkozott Habsburg-ház levéltárának kérdései is ezekben az évtizedekben vajúdnak és Pomarius repertóriumát a humanista Cuspinianusnak bécsi és Wilhelm Putsch-nak az innsbrucki császári tárház okleveleiről készített jegyzékeivel vetjük össze, meg kell állapítanunk, hogy Haller Péternek Pomarius által megvalósított elgondolása akkor valóban európai színvonalat jelentett Erdélyben. Pomarius munkájának értékét különben is a későbbi századok

40 *Joseph Bedeus*: Die Familie der Herren und Grafen Haller von Hallerstein in Siebenbürgen. VerArch Neue Folge 3. (1858) 196–198.

mutatták meg. Mindegyik helyen két századon át egyedüli segédkönyvek voltak és a legrégebb anyagra vonatkozóan még a 18. századi átrendezések sem tették őket feleslegessé. Pomarius nyitja meg a sorát a humanista levéltárrendezőknél, akiknek munkája alakította ki a jelentősebb erdélyi levéltárak rendjét olyanná, hogy azok az általános süllyedés évtizedeiben sem váltak használhatatlanná. Elég Pomarius, Diósi, Szamosközy és Bojti Veress Gáspár nevét említenünk, hogy lemérhessük ennek a nemzedéknek a munkáját az erdélyi történeti forrásanyag védelme és értékesítése szempontjából. Ezek a rendezések mai mértékkel mérve minősíthetők kezdetlegeseknek; mégis a jelen kor erdélyi levéltárosa, aki a levéltári és történetkutatói munka összekapcsolásának páratlan előnyeit vallja, inkább érzi szellemi elődjeinek ezeket a humanista úttörőket, mint a 18. századtól kezdve általában segédhivatali tisztviselők színvonalán mozgó hivatalnok-levéltárosokat.

VÁRMEGYEI ÉS SZÉKI LEVÉLTÁRAK

Állandó és városi őrzőhely fontosságát a levéltárak képződése és fennmaradása szempontjából a vármegyei és széki archívumok sorsánál mi sem bizonyítja jobban. Amíg a fallal kerített városok levéltárai az erdélyi írásbeliség bölcsőjéig visszanyúlnak, a megyéknél és székeknél egészen kivétel számba megy, ha egy-két jegyzőkönyvön kívül néhány 18. század előtti irat is akad. A városi és megyei levéltárak szembeállítására világosan mutatja ez utóbbiak viszontagságosabb sorsát. Ennek a szegénységnek azonban a nagy pusztulásokon kívül más oka is volt: az írásbeliség jóval szerényebb méretei a megyék és székek agrártársadalmában és a levéltárak feltűnően késői kialakulása. A megyék nemességét, vagy a székek népét a városok lakóiéhoz hasonló szoros érdekközösség ugyanis nem szorította rá közös jogvédelemre és az ehhez nélkülözhetetlen archívum megteremtésére. A nemesség kiváltságait nem területekhez kötve élvezte, s a megye mint közösség nem kapott sohasem olyan privilégiumokat, mint a városi polgárság. A megyei levéltárak nem kiváltságok tárházai, hanem régen kisebb értékűnek ítélt adminisztratív irattárak. Az egyes családok érdekei különbözők, nem ritkán ellentétesek is lehettek, birtokai és jogai védelméről tehát ki-ki külön-külön gondoskodott.

Az erdélyi megyék és székek levéltárának kialakulását illetően az eddigi kutatástól éppúgy hiába várunk adatokat, mint ahogyan ezeknek az intézményeknek a funkciója felől is meglehetősen tájékozatlanok vagyunk. A folyamat menete ugyan általánosságokban megrajzolható a magyarországi

analógiák segítségével.⁴¹ Erdély középkori fejlődése ugyanis olyan pontosan igazodik a Királyság törzséhez, hogy, bár időbeli késésekkel és helyi elszíneződésekkel minden viszonylatban számolni kell, a lényegét illetően a két terület között nem állapítható meg különbség. Erdélyben a vajdai hatalom nyomasztó túlsúlya következtében a nemesi vármegye lassabban fejlődött ki és mindvégig kisebb szerepet játszott magyarországi társánál. Az apró székelly és szász székek működését pedig a vajdán kívül saját nationalis szervezeteinek központja is szűk területre szorította. Ha tehát a magyarországi megyei levéltárak kezdetei a 14. század közepéig nyomozhatók, Erdélyben sem tehetjük azt a következő század elejénél korábbra. Az előző saeculum utolsó évtizedeiből ugyan már növekvő számmal maradtak ránk megyei oklevelek, a vajdai hatalom közelsége folytán azonban még sokáig nem kerülhetett sor olyan tartósabb megőrzést igénylő regestrumok kiállítására, mint amilyen Magyarországon a „levelesített” bűnösök jegyzéke. 16. századi adatok azonban mutatják, hogy e szokás később mégiscsak meghonosodott Erdélyben is. Így itt szintén ezek a regestrumok, vagy a vajda utasítására készített egyéb összeírások alkothatták a megyei levéltárak alapját.⁴² Ehhez jöhettek a leglényegesebb megyei funkció, a bíraskodás kapcsán termelődött iratok; többnyire csak a bírói széken tárgyalt ügyekkel összefüggő szűkszavú feljegyzések, a későbbi jegyzőkönyv elődjei. Mindezek ellenére sem lehet a középkorban Erdélyben megyei levéltárakról beszélni, ahogyan ilyesféle iratok még a 16. század derekán túl is a főispánságot vagy szolgabíróságot, esetleg notariusságot viselt személy családi levéltárában maradtak ránk, jeléül annak, hogy azokat az illető tisztviselő magánfeljegyzéseinek tartották csupán. Az erdélyi vidéki helyhatóságok csak akkor jutnak valamivel jelentősebb szerephez, amikor a keménykezű vajdák ellenőrzése megszűnővén, közvetlen kapcsolatba kerülnek magával a fejedelmi hatalommal.

A Fejedelemség megszilárdulásától, azaz a 16. század hatvanas éveitől kezdve verődnek aprádonként össze a tisztségviselőknél olyan iratok, melyeket már a megyei nemesek összessége tart magának. Ezek között legfontosabb a jegyzőkönyv, melyben most már nem csupán a peres ügyekkel, hanem a megyei nemesség összejövetelein megbeszélte legkülönbözőbb egyéb tárgyakkal kapcsolatos feljegyzések is helyet kapnak. Magyarországon a megye iratait eleinte az alispán őrizte. Az írásbeli munka növekedtével a kurrens akták és jegyzőkönyvek a notariusnál, a régi anyagot tartalmazó ládák pedig továbbra is az alispánnál állottak. A 17. század elejétől kezdve aztán fokozatosan minden megyében a notarius lett az összes iratok gondviselője. A század végére annyira meggyűlt a jegyzők kúriáján felhalmozódó iratanyag, hogy

41 *Istványi Géza*: A megyei írásbeliség első korszaka. Sz 71. (1937) 517–552.; *Uő*: A megyei levéltárak első nyomai a XIV. században. LtKözl 15. (1937) 245–249.; *Tagányi Károly*: Szolnok-Doboka vármegye területének története a honfoglalástól az önkormányzat behozataláig, a IX. századtól a XIV. századig. In: *Uő – Réthy László – Pokoly József*: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I. Dés 1901. 227–250. ; Kolozs vm. It., Jegyzőkönyvek I. (Registre nr. 18.)

42 *Föglein Antal*: A vármegyei jegyzőkönyv. LtKözl 16. (1938) 142–167.

minduntalan továbbköltöztetése és magánlakásán való elhelyezése egyre nehezebb lett. Így került sor aztán arra, hogy a megyék állandó és biztos szállást fogadjanak leveleik őrzése végett. Innen aztán már csak egy lépés volt a megye saját székházában külön erre a célra épített helyiségekig.

Erdélyben azonban, éppen a nemesi megye súlytalanabb volta következtében, másként és jóval viszontagságosabban alakult a vidéki törvényhatóságok levéltárainak a sorsa. A fejedelemség kori viszonyokról levéltártörténetünk a magyarországihoz hasonló pontos képet már nem adhat, minthogy e levéltárak 16–17. századi anyaga elenyészően kevés kivétellel napjainkig teljesen szétkallódott. Az általános pusztulásnak ez a szomorú képe és a 18. századi, már adatszerűen ismert siralmas helyzet kétségtelemné teszi, bár az itt-ott fennmaradt 17. századi anyagot jelenleg nem állott módomban áttanulmányozni, hogy Erdélyben a megyék és székek hivatali iratanyagukat egészen a Mária Terézia-féle újításokig Magyarországról jól ismert ősi kezdetleges módon kezelték. E kérdés szabályozatlansága és ötletszerű kezelése azonban még nagyobb fokú, mint a Királyhágón túl. Szinte azt mondhatnók, hogy az erdélyi megyék és székek levéltárügye a Bécsből kezdeményezett reformok előtt azon a fokon állott, mint Magyarországon a 15–16. század fordulóján. Hiába forgatjuk a kiadott erdélyi helyhatósági végzéseket, nyomát sem találjuk abban az irataikról való gondoskodásnak.

Míndezen alapján, közvetlen adatok hiányában feltehető, hogy a megyék iratvédelmi érdeklődése sokáig csak a jegyzőkönyvekre terjedt ki. Ezeket eredetileg kettőbe hajtott félvévekből, a 16. század közepe óta pedig egész félv lapokból összeállított kisebb füzetekbe írták, s csak a 17. század vége óta fűzték össze egy kötetbe. Egészen a Rákóczyak aranykora végéig alig lehetett egyéb irat a megyék archívumában, mint ezek a vegyes tartalmú protocollumok és ehhez hasonló füzet alakú összeírások, lustra-jegyzékek, elszámolások stb. Kérdés azonban, hogy ki őrizte e még oly jelentéktelen mennyiségű iratanyagot. Az alispán Erdélyben legalább e most tárgyalt korszakban, tehát a 18. század elejéig közel sem olyan tekintélyes alakja a megyei életnek, mint a Királyhágótól nyugatra. Az erdélyi megyéknek nem csupán névlegesen, hanem ténylegesen is a főispánok a vezetői. Jogkörük tágabb, mint magyarországi társaiké. Velük szemben a nemességnek nincs kellő súlyú képviselője. A főispán ugyanis a Fejedelemség idején főrendű ember, tanácsúr, akit politikai befolyása, vagyoni állása messze föléje emel az erdélyi megyék universitárait alkotó kis számú és szerény vagyonú nemességnek. A „megye” ugyanis valójában ebből a rétegből áll, mert a bene possessionati, a főrend, amelyből kikerülhetne a főispán hatalmának egyensúlya, a nemesség tömegétől külön utakon keresi több megyében szétszórt birtokai védelmét. Ennek a sajátos erőviszonynak a következtében alakult ki az egészen különös helyzet, hogy tudniillik a fejedelmi hatalmat képviselő főispán őrizte a rendi universitas iratait. Egészen a 18. század végéig nem volt a megyéknek állandó székhelyük, hanem a megyegyűléseket általában a mindenkori főispán lakóhelyén tartották. Doboka vármegyének s vele együtt levéltárának például 1775-ben

Teleki Ádám főispán kendilónai, 1790-ben a Bánffyak bonchidai, 1802-ban a Bánffyak válaszüti, 1828-tól 1849-ig újból a Bánffyak bonchidai kastélya szolgált szállással.⁴³ Példánk nyilvánvalóan még jellemzőbbnek vehető a fejedelmi korszak állapotaira, mint Mária Terézia és II. József századára. A levéltári anyag szempontjából ez a megoldás nyújtotta a lehetőségekhez képest a legtöbb biztonságot. Annak a néhány családnak ugyanis, melynek tagjai a főispánságot többnyire viselték, szilárdabb építésű, néha erődített lakóhelyén kevesebb veszélynek volt kitéve, mint a szegényebb nemesek többnyire fából épült kúriái. Az erdélyi adminisztráció azonban nem ismert általános érvényű szabályokat, hanem középkori módon lehetőséget nyújtott különböző helyi megoldásokra. Bizonyos jelekből arra következtethetni, hogy egyes megyékben és egyes korokban nem a főispánnál, hanem a notariusnál állottak az iratok. A 18. században már akkor is a jegyző a megyei és széki levéltár kezelője, ha az történetesen a főispánnál van elhelyezve. Ennek a változásnak az oka nem lehetett a hivatali írásbeliség megnövekedése, mint Magyarországon. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a főispánok pusztá kényelmi szempontokból és érdektelenségből engedték át a levéltár kezelését a megyéjük egyetlen litteratus emberének: a notariusnak. A későbbi kutatásra vár annak is a tisztázása, mennyiben helytálló az a sejtés, hogy a notarius Erdélyben – éppen mert kevesebb az írás- és jogtudó ember a szegényebb nemesség körében – szakismeretei révén korábban és nagyobb tekintélyre vergődött, mint a Királyhágón túl. Legbiztonságosabban azoknak a megyéknek az iratai lehetnek elhelyezve, melyeknek jegyzői, mint a 17. század folyamán leggyakrabban Kolozsnak és Fehérnek, a megye területén lévő nagyobb városban laktak.

Akár a főispán, akár pedig a notarius őrizte is legyen a megye iratait, az egyik helyről a másikra történő gyakori költöztetés folytán állandó rongálásnak és kallódásnak voltak ezek kitéve. A protocollumok és kurrens akták hurcolása övbe dugott bőrtáskákban, általvetőkben vagy nyeregtáskákban a főispántól a jegyzőig és vissza, meg a sedriákra olyan veszélyeknek tette ki az iratokat, amelyeknek előbb vagy utóbb áldozatul kellett, hogy essenek. Ha azokra a kezdetleges lakásviszonyokra gondolunk, amelyeket olyan jól ír le emlékirataiban Újfalvy Sándor, nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy a megyei tisztségviselők szállásán is állandóan nem fenyegette az iratokat az elpusztulás veszélye. A megyei notarius és a főszolgabírák hivatali iratkezeléséről Kolozs megye felső járása 1735-beli levelesládája alapján alkothatunk magunknak képet. Ez a lehajtható elejű, címkével, fiókokkal és rekeszekkel ellátott hordozható archívum és bűró a maximumát nyújtja annak, amit biztonság és rendszeresség tekintetében a hivatali írásvédelem terén ettől a kortól várni lehetett. A középkori hagyományok szerint működő megyei és széki adminisztráció iratvédelme sem lehetett más csak középkori. Az universitas nobilium igényeit teljesen kielégítette, ha jegyzőkönyvei megőrzéséről gondoskodott. Ezen túlmenő iratvédelem teljesen a jegyző vagy a főispán egyé-

43 *Föglein Antal*: A vármegyei levéltárak első állandó őrzőhelye. *LtKözl* 20–23. (1942–1945) 244.

ni buzgóságára és rendszeretetére volt bízva. Világot látott, tanult és a magyarországi meg az udvari adminisztrációval ismerős főispánok saját maguk gondoskodtak a hivatali működésükkel kapcsolatos iratok egyre fejlettebb módszerek szerinti kezeléséről és megőrzéséről. E fejlődésre vonatkozóan elsősorban a Jósika család hitbizományi levéltárából idézhető több kitűnő példa. E teljesen esetleges egyéni gondoskodás révén mentették meg a családi levéltárak a megyei szervezet múltját megvilágító értékes töredékeket. A kevéssé művelt falusi nemesség részéről többet, mint amit Köblös Péter jegyző a 17–18. század fordulóján Doboka vármegye iratainak megmentésére tett, az adminisztráció és a közszemlélet megújulása előtt aligha lehetett várni. Ő ugyanis a saját korát megelőző, 1600-ig visszanyúló iratokat kötött könyvekbe másolta be, hogy így biztosítsa számunkra a protocollumoknak kijáró védelmet.⁴⁴ A megyei levéltárszemléletre rendkívül jellemző módon a másolatkönyveket meg is őrizték, az eredeti irományokat azonban veszni hagyták.

Összefoglalva mindazt, amit a megyék, székek és districtusok 18. század előtti levéltárvédelméről megtudhattunk, megállapíthatjuk, hogy Erdélyben a rendi önkormányzati szerveknek a központi hatalommal szembeni súlytalansága következtében intézményes iratvédelemről alig lehet beszélni. A falun élő nemesség, melynek iskoláztatásáról Bethlen Miklós kancellár mond kegyetlen kritikát, annak ellenére, hogy saját birtokleveleinek becsét teljes egészében ismerte, szinte semmi érzéket nem árult el az adminisztratív iratok megőrzésére. Amíg a 18. században a felettes hatóságok rá nem szorították az iratgondozásra, pusztulni hagyta működésének írásos emlékeit. Ezekből csak néhány műveltebb hivatalnok egyéni gondoskodása mentett meg személyi vonatkozású töredékeket azzal, hogy levéltárában őrizgetve biztosította számukra családjá védelmét. A 18. századi nagy reformoknak kellett jönniök, hogy megújítva a korszerűtlenné vált erdélyi adminisztrációt az új regisztraturákból és az előző korszak fennmaradt töredékeiből végre felülről kiinduló kezdeményezésre itt is megszülessenek a megyei és széki levéltárak és az új hivatalnok gárdában kialakuljon az érzék e kérdések iránt.

Az előbb elmondottak nagyjából általános érvényűeknek vehetők az összes erdélyi törvényhatóságokra. Csak néhány szász székben volt valamivel kedvezőbb a helyzet. Elsősorban azokban, melyeknek a vezetése valamelyik városéval volt közös (Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár). De a kisebb szász székeknek is már a 14. században állandó székhelyük van, ahol bírói székük összeül, s ahol pecsétjükkel együtt minden bizonytal leveleiket is őrizték. Ezekben a mezővároskákban az erődített vártemplomok jóval nagyobb biztonságot nyújtottak az iratoknak, mint a védtelen megyei falvakban lévő nemesi kúriák. Mindenfelül az egyenlő jogállású szász lakosságot hasonló érdekközösség fűzte össze, mint a városi polgárságot. Körükben tehát kedvezőbbek voltak a közös jogvédelemhez nélkülözhetetlen levéltár kialakulásának feltételei, mint az egyéni utakat járó nemességnél. A szász székek iratait

⁴⁴ Illésy János: Az erdélyi levéltárak 1770-ben. Sz 38. (1904) 438–439.

tehát állandóan egy helyen őrizték és ezzel mentesültek a székhely- és hivatalnokváltásokkal járó állandó költöztetés veszélyeitől (*copiae privilegiorum*). S ha ennek ellenére a levéltárak, az egyetlen Kőhalomszék kivételével, az 1770. évi jelentések tükrében éppen olyan állapotban tűnnek elénk, mint a magyar és székely törvényhatóságoké, nyilvánvalóan jogos a következtetés, hogy az iratgondozás itt sem lehetett intézményesebb, mint emezeknél.

RENDI KÖZLEVÉLTÁRAK

Mielőtt tovább mennénk, meg kell emlékeznünk röviden ezen a helyen a rendi közlevéltárak csíráiról. Minthogy az erdélyi rendiség nemzeti hovatartozás, vallás és szociális tagozódás tekintetében egymástól eltérő elemekből állott, a fejedelmi hatalommal szemben sohasem tudott olyan egységes és szilárd arcvonalat kialakítani, mint magyarországi társa. Ennek következtében itt nem is alakulhatott ki a rendi jogbiztosítékok olyan közös tárháza, mint Magyarországon a Mátyás koráig visszanyúló nádori, vagy Szlavóniában az 1643-ban megszervezett rendi levéltár.⁴⁵ Erdélyben ehelyett nationalis levéltárak keletkeztek. A Fejedelemség vezetését kezében tartó nemesség nem alkotott külön levéltárat, hanem – amint erről majd alább bővebben esik szó – a középkor óta sajátjának tekintett hiteleshelyi archívumokra bízta ezt a funkciót is. A székelyek és a szászok is legtekintélyesebb municipiumuk kezelésére bízták egész natiojuk kiváltságleveleit. Az előbbieket az úgynevezett „nemzeti ládát” Székelytámadt várában elhelyezve Udvarhely, a székely anyaszék őrizetére bízták, az utóbbiak pedig Szeben város leveleivel együtt őrizték a nemzet összességét érintő okleveleket. Minthogy a szász natio iratvédelmi intézkedéseiről a szebeni levéltárral kapcsolatosan már megemlékeztem, most csak a székely archivum nationale sorsáról kell szólnom. Az azonos jogállás korán szükségessé tette a székely privilégiumok közös őrzését. Ez a levéltár azonban a székelyföldi írásbeliség feltűnően késői jelentkezése és szerény méretei következtében gazdagság tekintetében bizonyára nem volt a szász nemzeti levéltár mellé állítható. Katonai és gazdasági szolgáltatásaikkal kapcsolatos összeírások és bírósági feljegyzések lehettek a privilégiumokon kívül benne. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy a kiemelkedő és hivatalokat viselő családok levéltáraiba is kerültek – magyar szokás szerint – az egész nemzetet érdeklő iratok. Nagyobb anyaga a levéltárnak csak azóta lehetett, hogy a székelység mint az önállósult Erdély három tartópilléreinek egyike, a korábbiaknál fontosabb politikai tényezővé lett. A legrégebbi anyagot tartal-

⁴⁵ *Pauler Gyula*: A magyar királyi országos levéltár. MKSz 1. (1892–1893) 122–130.; *Tanodi Zlatko*: A zágrábi Horvát Országos Levéltár történeti fejlődése. LTKözl 20–23. (1942–1945) 255.

mazó láda – hihetőleg a 17. századi viharok idején elpusztult. A hagyomány szerint a levéltár régi része Székelytámadt vára lebontásakor semmisült meg úgy, hogy a környék lakói eltűzelték a szétdúlt leveleket. Sokkal hihetőbbnek tetszik az az 1820-ból származó hivatalos értesülés, hogy a nemzeti ládákat a veszélyek elől Segesvárra menekítették.⁴⁶ Ezen a nyomon elindulva egészen 1848-ig működött is egy bizottság a székelység régi leveleinek összegyűjtése céljából, de minden eredmény nélkül, mert sem a szász levéltárakban, sem sehol nem akadhattak nyomára. Amennyiben tehát ez utóbbi értesülésnek volt történeti alapja, akkor a legrégebbi iratok Segesvár 1601. évi feldúlásakor, vagy a 17. század közepi nagy pusztulásban semmisültek meg. Jómagam az előbbi terminust tartom valószínűbbnek, bár kétségtelenül csak az állítható, hogy 1768-ban a nemzeti láda tartalma nagyjából ugyanazt a szegényes anyagot tartalmazta, mint mely napjainkig fennmaradt.⁴⁷ Bár alapos háborús károsodással tagadhatatlanul számolnunk kell, a fennmaradt 16. századi jegyzőkönyv és Mihály vajda privilégiuma arra intenek, hogy nem írható minden az erőszakos pusztítás számlájára. Az a siralmas állapot, melyben a nemzeti láda anyaga a 18. század közepén volt, nagyon valószínűsíti a feltevést, hogy sok más levéltárhoz hasonlóan a nemtörődömség és gondozatlanság tette itt is teljessé a háborús pusztításokat. A székely társadalom egységének felbomlása következtében a székely natio archívuma nem jutott a szebeni társához hasonló fontos szerephez. A levéltári érzék feltűnő hiánya a Székelyföldön viszont azt okozta, hogy a székely rendi levéltár sohasem tudott túljutni a „nemzeti láda” középkori kezdetleges megoldásán. Amikorra az érdeklődés jelentkezett a kérdések iránt, akkor a szétesett székely társadalomban egy nemzeti levéltárnak már nem lehetett élő szerepe.

Korábban a családi archívumokkal tipizáltam a középkorias iratvédelem korszakának imént megtárgyalt levéltárait, melyek ebben az időben még egy területileg és jogi tekintetben pontosan elhatárolt társadalmi közösség magánlevéltáiraiként tekinthetők. Bár az előbbieket során az egyházak, városok, megyék, székek és natiók körében jelentkező iratvédelmi törekvések sajátos jegyeit igyekeztünk előtérbe állítani, mégis a családi levéltárgondozás most következő bemutatása után nem lesz többé olyan hihetetlen, hogy a középkori szerkezetű erdélyi társadalom mindegyik eleme, a legnagyobbtól le a legkisebbig lényegében azonos módon, mai felfogásunk szerint a családi archívumra jellemző módszerekkel igyekezett iratai fennmaradását biztosítani. Itt szólok ennek az egész levéltárcsoportnak az iratvédelmi berendezéseiről, melyek jellemzőek az összes oklevél-archívum technikai megoldásaira.

46 Oklevelek Erdély történetéhez Udvarhelymegye levéltárából. Közli: Barabás Domokos. TTár 12. (1889) 119.

47 *Föglein Antal*: A vármegyei levéltárak Mária Terézia korában. LtKözl 13. (1935) 162–163.; SzOkI V. pag. V–XII.

CSALÁDI LEVÉLTÁRAK

A családi levéltárakkal kapcsolatos kérdések tárgyalásánál a magyarországi levéltártörténet előmunkálatai mentesítenek sok olyan részlet kidolgozásától, melyekkel más levéltártípusok esetében saját magunknak kellett bíbelődnünk. A középkori magyarországi fejlődés egysége tudatában Czobor Alfréd alapvető kutatásainak eredményeit jellemzőknek kell vennünk Erdélyre vonatkozóan is. Az alábbiakban tehát inkább csak arra törekszünk, hogy a Czobor által rajzolt képet néhány erdélyi színnel kiegészítsük és a 18. századig haladva olyan kérdéseket is bevonjunk vizsgálódási körünkbe, melyeket az 1526 előtti forrásanyag Czobor előtt nem vethetett fel.

Amióta az oklevelek jogbiztosító erejét a magyarországi világi társadalom elismerte, tehát a 13. századtól kezdve, minden család igyekezett megőrizni a rendi helyzetét, birtokjogait védő kiváltságleveleket. Felső-Magyarország törökmentes megyéiben nem ritka az olyan levéltár, melynek anyagát tulajdonosai gondoskodása a várjobbágsorból kiemelő legelső privilégiumtól kezdve sértetlenül megőrizte. Erdélyben az írásbeliség lassabban itatta át a világi társadalmat, mint a középkori magyar állam egyéb tartományaiiban, méretei is mindvégig szerényebbek maradtak amazokénál. Ennek ellenére a kevésbé megcsonkult erdélyi családi levéltárak anyaga is a 13. század derekán kezdődik és a magyarországgal azonos fejlődést árul el. Az eltérés csupán időbeli és a Kelet és Nyugat közti ütemkülönbségből következik. A Wass család levéltárának az első darabja az az 1230-ban kelt királyi adománylevél, amellyel ez a Győr megyei família erdélyi birtokát a Cegei-tó környékén megkapta.⁴⁸ Ez a donationalis azonban csak a legtöbb archívum csírájának tekinthető csupán, mert évtizedeken keresztül nem sorakozott mellé újabb pergamen. Csak a 14. század második-harmadik évtizedében kezdettek szaporodni a család levelei. Ennek a családi levelesanyagnak levéltárrá bővüléséről azonban csak Nagy Lajos uralmától kezdve lehet beszélni, amikor Erdélyben is kezdett mutatkozni az első Anjou király ama törekvésének az eredménye, hogy az írásnak a hivatalos ügyintézésben minél nagyobb szerepet biztosítson. Ettől kezdve a birtokokért folyó perek rohamosan növelték a levéltár anyagát. A gondos családtagok sokáig még a jogi szempontból értéktelen idéző- és perhasztó leveleket is megőrizték. Csak a 15. század második negyedében hagytak fel ezzel a szokással, amikor az egyes ügyek elintézéséig egész sereg megőrzésre érdemtelen ideiglenes érvényű irat termelődött. Jóllehet tehát a Wass-levéltárat a középkori erdélyi családi levéltárak majdnem teljesen ép példányának vehetjük, mégis anyaga 1474-ben elért egyetlen ládácskában (ladula).⁴⁹ Újabb

48 [DF 252 690.; Vö. A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bev. tan. és jegyz. közzéteszi W. Kovács András. (ENML 3.) Kvár 2006. 31.]

49 DL 27 523.

háromnegyed század alatt 1555-ig azonban két ládányira dagadt fel a levéltár, jeléül annak, hogy a 16. századtól kezdve milyen nagy léptékben növekszik a vidéki agrártársadalom írásszükséglete. A Somkerekiek egyik 1407-ben elhalt osztozó atyafia ugyan már ladászekrényt (scrinium) készítettett oklevelei számára, ezek azonban nem töltötték meg ezt a nagyobb bútordarabot, úgyhogy az iratok mellett más értéktárgyait is itt helyezhette el.⁵⁰ Az 1428 előtt magvaszakadt kentelki Radó fia Mihály fia Simon után a koronára szállott levelek is elfértek egy ladásckában.⁵¹ A családi levéltárak tehát a középkori Erdélyben is kis terjedelműek voltak, minthogy általában csak a jogi értékű iratok megőrzése volt a feladatuk. A 17. század közepétől kezdve fennmaradt jegyzékek jól tükrözik a kor felfogását, mely bár más iratoknak is megkegyelmezett, csupán a birtokleveleket tartotta levéltári anyagnak. A középkori szóhasználat ezért nem is nevezi a családi oklevelek gyűjteményét levéltárnak, hanem csak levelek (litterae et litteralia instrumenta) vagy jogbiztosítékok (iura, munimenta) néven emlegeti.

Ennek a középkori levéltárfogalomnak a következményeként az erdélyi családi archívumok is egytől egyig mind birtoklevéltárak. Minthogy pedig a birtokos nemesség majdnem teljes egészében magyarokból vagy elmagyarosodottakból tevődött össze, ezt a levéltártípust Erdélyben sajátosan magyarnak kell minősítenünk. Nem véletlen tehát, hanem az eltérő társadalmi szerkezet következménye, hogy a régi erdélyi írásbeliség két legfontosabb hordozója közül a megyei magyarság múltjának emlékeit a családi levéltárak, a szászságét pedig a városi archívumok őrizték meg mindmáig. A nép tömegéből kiemelkedő nemes családok egyéni utakon keresték boldogulásukat. Erőfeszítéseik eredménye, de a kockázat is egyedül az övék volt. A szászság kollektíve védte anyagi érdekeit és jogait és keményen szembeszállott a nemesek módjára élni kezdő családok egyéni törekvéseivel. E társadalmi harcok részleteiből látszik, hogy a szász birtokos réteg jelentkezésével egyidejűleg a 14. század második felében elkezdődött a szász családi levéltárak képződése.⁵² Nemesi birtok és családi levéltár annyira azonos fogalmak voltak, hogy a közszászok a maguknak földesúri jogokat pretendáló vezető családok hatalmi állását éppen leveleik elpusztítása által vélték megrendíteni. 1356-ban Geubul fia Jakab comesszel való viszályuk során a közszászok megtámadják Boda községet. Semmiben sem tesznek azonban kárt a templomon kívül. Feltörik a conservatorium ajtaját és magukkal viszik Jakab comes összes birtokleveleit.⁵³ Amikor az ilyen és hasonló kemény fellépéssel a szász tömegeknek sikerült megakadályozniuk, hogy előkelőik jobbágysorba taszítva őket a Királyföldön is meghonosítsák a nemesi nagybirtokot, körükben a családi levéltárak kép-

50 TelOkI I. 317. Vö. *Czobor Alfréd: A családi levéltárak a középkorban.* LtKözl 18–19. (1940–1941) 385–386.

51 Ub IV. 359–360.

52 Ub II. 121., 333. [Vö. CDTrans III. 840. sz.; IV. 785. sz.]; III. 239.

53 Ub II. 121. [Vö. CDTrans III. 840. sz.]

zódése századokra elakadt. Csak a 18. században keletkeztek a magyar főrendű nemességéhez közeledő életformájával, címeivel a paraszt-polgári tömegektől elkülönülő hivatalnokság kezén családi levéltárak.⁵⁴ Ezek azonban alig tekinthetők többnek egyéni hivataltörténeti gyűjteményeknél, személyi levéltáraknál. Szigorú erdélyi értelemben vett családi levéltár csak azoknál a családoknál lett ezekből, melyek – mint például a Brukenthal bárók – magyarokkal összeházasodva birtokos nemessé vedlettek át.

A családi levéltárakat gyarapító tényezők között legfontosabbak – mint már említettük – a birtokok voltak. Ezek életét tükrözik a nemesi levéltárak legjobban. Főként a 16–17. század folyamán öltött a levéltárvándorlás rendkívüli méreteket. A török elől bemenekülő magyarországi családok magukkal hozták távoli régi birtokaik jogleveleit, melyek a menekülők halála után vagy összeházasodás révén, a többi praetendensek távollétében, teljes egészükben az új erdélyi rokonság levéltárát gyarapították. Szlavóniától kezdve a Dunántúlon át a Nagyalföldig mindegyik vidék képviselve van ezekben a messze idegenbe szóródott és korán lezáródott levéltárrészekben. Legnagyobb számmal azonban természetesen az egykori Partium. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára szép példát szolgáltat arra, hogy milyen becses történeti forrásanyaggal gazdagíthatják az erdélyi magánlevéltárakat ezek a töredékek. Főként a középkori oklevelekben gazdagodtak ezáltal az itteni családi levéltárak. A család birtokállományának növekedésével a levéltár is nőtt, annak csökkenésével pedig fogyott. A birtokokkal együtt vándoroltak az ahhoz tartozó joglevelek is.⁵⁵ Ennek a régi szokásnak hódolt Zsigmond király, amikor az 1428 előtt utód nélkül elhalt kentelki Radó fia Mihály fia Simon leveleit szintén átadatta a birtokokat adományul nyerő Szántói Lack Dávidnak.⁵⁶ Ezen az alapon követeli 1508-ban Báthory István a Bánffyaktól, hogy adják ki neki az anyja után őt megillető birtokrészt az arra vonatkozó oklevelekkel együtt.⁵⁷ Rokoni kapcsolatok révén egész levéltárak cseréltek gazdát a birtokokkal. Minthogy a bene possessionati réteg Erdélyben meglehetősen vékony volt, az egymással többszörös összeházasodás révén ma már szinte mindegyik nagyobb családi levéltárban található a többi birtokos családra vonatkozóan is iratok. Egészen a 18. század második negyedéig a levéltártermelő tényezők között minden más eltörlül a birtokok mellett. A családtagok hivatalviselésének és közszereplésének emlékei ekkor még csak egészen jelentéktelen mértékben kerültek be a családi levéltárakba. A hivatalnokoskodó családtagok ugyan életük végéig megőrizték – már csak önmaguk igazolására is – egykori tisztségviselésük legfontosabb dokumentumait, de haláluk után az utódok kegyeletből ritkán tartották meg az ilyen jogi szempontból értéktelen iratokat.

54 Jól szemlélteti ezt: *Friedrich Wilhelm Seraphin: Aus den Briefen der Familie von Heydendorff.* VerArch 25. (1894) 750.

55 DL 27 581.; BánfOkl II. 271.

56 Ub IV. 359–360.

57 BánfOkl II. 423–424.

Csak a guberniumi korszak új adminisztrációjának meghonosítása után őrzik meg rendszeresebben működésük emlékeit – részben hivatali pályára készülő utódaik okulására. Bethlen Miklós fogarasi főkapitány például hivatalba lépése után családi levéltárából összegyűjtette tájékozódás végett a korábban ezt a tisztséget viselt családtagok adminisztratív iratait és rendeztette azokat. A 18. század közepétől kezdve, jeléül a megváltozott levéltári gondolkodásnak, főként a nagyobb családoknál, egészen komoly levéltárképző tényezővé lesz az egyes tagok közszolgálati tevékenysége.

A családi levéltárak állományát csökkentő és növelő iratvándorlások régtől fogva szigorú szabályok szerint folytak. A rendi társadalom felfogása szerint a birtokjog és az azt biztosító oklevél azonos fogalmak, ezért nevezi mindkettőt iura-nak. Ennek megfelelően tehát az oklevelek a birtokokkal estek teljesen egy elbírálás alá. A családnak mint vérségi közösségnek a joga éppen olyan csorbíthatatlanul kiterjedt a biztosító iratokra, mint magukra az ezektől elválaszthatatlan birtokokra. Eredetileg mindkettő a nemzetség közös tulajdona. A levéltár éppen úgy az ősi egység jelképe marad sokáig, még az egyéni birtoklás kialakulása után is, mint a nemzetségi monostor. Amikor az egy törzsből származó bethleni és virágosberki nemesek 1364-ben a közös vagyonon megosztóznak, összes birtokleveleiket továbbra is köztulajdonnak hagyják.⁵⁸ Kimondják, hogy a levéltárat a bethleni ág tagjai őrizték, de ha a virágosberkieknek birtokaik megvédéséhez szükségük lesz levelekre, akkor azokat – súlyos büntetés terhe alatt – amazok kötelesek kiadni eredetiben vagy káptalani átiratban. A Tomaj nemzetség Losonczi és Bánffy ágának tagjai birtokosztályuk után még 1381-ben is együtt kezeltették levéltárukat.⁵⁹ A szerényebb vagyonú Wass család tagjai pedig egy évszázad múltán sem osztották fel a Cege környéki falvakra vonatkozó leveleket. Az oklevelek 1474-ben még a család legidősebb tagjának az őrizete alatt állottak egy ládikóban.⁶⁰ E ládikót az összes osztályos atyafiak lepecsételték, úgyhogy abba csak mindnyájuk jelenlétében lehetett benyúlni. A levéltárnak családi köztulajdonként való kezelését mutatja Apafi fejedelem döntése a hűtlenség vádjával kivégzett Bánffy Dénes levéltára felől. A levelesládákat a requisitorok pecsétje alatt Fehérvárra vitette, s egy rendi bizottsággal átvizsgáltatta. A Bánffyak ősjószágaira vonatkozó leveleket, mint idősebb atyafinak, kiadatta Bánffy Zsigmondnak. Az idegen leveleket jogos tulajdonosaik kapták meg, a Bornemisza-iratokat pedig a fejedelemasszony.⁶¹

Ha irat-kikérésre került a sor, más elbírálás alá estek az ősi és más alá a szerzett birtokokra vonatkozó levelek. Általános volt a törekvés, hogy oklevélet eredetiben lehetőleg ne kellessék kiadni és a leányág elégedjék meg trans-

58 TelOKI I. 134. [Vö. CDTrans IV. 304. sz.]

59 BánfOKI I. 359–360.

60 DL 27 523.

61 EOE XV. 472–474.; XVI. 169.; Bánffy Dénes tragoediája történetéhez. Közli: Torma Károly. TTár 4. (1881) 730–731.

sumptumokkal. A levelek leggyakrabban az újból házasságra lépett özvegyek révén kerültek illetéktelen kezekbe. Bár e veszélyek elhárítására korán szigorú szabályok alakultak ki, mégsem sikerült minden esetben teljesen kiküszöbölni a családi érdekközösség károsodását. Az elhunyt férj rokonsága saját maga és a leszármazottak érdekében élvezte azt a jogot, hogy az özvegyet, akár bírói úton is, rászoríthassa a férfi birtokaira vonatkozó iratok kiadására. Az özvegynek hiteles emberek, többnyire valamelyik hiteleshely vagy az alvajda előtt kellett az iratokat kiadni és eskü alatt kijelenteni, hogy férje családi levelei közül tudva semmit el nem titkolt, el nem pusztított. Végül hit alatt kötelezte magát arra is, hogy ha véletlenül maradtak volna még nála oklevelek, előkészítésük után hiánytalanul átadja a jogos tulajdonosnak tekintendő nemzetségnek. Így adja át 1399-ben Sombory Mihályné a fehérvári káptalan előtt előbbi férje, Ebesfalvi László leveleit tulajdonosainak. Hasonló módon, de az alvajda jelenlétében jutottak hozzá az özvegytől 1429-ben az Apafiak néhai Bolgár István levelesszekerényének egész tartalmához az özvegyétől.⁶² Az átadásról az özvegyet hiteles formában nyugtatták, hogy későbbi követeléseikkel szemben fedve legyen ő és családja. Úgy tetszik, hogy a fejedelemséggé alakulás idején, amikor az igazságszolgáltatás sem működött akadálytalanul, ilyen esetekben a család nehezen tudta érvényesíteni a szokásjog és törvény biztosította jogát a levelekre vonatkozólag. A 16. század végén, majd ötven év múlva újból többször foglalkoznak az országgyűlések ezzel a kérdéssel és ismételten leszegeznek, hogy a família leveleinek őrzése a legidősebb atyafit illeti meg. Az 1598. évi országgyűlés kimondja, hogy az utód vagy a jogos örökös bármelyik gyűlés alkalmával gyorsított eljárással (brevis) keresse az özvegyen a nála maradt „per folyta és jószágról való levelek”-et.⁶³ Ezt precizírozza tovább a következő év márciusában tartott országgyűlésnek a határozata, mely az előbbi végzés érvényét mindazokra kiterjeszti, akiknél olyan levelek vannak, melyeknek őrizete „de jure az nagyobb atyafiakat vagy egyebeket” illeti.⁶⁴ E felújított középkori szokás azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Amíg ugyanis a jogos tulajdonosok peres úton hozzájutottak leveleikhez, közben birtokjogaik védőeszközök hiányában komoly veszélybe kerülhettek. A családok szétágazásával és a birtokok osztódásával a levelek őrzésére jogosult személy megállapítása egyre nehezebbé vált. E pretendensek egymás közti viszálykodása is csak nyújtotta a pert, melynek befejeződéséig a levelek az esetleges bitorló kezében maradtak. A gyakorlat azt is mutatta, hogy ekkor már kevés biztosítékot jelentett fontos oklevelek elrejtése vagy megsemmisítése ellen az átadáskor leteendő eskü. E visszasságokon kívánt segíteni az 1659. március havi országgyűlés, amikor elrendelte, hogy ha egy nemes ember meghal, a vármegye vagy szék tisztjei tüstént menjenek ki a halottas házhoz és „pecsételjék el az leveleket mindjárt”. A temetés után az-

---

62 TelOkI. 524.

63 EOE IV. 134.

64 EOE IV. 271–272.

tán ugyancsak ők a levéltárat annak a családtagnak adják a kezébe, „az kit de jure regni illeti az levéltartás, de úgy, hogy megesküdjék erős hittel az relicta, hogy az levelekben nem occultált, sem egy, sem más úton el nem vesztett, sem enyészett”.⁶⁵ Az 1659. évi januári gyűlés megismételte ezt a rendelkezést s ezzel elősegítette ennek meggyökeresedését.⁶⁶ A 17. század végétől kezdve egész sereg adat tanúskodik e törvény foganatosításáról, mely az egyre nagyobb tömegű irathagyatékok áttekinthetése és az őrizetre jogosultak közötti felosztás érdekében végül is a levelek regisztrációjához vezetett. Gyerőffy György özvegye például 1704-ben az ura megöletése után kiskapusi kúriájukban maradt két láda levelet „pecsét alatt közkézhez” küldte.⁶⁷ Borberekai Csizsár Miklós magtalan halála után „mind az Thesaurarius, mind pedig nemes Zaránd Vármegye az leveleknek sequestratiojára concurálván ... az leveles ládák el pecsételttenek”.⁶⁸

Az előbbi intézkedések mind annak a jogelvnek kívántak érvényt szerezni, mely szerint az ősről maradt birtoklevelek éppen olyan elidegeníthetetlen tulajdonai a közös őstől eredő nemes famíliáknak, mint maguk az ősjóságok. Idegen kézre került, eltévelyedett leveleknek visszaadását jogos tulajdonosaikhoz becsület és törvény egyaránt előírta. Ezért engedi át Csernavodai János és Egyed 1488-ban Bánffy Ferencnek a kezükbe került Bánffy-birtokleveleket.⁶⁹ A felbukkanó családi levelek megszerzését mindegyik nemes utódjaival szemben kötelességének érezte és érdekében nem riadt vissza komoly anyagi áldozatoktól sem. Orbán Elek mondja el 1740-ben kelt végrendeletében, hogy a felesége birtokaira vonatkozólag egyszer a kolozsvári sokadalomban egész csomó oklevelet vásárolt egy rác kapitánytól, aki azokat egy szebeni szásszal árultatta három arany és húsz forintért.⁷⁰ A családok törekvését a levéltárak kiegészítésére a törvényhozás is támogatta. Különösen szükségessé tette ezt a 17. századi szörnyű háborús pusztításokkal járó belső felfordulás, melynek a védtelen vidéki kúriákkal együtt a családi levéltárak legnagyobb része áldozatul esett. A békeállapot még helyre sem állt a századforduló véres eseményei után, amikor az 1602. augusztus havi országgyűlés a legsürgősebb teendők között foglalkozik a szétkallódott levéltárak sorsával. Hűtlenség terhe alatt köteleznek a rendek minden nemest és jobbágyot, székelyt és szászot, akihez háborús időben akármi úton és akármiféle idegen levelek kerültek, hogy ezeket a következő év januárjának első három napján adják be a káptalanba vagy a konventbe. A requisitorok tartoznak ezeket a letéteket külön kezelni mindaddig, amíg a legközelebbi országgyűlésen referálván róluk, a rendek határoznak felőle, hogy kit illetnek azok meg.⁷¹ A levéltári anyagban ekkor

65 EOE XII. 224–225.

66 EOE XIII. 403.

67 KmLtBeke 646. sz. (1707. ápr. 29.)

68 ErdKáptMlt, Vegyes levelek, Fasc. 77. (1745. jún. 5.)

69 BánfOkl II. 271.

70 Egy érdekes végrendelet a XVIII. századból. Közli: Torma Károly. TTár 14. (1891) 494.

71 EOE V. 141.

támadt nagy kavarodásra jellemző, hogy az 1642. és 1643. évi országgyűlés is foglalkozik e kérdéssel.⁷² Az intézkedések foganatjáról adattal alig rendelkezünk, minthogy a beszolgáltatott hasznos iratokat visszaadták tulajdonosaiknak. A haszontalannak minősítettek pedig a káptalan sem őrizte tovább. Így egészen a véletlennek köszönheti fennmaradását az a két ilyen oklevél, melyet a káptalani levéltár őriz. Mindkettő erősen rongált, csonka hártya és csak csomagolás céljaira tarthatták meg. A hátukon olvasható rájegyzés mutatja miként végezte a hiteleshely ezt a levélmentő szolgálatot.⁷³

Míndezek az intézkedések azonban csak a még menthető levéltári anyagot igyekeztek gazdáikhoz visszasegíteni. A joglevelek azonban sokkal tömegesebben semmisültek meg, semhogy az előbbi intézkedéssel a birtokosok körében úrrá lett bizonytalanság és a birtokviszonyokban támadt zavarok megszüntethetők lettek volna. Ezért 1606-tól kezdődően a rendek állandóan ostromolják a fejedelmeket, hogy az elveszett leveleik helyett adjanak a jogos birtokosoknak jószágaikra nova donatio-kat.⁷⁴ A pusztulások során megtizedelődött jogbiztosítékok pótlását és egyben az eredetiek fokozottabb védelmét szolgálták a rendkívül elszaporodott transsumáltatások. Ennek terhét azonban már nem a hiteleshelyek, hanem elsősorban a fejedelmi kancelláriák hordozzák. Az igények gyors kielégítése érdekében mondja ki az 1633. tavaszi országgyűlés, hogy az összes bíraskodási terminus alkalmával szabadon lehessen teljes érvényű átíratot készíttetni.⁷⁵

A levéltárak védelmét és reintegrálódását elősegítő intézkedéseket valóban indokolttá tették azok a veszedelmek, melyek a családok kezén összegyűlt iratanyagot minden oldalról és szakadatlanul fenyegették. Czobor Alfréd nyomán ismeretes, hogy a háborús pusztítások, szomszédok hatalmaskodásai, természeti csapások, szerencsétlen véletlenek mennyi módon fogyasztották elsősorban éppen a családi levéltárakat. Minden, amit ő magyarországi adatai nyomán megállapított, érvényes az erdélyi levéltári anyag sorsára is. A birtokokhoz jogot formáló rokon éppen úgy nem riad vissza az oklevelek eltulajdonításától vagy akár erőszakos elvételétől sem, mint ahogy a határviszályoknál, elmérgesedett birtokpereknél Erdélyben is az ultima ratio az ellenfél okleveleinek elpusztítása. 1407-ben Somkeréki János panaszt emel Budhath-i Osvát fia Imre ellen, hogy az egyik közös rokonukról rájuk szállott levelesszekerényt, miután előbb mindketten lepecsételték volt, a következő hajnalon titokban feltörte és a leveleket elvitte.⁷⁶ Már előbb láttuk,

72 EOE X. 332., 373.

73 Anno 1649 mense Octobris Oroszfai Mikó Miklós adta Bezterczen, Basta idejében veszett el, most semmi haszna nincs. Ladislaus Cseffey 1650 die 18 scripsi. – ErdKáptMlt nr. 1035 (1372).; 1650 die 8 Marty Szabó András az gazda itt Besztercén adta ezt az elmetélt levelet. Zsigmond császár levele az több darabját nem találtuk meg. Ego scriba ac notarius scripsi Gabriel Szege-di mp. – ErdKáptMlt nr. 2023.

74 EOE V. 412., 502.; VI. 124., X. 373.

75 EOE IX. 320–321.

76 TelOkI I. 317.

hogy 1356-ban a közsászok úgy intézték el Geubul fia Jakab comesszel való vitájukat, hogy iratait elrabolták.⁷⁷ Hasonló módon szolgáltatnak maguknak igazságot Mohai György ellenében bizonyos fogarasföldi nemesek, amikor 1428-ban mohai kúriáját felgyújtva pusztították el okleveleit.⁷⁸ Politikai zavarok idején a szemben álló felek párthívei egymás birtokainak irgalmatlan pusztításával gyengítették az ellenpárt erejét. Minthogy a politikai pártállást többnyire nem elvi, hanem vagyoni és személyi ellentétek döntötték el, ezek a szabályos belső hadjáratok kiváló alkalmat szolgáltatnak az egyéni ellenfelekkel való birtokpereknek a fenti recept szerinti eldöntésére. Így égették el a Becse-Gergely nemzetség tagjai a terjeszkedésüknek útjába álló, királyhú Bánffyok okleveleit Idecs várában az Anjou-párt és László vajda lázadó hívei közötti beháború idején.⁷⁹

Mіндеzekben az általános veszélyeken túl az erdélyi családi levéltárakat a középkorban a tartomány határ menti fekvéséből kifolyóan fokozottabban fenyegették a háborús pusztítások. A keleti pusztákról és a Balkán felől ide nyugodtabb időszakokban váratlanul is be-becsaptak zsákmányéhes csapatok, melyektől a belsőbb országrészek mentesek maradtak. A 13. században a kunok, a 15. században pedig török portyázók ütnek be a Kárpátokon és egy-egy vidék végigrablása után éppen olyan gyorsan távoznak, mint ahogy jöttek. Ez utóbbiak ellen erősítették meg a szászok falakkal és bástyákkal falusi templomaikat, ahol a lakosság legféltettebb értékeivel addig meghúzhatta magát, míg a hirtelen veszély elvonult fejük felett. Ilyen kisebb erődítésekre azonban csak a nagybirtokosoknak volt anyagi tehetségük, a nemesség zöme azonban leveleivel együtt védtelenül állott bármilyen hirtelen támadás ellen. De még a nyugalom korszaka is másként fest a határszélen, mint az ország belsejében. Ha a kun vagy török nem fenyegetett, akkor a román vajdák csaptak be valami helyi vitájuk rendezése végett. Ilyen alkalommal semmisülnek meg disznajói Cseh János oklevelei a talmácsi kolostorban, melyet Vladislav I. (Vlaicu) havasalföldei vajda emberei 1369-ben elhamvasztottak.⁸⁰ A kívülről jövő veszedelmekhez járultak az erdélyi társadalmat megrázó két nagy belső háborúság pusztításai, melyek éppen a családi levéltárakat kezében tartó nemesség ellen irányultak. Az 1437. évi felkelés levéltárpusztításait nem ismerjük, de az 1514. évi adatok alapján fogalmat alkothatunk magunknak az előbbiről is. Ekkor semmisült meg a felkelők kezére került torockószentgyörgyi várban a Thoroczkyak levéltára, úgyhogy csak hártadarabok és pecsét-töredékek maradtak belőle.⁸¹ Temeseli Déry János Kolozs és Doboka megyei jószágleveleit részint elégették, részint összevagdalták.⁸² Somkeréki Erdélyi

77 Ub II. 121. [Vö. CDTrans III. 840. sz.]

78 Ub IV. 357.

79 BánfOkI I. 51., 150. [Vö. CDTrans II. 529. sz.; III. 393. sz.]

80 Ub II. 333. [Vö. CDTrans IV. 785. sz.]

81 A torockószentgyörgyi Thoroczky család levéltára. Ismerteti Jakó Zsigmond és Valentiny Antal. (ENML 1.) Kvár 1944. 6–7.

82 Oklevelek az 1514. évi porlázadás történetéhez. Közli: Iványi Béla. TTár 27. (1904) 230.

Gergely geryeszegi levéltárát, a Tomoriak levelesládáját a prédáló tömeg hurcolta szét.⁸³ Cseh Bálint a zavarok hírére a csanádi káptalanba vitte be megőrzés végett leveleit, s ott hamvasztották el azokat. Most is, miként a korábbi beháborúk idején, személyi ellentétek irányították a pusztítást. Bánffy Péter és András bizonyára, hogy haragos attyokfián, Bánffy Jánoson üssenek és annak vagyonát a felkelés erejével maguknak szerezzék meg, Valkó várát átjásztották Dózsa hadai kezére. Ekkor pusztult el az itteni levéltár, s ezzel egyidejűleg szintén elégték a család Zentelkén őrzött iratai.⁸⁴

Még az 1514-es eseményeknél is jobban megtizedelték az erdélyi családi levéltárakat a 16–17. századforduló éveken át megismétlődő pusztító hullámai. A súlyos próba, azt mondhatni, teljesen felmorzsolta a régi nemességet és vele együtt a füstölgő romok alatt maradt a levéltári anyag jelentős része. A családi levéltárak 17. század előtti részének általános szegénysége félreértetlenül tanúskodik e pusztítás méreteiről. Később is szakadtak Erdélyre háborús megpróbáltatások, de egyik sem tett annyi kárt a családi levéltárakban, mint Basta kora. Az új erdélyi nemességből ugyanis már hiányzott az 1601. előtti nemzedékek középkorból eredő biztonságérzete. A 17. századi nemesség saját kárán végleg megtanulta, hogy nem áll Magyarország ereje és tekintélye a háta megett, önmaga erejére van utalva mindenféle veszedelemmel szemben. Éppen ezért óvatosabb, előrelátóbb és a viharok elől inkább kitérnek. Ennek az új magatartásnak köszönhető, hogy az 1658–1661 közötti fejtelenség nem okozott olyan végzetes károkat, mint a félszázaddal korábbi. Ekkor már a családi levéltárak zöme is biztos helyen élte át a nehéz napokat, hasonlóképpen vészelték át a kuruc háborúkat is. Természetesen az elővigyázatosság ellenére is követelt magának áldozatot a háború. A levéltárakat most már nem mindig engedik át a katonák prédálásának, hanem értékes zsákmányként kezelik általában, hogy, miként az Orbán Elek végrendeletében említett rác kapitány, áruba bocsássák az okleveleket. Egészen kivételesen azonban már ekkor jelentkezik az új háborús veszély a levéltárakra, amikor nem jogi értékükért, hanem pusztán történeti becsükért, régiségekként hurcolnak el iratokat. Forgách Simon generális „erdélyi antiquitásokról tudakozódván”, amikor meghallotta, hogy a Kemény család levéltárában találni olyanokat, a ládát kivitette Magyarországra.⁸⁵ Orbán Elek is „propter antiquitatis et familiae deductionem” őrizgeti a Péchi Simonra vonatkozó iratokat.⁸⁶

Előbb már láttuk, hogy Erdélyben is a család legidősebb tagját illette meg a levelek őrzésének a joga. „Az leveleknek tartása az Decretum szerint marad az nagyobbik atyafinál” – mint a Wass család 1742. évi osztálylevele mondja.⁸⁷ A cél ugyanis az volt, hogy a família társadalmi és anyagi helyzetének fun-

83 TelOkl II. 358.; 1514. évi pórlázadás i. m. 233.

84 1514. évi pórlázadás i. m. 227., 233.; BánfOkl I. pag. VIII.

85 1736. évi vallatás a Kemény cs. malomfalvi lt.-ban.

86 Érdekes végrendelet i. m. 502.

87 Wass cs. lt., 1841. sz. (1742).

damentumát alkotó közös nagy értékek mindenkor felnőtt és tapasztalt családtag gondviselése alatt álljanak. Az előbbi szabálytól tehát csak az esetben tértek el, ha a család valamelyik tekintélyes, magas állású tagjánál nagyobb biztonságban látták a família levéltárát és – ami ezzel együtt járt – közös peres ügyeik vezetését. Így bízták a Bánffy család többi tagjai is leveleik őrizetét mint legtekintélyesebbre, Bánffy Dénesre, majd fiára, György gubernátorra.

A család litterarum conservatora a középkori Erdélyben általában házában őrizte a kevés számú oklevelet. Nagyobb birtokosok erősített helyen, váraikban helyezték biztonságba a féltett értékeiket, mint a Bánffyak előbb Idecsen, majd Valkón és Gyalun, a Thoroczkayak Torockószentgyörgyön.⁸⁸ Akiknek erre nem volt módjuk, falujuk templomában, vagy valamelyik közeli kolostorban igyekeztek az egyházi épületeknek kijáró sértetlenséget leveleiknek biztosítani. Amennyire gyér adatainkból általánosítani lehet, ez a szokás inkább a szász hatás alatt álló déli területeken terjedt el.⁸⁹ Amennyire jelenleg láthatni, Erdélyben a nemesség levelesládái őrzését a hiteleshelyekre sem bízta olyan előszeretettel, mint az a Királyhágón túl megfigyelhető. A 15. századi török betörések nyomán kezd kialakulni a kétszáz év alatt általánossá vált gyakorlat, hogy veszély esetén a nemesség a megerősített városokban valamelyik jó emberénél helyezte el megőrzés végett értéktárgyait s köztük mindenekelőtt a legféltettebbet: a családi levelesládát. Erdély északi részeiben Kolozsvár és Beszterce, délen pedig főként Szeben, valamint Segesvár és Brassó nyújtott rendszeresen védelmet a 17. századtól kezdve a nemesi levéltárak egész sorának. Az 1428 előtt elhalt Kentelki Radó fia Mihály fia Simon összes leveleit „pro tutiori conservacione” egyik besztercei polgár házában helyezte el még életében.⁹⁰ Suky István árváinak gyámjai sem a kolozsmonostori konventben, hanem a kolozsvári tanácsnál helyezték el 1524 körül ideiglenes letétként a kiskorúak birtokleveleit.⁹¹ Wass Balázs 1555 táján két láda levelet helyezett el Szócs Lénárddnál Besztercén, melyeket az „minden kár nélkül és meg hánás nélkül” visszaad özvegyének egy nemes ember és „az város diákja előtt”.⁹² A Petrichevich-Horváth família rendszeresen Segesvárt őriztette leveleit. 1658 februárjában éppen úgy itt találjuk, mint 1691 februárjában.⁹³ Brassó elsősorban a székely főrendek leveleinek nyújtott menedéket. Szeben inkább csak a 17. század közepétől kezdve nyitotta meg erős falait nemesi menekülők előtt. A kuruc háborúk óta azonban egészen a század végéig itt őrizték, még békeidőben is, a főrangú családok levéltárainak legtöbbszörét. A biztonságon kívül emellett szólt az is, hogy mindazok a hatóságok, amelyeknél az ügyek folytak sokáig mind Szebenben voltak. A leveles bizonyító anyagra tehát ott

88 BánfOkl I. 51., 150. [Vö. CDTrans II. 529. sz.; III. 393. sz.]; 1514. évi pórlázadás i. m. 227., 233.; *Jakó Zs. – Valentiny A.: Thorotzkay i. m. 23.*

89 Ub II. 121., 333. [Vö. CDTrans III. 840. sz.; IV. 785. sz.]

90 Ub IV. 359–360.

91 DF 255 322 (1524. nov. 15.).

92 Beszterce v. lt., Ser. I. nr. 2093. (1555).

93 Petrichevich-Horváth cs. lt.

volt leginkább szükség. Teleki Mihály kancellár végrendeletében is lelkére kötötte utódainak, hogy levéltárát, melyet legnagyobb kincsének tartott, Szebenben őriztessék.⁹⁴ Bánffy György gubernátor is a bonchidai kastélyból Szebenbe költöztette át családi levéltárát, ahol tűzmentes, bolthajtásos, vasablaktáblás szobában őrizték a 18. század végéig.⁹⁵

A levéltári anyag tárolására szolgáló alkalmatosságok egészen a 18. század végéig – eltekintve a hivatali regisztratúrától – nagyjából változatlanok maradtak. Ennek köszönhető, hogy a régi levéltár-technikai berendezések ma az erdélyi családi levéltárakban tanulmányozhatók legjobban, minthogy azok itt voltak legtovább használatban. A források ilyen adatait az alábbiakban az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának ilyen vonatkozású különgyűjteményén tett megfigyelésekkel igyekszem megeleveníteni. Város vagy megye éppen azon módon őrizte ebben a korban a leveleit, amelyet a középkor a családi levelek számára kialakított. Az iratokat mennyiségük szerint ládácskákban (ladula) vagy előre nyitható ládaszekrényben (scrinium), vagy ládában volt szokás tartani.⁹⁶ Idők folyamán mindegyiknek az alakja módosult. A 16–17. század eleji levelesládák az eredetileg iratszállításra használt vasbödönök mintájára, hordószerű hengerformát öltöttek. A jól zárható vasbödönök az út sokféle veszedelmétől védték a bírósági tárgyalásokon bemutatandó leveleket. Kolozsvár város számadáskönyvei sok adatot őriztek meg arra vonatkozóan, hogy I. Rákóczy György fejedelem is ilyen vashordókban vitette maga után a folyó ügyek intézéséhez, vagy diplomáciai tárgyalásokhoz szükséges iratait. Szép példája ezeknek a Lázár család úti ládája a budapesti Iparművészeti Múzeumban. A vasbödön előállítására azonban költséges volt, s ezért fából készített változata lett általánosabb. A hordószerű ládák kiformálása azonban nehezen mehetett a deszkából, s ezért a 17. század közepétől lapos fenekű, felfelé öblösödő, domború tetejű, koporsószerű ládákat kezdtek gyártani helyette. Ezeket váltották fel a 18. század elejétől kezdve a szegletes alakú bőrös ládák. Korábban csak sima fehérre vagy zöldre mázolták, majd festéssel és szegecseléssel díszítették a ládákat, s csak később vonták be szőrétől le nem tisztított borjú- vagy csikóbőrrel azokat.

A 17. század végétől kezdve reánk maradt, néha remekbe készült hatalmas ládák szintén szegletes formákat mutatnak. Ezekben a tűz és betörés ellen biztos ládákban helyezik el a legféltettebb okleveleket, pénzt és ékszereket, de csak otthon használják őket. Útra súlyuknál fogva alkalmatlanok voltak. A levéltartó ládaszekrény (scrinium) hamarabb eljutott végleges alakjához, mint a láda. Alkalmazását az tette szükségessé, hogy az iratok megóvására használt egyre szaporodó dobozkákat (ladula), fa- és fémtokokat, szelencéket

94 Szilágyi Sándor: Jelentés a gróf Teleki-család levéltárában tett kutatásokról. Sz 13. (1879) (Melléklet), 108.

95 BánfOkI I. pag. IX.

96 Vö. Czobor A.: Családi levéltárak i. m. 386.

(pixis) együtt és záros helyen akarták elhelyezni.⁹⁷ Kovacsóczy Farkas kancellár 1590-ben tett végrendeletében meghagyja öccsének, hogy birtokleveleit „kik táskákban, iskatulákban vannak ... jól össze keresse és egy szekrinben titesse”.⁹⁸ Hogy a berakott dobozok közül hamarabb kiemelhessék a legsükségtesebbet, a ládaszekrénynek nem fedele, hanem előre nyíló előlapja volt. Idővel e skatulyák helyett a ládába általában három oszlopban beépített fiókocskákba rakták el a leveleket. A mai szekreter primitív változata áll előttünk ezekben a ládaszekrényekben. Mint irattartásra igen praktikus bútordarabot nem csupán otthon használták, hanem az írásos munkát végző hivatalnokok útra is magukkal vitték mozgó regisztratúráként egy ilyen fiókos ládát. Ilyen lehetett Kovacsóczy kancellár „kinn járó” ládája, melyben legsükségesebb iratait magával hordozta.⁹⁹

Először csak úton, később otthon is ebben a fiókos levelesládában tartották az írószereket – tintát, porzót, tollat – tartalmazó, általában fémből (ezüsből) készült kalamáris-ládácskát. Minthogy a 17. század folyamán a ládaszekrény a megnövekedett hivatali írásbeliség lebonyolításában találta meg a maga igazi szerepét, alkalmazását, levéltári használata háttérbe szorult. Ezt a funkcióját emeli ki új neve is. A 17. század közepére ugyanis Erdélyben az írószeres fémdoboz neve megy át az egész ládára, s így hívják a ládaszekrényt kalamáris-ládának.

A ládákon belül ritkábban fasciculusokban, gyakrabban pedig skatulyákban, bőr- és vászontáskákban vagy vászonzsákocskákban helyezték el a leveleket. A 17. század folyamán általánossá lesznek a bagariából és szatytyánból készített, sokszor törökös mintákkal kivarrt bőrtáskák. A 18. század ismét az olcsóbb vászonzsákocskákat használta. A táskák és zsákok nagysága a levelek alakjához igazodott és befogadóképességük is rendkívül változott. Az egy birtokra vagy ügyre vonatkozó leveleket egy táskába rakták, s a jegyzékben szereplő jelzetet a bőrre ráírták kívül. Hogy a táskák között a ládában könnyebben eligazodjanak, különféle színű táskákat és zsákokat készítettek. A Petrichevich-Horváth család kalamáris ládájában még a fiókok is oszloponként különböző színűek voltak. E bőrtáskából és zsákokból az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára többfélét őriz. Bár a táskának és zsáknak nagy volt a szerepe az erdélyi iratvédelemben, eddig egyetlen adatot sem sikerült találni arra vonatkozóan, hogy ezeket rudakra felfüggesztve is őrizték volna. A legelőkelőbb családok levéltárát is ládákban tartották jelül annak, hogy ez volt Erdélyben a legáltalánosabb tároló alkalmatlanság. Annak a maga idején fejlett iratkezelésnek, melyet a felső-magyarországi vezető családoknál – mondjuk a Thurzóknál – már a 17. század elején megfigyelhetni, nyoma sincs a 18. század előtti Erdélyben.

97 „cista sive scrinio”-ban vannak a Bánffyok oklevelei. – BánfOkl I. 359.

98 Kovacsóczy Farkas levelei (1577–1594). II. közl. Közli: Szádeczky Lajos. TTár 16. (1893) 40.

99 Uo. 40.

Ennek éppen úgy, mint a rendezés terén mutatkozó kevés mozgalomnak az oka az, hogy az erdélyi levéltárak méretei a köz- és magánírásbeliség minden terén kimutatható különbség arányában szerényebbek voltak a Királyhágón túliakénál. A nemesi gazdálkodás adminisztrációja még a legnagyobb birtokok esetében is elenyészően kevés iratot termelt, s így a családi levéltárak Erdélyben a 17. század folyamán is megmaradtak elsősorban oklevél-archívumoknak. Néhány láda táskákba csomagolt levélben lajstromok nélkül is könnyen lehetett tájékozódni. Legfeljebb néhány odavetett mondat egy papírlapon, melyet az iratok tetejére tettek, volt hivatott eligazítani a ládában. Ezekből a ládánkénti tájékoztató jegyzetekből és az ügyvédek, atyafiak részére ideiglenes használatra vagy véglegesen átengedett iratokról készített jegyzékekből nőttek ki a későbbi regestrumok. Első ismert őseiknek azok az oklevelek tekinthetők, melyeket a középkor folyamán állítottak ki a perekben bemutatott bizonyítékokról, eladás vagy osztály esetén történt oklevél-átengedésekről. Ezekben néha meglepően pontos és bő regesztákat kapunk egyes levelekről.¹⁰⁰ A 18. század közepe előtti lajstromok sokasága tanúskodik legjobban arról, hogy a családi levéltárakhoz korábban nem voltak segédkönyvek, csupán egyes részeihez készültek bizonyos alkalmakból leltárak.

Az előttünk ismeretes legkorábbi lajstrom Barcsai Pál protonotarius mezőszakáli birtokszerzéseire vonatkozó 21 oklevél jegyzékét tartalmazza egy ív négy oldalán.¹⁰¹ A regeszták latin nyelvűek, megemlítik a kiállító és az oklevelekben szereplő személyek, valamint a birtokok nevét és a dátumot. Keletkezési ideje 1540–1550 körülre tehető, amikor az ítélőmester utódai az örökség felett pereskedtek egymással. Hasonlóan szép, fegyelmezett munka a Wesselényi-levéltár legrégebbi jegyzéke.¹⁰² Ez a Báthory István által a Wesselényi Gáspárral elcserélt Fűzkút, Móric és Nagynyulas birtokokra vonatkozó, Lengyelországból 1586-ban hazaküldött okleveleket foglalja magában. Három ív oldalon tíz gondos fogalmazású, pontos és bő latin regeszta sorakozik egymás után. Szép kiállítása tanúsítja, hogy a lengyel király vagy a fejedelem kancelláriájában készült. Mindezekben a jegyzékeken még érződik a középkori írásbeliség fegyelmezettsége, formássága, pontosságra törekvése és az oklevelekkel szembeni respektus.

A 17. századból reánk maradt néhány jegyzék kiállítása egyöntetűen nagy változást mutat. 1628. november 19-én kelt az a három ív oldalára terjedő jegyzék, mely a Kamuthy Miklós által ideiglenes megőrzés végett Kamuthy Balázs kezébe adott iratok visszaadásakor készült.¹⁰³ A lajstrom 66 szám alatt sorolja fel az ennél mindenestre több darabból álló iratanyagot. Azonban annyira pontatlanul és szűkszavúan, hogy ezekből a néhány szavas, magyar nyelvű regesztákból az oklevél tartalma, kiállítója, keltezése felől

100 Ub III. 239.; IV. 359–360.

101 [Bethlen, iktári, cs. lt.] a Bánffy cs. rokonsági lt.-ban, R. VI. Fasc. 284/28.

102 Wesselényi cs. szibói lt. [Nr. 2. Levéltárlajstromok (Inventare de arhive) fol. 324–325.]

103 ENMLT Törzsgyűjtemény, nr. 549.

semmiféle tájékoztatás nem meríthető.¹⁰⁴ A levéltári jegyzék tehát lesüllyedt a vagyon- és ékszerösszeírások színvonalára. Ennél csak valamivel pontosabb és részletesebb az a terjedelmesebb, latin nyelvű leltár, melyet más hivatalos személyek vettek fel arról, hogy Kamuthy Mihálynak, a família eddigi conservatorának özvegye milyen okleveleket adott át Kamuthy Lászlónak az új „nagyobbik atyafinak”.¹⁰⁵ A leltárfüzet 56 iratot említ fel. Jelentősége inkább abban van, hogy a végén fel vannak jegyezve azok a formaságok, melyeket a fentebb idézett törvények előírnak a családi levéltárnak az özvegy kezéből való átvétel esetére. Lelkiismeretesebb munka az a leltár, amellyel Petrichevich-Horváth Kozma 1658. február 20-án Segesvárt átadta a família levelesládáját Horváth Zsigmondnak.¹⁰⁶ A főrendű lajstromozó négy fasciculusba osztotta az anyagot és 38 latin nyelvű regesztát készített róla. A két egymásba tett ívből álló füzetnek csak a fele telt be ekkor. Az 1658-ban üresen maradt négy oldalra később újabb ötfasciculusnyi levéltárrészt lajstromoztak. Sőt, még egy harmadik rendezési kísérlet nyoma is felismerhető a füzet végén. Az átadási alkalmi jegyzék kezd átalakulni a levéltár növekedését és rendezését nyomon követő állandó segédkönyvvé. Kialakulófélben mutatja a levéltári regestrumot az Apor-levelek 17–18. század fordulóján készült lajstroma. A jegyzéket Apor István 1676-ban bőrbe kötött gazdasági naplójának tisztán maradt lapjaira írta be saját kezűleg valamelyik családtag. A levelek birtokonként csoportosítva vannak bevezetve a könyvbe: itt-ott jobbágynévsorok, számadástörödékek, vegyes gazdasági jegyzetek szakítják meg a kezdetleges felsorolást. A lajstrom egészen szűkszavú, s alig tekinthető többnek a tulajdonos emlékeztető feljegyzéseinél. Csak ilyesféle adatokat tartalmaz: „Veniczei Sándor levele”, „Sárdi szőlőről való levél”, „Testimoniális levél”. A regestrum tehát eleinte nem több azoknál az átvételi leltáraknál, melyeket haláleset után néha felvesznek a nemes iratairól éppen úgy, mint egyéb hagyatékáról. Feladata sem más amazénál: megnyugtatni a jogosultakat a közös levéltár darab szerinti hiánytalanságáról.

A 17. századi legfejlettebb típust a Körmendi Péter nagyobb kancelláriai jegyző által Alvinczi Péter és felesége birtokleveleiről készített lajstrom testesíti meg. A füzet kilenc levelén rövid magyar nyelvű regeszták sorakoznak, amelyek azonban a dátumot minden esetben megadják. A levéltár anyaga kilenc, számmal és betűvel is jelzett fasciculusba volt elosztva, az egyes regeszták azonban a lajstromban nem sorszámozottak. Az Alvinczi-lajstrommal több-kevesebb változtatással jelentkező regestrumtípus él aztán lényegtelen változtatásokkal tovább több mint száz éven át. Ezen a 17. század végén kialakult szinten megrekedt az erdélyi családi levéltárak rendezése. Bár az egyes csomókba gyakran össze sem tartozó iratokat fogtak egybe, s a fasciculusokon belül az egyes okmányok között nem jelzetek, hanem az oklevelek hátára

104 Pl. „60. Uylakhoz való level. 61. Egy statutoria”. Uo.

105 Béli cs. lt.

106 Petrichevich-Horváth cs. lt.

rávezetett pontatlan kivonatok alapján lehetett eligazodni, ez a rendezés ki-elégítette az igényeket. A 18. század közepére azonban az új ügyintézés akkora tömeg irattal öntötte el a családi levéltárakat is, hogy a régi kezdetleges módon már nem lehet tájékozódni benne. A válság nyilvánvaló, de hiábavaló kísérletekre volt szüksége a konzervatív erdélyi nemességnek, amíg meggyőződött a régi módszerek csődjéről és elindult új utak keresésére.

VAJDAI ÉS FEJEDELMI LEVÉLTÁR

Az eddig megtárgyalt levéltártípusok mind szűkebb, szinte családias közösségek okleveleit őrizték, s mintegy a magán iratanyag védelmét látták el. Azok az archívumok is, amelyeket ma a közlevéltárak közé kell sorolnunk. Kérdés, hogyan gondoskodott ez a korszak az ország egyetemét érintő okmányok és a központi kormányzat ügyintézése során termelődő iratok megőrzéséről? A különbség ezen a téren a legnagyobb a 18. század előtti és utáni korszak között, és itt mutatkoznak az önálló fejedelemség levéltárügyének legsajátosabb eltérései a Magyarországitól. A továbbiak során tehát a fejedelmi levéltár és a kormányhatóságok regisztraturáinak a sorsát kell nyomon kísérnünk.

A familiáriátusra felépülő régi magyar közigazgatási rendszerben nem volt lehetőség rá, hogy az Erdélyt kormányzó vajdák működése kitermeljen valamilyen territoriális jellegű archívumot. Pedig bizonyosra vehető, hogy a kezdetleges vajdai ügyintézésnek is volt valamelyes írásbeli lecsapódása. Pálóczi László országbíró hivatalos iratai 1454-ben ítélmesterének az őrizete alatt egy ládaszekrényben (in scrinio seu conservatorio) voltak elhelyezve.¹⁰⁷ Erdélyben is a kancelláriát vezető protonotariusnál állhattak a vajdai adminisztrációval kapcsolatos feljegyzések, iratok. A vajdák és hivatalnokaik azonban többnyire Erdélyben gyökértelenek, más országrészekből valók voltak. Amikor tehát a vajdai tisztségben változás történt, a lelépő vajda és familiáriusainak csoportja eltávozott Erdélyből és magával vitte itteni működésének írásos emlékeit. (A régi felfogás szerint ugyanis valakinek a közszolgálatával kapcsolatos fogalmazványai, levelezése, feljegyzései az általa elintézett ügyek iratai mind az illető tisztviselő tulajdonát alkották.) Az Erdélyből teljesen érdektelen környezetbe kikerülő, jogi szempontból haszontalan ügyviteli papírokra mint az urát új hivatalokba követő familiáris számára terhes lomra a gyors pusztulás várt. A 15. század közepétől erősödő vajdai írásbeliség azért nem alkothatta meg a vajdai archívum alapját, mert a protonotariusok ebben a korszakban csak a bírósági terminusok idején tartózkodtak Erdélyben, s egyébként valamelyik udvari hatóságnál teljesítettek szolgálatot. Mindaddig,

¹⁰⁷ Czobor A.: Családi levéltárak i. m. 384., 388.

amíg nem alakult ki egy, a vajdák változásától függetlenül állandó és gyökeresen erdélyi központi kormány szerv, az új kancellária, semmi olyan nem volt Erdélyben, amely körül a tartomány kormányzásával kapcsolatos iratanyag lassanként felgyűlhetett volna. Csak az 1519. évi kancelláriai reform után jelentkezhettek a vajdai levéltár első csírája, de ezt a Mohács utáni változások nyomtalanul elseperték. A középkorból egyetlen adat ismeretes, mely arra látszik mutatni, hogy a vajdák kísérletet tettek szépen terebélyesedő oklevelezésük emlékeinek rendszeres megőrzésére. 1473-ból reánk maradt egy Vitnyédi Pál mesterrel kapcsolatba hozható regestrumfedél.¹⁰⁸ Ugyancsak ez év vízkereszti octavájáról ismerünk néhány Magyar Balázs vajda neve alatt kiállított oklevelet, melyeknek az alján registrata jelzés található. Mindezekből azonban csak akkor lehetne *Liber Regius*-szerű vajdai regestrumok vezetésére következtetni, ha nem tudnók, hogy Magyar Balázs vajda Mátyás király külön parancsára ekkor tett kísérletet a régies összetételű generalis congregatio-k feltámasztására.¹⁰⁹ Amiként azonban e kísérletnek nem volt folytatása, ugyanúgy vége szakadhatott még 1473-ban ennek az előzmény nélküli regestrumvezetésnek is. A regestrum borítólapjául használt hártýára már 1474-ben oklevélfogalmazvány került. E reformepizód után a régi, hagyományos úton ment tovább a vajdai iratvédelem. Bár ezen a ponton még további kutatások szükségesek, sejtésünk szerint a hiteleshelyi archívumok, elsősorban pedig a kolozsmonostori konvent levéltára látta el a vajdai adminisztráció mellett a conservatorium szerepét. A 15. század alkonyára ugyanis feltűnően megnövekedett a vajdák és helyetteseik előtt tett fassiók száma. Ezek fogalmazványának a hiteleshelyi gyakorlat szerinti megtartását a közvélemény akkor már megkívánta. Itt a Tordához vagy Kolozsvárhoz egyaránt közeli konventi levéltárban helyezhették el a magánfelek okleveleik parjait megőrzés végett. A vajdai kancellária nem őrizte meg kiadványai fogalmazványait vagy parjait, amint az a konventtel a 16. század elején éppen efelett támadt vitájából kiderül. A konventi archívumban azonban töredékesen maradtak fenn vajdai provenienciára mutató darabok is. Ezen az úton kerülhetett például a fent említett regestrumfedőlap a hiteleshelyi levéltárba. A vajdai kancelláriával egyébként is szoros kapcsolatban álló kolozsmonostori konvent ilyen segédhivatali funkciója feltételezhető, amíg a két hivatalsszervezet közötti kapcsolat részleteiben a mainál világosabban nem látunk.

Amikor tehát Erdély önálló utakra lépett, az előzményekre vonatkozóan a központi kormányzatnak alig állhatott más iratanyag a rendelkezésére, mint a János király családi levéltárában vajdakorából fennmaradt és innen-onnan összeszedett töredékek. A fejedelemség gazdasági és katonai szervezését irányító György barát maga volt kénytelen összeírásokat készíttetni az ország-rész erőforrásairól. Ezek a Barát iratai között Fehérvárt megtalált regestrumok, összeírások, elszámolások szolgáltak alapul az erdélyi gazdasági élet

108 Janits I.: Erdélyi vajdák 72–73.

109 Istványi Géza: A generalis congregatio. LtKözl 18–19. (1940–1941) 198.

megszervezésére 1552–1556 között tett kísérletekhez. A kiküldött biztosok bejárták az egész tartományt, tervszerűen kutattak a korábbi viszonyok felől tájékoztató iratok után, mégis alig találtak 1540 előtti kincstári dokumentumokat.¹¹⁰ Jelentésük azért támaszkodik elsősorban szóbeli értesülésekre.¹¹¹ Az ötvenedre vonatkozólag 1537-ből kaptak egyetlen korábbi összeírást. A székegyek ökörsütési adójából és a nemesek birtokai után befolyó jövedelmet 1542-ben számoltatta össze Martinuzzi, s ettől kezdve ez az összeírás szolgált későbbi regestrumok mintájául. Éppen a Bornemisza-féle bizottság eredménytelensége a tájékoztató iratanyag gyűjtése terén bizonyítja, hogy a fejedelemség nem örökölt levéltárat a vajdaságtól, de azt is, hogy az első évtizedekben maga sem alkotott ilyet. Ami Izabella királyné és főként Fráter György körül összegyűlt, az a Barát meggyilkolása után és a királyné távozásakor szétszóródott. A királyné kedvenc lakhelyéül szolgáló gyalui vár conservatoriuma 1553-ban tele volt szétvagdalt, összetépett iratokkal.¹¹² György barát iratait pedig a bécsi levéltárakba hurcolták el. 1569-ben egy Fráter György idejében hozott articulusra lévén szükség, a rendek a fejedelemtől azt kérik, hogy „az káptalanba vagy a szász uraim között, vagy pedig egyéb helyeken” kerestesse.¹¹³ János Zsigmond fejedelmi levéltára tehát – legalábbis a saját uralmát megelőző időkre vonatkozólag – még nem tárháza az ország iratainak.

Báthory István és utódai uralma alatt (1571–1603) szilárdultak meg a kis államocská külső és belső viszonyai. Az új dinasztia hatalma állandósítása érdekében gondosan gyűjtötte, megőrizte és nemzedékről nemzedékre átadva uralma jogbiztosítékait hamarosan megteremtette az ország iratainak a védelmét. Minthogy az önálló erdélyi állam mindenben a középkori előzményekre épített, az ország kormányzásával kapcsolatos iratanyag éppen úgy a fejedelmi család tulajdonába került, mint ahogy a közfelfogás a magyar királyi levéltárat még Mátyás halálakor is az uralkodóház magántulajdonának tekintette. A családi birtokok, a fiscalis uradalmak és az ország igazgatása során termelődött iratanyag éppen olyan kibogozhatatlanul egybeolvadt a fejedelmi archívumban, mint ahogy ezeknek az ügyeknek az intézése is együtt folyt. A Báthory vagy a Rákóczy-dinasztia éppen úgy családi tulajdonának tekintette Erdélyt, mint a középkori magyar királyok birodalmukat. Országuk és családi birtokaik ügyeit ugyanazzal a hivatalnokgárdával intézték, s működésük emlékeit ennek megfelelően együtt, családi levéltárukban őrizték. Sem ők, sem koruk nem érzett különbséget hatalmuk e két forrása között. Erdély egy volt a Báthoryak és Rákóczyak mérhetetlen kiterjedésű uradalmi közül, ha a legnagyobb is volt. A fejedelem testesítette meg az országot, éppen ezért úgy rendelkezik a családi levéltárában található országos iratokkal, mint bármilyen más

110 II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Közli: Fejérpataky László. TTár 3. (1880) 169.

111 *Johann Christian Engel*: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I–IV. Halle 1797–1804. III. 10., 12–13.

112 II. Ulászló jövedelmei i. m. 169.

113 EOE II. 353.

vagyontárgyával. S ezt mindenki természetesnek veszi. Báthory István Kristóf vajda halála után 1583-ban a fejedelmi tárházban őrzött leveleket kivitette magához Lengyelországba, bizonyára azért, nehogy Zsigmond nagykorúságáig családjuk e féltett értékeit valami baj érje. A régensek, bár bizonyos iratokra szükségük lett volna, ki sem bontották a csomókat, hanem pecsét alatt, bolygatatlanul küldték ki Báthorynak, s tőle kérték esetenként ami kellett.¹¹⁴ Báthory Zsigmond is első lemondásakor, mintha csak személyes iratairól lenne szó, egyszerűen elégettette a fejedelmi levéltárat. A szemtanú, Szamosközy beszéli el, hogy távozása előtt a fejedelem kincstárából kihordatta az ott őrzött történeti emlékeket, a külföldi uralkodókkal folytatott korábbi tárgyalásokra, a törökökkel kötött régi szerződésekre vonatkozó iratokat és csomóba hányva elégettette.¹¹⁵ Főként az öreg Rákóczy Györgyről maradtak életszerű tudósítások, hogy mennyire legszemélyesebb tulajdonainak tekintette a kormányzásával kapcsolatos iratokat. Az ilyen „titkos levelei” közé való iratokat maga a fejedelem irányítása mellett rendezte conservatora. Fehérvári palotájában lakosztálya közelében helyezte el s állandó személyes őrizete alatt tartotta, táborozásaira, útjaira szekereken, vasbödönökbe rakva maga után hordoztatta. Rendkívül jellemző a többi erdélyi fejedelem gondolkozására is az az utasítás, melyet 1644-ben fiának, Györgynek adott kormányzóvá választása után: „Minden fejedelmi hivatalodhoz, s az országra tartozó leveleket egy ládában rakattunk, azoknak igaz regestrumot csináltunk s kezedben is adtuk kulcsával együtt, kiknek gondviselését senkire ne bízzad, láttad magad, mint viseltünk mi azokra gondot; meghidd hasznosan élhetsz az mi holtunk után azokkal, ha el nem veszted s olvasod is őket akkor osztán.”¹¹⁶ A levéltár tehát nem csupán apáról fiúra szálló tulajdona az uralkodó családnak, hanem állandó támasza, útbaigazítója a kormányzásban a fejedelemnek, melyet éppen ezért a leggondosabban kell őrizni. A fejedelmet, mint bármelyik nemest, e felfogás szerint megilletik a birtokára, jelen esetben a fejedelemségre, valamint hivatalviselésére vonatkozó iratok, mert ezek nélkül nehéz helyzetekben nem védheti az ország érdekeit.

Ez a felfogás a birtokviszonyok következményeként a magyarországi társánál különben is jóval erőtlenebb erdélyi rendiséget csak akkor engedi szóhoz az ország iratainak őrzetében, amikor a dinasztia változik, s ezzel e féltett kincs fennmaradása veszélyeztetve van. Az interregnumok idején a rendek éppen úgy önmagukat tekintik az ország megtestesítőjének, mint a hatalmon lévő uralkodó. Amennyiben módjuk van rá, igyekeznek a fejedelmi levéltárat a család kezéből kivenni és a magukénak érzett káptalani levéltárba letétbe helyezve saját őrizetük alá vonni. A 17. század közepétől világosan felismerhető a rendiség részéről a törekvés, hogy a fejedelemmel (az állammal) szembeni kötelezettségeit szabályozó iratokat a hiteleshelyi levéltárakba igyekeznek

114 EOE III. 193.

115 Szamosközy II. 47.

116 II. Rákóczy György kormányzói utasítása. Közli: Pettkó Béla. TTár 14. (1891) 158.

gyűjteni. 1640-ben kimondják az adó- és dézsmalajstromok letétbe helyezését a regnicolaris levéltárakba, hogy így a nemesek ellenőrizhessék a kivetéseket. 1649-ben pedig kéri a fejedelemtől, hogy adja vissza a káptalani levéltárból kihozott protocollumokat „ha mik olyak volnának”. Bizonyára apja irataiból vett az új fejedelem bizonyos dolgokat magához.¹¹⁷ Az abszolút fejedelmi hatalmat korlátozó törekvéseihez akart az ébredező erdélyi nemesség jogbiztosítókat szerezni a fejedelmi levéltár anyagának megkaparintásával. A nemeseket nyilván saját politikai törekvéseik, a kormányzásban elfoglalt helyük erősítésének a vágya vezették, amikor a fejedelmi levéltárat ellenőrzésük alá igyekeztek vonni. Az eredmény azonban az lett, hogy így a dinasztiai gyakori változásai ellenére sem szóródott szét és került ki az országból a legfontosabb iratanyag, hanem a rendek birtokában osztozott az ország egyéb levéltári javainak sorsával. Ennek a rendi törekvésnek köszönhető azoknak a töredékeknek a megmentése, melyek a fejedelmi levéltárból napjainkig fennmaradtak.

A Portához való viszony újraszabályozásakor az archívumtól reméli Apafi fejedelem a bizonyítékokat, II. Apafi fejedelemmé választása előtt a fehérvári levéltárnak II. Rákóczy György megválasztására vonatkozó iratait tanulmányozzák. Thököly Imre is 1690-ben Bethlen Gábor diplomáciai levelezésétől vár útbaigazítást a zavaros politikai helyzetben.¹¹⁸

A Báthory-ház uralma olyan egész Erdélyt alapjaiban megrázó politikai felfordulás közben ért véget, hogy a pusztító fergetegben a létében fenyegetett nemesség levéltárvédelme nem lehetett elég mozgékony és hatékony. A hirtelen fordulatokban gazdag időszakban nem követhető lépésről lépésre a fejedelmi levéltár sorsa. A fennmaradt töredékek azonban világosan tanúszkodnak, hogy a rendek nem engedték elveszni a gyakori interregnumok zava-raiban a fejedelmek által sorsára hagyott levéltárat. Báthory Zsigmond első lemondása idején (1598) Bocskai és Jósika István kancellár igyekeztek menteni, amit a fejedelem el nem égettetett. A császári biztosok ugyanis 1598. október 14-én kelt jelentésükben azon panaszkodnak, hogy Bocskai a Jósika kancelláriájába innen-onnan levéltárakból összegyűjtötte az ország privilégiumait és közérdekű iratait (literas seu privilegia publica provincie), és nem akarja átadni nekik.¹¹⁹ Ez az iratanyag elsősorban a Zsigmond fejedelem alatti ügyekre vonatkozhatott. A biztosok ebből szeretnének fényt deríteni a fejedelem és Jósika kancellár praktikáira. Az idézett jelentés szövegéből azonban látszik, hogy a kancellár kezében a folyó adminisztráció anyagán kívül korábban már levéltárban volt fontos országos okmányok is voltak. A következő mondatokból az is kiderül, hogy Jósikától szereztek meg a biztosok Brutus *Magyar Historiájának* kéziratát. S ez az adat nyújt némi tájékoztatást, hogy a Bocskaiék

117 EOE X. 279.; XI. 55.

118 ErdKáptMlt nr. 1753. (1665. aug. 22.); A Telekiek levéltárból. Közli: Koncz József. (Komáromi János levele Veér Judithhoz) TTár 4. (1881) 140.; Okiratok Erdély történetéhez a XVII-ik század elején. Közli: Torma Károly. TTár 8. (1885) 550.

119 EOE IV. 215.

által menekített iratok melyik levéltárból valók voltak. Más oldalról ismeretes ugyanis, hogy udvari történészének ezt a számára kedves munkáját Báthory István grodnói tárházában őrizte, ahonnan halála után a Báthory család csak nagy nehézségek árán szerezte vissza több más, Erdélyből elvitt értékkel együtt.¹²⁰ Ha tehát ez a féltett kézirat Jósika kancelláriájába jutott, feltehető, hogy az említett ország privilégiumai is a fejedelmi kincstárból, talán éppen a Lengyelországból hazakerült iratok közül valók lehetnek.

Bocskaiék akcióján kívül számolnunk kell egy egészen más indítású vállalkozással is a szétzüllő fejedelmi levéltár érdekében. Bocskai udvari historikusa, Szamosközy István, gyulafehérvári requisitor gondossága juttathatta a káptalani levéltárba a Báthory-kori kormányzótanács, kancellárok, vezető személyiségek levelezésének máig fennmaradt töredékeit. Az Itáliában tanult, humanista műveltségű Szamosközy a történeti forrásanyag iránti féltő szeretetének megragadó jelét adta a fehérvári levéltár megmentésével. A saját korabeli iratok sorsa azonban kétszeresen érdekelte, hiszen ezekre a Bocskai patrónussága alatt készülő nagy munkájához feltétlenül szüksége volt. Történeti jegyzetei, Kovacsóczy Farkas, Gálfi János, Geszthy Ferenc, Zsigmond fejedelem leveleire írt megjegyzései¹²¹ mutatják, mekkora gondot fordított Szamosközy e mozgalmas korszak forrásaira. Az ő gondoskodása és érdeklődése szerezhetett érvényt ennyire is a rendi társadalom levéltárvédelmi törekvéseinek olyan időben, amikor a pusztaság élet továbbvitele kötötte le az embereket. Fáradozásait azonban nem kísérte szerencse, mert a fehérvári levéltár 1601. évi nagy pusztulásakor az ő gyűjtése is erősen megtizedelődött. Szamosközy főként missilis levelekhez juthatott hozzá, melyek – mint jogi szempontból értéktelen iratok – más időben nem számíthattak gondos védelemre. A historikus Szamosközy történeti szempontjait requisitor-utódai sem osztották. Halála után hiteleshelyi bevallásokat fogalmaznak Báthory István és Kristóf missilisei hátára vagy későbbi iratcsomók fedőlapjául használják őket.¹²² Mindezek azonban csak még élesebben rajzolják ki Szamosközy István helyét az erdélyi levéltárvédelem történetében.

A fejedelmi archívum sorsát nyomozva kell eloszlatnunk a magyar tudományos irodalomban és közvéleményben meglehetősen elterjedt balhiedelmet Mihály vajda fehérvári levéltárrombolásáról. Mihály titkárának a jelentéséből kitűnik, hogy a vajda már csak azért sem hagyta volna az archívum felpredálását, mert egyenesen magának akarta megszerezni. Mindjárt Fehérvárra történt bevonulása napján felkutatta a titkos levéltárat („in quibus secreta contineri putans”) és hozzá értő emberrel, éppen e jelentés írójával átvizsgáltatta az ottani irományokat.¹²³ Náprágyi püspök Erdélyből távoztáig

120 Brutus János Mihály életéhez. Közli: Fabritius Károly. TTár 2. (1879) 341–342.

121 Kovacsóczy levelei i. m. 697–699.

122 ErdKáptMlt nr. 1143. (1580. dec. 3.); nr. 1163. (1583. jún. 26.) [ErdKltBeke 1143., 1163. sz.]

123 Documente privitoare la istoria românilor. Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. III. 1. 1576–1599. Buc. 1880. 367.

sem esett baja a fejedelmi kúriában lévő iratoknak. Bethlen Farkas elbeszéléséből pedig nyilván kitűnik, hogy a fehérvári nagy levéltárrombolást 1601-ben Basta elvetemült hajdúi és vallonjai vitték végbe.¹²⁴

Bethlen Gábor halála után a rendek nem egyedül intézkedtek az archívum sorsa felől. I. Rákóczy György írja egyik 1640-ben kelt levelében: „hogyminden levelek az szegény fejedelem halála után sok kézre mentenek”.¹²⁵ Özvegye és öccse jogigényei következtében a levéltár megcsonkulhatott. Zöme azonban Fehérvárott I. Rákóczy György kezébe kerülhetett. A fiscust és a nemességet egyaránt érdeklő gazdasági természetű iratok viszont a káptalani levéltárba juthattak. Szalárdi János a harmincas években Rákóczy levéltárában látta a fejedelmi palota átépítésének Bethlen által készített terveit.¹²⁶ A levéltár rendezése itt is vármegyénként történhetett, úgy valahogyan, amint azt a konventi levéltár esetében a későbbiekben megismerjük. A rendezés időpontját ugyan nem ismerjük, de 1640-ben már kétségtelenül könnyen tájékozódhatni a thecák, ládaszekrények, matricák között, melyekben a káptalani leveleket tárolják.¹²⁷ Az 1641–1643-ban készült regestrum tanúsága szerint pedig Rákóczy külügyi levéltárában ott voltak előiratokként Bethlen Gábor levelei is.

Bethlen Gábor és I. Rákóczy György alatt épült ki a fejedelmi központi hivatalok végleges ügyrendje, mely levéltári vonatkozásban is változást hozott. Túlságosan kevés adat került eddig napvilágra ahhoz, hogy ezeket az inkább csak sejtethető változásokat határozottan körvonalazhassuk.

Úgy tetszik, hogy a családi vagyon hiányában kezdetben a rendekkel szemben engedményekre kényszerülő Bethlen Gábor óta nyert a fehérvári káptalani levéltár fokozottabb szerepet az udvari iratanyag őrzetében. A fejedelem legszemélyesebb szolgálatára álló nagyobb kancellárián folyó ügyek irataiból került össze a tulajdonképpeni fejedelmi levéltár.¹²⁸ Itt őriztették a fejedelmek az úgynevezett „titkos leveleiket”, tehát elsősorban diplomáciai iratokat, politikai levelezésüket és a fontosabb belkormányzati aktákat. Ugyanitt nyert elhelyezést Rákóczy idejében a birtokok igazgatásával kapcsolatos hatalmas levelezés, melyet az országos ügyekkel vegyesen intézett a nagy kancellária. Ennek a kettős irányú (állami – politikai és családi – gazdasági) írásbeliségnek a méreteire jellemző adatokat szolgáltat a fejedelem 1632. évi naplója vendégeiről és levélforgalmáról.¹²⁹ De Szalárdi is feljegyezte, hogy a fejedelmi birtokok igazgatása érdekében folytatott levelezés miatt „secretariu-

124 EOE V. 168–169.; *Wolffgangus Bethlen: Historia de rebus Transsylvanicis*. V. Cibinii 1789. 33., 59.

125 Három levél I. és II. Rákóczy Györgytől. Közli: Kovács László. TTár 21. (1898) 372.

126 Szalárdi 97.

127 Mike Sándor gyűjt., nr. 776. (1640. okt. 1., Kolozsmonostor); ErdKáptMlt nr. 1474. (1643. márc. 15.) [ErdKltBeke 1474. sz.]

128 Szalárdi 158–159.

129 Naplókönyv 1632-ből. Közli: Abafi Lajos. TTár 6. (1883) 519–542.

sainak, cancellarián lakó deákinak [...] éjjel-nappal annyi munkájuk vala [...], hogy gyakorta ételeket is alig végezhetnék csendesen.”¹³⁰

Bethlennek tulajdonítható az a politikai megoldás is, hogy az államkormányzás termékeiből a gazdasági, pénzügyi anyag, valamint az előző fejedelmek *Liber Regius*ainak őrzését a nemesség óhajainak megfelelően a káptalannak engedje át, hogy ezzel a politikai levéltárát ismét kivonja a rendi ellenőrzés alól. A nemesség győzelme azonban csak látszólagos, mert ezzel az engedménnyel nem ő nyert befolyást a fejedelmi levéltár egy részére, hanem az eddigi rendi levéltár lett egyre inkább fejedelmi hivatallá. A húszas évektől kezdve a fehérvári requisitorok ténykedése inkább állott a fiscus érdekében tett kiszállásokból, inventálásokból, számadások ellenőrzéséből, mint a szokványos hiteleshelyi munkából. Ennek megfelelően a káptalani levéltárba gyűltek a kincstári jövedelmekkel, a fiscalis uradalmakkal, a harmincad-, vám-, az adó- és dézsmabevételekkel kapcsolatos iratok, elszámolások. Ezáltal ebben a korszakban a fehérvári hiteleshelyi archívum bizonyos fiscalis és kamarai levéltári színezetet kezdett nyerni. Végül a fejedelmek és a rendek törekvésének egyaránt megfelelően mind rendszeresebben itt helyezték el az elhunyt főhivatalnokok hagyatékából kikerülő közérdekű iratokat.

Ez a rendszer állandósult a két Rákóczy alatt és maradt fenn a zűrzavaros hivatali viszonyok következetlenségei és rendszertelenségei ellenére egészen a fejedelemség bukásáig. A fejedelmi titkos levéltár legbecsesebb anyaga II. Rákóczy György letétele után kikerülhetett Erdélyből, hihetőleg Váradra vagy Sárospatakra. Sorsát nem ismerjük, a Rákóczyak családi levéltárának mai állománya azonban mutatja, hogy Várad elestekor vagy más alkalommal, de jobbára megsemmisültek. A levéltár zömét alkotó levelezést Rákóczy távozása után a rendek a fehérvári requisitoroknak adták át. Ezek menekítették legféltebb darabjait a káptalani levéltár anyagával együtt sebtiben Szebenbe és Dévára az 1658. évi pusztulás elől. A fehérvári káptalani levéltárban hagyott iratokat részint a tatár martalócok égették el, részint pedig a gazdátlanság idején széthurcolták. A fejedelmi levéltár sorsa is annak a régi megfigyelésnek az igazságát példázza, hogy a levéltárakat nem annyira a háborús fosztogatások, mint inkább az utána következő gondviseletlenség semmisíti meg teljesen. Fehérvár feldúlása után is bőven maradt még a káptalani conservatoriumban levél, hiszen később ezekből a romokból telt ki a helyreállított hiteleshelyi levéltárnak a Szebenbe menekítetténél mennyiségre nagyobb anyaga. Taraczközi Ferencnek, a levéltárát megmentő requisitornak Apafi fejedelemhez intézett leveléből látszik, hogy a tatárok sem a fejedelmi könyvtárát, sem pedig a levéltárát nem égették el teljesen. 1665. augusztus 24-én sürgeti a választ korábbi memorialisára, melyben Apafitól azt kérte, hogy „az eltévedett Bibliothekabeli levelek, könyvek etc., etc. felkerestessenek az országban”. Még ennyi esztendővel a pusztulás után is úgy látja, hogy „most

130 Szalárdi 144.

sem ártana annak útját felkeresni.”¹³¹ Taraczközi értesülését igazolják azok a későbbi adatok, melyek magánosok kezén levő *Liber Regius*okról, fejedelmi iratokról szólnak.¹³² Részletes jegyzék is maradt azokról a fejedelmi levéltárból elkallódott iratokról, amelyek az Apafi-kor nagy hatalmú politikusánál, Teleki Mihály kancellárnál találtak később menedéket. Főként Bethlen Gábor és az öreg Rákóczy György diplomáciai leveleiből kerültek a kancelláriához igen becses darabok, melyeket politikai tanulság okából ő maga is forgatott, sőt saját kezűleg rendezett, de Bethlen Eleknek is kölcsönadott készülő történeti munkájában való felhasználás céljából.¹³³

Apafi idejében a fejedelmi és káptalani levéltár között szövődött szálak ismét meglazultak. Az elpusztult Fehérvárról a fejedelmi adminisztráció jobbra elköltözött, s a középkori vajdákra emlékeztető módon vándorolt az udvarral egyik fejedelmi kastélyból a másikba. Vele együtt költözött ládába rakva a fejedelmi titkos levéltár is. A gazdasági ügyeket kemény kézzel magához ragadó Bornemisza Anna fejedelemszony éppen azt az iratanyagot tartotta személyes ellenőrzése alatt, melyet korábban a requisitorokkal őriztettek. A rohamosan szegényedő fejedelemség gazdasági adminisztrációja ekkor már valóban alig volt több a fejedelmi gazdaságok igazgatásánál, mely a főúri udvarok hagyományos, egyszerű eszközeivel folyhatott. A censurált számadások tehát a fejedelemszonyhoz gyűltek, aki azokat uradalmanként külön-külön őrizte az úgynevezett praefecturalis ládában.¹³⁴ Ahogyan a gazdasági igazgatás iratanyaga a fejedelemszony kezén át az Apafiak családi levéltárába került, ugyanúgy lett az ügyeket ténylegesen intéző Teleki Mihály kancellár archívuma a politikai kormányzásnak a fejedelmi conservatoriummal fontosságban vetekedő leveles házává. A fejedelmi titkos levelek őrzőjének neve állandóan szerepel az udvari személyzet névsorában, a megerősödött rendek továbbra is igyekeznek a káptalani levéltár korábbi szerepét fenntartani. A szétbomló államocska hivatalsszervezetén úrrá lett keleti rendtelenségben azonban olyan következetes iratvédelemről, mint Bethlen vagy a Rákóczyak idején, többé szó sem lehetett. E hanyatló kor önzően egyéni utakon járó rendi társadalmában semmi érzék és felelősség nincsen az ország levelei őrzésének kérdései iránt. A züllés talán sehol sem olyan szembeötlő, mint a káptalani levéltárban őrzött fejedelmi levelek kezelésénél. A birtoklevelekre való vigyázást a rendek saját érdekükben még megkövetelik, a jogilag értéktelen, becses történeti, régebbi iratanyaggal

131 *Kemény, J.*: Notitia i. m. II. 7.

132 Pl. Péchi Simon iratai közül több Orbán Elekhez került. L. Érdekes végrendelet i. m. 488–490.

133 *Jegyzékeit I.: Jakab Elek: Sándor Pál kapitiháza az erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó éveit.* MTTár 20. (1875) 102–106., 111–115.; *Telekiek levéltárából i. m. 145.*; *Teleki rendezésére: Okiratok az interregnum történetéhez Bethlen Gábor halála után.* Közli: Gergely Samu. TTár 7. (1884) 290. *Vö. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez.* Közli: Lukinich Imre. TTár 31. (1908) 227., 229., 247.

134 *Jakab Elek: Az utolsó Apafi.* MTTár 21. (1875) 74.; *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I. Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667–1690).* Szerk. Szádeczky Béla. Bp. 1911. 445., 602.

senki sem törődik. Legfeljebb a história után érdeklődő művelt főurak, mint Bethlen Elek kutatnak benne.¹³⁵ Falusi birtokukon gazdálkodó, fizetetlen és a korábbiakhoz hasonlítva képzetlen, kis műveltségű requisitorok érzéketlenségét éppen ez a történeti szempontból legbecsesebb anyag sínylette meg leginkább.

A Fejedelemség bukását követő káosz ilyen viszonyok mellett fokozta az adminisztrációs iratanyag kallódását. Lassanként az úrrá lévő új rendszer azonban, jól ismerve a levéltárak fontosságát az államkormányzás szempontjából, mindjárt berendezkedése kezdetén kísérletet tett az Apafi kori központi kormányzat iratainak egybegyűjtésére. 1696-ban a Gubernium felszólította II. Apafi Mihályt, hogy „az országot illető Conservatoria és praefecturalis ládákat” mielőbb küldje Tordára.¹³⁶ Ennek azonban aligha lehetett fogantaja, mert öt esztendő múlva a Gubernium az Apafi idejebeli *Liber Regiusok* kiadását sürgeti II. Apafi Mihálynétól.¹³⁷ Ugyanétájt Teleki Mihálynétól is erélyes hangon követeli a gubernátor és Bethlen Miklós kancellár, hogy az ura hivatalnokoskodása alatti köz- és külügyekkel kapcsolatos iratokat adja ki családi levéltárából.¹³⁸ A Gubernium megbízottja a Teleki levéltárból ki is válogatta az akkori felfogás szerint közokiratoknak minősülő darabokat, a fejedelmi levelesládákat azonban csak II. Apafi Mihály halála után sikerült a családtól megszerezni. A levéltárat 1725-ig Szebenben szigorúan elzárva tartották, amikor a benne található politikai iratanyagot, mely főként I. Apafi idejebeli diplomáciai levelezésből állott, kiválogatták és felküldötték Bécsbe. A koronára szállott Apafi-birtokokkal kapcsolatos iratokat pedig a fiscusnak adták át. A kincstár és az Apafi-leszármazottak közötti nagy per miatt a fiscus olyan titokban kezelte az egykori fejedelmi levéltárat, hogy a Gubernium sem juthatott hozzá az esetleges országos érdekű darabjaihoz. Amikor végre a Gubernium gyakori sürgetésére az udvar 1734 végén megadta az engedélyt a lajstromozásra, a számba vett iratok között alig találtak közérdekűeket. A Fejedelemségből a guberniumi korba való átmenet évtizedeiben, amikor a le-tűnő és a jövőendő hivatalszervezet elemei egyaránt cseppfolyós állapotban éltek egymás mellett, a rendi gondoskodás sem bizonyult hatékonynak a fejedelmi kormányzat iratanyagának védelmére. A hiteleshelyi levéltárakat az Apafi-kor olyan elhanyagolt állapotban hagyta hátra, hogy gyengén fizetett személyzetétől igazán nem lehetett várni aktivitást a szétmálló hatalmi apparátus iratanyagának megmentésére. Ennek a hanyatló korszaknak nem akadt egy Szamosközy Istvánja vagy Taraczközi Ference, aki a mindennapi élet nyomorúságaival lefoglalt társadalomtól sorsára hagyott iratokat átmen-tette volna az utókornak. Ha egyes töredékek kerültek is be a káptalanba, az iratok nagy része az elhunyt fejedelem tisztviselőinek kezén maradt, mint a

135 ErdKáptMlt, Vegyes levelek, 26. Fasc. (1684. ápr. 26.); VeressDoc X. 309.

136 *Jakab E.*: Apafi i. m. 74.

137 Uo. 299–300.

138 Telekiek levéltárából i. m. 143–144., 146–147.

gazdasági irományok borbereki Fábián János praefectus kezén.¹³⁹ Ezek aztán részint megsemmisültek, részint a kincstári adminisztráció újraszervezése idején a fiscalis levéltárba kerültek be. Az Apafi-kor fejedelmi archívuma az erdélyi levéltári szervezet lehanyagolása következtében pusztult el nagyobb részint és szóródott szét sokkal jobban, mint a korábbi uralkodók iratai.

Egyetlen erdélyi fejedelemnek az iratai sem maradtak ránk akkora teljességben, hogy azokon alaposabban tanulmányozható lenne, miként kezelték a fejedelmek conservatoriumuk anyagát. Ezért legkülönbözőbb levéltárakbani kutatások során tett megfigyelésekre, gyér írásos utalásokra és egykorú analógiákra támaszkodva igyekszünk alább feleletet adni erre a kérdésre.

A Báthoryak házából való fejedelmek, régi magyarországi szokásnak megfelelően, tárházukban egyéb féltett értékeikkel együtt őrizték oklevélkinccseiket is. Innen, a fehérvári palota tárházából hordatja 1598-ban Zsigmond fejedelem máglyára családjá erdélyi uralmának írásos dokumentumait és az előző fejedelmek történeti emlékeit.¹⁴⁰ A folyó kormányzati ügyekkel kapcsolatos iratok, a különösen fontos és bizalmas politikumokat kivéve, a kancellárnál állhattak biztos helyen. Kovacsóczy Farkas kancellár ugyanis 1590-ben kelt végrendeletében intézkedik, hogy halála után a fejedelem leveleit „kik az én házamban [...] az én botomban” vannak, gondosan szedjék össze és mindet adják kézbe.¹⁴¹ Úgy látszik, hogy egészen Bethlen Gábor uralmának utolsó éveii ezen a téren nem is történt változás. Csak 1628 végén tűnik fel az udvarban egy olyan új alkalmazott, a könyvtáros, akiről feltételezhető, hogy a káptalani levéltár mellett elhelyezett bibliotékával együtt a fejedelem legbizalmasabb leveleit őrizte. Bethlen mindaddig, amíg elhatalmasodó betegsége meg nem gátolta benne, amiként bizalmas politikai levelezését saját kezűleg végezte, titkos leveleinek az őrizetét sem bízta a kor szokásának megfelelően senkire egészen élete végéig. Ez a régi rendszer azonban csakis Bethlen bámulatos munkabírása mellett volt az írásbeliségnek ezen a fokon fenntartható. Ez az irattárolási rend ugyanis – mai szavakkal így mondánók – szétválasztotta a levéltári és az irattári anyagot, és az utóbbi kezelését a kancellária feladatává tette. A Bethlen előtti fejedelmi levéltár nem nagy anyaga joglevelekből, diplomákból, lezárt ügyek irataiból állott, melyek csupán raktározást kívántak, különösebb kezelést azonban nem. Olyan oklevélgyűjteménynek képzelhető el a régi fejedelmi levéltár, mint amilyenek a 16. század közepéig a nyugati uralkodóházak archívumai is voltak. Ebben az anyagban a fejedelem maga vagy egy bizalmasabb secretariusus segítségével éppen úgy megtalálhattott mindent, amire szüksége volt, mint ahogyan e kor nagybirtokosai sem tartottak levéltárost, hogy családi levelesládáikban el-

139 *Jakab E.*: Apafi i. m. 114–115.

140 Szamosközy II. 47.

141 *Levelek Erdély történetéhez 1599–1601. években.* Közli: Szádeczky Lajos. *TTár* 5. (1882) 697.; *Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629.* III. közl. Közli: Szilágyi Sándor. *TTár* 9. (1886) 417.; Kovacsóczy levelei i. m. 40.

igazodhassanak. A folyó ügyintézés egészen más elbánást kívánó aktáinak tárolása, kezelése viszont a kancellária gondja volt.

A Bethlen és a Rákóczyak alatt vállalt közép-európai politikai szerep akkora feladatot rótt a fejedelmi írásszervezetre, melynek hatása hamarosan mutatkozott az iratkezelés terén is. Az óriásivá dagadt és a fejedelem legszemélyesebb irányítása alatt álló külpolitikai levelezést, bizalmas természeténél fogva, nem lehetett a kancellária regisztrátúrájában őriztetni. Azzal pedig, hogy ezt a gyorsan gyarapodó, az ügyek intézéséhez minduntalan szükséges aktaanyagot a fejedelmi levéltárba helyezték el, elkerülhetetlenné vált külön levéltáros alkalmazása. Bár közvetlen adatunk nincs rá, igen valószínű, hogy az 1628. szeptember 16-án alkalmazott Barsi Mihálynak más feladata is volt, mint a fehérvári kollégium szükségére felállított könyvtár kezelése.¹⁴² Mint-hogy a könyvtáros, Szalárdi szerint, egyidejűleg requisitor is volt, alig hihető, hogy a könyvtárral való kis munkáért jóval nagyobb fizetést húzott volna, mint levéltárosságáért. Későbbi adatok is arra mutatnak, hogy a bibliothecarius egyben a fejedelmi titkos levelek conservatora is volt. Illetve a Rákóczyak korában általában a fejedelmi conservator volt a könyvtár őre is. Az 1658. évi pusztulás idején is Samarjai Péter conservator volt a bibliothecarius.¹⁴³

Uralma kezdetén az öreg Rákóczy megmaradt a Bethlen által kezdett úton, hamarosan azonban teljesen külön munkaerőt alkalmazott féltve őrzött levelei kezelésére. 1634-ben vette maga mellé a fiatal Szalárdi Jánost, belső íródeákul és titkos levelei gondviselőjéül.¹⁴⁴ Rákóczy mint jó gazda a családi levelesládára, úgy vigyázott a fejedelmi levéltárra is. A kezébe kerülő birtokleveleket gondosan regesztráltatja, a lajstrom egyik példányát a ládába helyezi bele, a másikat pedig a kulccsal együtt magánál tartja.¹⁴⁵ Levéltárát annyira jól ismeri, hogy amikor praefectura valami leveleket kér a conservatoriumból, fejből megmondja, hogy található-e az ott vagy sem.¹⁴⁶ A levelek biztonságos elhelyezése végett a Bethlen által épített friss palota szegletén az emeleti helyiségekből többet bolthajtás alá vétetett és ide, közvetlen közelébe helyezi át levéltárát. Kedves képet rajzol Szalárdi az öregedő fejedelemről, aki „midőn derekas dolgaiból üresülve, maga is oda [tudniillik az emeleten lévő archívumba], gyakran feltekintvén, ott szellőzvé, mulatozván, néha az levelek között is kereskedik vala.”¹⁴⁷

Ezt a meleg, személyes érdeklődést a levéltár iránt mutatják azok a gondosan készített, valóban fejedelmi kiállítású segédkönyvek, amelyekből kettő elkerülte a pusztulást. Ezeknek, valamint néhány elejtett adatnak a segítségével nyerhetünk magunknak fogalmat mind a Rákóczyak kancelláriájának

142 ErdKáptMlt nr. 1256.

143 Kemény József gyűjt. (1665. aug. 24.); Kemény S.: ChartTrans XXIX. nr. 20. (1657. márc. 5.)

144 Szalárdi 95., 300.

145 Okiratok I. Rákóczy György uralkodása történetéhez 1632. I. közl. Közli: Szilágyi Sándor. TTár 22. (1899) 424.; EOE IX. 504.

146 Adatok I. Rákóczy György kora történetéhez. Közli: Szilágyi Sándor. TTár 8. (1885) 36.

147 Szalárdi 300.

iratkezeléséről, mind pedig a levéltárnak az öreg fejedelem által kialakított rendszeréről. Mindezek az adatok a korábbi évtizedekhez képest feltűnő rendszerességről tanúskodnak. Az egyes iratok beérkezésüktől az elintézésen keresztül a levéltárba helyezésig általában mind ugyanazokon az állomásokon haladtak át. A befutó leveleket a fejedelem valamelyik kedvesebb secretariusa, Szalárdi idejében conservatora segítségével maga bontja fel és olvassa vagy olvastatja át. A fontosabbak hátára saját kezűleg jegyzi fel az átvétel időpontját.¹⁴⁸ Esetleg néhány szóval azt is jelzi, hogy kitől, milyen ügyben való a levél. Kevésbé jelentőseknél a titkár végzi ezt el, s tartalmukat valószínűleg csupán referálja a fejedelemnek. Elolvasás után a fejedelem az ügy fontossága szerint vagy tüstént megadja az utasítást a titkárnak a válasz megszerkesztésére, vagy pedig tanácsosaival megtárgyalja a dolgot és a válasz elkészítését a kancellárra, illetve a kérdést legjobban ismerő udvari emberére bízva. Bizalmas ügyekben gyakran maga az öreg fejedelem veti papírra a válasz fogalmazványát, vagy magát a választ is. Rákóczy idején nem lehetett általános szokás az a Bethlen alatt is dívó és különösen a hanyatlás idején lábra kapott abusos, hogy a kancellár vagy tanácsosok magukkal vitték birtokaikra a megválaszolendő levél eredetijét, s ezzel néha megakasztották egyes ügyek gyors elintézését. 1623-ban Bethlen a kancellárt sürgősen magához rendeli, hogy többrendbeli ügyet, melynek iratait magával vitte, elintézhessenek.¹⁴⁹ Kassai István viszont 1638-ban, amikor a fejedelem bizonyos moldvai és havasalföldi leveleket keres rajta, így védekezik: „[...] ki haszonra avagy conservatióra való, el nem hozok, szokásom ez, ez is leszön, valamígh Nagyságod neköm az Udvarnál létömben valamely levelet kezemben méltoztatik adni”.¹⁵⁰ Hasonló esetben 1642-ben is így ír Kassai a fejedelemnek: „soha afféle derekas levelet magamnál nem tartok, mely az Nagyságod titkos levelei köziben való, aligh hiszem, Nagyságod kezében adhassam végbe vivén azt, az miért Nagyságod kezembe aggya.”¹⁵¹ A válaszok fogalmazványát a fejedelem utasításait átvevő tisztviselő készítette el a secretariussal és a nagyobbik kancelláriai személyzettel. Szalárditól tudjuk, hogy – legalábbis az ő idejében – a fejedelem bizalmas leveleit ő írta, illetve íratta a kancelláriai scribákkal a conservatoriumban. A tanácsosok vagy más udvari emberek a nekik kiadott ügyben adandó válasz minutáját beadták a secretariusnak vagy a conservatornak. Ezek, ha a conceptus nehezen olvasható vagy rendetlen kiállítású volt – miként az Kassai Istvánnal is 1638-ban történt –, rendszeresen lemásolták s így adták jelentősége szerint vagy a fejedelem vagy pedig a kancellárius elé átnézésre. Ezek az emendatoria bemutatott conceptusok általában fél vagy egész ívre készültek széles margóval, hogy a javításokra legyen hely. A fontosabb ügydarabokat maga a fejedelem olvasta

148 Adalék Rákóczy György és a Porta összeköttetései történetéhez. I–II. közl. Közli: Beke Antal. TTár 14. (1894) 101., 104., 491., 497., 499.

149 Levelek és acták i. m. 417.

150 VeressDoc X. 45.; Eredetije: ErdKáptMlt nr. 2149.

151 ErdKáptMlt nr. 2159. (1642. márc. 29.)

át, s nehezen olvasható betűivel gyakran alaposan belejavított a conceptusokba. Jelentéktelenebb leveleket, a kancellár vagy a secretarius revíziója után, mindjárt tisztázatban adtak be a fejedelemnek aláírás végett. Ha az uralkodó ezen a szövegezésen is változtatott, akkor utasítása szerint vagy leírták a levelet újból, vagy pedig Rákóczy saját kezű betoldásaival expediálták. Kedvenc szokása volt I. Rákóczy Györgynek, hogy néhány szavas saját kezű utóirattal adjon a levélnek nagyobb nyomatékot. Az expediált conceptust a letisztázás után négybe hajtották, a hátára ráírták dátumát és rövid tartalmát. Ezzel átkerült a darab a conservatorhoz megőrzés végett. A tanácsurak fogalmazványait, ha nem kellett letisztázni vagy sokat változtatni rajtuk, akkor megtartották. Ha azonban a tisztázat nem arról készült, hanem átjavított másolatról, akkor minutáját visszaadták neki, s csak az emendált conceptus került megőrzésre. Ezekre a visszaadott iratokra általában ugyanaz a sors várhatott, mint Kassai Istvánnál. „Az magam minutáimban kit vissza adnak [...] mint hogy maculálva vannak, többire el szaggatom” – írja a fejedelemnek.¹⁵²

A fejedelmi kancellárián elintézett ügyek fogalmazványait tehát már rendszeresen megőrzi maga a hivatal. Kassai idejében már „soha egyet is igaz pariainak conserválása nélkül ki nem adnak” a kancelláriából. Az elintézett leveleket és válaszaik fogalmazványát a hátukra vezetett dátum szerint időrendbe rakva tárgyi csoportok szerint szétszítva rakták el a levéltárban. 1640–1643 között nagyszabású és általános rendezéssel alakíthatta ki Rákóczy a levéltári rendet, melynek részletei az említett két lajstromkönyvből ismerhetők meg. Tudjuk, hogy a sárospataki levéltárnak a fejedelem élénk érdeklődése mellett folyó regesztrálása 1640 végén fejeződött be.¹⁵³ A két lajstromkönyvben felsorolt levéltári anyag 1631–1643-ig terjed, a fejedelmi levéltár regesztrálása tehát ezután kezdődött és 1644-ben érhetett véget, amikor az öreg fejedelem a kormányzóvá választott fiának átadta a „fejedelmi hivatalra” és „az országra” tartozó válogatott leveleket egy ládában.¹⁵⁴

Az iratokat a conservatoriumban főként ládákban, esetleg fiókos ládaszekrényekben, hihetőleg bőrtáskákban, vászonzsákocskákba csomózva tárolták. A nagyobb tárolási egységeket (ládák, szekrények) nagy betűkkel jelezték (sub littera A. stb.). Ezeken belül az egyes csomók helyét számokkal vagy betűkkel határozták meg. (Sub signo S, vagy sub signo RRRRRRRR). A csomókon belül a darabok az említett dátumokon kívül természetesen nem voltak semmiféle jelzéssel ellátva. Az egyes ládák anyaga általában tartalmilag is egységes volt. A török Portával való diplomáciai levelezés 1638 előtti része az A jelzésű ládában, az 1639–1643 közötti anyag pedig a B jelzésű ládában állott. Az N, O jelzet alatt a fejedelem családi és állami ügyeit intéző tisztviselők levelei, a P jelzésű ládában pedig az országgyűlési articulusok voltak János királytól kezdve összegyűjtve.

152 VeressDoc X. 45.

153 ErdKáptMlt nr. 1449. (1641. jan.)

154 II. Rákóczy György utasítása i. m. 158.

A két lajstrom, minthogy a levéltárnak csak egy kis töredékét tartalmazza, nem tájékoztat a rendszer minden részlete felől. A „külső levéltár” regestruma például „In cistula sub litera A. sub signo 225–512” jelzettel kezdődik, de sok szám tartalmát nem nevezi meg, s a számok nem is futnak sorban. Csak az évszám következik. Bár ebben a ládában Bethlen-kori iratokat is találni, hihető, hogy a Sub signo 1–224 jelzet alatt Bethlen és az őt megelőző fejedelmeknek a Portával való levelezése lehetett, melyben külön regestrum igazított el.¹⁵⁵ Ez lehetett az a lajstrom, melyet 1687-ben Teleki Mihály kancellárnál említenek.¹⁵⁶

A másik lajstrom külön fejezetekre tagolva, könnyen áttekinthető, szép rendben sorolja fel az egyes tisztviselők leveleit a fejedelemhez.¹⁵⁷ A ládákban évszámra, azon belül pedig írók szerint havonként volt csomózva az anyag. Egy-egy személy levelei betűvel vagy számmal jelzett csomagokba voltak kötve. Úgy látszik, hogy ez az egyéni jelzet évenként változott aszerint, hogy az az évi levélírók rendjében az ábécé melyik betűje vagy melyik sorszám esett éppen rá. A levélírók nagy számára mutatnak a hat-nyolc betűből álló csomagjelzések. A lajstrom pontosan tájékoztat afelől is, hogy az egyes levélíróknak havonként és évenként hány levelét őrzi a fejedelmi levéltár. A jegyzékből világosan látszik, hogy az öreg Rákóczy, ahogyan országa és birtokai kormányzását együtt intézte, ugyanúgy szétválaszthatatlanul őrizte a publicumot és privatumot tartalmazó iratokat, jelölve annak, hogy a fejedelmi levéltárat családi archívumként tekintette.

Az I. Rákóczy György által a fejedelmi udvarban meghonosított kancelláriai ügyintézés és az ezt kiegészítő irattározási rend nem tekinthető sem egyedülálló, sem egyéni, sem pedig idegenből átvett újításnak. A magyarországi fejlődés talajából természetes úton alakult az írásbeliség általánossá válásával felmerülő szükségletek kielégítésére. A török elleni határvédelem felelősségét hordozó, országos ügyekben forgolódozó 16. századi nagybirtokosok udvarában alakul, tökéletesedik a középkori előzményekből ez a köz- és magánügyeket patriarchálisan összefogó hivatalrendszer. A Rákóczy-kori fejedelmi kancellária és levéltári rend ugyanaz, amit a magyarországi nagybirtok hívott létre állami és saját feladatai ellátására. Legfeljebb a méretei nagyobbak a közjogi funkciók arányában, akár csak a nádorok vagy más magyarországi főméltóságot viselő nagybirtokosok esetében. A 17. századi fejedelmi írásszerv tükörcsképet megkaphatjuk az országos ügyekben és a külpolitikában is fontos szerepet játszó Thurzó nádorok pontosan rekonstruált kancelláriájában. Akár ezt, akár pedig a politikai szerepet még nem játszó II. Rákóczy Ferenc udvarának írásszervezetét nézzük, köztük és a fejedelmi kancellária között csakis az ap-

155 Liber registrationis literarum Otthomanicarum vezeriorum, legatorum ac oratorum Christianorum ac etiam nostrarum. Batthyaneum, Ms IX. 201.

156 Telekiek levéltárából i. m. 145.

157 Batthyaneum, Ms IX. 200.

parátus arányaiban figyelhetünk meg eltérést.¹⁵⁸ A Rákóczy-háznak 1695-ben is ugyanúgy külön conservatora, secretariusus volt, akik a deákokkal együtt ugyanúgy végzik a mérhetetlen családi birtokok igazgatása során felmerülő írásos munkát, mint I. Rákóczy György idején a fejedelemség kormányzásával kapcsolatos teendőket.

A Rákóczyak alatt meghonosított rendszer lényegében életben maradt ugyan egészen a Fejedelemség végéig, de a zűrzavaros viszonyoknak megfelelően rendszertelenebb lett. Lesüllyedt arra a kezdetlegesebb fokra, ahol az erdélyi nagybirtok akkori adminisztrációja állott. Ahogyan a Rákóczy-kori fejedelmi kancellária gondos és csinos kiadványait kapkodott, rendetlen külalakú iratok váltják fel, ugyanúgy ötletszerű, pontatlan, a régi szabályokat nem ismerő vagy be nem tartó lesz a fejedelmi levéltár iratkezelése is. Az állandó conservatorium sorvad az úgynevezett conservatoria-ládákra, melyekben éppen olyan rendezetlenségben tárolhatták a kormányzati iratanyagot, amiként a családi levelesládákban a birtoklevelek állottak.¹⁵⁹ A fontosabb ügyeknél betartották a régi ügyintézési menetet, s a fogalmazványokat is el-tették a levéltárban, a jelentéktelenebb tárgyakban kelt iratok kiállítása azonban sokszor annyira gondatlan és hibás, hogy feltehetően mindjárt purumba írták. Apafi-kori levéltárrendezésekről, újításokról nem tudunk. Amennyire megállapítható, e hanyatló kor rendetlenségétől a fejedelmi levéltár sem maradt mentes, a Rákóczy által lerakott alapokat azonban az új hivatali szellem nem tudta teljesen szétmállasztani. Az ezekből áradó fegyelmző erőnek köszönhető, hogy a központi kormányzat iratanyaga nem esett teljesen áldozatul e korszak fejtelenségének, amikor Erdély a Nyugattól magára hagyatva vergődött az új befolyások között.

AZ ERDÉLYI FŐHIVATALOK LEVÉLTÁRAI

Amiként a fejedelmek családi levéltárakkal oldották meg a közjogi méltóságuk gyakorlása közben termelődött iratanyag védelmét, ugyanúgy nem ismert más utat a 18. század előtti Erdély a legfőbb hivatalok iratainak a megőrzésére sem. A középkori elv, mely a fejedelem tulajdonának ismerte el legnagyobb birtoka, az ország igazgatásával kapcsolatos iratokat, érvényben volt minden tisztviselőre vonatkozóan. Ezért nem keletkezettek a guberniumi kor előtt még olyan levéltárak sem a főhatóságoknál, mint amilyeneket a vármegyék és székek esetében megfigyelhettünk. A hivataltörténeti kutatás

158 Munkácsi leltárak s udvartartási iratok (1680–1701). Közli: Thaly Kálmán. TTár 23. (1900) 350., 361.

159 Török-magyarokori államokmánytár. Szerk. Szilády Áron–Szilágyi Sándor. V. Pest 1871. 133.

előmunkálatai nélkül nehéz helytálló megállapításokat tenni ilyen részletkérdést illetően: milyen volt a fejedelemskori kormányhatóságok iratkezelése és védelme? Mégis foglalkoznunk kell ezzel a problémával, hogy teljes nagyságában értékelhessük azt az óriási haladást, mely a levéltárügynek éppen ezt a legelhanyagoltabb ágát tette rövid időn belül a korszerűsítés zászlóvivőjévé.

Amennyire a kutatás mai fokán megállapítható, a fejedelemség adminisztrációja a középkori utakon haladt tovább, s egyes ágai mindvégig szinte változtatás nélkül az onnan örökölt eszközökkel és módokon dolgoztak. Ez az ügyintézés pedig viszonylag kevés írással folyt és a kancellária kivételével kevés olyan iratot termelt, mely a kor ítélete szerint is tartós megőrzést érdemelt volna. Az iratokat nem a hivatal őrizte, hanem az, akinek az érdekében kiállították. A rendszeresebb hivatali írásbeliség és az iratmegőrzésnek szüksége Erdélyben is a pénzügyi, a gazdasági adminisztrációban jelentkezett legkorábban. Amikor I. Ferdinánd biztosai Erdély gazdasági igazgatásának korszerűsítése érdekében tájékozódni kívántak az előzmények felől, alig 5–10 évvel korábbra tudtak visszamenni írásos bizonyítékok segítségével.¹⁶⁰ Egyedül a bányáknál találtak néhány korábbi elszámolást és a szebeni aranybevéltő kamaránál a Fuggerek idejéig nyúló jelentéktelen töredékeket. A gazdasági adminisztráció ugyanis könyvekkel dolgozott. Ezek megőrzése könnyebb, több értéket is tulajdonítanak neki, mint a jogi erő nélküli egyszerű hivatali papíroknak. Megtartását a benne lévő üres lapok más célokra felhasználhatósága is kívánatossá teszi. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy a kincstári igazgatásban a bányáknál, pénzváltóknál, vámoknál általában polgári rendből kerültek ki a tisztviselők, akiknek a viszonyuk az íráshoz egészen más, mint a birtokos nemes hivatalnokoknak. Ők már a kereskedelmi életben megszokták, hogy dolgaik intézése közben ne hagyják kihasználatlanul az írás kínálta nagy segítséget. Elszámolni, kalkulálni, a termelést nyilvántartani, az értékesítést lebonyolítani, különben is csak állandó írásos munkával lehetséges. Anyagi ügyekről lévén szó, a tisztviselőnek is inkább érdeke volt az eljárást igazoló bizonyítékokat megőrizni, mint más hivatalokban. Ennek ellenére, úgy látszik, hogy 8–10–15 esztendő alatt a gazdasági adminisztráció anyaga is jórészt szétkallódott a gyorsan változó személyzet kezén. Ha Fráter György kincstartói iratai között nem találtak volna a biztosok 10–15 éves rezessztrumokat is, akkor teljesen a szóbeli felvilágosításokra lettek volna utalva Erdély egy évtizeddel korábbi gazdasági viszonyai megismerését illetően.

Náprágyi Demeter kancellár 1602. december 18-án kelt memoranduma Erdély új kormányzási szervezete tárgyában világosan kimondja, hogy a gazdasági adminisztráció iratanyagának mi a sorsa a fejedelemségben.¹⁶¹ Szerinte a kincstári официálisok esztendőnkénti elszámolásaiból, az egyes birtokok és üzemek jövedelmének kimutatásaiból ebben az időben már nagyon sok található részint Fehérvárott a fejedelmi curiában, részint pedig Erdély-szer-

¹⁶⁰ Engel, J. Ch.: Geschichte i. m. II. 36., 38., 39., 42.

¹⁶¹ EOE V. 168–169.

te azoknál a családoknál, amelyeknek a tagjai számvevői, praefectusi vagy perceptori tisztséget viseltek. A gazdasági iratokból tehát egyesek, főként azok, amelyekben valamit nem találtak rendben, a központi elszámoltatásnál maradtak, a többséget kitévő, elfogadott számadásokat pedig a felmentvény-nyel együtt visszaadták az officiálisnak nyugtatóként. Az előbbi darabok aztán a fejedelmi, az utóbbiak pedig az illető család levéltárának sorsában osztoztak. Minthogy az adók kivételével az ország többi jövedelmi forrásainak igazgatása a fejedelem kizárólagos joghatósága alatt állott, az így bekerült iratanyag fontosabbjainak megőrzése az uralkodónak érdekében állott. Ebből remélhetett ugyanis tájékoztatást bevételei felől. Egy-egy elszámolás, mint például az 1582. évi dézsma-regestrum később jogforrása lehetett a fejedelmi követeléseknek. A gazdasági kormányzás legfontosabb dokumentumait tehát először a fejedelem veszi védelmébe, amíg aztán később, a rendekkel egyetértésben, a káptalani levéltárra hárítják át ezt a feladatot. Mindez természetesen nem szüntette meg, csak csökkentette a családi levéltárak szerepét. Már említettük, hogy az Apafi-kori fiscalis levéltár a Fejedelemség megszűnésekor Fábíán János praefectusnál maradt.

A kül- és belügyek intézésére rendelt nagyobbik kancellária annyira közvetlenül a fejedelem segítségére volt rendelve, hogy működésének írásos lecsapódását végül a fejedelmi levéltár fogta fel. Amíg a kancellár inkább szakértő hivatalnok, a fejedelmi írásszerv tényleges vezetője mint főméltóság, a folyó ügyintézés iratai önála állanak. Amikor azonban a fejedelem maga kezébe fogja össze minden szálát, miként Bethlen vagy az öreg Rákóczy alatt történt, a kancellár szerepe elsekélyesedik s a kormányzati iratanyag egyenesen beleömlik a fejedelmi conservatoriumba. Báthory István a kormányzó triumvirátus részére 1583-ban adott instrukciójában a kancellárnak központi szerepet biztosított az ügyek intézésében.¹⁶² Minden ügyet ő terjesztett a tanács elé és ő referált róluk. A leveleket ő bontotta fel, ő fogalmazta meg a válaszokat és a tanács határozatait, a kiadványokat ő pecsételte meg. A kancellárnak ez a kiemelkedő helyzete a Báthory-korban végig megmaradt és a nagy műveltségű, politikailag képzett, széles látókörű humanista kancellárok szava súlyosan esett latba. Helyzetüknek megfelelően igen fontos iratanyag állott kezük alatt. Már láttuk, hogy Kovacsóczy Farkas kancellár házában fejedelmi leveleket őrzött, s amikor 1599 januárjában a comissariusok a császár képeben leveleket adtak az országnak, a fejedelem azt Náprágyi Demeter kancellárhoz irányítja Gyaluba.¹⁶³ Mikor pedig a császáriak 1601-ben ideiglenesen kiszorulnak Erdélyből, Náprágyi fontos állami iratokat, urbariumokat, jövedelemjegyzékeket visz magával Magyarországra.¹⁶⁴ Ezeket egy ideig könyvtárában őrizte, majd pedig a győri káptalan regnicolaris levéltárában helyezte letétbe, ahol

162 EOE III. 172–173.

163 Levelek Erdély történetéhez i. m. 697.

164 EOE V. 175.

több darabja a múlt század közepén még megvolt.¹⁶⁵ Tanulmányozásuktól lehetne remélni annak tisztázását, milyen iratokat őriztek maguknál a cancellárok. A cancellárok kezén lévő fontos iratanyagra a fejedelem tehát jogosan emelt igényt haláluk után. Irathagyatékukból azonban a fejedelmi conservatoriumot is csak a levéltári őrzést kívánó, jogi értékű vagy politikumot tartalmazó hiteles formájú, tehát eredeti darabok érdekelték. A fogalmazványoknak, egyszerű feljegyzéseknek, jegyzeteknek ez a kor nem tulajdonított jelentőséget és írójukat tekintette jogos birtokosuknak. Még a 16. század végén szokássá lett, hogy az elhunyt cancellár családja a publica acta-kat átadta az országnak, hogy azokat az erőviszonyok állása szerint a fejedelmi vagy a káptalani levéltárba helyezték el. Szalárdi János mond el egy erre a gyakorlatra jellemző esetet. Az 1634. évi táborozás alatt „hozattak vala fejedelemhez Kovacsóczy István cancellariusnak holmi minutálási, imide-amoda országos közönséges dolgokban íratott külön-külön leveleknek mássai, formái”.¹⁶⁶ Közöttük egy fasciculusban történeti feljegyzések is voltak. Miután a fejedelem megnézegette az írásokat, ezekkel a szavakkal nyújtotta át Kassai István-nak: „Ihol [...] cancellarius uram historiákat írt vala [...]”.¹⁶⁷ Amiként a fejedelem csak történeti fontosságot tulajdonított a cancellár hivatalos iratainak, ugyanúgy viselte gondjukat Kassai is: értéktelen lomként veszni hagyhatta őket. Nem kerültek ugyanis sem a fejedelmi, sem pedig a káptalani conservatoriumba, mert Szalárdi később sehol sem akadt nyomukra. A fejedelem tehát részint bizonyos korokban a munkakör magához ragadásával, részint pedig a cancellárok irathagyatékának átvételével tett kísérletet a kormányzati anyag legfontosabb részének megóvására. Ez az iratvédelmi szokás megmaradt a Fejedelemség egész ideje alatt. Sőt a guberniumi korszak első évtizedei sem ismertek ennél jobb megoldást. Bánffy György, az első gubernátor halála után is ládáit pecsét alá veszik „a leveleket amíg meghányják [...] minthogy cancellarius is nem volt” ebben az időben, annak ellenére, hogy „a levelek mind a conservatoriumba voltak”.¹⁶⁸ Az állami iratoknak ez a védelme mai szemlélő előtt bizonyára nem látszik kielégítőnek. Abban a hivatalszervezetben azonban, amelyben iratainak megóvásáról kellett gondoskodni, más mód aligha volt lehetséges. A 17. századi erdélyi kormánysszervek ügyvitelébe két különböző oldalról jövő vélemény világít be igen élesen. Az egyik Basta generális 1603. évi részletes előterjesztése Erdély újjászervezéséről, a másik pedig a Gubernium 1698. április 12-én kelt tájékoztatása a fejedelemségekori viszonyokról a cancellaria provincialis szervezésével kapcsolatban. A császári generális a fejlett osztrák bürokrácia szemüvegén nézve az erdélyi viszonyokat, lesújtó véleményt nyilvánít a régi hivatalszervezetről. Érthetetlen számára teljesen

165 Csukási K.: Mihály vajda i. m. 148.

166 Szalárdi 158–159.

167 Uo.

168 I. Bánffy György halála. B. Wesselényi István naplója nyomán. Közli: P. Szathmáry Károly. Sz 21. (1887) 126.

ez az állandóságot nélkülöző patriarchális középkori rendszer és mindenáron a fejlettebb nyugati viszonyokból fakadt, korszerű ügyintézést szeretné rákényszeríteni a keleties elemekben bővülködő tartományra.¹⁶⁹ Fölnyes csodálkozással közli, hogy ebben az országban nincs egyetlen állandóan működő cancellaria névre érdemesíthető hivatal („keine richtige Kanzley“).¹⁷⁰ Természetesen még kevésbé hallottak hivatali ügyrendről (Canzleyordnung) vagy irattárról. Nem is akad egyetlenegy ember Erdélyben, aki ezeknek a megszervezéséhez értene. Hogy tehát a korszerű ügyintézésnek ezeket a leg-
elemibb előfeltételeit megteremthesse, küldjön a császár az elinduláshoz egy tapasztalt szakembert, aki mindent rendbe hozzon és eligazítson úgy, hogy a további zűrzavar és rendetlenség a jövőben elkerülhető legyen.

Nem kedvezőbb az a kép sem, melyet a Gubernium rajzol a fejedelemségkori kancelláriai viszonyokról.¹⁷¹ Pedig az ő tollát nem vezette a Basta-éhoz hasonló ellenséges érzület. Sőt, a sorok közül inkább az a vélemény érződik ki, hogy ennél jobb és olcsóbb hivatalszervezetet a Gubernium sem tud elképzelni, s a felállítandó provincialis cancellaria-t is ennek a mintájára szeretné megszerveztetni. Az említett 1698. évi felterjesztés szerint a fejedelmi kancellárián, főként a kisebbiken ötvennél is több esküdt jegyző intézte a fejedelmi expedíciókat. Az egész hivatali személyzetből azonban a secretariuson és két conservatoron kívül alig két-három scriba húzott fizetést vagy valamelyes praebendát. A többiek a kancellár, a secretarius és az udvarban lévő főrendek asztaláról éltek és bármikor elmehettek máshová, vagy ismét beállhattak szolgálatba. Ezzel az állandóan hullámzó személyzettel a kincstár megterhelése nélkül biztosítani lehetett a kormányzat egész írásbeliségének a lebonyolítását. A fejedelmi udvar és kancellária tehát éppen olyan nevelő iskola volt az ország dolgait intéző nemesség fiai számára, mint a magyarországi főúri udvarok. Ilyen változó személyzettel dolgozó hivataltól rendszeres ügyintézést várni valóban nem lehetett, s így az annak előfeltételeként tekinthető regisztraturális iratkezelés szüksége ebben a korszakban fel sem merülhetett.

Amíg a fejedelmi hatalom a gazdasági és politikai ügyintézés iratanyagának védelméről igyekezett gondoskodni, a nemesség az igazságszolgáltatásban forgó iratok érdekében emelte fel a szavát. Egészen természetes, hogy amint a fejedelem az előbbi két csoport, úgy a birtokperekkel bajlódó nemesség az igazságügyi adminisztráció papírjainak a becsét ismerte fel leghamarabb. A perekhez transsumáltatott vagy eredetiben beadott levelek idegen kézre kerülése és a már letárgyalt ügyek írásba foglalásának az elmaradása volt a veszély, amely ellen védekezni kellett. Ezért már 1584-ben Wesselényi Miklós ítélőmester halála alkalmából elrendeli az országgyűlés,

169 Relation der kais. Commissäre Basta, Molart und Burghauß an Kaiser Rudolph II. über die siebenbürgischen Angelegenheiten und wie selbe am besten zu ordnen seien. 1603 den 14. Sept. VerArch 4. (1850) 93.

170 Uo.

171 *Kemény S.*: ChartTrans XXVII. nr. 169.

hogyan az elhunyt fia az új protonotariusnak, Radvánczy Mártonnak adja ki apja hivatalos iratait.¹⁷² Radvánczy az egyik hites assessorral együtt foglalja azokat regestrumba, a megítélt ügyekben írja meg a leveleket, a kiállítottakat pecsételje meg és adja ki a pereskedőknek: „[...] egyéb levelek is, az melyek volnának, azoknak az kié lesznek, megadhassanak.” Hasonlóan intézkednek tizenhárom évvel később Radvánczy halálakor is.¹⁷³ E szokás állandósult aztán egészen az új bírósági szervezet kiépítéséig. Amikor 1701-ben Alvinczi Péter ítélőmester elhunyt, a Gubernium lényegében úgy jár el, mint azt a száz évvel korábbi előírások megkövetelik. Csupán a fejedelmi túlsúly emlékeként magának tartja fenn az iratok szétszétadását. Halála után azonnal kiküldik utódját és a fehérvári requisitorokkal, hogy „ha mi országos dolgokra tartozó Registrumok vagy egyéb Literale instrumentumok találatnak őkegyelménél, registrálván vegye kezéhez, hozza fel ide FejérVárra a Gubernium kezéhez”. A nemesek azonban ezen a rendkívüli eseten kívül is biztonságban akarták tudni a táblán forgó jogleveleiket, illetéktelen érdeklődéstől éppen úgy, mint ha saját őrizetükben állana. Ezért mondja ki az 1588. évi decemberi országgyűlés, hogy senki, még a fejedelem jogügyigazgatója sem járhat a táblára beadott „derekas levelek”-kel.

Az erdélyi hivatalok levéltárügye tehát a fejedelemség egész ideje alatt egyazon szinten maradt. Természetes következménye ez annak, hogy a hivatali szervezet sem fejlődött lényegében semmit a 16. századi megalkotása óta. Ez viszont a társadalmi fejlődés stagnálásának volt a következménye. Erdélyben ezért nem merülhetett fel a hivatalszervezet megújításának a kívánalma, de ugyanezért volt eleve sikertelenségre kárthatva minden erre irányuló külső törekvés is. A Habsburg-ház a fejedelemség idején két ízben kaparintotta meg Erdélyt, s egyik alkalommal sem mulasztotta el a változékony tündérország kézben tartására saját modern bürokráciáját meghonosítani. Mind a 16. század közepén, mind pedig félszáz évvel később a kincstári jövedelmek fokozása a reformok első célja. Éppen ezért itt kezdték az átszervezést, s mivel uralmuk mindkét alkalommal rövid volt, végleges berendezkedésre torzóban maradt törekvéseik innen ismerhetők meg legjobban. Bár mindkét kísérlet csak nyomtalan epizód maradt a régi kitaposott utakon továbbhaladó erdélyi fejlődésben, szükséges röviden megemlékeznünk felőlük, mert ebben a tükörben látszik meg, hogy mi minden hiányzott az erdélyi adminisztrációból a levéltári kérdések kielégítő kezeléséhez.

Rudolf császárnak a kamarai javak igazgatása tárgyában 1604. január 20-án kiadott utasítása jellemzően mutatja azokat az újításokat, melyeket a nyugati bürokrácia a hivatali iratok védelmére itt is meggyökeresíteni kívánt. A legsürgősebb teendők között említi a hiányzó kamarai levéltár megteremtését, akár a rendek érdekeinek a sérelmével is. Elrendeli ezért, hogy a biztosok által produkált mindenféle oklevelet másolják le, s e másolatokat kössék

172 EOE III. 204.

173 EOE IV. 122.

egybe könyvalakban. Nem győzi elégszer hangsúlyozni, mekkora fontossága van a kormányzat szempontjából mindenféle iromány és akta rendben való és igen gondos őrzésének. Hogy e tekintetben kívánnivaló ne legyen, külön tisztviselőt, regestratort állít az irattár kezelésére. Sőt arra az esetre, ha az ügyek szaporodása úgy kívánná, expeditor felvételét is engedélyezi. Ez a két tisztviselő köteles az egész adminisztrációt irányító secretarius vezetése mellett gondozni az irattárat. Nem kevésbé jellemzőek az erdélyi viszonyokra azok a tilalmak és szigorú utasítások, melyek minduntalan megismétlődnek az instrukcióban. A számadáskönyvek, nyugták kiállításának és ellenőrzésének aprólékosan pontos megállapítása azt sejteti, hogy ezen a téren korábban nagy rendszertelenség uralkodhatott. Azok a szigorú tilalmak is, melyek elejét akarják venni, hogy a jövőben egyszerű szóbeli meghagyásra bármit is kifizessenek, jól mutatják, hogy a fejedelemség adminisztrációjában a patriarchális szóbeliséget az írásbeliség még nem szorította ki a legszakszerűbb ügyintézését kívánó pénzügyi igazgatásból sem. Nagy egyéniségek erős kezében ez a középkori kormányrendszer is jól és eredményesen működött. Apafi idejében pedig az általános süllyedés akadályozta meg, hogy az ügyintézés korszerűtlensége nyilvánvalóvá váljék. Az éles szemű Bethlen Miklós kancellár úgy látja, hogy a zűrzavaros idők hiányosan nevelt nemzedékeinek a kezén vénhedett ki teljesen az egész fejedelemségkori élet.¹⁷⁴ A leszegényedett, máról holnapra élő erdélyi társadalom tovább hordta a tartalmatlanná vált kereteket, mert nem volt ereje megújulásra. Ez a tehetetlenségi erő mentette át a régi hivatalnokgárda révén még az újonnan szervezett hivatalokba is a régi munkamódokat. Az udvari kancelláriát a környezet hamarosan rászorította az új eljárásokra, az Erdélyben székelő kormányzésekben azonban még két évtizeden keresztül, némi toldozással-foldozással a régi utakon haladtak. Csak az állapotok végleges megszilárdulása után, 1715–1720 körül kezdenek rendszeressé válni azok az ügyviteli újítások, melyeket az instrukciók már a szervezéskor előírtak. A kormányzéseknekél meggyökeresedő új ügyvitel, irattározási rend barátkoztatja meg Erdéllyel az újításokat, s lesz a bölcsője az egész hivatali iratkezelés 18. századi megújulásának.

A típusok, melyeket eddig áttekintettünk akkori állapotukban, mai mértékkel mérve őket, több-kevesebb joggal mind magánlevéltáraknak minősíthetők. Hiszen láthattuk, hogy a fejedelmi archívum sem volt egyéb az uralkodó család magánlevéltáránál. A 18. század előtti erdélyi fejlődés, a magyarországihoz hasonlóan csak egyetlen országos jellegű közlevéltártípust termelt ki: a hiteleshelyek regnicolaris archívumait. A gyulafehérvári káptalani és kolozsmonostori konventi levéltár mutatják a szervezett, ügyrendszerűen kialakult közlevéltárak legkorábbi és századokon át egyetlen példáját.

A magyar kutatás már részletesen tisztázta e sajátosan magyarországi oklevelező és levéltári intézmények múltját, s ezzel mentesített bennünket at-

174 *Bethlen Miklós: Élete leírása magától.* In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szöveg-gond., jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 537–538.

tól, hogy az erdélyi hiteleshelyek középkori történetével behatóan foglalkozunk.¹⁷⁵ Kétségtelen ugyanis, hogy a hiteleshelyi levéltárak iratvédő szerepe, módszerei Mohács előtt nem mutatott eltérést a Királyhágón innen és túl. Legfeljebb az archívumok viszontagságai voltak mások és mások. A különbségek ezen a téren a külön államiság idején lesznek láthatóvá. Munkánkban tehát mi is elsősorban a 16–17. századra fordítjuk figyelmünket, hogy az egyéni színeket kielemezhessük.

Az egyházi testületek írástudásuk révén a katonáskodó-gazdálkodó nemesi társadalomban korán nagy tekintélyre és bizalomra tettek szert. Az írással nehezen barátkozó agrártársadalom számára ezek lettek a gyors ütemben terebélyesedő hivatali írásbeliség által támasztott igények kielégítői. Hivatalos és magán megkeresésekre folyó oklevelezésük során keletkezett iratokból s egyesek által megőrzés végett átadott letétekből igen korán kialakultak a hiteleshelyi levéltárak. Előbb mindkét helyen a tatárjárás, majd Fehérvárt a 13. század végi említett százsz pusztítások a regnicolaris levéltárat is megsemmisítették. Az életrevaló intézmény azonban ekkor már Erdélyben is meggyökeresedett és hamarosan újból talpra állott. A nemesség ugyanis kezdettől fogva közös kiváltságai és egyéni birtokjogai palladiumainak érezte a hiteleshelyi levéltárakat, s mintegy saját féltett intézményét táplálta érdeklődésével és védte működése zavartalanságát. Már a kialakulófélben lévő nemesség is a káptalannál, mintegy saját, közös levéltárában („tamquam in loco communi”)¹⁷⁶ helyezte el a magyarországi nemesek régi jogait magában foglaló királyi kiváltságlevelet, hogy ott mindnyájan könnyen hozzáférhessenek. A nemesség és a hiteleshelyek szoros kapcsolatára mutat, hogy az erdélyi nemesek Nagy Lajos királytól 1366-ban nyert privilégiuma¹⁷⁷ részletesen szabályozza a birtokügyekben eljáró káptalani emberek kötelességeit és díjazását. A hiteleshelyi levéltárak Erdélyben is elsősorban a káptalan vagy a konvent által kiadott oklevelek másolataiból alakultak. A hiteleshely köteles volt az előtte tett bevallások szövegét megőrizni abból a célból, hogy ha az oklevélnyerő vagy a birtokjogban törvényes utódai és örökösei a nekik adott példányt elveszítenék vagy később több darabra lenne szükségük, a regnicolaris levéltárból másolatokat szerezhessenek róla. A *Váradai Regestrum* bizonyosága szerint a hiteleshelyek már a 13. század elején vezettek valamelyes jegyzőkönyvszerű feljegyzéseket az előttük forgó ügyekről. E szüksézáví jegyzeteket később

175 *Szentpétery Imre*: Az erdélyi okleveles gyakorlat jellege. Turul 55. (1941) 1–10.; *Csomor Lajos*: A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai 1556-ig. Kvár 1912.; *Kumorovitz Bernát Lajos*: A leleszi konvent országos levéltárának története. LtKözl 10. (1932) 223–255.; *Papp László*: A hiteles helyek története és működése az újkorban. (Palaestra calasanctiana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 14.) Bp. 1936.; *Eckhart*: Glaubwürdigen Orte 395–558.; [*Eckhart Ferenc*: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Szerk. Rokolya Gábor. Ford. Csókay Balázs és Dreska Gábor. (Studia notarialia Hungarica 11.) Bp. 2012.; Km]kv I. 17–161.]

176 Ub I. 190. [Vö. CDTrans I. 471. sz.]

177 Ub II. 258.

chirographálás váltotta fel. A hiteleshelynél maradt per-chirographumokat nem pecsételték meg, minthogy egyedül levéltári megőrzés céljából készültek.¹⁷⁸ Ezek az eredetivel teljesen egyenlő bizonyító erejűnek tekintett másodpéldányok (parok) alkották a hiteleshelyi levéltárak 15. század előtti anyagának zömét.¹⁷⁹ Az írásbeliség elterjedésével a 14. század végére a parok akkora tömegben halmozódtak fel a két regnicolaris levéltárban, hogy csak napokig eltartó hosszas keresés árán, az összes levelek „felhányásával”, „átfogatásával” lehetett valamit megtalálni benne. A keresés könnyítésére előbb regesztákat írtak a parok hátára, majd a 15. század elejétől kezdve a kiadott oklevelek szövegét jegyzőkönyvekbe, regestrumokba vezették be. A regestrumvezetés Erdélyben sem honosodhatott meg előbb, mint a magyarországi hiteleshelyeknél, azaz a 15. század előtt. A kolozsmonostori konvent legkorábbi reánk maradt protocolluma is 1437-től kezdődik.¹⁸⁰ Bizonyos rendszertelen előzményekkel azonban korábbi időben is számolnunk lehet. Így 1336-ban Reud-i Cseh Péter a fehérvári káptalantól kéri, hogy a ládájából ellopott 1324. évi okleveléről adjon neki másolatot a hiteleshely levéltára, regestruma alapján („in Registro Camerae nostre”).¹⁸¹ Ezeknek a 14. századi próbálkozásoknak talán a drága pergamennel való takarékoskodás lehetett a mozgatójuk. Mind ezek, mind pedig a chirographálás csak a privilegiális oklevélszövegekre terjedt ki. Éppen ezért a hiteleshelyi levéltárak az őket tápláló kancellária teljes ügyforgalmáról csak azóta adnak a lehetőséghez mérten teljes képet, amióta a regestrumok alkalmazása rendszeresült. Az olcsó papírból készített füzetekbe a 15. századtól kezdve a sablonos részeket kivéve teljes egészükben bevezették a hiteleshely pecsétje alatt kiadott összes oklevél szövegét.

A két erdélyi hiteleshelyi levéltár azonban a középkor folyamán az általános magyarországi fejlődésnek nem csupán előnyeit élvezte. Részesese volt annak a nagy válságnak is, mely a 16. század második felében országszerte ideiglenesen vagy pedig örökre megbénította négy-öt kivételével az összes hiteleshely működését.¹⁸² Az újabb kutatás tisztázta e válság magyarországi részeinek okait. Mi csak megerősíthetjük, hogy Erdélyben is teljesen azonos jelenségek észlelhetők, és az 1556. évi szekularizáló végzés több messze visszanyúló eredőre bontható fel. Ezek között a régi egyház elleni hangulat az egyik, de korántsem a legerősebb volt. A hiteleshelyek ugyanis már a 15–16. század fordulójára polgári intézmények lettek, melyeknek az egyház csak adminisztrátora és haszonélvezője. Erdélyben elősegítette ezt a folyamatot, hogy főként a konventi hiteleshely valóságos segédhivatala lett a vajdai kancelláriának. Ez az erdélyi új hivatalnokság egyik melegágya. A 16. század elejétől kezdődően rendszeresen innen toborzódik a vajdai kancellária hivatali személy-

178 *Kumorovitz B. L.*: A leleszi konvent i. m. 226.

179 *Ub III.* 162–163.

180 [Km]kv I. 133.]

181 *Kemény J.*: Notitia i. m. I. 29.

182 *Papp L.*: Hiteles helyek i. m. 7.

zete.¹⁸³ A szellemi pályán elhelyezkedni kívánó világiak számára a vajdai és a hiteleshelyi kancelláriákon kívül a Királyhágón innen komoly lehetőség nem is volt. A lassan jelentkező világi értelmiség tehát ezeket a pozíciókat igyekezett megszerezni magának. A 15. század végétől kezdve a hiteleshelyi munkát végző notariusok Erdélyben is világiak. A 15. század óta súlyos, minduntalan kiújuló belső válságokkal küzdő egyházi rendtől a világiak ténylegesen átvették azt a funkciót, amelyet az korábban az ő érdekükben végzett. Az intézmény egyházi jellegét még jobban elmosta a középkor végén Európa-szerte általánossá lett commendatori rendszer, mely a kolostorok élére előbb nem szerzetes clericusokat, majd később pedig világiakat, katonákat és nagybirtokosokat állított. Ennek következménye a belső fegyelem bomlása lett, ami pedig a hiteleshelyi munka megbízhatóságát veszélyeztette.¹⁸⁴ Különbéle botránkozást szülő események megingatták a világi társadalomnak a hitét, hogy jobbiztosítékainak legmegbízhatóbb őrizői az általános tekintélynek elismert egyházi intézmények. Például 1461 körül a monostori konvent volt gubernátora, Bertalan, a király orvosa, távozásakor minden tiltakozás ellenére nagy értékű könyveket és leveleket elvitt magával.¹⁸⁵ Hosszú volt még az út az ilyen esetektől 1552-ig, amikor Kolozsmonostoron már csupán egyetlenegy szerzetes élt, de az okozati összefüggés a kettő között kétségtelen.¹⁸⁶

A belső bajoktól és külső támadásoktól legyengült egyháztól a Mohács utáni zavaros időkben jelentőségében megnövekedett nemesség egyre jobban maga veszi kezébe a gondját a regnicolaris archívumokban lévő oklevélkinccseinek. Nem egyházellenes magatartás, hanem saját érdekeinek védelme mozgatja. A hiteleshelyekre és levéltáaira a birtokos társadalomnak szüksége volt. E funkciók ellátását tehát az egyházzal, vagy ha már nem képes erre, nélküle is biztosítani kellett. Hiszen a szekularizáció előestéjén sem gördít semmi akadályt a régi rendszer feltámasztása elé, csak hogy működjenek a hiteleshelyek. Az 1554. évi marosvásárhelyi gyűlésen a rendek hozzájárulnak, hogy az új apát papokat szállíthasson be Kolozsmonostorra. Csak azt kötik ki, jó erkölcsű, tisztas rendű, tanult és a hiteleshelyi munkához értő emberek legyenek. Az átmeneti esztendők zűrzavaraiban azonban a hiteleshelyi kérdések gazdája már a nemesség lett.¹⁸⁷ Az intézményt most már az egyházzal szemben is sajátjának vallja és nem hajlandó a magáénál erőtlenebb kézbe teljesen visszaengedni féltett értékei őrizését. Ellenőrző szerepét már egészen régi jognak érzi. A következő esztendő áprilisában tartott országgyűlés követeli az apáttól, hogy „az ország bevett szokása szerint” tegyen esküt előtte

183 *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején. EM 52. (1947) 50–80. [Újabb kiadása: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején. In: *Uő*: Írás, könyv, értelmiség. Buk. 1976. 42–61.]

184 *PannRend* III. 80.; Kolozsmonostori vizitáció [Újabban I. Km]kv I. 67–69.]

185 *Adatok a hazai középkori könyvtárak történetéhez*. Közlök: Schönher Gyula, Cs. J., Csánki Dezső, Nagy Imre. MKSz 13. (1888) 88–89.

186 *Engel, J. Ch.*: Geschichte i. m. III. 15.

187 EOE I. 502.

a levéltár hűséges őrizetére.¹⁸⁸ Amikor pedig ez azzal tér ki az eskütétel elől, hogy ő az esztergomi érsek előtt letette az esküt a levéltár őrizésére, az ország nevében a királyhoz induló követeknek meghagyják, hogy az érsektől szerezzenek alaposabb tájékoztatást erről az ügyről.

Teljesen hasonló a magatartásuk a káptalani hiteleshellyel szemben is. A nemesek, a domini regnicolae tulajdonának tartják a káptalani levéltárat, arra azonban egyáltalán nem is gondolnak, hogy annak őrizetét kivegyék a kezéből. A káptalan irányában a bizalom csorbíthatatlan, tekintélyét nem kezdtek ki a fegyelem lankadásával járó hibák, mint a konventét. A nemesség és a káptalan régi viszonyában csupán annyi a változás, hogy az előbbi átvette, mint erősebb politikai tényező, a levéltár feletti protectiót az ingadozó helyzetű egyháztól.¹⁸⁹ A megyék nemessége formailag is igyekezett a harmadik politikai natio levéltárává tenni a regnicolaris archívumokat.

Jellemzően látszik e levéltárak helyzetének megítélésében bekövetkezett változás egy eset tükrében. 1549-ben Patóchi Ferenc és Horváth Mihály hajdúi a királyné Fehérvárról eltávovása után a káptalan kezében lévő városkaput, melyen a levélkeresztet nemesek szoktak bejárni, elfoglalták és ezzel akadályozták a levéltárral való szabad közlekedést.¹⁹⁰ A december végén Marosvásárhelyt tartott országgyűlés kérte a királynőtől e sérelem orvoslását. Indokolásul felhozta, hogy ha a kapu nincs a káptalan kezében, ebből nem csupán az országlakóknak következhetik káruk és nagy alkalmatlanságuk, hanem könnyen támadhat belőle visszavonás is. Az a kapu ugyanis valójában nem a káptalané, hanem a nemességé és a káptalan officiálisként áll az élén. Elődeik és ők maguk is a káptalanra bízták mindnyájuk birtokjogait és szabadságait tartalmazó privilégiumaikat. A káptalan tehát mintegy domus vicinalis-a az ország nemeseinek. Ezt a szerepet mindeddig olyan tökéletesen betöltötte, hogy sem a nemes országnak, sem pedig a fejedelmeknek („Regno et Principibus”) nincs a káptalannál megbízhatóbb híve egy sem. A rendek tehát az 1550. évi februári gyűlésen a kaput újból átadták a káptalannak és kérték a királynét, hogy ő is járuljon hozzá a kapu szabad használatához. E határozatok hangja és szövegezése nem hagy semmi kétséget afelől, hogy a fejedelemségben vezető szerephez jutott megyei nemesség sajátjának és csak a magáénak tekintette a hiteleshelyi levéltárakat. Megerősítik ezt az 1551. évi események, amikor Izabella királyné és hívei Fehérvárba zárkózva a Barát ellenében kísérletet tettek az ország Ferdinánd kezébe való átadása megakadályozására, a rendek a császári biztosok sürgetésére sem hajlandók a körülzárt város lövetésére és megostromolására. Késlekedésüket azzal okolják meg, hogy Fehérvár káptalani hely és az ország egész nemességének itt őriztetnek

188 EOE I. 545.

189 EOE I. 85.

190 EOE I. 296–297., 303–304.

összes privilégiumai és egyéb oklevelei. Vigyázniuk kell tehát, nehogy valami kár essék azokban.¹⁹¹

A két erdélyi hiteleshelyi levéltár jelentőségét a Királyhágón túli nemesség szemében is rendkívül megnövelte egy váratlan fordulat. 1552 nyarán a török erős támadást kezdett a Maros–Tisza köze ellen és az idegen császári zsoldosok a terület kulcsát alkotó Csanádot és Aradot feladták.¹⁹² Mielőtt azonban ez a két város a török kezébe esett volna, a menekülő nemességnek sikerült a birtokjogait tartalmazó igen gazdag káptalani levéltárakat mindkét helyről biztonságosabb vidékre átszállítani. A csanádi levéltárat hihetőleg a kolozsmonostori konventben, az aradit pedig a fehérvári káptalanban helyezték el további megőrzés végett. Szamosközy történeti művében lelkes szavakkal méltatja az Aradról Erdélybe került hatalmas anyag páratlan becsét. Ez a később feledésbe ment kettős levéltármenekítés a magyarázata, hogy miért lett a neoquistica perek idején a két erdélyi hiteleshely a leleszi konvent mellett a tiszántúli nemesség legfontosabb jogleveleinek a tárháza. E két levéltárban máig fennmaradt nagyszámú magyarországi irat mutatja, Kolozsmonostor és Gyulafehérvár egyszeriben nem csupán az erdélyi megyék birtokosainak, hanem a velük sűrű rokoni szálakkal összefűzött egész kelet-magyarországi nemességnek a legfontosabb archívumaivá lettek.

Helyzetük azonban egyáltalában nem volt kielégítő. Gondozásuk súlyos kívánnivalókat hagyott maga után. Egyre világosabb lett, hogy a széteső egyházi intézmények nem tudnak többé megfelelni. A rendeknek azonban nem volt határozott és újszerű elképzelésük az egyházi kezelés megszüntetése esetére sem. Minthogy az intézmények egyházi jellege már korábban megszűnt és a hiteleshelyi munkát végző személyzet úgyszólván világiakból állott, a nemesség a tényleges állapotok rendezésével vélte a kérdést a szekularizáció után megoldani. Ezért a szekularizációt kimondó 1556. évi kolozsvári országgyűlés a káptalan és konvent ügyét egyáltalán nem is érinti, hanem a legközelebbi országgyűlésen kíván felőle határozni.¹⁹³ Lehetséges, hogy a kérdést a következő tavasszal letárgyalta egy olyan gyűlés, melynek végzései nem maradtak reánk. A rendezés lényege azonban így is kihámozható a júniusi tordai országgyűlés articulusából.¹⁹⁴ A száműzetésből hazatért János Zsigmond fejedelem a maga részéről is hozzájárul, hogy a fehérvári káptalan ügye mindenben úgy maradjon, amint a rendek azt az ő távolléte idején szabályozták. Elhatározzák tehát, hogy választassék négy-négy tisztos nemes, akik eskü alatt vegyék gondozásukba a fehérvári és monostori archívumban lévő leveleket és szabályos megkeresésre régi szokás szerint adjanak ki másolatokat, nehogy a nemesek valami rövidséget szenvedjenek birtokjogaikban.

191 EOE I. 329.

192 Erdély történetére vonatkozó regesták 1551–1553. IV. közl. Közli: Barabás Samu. TTár 15. (1892) 279.; Szamosközy II. 161–162.

193 EOE II. 65.

194 EOE II. 80–81.

A regnicolaris levéltárak ügyét új alapokra helyező 1557. évi végzés azonban két lényeges részletnél nem szabatos fogalmazású. Sem azt nem mondja meg, hogy ki válassza a levélkeresőket, sem azt, hogy munkájukért kitől és mennyi fizetést fognak húzni. Aligha véletlen, hogy ezek ki-maradtak az articulusból. A rendek sajátjuknak vallották ugyan a hiteleshe-lyi levéltárakat, a személyzet fizetését azonban már nem voltak hajlandók magukra vállalni. Amíg pedig ez a két alapvető kérdés nem tisztázódott, addig a levéltárügy rendezését sürgető egymást érő articulusok mind írott malasztok maradtak.¹⁹⁵ A rendek már a következő esztendőben megteszik ugyan az engedményt a választás kérdésében, az anyagiak azonban ekkor sem rendeződtek. Az 1558 márciusában Tordán tartott gyűlés a fejedelem-re bízta, hogy új tanácsosai választásával egyidejűleg nevezzen ki tisztességes személyeket levéltárosokul.¹⁹⁶ Ugyanez év októberéig azonban semmiféle intézkedés nem történt, mert a rendek a fehérvári gyűlésen újból kérik a fejedelmet, hogy a két magyar haza privilégiumait őrző regnicolaris archí- vumokhoz nevezzen ki levéltárosokat a legközelebbi országgyűlésig. A fe- hérvári levéltár őrizetéről 1559 folyamán tényleg történt valamiféle gondos- kodás. Három requisitort nevezett ki a fejedelem, akik a későbbi helyzetből hihetően a fehérvári első pap felügyelete mellett végezték munkájukat. A konventi levéltár azonban ekkor nyilván takarékosági okokból továbbra is felelős személyzet nélkül maradt. A magyarországi nemesség sürgetései azonban állandóan napirenden tartották e kérdést. Az 1560 márciusában Enyeden tartott országgyűlés kéri a fejedelmet, hogy a monostori levéltár- hoz is delegáljon alkalmas személyeket, mert ebből a jelenlegi állapotból mindkét haza nemeseire nagy károk származhatnak.¹⁹⁷ A következő esztendő novemberében Kolozsvárt még határozottabban követelik a rendek, hogy a fejedelem három arra való nemes személyt nevezzen ki a monostori levéltárhoz, ahol Magyar- és Erdélyország oklevelei vannak elhelyezve.¹⁹⁸ A fejedelmi tanács is foglalkozott a kérdéssel és azt találta a legjobb megol- dásnak, ha a konventi levéltárat is Fehérvárra szállítják és azoknak a keze alá adják, akik a káptalani archívumot kezelik. Ebben az esetben a fehérvári három requisitor mellé egyetlen nemes delegálva a személyi kérdések is kielégítően rendeződnek. E határozatot azonban hihetőleg az Erdély északi részében és Kelet-Magyarországon élő nemesség ellenkezése miatt nem hajtották végre, hanem újszerű kísérletet tettek a kérdés rendezésére, csak hogy a levéltár közelükben maradjon. Ennek érdekében még arra is hajlan- dók voltak, hogy nem nemes emberre, Kolozsvár város főbírájára bízzák a levéltár feletti felügyeletet.¹⁹⁹ A levéltár kezelését és a transsumptomok

---

195 EOE II. 89.

196 EOE II. 107.

197 EOE II. 176.

198 EOE II. 195.

199 EOE II. 218.

kiállítását saját emberükkel, Kolozs vármegye jegyzőjével kívánták végeztetni. A javaslat több tetszéssel találkozott, mint a fejedelmi elgondolás és az 1563. évi tordai országgyűlés intézkedett, hogy János deák, Kolozs megyei jegyző, három arról a vidékről való tekintélyes birtokos és Kolozsvár főbírája kezébe tegye le az esküt, hogy konventi notariusként híven fogja kezelni a nemesség leveleit. A levélkeresésnél mindig legyen jelen egy kolozsvári esküdt polgár, aki fáradságáért esetenként ötven dénárt fog kapni. A notariusnak viszont a levélkeresetű nemes az első oldalért ötven dénárt, minden továbbiért pedig tíz-tíz dénárt köteles fizetni. Úgy látszik azonban, hogy az így befolyó összegek nem biztosították a notarius megélhetését, mert két év múlva már újból válsággal küzd a konventi levéltár. Most már „egy akaratból” az 1561. évi fejedelmi javaslat megy határozatba. Kimondják, hogy a fejedelem a kolozsmonostori iratokat „és az nemesség igazságára való registrumokat” vitesse Fehérvárra, „hogy a káptalanbeli levelekkel együtt legyenek” és az ottani requisitorok kezeljék ezeket is.²⁰⁰ Egyben azt is kéri, hogy a fejedelem ezeknek „kegyelmesen fizetést is tégyen”. Az átköltöztetés azonban valami okból ismét elmaradt, s a rendek 1568 nyarán megint csak a konventi requisitorok kinevezését szorgalmazzák.²⁰¹ Ez azonban egyre késik, a félmegoldások tovább tartanak, s a felelős kezelők hiányában a konventi levéltár anyaga egyre fogy és pusztul. A kolozsvári főbíró a vármegyei és a város notariusainak igénybevételével ellátja ugyan úgy-ahogy a munkákat, a szakértő és felelős levéltáros hiányának hátrányai azonban már mutatkoznak. Az ebből az állapotból következő károk és veszélyek késztetik 1571 januárjában Tordán újabb lépésre a rendeket.²⁰² A jó gondviselés érdekében olyan requisitorok állítását látják szükségesnek, akik valóban „elegek legyenek, hogy kár nélkül az levelek maradékját megtartsák, gondját viseljék”. Kéri, hogy „az nemesség leveleinek páriáját, ha kik ott deponálni akarják” régi szokás szerint bevegység és másolatokat adjanak ki róla. Úgy látszik tehát, hogy az ideiglenes megoldásokat nem csupán a levéltár, hanem a folyó hiteleshelyi munka is megsínylette. Ezért most tehát külön, új pecsétet kérnek a konventnek, hogy a kolozsvári bíró a kiállított okleveleket azzal, ne pedig a városi tanácsával pecsételje meg. Ekkor már gondolkodnak a rendezést évtizedekre elhúzó baj okának megszüntetéséről, s a levélkiállításokból befolyó összegeken kívül meghatározott, állandó fizetést akarnak a requisitorok részére biztosítani. Azt kéri a fejedelemtől, hogy „az dézsmából valami jövedelmet deputáljon” nekik. Most már azonban nem hajlandók elképzelésük megvalósítását sokáig halasztani. János Zsigmond halála sem hátráltatja őket. Ugyanez év novemberében Kolozsvárt a rendek „az monostori conventben az levelek keresésére, őrzésére és kiadására országul” megválasztották Tolnai Miklós deákot vagy Csanádi János deákot

---

200 EOE II. 289.

201 EOE II. 340.

202 EOE II. 372–373.

és Zalánkeményi Miklós deákot, a kolozsvári jegyzőt. Utasították őket, hogy az új fejedelem kezébe tegyék le az esküt és „Monostoron azon elébbeli conservatoriumban” szedjék rendbe a leveleket.²⁰³ Fizetést a fejedelem ígérete szerint tőle fognak kapni.

A végleges rendezés ugyan még több mint két évig váratott magára, de a rendek magatartásából világosan észlelhető, hogy a kérdés túljutott azon a holtponton, melyen egy évtizede vesztegel. A partiumi nemesség ugyanis kézzelfogható példával bizonyította be a váradi káptalannal kapcsolatban erdélyi társának, miként biztosítható a hiteleshelyi munka zavartalansága szekularizáció esetén is. A váradi káptalan régi hithez ragaszkodó tagjait 1566 tavaszán kényszerítették távozásra, a partiumiak azonban őszre már végleges megoldással jöttek a szebeni gyűlés elé, nehogy „ez dologért az nemességnek igazsága meg fogyatkozzék”.²⁰⁴ „Erdélyországnak módjához képest” két váradi papot, talán éppen a káptalan reformációhoz szító tagjai sorából, a felügyeletre, a vármegye notariusát és írásos munkákra is „egy jámbor, tudós és tökéletes” embert a szakszerűség biztosítására állítottak a hiteleshelybe. Fizetésüket a fejedelmi fiscusra szállott szekularizált egyházi javak terhére biztosították. Az 1566-tól 1571-ig eltelt öt esztendő alatt Váradon kialakult az új hiteleshelyi szervezet, melyet aztán az erdélyiek is mielőbb igyekeztek meggyökeresíteni. Végre a külső körülmények is kedvezően alakultak. Amíg János Zsigmond elegendőnek ítélte Erdély és a Partium részére egy-egy hiteleshelyet, utódja mindjárt ígéretet tett a konventi requisitorok fizetésének vállalására. Ismeretes, hogy az Itáliát megjárta Báthory István fejedelem később milyen melegen érdeklődött a történetírás és a levéltárak iránt. A Brutus-szal készítettett magyar történetéhez nem csupán az erdélyi, hanem a római, sőt a konstantinápolyi levéltárakban is végeztetett anyaggyűjtést. Joggal számíthattak tehát a rendek a fejedelem jóindulatára, amikor az 1573. májusi gyűlésen újból sürgették, hogy a pusztán álló konventbe, ahol „az levelek is mód és rendtartás nélkül voltak”, három requisitort válasszon, hatáskörüket és fizetésüket a váradiakéhoz hasonlóan szabályozza. Az articulusból az is kicseng, hogy Báthory mindezekre „kegyelmesen ajánlotta magát” és a rendek e cselekedetért előre is hálálkodnak neki.²⁰⁵ A fejedelem nem is halogatta ígérete beváltását, sőt azon túlmenően az egész régóta vajúdo regnicolaris levéltárügyet véglegesen rendezte. A fejedelmi udvar színe előtt lévő káptalani levéltárban ugyan vigasztalóbbak és rendezettebbek voltak a viszonyok a konventben uralkodó állapotoknál, de ez sem működött kielégítően. A három megbízott requisitor pap mellékes munkaként elvégezte ugyan a levélkeresést, de oklevelet már csak a kancellár ellenőrzése mellett és a fejedelem pecsétje alatt adhattak ki.²⁰⁶ Az 1574 előtti fehérvári káptalan tehát valójában szintén meg-

203 EOE II. 506.

204 EOE II. 303., 327.

205 EOE II. 549.

206 *Kemény J.*: Notitia i. m. I. 24–29.

szűnt hiteleshely lenni és nem volt más, mint a fejedelmi kancellária levélőrző segédhivatala. Ezen a nehézkes ügyintézésen és a nemesi birtokjogvédelemre ebből származó károkon kívánt Báthory segíteni, amikor mind a két erdélyi hiteleshelyet átszervezte a váradi mintájára, és erélyes kézzel rendet teremtett a szétzúlló levéltárakban. 1574 júniusában Kolozsvárt a rendek a fejedelemnek már „ezért is örök hálát adnak, hogy olyan szertelenséggel az leveleket el nem hagyja veszni és rothadni”, s mind Fehérvárra, mind pedig Monostorra requisitorokat szerzett „és azoknak tárházából akar fizetni”.²⁰⁷ Báthorynak ezzel az intézkedésével az erdélyi regnicolaris levéltárak elnyerték új szervezetüket, mely kevés módosítással egészen az intézmény megszűnéséig életben maradt. A Bekes-féle mozgalmak csak átmenetileg akadályozták Báthoryt tervei teljes megvalósításában. Mindjárt a kerelőszentpáli győzelem után, 1575 júliusában tartott kolozsvári gyűlésen a rendek elé terjesztette korábbi intézkedéseit, akik tudomásul vették azokat és articulusba foglalták a fejedelem által beállított levéltári személyzet névsorát.²⁰⁸ Mindkét helyen az eddigi gyakorlatnak megfelelően papi ember lett a conservator vagy – amint a szöveg mondja – főrequisitor. A konventi levéltárnál Polyáni Bálint pap, a káptalannál pedig Ilosvai Benedek, a fehérvári plébános. Az előbbi helyen Zalánkeményi Miklós deák kolozsvári és Márton deák Kolozs megyei notarius, az utóbbin pedig a mindenkori káplánok és egy notarius lettek a levélkeresők. A fejedelem külön-külön pecsétet adott mindegyik hiteleshelynek, és megígérte, hogy a requisitoroknak ugyanazt a fizetést fogja adni, mint a váradi kollégáiknak. Reánk maradt az az instrukció, amelyet a fejedelem az új requisitorok elé írt hivatalba lépésük alkalmából. Huszonegy pontban részletesen szabályozta a hiteleshelyi munka menetét és intézkedett a levéltár kezeléséről.²⁰⁹ A levéltárakat két külön bizottság darab szerint adta át új felelős őröknek. A konventi bizottság a fiscalis directorból és Sulyok Imre ítélmesterből, a káptalani pedig Bánffy Pálból és Horváth Kozma fehérvári udvarbíróból alakult. A közel negyedszázados gazdáltnság idején összekeveredett anyagban való eligazodás megkönnyítése céljából kötelezik a requisitorokat, hogy „minden esztendőbeli és vármegyebéli leveleket külön-külön” transsumáljanak, „de azért az leveleket se vessék el”. Bizonyára a humanista ízlésű 16. században annyira kedvelt másolatkönyvek lebegtek a fejedelem szeme előtt. Bármiféle oklevelet adjanak is ki, a part őrizzék meg a levéltárukban. A leveleket jó gondviselés alatt tartásuk és „igen oltalmazták [...], hogy sok ember ne lássa, kiváltképpen Nemes ember [...], hogy valami csalárságh ne következék [...]”. A conservatoriumból csak azt a levelet vigyék ki szállásukra, melyet valaki requisitiójára transsumálniok kell, de azt is mindjárt az átírás után vigyék vissza és tegyék a helyére. A szabályzat többi pontját is mind a régi jó rend visszaállításának a vágya hatja át. A szabályzat által kezdeményezett új rend tartósságát az előbbi

207 EOE II. 549.

208 EOE II. 562–563.

209 ErdKáptMlt, 3. láda 546. sz.

kísérletezésekkel szemben a tisztességesen megállapított requisitori fizetések biztosították. Báthory Kristóf idejéből ismerjük a fehérvári levéltárosok díjlevelét, mely a következő tételeket tartalmazza: ötven forint készpénz, húsz köből búza, két nagy hordó bor, két verő-malac és minden esztendőben egyik személy részére dézsma-kerület a főárendátor kijelölése szerint.²¹⁰

Báthory István reformja a változott körülményeknek megfelelően oldotta meg a regnicolaris archívumok kérdéseit. Kétségtelen, hogy ez a megoldás nem biztosított a nemességnek olyan kizárólagosságot, amiként ő a fejedelmnélküliség zűrzavaraiban elképzelte. A 16. századi nemesség legkevésbé Erdélyben lehetett elég érett egy rendi levéltárszervezet költségeinek vállalására. A kor gondolkodása hozta magával, hogy sem ekkor, de kétszáz év múlva is képtelennek mutatkozott ez az erősen individualista beállítottságú réteg ilyen közcélok érdekében kollektív tehervállalásra. Minthogy a szekularizáció kimondásakor külön a levéltárak céljaira nem szakítottak ki az egyházi birtokokból, a fejedelmi hatalom hozzájárulását kellett megszerezniük a világi kézbe került intézmény anyagi megalapozásához a fiscusra szállott egykori egyházi javak terhére. Kompromisszum jött tehát létre a fejedelmi hatalom és a rendiség között, melynek eredményeként a nemesség az egyházi intézmények kezéből kivett regnicolaris archívumok felügyeletében az uralkodóval volt kénytelen osztozni. A két tényező befolyása a levéltárra az erőviszonyok alakulása szerint változott. A rendek ugyan továbbra is magukat tekintették a hiteleshelyi levéltárak tulajdonosainak; már az első requisitorok is „Őnagyságának és az egész országhnak” esküdtek hűséget, a requisitorok kinevezésével és fizetésével azonban a fejedelem döntő beleszólást nyert az ügyekbe. A fejedelmi írásszerv elsőbbségét tudatosan védeni igyekeztek a hiteleshelyekkel szemben, amikor János Zsigmond, majd Báthory Zsigmond is a privilegiális levelek kiállításának a jogát egyedül a kancelláriának tartotta fenn. Később azonban, amikor a visszaállított hiteleshelyek nem bizonyultak olyan nagy forgalmúaknak, mint számították, ezt a tilalmat megszüntették. A fejedelmi kancelláriától való függés azonban, főként az udvar közelében lévő káptalani levéltár esetében, később is megmaradt. A fejedelem által fizetett requisitorok rendi alkalmazottsága gyakran feledésbe megy, s úgy rendelkeznek velük, mint a többi fejedelmi alkalmazottal. Bethlen és a Rákóczyak alatt a fehérvári requisitorok egyik legfőbb tevékenysége a fiscalis birtokokkal és jövedelmi forrásokkal kapcsolatos fontosabb fejedelmi határozatok foganatosítása.

Míndezen hátrányok azonban csak lassanként jelentkeztek és a kompromisszum mindkét félt kielégíthette. A fejedelem mandatumai végrehajtására megbízhatóan működő szervezetet, a nemesség pedig a birtokjogai védelmében nélkülözhetetlen gondos levéltári kezelést kapott általa. A bizalom visszatért a pontosan és fegyelmezetten dolgozó hiteleshelyekkel szemben. Működésük hamarosan kiteljesedett az egész középkori munkamezőre. A kilencvenes évektől kezdődően privilégiumokat is adhatnak ki, a közönség

210 [Jakó: Instructiuni 56.]

letétekkel keresi fel őket.²¹¹ 1587 előtt például Orgonás János apjáról maradt arany és ezüst marháit, valamint fegyvereit megőrzés végett a káptalani levéltárban helyezte el.²¹² Állásuk fontosságának elismeréseként a requisitorok mentesülnek a hadbaszállás kötelezettsége alól, hogy munkájukban fennakadás ne legyen.²¹³ A társadalom és az állam egyaránt ismét igényli szolgálataikat. Mihály vajda például a válságos időkben sem mondott le szolgálataikról.²¹⁴ A hiteleshelyi intézmény tehát újból megerősödött. Ennek köszönhető, hogy a századfordulón bekövetkezett rettenetes megpróbáltatások idején a regnicolaris archívumokat ismét a bennük levő értékeket ismerő szakemberek gondozták, akiket hivataluk újból megerősödött hagyományai is köteleztek a gondjukra bízott levéltárak odaadó védelmére.

Az Erdélyre zúduló viharok elsősorban a nemességet sújtották. Sorsában osztozott birtokjogaik legfontosabb tárháza: a fehérvári káptalani levéltár is. A konventi archívum szerencsésen megmenekült, a káptalané azonban áldozatul esett a goroszlói csata utáni fékevesztett pusztításnak. 1601 augusztusában Basta hajdúi és vallonjai Rácz György vezetése alatt megrohanták Gyulafehérvárt és a törököt megszegyenítő kegyetlenséggel felprédálták a várost. A zsákmányra éhes fosztogatók dühe nem kímélte sem a székesegyházat, sem pedig a torony legalsó helyiségében elhelyezett levéltárat. A kincs után kutató hajdúk, ezek a törököknél is barbárabb keresztyének – amint Szamosközy mondja –, feltörték a fedelmek sírjait, a koporsókból kihányták a holttesteket, lovakat kötöttek be a templomba.²¹⁵ Amikor pedig az eszevesztett őrjöngésük élők vérével és a halottak csontjának meggyalázásával sem telt be, a levelek és könyvek ellen indítottak hadat – írja a krónikás.²¹⁶ Feltörték a conservatorium ajtaját és a pusztítás fúriáiként szétszórták, összetépték és kardjukkal szétvagdoszták az okleveleket.²¹⁷ Amikor Basta elvonulása után a törökök meglátták ennek a szörnyű pusztításnak a nyomait, gúnyosan mondták: „Ti minket hívtok barbároknak, pedig mi Székesfehérvár, Buda és Pest elfoglalása után nem törtük fel királyaitok sírját, könyv- és levéltáraitokat sem pusztítottuk el, hanem most is őrizzük azokat. Ezt az istentelenséget keresztyén véreitek csinálták.” A requisitorok, élükön Szamosközyvel, előzőleg mindent elkövettek, hogy a levéltárat az ellenség elől biztos helyre szállítsák, de a nemesség végveszélybe kerülve „kinek-kinek az ő maga hasznára leve gongya, a közönséges jó senkinek eszibe nem juta”.

211 Papp L.: Hiteles helyek i. m. 110.

212 ErdKLTBeke 547. sz. (1587. máj. 1.)

213 ErdKLTBeke 551. sz. (1630. [!] nov. 29.) [Az 1620. nov. 29-ére datált hadkötelezettség alóli mentesítés teljes szövege kiadva: Gálfi Emőke: A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690). (ETF 283.) Kvár 2015. 168–169.]

214 VeressDoc VI. 84.

215 Szamosközy II. 161–162.

216 Bethlen, W.: Historia i. m. V. 3., 59.

217 EOE V. 269–270.

Erdélyi levéltáros ma sem olvashatja megrendülés nélkül a nagy humanista historikus Szamosközynek a levéltár tragédiájával foglalkozó írásait. Még harmadfél évszázad távlatából is teljes frissességében cseng elénk a tudományos lelkiismeret tiszta és bátor hangja ezekből a sorokból. A historikus és a hű levéltáros kettős felelősségérzése a kezére bízott pótolhatatlan forrásanyaggal szemben talán azóta sem nyilatkozott meg drámaibb vere-tű szavakban, mint Szamosközynek az 1604 februárjában összeült országgyűléshez intézett beadványában. Itt csendül meg először az a Szalárdinál, Taraczközinél, Mike Sándornál, Kemény Józsefnél és az erdélyi levéltárügy többi áldozatos munkásánál minduntalan visszatérő keserű hang, hogy a hatalom birtokosai nem látják a levéltárak épségéhez fűződő nagy érdekeket és tájékozatlanságukban hűtlen gondviselői a két magyar haza rájuk szállott pótolhatatlan oklevélkincseinek. Történeti munkájában kendőzetlen őszinteséggel kimondja azt, amit a levéltártörténeti kutatás a későbbi események ismeretében maga is megállapít, hogy az erdélyi közlevéltárak nem annyira a háborús pusztítások, hanem a gondviseletlenség és a vétkes nemtörődömség következtében tizedelődtek meg. „Fejedelmeink és a maguk javát a közös érdekeknek elibe helyező vezetők vétkes gondatlansága” az okai az erdélyi forrásanyag e legsúlyosabb veszteségeinek.²¹⁸ Mi magunk részéről hozzátehetjük, hogy később is az érthetetlen közöny és felelőtlenység, amivel Erdélyben a levéltárak kérdéseit kezelték, tette végzetessékké a háborús károkat. Hiszen a káptalani levéltárban a pusztulás után is, az állandó fosztogatás ellenére, 1608 elején, Szamosközy becslése szerint, legalább három nagy szekérnyi levél még mindig volt. De ez nagyrészt földön rothadt, mert a torony leégése óta fedél nélkül állott a conservatorium. Elveszett leveleit ugyan mindenki kereste és az 1602. évi országgyűlés a hiteleshelyi levéltárakat jelölte ki azok gyűjtőhelyeül. Ennek ellenére Szamosközyék három esztendő alatt nem tudtak annyit elérni, hogy legalább a tornyot fedjék be ideiglenesen, csinálják meg a templom ajtaját. A templommal az illetékesek annyira nem törődtek, hogy 1604 februárjáig még a csontokat sem tétették vissza a sírokba. „Minden lovakat az mint belekötöttek ez ideigh, mind úgy áll.” Keserűen idézi a magyarországi példákat, hogy veszedelem idején régen „nem ilyen gondviselés volt ez féle drága marhára, mint mostan”. A csanádi és aradi levéltár sorsával példázza állítását. Teljes tehetetlenségében elkeseredett hangon tör ki az évszázadok szellemi hagyatékát emésztő közöny ellen: „Nagy bűn, nagy véték ily siketséggel az becsülhetetlen kárt elhallgatni [...] Leszen oly idő s talám el is jött, mikor meghérezzük ez mi siketségünknek effectusát”. Hiszen megtalmazná és takargatná ő maga szíve szerint minden igyekezettel ezeket a leveleket, ha lenne hozzá „értéke”. Isten és a rendek előtt protestál „az azonú kárvallás” miatt. „Az Istenért kérjük kegyelmeteket, legyen gondja [...] reá, nem annyira az mi keservünkért, mint az közönséges jóért.” Tudják meg végre, hogy „azok az levelek az mi romlott nemzetségünknek mind Erdélben,

218 Szamosközy II. 161–162.

s mind Magyarországhban, oly fő és drága emlékezetre való kincse volna, mellyet kevés szóval megh nem mondhatni.”

Szamosközy kétségbeesett erőfeszítéseinek tulajdonítható, hogy a további pusztulást szükségintézkedésekkel mégiscsak megállították. A levéltár végleges rendbehozása azonban arra az időre maradt, amikor a politikai helyzet annyira megszilárdult, hogy az erősen megrongálódott székesegyház helyreállítására egyáltalában gondolni lehetett. Az 1607-es júniusi országgyűlésen Rákóczy Zsigmond mindhárom hiteleshely újjászervezésével egyidejűen szorgalmazza a rendeknél, hogy közös erővel építsék fel a fehérvári nagy templomot.²¹⁹ Kezdeményezésének azonban sikere nem lehetett, mert utódjának mindjárt megválasztása után, 1608 augusztusában újból proponálnia kellett a templom kijavítását. Fedélzete annyira rossz volt, hogy ekkor már a levéltár őrzőhelyül szolgáló toronyszoba boltozatának beszakadásától lehetett tartani.²²⁰ E javítgatások után a nagy pusztulás nyomai végleg csak 1614–1620 között tűntek el, amikor Bethlen tervszerűen fejedelmi székhellyé építtette ki Fehérvárat.²²¹ A requisitorok fizetését és viszonyait még 1613-ban Báthory Gábor újra rendezte, Bethlen alatt pedig kialakult és végleg megszilárdult a regnicolaris levéltárak némileg változott szerepe.²²² A Basta pusztításából talpra álló erdélyi hiteleshelyi levéltárak között ugyanis némi funkcióbeli eltérés alakult ki az idők folyamán. A káptalani levéltár a fejedelmi levéltárak, főhivatalnokok iratanyagának bekebelezésével sokat veszített korábbi kizárólagosan nemesi birtoklevéltár jellegéből. Requisitorai a fejedelmi udvar közelében fokozottabb mértékben lettek a fejedelem, mint az „ország” szolgálói. Mint képzett embereket a fejedelmi adminisztráció más ágaiban is foglalkoztatják ideiglenes vagy állandó megbízatásokkal őket. A fiscalis dézsmák behajtásától kezdve fizetőmesterségen át diplomáciai küldetésekkig vagy országgyűlési végzések megszerkesztéséig²²³ a legkülönbébb funkcióban látjuk őket.²²⁴ Bethlen István kormányzónak 1620-ban a fehérvári levélkeresők részére adott hadmentessége meglehetősen pontosan körülhatárolja azt az új munkakört, melyet a requisitoroknak a fizetésért el kellett látniuk. Eszerint ha „az országh fejedelminek és utánna lévő gondviselőknak az minemő közönséges országh szükséges dolgai, úgy mint inventálás, foglalás, vagy egyéb inquisitio” megkívánták, a szokásos parancs vétele után „mingyárást kimeneni és azt exequálni tartoztak”. Ennek a működésnek megfelelően alakult az újabb levéltár összetétele is.

Kolozsmonostor viszont tovább haladt a középkori úton. Anyaga sértetlen maradván, uralkodó jellegét a birtoklevelek szabták meg ezután is. Ha kerültek is ide hivatalos letétek, azok eltörpültek a nemesség iratanyaga mellett.

219 EOE V. 488., 504.

220 EOE VIII. 529–530.

221 EOE VI. 406., 414–415.; VII. 480.

222 EOE VI. 227.; ErdKáptMlt, 3. láda 550. sz.

223 EOE XII. 289., 308.

224 ErdKLTBeke 552. sz. (1631. dec. 16.), 1270. sz. (1631. jan. 22.); EOE XI. 50.

Amennyire a kiadott oklevelek alapján megfigyelhettük, Bethlen és a Rákóczyak alatt a fehérvári hiteleshely elsősorban a fejedelem ügyeiben tevékenykedett, míg a nemesség szívesebben fordult a monostori konventhez.

A 17. század második negyede a regnicolaris archívumoknak is „aranykoruk” volt. A requisitorság fontosságánál és jövedelmezőségénél fogva előkelő pozíciót jelentett a tisztviselői ranglétrán. Erre a bizalmi állásra köztisztviselőként álló, a fejedelmi kancellárián szolgált, megyei főtisztviselőt viselő egyéneket emelt a fejedelem és a rendek bizalma. Tudós, köztisztviselőként álló szakemberek versenyeztek a levéltárosi állásokért. Soraikban találjuk Bojti Veres Gáspárt, Szalárdi Jánost koruk legjelesebb historikusait, Taraczközi Ferencet, a költőt, Isaac Basire barátját. A közlevéltárak iránti megértés erősödésére kedvezően hatnak az *Approbatæ Constitutiones* összeállítása érdekében végzett levéltári kutatások.²²⁵ Nyugodt fejlődés, állandóság, biztonság és a nyugatias rendszeresség gyors erősödése jellemzi a hiteleshelyi levéltárak belső életét.

A hiteleshelyi levéltárak fejedelemségkori rendjéről Pálfi István konventi requisitor 1648-ban készített kutatási szabályzata tájékoztat.²²⁶ E szabályok írásba foglalását minden valószínűség szerint az tette szükségessé, hogy Pálfi, a maga idejében a legképzettebb monostori requisitor, az előző években átrendezte a levéltárat. Az új rendszerben való eligazodást és a munka folytatását kívánta szolgálni Pálfinak ez az írása. A levéltár gyakrabban keresett, újabb anyagát Pálfi egészen külön rendezte és hely-, név-, valamint tárgymutatót készített hozzá. Ez az index mutatta meg, hogy melyik protocollumban vagy melyik megye ládácskájában található a keresett darab. Ha itt nem kapták meg, akkor a rendezés alatti levelek különféle csoportjait kellett átnézni. Ezt a hatalmas anyagot Pálfi hét csoportra osztotta fel. Az első és legnagyobb csoportot a különféle megyék, székek, districtusok teljesen vegyes birtokjogi iratai alkották. Ebben a terjedelmes anyagban egyéb rend, minthogy a régebbi (középkori?) iratokat az újabbaktól különválasztották, nem volt. A második csoportban a statutoriák voltak megyénként és birtokonként, a harmadikban a bírósági oklevelek, a negyedikben a határjárásokkal kapcsolatos iratok, az ötödikben az ország, az egyes tartományok királyok, fejedelmek és előkelők ügyeit érintő, nagy fontosságúnak ítélt közjogi-politikai becsú anyag került. Hatodik csoportként Pálfi könyvbe köttette össze a régi requisitorok minutáiból a fontosabbakat. Legvégül következtek a középkori protocollumok, melyeket azonban nehezen tudván olvasni, alig használtak. Ez a Pálfi István által kialakított rendszer végig váza maradt a konventi levéltárnak. (Ezt igyekezett helyreállítani Szalárdi János, amikor az archívum Szamosújvárról visszakerült.²²⁷)

Ennek a biztató fejlődésnek vetettek véget a II. Rákóczy György lengyelországi kalandjával kezdődő háborús pusztítások. A koldussá és külpolitikai-

225 EOE XI. 150., 159.

226 KmLtBeke, 600. sz. [Kiadva: Jakó: Instructiuni 57–58.]

227 Kemény József gyűjt. (1664. júl. 9.)

lag súlytalanná vált országgal együtt zuhant a két levéltár is múltjának leg-szomorúbb szakaszába. A régi requisitorok ugyan még ideig-óráig igyekeztek a levéltártól távol tartani azt a keleti rendszertelenséget, mely hovatovább általánossá lett az egész országban. Amint azonban ők kidőltek, a nyomukba lépő hiányos képzettségű, tág lelkiismeretű requisitorok kezén elkezdődött a levéltárak züllése.

E sötét korszakban egyedül vigasztaló pont az a felelősségteljes bátor helytállás, mellyel a levéltárosok elejét vették, hogy a fehérvári tragédia megismétlődjék. A hivatalos hatalom ugyan a veszély pillanatában megint sorsára hagyta a regnicolaris archívumokat, de azok, akiknek a gondozására voltak bízva már tanultak a múltból és maguk tették meg a szükséges lépéseket. Anynyira óvatosak voltak, hogy a konventi levéltárat nem is Kolozsvárra, hanem nagyobb biztonság okából egyenesen Szamosújvárra szállították. Ennek erős falai között ismét minden pusztítás, kár nélkül élte át e zűrzavaros időket.²²⁸ Egészen 1664 nyaráig itt őrizték az archívumot és requisitio esetén onnan hozták s oda vitték vissza a keresett iratokat a Kolozsvárt lakó levéltárosok. A fel s alá való hurcolásokban természetesen a levéltár rendje felbomlott, a levelek egybeelegyedtek. Fokozta a rendetlenséget, hogy visszahozatal után sokáig nem volt állandó őrzőhelye az iratoknak, hanem a requisitorok szállásán hanyódtak. A kolozsmonostori konvent épülete ugyanis elpusztult s különben sem lett volna bátorságos a végvárrá lett Kolozsvár falain kívül helyezni el ezeket a féltett értékeket.

A káptalani levéltárnak most is viszontagságosabb sors jutott. Taraczközi Ferenc „főkáptalan” ugyan idejekorán elkövetett mindent, hogy a legféltettebb leveleket emberi számítás szerint biztos helyen találják a kiszámíthatatlan háborús események. Elővigyázatosságból nem is egy, hanem több helyen akarta elrejtetni a levéltárat. Így például Déva várába vitetett „egy hosszú zöld ládában” leveleket.²²⁹ Az események azonban sokkal gyorsabban peregtek, semhogy ideje lett volna tervét végrehajtani.

1657-ben a tatár büntetőexpedíció közeledésének hírére mindenki szétfutott. „Annyi sok magok hasznokat kereső tiszték, praefectusok, udvarbírák közül nem találtak vagy egy”, aki a levél- és könyvtár Szebenbe menekítéséhez segédkezet nyújtott volna.²³⁰ Mindenkitől magukra hagyatva Taraczközinek végső kétségbeesésében „egy darab gránát posztója” ellenében sikerült néhány szekeret kapnia. Ezekre felrakta a fejedelmi és káptalani levéltár legféltettebb részét és még idejében szerencsésen beérkezett szállítmányával Szebenbe. A veszélyesebb szerep azonban fiatalabb társának, Pápai Jánosnak jutott. Neki ugyanis, hogy az el nem szállított anyag ne maradjon gondviselés nélkül, Fehérvárott kellett bevárnia az ellenséget. Pápai János valóban életre-halálra vállalta a sorsközösséget a kezére bízott levéltári anyaggal. A tatár-

228 Kemény József gyűjt. (1664. júl. 3.)

229 Uo. (1667. febr. 14.)

230 Szalárdi 439.

rok érkezése előtt befalaztatta magára a conservatorium ajtaját és szó szerint saját testével igyekezett megvédeni az okleveleket. A fosztogatók azonban felfedték a friss falazást, behatoltak a sekrestyébe. S amikor bent remélt kincsek helyett csak leveleket és könyveket találtak, a feldühödött martalócok mindent „azon könyvtartó háznak közepére rakásra hordván, úgy gyújták és égették meg rettenetes és becsülhetetlen kárral”. A szerencsétlen levéltárost pedig rabságba hurcolták, ahol keserves szenvedések után hamarosan életével fizetett példaadó helytállásáért.²³¹

Az 1658. évi pusztulást az irodalom Szalárdi elbeszélése alapján a Bस्ता-kori vésszel egyenlő mértékűnek könyveli el. Korántsem így áll azonban a dolog, ha az elbeszélő források szövegét alaposabban szemügyre vesszük és ezenkívül az okleveles adatok bizonyosságait sem hagyjuk figyelmen kívül. Szalárdi különben nehezen áttekinthető szövegezésében „bibliotheca és conservatorium”-ról, „könyves levéltartó-ház”-ról beszél, s a pusztulás színhelyeként a „könyvtartó ház”-at nevezi meg.²³² Georg Krauss krónikája „a fejedelmi könyvtár és becses levelekkel teli egész conservatorium” felégetését említi.²³³ Bethlen Eleknek Bethlen János historiájához írt glosszáiban a „bibliotheca” elpusztításával kapcsolatban van megjegyzése.²³⁴ Mindezekben az értesülésekben megfigyelhető a káptalani levéltáros által közös helyen kezelt fejedelmi könyvtár és a regnicolaris archívum egybekeverése. Az elbeszélések elsősorban a könyvtár pusztulását siratják, s szavuk nyomán úgy tetszik, hogy a levelek közül azok estek áldozatul az égetésnek, melyeket a könyvtárban őriztek. A fejedelmi könyvtárnak 1657 után valóban nyoma veszett. A káptalani levéltár további működésére azonban már a következő esztendő márciusától szakadatlanul vannak adataink. A fejedelemasszony ekkor sürgeti, hogy küldjék el neki a levéltárból az előző fejedelem conventionalis könyveit, melyeket még tavaly, hihetőleg tehát már közvetlenül a pusztítás után kért a requisitoroktól.²³⁵ Ugyanez év őszén Bárdi István levéltáros már a Szebenbe menekített anyag visszahozatalára gondol, s csak Barcsay fejedelem elővigyázatra intő parancsára áll el tervétől.²³⁶ A hiteleshelyi levéltár tehát a tatár hadak elvonulása után Fehérvárt tovább működik (1659 májusában innen kéri sürgősen a dézsmalajstromokat Barcsay fejedelem²³⁷), s bár a Szebenbe szállított iratokat csak háromnegyed évszázaddal később hozták vissza, mégis a régi helyen hagyott anyagot tekintik a törzslevéltárnak. Közvetlenül

231 Szalárdi 439–440.

232 Uo. 439.

233 Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608–1665. (Fontes Rerum Austriacarum I. Scriptores III–IV.) Wien 1862–1864. III. 354. [Magyar nyelvű, 2., átdolgozott kiadása: *Georg Kraus: Erdélyi krónika 1608–1665.* Ford., bev., jegyz. Vogel Sándor. Csíkszereda 2008. 395.]

234 Adversariák Bethlen János historiájához. Közli: Torma Károly. Sz 19. (1885) 424.

235 ErdKáptMlt, Vegyes levelek, Fasc. 76. (1658. márc. 2., Vingárt.)

236 Mike Sándor gyűjt. (1658. okt. 17., Déva.)

237 ErdKLTBeke 1624. sz. (1659. máj. 27.)

a nagy zavarok elülte után, amennyire lehetett, helyreállították az itt maradt rész rendjét, s ettől kezdve ebben az anyagban többé már nem történt semmi. A három közül két requisitor emellett teljesít szolgálatot. Fehérvárt keresnek mindent először, s csak ha itt nem kapják meg, nézik meg a szebeni ládákat. A Fehérvárt hagyott anyagnak tehát a pusztulás után is terjedelmesebbnek kellett lenni az elmenekítettéknél. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy eleddig egyetlen olyan egykorú adat nem került elő, mely a káptalani levéltár pusztulását bizonyítaná. Pedig a nemességet érintő levelek elégségének hihetőleg nagyobb visszhangja támadt volna, mint a gyakorlati szempontból kisebb értékűnek tartott fejedelmi könyvtár megsemmisülésének.

Taraczközi Ferenc, az 1658. évi menekítés mozzogatója és vezetője 1665. augusztus 24-én kelt levelében „az eltévedett bibliothecabeli levelek, könyvek” felkutatására biztatgatja a fejedelmet. 1667-ben Böszörményi István requisitor azzal az indoklással kér a fejedelemtől a levéltár részére menekítésnél is használható ládákat, hogy újabb veszedelem idején az archívumot „ne emésztén meg a tűz, mint a megbecsülhetetlen bibliothecat.”²³⁸ Mindezek alapján a valóságnak megfelelőbbnek látszik, hogy a tatárok a könyvtárat és az ezzel együtt őrzött fejedelmi levelesládákat égették el, s a hiteleshelyi archívumot inkább csak feldúlták. Ugyancsak Taraczközi előbb idézett levele sejteti, hogy még a könyvtár sem semmisült meg teljesen a tűzben, hanem, ami nem égett el, széthordta a tömeg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a martalócok csak csalódásuk feletti dühükben égették el a könyvek és levelek egy részét, azt, ami első felindulásukban éppen a kezükbe akadt, rendszeres levéltárrombolás azonban nyilván nem volt szándékukban. Az 1658. évi események a levéltár rendjének megbontásával, a székesegyház és a conservatorium összerombolásával csak előkészítették azt a lassú pusztulást, mely az általános hanyatlásnak idején a kellő gondviselés hiányában a háborús veszélyeknél is jobban fogyasztotta, pusztította mindkét hiteleshelyi levéltárat. Ismét az a bámulatos közöny és nemtörődömség mind a társadalom, mind a vezetők részéről, mellyel Szamosközy is viaskodott, okozta a legnagyobb károkat az iratanyagban és lett lassanként az egész intézmény szétzüllesztője.

Amíg az agg Taraczközi élt, mindent elkövetett a szétszóródott iratok összegyűjtésére és az archívum talpra állítására. Fehérvárott tartózkodó fiatalabb társaival ellentétben azonban egészen 1667-ben, 71 éves korában bekövetkezett haláláig nem tartotta elég biztonságosoknak a viszonyokat a visszaköltözésre. Magas kora ellenére a megrongált fehérvári conservatoriumnál megfelelőbb otthont harcolt ki a magával vitt levelek számára Szebenben. Bár a szász polgárok nem jó szemmel nézték a levelet kerestető nemesek nagy jövését-menését Szebenben, még Barcsay fejedelem segítségével elintézte a polgármesterrel, hogy „ne neheztelljék ott maradását”.²³⁹ Taraczközi két „szállás”-t tartott Szebenben, amit hihetőleg úgy kell értelmeznünk, hogy

238 Kemény József gyűjt. (1667. febr. 14., Gyulafehérvár.)

239 Mike Sándor gyűjt. (1658. okt. 17., Déva.)

a lakása mellett a levéltár részére is bérelt egy külön szobát. Itt élt a magányos aggastyán valóban együtt levéltárával, melyet féltékenyen óvott minden illetéktelen kíváncsiszkodástól. Bár az egyre rendetlenebb új adminisztráció el-elfelejtkezett fizetéséről, ő nyomorogva is megközelíthetetlen és a fejedelemmel szemben is magát hivatala szabályaihoz tartó levéltáros maradt. Szinte élő lelkiismeretként vigyáz az ország legféltettebb irataira, melyekre ebben a bomlott korban, „az magyarnak, mint egyéb publicumra, legh kisebb gondya volt”.²⁴⁰ A Szebenbe vitt leveleknek tehát valamivel kedvezőbb sors jutott osztályrészül, mint a Gyulafehérváron maradottaknak. Hogy a sebtében mindenünnen összeszedett iratok között el lehessen igazodni, egészen újból kellett őket rendezni. A munkát 1659-ben Taraczközi és Bárdi már megkezdtek. Mindaddig folyt is a rendezés, amíg egy requisitor állandóan Szebenben tartózkodott. A szebeni számkivetés zavartalanságában készült el az úgynevezett Centuria-k rendje és a levéltár ehhez szolgáló legrégebb indexe. Taraczközi már a sírban áll fél lábbal, amikor 1666-ban az országgyűlés színe előtt kérlelhetetlen keménységgel feltárja azokat a visszaéléseket, melyeket az iratok kezelése terén elsősorban a tiszta kezűnek éppen nem mondható Bárdi István részéről tapasztalt. Ugyanakkor nyert szabályozást az 1657-ben két részre szakadt levéltár jövője helyzete Taraczközi nyomós érveinek megfelelően.²⁴¹ Határozatba ment, hogy az ország leveleit (litterae regni) Szebenben kell őrizni a jövőben is. Gondozására a három káptalani requisitor egyike Szebenben fog tartózkodni. A politikai fontosságú iratokkal telt három záros ládához három-három kulcsot csináltatnak minden egyes levéltáros részére, hogy egyik se tudjon egyedül hozzájuk férni. Bárdit pedig kötelezték, hogy ne tartson magánál levéltári iratokat, és ami nála van, hivatali esküjének megfelelően haladéktalanul adja be a szebeni levéltárba.

Halála után kollégái az ő akarata ellenére ismét megkísérelték a két levéltárrész egyesítését. A fejedelem azonban resolútiójában kitarított Taraczközi álláspontja mellett. Az átvételre kiszállott Böszörményi Istvánnak meghagyja: „Maradjanak Szebenben helyben az levelek, s maga is bár mennyen, s hadjon mindent jól rendben.” A szebeni út kényelmetlenségeitől szabadulni igyekvő fehérváriak átköltözést sürgető leveleiből világosan látszik, miért ragaszkodott Taraczközi oly makacsul a legféltettebb iratok Szebenben tartásához. Hiszen 1669-ben már Apafi szerint is „az országnak is böcstelenségére látszik lenni, hogy Fejérváratt az templomnak tornyai pusztán állanak” a tatárvész óta.²⁴² De még kisebb befektetést kívánó javítások elvégzésére is hiányzott a jóakarát. 1667-ben a szebeni levéltár átvitelét szorgalmazó Böszörményi István szintén kénytelen bevallani, hogy mindaddig, míg a sekrestye ajtaját és ablakát jól meg nem erősítik, nem volna bátoroságos ezeket a féltett holmikát a fehérvári conservatoriumba tenni. Ugyanoda ládákat és thecákat is kellene

240 Kemény József gyűjt. (1665. aug. 24.)

241 EOE XIV. 172–173.

242 EOE XIV. 355.

előzőleg csináltatni. Egy esztendővel később, bár a requisitorok újból sürgetik a visszaköltözést, semmivel sem javult a helyzet a fehérvári conservatoriumban.²⁴³ Keserűen kiáltanak fel a fejedelemhez intézett levelükben: „de azokat is hová tudnók rakni? egy tékát, egy skatulyát mind eddig sem tudánk csináltatni; sem ajtaját, sem ablakát meg nem erősíthették”. Később a templom kijavítása során bizonyára helyrehozták a levéltár hiányosságait, de a külső körülmények változása folytán a halódó Fehérvár nem nyújthatott akkora biztonságot a leveleknek, mint Szeben erős falai. A levelek két helyen őrzése lassanként megszokottá vált, melyen többé senki sem akart változtatni.²⁴⁴ Később, amikor az általánossá lett rendetlenségben a requisitori állások közül általában csak kettőt töltöttek be elsősorban olyan kisnemesekkel, akiket szerény gazdaságuk Fehérvár vidékéhez kötött, a szebeni levéltár elvesztette külön kezelőjét. A requisitorok csak akkor mentek fel rövid időre Szebenbe, ha a szükség úgy kívánta. Egyébként a levéltár zár alatt állott. Ez a gyakorlat maradt érvényben egészen addig, amíg a helyreállított káptalan újból vissza nem nyerte felügyeleti jogát a levéltár felett. A korábban esetről esetre kiadott, nyílt parancsok helyett 1685-ből már egész évre szóló menlevél biztosítja a requisitorok akadálytalan közlekedését elsősorban Szebennel.²⁴⁵ A szebeni levelek őrizet nélkül hagyása azért sem szül botránkozást, hiszen a requisitorok a fehérvári conservatorium mellett sem laknak állandóan. A nyomorúság rákényszeríti őket, hogy kicsi birtokokon gazdálkodjanak és falun éljenek, ahonnan csak akkor mennek be olykor-olykor Fehérvárra, ha valamit expediálniuk kell. Már 1672-ben azzal mentegetőznek késésükért a fejedelem előtt, „hogy hárman háromfelé lakunk”,²⁴⁶ így nem is volt, aki a régi anyag rendjével törődjön. A faluról rövid időre bejövő levéltárosok csak kerestek a levelek között, de arra már anyagi helyzetük miatt sem szakíthattak időt, hogy a felhányás során egyre jobban összekeveredő levéltárral huzamosabban foglalkozhassanak. Pedig a darabok jelzetelését nem ismerő régi rendszerben különösen nagy szükség volt az állandó gondviselésre. A kivett darabok ugyanis csak rendszeres reponálás esetén kerülhettek vissza saját csomójukba. Jelzet hiányában ugyanis később szinte lehetetlen volt régi helyüket megtalálni. A hiteleshely állandó hivatal jellege megszűnik, az ország legfontosabb levéltára felelős őrizet nélkül maradt.

Az általános zűllés a konventi levéltárban másként bomlasztja szét a régi jó rendet. Személyi tekintetben itt jobb a helyzet, mint Fehérvárt. A requisitorok ugyanis elsősorban Kolozsvár város főbírái, notariusai közül kerülnek ki, akik több szakértelemmel, s főként több felelősséggel kezelték a kezükre bízott levéltárat. Kolozsvárt, az archívum közelében élnek, tehát több vigyázattal lehetnek, mint a fehérvári „mezei” levéltárosok. Annál jobban meglát-

243 EOE XIV. 335–336.

244 Adatok a gyulafehérvári egyház és levéltár történetéhez. Közli: J. B. TTár 32. (1909) 159–160.

245 Uo. 159–160.

246 ErdKáptMlt, Vegyes levelek, Fasc. 76. (1672. szept. 8.)

szik azonban a fokozatos süllyedés a levéltár elhelyezésében. Már Szalárdi panaszkodik 1664-ben, hogy Kolozsmonostor pusztulása óta nincs a leveleknek állandó őrzőhelyük.²⁴⁷ Hihetőleg a főbíró notariusok jóvoltából egy időre a kolozsvári tanácsházában talált menedéket a konvent levéltára. Onnan talán éppen 1703-ban kikerült és akkor az osztrák generális által bérelt szálláson kívánta a Gubernium elhelyeztetni.²⁴⁸ Ez a terv azonban a beállott zűrzavarok következtében aligha valósulhatott meg. 1714-ben Antalfi János vicarius szerint már nincs semmiféle index a levelekhez, a század húszas éveire pedig a hajléktalanság végleg szétbontja a levéltárat. Egyes részeit szétosztva a requisitorok őrzik szállásukon, „ágyban, pad alatt.” Ez a nagy összevisszaság természetesen rengeteg zavarnak lett a forrása és a levéltár vallotta legnagyobb kárát. A szűkmarkúság következtében a levéltár egészen kallódásnak indult. Nem volt ki vállalja a külön conservatorium fenntartásának költségeit. Végre is a Gubernium emberelte meg magát. Szállást fogadott a levéltárnak, s oda hordatta a szanaszét hányódó leveleket. A helyiségnek vasajtóval, ablaktáblákkal való ellátására, továbbá a rendezéshez szükséges ládák, polcok, almáriumok készítésére 100 forintot utaltat ki az országos alapból.²⁴⁹ Az 1726-ban elrendelt újrendezés alapjául a Pálfi-féle tervezet szolgált, s lett ezáltal a Mária Terézia-kori munkálatoknak is kerete.

A 17. század második felétől történtek természetes következményei a levéltárakat étellel megtölteni hivatott kezelő személyzet viszonyaiban történt gyökeres változásoknak. Az erdélyi rendek, amint sikerült kicsúszniuk a fejedelmi kemény vezető kézből, egyre nagyobb részt kívántak az ügyek intézéséből anélkül, hogy a feladatokra előzőleg felkészülhettek volna. Tájékozatlanságukkal és politikai iskolázatlanságukkal csak súlyosbították azt a nehéz helyzetet, melybe az ország 1660 után került. Kapkodás és rendszertelenség, bizonytalanság lett úrrá mindenben. Az erdélyi élet teljesen atomizálódott. Nem volt többé erő, ami a széthúzó társadalmi erőket közös célok elérésére egybefogta volna. S ebben a széthulló organizmusban valóban kevés intézmény számíthatott a felnövekedő keleties gondolkozású új nemzedékek részéről kevesebb megértésre, mint éppen a regnicolaris levéltárak. A hatalmasok a nekik szükséges levelek megszerzéséig érdeklődtek csupán a közlevéltárak után, a többi irat sorsa teljesen érzéketlenül hagyta őket. A szétzüllesztett hiteleshelyi levéltárakkal szemben természetesen megcsappant a bizalom és a hatáskörükbe tartozó feladatokat még levéltári érzékkel rendelkező legjobbak is egyéni utakon akarják megoldani. Tipikus példa erre Teleki Mihály kancellár, aki gondosan kezelt családi levéltárában őriz egész sereg fontos államiratot, melyeknek a hiteleshelyek már nem tudtak biztonságot nyújtani. A közlevéltárak kétségbeesítő helyzete senkit sem érdekel. Fejedelem és rendek a gyen-

247 Kemény József gyűjt. (1664. júl. 9.)

248 *Jakab Elek*: Erdély egyháztörténelméhez: 1. Apátságok, 2. Apácaklastromok. MTTár 13. (1867) 11.; KmLtBeke 645. sz. (1703. nov. 1.)

249 *Jakab E.*: Erdély egyháztörténelméhez i. m. 11.

gén vagy sehogyan sem fizetett requisitorokra hárítják az egész intézmény gondját, akik aztán gazdálkodnak a levéltárral úgy, ahogy tudnak és ahogy jó lelkiismeretük diktálja. A koldussá lett, máról holnapra élő 17. század végi társadalom számára az egész közlevéltári kérdés leegyszerűsödött a hiteles-helyi teendőket jól-rosszul ellátó requisitorok kinevezésére. A nyomorult jelen szükségleteinek kielégítése a fontos; korábbi idők emlékeinek őrzésével különösebben senki sem törődik. A regnicolaris archívumok iránti érdeklődés egyetlen szerény jelét a korból a megyei nemesség adta azzal, hogy a Guberniumhoz 1694-ben beadott postulatumai legutolsó pontjaként követelte az üres requisitori állások betöltését, tarthatatlan viszonyaik rendezését, „lévén nagy közönséges kár és fogyatkozás azoknak fogyatkozásokban”.²⁵⁰ A lelkiismeret szavának az egyetlen halk megnyilatkozását a Gubernium egyetlen mondattal némítja el hosszú időre: „Vagyon az Guberniumnak gondja reá.”

Pedig a rendi követelés a kérdés elevenjére tapintott rá. A káptalani levéltár lezüllesztését valóban a kezelő személyzet fizetése körül úrrá lett rendetlenség indította el. A Báthoryak alatt megállapított, gondtalan megélhetést biztosító fizetést, egyetlen tétel kivételével, 1658-ig változatlanul kapták a requisitorok. Változás annyiban történt, hogy a 16. századi dézsmajövedelem helyett Báthory Gábor óta csak egy-egy kerület dézsmájának beszedéséért járó összeget kapták meg. A gyulafehérvári requisitoroknak 1670-ben a rendekhez benyújtott kérése szerint I. Rákóczy György alatt ez a dézsmásság is „szállott patakra [!] vagy Tiszába”.²⁵¹ De még ez a maradék fizetés is jó megélhetést és tekintélyt biztosított a levéltárosoknak. Úgyhogy amikor 1658-ban az általános szegénységre való tekintettel II. Rákóczy György kisebbiteni akarta a conventiójukat, „a Captalan a Nemes Ország rendelése mellől nem állott el”, s a fejedelem nem hajtotta keresztül szándékát. Ezzel a fizetéssel vette át az Apafi-kor is a requisitorokat („főkáptalan” a conservatori munkakör el látására talán Taraczközi halála óta nem volt), folyósításáról azonban a tehetetlenség és érzéketlenség következtében csak a legsiralmasabb módon gondoskodott. A rendek előtérbe kerülésével a requisitorok a fejedelmi alkalmazottakból egyre inkább a „nemes ország” tisztviselői lesznek. A nemesség mint a regnicolaris archívumok tulajdonosa, fokozatosan rendi kiváltsággá igyekszik tenni a requisitorok kinevezésének a jogát. 1659 nyarán, amikor az elhurcolt Pápai János helye kerül betöltésre, már országgyűlés elé viszik ezt az előbbi évtizedek során kizárólagos fejedelmi hatáskörben elintézhető kérdést.²⁵² A praesidens a rendek elé terjeszti, hogy a fejedelem kit szándékszik kinevezni requisitornak, „ha az országglakók erre a feladatra alkalmasnak és megfelelőnek fogják tartani.” Miután az országglakók universitasa a fejedelmi előterjesztést elfogadta, az új requisitorral a gyűlés színe előtt letéttetik a hivatali esküt. Később a rendek befolyása tovább növekedik a kinevezések

250 EOE XXI. 174.

251 ErdKáptMlt, 3. láda 565. sz.

252 EOE XII. 288.

körül.²⁵³ 1671-ben Diósy Gáspárt már a rendek állítják a fehérvári harmadik requisitori helyre „ha a fejedelemnek is tetszésével találkozik” („si principi placuerit”). A levéltár azonban semmi hasznát nem látta, hogy a kompromisszum két szereplője közül a széteső, tehetetlen rendiség jutott túlsúlyra ezen a téren is. A két úr között gazdátlanná váltak a közlevéltárak, és senki sem törődött a levéltárosok fizetésével. Hiába kérvényeznek a requisitorok fejedelemhez, rendekhez. Szinte minden alkalommal a fejedelmi tanácsig kell az elkeseredett és nyomorgó levéltárosoknak vinni az ügyüket, hogy felgyülemlett hátralékaikhoz hozzájuthassanak. Senki sem törődve a levéltárral, a requisitorok többnyire ki vannak szolgáltatva a fizetés folyósítására rendelt udvarbírák kényének-kedvének. S ezek közül sem látják fontosnak a levéltárosok munkáját. „Azoktól, a kikre az szokás és parancsolat szerént tetszenék [a fizetés] megadása, mint egy koldusok, váltig kunyoráltuk, de csak hijába” – panaszkodnak keserűen már 1669-ben a fehérvári requisitorok.²⁵⁴ A bomladozó fejedelmi adminisztrációban mindenki megy a maga feje után, a felsőbb helyen megnyilvánuló jóindulat elakad az önkényeskedés és zűrzavar hínárjában. 1670-ben például a fehérvári requisitorok kiharcolták, hogy utasítják a praefectust hátralékaik kiadására. Azonban erre a resolútióra is csak újabb panasz következik, mert „noha ex Consilio lett, nekünk semmi nem” adatott. Különösen a jobb időket látott és rendhez szokott öregebb nemzedékből ömlik a panasz, hogy fizetésüket rendetlenségből nem kapják meg, s így nem tudnak eleget tenni kötelességeiknek. „Ha így jár dolgunk, kegyelmes Urunk – írják 1669-ben a fejedelemnek – nekünk a pennát gyakran le kell tennünk és kezünket eke szarvára, kapára kell vetnünk, falusi szegén papok módjára, és így a levél kerestető urainknak inkább megfogyatkozunk, inkább is panaszolódhatnak ellenünk.” A következő évi beadványukban pedig már a végső következtetést is levonják, amikor így fejezik be írásukat: „Egyébként tudjuk, az mely szolgának fizetése eltartatik, annak úgy búcsú adatik, s mi is absolváltatunk.”

A későbbi requisitorok azonban már nem reagálnak ilyen érzékenyen az általános züllésből következő fonákságokra. Lelkiismeretük tágabb. Megalkusznak a helyzettel, elfogadják azt a keveset, ami a requisitorság után néha csurrant-cseppent, és maguk is olyan tessék-lássék, rendetlenül végzik munkájukat, amint a fizetést kapják. Nem olyan szellemi ember számára szolgáló előkelő stallum többé a requisitorság, mint fél századdal korábban. Fehérvárra a borbereki, krakkói, alvinci kisnemesség köréből toborozzák a requisitorokat, Kolozsvárt pedig városi és megyei tisztviselők mellékkereseti forrása a levéltárosság. Ezek a fontos intézmények kénytelenek beérni harmad- és negyedrangú emberek munkaerejének parányi töredékével. Mire a fejedelemség formálisan is felbomlott, a requisitorok és velük a levéltár valóban eljutott oda, sőt mélyebbre is süllyedt, mint amit 1669-ben a felháborodott

253 EOE XV. 232.

254 ErdKáptMlt, 3. láda 562. sz.

idősebb levéltárosok megjósoltak. 1691-ben már a kis igényű új requisitorok sem állhatják meg szó nélkül nyomorult állapotukat. Fizetésüket nem kapják, pedig „mi az mi hivatalunkhoz tartozó kötelességünk mellől más, nagyobb reménségű keresetre elménket nem adhattuk, hanem azt csak vékony értékű oeconomiánkkal gyámolgattjuk; de most annak is nincs ideje, mert a munkára való szép idő csak marháinknak és szekereinknek rejtegetésekkel telik el mi tőlünk, mivel a vitézek ökreinket ekéink elől, szekereinket házunktól vectura alá vonszák [...]”²⁵⁵ Ekkorára tehát már az egészen természetes állapot lett, hogy a requisitorot nem az ország tartja el fizetéssel, hanem a szegény kisnemes a maga gazdaságából teszi lehetővé, hogy az országnak egyáltalában legyen levéltárosa. S amikor ezek az egyéni anyagi alapok meginognak, válságba jut az egész intézmény. 1691-ben, a prédálások következtében a gyakran hivatalos utakra kényszerülő requisitorok már ki sem tudnak mozdulni hazulról, mert egyetlen lovuk sincsen. A lezüllés fokát mutatja, hogy a requisitorok kérésüket a fejedelmi tanácsnak a fizetés folyósítását elrendelő határozatával együtt hiteleshelyi kiadványba foglalva levéltárba teszik jogaik védelmére. Az erdélyi államnak a requisitorok két esztendei fizetésének összegéig sem volt hitele saját alkalmazottai előtt. Hol vannak ezek a szántó-vető, nyomorgó requisitorok a fejedelmi udvar fényében élő tudós levéltárosoktól? A Rákóczy-kor requisitorainak a házát fejedelmi privilégium óvta minden beszállásolástól, hogy nagyra értékelt közérdekű szolgálatukat teljes zavartalanságban végezhesék. Az Apafi-kori levéltáros paraszti munkával tengeti életét, elhajtott állatai után szaladgál, harácsoló császári zsoldosok elől dugdossa gabonáját, szegényes falusi portáját is minduntalan futva kell elhagynia, hogy pusztá életét menthesse. A „metamorphosis Transylvaniae” maga alá temette mindazt, ami az előző rendezett levéltári viszonyokat lehetővé tette. Nem ezek a nyomorogva, paraszti sorban is helytálló emberek okolhatók tehát a levéltári viszonyok lezülléséért, hanem a körülmények, melyek az állati lét színvonalára szorították vissza az erdélyi életet. Jellemző adatok idézhetők annak bizonyítására, hogy a levéltárak belső züllése a külső körülmények hatására indult el, és a requisitorok tőlük telhetőleg igyekeztek megőrizni működésükben a régi, bevált szabályokat az egész fejedelmi adminisztrációt elöntő rendetlenség idején is. 1665-ben az agg Taraczközi Ferenc magának a fejedelemnek kénytelen egy szabálytalanul előterjesztett kérését elutasítani: „[...] Collegam híre nélkül, az mint Nagyságod is tudgya, pecsét alatt ki nem adhatom, az Országh végezéséhez hittel lévén köteles. Bethlen Gábor athnameját sem adhattam volna ki, de az nem az országhbéliék jószágára tartozik. Ha Nagyságodnak úgy teccik, committáljon újonnan felőle s annak módgya szerént tartozunk kiadni.”²⁵⁶ Taraczközi halála után Böszörményi István lázadozik, ha megsértik azokat az ügyviteli formákat, amelyek II. Rákóczy György belső titkos deákjaként, majd pedig a váradi káptalanban

255 ErdKáptMlt, 3. láda 567. sz. (1691. máj. 4.)

256 Kemény József gyűjt. (1665. aug. 24.)

vérvé váltak. Amikor például a fejedelemszöny 1669-ben csak közönséges levélbeli paranccsal akar transsumáltatni, Böszörményi megbotráncozva írja rá a levél aljára: „Nem így, nem: Requisitoria kell.” Három évvel később pedig a fejedelemnek magyarázza meg a formulák pontos idézése után, hogy milyen szabálytalanságot kíván tőlük, amikor azt parancsolja, hogy kettőjük menjen ki Máramaros megyébe vallasni: „[...] soha egy captalan a többit ki nem szokta bocsátani. Az stylus ellen nem lehet.”²⁵⁷ Így azok „talán elő sem hozták volna leveleket az ország articulusához akarván tartani magokat [...] az olyanoknak az captalanban kellene hozni leveleket, nem az captalannak ő utánok járni [...] alázatosan könyörgünk, méltóztatsek legitimis mediis modis instruáltatni bennünket, hogy mi is, az mint captalanokhoz illik, legitima executiot telessünk.”²⁵⁸

Ez a bátor hang azonban a szakértelemmel együtt hamarosan kikopik a hiteleshelyi kancelláriákból, amint oda is benyomulnak a hiányosan képzett és a régi ügyvitel hagyományait nem ismerő új hivatalnokok. Ellenőrzés nincs, hiszen a fejedelmi kancellária is egyre formátlanabbul, rendszertelenbűl expediálja kiadványait. A magukra hagyott requisitorok, előképzettségüknek megfelelően, többé vagy kevésbé kerékbe törve a régi szabályokat, intézik a megyei vagy városi írásbeliség színvonalán az ügyeket. A falun élő requisitorokra alig is lehet alakító, fegyelmező hatással a korábbi korok iratanyaga, hiszen csak expeditiók alkalmával fordulnak meg a levéltárban. A felek falusi birtokokon keresik fel a requisitorokat, többnyire írásban teszik meg bevallásukat, melyet aztán egyik requisitor elküld a másikhoz, hogy a szabályok értelmében annak is legyen tudomása a dologról. Ha azután az aratás, hordás vagy valami sürgős gazdasági munka ügy kívánja, hosszú idő telik bele, amíg két requisitor össze tudja egyeztetni az idejét, hogy egyszerre bemenjenek Fehérvárra és expediáljanak. A régi patriarchális viszonyok soha nem sejtett mértékben újulnak fel a századfordulóra. A felek nemcsak maguk hozzák a papirost, de még a levélkeresés ideje alatt a requisitor lovait őrző embernek is a féllal fizettetnek.²⁵⁹ Ilyen körülmények között aztán valóban nem csoda, ha a requisitoratus értékelése gyökeresen megváltozik s egy-egy nagy úr emberei a levelek taxájára erősen rászorult levélkeresőkkel szemben cselédnek járó hangot engednek meg maguknak.

Tagadhatatlan, hogy a hiteleshelyi levéltárakat kezdetlegesebb módon és kevesebb szakértelemmel fennállása óta sohasem kezelték, mint a nagy átalakulás válságos évtizedeiben. A mai kor erdélyi levéltárosa mégsem vitathatja el ezektől az elődeitől sem a fenntartás és folytatás érdemét.

Ezt a tetszhalott állapotot állandósította az 1699. évi császári pótdiploma, mely vallási vitaanyaggá tette a hiteleshelyi levéltárak kérdéseit. A református és katolikus rendek, egymást hűtlen kezeléssel gyanúsítgatva, féltékenyen

257 ErdKáptMlt, Vegyes levelek, Fasc. 76. (1672. szept. 8.)

258 Uo.

259 ErdKáptMlt, Vegyes levelek, Fasc. 76. (1694. jún. 28., Sáros.)

vigyáztak rá, hogy semmi se történjék a levéltárban. Minden kezdeményezés mindjárt felvetné a levéltárakkal kapcsolatos bonyolult kérdéseket. A levelet penész, rothadás, szú és por pusztítja, de politikai mellékszempontok lehetlenné teszik a levéltári érdekek érvényesítését. A néma mozdulatlanság alatt ott romlik, mérgesedik az erdélyi új berendezkedés sok más álmegoldása mellett a hiteleshelyi levéltárak ügye is és várja a változott időknek megfelelően a gyökeres újrendezést.

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK LEVÉLTÁRÁRÓL

A Kárpát-medence minden egyes országában komolyan akadályozza a régebbi korok kutatásának elmélyülését, hogy a magyar királyok középkori levéltára a Mohácsot követő zűrzavaros időkben, a 16. század derekán részint elpusztult, részint szétszóródott.¹ Ezt a vereséget Erdély esetében tovább súlyosbította, hogy Budapest 1945. és 1956. évi ostroma során az egykori erdélyi fejedelmi levéltárból addig fennmaradt iratanyag is érzékeny veszteségeket szenvedett. Ennek következtében a történetkutatás nemcsak a vajdaság, hanem a fejedelemség korának feltárásához is nélkülözni kénytelen a központi kormányzati tényezők összefüggő levéltári anyagát. Ilyen csupán a 17–18. század fordulójától kezdődően áll a tudományos vizsgálódások rendelkezésére. Tehát továbbra is városi, megyei, széki önkormányzatok, egyházi intézmények és családi levéltárak esetlegesen fennmaradt, viszonylag gyér anyagából kell rekonstruálni az erdélyi államiság és társadalmi szerkezet működését.

Jóllehet Erdély múltjával az ott élő három nép tudománya egyaránt saját történelme részeként foglalkozik, ma már nem látszik feleslegesnek röviden összefoglalni azokat az ismereteket, amelyek eligazíthatják a kutatókat abban a tekintetben, hogy a vajdaság és a fejedelemség idején a kormányzat működése milyen levéltári anyagot hozott létre, miként alakult annak védelme és egyáltalában mi áll ebből a mai kutatás rendelkezésére.

Elsőként azt kell tisztázni, hogy a fejedelmi levéltárnak volt-e valamilyen előzménye a vajdaság korából, vagy pedig teljesen új képződmény.

A familiariatusra épülő középkori magyar kormányzati rendszerben nem nyílt lehetőség arra, hogy az Erdélyt királyi megbízatás alapján igazgató vajdák működése nyomán létrejöhessen valamilyen területiális jellegű erdélyi tartományi archívum, pedig bizonyosra vehető, hogy a kezdetleges vajdai ügyintézésnek szintén volt szerény méretű írásbeli lecsapódása. Ismeretes, hogy Pálóczi László országbíró hivatalos iratait 1454-ben ítélmesterének őrizete alatt egy ládaszekrényben (in scrinio seu conservatorio) tartották.² Erdélyben is a kancelláriát vezető protonotariusnál állhattak a vajdai ügyintézésrel kapcsolatos feljegyzések, iratok. A vajdák és munkatársaik azonban

---

1 A középkori magyar királyság országos érdekű iratanyagát Budán az ún. tárnokházban, illetve a legfontosabbakat a koronával együtt a kincstárban őrizték. Vö. *Rugonfalvi Kiss István*: Az első magyar közjog. Sz 48. (1914) 298–300., 359–363.

2 *Czobor Alfréd*: A családi levéltárak a középkorban. LTKözl 18–19. (1940–41) 384.

töbnyire Erdélyben gyökértelen, az ország más részeiből való személyek voltak. Ezért aztán amikor a vajdai tisztségben változás történt, a lelépő vajdával együtt munkatársainak zöme is távozott Erdélyből, itteni működésének írásos anyagával együtt. A kor felfogása ugyanis a közszolgálattal kapcsolatos feljegyzéseket, levelezéseket, fogalmazványokat, vagyis a tisztségviselő által intézett ügyek iratanyagát az illető személy tulajdonának tekintette. Könnyen elképzelhető tehát, hogy ezekre a jogi szempontból érdektelen ügyviteli papírokra milyen gyors pusztulás várt, miután kikerültek Erdélyből.

A Mohács előtti korszakból jelenleg egyetlen olyan adat ismeretes, mely azt sejteti, hogy a vajdai kancelláriában történt némi kísérlet a terebélyesedő hivatali írásosság termékeinek rendszeresebb megőrzésére. Magyar Balázs vajda kancelláriájából ismeretes néhány 1473-ban kelt olyan oklevél, amelyeken registrata jelzés látható, és egy regestrum fedőlapja is előkerült. Ezek ugyan az ügyintézés és az iratvédelem jobbításának jeleként értelmezhetők és Mátyás királynak a generalis congregatiók feltámasztására irányuló tervével állhattak összefüggésben, de rövid életűeknek bizonyultak és nem vezettek el vajdai vagy tartományi levéltár kialakulásához.³

Vajdai levéltár létesülését az is akadályozta, hogy a protonotariusok csak a bírósági terminusok idején tartózkodtak Erdélyben. Egyébként valamelyik udvari hatóságnál Budán teljesítettek szolgálatot. Levéltár képződésének pedig előfeltétele lett volna, hogy a vajdák változásától független, állandó és gyökeresen erdélyi kormány szerv alakuljon ki. Erre azonban csak azt követően nyílt lehetőség, hogy 1519-ben, Barcsai Pál protonotarius személyében, állandóan Erdélyben tartózkodó vezetője lett a vajdai kancelláriának.⁴ A történelem azonban már nem adott elegendő időt a 16. század elején elinduló új fejlődés beérésére. Mohácsnál a középkori Magyar Királyság elvérzett és ez az összeomlás új helyzetet teremtett Erdélyben. Szapolyai János vajda Magyarország királya lett, majd miután a törökök 1541-ben Budát is elfoglalták, a királyi udvar Erdélybe szorult a maga hagyományaival és politikai elitjével együtt. Az erdélyi társadalom a 16. század közepén is éppen úgy beérte a gyulafehérvári káptalani és a kolozsmonostori konventi hiteleshely levéltárával, miként a 13. században, mert azokban biztonságban tudhatta a tartományt és lakóit érintő fontosabb okmányokat és azokhoz szükség esetén hozzá is férhetett.⁵

Amikor tehát Erdély fejedelemségként külön útra kényszerült, az új államalakulat vezetése az előzményekről legfeljebb annyi töredékes és szerény mennyiségű iratanyaggal rendelkezhetett, amennyi János király 1510-től 1526-ig tartó erdélyi vajdasága idejében került a Szapolyai család levéltárába, vagy amit udvara a budai tárnokházból sebtében elmenekíthetett, illetve

3 Janits: Erdélyi vajdák 72–73.; Registrata jelzésű oklevelek: DL 27 052., DL 27 194., DL 28 418., DL 28 629.; A kérdéses registrum borítólapjának jelzete: DL 28 863.; *Istványi Géza*: A generalis congregatio. Ltközl 18–19. (1940–41) 198.

4 *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején. In: *Uő*: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Buk. 1976. 44–51.

5 CDTrans I. 471. sz.

később innen-onnan összeszedhetett. A gyermek János Zsigmond „választott magyar király” országrészének erőforrásairól a politikai, gazdasági és katonai megszervezést irányító Martinuzzi Fráter György maga volt kénytelen összeírásokat készíttetni és egyidejűleg a korábbi viszonyok felől tájékoztató iratok gyűjtését tovább folytatni. Munkája azonban nem lehetett különösebben eredményes, vagy az általa gyűjtött iratanyag a Barát meggyilkolása (1551) után szétszóródott. Nem volt ugyanis különösebben gazdag az az iratanyag sem, amit a királyi jövedelmek számbavételére kirendelt biztosoknak sikerült Bécsbe felküldeniök. Pedig mind Bornemisza Pál veszprémi püspök, mind pedig Georg Werner magyar kamarai tanácsos ráadásul még történelmi érdeklődésű is volt, akiket személy szerint is foglalkoztatott Erdély és Magyarország múltja.⁶ E két kiküldött bejárta egész Erdélyt, tervszerűen kutatott a szóba jöhető helyeken, mégis a szebeni és nagybányai aranyváltó 1481-ig visszanyúló számadásain kívül alig talált 1540 előtti iratokat a kincstári vagytonkezelésre vonatkozóan.⁷ Jelentésük ezért támaszkodott elsősorban szóbeli tájékoztatósokra. A románok ötvened adójára vonatkozólag egyetlen korábbi kimutatást találtak 1537-ből. A székelyek ökörsütési adójáról és a nemesek birtokairól várható jövedelmekről pedig csupán a Fráter György által 1542-ben összeállított elszámolásból tájékozódhattak.⁸

Abból az iratanyagból, ami a tárnokházi középkori királyi levéltárból Szapolyai János kezében maradt, majd Izabella királyné, illetve a Barát körül egy évtized alatt Erdély kormányzásával kapcsolatosan egyáltalában összegyűlhetett, a gyermekkirály eltávolítása és Fráter György meggyilkolása után szinte csak az maradt meg, amit Bornemisza és Werner jelentésükhöz csatolva felküldöttek Bécsbe. Bornemisza Pál 1553. július 6-án I. Ferdinánd királyhoz írott leveléből világosan kitűnik, hogy amikor az Izabella királyné kedvenc tartózkodási helyéül szolgáló gyalui várkastély visszakerült az erdélyi püspökség tulajdonába, annak tárháza (in conservatorio) tele volt szétszaggatott iratokkal. Ezek között találta azt a kimutatást II. Ulászló magyarországi és erdélyi jövedelmeiről, amelyet eredetiben mellékel is leveléhez.⁹ A bizottság által összegyűjtött iratokból Erdélyben talán csak az az egyetlen kimutatás maradt fenn, amelyik a püspöki birtokok jövedelméről tájékoztat.¹⁰

6 A magyar irodalom története. Szerk. Sótér István. I. Bp. 1964. 426.; *Elfriede Rensing*: Georg Wernher (1490?–1556), Präsident der Zipser Kammer. *KlebÉvk* 3. (1933) 57.; Történelmi levelek a Hédervári levéltárból. II. közl. Közli: Radvánszky Béla. *TTár* 3. (1880) 686–687.

7 *Paulinyi Oszkár*: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. *KlebÉvk* 6. (1936) 32–142.

8 *Johann Christian Engel*: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. III. Halle 1801. 10–15.; *Oborni Teréz*: Habsburg kísérlet Erdély pénzügyigazgatásának megszervezésére 1552–1553. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 165–176.

9 II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Közli: Fejérpataky László. *TTár* 3. (1880) 167–170.

10 *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: Szabó István Emlékkönyv. Szerk. Rácz István – Kovács Ágnes. Debrecen 1998. 149–157., vö. *Engel, J. Ch.*: Geschichte i. m. III. 15.

Egyértelműen bizonyítható az is, hogy a fejedelemség nemcsak nem örökölt levéltárat a vajdaságtól, de ilyet szerveződésének első évtizedeiben – a politikai körülmények következtében – maga sem hozott létre. Különben amikor 1569-ben szükség volt Martinuzzi idejében hozott országgyűlési végzésekre, a rendek nem azt kérték volna János Zsigmondtól, hogy „Felsőged kerestesse meg az akkori articulust, vagy az káptalanba, vagy az szász uraim között, avagy pedig egyéb helyeken”.¹¹ A Szapolyai-korszak végéig (1571) tehát még az első dinasztia uralmának iratanyagából sem alakult ki fejedelmi levéltár Erdélyben.

Ebben a tekintetben csak azután következett be változás, hogy Báthory Istvánnak sikerült rendeznie az új államalakulat nemzetközi helyzetét és megteremtienie az állandóságot a belső viszonyokban. János Zsigmond a középkori magyar királyok utódeként tekintette magát Erdély uralkodójának. A Báthory-dinasztiának viszont nemzetközi szerződésekkel kellett körülbástyáznia és bizonyítania uralma törvényességét mind a török, mind pedig a Habsburg nagyhatalom igényeivel szemben. Tehát valósággal kényszerítve volt arra, hogy gondoskodjék írásos jogbiztosítékainak megőrzéséről.

A kiépülő erdélyi állam az iratvédelem területén is a középkori magyar királyság hagyományaira alapozott. Ennek megfelelően az ország kormányzásával kapcsolatos iratokat is az uralkodó magántulajdonának tekintette és annak megőrzésére a fejedelem családi levéltárát tartotta illetékesnek. Az uralkodó családi birtokai, a kincstári uradalmak és az ország igazgatása során termelődött irományok szinte kibogozhatatlanul összekeveredtek a fejedelem archívumában, mert ezeknek az ügyeknek az intézését ugyanazok a tisztségviselők párhuzamosan és együttesen végezték. A Báthoryak vagy a Rákóczyak éppen úgy családi tulajdonuknak tekintették Erdélyt, mint a középkori magyar királyok az országukat. A fejedelemség csak egyik volt a dinasztia mérhetetlen kiterjedésű uradalmi közül, bár kétségtelenül a legnagyobb kiterjedésű dominium. Az uralkodóház és az alattvalók továbbra is egyaránt úgy érezték, hogy a fejedelem testesíti meg az országot. Az uralkodó tehát úgy rendelkezhetett a magánlevéltárába bekebelezett, országos érdekű iratanyaggal, mint bármilyen más vagyontárgyával, családi vagy személyi irományával.

Nagyon jellemző, hogy Báthory Kristóf halála (1581) után a fejedelmi tárházban őrzött iratokat Báthory István kivitette magához Lengyelországba. Nyilvánvalóan azért, hogy Báthory Zsigmond kiskorúsága idején ne érje valami baj családjuk jogbiztosítékait. Bár az archívumból ugyanakkor az erdélyi régenseknek is szükségük lett volna bizonyos iratokra, meg sem kísérelték azokat visszatartani. Ki sem bontották az iratcsomókat, hanem bolygatatlanul, pecsét alatt az egész levéltárat elküldték a lengyel királynak és esetenként tőle kérték azokat a darabokat, amelyek szükségesek voltak az erdélyi folyó ügyek intézéséhez.¹²

11 EOE II. 353.

12 EOE III. 193.; Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). Közlétesíti Veress Endre. (MHHD XLII.) Bp. 1948. 51–52.

Báthory Zsigmond is magántulajdonának tekintette uralmának írásos anyagát és első lemondásakor (1598), mintha csak személyes iratairól lenne szó, egyszerűen elégettette a fejedelmi levéltárat. Szamosközy István szemtanúként számol be arról, hogy a fejedelem Gyulafehérvárról való távozása előtt a kincstárból kihordatta az ott őrzött történelmi emlékeket, „a török császároktól a legelső szövetségkötéstől kezdve küldött és megőrzésre eltett titkos leveleket, valamint egyéb királyi és fejedelmi okmányokat, igen fontos dolgokról szóló irományokat rakásba hordatta és feltűzeltette”.¹³

Abból a szemléletből azonban, hogy az ország kormányzására vonatkozó irományok a fejedelem, illetve családjának tulajdonát alkotják, nem csupán károk, hanem előnyök is származhattak. Például amikor Báthory István gyermektelenül meghalt, Báthory Zsigmond utasíthatta a király temetésére utazó erdélyi küldöttséget arra, hogy ne csak a dinasztia Erdélyből kivitt levéltárát, hanem az elhunyt király erdélyi vonatkozású hivatalos és magán iratait, levelezését szedjék össze és hozzák haza a grodnói tárházból. Johannes Michael Brutus Magyarország történetét tárgyaló munkája a kézzelfogható bizonyíték arra, hogy a Báthoryak családi levéltára ténylegesen hazakerült Lengyelországból.¹⁴ A dinasztia levéltárát Báthory Zsigmond ugyan erősen megtizedelhetette, de a Gyulafehérváron napjainkig megmaradt kormányzati iratok és levelezés bizonyossága szerint teljesen nem pusztíthatta el. A Jósika István kancellár őrizetében volt újabb hivatalos iratokat, gyakorlati és politikai megfontolásokból Bocskai István óvta meg az enyészettől, a levelezési anyagot pedig valószínűleg Szamosközy István történetírói érdeklődése menekíthette be a káptalani levéltárba.¹⁵

Amikor a 16–17. század fordulóján a fejedelmi hatalom megingott, megszakadt a politikai élet folyamatossága több ízben is, sem fejedelem, sem fejedelmi levéltár nem volt, az egyébként rendkívül erőtlen erdélyi rendekre hárult az országos érdekű iratok megőrzése. Ezt ők, hagyományaiknak megfelelően, a káptalani hiteleshelyi levéltár feladatkörének kibővítésével kívánták megoldani. Így lett a káptalani archivum regnicolare egy időre ismét Erdély országos iratvédelmi intézménye.

Jóllehet Báthory Gábor meggyilkolása (1613) után családja férfiágon rövidesen ki is halt, az utána maradt kormányzati iratokból édeskevény kerülhetett utódja kezébe. Ezek inkább a Báthoryak mérhetetlen vagyonát öröklő családok, majd Báthory Zsófia kezével főként a Rákóczyak levéltárába olvadtak be. Ezért Bethlen Gábornak 1614-ben teljesen előlről kellett kezdenie a fejedelmi levéltár kialakítását, melyet végül is I. Rákóczy György fejezett be.

13 Szamosközy II. 47.; *Szamosközy István: Erdély története*. Ford. Borzsák István; vál., a bev. és a jegyz. írta Sinkovics István. Bp. 1963. 64–65.

14 Veress: *Báthory Lev I. V–VI.* (a bevezetésben!); *Fabritius Károly: Brutus János Mihály életéhez*. TTár 2. (1879) 341–343.

15 EOE IV. 215.

A fejedelmi levéltárnak Bethlen Gábor uralmától fogva számítható újabb fejlődési szakaszát a központi kormányhatóságok írásos ügyintézésének szabályozása, rendszeressé tétele alapozta meg. E folyamat legfőbb hajtóerejének mind Bethlen Gábor, mind pedig I. Rákóczy György esetében az uralkodó rendkívüli munkabírása és az ügyek intézésében való közvetlen, tevékeny, személyes részvétele tekinthető.

Bethlen Gábor saját kezűleg fogalmazta és írta kiterjedt politikai-diplomáciai levelezését. Még hadjáratai idején, a tábori élet kezdetleges körülményei között sem bízta másra bizalmasabb levelei megírását. A mai ember ámulva kérde, hogy miként volt a fejedelemnek minderre ereje és ideje. I. Rákóczy Györgynek az írásos ügyintézással és a fejedelmi levéltárral való szoros kapcsolatáról Szalárdi János, a fejedelem „leveleire gondviselő s belső titkos deákja” jóvoltából még több részlet tudható meg. Tőle tudjuk, hogy Rákóczy szintén maga mellett tartotta a hadjáratok idején is levéltárosát, ott is foglalkozott iratvédelmi kérdésekkel, külön nyilvántartást vezetett a hozzá érkező postáról és a kimenő válaszlevelekről.¹⁶ 1632-ből fennmaradt ilyen „postakönyv”-ből és Szalárdi feljegyzéseiből alkothatunk magunknak fogalmat a fejedelem közvetlen részvételével folyó írásos ügyintézés és levéltárrendezés imponáló méreteiről.¹⁷ Az országos ügyekhez kapcsolódott a családi birtokok gazdálkodásának irányításával összefüggő írásosság, „mely miatt secretariussainak, cancellárián lakó deákinak (kik elég számosan valának gyakrabban) éjjel-nappal annyi munkájuk vala és szorgalmaztatások, hogy gyakorta ételeket is alig végezheték csendesesen.”¹⁸ A máig fennmaradt iratokon olvasható saját kezű rájegyzései, valamint az, hogy saját lakosztálya tőzsomszédságában őriztette titkosnak minősített iratait, mutatja, hogy I. Rákóczy György mekkora becsben tartotta személyi levéltárát. Szemléletes képet adnak erről Szalárdi alábbi sorai. Miután a fejedelem a gyulafehérvári palota szegletében lévő termeibe költöztette „mindenféle leveleit, [...] midőn derekas dolgaitól üresülne, maga is oda gyakran feltekintvén, ott szellőzvé, mulatozván, néha az levelek között is kereskedik vala. Azhol Szalárdi János conservatorának, kit csak igen ifjú korában, 1634-ben kezdett vala házába venni, elég nyughatatlansága volt, napestig ott lakván, az egybezáródott leveleket disponálván és minden titkos írásokat ott vivén és vitetvén végbe, s némely szorgos írásokkor ugyan maga asztalárul parancsolván ételt-italt neki oda felvinni. És hogy gyakrabban széllyeljárásban is mind ott kellene az leveleket is két-két postaszekereken hordoztatván, olykor mind ládákra rakván és úgy költöztetvén fel s alá, nem kevés munkával.”¹⁹

A korábbi fejedelmi levéltár szétszóródásának és a dinasztiaváltozással járó zűrzavaroknak lehetett a következménye, hogy a társadalom számára

16 Szalárdi 158., 189., 283.

17 Naplókönyv 1632-ből. I–II. közl. Közli: Abafi Lajos. TTár 6. (1883) 519–542., 645–655.

18 Szalárdi 144.

19 Uo. 300.

legfontosabb kormányzati iratok megőrzésébe az uralkodó mellett a rendek is fokozatosan beleszólhattak. Bethlen politikai bölcsességének tulajdonítható, hogy az adó- és dézsmaügyekkel, kincstári jövedelmekkel, fiscalis uradalmakkal, vámokkal kapcsolatos iratok, összeírások, elszámolások, a korábbi fejedelmek *Liber Regiusai* – a rendek kívánságának megfelelően – átkerültek a káptalani levéltár őrizetébe.²⁰ Ennek következtében a hiteleshelyi archívum regnicolare a fejedelmi korszak második felében, a 17. században a kamarai és fiscalis levéltár szerepét is betöltötte.

A Bethlen előtti fejedelmi levéltár anyaga, minden jel szerint, joglevelekből, diplomákból, lezárt ügyek irataiból állott. Olyan iratgyűjtemény lehetett, mint amilyenek a 16. század közepéig a nyugat-európai uralkodóházak archívumai is voltak. Ebben az anyagban az uralkodó maga, esetleg egy-két bizalmi embere, secretariusus segítségével könnyen eligazodhatott. A közigazgatási, belpolitikai ügyek gyors ütemben gyarapodó iratállománya azonban Bethlen és főként a Rákóczyak uralma idején annyira megnőtt, hogy az ezekkel az ügyekkel foglalkozó nagyobbik kancellária irattárából kívánatos lett elkülöníteni a fokozatosan európai szerephez jutó fejedelmeknek külpolitikai és más bizalmas személyi iratait, levelezését. Így jött létre Bethlen uralma végére a fejedelem titkosnak nevezett külön levéltára. Az adatok azt mutatják, hogy a nagyobbik kancellária folyó ügyiratait általában a kancellár őrizte, de a tisztség változása, vagy a vezető halála esetén ezek is bekerültek a fejedelmi levéltárnak a káptalani hiteleshelyen tárolt anyagába.²¹

Noha közvetlen adatunk nincsen reá, valószínűnek látszik, hogy az 1628-ban alkalmazott Barsi Mihály bibliothecarius tekinthető a fejedelmi titkos levéltár első őrének, esetleg kialakítójának is.²² Erre utal, hogy fizetése nem a requisitorokéval, hanem a fejedelmi főiskola (collegium academicum) belöldi tanárainak illetményeivel volt azonos.²³ Míg Bethlen Gábor a fejedelmi könyvtár és a titkos levéltár őrzését bízta azonos személyre, I. Rákóczy György, amint ez 1632. évi adatokból kiderül, a káptalani levéltár egyik requisitorságával kapcsolta össze a könyvtárosságot; a titkos levéltárat pedig 1634 után, legalábbis saját uralkodása idejére, teljesen függetlenítette és Szalárdi János kezelésébe adta.²⁴ Az öreg fejedelem halála (1648) után azonban az új uralkodó a korábbi állapotot állította helyre. Miután a Bethlen-féle könyvgyűjteményből a Collegium Academicumot és a Rákóczyak sárospataki főiskoláját is részesítették, a gyulafehérvári palotában maradt könyveket és a titkos levéltárat Samarjai Lökös Péter őrizte a székváros 1658-ban bekövetkezett

20 EOE X. 279.; XI. 55.

21 Szalárdi 158–159.; Kovacsóczy Farkas levelei (1577–1594). II. közl. Közli: Szádeczky Lajos. TTár 16. (1893) 40.

22 ErdKltBeke 1256. sz.

23 Regesták a külföldi levéltárakból Brandenburgi Katalin s a Rákóczyak történetéhez. I. közl. Közli: Marczali Henrik. TTár 3. (1880) 140–141.

24 *Jakó Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. In: *Uő: Írás, könyv i. m. 201–202.; ErdKltBeke 552–553. sz.; Szalárdi 95., 300.*

pusztulásáig. Samarjai a pusztulás idején a fejedelem kíséretében távol volt Gyulafehérvártól, talán éppen iratokat menekített Váradra vagy Sárospatakra, de még 1662-ben is őt nevezték Apafi Mihály fejedelem titkos levéltára gondviselőjének.²⁵ Őt hol secretariusként, hol conservatorként, hol pedig bibliothecariusként emlegették az egykorú források.²⁶

1640-ben I. Rákóczy György úgy tudta, hogy „minden levelek az szegény fejedelem halála után sok kézre mentenek”.²⁷ Bár bizonyos, hogy a trónkövetelő Bethlen István igyekezett bátyja irataiból minél többet megszerezni magának, minden jel arra mutat, hogy Brandenburgi Katalin távozása után Bethlen Gábor titkos levéltárának számottevő része a Rákóczyak archívumába került és osztozott annak későbbi sorsában. Bethlen levéltárának regestruma még 1700-ban is megvolt Teleki Mihály levéltárában, ahová csak a Rákóczyak titkos archívumából kerülhetett.²⁸

A fejedelmi levéltár egy része, talán még I. Rákóczy György élete végén, átkerült a dinasztia központjának tekintett Sárospatakra és már nem volt Gyulafehérváron az 1658. szeptember 5–6-i pusztítások idején. Ismeretes, hogy az öreg fejedelem 1644-ben, amikor fiára bízta Erdély tényleges kormányzását, a titkos levéltár legfontosabb anyagát is átadta neki a következő utasítással: „Minden fejedelmi hivatalodhoz s az országra tartozó leveleket egy ládába rakattunk, azoknak igaz registrumot csináltunk s kezedben is adtuk kulcsával együtt, kiknek gondviselését senkire ne bizzad. Láttad magad, mint viseltünk mi azokra gondot. Meghidd, hasznosan élhatsz az mi holtunk után azokkal, ha el nem veszed s olvasod is őket akkor osztán.”²⁹ Feltételezhető az is, hogy bizonyos iratok már akkor kikerültek a titkos levéltárból, amikor ifjabb Rákóczy György 1640-ben váradi főkapitány, majd 1642-ben választott fejedelem lett.³⁰ A fejedelmi levéltár jelentős állagait az menthette meg az 1658-ban Erdélyre szakadt pusztulástól, hogy a Rákóczy-udvar kétlaki életet élt, mivel Sárospatakot a családi, Gyulafehérvárt pedig a fejedelmi székhelynek tekintette.

A fejedelmi székváros pusztulásáról a kor mindegyik elbeszélő forrása megemlékezik, s ezért elég sok adat ismeretes a fejedelmi levéltárat ért viszontagságokról is. 1658 júliusában török–tatar büntetőexpedíció indult a politikai anarchiába süllyedt Erdélybe. Rhédey Ferenc már lemondott a fejedelemségről, de II. Rákóczy Györgynek még nem sikerült ténylegesen újra megragadnia a hatalmat. Így az sem volt Erdélyben, aki intézkedjék. Bár az

25 Szádeczky Lajos: Gróf Pekri Lőrincz levéltára. Sz 42. (1908) 315.

26 Jakó Zs.: Bethlen Kollégium i. m. 202–206.

27 Három levél I. és II. Rákóczy Györgytől. Közli: Kovács László. TTár 21. (1898) 372.

28 A Telekiek levéltárából. Közli: Koncz József. TTár 4. (1881) 143–145.; Okiratok az interregnum történetéhez Bethlen Gábor halála után. I. közl. Közli: Gergely Samu. TTár 7. (1884) 290.; *Jakab Elek*: Sándor Pál kapithia s az Erdélyi Nemzeti Fejedelemség utolsó évei. II. közl. MTTár 20. (1875) 114.

29 II. Rákóczy György kormányzói utasítása. Közli: Pettkó Béla. TTár 14. (1891) 158.

30 A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Szerk. Szilágyi Sándor. (MHHD XXIV.) Bp. 1875. 65., 72., 134., 178., 182.

általános fejtelenségben a védekezés teljesen megbénult, a Rákóczyak által kiépített iratvédelem nem mondott csődöt. Az udvari tisztviselők ugyan szétfutottak, de a magukra hagyott levéltárosok utasítások nélkül is megtettek mindent az iratok védelmére, ami módjukban volt. A menekítésre, szerencsére, kellő idő is állott rendelkezésükre, mert a feltartóztathatatlanul közeledő pusztulás csak hetekkel később érte el a fejedelmi székvárost.

Taraczközi Ferenc „főkáptalan”, azaz a káptalani levéltár vezetője, saját költségére szekereket fogadott és a hiteleshelyi anyagon kívül a regnicolare archivumban őrzött országos iratokat, sőt a fejedelmi titkos levéltár féltett külügyi anyagából is jelentős mennyiséget Szebenbe és a dévai várba elmenekített a védhetetlen Gyulafehérvárról. Szalárditól tudjuk, hogy „egy darab gránát posztója lévén, a szekereknek avval fizetett”.³¹ Ez a menekítés egészen az ellenség megérkezéséig tovább folyt, talán Enyed és Kolozsvár irányában is, mert az utolsó szállítmányt a tatárok Vajasd környékén utol is érték és felprédálták.³²

A fejedelmi levéltár és könyvtár el nem menekített részét úgy akarták megvédeni, hogy a helyiségek ajtaját befalaztatták. Basirius professzor II. Rákóczy Györgyhez augusztus 12-én írott leveléből ismeretes, hogy ezzel már akkor elkészültek, miután a nyomda betű- és raktárkészletét is átvitték a fejedelmi palotába.³³ Hasonlóképpen jártak el a székesegyház sekrestyéjében elhelyezett káptalani levéltárral is. Sőt ide a legfiatalabb requisitort, a fejedelem alumnusaként Németországban tanult Pápai Jánost is befalazták, hogy majd személyesen óvhassa az iratokat.³⁴ A levéltárosok példás gondoskodásának azonban Gyulafehérváron alig lett valami eredménye. A fosztogatók ugyanis mindkét rejtkehelyet felfedezték, a friss falazásokat kibontották. Afeletti dühökben, hogy kincsek helyett csak papírokat találtak, a palotában őrzött iratokat és könyveket a terem közepén rakásra hányták és felgyújtották. A székesegyházban ugyan nem ismételték meg ugyanezt, de Pápai János életével fizetett a levéltár védelmezéséért. A csalódott fosztogató tatárok magukkal hurcolták és ló farkához kötve pusztították el.³⁵

Jóllehet innen keltezhető a fejedelmi levéltár szétszóródása, hála a levéltárosok ügybuzgóságának, ekkor még sok irat elkerülte a pusztulást. Taraczközi Ferenc élete végéig (1667) őrizte szebeni lakásában az elmenekített iratokat és emlékeztetőkkal sürgette Apafi fejedelmet, „hogy az eltévedett bibliothecabeli levelek, könyvek etc. felkerestessenek az országban”.³⁶

31 Szalárdi 439.; *Jakó Zs.*: Bethlen Kollégium i. m. 206.

32 *Jakó Zs.*: Bethlen Kollégium i. m. 342.

33 *Kropf Lajos*: Basirius Izsák kéziratának történetéhez. MKSz 11. (1886) 70–71.

34 Szalárdi 439.

35 Uo. 439–440.

36 *Jakó Zs.*: Bethlen Kollégium i. m. 206.; A káptalani levéltár elmenekített részét 1685-ben még Szebenben őrizték. Vö. Adatok a gyulafehérvári egyház és levéltár történetéhez. Közli: Iványi Béla. TTár 32. (1909) 159–160.

Noha a fejedelmi levéltár 1658-ban jelentős veszteségeket szenvedett, ebben az esetben beteljesedett az a megfigyelés, hogy a háborús pusztításoknál általában nem kevesebb kárt okoz az iratanyagban az ezeket követő tartós gondviseletlenség. A dúlás után is nagyobb mennyiségű hiteleshelyi anyag maradt meg Gyulafehérváron, mint amekkora lehetett az évtizedeken át Szebenben őrzött része a levéltárnak. Nem is annyira a birtokjogokat biztosító oklevelek, mint inkább a titkos levéltár politikai vagy tudományos-művelődési érdekű missilisanya maradt ebben az időben gondviselés nélkül és került politikai vezető személyiségek vagy előkelő történetkedvelők kezébe. Későbbi adatok szólnak magánosok kezén lévő *Liber Regius*okról, fejedelmi iratokról.³⁷

Részletes jegyzék maradt reánk azokról a fejedelmi levéltárból származó iratokról, melyek I. Apafi Mihály mindenható politikusánál, Teleki Mihálynál kötöttek ki a fejedelemség zűrzavaros végnapjaiban. Főként Bethlen Gábor és I. Rákóczy György diplomáciai levelezéséből kerültek Telekihez igen becses darabok. Ezeket politikai tanulság okából ő maga is forgatta, sőt saját kezűleg rendezte, olykor megjegyzéseket is fűzött szövegükhöz, szűkebb körén belül mások figyelmét is felhívta az érdekesebb iratokra. Bethlen Eleknek még kölcsönzött is belőlük készülő történeti munkájában való felhasználásra.³⁸

A székváros elpusztítását követően a fejedelmi udvar visszazuhant a középkori vajdaság szintjére és azokra az időkre emlékeztető módon ingázott az Apafi család vagy a kincstár különböző birtokai, várai között. Vele együtt költözött egyik helyről a másikra, ládába vagy hordókba rakva a fejedelmi titkos levéltár vagy annak legfrissebb állaga a kancelláriával együtt. Ezzel lényegesen meggyengült, esetlegessé vált a káptalani hiteleshely és a fejedelmi levéltár között Bethlen Gábor uralma óta jól működő iratvédelmi kapcsolat. A fejedelmi levéltárnak a káptalani levéltárban őrzött része helyileg is elkülönült a politikai fontosságú iratokat tartalmazó archívumtól, a Gyulafehérváron és Szebenben hagyott régebbi anyag egyre érdektelenebbé vált a kormányzat számára és ennek megfelelően fokozatosan csökkent a biztonságáról való gondoskodás. A fejedelemség gazdasági adminisztrációja ekkor már alig valamivel volt több az Apafi birtokok és a kincstári uradalmak, bevételi források igazgatásánál. Ehhez pedig szinte teljesen elegendő volt az a folyó ügyviteli anyag, ami a gazdasági vezetést keményen kezében tartó, erélyes fejedelemszony, Bornemisza Anna személyes ellenőrzése alatt állott. Az elfogadott

37 *Josephus Kemény: Notitia historico-diplomatica archivi et literalium capituli Albensis Transsilvaniae. II. Cibinii 1836. 7.*

38 *Interregnum i. m. 290.; Jakab E.: Sándor Pál kapithia i. m. 102–106., 111–115.; Adalék „Bethlen Gábor és a Porta” című közleményhez. I. közl. Közli: Gergely Samu. TTár 5. (1882) 434–469.; A Bethlen Eleknek kölcsön adott fejedelmi levéltári iratok jelentős része máig a Bethlen család keresdi levéltárában, a Teleki Mihályhoz került anyag pedig részben családja különböző levéltáraiban, pl. a kővárhosszúfalusi archívumában található. Vö. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Közli: Lukinich Imre. TTár 31. (1908) 227–247.; Okiratok Bethlen István 1636. évi támadása történetéhez. Közli: Lukinich Imre. TTár 32. (1909) 378–406.*

számadások tehát többé nem a káptalani levéltárba kerültek, hanem a fejedelemszponyhoz, aki azokat uradalmanként csoportosítva az ügynevezett jószágkormányzói (praefecturalis) ládákban külön-külön őriztette, mindig könnyen szállítható állapotban. A gazdasági-pénzügyi igazgatás iratanyaga tehát az Apafiak korában a fejedelmi család levéltárába került.

A fejedelemség bukása után kiépülő új kormányzati rendszer szakértő vezetői jól tudták, hogy mekkora a levéltárak jelentősége az államvezetés szempontjából. Ezért mindjárt a guberniumi rendszer berendezkedése kezdetén igyekeztek az Apafi-korszak kormányzati iratainak összegyűjtésére. Fejedelmi levéltár helyett az erdélyi állam levéltárát akarták kialakítani. Ezért a Gubernium 1696-ban felszólította II. Apafi Mihályt, hogy „a fogarasi urbáriumokat, az országot illető conservatoria és praefecturalis ládákat hozassa, vagy még előbb is küldje” Tordára.³⁹ Ennek azonban egyelőre aligha lehetett kellő fogantatja, mert a gazdasági irományok nagy része ezekben a zavaros időkben az elhunyt I. Apafi Mihály tisztviselőinek a kezében maradt továbbra is. Például így történt ez borbereki Fábrián János praefectus ládájával is. De hasonló vonatottsággal haladt a fejedelmi levéltár politikai iratainak az összegyűjtése is. 1699-ben a gubernátor és a kancellár kénytelen volt sürgetni Teleki Mihály özvegyét *Liber Regiusok* és egyéb fontos irományok átadása végett. Kérésüket azzal indokolták, hogy „szegény üdvözült úr, Teleki uram, igen curiosus volt efféle jeles és nagy momentumu leveleknek magához való vételében és szerzésében; ha az őkegyelme levelei között találatnának olyak, úgy mint erdélyi fejedelmeknek törökkel való contractussok, athnámék vagy egyebek [...] szorgalmasan levelei között kerestesse fel.”⁴⁰

Az Apafiak és a vezető családok levéltárában e sürgetések ellenére is sok irat maradhatott vissza a fejedelmi titkos archívum anyagából. A fejedelmi levelesládákat ugyanis az erdélyi új kormányzati tényezőknél csak II. Apafi Mihály halála (1713) után sikerült a jogutódoktól megszerezniök. Bár ezeket az iratokat szigorú őrizet alatt elzárva kellett volna tartaniuk Szebenben II. Apafi Mihályné haláláig (1725), időközben mégis tovább folytatódott ott is a levéltár dézsmálása. Például ekkor kerülhettek ki e ládából szász előkelő személyekhez azok a török vonatkozású fontos iratok, amelyek később Samuel Brukenthal gyűjteményébe jutottak.⁴¹ 1725 után az Apafiak levéltárában található politikai iratanyagot, mely főként I. Apafi Mihály diplomáciai levelezéséből állott, felküldötték Bécsbe az udvari kancelláriához, míg a koronára háramlott Apafi birtokok jogleveleit a kincstartóságnak adták át. Az utolsó erdélyi fejedelmi család iratöröksége attól kezdődően az erdélyi kormányható-

39 *Jakab Elek*: Az utolsó Apafi. MTTár 21. (1875) 74., 299–300.

40 *Jakab E.*: Sándor Pál kapithia i. m. 116.

41 Évnyegyed jelentés a Magyar Nemz. Múzeum Könyvtárának állapotáról. MKSz, Új folyam 5. (1897) 300–301.; A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára az 1897. évben. MKSz, Új folyam 6. (1898) 10.

ságok, illetve a gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi állagaiba olvadva állnak mindmáig a történetkutatás rendelkezésére.

A Rákóczyak archívuma és benne Bethlen Gábor fejedelmi levéltárának 1658 előtt Gyulafehérvárról elkerült maradványai, a Rákóczy-Aspremont családi levéltárban 1956-ig fennmaradtak. Ekkor azonban jelentős részük a forradalmi harcok során a Magyar Országos Levéltár épületében támadt tűzvész áldozatává lett. Ezzel az erdélyi fejedelmi levéltár egyik jelentős mennyiségű maradványa semmisült meg.

Ennél szerencsésebben alakult a maradványok Gyulafehérváron őrzött másik nagy csoportjának sorsa. Igaz, hogy az erdélyi rendek gondoskodása a 18. század második felében és a következő század elején csak a birtoklevelek védelmére és másoltatására terjedt ki, de a káptalani archívumban porosodó fejedelmi missilisek és gazdasági iratok létét sem fenyegette ott veszedelem. E jogilag érdektelen iratanyag felé csak a 18. század vége óta fordult a történetkedvelők és gyűjtők figyelmé. Ezeknek az iratoknak legfőbb konzerválója az lehetett, hogy őrzői nem is tudták, mit kezdjenek velük. Legfeljebb el-elajándékoztak belőlük érdeklődő előkelőségeknek. Így történhetett meg, hogy amikor végre történeti érdeklődésű személy, Beke Antal (1838–1913) lett a káptalani levéltár gondviselője, 1880 körül valósággal fel kellett fedeznie a fejedelmi levéltárnak ezeket a maradványait a magyar történettudomány számára.⁴² A gyulafehérvári Batthyaneum, az erdélyi káptalan archívum domesticuma, id. Kemény Sámuel, Kemény József, Ötvös Ágoston, Mike Sándor, Tunyogi Csapó József és más történetkutatók gyűjteményei, valamint a Magyar Országos Levéltárban őrzött erdélyi káptalani archívum regnicolare jelentős mennyiségű töredéket megőrzött napjainkig a fejedelmi levéltár Gyulafehérváron fennmaradt részéből. Mindezek ellenére magáról az egykori fejedelmi levéltárról ma már csak azokból az I. Rákóczy György által készített regesztrumokból nyerhető pontosabb tájékoztatás, amelyeket alább kívánok ismertetni.

A gyulafehérvári Batthyaneum kéziratára Mss IX. 196., 200., 201., valamint a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára Mss G. 104/a jelzet alatt az erdélyi fejedelmi titkos levéltár anyagához 1638 és 1643 között készített segédkönyvek közül négy darabot őriz; Gyulafehérváron kettőt eredeti, díszes bőrkötésben. A Batthyaneumban levők nyilvánvalóan a fejedelmi és a káptalani levéltár közötti, fentebb tárgyalt kapcsolat szálán kerültek jelenlegi őrzőhelyükre. A budapesti kézirat Szilágyi Sándor hagyatékából 1899-ben jutott az Egyetemi Könyvtárba, de teljesen bizonyosra vehető, hogy az előbbiekkal azonos forrásból, szintén Gyulafehérvárról származik. A Batthyaneum a regesztrumok Beke Antal által készített másolatát is őrzi. A káptalani levéltár egykori szorgos gondviselője tehát közzétételükre gondolt, de erre végül nem került sor. Így aztán a magyar levéltárvédelemnek ezek az érdekes és rangos

⁴² Szilágyi Sándor: Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. (Értekezések a történelmi tudományok köréből IX. 3.) Bp. 1880.

emlékei mindmáig elkerülték a kutatók figyelmét. Eddigélé csupán a budapesti kötet létezését jelezte röviden az irodalomtörténész Jenei Ferenc,⁴³ aki helyesen állapította meg, hogy a kézirat meghatározása téves, mert az nem Debreczeni Tamásnak, a Rákóczyak magyarországi birtokai jószágigazgatójának az irataihoz, hanem I. Rákóczy György fejedelem levéltárához készült.

Már az eddig elmondottakból is kiderülhetett, hogy I. Rákóczy György nemcsak tisztában volt a levéltárak és általában az iratvédelem fontosságával, hanem személyes vonzódást is érzett a levéltári munka, az iratok rendezése iránt. Ezekből a regesztrumokból is kiderül, hogy elkészítésükben is tevékenyen részt vett; néhol diktálhatta a bejegyzéseket, máshol saját kezűleg javította vagy kiegészítette azokat. Maga is olvassgatta a régi leveleket és megjegyzéseket is fűzött hozzájuk. Például Sövényfalvi Dánielnek 1616-ban Bethlen Gáborhoz írott levele hátára ezt jegyezte rá: „Jámbor asszon fiául tanulhattam belőle: se töröknek, se németnek ne higgyen a magyar.”⁴⁴ Kétségtelen, hogy a fejedelem nem csupán irányította a rendezők munkáját, hanem maga is részt vett a titkos levéltár rendezésében és e segédeszközökben megörökített levéltári rend az uralkodó felfogását tükrözi.

Az öreg fejedelem levelezéséből számtalan megnyilatkozását lehetne idézni arra vonatkozóan, hogy mekkora fontosságot tulajdonított az iratok rendezett állapotban tartásának. Legyen elég itt a fiának küldött ilyen vonatkozású figyelmeztetéseire utalnunk.⁴⁵ A fejedelmi levéltárnak arra a nagyszabású rendezésére, melynek emlékét ezek a regesztrumok őrzik, abból a célból kerülhetett sor, hogy fiát idejében felkészítse az uralom átvételére, bevezesse a kormányzás és a külpolitika kérdéseibe. Ez a felkészítés ifjabb Rákóczy Györgynek a fejedelmi méltóságot megelőző állomásra a váradi főkapitányságra való kinevezésével (1640) kezdődött, utódlási jogának és választott fejedelemségének a Porta általi elismertetésével (1642) folytatódott, majd azzal fejeződött be 1644-ben, hogy magyarországi hadjárata idejére fiára bízta Erdély tényleges kormányzását.

A fejedelmi levéltárat I. Rákóczy György – minden jel szerint – két ütemben rendeztette. Uralmának megszilárdulása után, talán 1632-ben vagy 1633-ban előbb saját családi levéltárának és a Bethlen Gábor hagyatékából származó kormányzati iratoknak a rendjét alakította ki. Ekkor jöhetett létre az az elsősorban betűkkel jelzett rendszerezés, amelyből az 1638 körül kezdődött második ütemben kiválogatták a fejedelemség várományosának tájékoztatására szánt sorozatokat, illetve egyes iratokat. Másként nem magyarázható meg, hogy egyes fontosabb iratok miért fordulnak elő a regesztrumokban két különböző jelzettel is. Az is megfigyelhető, hogy ilyen esetek inkább csak a kormányzati-politikai iratanyagban fordulnak elő. A családi birtokok igazgatására vonatkozó levéltári részben feltehetőleg nem is került sor a rendezés

43 *Jenei Ferenc*: A Balassi-hagyaték történetéhez. ItK 70. (1966) 195–197.

44 Bethlen Gábor és a Porta. I. közl. Közli: Szilágyi Sándor. TTár 4. (1881) 614.

45 A két Rákóczy i. m. 65., 72., 134., 178., 182.; II. Rákóczy György utasítása i. m. 158.

második szakaszára, a válogatásra, egyes iratcsoportok kiemelésére, hanem az öreg fejedelem azt tartotta szükségesnek, hogy fia szintén a családi birtokok jogi és jószágigazgatási kérdéseire vonatkozó teljes iratanyaggal ismerkedjen meg. Az alább bemutatásra kerülő segédletek tehát egyetlen rendezés két különböző szakaszának termékei és némileg eltérő célból készültek. Részint a Rákóczy család birtokjogi és birtokigazgatási iratairól nyújtanak tájékoztatást, részint pedig a leendő fejedelemet akarták felkészíteni a reávaró politikai feladatokra.

Mielőtt megkísérelném a regestrumokba foglalt levéltári anyag sommás bemutatását, néhány szót kell ejtenem az iratok őrzésének és jelzetelesének módjáról, hogy érthetőbb legyen a segédkönyvek alábbi ismertetése. A fejedelmi levéltár iratait főként zárható és könnyen szállítható ládákban, esetleg fiókos ládaszekrényekben, hihetőleg bőrtáskákban vagy vászonzsákocskákban csomózva tárolták a conservatoriumnak hívott helyiségben. A nagyobb tárolási egységeket (ládákat, szekrényeket) nagybetűkkel jelölték meg (például: Sub littera A. etc.). Ezeken belül az egyes csomók helyét számokkal vagy betűkkel, esetleg betűkből alakított jelekkel határozták meg (például: Sub signo S, Sub signo RRRR, Sub signo A3). A csomókon belül az egyes iratokat nem jelzetelelték, legfeljebb a dátumot írták rá az összehajtott irat hátlapjára és azután időrendezték a csomó anyagát. Abból következtethetünk erre, hogy a rendezők szükségesnek tartották a regestrumban is jelezni, ha egy iratról hiányzott az év és a napi keltezés. Az egyes ládák iratanyaga általában azonos tárgyra vonatkozott. Például a Portával való diplomáciai levelezés 1638 előtti részét az A. jelzésű ládában, az 1639–1643. esztendőök anyagát pedig a B. jelzésű ládában őrizték. Az N. és O. jelzésű tárolási egységben a fejedelem családi és kormányzati ügyeit intéző tisztségviselők iratai, a P. jelzésű ládában pedig az országgyűlési articulusok voltak János királytól kezdődően csoportosítva.

E regestrumok természetesen a fejedelmi levéltárnak csak egy töredékéről tájékoztatnak. S minthogy teljesen esetlegesen maradtak fenn, a rendezés rendszerének részletei sem teljesen világosak. A csoportosítás részint tárgyi, részint pedig időrendi szempontokat követhetett, de erősen igazodott, főként a politikai tárgykörök esetében, a fejedelem sajátos, személyes utasításaihoz. Ezeket olykor saját kezűleg jelezte is a már elkészült, letisztázott kéziratban. Azt, hogy egy-egy iratcsoomóba mi minden került össze, a rendezést folyamatosan követő és aprólékosan ellenőrző fejedelem maga döntötte el. Ennek köszönhető, hogy olyan személyes megfogalmazású információk is bekerültek e lajstromokba, amelyek valójában nem is illenek bele egy levéltári segédletbe. Bizonyosra vehető, hogy például a trónigénylő Bethlen Istvánnal való konfliktusra vonatkozó iratokkal kapcsolatos bejegyzéseket maga a fejedelem diktálta az íródeáknak, és ő a szinte krónikás megfogalmazásaival trónjának örökösét kívánta tájékoztatni az események háttéréről is. A levéltár lajstromozásának, a családi birtokok jobb igazgatása mellett, ez a tájékoztatás lehetett az elsődleges célja, mert különben a fejedelem nem számjelzett titkos írással vezetett volna be a jegyzékbe bizonyos különösen bizalmas iratokat. Tekintve

az iratok későbbi nagymértékű pusztulását, a fejedelemnek ezek a beavatkozásai talán még a kor mai kutatóinak is hasznosak lehetnek.

De olyan értékes információk is bekerültek e jegyzékekbe, amilyeneket igazán senki sem keresne azokban. Innen derül ki, hogy Borsos Tamás emlékiratát eredetileg a fejedelmi titkos levéltárban őrizték. Erről a regestrum az 1643. évi portai vonatkozású iratok között ebben a szövegezésben ad hírt: „Egy veres táblájú könyvben néhai marosvásárhelyi Borsos Tamásnak tellyes életében való mind Portán s mind egyebütt viselt dolgainak maga keze írása.”⁴⁶ Egyébként ugyanitt maradt fenn „Homonnai Bálintnak Bocskai fejedelem idejében viselt dolgairól írott könyve” is.⁴⁷ De Balassi Bálint „énekeinek” egy Rimay János által összeállított kézírata is a fejedelmi levéltárban volt található. E bejegyzés szövege így szól: „Balassa Bálint énekei Rimai János keze írása által.”⁴⁸

A hagyományos levéltári megoldásokat követték a rendezők a fejedelmet az ország kormányzásában vagy birtokai igazgatásában támogató tisztviselők, követek, jószágigazgatók, udvari familiárisok beszámolóinak, jelentéseinek számbavétele során. Egy-egy személy leveleit és a reájuk adott válaszok fogalmazványait betűkkel vagy számokkal jelzett csomókban, évről-évre és havonkénti csoportosításban, napi dátum szerint őrizték. Azt is feltüntették évenként és havonként összesítve, hogy az illetőtől hány levelet őriz a fejedelmi levéltár. Minthogy a kancellária szabályai szerint a beérkezett irat hátán az átvétel, a kimenő darabok fogalmazványán pedig az expeditio időpontját fel kellett tüntetni, a regestrumok bejegyzéseinek és a nyomtatásban közzétett levelek hátiratainak szűrőpróbaszerű összevetése azzal a tanulsággal szolgált, hogy például a követjelentésekből a pusztulás ellenére is számottevő mennyiségű irat napjainkig fennmaradt.⁴⁹ Véleményünk szerint a forrásközlések

46 Batthyaneum, Mss IX. 201.

47 Uo. Mss IX. 196.

48 Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára, Mss G. 104/a, pag. 134.

49 Szilágyi Sándornak a 42. sz. jegyzetben idézett jelentése megerősíti azt a feltételezésünket, hogy az iratok előkerülésük idején még az eredeti levéltári rendben lehettek. A felfedezésüket követő felfokozott kutatói ügybuzgalom bonthatta fel és szedhette szét ízekre a fejedelmi titkos levéltárnak ezt a maradványát is. Az egymást gyors ütemben követő, olykor elszietett közlések közül, a teljesség igénye nélkül, az alábbiakat említhetjük fel olyan kiadványokként, amelyek a levéltár rekonstrukciója esetén feltétlenül figyelembe veendőek: Bethlen és a Porta i. m. I. közl. TTár 4. (1881) 593–640.; II. közl. 5. (1882) 34–77.; Adalék i. m. I. közl. TTár 5. (1882) 434–469.; II–III. közl. 6. (1883) 131–154., 609–644.; Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel. Közli: Beke Antal. TTár 4. (1881) 641–674.; Levelek és acták I. Rákóczi György és a Porta diplomáciai összeköttetései történetéhez. I–II. közl. Közli: Szilágyi Sándor. TTár 6. (1883) 417–461., 656–720.; Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883.; I. Rákóczy György és a Porta. Szerk. Beke Antal – Barabás Samu. Bp. 1888.; Adalék Rákóczy György és a Porta összeköttetései történetéhez. I–II. közl. Közli: Beke Antal. TTár 17. (1894) 81–105., 482–507.; Okmányok I. Rákóczy György történetéhez 1631-ben. Közli: Szilágyi Sándor. TTár 21. (1898) 18–76.; Okiratok I. Rákóczi György uralkodása történetéhez, 1632. I–II. közl. Közli: Szilágyi Sándor. TTár 22. (1899) 385–432., 577–637.

összességére kiterjedő alapos összevetés eredményeként fénymásolatokban helyreállítható lenne a 17. századi erdélyi fejedelmek sokszor elsíratott levéltárának legalább a külügyi része. Úgy látszik, hogy Taraczközi Ferenc 1658-ban a titkos levéltárnak ezeket a ládáit is elmenekítette Gyulafehérvárról. A hányódás évtizedeiben ugyan sok minden magánosok kezébe került belőlük, de anyaguk tekintélyes hányada, talán csak a 18. század közepén, visszakerült a káptalani levéltárba és ott vészelte át azt az időt, amíg a történetkutatás felismerte e források jelentőségét.

Addig is, amíg sor kerülhet a fejedelmi levéltár rekonstruálására és fennmaradt segédletei közzétételére, az alábbi kivonatos ismertetéssel hívjuk fel a figyelmet a magyar levéltártörténetnek ezekre az elfeledett fontos emlékeire. Megjegyezzük, hogy a regestrumok bejegyzései magyar, a rendezési egységek címratai viszont általában latin nyelvűek a kalligrafikus igényességgel kiállított négy kéziratban. A bejegyzésekből egyeseket, ízelítőként, kivonatosan vagy teljes szövegükben szó szerint is idézünk.

FÜGGELÉK

1.

(Liber registrationis literarum)

Egykorú címet nélküldő, 56 lap terjedelmű, negyedréteg papírkézirat, rongált állapotú, díszes bőrkötésben a Batthyaneum kéziratárában, Mss IX. 196.

Minden rendbeli emberek, tiztuiseleők reuersalisi. Sub litera A, B. (fol. 1r, nincsenek bejegyzések. A felsorolásban nem említett lapok a továbbiakban is beíratlanok, üresek.)

Komornikok quietantiai, Filstich Leorincze; Constantinapolyi, Becsyi, Lenghiel Országgi, Molduaj, Hauaseli uasarlasink; Puskások száma; Pataki és váradi réznek extractusa; Az megh holt algiu eönteöuel ualo számvetés; Quietantiák; Az betw eönteöuel ualo dologh; Az Arany lószerszámhoz ualo iedzések; Vérhas és szemfáiás ellen ualo oruossagh; Rákóci Georgy fiunknak féleztendeöre mit adattunk; Vaskohon mennyi golyobist uertek. Sub litera C. (fol. 2r.)

In consilio mik deliberaltattanak, az tanachy urak leuelei némely dolgokrol. Sub litera D. (fol. 2v nincsenek bejegyzések).

Negotiorum ad Portam Ottomanicam totamque ditionem Turcicam pertinentium. In cistula sub litera F. (fol. 16r–21r.)

Sub numero 225., 227–291., 333., 500., 510., 2900. (1530–1637) (E szövegek megegyeznek az Mss IX. 201. jelzetű kézirat megfelelő bejegyzéseivel. Amaz nyilvánvalóan ennek a kéziratnak a felhasználásával készült. Ebben a fejedelem kezével írt kiegészítések találhatók, amiket amabban figyelembe vettek.)

Sub litera G. negotia ad Portam Ottomanicam pertinentia. Sub numero 292–311., 511–512. (fol. 22r–25v, azonos szövegű az Mss IX. 201. jelzetű kézirattal).

Romanorum imperatorum, palatini et aliorum magnatum regni Hungariae, nec non legatorum, internuntiorum aulaeque familiarium suae illustrissimae principalis celsitudinis literarum registratio in cistula quadam existentium. Sub litera H. (fol. 26r–33r.)

Sub numero 146 (1630: Palatinus levele, kiket az Statusok-nak s nekünk irogatott s innét is mi válasza volt; tanulhatni beleölük; nem új dologh haraghia s reánk való boszuia), 130., 27., 127., 160., 132., 162., 131., 161. (1633: „[...] Sennyei István levelei [...] edgyiket szegény cancellariusunknak írta volt, de másikat kinek, nem tudgiuk; tanulhatni beleolle) 163., 133–135., 151., 136., 148–149., 137., 126., 167., 164., 129., 166., 138., 145., 152–155., 139., 156., 140., 168., 170., 157., 141–142. („[...] Cardinal levelei, szükséges levelek vadnak itt [...]”), 143. („[...] császárnak is vagon itt egy levele; írt Cardinal levelei, tanácsot ad és több haszonra való dolgokról tudósít [...]”), 158., 94., 127., 159. („[...] Palatinus levelei [...] soha rejtheti úgy az zsákba az arrat, kiteczik az hegie”), 172., 128., 501., 144., 502–509.

(Megjegyzendő, hogy a fejedelem még 1646 májusában is javított a kéziraton. A korábban már betűkkel jelzett csomókból kiválogatta fia tájékoztatására Pázmány, Esterházy, a császár és más méltóságok fontos leveleit és jegyzékeltette azokat anélkül, hogy előbb sorszámuk szerint elrendeztette volna az iratokat.)

Regis Poloniae, dominorumque et magnatum regni eiusdem, nec non legatorum, internuntiorum, aulae familiarum suae celsitudinis literarum registratio. In cistula sub litera J. (fol. 36r–38r.)

1634–1638: Sub numero 175–181., 193., 182–188., 194., 190., 189., 400., 191–192., 195–197., 200., 1000–1002.

Hauaseli, Moldouai dolgok. Sub litera K. (fol. 41r. nincsenek bejegyzések).

Registratio certarum quarundam literarum diversarum et miscellanearum in cistula sub litera L. (fol. 44r–46v.)

1630–1637: Sub litera 12 × I – 12 × Z.

1637–1638: Sub numero 200–215. (210: „Sidozok dolga Deésen mint forgott, azok ellen leött inquisitiok. Keotés No. 4-dik.” – 211: „Sidozok dolga, keötés No. 2.” – 212: „Sidozok dolga négy keötésben, ez No. 1.” – 213: „Sidozok dolga, keötés No. 3.”)

Fogarasi, Porumbakj, Komanai, Eormenyesi urbariumok, extractusok és ezekhez való mindenféle levelek. Sub litera M. (fol. 49r. nincsenek bejegyzések).

Minden Magyar Orszaghi jóságinknak urbariuma, inventariuma, extractusa, szolgálinak conventioi, leveleinek regestumi; Praefectusok, udvar-

birák, porkolábok instrukciói; Pataki Bibliotecának inventariuma; Homonnaj Bálintnak Bocskai fejedelem ideiben viselt dolgairól irt keönyue; Munitiok inventariuma; Munkácsi statutio. Sub litera N. (fol. 49v. nincsenek bejegyzések).

Sub litera O. (fol. 49v, I. Rákóczy György utólagos beavatkozása, nincsenek bejegyzések).

Sub litera P. (fol. 51r–53r.)

1622–1638: Sub numero 1–3., 16., 11., 111., 87. („Szegény fejedelem keze írása bizonyos dologhrol, No. 2.; tanulhatni beleölle.”), 18., 23., 30., 117., 39., 41. (számokkal rejtjelzett titkos írással), 40., 42., 31., 118., 78., 800–803. (e három utolsó bejegyzés a fejedelem saját kezű pótlása).

2.

Liber registrationis literarum generosorum Georgii Chernel, Stephani Usz, Francisci Mariasi, Georgii Madarasz, Andreae Bogadi, Andreae Reez, Andreae Klobucziczki, Francisci Hodosi, Danielis Hrabety et Catharinae Principissae ac egregiorum Georgii Jantsouit et Stephani Eghri.

Negyedrét, 110 lap terjedelmű papírkézirat, eredeti, aranyozott, díszes bőrkötésben, a Batthyaneum kézírattárában, Mss IX. 200.

Sub litera P. János királytól fogva való articulusok, mind az mostani kegelmes urunk ideieigh itt vannak. Egynehány magyarorzaghi articulusokkal edgyütt. (fol. 3r. nincsenek bejegyzések).

Literarum generosi domini Georgii Chernel de Czernelhaza primarii ordinis aulae familiaris illustrissimi ac celsissimi Principis, domini domini nostri clementissimi et ad eandem principalem celsitudinem datarum regestum. Sub litera O. (fol. 4r–10r.)

Anno 1631–1633. Sub signo 8 × R.

Anno 1634. Sub signo 8 × S – 8 × T.

Anno 1635. Sub signo 8 × X – 8 × V – 8 × W.

Anno 1636. Sub signo 8 × Y – 8 × Z.

Anno 1637. Sub signo 8 × A – 8 × B.

Anno 1638. Sub signo 8 × C – 8 × D – 8 × E („Joannes Baptistának vagyon itt egy levele, kit Chernel uramnak írt fundáló felől.”)

Anno 1639–1644 (sub signo jelzet nélkül).

Regestum literarum generosi domini Stephani Usz de Uszffalua, vicecomitis comitatus Saarosiensis ad suam illustrissimam principalem celsitudinem diversis vicibus datarum. Sub litera O. (fol. 17r–19v.)

Anno 1635. Sub signo 7 × T.

Anno 1636. Sub signo 7 × V.

Anno 1637. Sub signo 7 × W.

Anno 1638. Sub signo YR.

Anno 1639–1644 (sub signo jelzet nélkül).

Regestum literarum generosi Francisci Mariasi de Markosffalua, universorum bonorum orphanorum illustrissimi quondam comitis domini Pauli Rakoczy etc. in Hungaria praefecti ad illustrissimum dominum dominum Transsylvaniae Principem diversis vicibus datarum ac in cistulam quandam repositarum. Sub litera K. (fol. 26r–30r.)

Anno 1639–1643. Miscellanea.

Regestum literarum generosi Georgii Madarasz de Eperies. Sub litera O. (fol. 39 r.)

1632–1637. Sub signo 7 × Y.

Bogady András uram levelei. Sub litera O. (fol. 41r–45r.)

1635–1636. Sub signo 2.

1637. Sub signo 6–8.

1638. Sub signo 10–11.

1639–1643 (sub signo jelzet nélkül).

Literarum egregii Andreae Reez ad suam illustrissimam principalem celsitudinem datarum regestum. Sub litera K. (fol. 46r–52v.)

Anno 1633–1637. Sub signo 12–13.

Anno 1634. Sub signo 1.

Anno 1635. Sub signo 14.

Anno 1636. Sub signo 15–18., 3.

Anno 1637. Sub signo 19–22., 25., 4.

Anno 1638. Sub signo 23–24., 26., 9.

Anno 1639–1641 (sub signo jelzet nélkül).

Regestum literarum generosi Andreae Klobucziczki, suae illustrissimi celsitudinis aulae primarii ordinis familiaris ad eandem principalem celsitudinem diversis vicibus datarum. Sub litera N. (fol. 54r–57r.)

Anno 1637. Sub signo 5.

Anno 1640–1644 (sub signo jelzet nélkül).

Literarum generosi Francisci Hodossi, arcis Lednicensis capitanei ad suam illustrissimam principalem celsitudinem datarum regestum. Sub litera N. (fol. 65r–66r.)

Anno 1642–1643 (sub signo jelzet nélkül).

Literarum egregii Danielis Hrabety ad suam illustrissimam principalem celsitudinem datarum regestum. Sub litera N. (fol. 75r–v.)

1634. Sub signo 9 × T.

1635. Sub signo 9 × V – 9 × W.

Regestum literarum serenissimae Principissae dominae Catharinae natae marchionissae Brandenburgicae, serenissimi quondam domini Gabrielis, sacri alias Romani imperii et Transsylvaniae Principis etc. relictae viduae ad illustrissimum et celsissimum Transsylvaniae Principem, dominum dominum nostrum clementissimum diversis vicibus datarum aliarumque diversarum literarum negotia eiusdem dominae Principissae concernentium in cistula quadam sub litera N. repositarum. Sub litera N. (fol. 77r–80r.)

Sub signo 108–110., 112., 114–115., 117–120. (118: „1634. die 6 Augusti: Miczoda leveleket vitt volt Chernel uram; inventarium Klobucziczki keze írása alatt.”), 122–124., 600.

Sub signo 7 × L. („Gabrillas vayda gyémántos gyűrűjéhez valo levelek. Ivan vayda adott obligatoriái. Missilis levelei Catharinanak.”)

Sub signo 7 × R. („Melkoval valo dologhoz valo levelek.”)

Regestum literarum generosi Georgii Jantsouit de Posonio, illustrissimi Transsylvaniae Principis, domini domini nostri clementissimi in aula Sacratissimae Caesariae Maiestatis agentis, ad eandem illustrissimam principalem celsitudinem diversis vicibus datarum. Sub litera N. (fol. 83r–84v.)

Anno 1639–1643 (sub signo jelzet nélkül) (1641: „Cheh irás is vagyon itt.”)

Literarum egregii Stephani Eghri ad illustrissimum Transsylvaniae Principem, dominum dominum nostrum clementissimum datarum regestum. Sub litera N. (fol. 90r–91r.)

1639–1643 (sub signo jelzet nélkül).

Diversarum literarum et miscellaneorum. Sub litera G. (fol. 96r–100v.) Sub signo 3., 16., 28–30., 34., 49., 117., 167., 506. (29: „Vérhas, hidegghelés és szemfájás ellen való orvosságoknak feljegyzése.” – 34: „Az szegény megh holt fejedelemnek minden névvel nevezendeő ezüst marhaianak, giraiban való ezüstinek, némely rész arany marháinak, pénzének, cristál, jáspis pohárinak igaz regestoma. Az is itt vagyon, holta után mint adták ki kinek kinek pénzbeli legátumát.” – 117: „Az colosuári eötveöseök, zebeni német eötveös s Melko mire böcsölték volt az Corona aranyból czinált köves, lóra való szerszámot. Az német fejedelemasszonynak arany poharak, materiák és köntösök aestimatiója is vagyon. Az hanczárt is mire becülte volt Melko, kit mi veöttünk volt egy töröktül 1200 berbeczen és 100 ökrön.” „Mind az vén és iffiu bötüonteövel való alkuvásunk és conditiojuk, számvetés velek, rész szerint annak is mása száma, az mennyi beöttünket Patakra öntettünk s ki is küldtünk.” – „Az gazdaasszony nyavalyaiarol valo discursusi az béczy, posoni, krakkai doctoroknak, 1639.”)

Fogarashoz tartozó dolgok. Sub litera M. (fol. 105r–110r.)

1568–1643. (1637: „Fogarasi, porumbáki s kománai urbarium sive connumeratio, egy fekete táblájó könyvbe.” – 1640: „Fogarasi, porumbáki generale urbarium, egy veres táblába.” – „Korodszentmártonrol és egyéb Peczy Simon jozaghiorol valo levelek, fassiok.”)

3.

Liber registrationis literarum Otthomanicarum vezeriorum, legatorum ac oratorum Christianorum ac etiam nostrorum.

Negyedrét, 54 lap terjedelmű papírkézirat, eredeti, aranyozott, díszes bőrkötésben, a Batthyaneum kézirtárában, Mss IX. 201.

Negotiorum ad Portam Otthomanicam, totamque ditionem Turcicam pertinentium. In cistula sub litera A. (fol. 8r–24v.)

1530–1631. Sub signo 225., 227–228. (Mikó Ferenc, Sövényfalvi Dániel, budai vezér levelei).

1632. Sub signo 229–232. (Szalánczi István, Toldalaghi Mihály levelei).

1633. Sub signo 233–239., 301. (Szalánczi István, Váradi Körösi István, Mikó Ferenc, Toldalaghi Mihály levelei).

1634. Sub signo 241–248. (Szalánczi István, Mikó Ferenc, Réti István levelei).

1635. Sub signo 249–258., 509. (Réti István, Sebesi Boldizsár, Szalánczi István levelei).

1636. Sub signo 260–284., 245., 500–501. (Réti István, Sebesi Boldizsár, Toldalaghi Mihály, Szalánczi István levelei).

1637. Sub signo 286–304. (Toldalaghi Mihály, Sebesi Boldizsár, Réti István, Jármí Ferenc, Váradi Körösi István levelei).

1638. Sub signo 305–311., 511–512. (Réti István, Szalánczi István, Sebesi Boldizsár, Szentpáli István, Thuri János, Barcsay Ákos levelei).

In cistula sub litera B. (fol. 25r–34r. sub signo jelzés nélkül).

1639. Réti István, Toldalaghi Mihály, Serédi István, Barcsay Ákos, Körösi István, Maurer Mihály, Sebesi Boldizsár, Kamuti István levelei.

1640. Szalánczi István, Sebesi Boldizsár, Réti István, Maurer Mihály, Serédi István levelei.

1641. Maurer Mihály, Sebesi Boldizsár, Rácz István, Körösi István levelei.

1642. Serédi István, Réti István, Rácz István, Maurer Mihály levelei.

1643. Réti István, Serédi István, Körösi István, Maurer Mihály, Sebesi Péter, Kamuti István levelei, török levelek, Borsos Tamás naplójának kézírata.

Cserényi Farkas és Toldalaghi Mihály uraim levelei. Sub litera C. (fol. 52r–54r.)

1615–1638: Külpolitikai tárgyú levelek és jelentések, követi instrukciók.

4.

Acta Rakociana. Regestrum literarum Thomae Debreczeni.

Ívrét, 164 oldal terjedelmű, kötetlen papírkézirat a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtárának kézírattárában, Mss G. 104/a. jelzet alatt. A fenti hibás címet a XX. század elején a könyvtár állományába vételekor kapta.

Regestum literarum generosi domini Thomae Debreczeni de Királydarocz, illustrissimi et celsissimi Principis domini domini Georgii Rakoczi, dei gratia Principis Transsylvaniae, partium regni Hungariae domini et Siculorum comitis etc., domini domini nostri clementissimi universorum bonorum cis et ultra Tybiscanorum in Hungaria praefecti etc. ad eandem principalem celsitudinem diversis vicibus datarum et per illustrissimam celsitudinem in fasciculis colligatarum ac in cistulam quandam repositarum. Sub litera A. (pag. 1–8.)

Anno domini 1633. Sub litera A–C in fasciculo. Summa No. 41.

Anno domini 1634. Sub litera D–K. Summa No. 97.

Anno domini 1635. Sub litera L–R. Summa No. 103.

Anno domini 1636. Sub litera S–Z. Sub signo AA–EE. Summa No. 133.

Anno domini 1637. Sub signo FF–RR. Summa No. 99. (Sub signo JJ: „[...] itt vagyon az is, mennyi s mitsoda teöreök rabok vadnak Patakon [...] az kikwldeött Gradualokban való fogyatkozásoknak regestruma”).

Anno domini 1638. Sub signo SS–ZZ. Summa No. 60.

Regestum literarum praecipuorum dominorum et nobilium Ungariae, nec non officialium, provisorum aulaeque familiarium illustrissimi et celsissimi Principis Transsylvaniae etc., domini domini nostri clementissimi ad generosum dominum Thomam Debreczeni, bonorum suae principalis celsitudinis in Hungaria praefectum diversis vicibus datarum in fasciculis colligatarum ac in cistulam quandam repositarum. Sub litera A. (pag. 9–16. üres, 17–23.)

Anno domini 1633. Sub signo OO–PP. Summa No. 13 (Sub signo PP: „[...] az téglási saletrum feözeö alkuuasa [...]”).

Anno domini 1634. Sub signo QQ. Summa No. 6.

Anno domini 1635. Sub signo RR–VV. Summa No. 68.

Anno domini 1636. Sub signo WW–HHH. Summa No. 169.

Anno domini 1637. Sub signo JJJ–PPP. Summa No. 139. (Sub signo PPP: „[...] itt vagyon az krakkai olasz áros ember levele is és az papiros tsinálásrol mit irtak Szepesbeöl Debreczeni uramnak”).

Anno domini 1638. Sub signo QQQ–XXX. Summa No. 77.

Regestum literarum generosi domini Joannis Ballingh de Gelse, illustrissimi et celsissimi Principis, domini domini Georgii Rakocj, dei gratia Principis Transsylvaniae, partium regni Hungariae domini et Siculorum comitis etc., arcis et praesidii Munkacsensis capitanei et bonorum eorundem praefecti ad suam illustrissimam principalem celsitudinem diversis vicibus datarum. Nec non praecipuorum dominorum et nobilium ad dictum Joannem Ballingh transmissarum per eandem principalem celsitudinem in fasciculis colligatarum ac in quandam cistulam repositarum. Sub litera B. (pag. 24–30. üres, 31–38.)

Anno domini 1631. Sub signo 5 × G – 5 × H. Summa No. 22.

Anno domini 1632. Sub signo 5 × J. Summa No. 3.

Anno domini 1633. Sub signo 5 × K – 5 × N. Summa No. 40.

Anno domini 1634. Sub signo 5 × O – 5 × X. Summa No. 35.

Anno domini 1635. Sub signo 5 × Y – 6 × B. Summa No. 45.

Anno domini 1636. Sub signo 6 × C – 6 × L. Summa No. 98.

Anno domini 1637. Sub signo 6 × M – 6 × R. Summa No. 113.

Anno domini 1638. Sub signo 6 × S – 6 × X. Summa No. 32.

Regestum literarum generosi domini Urbani Reöthi de Ecsyed, ilustrissimi et celsissimi Principis Transsylvaniae etc., domini domini nostri clementissimi arcis et praesidii Keöuariensis capitanei supremi, ad suam illustrissimam principalem celsitudinem diversis vicibus datarum. Nec non praecipuorum dominorum et nobilium ad dictum Urbanum Reöthj transmissarum, per

eandem principalem celsitudinem in fasciculis colligatarum ac in quendam cistulam repositarum. Sub litera C. (pag. 39–46. üres, 47., 48–49. üres, 50–52.)

Anno domini 1633. Sub signo P. Summa No. 4.

Anno domini 1634. Sub signo 8 × A. Summa No. 15.

Anno domini 1635. Sub signo 8 × B – 8 × C. Summa No. 30.

Anno domini 1636. Sub signo 8 × D – 8 × L. Summa No. 101.

Anno domini 1637. Sub signo 8 × M – 8 × O. Summa No. 30.

Anno domini 1638. Sub signo 8 × P – 8 × R. Summa No. 12.

Regestum literarum generosi domini Michaelis Ibranyi de Vaja, illustrissimi et Celsissimi Principis domini domini Georgii Rakoci, dei gratia Principis Transsylvaniae, partium regni Hungariae domini et Siculorum comitis etc., domini domini nostri clementissimi arcis et praesidii Varadiensis vicecapitanei ad suam illustrissimam principalem celsitudinem diversis vicibus datarum. Nec non praecipuorum dominorum et nobilium ad eundem Michaelem Ibrany transmissarum per suam celsitudinem principalem in fasciculis colligatarum ac in cistulam quendam repositarum. Sub litera D. (pag. 53–60. üres, 61–65.)

Anno domini 1635. Sub signo 10 × B. Summa No. 20.

Anno domini 1636. Sub signo 10 × C – 10 × N. Summa No. 150.

Anno domini 1637. Sub signo 10 × O – 10 × W. Summa No. 101.

Anno domini 1638. Sub Signo 10 × X – 10 × Z. Summa No. 33.

Regestum literarum generosi domini Georgii Csernel de Csernelhaza, illustrissimi et celsissimi Principis Transsylvaniae etc., domini domini nostri clementissimi primarii aulae familiaris etc. ad eandem celsitudinem principalem diversis vicibus datarum ac in cistulam quendam repositarum. Sub litera D. (pag. 66–74. üres, 75–79.)

Anno domini 1631. Sub signo 8 × R. Summa No. 9.

Anno domini 1632. Sub signo 8 × R. Summa No. 3.

Anno domini 1633. Sub signo 8 × R. Summa No. 30.

Anno domini 1634. Sub signo 8 × S – 8 × X. Summa No. 29.

Anno domini 1635. Sub signo 8 × X – 8 × W. Summa No. 39.

Anno domini 1636. Sub signo 8 × Y – 8 × Z. Summa No. 19.

(„Urak, főrendek, szolgák Csernel uramnak irt levelei, egynek nints se annusa, diesse, datuma, de annak is 1636-ban kellett lenni [...]”)

Anno domini 1637. Sub signo 9 × A – 9 × B. Summa No. 19. („[...] itt keresd 5. die Septembris 1637. Csyernel uramnak irt levelünknek is pariaiat”).

Anno domini 1638. Sub signo 9 × C – 9 × E. Summa No. 37. („Sub signo 9 × C: „[...] csiaszar propositioianak némely részére írt discursusunk, szükséges levelek”).)

Literarum egregii Danielis Hrabety ad suam illustrissimam principalem celsitudinem datarum regestum. In cistula sub litera D. repositarum. (pag. 79.)

Anno domini 1634. Sub signo 9 × T. Summa No. 9. („[...] írt levelei szegény Hrabetius Dániel deáknak, ha meg olvasod, tanulhacz sokat beleölle”).

Anno domini 1635. Sub signo 9 × V – 9 × W. Summa No. 26. (Sub signo 9 × V: „[...] irt levelei szegény Hrabecius Dánielnek, bizony tanulhac egy néma állapotjáról ezekből eleget. Item két datum és dies, annus nélkül való írási [...] az másik Frenczfié 6. Octobris 1635.”)

Regestum literarum generosi et egregiorum Andreae Bogadj, alterius Andreae Reez, tertii Andreae Klubucsuczky, illustrissimi et celsissimi Principis Transsylvaniae etc., domini domini nostri clementissimi praecipuorum aulae familiarium ad eandem principalem celsitudinem diversis vicibus datarum; nec non certorum dominorum et nobilium ad eosdem Andream Bogadi, Andream Reez et Andream Klubuczuczki transmissarum, per suam celsitudinem in fasciculis colligatarum ac in quandam cistulam repositarum. Sub litera D. (pag. 80–84. üres, 85–89.)

Anno domini 1634. Sub signo 1. Summa No. 12.

Anno domini 1636. Sub signo 2–3. Summa No. 15. (Sub signo 2: „[...] irt Bogadj uram levelei; ighen szükségesek, megh holt csiászár Linzben, Ratisbonaban mint resolválta volt magát Bethlen István uram dolgában [...])

Anno domini 1637. Sub signo 4–8. Summa No. 51. (Sub signo 4: „[...] irt Réz András levelei, nem megh nezők [...]” – Sub signo 5: „[...] Egy memorialis vagyon itt, ighen használ mikor ideje leszen” (a szöveg többi része számokkal rejtjelzett).

Anno domini 1638. Sub signo 9–11. Summa No. 27.

Anno domini 1633. Sub signo 12–13. Summa No. 41.

Anno domini 1635. Sub signo 14. Summa No. 13.

Anno domini 1636. Sub signo 15–18. Summa No. 57. (Sub signo 17: „[...] Ezen kívül is vadnak három minuták, de nincs se diesse, se annusa.”)

Anno domini 1637. Sub signo 19–22. Summa No. 44.

Anno domini 1638. Sub signo 23–26. Summa No. 30.

Regestum literarum illustrissimi domini comitis Stephani Bethlen de Iktar etc. ad illustrissimum et celsissimum Principem dominum dominum Georgium Rakoci, dei gratia Principem Transsylvaniae, partium regni Hungariae dominum et Siculorum comitem etc., dominum dominum nostrum clementissimum et alios praecipuos dominos magnates et nobiles regni Transsylvaniae diversis vicibus datarum; negotiorumque quorumlibet eiusdem domini comitis in cistula quadam existentium. Sub litera E. (pag. 90–96. üres, 97–103.)

Anno domini 1630. Sub signo 11 × A – 11 × B. („Ez includalt levelekből világosan kiteczik Bethlen István uram az Topai végezés után is per tertias personas azon igyekezet, hogy megh maradhasson az fejedelemségben, és az is hogy réghen készült az teőreök keözzé való menetelre; itt vagyon az kémjének vallása is, kit 1636 in mense Julio megh eölének. És hogy mégh most sem akarna nyugodni.”)

Anno domini 1632. Sub signo 11 × C – 11 × D.

Anno domini 1634. Sub signo 11 × E – 11 × F.

Anno domini 1636. Sub signo 11 × G – 11 × Z. (Sub signo K: „Bethlen István uram két levele, kinek egyike az Teömösuari Passának, másikat közönségeösen írta volt, kiben vádol azzal, hogy mi némethez s lengyelhez kötöttük magunkat, authentice vagyon mind ketteő.”)

Anno domini 1637. Sub signo 12 × A – 12 × Z. (Sub signo 12 × H: „[...] Bethlen István uram levele, kiben okait számlálja miért jobb Enyeden tsinálni az Collegiumot.” – Sub signo OOOR: „Thamas pap urnak, Colosvári főpapnak, az Isten bizonságom, sem ugy nem volt, most sincz az mit ír.”)

Regestum literarum serenissimae Principissae dominae Catharinae natae marchionissae Brandenburgicae, serenissimi quondam Principis domini Gabrielis sacri alias Romani imperii et Transsylvaniae Principis etc. relictiae viduae ad illustrissimum et celsissimum Principem Transsylvaniae dominum dominum nostrum clementissimum diversis vicibus datarum, aliarumque diversarum literarum ad negotia eiusdem dominae Principissae pertinentium in cistula sub litera E. existentium. (pag. 104. üres, 105–108.)

Sub signo 108–110., 112., 114–124., 600–601.

Regestum certarum quarundam literarum diversarum et miscellanearum in cistula sub litera F. existentium. (pag. 109–122.)

(Legkülönbözőbb jelzetű csomókból kiemelt, különböző évekből való politikai, jószág- és országkormányzati tárgyú iratok minden csoportosítás, elrendezés nélkül. Néhány példa e bejegyzésekből:)

„Sub litera BI. itt két levelét találod Báthory Istvánnak, az lengyel királynak; edgyik 1582 die 17 Februarii, megh láthatod mint írt az erdélyi tanacsyraknak az sidózók ellen s mit is parantsolt; ennek mását mind az feiervári Captalanban s Conservatoriumban ki adtuk. Másik levele 1583 die 16 Novembris. Ezt is az erdélyi tanácsyraknak, kiben azt mutatia szép ratiokkal, minden uj teörténetek ujob keöltséget hoznak az országokra; az tiztességes industriával tanált proventusokat nem kell teörvénteleneknek mondani.” (Mellette Klobusiczki kezével: „Patakra vittem ki.” (pag. 109.)

„Sub signo FFFF. Itt találod megh mellyik álgyut mikor eönteötték megh. Pataki porkoláb levelei No. 27.” (pag. 113.)

„Sub signo AD [...] Az Portáról hozatandó szönyegeg száma.” (pag. 117.)

„Sub signo AZ. Aliané levele, hogy jószágiról való leveleit ide küldte; Az ura temetésének rendi; Papoknak, deákoknak mit adtak.” (pag. 122.)

Regestum certarum quarundam literarum diversarum et miscellanearum in cistula sub litera G. existentium. (pag. 123–136.)

(Az előbbi csoporthoz hasonlóan teljesen vegyes jelzetű és tartalmú iratok, de köztük már többnyire felvidéki családi birtokokra vonatkozó, hártýára írott középkori oklevelek is található. Néhány példa e bejegyzésekből:)

„Sub signo HHHH. Pataki schola teörvényi, két praedicatio, edgyik szegény Bakai Benedeké, másik Tiszabecsy uramé; Szent Ágoston Doctornak az elvlasztásról való értelme írásban.” – „Sub signo MR. Deési templum épületérül conventiok s expensák.” (pag. 132.)

„Sub signo 12 × Y. Balassi Bálint énekei Rimai János keze írása alatt.” (pag. 134.)

„Sub signo ZZZZ. Suri, Tholnajs Bakaj urainknak egy levele az Graduálok mint osztották el. Nyári Istvánnénak írt egy kis praefationk.” – „Sub signo 90. Gelei István uram levelei No. 12.” – „Sub signo F – H. 1637/8. Thamás uram, az Colosuari feőpap s Alstedius uram levelei.” (pag. 135.)

„Sub signo XX. Levélszin alatt üleök formájára, elsőben deákul, az után magyarul írott versek, királyik, hercegek és egyéb rendek felöl.” (pag. 136.)

In eadem cistula sub litera G. (pag. 137–138. üres, 139–141.)

(Az előbbi két csoporthoz hasonlóan vegyes iratok, de középkori oklevelek is akadnak köztük. Néhány példa e bejegyzésekből:)

„Sub signo III. 1636. Némethországban küldött deáinknak mit s hol adtak pénzt, az feiervári Collegiumhoz mit rendeltünk volt ideigh s váradi ecclesiához is mester tartásra.” – „Sub signo V [...] Csanakj Máthé keönyvei regestuma.” (pag. 140.)

„Sub signo IX. 1618 eztendőbeli üsteökeös csyllaghrol valo prognosticatio.” (pag. 141.)

Catalogus certarum quarundam literarum antiquarum in cistula sub litera H. existentium. Sub numero 1–87. (pag. 142–144. üres, 145–155.)

(Vegyes, többnyire Báthoryak birtokaira vonatkozó középkori oklevelek keltezetlen regesztái. Ezeket az iratokat ifj. Klobusiczki András 1641. augusztus 6-án „ex benigno suae celsitudinis mandato” átvette a sárospataki Conservatorium részére.)

(Pag. 156–162. üres, 163–164.: I. Rákóczy György saját kezű megjegyzései a regestrum kiegészítésére vonatkozóan.)

Megjelent: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 1998. 105–129.

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁNAK MÚLTJA ÉS FELADATAI

Néhány hónap múlva századik évfordulóját ünnepeljük annak a napnak, melyen gr. Kemény József és Sámuel a Kolozsváron üléselő erdélyi országgyűlésen tizenötezer kötetet meghaladó könyvtárukat, több ezer darabból álló oklevél- és kéziratgyűjteményüket a nemzetnek felajánlották, s ezzel megvetették az Erdélyi Nemzeti Múzeum alapjait.¹ A múzeumi javaslat országgyűlési vitája és a tényleges megalakulásig eltelt tizenhét esztendő sajtóhangjai világosan és félreérthetetlenül megjelölték az intézmény célkitűzéseit, megszabták jellegét.

Erdély sajtósági népi összetételéből következett, hogy mindhárom nemzetisége saját erejéből létrehívott intézménnyel, külön-külön akarta biztosítani a művelődés minél magasabb rendű fegyvereit saját nemzete számára. Népi állaguk megóvásának vágya kívánta ezt, s így magyarázható, hogy ezek az intézmények mindegyik nemzetiségnek egészen máig jóval többet jelentenek egyszerű tudományos műhelyeknél. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Nemzeti Múzeum, a szászok Verein für Siebenbürgische Landeskunde-je, Brukenthal-múzeuma és újabban Nemzeti Levéltára, a románok Astra-ja² és szebeni néprajzi múzeuma sokkal szervezettebb kapcsolatban volt és van a mögötte álló, őt tápláló nemzetiség társadalmával, mint az ország más részében lévő hasonló tudományos intézetek. Az alapító népcsoport helyzetéből következett, hogy ezek az azonos eszmében fogant fenti intézmények és a hozzájuk kapcsolódó gyűjtemények a kezdeti hasonlóságok ellenére később más-más irányba fejlődtek. Így szolgálhatták ugyanis legeredményesebben

---

1 A két Kemény gróf 1842. június 21-én jelentette be szándékát az országgyűlésnek. Vö. *Kelemen Lajos*: Törekvések egy erdélyi Múzeum alapítására. EM 26. (1909) 353–375.; *Gróf Mikó Imre*: Erdélyi Múzeum-Egyesület (A Kolozsvári Közlöny mellékleteként megjelent az Erdélyi Múzeum 1856. évi 1. és 2. számában. Újból lenyomatva: EM 36. (1931) 183–200.); *Kelemen Lajos*: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület múltja és jelenje. Kvár 1909.; *Uő*: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története. In: Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére. 1859–1909. Szerk. Erdélyi Pál. Kvár 1909–1942. 5–79. (E kiadvánnyal egy időben jelenik meg). Jó áttekintést nyújt: *Elekcs Lajos*: Az Erdélyi Múzeum levéltárának kialakulása. LTKözl 18–19. (1940–1941) 544–549.

2 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra eredeti célkitűzéseinek hasonlóságára [id.] Kántor Lajos hívta fel a figyelmet. L. *Kántor Lajos*: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében. EM 45. (1940) 103–117. A Verein für Siebenbürgische Landeskunde törekvései a közgyűléseken elhangzott beszédekből jól megismerhetők (L. a VerArch évfolyamait).

azt a célt, mely mindegyikőjüknél ugyanaz volt: saját népiségük védelme a művelődés fegyvereivel.

Az erdélyi nemzetiségek népi erőinek századok óta az élet minden vonalán máig tartó mérkőzésében ezeknek a 19. század gondolkozásából fakadt intézményeknek fontos szerepük volt, s ez a szerep belátható időnkig meg is marad. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának hivatását vizsgálva, e körülmények tudatában, ma is időszerűnek érezzük gr. Mikó Imre figyelmeztetését: „Jaj a nemzetnek [...], melynek élettáblájára vagy semmi sincs följegyezve, vagy amit az elődök századok során ráírtak, az utód előtt érthetlenné válik, vagy önhanyagsága és ellenséges kéz miatt letörlődik! Én irtózom rá is gondolni, hogy e sors valaha nekünk részünkre jusson. A nemzetnek saját történeteit elfeledni nem kevesebb, mint saját életgyökereit, a földből, melyen áll, s amelyet hazájának nevez, botor gondatlansággal s szántsándékosan kiszagatni; nem kevesebb, mint lételét önként feladni.”³

1.

Levéltárunk gyökerei, mint láttuk, egészen a Nemzeti Múzeum megalapításáig nyúlnak vissza. A Kemény-féle oklevélgyűjtemény a kéziratokkal együtt a múzeum tényleges megalapítása (1859) után természetesen a könyvtár része lett. A múzeumi könyvtár és levéltár első évtizedeinek egymásba fonódó szárait bogozgatva, lehetetlen észre nem venni azt a nagy hasonlóságot, mely gyűjteményeink és a Magyar Nemzeti Múzeum azonos tárainak sorsa között volt.⁴ Mindkét helyen azonos fejlődési fokozatok, kezelési elvek, megoldásra váró kérdések, rendezésükre irányuló kísérletek figyelhetők meg. Különbségek csupán az Erdélyi Nemzeti Múzeum fiatalabb voltából és kisebb méreteiből adódnak. A szervezők előtt mintaképként kétségtelenül a pesti Nemzeti Múzeum lebegett, de ezek a párhuzamosságok – véleményem szerint – minden hasonló összetételű gyűjteményben törvényszerűen fellépő jelenségeknek tekinthetők.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum tényleges megalakulását előkészítő tervek egyikében felmerült ugyan a könyvtár és ásványtár mellett önálló gyűjteményként a levéltár is, de ezen akkor kétségtelenül nem érthettek mást, mint a történeti forrásokat egybefoglaló kéziratárat.⁵ Hiszen a két Kemény gróf „több ezer eredeti hivatalos és status-levelezéseket, eredeti békekötéseket, eredeti

³ Gróf Mikó Imre: Irányeszmék. Pest 1861. 69–70. (Klny. a Budapesti Szemléből).

⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum első évtizedeinek történetére nézve l. *Sulica Szilárd*: A múzeumi levéltár kialakulása. *LtKözl* 10. (1932) 177–222.

⁵ Mikó I.: Erdélyi Múzeum i. m. 196.

országos t. cikkeket, régi honi törvénykönyveink eredeti pecsétetes példányait és számos egykorú történetírók kéziratait sat.” ajánlotta fel.⁶ Hasonló jellegű volt Mike Sándor, Ötvös Ágoston, gr. Gyulay Lajos és több más adományozó gyűjteménye. Ezek tehát az akkori könyvtárak szerkezetének megfelelően csakis a könyvtár úgynevezett kéziratárába kerülhettek, melyben így nemcsak a mostani fogalmaink szerinti kéziratok kaptak helyet, hanem minden kézzel írott darab, tehát oklevelek és egyéb, tisztára jogi tartalmú iratok is. Minthogy a kéziratár és könyvtár kezelője általában ugyanaz a személy volt, a jobban gyarapodó és többektől használt nyomtatványosztály gondozása annyi munkát adott, hogy az iratanyag rendezésére csak olyan tisztviselő szakíthatott néha időt, akit hajlamai különösen vonzottak a történettudomány felé.

Ilyen gondviselőt kapott az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltári anyaga Szabó Károly, a nagy magyar bibliográfus és forrásközlő történész személyében; ő az oklevélgyűjteményt szabad ideje feláldozásával időrendbe rakta és regesztáit 1540-nel bezárólag közzé is tette.⁷ A két Kemény és Mike Sándor gyűjteményét is lajstromozni akarta, de a halál megakadályozta tervének kivitelében.⁸

1883-ban Esterházy János gróf letételével megindult a Levéltár mai összetételének kialakulása. Minthogy levéltárát még maga a letevő gróf időrendbe rendezte, bekerülése nem vetette felszínre azokat a kérdéseket, melyek a mesterségesen kialakított, belső összefüggést nélkülöző kéziratárak és a szerves egységként fejlődött levéltárak együttkezelése során elkerülhetetlenül felmerülnek. Levéltárunk és a Kéziratár útjainak szétválasztása azonban mégiscsak innen számítható, mert minthogy a letét nem volt beosztható az oklevélgyűjtemény időrendjébe, a Kéziratár keretein belül egy csoport keletkezett, mely az 1896-ban bekerült hatalmas Wesselényi-levéltárral egyszeriben a kéziratok anyag nagyobb és egészen elütő gondozást kívánó része lett. A Kéziratár kezelője 1891–99 között a könyvtár új igazgatója, Ferenczi Zoltán lett. A levéltári anyagban végzett munkái közül megemlítendő, hogy egyéb elfoglaltsága mellett éveken át saját kezűleg rakta időrendbe a Wesselényi-levéltárát.⁹

Erdélyi Pál könyvtárigazgatói kinevezésével (1900) minden vonalon megindult nagy korszerűsítés során végre 1903-ban kikerülhetetlenné vált a kéziratok gyűjtemények sorsának gyökeres rendezése is. 1902-ben ugyanis örövendesen megindult a levéltárak letétbe helyezése. Minthogy a könyvtár vezetősége egyéb sajátos teendőivel volt elfoglalva, az intézetnek csupán kiegészítését jelentő levéltári anyag tervszerű gyarapítására korábban nem voltak elgondolásai. A kéziratok gyűjtemények 19. század végi gyarapodása egyesek adományából adódott; a gyér vásárlások „diplomák” és politikai, irodalmi vagy „ér-

6 Uo. 189.

7 Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata (1232–1540). TTár 12. (1889) 523–554., 728–752.; 13. (1890) 102–129., 328–359. (Klny.-ban is.)

8 Szabó Károly: Jelentés a könyvtár állásáról. Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának kiadványai 6. (1889) 274. és 7. (1890) 305.

9 Az Erdélyi Múzeum-Egylet közgyűlése. EM 15. (1898) 294.

dekesebb” tartalmú levelekre korlátozódtak. A levéltári szemlélet hiánya volt az oka annak, hogy mikor a Múzeum bőkezű adományozói családi levéltáraik középkori okleveleit és véleményük szerint megőrzésre érdemes vagy közérdeklődésre számítható darabjait a könyvtárnak ajándékozták, senkinek sem jutott eszébe a teljes levéltár beszállítása.

Kelemen Lajos nevéhez fűződik annak a felismerése, hogy önkényes szemelgetés helyett egész levéltárakat kell gyűjteni. Világosan meglátta, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum akkor felel meg eredeti feladatának, ha a magánkézben megmaradás minden reménye nélkül kallódó levéltárakat összegyűjti tudományunk számára. Elgondolása szerint így az „Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára [...] hatalmas erdélyi magyar levéltárrá nő meg, amelyben összesimulnak a nemzet minden rétegének emlékei”.¹⁰ Nagyszabású mozgalom indítandó tehát a vészesen pusztuló magánlevéltáraknak a Múzeumba gyűjtésére. Célkitűzése annyira friss és a hagyományokkal egyező, hogy ma is ebben az irányban kell haladnunk tovább. Az ő személyes fáradásának, éveken át tartó tervszerű sajtóhírverésének köszönhető, hogy a könyvtár kéziratok osztályából kinőtt az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. Szerény névtelenségben végzett lelkes munkája, melynek gazdag eredményét ma magunk előtt szemlélhetjük, részleteiben csak a könyvtár és a Múzeum-Egyesület irattáraiból ismerhető meg. Ezek alapján azonban joggal tekinthetjük az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát mai formájában Kelemen Lajos legszemélyesebb munkájának, élete főművének.

Nagy lendülettel megindított gyűjtése már az első évben fényes eredménnyel zárult: tíz családi levéltár került a könyvtár birtokába részint letét, részint vétel útján. Köztük olyan nagyok is, mint a gr. Bánffy- és a gr. Lázár-levéltár. A hirtelen bezúduló hatalmas anyag azonban szétfeszítette a kéziratár kereteit. A helyzet tarthatatlanná vált, gyors és alapos rendezést követelt. Nem lehetett többé vitás, hogy a tekintélyes kéziratok gondozása külön szakembert kíván, s hogy meg kell vonni a határt a kéziratár és levéltár között.¹¹

Az első kérdés Veress Endre dr. dévai főrealiskolai tanár, a későbbi termékeny forráskiadó 1903 őszén történt berendelésével elintéződött. Ettől kezdve van a Levéltárnak, egyelőre még a Kézirattárral együtt, a könyvtár egyéb gyűjteményeiben nem foglalkoztatott külön tisztviselője.

Az eredményes rendezés és használhatóság előfeltételét: a levéltár és kéziratár szétválasztását Veress még 1904 folyamán elvégezte. Megállapította a rendezési elveket, s a következő évben kialakította azokat a csoportokat, melyek némi módosítással ma is megvannak.¹² Erdélyi Pál igazgató jelentéseiből

10 Kelemen Lajos: Levéltáraink és az Erdélyi Nemzeti Múzeum. GenFüz 5. (1907) 13–15.

11 Erdélyi Pál: Jelentés a könyvtárról. EM 21. (1904) 217.

12 Veress szétválasztása után a Levéltár a következő csoportokra tagolódott: Oklevelek törzsgyűjteménye, eredeti és egykorú másolatú oklevelek, újabb kori oklevélmásolatok és kivonatok, nyomtatott oklevelek 1711-től, címeres és rangemelő oklevelek, céhiratok, családi levéltárak. A Kézirattárban maradtak gr. Kemény József kézirati gyűjteménye, gr. Kemény Sámuel kéziratai, Mike Sándor gyűjteménye, országgyűlési irományok, kéziratok törzsgyűjteménye, kódexek.

Levéltári anyag rendezés előtt

látható, hogy az egyes gyűjtemények anyagáról tájékoztató korábbi jegyzékek hiányában az összekeveredett vagy egybeosztott állagok szétválasztása rendkívül nehéz feladat elé állította a levéltárost. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy „a történeti alakulás” szerinti keretek megtartásának egészen modern rendezési elvét nem sikerült mindenütt megvalósítania. Minthogy a rohamosan gyarapodó gyűjteményt a kutatók számára sürgősen használhatóvá kellett tenni, a kéziratár és a levéltár közti határvonal megvonásakor, nem maradván idő az elvek tisztázására, külső szempontok szerint kellett eljárniuk.¹³ Így eshetett meg például, hogy a Kemény József és Sámuel, valamint Mike Sándor könyv alakba kötött okmánygyűjteménye a szétválasztás után is egy ideig még a Kéziratárban maradt, vagy hogy a céhlevéltárak iratanyagát a Levéltár, jegyzőkönyveit a Kéziratár kezelte. A provenienciavé és a levéltárakat szervesen fejlődött organizmusoknak tekintő modern levéltárszemlélet uralomra jutása előtt azonban az ilyen jelenségek általánosoknak tekinthetők.¹⁴

13 A levéltárak és kéziratárak gyűjtési körének meghatározására l. *Herzog József*: Mi tartozik a levéltárba és a könyvtárba? In: *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*. I. Bp. 1937. 13–20.; *Fitz József*: A könyvtár gyűjtőköre. MKSz 61. (1937) 273–297.

14 Vö. *Varga Endre*: A proveniencia elve. *Ltközl* 16. (1938) 14–44.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának egyik raktárterme
az Egyetemi Könyvtár épületében

Az anyagot a kutatás számára ugyanúgy cédulakatalógussal akarták hozzáférhetővé tenni, mint ahogy korábban a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára próbálta.¹⁵ A különböző színű, a modern nyomdatechnikát is segítségül hívó cédularendszer azonban éppen úgy nem váltotta be a hozzá fűzött nagy reményeket, mint a kezdetlegesebb pesti kísérlet; ez az elgondolás ugyanis könyvtári anyagban fogant, a levéltáraktól azonban mindig idegen maradt.

Veress eredeti elképzelése szerint kicéduláznak „minden 1541-ig, tehát Erdélyország kialakulásáig terjedő oklevelet, tekintet nélkül tartalmára; másodsor pedig rendezzük és feldolgozzuk az 1690-ben önállóságát veszített erdélyi fejedelemség 150 évéből való fejedelmi leveleket s ebből a korszakból kiválogatott fontosabb köztörténeti, vallásügyi, gazdasági és művelődéstörténeti iratokat [...] Párhuzamosan halad ezzel az 1541 utáni korszak anyagának feldolgozása, úgy a Törzsgyűjteményben, mint a családi levéltárakban, míg a feldolgozásra és cédulázásra nem eléggé fontos iratok – az egyes gyűjteményeken belül – időrendi limbuscsomagokba tételnek.”¹⁶

¹⁵ *Sulica* Sz.: Múzeumi levéltár i. m. 188., 199–208.

¹⁶ *Erdélyi Pál*: Jelentés a könyvtárról. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület évkönyve az 1906. évre. Kvár 1907. 51.

Ezt a tervet már születésekor is csak nagy derűlátással lehetett megvalósíthatónak és célravezetőnek tartani. Levéltárunk nem várt hatalmas gyarapodása pedig hamarosan be is igazolta, hogy a ráfordítandó töméntelen munka nem áll arányban a rendszer használhatóságával. Anyagunk ugyanis szinte teljesen családi levéltárakból kerülve ki, a fenti cédlarendszerbe éppen a gyűjtemények zömét alkotó birtokjogi iratok nem kerültek volna be. Sokkal hasznosabbnak bizonyult a levéltárak régi rendjének visszaállítása és könnyebbnek az elenchusok után való tájékozódás. A nagy szorgalommal és ötletesen felépített katalógusrendszernek torzója is négy nagy szekrényt tölt meg. A beleölt sok munka azonban így sem veszett teljesen kárba, mert a két Kemény-, Mike-, Törzsgyűjteményhez, s több kisebb mesterségesen alakított iratcsoporthoz (Címereslevelek, Céhiratok stb.) tájékoztatóul jól használható. A Törzsgyűjteménybe és a fenti csoportokba beosztott új darabokról ma is készül cédula, s így elkerülhető, hogy az egyre növekedő mesterséges gyűjtemények végül olyan alig használható irathalmazzá váljanak, mint amilyen például a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának törzsanyaga.

A századfordulótól az új könyvtárépületbe költözésig (1908) megtett fejlődést mi sem mutatja jobban, mint az, hogy korábban a Kézirattárral együtt egy kis szobában kezelt Levéltárnak ekkor már az épület második emeletén mindkét szárnyra szüksége volt. A nagy költséggel mutatós termékké kiépített raktárhelyiségek tűzmentes fémdobozai rohamosan teltek meg a bekerülő levéltárak anyagával. Bár a vezetőség megértése folytán a rendezésben több napidíjas egyetemi hallgató is segédkezett, a háború kitöréséig a munkálatoknak csak egy részét sikerült elvégezni. A körülmények változtával a munka üteme meglassult, a gyarapodás azonban nem szűnt meg. A háború alatt került a Múzeum gondozásába a gr. Nemes család, a br. Szentkereszthy család, br. Kemény Anna, Sarkantyús-Gyulay Richárd levéltára és több kisebb iratgyűjtemény.

2.

A nagy összeomlás után, 1919-ben aztán egyszeriben megváltozott minden. Az egyetemi könyvtárral egyesített múzeumi könyvtár egyik osztályaként a Levéltár román igazgatás alá került, de kezelője továbbra is a Veresst 1918-ban felváltó Kelemen Lajos maradt. A múzeumi gyűjtemények helyzetének rendezetlensége a közönség adakozó kedvére nagyon káros hatást gyakorolt. Senki sem akarta, hogy családjának kegyelettel őrzött emlékei, sokszor bizalmas irományai esetleg egyszer idegen kézre kerüljenek, maga se juthasson hozzájuk, vagy később talán el is pusztuljanak. A magyar közönség ugyanis már az impé-

riumváltozás első éveiben keserves tapasztalatokat szerezhetett, hogy az új uralom miként viseli gondját azoknak a gyűjteményeknek, melyeket a társadalom áldozatkészsége a tudomány és művelődés szolgálatára létesített.

Az elmondottakból kiderült, hogy a Levéltárat a magyar társadalom növelte naggyá letételeivel, vásárlás útján csak kismértékben gyarapodott. A közönség letéteményező kedvének megszűnése intézményünk számára annál szomorúbb következményekkel járt, mert ezzel egyidejűleg teljesen elapadtak azok a források is, melyekből a vásárlásokat fedezni lehetett volna. A román állam csak a jogok gyakorlásában tekintette magát a magyar állam jogutódjának, kötelezettségei teljesítésében azonban nem. Az egyetem rendelkezésére bocsátott múzeumi gyűjtemények használatáért járó bért az új hatalom nem fizette, s így a Múzeum, anyagi eszközök hiányában, tétlenségre volt kárhozthatva.

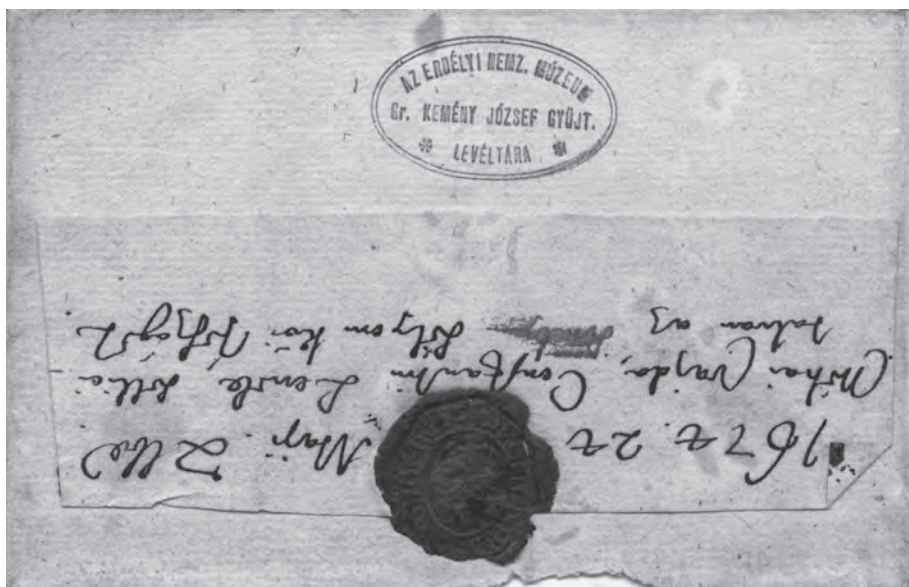
Ezeknek a szomorú tényeknek igazi jelentőségét a Levéltár fejlődésében még akkor sem ábrázolhatjuk elég hűen, ha az 1903–1918. évek gyarapodását összevetjük az 1919-től 1940 szeptemberéig terjedő időszak szerzeményeivel. A Kelemen-féle gyűjtés megindulásától a magyar uralom megszakadásáig 93 családi, céhlevéltár, kisebb-nagyobb iratgyűjtemény, személyi levéltár került az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába. Ezzel szemben a román uralom huszonnégy éve alatt az Ugron-levéltáron kívül csak a Sombory család levéltárának 426 darabból álló töredéke, a 300 darabot számláló Czikmántori levelesláda és Szabó Károly írói levelezése növelte a régi állományt. Mindezek a levéltárak, mind az ajándékozott vagy vásárolt egyes darabok Kelemen Lajos levéltáros személye iránti bizalomból kerültek be, némelyik ideiglenes letétként, azzal a kikötéssel, hogy ha a Levéltár kezelője nem magyar nemzetiségű, tulajdonosaik kivehetik őket.

Gyarapodási naplónkat forgatva kibontakozik előttünk az a felelősségtudattól terhes munka, amelyet a levéltáros mindig vállalt, ha arról volt szó, hogy múltunk egy-egy veszni indult darabjának megvásárlására az üres múzeumi pénztár mellett magánosok áldozatkészségét élesztgetve, előteremtse a szükséges összeget.

A gyarapításnak ilyen körülményes módja megakadályozta a Levéltárat hivatása teljesítésében. Fontos érdekek azt kívánták volna, hogy a Múzeum Levéltára mindent elkövessen a magyar magánosok kezében lévő iratanyag megmentése érdekében. A román földreform ugyanis ezrével tette tönkre a magyar földbirtokos osztály tagjait, s amikor végül a kisajátított birtokhoz tartozó udvarház is gazdát cserélt, az ősi fészekben őrzött levelek legtöbbször nem tartoztak azon értékek közé, amelyeket a család a nagy hajótörésből mindenképpen megmentendőnek érzett. Soha annyi levelesláda nem kótyavetyéldött el Erdélyben, mint a román uralom alatt. A repatriáló családok olcsón elvesztegetett holmija között is sok esetben ott hányódott – különösen, ha több láda levél elszállításáról lett volna szó – a család múltjának minden írásos emléke. Megmaradt értékek között kutatva a romok között, most döbbenünk rá művelődésünk emlékeinek arra az irtására, amely a szerencsétlen körülmények folytán itt végbement.

Levéltári munkaeszközök

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának tulajdonospecsétje egy Apafi Mihálynak címzett levélen (1672)

Az erdélyi magyarságnak ez az intézménye, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, mely hivatott lett volna a nagy változásban elbukott családoktól vesztükre hagyott iratokat a nemzet és a tudomány számára megmenteni, eszközök hiányában kénytelen volt nézni és legfeljebb az utókor számára feljegyezni százados értékek megsemmisülését. A román uralom mérlegét nem a 93 : 4 gyarapodási arány érzékelteti, hanem azoknak a levéltáraknak a hosszú sora, melyek szervezett mentőmunka esetén bizonyára jelentősen gyarapították, úgy lehet, meg is kétszerezték volna a jelenlegi anyagot.

Levéltárunk a román egyetemi könyvtár árnyékában jelentősen ugyan nem gyarapodhatott, de falain belül a háború előtti rendezés szerves folytatásaként tovább haladt a munka. A könyvtár román vezetősége sokáig nem törődött a teljesen magyar jellegű Levéltárral; ez a munkák gyors elvégzését megnehezítette ugyan, de ezáltal legalább kellemetlen beavatkozásoktól mentesült a gyűjtemény.

A levéltáros munkáját nagyon megszorította az intézmény jelentőségének hirtelen növekedése. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára hamarosan az egész romániai magyarság levéltára lett, minthogy egyedül ide fordulhatott bizalommal ilyen természetű kérdéseiben. Ide futott be a levéltároshoz intézett magánkérésként mindaz a sok családtörténeti kérdezősködés stb., melyeknek elintézése az Országos Levéltárban több referenst foglalkoztat. De megnőtt a Levéltár jelentősége az egész magyar tudomány számára is. Erdély múltjával foglalkozó csonkaországi kutatók éppen úgy nem nélkülözheték az itt felhalmozott s Erdély történetére nézve ebben az időben leggazdagabb kincsesbányát, mint az itthon maradtak megcsappant csoportja sem tudott nélküle dolgozni. Mindezek kiszolgálása, útbaigazítása, egy-egy csonkahazai tudós vidéki kutatóútjának előkészítése, mind-mind a múzeumi levéltáros vállát terhelte. Levéltárunk központi szerephez jutott az erdélyi tárgyú tudományos kutatásokban. Ennek a feladatkörnek a kialakítása és eredményes betöltése az adott eszközök és körülmények között egyedül Kelemen Lajos óriási anyagismerete és tudását önzetlenül osztogató bőkezűsége tette lehetővé.

Rendező munkájához Kelemen Lajos csak 1936-ban kapott segítséget a Múzeum-Egyesülettől Szabó T. Attila dr. személyében. Kettőjük munkájával alakult ki több családi levéltár végleges rendje.

Ebben az időben azonban már az egyetemi könyvtár vezetősége is határozott lépéseket tett, hogy Kelemen Lajos nyugdíjba vonulása után román levéltárost tegyenek a gyűjtemény élére. 1936-tól mint az Állami Levéltár szolgálatra beosztott tisztviselője a Múzeum Levéltárában dolgozott David Prodan, 1937-ben végleg ide nevezték ki, 1938-ban pedig Kelemen Lajos helyére őt állították. Ezzel a Múzeum legnemzetibb gyűjteménye is elvesztette magyar őrét. Tárgyilagosan meg kell azonban állapítanunk, hogy Prodanban képzett, európai látókörű, művelt szakembert kapott a Levéltár. Itteni működése alatt legjobb tudása szerint becsületesen gondját viselte az őrizetére bízott anyagnak, magyar kutatók munkája elé nem gördített akadályt. Jóakarátának és becsületességének tulajdonítható, hogy a Levéltár anyaga a románok kivonulásakor nem szenvedett semmiféle veszteséget.

3.

1940. augusztus 31-ével újból megnyílt az út a Levéltár továbbfejlesztésére. Gyűjteményeink jelentőségének felismerése olvasható ki abból a tényből, hogy a nélkülözhetetlensége miatt nyugdíjból visszahívott, múzeumi és levéltári főigazgatónak kinevezett Kelemen Lajos mellé még két tudományos tisztviselőt osztottak be. A személyzetnek erre a növelésére feltétlenül szükség volt, hogy az intézmény a megoldásra váró feladatokkal megbirkózhasson. Alábbiakban megkíséreltem röviden körvonalazni azokat a célokat, melyeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára az uralomváltozás utáni új évszázad hajnalán maga előtt lát.

Az új hatalom az erdélyi magyarság életének minden terén olyan változásokat idézett elő, melyeket ésszerűtlen volna figyelmen kívül hagyni. Szervezeteinek – így a Levéltárnak is – azokat a hiányait, melyek a magára-hagyatottság időszakában minduntalan bántóan tűntek elő, a kisebbségi élet tanulságainak megfelelően, feltétlenül pótolnia kell.

Ha a fő irányelvek változatlanok is maradtak, minden kor a maga szellemében igyekezett a Levéltár feladatát meghatározni, munkaterét kiteljesíteni. Gr. Kemény József és Sámuel szerint a felállítandó múzeumi könyvtár és kéziratár feladata „a hajdankor mindennemű, főleg pedig diplomaticai romjait pusztulástól megmenteni, s azokra mint megannyi polgári erényt gerjesztő emlékoszlopokra visszatekintve nemzetiségünk emlékét fenntartani, hogy így a hajdankornak mára is kiható következményeit a mai morális, politikai és literaturai közmíveltségre és annak elkerülhetetlen szükségére alkalmazván, az idő szellemével ezután is okosan és alaposan előhaladhassunk.”¹⁷

Erdélyi Pál könyvtárigazgató a Levéltár és Kéziratár szétválasztása idején „a történeti szerepet játszott családok és nemzetségek levéltáraival egy erdélyi nemzetségi levéltár kialakulására” számított, mely „az erdélyi nemesség és magyarság történetének és az erdélyi irodalom és tudományosság múltjának letéteményese” lesz.¹⁸ Néhány évvel később Kelemen Lajos tollából egészen világos és modern fogalmazásban megkapjuk a Múzeum Levéltárának feladatkörét. Szerinte „erdélyi magyar levéltárrá” kell átalakulnia, „amelyben összesimulnak a nemzet minden rétegének emlékei”.¹⁹ A közelmúlt tapasztalatai határozottan meggyőzhettek mindenkit afelől, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának valóban a legtágabb értelemben az erdélyi magyarság nemzeti levéltárává kell fejlődnie. Ennek a különleges erdélyi feladatnak a megvalósításakor azonban feltétlenül tekintettel kell lennünk a magyar levéltárügy egészének érdekeire. Elgondolásunkat tehát úgy kell összhangba hoz-

¹⁷ Mikó I.: Erdélyi Múzeum i. m. 188.

¹⁸ Erdélyi P.: Jelentés i. m. EM 21. (1904) 217., 218.

¹⁹ Kelemen L.: Levéltáraink i. m. 14.

nunk az egyetemes magyar levéltári törekvésekkel, hogy amikor sajátos helyi feladatainkat munkáljuk, egyben az egész magyar levéltárügy sorsát érintő tervek megvalósítását is segítsük elő.²⁰

Felmérve az előttünk lévő eddigi hatalmas munkateret, be kell látnunk, hogy megművelésére az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának erői magukban elégtelenek, s ez túl is nyúlik sajátos feladatkörén. A román hatalom gazdálkodása olyan tragikus helyzetbe juttatta az erdélyi levéltárügyet, hogy a bajok orvoslása, s főként a rendkívül megcsonkult régi anyag biztosítása a tudományos kutatás számára gyökeres újítások nélkül el sem képzelhető. A magánlevéltárak fentebb vázolt pusztulásához hasonló nagy veszteségek érték a törvényhatóságok anyagát is. Aki látta a nedves pincében ujjnyi vastag penész alatt rothadó iratcsomókat, vagy járt a derékmagasságban földre ontott kibomlott fasciculusok tetején, nem szabadulhat attól a gondolattól, hogy a további veszteségek csakis a magyar levéltár-politika követelte kerületi levéltár felállításával kerülhetők el.

Levéltárpolitikánk célkitűzéseinek megvalósítására az előfeltételek – véleményem szerint – az ország egyetlen részén sem olyan kedvezőek, mint Erdélyben, de tegyük hozzá azt is, hogy az utolsó két évtized pusztításai folytán sehol sem olyan halaszthatatlanul fontos a modern levéltárvédelem megszervezése, mint éppen a Királyhágón innen. A közlevéltári anyag biztosítása ugyanis a kerületi levéltárral elintézhető, az Erdélyi Nemzeti Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum Levéltárában pedig adva van a társadalom kezdeményezte, nagy múltú gyűjtőlevéltár a magánlevéltárak számára.²¹ A közönség és az említett két levéltár közötti évtizedes kapcsolatok egyenesen predestinálják őket azoknak a kényes kérdéseknek tapintatos és célhoz vezető megoldására, melyek oly nehézzé teszik a magánlevéltárak ügyének rendezését.

Erősen reméljük, hogy az erdélyi kerületi levéltár pillanatnyilag elaludt terve mégiscsak hamarosan megvalósul, s így a területi kormányzati, bíraskodási, közigazgatási szervek és állami üzemek, hatósági önkormányzatok és testületek, káptalanok és konventek hiteleshelyi országos levéltárai megkapják szakavatott őrizőjüket, illetőleg felügyelőjüket. Ezáltal az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára mentesülne tudatlan selejtezőktől pusztulásra ítélt hatósági iratanyag megmentésével járó munkától és költségektől. A háború előtt ugyanis a felügyelet szervezetlensége miatt a Múzeum Levéltárának ilyen feladatokat is kellett vállalnia. A végzett munka nagyságának

20 A magyar levéltári törekvések a m. kir. Országos Levéltár folyóiratából, a Levéltári Közleményekből ismerhetők meg. Különösen a következő alapvető értekezésekre hívjuk fel a figyelmet: *Szabó István*: A magyar levéltárvédelem kérdése. *LtKözl* 9. (1931) 151–225.; *Uő*: A magánlevéltárak ügye. *LtKözl* 18–19. (1940–41) 76–105.; *Jánossy Dénes*: Nem állami levéltáraink védelme. *LtKözl* 14. (1936) 105–135.; *Szabó István*: A magyar levéltári irodalom feladatai. *LtKözl* 14. (1936) 7–22. Munkatervünket az idézett cikkekben kifejtett elvek alapján igyekeztünk összeállítani.

21 *Szabó I.*: Levéltárvédelem i. m. 220.

és eredményességének beszédes bizonyítékai a raktárunk polcain sorakozó megmentett iratkötegek (a régi kincstári levéltárnak, Kolozs vármegye, Kolozsvár és Marosvásárhely levéltárainak stb. töredékei), és a selejteztető hatóságokkal folytatott kiterjedt levelezés.

A felállítandó kerületi levéltár tehát az állami és hatósági (köz)levéltárak gondozását végezné, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára pedig csak a magánlevéltárak gyűjtésére szorítkoznék. Munkaterületének ez az új körülhatárolása egyáltalában nem érinti a Levéltár nemzeti jellegét, mert a viszonyok ismeretében nyugodtan állíthatjuk, hogy nemzetiségeink a tulajdonukban lévő iratanyagot sem a múzeumi, sem pedig a kerületi levéltárnak nem lesznek hajlandók beszo­l­gá­lat­ni. Ha pedig egyszer a magánlevéltárak védelmére törvényes intézkedésünk lesz, a szászok és románok bizonyosan meghozzák azt az áldozatot, hogy irataikat a követelményeknek megfelelően maguk gondozhassák.²² Levéltárunkba tehát ezután is csak magyar kézben lévő anyag kerülne. Az erdélyi fejlődés és helyzet ismeretében a magánlevéltárak védelme csak a fenti elképzelés szerint látszik kielégítő módon megoldhatónak.

Szemben a közhatósági anyagot kezelő kerületi levéltárral, gyűjteményünk az erdélyi magyarság életének írásos emlékeit kívánja megőrizni. Gyűjtési körébe tartoznak tehát mindazoknak a szervezeteknek levéltárai, melyekben a magyar társadalom közösségi élete folyik; azoknak a vállalkozásoknak, egyéneknek az iratai, amelyek és akik a magyarság életében fontosabb szerepet játszottak. Az ilyen természetű iratanyag­nak levéltárvédelem alá vonása a szakirodalom határozott követelése, megvalósítása erdélyi viszonylatban halaszthatatlan feladat.²³

Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy Erdély magyar népe az elmúlt húsz esztendő alatt sajátos életét csak az állami hivatalos kereteken kívül meghúzódó, zárt szervezeteiben élhette. Álcázatlan életmegnyilvánulásait tehát hiába keresnök a közhatósági levéltárakban, amikor azok az egyházak és társadalmi szervezetek irattáraiban rejtőznek. Az új uralom második évtizedében a magyarság kénytelen volt, szellemi és anyagi téren egyaránt, úgy, amint azt például a szászok már századok óta teszik, teljes ön­ellátását előkészíteni. Lassan tehát az élet minden terén megszülettek saját szervezetei, melyekben külön nemzeti élete lezajlott. Például ha valaki az erdélyi magyar mezőgazdaság román uralom alatti helyzetével kívánna foglalkozni, sokkal értékesebb anyagot találna az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet irattárában, mint a mezőgazdasági kamaráknál. Erre az időszakra a magyar magánlevéltárak elsőrangú forrássá lépnek elő, megmentésük tehát nemzeti feladat.

Hogyan akarunk majd megfelelő távlatból erről a nehéz korszakról tárgyilag­os képet kapni, ha most nem gondoskodunk intézményesen forrás-

22 A szász levéltárügy fejlődése az első világháború után határozottan ilyen irányú. Vö. *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi szász levéltárak két utolsó évtizede. *LtKözl* 18–19. (1940–41) 549–554.

23 L. a fentebb idézett cikkeket.

anyagának megőrzéséről? Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára hagyományaihoz válnék hűtlenné, ha minden tőle telhetőt meg nem tenne, hogy újkori történelmünknek ez a talán legkeservesebb, de fontos tanulságokkal terhes negyedszázada ne maradjon beíratlan fehér lap múltunk könyvében. Hiszszük, hogy e társadalmi egyesületek jelenlegi vezetői megértéssel fogadják kérésünket: helyezték irataikat letétbe az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába. Tisztában kell lennünk ugyanis azzal, hogy az uralomváltozással járó átalakulás után ezeknek a szervezeteknek a teendője módosulni, jelentőségük a magyarság egyeteme számára természetesen csökkenni fog, mivel régi szerepüket állami szervek töltik majd be. Az pedig általános tapasztalat, hogy hatalmas levéltárak is rövid időn belül szétszóródnak, ha a létrehozó szervezet működése módosul, megszűnik, vagy fontos gyakorlati érdekek nem követelik a holt anyag további őrzését.

A tudomány és az erdélyi magyarság legfőbb érdeke tehát, hogy ezeknek a levéltáraknak végleges megőrzése például az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel kötendő szerződések révén biztosíttassék. Nagy múltú társadalmi egyesületeink irattáraiban bőségesen található olyan anyag, melyre a folyó ügyvitelnek nemhogy szüksége nincs többé, hanem egyenesen útjában áll. Az ilyen levéltárivá érett irattári anyagokat adnák át a létrehozó szervek megőrzés végett az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának. A kötendő szerződésben szabályoznák a később termelendő iratanyag fokozatos átadásának időpontját is. Körülbelül 10-15 esztendőben lehetne megszabni az irattári kezelés idejét. Az ennél régebbi iratok minden év végén átadandók lennének a Múzeum Levéltárának. Természetesen az átadás időpontja esetenként volna megállapítandó, mert egyes szervezeteknek rövidebb, másoknak hosszabb ideig van szükségük iratanyagukra. A Múzeum Levéltára kötelezné magát, hogy az átvett iratokat saját költségére rendezteti, szakszerűen kezelteti, megőrzi. Karbantartásukhoz szükséges anyagok (kemény papírtáblák, hevederek, borítólapok stb.) beszerzésének minden költsége a Levéltár terhelné. A betevő szervezet bármikor betekinthesse irataiba, a folyó ügyekhez szükséges előiratokat a Levéltár ki is kölcsönözné. A levezőknek jogukban állna, ha fontos érdekek megkívánják, irataik bizonyos részét, vagy akár egész anyagukat a szükségesnek látszó időre a kutatás elől elzárni.

A szervezetekre tehát a letétbehelyezésből semmi hátrány nem származhat, sőt mentesülnek attól a súlyos felelősségtől, mellyel az őket létrehozó és tápláló magyar társadalom irányában működésük írásos emlékeinek megőrzésével feltétlenül tartoznak. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára nem magának kér, hanem a magyar közösség számára kéri azt, ami az övé.

Alább név szerint is megemlítünk néhány politikai és társadalmi szervezetet, melyeknek iratanyagát tudományos kutatásunk nehezen nélkülözheti. Felsorolásunk nem törekszik teljességre, s nem értékelést fejez ki, csupán a vázolt gyűjtési kör határait kívánja érzékeltetni.

Feltétlenül szükséges volna a romániai magyarság egyetlen politikai szervezetének, a Magyar Párt, s a feloszlata után alakult Magyar Népközösség központi és főbb szervezeti irattárának fennmaradását biztosítani, a politikai vezető egyéniségek személyi levéltáraival együtt. Ennek történetírásunk számára való rendkívüli fontosságát felesleges kiemelni. Az anyag bizalmas részeinek egy időre való zárolásával és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának félreérthetetlenül magyar nemzeti jellegével minden felmerülhető aggodalom és ellenvetés elhallgatható.

Szintén az egész erdélyi magyarságot érintő anyagot őriz irattárában az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület. Szerepe a keleti magyar tömbnek népiségéért vívott harcaiban megköveteli irattárának a tudományos feldolgozás számára való biztosítását.

Levéltárunk különös kötelességének érzi, hogy a szintén gr. Mikó Imre alapította Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet iratanyagának megőrzését elősegítse. Ebből lenne megismerhető az a nemzetmentő munka, melyet az Egyesület a román évek alatt gazdasági színvonalunk emelése, s ezáltal a magyarság gerincét alkotó gazdaréteg ellenálló képességének fokozása révén végzett. Emellett bizonyára értékes kiegészítő adatokat várhatnak innen a kutatók a jobbágyság eltörlésével előállott helyzetre és a magyar földbirtok idegen kézre jutására. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület közeledő százesztendő jubileumának nem állíthat maradandóbb emléket, mintha gondoskodik múltja emlékeinek megfelelő őrzéséről.

A nemzeti irányú szépirodalmi törekvések istápolására 1888-ban alakult Erdélyi Irodalmi Társaság, valamint a szerkesztésében megjelent *Erdélyi Lapok* című folyóirat irományainak megmentésével a magyar irodalomtörténetnek óhajtanánk szolgálatot tenni. Hasonló érdekek követelik például a Kemény Zsigmond Társaság irattárában, a megszűnt *Erdélyi Irodalmi Szemle*, az *Erdélyi Fialatok*, *Hitel*, *Pásztortűz*, *Erdélyi Helikon*, *Magyar Nép*, *Ellenzék*, *Keleti Újság* stb. szerkesztőségében a román évek alatt felgyűlt levelezés közgyűjteménybe helyezését. Reményik Sándor írói hagyatéka, levelezése szintén a Múzeum Levéltárában szolgálná legjobban az erdélyi magyarság érdekeit, melyért ő életében annyit égett.

Fontos érdekek kapcsolódnak ahhoz a kérésünkhöz is, hogy az erdélyi irodalmi és művészi élet egy-egy irányítójának, központi szerepet játszott tagjának, például Kemény János bárónak a marosvécsi találkozókkal kapcsolatos levelezése gyűjteményünkben a tudományos kutatás rendelkezésére álljon.

A múzeumával, folyóiratával tudományos célokat is szolgáló Erdélyi Kárpát Egyesület iratai megérdemelnék, hogy elkerüljék az irattárak közös sorsát: a szétkallódást.

A kolozsvári kalandos társaságok 16. századdal kezdődő iratainak létbe helyezésével tudományunk olyan forrásanyagot nyerne, mely éppen magyar városainkban már szinte teljesen elpusztult. A működésükről ké-

szült két tanulmány kellően bizonyítja e társaságok levelesládáinak becsét;²⁴ meggyőződésünk szerint azonban a történelmen és néprajzon kívül más tudományágak is értékes adatokat meríthetnek belőlük, hiszen segítségükkel városunk képeinek egyik legjellegzetesebb színét alkotó hóstáti magyarság sajátos életébe pillanthatunk be. Általuk nagy lépéssel juthatnának közelebb a százezres város árnyékában hagyományos életformáikat őrző magyarjaink megismeréséhez.

Gyűjtési körünknek a magánlevéltárakra és önálló társadalmi intézményeink iratanyagára való korlátozásából folyik, hogy a felsorolt jellegű társadalmi szervezetek iratainak intézményes biztosítása mellett Levéltárunknak vállalnia kell a gazdasági levéltárak megmentését is – legalább addig, míg ilyen céllal külön gyűjtőlevéltár nem alakul. Gazdasági levéltáraink értékére, pusztulásukkal járó pótolhatatlan veszteségekre szakirodalmunk már többször rámutatott, de szervezett mentőtevékenység – sajnos – még nem indulhatott érdekükben, pedig a gazdaságtörténeti kérdéseken kívül sok egyéb problémánkra is belőlük várhatunk feleletet.²⁵

A magyarság vagyonállományában a rendiség megszűnte után az ország egyetlen részén sem következtek be olyan tragikus eltolódások, mint éppen Erdélyben. Ennek a nagy átalakulásnak szomorú eredményeit szemünk előtt látjuk, de részleteit, fejlődési fokozatait csak nagyjából ismerjük. Ma még legkiválóbb gazdaságtörténetészeink sem tudnák megrajzolni az erdélyi nagybirtok gazdálkodását 1848 után; ennek pedig a föld román kézbe csúszása lett a következménye. Eredményét látjuk, de a folyamatot gyökerétől kifejléséig nem tudjuk végigkövetni.

Arra a kérdésre sem kaphatunk egyelőre feleletet, hogy milyen volt az erdélyi nagy- és középbirtok szervezete, üzeme a 18. században. A *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozat²⁶ köteteiben gazdag összehasonlító anyag áll ugyan rendelkezésünkre, de ezekből az erdélyi állapotokra következtetni súlyos tévedésekre vezetne. A Királyhágón innen például nem alakultak ki olyan összefüggő nagy uradalmak, mint az ország más részein, a majorsági gazdálkodás (allodiatura) jelentéktelen maradt. A falvanként kisebb-nagyobb részekből kitevődő birtokok igazgatása eltérő szervezetet kívánt, s ebben a keretben az élet is másképpen folyt, mint a dunántúli vá-

24 Vö. *Lindner Gusztáv*: A kolozsvári Kalandos-társulatok. EM 11. (1894) 65–84., 140–152., 215–226., 373–383. Kovács Lászlónak e társulatok történetével is kapcsolatos tanulmánya a hóstátiak temetkezési szokásairól az Erdélyi Tudományos Intézet első évkönyvében jelenik meg. [L. A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kvár 1944.]

25 Gazdasági levéltáraink értékére újabban Pleidell Ambrus hívta fel a figyelmet. L. *Pleidell Ambrus*: Gazdasági levéltárak. LtKözl 8. (1930) 182–189.; L. még *Varga Endre*: A gazdasági levéltárak Franciaországban. LtKözl 11. (1933) 288–294.; *Uő.*: Ipari, kereskedelmi és pénzügyi levéltárak a nyugati államokban. LtKözl 15. (1937) 58–73. Munkatervünknek a gazdasági levéltárak gyűjtésére vonatkozó részét a fenti cikkek alapján készítettük el.

26 A sorozat a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Művelődéstörténeti Intézetében Domanovszky Sándor irányításával készült doktori értekezéseket tartalmazza.

ruradalmakban. Tudjuk, hogy Erdélyben az egész 18. századra jellemző volt a gazdasági élet pangása, de ennek hullámhegyeit és völgyeit nem ismerjük. Pedig ezzel az általános elszegényedéssel kapcsolatos például a nemesség életszínvonalának megmerevedése, a magyar jobbágy és román jövevény életmódja közti különbség fokozatos elmosódása, de még a másutt oly nagyarányú barokk művészi vállalkozások szerényebb erdélyi méretei is. Végül felesleges hangsúlyoznunk azt, hogy Erdély egy-egy nemzetiségének, vagy csak egyes részeinek a magyarsággal szemben elfoglalt politikai álláspontját időnként mennyire befolyásolták gazdasági megfontolások. Mindezekre a kérdésekre azonban majd csak akkor adható felelet, ha a pusztulásra ítélt levéltári anyagot megmentettük az elkallódástól.

A begyűjtendő gazdasági iratanyag egyik csoportját a mezőgazdasági jellegű uradalmi levéltárak alkotják. Ilyenek azonban az erdélyi birtokfejlődés érintett sajátosságai folytán csak kevés nagybirtokos család kezén képződhetnek. Ezt látszanak bizonyítani a gyűjteményünkben őrzött nagy családi levéltárak, melyekben a gazdálkodásra vonatkozó anyag viszonylag olyan kevés, hogy feltehetjük: a birtokok igazgatása kevés iratot termelt és teljes egészében azt sem őrizték meg hosszabb ideig. Az eredetileg sem bő anyag a régi birtokos réteg fokozatos kicserélődésével a múlt század dereka óta állandóan pusztult, végül a román földreform az addig megmaradtakat is nagyrészt szétzüllesztette. Reméljük azonban, hogy alapos utánjárással mégis sikerül néhány uradalmi levéltárat megmentenünk.

A mezőgazdasági levéltárak mellett jelentősebb kereskedelmi vagy iparvállalataink iratait is szeretnők megóvni a jövő gazdaságtörténeti számára. Nem csupán olyan nagy múltú és eredeti magyar vállalkozás leveleire gondolunk, mint a Bölöni Farkas Sándortól 1825-ben alapított Kolozsvári Gondoskodó Társaság, melyről csak kevesen tudják, hogy a modern szövetkezeti gondolat benne öltött testet először.²⁷ Az Amerikát járt székely halálának századik évfordulóján bizonyára joggal kérhetjük, hogy úttörő kezdeményezése emlékeit biztonságba helyezve, legyenek az egész magyarság közkincsévé. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára annál is inkább örömmel venné a Társaság iratait letétbe, mert Bölöni Farkas Sándor egyik lelkes istápolója volt a múzeumi gondolatnak, melyből intézetünk kinőtt.²⁸ Az első magyar szövetkezet iratai mellett azonban szívesen látnók mindazoknak a kisebbségi sors egymásra utaltságából fakadt életrevaló összefogásoknak az irattárait, melyek a leszegényedett magyarság szétforgácsolt erőit igyekeztek egybefűzni, mint például a Méhkas és a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége stb.

Céhlevéltáraink hosszú sora bizonyítja, hogy Levéltárunk eddig is készségesen állott a régi leveleikről gondoskodni kívánó iparos társulatok rendelkezésére. Most, amikor gyűjtési tervünkben az eddiginél jóval nagyobb teret

27 Vö. Oberding József György: A kolozsvári Gondoskodó Társaság. EM 39. (1934) 79–107.

28 Vö. Kelemen L.: Törekvések i. m. 356–357., 361.

kívánunk biztosítani gazdasági iratanyagunk számára, újból kérelemmel fordulunk az illetékesekhez, hogy a még kinn kallódó irományaikat helyezték Levéltárunkban letétbe. Alapos kutatás után a már régebben letétbe helyezett céhlevelesládák is jelentős anyaggal volnának bizonyára kiegészíthetők.

Példáinkat ismét csak Kolozsvárról véve, nagy nyereségnek tartanók, ha a város gazdasági életében fontos szerepet játszó Kereskedő Társaság, Heinrich-féle szappangyár, Dermata cipőgyár stb. vezetői megértenék törekvéseink jelentőségét, s irattárunk régi részét átadnák megőrzésre.

A kereskedelmi, ipari, pénzügyi vállalatok irattárainál nem kevésbé fontosnak látjuk a minden városban meglévő, de egyre fogyó kereskedő-patrícius réteg tulajdonában hányódó üzleti és családi levelek megmentését. Ennek az egykor nagy erkölcsi és anyagi súllyal rendelkező osztálynak a leszármazottai ma már többnyire egy-két nemzedékben más életformát élnek, családjuk múltjához kötő szálaik egyre lazulnak. Ha ennek a letűnő rétegnek az írásos emlékeiről hamarosan nem gondoskodunk, városaink 18–19. századi története nagyon sok jellegzetes, szeretetre méltó vonással lesz szegényebb.

Sokáig folytathatnók még a felsorolást, ha egyenként meg akarnók nevezni azokat a forrásokat, melyeknek irattermelése már a közösség számára is fontos, célunk azonban csak néhány típus bemutatása volt.

A gyűjtés tervszerűségének biztosítása érdekében Levéltárunk megkezdte a magánlevéltárak nyilvántartását. Minden reményünk megvan rá, hogy az irodalomban idézett lelőhelyek összegyűjtése után a tavasz beálltával megindulhat helyszíni tanulmányozás útján a jelenlegi helyzet pontos felvétele. Az erdélyi magánlevéltárak kataszterének elkészítésére az első lépés a református egyházmegyei levéltárak folyamatban lévő számbavételével már megtörtént. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára őszinte köszönettel tartozik az Erdélyi Tudományos Intézetnek azért a megértő támogatásért, melyet ebben a munkájában tőle élvez. Hisszük, hogy összeállításunk majd biztos kiindulási pontul szolgálhat a magánlevéltárak állami védelmének megszervezésekor.

4.

A fentebb vázolt munkaterv megvalósítása csak a múlt év júniusában kezdődhetett el, amikor a Levéltár megkapta személyzetét, Deák Imre dr. allevéltáros és e sorok írójának mint segédőrnek személyében. Az új munkaerők bevezetése és a Könyvtár újjászervezésével járó átmeneti állapotok miatt a Levéltár nem láthatott neki teljes erővel kitűzött feladatainak, munkaéve tehát csonkának tekinthető.

Legsürgősebb feladatnak a személyzet elégtelensége miatt éveken át felgyűlt visszahelyezendő iratok elrakása látszott. Az egész kiemelt anyag összeszedése után azonban kiderült, hogy a jelzet nélküli darabok visszarakása oly sok munkát és időt igényel, hogy el kell halasztani, míg a Levéltár újbab segítséget nyerhet. Hogy azonban ez az anyag addig is használható legyen, szétválasztása levéltáranként megtörtént, s fokozatos berakásáig az illető levéltár reponendájaként külön kezeljük. Egyes levéltárak vagy levéltárrészek rendje a nagyarányú kiszedés révén annyira felbomlott, hogy új, néha egészen más elvek szerint való rendezése látszik szükségesnek.

Mínthogy több, régebben, főként az első világháború alatt bekerült családi levéltár végleges rendjének kialakítása a közbejött nagy fordulatok miatt még nem történhetett meg, az új letétek rendezésével párhuzamosan ezt is meg kell kezdeni.

Mivel ilyen nagyarányú feladatok elvégzésére a napi ügyvitel és a kutatóktól igénybe vett személyzet elégtelen, a Levéltár azzal a kéréssel fordult az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmányához, hogy tegye lehetővé néhány történelem szakos tanárjelölt óradíjasként való alkalmazását. Fontos tudományos érdekek kapcsolódnak ugyanis ahhoz, hogy a bekerülő új anyag gyorsan elrendeztessék és hogy esetleges rendezési hiányosságok miatt a régebbi anyag egyes részeiben a kutatás ne legyen nehézkes. A választmány november 28-i ülésén erre a célra az 1941. évre 1200 pengő utalt ki, de munkánk a hallgatók félév végi elfoglaltsága, főképpen azonban a levéltári helyiségek fűtése körüli nehézségek miatt akkor azonnal nem kezdődhetett meg. A választmány megértése azonban lehetővé tette, hogy ezek a sürgős rendezések megfelelő segéderők bevonásával a Levéltár személyzetének állandó felügyelete és irányítása alatt a feladat nagyságához mérten gyorsan befejeződhessenek. A harmadik raktárhelyiség rendezővé való ideiglenes átalakításával és az ottan elhelyezett anyag új felállításával minden előkészület megtörtént, hogy ez év elején a nagyarányú rendezés megindulhasson. A br. Jósika család hatalmas hitbizományi levéltára és a Torma család ősz óta rendezés alatt álló levelesládája már a rendezőasztalon várja az idő enyhülését.

A Torma-levelek rendezésén kívül a gyors intézkedést kívánó sok apró feladat megoldása között feldolgozásra került a Szomorújelentés-gyűjtemény évek óta összegyűlt gyarapodása, és mutató készült a marosvásárhelyi kollégium letéteinek missiliseihez. Sok időt emésztett fel a levéltári helyiségek berendezésében a románoktól okozott zavarok eltüntetése, a régi bútorzat visszaállítása, és az alább említendő raktár beállványozásával járó ki- és behurcolkodás.

A levéltári kutatószobában elhelyezett szakkézíkönyvtár anyagának felfrissítése és bővítése nagyjából befejeződött. A körülbelül 3000 kötetre növelt anyag nyitott fémállványokon áll, a kutatók szabadon használhatják. A tájékozódás megkönnyítése végett a könyvek szakcsoportokban vannak felállítva. Például külön-külön vannak az okmánytárak, az egyház-, hely-, jogtörté-

neti munkák, bibliográfiák, szótárak, külön a folyóiratok, évkönyvek és egész külön a családtörténeti irodalom. Az elmúlt húsz esztendő magyar történeti irodalmából a legszükségesebbeket máris sikerült megkapni, de a pótlás és az anyag minél teljesebb tétele állandóan tart. A könyvtár igazgatójának megértése biztosíték annak az elvnek gyors keresztülvitelére, hogy a Levéltár kézikönyvtárában csak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtárának tulajdonát alkotó könyvek legyenek elhelyezhetők; az egyetemi könyvtár állományából besorozott kézikönyvtári könyvek helyett pedig a Múzeum terhére vásároltassék még egy példány a Levéltár számára. A könyvtár igazgatósága valóban mindent megtesz, hogy a Levéltár kutatóinak munkáját a kézikönyvtár tökéletesítésével minél inkább megkönnyítse.

Meg kell említeni, hogy 1941 folyamán a kolozsvári Olasz Kultúrintézet által az Egyetemi Könyvtár épületében rendezett kiállításon a Levéltár is részt vett 15 tárolónyi olasz vonatkozású anyaggal.

Komoly lehetőségek csíráját rejt magában az a nagy megértés a magyarság és a tudomány érdekeivel szemben, mely kiolvasható az elmúlt év gyarapodásából. Bár az említett nehézségek miatt a munka csak az év második felében indulhatott meg, a társadalom Levéltárunk bizalmának most már szabadon adhatván tanújelét, ajándékozás, letét útján olyan becses és nagy anyaggal növelte gyűjteményünket, hogy ennek az esztendőnek a gyarapodása mennyiség és minőség tekintetében egyaránt méltán állítható a rendkívüli 1903. évi mellé.

A Bánffy-nemzetség két levéltára múlja csak felül terjedelem tekintetében a branyicskai br. Jósika család hitbizományi levéltárát, melyet az 1923-ban elhunyt br. Jósika Sámuel örökösei, br. Jósika János, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke, és gr. Bethlen Györgyné született br. Jósika Paula, az elmúlt év tavaszán letétként Levéltárunknak adtak át. A tudományos szempontból rendkívüli értéket képviselő hatalmas levéltár szerkezetéről, anyagáról majd csak a rendezés befejezése után adható teljes kép, tájékozódásul azonban Kelemen Lajos főigazgató leíró jegyzeteiből közölhetem a következőket.

A levéltár régi anyagát inkább a Jósika családdal rokon famíliák levelei teszik. A 18. századi anyagnak még mindig kis része Jósika-levél, hogy a századforduló felé állandóan növekedve, a 19. században szinte teljesen a Jósika család magán- és hivatali élete, gazdálkodása legyen a levéltár irattermelőjévé. Teljes egészében a hitbizományi levéltárba került a kihalt Kamuthy család levéltára, mely a szintén magvaszakadt Mikola familia leveleit is magában foglalja. A két levéltár eredetileg külön volt lajstromozva, de 1763 körül a Mikola-levelek nagy részét beosztották a Kamuthy-levéltárba, a megcsonkított Mikola-csomókról pedig új jegyzéket készítettek. Ez az egyesítés nem ment a levéltár egységének rovására, mert a Kamuthyak jogutódja a Mikola család volt, anyaga a 17. század közepétől a Mikola házasságban élő utolsó Kamuthy és férje körül termelődött.

A Kamuthy- és Mikola-levéltárban az említett két családon kívül bőségesen található adatok az Almádi, Bornemissza, Budai (burjánosóbudai), gr. Csáky, Cserényi, Ebeni, Gyerőffy, gr. Haller, Kovacsóczy, Sálfi familia tagjaira és Doboka, Kolozs, Torda, Hunyad megyei birtokaikra. Erdélyi viszonylatban gazdag középkori anyaga is van.

A régebbi Jósika-levelek nagyobbára egy 58 fasciculusba osztott lajstromozott levéltárrészben található a Rác (galgói), Bornemissza, gr. Csáky, gr. Haller s egyéb rokon családok irataival vegyesen. Ebben a részben egész Erdélyre és a Székelyföldre van anyag, főként azonban Doboka, Kolozs, Alsó- és Felső-Fehér, Hunyad megyei falvakra.

Külön egységet alkotnak a Bethlen Rozália, előbb gr. Csáky János, később gr. Wass Sámuel felesége jussán Jósika kézre került iratok, melyek között gr. Bethlen Miklós tartományi főbiztos, fogarasi főkapitány, majd kincstartó hivatali működésén kívül a gr. Csáky és Haller familia erdélyi és Bihar megyei birtokaira található bőségesen adatok.

Rokoni kapcsolatok folytán ehhez csatlakozik, de külön alakult ki és más jusson került a Jósika család tulajdonába gr. Teleki József és felesége, a könyvgyűjtő és hímeztető gr. Bethlen Kata, valamint utódaik levéltára.

Teljesen különválnak a regényíró Jósika Miklós felesége útján idekerült Kállay-levelek, melyek a jó nevű Szabolcs megyei család és rokonsága (Niczky, Ramocsaházy család) magyarországi birtokaira, köztük Nagykőrös városára vonatkoznak s legnagyobb részük a 19. század első feléből való.

Fel kell hívnunk a figyelmet a hitbizományi levéltár rendkívül nagy terjedelmű missilis-anyagára, melyben bőségesen találunk múltunk szellemi és politikai kiválóságaitól a mindig előkelő szerepet játszó családtagokhoz írt leveleket is.

Jóval nehezebb ilyen áttekintést adni a csicsókeresztúri Torma család levéltáráról, melyet Torma Miklós földbirtokos helyezett letétbe. A levéltárnak csak egészen kis töredékét rendezték még a 18. század legvégén; a birtokjogi szempontból kisebb értékűnek tartott, valamint az azóta termelődött tekintélyes mennyiségű anyag azonban minden rendszert nélkülöz. Anyaga, Zimmermann ismertetése szerint, az Árpád-kor végéig nyúlt vissza,²⁹ a most beszállított iratok legrégebbike azonban egy 1361-ből való egyezséglevél. Néhány másolatot nem számítva, a levéltár összefüggő anyaga a 16. század elejével kezdődik. Különösen becses a sok 1600 előtti magyar nyelvű irat, melyek közül több a karánsebesi románok magyar nyelvtudását hirdeti. A 16. századi iratok zöme a kihalt felőri Nápolyi családról szállt a Tormákra. Gazdag anyagáról a rendezés előtt csak úgy adható valamelyes kép, ha hivatkozva arra az előkelő szerepre, melyet a Torma familia játszott megyéje és az észak-erdélyi katolicizmus múltjában, felsoroljuk azokat a családokat, melyeknek irataiból tevődik össze a levéltár. A következő Tormákkal rokon családokra találha-

²⁹ Friedrich Zimmermann: Über Archive in Ungarn. Ein Führer durch ungarländische und siebenbürgische Archive. VerArch, Neue Folge 23. (1890) 658.

tók itt értékes adatok: gr. Bethlen, Cserényi, Dániel (szamosújvárnémeti), Gáborffi, Erdélyi, Kamuthy, Kozma (kézdiszentléleki), Kun (monostorszegi), Nápolyi, Nyáry, Pongrác, Serédi, Telegdi, Thoroczkay, Ugrai, Varkoch, Vay, Veress (kézdipojáni), Weér. Anyaga területileg jórészt Belső-Szolnok, Doboka és Kolozs vármegyére vonatkozik, de szinte egész Erdélyre található benne szórványos adatok.

A Torma-levéltár biztonságba helyezése nagy nyeresége a magyar tudománynak, hiszen egy olyan család életének emlékeit foglalja magába, mely több kitűnő tudóst, politikust adott népének. A nagynevű régész, Torma Károly és testvére, Zsófia általánosan ismert neve mellé kell emelnünk a feledés homályából Torma Józsefét is, kinek különösen kézírataiban maradt munkái mély történelmi műveltségről tanúskodnak. Elődeihez hasonló kiművelt emberfő volt a nemrég elhalt Torma Miklós is. Maga korában a román kérdés egyik legalaposabb ismerőjének számított elméleti és gyakorlati síkon egyaránt. Tájékozottságát, tudását sokszor vette igénybe a kormány, úgyszólván levelezése a román kérdés kutatójának különös érdeklődésére tarthat igényt.

Tunyogi Gyula bádoki földbirtokos családja és a törökfalvi Török család levelesládáját helyezte letétbe. A 18–19. századi iratok mind Doboka községre és környékére vonatkoznak. A család egyik főszolgabírótságot viselt tagjának hivatalos iratai között sok érdekes adat található a szabadságharc és az abszolutizmus korának helyi eseményeire.

A dési református egyház letéteként sikerült megszerezni Kádár József iratgyűjteményét és Szolnok-Doboka vármegye történetére vonatkozó jegyzeteit. A lelkes helytörténeti kutató halála előtt a dési református egyházközség levéltárában helyezte el iratait megőrzés végett. Farkas Albert dési református lelkész és a presbiterium tagjai azonban átlátva, hogy a megboldogult emlékét, törekvéseit akkor szolgálják legjobban, ha hosszú életének tudományos eredményeit közgyűjteményben helyezik el, hol azok tovább hathatnak, kérésünkre az iratokat átengedték Levéltárunknak. A gyűjteményben sok középkori oklevél másolata mellett a 17. századtól kezdődőleg bőségesen található eredetiek. Itt vannak Torma Józsefnek megyéje történetére vonatkozó kéziratok munkái és jegyzetei is.

Vásárlás útján került Levéltárunkba néhai Koncz József marosvásárhelyi tanár, történetíró adatgyűjtése és iratgyűjteménye. Az eredetiek között találjuk a nagysolymosi Koncz, a Péterffy, Géresi család leveleit, melyek nagyjából 18. századiak, de a gyűjtemény egyes darabjai között több középkori oklevél is van. Feldolgozatlan jegyzetei között különösen a marosvásárhelyi Református Kollégiumra, református egyházra, nyomdára, a bözödi református eklézsiára nézve található a kutató értékes adatokat.

Ugron István nyugalmazott nagykövet, meghatalmazott miniszternek és dr. Roth Hugó, az EME akkori alelnökének áldozatkészsége mentette meg még a román évek alatt Levéltárunk számára az iklódi Dési (régebben dési Szabó) család levelesládájának maradványát. Az értékes ajándék beszállítása azonban csak az uralomváltás után, ez év őszén történt meg.

A viszontagságos sorsú levelesláda tartalmát a Dési család iratain kívül a rokon Orbók-, Keresztes- (csíkbánkfalvi) és Kornéli-levelek alkotják. 18. századnál korábbi anyaga kisebb csomót tesz, melyben azonban másolatban 15. századi irat is van. Az említett családok szolnok-dobokai birtokaira található benne adatok.

Kolozs város történetére tartalmaz 18–19. századi hivatalos és családi iratokat a Hankó, Weress és Topler családok közös levelesládája, mely szintén vétel útján került gyűjteményünkbe. Anyaga érdekes bepillantást enged az egykori bányavároska közigazgatásának történetébe, s abba az átalakulásba, melyen a bánya kimerülése után a település élete átment.

Sikerült megvásárolni az udvarhelyszéki kiváltságolt Szentegyházasoláhfalu levéltárának egy kicsiny töredékét. A székelységtől eltérő jogú község 16–17. századi iratai különösen becsesek, mivel az ilyen korú oklevelek a Székelyföldön ma már meglehetősen ritkaságszámba mennek.

Szabó T. Attila egyetemi tanár dési és désaknai vonatkozású családi irait helyezte letétbe, Csákány Miklós pedig Kide történetére vonatkozó családi leveleit ajándékozta Levéltárunknak.

Örömmel jelenthetjük, hogy gr. Bánffy Miklós, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnöke terjedelmes bonchidai gazdasági levéltárát, gr. Teleki Ádám pedig kővárhosszúfalusi, szintén legnagyobbbészrt gazdasági iratokat tartalmazó levéltárát letétként felajánlotta, de beszállításukat a kedvezőtlen őszi idő miatt tavaszra kellett halasztani. Mindkét levéltár rendkívüli értéket képvisel az erdélyi mezőgazdaság-történet számára, s közgyűjteménybe helyezésükkel lehetővé válik a régen nélkülözött ilyen jellegű, komoly kutatások megkezdése.

A sepsiszentiványi Szentiványi, síktusnádi Betegh, a pókafalvi Becski, fogarasi Lészai és a Rosnyai család levelesládájának letétbe helyezésére tettünk lépéseket. Minden reményünk megvan, hogy tulajdonosaik szívesen fogadják az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára által felkínált segítséget, és igyekeznek megszabadulni attól a nagy felelősségtől, mely az egész magyarság s saját utódaikkal szemben terheli őket, ha leveleik kellő gondozás hiányában elpusztulnak.

Családi levéltára kiegészítéséül gr. Bánffy Miklós 35 darab grófi, bárói diplomát, kinevezési okmányt, Bornemissza Adél bárónő hat láda levelet, Káli Nagy Istvánné férje kamarási ősfáját, Ugron István 18. századi gazdasági és birtokjogi leveleket küldött be.

Ajándékokkal gyarapították gyűjteményeinket Szabó T. Attila (Kolozsvar), Avédik Félix (Budapest), Géber Antal (Budapest), Varga Sándor (Budapest), Száva Mihály (Kolozsvar).

Levéltárunk letéti gyarapodása körülbelül 70 ezer darab, vásárlás, ajándék útján pedig 350 darab. Fényképgyűjteményünk 92 darabbal növekedett; ezek között több bemutatott címeres levél is van. A marosvásárhelyi kollégium letéteiből restauráltattunk 653 darab iratot.

A román évek alatt a Levéltárnak nem állott módjában azoknak a messze nyúló kapcsolatoknak az ápolása, melyek korábban a társadalom felé megvoltak. Ezeknek a felébresztését és a közönség figyelmének felkeltését kívánta szolgálni az a felhívás, melyet nyolcezer példányban küldöttünk szét a karácsonyi szünetre hazamenő középiskolás magyar diákokkal Erdély egész területére. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára hálás köszönetét nyilvánítja mindazoknak az igazgató, tanár uraknak és tanulóknak, akik kérését továbbították, valamint azoknak a napilapoknak és folyóiratoknak, melyek a felhívást hasábjaikon közölték. Ha sikerült felhívni a közönség figyelmét a tulajdonában hányódó régi iratok értékére, ha néhány szétkallódott levéltárnak ezúton is nyomára akadunk, munkánk elérte célját.

A könyvtár igazgatósága megértésének köszönhető, hogy a hirtelen megduzzadt gyarapodás mellett már-már fellépő helyhiányt a harmadik raktárból nyíló nagy terem beállványozásával sikerült jó időre megszüntetni. A 77 folyóméternyi elsőrangú keményfa polcokon bizonyára tárolható lesz a gyarapodás mindaddig, míg a viszonyok változásával két kisemeletre osztva vasállványokkal lehet a termet végleg berendezni.

Az igazgatóság minden lehetőt megtesz a fényképésműterem tökéletesítésére. Remény van rá, hogy a vidéki anyag felvételére és az iratfényképezés olcsóbbá tételére laboratóriumunk hamarosan kap egy Leica-készüléket.

A Levéltár folyosójának díszítésére Gyulay grófokat ábrázoló, 18–19. század eleji festményeket használtunk fel; ezeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségára volt szíves erre a célra átengedni. A színes viseletképek hangulatos keretet adnak a Levéltárnak. A raktártermek díszítésére a levéltártulajdonos családok Köpeczi Sebestyén József festette művészi címerei szolgálnak.

Örvedetesen megnövekedett a kutatók száma is. Az elmúlt évben 942 kutató használta a levéltár anyagát, s ezenkívül napjában átlag 5-6 félnek állott, főként az intézet vezetője, szóbeli felvilágosítással, tájékoztatással rendelkezésére. Ezek a számok a román évek alatti statisztikai adatokkal összevetve a Levéltár forgalmának megkettőződéséről tanúskodnak. Ennek ellenére mégsem mondható el, hogy az egyetemi hallgatóság teljes mértékben kihasználná tudása mélyítésére azokat a lehetőségeket, melyeket az Erdélyi Múzeum Levéltára magában rejt. Reméljük azonban, hogy ennek is elérkezik az ideje és Levéltárunk főként a történet szakos hallgatók képzésében hasznos szolgálatokat tehet az egyetemnek.

Érdeklődő közönségünkkel való kapcsolataink erősítését, a Levéltár szélesebb körű megismertetését, s nem utolsósorban tanítási célokat is kívánunk szolgálni a tavasz folyamán rendezendő állandó kiállításunkkal. Nagyszámú látogatóink kívánságának teszünk majd bizonyára eleget, ha sikerül a kiállításról nyomtatott katalógust, a mutatósabb darabokról pedig levelezőlap-másolatot rendelkezésükre bocsátani.

Végigtekintettünk a száz évvel ezelőtt elvetett kicsiny mag növekedésén, s igyekeztünk a jövő fejlődés útját megjelölni úgy, amint az az előzményekből, az erdélyi magyarság különös és az egész magyar levéltárügy közös érdekeiből következik. A múlt bizonyítja, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára az erdélyi magyar társadalomból nőtt ki, mert annak szüksége volt reá. Meggyőződésünk, hogy hivatása volt és van; ennek vállalása elől nem akart és nem akar kitérni. Ma, mikor a huszonkét esztendő állandó veszélyeztetéséből megszabadult, a régi utat megtartva indul újabb, sajátos céljai megvalósítása felé.³⁰

Megjelent: Erdélyi Tudományos Füzetek 133. Kolozsvár 1942.

---

30 Az írás végén levő függelék, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött levéltárak és iratgyűjtemények betűsoros jegyzékét ezúttal nem közöljük, mivel az néhány tételtől eltekintve megegyezik az e kötetben publikált 1949-es fondjegyzék tartalmával. Az abból hiányzó, ebben meglévő állagokat annak végén tüntetjük fel.

JELENTÉS

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁNAK 1942. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL *

Míg az elmúlt esztendő feladata a gyűjtemény jelenlegi állapotának gondos áttanulmányozása alapján a teendők számbavétele s sorrendjük meghatározása, egyszóval a Levéltár munkatervének az új körülmények követelményeivel való összeegyeztetése volt, a most lezáródó év kötelessége a kijelölt célok megvalósításának elkezdése lett.

Célkitűzéseink munkálásának személyi feltételei szerencsésen alakultak. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bölcs belátása ugyanis azzal, hogy Kelemen Lajos főigazgatót július 1-jén történt nyugdíjba vonulása után továbbra is megbízta az ügyek vezetésével, biztosította az elkezdett nagyszabású munkák eredményes folytatásához feltétlenül szükséges egységes irányítást. Az új tisztviselők megismertetése az anyaggal s a levéltáranként váltakozó részletfeladatokkal továbbra is az ő vállát terheli, de egyben az ő személye a biztosíték a két, néha három évtized óta abbamaradt rendezéseknek az előzményekhez szervesen kapcsolódó folytatására is. Deák Imre dr. allevéltárnoknak Budapestre, az Országos Széchényi Könyvtárba történt áthelyezése után június 1-jétől kezdve Entz Géza dr. könyvtári segédőr és Köpeczi Sebestyén József könyvtári tiszt, heraldikus osztatott be a Könyvtártól a levéltári munkák végzésére. Így tehát a Levéltár személyzete a tavalyi háromról négyre emelkedett.

Míndez azonban még nem tehetné volna lehetővé az alább felsorolt munkák elvégzését, ha az Erdélyi Múzeum-Egyesület napidíjasok alkalmazásának engedélyezésével nem sietett volna segítségünkre. A múlt év novemberében erre a célra kiutalt 1200 pengőt is a folyó esztendőben használhattuk fel. Általában négy-hat, lehetőleg történet szakos tanárjelöltet foglalkoztatunk, hogy munkájuk során az egyetemen tanultakat elmélyítsék, s megbarátkozva a levéltári anyaggal, később az önálló kutatáshoz is kedvet kapjanak. Bár több óradíjas alkalmazása lenne szükséges, a használható munkaerők feltűnően csekély száma megakadályozza a költségvetésünkben nyújtott lehetőségek teljes kihasználását. Ezen a jövőben úgy kívánunk segíteni, hogy óradíjasaink részére az újkori paleográfia köréből fényképmásolat-gyűjteményt állítunk össze, s az alapismeretek elsajátítására rövid tanfolyamot rendezünk. Reméljük, hogy ilyen eszközökkel és állandó gyakorlat révén bizonyos idő múlva sikerül már nagyobb szaktudást igénylő feladataink megoldására munkaerőket kiképezni.

---

* Kelemen Lajos nyugalmazott múzeumi és levéltári főigazgató a Levéltár 1942. évi működéséről az itt közreadott jelentést terjesztette a Választmány elé.

A segéderők tudását figyelembe véve kellett a rendező munka sorrendjét megállapítani. Először tehát a családi levéltárak missiliseit rendezzük át író és azon belül címzett szerint. Ez az összesen körülbelül 60-70 ezer darabot számláló anyag ugyanis eddig, néhány levéltár egyes részeinek kivételével, a keltezés időrendjében volt felállítva; ez használatát nagyon nehézkessé tette. A most átrendezendő anyaghoz levéltáranként külön-külön mutató készül, mely feltünteti a levélíró és a címzett nevét, foglalkozását, illetőleg állását, az egy személyhez intézett levelek számát s az első és utolsó levél keltét. Vezető családjainkat Erdély-szerte összefűző, szoros rokonsági kapcsok folytán egymást pompásan kiegészítő, hatalmas forrásanyag válik így a kutatás számára könnyen kezelhetővé. Missilis leveleink új felállításával raktáraink erősen korlátozott tárolási lehetőségeit óhajtjuk gazdaságosabban kihasználni. Minthogy a negyedréti formájú missilis levelek a levéltári dobozokat nem töltik meg teljesen, a fémdobozban elhelyezett leveleket erre a célra készült papírlemez tokba tesszük át s a raktárhelyiségek emeleti részének polcain, az illető család egyéb iratai felett, levéltáranként elkülönítve állítjuk fel. Az így felszabadult dobozokat azután nagyalakú iratokkal töltjük meg.

A missilisekkel egyidejűleg folyik az egyes levéltárak megbontott régi rendjének visszaállítása. Az időrendbe vagy külső szempontok szerint mesterségesen csoportosított anyagból kiválasztjuk a jelzett iratokat és fasciculus-rendbe rakjuk őket. Így aztán az egykori elenchusok, mutatók segítségével anyagunk egy jelentős része válik hamarosan könnyen kezelhetővé és használhatóvá. Levéltáraink lajstromozatlan része egyelőre megmarad mostani felállításában. Rendezésükre csak akkor kerül sor, ha az ilyen nagy feladathoz szükséges, elegendő szakképzett munkaerő áll rendelkezésünkre. A jelzeteletlen anyag rendezését nem mesterséges, erőszakolt elvek szerint gondoljuk elvégezni, hanem úgy, hogy az szerves továbbfejlesztése legyen az elenchizált résznek. Mivel előbb visszaállítjuk összes levéltáraink régi rendjét, reményünk van rá, hogy megismerjük a partikuláris sajátságokat is mutató, egykori erdélyi levéltári rendszereket. Így tehát a levéltáranként mutatkozó nagy változatosságok ellenére minden esetben valóban úgy tudjuk majd rendezni az újabb anyagot, mint ahogy azt a levéltárat létrehozó tényezőnek érdeke kívánta volna s az elenchust készítő juratus notarius csinálta volna. Természetesen a birtokjogi vonatkozásokat előtérbe állító régi rendszer szerves továbbfejlesztése mindig a modern elvekkel, módszeresen, a régi következetlenségek nélkül és a tudományos kutatás érdekeivel összhangban történék.

A fenti irányelvek szabták meg az idejű rendező munkát is; ennek részleteiről az alábbiakban számolhatunk be. Különösen fontosnak ítélve azt, hogy a letétbe helyezés által a tudományos kutatás előtt valóban megnyíljanak az eddig hozzáférhetetlen források, régebbi levéltárainkban folyó munkával párhuzamosan gyors ütemben feldolgozzuk az új gyarapodást is.

A tavaly beszállított br. Jósika hitbizományi levéltár hatalmas anyagából szétválasztottuk a különböző, egybekeveredett levéltártestek lajstromozott részét s azokat régi rendjükbe visszaállítottuk. Ezek az elenchizált részek

alkotják majd a jelzeteletlen anyagnak a levéltár kialakulásához alkalmazkodó rendezésében a vázat. Munkánk során visszaállítottuk a szentlászlói Kamuthy család levéltárát, mely mai formájában majdnem teljes egészében magába foglalja a szintén kihalt szamosfalvi Mikola család leveleit. A Mikola házasságban élő utolsó Kamuthy halála után még nem egyesítették a két külön kialakult levéltárat, hanem csak a Mikolák magvaszakadtával, 1763 körül olvasztották őket egybe az örökösök. Ez a hitbizományi levéltár legrégibb és talán legértékesebb része. Itt található a levéltár középkori oklevelei is. E 60 fasciculusnyi anyag használatát nagyon jó elenchus és index könnyíti meg. Az 58 csomót kitevő, szorosabb értelemben vett Jósika-részhez szintén van elenchus. Egyes kötegekből elég sok irat hiányzik s már nem is nagy a remény, hogy további rendezés során előkerül. Hasonlóképp erősen megcsonkult, hihetőleg szintén régi osztozkodások során, a gr. Bethlen Rozália, előbb gr. Csáky János, később gr. Wass Sámuel felesége jogán a hitbizományi levéltárba került iratanyag. A megmaradt részt két előkerült elenchus alapján rendeztük. Ennek kiegészítését alkotják gr. Bethlen Miklós tartományi főbiztos, fogarasi főkapitány, később kincstartó hivatalos iratai. Rendezésük az egykorú tájékoztató jegyzék alapján folyamatban van. Bethlen Miklós leveleiből a 18. századi, Jósika Jánoséiból pedig a 19. század eleji erdélyi főhivatalnok már egészen fejlett módon történő iratkezelése ismerhető meg. Jósika János szabályosan iktattatta a hozzá hivatalos dologban intézett iratokat, az iktatókönyvben jelezte az elintézés módját s ilyen leveleit az iktatószámok sorrendjében gondosan megőrizte. E régi rendben állítottuk fel Hunyad megyei főispánságával (1812–1817), ínség-kormánybiztosi működésével (1817–1818), guberniumi elnökségével (1822–1834) és 1841/43 erdélyi országgyűlésen betöltött királyi biztosi tisztségével kapcsolatos iratokat. Megtörténtek az előkészületek, hogy a többi családtag hivatali működésével kapcsolatos iratok kiválasztása után elkezdődhessék a terjedelmes és nagy értékű missilis-anyag rendezése. Nem mulaszthatjuk el annak a nagy előnynek hangsúlyozását, amelyet a tudomány és a letétbe helyező család számára az a tény jelent, hogy a Jósika familia múltjának majdnem összes írásos emléke egy helyre került megőrzés végett. Családtag és tudományos kutató a szükséges adatokat egy helyen kapja meg vagy a magyarfenesi, vagy a hitbizományi levéltárban.

A szintén tavaly bekerült Torma-levéltár lajstromozott részének visszaállítása fennmaradt jegyzéke segítségével megtörtént. További munkánk alapja Torma József múlt század közepén félbemaradt rendezése lett s az anyag szétcsoportosítása elkészült. A levelezés írók szerint elrendezve kész a mutatózásra.

Ez év nyarán került be a gr. Teleki család kővárhosszúfalusi levéltára. A költöztetések során teljesen összekeveredett 22 ládányi iratanyag szétbontása alkotó csoportjaira és a végrehajtható rendezések megtörténtek. Jelzetelt iratait különválasztottuk és az előkerült elenchus alapján régi rendjük szerint 93 fasciculusba visszaraktuk. Ez az egymagában tekintélyes levéltárral felérő

rész teljesen rendezve már a kutatók használatában áll. Külön egységet alkot a hatalmas gazdasági levéltár, mely híven mutatja a 18–19. század fordulóján az erdélyi nagybirtok gazdálkodását, szervezetét, terméseredményeit, helyzetét és szerepét. Az iratok szétosztályozása gazdaságonként és évenként befejeződött. A rendezés során eddig előkerült missilis leveleket írók és címzettek szerint csoportosítottuk. Jegyzékbe foglalásukkal azonban várunk, hogy a még esetleg előkerülő darabok beoszthatók legyenek.

Hasonló elvek alapján majdnem teljesen befejeztük az 1906-ban letétbe helyezett, Kolozsvárt őrzött kendilónai Teleki-levéltár átrendezését. Jelzetelt iratait különválasztottuk; elrendezésük az egykori fasciculus-rendbe az előkerült elenchus alapján hamarosan elkészül. Az eddig időrendben és különböző csoportokban kezelt terjedelmes anyag jó része válik így a kutatás számára könnyen áttekinthetővé. Még a missilisekben általában feltűnően gazdag Teleki-levéltárak között is jelentős a kendilónai levéltár hozzávetőleg 30 ezer darabra becsülhető levelezésanyaga. Minthogy a most bekerült hosszúfalusi levéltár missilisei a kendilónai anyagot pompásan kiegészítik, Levéltárunk a Teleki család tagjainak életére, szerepére páratlanul gazdag és meglehetősen teljes anyaggal rendelkezik. Ennek a hatalmas iratmennyiségnek osztályozása írók és címzettek szerint, az ívrétűek kivételével, befejeződött, sőt egy részéhez már a mutató is elkészült. Minden remény megvan reá, hogy e nagyszabású munkákat a jövő évben befejezhetjük. Az újjárendezett két nagy levéltár hatalmas forrásanyagot fog nyújtani a magyar tudománynak és kellőképpen bizonyítja majd a Teleki család szerepét Erdély történetében.

Rendkívül nagy kárát vallotta a kutatás, hogy a Bánffy nemzetség levéltárának régi rendjét részben az 1903-ban történt beszállítással, azután meg a család oklevéltára kiadása érdekében annyira felbolygatták, hogy a segédkönyvek használhatatlanná váltak. Ez év folyamán került sor ennek a több embert igénylő munkának elvégzésére s még a nagy hideg beállta előtt sikerült is azt befejezni. A levéltár azonos provenienciájú, jelzetelt darabjait különválasztottuk és az egykori elenchusok alapján fasciculus-rendbe raktuk. A lajstromozott iratok öt csoportra oszlanak, segédkönyvek azonban csak a régi levéltárat alkotó két legnagyobb részhez vannak. E két csoportban foglalnak helyet a nemzetség régi birtokaira és rokoni kapcsolataira vonatkozó levelek. Elsősorban szilágysági birtokokra vonatkozik az a főként 17. századi iratokat tartalmazó csoport, mely hihetőleg a bályoki Szénás család levéltárának értékes töredéke. Az eredeti borítólapok feliratai alapján könnyen lehet tájékozódni az „ad numerum consignationis” jelzésű részben. E csomók tartalma nagyon változatos, de túlnyomó részük Bánffy Dénes (1723–1780) meg Bánffy György (1746–1822) gazdasági és pénzügyeivel kapcsolatos. Ebben az évben sikerült kialakítani a kutatás számára leglényegesebb részek végleges rendjét. A jövő feladata a most csak ideiglenesen használhatóvá tett csoportok körében felmerült feladatok fokozatos megoldása. Így több, már rendezett csoporthoz tájékoztató jegyzék készítendő, s a levelezést is többi levéltárunk mintájára írók szerint szükséges rendezni.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára és Levéltára első igazgatójának, Szabó Károlynak a levelezése 1920-ban került őrizetünkbe. A kiegyezés után fellendülő magyar tudományos élet, az újabb erdélyi tudományos törekvések megismerése szempontjából rendkívül becses anyagot beszállítása után Kelemen Lajos nagyjából rendezte. Most írók szerint csoportosítottuk a levelet és mutató is készült hozzájuk. Szabó megmentett levelezése 2272 darabot számlál és szinte teljes egészében irodalmi vonatkozású. Nem csupán a múzeumi Könyvtár és Levéltár kezdeteinek, hanem a kolozsvári egyetemi élet indulásának megismeréséhez is értékes adatokkal szolgál.

Néhai Török Bertalanné által 1915-ben a Levéltárnak adományozott iratokat férje gyűjtötte össze Alsó-Fehér vármegye monográfiájához. E gyűjteményen belül megkülönböztethető ugyan néhány kis csoport, rendezések azonban mégis a pusztai időbeli sorrend látszott helyesnek. Talán ha a gyűjtemény még be nem szállított része is hozzáférhetővé válik, lehetséges lesz az egy levéltárból kikerült darabokat csoportosítani. Annyi azonban határozottan felismerhető, hogy a gyűjtemény az elpusztult Barcsay és az 1848-ban szintén megcsonkult, utóbb a kolozsvári Román Állami Levéltárba került és 1940 őszén a románok által elvitt csombordi Kemény-levéltár több értékes darabját őrzi. Az utóbbihoz tartozhatott egykor a gyűjtemény 26 darabot számláló középkori része. Míg a középkori oklevelek Kolozs, Kraszna, Fehér megyékre vonatkoznak, az újkori anyag túlnyomólag csak Fehér megyére szolgáltat adatokat.

A pókafalvi Becski család levelesládája ez év elején került be. Rendezését befejeztük. Az anyag lajstromozott részében két elenchus igazítja el a kutatót. A missilis leveleket íróik betűrendjében, a jelzeteletlen birtokleveleket pedig keltük időrendjében helyeztük el.

Hodor Károlynak, az erdélyi helytörténetírás egyik érdemes megindítójának személyi levéltárát is tüstént bekerülése után rendeztük. Birtoklevelei és levelezése nélkülözött minden korábbi rendet. Így külön csoportosítottuk az anyja révén reászállott Vajna- és a Hodor-leveleket birtok szerint s azon belül időrendben. A Hodor-levelekkel együtt bekerült 20 fasciculusnyi osdolai Vass-levéltárat régi jegyzéke alapján rendeztük.

A Dési (régebben: dési Szabó) család levéltárában különválasztottuk a különböző provenienciájú darabokat, s végleges rendjüket előkészítettük.

Szomorújelentés-gyűjteményünk két évtizedes gyarapodását feldolgoztuk s jelentős részét be is osztottuk.

Tervezetet készítettünk az Erdélyi Múzeum-Egyesület irattárának rendezésére és a szakosztályok iratanyagának intézményes biztosítására. Tervezetünk szerint a központi és a szakosztályi titkárságok minden év elején beszo­lgáltatnák folyó ügyintézésükhöz már nem szükséges irataikat. Beszo­lgáltatási kötelezettséget a központi titkárság esetében öt, a szakosztályoknál három év­nél idősebb iratokra kértük megállapítani. A múlt tapasztalatai figyelmeztet­nek, hogy a szakszerű irattári kezelést kicsi terjedelménél fogva természetsze­rűleg nélkülöz­ő szakosztályi aktaanyag csak ilyen szabályozással óvható meg

az elkerülhetetlen csonkulástól. Az Egyesület nálunk őrzött régi irattárának rendezését elkezdtük. Ezt a rendezést az Egyesület fontos szerepén, a közeledő centenárium méltó tudományos emlékének előkészítésén kívül az a gyakorlati haszon is sürgeti, hogy régi szerzeménykönyvek hiányában a múzeumi táruk alapanyagának provenienciája csak az ügyiratokból ismerhető meg.

Nagy fontosságú ténynek tartjuk mindkét gyűjtemény szempontjából, hogy sikerült megállapítani a Levéltár és Kézirattár közötti, a múlt helyzetből eredő kérdések rendezésének alapelveit. Már a múzeumi kéziratos anyag alapjául szolgáló Kemény-gyűjtemény magában hordta azt a lehetőséget, melyből a most megoldott kérdések ilyen nagygyá növekedtek. Kemény József gróf gyűjteményében ugyanis egyaránt volt levéltári és kézirattári őrizetet kívánó anyag. 1902-ig, a levéltárak Kelemen Lajos által kezdeményezett gyűjtéséig, olyan kicsi volt a Könyvtár kéziratos anyaga, hogy együttes kezelésükből semmiféle kérdés nem adódott. Az együtt kezelt anyag kettős jellegének fel nem ismerésével magyarázható, hogy 1904-ben a levéltári és kézirattári anyag szétválasztása az alapelvek tisztázása nélkül, külső szempontokhoz igazodva történt. Az elvi kérdések tisztázatlansága aztán sok zavar forrása lett. Így eshetett meg, hogy csupán kötött alakjuk miatt, iktató-, jegyző- és számadáskönyvek, urbariumok, inventariumok, sőt levéltári elenchesok továbbra is a Kézirattárba kerültek, illetőleg maradtak, irattartozékuk viszont a Levéltárba helyeztetett el. Az ilyen anyag a Kézirattár számára akadályozó terhet, az illető családi levéltár számára pedig hiányt, csonkulást jelentett.

Az eddigi bizonytalan gyakorlatból eredő hibák orvoslására és a jövőben hasonló zavarok megelőzésére a két múzeumi tár a következő alapelvekben állapodott meg:

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába kerülő levéltárak megbonthatatlan egységnek tekintendők, melyeknek az úgynevezett kéziratos anyaga éppen olyan szerves tartozéka, alkotórésze, mint az iratok, a levelezés vagy a térképek. A megbonthatatlanság elvének kimondása azonban nem érinti azt a jelenleg egy épületben, egymás szomszédságában elhelyezett két tár között célszerűségi okokból dívó gyakorlatot, hogy a levéltárak úgynevezett kéziratos anyagai kezelés végett a Kézirattárban helyezhetők el. Ez az átengedés csupán kezelési eljárás, levéltártörzsükkel való szoros összetartozásukat azonban nem érinti. A Kézirattárban elhelyezett kéziratos anyagok nem a Kézirattár, hanem minden esetben annak a levéltárnak pecsétjével látandók el, melyhez tartoznak. A Kézirattárban kezelt anyagról jegyzék készítenendő, melynek egy példánya annak a levéltárnak megfelelő helyén őrizendő, ahonnan azt kiemelték. A megállapodás részletesen szabályozza, hogy milyen esetben lehetséges, illetőleg feltétlenül szükséges a Kézirattárban kezelt jure levéltári darabok tényleges egyesítése levéltártörzsükkel.

Annak eldöntésére, hogy mi tartozik a Levéltár és mi inkább a Kézirattár gyűjtési körébe, illetőleg a levéltárak milyen természetű darabjai engedhetők át kezelés végett továbbra is a Kézirattárnak, a két tár a következőkben állapodott meg:

Kézirattári anyagnak tekintendők az olyan darabok, melyekben tartalmukat tekintve az irodalmi elem az elsődleges, illetőleg amelyeket a könyvszerűség jellemez. Kézirattári kezelésben maradnak tehát például a családi levéltárak naplói, családtagok irodalmi munkái, ilyen irányú kísérletei. Nem választható el azonban az illető levéltártörzstől a családtagok hivatali működésével kapcsolatos, kéziratnak minősíthető semmiféle irat: felterjesztések, memorandumok, hivatali és ünnepi beszédek, köszöntőversek, megemlékezések stb.; egyszóval mindaz, ami az illető családtag hivatalnokoskodásának köszönheti létrejöttét és a család tulajdonába kerültét. Nem kerülhetnek a Kézirattár kezelésébe gyermekkori iskolai dolgozatok, jegyzetek. Kivételt képezhetnek a jelesebb tanárok kéziratot tankönyveinek tekinthető iskolai jegyzetek. Családi emlékkönyvek, családi eseményekre vonatkozó, könyvalakú feljegyzések s minden olyan darab, melynek csupán vagy túlnyomóan családi vonatkozásai vannak, a Levéltár őrizetében maradnak.

A Levéltár gyűjtési körébe tartozik minden olyan irat, mely hivatali ügymenetben jött létre, s így tulajdonképpen bizonyos hatóság, testület, egyesület, vállalat vagy levéltárt termelő más tényező levéltárában foglalhatna helyet. Természetesen ideértendő minden olyan iratanyag, mely valaha egy akta mellékletét képezte, s mely bizonyos ügy elintézésének elősegítése végett készült. Hivatali segédkönyvek, iktató- és jegyzőkönyvek szintén a Levéltárban őrizendők. A fenti elvek alapján tehát a Levéltár kezelésébe utaltatnak, például a különböző törvényhatóságok jegyző- és iktatókönyvei, statútumai és constitúciói, felterjesztései, lustra-jegyzékek és a nemesi ügyekkel, igazolásokkal kapcsolatos minden irat, végül a gyakorlati, nem irodalmi célból készült guberniumi, udvari vagy más rendelet- és másolatgyűjtemények. Teljes egészében levéltári anyagnak minősül az úgynevezett „Országgyűlési Iratok” gyűjteménye, átadása azonban később történik meg.

A fenti elvek alapján eddig 543 darab irat, illetőleg kötet került vissza a Levéltárba. Köztük vannak Kolozsvár város 1496. évi főbírájának számadásai, Szászváros és Szászvárosszék 17. századi adóösszeírásai, számadáskönyvei, nagy mennyiségű céhjegyzőkönyv, iktatókönyv, különféle urbariumok, székelly lustra-jegyzékek, nemesi összeírások s további rendezések alapjául szolgáló elenchesok.

Fontos tudományos és levéltári kezelési érdekből kezdtük meg családi levéltáraink középkori anyagának új, egységes rend szerinti felállítását. Az az öröndetes tény, hogy az Erdélyi Tudományos Intézet megkezdte Erdély középkori oklevéltárának kiadását, szükségessé tette azt, hogy anyagunk kutatóink számára könnyen áttekinthető legyen. A fokozott használat következtében elkerülhetetlen rongálódás lehetőségét pedig megfelelő elhelyezéssel kell a lehető legkisebbre csökkentenünk. E két követelményt igyekeztünk összeegyeztetni, amikor megkezdttük középkori okleveleink kiválasztását s az egyes levéltárak elején, minden más anyagtól elkülönített felállítását. Kiemelünk és keltezésük időrendjében helyezünk el minden eredetiben vagy akár újkori átiratban reánk maradt 1541 előtt kelt oklevelet. A kiemelt dara-

bok régi helyére utalólap kerül, mely feltünteti, hogy az illető oklevél milyen dátum alatt található meg. Ha egy oklevélben több átírás van, az okmány a legkorábbi átírt oklevél keltének megfelelő helyre kerül. A többi átírásról utalólapok készülnek; ezek a középkori gyűjtemény időrendjébe elhelyezve pontosan tájékoztatják a kutatót. Ezzel az átrendezéssel és az alább említendő regesztázással kívánja az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára elősegíteni azt a halaszthatatlanul fontos feladatot, melyet az Erdélyi Tudományos Intézet a középkori okmánytár kiadásával magára vállalt. — Levéltári szempontból eljárásunkat az is kívánatosná tette, hogy így nem rongálódik a középkoriak keresésével az abban a csomóban lévő más anyag. A hely is jobban kihasználható azáltal, hogy a függőpecsétes levelek jó része kikerül a fasciculusokból; középkori darabjaink csak így óvhatók meg tökéletesen. A fasciculus-rendben ugyanis nem volt meg a mód arra, hogy az Erdélyben ritkaságuk miatt is oly becses oklevelek mindegyikét külön palliumba tegyünk s a függőpecsétet külön megvédjük.

Időrendben elhelyezett levéltárainkat most nem számítva, eddig a br. Jósika család hitbizományi, a Bánffyak nemzetségi, a gr. Teleki család kendilónai, a gr. Wass-, Matskási- és Thoroczky-levéltárak középkori anyagát emeltük ki.

Ehhez a munkához kapcsolódik levéltáraink ismertetésének előkészítése. Elképzelésünk szerint véglegesen rendezett levéltáraink anyagát fokozatosan nyomtatásban is ismertetjük. Ezek az ismertetések tartalmazzák az illető levéltár történetén kívül, amennyire az anyagában való tájékozódás ezt megkívánja, a tulajdonos család rokoni összeköttetéseinek és birtoklásának egészen rövid vázlatát, az 1541 előtti iratok regesztáit s a levéltár teljes anyagának csomónkénti tájékoztató jegyzékét, a missilisek névmutatóját. Minden levéltárat külön ismertetünk, de teljesen azonos elvek szerint. E füzetekből idővel kialakul az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának tudományos inventáriuma; ennek egyes kötetéhez mutató is készül. Míg a most folyó munka során nem sikerül kialakítani több levéltárunk végleges rendjét, e füzetek csak nagyobb időközökben jelenhetnek meg, később azonban gyorsabban követhetik egymást. Az 1541 előtti anyag regesztázását Valentiny Antal dr. nyugalmazott egyetemi könyvtárigazgató úr volt szíves elvállalni. Eddig a br. Jósika hitbizományi levéltár középkori okleveleinek körülbelül feléről készültek el a regeszták.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum megalakítása első kísérletének százados évfordulóján Levéltárunk azzal kíván méltó emléket állítani alapítójának, gr. Kemény Józsefnek, hogy kiadja kéziratának kritikai jegyzékét. E munkát Sajó Géza dr., a Kézirattár őre végzi s az előreláthatólag jövő esztendő folyamán jelenik meg nyomtatásban.

A Levéltárba már bekerült anyag rendezésével párhuzamosan folyik a tervszerű gyűjtés és a magánlevéltári anyag védelmének előkészítése. Mint-hogy a rendszeres gyűjtés és védelem alapfeltétele a jelen helyzet pontos

ismerete, már tavaly óta dolgozunk az erdélyi levéltárak számbavételén. Az eddigi történeti feldolgozásokon alapuló adatgyűjtésünk befejezéséhez közeledik. Csak ezután kezdődhetik el annak, sok esetben nagy utánajárást igénylő kinyomozása, hogy a román évek alatt vagy még a háború előtt mi lett a sorsa egy-egy levéltárnak, ki a jelenlegi tulajdonosa, hol őrzik stb. Ha azután egy levéltárat sikerült így napjainkig követnünk, érintkezést keresünk tulajdonosával megtekintése végett, anyagáról tájékoztatót készítünk, megőrzésére, rendezésére tanácsokkal szolgálunk. Az erdélyi magyar társadalom, a régi vezető rétegeknek családjuk múltja és a nemzeti tudomány érdekeivel szemben állandóan tapasztalt felelősségérzete biztosíték arra, hogy Levéltárunk megbirkózzhatik ezzel a nagyobb apparátust igénylő feladattal.

Azok a szoros kapcsolatok, melyek Kelemen Lajos főigazgató egész Erdélyre kiterjedő személyes ismeretsége révén intézetünket társadalmunk széles rétegeivel olyan patriarchálisan összefűzték, mostani gyűjtő és tájékozódó munkánk során nagyon gyümölcsözőknek bizonyulnak. Öröndetes az a megértés, amellyel a levéltár-tulajdonosok irataik megőrzésére felkínált segítségünket fogadják. Szinte kivétel nélkül átérzik annak a felelősségnek terhét, mely irataiknak többnyire kellő gondozás hiányában bekövetkező elpusztulása esetén őket családjukkal és nemzetükkel szemben terhelné. Alig van közöttük olyan, aki ne érezné, hogy régi levelei jóval többek egyszerű családi emlékeknel. Elődeik lepergett élete, gazdálkodása, hivatali működése mind egy-egy kisebb vagy nagyobb fontosságú, de nélkülözhetetlen részletét alkotja az erdélyi magyar életnek. Mindnyájan megértik, hogy a magyar családok írásos emlékeinek összessége alkotja az erdélyi magyarság életének forrásait. Ez évi gyarapodásunk e nemes szemléletnek fényes bizonyossága. Egyre több levéltár-tulajdonos érez indítékot arra, hogy régi leveleit, melyek családján keresztül az egész magyarságnak is féltett forrásai, letétbe helyezéssel megóvja a kutatás számára.

Ebben az esztendőben a következő levéltár-tulajdonosokkal vettük fel a kapcsolatot irataik biztosítása érdekében: Bálintt Károly br. (Nagyernye), özvegy Betegh Imréné (Felőr), Becski Bertalan (Somkerék), Gondoskodó Társaság (Kolozsvár), Hatfaludy Miklós (Érmihályfalva), Kende György br. (Cégenydányád), Korponay Kornél (Feketefalu), Lészai Ferenc (Magyargorbó), Simó Endre (Kissolymos), Z. Nagy Lajos (Selymesilosva), Rozsnyai György dr. (Marosvásárhely), Sombory László (Kolozsvár), özvegy Szentiványi Józsefné (Farnas), Sztáray Mihály gr. (Sárközújlak), özvegy Tatrossy Mórincné (Alőr), Teleki Károly gr. (Sáromberke), Toldalaghi József gr. (Koronka), Wass-Tarjányi Ákos (Cege). Szíves és megértő közvetítésükért különös köszönettel tartozunk özvegy Teleki Lászlóné grófnőnek, valamint Kende György báró, Teleki Ádám gróf és Torma Miklós uraknak.

Az elmúlt év karácsonyi szünidejére hazautazó középiskolás diákokkal nyolcezer példányban felhívást küldtünk szét az erdélyi levéltári anyag megmentése érdekében. Bár a felhíváshoz fűzött reményeink nem mindenben váltak be, a beérkező válaszok sok adatot, útmutatást, támpontot szolgáltattak

a jövődre nézve, s hatása bizonyára később fog jelentkezni. Eredményes gyűjtésükkel különösen kiténtek: Római Katolikus Segítő Mária Gimnázium (Csíkszereda) tanulói, Bethlendi Katalin és Marosi Angéla (Kolozsvár), Sipos Rudolf (Kolozsvár), Komáromi József (Zilah). A felhívás nyomán ajándékaikkal gyarapították Levéltárunkat: Angyal Miksáné (Nagybánya), Gámentzy Gerő (Kolozsvár), Kovács Béla dr. (Kolozsvár), Lázár Árpád (Beszterce). E helyen kell köszönetet mondanunk az *Erdélyi Múzeum*, *Pásztortűz*, *Hitel*, *Ellenzék*, *Székely Szó* szerkesztőségének, hogy felhívásunkat olvasótáborukhoz közvetíteni szívesek voltak.

Munkatervünkhöz tartozik, hogy a szétkallódott levéltárrészeket lehetőség szerint visszajuttassuk levéltártörzsükhöz. Minthogy az első világháború előtt a Királyhágón innen az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára egyedül igyekezett a piacra kerülő iratanyagot megmenteni a pusztulástól, több olyan aktacsoport van ma őrizetünkben, melyeknek az erdélyi kormányhatóságok vagy más törvényhatóságok levéltárában lenne helyük. A magyar levéltárügy irányító fóruma, a magyar királyi Országos Levéltár megértésének köszönhető, hogy a Levéltárunkban őrzött thesauriatusi, fiskális és guberniumi iratoknak erdélyi magánlevéltári anyagért cserébe való átengedésére sikerült elvileg megállapodni. Levéltárunk tárgyalásokat kezdeményezett az Országos Levéltárral és a tulajdonossal a gr. és br. Sennyey család dunántúli és Zemplén megyei vonatkozású, nálunk letétként őrzött levéltárának hasonló értékű erdélyi levéltárért való elcserélésére. Levéltár- és tudománypolitikai szempontok teszik kívánatosná, hogy a magánlevéltárak ne szakíttassanak ki abból a tájból, ahol termelődtek, mert ezáltal használatuk megnehezül, s éppen helytörténetírásunk annyira óhajtott fellendülése válik lehetetlenné. Levéltárpolitikánk egészséges táji központok kialakítására törekvő irányítóinak jóindulata biztosíték arra, hogy folyamatban lévő tárgyalásaink hamarosan eredményesen lezárulhatnak.

Újra megindított gyűjtésünk ez idén a tavalyinál is gazdagabb eredménnyel járt. Minthogy új letéteink között több nagy egyesületi irattár is szerepel, számszerű gyarapodásunk (kb. 180-200 ezer darab) minden eddigi esztendőjét messzire felülmúlja, s megközelíti a Levéltár régi állagának egynegyedét.

Családi levéltáraink ez évi gyarapodásából messze kimagaslik a gr. Telekies kővárhosszúfalusi levéltára. Nem csupán nagy terjedelme, anyagának értéke biztosít Teleki Ádám gróf ajándékának Levéltárunk annaleseiben különleges helyet, hanem az az öröndetes tény is, hogy segítségével ismét jelentős lépéssel közeleedtünk egyik régi célunk felé. Tudományos és levéltári szempontok, de legalább ugyanilyen mértékben családi érdekek is kívánatosná teszik, hogy egy-egy família kezén lévő ági levéltárak lehetőleg egy helyen őriztessenek. A családok eredeti birtokállományának osztódása révén ugyanis a levelek is osztódtak a részirtokoknak megfelelően. Minthogy azonban a leveleket nem mindig adták át az egyes részek birtokosainak, s ha át is adták a legfontosabbakat, bőven maradt vissza birtokjogi szempontból lényegtelen, tudományos nézőpontból azonban már igen becses anyag, sem a

tudományos, sem a családi kutató nem lehet nyugodt afelől, hogy amit nem talált meg a tekintetbe jöhető levéltárban, nem rejtőzik-e az egy másik ág iratai között. Csak egy helyen való őrizettel és szakszerű kezeléssel remélhető gyors és eredményes kutatás a közös törzsből származó, de rokonsági kapcsolatok révén különféleképpen bővült családi levéltárakban. A Teleki család melyik tagja keresne például, ha az ágak szétválása előtti időre kutatna, a nálunk őrzött hosszúfalusi vagy kendilónai ági levéltárban olyan iratokat, melyeknek a nemzetségi archívumban lenne helyük, de ott nem kaphatók meg. Pedig mindkét levéltárunk őriz ilyen iratokat. Ha felemlítjük az aránylag kisszámú erdélyi vezető famíliákat összefűző szoros rokoni kapcsolatok következtében történt levéltárvándorlásokat, világos lesz a családokra és a tudományos kutatásra a levéltárak egy helyen való őrizetéből eredő nagy haszon. A br. Bornemissza család levéltárának egy része például a br. Huszár-levéltárba került, a br. Jósika hitbizományi levéltár pedig egy gr. Teleki-, gr. Bethlen- és gr. Csáky-levéltárat is őriz. E levéltárvándorlások csak úgy tarthatók számon s a belőlük származó sok zavar, félreértés csupán úgy hárítható el a kutatás útjából, ha az erdélyi magyar családi levéltárakat a szakszerű kezelésükre, őrizetükre a Királyhágón innen egyedül berendezett Levéltárunkba központosítjuk. A magánlevéltárak forrásértéke Erdélyben jóval nagyobb, mint az ország többi részeiben, mert a fejedelmi kor hivatali levéltárai elpusztultak. Bizonyára egyetlen család számára sem lehet közömbös, hogy az erdélyi történetírás műhelyei: a kolozsvári Egyetem, az Erdélyi Nemzeti Múzeum és az Erdélyi Tudományos Intézet munkája során fény derül-e elődjei szerepére vagy sem. Ezért tartjuk rendkívül öröndetesnek, hogy a Bánffy és Jósika nemzetség után végre a Teleki család múltjáról és Erdély történelmében játszott szerepéről is kellő mennyiségű forrásanyag tájékoztatja a kutatót.

Bár a rendezések már annyira előrehaladtak, hogy részletes beszámolót adhatnánk a hosszúfalvi levéltár anyagáról, ezt most annál is inkább el kell hagynunk, mert reméljük, hogy végleges rendjük kialakítása után a kendilónai Teleki-levéltárral együtt ismertetésüket és jegyzéküket nyomtatásban is közreadhatjuk.

E levéltár eredeti iratanyaga a 17. században kezdődik, de az 1801-ben lajstromozott rész majdnem teljesen 18. századi és Teleki Sámuel meg felesége, Eötvös Mária, fiuk, Imre és unokájuk, ifjabb Imre életével, birtokaival kapcsolatos. A lajstromozatlan részben főként a Teleki Imre fiának, Miksának iratai találhatóak. Külön csoportot alkotnak az előbb felsoroltak birtokainak termelésével, gazdasági igazgatásával kapcsolatos iratok, melyek az erdélyi nagybirtok üzemének megismerését teszik lehetővé. Az egész anyag területileg nagyjából a következő egységekre tagolódik: I. Kővárvidéki birtokok, Hosszúfalva és Nagynyíres középponttal. II. Mezőségi birtokok: Kis- és Nagysármás, Pagocsa, Paszmos, Mezóújlak, Kendilóna. III. Sorostély és Holdvilág. IV. Fogarasföldi jószág: Alsó-, Felsőárpás, Oprakercisóra, Strezakercisóra. V. Karkó, Tibor, Királypataka, Dupapiátra. VI. Szilágysági birtokok: Bajom, Alsóberekuszó, Pacal. VII. Szatmár megyei birtoktest: Bagos, Gyülvész,

Nagybánya, Oláhhodos, Ombod, Pálfalva, Szinérváralja, Vetés. VIII. Máramaros: Dolha, Ruszkapojána. — A Teleki közjavak felosztása és a Teleki Ádám magvaszakadtával (1792) végbement osztozkodások iratai az egész Teleki nemzetséget érintik. Bőven őriz a levéltár az előkelőbb megyei magyar családok legtöbbször adatokat, de különösen gazdag a Teleki Sámuelné Eötvös Mária jussán idekerült Bagosi, Eötvös, Debreceni, Horthy, Jármí, Vetési famíliára vonatkozó iratanyag. Eötvös Mária és Teleki Sámuel levelezése a 18. századi erdélyi élet és gazdálkodás sok sajátosságát közvetíti felénk. Aranka György egy csomó levelén kívül különösen becsesek a gr. Teleki Imréhez írt levelek (Kilian Györgytől és neves külföldi könyvkereskedőktől), mert belőlük összeállítható a hosszúfalusi könyvtár kialakulása. Teleki Imrét nagy szeretettel, gondnal, ízléssel és tudással összegyűjtött hosszúfalusi könyvtára Erdély 18–19. századi könyvtáralapító főurainak legelső sorába helyezi. Különös figyelmet érdemelnek annak az élénk és magas színvonalú zenei életnek emlékei, mely Teleki Imre és felesége, Brunszvik Karolina idején a hosszúfalvi udvarban volt. Az egész levéltár rendkívüli jelentőségű az erdélyi társadalmi fejlődésben sajátos színfoltként jelentkező Kővár-vidéki viszonyok megismeréséhez. — A hosszúfalusi levéltárral együtt került be néhai Gergely Sámuel történetíró tudománytörténeti szempontból érdekes levelezése és néhány személyi irata. Öröndetes, hogy Teleki Mihály levelezése közzéjérjenek, a régi szabású erdélyi történészek egyik jellegzetes, puritán képviselőjének iratai megmenekültek a pusztulástól.

A Béli család nemesi ága 1916-ban feldúlt bodolai levéltárának megmaradt részét Bálint Károly br. helyezte addig is letétbe, míg a Dél-Erdélyben élő tulajdonos végleges sorsáról intézkedhetik. Az 1824-ben lajstromozott levéltár maradványa alig ezer darabot számlál s ezek is néhány középkori Mikola-level másolatán kívül a 18., illetőleg a 19. század első feléből valók. Azonban a 18. századi levelek egy része is Jósika-level; ezek Béli Antalné, Jósika Mária révén kerültek oda. A tulajdonképpeni Béli-levelek Árapatak, Bodza, Nyén, Uzon, Lisznyó, Oklánd, Dálya, Lázárfalva, Madaras, Balavásár, Vaja, Budatelke, Sajókeresztúr, Alsójára és Oroszfája birtokokra őriznek töredékesen anyagot. Az a szomorú tény, hogy ennek a vezető és Székelyföldön jelentős szerepet játszó családnak leveleiből csupán ennyit, ilyen keveset hasznosíthat a tudományos kutatás, még fontosabbá teszi, hogy a mezőmehesi ág szintén megcsonkult, de régi anyagban még így is gazdag levelesládája bekerüljön Levéltárunkba. Minthogy a szerencsétlen véletlen folytán magában mindkét levéltár torzó, s az egyik hiányai csak a másik anyagával pótolhatók annyira-amennyire, a családnak és a kutatásnak elsőrendű érdeke, a két levéltár eredményes kezelésének egyetlen útja, hogy a másik töredék is az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában helyeztessék el.

Nem terjedelme, hanem anyagának természete avatja különleges értékűvé Pataki Jenő dr. tizenöt doboznyi családi letétét. A sárospataki Pataki-leveltár olyan új színnel gazdagítja családi levéltáraink sorát, melyet eddig nélkülöztünk. Családi levéltáraink ugyanis általában a birtokos ne-

mes életforma különböző változatainak emlékét őrzik, hiányzik azonban közülük a városi életforma képviselőinek és a szellemi pályákon hivatás-szerűen működő szellemiségi rétegnek írásos anyaga. Természetesen a Pataki-levéltárban is bőségesen található a család később szerzett birtokaival kapcsolatos levelek, mégis az egész iratanyag különleges jellegét a három század óta szellemi pályákon mozgó nemzedékek szabják meg. A Pataki család pályája annak a régi magyar vezetőrétegnek útja, melyben a szellem és tudomány szolgálata egyre finomodó átöröklésként nemzedékről nemzedékre szállott. A Patakiakat is a református lelkészség jegyezte el a tudomány szolgálatával, mint régi szellemi vezető rétegünk annyi családját. Tagjai Halle, Leiden, Göttinga egyetemlein sajátították el a családjukban hagyományossá lett orvosi tudomány legújabb eredményeit, hogy aztán szűkebb hazájukban, Erdélyben gyümölcsöztessék tudásukat. Az egymást követő Pataki Sámuelek a kisebb magyar haza legnevesebb orvosai lettek. Külföldjárás, a tudomány szeretete öröklődött körükben. Ha levelezésüket, akadémiai naplójukat forgatjuk, a szellem embereinek jellegzetes arcéle rajzolódik elénk. A Partiumból jött, kolozsvári patríciussá lett család pályájának emlékei a magyar tudománytörténet forrásai, melyeknek együtt való kiadása igen hasznos lenne. Nem hagyható megemlítés nélkül az a féltő szeretet, mellyel a Pataki család elődjeinek írásos emlékeit napjainkig megőrizte. Levéltárunk teljesen rendezett állapotban került be gyűjteményünkbe. Az 1638-ban Sárospatakról Erdélybe költözött őstől, Szabó alias Bojsza Istvántól kezdve szép rendben együtt találjuk külön csoportban birtokügyi és külön missilis leveleiket. A Pataki-levéltár azonban nemcsak az erdélyi orvostörténet egyik értékes forrása, hanem a régi kolozsvári élet megismeréséhez is lényeges adatokat nyújt.

Özvegy Betegh Imréné által letétbe helyezett két láda irattal együtt került őrizetünkbe Felőről Hodor Károly történetíró levéltára, az osdolai Vass család megyékre kiszármazó ágának levéltára és a Vajna családnak a Hodor-iratokhoz csatlakozó levéltárrésze. A Vajna-levelek Hodor Jánosné, Hodor Károly anyja jussán kerültek a Hodorok kezére és székelyföldi, Hunyad és Doboka megyei (Doboka, Borsa, Magyarújfalu, Romlott, Márkosfalva stb.) birtokokra vonatkoznak. A tulajdonképpeni Hodor-anyag Hodor János, Károly édesatyjának kolozsmonostori provisorai és tordai sókamarai tisztviselő-ségével kapcsolatos hivatalos iratokkal, számadásokkal kezdődik. Birtoklevelek azóta maradtak nagyobb számmal, mióta Hodor János a Vajna családba beházasodott és annak birtokaiból részt kapott. Hodor Károly terjedelmes levelezése, sajnos, inkább birtokügyi vonatkozású s irodalmi munkásságára csak kevés adatot őriz.

A Torma rokonságba beházasodó osdolai Vassok levéltára jól kiegészíti a tavaly bekerült Torma-levéltár anyagát. Alsóilosva, Felőr, Monostorszeg, Berekeresztúr, Mezősámsond, Morgonda, Marosbogát községekre és a Boér, Fráter, Kozma, Rhédey, Tatrossi, Vass, Vay, Vinkler családra vonatkozó 18. századi birtokiratokat és levelezést tartalmaz.

Nagyon becses 17. századi anyagot őrzött meg a pókafalvi Becski család levelesládája, melyet Becski Bertalan (Somkerék) helyezett letétbe. A levelek nagy része Pókafalvára, Magyar- és Oláhköblösre vonatkozik, de Árpástó, Fellak, Felsőtök, Fodorháza, Poklostelke, Récekeresztúr és Sajókeresztúr története után kutatóknak is bőségesen szolgálhat adatokkal. Rokoni összekötetések révén a Majtényi alias Törökdeák, veglai Horváth, Keresztúri, Pálfi és Toldalaghi család irataiból is kerültek a Becskiek levelesládájába. Különösen érdekesek a fejedelmi török tolmács Törökdeák família levelei.

Az Erdélyi Római Katolikus Státus által letétként még 1908-ban felajánlott kolozsmonostori uradalmi levéltár beszállítása csak most történhetett meg. Bár ez a lényeges gazdaságtörténeti forrásanyag időközben majdnem teljesen elpusztult, a megmaradt iratok még mindig fogalmat adnak az elveszett értékekről. Az egyládányi töredék közül megemlíjtük a Kolozsmonostorra, Jegenyére, Magyarvalkóra, Kajántóra, Tiborcra, Bácsra és Bogártelkére vonatkozó 18. század végi urbariumokat. Az egyik urbarium megőrizte számunkra a régi kolozsmonostori kastély leírását is. Helynévkutatóink számára különös nyereséget jelent, hogy az uradalom falvainak sok településtörténeti tanulságot nyújtó határperiei, köztük Kolozsvár város és Kolozsmonostor községé is, szintén megmaradtak több 19. századi birtokterkép-vázlattal együtt. A Könyvvizsgáló Hivatal (censura) 1908-ban szintén felajánlott iratait csupán egy 1790–1795. évi könyvjegyzéket tartalmazó csomó képviseli a megmaradt részben.

Levéltárunk abban különbözik az ország egyéb hasonló intézményeitől, hogy egy zárt népi közösségen, az erdélyi magyarságon belül kell ellátnia az időnként módosuló levéltári feladatokat. Az elmúlt két évtized tanulságai bárkit meggyőzhetnek afelől, hogy az erdélyi magyarság külön népi élete államának keretein belül sajátos szervezeteiben zajlik le. Ezeknek a szervezeteknek, melyek a román időkben jelentőségükben megnövekedtek, iratanyagát óhajtja Levéltárunk a pusztulástól megőrizni gyűjtési körének kiterjesztésével. A múlt esztendőben felkínáltuk segítségünket a magyar társadalmi szervezetek irattárainak megőrzésére és jövőendő aktatermelésük biztosítására. Az idei év eredményei bebizonyították, hogy Levéltárunk valóban régen jelentkező hiányon próbált segíteni, amikor ezeknek az irattáraknak kezelésével és rendezésével járó jelentős terheket magára vállalta. A jövőre nézve igen biztató az a megértés, mellyel az illetékes tényezők irataik biztonságba helyezésére vonatkozó ajánlatunkat fogadták. Minden reményünk megvan arra, hogy néhány éven belül sikerül ezen a módon az erdélyi magyarság legfontosabb szervezeteinek irattárait a történeti kutatás számára megmenteni. Ilyen irányú anyaggyarapodásunkról az alábbiakban számolunk be.

Bethlen György gróf megértésének köszönhető, hogy éppen az egyik legfontosabb forrásanyag, a magyarság román évek alatti politikai szervének, a Magyar Pártnak az irattára került elsőnek kezelésünkbe. Beszállítása ugyan nem történhetett meg, mert a párt történetének feldolgozója, Szentmártoni Kálmán unitárius kollégiumi tanár úrnak munkája gyors befejezéséhez még néhány hónapig szüksége van az irattár egész anyagának zavartalan haszná-

latára. Ez pedig úgy biztosítható legjobban, ha az irattár egyelőre ideiglenes őrzőhelyén, az Unitárius Kollégiumban marad. A letét átvétele megtörtént, jó elhelyezéséről meggyőződünk, s beszállításáig Szentmártoni Kálmán tanár urat kértük fel most már az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára nevében való további őrizetre. Az irattár aktaanyaga jelenleg öt ládát tölt meg. Ehhez járulnak még a különböző jegyzőkönyvek és iktatókönyvek. Amennyire így megállapítható volt, az irattár sértetlenül és jó rendben megmaradt, bár egy selejtezésen állítólag keresztülment. Az ügyiratok évenként, iktatószám szerint vannak csomózva. Iktatókönyvek és akták 1924-től kezdődően vannak. A rendes ügyiratokon kívül 1927-től kezdve külön sorozatot alkotnak az Elnöki bizalmas iratok, melyek kétségtelenül az egész iratanyag leglényegesebb részét alkotják. A Központi Intézőbizottság jegyzőkönyvei 1923-tól, a Nagygyűlések jegyzőkönyvei 1924-től, az Elnöki Tanács jegyzőkönyvei pedig 1925-től maradtak ránk. Az irattár a Magyar Párt elődjének: a Magyar Szövetségnek irataiból is őriz egyes darabokat.

Rendkívül nagy jelentőségű tény, hogy a román uralom alatti magyarságnak létéért politikai síkon vívott küzdelmeit megvilágosító forrásanyag sorsát sikerült biztosítani. A jövő kutatás azonban csak akkor nyerhet e harcról teljes képet, ha a feloszlott Magyar Pártot követő Magyar Népközösségnek az utolsó évek anyagát magában foglaló irattárán kívül sikerül a tudomány számára biztosítanunk a vezető egyéniségek személyi levéltárait (levelezését) is.

Az erdélyi magyarság politikai szerve mellett legnagyobb és legrégebb gazdasági szervezetének, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületnek irattára is Levéltárunkba került. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület múltjának ismerői előtt tudott az a szoros kapcsolat, mely éppen az újraalapító gr. Mikó Imre személyén keresztül az indulás éveiben e két egyesületet összefűzte. Levéltárunkat ezek a szálak is ösztönözték, hogy a százéves jubileumához közeledő testvéregyesület iratanyagának megőrzését elősegítse. Személy szerint Török Bálint igazgató úrnak tartozunk különös köszönettel, hogy a letétbe helyezés fontosságát felismerve, az útból minden akadályt elhárított.

A 36 ládát megtöltő és költöztetések miatt, valamint a megfelelő elhelyezés hiányában összekeveredett irattárról még nem áll módunkban bővebb tájékoztatást adni. Annyi azonban máris megállapítható, hogy az erdélyi gazdaságtörténetre és a magyar földbirtok sorsának alakulására vonatkozó adatok hatalmas kincsesbányája nyílt meg benne a tudományos kutatás előtt. Összefüggő iratanyaga 1853-tól kezdődik s a benne való tájékozódást mutató és iktatókönyvek teszik lehetővé. 1896-tól kezdve az iratok tárgyi csoportok szerinti kezelésével igyekeztek a mutatót helyettesíteni. Bár ez az új rendszer megnehezíti a kutatást, az ügyiratok megtalálásához azonban még mindig elegendő támpontot nyújt.

Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület irattárával egyidejűleg került őrizetünkbe az Erdélyrészi Méhész Egyesület iratanyaga is. A két egyesület irattárát eddig is együtt őrizték; ezt a közöttük fennálló szoros kapcsolat teszi érthetővé és szükségessé. A Méhész Egyesület ugyanis 1880-ig az Erdélyi

Magyar Gazdasági Egyesület méhészeti szakosztályaként működött és akkor alakult át önálló leányegyesületévé. Török Bálint úrnak, a Méhész Egyesület tiszteletbeli alelnökének és főtítkárának köszönhető, hogy az EMGE-ből kinőtt s annak egyik munkakörét végző egyesület iratanyagát továbbra is az anyaegyesület irattárával egy helyen őrzik.

Az erdélyi magyarság életmegnyilvánulásaira más oldalról világít rá az Erdély Irodalmi Társaság irattára, melyet Gyalui Farkas nyugalmazott egyetemi könyvtárigazgató úr, az egyesület alelnöke segített be gyűjteményünkbe. Az egyesület 1888-ban alakult „az irodalmi, szépműtani érdekek istápolásá”-ra, „nemzeties irányú mívelésé”-re s pályadíjak kitűzésével, felolvasóüléseivel hasznos és tiszteletre méltó munkát végzett Erdély irodalmi életében. Az egymást követő titkárok kezén vándorló irattár, melynek darabjai iktatva sem voltak, erősen összezavarodott és meg is csonkult. A választmányi és felolvasóülések jegyzőkönyvei azonban tájékoztatnak a Társaság működéséről, a levelezés pedig értékes adatokat nyújt a századforduló erdélyi irodalmi életére. Irodalomtörténeti kutatásunk komoly nyeresége, hogy a Társaság iratai Gyalui Farkas igazgató úr fáradozása révén hozzáférhetőek lettek.

Az 1888-ban alapított Kolozsvári Zenetársaság kicsiny irattárát Lakatos István mérnök úr helyezte letétbe. A kolozsvári zenei élet e fontos és érdekes dokumentumainak megőrzéséért és átadásáért Lakatos István mérnök urat őszinte köszönet illeti.

A román kormány által 1934-ben feloszlattott és a kolozsvári egyetem jogi karába olvasztott nagyváradi királyi jogakadémia irattárát a Ferenc József Tudományegyetem jogi kara ajánlotta fel Levéltárunknak letétként. Bár Levéltárunk kezdettől fogva azon az állásponton volt, hogy ennek az értékes, de nem erdélyi provenienciájú és közlevéltári jellegű anyagnak megőrzése kívül esik munkakörén, az egyetemi építkezések folytán erősen veszélyeztetett irattár megóvása érdekében az iratokat gyűjteményünkbe szállítottuk át. A beszállított húsz folyóméternyi anyag tartalmazza a nagy múltú intézet iratait alapításától feloszlataásáig. A régebbi anyag ugyan elég hiányos, de a múlt század hatvanas éve óta szinte minden megmaradt. Ettől kezdve segédkönyvei is vannak. A tanári gyűlések és vizsgák jegyzőkönyvei, valamint az ifjúsági egyesületek iratai teszik teljessé az Akadémia életének emlékeit. Bár a letétbe helyezés ténylegesen megtörtént, Levéltárunk a jogi befejezést jelentő szerződéskötés elhalasztásával lehetőséget kívánt hagyni arra a legmegfelelőbb megoldásra, hogy az iratok az egyetem letéteként Nagyváradra visszakérülhessenek. Eljárásunkkal csupán ahhoz a fontos levéltár-politikai elvhez akarunk következetesen maradni, hogy a levéltárak ne szakíttassanak ki eredeti környezetükből. Ha az akadémiai irattár Nagyváradon való elhelyezése valami okból nem volna lehetséges, Levéltárunk természetesen a legnagyobb készséggel veszi véglegesen gondjaiba ezeket az iratokat is.

Gyarapítóink sorát ebben az évben is egész sor egyes adakozó teszi teljessé, örvendetes bizonyosságául annak, hogy Levéltárunkat az erdélyi magyarság legszélesebb rétegei valóban magukénak tekintik. Egyes adományok és vásár-

lások révén anyagunk ez évben összesen 1388 darabbal növekedett. Különös nyereséget jelentenek a Köpeczi Sebestyén József és ifj. Markos András (Kolozsvár) által adományozott köpeczi, illetőleg kidei családi levelek, Szabó T. Attila (Kolozsvár, Kovács Dezső levelei), Zilahi Kiss Bálint (Kolozsvár), Sikó Ilona (Budapest) családi letétei. Róth Hugó ajándékából a kolozsvári szappanoscéh 16. századi magyar nyelvű jegyzőkönyve, a kolozsvári Nemzeti Színház 1858–1879. évi, a Kolozsvári Kereskedő Társaság 1838–1885. évi jegyzőkönyvei pedig vásárlás révén jutottak birtokunkba. Különös véletlennek köszönhető, hogy az erdélyi *Királyi Könyvek*nek két, valószínűleg a Gubernium használatában állott másolati kötete (1696–1698, 1700–1701) vásárlás útján levéltárunkba került.

Gyűjteményünket ajándékokkal a következők gyarapították: Ambrus Mihály (Csíkdánfalva), Angyal Miksáné (Nagybánya), Bakó Ferenc (Csíkpálfalva), Berkessy Márton (Kolozsvár), Bertin Ferenc (Dés), Dunka Magdolna (Kolozsvár), Ferenczi István (Kolozsvár), Fugulyán Kata dr. (Kolozsvár), Gámentzy Gerő (Kolozsvár), Genersich Gusztávné (Kolozsvár), Gondos Antal (Csíkszentmárton), Hatfaludi Miklós (Érmihályfalva), Jaklovsky Dénes (Nagykároly), Kelemen Lajos (Kolozsvár), Komáromi József (Zilah), Kovács Béla (Kolozsvár), Lázár Árpád (Beszterce), Markos András (Kolozsvár), Marțian Iulian (Kolozsvár), Róth Hugó (Kolozsvár), Rápolti Károly (Nagyida), Sántha Mihály (Kolozsvár), Köpeczi Sebestyén József (Kolozsvár), Sepsiszentgyörgyi Református Líceum, Seress Miklós (Zilah), Zsók Ferenc (Csíkdánfalva).

Címereslevél-gyűjteményünk a Sántha (1714) és Szabó (1626) család eredeti armalisával és Budai János (1576), gelencei Csoma Miklós (1577) (2 darab), Szász János alias Georeogh de Gerlah (1602), Filep János (1609), Szegedy János (1610), sellyei Balogh Balázs (1624), miriszlai Horváth Mátyás (1624), Vaska Lőrinc (1628), Móricz István (1630), Komáromy János (1634), Jakab Simon (1649), Szondy János (1652), kolozsvári Gaszner Bernát (1666) és medeséri Sántha Ferenc (1714) nemeslevelének fényképmásolatával növekedett.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára igazgatóságának megértő jóindulata tette lehetővé kézikönyvtárunk nagymértékű bővítését. Ez egyben biztosítékunk is a további fejlődésre. Az erdélyi magyar, szász és román forráskiadványok s alapvető feldolgozások gyűjtése mellett fokozottabb mértékben igyekszünk teljessé tenni magyarországi okmánytár-gyűjteményünket. Lényegesnek látjuk ugyanis, hogy a felnevelkedő erdélyi történész-nemzedék partikuláris sajátosságaink vizsgálatát a magyar fejlődés és forrásanyag teljes ismeretében végezhesse. Az erdélyi család- és helytörténeti irodalom minél teljesebb összegyűjtése mellett igyekszünk az Erdéllyel határos Részek ilyen irányú anyagát is megszerezni, hogy az erdélyi magyarságot az ország törzsével összefűző szoros népi szálak vizsgálata lehetővé váljék.

Bár ebben az évben 4279 pengő 52 fillért fordíthattunk könyvvásárlásokra, más intézmények szíves segítsége nélkül még sem szerezhettünk volna

484 munkát 972 kötetben. Hálával mondunk köszönetet a Magyar Tudományos Akadémiának és a Magyar Történelmi Társulatnak, hogy kiadványaik árának különösen méltányos megállapításával lehetővé tették számunkra, hogy a kutatóink részére szükséges újabb könyvtermést egyszerre megvásárolhassuk. Az Erdélyi Múzeum szerkesztősége a *Századok*, a *Turul* és a *Levéltári Közlemények* cserepéldányait engedte át Levéltárunknak. Könyvtárunk gyarapodása azonban nem csupán számszerűleg jelentős. Torma Miklós csi-csókeresztúri földbirtokosnak köszönhető, hogy könyvtárunk igen fontos szükségleteit egy helyen szerezhette be. Torma Miklós atyjának nagy szeretettel gyűjtött és őrzött könyvtárából átengedte mindazokat a szakműveket, melyekre a Levéltárunkban folyó munkának szüksége volt. Id. Torma Miklós könyvei kézikönyvtárunkban mindig beszédes bizonyítékai maradnak egy mély történelmi műveltséggel rendelkező magyar nemzedék és vezető réteg művelődési igényeinek.

Könyvtárgyarapítási tervünkkel igyekszünk a Levéltár fejlődésével kapcsolatban várható szükségletek kielégítésére idejében felkészülni. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtárának igazgatósága felismerve, hogy kézikönyvtárunk bizonyos vonalon a Könyvtárat tehermentesíti, legnagyobb jóakarattal állandóan segít munkánkban. A Könyvtár feles példányainak átengedésével, nehezen megszerezhető sorozatok rendelkezésünkre bocsátásával nagyban hozzájárul munkánk eredményessé tételéhez.

Levéltárunk működése iránt az Erdélyi Múzeum-Egyesület részéről állandóan tapasztalható nagy megértés tette lehetővé egy Leica fényképezőgép és hordozható reprodukáló berendezés megvásárlását. E készülék birtokában vidéki kiszállások alkalmával most már módunkban áll a kutatás számára lényeges, de Levéltárunkba valamilyen okból be nem hozható iratok fényképmásolatban való megszerzése. Fényképész műtermünk további tökéletesítésére, a nehezen beszerezhető üzemanyagok biztosítására minden lehető elkövetünk.

Hatszáz pár iratcsomózáshoz szükséges keménypapír lemez megrendelésével lehetővé vált a dobozokban már el nem helyezhető iratanyag korszerű tárolása. Missilis leveleink részére több száz papírlemez dobozt készítettünk. Kézikönyvtárunk részére vásárolt könyvek kötetlen részét, 500 darabot, kötetjük, hogy állományunkba mielőbb besorozhatók legyenek.

A Könyvtár igazgatósága megértésének köszönhető, hogy jelentős anyagi áldozat árán hamarosan elkészül a Levéltár feltétlenül megóvandó részeinek befogadására elégséges légvédelmi óvóhely. Körülbelül 200-250 folyóméterre becsülhető az óvóhelyre szállítandó anyag. Óvóhelyre kerül az időrendbe szedett levéltárak 1700 előtti teljes anyaga. E korból ugyanis a hatósági levéltárak Erdélyben nem maradtak meg, tehát a magánlevéltári anyag forrásértéke jóval jelentősebb. A levéltárak lajstromozott állagait szintén teljes egészében leszállítjuk. A Levéltár egy részének külön helyen való tárolása azonban a kutatást egyáltalában nem akadályozza, mert óvóhelyünket úgy rendeztük be, hogy az anyag továbbra is teljes egészében használható marad-

jon. Szolgáljon letéteményező családjaink megnyugtatóására, hogy a Levéltár és Könyvtár minden áldozatot meghoz és mindent elkövet a gondjaira bízott értékek védelmére.

A nagy gyarapodás folytán raktárainkban fenyegetően közeledő helyhiány némileg csökkent azáltal, hogy az egyetem mellett működő Állami Tanárvizsgáló Bizottság régi irattárát, melyet a román uralom alatt Kelemen Lajos főigazgató óvott meg a pusztulástól és Levéltárunk őrizett meg, sikerült visszaadni a Tanárvizsgáló Bizottságnak.

A Kolozsvárra lelátogató olasz követ tiszteletére olasz vonatkozású anyagunkból kisebb kiállítást rendeztünk. Folyosóink díszítését levéltáraink egykori őrzőhelyeinek képével tovább folytattuk.

Kutatóink száma ebben az évben is örömdetesesen emelkedett. Az elmúlt esztendő 942 kutatójával szemben az idén 1390-en fordultak meg dolgozószobánkban. Bár a családtörténeti ügyekben felvilágosítást kérők száma az idén már csökkent, mégis napjában 2-3 személynek állott, elsősorban a főigazgató szóbeli felvilágosítással rendelkezésre. Kutatószobánk látogatottsága nem kis mértékben köszönhető kézikönyvtárunk felfrissítésének és könnyen kezelhetőségének.

Levéltárunk ez évben is több ízben bocsátotta a kutatók rendelkezésére különféle erdélyi levéltár-tulajdonosokkal fennálló szoros kapcsolatait. A főigazgató széles körű személyes ismeretsége több eredményes közvetítést tett lehetővé. E kapcsolatok kimélyítésével és anyagkataszterének kiépítésével Levéltárunk továbbra is szolgálni óhajtja az erdélyi kutatásokat. Örömdetes tényként kell felemlíteni, hogy Bíró Vencel és Szilágyi Loránd professzor urak vezetésével a történet szakos tanárjelöltek két ízben is meglátogatták Levéltárunkat s kutatóink között is egyre gyakrabban láthatunk egyetemi hallgatókat. Bizonyára eljön annak az ideje is, hogy a történészképzés szempontjából Levéltárunkban adódó páratlan lehetőségek teljes egészükben éreztethetik hatásukat.

Kolozsvár, 1943. február 5.

Megjelent: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1942. évre. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár 1943. 26–43.; Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. Kolozsvár 1943. 3–20.

JELENTÉS A LEVÉLTÁR 1943. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL *

Az 1940 óta eltelt két előbbi esztendőben gyűjteményünk olyan mértékű gyarapodásáról adhattunk számot, amelyhez csupán a századelő leggazdagabb aratású évei hasonlíthatók. Természetes következménye volt ez részint a gyűjtés húszesztendős kényszerű szünetelésének, részint pedig munkaterületünk szélesítésének. Az elmúlt két év értékes gyarapodása igazolta azt a felismerésünket, hogy Levéltárunknak vállalnia kell az erdélyi magyarság teljes magánlevéltári anyagának tervszerű gondviselését és védelmét. Az eddig sorokra hagyott, minden védelem nélkül pusztuló iratanyagunk gondozásunkba vonása hatalmas lehetőségeket nyitott meg Levéltárunk előtt, melynek arányai csak most kezdtek volna kibontakozni. Ha tehát idei sáfárkodásunkról számot adva, most mégis a gyarapodás visszaeséséről kell megemlékeznünk, emögött nem valami váratlan akadály, a munkánkat támogató közhangulat megfordulása, hanem a körülmények diktálta előre megfontolt magatartás keresendő. Levéltárunk gyarapításának régi kipróbált és újonnan építgetett útjai ebben az évben is a tavalyihoz hasonló gazdag természettel kecsegtettek volna, ha kitűzött feladataink sorrendjében a háborús helyzet követelésének megfelelő változtatásokat nem kellett volna végrehajtanunk. Az európai kultúra sokszázados értékeiben pótolhatatlan károkat okozó háborús pusztítás veszedelme különleges felelősséggel terheli azokat az intézményeket, melyek múltunk annyi vészben megtizedelt emlékeit őrzik. A légi háború elfajulása e veszedelmeket annyira közel hozta hozzánk, hogy az őrizetünkben lévő iratanyag biztonságba helyezése minden más megelőző feladatunk lett. Ez évi munkánk gerincét tehát értékeink biztonságba helyezésének nagy munkája alkotta. Mivel azonban az eddig begyűjtött anyag elhelyezése is komoly nehézségek elé állította a Levéltár és Könyvtár vezetését, egyelőre a gyűjtés szüneteltetését kényszerültünk elhatározni. Bár meg kell vallanunk, hogy a légvédelmi óvintézkedések a Levéltár különben is kicsi személyzetére rendkívüli megterhelést rónak, örömmel számolhatok be arról, hogy a rendező és gyűjtőmunka a megnehezült körülmények ellenére eredeti célkitűzéseink szerint folytatódhatott.

Levéltárunk megnövekedett feladatai ellátásának személyi feltételei, sajnos, nem mondhatók kedvezőknek. Deák Imre dr. allevéltárnoknak még 1942

---

* Kelemen Lajos nyugalmazott főigazgató, a múzeumi levéltár vezetője a Levéltár 1943. évi működéséről az itt közreadott jelentést terjesztette az Igazgató-választmány elé.

tavasán Budapestre történt áthelyezése óta a Levéltár ugyanis abba a különös helyzetbe került, hogy, bár a Múzeumnak az egyetemtől legfüggetlenebb tára, mindmáig múzeumi tisztviselő nélkül van, s a benne szolgálatot teljesítő mindhárom alkalmazottat az Egyetemi Könyvtárból osztották be ide. Ez a helyzet, éppen mert a tisztviselők nem tekinthetik beosztásukat véglegesnek, kétségtelenül igen hátrányosan fogja éreztetni hatását az annyira szükséges utánpótlás nevelésében. Ebben az évben Levéltárunk ismét kitűnő alkalmazottját veszítette el dr. Entz Géza könyvtári segédőr személyében. Dr. Entz Gézát Deák Imre dr. távozása után osztották be szolgálattételre az Egyetemi Könyvtárból. Távozása levéltári munkánk szempontjából akkor is érzékeny veszteséget jelent, ha tudjuk, hogy az Erdélyi Múzeum Történeti és Művészeti Tárához történt kinevezésével szakképzettségének és érdeklődésének megfelelőbb teret nyert. Elsőrangú képzettsége, hatalmas munkabírása, mozgékonyága és önzetlen egyszerűsége kiválóan alkalmassá tette őt azoknak a felfokozott teendőknél ellátására, melyeket az átalakulás és újrakezdés évei Levéltárunk minden alkalmazottjára róttak. Agilitása nélkül az alábbi munkák jó része el sem készülhetett volna, mivel e sorok írójának katonáskodása és tanulmányi szabadsága miatt az év folyamán közel három hónapon át a munkálatok végzése őt terhelte. Amikor újból hangsúlyozni kívánjuk annak az odaadó munkának értékét és nagyságát, amelyet Entz Géza dr. itteni beosztása alatt végzett, nem mulaszthatjuk el őszinte köszönetünket kifejezni Roska Márton dr. professzor úrnak, a Történeti és Művészeti Tár igazgatójának, amiért sikerült megtalálnia módját, hogy Entz Géza dr. Levéltárunk személyi ügyeinek megnyugtató rendezéséig egyelőre még gyűjteményünkben teljesíthessen továbbra is szolgálatot.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megértése ez évben ismét lehetővé tette számunkra, hogy különösebb képzettséget nem igénylő rendezési előmunkálatokhoz történetszakos tanárjelölteket alkalmazhassunk. Általában négy-hat ilyen ideiglenes munkaerő segítségével sikerült még az óvóhelyre szállítás előtt szinte teljes egészében befejezni azokat a legsürgősebb tömegmunkákat, melyek a végleges rendezés szükséges előfeltételei. Minthogy azonban a további rendezésben már kisegítő munkatársaink sem nélkülözhetnek bizonyos szakismereteket, ősztől kezdődőleg a csak szabad idejükben dolgozó tanárjelöltek helyett állandó és előképzettséggel rendelkező munkatársakat kívánunk foglalkoztatni. Ez ideig Árvay József tanár személyében sikerült olyan állandó segítőtársat kapni, akit a további rendezések során jól használhatunk. A középkori oklevelek regesztázását folytatva, alapos munkájával céljaink felé az idén is nagy lépéssel közelebb segített bennünket dr. Valentiny Antal nyugalmazott könyvtárigazgató úr. Itt kell megemlítenem, hogy e sorok írója a tél folyamán egy hónapig gyűjtötte az anyagot Levéltárunk tervbe vett népiségtörténeti kiadványához a Magyar Királyi Országos Levéltárban őrzött erdélyi guberniumi levéltárban. Ugyancsak őt, erdélyi népiség- és településtörténeti levéltári kutatásokra a bécsi gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézetbe egyesztendei ösztöndíjat nyervén, a Vallás- és Köz-

oktatásügyi Minisztérium egy esztendőre szabadságolta. Minthogy azonban kiutazása katonai szolgálata következtében késedelmet szenvedett, szolgálátát mind ez ideig ellátja.

Mint említettük, ez évi munkánk Levéltárunk biztonságba helyezésének jegyében folyt le. Még az év első hónapjában elkészült légvédelmi óvóhelyünk, ahová tavalyi jelentésünkben részletezett szempontok szerint kiválasztott állagainkat leszállítottuk. Gondos mérlegelés alapján történt válogatás után körülbelül 250 folyóméternyi anyagot helyezhettünk el óvóhelyünkön. Minthogy azonban a Levéltár helyiségei a Könyvtár épületének legfelső emeletén, közvetlenül a padlástér alatt vannak, fájdalmas aggodalommal kellett szemlélnünk a raktárunkban hagyott levéltárrészek különösen veszélyeztetett helyzetét. A Könyvtár igazgatóságának különös megértése tette lehetővé számunkra, hogy ezen az aggasztó állapoton a lehetőséghez mérten segítsünk. A Könyvtár áldozatának értékét nagyban növeli, hogy akkor engedett át a Levéltárnak körülbelül 300 folyóméternyi polcanyagot, amikor maga is a legnagyobb helyhiánnyal küzdött. Ennek köszönhető, hogy néhány egészen jelentéktelen állagocska kivételével egész levéltárunkat óvóhelyre szállíthattuk. Minthogy most már teljes anyagunk óvóhelyre került, a könnyebb tájékozódás elősegítése megkívánta, hogy az eredetileg különválasztott részek újra együtt helyeztessenek el levéltártörszükkel. Az egész Levéltár nem kis munkával járó átcsoportosítása révén azonban sikerült ezt is megoldani. Anyagunkat újból úgy állítottuk fel, hogy a kutatás zavartalansága a tisztviselők nagy munkatöbblete árán biztosítva van. Mégis a jövő fogja eldönteni, hogy ez állapot a személyzet mai létszáma mellett meddig lesz fenntartható és hogy a fokozottabb rongálódásnak kitett forrásanyag kímélése milyen mértékben fogja megkövetelni a nem tudományos kutatások ideiglenes korlátozását. Bár ez az újabb helyiség mai állapotában kétségtelenül csupán szükségmegoldásnak tekinthető, anyagunkat azonban mégis hasonlíthatatlannal nagyobb biztonságban tudhatjuk itt, mint a régi helyén. A Könyvtár igazgatóságának magatartásában állandóan örömmel kell tapasztalnunk a levéltári anyag különös becsének átérzését, s ez ad reményt nekünk arra, hogy a jövőben mégis sikerül óvóhelyeinket további áldozatok árán odáig tökéletesíteni, hogy mindazok, akiknek vállát terheli e pótolhatatlan kulturális értékek megőrzésének felelőssége, nyugodt lelkiismerettel várhassák a bizonytalan jövődőt és az utókor számonkérését.

Különleges biztonságot igénylő anyagunkból hétládányit választottunk ki és adtunk át megőrzés végett az illetékeseknek.

Az óvóintézkedésekkel egyidejűleg fokozottabb ütemben folytattuk a tavaly elkezdett rendező munkát. Legsürgősebb feladatnak a több munkást, nagy helyet igénylő és egy-egy levéltárat teljes egészében megmozgató nyers előmunkálatok elvégzését kellett tekintenünk. Az a veszély fenyegetett ugyanis, hogy anyagunknak óvóhelyre szállításával egész levéltárak munkába vétele lehetetlenné és veszélyessé válván, rendező munkánk jó időre megakad, örömmel kell azonban jelentenünk, hogy napidíjasaink segítségével ezeket a

nagyobb levéltárainkat érintő előmunkálatokat szinte teljes egészükben elvégeztük s a további rendezések zavartalansága biztosítva van.

Rendező munkánk ez idén is hármasszoros irányú volt. Kiterjedt a jelzetelt levéltártestek régi rendjének visszaállítására, a missilisek rendezésére és a középkori oklevelek kiemelésére. Levéltárunk egységes, új rendjének kialakítására kezdett átrendezések idejéről az alábbiakban számolhatunk be.

Első helyen kell megemlékeznünk a Jósika család hitbizományi levéltárában második éve folyó munkáról. Bár végleges rendje kialakításától még mindig messze vagyunk, a levéltár értékre, de mennyiségre nézve is jelentősebb fele teljesen elrendezve már a kutatók kezén forog. Az összekeveredett jelzetelt állagok szétválogatását és elenchusok szerinti csoportosítását ebben az esztendőben befejeztük. A Mikola- és Bethlen-levelek tavaly kialakított csoportja újból jelentősen kiegészült munkánk során előkerült, korábban elveszettnek vélt darabokkal, de összeállíthattunk egészen új levéltáregységeket is. A hitbizományi levéltár rendkívül összetett voltára jellemző módon a tavaly rekonstruált hat levéltárrészen kívül most még öt újabb egységet állíthattunk össze.

Jósika családot közelebből érdeklő anyagot ezek közül a Jósika Antal- és Jósika János-féle rész tartalmaz. Jósika Antal 22 fasciculusnyi levéltárát részint a 18. században, részben pedig 1830 körül regesztrálták. Anyaga szinte teljesen a branyicskai uradalomra vonatkozik. Bár egyes darabok találhatóak benne a domínium megszerzésétől (1595) kezdve, zöme mégis az 1700–1740 közötti évekből való. E levelek főként a Jósika Sámuel és Baranyai Mária, később Orbán Simonné, árvájának, Jósika Lászlónak nagybátyjával, Jósika Zsigmonddal Branyicskáért évtizedeken át folytatott gyámsági perével kapcsolatosak. Belőlük fény derül az uradalom belső viszonyaira, jövedelmezőségére. Másik nagyobb csoportjuk Várfalvára, Alsójárára és a Jósikák egyéb Torda megyei jószágaira vonatkoznak. Jónak látszik itt megemlíteni, hogy ezeknek a birtokoknak levelesanyaga Jósika László leánya, Mária, Béli Antalné jussán részben a Béli család bodolai levéltárába került, s amint arról a tavaly beszámoltunk, jelenleg szintén őrizetünkben található. A levéltárrésznek nevet adó Jósika Antal helyett tehát inkább apjának, Jósika Lászlónak az iratanyagát találjuk ebben a csoportban együtt, Antal jobbra lajstromozatlan hivatali iratokkal van itt képviselve.

Az előbb tárgyaltak szerves folytatása a Jósika János által saját kezűleg rendezett és regesztrált 139 csomónyi terjedelmes levéltárrész. Megható az a gondos szeretet, amellyel a magas országos méltóságokat viselő főúr családja leveleinek sorsa iránt viseltetett. A birtokaikra vonatkozó iratanyag összeszedésével, a családját illető levélanyaghoz való jogának következetes érvényesítésével, mint az egész familiáját illető levelek conservatora, ő alkotta meg a Jósika hitbizományi levéltárat. Nem csupán a rokonok kezébe szétkerült levéltárrészeket igyekezett visszaszerezni és gondosan rendeztetni, hanem pihenésre szánt idejében maga is sokat foglalkozott lajstromozatlan levelei rendezésével. Amilyen mintaszerű rendben tartotta hivatali működésével

kapcsolatos iratait, éppen úgy akarta 1843 körül magánleveleit elrendezni. Munkáját azonban, sajnos, nem fejezhette be. A darabok csomónkénti ideiglenes jegyzékbe foglalását és sorszámozását még elkészítette, fasciculus-jelzet rávezetésében azonban megakadályozta 1843. március 17-én bekövetkezett halála. Örökösei, minthogy a levéltár így is használható volt, munkáját nem fejeztették be. Idők folyamán azonban különféle rendezési kísérletek folytán az egykori rend teljesen felborult, s a csak numerizált darabok elkerültek egymástól, összevegyültek egyéb regestrumok anyagával.

Első feladatunk tehát az volt, hogy ebből a szörnyű káoszból Jósika János jellegzetes, de sokszor alig észrevehetően kicsi jelzetei alapján kiválogassuk az ebbe a levéltárrészbe tartozó iratokat. Csak ennek megtörténte után láthattunk neki, hogy az ideiglenes jegyzékben fasciculusról fasciculusra ellenőrizve megállapítsuk az egyes iratok hovatarozandóságát. Amikor aztán egy akta eredeti helyét minden kétséget kizáró módon sikerült megállapítani, ellátjuk fasciculus-jelzessel. E több ezer darabot számláló csoport helyreállítása ilyen fáradságos és időt rabló munkával, bár ebben az évben is szépen előrehaladt, legfőljebb jövőre készülhet el. Minthogy a levéltárrész rendkívül összetett és igen különböző provenienciájú anyagot tartalmaz, anyagáról csak ezután adhatunk részletesebb tájékoztatást. Jósika János ugyanis a birtokjogait alátámasztó, mindenünnen összeszedett, gyakran már elenchizált levéltárrészekből kiemelt iratokat akarta egységes rendszerbe foglalni. Több darabot lajstromozott át a Kamuthy-, Mikola-, Jósika-levelek közül s külön fasciculusként majdnem teljes egészében beolvastotta az apja, Jósika Antal-féle s a Teleki-, Bálintitt-levéltárányagot. A rendezés során ezeket a lajstromozott leveleket kiemeltük s eredeti rendjükbe helyeztük vissza, de a Jósika János-féle levéltárban utaltunk mostani lelőhelyükre. E levelek koráról és tárgyáról most annyit kívánunk előrebocsátani, hogy szórványos korábbi, de csak újkori daraboktól eltekintve, szinte kizárólag a 18. századból, illetőleg a 19. század elejéről valók, s Jósika János birtokai múltját világítják meg. Az anyja, Teleki Mária és felesége, Csáky Rozália jussán elnyert Csáky-, Bethlen- és Haller-birtokokra vonatkozó iratokon kívül valójában itt találhatók apjának, Jósika Antalnak birtoklevelei is.

A Teleki-levelek Jósika Antalné született Teleki Mária Jozefa, Teleki Pál és Haller Borbála leánya, János unokája és a nagy Teleki Mihály fia: Mihály dédunokájával kerültek a Jósika hitbizományi levéltárba 1808 után, amikor Jósika Antalné bátyja, Ferenc, utód nélkül elhalt. E leveleket az átadásakor foglalhatták abba a rendkívül szűkszavú jegyzékbe, mely rendezésünk alapjául szolgált. A lajstromozó ugyanis csak a legfontosabb birtokjogi iratokat látta el jelzettel, a kevesebb érdekűnek minősített iratokat pedig „Hivatalos dolgokról való Levelek, Diaetalia, Processualis Levelek, Tyrozás iránt való Levelek, Gazdaságbéli Dolgok” és ezekhez hasonló összefoglaló címek alatt csomózta, de nem jelzettelte. Idők folyamán azonban ez a rész is a Jósika János-féle levéltárhoz hasonlóan áldozatául esett a későbbi rendezési kísérleteknek. Számunkra a rendezés egyedül járható útjának itt is csupán az előbbi fáradságos

mód maradt. Munkánkat azonban ez esetben még nehezebbé tette, hogy ezek az iratok legnagyobb részét sorszámmal sem voltak ellátva. Valójában tehát újrendezésre volt szükség. Ezt azonban még körülményesebbé tette, hogy a levelek eredeti rendjéhez kellett alkalmazkodnunk. Végül azonban mégis sikerült a 18 csomóból álló régi rendet helyreállítani. Következő lépésként még hátra van, hogy az eredetileg sem lajstromozott jelentős irattömeget beillesztjük a most már világosan látszó rendszerbe. Ez a munka is befejezéshez közeledik, bár az egész hitbizományi levéltár elrendezése előtt véglegesen le nem zárható, mert állandóan kerülhetnek elő a hatalmas jelzeteletlen tömegeből idetartozó iratok.

Ez a levéltár a Teleki család egyik katolizált ágának iratait tartalmazza. Legrégibb, 17. század végi darabjai I. Teleki Mihály özvegye, Weér Judit által Sárpataki Mártontól megvásárolt kissármási birtokra vonatkoznak. II. Teleki Mihály, illetőleg özvegye, Thoroczky Kata kővári birtoklását megvilágosító 18. század eleji darabokat nem tekintve, a zöm Teleki János fia, II. Teleki Mihály unokája, Teleki Pál Fogarasvidék főkapitánya, majd Doboka megye főispánja hivatalos működésével és jószágaival kapcsolatos. A törvényhatósági levéltárak erős megcsonkulása folytán különös érdeklődésre tarthatnak számot az újoncozási, adószedési ügyekkel kapcsolatos iratok mellett a fogarasföldi kivándorlásról, ennek megakadályozására szervezett határőrség (plájáság) működéséről, végül a fejedelemség kori fogarasföldi sajátos társadalmi képződményeknek az új viszonyokhoz alakulásáról szóló darabok. Ezek az iratok újabb értékes kiegészítései annak a rendkívül gazdag forrásanyagnak, melyet Fogarasföldre különleges viszonyaira a Jósika hitbizományi levéltár gr. Bethlen Miklós főkapitánysága idejéből őriz. A birtoklevelek Kissármásra, Pászmosra, továbbá a fogarasföldi Teleki-birtokokra és Hévízre, Uzdiszentpéterre vonatkoznak. Tehát szervesen csatlakoznak a tavaly beszállított kővár-hosszúfalvi Teleki-levéltár akkor ismertett anyagához. Gazdaságtörténeti anyagából megemlítésre kínálkozik a görgényi uradalom 17. század végi, a kővári domínium 1727. évi összeírása és a sorostélyi, holdvilági jószág különféle listái, melyeket a népesedéstörténet is jól hasznosíthat. Teleki Pálné Haller Borbála révén kerültek ide Haller-levelek is. Szervesen ugyan nem illenek a többi anyaghoz Tholdi Ádámné Teleki Krisztina és mostohája, özvegy Teleki Józsefné Bethlen Kata között folyt hosszú per iratai, melyek a régi magyar könyvgyűjteményéről híres, kegyes nagyasszony életének egyik oly sok kellemetlenséget okozott epizódját világítják meg.¹ A szépszámu missilis levelet későbbi rendezés során a hitbizományi levéltár többi ilyen anyagával együtt fogjuk kezelni és mutatózni.

Szintén Jósika Jánosnak köszönhető annak a levelesládának regisztrálása, melyet br. Bálintt Zsuzsanna, Bálintt István és Jósika Borbála leánya adott át megőrzés végett első unokatestvérének, Jósika Antalnak. Levéltára

1 Vö. Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. I. 1700–1759. Közzéteszi Szádeczky Kardoss Lajos. Bp. 1922.

iránt élete végéig állandóan megfigyelhető érdeklődés és gondoskodás előtűnik ismeretes első jele ez a rendeztetés, bizonyosságul arra, hogy későbbi rendszerező törekvéseinek csírái már a fiatal Jósika János lelkében is megvoltak. E levelek a szokásos legegyszerűbb módon minden időrendre vagy tárgyra való tekintet nélkül folytatólagosan sorszámozott öt fasciculusba vannak rendezve. A régi rend helyreállítása tehát könnyű volt, legfeljebb az iratokat a többi hasonló regesztrum anyagától elválasztani volt nehéz. Egységes szép anyaga 1549-től 1800-ig tart. A 16. századi levelek mind székelyvásárhelyi Köpeczi János marosvásárhelyi civis birtokszerzéseire vonatkoznak. A város határában és környékén tekintélyes jószágot szerző polgárt Báthory Kristóf 1580. március 22-én megnemesítette. Ettől kezdve aztán bőven találunk levelei között a városi polgárság és nemesség közötti súrlódásokra, a vásárhelyi nemesek kiváltságaira vonatkozó igen érdekes adatokat. Marosjárai Baranyai Gergely († 1700 körül) és Köpeczi Klára házassága folytán a 17. századból több Baranyai levelet is őriz a levéltár. A 18. század első feléből való iratok Baranyai Mária, Baranyai Gergely leánya, előbb Jósika Sámuelné, később lengyelfalvi Orbán Simonné birtokviszonyaira vonatkoznak, a későbbiek pedig leánya, Jósika Borbála, br. Bálintitt Istvánné, valamint ennek leányaira, Krisztinára és Zsuzsánnára szolgáltatnak adatokat. Anyaga tehát kapcsolatos a fentebb ismertetett Jósika Antal-féle levéltárával. Különösen gazdag ez a rész Marosvásárhelyre, Jeddre, Jobbágyfalvára, Kebeleszentiványra vonatkozó adatokban.

Mínthogy a lajstromozott részekén kívül a hitbizományi levéltárban is nagy mennyiségű olyan irat van, mely levéltári rendezésen sohasem ment át, szükséges volt előzőleg az egész anyagot provenienciája szerint csoportokra bontani, hogy aztán azokat egyenként rendezhessük.

Egyik ilyen hatalmas csoportot a Jósika János anyósa, gr. Bethlen Rozália, előbb gr. Csáky Jánosné, utóbb gr. Wass Sámuelné révén idekerült családi és hivatalos iratok alkotják. A legfontosabb birtokjogi leveleket Jósika János 1826 után lajstromoztatta, s mi ezt a régi rendet még tavaly visszaállítottuk. Az óvóhelyre szállítás ugyan megakadályozta a Bethlenek három nemzedékére kiterjedő rendkívül gazdag és értékes hivatali iratanyag végleges elrendezését, de a munkát már olyan állapotban szakítottuk félbe, amikor az iratokban való kutatás biztosítva volt. Itt találjuk Bethlen Sámuel, a kancellár János fia, Küküllő megye főispánja (1691), maroszéki kapitány (1699–) hivatali iratait, melyek a fejedelemség nagy átalakulásába engednek bepillantást. Különösen becsesek az itt található különböző összeírások. Fiának, Bethlen Ádámnak Fehér megyei főispánságával (1734), országos elnökségével (1742) és guberniumi tanácsosságával kapcsolatos irataiból találunk itt elég tekintélyes mennyiséget. Leggazdagabb azonban az ő fiának, Bethlen Miklósnak hivatali iratanyaga. Fogarasi főkapitánysága (1758), tartományi főbiztossága (1761–), végül főkincstartósága (1772–) alatt felmerült ügyek elintézésének fogalmazványai, különféle elaboratumai páratlanul gazdag forrásanyagot jelentenek e hivatalok működésére. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Bécsben különösen Bécsben álló Bethlen Gábor udvari kancellár neki bátyja volt, el-

képzeltető, milyen éles betekintést nyerhetünk levelezéséből a kor politikai intrikáiba és az eseményeket mozgató, sokszor rejtett rugókba. Missiliseit, melyek között bőven találunk a királynőtől kezdve korának úgyszólván minden vezető politikai személyiségétől levelet, a hitbizományi levéltár többi levelezésével együtt rendezzük és kezeljük.

Amilyen gazdag e rész hivatali iratokban, annyira feltűnő, hogy a Bethlenek birtokviszonyaira milyen keveset tartalmaz. Az 1764-ben Bethlen Gábor és Miklós által közösen megvásárolt fiscalis uradalmakra vonatkozó iratoktól eltekintve, a birtoklevelek szinte kizárólag Bethlen Miklósné Csáky Kata, illetőleg leánya, Róza és ennek férje, gr. Csáky János jószágaira vonatkoznak. Bőven találunk azonban adatokat Bethlen Róza második férjének, gr. Wass Sámuelnek halála után indult pereskedéssel kapcsolatban a Wassokra is. E levelek tehát a Csákyak erdélyi birtokainak, főként a nagymási és buzai uradalmaknak 18. századi adatait tartalmazzák és kiegészítését alkotják a Csáky familia kassai, jelenleg az Országos Levéltárban őrzött levéltárában található 17. századi anyagnak.

Hasonló provenienciájúak, tehát a Bethlen Róza-féle levelekkel közösen kezelhetők azok az iratok, melyek 1820 körül gr. Haller Jánosné Nemes Zsuzsannától szállottak a csákgorbói uradalommal együtt részint Jósika Jánosnéra, részint pedig id. Jósika Miklóstra. Az iratok szintén Csáky-birtokokra vonatkoznak és szerves alkotórészei az előbb ismertetett anyagnak. A hitbizományi levéltárba kerülésük megértéséhez tudnunk kell, hogy gr. Csáky Jánosné Bethlen Róza édesanyjának, gr. Csáky Katának Borbála nevű testvérét gr. Haller György vette feleségül. Az ő gyermekük volt gr. Haller János, kinek magtalan halála után birtokait említett unokatestvérei, Jósika Jánosné és id. Jósika Miklós örökölték. 1820-ban e levelek csak részben kerültek Jósika Jánoshoz. Másik felük id. Jósika Miklós halála után (1824) a Jósika János őrizetébe adott levelekkel juthatott a hitbizományi levéltárba.

A Bethlen Róza-féle levelekkel való sok kapcsolat ellenére egészen más provenienciájú csoportot alkotnak és külön is kívánjuk rendezni a Jósika Imre és felesége, br. Bornemissza Anna Mária (Csáky Kata, a későbbi Bethlen Miklósné első férjétől, Bornemissza Jánostól született gyermeke) birtoklására, életére vonatkozó 18. századi iratokat. Ezekkel együtt rendezzük fiuk, Jósika Miklós és felesége, gr. Lázár Eleonóra, valamint unokájuk, a regényíró Miklós és első neje, Kállay Erzsébet leveleit. E csoportot az író fiainak, főként Leónak és Gézának a rendiségből való nagy átalakulás korára eső iratai zárják le. Minthogy pedig Jósika Leó és Kendeffi Krisztina leányát, Irént Jósika János unokája (Jósika Lajos fia), Sámuel vette feleségül, a Csáky Katánál megosztott birtok- és levéltári anyag újból együvé: a hitbizományi levéltárba került. E csoporthoz csatlakoznak, de tőle mégis külön kezelendők azok a Kállayakra és a velük rokon Niczky, Ramocsaházy és más családok leginkább Szabolcs megyei birtokaira vonatkozó, kevés 17. századi anyaggal kezdődő, de főleg 19. századi iratok, melyek Jósika Miklósné révén kerültek ide. Ezt az erősen megcsonkult levéltárat is visszaállítottuk régi rendjébe.

A Jósika János- és Miklós-féle levéltár közös folytatása az a majdnem napjainkig terjedő, szintén hatalmas iratmennyiség, mely utódaik életével és birtokaival kapcsolatban jött létre. Néhai Jósika Sámuelné gyűjtéséből a hitbizományi levéltárba került gyászjelentésekből a szomorújelentéseink közül hiányzókat a levéltárban hagyott jegyzék ellenében könnyebb kezelés céljából Levéltárunk nagy gyászjelentés-gyűjteményébe osztottuk be. Szomorújelentéseink így több száz igen ritka, becses darabbal szaporodtak.

A birtoklevelekkel egyidejűleg megkezdtük a missilisek elrendezését. Minthogy a levéltárnak ez a része, bizonyára a családtagok kegyeletes érdeklődése következtében aránylag eléggé rendezett, szétválogatásuk meglehetősen gyorsan folyik. Jósika János és felesége, valamint fiuk, Sámuel, az 1848-as események idején fontos szerepet játszó udvari kancellár levelezését és az egész missilis-anyagnak körülbelül felét az író és címzett szerint elrendeztük.

Egész levéltárakra kiterjedő nagy rendezést a Jósika levéltáron kívül az említett okok miatt nem kezdhettünk. Fokozottabb mértékben szorgalmaztuk azonban a Levéltár missiliseinek tervbe vett általános és egyöntetű rendezéséhez szükséges, sok embert igénylő előmunkálatokat. A Jósika család teljes forrásanyagának hozzáférhetőbbé tételét, áttekintését kívántuk munkálni a familia egykori magyarfenesi levéltárában található, eddig időrendben kezelt missiliseknek írók és címzettek szerinti átrendezésével. A munkát befejeztük s csupán a mutatózás van hátra.

A Teleki család hosszúfalvi levéltárának rendezése befejezéséhez közeledik. Terjedelmes gazdasági iratanyagának uradalmanként időrendbe osztása elkészült. A különféle számadások eléggé teljes sorozatai jó betekintést nyújtanak az erdélyi nagybirtok termelési üzemébe. A missilisek hozzáférhetővé tétele szintén befejeződött. A levéltár rendezésekor lajstromozatlanul hagyott, valamint az úrbériség megszűnése utáni évtizedekben termelődött jelentős iratanyagot éppen csak előkészíthettük a feldolgozásra, amikor az óvóintézkedések miatt ezt a munkát félbe kellett szakítanunk.

A Telekiek kendilónai levéltárában is folytattuk a tavaly elkezdett munkákat. A jelzetelt iratoknak eredeti fasciculus-rendjükbe való visszarakását befejeztük. Minthogy a régi elenchusok szintén előkerültek, ezzel egy újabb levéltárban sikerült biztosítani a kutatók könnyebb tájékozódását. A visszaállított lajstromozott csoportokat röviden a következőkben ismertetjük. A legterjedelmesebb rész AA–GG jelzet alatt gr. Teleki József ugoicsai főispán leveleit tartalmazza. A betűk a tárgycsoportokat, illetőleg a regestrumot jelölik. Azokon belül az egyes darabokat fasciculus és numerus jelzettel is ellátták. Az AA elenchus csomói a sorostélyi, a BB a fogarasföldi és gernyeszegi, a CC a Kővár-vidéki birtokleveleket, a DD és EE az elegendő leveleket, az FF és GG (ezeknek elenchusuk hiányzik) gazdasági kimutatásokat, az LL Teleki Ádám gr. leveleit tartalmazza. Egy másik, arab számozású csoport 34 fasciculusban főleg periratokat, osztályleveleket és más, művelődéstörténetileg jól értékesíthető iratokat foglal magában. Elenchusa – sajnos – nem maradt fenn. A Nagysomkútra vonatkozó, 1763-ban lajstromozott levelek 12 fasciculust tesznek ki. A jelzetelt iratok szinte teljes

egészükben 18. századiak. A kendilónai levéltár átrendezésével a kővárhosszúfalusi és a Jósika hitbizományi levéltár Teleki-levéltárában egymást pompásan kiegészítő, hatalmas, egységes forrásanyag vált hozzáférhetővé a Telekiek és birtokaik múltját kutatók számára. Az óriási missilis-anyagot – most már az ívrétűeket is – teljesen rendeztük. Gondos mutatózásuk szintén szépen halad. Mivel az óvóhelyre szállított anyagban most már csak ilyen természetű rendezések lehetségesek, remélhető, hogy jövőre több embert foglalkoztathatunk a levelezés mutatózásával s akkor ez a munka is befejeződhetik.

Néhai gr. Kuun Géának a kutatók előtt már régen ismeretes marosnémeti levéltárát szintén igyekeztünk régi rendjébe visszaállítani. A gr. Kuun és gr. Gyulay család, valamint atyafiságának – a Kapy, Prépostvári, Csaholyi, Sulyok, Gyulaffy, Péchy família – iratait magában foglaló levéltár ismertetésétől felment Szilágyi Sándornak a Magyar Történelmi Társulat Hunyad megyei kirándulása alkalmával készített beszámolója.² Rendezésünk során az időrendben és tárgycsoportok szerint kezelt anyagból kiszedtük a jelzetelt darabokat és fasciculusokba raktuk. Így két nagyobb csoport alakult ki: az elsőhöz tartozó iratokon a fasciculus száma betűkkel volt kiírva, a másikon pedig arab számokkal. Az előbbi 18, az utóbbi 37 csomót tesz ki. Minthogy azonban egyik csoport régi elenchusa sem került elő, a jövő feladata az egyes csomók tartalmáról egy tájékoztató jegyzék elkészítése.

Nagyobb átrendezésen esett keresztül a szárhegyi gr. Lázár család megyegyefalvi levéltára. A lajstromozott rész és a missilisek különválasztásával és elrendezésével a 68 dobozt megtöltő levéltárból 31 doboz vált könnyebben kezelhetővé. Az első, 165 fasciculust kitevő csoport a Lázárok régi birtokleveleit foglalja magába és különösen a 17. századból nyújt gazdag forrásanyagot, főként székelyföldi falvakra. Bár elenchusa nem került elő, könnyen tájékozódhatni benne, mert a fasciculusok birtokok és egyéb vezérszavak kezdőbetűje szerint következnek egymás után s a csomók borítólapján is tartalmuk felől magyarázat áll. E magyarázatok felhasználásával szándékozunk ehhez a csoporthoz tájékoztató jegyzéket készíteni. Anyaga főként a Lázár, Csáky, Gyulaffy, Kornis, Maksai család tagjainak Gyergyóalfalu, Ditró, Erked, Szárhegy, Szentdemeter, Vasláb és más gyergyó- és kászsónszéki községekben levő birtokainak adatait foglalja magában. E rész folytatásának tekinthető a fasciculuson kívül positio és locus jelzéssel ellátott 32 csomónyi rész. Rokoni összeköttetések folytán átkerült iratcsoportok közül megemlítjük Lázár Antalné Torma Éva jussán átjött, eredetileg 2210 darabot számláló 77 fasciculusnyi levéltárát. Bizonyára későbbi osztozkodások folytán ez a rész torzóvá csonkult. Kiegészítő darabjai a Torma család őrizetünkben lévő levéltárában találhatóak. Br. Bálintitt Elek halála után 1830-ban jegyzékbe foglalt 24 fasciculust kitevő anyag a Bálintittok körtvélyfáji levéltárának tekinthető s vagy Bálintitt Elekné Lázár Klára, vagy Bálintitt Györgyné Lázár Anna birtokjogainak biztosítása címén került ide. 18–19. század fordulójáról származó anyaga szorosan kap-

2 Szilágyi Sándor: Jelentés a maros-németi levéltárról. Sz 21. (1887) (Melléklet), 50–71.

csolódik a Jósika hitbizományi levéltárban lévő Bálinttitt-levelekhez, melyekről fentebb szólottunk. Rendezésünk a missilisek írók és címzettek szerinti csoportosításával ért egyelőre véget.

Nagyobb levéltáraink hatalmas missilis-anyagához méltó kiegészítésként csatlakozik a Rettegi família gazdag levelezése. Becsét növeli, hogy általa a megyéje dolgait vezető bene possessionatus középnemesség 18. századi életébe nyerünk bepillantást, örömmel jelenthetjük tehát a levelek átcsoportosítását a régi időrendből írók és címzettek szerint. Minthogy minden remény megvan a sok viszontagságon átment családi levéltár további kiegészülésére, végleges rendezése későbbi időre marad, amikor az Orosz Endre nyugalmazott igazgató úr által megmentett rész is őrizetünkbe kerül. Ismerve Orosz igazgató úrnak az erdélyi levéltári források megmentése terén kifejtett munkásságát, joggal remélhetjük, hogy a szétkallódott Rettegi-levéltárat rövidesen rekonstruálhatjuk.

Egészen a legújabb korba és teljesen más területre vezet át Gyarmathy Zsigmondné született Hóry Etelka most rendezett levelezése. A kalotaszegi népi kézimunkák értékesítését megszervező nagyasszony igen érdekes levelei különösen néprajzi kutatásunknak szolgáltatnak becses adatokat. Belőlük nem csupán a kalotaszegi háziipari termékek megkedveltetésére kifejtett munkája, hanem az az út is megismerhető, melyen a szép hímzések Párizs, sőt London szalonjaiba eljutottak. Gazdag anyagunk bizonyára még kiegészíthető volna az elhunyt rokonságának tulajdonában lévő becses darabokkal, melyeket a családtagok ismeretes tudománypártolása és kegyeletes érzése hihetőleg igyekezni fog letétbehelyezés által biztosítani.

Tavaly beszámoltunk az őrizetünkbe került közlevéltári töredékek és a szinte kizárólag magyarországi anyagot tartalmazó gr. és br. Sennyey család levéltárának erdélyi családi levéltárakkal való elcserélése tárgyában a Magyar Királyi Országos Levéltárral folytatott tárgyalásunkról. Minthogy levéltárpolitikánk irányítói a gondozatlanság és tudatlan selejtezések következtében szétkallódott kéziratoknak régi állagukhoz való visszajuttatását szívükön viselik, minden remény megvan arra, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának szintén e célt szolgáló kezdeményezése hamarosan eredménnyel jár. E csere gyors lebonyolításában bízva az egész Sennyey-levéltárból kiválasztottuk az erdélyi vonatkozású darabokat, hogy az elszállítás előtt Leica-felvételt készítsünk róluk.

Levéltáraink középkori anyagának kiemelését és előző jelentésünkben ismertetett új rend szerinti felállítását ez évben is folytattuk. Az eredetiek különválasztása befejeződött. Az újkori átíratok kiszedését, mivel ehhez levéltárainkat darabról darabra kell átnézni, arra az időre kényszerültünk halasztani, mikor anyagunkat ismét zavartalanul használhatjuk. A kiemelt darabok dátumának feloldása, időrendbe rakása, az utalólapok elkészítése befejezéséhez közeledik.

E munkákkal párhuzamosan folyik 1541 előtti okleveleink regesztázása. Dr. Valentiny Antal nyugalmazott egyetemi könyvtárigazgató úr odaadó lel-

kesedéssel végzi ezt a fáradságos és diplomatikai gyakorlatot igénylő feladatot. Alapos regesztái éppúgy nélkülözhetetlen segédeszközei lesznek levéltárunk kutatóinak, mint amilyenek ma is törzsgyűjteményeinkre első levéltárosunk, Szabó Károly kivonatai. Eddig a Jósika hitbizományi és a Thoroczkay-levéltár középkori darabjairól, a gr. Wass-levéltár hatalmas anyagának majdnem feléről készültek el a regeszták.

E regesztázás előrehaladásával nyílt mód levéltáraink régóta tervezett ismertetésére. Mivel azonban az ismertetéseket minden esetben az illető levéltár végleges rendje kialakításának kell megelőznie, tervünk csak most, két-évi munka után ölthetett testet. A Thoroczkay-levéltár középkori leveleinek regesztáit és teljes anyagának tudományos ismertetését tartalmazó füzetünk közvetlenül sajtó előtt áll és a jövő év elején megjelenik. Ezzel Levéltárunk a letevő családokkal szemben való régi adósságának lerovását kezdi meg. A Levéltárnak a mai nehéz időkben e kiadvánnyal magára vállalt áldozatát közönségünk bizonyára törekvéseink további és még fokozottabb támogatásával viszonzozza.

Családi levéltárainkban végzett, sokszor pepecselő, időt rabló munkák mellett azonban ellátandó új feladatként jelentkezett örvendetesen megszaprodott egyesületi levéltáraink hozzáférhetővé tétele is.

Mínthogy az Igazgató-Választmány 1943. januári ülésében magáévá tette Levéltárunknak az Erdélyi Múzeum-Egyesület iratanyagának intézményes biztosítására tett javaslatát, az év folyamán őrizetbe vettük és teljesen elrendeztük az Egyesület régi központi irattárát. Így tehát az Egyesület iratanyaga most már szintén élvezeti azt a biztonságot, amelyet a gyakorlati szempontokra figyelő irattári kezelés sehol, soha nem adhat. Az Egyesület központi irattárának őrizetünkbe adott 1923-ig terjedő részét teljesen rendeztük és csomózva óvóhelyünkön külön vasalt szekrényben tároltuk. Bár az Igazgató-Választmány fenti határozatában kimondotta, hogy a központi titkárság az öt évnél, a szakosztályi titkárok pedig a három évnél idősebb anyagukat kötelesek Levéltárunknak átadni, ennek ez ideig csupán a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály tett eleget.

Tavaly került őrizetünkbe dr. Gyalui Farkas nyugalmazott egyetemi könyvtárigazgató úr gondoskodása folytán az Erdélyi Irodalmi Társaság régi (1888–1928) irattára, melyet most rendeztünk. Anyagához iktatókönyv csak 1910. január 11-től 1918. február 22-ig terjedő időközből maradt reánk, de az iktatás rendszertelensége következtében ez sem tekinthető komoly segédeszköznek. A kimenő darabok fogalmazványait ugyanis nem őrizték meg s a beérkező ügyiratoknak is csak kis részét látták el iktatószámmal. Így a rendezésnél az iktatásra nem lehettünk tekintettel, hanem az egész anyagot évek szerint elkülönítve időrendbe raktuk. Külön csoportba kerültek a Társaság két folyóiratához (*Keleti Virágok* 1889–1890, *Erdélyi Lapok* 1908–1913) beküldött kéziratok, valamint a meghirdetett pályázatokra befutott munkák. A Társaság irattárában a századforduló erdélyi irodalmi életének megismerésére becses forrásanyag nyílt meg a kutatók előtt.

A Kolozsvári Zenetársaság 1942-ben őrizetünkbe adott kicsi irattárát, minthogy darabjai nem voltak iktatva, szintén időrendben állítottuk fel.

1942 decemberében vettük át teljesen összekeveredett állapotban az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület hatalmas levéltárát. Minthogy anyaga teljes egészében jelzetelt volt, rendezés során nem merülhettek fel a családi levéltáraknál szokásos nehézségek. Akadályt itt a rendkívül elpiszkolódott iratok takarítgatása és az okozott, hogy anyagába belekeveredett a Kolozsvári Gazdasági Egyesület, sőt kismértékben az Erdélyrészi Méhész-Egyesület irattára is. Mivel a régi iktatás nem volt mindig elég pontos, a nagyon összekeveredett részeket darabonként kellett ellenőrizni. Az utóbbi évek anyagának rendezését és jó tárolását nagyon megnehezíti a helytelen irattári kezelés. Ha mód nyílik rá, Levéltárunk megteszi a lépéseket olyan irattári rendszer kialakítására, mely biztosítja az ügydarabok gyors megtalálását és elkerülhetővé teszi az őrizetbe vett levéltári anyag jelenleg szükséges hosszadalmas átrendezését. Az 1937-ig terjedő, évenként ezreket számláló irattárat több napidíjas foglalkoztatásával sikerült aránylag ily hamar elrendezni. Iktatókönyvek segítségével most már könnyen lehet kutatni benne.

Külön rendeztük és állítottuk fel az EMGE-vel szoros kapcsolatban álló Erdélyrészi Méhész-Egyesület és a Kolozsvári Gazdasági Egyesület egyidejűleg bekerült iratait. Ezekben a kutató ugyancsak segédkönyvek útján tájékozódhatnak. Az előbbi anyaga 1881–1941-ig, az utóbbi 1886–1923-ig található őrizetünkben.

Az újabb családtörténeti kutatás számára annyira becses forráscsoportot jelentő szomorújelentés-gyűjteményünk óriási gyarapodásáról és revíziójáról is beszámolhatunk. A Jósika hitbizományi levéltárból, a köteles nyomtatványok közül és egyes ajándékozóktól nyert körülbelül 15 ezer darab gyászjelentés elrendezése, beszámozása és egybeosztása a régi anyaggal megtörtént. Gyűjteményünk ezáltal 107 000 darabra szaporodott. E nagyarányú növekedés következtében a tároláshoz duplumanyagunk dobozait is igénybe kellett vennünk. Minthogy pedig a mai körülmények között hasonló dobozok előállítása lehetetlen vagy szinte megfizethetetlenül drága, a következő évek gyarapodásának megfelelő elhelyezése komoly gondokat fog okozni.

Bár – mint mondtuk – a bombázás veszélyének növekedésével a levéltárak gyűjtését, helyesebben beszállítását egyelőre abbahagytuk, ez nem jelenti ilyen irányú célkitűzéseink feladását. A körülményekhez szabott más módszerekkel továbbra is munkáljuk az erdélyi magyar magánlevéltárak megmentésére irányuló elgondolásunkat. Minthogy óvóhelyeinken nagyobb mennyiségű anyag már nem helyezhető el, az unitárius és református egyházi levéltár vendégszeretetéet óhajtjuk igénybe venni a feltétlenül beszállítandó iratok ideiglenes tárolására. Ha azonban egy levéltár jelenlegi őrzőhelyén közvetlen veszélynek nincs kitéve, akkor az idők kedvezőbbre fordulásáig ott igyekszünk gondoskodni megóvásáról és használásáról. Tovább folytatjuk a vidéki levéltárak felkutatását, átvizsgálását, nyilvántartását. Egyszóval

mindent megteszünk annak előkészítésére, hogy a béke beálltával gyűjtésünk még jobban fellendülhessen.

Ez évi családi letéteink közül első helyen kell megemlíteni sepsiszentiványi Szentiványi József farnasi földbirtokos levéltárát. E levéltár tulajdonképpen a 18. században kihalt br. Vitéz család leányági örökösének és azok rokonságának iratanyagát tartalmazza. Vitéz György († 1732) és Korda Zsuzsanna leányai, Klára és Éva homoródszentmártoni Bíró Zsigmondhoz, illetőleg vargyasi Daniel Sándorhoz, utóbb br. Inczedy Sámuelhez mentek férjhez. Daniel Károly és érsekújvári Gyarmathy Ágnes leánya, Polixéna, altorjai Szabó Farkasné, ennek Polixéna nevű leánya pedig Szentiványi Gyula második felesége lett. E rokoni kapcsolatok írásos emlékeit őrzi a farnasi levéltár. Túlnyomó része Bánffy-hunyad környékére (Magyarbikal, Alsó-, Közép-, Felsőfüld, Farnas, Gyeróvásárhely, Tamásfalva) vonatkozik, de elszórtan találunk benne adatokat Doboka (Páncélcseh), Közép-Szolnok (Pér), Torda (Kók, Koppánd), Kolozs (Szopor, Mezőőr) és Fehér (Nagylak) megyére is. Bár az iratok zöme 18. századi, a Vitéz és Szentiványi família birtokaira másolatban középkori oklevelek, a 16. század végétől pedig eredetiek is felbukkannak. Legtöbb levél azonban a Bíró és a Szabó családra vonatkozik. Id. és ifj. Bíró Zsigmond és György kiskendi, nagylaki, szopori 18. század eleji birtokleveleinek egy részét a szokott komplikált módon betűkkel és számokkal jelzetelt 23 fasciculusba rendezték. Sajnos, e rész rendkívül hiányosan maradt ránk. A Szabó-levelek Szabó Farkas adóügyi főtisztviselő hivatalos iratai mellett elég bő felvilágosítást nyújtnak a család Farnas körüli jószágairól. Legértékesebbnek a Sepsiszentiványra, Kököstre, Laborfalvára vonatkozó 1592–1693 közötti Szentiványi-levelek tekinthetők. Id. és ifj. Szentiványi József és Szentiványi Gyula hivatalos és magánlevelezésével zárul a levéltár. A rendezés során került elő egy 18. század elejéről való terjedelmes kézirat, mely a gályarab protestáns lelkészek szenvedéseit mondja el. Meglehetősen részletesen foglalkozik a századforduló protestáns egyházi viszonyaival és a korabeli katolikus és protestáns vezető személyekkel. A levéltárral együtt közel 400 darab régi gyászjelentés jutott gyűjteményünkbe. Az egész levéltárat elrendeztük. Beküldéséért özvegy Szentiványi Józsefné öméltóságának és Szentiványi Mózes földbirtokos úrnak tartozunk köszönettel.

Székelyföldi forrásanyagunk szépen gyarapodott a Gyallay-Papp Domokos tanár úr közvetítésével Levéltárunkban letétbe helyezett Simó-, Márkos- és Buzogány-levelekkel. A kissolymosi Simó család iratai, melyeket Simó Endre adott be Levéltárunkba, 1569-től egy Udvarhelyszékben elég ritka magyar nyelvű perbehívóval kezdődnek s 1570-ben Simó Ferenc és fiai iktatójelentésével folytatódnak. A család birtoktörténetére és leszármazására a 17. századi anyag is inkább a század közepe táján bővül s nyújt folyamatos adatokat a 19. század végéig. E levelek Kissolymosra és családjaira sok apró érdekes történelmi adatot és gazdag határnévanyagot tartalmaznak. Közérdekű darabja Kissolymos 1659-ben kelt, sajnos, a végén megcsonkult falutörvénye. Művelődéstörténeti és gazdasági anyagából említést érdemel Kemény László, a későbbi gubernátor szenterzsébeti gondviselőjének, kis-

solymosi Mátéffy Jánosnak szóló gazdasági utasítása, több végrendelet és osztálylevél. Igen érdekesek a család 18–19. századi kéziratai is. – Számban és változatosságban kisebb Márkos Elek és neje, Török Anna letéte. E család Kissolymosról kiszakadt ágából, hol Márkos, hol Solymosi néven, jeles unitárius papok, tanítók, esperes- és tanárleszarmazottak szolgálták egyházukat és nemzetüket. Közülük egyiknek, Andrásnak, Péter fiának megmaradt a kolozsvári szabócéhtől nyert, díszes kerettel 1734-ben kiállított felszabaduló levele, mely egyike a legszebb kolozsvári céhleveleknek, s 18. századi fenyőfatokjával levéltári különlegesség is. A levélanyag 1627-től kezdődik s 1676-tól egészen a 19. századig a Márkos családra bő leszarmazási, birtoktörténeti és határnévanyagot szolgáltat. – Végül Buzogány György ugyancsak Kissolymosról küldött be letétbe 1780-tól 1898-ig terjedő időből néhány, főleg a Hadnagy és Szombatfalvi családra vonatkozó iratot. – A három családi levelesanyagban számos, már elhalt, elköltözött vagy ma is ott élő kissolymosi székely családra találunk adatokat. Csak a 17–18. századból említjük meg a bennük leggyakrabban előforduló kissolymosi családneveket. Ezek: Bányász, Barabás, Benkő, Boncz, Borbély, Bölöni másképp Domokos, Csíki másképp Hegyi, Dániel, Danka másképp Páldeák, Deák, Diós, Égető, Egyedfi, Fazekas, Filep, Fodor, Gálfi, Hadnagy (csokfalvi), Hajdu, Havadi, Imre, Isák, Kaszás, Kecskés, Kereső, Koncz, Kovács, Kovácsi, Lengyel, Lovász, Mátéfi, Márkos, Marosi, Nagy, Péterfi, Pongor másképp Varga, Simény, Simó, Sipos, Szombatfalvi, Szövérdi és Varga.

Megkíséreltük a kolozsvári céhek levelesanyagának összegyűjtését, illetőleg már meglévő effajta gyűjteményünk kiegészítését. Összekötetésbe léptünk a fazekas-, mészáros-, kovács-, lakatos- és borbélycéh iratainak őrzőivel. Kezdeményezésünkre egyelőre csupán a borbély- és chirurguscéh levelei kerültek be, melyeket Ambrus Géza nyugalmazott MÁV főintéző úr és neje családi irataival együtt Levéltárunknak ajándékozott. A céhiratok az ajándékozó családjához anyai nagyapja, Asztalos István kolozsvári sebész révén kerültek. Különösen értékesek a borbély- és chirurguscéh 1698-tól kezdődő articulusai és az Erdély különböző városaiból származó 19. századi mesterlevelek. A nyomtatványok közül ki kell emelnünk a *Magyar Arithmetica* című, 1591-ben Kolozsvárt nyomtatott ritka könyv teljesen ép, bőrkötéses példányát. A családi iratok között legérdekesebb a letevő apjának, Ambrus Gergelynek a múlt század második feléből való elég gazdag levelezése. Hisszük, hogy a jó példa hatása alatt az említett többi céhek is mihamarabb belátják Levéltárunk kezdeményezésének fontosságát és letétbe helyezéssel biztosítják írásos emlékeik fennmaradását.

A dr. Bónis György egyetemi tanár úr vezetésével folyó kalotaszegi jogtörténeti gyűjtés során a Ferenc József Tudományegyetem jogtörténeti szemináriuma által Sárvasáron, Jákótelkén és Damoson megvásárolt 18–19. századi iratokat a nevezett professzor úr Levéltárunknak engedte át. Kalotaszegi forrásanyagunk e gyarapításáért a vezető tanár urat és hallgatóit egyaránt köszönet illeti.

Az 1943 nyarán Kolozsvárt tartott Nyári Egyetem érdekes és kedves emléke az a 102 darab 17–19. századi oklevél és iromány, melyet Tósoky Mária fővárosi tanügyi tisztviselőnő, a Nyári Egyetem egyik hallgatója ajándékozott levéltárunknak. Az ajándékozó a hatalmas levéltárat és ennek gyűjtőmunkáját látva, elhatározta, hogy otthon a családjánál romladozó régi levéltári anyagot az Erdélyi Múzeum Levéltárába adja. Így küldötte be a Dunántúlról összeszedett emlékeket, melyek legrégebbi darabja 1641-ből Hernyében lakozó Nagy Györgyné, Ilona asszony végrendelete. A túlnyomóan 18–19. századi anyag Veszprém és Vas megyei s főleg a Veszprém megyei öcsi Forintos és Kelen s ezekkel rokon családok apró magánjogi emlékeit foglalja magában.

Családtörténeti forrásanyagunk igen becses gyarapodását jelenti a kolozsvári királyi törvényszék által ajándékozott végrendelet- és okmánygyűjtemény. Ezeket az iratokat az egykori Kolozs megyei törvényszéknél, illetőleg a városi bíróságnál helyezték el megőrzés végett s onnan kerültek át a királyi törvényszékhez. 1853–1871 közti időből nem csupán Kolozsvárról és környékéről, hanem Erdély egész területéről megtaláljuk itt a vezető rétegek legtöbb szereplő tagjának végrendeletét. Hatalmas uradalmaikról rendelkező magnások mellől nem hiányoznak a vagyonkájukból hagyakozó kispolgárok és földművesek sem. A leszármazási és vagyoni adatok légióját tartalmazó testamentumok és hasonló jellegű okmányok között a tájékozódást egykorú jegyzék segíti elő, mely szerint az összekeveredett iratokat elrendeztük. A szép anyagért aranyosrákosi Csipkés Ödön törvényszéki elnök úrnak és a Királyi Törvényszéknek is hálás köszönetünket tolmácsoljuk.

Kisebb letéteink sorában külön is meg kell emlékeznünk a marsinai Papp család erdélyi és a Dóryekkel való rokonság útján idekerült Tolna megyei újabb kori birtokleveleiről. Ezeket Papp Lajos városi tisztviselő úr bízta őrizetünkre. Gyalui Farkas nyugalmazott egyetemi könyvtárigazgató úr ajándékából került birtokunkba a szamosújvári fegyház elpusztult irattárának általa megmentett töredéke. Ezek az 1791–1871 között kelt iratok a fegyház vezetőségének a Guberniummal és Szamosújvár várossal való kapcsolataira szolgáltatnak adatokat. Kide község (Kolozs vm.) magyar kisenemes családjai újabb ajándékokkal igyekeztek előmozdítani vidékük múltjának most folyó feldolgozását. Fülöp Elemér unitárius lelkész úr egy 1478-ban kelt eredeti oklevéllel, Bíró Farkas, Bíró Józsefné, özvegy Dénes Istvánné, Nemes István, Nemes Samu pedig 17–19. századi családi irataikkal gyarapították kidei anyaggyűjtésünket. A kidei kisenemesség megértése folytán Levéltárunk most már értékre és számra nézve is jelentős forrásanyaggal rendelkezik ennek az érdekes magyar népszigetnek a múltjára. Vásárlás útján került birtokunkba Szász Gerő, a költő református esperes irodalmi levelezése, mely becses adatokat szolgáltat a múlt század második felének erdélyi, különösebben kolozsvári irodalmi életére. Endrődi Sándor, Jakab Ödön, Szabolcska Mihály, Széchy Károly, Tolnai Lajos, Vadnay Károly e levelek legkiemelkedőbb írói.

Levéltárát ez évben újabb letétekkel egészítette ki dr. Pataki Jenő. Missilis levelekkel, a régi családtagok irodalmi munkásságának emlékeivel, a

felettük mondott halotti beszédek gyűjteményével tette teljesebbé az erdélyi orvostörténet egyik páratlan értékű forrását jelentő családi levéltárát. Több ezer darabot tesz ki az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület és az Erdélyrészi Méhész-Egyesület újabb letéte. Az előbbi 1933–1938. évi iktatókönyveit és 1937–1940. évi ügyiratait, az utóbbi pedig 1936–1938. és 1940–1941. évi iratait adta át levéltára kiegészítéséül. Ezzel a folyó ügymenethez szükségtelen irataik mind őrizetünkbe kerültek.

Munkánknak a társadalom minden rétegéből származó pártolói közül még a következők növelték gyűjteményeinket kisebb adományaikkal: Biás István (Marosvásárhely), Büchler Pál (Marosvásárhely), Garay Ödön (Kolozsvár), dr. Mártonffy Károly (Budapest), dr. Nagy Andrásné (Csíkszentkirály), Pálffi Jenő (Marosvásárhely), Pataki József (Csíkszereda), barsi Rónay Judit (Budapest), Köpeczi Sebestyén József (Kolozsvár), Szeikovits Ferenc (Kolozsvár), Tunyoghy Cs. Károly (Felsőtök). Ez évi összes ilyen gyarapodásunk 2654 darab irat.

Címereslevél-gyűjteményünk Jakabházi Mihály (1637) és Szócs János (1669) eredetiben, Léstyán János, Lajos és Dénes (1812) másolatban fennmaradt armalisával és Wéchei Zewlewszi Balázs (1507), Vécsey István (1532), Farnassy Mihály (1552), nándori Bene Mihály (1572), Hosszú alias Langh István (1587), kismarjai Kis alias Zanyszlo Balázs és Fiasz Anna (1608), rákosi Kowachy Bálint (1609), osdolai Szurkos György (1610), Teöreök Mihály, Berseni Benedek, Berseni György és Pető Margit (1621), alsócernátoni Vajda István, Mihály, György, Balázs és Lukács (1631), eresztevényi Eresztevényi István (1642), kovásznai Csutak György és László (1643), felsócernátoni Torjai Péter (1655), Vrissovich alias Berdóczy Miklós és György (1662), apáczai Kováts Mihály (1665), Pater János (1669), Zabanius Izsák (1669), bögözi Mihályi István és Gáspár (1671), berekszászi Kormos Péter (1686), sepsiszentgyörgyi Szent-Györgyi Tamás (1701), Kaczkóy alias Tompsa Sándor (1712), Galambos Mihály (1751) nemeslevelének és zalatnai Demién Boldizsár (1615), valamint Tarczy István és Albu Benedek (1620) lófősítése okmányának fényképmásolatával növekedett.

Fényképgyűjteményünk 66 iratfelvétellel gyarapodott. Ezekről a szükségletnek megfelelően különböző nagyságú lemezre készült felvételektől már csak tárolási okokból is teljesen külön kezeljük idén felállított Leica-gyűjteményünket. A Leica-filmfelvételeket különböző sorozatokba, azokon belül pedig a fényképezett darabok őrzőhelye szerinti alcsoportokba osztva kezeljük, hogy örvendetesen szaporodó anyagunkban a könnyű tájékozódást biztosítsuk. Mivel e gyűjteménnyel elsősorban a vidéki vagy a kutatók számára bármi okból nehezen hozzáférhető vagy megmaradásukban veszélyeztetett, legfontosabb levéltári források összegyűjtése a célunk, kereteit igen szélesre kellett méretezni. E fényképekkel kívánjuk az erdélyi forráskiadás nagy munkáját elősegíteni. Ebben az évben például a Levéltár készülő népesedéstörténeti kiadványához és az Erdélyi Tudományos Intézet által kezdeményezett középkori oklevéltárhoz fényképeztünk anyagot. A gyűjtemény A jelzetű

sorozatába az erdélyi Gubernium, a B-be az erdélyi udvari kancellária, a C-be az erdélyi fiscalis, a D-be a gyulafehérvári, az E-be a kolozsmonostori hiteleshelyi, az F-be a különböző családi, a G-be a törvényhatósági levéltárakból, a H-ba a mesterséges muzeális iratgyűjtemények (úgynevezett törzsgyűjtemények) anyagából, az I-L-be a bécsi központi hatóságok levéltárából készített felvételek kerülnek. A 24 × 30 cm méretű nagyításokat kemény táblák közé csomózzuk, a negatívokat pedig kettős borítékba téve dobozokban tároljuk. A másolatokra az eredeti levéltári jelzet, a sorozat jegye és a felvétel sorszáma, a filmekre csak a sorozat jegye és a sorszám kerül rá. A sorozatokhoz, illetőleg az azokon belüli alcsoportokhoz levéltáranként készülnek a jelzeteiket feltüntető jegyzékek. Fiatal gyűjteményünk összesen 960 iratról készült 3087 felvételének jelenlegi állagai a következőképpen oszlanak meg: a mostani mennyiségnek mintegy kétharmadát a guberniumi levéltár 1706–1767 közötti részéből készített felvételek teszik. Ezek, valamint a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent anyagának néhány fényképe népi-ségtörténeti kiadványunkhoz készültek. Az erdélyi középkori okmánytárhoz lefényképeztük Nagybánya és Felsőbánya városok, a Székely Nemzeti Múzeum és Kende György báró levéltárának idevágó anyagát. Majdnem kizárólag középkori anyagot tartalmaznak a br. Vécsey-levéltárban és dr. Nagy Jenő gyűjteményében készített felvételek. Ezekon kívül felvételeket készítettünk a Csáky család levéltárában és Mike Sándor productiós pereket tartalmazó gyűjteményének Levéltárunkból hiányzó anyagáról.

Családi levéltáraink régi őrzési módjait megvilágító gyűjteményünket Torma Miklós földbirtokos úr gazdagította családjá levelesládájának ideajándékozásával. E 18. századi mestermunkájú vasláda effajta anyagunk legkiválóbb darabja és méltán fogja felkelteni Levéltárunk látogatóinak érdeklődését.

Örömmel jelenthetjük, hogy gr. Degenfeld Miksa nagybirtokos úr (Erdőszáda) Hadadon őrzött családi levéltárának letétbe helyezésére vonatkozó szándékát kifejezte. A tulajdonos akadályoztatása miatt azonban a beszállításra eddig még nem került sor. Nem kevésbé értékes gyarapodására lesznek Levéltárunknak özvegy Gyárfás Pálné (Székelykeresztúr) által letétbe helyezett Gyárfás-levelek, valamint az adományozónak a két háború között a székely háziipar felállítására terén végzett jelentős munkásságára vonatkozó levelezése. A beszállítás a kiválogatás elhúzódása miatt ez év végéig nem történhetett meg. Wass-Tarjányi Ákos földbirtokos úr (Cege) szintén felajánlotta letétként az Erdélyi Múzeum 1943: 109–110. lapján ismertetett becses családi levéltárát. Beküldése még nem történt meg, de bizonyára hamarosan őrizetünkben láthatjuk a Wass grófok archívumához értékes kiegészítéseket nyújtó levéltárat.

A belső munkával párhuzamosan fokozott mértékben folytattuk a levéltárkataszter és -védelem külső munkáit. Őszinte köszönettel tartozunk Gyalay-Pap Domokos tanár úrnak azért, hogy munkánk támogatására vállalta egy Székelykeresztúr környéki gyűjtő- és adatszerző út fáradságát. Rokoni és személyi kapcsolatainak köszönhető a fentebb ismertetett Simó- és Márkos-

levelek letétbe helyezésén kívül több olyan értékes útmutatás, melyek alapján bizonyára újabb levelesládákat sikerül megmentenünk a teljes elpusztulástól.

Vidéki levéltárak anyagának és helyzetének megismerésére tett kiszállások során Nagy Jenő dr. csíkszentmártoni gyűjteményeit, a Székely Nemzeti Múzeum középkori anyagát, Dés, Nagybánya, Felsőbánya város régi levéltárát, Kende György báró cégénydányádi és sárközi levéltárait, a br. Vécsey család sárközújlaki levéltárát, a máramarosszigeti református gimnázium levéltári gyűjteményeit, a Nagyvárad Múzeumban őrzött levéltári anyagot, a nagyvárad római katolikus püspökség és latin szertartású székeskáptalan levéltárát tekintettük meg. A kutatók tájékoztatását szolgáló beszámolókat e helyen elhagyjuk, minthogy ezek fokozatosan, részben jelentésünkkel egyidejűleg az Erdélyi Múzeum hasábjain teljes terjedelmükben megjelennek.

Hasonló célt kívánt szolgálni Levéltárunk az Erdélyi Múzeum-Egyesület vándorgyűlése alkalmával kiküldendő Levéltári Bizottság javasolásával. Egy-egy vidéki központ ünnepélyes eseményének tekinthető vándorgyűlések hangulatában ugyanis igen sok mód nyílik a környéken ismeretlenül vagy elfeledve hányódó forrásanyag számbavételére, a tulajdonosokkal kapcsolatok kiépítésére. Az anyag ismertetésével pedig a kutatók tájékoztatása és a levéltárak védelmének szervezése felé tehetünk jelentős lépéseket. Az Igazgató-Választmány megértése folytán a Bizottságot már az idei besztercei vándorgyűléssel kapcsolatban megszervezhettük. Működéséről szóló beszámolókat a vándorgyűlés emlékkönyvében,³ de e jelentésünk különnyomatának mellékleteként is közzétesszük.

A szemünk előtt pusztuló legújabb kori forrásanyag megmentését célzó előzetes védelemként igyekszünk kapcsolatot találni a 19. század második felétől egészen 1940-ig az erdélyi magyarság életében politikai, tudományos, művészeti, irodalmi, gazdasági téren irányító szerepet játszott személyekkel, vagy – ha már nem élnek – örököseikkel iratanyaguknak megőrzés végett való átadására. Minthogy a letétek tetszés szerinti időre zártaknak nyilváníthatók, semmi sem kerülhet belőlük idő előtt napvilágra. Ha vállalkozásunkat kellő siker kíséri, az erdélyi magyarság e válságos évtizedeiből olyan páratlan forrásanyagot menthetünk meg, amilyent a korábbi időkre – sajnos – nélkülöznünk kell. Az eddigi örvendetes jelekből bátran remélhetjük, hogy kérésünk visszhangra talál. Rendkívüli jelentőségűnek tartjuk, hogy a legnagyobb erdélyi magyar költő, Reményik Sándor teljes irodalmi hagyatékának későbbi időpontban történő letevésére sikerült megállapodnunk annak gondos őrzőjével, dr. Imre Kálmánné úrasszonnyal, az elhunyt költő testvérével. Igen értékes irodalom- és neveléstörténeti anyag kerül őrizetünkbe néhai Kovács Dezső és felesége, az öntudatos erdélyi magyar nők nemzedékeit nevelő kéz-

3 [Kopasz Gábor – Guoth Kálmán – Entz Géza – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila: Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület besztercei vándorgyűlése alkalmából kiküldött Levéltári Bizottság működéséről. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Besztercén 1943. szeptember hó 5–7. napján tartott tizenharmadik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerk. Biró Vencel. Kvár 1944. 150–165.]

divásárhelyi Papp Mária levelezésével, melyet két leányuk, Kovács Margit és Miklós Viktorné úrhölgy ígért letétbe. A *Pásztortűz* körül kialakult irodalmi kör tagjai közül eddig a folyóirat régi szerkesztőinek, Császár Károly, Moldován Pál és Walter Gyula uraknak bírjuk ígéretét levelezésük letétbe helyezésére. Az 1918–1940 között falusi népünk szellemi irányítását végző *Magyar Nép* szerepére igen becses adatokat tartalmaz az egykori szerkesztő, Gyallay-Pap Domokos tanár úr leteendő levelezése. Ennek kívánatos kiegészítése volna a meglehetősen épségben fennmaradt szerkesztőségi irattár, mely ma a kiadó, a Minerva rt. birtokában van.

Az Erdéllyel kapcsolatos levéltári kutatásokat most is igyekszünk tőlünk telhetőleg elősegíteni. Mivel a levéltárak mai körülmények között féltett anyagukat nem szívesen teszik ki a postai szállítás veszélyeinek, Levéltárunk több ízben vállalta, hogy a kívánt anyagot a kutatóhoz saját tisztviselője útján juttatja el. Így többször hoztunk és vittünk iratokat az Országos Levéltárból, a Székely Nemzeti Múzeumból. A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában készülő *Zsigmond-kori okmánytár* nagy munkájának elősegítésére lefényképeztük a Székely Nemzeti Múzeum középkori okleveleit és vállaltuk a Nagyvárad Múzeum anyagának Budapestre szállítását. Ezen kívül különféle egyházi és magánlevéltárakból kölcsönöztünk kutatóink számára iratokat, több esetben adtunk tájékoztatást a vidéki levéltárak őket érdeklő anyaga felől.

Beszámolhatunk végül a volt nagyvárad királyi jogakadémia irattára két év óta húzódó ügyének kedvező lezárulásáról. A Ferenc József Tudományegyetem Jogi Kara és Nagyvárad törvényhatósági jogú város között megállapodás jött létre, melynek értelmében a jogi kar az irattárat Nagyvárad város levéltárába helyezte letétként. Ennek alapján Levéltárunk ezt az anyagot készen kiengedte őrizetéből. Mind ebben az esetben, mind a Középkorai Tanárvizsgáló Bizottság irattárának megmentésekor Levéltárunk gyűjtési körén kívül eső anyagot volt kénytelen ideiglenesen védelmébe venni, pusztán azért, mert fennmaradásuk biztosítására nem volt hivatott szerv. Most, midőn e két levéltárat sikerült eljuttatnunk hivatott őrzőikhez, jelentős tárolási felület szabadult fel saját céljaink részére.

Tavaly részletesen ismertettük önálló kézikönyvtárunk felállítására készített tervünket és annak gyűjtési körét. Hála a Ferenc József Tudományegyetem és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára részéről a fiatalabb testvérnek kijáró, állandó segítségnek, ma már örömmel számolhatunk be könyvtárunk kereteinek kialakulásáról. Két év alatt ugyanis sikerült 1599 művet 3093 kötetben szereznünk. A mai kínálati viszonyok mellett ekkora gyarapodás még akkor sem lett volna lehetséges, ha a felszökött árak megfizetésére történetesen rendelkezünk volna fedezettel. Mindez csak úgy vált lehetővé, hogy a Könyvtár igazgatósága megengedte mindkét Könyvtár duplumanyagából a Levéltárnak szükséges munkák kiválasztását. A százazret meghaladó duplumraktár átnézése 1014 mű (1986 kötetben) különválasztását eredményezte. Sok folyóirat, ma már alig megszerezhető forráskiadvány mellett különösen becsesek a szász történetírás igen nehezen hozzáférhető helyeken megjelent,

régi termékei, különféle egyházi és világi sematizmusok sorozata és az erdélyi tárgyú román történetírás újabb darabjai. A Könyvtár igazgatósága e munkák átengedésével olyan könyvanyag birtokába juttatta a Levéltárat, amelyet ma egyáltalában nem lehet megszerezni. E mellett egészen eltörpül az újabban vásárolt munkák száma. Ez évben 79 művet vettünk 106 kötetben 1150 pengő 48 fillérért. A könyvtár céljaira előirányzott összeg legnagyobb részét ugyanis a tavaly vásárolt könyvek kötésére kellett fordítanunk. Összesen 618 darabot köttettünk 2406 pengő 30 fillér értékben. Nem nélkülöztük a Könyvtár segítségét ennek a hatalmas gyarapodásnak feldolgozásában sem. A katalogizálás végzésére külön munkaerőt bocsátott rendelkezésünkre, míg személyzete több tagjának kiesése következtében ez lehetetlenné nem vált. Attól kezdve a Könyvtár egyik tisztviselője különmunkaként, szolgálati időn kívül folytatja a katalogizálást. Ezzel párhuzamosan kézikönyvtárunk egyetemi vagy múzeumi könyvtári példányait saját példányainkkal váltjuk fel. Minden remény megvan arra, hogy a jövő év folyamán a kibővített kézikönyvtár végleges felállítása megtörténhetik.

A közönség, úgy látszik, lassan visszamelegedik Levéltárunkhoz. Ebben az évben ismét hatalmas mértékben nőtt a kutatószobánk forgalma. Az elmúlt esztendő 1390 látogatójával szemben az idén 2135 félnek állottunk rendelkezésre, nem számítva a naponként 2-3 személyt kitevő családtörténeti érdeklődőket. A személyzet megterhelését kellőképpen érzékelteti, hogy az idén az óvintézkedések ellenére 1193-al több kutatója volt Levéltárunknak, mint 1941-ben.

Bár az idők járása mindjobban megnehezedik felettünk, Levéltárunk Isten segítségével eddig megfeleltetett feladatainak. Az Ő kezében van ennek a – ha az érdeklődésből szabad erre következtetni – sok erdélyi magyarnak annyira drága gyűjtemény jövődjéje. A mi feladatunk nem lehet más, mint minden körülmények között szerény erőink legnagyobb megfeszítésével híven sáfárkodni.

Kolozsvár, 1944. január 15-én.

Megjelent: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1943. évre. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár 1944. 15–36.; Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Kolozsvár 1944. 3–23.

AZ ERDÉLYI LEVÉLTÁRVÉDELEM MÚLTJÁBÓL*

Háborúk, uralomváltások, gyökeres politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások mindenkor megrázkódtatásokkal jártak, és ezek meghatározó módon befolyásolhatták a művelődési értékek további sorsát. Műemlékek, műtárgyak, írásos emlékek tömege pusztulhatott el, sodródhatott messze idegenbe, cserélhetett ilyen úton gazdát. E javak közül is a korábbi idők iratanyagát őrző levéltárak voltak mindig a legvédtelenebbek. A műtárgyakat, a gyakorlatilag is hasznosítható muzeológiai értékeket (antik bútorokat, berendezési tárgyakat, ékszereket) inkább eltulajdonították, mint elpusztították. Ezeket a régi és új tulajdonosok anyagi értékükért egyaránt többnyire védték a pusztulástól. Még a könyvek számára is gyakrabban nyílt mentesség. A múlt írásos emlékeit azonban, amelyeket talán már régi tulajdonosaik sem tudtak elolvasni, megszorult gazdáik is elsőként hagyták sorsukra, az értékeket birtokba vevők pedig tudatosan is pusztították.

1848 után a polgári átalakulás, 1918-at követően az uralomváltás, 1944-ben a háborús cselekmények és társadalmi felfordulás, majd a kommunista berendezkedés során Erdélyben mind a hatósági köz-, mind pedig a magánlevéltárak minden elképzelést felülmúló mértékű veszteségeket szenvedtek. E terület írásos történelmi forrásanyaga a 20. század viszontagságai közepette megtizedelődött. Az oktalan pusztítás, a levéltárvédelem szervezetlensége, az emberi, a nemzeti és az osztályharcos korlátoltság, a hozzá nem értés által okozott, soha jóvá nem tehető és az országot szegényítő károk nagyságát a kutatók csak napjainkban kezdik érzékelni, amikor hiába keresik a szakirodalomból ismert, fél évszázaddal ezelőtt még létező forrásokat.

Az eredményeivel hivalkodó bolsevista-nacionalista diktatúra idején a művelődési értékek fentebb említett pusztulását számba sem lehetett venni. Napjainkra pedig nagyon megfogyatkozott azok száma, akik szemtanúi voltak a történeteknek vagy pedig hiteles tájékoztatást nyújthatnának egyes levéltárak sorsáról. A tudományos munka számára tehát különösen hasz-

---

* [Jakó Zsigmond az általa 1993-ban írt bevezető után négy forrást közöl: az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1944-beli működéséről készített jelentését és Pro Memoria az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában szükséges átrendezésekről című feljegyzését, továbbá Köpeczi Sebestyén József jelentését a bonchidai gr. Bánffy-kastély könyv- és levéltármaradványainak az Erdélyi Nemzeti Múzeumba való beszállításáról 1944 végéről, illetve Bözödi György beszámolóját a Marosvásárhely környékén és Székelykeresztúron található magánlevéltárak, könyvtárak és műértékek helyzetéről a front átvonulása után, 1945 elejéről.]

nosak azok az egykorú beszámolók, amelyekből azóta megsemmisült vagy szétszóródott levéltárak anyagáról, a pusztulás, szétszóródás vagy mentés körülményeiről szerezhetők felvilágosítások. Minthogy az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának nyomtatásban is megjelent korábbi évi jelentései¹ ma már nélkülözhetetlen segédeszközei az erdélyi történetkutatásnak, szükségesnek látjuk közzétenni a Levéltár 1944. évi működéséről az Erdélyi Múzeum-Egyesület Igazgató Választmánya részére készített, de az akkori viszonyok között kéziratban maradt hivatalos beszámolót. Úgy véljük, hogy ebből az ügyintézési iratból és mellékleteiből a kutatók nemcsak munkájukhoz szerezhetnek hasznos információkat, hanem betekinhetnek a pusztulás előidéző akkori körülményekbe, megismerhetik azt az azóta elfeledett és senki más által nem vállalt szerepet, amelyet az Erdélyi Múzeum-Egyesület az erdélyi levéltárvédelem területén a háborús viszonyok között is betöltött. Ezekből a megsárgult hivatali papírokból kiderül, hogy mi mindent köszönhet az erdélyi történetkutatás és az ország levéltárügye ennek az intézménynek általában és a nemzetiségi iratvédelem azóta is ellátatlan munkaterületén különösképpen.

És most következzenek minden változtatás nélkül az egykori hivatali iratok. Elsőként a Levéltár 1944. évi munkájáról szóló beszámolót közöljük. Ezt követi a légvédelmi óvóhelyre menekített iratanyagok a békét követő új rendszerezésére készített tervezet szövege, majd Sebestyén József jelentése a bonchidai Bánffy-levéltár és -könyvtár pusztulásáról, végül Bözödi György beszámolója a Marosvásárhely környékén és Székelykeresztúron található magánlevéltárak, könyvtárak és műértékek helyzetéről a front átvonulása után.

Tesszük ezt, egyebek mellett, abban a reményben, hogy mások is lesznek, akik további hiteles tájékoztatásokkal szolgálhatnak elpusztult vagy szétszóródott történeti forrásegyüttesek egykori anyagáról, sorsáról és esetleg jelenlegi őrzőhelyükről.

---

1 *Jakó Zsigmond*: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai. (ETF 133.) Kvár 1942.; *Uő*: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1942. évre. Szerk. Szabó T. Attila. Kvár 1943. 26–43.; *Uő*: Jelentés a Levéltár 1943. évi működéséről. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1943. évre. Szerk. Szabó T. Attila. Kvár 1944. 15–36.

1.

JELENTÉS AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁNAK
1944. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Olyan esztendő sáfárkodásáról készül az alábbiakban számvetés, mely méltán sorolható Erdély legzordabb korszakai közé, és amely Levéltárunk eddigi életének kétségtelenül legsúlyosabb időszaka volt. Azok a fenyegető viharfelhők, melyeknek előrevetődő árnyéka elmúlt évi munkánkat is erősen befolyásolta, az idén ősszel szörnyű istenítéletként zúdultak le reánk. A fehér emberfaj legvéresebb küzdelmében mérkőző gigászi erők fejtünk felett is összecsaptak egymással. Voltak napok, amikor úgy látszott, hogy a pusztítás szabadjára engedett ördögei mindazt megsemmisítik, amit az erdélyi múlt megtizedelt emlékeiből az előttünk járó nemzedékek napjainkig megőrizhettek. Hiába igyekeztünk minden tőlünk telhetőt idejében megtenni a gondjainkra bízott gyűjtemény biztonsága érdekében. Amikor a vihar elért hozzánk, és körülöttünk minden recsegett-ropogott, éreznünk kellett, hogy minden emberi előrelátás tökéletlen és hiábavaló a reánk szabadult erőkkel szemben, mert a megtartatás gyarló óvintézkedéseinktől független. Az erdélyi magyarság jövője nemzedékeivel szemben múltunk pótolhatatlan emlékei őrzéséből reánk szakadt óriási felelősség a háború minden megpróbáltatásánál és a teljes bizonytalanság érzeténél is súlyosabban nehezedett mindnyájunkra. De ahol az emberi lehetőségeknek már vége szakadt, az isteni gondviselés ott sem maradt el. Ennek köszönhető, hogy most Levéltárunk teljes sértetlenségéről számolhatunk be.

Nagyobb ellentét aligha képzelhető el, mint ami az idejében zajos, népünknek szinte pusztulását hozó külső történései és Levéltárunk csendes építő munkája között mutatkozik. Éppen ez a különbség lett Levéltárunk és tisztviselőink számára egyaránt gyümölcsöző erőforrássá és eredményezte a levéltári munka fokozódását, valamint elmélyülését. Tavasztól kezdődőleg a gyorsan pergő események a Levéltár kérdéseinek erőltetett ütemű rendezését követelték. Ez a múltba menekülés adta aztán meg a tisztviselőknek az erőt, hogy a külső történéseket higgadtan elviselhessék, és ez edzette meg őket lelkileg, hogy amikor kell, helyükön lehessenek. A hivatalos teendők és a személyzet magánélete szerencsés ötvöződésének köszönhető, hogy a külső események munkánkban semmiféle törést nem okoztak. Levéltárunk működése a város ostromának legnehezebb napjaiban sem szakadt meg. S bármilyen különösen hangozzék a megállapítás, ez az esztendő, a rendkívüli események ellenére, békebeli mértékkel mérve is igen eredményesnek minősíthető.

Mindenekelőtt ez az esztendő hozta el több, hosszú idő óta húzódozó lényeges kérdésünk rendezését. Ezek között első helyen Levéltárunk teljes önállóságát kell megemlítenünk. A Múzeumi Könyvtár kereteiből kinőtt Levéltár további zavartalan fejlődését kívánta biztosítani az Erdélyi Múzeum-Egye-

sület, amikor e két gyűjtemény különválasztását elhatározta. Természetesen a közel egy évszázadig közös igazgatás alatt működő két gyűjtemény szétválasztása csak fokozatosan történhetett meg. A közös múltból ugyanis több olyan, mindkét fél számára fontos kérdés adódott, melyeket előbb külön megállapodásokkal kellett rendezni. Legkönnyebb volt a pénzügyek szétválasztása. 1942. január 1-től kezdődőleg a Levéltár önálló dotációt kapott, melynek elszámolása a Könyvtárétól külön történt. Ezt követte 1942 júniusában a levéltári munkához szükséges kézikönyvtár anyagának átengedése és a gyűjtőkörök felől a Könyvtár és a Levéltár között történt megállapodás.² 1942 decemberében a Kézirattárban kezelt levéltári provenienciájú anyaggal kapcsolatos kérdésekben egyezett meg a két gyűjtemény.³ A tényleges szétválasztás tehát 1943 tavaszára befejeződött. Ettől kezdve csupán levelezésünk iktatása, irattári kezelése maradt közös a Könyvtáréval. Kis létszámú személyzetünket ugyanis ennek az újabb feladatnak az ellátásával egyelőre nem lehetett terhelni. Az 1942. évi júniusi közgyűlésen elfogadott és a Belügyminisztérium 163042/1944. VII. b. számú rendeletével jóváhagyott alapszabály-módosítások végrehajtása során azonban az Elnökség folyó évi július 18-án elrendelte ügyintézésünk teljes különválasztását. Ennek megfelelően a Múzeumi Könyvtár irattárából a Levéltárra vonatkozó ügydarabokat kiemeltük, és külön iktatókönyvünkben vettük nyilvántartásba. Ugyanekkor a Könyvtár vezetésével megállapodtunk arra nézve, hogy a folyó év bezárátaig a levéltári kézikönyvtár gyarapodását továbbra is a Könyvtár naplójában tartjuk nyilván. 1945. január 1-től kezdődőleg azonban a Levéltár külön leltárt vezet a könyveiről, melybe a Könyvtár naplójában szereplő korábbi tételek is átirandók.

Hasonló módon kedvezően rendeződtek Levéltárunk függőben lévő személyi kérdései. Önállósult tárunk, Elnökségünk többszöri sürgetésére végre megkapta saját személyzetét. Szabó T. Attila egyetemi nyilvános rendkívüli tanár úrnak május folyamán levéltári igazgatóvá és dr. Jakó Zsigmond egyetemi könyvtári I. osztályú segédörnek augusztus 30-án I. osztályú levéltári segédőrré történt kinevezésével megszűnt az a fonák helyzet, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum az Egyetemtól legfüggetlenebb eme tárában egyetlen saját tisztviselővel sem rendelkezett. Minthogy azonban a Levéltárunk részére rendszeresített gyakornoki állás betöltése a közbejött rendkívüli események miatt elmaradt, a személyzet számszerűleg e kinevezésekkel sem növekedett. Jelentőségük azonban így is nagy. A Levéltár önálló személyi kerethez jutásával ugyanis most már biztosítható az utánpótlás neveléséhez nélkülözhetetlen állandóság. E fontos kérdés a Könyvtárból történt ideiglenes átosztásokkal eddig megoldhatatlan volt.

Szabó T. Attila professzor kinevezésével az Erdélyi Múzeum-Egyesület és gyűjteményünk szempontjából a legszerencsésebben intéződött el a Levéltár igazgatásának Kelemen Lajos főigazgató 1942. július 1-jén történt nyugalom-

2 EME Lt., Levéltári iratok, 93/1942. sz.

3 Uo. 108/1942. sz.

ba vonulása óta függőben tartott fontos kérdése. Az új igazgató ugyanis éppen Kelemen Lajos mellett, Levéltárunk anyagában szerezte meg szakismereteit. Levéltárunk és az új igazgató kapcsolata négy esztendei itteni szolgálata után 1940-ben egyetemi tanárrá kinevezésével sem szakadt meg. Újabb törekvéseinket ezután is meleg érdeklődéssel kísérte és szinte külső munkatársként állandóan segítette. Ez biztosítékunk arra, hogy a Kelemen Lajos idején elkezdett munkálatok Szabó T. Attila vezetése alatt szervesen tovább folytatódhatnak.

Bár az Igazgató Választmány felkérésére Kelemen Lajos az elfoglalt új igazgató mellett továbbra is tevékenyen részt vesz ügyeink vezetésében, Szabó T. Attila hivatalba lépésével (1944. szeptember 1.) Levéltárunknak olyan korszaka zárult le formailag, melynek jelentősége mellett nem mehetünk el szóltanul.

Amikor Kelemen Lajos ezelőtt négy évtizeddel munkáját fiatalos lelkesedéssel elkezdette, Levéltárunk még mindig azok között a kezdetleges szűk keretek között leledzett, melyeket fél évszázaddal korábban, a Múzeum-Egyesület alapításakor biztosítottak részére. Tervszerűen nem gyarapították, a gyűjtemény sajátos levéltári célokat nem szolgált. A néhány szekrénybe beszüfolt ügynevezett levéltár csak a régi könyvtárak kuriózumgyűjteményének számító kéziratok poros raktárának volt tekinthető. Kelemen Lajos ismerte fel elsőnek, hogy Levéltárunknak külön munkateret kell ellátnia. Vállalnia kell, mint népünk egyetlen ilyen intézményének, a gondozatlanság következtében rohamosan pusztuló magyar magánlevéltárak megmentését. Az ötletszerű adományok elraktározása helyett tervszerű gyűjtésre van szükség. Így aztán az „Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára [...] hatalmas erdélyi magyar levéltárrá nő meg, amelyben összesimulnak a nemzet minden rétegének emlékei”. Célkitűzése, az erdélyi levéltárvédelem problémáinak ez a megfogalmazása ma is olyan időszerű, hogy azt kell gondolnunk, e pálya kezdetén álló, a Levéltárral éppen csak ismerkedő fiatalembert elődeitől öröklött hajlamok vezették rá a helyes útra. Felismerését tett követte, s az általa megindított gyűjtés eredményeként nőtt Levéltárunk két évtized alatt, a huszonnegyedik órában, az ország második legnagyobb és legértékesebb történeti forrásgyűjteményévé. E gyűjtés mozgóatója mindvégig Kelemen Lajos maradt. Akkor is, amikor életkörülményei a Múzeumi Könyvtártól elváltak. Ezért tekinthető Levéltárunk Kelemen Lajos legszemélyesebb alkotásának, élete főművének. Az első világháborút követő helyzetben mutatkozott meg teljes nagyságában az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának és a vele egybeforrott Kelemen Lajos személyének különös jelentősége. Levéltárunkkal elválaszthatatlanul egybeolvadó szerepét méltatni az utolsó negyedszázad erdélyi történetkutatása terén tudománytörténetünk hivatott. Itt csupán néhány mondattal azt a bensőséges kapcsolatot szeretnénk megvilágítani, mely Kelemen Lajost, a levéltárost a gondjaira bízott forrásanyaggal összefűzte.

Csak szülő közeledhet akkor szeretettel sok gonddal-bajjal felnevelt gyermekéhez, ahogyan Kelemen Lajos intézi Levéltárunk ügyeit. Más szakembereknél egészen szokatlan az a személyes jellegű barátság, mely őt az erdélyi múlt minden emlékéhez egyformán fűzi. Tőle idegen az a szakkörökben

egyre inkább lábra kapó szemlélet, hogy mindenki főként azoknak a forrásoknak a megmentésével törődik, melyekre tudományos munkájához neki vagy baráti körének szüksége van, vagy a jövőben szüksége lehet. A specializálódással járó korlátozott anyagismeret szintén nem az ő sajátja. Sohasem szűkíti le érdeklődését, amikor a Levéltárban dolgozik, mert nem csupán egy előre meghatározott bizonyos kérdésre kutat, hanem az elmúlt élet teljességét igyekszik megismerni. Tág érdeklődési körének köszönhető, hogy egyháztörténész, a gazdaság, a művészet, a politikai élet, az egykori erdélyi intézmények kutatója vagy a hadtörténész egyaránt nyugodtan fordulhat hozzá rész-kérdéseinek anyaga felől tudakozva. Tőle minden elenchus és inventárium nélkül megkapja a pontos felvilágosítást. Nem kevésbé megkülönbözteti őt az új levéltáros típustól az a sokszor tékozlónak tűnő bőkezűség, amellyel páratlan tudásának kincseit mindenkinek rendelkezésére bocsátja. Bizonyára előbb említett hihetetlen anyagismeretéből fakadó magabiztossága teszi Kelemen Lajos egyik legjellemzőbb tulajdonságává az igazi szellemi arisztokraták ismertetőjelét, a féltékenység nélküli bőkezűséget. Hosszan sorolhatnók tovább azokat a különleges adottságokat, amelyek a nyugdíjba vonuló főigazgatónak egyedülálló helyet biztosítanak mai levéltáros-társadalmunkban. Ezeknek akaratlanul is formáló hatása alól senki nem vonhatja ki magát, aki szerencsés az ő környezetében dolgozni. Röviden azonban csak azt mondhatjuk, hogy Kelemen Lajos a régi idők és a jövőendő magyar levéltárnokának legszebb vonásait egyesíti magában, annak örök mintaképe. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára az ő önfeláldozó alapvetése nélkül ma nem vállalkozhatna azokra a nagy feladatokra, melyeket Erdély magyarsága vár tőle. Ha valakivel azt akarnók röviden megértetni, hogy az ő levéltároskodása mit jelentett az Erdélyi Múzeum-Egyesület számára, csak ennyit kell mondanunk: nézd meg családi levéltáraink gyűjteményét! Ha pedig valaki azt akarná lemérni, hogy az ő feltűnést kerülő munkássága mit jelent időtlen időkhöz az egész magyar tudományosság számára, elég arra utalnunk, hogy azok az udvarházak, kastélyok, ahol az általa gyűjtött páratlan értékű forrásokat korábban őrizték, az elmúlt és a mostani háborúban szinte kivétel nélkül mind elpusztultak. Ha Kelemen Lajos az ottani levéltárak biztonságba helyezésén kívül semmi egyebet nem tett volna, neve akkor is az Erdélyi Nemzeti Múzeum és a magyar történettudomány leghasznosabb munkásai közé kerülne.

Kelemen Lajos személye – amint láttuk – valójában elválaszthatatlanul egybeforrott az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárával. Ez a kapcsolat teljes életre szóló, és olyan külső változás, mint a nyugdíjazás, nem befolyásolhatja, mert sohasem volt a szó hétköznapi értelmében vett hivatali viszony. Volt főigazgatónk sohasem nézte, hogy mennyit ír elő a hivatali szabályzat, ha levéltári munkáról volt szó. Ezért nyugdíjba vonulása sem jelenti itteni munkájának befejezését. Mert amiként ő sem élhet Levéltárunk nélkül, ugyanúgy ez sem működhet a korábbihoz hasonlóan az ő ismeretei nélkül. Ez a világos felismerés vezethette az Elnökséget, amikor Kelemen Lajost újból felkérte, hogy a Levéltár vezetésében Szabó T. Attila kinevezése után is tevékenyen vegyen részt.

Itt emlékezünk meg dr. Entz Géza I. osztályú segédőrnek munkánkból való kiválásáról. Miként ismeretes, dr. Entz a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1943-ban az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti és Művészeti Tárához osztotta be. Ennek ellenére a Levéltár személyzeti nehézségeinek megoldásáig továbbra is nálunk dolgozott, amíg ez év márciusában be nem hívták katonai szolgálatra. Minthogy időközben a Levéltár kérdései rendeződtek, a frontról hazakerülése után Entz dr. végre ez év végén elfoglalhatta új munkahelyét a Művészeti Tárnál.

Entz dr. katonáskodása, valamint a politikai helyzet romlása miatt lehetetlenné vált, hogy Jakó Zsigmond dr. a Bécsi Magyar Történeti Intézetbe nyert ösztöndíját felhasználhassa. Bár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egy esztendei tanulmányi szabadságot engedélyezett részére, a levéltári anyag mielőbbi biztonságba helyezése érdekében azt egyáltalán nem vette igénybe. A katonai és politikai összeomlás idején Levéltárunk minden tisztviselője helyén maradt, hivatali kötelességét ellátta, sőt a legsúlyosabb időszakban Jakó Zsigmond az Egyetemi Könyvtár épületébe beköltözve állandóan a gyűjtemény mellett volt készenlétben.

Ebben az esztendőben kisegítő munkaerőket csak kis mértékben foglalkoztathattunk. Állandó segítségeink közül dr. Valentiny Antal nyugalmazott könyvtárigazgató és dr. Árvay József az idén is folytatták munkájukat. Külön meg kell említenünk annak a négy történelem szakos tanárjelöltnek: Bodor Irmának, Erdei Arankának, Faragó Irmának és Simon Katalinnak a nevét, akik a márciusi német megszállás idején önként, minden díjazás nélkül hatékonyan közreműködtek abban, hogy anyagunkat légvédelmi óvóhelyen biztonságba helyezhessük.

Ez évi munkálataink szinte teljes egészükben anyagunk megóvását szolgálták. Rendezéseink folytatására még annyi mód sem nyílt, mint az elmúlt esztendőben. Személyzetünk munkaerejét az óvintézkedések végrehajtása teljesen lekötötte. Már tavaly jelentettük, hogy a Levéltár anyagát 1943 folyamán rendre leköltöztettük az Egyetemi Könyvtár második emeletéről a pincébe, illetve a könyvkötő műhely szomszédságában kialakított ablaktalan, földszinti óvóhelyre. E helyiségek biztonságot nyújtó megfelelő átépítését az Egyetem légoltalmi parancsnoksága kilátásba helyezte ugyan, de ennél többre az Egyetemi Könyvtár igazgatójának többszöri sürgetésére sem jutott. Mikor láttuk, hogy az Egyetem légoltalmi építkezéseire még a márciusi események sem hatottak gyorsítólag, a reánk nehezedő felelősség tudatában elhatároztuk, hogy tovább nem várunk, hanem az Egyetemtől függetlenül, haladék nélkül gondoskodunk a gyűjtemény biztonságba helyezéséről. Elgondolásunk szerint valamelyik szilárd építésű régi ház száraz pincéjét alakítottuk volna át saját költségünkön óvóhelyé. Érdeklődésünket hamarosan teljes siker koronázta, mert a piarista templom kriptájában minden reményünkön felüli helyiséget találtunk. A nagy kiterjedésű, teljesen száraz és emberi számítás szerint még a légi bombák ellen is kellő védelmet nyújtó altemplom minden átalakítás nélkül megfelelt céljainknak. E helyen

is kifejezzük igaz hálánkat Visegrádi Lajos piarista házfőnök úrnak megértő segítőkészségéért, és hogy a kriptát minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül, rövid úton rendelkezésünkre bocsátotta. Úgy gondoljuk, hogy a piarista rend helyi előljáróinak és tagjainak ezt a nemes gesztusát méltó módon megköszönni, illetve azt megörökíteni az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége és Igazgató Választmánya lesz hivatott.

Miután az óvóhely beállványozásához szükséges faanyagot az Egyetemi Könyvtártól megszereztük és nagy nehézséggel a szükséges egyéb anyagokat (főként szeget) előteremtettük, április 21-én megindulhatott a munka. Az altemplom két oldalhajóját beállványoztuk és a főhajótól deszkafallal elválasztottuk, hogy elzárhatóak legyenek. Az ács- és asztalosmunkát takarékoságból az Egyetemi Könyvtár asztalosághoz értő altisztjeivel végeztettük el. Sikertült azt is elérnünk, hogy az Egyetem Gazdasági Hivatala az átköltöztetéshez ingyen bocsásson rendelkezésünkre egy kétlovas stráfszekeret. Levéltárunk legféltebb állagainak átszállítása az Egyetemi Könyvtárból a piarista altemplomba április 27-én kezdődött el, és fokozatosan folyt május 10-ig. A költöztetést igyekeztünk úgy lebonyolítani, hogy arról sem a város lakói, sem az itt tartózkodó idegen (német) katonaság lehetőleg ne szerezzen tudomást, ne figyeljen fel reá. Biztonsági megfontolásokból csak korán reggel, fél öt és hét óra között szállítottunk. Így az egész műveletről, a Levéltár újabb őrzési helyéről néhány személyen kívül senkinek sem volt tudomása. Anyagunk részint eredeti fém- és kartondobozaiban, részint pedig ládába rakva került átszállításra. Új helyükön minden levéltártestet úgy állítottunk fel, hogy ha fáradságosan is, de bármikor kutatható maradjon. Az altemplomban már el nem helyezhető, kevésbé féltett iratainkat az Egyetemi Könyvtár pincéjéből a biztosabbnak látszó földszinti óvóhelyre hoztuk fel a piaristákhoz átköltöztetett állagok helyére. Így aztán háromszori költöztetés után Levéltárunk egész anyaga végleges óvóhelyre került. Gyűjteményünk már régen biztonságban volt, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által az óvóintézkedések megtételére kiküldött bizottság Kolozsvárra érkezett. Ennek megállapítása szerint óvóhelyünk az Egyetem összes óvóhelye között messze a legbiztosabb és legmegfelelőbbben berendezett volt.

Kitűnő óvóhelyünk előnyeit megosztottuk a Múzeumi Könyvtárral, mivel az egyetemi óvóhelyek építése a június 4-i bombázás után sem készült el. Ezért a Kézirattár becsesebb köteteit és a Régi Magyar Könyvtárat átszállítottuk a piarista altemplomba. Ugyancsak ott helyeztük el a Művészeti Tár legértékesebb festményeit.

Saját anyagunk biztonságba helyezése után minden erővel annak látunk neki, hogy a háború közelgő veszedelmei elől az erdélyi történelem legféltebb forrásaiból minél többet biztosítsunk fényképezés útján. E célból Leica-filmre felvettük Dés, Beszterce város, Beszterce-Naszód vármegye, valamint a kolozsmonostori konvent Kolozsvárott őrzött levéltárának teljes középkori anyagát. Ezzel az újabb akcióval az Észak-Erdély területén vidéki levéltárakban őrzött majdnem minden középkori szöveget sikerült össze-

gyűjtenünk. Így az erdélyi középkori oklevelek kiadását függetlenítettük az egyes levéltárak sorsától, s e fontos munkálatok folytatását a mai zavaros időkben is biztosítottuk.

Nem kisebb jelentőségű ennél az a munka sem, amelyet Levéltárunk a teljes felbomlás napjaiban gazdátlanra vált és pusztulásnak kitett iratanyag megmentésével végzett. Intézetünk működésének legszebb tényei közé tartozik ez a szolgálat, és mindennél szebben bizonyítja, hogy Levéltárunk valóban érdemes volt arra a bizalomra, amiben társadalmunk eddig részesítette. Az általános fejetlenség időszakában, amikor az államhatalom már nem működött, mindenki számára nyilvánvalóvá vált az erdélyi magyar társadalom és Levéltárunk érdekeinek azonossága. Reméljük, hogy e felismerés következményeit mindkét fél levonja, s ha az újrāépítés ideje elérkezik, Levéltárunk az erdélyi magyarság teljes történeti forrásanyagának egységes védelmét, szakmai felügyeletét is megszervezheti.

Levéltárunk kezdettől fogva arra törekedett, hogy az erdélyi föld életének írásos emlékeit minél teljesebben menthesse át az utókorra. Sohasem kérdezte, ha egy forráscsoport léte veszélyben forgott, hogy annak tulajdonosa milyen világnézetű, nemzetiségű vagy melyik társadalmi osztály tagja. Mikor ez év tavaszán az elhurcolt zsidó lakosok tulajdonában található könyvek és műtárgyak megmentésére a Múzeum-Egyesület lépéseket tett, Levéltárunk is megkísérelte az iratanyag összegyűjtését. Részint a Pénzügyigazgatóság magatartása és az a mód, ahogyan a zsidó ingóságokat kezelték, leginkább azonban az, hogy Levéltárunk egész személyzetének saját anyagunk óvóhelyre szállítását kellett mielőbb elvégeznie, e tervünket keresztülhúzta. Egyedül a felosztott szabadkőműves páholy még megmaradt iratait és egyéb emlékeit sikerült a pusztulástól megmentenünk.

Sokkal eredményesebben léphettünk közbe az iratanyag érdekében a szeptemberi nagy menekülés, majd a háborúval járó felfordulás idején. Ekkorra ugyanis már minden belső munkát elvégeztünk, és teljes erőnket a kalódó művelődési javak mentésére fordíthattuk. Még augusztus folyamán saját óvóhelyünkön biztonságba helyeztük a kolozsvári római katolikus plébánia őrzésében lévő páratlanul becses codexeket és ősnymtatványokat, valamint a kolozsmonostori konvent Erdélyben maradt levéltárát. Sombory László rendőrkapitánytól előbb családi levéltárának Kolozsváron őrzött töredékét, majd később feldúlt lakásából becses családi arckép- és fegyvergyűjteményét menekítettük be. Reményik Sándor írói hagyatékát heves légítámadások közben hoztuk be a Donát úti villájából. Ugron István teljesen szétszórt, értékes személyi levéltárát kifosztott lakásának padlójáról szedtük össze a téli hidegben fáradságos munkával. Gr. Bánffy Miklós bonchidai levéltárának megmaradt töredékeit a leégett kastély romjai közül decemberi hidegben, egészsége kockáztatásával gyűjtötte össze Köpeczi Sebestyén József kollégánk (Vö. 3. sz.). Megjegyezzük, hogy e levéltár maradványaiból, előttünk ismeretlen úton, Emil Isachoz is kerültek iratok. Hogy a Bonchidára való kijutás és az iratok beszállítása az akkori körülmények között mekkora teljesítmény volt, csak az

értékelheti igazán, aki a jelenlegi közlekedési lehetőségeket saját maga is kipróbálta. A helybeli református kollégiumnak az orosz katonák által többször feldúlt levéltárát éppen úgy bemenekítettük, mint a magyarbarátnak igazán nem nevezhető, de az újabb erdélyi szász tudományos életben vezető szerepet játszó Karl Kurt Klein professzor még megmaradt iratait. Feldúlt, sokszor ablaktalan, jéghideg lakásokban, mérhetetlen rendetlenségből és piszokból, fosztogató hiénák között dolgozva gyűjtöttük össze a megsemmisülés előtt álló iratokat. Az így megmentett források értékét majd a későbbi kutatás lesz hivatott megállapítani.

A közlekedési nehézségek és a szabad mozgás különféle korlátozásai megakadályozták, hogy mindenüvé elmehessünk, ahol levéltári anyag forgott veszélyben. Minden lehetőt megtettünk azonban, hogy a pusztítások után esetleg még maradt iratokat helyi megbízottakkal biztonságba helyezzünk. Lépéseket tettünk, hogy Észak-Erdély orosz katonai parancsnoksága Egyesületünket bízza meg a pusztulásnak kitett művelődési értékek megmentésével. Ennek reményében dr. Bözödi Györgyöt, az Egyetemi Könyvtár Marosvásárhelyre utazó tisztviselőjét kiküldtük, hogy a Koronkán és Nyárádszentbenedeken lévő gr. Toldalaghi-, valamint a Gernyeszegen és Sáromberkén őrzött gr. Teleki-levéltárát igyekezzék biztonságba helyezni. Kiküldetéséről készített jelentését a 4. szám alatt mellékeljük. Ugyanezeknek a gyűjteményeknek az érdekében már korábban is tettünk lépéseket Vigh Károly marosvásárhelyi könyvtáros útján. Fáradozásunk remélhetőleg nem lesz teljesen hiábavaló. De akkor is, ha már semmit sem lehetne belőlük megmenteni, legalább nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára mindent megtett, amivel a tudománynak és az erdélyi magyarságnak ilyen időkben is tartozott.

Az őszi háborús események tanulságai alapján újabb akciót indítottunk az erdélyi magyarság irodalmi, művészeti, művelődési, politikai, egyházi, gazdasági életében fontos szerepet játszó személyek iratainak összegyűjtésére. A közelmúlt ugyanis mindenkit meggyőzhetett afelől, hogy olyan nehéz helyzetekben, mint amilyeneknek szenvedő részesei voltunk és lehetünk a jövőben újból, az írásos emlékek számíthatnak legkevésbé a mindennapi élet bajaival viaskodó tulajdonosok gondoskodására. Gyűjtésünket egyelőre a két nagy magyar művelődési központban, Kolozsvárott és Marosvásárhelyt kezdtük el. Ha azonban a viszonyok megengedik, ki akarjuk terjeszteni egész Erdélyre. Minthogy kérésünket a legkülönbözőbb oldalakon kedvezően fogadták, reméljük, hogy vállalkozásunk a nagy átalakulásokkal együtt járó veszteségeket jelentősen csökkenteni fogja. Ezen az úton igyekszünk elejét venni, hogy a mostani összeomlás forrásanyagunkban olyan jóvátehetetlen károkat okozzon, amint ez az első világháborút követően történt.

E gyors beavatkozásokat kívánó menekítések mellett, azokban a napokban, amikor az élet teljesen megbénult körülöttünk és az utcákon jární sem volt tanácsos, a Levéltár külön irattárának a kialakításával foglalkoztunk. Régen érzett hiány volt az, hogy Levéltárunk legkorábban bekerült darabjai-

ról és állagairól semmiféle feljegyzéssel sem rendelkezünk, minthogy a Múzeumi és Egyetemi Könyvtár működésére vonatkozóan az 1890 előtti időkből alig maradtak iratok. Ennek az állapotnak a megszüntetése érdekében a Múzeum-Egyesület jegyzőkönyveiből és központi irattárából, az alapítástól kezdődőleg, a Levéltár (akkor a Könyvtár Kézirattára) gyarapodására vonatkozó minden feljegyzésről hiteles másolatot veszünk, ezeket szabályszerűen iktatjuk s így alkotjuk meg intézményünk 1890 előtti irattárát, valamint az anyagunk nagyobb és értékesebb részét kitevő letétek régóta hiányolt nyilvántartását. Ez év végéig az 1858–1880. évi jegyzőkönyvek levéltári vonatkozású bejegyzéseinek másolatával készültünk el.

A rendezési munkákat kénytelenek voltunk majdnem teljesen szüneteltetni. Egyedül a kendilónai Teleki-levéltár missiliseinek két év óta folyó munkáját nem szakítottuk félbe. Ez a hatalmas levélanyag most már teljesen rendezett, csupán revíziója van hátra. Ez azonban, mivel az anyag kihozása az óvóhelyről egyelőre még nem tanácsos, csak később végezhető el.

Nagyobb szabású munka volt még az EMGE utólag beküldött 1930-as évekbeli ügyiratainak elrendezése. A hatalmas irattömeg rendjének helyreállítása egy ember munkaerejét hónapokon át teljesen igénybe vette. Az óvóhelyre szállítás idejére azonban sikerült elkészülnünk vele.

Anyagunknak az óvóhelyről annak idején történő visszaszállítása sok olyan problémát fog felszínre hozni, melyek megoldására már most idejében fel kell készülnünk. Minthogy az elköltöztetés kitűnő alkalmat nyújt anyagunk átcsoportosítására és felállítására, e feladatokról részletes tervezetet állítottunk össze. E tervezet, melyet teljes szövegében mellékelünk (2. sz.), kiterjeszkedik mindazokra a munkálatokra, amiket Levéltárunk használhatósága és a reánk váró feladatok sikeres végrehajtása érdekében fokozatosan végre kell hajtánunk. Ez az esetleg csak évtizedek alatt megvalósítható tervezet hivatott arra, hogy a Levéltár jövődi munkájának irányát megszabja és biztosítsa ennek egyöntetűségét, folyamatosságát. A törzsgyűjteményekbe kerülő új szerzemények regesztázását 1944. december 1-től fogva már el is kezdtük. Reméljük, hogy a tervezett változtatások végrehajtásával az a nagy munka, amit Levéltárunk menekítésére fordítottunk, gyűjteményünk fejlődése szempontjából nem marad gyümölcsetlen.

A körülöttünk lezajlott nagy változások mindenki előtt nyilvánvalóan bizonyították, hogy az erdélyi magyar történeti kutatások természetes központja csakis Levéltárunkra építve képzelhető el. Ez a tény a több lehetőséget kínáló megelőző néhány évben egyesek előtt mintha elhomályosult volna. Ennek tudható be, hogy 1940 után újrainduló forráskiadásunk nem hozott a rendelkezésére álló anyagi eszközökhöz mértén megfelelő eredményeket, így aztán az Erdélyi Tudományos Intézet helyzetének megrendülésével éppen a legfontosabb feladat, Erdély középkori okmánytárának kiadása akadt meg mindjárt a kezdet kezdetén. Levéltárunknak az elmúlt négy esztendőben is az volt az álláspontja, hogy az erdélyi forrásfeltárásnak jelenleg ez a legfontosabb feladata. Egyebek mellett azért is, mert ezen felnevelhető lenne a hiány-

zó szakképzett kutatógárda. Amíg ez el nem indul legalább, nem várható az egyéb középkori kutatások elmélyülése, új anyaggal, korszerűbb módszerekkel való feltöltődése. Ezért Levéltárunk minden tőle telhetőt elkövetett, hogy e feladat iránti érdeklődést felszínen tartsa. Maga részéről a nem Kolozsváron őrzött okleveleknek Leica-filmre fényképezésével, saját középkori okleveleinek átrendezésével igyekezett előmozdítani az oklevéltár ügyét.

Az előzményekből teljesen érthető tehát, hogy amikor ez a feladat az Erdélyi Tudományos Intézetben gazdátlanra vált, Levéltárunk egyedül is folytatta azt, mert nem nyugodhatott bele a vállalkozás eltemetésébe. Véleményünk szerint ugyanis ilyen alapvető fontosságú tudományos munkálat félbeszakítása nem indokolható az eddigi bőséges anyagi eszközök elmaradásával. Különösen akkor nem, amikor az öt-hat évet még igénylő előkészítés nem annyira anyagi, hanem inkább egyéni, szellemi áldozatot, lemondást igényel. Mivel Levéltárunk személyi viszonyai nem olyanok, hogy ekkora feladatot hivatali kötelességként elláthatna, a Kelemen Lajos nyugalmazott főigazgató vezetése alatt megalakult *Diplomatarium Transsylvanicum* munkaközösség tagjai vállalták a munka folytatását. E munkaközösség a Levéltár kebelében dolgozik, és első feladatának a kiadásra kerülő teljes okleveles anyag regesztázását, kicédelését tekinti. Csak ennek elvégzése után kíván sort keríteni a szövegek másolására. A gyűjtött anyag, a kiadás jogával együtt, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának, illetve az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a tulajdonába kerül. Minthogy az okmánytár munkálatai évtizedekig eltarthatnak, az egyöntetűség biztosítása érdekében aprólékosan kidolgozva írásba foglaltuk azokat az alapelveket, módokat, melyekhez a mostani és a későbbi munkatársak tartani kötelesek magukat. Az Erdélyi Tudományos Intézet a regesztázáshoz szükséges, ma beszerezhetetlen, drága kartoncédulák átengedésével lehetővé tette, hogy a munka haladék nélkül elkezdődhessen. Levéltárunk az oklevelek fényképezésével, a kiadott szövegeket tartalmazó okmánytárak és folyóiratok előteremtésével támogatja a munkaközösséget.

A modern erdélyi történetírás megszületése idején Egyesületünk éppen Levéltárán keresztül mutatott példát az *Erdélyi Történelmi Adatok* és a *Székely Oklevéltár* megvalósításával arra, hogy szerény eszközökkel is fontos feladatokat lehet megoldani, ha nem hiányzik a tudományos cél eléréséhez az egyéni áldozatvállalás. Levéltárunk ennek a munkaközösségnek a létrehozásával kívánja elejét venni annak, hogy korszakos fontosságú tudományos feladataink sorsát a mai szomorú helyzetből eredő kishitűség döntse el. Eszközeink szerények, ha az anyagiakat nézzük. De ha akaratban és kitartásban meg nem fogyatkozunk, akkor Levéltárunk mégis előbbre fogja vinni a *Diplomatarium Transsylvanicum* megvalósítását. Ennél fontosabb és magához méltóbb feladatot pedig sem az Erdélyi Múzeum-Egyesület, sem pedig Levéltára nem találhat történetkutatásunk területén. A november közepe óta folyó közösségi munka biztató kilátásokkal kecsegtet. A munkatársak eddig a következőket végezték: dr. Valentiny Antal a gr. Wass-levéltár középkori darabjainak korábban elkezdett regesztázásával eljutott az 1425. évig. Dr. Entz Géza és

dr. Jakó Zsigmond a kolozsmonostori levéltár Budapesten őrzött részéről készített fényképmásolatokat kivonatolta. Eddig a DL 26368–27045 jelzetű oklevelek regesztáival készültek el. Dr. Bodor András a kiadott anyag cédulázására vállalkozott. Jelenleg a *Hazai Oklevéltár* átnézését végzi.

A vidéki levéltárak nyilvántartását ebben az évben, az ismeretes körülmények miatt, alig folytathattuk. Egyedül a Lészai család Magyargorbón őrzött levéltárát sikerült Szabó T. Attilának és Jakó Zsigmondnak átnéznie. Ez utóbbi által akkor készített jegyzeteinek becsét az a szomorú tény adja meg, hogy ezek az iratok azóta talán mind áldozatul estek a háborús felfordulásnak.⁴

Levéltárvédelmi tevékenységünkben megemlíthetjük még, hogy Dés város, Szék nagyközség, a kolozsvári Rhédey-házban volt Petrichevich-Horváth levelek megmentése és az erdélyi káptalan gyulafehérvári, valamint a nagyváradai Múzeum levéltára egész középkori anyagának lefényképezése érdekében megtettük a szükséges lépéseket, hogy tél elmúltával erre is sort keríthessünk.

Áttérve újabb szerzeményeink ismertetésére, ismét meg kell állapítanunk, hogy ez az esztendő Levéltárunk gyarapodása szempontjából, minőség és mennyiség tekintetében egyaránt, vetekedik a legjobb békeévekkel. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy intézményünk a legnehezebb körülmények között is megszakítás nélkül ellátta iratvédelmi kötelességeit. Újabb szerzeményeink tartalmi ismertetését most a szokottnál rövidebbre fogtuk, mert a rendkívüli helyzetben még nem volt mód alaposabb áttekintésükre.

A családi levéltárak sorában első helyen kell megemlékeznünk a gr. Bánffy Miklós bonchidai feldúlt kastélyából beszállított levéltártöredékről. E levéltár letétbe helyezését Bánffy Miklós már két évvel ezelőtt megígérte, beküldése azonban egyik terminusról maradt a másikra, amíg aztán reászakadt a háborús veszedelem. A tulajdonos tájékoztatása szerint a bonchidai archívum legújabb kori gazdasági iratokat tartalmazott. Bár az ismeretlen mennyiségű eredeti állagából csak ötládanýt sikerült megmenteni, ezek a kiismerhetetlenül összekeveredett töredékek is világosan elárulják, hogy a Bonchidán őrzött iratoknak csupán egy része lehetett a gazdasági adminisztráció terméke. Valójában inkább tekinthető a nálunk őrzött úgynevezett Bánffy rokonsági levéltárak kiegészítőjének. A Bánffyakra csak az utolsó 80–100 esztendő anyaga vonatkozik. A korábbi iratok főként a gr. Toldalaghi és gr. Korda család birtokaival kapcsolatosak. Ezek között tényleg bőven található gazdasági iratok és szintén inkább gazdasági vonatkozású missilisek. Amint e töredékek mutatják, a bonchidai levéltár pusztulása az erdélyi mezőgazdaság-történetnek okozott súlyos veszteséget. Segítségével ugyanis az egyik legjelentősebb erdélyi nagybirtok üzemét lehetett volna rekonstruálni.

4 [Vö. *Jakó Zsigmond: A Lészai család levéltárának nyomában*. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf. Kvár 2003. 208–222.]

A lajstromozatlan iratoktól egészen eltérő természetűek a jelzetelt levelek. Ezek egykor 103 fasciculusba voltak rendezve. Terjedelmes jegyzéküket a tulajdonos gyulakuti gr. Lázár József magtalan halála után, 1844-ben Zsigmond László és Buzogány Mózes táblai jegyzők készítették el. Nagy kár azonban, hogy csak az első 53 csomónak az elenchusa maradt reánk. A többi fasciculus jegyzéke vagy elpusztult, vagy, ami az első kötet szabályszerű hitelesítéséből még valószínűbbnek látszik, el sem készült. A levelek nagyobbik része a 16. század végétől számított száz évből, kisebbik fele pedig a 18. századból való. A korábbi rész azonban nem a Lázárookra, hanem a velük rokon Kassaiakra és nagymegyeri Keresztesiekre vonatkozik. Ezeknek a birtokai ugyanis a gyulakuti Lázárookra szállottak. Ennek megfelelően a levéltár törzsét Kassai Istvánnak, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György nagy hatalmú fiscalis directorának és ítélőmesterének a birtokszerzéseire vonatkozó iratok teszik. Belőlük pontosan megrajzolható a Kassáról Kolozsvárra került kereskedősarj felfelé ívelő pályája, a 17. század eleji erdélyi állam egyik jelentős főhivatalnokának addig alig ismeretes élete. A hirtelen magasra emelkedett Kassai István családja azonban már unokájában kihalt, és kiterjedt birtokai a kincstárra, valamint a leányági rokonokra szállottak. Ezért szólnak a 17. század második feléből való levelek Keresztesi Sámuelné Kassai Borbála birtoklásáról. Az ő 1700 körül bekövetkezett gyermektelen halála után birtokai Lázár György kezébe kerültek.

A Kassai és Keresztesi család mellett azonban bőségesen található itt adatok a velük rokon famíliákra is. Kassai Borbála anyja, Bánffy Sára, később Pernyeszi Zsigmondné jussán a Pernyesziekre, a Kassai–Gerendi, Toldalaghi–Apafi atyafiságra, a Haller, Mikes, Pekri, Kovacsóczy, Sükösd, Kendeffi, Teleki, Tomori család több tagjára és ezeknek Bacán, Báldon, Balázstelkén, Bátoson, Borsán, Drassón, Faragón, Galacon, Gálfalván, Gergelyfáján, Kentelkén, Kerlésen, Kolozsvárott, Kolozsmonostoron, Körtvélyfáján, Kötelenden, Kövesden, Mártonfalván, Meggykeréken, Mihályfalván, Mikesen, Orbón, Springen, Szászfenesen, Szászfülpösön, Nagyszőlősen (Ugocsa vármegye), Szpinen, Szinán, Teremiben, Türein és Vingárton levő birtokaira derül fény ezekből a levelekből.

Külön kiemelendők, a három eredeti középkori oklevelén kívül, a Köleséri Sámuel, Mikes Kelemen és gr. Lázár János életére vonatkozó adatok, valamint gr. Horváth-Toldy János tábornok ügyes tollrajzai a múlt századi hatvanas évek erdélyi előkelő társaságának jellegzetes alakjairól. Becsesek továbbá a bonchidai kastély múlt században tervezett átépítésének vázlatai, a különböző birtoktérképek és a kolozsvári Toldalaghi-Korda-ház Carlo Justi által készített eredeti tervrajza.

A megcsonkult levéltár jelzetelt részének rekonstruálása során igen nagy hiányokra derült fény. Az elenchus és a néhány sértetlen csomó összevetéséből azonban megállapíthattuk, hogy a jelenlegi hiányok csak részben írhatók a mostani pusztítás számlájára. E levéltárat még a múlt század közepén felosztották, és a Bánffyak kezére annak csupán egy része kerülhetett. Az őrizetünkben lévő Bánffy rokonsági levéltár és többi letétünk gondos átvizsgálása

talán majd rávezeti a kutatókat, hogy a hiányzó iratok, ha nem pusztultak el, melyik család levelei között keresendők.

Különösen értékes gyarapodást jelent a gr. Béldi, gr. Haller és makfalvi Dósa család levéltára. Mindhárom Kelemen Lajos főigazgató úr őrizetéből került ideiglenes letétként Levéltárunkba. Ezzel helyes útra terelődött e levéltárak több mint egy évtizede függőben lévő sorsa. Tulajdonosaik ugyanis mindegyiket Kelemen Lajos személyes felelősségére és őrizetére bízták, amíg az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek a román állammal való viszonya rendeződik. Ez év tavaszán a főigazgató úr az iratok további őrzését Levéltárunkra ruházta át, hogy a háborús veszedelmek ellen fokozottabb biztonságban legyenek. Ezzel a kutatás számára addig is hozzáférhetővé váltak, amíg sorsukról Dél-Erdélyben élő tulajdonosaikkal véglegesen megállapodhatunk.

Kelemen Lajos a Béldi család mezőméhesi levéltárának csak töredékét menthette meg. Anyagának nagyobbik része gondozatlanság következtében már elrothadt, mire ő tudomást szerzett az iratok hollétéről. A megmaradt ládányi töredék azonban csonkaságában is becses adatokat szolgáltat Erdély 17. századi történetéhez. 15–20 középkori és nagyobb számú, 16–17. századi darab után különösen Béldi Pál felesége, Vitéz Zsuzsanna korára nő tekintélyesebbre a levéltár anyaga. Rokoni összeköttetések szálán bőven található benne adatok az Alia, Kamuthy, Kékedi, Baládfi, Cserényi és Vitéz familiára, valamint ezek terjedelmes birtokaira. Bár elenchusa nem került elő, jelzetelt része azonban enélkül is visszaállítható a régi rendbe. Anyaga, melyet a múlt század végén Deák Farkas, Koncz József és Franz Zimmermann már használt, hiányos székelyföldi forrásaink becses gyarapodását jelenti. Egyben jól megvilágítja a székely családoknak a megyei területen és az államvezetésben a 17. század második felétől kezdve megfigyelhető előretörését.

A Haller család 1918-ban feldúlt balázstelki levéltárából egy kisebb ládát megtöltő töredék került be hozzánk. Néhány középkori oklevelén kívül becses 16. századi anyaga van, melyből a nürnbergi eredetű Haller család erdélyi meggyökerezése tisztázható. A leveleket a 18. század végén rendezhették. A levéltár egykori összetételéről az erősen megcsonkult csomók helyreállítása után adhatók bővebb információk. Előzetes tájékoztatástól azért is eltekinthetünk, mert ez megszerezhető Torma Károly kijegyzéseiből, melyeket a *Történelmi Tár* 1887. 578–594. lapjain tett közzé, és dr. Nagy Jenő csíkszentmártoni gyűjteményéről tavaly készített jelentésünkéből.⁵ A 16. századi erdélyi gazdasági életre vonatkozó adatokon kívül különös figyelemre tarthatnak számot Bocskai István itteni birtoklásának emlékei. Területileg e töredék anyaga főként Küküllő és Doboka vármegyére vonatkozik.

A most bekerült Dósa-levelesláda a makfalvi Dósa család ama ágának iratait tartalmazza, melyhez Dósa Elek, a múlt századi nagy erdélyi jogtudós

5 Entz Géza – Jakó Zsigmond: Jelentés Sütő-Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző levéltáráról. EM 49. (1944) 271–273.

is tartozott. A levelek zöme nem korábbi a 18. századnál s majdnem kizárólag birtokjogi vonatkozású. Minthogy a Dósák Marosszék múltjában vezető szerepet vittek, levéltáruk bekerülése székelyföldi forrásaink újabb értékes bővülését jelenti. Külön is megemlíjtük az Aranka György halála után lefolytatott hagyatéki eljárásra vonatkozó iratokat, melyek itt maradtak reánk. Dósa Eleknek már régóta őrizetünkben lévő személyi levéltára és ez az újabb letét jól kiegészítik egymást. E leveleket eredeti jelzetüknek megfelelően elrendeztük.

A Rettegi család levéltártöredékének letétbe helyezéseért Orosz Endre nyugalmazott iskolai igazgató úrnak tartozunk őszinte köszönettel. Közismert Orosz igazgató úrnak az erdélyi múlt emlékei gyűjtése terén végzett értékes tevékenysége. Ennek bizonyára egyik legjelentősebb eredménye, hogy e veszendőbe indult levéltárat legalább részben megmentette a pusztulástól. A három nagy ládát megtöltő iratanyagot a tulajdonos halálát követően csomagolópapírnak adták el, s Orosz igazgató úrnak már csak egy részét sikerült visszavásárolnia, két láda tartalma azonban megsemmisült. De még ez a töredék is fogalmat nyújt, hogy mekkora veszteség történetkutatásunk számára ennek a középkori és 16. századi okmányokban egykor gazdag levéltárnak majdnem teljes pusztulása. A megmentett darabok legbecsesebbjei egy 13. századi és néhány későbbi középkori oklevél. Mind ezek, mind pedig a 15–20 darabot számláló 16. századi rész Szilkerékre és környékére vonatkozik. A zöm azonban 18–19. századi birtoklevél és missilis. Ez a csoport gazdag az Apahidára vonatkozó iratokban. A naplóíró Rettegi György családján kívül a váradi Veres, palatkai Jánosy, Incze, Fülöp, Pataki, erzsébetvárosi Csiki családra találhatók benne bővebben adatok. Itt maradtak egyébként fenn a kolozsvári Külmagyar utcai református egyház, a kolozsvári kaszinó és Nemzeti Színház számadásai a múlt század hatvanas éveiből. Ez az anyag is jelentősen hozzájárul a régtől nálunk őrzött Rettegi levéltár teljesebbé tételéhez.

Török Bertalan gyűjteménye két évtizedes hányódás után, szintén Kelemen Lajos főigazgató úr útján, végre az idén teljes egészében bekerült Levéltárunkba. Három évvel ezelőtt számot adhattunk a gyűjtemény egyik ládájának beszállításáról. Most az Unitárius Egyházközség levéltárának rendezése során a második láda is előkerült. E gyűjtemény a Török Bertalan által Alsó-Fehér vármegye monográfiájához összeszedett eredeti iratokat és a monográfus különféle jegyzeteit tartalmazza. Jóllehet Török kijegyzései is becsesek, a gyűjtemény jelentőségét mégis a különböző helyekről származó eredeti iratok adják meg. Különösen értékesek középkori oklevelei. Ezeknek száma a második ládából kikerültekkel 45-re emelkedett. Mind a középkoriak, mind pedig a 16–17. századi darabok majdnem mind a Kemény család csombordi és a Barcsay család alvinci levéltárából valók. A középkoriakat eddig csupán Magyar Károly regesztáiból⁶ ismerte a kutatás. Külön csoportot alkotnak Vizakna levéltárának 1784–1786. évi ügyiratai és a város 1699–1754. évi eredeti jegyzőkönyve. Figyelmet érdemelnek a községekből beküldött dűlőnévjegy-

6 Regesták Alsófehér vármegye levéltárából. TTár 30. (1907) 80–120.

zékek és Beke Antal kanonoknak az erdélyi püspökségről, a gyulafehérvári székesegyházról és a gyulafehérvári régi nyomtatványokról a monográfia részére készített terjedelmes, sajtókész kéziratai. Nagy kár, hogy Bekének ezek a munkái annak idején nem jelentek meg, mert gazdag anyaggyűjtésük ma is fontos forrásokká teszik őket és a püspökség történetének legalaposabb összefoglalása mindmáig ez a kézirat.

A gyűjteményen belül teljesen külön csoportot alkotnak Török Bertalan és felesége családi iratai. Inczedy László házassága révén alakult ki a dési Diószegi és a váradi Inczedy család 18–19. századi leveleit tartalmazó rész. A Diószegiek iratai elsősorban Désre és Közép-Szolnok vármegyére szolgáltak adatokat. Nagyobb tömeget tesznek ki a klopotivai Pogány család levelei. Ezek között, a szokásos birtoklevelek mellett, gazdag 19. századi missilis anyag és a múlt század negyvenes éveiből Alsó-Fehér vármegye ügyeire elég sok hivatalos irat is található.

A gyűjteménynek jegyzéke is van, melyből tájékozódhatni az egyes részek provenienciája felől. Török Bertalan hagyatéka nem csupán forrásanyagunk további gazdagodását jelenti, hanem egyben érdekes tudománytörténeti emlék. Emléke azoknak a helytörténeti törekvéseknek, melyek Szolnok-Doboka vármegye monográfiáját is létrehozták. Török Bertalan vállalkozása azonban nem volt olyan szerencsés, mint a Kádár Józsefé. Annál nagyobb tehát a jelentősége, hogy hosszú éveken át összegyűjtött anyaga végre közgyűjteménybe kerülve megmenekült a szétszóródástól. Így mai állapotában is hasznára lehet az Alsó-Fehér megyére vonatkozó kutatásoknak. Később pedig alapul szolgálhat a megye történetének megírására esetleg indítandó újabb vállalkozásokhoz.

Sombory László családjának nála őrzött leveleit helyezte el Levéltárunkban. E számra nem nagy letét jelentősége abban áll, hogy jól kiegészíti a korábban hozzánk bekerült Sombory levéltártöredéket. Így ennek a többfelé szakadt nagy családi levéltárnak legalább az Erdélyben maradt részei újból összekerültek. Ezáltal talán egy lépéssel közelebb jutottunk ahhoz, hogy alkalmasabb időben a család Budapesten letétbe helyezett törzslevéltára is visszakerüljön Erdélybe Levéltárunkhoz. A most őrizetbe jutott iratok főként a Somboryak Kolozs és Doboka megyei birtokaira (Kis-, Nagyesküllő, Ördögkeresztúr) vonatkoznak. Legrégibb darabjai a 16. század elején keltek.

Székelyföldi forrásanyagunkat jelentősen gyarapította a Kispál család levéltára, melyet Kispál László helyezett letétbe. E levelek teljesen rendezetten, gondosan regesztázva kerültek őrizetünkbe. Az iratok jelenlegi rendje maradandóan bizonyítja azt a gondos szeretetet és hozzáértést, mellyel a tulajdonos családja múltjának emlékeit kezelte, hogy azokat most a történetkutatás útján közkinccsé tegye. Anyagának zárt egysége e hét csomót kitevő iratanyagot a székely családi levéltárak prototípusává avatja. Területileg szűk körben, néhány rokon családra és ezek lakóhelyére nyerhetők innen adatok. De éppen az anyagnak ez a zártsága hozza magával, hogy segítségével mélyen bevilágíthatunk a szűkös gazdasági lehetőségeivel viaskodó székelység múltjának

hétköznapijaiba. Szinte kizárólag csak Uzon, Sepsiszentiván, Kökös, Illyefalva, Dálnok, Laborfalva község és a Kispál, Czirjék, Mihálcz, uzoni Pünkösti, Könczei, kökösi Simon és Veres, szotyori Nagy, Zajzon és Györbíró família tagjai szerepelnek e levelekben. A levéltár legrégebb eredeti darabja 1577-ben kelt. Értékes 16–17. századi anyagához csatlakoznak a levéltár törzsét alkotó újabb kori iratok. Az anyag jelenlegi rendje tökéletesen kielégítheti a kutatók minden igényét.

Családtörténeti anyagunk rendkívüli értékű gyarapodását jelenti Kelemen Lajos főigazgató úr genealógiai gyűjteményének letétbe helyezése. E gyűjtemény 823, túlnyomóan erdélyi magyar családra tartalmaz leszármazási adatokat, és méltóan csatlakozik Kemény József, Mike Sándor és Sarkantyús Gyulay Richárd genealógiáihoz, sőt bizonyos vonatkozásokban felül is múlja ezeket. Kelemen Lajos gyűjtése ugyanis évtizedek szakszerű levéltári kutatásainak terméke, nem pedig időtöltésből, nemes kedvtelésből keletkezett. Közismert az a felülmúlhatatlan anyagismeret, amellyel egykori főigazgatónk az erdélyi családtörténet területén rendelkezik. Ennek az ismerettömegnek az esszenciáját kapja a kutató e gyűjteményben, mely nélkülözhetetlen tájékoztatás családtörténeti anyagunkhoz. Letétbe helyezése által Levéltárunk legalább részben időtlenítheti azt az értékes szolgálatot, melyet Kelemen Lajos útbaigazításai hosszú idő óta annyi kutatónak és erdélyi családnak jelentettek.

Meg kell említenünk, hogy galgói Rácz Viktor (Budapest) genealógiai gyűjtését, mely saját családján kívül főként a somogyomi Tordai famíliára tartalmaz adatokat, szintén felajánlotta letétül, de ez az anyag a háborús események következtében már nem jutott el hozzánk.

Hasonlóan gazdag gyarapodásról adhatunk számot személyi levéltáraink esetében is. Tavaly megindított akciónk eddigi eredményei azt mutatják, hogy vállalkozásunk valóban hiányt pótol és jelentőségét társadalmunk felmérte. Ha a körülmények munkánk folytatását megengedik egész Erdély viszonylatában is, ezen a téren még igen nagy és becses gyarapodásra számíthatunk. Így idővel talán sikerül elejét venni, hogy az erdélyi magyarság életében fontosabb szerepet vivő személyek iratanyaga szétkallódjék.

Személyi letéteink sorában első helyen kell megemlékeznünk Reményik Sándor írói hagyatékáról, melyet dr. Imre Kálmánné úrasszony bízott őrizetűnkre. A két kisebb ládányi anyagot már a város ostroma idején szállítottuk egyenesen az óvóhelyünkre. Tartalmuk felől tehát most még nem adhatunk részletesebb tájékoztatást. A költő kéziratain kívül azonban levelezése (vagy annak egy része) is a ládában van. Úgy gondoljuk, hogy e ládák megmentésével felbecsülhetetlen értékű anyagot óvtunk meg a biztos pusztulástól a jövő irodalomtörténete számára.

Hasonlóan irodalomtörténeti jelentőségű Kovács Dezső írói hagyatéka, melyet leányai: dr. Kovács Margit, Miklós Viktorné és gr. Teleki Artúrné helyeztek letétbe. Ezek az iratokon keresztül nem csupán a meleg, derűs lelkű író egyénisége ismerhető meg közelebbről, hanem korának erdélyi irodalmi

életébe is betekintés nyerhető. Főként az Erdélyi Irodalmi Társaság iratanyaga egészíthető ki jól innen. E letét egy ládát tölt meg.

Gr. Bánffy Miklós több ízben beadott kisebb letétei részint irodalmi, részint politikai működésével kapcsolatosak. Jelentőségük Bonchida pusztulásával különösen megnőtt.

Egészen más jellegű Ugron István levelezése, melyet korábban kinyilvánított akaratának megfelelően családi levéltára kiegészítéséül elmenekülése után feldúlt lakásából szedtünk össze. Tulajdonosuk élményekben gazdag, változatos életének emlékei a volt monarchia külképviselteinek munkájáról tájékoztatnak valóságúen. Érdeklődésre tarthatnak számot Ugron István varsói és szentpétervári szolgálatának emlékei. Ezekon kívül a két háború közötti magyar kisebbségi politika megszervezésével és a református egyház helyzetével, törekvéseivel kapcsolatban nyerhetők innen értékes adatok.

Vita Sándor letéte a fiatalabb nemzedék irodalmi és politikai mozgalmiba enged betekintést. Karl Kurt Klein professzor megcsonkult személyi levéltára a harmincas évek szász tudományos életének és a Harmadik Német Birodalom kelet- és közép-európai politikai szándékainak megismeréséhez így is elsőrangú forrás.

Domokos Pál Péternek a moldvai magyarságra és a szászokra vonatkozó tudományos jegyzeteinek is védelmet biztosítottunk. Hasonlóképpen ideiglenes letétként óvóhelyünkön vészelte át a legnehezebb időszakot Jancsó Elemérnek Aranka Györgyre és a Nyelvmívelő Társaságra vonatkozó anyaggyűjtése.

Néhai Koncz József, a szorgalmas marosvásárhelyi történetkutató és gyűjtő levelezése vásárlás útján került őrizetünkbe. A századvégi erdélyi történeti kutatások, törekvések felől nyerhetők innen értékes felvilágosítások. Koncz József egyik jellegzetes képviselője volt annak a szerény, az ügyért magáért lelkesedő, lelkiismeretes tudóstípusnak, melyből a századforduló tájára annyira kikopott történetírásunk. Gergely Samu, Koncz József, Barabás Samu munkássága alkotja az átmenetet Nagyajtai Kovács István, Mike Sándor, Kőváry László autodidakta nemzedékétől a ridegebb, de szakszerűbb újabb kutatóiskolákhoz. Éppen ezért öröndetes, hogy Koncz iratgyűjteményének megszerzése (1941) után most 1641 darabot számláló levelezését is megóvhattuk a szétszóródástól. Így most már Levéltárunkban meglehetősen teljes tudományos hagyaték őrzi Koncz József működésének emlékét. Ez az anyag az erdélyi tudománytörténet értékes forrása.

Gyallay-Pap Domokos letéte saját irodalmi levelezésének egy részét tartalmazza. Az a fontos munka, melyet Gyallay-Pap a *Magyar Nép* szerkesztőjeként a falusi magyar nép művelésével végzett, csonkasága ellenére is becses forrássá avatja e letétet.

Egyesületi levéltáraink osztálya ebben az évben is terjedelmes állagokkal gyarapodott. Ezek között különös megnyugvással és örömmel emlékeztünk meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület központi és szakosztályi irattárainak letétbe helyezéséről. Ezzel megvalósult az Egyesületünk iratanyagának

megőrzésére Levéltárunk által javasolt tervezet. A szakosztályok által beadott, rendkívül hiányos iratanyag mindennél jobban igazolja e szabályozás szükséges voltát. A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály 1920-tól, az Orvostudományi Szakosztály 1929-től kezdődően szolgáltatott be iratokat. A Természettudományi és Matematikai Szakosztály működésének, néhány 1930 utáni iraton kívül, semmiféle emléke sem került el az enyészetre. A Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálynak, valamint folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak az iratai alakulásától kezdve megmaradtak. Sőt az elődjének tekinthető Történelmi Szakosztály 1861-gyel kezdődő jegyzőkönyvei is előkerültek. Mindez annak köszönhető, hogy ez utóbbi Szakosztálynak az iratai már az első világháború előtt Levéltárunk őrizetébe jutottak. E Szakosztály anyagával együtt helyeztük el a Magyar Történelmi Társulat egykori kolozsvári bizottságának jegyzőkönyveit is. A szakosztályok iratanyagára vetett egyetlen pillantás bárkit meggyőzhet arról, hogy Egyesületünk tudományos működésének bizonyosságait önmaga pusztítja el, ha az iratok levéltári beszolgáltatására vonatkozó rendelkezésnek a jövőben nem szerez érvényt.

A Múzeum-Egyesület központi irattárának 1923 előtti, nálunk őrzött részét már tavaly rendeztük. Ehhez csatlakozott most az 1939. évig terjedő iratanyag, melyet az Elnökség ez év nyarán adott át. Ennek rendezésével is elkészültünk. Tehát ma már Egyesületünk egész levéltára könnyen kezelhető.

Új célkitűzéseink megvalósítása felé jelentős lépés a volt Romániai Magyar Népközösség irattárának őrizetünkbe adása. E letétért gr. Bánffy Miklós alelnök úrnak tartozunk köszönettel. Ezzel sikerült elérnünk, hogy az 1918 utáni megszűnt magyar politikai szervezetek (Népszövetség, Magyar Párt, Népközösség) iratanyaga gazdáltságában szét ne szóródjék. Kívánatos volna, hogy most, amikor az erdélyi magyarság élete új keretek közé ágyazódik be, a volt Erdélyi Párt irattára is őrizetünkbe kerüljön. A Népközösség letétbe helyezett iratai egy szekrényt töltenek meg. Ehhez járul még a kolozsvári helyi szervezet iratanyaga, melyet Puskás Lajos tanár úr adott át.

A kolozsvári Tízesszervezet irattárát szintén Puskás Lajos úr, e feloszlott szervezet vezetője helyezte letétbe. Ennek a városunk lakosai kezdeményezéséből kinőtt szervezetnek az írásos emlékei bizonyára értékes forrásai lesznek a Kolozsvár társadalmával foglalkozó későbbi stúdiumoknak. Ez a letét is új szint képvisel társadalmi szervezeteink iratörökségének sorában.

Inkább csak kuriózumjellegű a kolozsvári szabadkőműves páholy erősen selejtezett iratanyagának Levéltárunkba menekített kicsi töredéke.

Egészen kis terjedelmű a *Hitel* folyóirat szerkesztőségének levéltára. Letétbe helyezése mégis új gyűjtőkör nyitását jelzi. Bírjuk a szerkesztők ígéretét, hogy a folyóirat 1940 előtti emlékeit személyi levelezésükből összegyűjtik és csatolni fogják a letéthez. Ezzel válna teljessé az a forrásanyag, mely kellően érzékeltetné a későbbi kutatás számára azt a fontos és előkelő szerepet, amelyet ez a kitűnő folyóirat a közelmúlt erdélyi magyar szellemi életében játszott. Reméljük, hogy a *Hitel* letéte az első lépést jelenti a többi fontos magyar

folyóirat (*Erdélyi Helikon*, *Erdélyi Iskola* stb.) és lap (*Ellenzék*, *Keleti Újság*, *Magyar Nép* stb.), irodalmi és művészeti szervezet (Barabás Miklós Céh, Kemény Zsigmond Társaság, Szépműves Céh stb.) írásos emlékeinek intézményes biztosítása felé. Ezt engedi remélnünk a *Pásztortűz* folyóirat kis letéte is, mely a szerkesztőség 1940–1944. évi iratait tartalmazza. Ezt a letétet a Minerva Rt. igazgatóságának köszönhetjük. Amint tavaly, úgy most is lépéseket tettünk, hogy a *Pásztortűz* korábbi időszakára vonatkozóan az egykori szerkesztők személyes levelezéséből szerezzünk kiegészítést.

Gazdasági levéltáraink gyarapodása volt az idén a legkisebb. A kolozsvári mészáros-céh 1939-ben beadott, de az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek rendezetlen helyzete következtében a Kelemen Lajos által kezelt Unitárius Egyházközség levéltárába beszállított két láda leveléből egyelőre csak az egyik láda érkezett be hozzánk. Az eddig átvett rész legrégebbi darabjai a 16. század közepéről valók, a zöm azonban a 18–19. században kelt.

Az elmúlt esztendő sorozatos megrázkódtatásai nem kedveztek a céhlevelek 1943-ban elkezdett gyűjtésének. A jövő év feladatául maradt újabb akció kezdeményezése. Ezzel párhuzamosan folytatnunk kell az üzemi iratanyag védelmére tett lépéseinket. A Minerva Rt. kedvező válasza felhívásunkra azt sejteti, hogy kezdeményezésünk, a körülmények megváltozásával, ebben az irányban sem marad eredménytelen. Reméljük, hogy az erdélyi gyáriparra és a munkásság életére vonatkozó forrásanyagból is sikerülni fog a leglényegesebbet átmenteni az utókorra.

A legutóbbi események Levéltárunk és az egész erdélyi magyar levéltárügy jövője szempontjából döntő kérdéscsoportként vetették fel az egyházi levéltárvédelem problémáit. A háborús pusztításoktól ugyanis egyházi levéltáraink is jelentősen szenvedtek. S ezek a veszteségek előreláthatólag még növekedni fognak. Egyházaink ugyanis – sajnos – nincsenek és sokáig nem is lesznek abban a helyzetben, hogy a folyó ügyintézésükben már nem szükséges, szétdőlt irataikat összeszedjék, újrarendezzék és szakszerű védelemben részesítsék. Így aztán a gondviseletlenség folytán a pusztításokból megmenekült töredékek fokozatos szétkallódásával is számolnunk kell. Jól tudjuk, hogy ennek oka nem az, hogy az illetékesek nem lennének tisztában az iratok megőrzésének fontosságával. Egyházaink azonban nem rendelkeznek iratvédelmük megnyugtató rendezéséhez, az anyagiakon kívül, a nélkülözhetetlen személyi feltételekkel. Valóban nem is kívánható, hogy az azonnali orvoslást követelő problémákkal viaskodó egyházaink egymaguk oldják meg ezeket a túlélés szempontjából másodrendűeknek tekinthető kérdéseket. A református, római katolikus, unitárius és evangélikus egyház levéltárügye azonban annyira lényeges része levéltárvédelmünknek, hogy rendezéséhez Levéltárunknak mint az erdélyi magyar forrásanyag felelősének szaktanácsokkal és tényleges tettekkel is hozzá kell járulnia.

Két évvel ezelőtt konkrét javaslatokat tettünk egyházi levéltárvédelmünk megszervezésére. Világos, hogy ami az akkori kedvezőbb lehetőségek

között is csak jámbor óhaj maradt, azt egyházaink mostani helyzetükben tényleg nem vállalhatják. Ennek a szomorú ténynek a megállapítása azonban nem jelentheti, hogy tétlenül, bénultan nézzük múltunk eme pótolhatatlan és eddig kiaknázatlan forrásanyagának pusztulását. Levéltárunknak tehát fel kell kínálnia a segítséget egyházaink számára. Bizonyosra vehető ugyanis, hogy a két érdekelt fél: egyházaink és a tudományosság kívánalmait képviselő Levéltárunk külön-külön elégtelen eszközeinek összefogásával e fontos kérdés még ma is megoldható. Meggyőződésünk, hogy e kérdés rendezéséhez mindkét félnek fontos érdekei fűződnek. Ezek kölcsönös felismerése esetén a végrehajtás módozataiban való megállapodás sem ütköznék nehézségbe.

Az utóbbi hónapok eseményei ugyanis nem csupán a rendezés halaszthatatlanságát bizonyították, hanem egyben a megoldás útját is megmutatták. Amikor az oroszok a Kolozsvári Református Kollégium levéltárát ismételten újra és újra feldúlták, az illetékesek belátták, hogy anyaguk csak úgy menthető meg, ha azt Levéltárunk védelmére bízják. Mi vállalkoztunk is erre. Az egész szobát megtöltő, teljesen szétszórt iratanyagot összeszedtük, biztos helyre szállítottuk, s most már újrendezésével foglalkozunk. A Kollégiumból behozott, ömlesztett anyag három főcsoportra oszlik: 1. a Kollégium levéltára; 2. a Kollégium levéltári gyűjteményei; 3. az erdélyi református Püspöki Hivatal 1850–1915 közötti iratainak egy része.

A Kollégium levéltára a 17. századra nyúlik vissza, és a múlt század hetvenes éveigi terjed. Belőle e fontos tanintézetünk belső életéről, anyagi kérdéseiről egyaránt tájékozódhatunk. A Kollégium falain belül folyó oktatói és tudományos munka, a színes diákélet és a nagy hírű tipográfia működése elevenedik meg ebből az iratanyagból.

A Kollégium levéltári gyűjteménye kéziratokból és néhány kisebb terjedelmű családi letétből áll. Ezek közül kiemelkednek a br. Wesselényi család idekerült és a 15. századig visszanyúló levelei, valamint a br. Bánffy László guberniumi referátumainak fogalmazványait tartalmazó kötetek, továbbá egy gazdag gyűjtemény nyomtatott rendeletekből, végül nagy számban megőrzött halotti búcsúztató beszédek és szomorújelentések.

A Kollégium anyagával teljesen összekeveredett egyházkerületi iratok a püspöki levéltárnak még az első világháborút követő feldúlása óta hányódtak gondozás nélkül a Magyar utcai templom tornyában, majd a Kollégium könyvtárában. A püspöki irattár 1849 előtti anyaga vagy megsemmisült Nagyenyeden a forradalom alatt, vagy pedig még lappang valahol. Nyomára eddig – sajnos – nem akadhattunk.

A Kollégium iratainak rendezése során igyekszünk ennek az igazán jobb sorsra érdemes anyagnak a régi rendjét visszaállítani. Úgy gondoljuk, hogy az erdélyi református egyház levéltárvédelmének elvi kérdéseiben könnyebb lesz megegyeznünk az illetékesekkel, miután az általunk javasolt megoldás eredményessége a gyakorlatban már beigazolódott. És ebben az esetben a háborús károk a pusztulás mellett a korszerű levéltárvédelem épí-

tó munkájának lennének az elindítói. Ezt elősegítendő Levéltárunk gyakorlati megoldásokat tartalmazó átfogó tervezetet készül benyújtani az illetékes református egyházi hatóságokhoz.

Régóta érezhető hiányon kívántunk segíteni azzal, hogy a családi levéltárakban és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában lévő arcképek-ből történeti arcképgyűjteményt alakítottunk. A művészi érték hiányában múzeumi megőrzésre különben nem számítható régi arcképek gyűjtése nem csupán a családtörténet számára hoz újszerű forrásanyagot, hanem egyben elősegíti a történeti képkutatás (ikonográfia) új stúdiumának meghonosodását Erdélyben. A Múzeum Történeti Tára és a Levéltár megegyezett abban, hogy a különösebb művészi értéket nem képviselő arcképek gyűjtése ezután a Levéltár feladatai közé tartozik és a Történeti Tár korábbi ilyen szerzeményeit átadja a Levéltárnak további megőrzésre.

Ikonográfiai gyűjteményünk, a családi letétek hatalmas fényképanyagát nem számítva, máris 108 darab festménnyel rendelkezik. Ezek megfelelő tárolása mostani raktárainkban nem biztosítható. Tetszetős elhelyezésük csak akkor remélhető, ha Levéltárunk végleges és önálló otthonhoz jut. Meggyőződésünk, hogy ikonográfiai gyűjteményünk mostani szerény alakjában is lehetőséget nyújt olyan történeti forrásanyag megmentésére, mely eddig a Múzeum gyűjtési körén kívül esett. Úgy képzeljük, hogy a vidéken lévő régi arcképeket levéltári kiszállásaink alkalmával számba vesszük, lefényképez-zük, és ha szükséges, Levéltárunkban vagy más közgyűjteményben biztonságba helyezzük. A jelen idők nagyon súlyos kérdése a vidéki kastélyokban, udvarházakban veszélybe került, sokszor a 17. századig visszanyúló ősgalériák megmentése a teljes pusztulástól.

Az egész erdélyi történetkutatás szempontjából döntő fontosságúnak érezzük a Magyar Országos Levéltárban őrzött erdélyi középkori oklevelek lefényképezésére Levéltárunknak az Erdélyi Tudományos Intézettel karöltve végrehajtott vállalkozását. Ennek során sikerült Leica-nagyításokat kapnunk a Budapesten őrzött kolozsmonostori és gyulafehérvári hiteleshelyi levéltár középkori anyagáról. Összesen 7340 oklevél fényképe érkezett be azelőtt, hogy a háborús események megszakították az összeköttetéseket. Ekkor azonban már csak a kolozsmonostori protocollumok lefényképezése volt hátra. Az, hogy a háborús körülmények ellenére mégis eddig jutott ez a vállalkozás, az Erdélyi Tudományos Intézet hozzájárulásán kívül az Elnökség által erre a célra Levéltárunk részére kiutalt rendkívüli segélynek köszönhető.

E fényképanyag megszerzésének jelentőségét azon mérhetjük le, hogy ezáltal az erdélyi magyar települési területre vonatkozó középkori oklevél-szövegeknek 80–90%-a vált Levéltárunkban hozzáférhetővé Budapestre utazás nélkül. Ez biztosítja a mai körülmények között is a *Diplomatarium Transsylvaniae* munkálatainak zavartalan folytatását. Meggyőződésünk, hogy középkori okleveleinknek fényképen vagy másolatban való összegyűjtése akkor is termékenyítő hatású lesz középkorkutatásunkra, ha az anyag közzététele

egyelőre nem lenne megvalósítható. Medievistáink ugyanis Levéltárunkban olyan viszonylagosan teljes forrásanyagot találhatnak most már, melyre támaszkodva sikeresen vállalkozhatnak bármilyen erdélyi téma tanulmányozására, a legsürgősebb alap kutatások elvégzésére. Bizonyosra vehető, hogy Leica-gyűjteményünk hatása nem marad el sem az egyetemen folyó utánpótlás-nevelésre, sem pedig a *Diplomatarium Transsylvanicum* sorsának további alakulására. Egyesületünk a pesti anyag lefényképeztetése érdekében hozott komoly áldozatával döntően beleszólt az erdélyi történeti kutatások helyes útra terelésébe.

A Magyar Országos Levéltáron kívül vidéken is tovább folytattuk a középkori oklevelek fényképezését. Ebben az esztendőben dr. Jakó Zsigmond Leica-filmre felvette Dés város, Beszterce-Naszód vármegye, a kolozsmonostori konvent Erdélyben hagyott levéltárának összes középkori oklevelét, a nagyváradi Múzeum Zsigmond-kori okleveleit. Ezek az akciók összesen újabb 2250 felvétellel gyarapították gyűjteményünket. Az Erdélyi Tudományos Intézet a nürnbergi Hunyadi-levéltár erdélyi darabjairól készített körülbelül 1000 felvétel filmjét és a Borsa-völgyben lefényképezett anyakönyvek nagyításait ajándékozta filmtárunknak. E tavaly megszervezett fényképgyűjteményünk állaga, az idei gyarapodással együtt, meghaladja a 15 000 darabot. Ha az anyag különleges forrásértékétől el is tekintünk, pusztán a felvételek száma is meggyőzhet az iratfényképezés új módjának jelentőségéről a kutatás és a levéltárvédelem szolgálatában.

Korábbi letéteik kiegészítésével és kisebb adományokkal ebben az évben következő pártolóink gyarapították Levéltárunkat: Bornemissza Adél bárónő (Kolozsvár) öt láda anyaggal növelte családjának levéltárát. Letéte nagyobb részben szülei, kisebb részben pedig az ő saját iratait tartalmazza. – Marsinai Pap Lajos (Kolozsvár) családjának 1689-ben kelt bojárlevelével növelte letétét. – Özvegy Tatrossy Mórincné (Alőr) az Újfalvi-levéltárhoz küldött be kiegészítéseket. – Az Erdélyrészi Méhész Egyesület 1881–1894. évi jegyzőkönyvét, 1927–1937. évi iktatókönyvét és 1942–1943. évi ügyiratait, a Kolozsvári Gazdasági Egyesület pedig 1909–1931. évi jegyzőkönyveit és 1941–1943. évi iratait csatolta őrizetünkben lévő levéltárához. – Róth Jenőné Berde Mária (Kolozsvár) Gáspár János becses levelezését és a Helikon-kör íróinak kézíratait ajándékozta Levéltárunknak. – Herepei János (Sepsiszentgyörgy) Bánffyhunyadra vonatkozó 18–19. századi leveleket küldött be. – Kelemen Lajos br. Bánffy Jánosné naplóját, Nemes Ödön írásismereti kéziratát, Kelemen Benjámint levelezésének egy részét és a Hatfaludy-levéltár Erdélyben maradt töredékét bízta őrizetünkre. – Csiszár Lajos (Marosvásárhely) önéletírását helyezte el zárt letétként.

Ideiglenes letétként őrizzük az Egyetem 1943/44. évi kiadatlan rektori jelentését, Fekete László, a Fotofilm tulajdonosa művészettörténeti fényképgyűjteményét, Kazimiera Ulakovicz lengyel–magyar fordításait, dr. Áfra Tamás (Kolozsvár) és Nagy Györgyné (Kolozsvár) családi iratait, Deák Farkas iratgyűjteményének Sipos Lajos (Marosvásárhely) tulajdonában lévő részét.

Egyes iratokat adományoztak: Filep Anna (Kolozsvár), Jászai László (Kolozsvár), Kelemen Lajos (Kolozsvár), ifj. Markos András (Kolozsvár), Molnár Dénes (Marosludas), Szabó T. Attila (Kolozsvár).

Címeres- és rangemelőlevél-gyűjteményünk színei Affra Máté deák (1583), Bischofka család (1654), váradi Borsos Péter (1572), Vaska Lőrinc (1628) armálisának, Demjén Boldizsár (1614) lófőlevelének, Popa Ona (1689) és Szvesztrényi János (1664) boérlevelének eredetijével gyarapodott.

Kézírókönyvtárunk katalogizálását és végleges felállítását anyagának óvóhelyre szállítása nagyon visszavetette, örvendetes gyarapodását azonban a rendkívüli események sem tudták megakadályozni. Egész évi gyarapodásunk 925 kötet. Ebből 145 vásárlás, csere és ajándék, a többi pedig a Múzeumi Könyvtár duplumaiból került ki. Különösen becses az 532 kötet folyóirat, mely a régebbi szakirodalmat majdnem teljesen felöleli. Vásárlásra 1292 pengőt és 50 fillért fordítottunk. A könyvkötő anyagok silánysága és a munkabérek irreális drágulása miatt csak a halaszthatatlanul szükséges kötésekét végeztettük el. 32 művet köttettünk 322 pengő értékben. Kézírókönyvtárunk rendszerének tervét kidolgoztuk, a Könyvtár és a Levéltár közötti megállapodást majdnem teljesen végrehajtottuk. A Múzeumi Könyvtártól átveendő könyvek és folyóiratok kiválasztása befejezettnek tekinthető. Ebben az évben is, a megnehézült körülmények ellenére, a korábbihoz hasonló mértékben élveztük a Könyvtár igazgatóságának szíves segítségét. Herepey Árpád, majd pedig Monoki István igazgató urak megértése nélkül e mindkét gyűjteményt érintő munka nem haladhatott volna ennyire előre. Monoki igazgató úr kézírókönyvtárunk katalogizálására, amikor csak mód nyílt erre, könyvtári munkaerőt is rendelkezésünkre bocsátott. Ha lesz módunk kézírókönyvtárunk kifejlesztésére, akkor ezt a magyar, román és szász Erdély-kutatás termékeinek összegyűjtésével az erdélyi történetírásnak nélkülözhetetlen műhelyévé fejlesztjük. Egy ilyen szakkönyvtár kialakítása, a Levéltár munkáján, anyagának használatán kívül, nagymértékben előmozdítaná történetírásunk annyira kívánatos elmélyülését. Lehetővé tenné ugyanis, hogy kutatóink minden kérdésben a teljes szakirodalom és az Erdély határain túlra nyúló összefüggések tökéletes ismeretében fogalmazhassák meg mondanivalójukat.

Az iratanyagukat letétbe helyező tulajdonosokkal és a magyar történettudománnyal szembeni régi adósságunk törlesztését kezdtük meg állagaink anyagának ismertetésével. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára címmel sorozatot indítottunk, melynek első füzeteként a torockószentgyörgyi Thorockay család őrizetünkben lévő levéltárának ismertetése meg is jelent. Az ismertetés dr. Valentiny Antal és dr. Jakó Zsigmond közös munkája.⁷ A szakkörök részéről megnyilvánult általános elismerés azt bizonyítja, hogy az új mód, ahogyan állagainkat bemutatni kívánjuk, valóban jól megfelel a célnak. Két és fél ív terjedelmű, a 14. század előtti eredeti okleveleket hasonlóan, az anyag területi vonatkozását térképvázlaton szemléltető kiadvá-

7 [A torockószentgyörgyi Thorockay család levéltára. (ENML 1.) Kvár 1944.]

nyunkat minden levéltár-tulajdonosunknak díjtalanul megküldöttük. Bár e sorozat folytatására jó ideig aligha lesz anyagi lehetőség és politikai légkör, a további ismertetéseket előkészítő munkálatokat folytatni óhajtjuk, bízva abban, hogy később nyílik Levéltárunknak lehetősége az elkészült ismertetések közzétételére.

Az erdélyi történelmi forráskiadás tervszerű művelésére elhatároztuk a gr. Mikó Imre által 1855-ben elindított *Erdélyi Történelmi Adatok* című kiadvány folytatását. A negyedik kötetével 1862-ben elakadt sorozatot természetesen a mai követelményeknek megfelelő módon és tartalommal szándékoztunk felújítani az utóbbi években. Nem ötletszerű adatközléseket akartunk, hanem előre átgondolt terv szerint kívántunk anyagot feltárni az erdélyi történet egyes elhanyagolt témaköreire. Azt reméltük ugyanis, hogy így ráterelhetjük a figyelmet a hiányokra, és elősegíthetjük azok pótlását. Az őszi események közvetlenül a megvalósulás küszöbén szegték útját tervünknek. Mivel azonban a kiadványt szükségessé tévő okok változatlanul fennállanak, tervünk megvalósítását mostani szerény eszközeinkkel is elkezdjük. Az *Erdélyi Múzeum* folyóirat Adattár rovata ugyanis módot nyújt arra, hogy egészen szűk keretek között ugyan, de mégis folytassuk Mikó Imre kezdeményezését. Folyóiratunk évente körülbelül négy ívet fordíthat adatközlésre. Ezt a nyomdai teret a jövőben elsősorban Levéltárunk anyagának kiadására használjuk fel. Az egy évfolyamban megjelenő közlések különnyomatai fogják alkotni az *Erdélyi Történelmi Adatok* kötetének egyes füzetait. Négy-öt évfolyam anyaga adná ki az Adatok egy újabb kötetét. Az egyes füzetek tartalmilag egységesek lesznek, s a köteteken belül a füzetek között is igyekszünk az összetartozást biztosítani. Bármily kezdetleges legyen is ez a közlési mód, mégis meg kell ragadnunk a felkínált lehetőséget mint egyetlen arra, hogy az előző nemzedékek által Levéltárunkban felhalmozott gazdag információs anyag végre áramolhassék a kutatás vérkeringésébe.

Ebben az esztendőben is minden lehetőt elkövettünk az erdélyi tárgyú kutatások előmozdítására. Mályusz Elemér professzornak a Zsigmond-kori oklevéltár részére Budapestre kikölcsönöztük Leica-gyűjteményünk e korszakbeli anyagát. Dr. Bélay Vilmosnak Csík megye történetére vonatkozó kutatásai útjából elhárítottuk a helyi akadályokat. Beszterce-Naszód megye levéltárának segítettünk a Berger-féle regeszták korszerű, új kiadása előkészítésében. Mándi Máriának Doboka megye középkori településtörténetére vonatkozó munkáját támogattuk. A Magyar Országos Levéltárból és a Székely Nemzeti Múzeumból ez évben is több esetben kölcsönöztünk kutatóink részére iratokat.

Kutatószobánk forgalma ebben az évben sem maradt volna el a múlt esztendei mögött, ha anyagunk óvóhelyre szállítása lehetetlenné nem tette volna a kutatást. Június 20-tól kezdve a nagyközönség részére teljesen szüneteltetni voltunk kénytelenek a kutatást. Csak így tudtuk biztosítani igen fontos tudományos munkát végző néhány kutató zavartalan kiszolgálását. A tavalyi 2135 látogatóval szemben idén 965 kutatónk volt. Tehát még mindig több mint 1941-ben.

Végigtekintve az elmúlt esztendőn, megállapíthatjuk, hogy a rendkívüli háborús és politikai események eddig nem befolyásolták lényegesen a három éve folyó átrendezés munkáját, de teljesen a jövő alakulásától függ, hogy Levéltárunk folytatja-e az erdélyi tudomány számára valóban pótolhatatlan és szépen bontakozó munkáját.

Kolozsvárott, 1944. december 31-én

Jakó Zsigmond

2.

PRO MEMORIA AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁBAN SZÜKSÉGES ÁTRENDEZÉSEKRŐL

Ismeretes, hogy a tavalyi és idei munkánk jelentős részét Levéltárunknak a háborús veszélyek elől biztos helyre való szállítása tette ki. E munkálatok során az egyes levéltártestek régi sorrendjét, az óvóhelyek által nyújtott lehetőségek szerint, több esetben kényszerültünk megváltoztatni. Ezt a hosszú, sok pénzt és fáradságot igénylő munkát szeretnék az alábbi javaslatok Levéltárunk számára a jövőre nézve gyümölcsöztetni.

Levéltárunk utóbbi örvendetes gyarapodása folytán máris jelentkeznek olyan problémák, amelyek csupán bizonyos átrendezésekkel oldhatók meg. A távolabbi fejlődés várható iránya pedig máris előrevetíti az általános átrendezés szükségét. Levéltárunknak ugyanis előbb-utóbb vállalnia kell az erdélyi magyarság teljes levéltári forrásanyagára felelő gondozás, felügyelet nehéz kötelezettségét. Erre az eddigi munkakörünkhöz mérten óriási feladatra azonban idejében fel kell készülnünk. Minthogy Levéltárunk mostani keretei máris szűkek, legelső teendőnk bővebb, áttekinthetőbb és logikusabb rendszer kialakítása – általános átcsoportosítással. Ez az átrendezés pedig sohasem történhet meg kevesebb áldozat árán, mint most, amikor raktáraink üresek és az óvóhelyről visszahozott levéltártestek minden különmunka nélkül egyenesen a kijelölt új helyükre kerülhetnek.

Talán különösnek látszik a teljes bizonytalanság napjaiban egy olyan feladat érdekében, mely nyugodtabb világban is esetleg évtizedek alatt valósulhatott volna meg, ekkora változtatásokat javasolni. Nézetem szerint azonban távolabbi tudományos célkitűzéseinknél sohasem ismerhetjük el döntőnek a jelent, legyen az bár mégoly kevésbé is kecsegtető. Sőt éppen a kialakulatlan jelen sürgeti leginkább, hogy igyekezzünk tisztába jönni feladatainkkal, legalább önmagunk számára pontosan jelöljük ki céljainkat, állapítsuk meg az azokhoz vezető utakat, módokat. Megfogyatkozott lehetőségeink között

ugyanis csak úgy érhetünk el eredményeket, ha minden erőnket legjobban felhasználva, legkisebb tevékenységünkkel is átgondolt, nagy tervet munkálunk. A mindenkori jelen ugyanis legfeljebb csak bizonyos részletek megvalósítását akadályozhatja, késleltetheti. De ezt is csak ideig-óráig – ha munkánk egy nagyobb célkitűzés keretébe illeszkedhetik bele. Bizonyos részletek ugyanis mindig megvalósíthatók, s minden kicsivel tulajdonképpen az egészhez, a végső célhoz jutunk közelebb. Lehet, hogy egy nemzedéknek nem adatik meg a kitűzött célok elérése, de ha munkájukban biztosítható a folytonosság, akkor az utána következő, vagy ha az sem, hát a harmadik vagy tizedik megvalósíthatja azt. Nagy tudományos feladatok megoldásához úgymint generációk egymásba fonódó munkája szükséges. S újabb erdélyi magyar történetírásunk – véleményem szerint – éppen ennek az egymásra építésnek a hiányát sínyli leginkább. Nem álmodok után futok, teljesen tisztában vagyok azokkal a realitásokkal, melyeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum helyzetének tisztázatlansága és az a tény jelent, hogy Levéltárunknak csak két alkalmazottja van, és hogy véglegesnek tekinthető szállása sincsen. Álláspontom mégis ez: bármit rejtsen is méhében a bizonytalan jövő, Levéltárunknak vállalkoznia kell azoknak a feladatoknak az ellátására, melyeket múltja és eddigi munkája alapján úgymint egyedül csak ő oldhat meg. Hogy Levéltárunkkal és egész Múzeumunkkal holnap mi lesz, az más lapra tartozik. A kérdés tehát, amelyre ma kell felelnünk, így hangzik: Levéltárunk hajlandó-e vállalni az erdélyi magyarság írásos forrásanyagának megmentését, megőrzését, feldolgozását, vagy sem. Feleletünk erre csakis igen lehet. Ismétlem, megtörténhet, hogy nem érünk célt. Többet azonban, mint amennyi mindenkori lehetőségünkől telik, senki sem kíván tőlünk – még az utókor sem. Ennyit azonban joggal kérhetnek számon Levéltárunktól. Lehet, hogy munkánk csupán meddő viaskodás lesz a meg nem értéssel, közönnyel, mégis, ha felismerjük, hogy mit kell tennünk, s igyekeztünk a rendelkezésre álló erőket e cél elérésére megszervezni, ha tőlünk telhetőleg biztosíthatjuk a folyamatosságot e munkában, akkor minden látszólagos eredménytelensége dacára sem lesz fáradságunk hiábavaló.

Ebbe a távolabbi célkitűzésbe kapcsolódik be igénytelen, de lényeges részleteként az alábbi tervezet. Feladata csupán annyi, hogy a teendőket számba vegye és a sokszor évtizedekre elnyúló levéltári rendezések alapelveit írásban is rögzítve biztosítsa a későbbi jövők munkájának szerves és egyöntetű kapcsolódását az előzményekhez. A tudományos folyamatosságot szeretné biztosítani, hogy ez mentesítse Levéltárunkat a különben előbb-utóbb óhatatlanul felmerülő ötletszerűségek sok visszamaradást okozó káros következményétől.

Mielőtt Levéltárunkat a provenienciának megfelelő csoportokra tagolnók, a majd újból felállításra kerülő anyag tárolásánál a következő általános szempontokat véljük érvényesítendőnek.

1. Amint erre mód nyílik, tehát ha a Levéltár végleges szálláshoz jut, az eddigi tárolással szemben, a hely jobb kihasználása céljából a raktárhelyiségek a szabályos mód szerint teljesen beállványozandók.

2. Mivel a jövőben a költséges, de nem a legpraktikusabb fémdobozok alkalmazására úgysem számíthatunk, át kell térnünk anyagunknak csatos hevederrel összefogott, két kemény papírlemez közötti tárolására. Kivételt képeznek ez alól a középkori oklevelek, függőpecsétes iratok és mindazok a levéltári darabok, melyek különleges elhelyezést kívánnak (térképek, tervrajzok, tekercek, nagyalakúak stb.). A később bekerülő és feltétlenül dobozos elhelyezést kívánó anyag helyszükségletéhez képest a már dobozolt levéltárak egyes erre alkalmas részei szintén fasciculálандók. A kötegek a mostani gyakorlattól eltérően ne gerincükkel, hanem lapjukkal álljanak kifele, hogy a jelzet látszódjék rajtuk. Egy levéltártest, amint polcrendszerre áttérünk, tekintet nélkül arra, hogy anyaga fém-, papírdobozban vagy kötegben van, egyvégtében állítandó fel. Az egyes osztályok csoportjai között a következő évek gyarapodására elegendő hely hagyandó ki. A végleges felállítás megtörténte után az egyes csomók alosztályonként újrakezdődő sorszámokkal látandók el. E számok a leltári egységek jelölői a levéltár helyrajzi útmutatójában.

Az egyes részek tárolási módjáról, ha ez egyáltalán szükségesnek látszik, az illető forráscsoportnál szólunk.

Levéltárunkat a következő osztályokra, fő- és alcsoportokra tagolva javasolom újból felállítani.

I. Törzsgyűjtemény

1. Kemény József gr. kéziratai és eredeti oklevélgyűjteménye
2. Kemény Sámuel gr. kéziratai és oklevélgyűjteménye
3. Mike Sándor kézirat- és oklevélgyűjteménye
4. Oklevelek Törzsgyűjteménye
  - a) Időrendbe szedett oklevelek
  - b) Kisebb levéltárak
  - c) Aranka-gyűjtemény
5. Oklevélmásolatok és -kivonatok
  - a) Kéziratos másolatok
  - b) Vegyes provenienciájú másolatgyűjtemények (Gál László, Székely Sámuel stb. gyűjteményei)
  - c) Fényképmásolatok
  - d) Leica-gyűjtemény
  - e) Nyomtatott rendeletek
6. Úgynevezett kéziratári anyag
  - a) Országgyűlési iratok
  - b) Conscriptiók, inventáriumok
  - c) Könyv alakú pertestek
  - d) Vegyes tartalmú kéziratok
7. Családtörténeti gyűjtemény
  - a) Mike Sándor genealógiai gyűjteménye
  - b) Gyulay Richárd genealógiai gyűjteménye
  - c) Kelemen Lajos genealógiai gyűjteménye
  - d) Családfa-gyűjtemény

- e) Rangemelő levelek
- f) Anyakönyvi adatgyűjtemény
- g) Szomorújelentések (kéziratban és nyomtatva)
- h) Halotti beszédek gyűjteménye
- i) Arcképgyűjtemény

II. Családi levéltárak

III. Egyesületi, közületi levéltárak

IV. Gazdasági levéltárak

V. Egyházi és iskolai levéltárak

Levéltárunk egyes osztályaiiban, illetve azok bizonyos csoportjaiban a következő munkálatok várnak sürgős elintézésre.

I. Törzsgyűjtemény

1. Kemény József gr. kézirat- és oklevélgyűjteményének végleges lajstroma elkészítendő és az *Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára*-sorozat egyik füzeteként nyomtatásban is közzéteendő. Az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak az alapítókkal szemben immáron száz év óta fennálló e tartozását elsősorban Kemény József gyűjteményeinek zömét őrző Levéltárunknak kell letörlesztenie.

E lajstrom három részből állana. Az első tartalmazná az oklevélgyűjtemény regesztáit. A középkori anyag regesztáihoz Szabó Károly kivonatai szolgálhatnának alapul. Azokról az 1542 előtti oklevelekről azonban, amelyek nyomtatásban nem jelentek meg, a Thoroczkay-levéltár publikált regesztáival azonos elvek szerint bővebb kivonatokat kell készíteni. Az újkori iratok regesztája a tudományos pontosság érdekeit szem előtt tartva csak a leglényegesebb adatokat tartalmazná. Ezek a regeszták először külön cédulákra készüljenek. Ezek aztán az egész gyűjtemény feldolgozása után egy kötetbe írássanak le. Az iratok jelzete, a rövidebb idézés kedvéért, az időrendbe rakott darabok sorszáma. Átírás esetén a darab a legkorábbi átírt szöveg dátumának megfelelő helyre teendő! A regeszták sorszáma tehát nem lesz mindig azonos a levelek sorszámaival!

A regesztázandó iratmennyiség lehető csökkentése érdekében a Veress Endre által időrendbe szedett anyagból mindazokat, melyek egykor nem lehettek az „oklevélgyűjtemény” részei, ki kell emelni. Ilyennek látszik – már felületes szemlélésre is – Kemény József gr. személyi iratanyaga, levelezése, valamint más családtagok missilisei, az alapító és családja birtokjogi iratai. Ezeknek ugyanis nem a Kemény tudományos működése folytán keletkezett, vegyes provenienciájú gyűjteményben van a helyük, hanem Kemény József személyi, illetőleg családi levéltárában. Ez a különválasztandó rész a családi levéltáraknál alább részletezendő mód szerint rendezendő és a lajstrom harmadik részében irandó le.

A jegyzék második része Kemény József úgynevezett kéziratait tartalmazná. Ennek a fejezetnek a szakok szerint csoportosított gyűjtemény egyes kötetei tartalmát egészen az egyes forráségségekig tagolva kell leírnia.

Az első és második fejezetben ismertetendő anyag darabjainál pontosan megjelölendő, hogy mostanáig mi, hol jelent meg belőle. A regeszták, illetve az úgynevezett kéziratok egyes darabjai után elhelyezendő kritikai jegyzéknek tájékoztatnia kell az illető forrás felől a szakirodalomban felmerült legfontosabb véleményekről. (Például az illető oklevél hamisítvány, Kemény másolatában a dátum hibás, a Kemény által másolt krónika hiányos, teljesebb variánsa itt és itt van stb.) E sok fáradságot igénylő kritikai munka a jegyzék kinyomtatása előtt feltétlenül elvégzendő. Csak így osztható el ugyanis a néhány hamisítvány alapján a szakkörökben tapasztalható általános bizalmatlanság. A múlt századi Erdély legnagyobb forráskutatójának e rehabilitálása előtt ugyanis nem remélhető, hogy élete gazdag munkásságának eredményei, benne gyűjteményének kiaknázatlan forrástömege bekapcsolódhatnak a kutatás vérkeringésébe.

E teljes jegyzékhez alapos név- és tárgy- (esetleg szak-) mutató szükséges.

2., 3. Gr. Kemény Sámuel és Mike Sándor gyűjteményéről teljesen hasonló elvek szerint készítendő jegyzék. Természetesen Kemény és Mike esetében is a teljes gyűjtemény együtt ismertetendő, tekintet nélkül arra, hogy Veress Endre időrendbe rakta, vagy pedig ma is kötetekben, két-három helyen vannak tárolva. E jegyzékbe felveendők az úgynevezett „Országgyűlési iratok” közé áttett darabok is. Ezek – ha külön kezelésüket az országgyűlési gyűjtemény teljessége feltétlenül nem kívánja – visszateendők eredeti egységükbe. Ha azonban külön kezelésük valóban elkerülhetetlen, azt magában a tárolási egységben (csomóban) és a jegyzék megfelelő helyén jelölni kell.

4. a) b) c). Mindenekelőtt fontosnak látom annak meghatározását, hogy mi kerülhet az Oklevelek Törzsgyűjteményébe. Véleményem szerint ide kizárólag csak olyan egyes okiratok helyezendők, melyeknek levéltári rendjük nem volt, vagy szerves levéltári rendjükből kikerültek és oda visszahelyezésükre nincs mód. Ez a gyűjtemény tehát a kisebb ajándékokból és vételekből bekerülő olyan darabok elhelyezésére szolgál, melyek más gyűjteményekbe logikusan be nem illeszthetők.

Okleveleink Törzsgyűjteménye a kutatás modern szempontjainak megfelelően szintén csak az 1. alatt kifejezett regesztázási elvek szerint rendezhető. A Veress által kezdeményezett cédulakatalógus-rendszer könyvtári szemléletben fogant, és a történeti kutatás céljait – harmincéves gyakorlat szomorú bizonyossága szerint – kellőképpen nem szolgálja. Minthogy az utóbbi két évtized gyarapodásáról nem minden esetben készültek cédulák, e katalógus nem tájékoztat a gyűjtemény teljes anyagáról. Ez a hiány azonban csak a teljes iratanyagnak a cédulákkal darabról darabra történő összevetése útján küszöbölhető ki. Mivel e hatalmas munkával is csak egy korszerűtlen rendszert állítanánk vissza, helyesebbnek látszik ehelyett teljesen új utakra lépni. Különben ezt követeli az egyes levéltárrészeknél alkalmazandó elvek egysége is.

Véleményem szerint tehát a Törzsgyűjtemény is regesztázandó. Az új darabok addig nem helyezhetők el a gyűjteményben, amíg kivonatuk el nem készült. A regesztázás ténye az iraton a szerzeményi pecsét mellé írt R betűvel

jelölendő. E cédulák az anyaggal teljesen azonos sorrendben állítandók fel. A regesztákban szereplő nevekről és tárgyakról kicsi utalócédulák készíten-dők a gyűjtemény indexe számára. Tekintet nélkül arra, hogy e hatalmas régi anyag regesztázására mikor kerülhet sor, a regesztarendszer életbe léptetését 1944. december 1-jétől kezdődőleg feltétlenül szükségesnek látom.

Bár a vázolt módon elkerülhető, hogy Törzsgyűjteményünk idők folya-mán olyan használhatatlan monstrummá növekedjék, mint amilyen a Magyar Nemzeti Múzeum úgynevezett törzsanyaga, tudományos és kezelési szem-pontból egyaránt szükségesnek látom bizonyos forráscsoportok különválasztását a gyűjtemény egészétől. A tudományos kutatás érdekei és a levéltári alapelvek ugyanis egyaránt azt kívánják, hogy a közös provenienciájú, külön kezelésre elegendő darabból álló egységek ne bontassanak szét. Megtalálásuk tudniillik a Törzsgyűjtemény időrendjében rendkívül hosszadalmas; keresé-sük pedig a többi oklevél fokozott rongálását eredményezi.

Ha tehát olyan levéltártöredék vagy iratcsomó kerül be, mely a kisebb családi levéltárak közé valami okból nem illeszthető be, akkor azokat a jö-vőben együtt tartjuk. Ezek alkotják a „Kisebb levéltárak” elnevezésű részét a Törzsgyűjteménynek. A „Kisebb levéltárak” közé tartozó állagokról (a le-tevő vagy az elnevezés szerint készült) betűsoros nyilvántartás vezetendő, mely tájékoztat, hogy az iratok a raktárban milyen sorszám alatti tokban vagy csomóban található. Az állag darabjainak koráról, számáról, tartalmáról rö-vid jegyzék – fontos iratoknál regeszta is! – készíten-dő, mely az illető egység első darabja előtt helyeztessék el. Az együtt tartás kötelezettsége alól egészen rendkívüli esetben kivételt alkothatnak a középkori és pecsétes darabok. Cso-mózás vagy tokozás esetén ugyanis ezek megfelelő elhelyezése sokszor nem biztosítható. Ilyen esetben az illető darab átteendő az Oklevelek Törzsgyűjte-ményének időrendes részébe. Helyén azonban utalólap maradjon.

Mivel a Törzsgyűjtemény régi anyagában bőven van ilyen szétbontott egység, ezek az időrendes részből szintén kiszedendők. Ilyenek a különféle levelezések (például Cserei Farkasé, vagy a Kornis-levéltárból bekerült okle-velek és az Aranka-gyűjtemény darabjai stb.). Ezek szintén a „Kisebb levéltá-rak” közé kerüljenek. Kezelésük, jegyzékelésük a fenti módon történjék.

„Kisebb levéltárak” vagy pedig az egyesületi, közületi levéltárak közé volna helyezendő a régi egységébe visszaállított Aranka-gyűjtemény, mely a Magyar Nyelvmívelő Társaságnak jelenleg a Múzeumi Könyvtár kézirat-tárában és levéltárában külön kezelt iratait foglalná egybe. Természetesen ide kerülnének az Aranka-gyűjtemény jelenleg Törzsgyűjteményünkben levő da-rabjai is.

5. a) b) c) d) e). Az eredeti oklevelek mesterségesen kialakított gyűjtemé-nyeihez csatlakozik a kézzel vagy fényképi úton másolt és kivonatolt, vala-mint a nyomdailag sokszorosított szövegek gyűjteménye. E csoport öt részre tagozódik.

Első részébe a kéziratok másolatok és kivonatok kerülnek, szoros idő-rendben. Minthogy e gyűjteményünk Szabó Károly, Tunyogi Csapó József,

Gál László stb. azóta többnyire publikált másolataiból keletkezett, forrásértéke nem akkora, hogy elencheségének és indexének elkészítése halaszthatatlan feladat lenne.

Szintén későbbi időre hagyható a második részben elhelyezendő kisebb másolatkollekciók (Gál László, Székely Sámuel stb.) kötetének jegyzékelése. Ezeknek a többé-kevésbé megbízható másolatoknak ugyanis, mióta az eredetiek nagyobbára hozzáférhetőek, csupán tudománytörténeti jelentőségük van.

Harmadik csoportot a különféle fénykép- vagy litografált oklevélmásolatok alkotják. Ezek szintén időrendben kezeltessenek. Regeszták és index egyidejű készítése hozzájuk feltétlenül mielőbb szükséges az előbb részletezett egységes elvek szerint. Ezzel a csoporttal kapcsolatban hajtandó végre a fényképész-laboratóriumban lévő lemezgyűjtemény átrendezése. Halaszthatatlanul szükségesnek tartanám, hogy az iratokról, címerekről, pecsétokről készített felvételek lemezei a többi vegyes anyagtól különválasztassanak, külön jegyzékeztessenek, mutatóztassanak.

Egészen külön csoportot alkotnak a Leica-felvételek és az ezekről készült nagyítások. A filmek és nagyítások tárolása, jegyzékelése úgy folytatandó, amint azt eddig is csináltuk.⁸ Megjegyzendő, hogy ha majd a Levéltár anyagi helyzete és az egyéb körülmények megengedik, a filmek elhelyezésére speciális vasszekrényt kell beszerezni. Kívánatos volna, hogy a Leica-gyűjtemény minden új darabjáról az Oklevelek Törzsgyűjteményéhez hasonló módon, egyidejűleg regeszta és a mutatóhoz utaló készüljön. E gyűjtemény mai örvendetesen óriási gyarapodása mellett azonban erre jó ideig nem kerülhet sor. Mivel ez a gyűjteményünk lesz a *Diplomatarium Transsylvanicum*-ban kiadandó középkori szövegek gyűjtőmedencéje, az *Oklevéltár* előmunkálatai során készítenő regeszták egyben e forráscsoport segédeszközét is alkotják.

A másolatokat magában foglaló levéltárrész utolsó csoportjába az úgynevezett Nyomtatott oklevelek kerülnének. Bár ez a hatalmas anyag valójában gépi úton sokszorosított rendeletek gyűjteménye, melyek tartalmuknál fogva az Oklevelek Törzsgyűjteményében nyugodtan elhelyezhetők volnának, külön kezelésük mellett gyakorlati szempontok szólnak. Ide helyezendőek a megőrzésre érdemes új falragaszok, rendeletek. Regesztázásuk és indexelésük a kézzel írott darabokkal egyformán történjék. Egyidejű regesztázás és indexelés 1944. december 1-től kezdődőleg ennél a gyűjteménynél is bevezetendő.

A Törzsgyűjtemény hatodik főcsoportját az úgynevezett kéziratos anyag alkotja, mely részint a Kézirattár és Levéltár közötti megállapodás révén,⁹ részint pedig az egyes adományokból került kezelésünkbe. A Kézirattárból átvett darabok közül természetesen kizárólag csak az kerülhet ebbe a gyűjteménybe, mely a provenienciájának megfelelő eredeti keretei közé nem he-

8 Jelzetelesének, tárolásának az egyes csoportokra vonatkozó részletes utasítását l. EME Lt., 35/1943. 1943 L. sz.

9 Részletesen l. uo. 89/1943. 1943. L. sz.

lyezhető vissza. Családi vagy céglevéltárból, szóval szerves rendszerből egykor a Kézirattárba adott darabok régi helyükre teendő vissza.

E „kéziratok” első csoportját az úgynevezett „országgyűlési iratok” alkotják. Itt a régi katalógus nem folytatandó tovább. Az iratok országgyűlésenként csoportosítandók, és ennek megfelelően újra jelzetelendők. E jelzet az országgyűlés évszámából és a darab csomóbeli sorszámából álljon (például 1841/43: 103). Ha egy kötetben több országgyűlésnek vannak végzései, akkor a darab a legkorábbi diéta dátuma alá kerüljön. A benne szereplő országgyűlésekről azonban utaló készítenendő, és ezt a megfelelő helyre kell betenni. Az egyes országgyűlések anyagáról – tekintet nélkül arra, hogy a darab hol fekszik – külön-külön elenchus készítenendő, mely rövid kivonatban felsorolja a darabokat. Ezek a jegyzékek egyelőre egybe nem kötött íveken, de egy helyen tartandók és a Levéltár általános átrendezése után bekötendők.

Kutatás kívánta praktikus okokból külön sorozatba gyűjtjük az úrbéri conscriptiókat. A ma birtokunkban levő anyag úgy rendezendő el, hogy az egy falura, birtoktestre, családra vonatkozó összeírások és inventáriumok időrendben egymás mellé kerüljenek. Ezekből aztán római sorszámozású fasciculusok alakítandók. A fasciculusokon belül az egyes darabok helyét újrakezdődő arab számok jelöljék. Az így elrendezett anyagról aztán elenchus készítenendő, mely minden egyes conscriptiónál a következő adatokat tartalmazza: kelet, mely birtokra vonatkozik (a falunevek betű szerint másolandók), egész- vagy részbirtok-e az, a birtok milyen megyében vagy székben fekszik, kiknek a birtoka, az összeírás hiteles eredeti-e, vagy másolat, milyen formátumú, hány lapból áll, kötött-e. A rendezés lezárta után bekerülő újabb összeírások a beérkezés sorrendjében elenchizáltassanak és fasciculáltassanak. Az elenchus előre bekötött könyvbe írássék, és a benne foglalt család- és helységnevekről ismét külön kötetben mutató készüljön. A régi anyag bevezetése után az újabb gyarapodás a szerzeményezés után azonnal elenchizáltassék és indikáltassék. Ennek megtörténte a szerzeményi bélyegző mellé írt E betűvel jelölendő.

Megjegyezni kívánom, hogy az erdélyi népiség-, hely- és helynévtörténeti kutatásokat nagyon előmozdítaná, ha összeírásanyagunk felől tájékoztató jegyzékünk volna. Ez fokozatosan úgy készülhetne el, hogy a rendezések, kutatások során felbukkanó urbáriumokról és conscriptiókról a levéltárosok egy-egy külön lapra elkészítenék az előbbi módon a regesztát, s ezeket az utalólapokat bejelzetelve besoroznák az eredeti összeírások közé. Ezeknek az utalólapoknak a szövege természetesen bekerülne az elenchusba, névadatai pedig az indexbe is.

A conscriptiókkal teljesen azonos elvek szerint kezelendő sorozatot alkotnak a perek, transmissiók. Az elenchusnak itt a következő adatokat kell tartalmaznia: kelet, al- és felperes neve, a per melyik fórum előtt folyik és miért (birtok neve és meghatározása – egész, rész – pontosan bevezetendő), hány levélből áll, kötött-e. Ha a perfolyamban korábbi okleveleket is átírnak, ez (a dátumok pontos felsorolásával együtt!) az elenchusban jelölendő. Abban

az esetben pedig, ha a perben úrbéri összeírás is van, az egész pertest átkerül a conscriptiók közé és ott elenchizálandó. A kutatók ugyanis inkább itt keresik. A conscriptiók elenchusában azonban az ilyen daraboknál jelölni kell, hogy az összeírás perben készült átiratban található.

Végül külön sorozatot kell alakítani a többi, vegyes természetű „kéziratból”. Kívánatos azonban, hogy a közös provenienciát sejtető vagy tartalmilag rokon darabok lehetőség szerint egymás mellé kerüljenek (például különféle diariumok vagy gazdasági számadások, illetve jegyzőkönyvtöredékek).

Megjegyzendő, hogy az egész „kéziratos” anyag két borítólappal és hevederrel összefogott csomókban, nyitott polcokon tartandó.

Törzsgyűjteményünk hetedik alosztálya „Családtörténeti gyűjtemény” elnevezés alatt speciális genealógiai forrásanyagunkat fogja egységbe. Ez az alosztály a kutatószoba közelében helyezendő el úgy, hogy a levéltárosnak keze ügyében legyen, de a kutatók ne férhessenek olyan szabadon hozzá, amint az egyes részeivel eddig történt.

Praktikus okokból itt helyeznők el Mike Sándor genealógiai kéziratait, valamint Sarkantyús Gyulay Richárd és Kelemen Lajos kéziratos családtörténeti adatgyűjtését. Hogy ezek a páratlanul becses gyűjtemények az esetleges összezavarástól vagy megcsonkítástól megkíméltesse, a levéltáros mindig csak annak a családnak az adatait adhatja át a kutatóknak, előzetes leszámolás után, amelyekkel éppen foglalkozni kíván.

E szakszerű gyűjtések mellé külön egységként kerüljenek azok a régi, különféle igényű és értékű genealógiák, melyek egyik családi levéltárban sem helyezhetők el.

Az eddigi „Címeres levelek” elnevezésű gyűjtemény bővíttessék ki „Rangemelő levelek” gyűjteményére. Ide helyeztessenek tehát például a grófi, bárói diplomákon kívül a lófősítési, boérátusi, puskás-szabadosi stb. levelek, testimonialisok; vagyis minden olyan irat, amely egy családnak a rendi társadalomban elfoglalt helyét hivatott volt meghatározni. Eredetieken kívül másolatok, sőt fotokópiák, fényképek is beoszthatók a gyűjtemény időrendjébe. Ehhez a gyűjteményhez külön cédulákra írt regesztákat és indexet kell készíteni, úgy, ahogy azt fentebb az Oklevelek Törzsgyűjteményénél ismerttettem volt.

Külön csoportban kezelendő anyakönyvi adatgyűjteményünk (születési, házassági, halálozási anyakönyvi kivonatok eredetiben vagy egyszerű másolatban). Ezek az iratok az anyakönyvezett személyek névsorában helyezendők el.

Halotti beszédeink az elhaltak névsorában állítandók fel. Könyvtári elvek szerint katalógus készítendő róluk a néhai Köblös Zoltán által készített cédulák felhasználásával.

Szomorújelentés-gyűjteményünk két részből áll. Ezek a jövőben egymás mellett tárolandók. A néhány doboznyi kéziratos szomorújelentés tehát papírtokokba teendő át. Egyébként mindkét gyűjtemény mostani rendje teljesen kielégítő.

Teljesen újonnan szervezendő volna az írott forrásokhoz csatlakozó család-történeti arcképgyűjtemény. Ez a családi levéltárakban hányódó hatalmas fényképanyagból és az egyes adományokkal bekerülő arcképekből (festmény, rajz, metszet, fénykép stb.) alakítandó ki a következő módon. Az egyes levéltártestekből kikerülendő képanyag a megfelelő tárolás érdekében egy helyen, de provenienciájának megfelelően külön csoportokban tárolandó. Minden fénykép ellátandó tehát szerzeményi pecséttel és az illető levéltár bélyegzőjével. Az így összehordozott egész anyag külön naplóba leltározandó. Feldolgozása levéltáranként történik a mellékelt minta szerinti kartotéklapokon. A képek hátára – ha megállapítható – ráírandó, hogy kit ábrázol. Minden kép kap egy számot. E számozás levéltári testenként újratekődik. Ha a képek albumban vannak, a képek alá is felírandó a név, valamint a sorszám. A kitöltött kartotéklapok az ábrázoltak névsorában együtt, tehát nem levéltártestenként tagolva állítandók fel. Az adományokból, vételekből bekerülő egyes darabokból éppen olyan törzsgyűjtemény alakítandó, mint az okleveleknél. A fényképek, rajzok és metszetek, festmények, anyaguknak megfelelően, külön csoportokban raktározandók. A festmények és az erre alkalmas rajzok, metszetek lehetőség szerint kiállítandók a levéltári raktárban.

II. Családi levéltárak

Ebbe az osztályba sorolandó az összes családi levéltárnak minősülő iratanyag, tekintet nélkül arra, hogy saját tulajdonunk-e az vagy (örök, ideiglenes) letét. Tehát idekerülnek a személyi levéltárak (Kovács Dezső), írói és tudományos hagyatékok (Reményik-hagyaték) is.

Itt a rendezés számára nem állíthatók fel olyan egységes elvek, mint például a Törzsgyűjtemény részeinél. Családi levéltáraink ugyanis a legkülönbözőbb elvek szerint rendezve kerültek kezelésünkbe. Rendezésük során tehát mindig ezekhez az adott előzményekhez kell igazodnunk. A megoldások tehát levéltáranként változhatnak, csak az alapelveket kell egységesíteni. Ezek pedig a következők lehetnek.

1. Ha a levéltárnak volt valami rendje, akkor az visszaállítandó. Még abban az esetben is, ha elenchusa hiányzana.

2. A további rendezésnek szervesen kell az előző rendszerhez csatlakoznia. A birtokjogi szempontok tehát továbbra is maradjanak döntőek. Emellett azonban fokozottan érvényesítendő a tudományos kutatás érdeke.

3. Az 1542. január 1. előtti szövegek – akár eredetiek, akár egyszerű vagy hiteles másolatok – különválasztandók és a levéltárak elején helyezendőek el.

4. Ennek megfelelően az egyes levéltárak nagyjából a következő csoportokra oszlanak: I. Középkori oklevelek, II. Birtoklevelek, III. Személyi iratok, IV. Missilisek.

5. Az I. csoport időrendeződik. Éspedig úgy, hogy átírások esetében az oklevél mindig a legkorábbi szöveg dátumához kerül. A benne foglalt többi szöveg dátumáról utalólap készítendő. Ez a csoport az ismertetett módon regeztázandó. A második és harmadik csoport anyagában fasciculus és nume-

rus jelzetek tájékoztassanak. Ha index nem is, elenchus azonban feltétlenül készüljön hozzájuk. A missiliseket (IV.) az írók s azon belül a címzettek betűsorában kell elrendezni. Úgy, ahogy ez a kendilónai Teleki-levéltár anyagával történt. Index-elenchus készüljön a levelezésről, mely tartalmazza az írók és címzettek nevén, esetleg foglalkozásán kívül leveleik számát és a legkorábbi, valamint a legkésőbbi missilis keltét.

6. Nyomatékosan megjegyzendő, hogy az úgynevezett kéziratári anyag (naplók, fogalmazványok, beszédek stb.) íróik személyi levéltári részeinek tekintendő és a személyi iratok (III.) között kezelendő.

A családi levéltárak végleges rendje alakítható ki a legnehezebben. Évtizedekig tartó következetes és egységes rendezések nélkül ez nem is remélhető. Az átrendezés már három év óta folyik, s a szétrombolt régi rendszerek visszaállítása, középkori oklevelek és missilisek különválasztása nagyjából megtörtént. Következő lépés tehát a jelzeteletlen levéltárrészek jegyzékelése és rendezése. Mivel ez a munka egyetlen nagyobb levéltárnál is évekig eltart, a kutatás érdekei mellett tekintettel kell lenni arra, hogy melyik levéltár átrendezése fejeződhet be hamarabb. Érdekünk és kötelességünk ugyanis, hogy Levéltárunknak minél több részletét ismertessük meg a kutatókkal. Ez pedig az egységes végleges átrendezés előtt nem lehetséges.

III. Egyesületi, közületi levéltárak

Ennek az osztálynak a gyűjtőkörébe tartoznak mindazon szervezetek irattárai, melyekben az erdélyi magyarság sajátos külön élete folyik. Ezen az osztályunkon őrizzük az Erdélyi Múzeum-Egyesület központi és szakosztályi irattárain kívül a volt romániai Magyar Párt, a Romániai Magyar Népközösség, Erdélyi Irodalmi Társaság, Kolozsvári Zenetársaság irattárát.

Bár a fentiekkel nem azonos természetű, mégis ezen az osztályon őrizzük a régi fiskális-levéltár, Kolozs vármegye és Marosvásárhely város kiselejtezett anyagából megmentett iratokat.

IV. Gazdasági levéltárak

Az előző osztálytól csupán gyakorlati megfontolásból választottuk külön az erdélyi magyar gazdasági élet szervezeteinek iratanyagát. Ide tartoznak az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, a Kolozsvári Gazdasági Egyesület, Erdélyrészi Méhész Egyesület irattárai és a céhek levéltárai. Törekednünk kell azonban arra, hogy idővel ennek az osztályunknak anyagát gyarapítsák a legjelentősebb erdélyi magyar kereskedelmi, iparvállalatok irattárai is.

V. Egyházi és iskolai levéltárak

Ez az osztály még csak most van alakulóban. Felállítását egyelőre csupán a kolozsvári Református Kollégium bemenekített irattárának az elhelyezése indokolja. Az erdélyi történetkutatás számára azonban felmérhetetlen jelentőségű volna, ha Levéltárunk és magyar egyházaink között fokozatosan sikerülne olyan kapcsolatot létesíteni, mely számunkra lehetővé tenné a pusztuló

egyházi levéltáraink védelmének megszervezését. Ennek az osztálynak a jelentősége egy ilyen megállapodás után bontakozna ki teljes egészében.

Ezek azok a munkálatok, melyeket Levéltárunknak saját jövődjére érdekében mielőbb el kell kezdenie. Az új keretek körvonalai ebből a vázlatból is elének rajzolódnak. A körülmények akadályozása folytán bármilyen keveset is valósíthatunk meg a fenti feladatokból, ha ezek az apró részletek mind a fenti keretekhez igazodnak, egyszer mégis célt érünk: kialakul iratanyagunk új rendje s Levéltárunk tényleg az egész erdélyi magyarságnak lesz a levéltára.

Kolozsvárt, 1944. november 16.–december 3.

Jakó Zsigmond

3.

JELENTÉS A BONCHIDAI GR. BÁNFFY-KASTÉLY KÖNYV- ÉS LEVÉLTÁRMARADVÁNYAINAK AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUMBA VALÓ BESZÁLLÍTÁSÁRA VONATKOZÓ KIKÜLDETÉSEMRŐL

A magyar és német csapatok kivonulása után azt a szomorú hírt kaptuk, hogy a bonchidai gr. Bánffy-kastély két könyvtárával, levéltárával s pótolhatatlan műkincseivel együtt a lángok martaléka lett. Egyik odavaló altisztünk, Szakács József, kit tájékozódni kiküldtünk a helyszínre, mindenben megerősítette a híradást, s kijelentette, hogy oda nem érdemes kimenni, mert minden elpusztult. Később Német Hugó vármegyei gazdasági felügyelő úr arra figyelmeztetett, hogy a levéltár nagy része, valamint egy kisebb könyvtár megmaradt, s azt ő szívesen – ha nem is egyszerre, de részletenként – beszállíttatná olyan alkalmakkor, midőn a grófi uradalomból vagy malomból terményeket hoznak. Említette, hogy a gazdasághoz kinevezett adminisztrátornak, Stoia Dumitru agronomnak is parancsot adott arra, hogy a szerteszét hányt könyveket s levéltári anyagot – melyből az udvaron is nagy, sáros kupac volt – gyűjtse össze, s a Múzeum kiküldöttjének mindenben legyen segítségére. Stoia úr, mint meggyőződtem, a kapott rendelkezést hűségesen teljesítette.

Két ízben voltam ez ügyben Bonchidán. Először december hó 10-én, fél-napi várakozás után, délben utaztunk ki Kelemen Lajos nyugalmazott levéltári és múzeumi főigazgató úrral, valamint Máté Márton egyetemi könyvtári szakaltiszttel, ki odavaló származású. Szomorú látványt nyújtott a hatalmas barokk kastély füstös falaival, leégett fedélzetével és üresen tátongó, füstös

szélű ablakaival, melyeknek szárnyatlan nyílásain át az ég látszott. Pusztulás, szemét, rablás nyomai mindenfelől.

A kisebb – az előudvartól balra levő úgynevezett Miklós-kastély – nem égett le, csupán kirabolták. Bástyájának földszintjén, mely biliárdterem volt, van egy mély faliszekrény, mely zsúfolásig meg volt tömve levéltári és könyvanyaggal, minden rendszer nélkül. A főigazgató úr rögtön nekikezdett a lát-szatra legértékesebb anyag kiszedésének és ládába csomagolásának, s a további munkára megadta az utasítást.

A levéltári anyag gr. Bánffy Miklós kötetlen, legnagyobbreszt közigazdaság-tudományi, művészettörténeti, külföldi képes folyóiratai füzeteivel volt összekeverve. Meglátszott, hogy a szekrény régi rendje erőszakosan felbontott, illetve az egész anyag a földre szórattott, s a mellette volt hárompolcos kőrisfa könyvállvány lehányt könyvanyagával együtt összekevertetett. Stoa úr intézkedésére azután begyúrták ezt az egész anyagot – ahogy éppen jött – a faliszekrénybe. Kincseket kerestek a levelek és könyvek mögött. Azt állítják, hogy kétszekérenyi levéltári anyagot az ablakon át a hatméternyire folyó Szamos malomárába dobtak volna.

A rövid téli délután, a hideg meg az ebédnél eltöltött idő (az autóra várva nem reggeliztünk) miatt Kelemen főigazgató úr hosszasan nem tudott ott foglalkozni, s az autóval haza is kellett jönnie. Én ott maradva, még három zsákkal válogattam ki, s másnap, december 11-én autón hazaindultam az egyládányi s háromzsáknyi levéltári anyaggal az amúgy is terményekkel túlterhelt autón. Útközben öt orosz katona Zsuknál utánunk löve megállította az autót, felült, mire ennek egyik tengelye letört. Az autó az öreg vezetővel az útszélen maradt, mi pedig szakadó esőben gyalog jöttünk haza (kb. 25 km). Az autó másnap éjszakára került haza, szerencsére a levéltári anyagnak semmi bántódása nem történt. A levéltári anyagból Bonchidáról még négyzsáknyit Boldis László, a Futura helyi vezetője hozott be, kinek sokrendbeli nagy szívességéért és fáradozásáért hálás köszönetünket itt is kifejezzük.

Másodszor december 18-án, hétfőn mentem Futura autón ki Bonchidára Máté Márton egyetemi könyvtári szakaltiszttel együtt, s 23-án jöttem szekéren vissza. Ez idő alatt bepakoltam a kis kastély faliszekrényének teljes levéltári és könyvtartalmát tizenkét zsákba, továbbá egyik raktárrá képzett padlásszerű emeletén egy ládányi levéltári anyagot találtam. Sok ócskavas alól s gyaluforgács közül azt összeszedtem, valamint a kertben szállingózó, fagyos, hóharmatos leveleket, könyveket. Ezután következett a legkellemetlenebb munka. A teljesen leégett emeletű főépületben a nyugati bástya földszintje volt gr. Bánffy Miklós hálósobája, az előtte való szoba pedig dolgozósobája. Ebben volt a folyó gazdasági levéltár régi levelekkel, rajzokkal keverve, id. gr. Bánffy Miklós, György és ifj. Miklós levelezése elhelyezve, valamint a kastély átalakítási tervrajzai s a 18–19. századi udvari gazdasági építkezések tervrajzai, gr. Bánffy Miklós több rajzával együtt. Minden a földön, nedvesen, sáros bakancsokkal összetaposva, piszkosan, összekeverve a bútorok párnázatából kikerült lószőrcomókkal, üvegszilánkokkal, porceláncserepekkel. A bútorok

bőr- vagy szövetbevonatát letépték, ellopták, azután a lekopasztott bútort is ellopták; az ablakokat leverték, ezek üvegszilánkjai is a földre szórt levéltári anyag közé kerültek, majd az ajtó- és ablakszárnyakat is elhordták. A nagy hidegben és légvonathban kellett ezt az anyagot lapról lapra összeszedni s beszállításra zsákba rakni egy kupacnyi levéllel együtt, mely az udvaron össze volt ázva-fagyva. Ez az anyag még nincs egészen beszállítva, de zsákokba van rakva, s Boldis úr megígérte, hogy mihelyt arra jár autón, behozza.

A kastély felgyújtását és kirablását megvilágítják a mellékelt jegyzőkönyvek: a, b alatt. Valamint Boldis úr ide mellékelt fényképei.

A munka végeztével meglátogattam dr. Farkas Lajos volt kolozsvári egyetemi professzor ott lakó leányát (Gócsné), aki a Múzeum részére örök letétképpen átadta néhai édesatyja levelezését, okmányait s a Lipót-rend lovagkeresztjét (kb. félzsáknyi anyagot), melyet beszállítottam a Múzeum Levéltárába.

Kiadásom a két úttal kapcsolatban 225 pengő volt (100 pengő lakás és élelem, 100 pengő szekérbér visszafelé s 25 pengő borralalók az autókon).

Jelentésem tudomásulvételét kérve fogadják tiszteletem nyilvánítását.

Kolozsvár, 1944. december hó 24-én

Sebestyén József
egyetemi könyvtári tiszt

a)
Jegyzőkönyv

felvétellett Bonchidán 1944. december 19-én este Rigó György uradalmi gépész lakásán (uradalmi épület a malom mellett, tehát második ház a gr. Bánffy-kastély bejáratától) ennek feleségével. Rigó Györgyné, született Kigyán Mária 34 éves, református vallású, három gyermeke van, hat elemi végzett, olvasott, intelligens falusi viszonylatban. A kastély felgyújtásáról és kirablásáról következőképpen nyilatkozik:

A németek október 13-án mentek el, délután 1 órakor, reggeltől 1 óráig tartott a kivonulás (a honvédek 12-én mentek el). E napon robbantották fel a hidakat. A kastélyt 10 óra tájban gyújtották föl. A lovardában, amely honvédkórház volt, összehúzták a szalmazsákokat, benzinnel leöntötték és meggyújtották. Ugyanakkor a főépület verandáján is összehúzták a matracokat, benzinnel leöntve meggyújtották, erre a főépület fedele felgyúlt, s leégett mindkét szárny fedele. A bútor is ekkor égett el, valamint a könyvtár is. A tüzet nem oltotta senki sem, elenyvedt, elaludt, mert esős napok jöttek. Azután még többször felgyúlt, ez a felgyúlás 3–4 hétig tartott. A későbbi felgyúlásokat eloltotta az udvarhoz tartozó megmaradt személyzet.

A németek a pincét október 12-én feltörték, a bort elvitték (részben megitták, s többen lerészegedtek). Az ételnemüket (befőtteket) elvitték, részben

megették. A rádiót, a cipőket, csizmákat, plaideket, evőeszközöket (alpakka), a bicikliket elvitték. Feltörték a garázst, a szerszámokat elvitték, a traktort el akarták vinni, de hibás lévén, nem tudták megindítani, egy gránáttal felrobantották. Felvitték magukhoz a cigányasszonyokat s leányokat, ezeket leitat-ták, s adtak nekik paplanokat, edényeket, evőeszközöket. A csúrból, melyet feltörték, zabot vittek el, körülbelül 150 zsákkal.

A németek kivonulása után egy órával megérkeztek a román csapatok (nem oroszok, hanem románok), házról házra járva keresték a németeket, s gépfegyverezték a parkot. A kastélyba 14-én reggel mentek be. A bútort, szőnyeget autókra rakták s elvitték. Erre a falusi románság is bement, s ami elvihető volt, azt elvitték (bútort, szőnyeget, ruhaneműt, ágyneműt, díványpárnákat stb.). A gabona nagy részét, a majorságot, 50–60 dunyhat s a juhokat elvitte a román katonaság. A honvédség sem a kastélyból, sem a lakosságtól nem vitt el semmit; a borból a németek adtak nekik néhány vederrel. Hogy könyveket vittek volna a németek, nem láttam. A román tisztek és katonák vittek el könyveket; nálunk volt elszállásolva egy román őrmester, az is hozott a kastélyból könyveket, s magával vitte. A levéltárról nem tudok, de láttam a Szamoson sok levelet, papiroost úszni. A falusi magyarság nem vett részt a kastély kirablásában. Súlyos szenvedéseken ment át a folytonos fenyegetőzés és néhány ember bántalmazása miatt, úgyhogy hetekig nem is mozdultak ki házaikból. Én is itthon tartózkodtam gyermekeimmel, férjem nem volt itthon, mert gr. Bánffy kegyelmes urat Budapestre kísérte. (Október 9-én mentek el autón, s férjem 18-án érkezett haza.)

Kmf.

Rigó Györgyné s. k.

E jegyzőkönyvet felvette: Sebestyén József

b) Jegyzőkönyv

felvétel Bonchidán, 1944. december hó 20-án, délelőtt Lovász Márton udvari komornyikkal, ennek saját házában. Id. Lovász Márton udvari komornyik nős, református, 3 gyermeke, felesége van, vagyonos, 70 éves, s 50 éve áll a gr. Bánffy család szolgálatában. Mindenről alaposan tájékozva van, mert bent lakott a kastélyban egész október 19-ig, mikor saját házába kellett költözön, mert ablakait, ajtait a román katonák erőszakkal leszedték s kilökték a lakásból, bútorait elrabolták.

Következőket adja elő: A németek 1944. október 13-án reggel hagyták el Bonchidát s a kastélyt. Utoljára egy SS-kötélék ment el, mely három napot töltött itt. A németek rosszul viselkedtek, engem többször levittek a pincébe, hogy adjam elő a bort. Feltörték mindent, a bort elhordták. Elvitték a kegyel-

mes úr ruháit, ágyneműket, s ezeket innen lopott pokrócokba pakolva vitték el autókon. A szebb bútorokat is, valamint az általam elásott ezüst evőeszközöket is felfedezvén elvitték. A kastély kórháznak volt berendezve. Az egész emelet kórház volt, kivéve a két könyvtárt tartalmazó két bástyaszobát, s kórház volt a lovarda is. Az istálló konyhának volt berendezve. A kórházzá alakított szobák szalmával voltak bizonyos magasságig megtöltve, matracokkal és ágyneművel. Az emelet 13-án reggel égni kezdett. Először a Mária Terézia Teremből csaptak ki a lángok, amint észrevettem. E tűz – bár csendes, meleg októberi nap volt – rendkívüli hevességgel terjedt, s mind a három, emeletre vezető lépcső földig leszakadt. Sikerült a földszintet megmenteni a tűztől, bár senki sem volt segítségemre a feleségemen kívül. Az északkeleti bástya tűzétől meggyúlt a mellette levő, bádoggal fedett lovarda belseje is. Itt csak ágynemű és szalma volt, bádogfedele ekkor beszakadt, s most is a padlózatán fekszik.

A kastélyban két könyvtár volt, a régi nagy könyvtár záros szekrényekbe zárt könyvekkel és az újabb, nyitott polcokra rakott könyvekkel. A régi könyvtár az északkeleti bástya emeletén, a modern pedig a nyugati bástya emeletén volt elhelyezve, teljesen rendbe szedve. Először a modern könyvtár teteje égett, s stukatúros mennyezete a fedéllel együtt csakhamar beszakadt; hét nap folyton égett. Csakhamar a régi könyvtárat tartalmazó bástya fedele kezdett égni, s ez is stukatúros mennyezetével együtt beszakadt, s ez is körülbelül hét nap folyton égett. Mentésről szó sem lehetett a heves belső tűz miatt, s mert a lépcsők is csakhamar leszakadtak. Nem vagyok biztos benne, hogy aznap éjjel nem vittek-e el a németek a könyvekből, mert engem elparancsoltak onnan. Feltételezem, hogy vittek, mert az udvaron könyvek, képek, üres rámak voltak elszórva. A nyugati bástya földszintjén volt a kegyelmes úr hálószobája, ennek mennyezete vastraverzek közé rakott téglalobttal készült, mert régen egyszer a fastukatúr beszakadt. Ez a mennyezet épen maradt, s így a tűz nem terjedhetett le. Mellette van a kegyelmes úr dolgozószobája; itt volt az ő személyi s gazdasági levéltára. A régi könyvtárat tartalmazó bástya földszintje boltozott, ez nem szakadt be; e hely bútorokkal, szőnyegekkel volt telezsúfolva a kórházzá alakított szobákból.

A románok 1944. október 13-án délelőtt 11 órakor jöttek be, előzönlöttek a parkot és kastélyt, a németeket keresve, folyton lövöldözve, s gépfegyverezték a parkot, s gránátokat robbantottak. Rögtön nekifogtak a fosztogatáshoz, rabláshoz. A bútorokat marhaszekerekre rakták s elvitték. Erre a román parasztság is beözönlött a kastélyba, s ami keze ügyébe került, elvitte vagy összetörte esztelenül; a nagyobb bútordarabok huzatait letépték, a kályhákat összetörték. A tüzet csak nézték, de nem oltottak. Engem lökdöstek, rám ordítottak, s a kastélyba saját lakásomon kívül nem engedtek. Tárgyak megmentéséről szó sem lehetett, s engem is teljesen kifosztottak, s csupán a rajtam levő ruhám maradt meg. Tisztek mint legénység egyformán részt vett a rablásban. A falu utcája is tele volt szórva a piacig képekkel, könyvekkel s bútordarabokkal; ha megunták vinni, eldobták, s a román lakosság később felszedte,

elégette, vagy nála van. Ebből még van megmenthető. Kihirdették (az előljáróság), hogy vissza kell mindent vinni, de a lakosság nemigen engedelmeskedik. A magyar lakosság a rablásban nem vett részt, csak a cigány és román. A magyar lakosság nem mutatkozott, otthon ült, vagy részben a határra ment, s hetekig maradt künn.

A román csendőrség udvari szekerekkel s cselédséggel vitetett magának a kastélyból bútort, fát és gabonát. Hirtelen kellett kivonulniuk, s azután az előljáróság visszavitte a bútorokat. Egy éjszaka a kiharancsolt csendőrség őrmestere megjelent, s el akarta vitetni a bútorokat új állomáshelyére, de már nem voltak ott. A tűz két hét múlva újból felgyúlt, ezt az eső eloltotta. A kis kastély bástyájának boltozatos földszintjén volt a levéltár és egy kis könyvtár, kötetlen könyvekkel. E szoba bútorzatát tönkretették, huzatait letépték – a közepén levő biliárd[asztal]nak is – s jórészt ellopták. A levéltár anyaga, melyet 1940-ben a kegyelmes úr Kolozsvárról hazahozott, a faliszekrényben volt elhelyezve, a könyvek pedig egy hárompolcos nyitott kőrisfa állványon. A levéltárat leszórták a földre, valamint a könyveket is, összetaposták, s körülbelül két szekérré való anyagot az ablakon át kidobták, s az ablaktól hat méterre folyó Szamosba hányták, úgyhogy egy egész nap tele volt a malomárok papírral, könyvekkel. A képek egy része a két könyvtárban volt berakva, ezek elégték, valószínű, hogy a németek is sokat vittek el belőlük; itt a házaknál is vannak képek, melyek visszaszerezhetők. Más felvilágosítást nem adhatok.

Kmf.

Lovász Márton s.k.

E jegyzőkönyvet felvette: Sebestyén József

4.

BÖZÖDI GYÖRGY JELENTÉSE AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET ELNÖKSÉGÉNEK

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének 642/1944. sz. megbízó levelével 1944. december 29-én indultam el Kolozsvárról a Székelyföldre, hogy megbízatásomnak megfelelően, a pusztulásnak kitett kulturális gyűjtemények (könyvtárak, levéltárak, képek stb.) megmentése érdekében a szükséges lépéseket megtegyem. Írásbeli megbízatásom az özvegy gr. Toldalaghi Józsefné (Koronka), özvegy gr. Toldalaghi Mihályné (Nyárádszentbenedek), gr. Teleki Domokos (Gernyeszeg), gr. Teleki Károly (Sáromberke) és a dr. Rozsnyai György (Marosvásárhely-Udvarfalva) tulajdonában volt gyűjte-

mények maradványainak számbavételére és megmentésére vonatkozott, de szóbeli utasítás alapján más gyűjtemények és muzeális értékek megmentése érdekében is igyekeztem lépéseket tenni. Ezenkívül írásbeli kérelmet vittem a Múzeum-Egyesület Levéltára részéről Bordy Andrásnak, Antalfy Endrének, Molter Károlynak és Sényi Lászlónak arra vonatkozólag, hogy magán- és hivatalos levelezésüket az esetleges pusztulás elől való megmentés érdekében helyezték el levéltárunkban.

Az észak-erdélyi orosz katonai parancsnokság engedélyét, mely sokban elősegítette volna kiküldetésem eredményes munkáját, sajnos nem sikerült megkapni, így a közigazgatási hatóságok támogatását nem élvezhettem. Ez a körülmény elsősorban a megmaradt értékek elszállítását tette lehetetlenné. Kolozs vármegye főispáni hivatalának 2883/944. sz. igazolványát az orosz katonai parancsnokság láttamozása hiányában alig használhattam. Mindamellett a felsőbb közigazgatási hatóságok jóindulatot tanúsítottak az ügy iránt, és lehetőségeikhez képest segítségemre voltak.

1. Utam sorrendje és iránya a közlekedési lehetőségek szerint igazodott. Segesváron szálltam le a vonatról, és mivel véletlen szerencse folytán éppen indulóban volt egy rendkívüli szerelvény Székelykeresztúr felé (a vasúti közlekedés egyébként szünetel a Segesvár–Székelyudvarhely közötti vonalon), arra vettem irányomat, hogy az özvegy Gyárfás Pálné kúriájában lévő dolgokat megtekintsem. A kúriát feldúlva találtam, mert tulajdonosa elmenekült, de az itteni pusztítás még jelentéktelen volt ahhoz képest, amit később látnom kellett más helyeken. Megérkezésem után nyomban érintkezésbe léptem a járás megbízott főszolgabírójával, Marosi Alberttel, aki készséggel jött segítségemre. Bekérte a községi előljárástól a feldúlás után a kúriában maradt tárgyak hatósági leltárát, ennek alapján azonban nem lehetett eligazodni, hogy mi muzeális értékű és mi nem. Felhívatta özvegy Gyárfásné megbízottját, Simó Lídiát is, akinek megmagyaráztuk, hogy a további pusztulástól mentődnék meg a megmaradt dolgok, ha a Múzeum-Egyesület gondjára bízva, így tehát megbízója érdekeit is szolgálja. Simó Lídia az elajándékozás felelősségét nem merte vállalni, arra gondolva, hogy a tulajdonos esetleg még hazajöhet, ellenben készségesen beleegyezett abba, hogy az általam kiválasztandó tárgyakat a Múzeum-Egyesületnél letétbe helyezze. Deák Albert községi jegyző szintén a legnagyobb jóindulattal volt segítségemre (régii barátság fűz hozzá), így különösebb nehézség nélkül sikerült ezt az ügyet elintéznem.

Másnap Simó Lídiával lementem a kúriába, és ott a kertész és egy cseléd lány jelenlétében számba vettük a talált dolgokat. Mintegy ezer könyvet találtunk, nagyobb mennyiségű szétszórt iratot, térképeket és helyrajzi vázlatokat, a család nemeslevelét stb. Az újabb keletű iratok nagy része özvegy Gyárfásné székelyföldi háziipari megbízotti működésére vonatkozik, így különös fontosságúnak találtam. Az iratokat válogatás és rendezés nélkül egy hosszú deszkaládába hordtuk össze és lezártuk, a könyveket szintén egy szobába hordtuk be és szekrényekben zártuk el. A megmaradt bútordarabok közül az értékesebb régiségnek látszókat szintén kiválogattuk a mel-

lékelt megállapodásban foglalt leltár szerint, és ezeket Simó Lídia két tanú előtt a Múzeum-Egyesület letétjének nyilvánította. A leltárba foglalt minden egyes tárgyra cédulát ragasztottam azzal a felirattal, hogy „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület letétje”. Ez a letétbe helyezés éppen az utolsó órában történt, mert másnap már megjött a rendelet, hogy az elmenekültek ingóságait el kell szállítani Székelyudvarhelyre. Nem tudom azonban, hogy a letétbe helyezé-
nek volt-e gyakorlati eredménye, illetve, hogy megmentődtek-e a tárgyak az elszállítástól, mert később nem volt alkalmam ismét visszatérni e községbe.

Székelykeresztúri tartózkodásomat felhasználtam arra is, hogy a Fiafalváról elmenekült Ugron család iratainak megmentése érdekében lépéseket tegyek. A járás főszolgabírója, Marosi Albert, kérésemre írásbelileg megbízta Szabó Albert községi jegyzőt, hogy az Ugron János és társai házában található iratokat válogatás nélkül összegyűjtse és biztonságba helyezze. A megbízólevél hiteles másolatát mellékelem. Szóbelileg is részletesen megmagyaráztam Szabó jegyzőnek, hogy eljárása miként történjék. Az épületben szétszórt iratok megmentésén kívül egyéb tennivaló nem akadt itt, mert az épületet teljesen kifosztották minden ingóságából.

Ugyancsak érintkezésbe léptem Sebesi János székelykeresztúri vendéglőssel annak érdekében, hogy a Sebesi családnak Rugonfalván birtokában lévő Bartha Miklós-ereklyéket, -leveleket, valamint Sebesi Samu levelezését az EME-nél helyezték biztonságba. Sebesi János, mint mondotta, örömmel tesz eleget ennek a kérésnek, de az elajándékozást meg kell beszélnie a család többi tagjával. Erre a megbeszélésre azonban nem volt alkalmom ott-tartózkodásom alatt, és abban állapotunk meg, hogy legközelebbi székelykeresztúri látogatásom alkalmával intézzük el végérvényesen az ügyet.

2. Marosvásárhelyen mindenekelőtt Sényi László császári és királyi kamarással léptem érintkezésbe, a koronkai Toldalaghi-kastély muzeális értékei ügyében. Megdöbbenve hallottam, hogy a kastélyt teljesen kifosztották, a gazdag levéltár teljesen megsemmisült, a 12 000 kötetes könyvtárból pedig csak az a töredék maradt meg, amit Sényinek előre sikerült bementenie Marosvásárhelyre a németek visszavonulása idején. A kastély teljes berendezése megsemmisült, illetve eltűnt.

Sényi Lászlónak a következő muzeális tárgyakat sikerült két katonai teherautóval az utolsó pillanatban beszállítania Marosvásárhelyre és megmentenie:

2353 kötet régi könyvet. Ezeket a ref. kollégiumban helyezte el. Magánál őriz 44 régi miniatűr-kötetet. Ezenkívül 62 csomagba válogatás nélkül összepakolta a szétesett és szakadozott köteteket, és szintén bementette Vásárhelyre.

Behozott 21 darab ősképmást, köztük 5 életnagyságút, az eredeti régi kerekkel együtt. Először a kultúrpalotában helyezte el, a románok bejövetelekor biztonság okáért br. Schell István Főtér 8. sz. alatti lakására vitte, ma is ott tartja. Megmentett ezenkívül 2 darab mellszobrot, 2 Bordy-féle arcképet, a régibb bútorokból 2 empire karszéket, 3 törött állóórát, egy régi rokkát és több aquarell-arcképet.

A románok bevonulása után több olyan könyv került forgalomba Marosvásárhelyen, amit a koronkai könyvtárból hurcoltak szét. Magam is hallottam néhány ismerősömtől, hogy a házukba behatoló román katonák némelyikének karján 5–6 kötet könyv volt a koronkai könyvtárból.

Ezeknek a híreknek ellenére is reméltem, hogy alapos helyszíni kutatással talán mégiscsak sikerül a könyvtárnak és főleg a levéltárnak bár egy részét megtalálni a pusztítás után maradt szemétben. Vigh Károly marosvásárhelyi könyvtáros barátommal ki is siettem Koronkára. Az épület maga nem rongálódott meg, bár a tűzvonalba került, és előtte a parkban még mindig láthatók a földbe ásott fedezékek, a bejárat előtt pedig jobboldalt az elesett katonák friss sírjai sorakoznak. A kastélyt sajnos megtisztították a szeméttől is, így az utolsó lehetőség is megsemmisült a levéltár megmentésére. A tisztára seper, üresen kongó termek padlójára kukoricát terítettek szét száradni, az egykori könyvtárban is kukorica száradt, csupán egyetlen megrongált, üres könyvszekrény maradt meg az egész berendezésből. A könyveket válogatás nélkül pusztították mindenféle katonák, akik csak itt jártak. A könyvtár utolsó maradványát kihordták a kastély elé és elégették. Valószínűleg a levéltár is így semmisült meg. Alaposan tudakozódtunk afelől, hogy mi történt a szeméttel, és azt a választ kaptuk, hogy elégették, némi papirosfélét pedig a nyári pavilon mögé hordtak. Alaposan átkutattuk a pavilon mögötti kertreszt is, de a fagyos hótakaró alól semmi olyan irat nem került elő, aminek valamilyen értéke lett volna: nyomtatványok, folyóiratok szakadozott lapjait találtuk csak. Igaz ugyan, hogy csak a felszínen mutatkozó papirosdarabkák kerülhettek kezünkbe, mert a többi be volt fagyva a jégbe és hóba, s hogy a jégréteg alatt van-e esetleg valami, nem sikerült megállapítani, mivel a jég széttörése az esetleg benne vagy alatta lévő iratok megsemmisítését is jelentette volna. A tavaszi olvadás beálltakor talán ismét érdemes lenne megvizsgálni, de mindenesetre abban az időpontban, amikor még az iratok nem áznak szét.

Felkerestük Kis Antal községi bírót, és arra kértük, tegyen intézkedést, hogy a kastélyból széthordott könyveket és egyéb tárgyakat a falubeliek szolgáltatassák be. A bíró meg is ígérte, hogy ezt hivatalosan kihirdeteti. A bíró és az esküdtek vallomásaiból kiderült, hogy az uradalom egykori kertésze, Szabó József sok mindent magával vitt a kastélyból, amikor Marosvásárhelyre beköltözött az ősz végén. Kis István inas is „mentett meg” magának értékes tárgyakat, önála maradt egy láda is, melybe Sényi László többek között egy barokk állóórát és egy 17. századi figurális ötvösművészeti ónkancsót csomagolt be. Az inas időközben Gernyeszegre költözött, és őt sem sikerült megtalálnunk.

Özvegy gr. Toldalaghi Józsefné megbízottat nem hagyott maga helyett Koronkán, így az EME Levéltára által neki és megbízottjának címzett leveleket Sényi Lászlónak adtam át.

3. Szentbenedekre szintén Vigh Károllyal együtt mentem ki. A kastély épületében lényegesebb kárt nem tett a háború, a fosztogatással járó rongálás nyomai azonban nagyon meglátszanak rajta. Berendezését összetörték vagy

ellopkodták, az épségben maradt bútorokat pedig a községi elöljáróság szolgáltatotta be a hatóságoknak. A kárpitos bútorok faváza, ha rongált állapotban is, de megvan, bevonatait azonban mind letépték a fosztogatók. Egyik teremben halomra összehordva találtunk letépett bevonatú bútorokat, de szerteszét az egész épületben bukkantunk ilyenekre. A falakon találtunk hat ősképet, amit a fosztogatók épségben ott felejtettek, eredeti keretükkel együtt. Egy külön teremben, a megmaradt bútorroncsok közé, Csekme Margit elrejtett még 12 képet, nagyobbára ősök arcképeit eredeti kerettel.

A könyvtárat az egész épületben szétszórva találtuk, sokat ellopkodtak belőle, egy része megsemmisült. A földszinti termekben található könyveket egy terembe, ládába és szekrényekbe hordtuk össze, ugyanígy az emeleti részen lévő könyveket is Toldalaghi Samu gróf egykori lakosztályának egyik szobájába gyűjtöttük össze. A levéltár maradványait az épület ellenkező szárnyán, két padlásszobában szétszórva találtuk meg. Az újabb gazdasági levelezést, teljesen szétszórva, az egyik félreeső földszinti kis szobában fedeztük fel. A földszinti részt összegyűjtve, a könyvekkel együtt helyeztük el, a padlásszobában lévő tulajdonképpeni levéltárat pedig három ládába gyűjtöttük össze. A levéltár anyagából valószínűleg nem sok hiányozhatik, mert széthordásnak és kallódásnak csak a földszintről felvezető lépcsőn és környékén volt nyoma. A megmaradt rész jó állapotban van. Mindenféle limlom és széttépett párnák tollhalmazából válogattuk ki. Lehetséges azonban, hogy azért nem találtunk a kastélyban szétszórta levéltári anyagot, mert a szemetet már összegyűjtötték és elásták. Szemtanúk vallomása szerint a szemetben sok papiros is volt. A hótakaró és fagy miatt nem áshattuk ki a gödröt, de a tavasz beálltával nem lenne felesleges kiásni és alaposan átvizsgálni.

Miután a munkával készen voltunk, arra kértük Móré Kelemen községi bírót, hogy legalább három fuvarat bocsásson rendelkezésünkre, a megmaradt értékeknek Marosvásárhelyre, a Teleki Tékába való beszállítása végett. A bíró bizalmatlanul tekintette ügyünket, a szállítást sem akarta megengedni, nehogy baja legyen az orosz hatóságokkal, fuvar sem akadt, mert éppen másnap reggelre 34 fuvar kiállítása volt kiróva a községre. Tőkés Sándor tanító jóindulatú és megértő közbelépése végre engedékenységre hangolta a bírót, külön is megmagyarázva, hogy a muzeális tárgyak megmentésének milyen nagy értéke van. Legnyomósabb érve végül is az volt, hogy amikor a bíró tájékozatlanságát és habozását látta, magára vállalt minden esetleges felelősséget a tárgyak elszállítása miatt. Így a bíró is beleegyezett, csak a fuvaron akadtunk fenn. Végül is szekeret semmiképpen sem tudott keríteni Tőkés tanító, így csak igazán önzetlen és köszönetre méltó jóindulatával maradtunk.

Közben a községi tanács is tudomást szerzett az elszállítás tervéről, és az volt a kívánságuk, hogy a tanács legközelebbi ülésén határozzon a kérdésben. Végül abban állapodtunk meg, hogy Vásárhelyre visszamenve, az alispántól szállítást meghatalmazó írást kérek és küldetek nekik hivatalosan, hogy ne kelljen a felelősségre vonástól tartaniuk. Mihelyt az írást megkapják, a bíró

és Tőkés tanító ígérete szerint nyomban szekérre rakják a képeket, levéltári és könyvtári csomagokat, hogy a Tékába beküldjék.

Marosvásárhelyre visszatérve, fel is kerestem Antalfy Endre alispánt. Ő azonban lehetetlennek találta a szállítási engedély kiadását, mert az ügy jogilag tisztázatlan. Szerinte a menekültek minden vagyontárgyára az orosz katonai hatóságok tartanak igényt és beláthatatlan veszedelmek származhatnak elszállításukból. Ráadásul a falubeliek azt hihetnék, hogy valami egyéb dolgokat vittünk el, és a dolog előbb-utóbb a majdnem minden községben ott tanyázó kozákok fülébe jutna. Ezzel egyúttal felhívnanék figyelmüket a könyvekre, oklevelekre és képekre, melyekkel eddig nem törődtek, és talán magunknak okoznánk a legnagyobb kárt. Ezek miatt a szempontok miatt aztán lemondtunk egyelőre a szállítás tervéről, és utam további állomásain az elszállítást szóba sem hoztam, csak a megmaradt értékek biztonságba helyezésére törekedtem.

Reméltem azonban, hogy időközben megérkezik Kolozsvárról az orosz parancsnokság megbízólevele, aminek alapján aztán a szállításra is lehetőség nyílt volna. Két alkalmi utast is megbíztam, hogy keresse fel az EME-t és hozza el az orosz igazolványt, de azt még Kolozsvárra való visszaérkezésem után, a mai napig sem sikerült megkapni. A szállítás elmaradása után a koronkai előljáróság felelősséget vállalt, hogy a számba vett és összegyűjtött értékeket a kastély épületében lezárva megőrzi. A grófnő megbízottjának címzett levelet Móré Kelemen bírónak adtam át, ki az uradalom gondnokának van kinevezve, a grófnőnek címzett levelet pedig visszahozva mellékelem.

4. Sáromberkén minden képzeletet felülmúló pusztulás képe fogadott. Utam során már hozzáedződtem az emberi butaság által okozott pusztítás változatos tüneteinek – mely sok esetben több kárt okozott, mint maga a háború pusztítása –, mégis megdöbbenett az az állapot, melyben a sáromberki értékes levéltár maradványait találtam. Az előbbi helyeken mindenütt akadt valaki, aki jószántából igyekezett megmenteni, ami még megmaradt, itt azonban a községi vezetőség maga is a pusztítás szolgálatába állt. A jelenlegi bíró régi baloldali harcos lévén, úgy fogta fel a dolgot, hogy mindent el kell pusztítani, ami a grófokra emlékeztet. A park fáit kiosztotta a község szegényei között, holott körös-körül van erdő, ahonnan tüzelőfát vágjanak. A szegények aztán, elsősorban a cigányok, nekiláttak és már ki is irtották a kastély és az út közvetlen közelében lévő fák nagy részét, mert ez esett legkönnyebben kezük ügyébe, csak néhány lépésre kellett hurcolni viskójukig. A park távolabbi részében lévő fák azonban nem kellettek. Vagy csak ezután kerülnek sorra. Ez a cigányság hordta szét a kastély berendezésének nagy részét is. Közszájon forog a história, hogy kibontották a putri falát, mert az ajtón nem fért be a nagy ebédlőasztal, s most ott fagyoskodnak a lyukas oldalú házban, az empire ebédlő körül.

Szabó István bíró nagy bizalmatlansággal fogadott, pedig Antalfy alispán arra is meghatalmazott, hogy az ő kiküldöttjeként jelentkezzem nála. Kijelentette, hogy a kastélyban már nincs semmi, hiába is megyek oda. Mikor

a levéltár után érdeklődtem, ezt kérdezte: – Mit akarnak maguk azokkal a régi írásokkal? – Megmagyaráztam, hogy a történelmet nem lehet nélkülük a maga valójában megírni stb. – Mit történelem? Nincs arra ma már szükség! Új világban élünk, szociális tudományokkal foglalkozzanak az urak! – volt a válasz. Megmagyaráztam, hogy szociális tudomány sincs történelem nélkül, majd hosszas vita eredményeként beleegyezett abba, hogy egy fegyveres községi őr kíséretében megnézzem a kastélyt. De még egy próbálkozást tett a lebeszélésre, utánam kiáltotta, hogy úgymint hiába megyek, mert a szemetet is kitakarították már, éppen most van ott öt ember evégett. – Éppen a legutolsó pillanat! – mondtam, mert a levéltár a szemétben szokott lenni.

Felsiettem a kastélyhoz, ahol valóban azon fáradozott néhány ember és gyerek, hogy a termekben vastagon álló szemetet kitakarítsák. Mindjárt a kapun beléptemkor meggyőződtem, hogy az udvar tele van levéltári anyaggal, amit részben belepelt a hó, másrészt hóhullás után laposodott bele. A kastély főbejáratának ajtaján keresztül a lépcsőkre és onnan a földre szanaszét folyt ki a levéltári anyag, teljesen összetaposva az ős óta és a hóval összefogva. A főbejáraton belépve, a tágas hallszerű teremben egy elhagyott, piszkos istálló képe tárult elém, ahol térdig érő gaz és szemét borította a padlót. A szemben lévő oldalon kétféle méternyi magasra emelkedett ez a szemét, szalmába és szénába ágyazva. Ebbe a töméntelen szemétbe volt szétszórva a levéltári anyagnak körülbelül a fele. A levéltár ugyanis az épületnek ebben a lakatlan részében, a folyosón volt elhelyezve. Az átvonuló katonai csapatok pusztítása után német és magyar foglyokat zártak be ebbe a terembe, illetve épületszárnyba, ami aztán betetőzte a pusztulást. Teljesen széthordták és szétépték a levéltári anyagot, a több napig bezárt foglyok minden piszkukkal összekeverték: nemcsak szörnyű, de undorító látványt nyújtott. Éjszakai fekhelyük az első napon nem volt, a levéltár papirosait használták fel erre, majd szalmát és szénát kaptak, amit ráhordtak a levelekre, így történt meg aztán, hogy a hatalmas szeméttömeg közé elvegyült a levéltár. Villával kellett szétszedni, meglazítani az összetaposott szemét- és szalmatömeget, és mint a rázottból, egyenként kellett kiválogatni az előkerülő okleveleket. A személtakarítást nyomban beszüntettem, és odaállítottam az embereket az iratok kiválasztásához. Hamarosan belegyakorolódtak, hogyan lehet megkülönböztetni a levéltári anyagot az egyéb szeméttől és nyomtatott papírhulladéktól, így az uradalom intézőjével, Schaff Jenővel együtt nagyban segítségemre voltak a kiválogatásnál. Az általuk kiválogatott szemetet, ahonnan az iratok nagyját már kiszedték és összehordták a kijelölt szobába, én magam még egyszer átnéztem, úgyhogy amennyire emberileg lehetséges volt, az utolsó iratot is kimentettük a szemétből. Az itt talált iratoknak egy része erősen rongált állapotban van, jobb állapotban maradt meg a kastély bal szárnyában szétszóródott anyag, mert itt kevesebb ember járt. Az udvarról és a kastély minden részéből egy terembe gyűjtöttük össze a levéltári anyagot, közvetlenül a hall jobb szomszédjában. Csak három láda állott rendelkezésünkre, a többi anyagot halomra hordtuk, és Schaff intéző megígérte, hogy mihelyt lehetősége lesz rá, ezeket is ládába

rakja. Összesen mintegy hatládányi levéltári anyag gyűlt össze, amit zár alá helyeztünk, hogy a további pusztulástól megmentsük. Sáromberkére valóban az utolsó pillanatban érkeztem, egy nappal később már a levéltár anyagának felét nem kaphattam volna meg, mert a hallban lévő részt elégették volna már a szeméttel s két-három nap múlva már a többinek sem akadt volna nyoma, éppen úgy, mint Koronkán.

Így a további pusztulás, széthordás elől egyelőre biztosítva van a sáromberki Teleki-levéltár nagy része. Még közvetlen megérkezésem előtt is hordtak szét levéltári anyagot a faluba, főleg vaskosabb kötegeket, elsősorban tűzgyújtani. Az intézőnél a WC-n találtam meg a 18. századi úrbéri szolgálmányok egyik összeírásának néhány lapját, széttépve. A többi bizonyára megsemmisült.

Könyvet keveset találtam, azt is súlyosan megrongált állapotban. Ezeket a levéltári anyaggal egy szobába gyűjtöttem össze. A híres vadásztrófea-gyűjtemény szintén megsemmisült, az intézőnek csupán két nagy elefántagyarat sikerült a törmelékek közé elrejtve megmentenie. A képeket vagy ellopták, vagy széttépték. Schaff intéző szerencsére még a háború elején levitt a pincébe 17 darab festményt, nagyjából ősképmást keretestől, és ezek ma is sértetlenül megvannak. Mivel a pince megfelelő biztos helynek bizonyult megőrzésükre, továbbra is változatlanul ott hagytuk, annál is inkább, mert az újonnan épült betonpincében nem fenyegeti őket a penészedés vagy rothadás veszélye.

A sáromberki Teleki-uradalom gondnokává Schaff Jenő intézőt nevezték ki a hatóságok, és a megmentett muzeális értékek további gondozását is ő vállalta. Neki adtam át a gr. Teleki Károly megbízottjának címzett levelet, a gróf címére küldöttet pedig mellékelve csatolom.

5. Gernyeszegen gr. Teleki Domokos kastélyát kisebb rongálás érte, mert közvetlen közelébe csapódott be néhány akna. Ajtóinak és ablakainak egy részét ellopták. A kastélyt ugyanúgy kifosztva és belsejét megrongálva találtam, mint a többit. Egész berendezése eltűnt, csak néhány értéktelen bútortörmelék volt található. Sebastian községi bíró kijelentése szerint a berendezés jelentős része megvan a faluban. A lakosság széthordta a zavaros napokban, de később az előljárárság összeírta, hogy kinél mi található, és hivatalosan leltárba vette. A kastélyban egyetlen ép képet nem találtam, csak néhány üres keret és szétszaggatott képroncsot. Gidófalvi János kovács és Sebastian községi bíró szerint a kastélyból elhurcolt képek egy része megvan a falubeliéknél, és ezeket is leltárba vették. Összegyűjtésükre azonban nem történik intézkedés, míg nem tudják, hogy a tárgyak mely hatóságot illetik.

Megsemmisült a gr. Teleki Domokos gazdag régészeti gyűjteménye is. A tágas folyosón, ahol el volt helyezve, csak romhalmaz és törmelék mutatja a gyűjtemény egykori helyét. Néhány kisebb ládában voltak elhelyezve a szekrényben helyet nem kapott tárgyak, de ezeket is mind kidobálták és szét-törték, mert kincset véltek közöttük elrejtve. Hasonló sorsra jutottak a családi sírboltok is, nemcsak Gernyeszegen, hanem környékén is. Valamennyit feltör-

ték, a koporsókat felnyitották, és ami értéket, ékszert stb. találtak a holtakon, elvitték. Erre állítólag az adott okot, hogy Szászrégenben a menekülő szászok a sírboltokban dugták el a legfőbb értékeiket, amit a katonák felfedeztek és emiatt másfelé is feldúlták a kriptákat.

A gornyesezi levéltárat az előbbieknél is rosszabb állapotban találtam. A kastély földszinti és emeleti termei, udvara, kapualja és földszinti nyitott folyosója tele volt szórva a levéltár és könyvtár anyagával, ázott, összetaposott állapotban vagy belefagyva a jég közé. A levéltár tulajdonképpen két helyiségben volt elhelyezve, de mindkettőt feldúlták. A kapualjban balra az első ajtón belépve találtam a gazdasági levéltárat, régebbi és legújabb keletű számadásokkal, nyugtákkal stb. Mintegy 60 cm vastag rétegben feküdt a levéltár a földön, a terem ajtaja pedig hiányzott. A berendezésből egyetlen szekrény a szobában maradt, ezt vízszintesen elhelyezve, Gidófalvi Jánossal, az uradalom egykori kovácsával ebbe kezdtük összegyűjteni az iratokat. Sebastian bíró megígérte, hogy embert rendel ki segítségünkre, de ígéretének teljesítését hiába vártuk.

A felszínen talált újabb keletű (20. századi) írások összeszedése után csontkeményre fagyott trágyaréteget találtunk; ebbe volt belevegyülve a gazdasági levéltár régebbi anyaga. Ebbe a parkettes szobába lovakat kötöttek be, és egy hétig tartották itt őket. A levéltári anyagot, főleg a régibb, vaskos csomókat alomnak rakták a lovak alá, majd összekeveredtek ezek a lovak etetésére hozott szénával, a trágyával, és valóságos konglomerátummá fagytak. Nagy vigyázattal igyekeztünk felszedni a trágyaréteget és kimenteni belőle a valamennyire még használható állapotban maradt levéltári anyagot. Az anyag egy része azonban teljesen elrothadt a lótrágya és vizelet következtében, amiben szeptember vége óta állott, tehát több mint három hónapig. Az épségben vagy legalábbis szárazon talált iratokat külön raktam, a többit pedig, ami a tavaszi elolvadás beálltával egy csomóban a még épen maradt iratokat is veszélyeztette volna, külön kis rekeszekben helyeztem el függőlegesen, hogy az olvadás megindulásával a víz lefolyjon róluk. Az összefagyott nagy trágyatömböket, melyekből az iratcsomók a szétszakadás veszélye nélkül nem voltak kifejthetők, a megtisztított teremben a falak mellett sorba állítottam a padlóra, hogy majd az olvadásnál ne egymásra olvadjanak és szétbontásuk lehetőségessé válják. Itt feltétlenül szükség volna arra, hogy a tavaszi olvadás beállta idején valaki a helyszínre menjen és gondozásba vegye ezeket az iratokat, azaz idejében kimentse a megolvadt trágyából.

A levéltár nagyobbik része a kastély bal szárnyában levő könyvtárszobában volt elhelyezve. Ezt a szobát is ajtó nélkül találtam, az ajtónyíláson keresztül pedig a folyosóra innen az udvar közepéig ömlött ki a levéltári és könyvtári anyag. A könyvtár deszkapolcait ugyanis mind elhordták a falusiak, csak a vasvázak maradtak meg, a sok könyv és irat pedig egymásra omlott összevissza, mintegy méter magas réteggént. A réteg tetejét alaposan összetaposták a járkálók, de az alsóbb része meglehetősen tisztán maradt meg. Polcok hiányában sem hely nem volt, ahová ezt a rengeteg anyagot felszedhették volna

a földről, sem időnk nem engedte, hogy ilyen állapotban biztosítsuk a további pusztulástól. A kovács állítása szerint ebbe a terembe sem lovakat nem kötöttek be, se más olyan szemét nem került, ami veszélyeztetné a könyvek és iratok épségét, és erről magam is meggyőződtem, amikor néhány helyen a padlógig lehatoltam próbaképpen. Szabaddá tettük közvetlenül a bejáratnál levő részt, a folyosóra, udvarra, valamint az épület többi részébe szétszórt levéltári és könyvtári anyagot ebbe a terembe hordtuk össze, majd mindkét teremre jól zárható ajtót kerítettünk. Az udvaron talált havas és jeges iratokat külön helyeztem el, hogy a többinek ne ártsanak.

Ilyen módon meglehetősen gazdag levéltári és könyvtári anyagot sikerült Gernyeszegen ideiglenesen megmenteni a pusztulástól és a továbbdúlások elől biztonságba helyezni. Sebastian bíró megígérte, hogy kihirdeteti a községben: senki ezután a kastély épületébe ne menjen, az ajtókat feltörni ne merje és semmit el ne vigyen. Ígéreténél többre tartom Gidófalvi kovács éberségét, aki a katonaság elvonulása óta lelkiismeretesen igyekezett eddig is megőrizni a még megmaradt dolgokat. Most a bíró őt bízta meg a kastély felügyeletével, és a gr. Teleki Domokos megbízottjának szóló levelet neki adtam át. A grófnak címzett levelet mellékelem.

6. Futólag megtekintettem a nagyernyei és sárpataki kastélyokat is, de mivel erre megbízatásom nem volt és értékesebb dolgokat nem őriztek ezek a kastélyok, lényegesebb tevékenységet nem fejtettem ki. Az épületek közül csak a sárpataki nagyobbik kastély rongálódott meg, mégpedig súlyosan, mert több találat érte és tetőzete jórészt elpusztult. Berendezéseik, értékeik a többi kastélyok sorsára jutottak. A parkok fáit mindenhol irtani kezdték, amiről jelentést tettem Marosvásárhelyen a megye alispánjának, mert ez az eljárás semmivel sem indokolható. Ha az épületekben majd gyermeknyaralót, munkásüdülőt, szanatóriumot helyeznek el, ezekre a parkokra még nagyobb szükség lesz, mint eddig, és ha nem volnának, akkor drága pénzzel kellene létesíteni. Antalffy alispán nyomban feljegyezte szóbeli jelentésem adatait, és megígérte, hogy azonnal intézkedik rendeletileg, hogy a parkokat sehol ne bántsák.

Antalffy alispánnak részletes jelentést tettem utam eredményéről, az egyes kastélyokban tapasztalt állapotokról, a megmentett, illetve biztonságba helyezett értékekről. Az alispán a maga részéről biztosított, hogy mindent el fog követni ezeknek az értékeknek további megőrzése érdekében, s mihelyt a szállításra engedélyt kapunk, támogatásunkra lesz az értékek biztonságos helyre való elszállításánál. Úgy beszéltük meg, hogy az engedély megszerzésekor a Teleki Tékába kellene ideiglenesen beszállítani mindezeket a dolgokat. A falvakban ugyanis minden megőrzési törekvés ellenére ki vannak téve további pusztításoknak, ellopkodásnak.

7. Rozsnyai Györgynek, a Marosi felső járás jelenlegi főszolgabírójának tulajdonában lévő levéltárat szintén veszteség érte. A levéltár Rozsnyai házában pincéjében volt elhelyezve. A Maroshoz közel fekvő épület a tűzvonalba került, román katonák fészkeltek be magukat a házba, főleg a pincébe,

és onnan lóttek a németekre, akik természetesen viszonozták. Az épület némely része még most is véres, a román katonák által feldúlt levéltár pedig rendezetlenül áll. Rozsnyai véleménye szerint a levéltári anyag 20 százaléka semmisülhetett meg, a többi elég jó állapotban maradt. A tulajdonos nem mutatott sok hajlandóságot arra, hogy a gyűjteményét további pusztulás elől a Múzeum-Egyesület levéltáránál helyezze el. Azt mondta, hogy először számba akarja venni, mi maradt meg, és majd azután meglátja, miképpen találja jobbnak.

8. A fenti pusztításokban egyformán kivették részüket a német, román és orosz katonák, sőt némely tekintetben a magyar katonák, illetve foglyok is. De míg a többiek minden határozott cél nélkül pusztítottak, addig a román katonákról megállapítható, hogy szándékosan a magyar kultúrértékek elpusztítására törekedtek. A medgyesfalvi Bissingen-könyvtárat például a román Vöröskereszt főorvosának intézkedésére égették el. De a falusi lakosság sem maradt el a katonák mögött a pusztításban, különösen ott, ahol cigányok és románok nagyobb számban laktak. Ez a lakosság legalább annyi kárt okozott, mint maga a katonaság, vagy még többet. Természetesen fasiszta cigányok és románok követték el ezeket a dolgokat, meg aztán hasonló fasiszta magyarok is akadtak...

9. Utam tehát nem volt eredménytelen, ha végleges megoldásokat nem is érhettem el. A megmentett és összegyűjtött anyag nemcsak mennyiségileg, hanem tudományos szempontból is nagy értéket képvisel. Számbavételére, leltározására vagy bár áttekintésére sem volt idő, mert akkor hetekig kellett volna egy-egy kastélyban – a koronkait kivéve – töltenem. De a számbavétel azért is lehetetlen volt, mert mindenütt kitört vagy hiányzó ablakok mellett csikorgó hidegben kellett dolgozni, ilyen viszonyok között az iratoknak pusztán egyenkénti összeszedése, megtisztogatása is nehéz feladat volt: ujjaim dagadtra fagytak, és falusi orvossággal, sós káposztalevéllal kötöztem be őket esténként. De a sok fázódás, viszontagságos utazás és gyaloglás ellenére örömdetes kárpótlás volt az elért eredmény és az a tudat, hogy tudományos életünknek teszek szolgálatot általa.

Ezek után legyen szabad néhány szóban összefoglalnom szerény javaslatimat a jövőre nézve. Mindenekelőtt szükségesnek látom olyan hatósági írásbeli meghatalmazás beszerzését a EME részére, amit a vidéki közigazgatási hatóságok magukra nézve felsőbb rendelkezésnek ismerhetnek el, ennek alapján a szállítási engedélyt megadhatják. Legmegfelelőbb lenne, ha ezt az iratot az észak-erdélyi orosz katonai parancsnok adná ki, a már kért módon. De erre nem lehet a végtelenségig várni, mert az ideiglenesen megmentett értékek a falvakon egyáltalán nincsenek biztonságos helyen. Ha az orosz meghatalmazást nem kapjuk idejében, a Magyar Népi Szövetség vagy a Kommunista Párt igazolványát kellene megszereznünk, mert a közigazgatási hatóságoknak egyebekben is a pártok rendelkeznek s remélhetőleg megteszik ebben is.

Függetlenül attól, hogy sikerül-e megfelelő igazolványt szerezni, szükségesnek látom a tavasz beálltával valakinek kiküldését, hogy a Szentbenede-

ken elásott, Koronkán hó alatt szétszórt szemetet átvizsgálja. Gernyeszegen pedig a trágyába fagyott iratcsomókat kimentse az olvadás beállta után. Jó szolgálatot tenne az értékek további megőrzésének is ez a kiküldetés, mert a helyiek látnák, hogy számon tartjuk őket és gondoskodunk róluk.

10. Bordy András, Molter Károly és Sényi László írásbeli válaszát mellékelem az EME-nek arra a kérésére vonatkozólag, hogy levelezésüket levéltárunkban helyezték el. Antalfy Endre nem küldött írásbeli választ, és nem mutatott hajlandóságot a kérés iránt.

11. Végezetül kiküldetésem költségeiről kell elszámolnom. Utam folyamán minden lehetőség szerint a takarékosagra igyekeztem, és a mai nagy drágaságban csak a legszükségesebb kiadásokra szorítkoztam. Szentbenedekre, Koronkára gyalog mentem ki és mentem vissza Marosvásárhelyre, majd utam végén alkalmi teherautóval jöttem fel Vásárhelyről Kolozsvárra, amit a Hangya-központ elnöke volt szíves díjtalanul rendelkezésemre bocsátani. Ezzel nemcsak pénzt, hanem időt is takarítottam meg. Így vált lehetővé, hogy az EME pénztára által előlegként rendelkezésemre bocsátott összeg utam minden költségét fedezte, s mint a mellékelt részletes számadásomból kiderül, még 31 pengő felesleg is maradt, amit jelentéssel együtt az EME pénztárának visszajuttatok.

Jelentésem szíves tudomásulvételét kérve, vagyok kiváló tisztelettel

Kolozsvár, 1945. január 22.

Dr. Jakab (Bözödi) György
egyetemi könyvtári segédőr

Megjelent: Erdélyi Múzeum 56. (1994: 1–2. sz.) 85–127.

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁNAK FONDJEGYZÉKE (1949. ÉVI ÁLLAPOT)*

- I. Apafi Mihály fejedelem udvartartási iratai (1859), 29 doboz (1630–1681). Időrendben.
- altorjai br. Apor cs. lt. (Apor Péterrel kapcsolatos iratok) (1903), 5 csomó (1678–18. sz.). Időrendben.
- tövisi br. Bálintitt cs. lt. (1913), 5 csomó (1322–19. sz.). Rendezett, regestruma van.
- nyárádszentimrei Balogh cs. lt. (1903), 1 doboz (1681–1838). Időrendben.
- losonci gr. Bánffy cs. nemzetségi lt. (1903), 254 csomó (1228–1900). Lajstromozva 90 csomó. – Rendezetlen 12 csomó. – 37 karton doboz. – 6 kötet regestrum és 2 kötet index.
- losonci Bánffy cs. rokonsági lt. (benne más kisebb fondok mellett iktári Bethlen, gyulakuti Lázár, Kemény, borosjenői Székely cs. lt.) (1903), 183 csomó (1320–1900), 39 csomó gazdasági irat, rendezetlen.
- losonci Bánffy Farkas főkincstartó (1724–1794) és utódainak ági lt. (1903), 83 csomó + 47 folio kötet hivatali irat, 4 lajstromkönyv és 2 indexkötet (16–18. sz.). Nagyobb része rendezve.
- váradi és micskei Baranyi cs. lt. (1948), 18 csomó (18–19. sz.). Rendezetlen.
- albisi Barthos cs. lt. (1903), 3 doboz (1648–1853). Időrendben.
- pókafalvi Becski cs. lt. (1942), 5 doboz (1588–1900). – 1 lajstromkönyv. Időrendben.
- uzoni Béldi cs. bodolai lt.-nak töredéke (1944), 4 csomó (18–19. sz.). Rendezetlen.
- uzoni Béldi cs. mezőméhesi lt.-nak töredéke (1930), 9 csomó (1325–19. sz.). Rendezetlen.
- malomfalvi Benedek cs. levelei (1903), 1 csomó (1694–1866). Időrendben.
- bernátfalvi Bernáth József levelezése (...), 1 doboz.
- görgényszentimrei Berzenczey cs. lt. (1908), 23 csomó (16–19. sz.). Regestrum.
- csíktusnádi Betegh cs. lt. (1942), 8 csomó (18–19. sz.). Előrendezve.
- bethleni gr. Bethlen cs. bolkács-zsidvei lt. (1912), 5 doboz (1612–1810). Időrendben.

---

* [A jegyzék összeállításában közreműködött Hegyi Géza és W. Kovács András. Minden itt szereplő levéltári anyag jelenleg vagy a RNL KmLt, vagy a KvAKt, vagy a KvEKt kezelésében található.] A fond neve után zárójelbe tett évszám a levéltárba kerülés évét jelzi, ha ezt nem sikerült rekonstruálni, a zárójelbe négy pont került.

- bethleni gr. Bethlen cs. keresdi lt. (1945), 57 csomó (1349–20. sz.). 1 regestrum. – Lajstromozva 12 csomó. – Rendezve a többi.
- iktári Bethlen cs. lt. (Bánffy cs. rokonsági lt.-ban) (1909), 93 csomó lajstromozva, 60 csomó gazdasági irat ideiglenes rendezésben. – 13 regestrum.
- bethleni gr. Bethlen Ferencné levelezése (1918), 2 doboz (1820–1830). Rendezett.
- bethleni gr. Bethlen Györgyné személyi lt. (1947). Rendezve.
- bethleni gr. Bethlen Miklós kancellár iratai, töredék (1918), 1 doboz (1690–1700). Időrendezett.
- lécfalvi Bodor cs. lt. (1910), 8 csomó (19. sz. első fele).
- Bonchidai uradalom gazdasági lt. (1941), 5 láda (18–19. sz.). Rendezetlen.
- aranyosrákosi Borbély Sámuel iratgyűjteménye és levelezése (1915), 6 csomó (1445–1900).
- kászoni br. Bornemissza cs. lt. (1910), 45 csomó + 15 doboz (16–19. sz.). Rendezett.¹
- kászoni br. Bornemissza Adél személyi lt. (1941, 1944), 6 láda. Rendezetlen.
- kászoni br. Bornemissza Károly gyűjteménye és személyi lt. (1910), 12 csomó (1800–1900) + 2 doboz (1667–1850) + 1 folyóméter bekötött levelezés. Rendezett.
- Buzogány György letéte (1942), 2 doboz (18–19. sz.). Időrendben.
- Céhek lt.-i Désen: mészárosok (1930). Időrendben.
- Céhek lt.-i Kolozsváron: asztalosok (1878), borbélyok (chirurgusok, 1943), fazakasok (1911), fűsűsök (1902), kádárok (1900), kerékgyártók (1902), könyvkötők (1902), kötélverők (1900), mészárosok (1942), ötvösök (1877), magyar szabók (1905), német szabók (1908), szíjgyártók (1900), szappanosok. Időrendben.
- Céhek lt.-i Marosvásárhelyen: borbélyok (chirurgusok, 1906), csizmadiák (...), szabók (1905), 6 csomó (1603–1839). Időrendben.
- Céhek lt.-i Szamosújváron: szűcsök (...), szabók (1905). Időrendben.
- Céhek lt.-i Szászvároson: szűcsök (...). Időrendben.
- Céhek lt.-i Szebenben: szűcsök (...). Időrendben.
- Céhek lt.-i Vajdahunyadon: fazakasok (...). Időrendben.
- Céhek lt.-i Zilahon: csizmadiák (...). Időrendben.
- Címeres nemeslevelek gyűjteménye (1905), 23 fémdoboz, több mint 250 db (1418–1835).
- székelyudvarhelyi Czikmántori cs. levelei (1923), 1 doboz (19. sz.). Időrendben.
- Csákány cs. levelei (1941), 1 doboz.
- kászonimpérfalvi Csutak cs. levelei (1880), 1 doboz (1591–1867). Időrendezett.
- Daday cs. lt. (1940), 3 csomó (18–19. sz.). Időrendben.
- Dési (régebben dési Szabó) cs. lt. (1920–1930 között), 5 csomó (1340–19. sz.).

1 Ismertetése: Szabó T. Attila: A Bornemissza-levéltár. Ltközl 17. (1939) 238–254.

- makfalvi Dósa cs. levelesládája (1930 körül), 7 csomó (1511–19. sz.). Rendezve, lajstromozva.
- makfalvi Dósa Elek (1803–1867) személyi lt. (1926), 6 csomó (19. sz.). Rendezve.
- mezőbándi Egerházi cs. levelesládája (1910), 10 doboz (1624–1858). Időrendezett.
- Erdélyi Irodalmi Társaság irattára (1942), 5 csomó (1888–1928) és iktatókönyv. Időrendben.
- Erdélyi Kárpát-Egyesület lt. (1946), 2 csomó (1891–1946). Rendezetlen.
- Erdélyi Magyar Dalosszövetség lt. (1947), 1 csomó. Időrendben.
- Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület irattára (1942), 36 láda, kb. 360 csomó (1853–1937) + 2 folyóméter iktató. Rendezve, mutatókkal.
- Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület lt. (1946), kb. 300–400 csomó (1885–1946). Rendezett, iktató- és mutatókönyvekkel.
- Erdélyi Méhész Egyesület iratanyaga (1942), 10 csomó (1881–1941). Rendezett.
- Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökségi irattára (....), kb. 15–20 csomó (1859–1939). Rendezett.
- Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának lt. (1943), 2 csomó (1861–19..), jegyzőkönyvek is. Rendezett.
- Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának lt. (1943), 1 csomó (1920–19..).
- Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának lt. (1943), 1 csomó (1929–19..).
- Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályának lt. (1943), 1 csomó (1930–19..).
- 1848/1849 Ereklje Múzeum lt. gyűjteménye (1946), 15 csomó. Rendezetlen.
- galántai gr. Esterházy cs. lt.-nak töredéke (....).
- galántai gr. Esterházy cs. erdélyi (cseszneki) ágának lt. (1884), 5 csomó (1299–1840). Időrendben.
- Farkas Lajos (1841–?) egyetemi tanár személyi lt. (1945), 3 csomó. Rendezett.
- nagykedei Fekete cs. lt. (1902), 5 doboz (1622–1901). Időrendben.
- hilibi Gál cs. levelesládája (1912), 9 csomó (1377–19. sz.). Rendezett.
- hilibi Gál-gyűjtemény (1912), 30 + 18 csomó (18–19. sz.). Rendezett.
- hilibi Gál János (1799–1891) forrásgyűjteménye Erdély történetéhez (....), 8 folio kötet.
- kállovai és bencenci Gámán Zsigmond iratai (1910), 11 csomó (19. sz., úrbéri ügyek).
- Gáspár János (1816–1892) személyi lt. (R. Berde Mária ajándéka, 1944), 3 csomó. Rendezve.
- kisgeresdi Geresdi cs. levelei (1911), 1 doboz (1564–19. sz.). Időrendben.

- Gergely Samu történész (1845–1935), egyetemi tanár személyi lt. (1942), 3 csomó. Rendezett.
- Gondoskodó Társaság kolozsvári lt. (1945), 3 csomó (1825–19. sz.). Rendezett.
- Gyallay-Pap Domokos (1880–1970) író személyi lt. (1945), 20 csomó. Rendezett.
- érsekújvári Gyarmathy Zsigmondné (1845–1910) etnográfus személyi lt. (1911), 8 csomó.
- marosnémeti és nádaskai gr. Gyulay cs. lt. (benne az oszolai gr. Kuun és a Sulyok cs. lt.) (1905), 48 csomó (1239–1900).²
- nagyváradai Sarkantyús-Gyulay Richárd genealógiai gyűjteménye (1919), 41 doboz (5 folyóméter).
- nagyváradai Sarkantyús-Gyulay Richárd lt. (1919), 9 doboz (1436–19. sz.).
- Halász Ignác nyelvész, egyetemi tanár (1855–1901) személyi lt. (1943). Rendezett.
- gr. Haller cs. balázstelki lt.-nak maradványa (...), 1 kisebb ládányi (1399–18. sz.).
- lemhényi Hankó, dálnoki Weress és Topler cs. levelesládája (vétél 1930 körül), 10 csomó (18–19. sz.).
- vajai Harkó cs. levelesládája (1906), 6 doboz (1607–1868). Időrendben.
- Hatfaludy cs. lt.-nak Erdélyben maradt töredéke (1944).
- borosjenői Hegyesi Vilmos (1854–1887) személyi lt. (1910), 2 csomó és 1 doboz (19. sz.). Rendezett.
- Helikoni írók levelezése (Berde Mária ajándéka, 1944). Rendezett.
- sepsiszentiványi br. Henter cs. lt. (1912), 11 csomó (1486–19. sz.), lajstromozva 6 csomó, 20 Fasc. + 1 regestrum.
- *Hitel* szerkesztőségének lt. (1944), letét.
- kézdiszentléleki Hodor Károly (1796–1881) történetíró lt. (benne az oszolai Vass és Vajda cs. lt.) (1942), 3 láda. Előzetes rendezésben.
- kövesdi br. Huszár cs. levelei (1909), 5 csomó. Rendezett.
- Ikonográfiai gyűjtemény (108 db arcképfestmény).
- nagybaconi Incze cs. levelei (1906), 1 doboz (19. sz.). Időrendben.
- nagyváradai Inczédy cs. levelei (1906), 1 doboz (1571–1856). Időrendben.
- csíkmadéfalvi Istvánfi cs. levelei (1910), 2 doboz (1820–1880). Időrendben.
- branyicskai br. Jósika cs. hitbizományi lt. (benne a szentlászlói Kamuthy és szamosfalvi Mikola cs. lt.) (1941), 253 csomó (1283–1916). – 3 regestrum. – Lajstromozva 53 csomó, rendezve 47 csomó.
- branyicskai br. Jósika cs. magyarfenesi lt. (1903), 55 csomó (1501–20. sz.). Rendezve, de nincs lajstromozva.
- várfalvi Kádár József gyűjteménye Szolnok-Doboka vm. monográfiájához (1943), 2 csomó.

2 Ismertetése: *Szilágyi Sándor*: Jelentés a maros-németi levéltárról. Sz 21. (1887) (Melléklet), 50–71.

- szentlászlói Kamuthy cs. lt. (a Jósika cs. hitbizományi lt.-ban) (1941), 60 csomó (1283–18. sz.). Rendezett, elenchussal, indexszel.
- kériói és pókafalvi Kathonay cs. levelei (1904), 5 doboz (1555–1870). Időrendben.
- nagyernyei Kelemen Benjámin (1792–1883) személyi lt. (1944–1945), 2 csomó. Időrendben.
- nagyernyei Kelemen Lajos erdélyi családtörténeti gyűjteménye (1944), 823 cs. adatai.
- nagyernyei Kelemen Miklós-féle iratok (1915), 3 doboz (19. sz. első fele). Időrendezett.
- magyargyerőmonostori br. Kemény Anna pusztakamarási lt. (1903), 4 csomó. Időrendben.
- magyargyerőmonostori br. Kemény cs. csekelaki lt. (1946), 10 csomó. Rendezve.
- magyargyerőmonostori br. Kemény cs. kolozsvári lt. (1946), 8 csomó (17–19. sz.). Birtokok szerint rendezve.
- magyargyerőmonostori br. Kemény cs. malomfalvi lt. (1903), 28 csomó (1320–19. sz.). Rendezett, de nem lajstromozott.
- magyargyerőmonostori br. Kemény Györgyné lt. (1903), 8 doboz (1490–1846). Időrendezett.
- magyargyerőmonostori br. Kemény József (1795–1855) történeti forrásgyűjteményei (1841), 32 fémdoboz, 352 kötet másolat, 20 000 eredeti oklevél (13–19. sz.).
- magyargyerőmonostori br. Kemény Sámuel oklevélgyűjteménye (1841), 12 csomó + 62 folio kötet.
- gr. Kendeffi cs. malomvízi lt. (1948), 8 csomó (16–18. sz.). Birtokok szerint rendezve.
- Keresztlevelek, esketési és halotti bizonyítványok gyűjteménye (1943), 2 csomó (1853–1909). Csoportonként időrendezve, lajstrommal.
- Kidei kisnemesi családi gyűjtemények (1943), 4 doboz (1478–1890). Rendezett, családonként.
- zilahi Kiss cs. lt. (1943), 1 doboz (1674–19. sz.). Időrendben.
- Kincstári (thesaurariatusi) levéltárból selejtezett iratanyag (1903), 18 doboz (1722–1870). Időrendben.
- Kispál cs. lt. (1942), 7 csomó. Rendezett.
- Klein, Karl Kurt (1897–1971) egyetemi tanár személyi lt.-nak töredéke (1944), 5 csomó. Rendezetlen.
- szatmári Kócsi cs. lt. (1943), 3 doboz (19. sz.). Időrendben.
- Kolozs vármegye lt.-nak selejtezett anyaga (1903), 33 csomó (1760–1868). Időrendben.
- Kolozsmonostori uradalom lt. (1907–1942), 20 csomó (1800–1868).
- Kolozsvári Gazdasági Egyesület irattára (1944), 20 csomó (1886–1923), iktatókönyvvel.

- Kolozsvári Kereskedő Társaság iratai (1942), 1838–1885. évi jegyzőkönyvek szerint rendezve.
- Kolozsvári Magyar Színház régi lt. (1944–1945), 20 csomó (19–20. sz.) + 1858–1879. évi jegyzőkönyvek.
- Kolozsvári Református Kollégium régi lt. (1944), 115 csomó (17–19. sz.) és 2 folyóméter könyv. Rendezetlen.
- Kolozsvári Tízesszervezet Irattára (1945), 100 csomó (20. sz.). Rendezetlen.
- Kolozsvári Zenetársaság levelei (1943), 2 csomó (1888–1942). Időrendben.
- kóji Komáromy cs. levelesládája (1911), 3 csomó (1326–19. sz.). Időrendben.
- komjátszegi Komjáthszegi cs. levelei (1918), 1 doboz (1750–1858). Időrendben.
- nagysolymosi Koncz József (1829–1906) levelezése és gyűjteménye (1941), 6 csomó (1453–1848) + 1641 db levél. Rendezve és lajstromozva.
- Konstantinus cs. (fogarasföldi) levelei (1905), 2 doboz (1695–1899). Időrendben.
- borosjenői gr. Korda cs. lt. (a Bánffy cs. rokonsági lt.-ban) (1903), 33 csomó + 1 regestrum. – Rendezve 12 csomó. – 12 csomó gazdasági irat rendezetlen.
- göncruszkai gr. Kornis cs. lt. (1912), 104 csomó (1329–1850) + 8 kötet regestrum. – Lajstromozva 46 csomó. – Rendezve 47 csomó.
- egri Kovács cs. levelei (1905), 1 doboz (1630–1893). Időrendezett.
- mezőbándi Kovács cs. levelei (1905), 2 doboz (1608–1820). Időrendezett.
- Kovács Dezső (1866–1935) írói hagyatéka (1944), 1 láda, 5 csomó. Rendezve.
- Könyvalakú kéziratos kötetek (18–19. sz.), 11 folyóméter.
- Könyvvizsgáló Hivatal (Cenzúra) iratai (1908), 1 csomó (1790–1795). Rendezett.
- újtordai Kővári László (1820–1907) személyi lt. (1909), 9 doboz. Rendezve.
- Kristóf György (1878–1965) egyetemi tanár személyi lt. (1947), 5 doboz (20. sz.). Rendezett.
- osdolai gr. Kuun cs. lt. (a Gyulay cs. lt.-ban) (1905).
- gyulakuti Lázár cs. lt. (a Bánffy cs. rokonsági lt.-ban) (1909, 1944), 48 csomó (1357–19. sz.).
- gyulakuti Lázár cs. lt. (a bonchidai uradalom lt.-ban) (1909, 1945), 103 Fasc. töredékei.
- szárhegyi gr. Lázár cs. meggyesfalvi lt. (benne a kilyéni Székely cs. lt.) (1903), 68 doboz + 32 csomó + 77 Fasc. (1407–1870) + 3 regestrum. Rendezett 17 doboz.
- Lázár cs. sófalvi lt.-nak töredéke (1947), 1 doboz. Időrendben.
- gr. Lázár Miklós (1819–1889) történetíró forrásgyűjteménye és személyi lt. (1890), 5 csomó. Rendezett.
- przemisli Lengyel cs. levelei (1910), 1 doboz.
- Lyceum nyomda irományai (1908), (1790–1900).
- homoródszentmártoni Lokodi cs. lt. (1914), 7 doboz (1663–20. sz.). Időrendezett.
- Lugosi István személyi lt. (1905), 1 doboz (1848–1849). Időrendben.

- Magyar Népközösség irattára (1942), 50–60 csomó. Iktatókönyv szerinti rendben.
- Magyar Párt irattára (1942), 60 csomó (1924–1938) + 1 folyóméter jegyző- és iktatókönyv.
- Magyar Szövetség lt. (1942), 1 csomó (1920–1924). Időrendben.
- Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottmányának jegyzőkönyvei (....), 1 csomó (1868–1872).
- Magyar Tudományegyetem tanácsi lt. (1947), 250 csomó (1872–1918) és 30 folyóméter jegyzőkönyv, index.
- Magyar Tudományegyetem Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karának lt. (1947), 100 csomó (1872–1918) és 10 folyóméter anyakönyv, index.
- Magyar Tudományegyetem Természettudományi és Matematikai Karának lt. (1947), 80 csomó (1872–1918) és 10 folyóméter anyakönyv, index.
- Márkos Elek és neje: Török Anna letéte (1941), 2 doboz (1627–1803). Időrendben.
- Marosvásárhelyi Református Kollégium letétei (1906), 14 csomó (16–19. sz.). Rendezendő.
- Marosvásárhely város lt.-ből selejtezett iratok (1903), 8 csomó (18–19. sz.). Rendezendő.
- Martin Lajos (1827–1897) egyetemi tanár, feltaláló személyi lt. (1943), 1 csomó. Időrendben.
- tinkovai Matskási cs. lt. (1912), 21 csomó (1352–19. sz.) + 1 regestrum. – Lajstromozva 6 csomó.
- altorjai Mike Sándor (1795–1867) guberniumi levéltáros forrásgyűjteménye Erdély történetéhez (1868), 3 fémdoboz irat, 81 + 10 kötet.
- altorjai Mike Sándor guberniumi levéltáros oklevél-, perirat- és genealógiai gyűjteménye, 17 kötet.
- hídvégi gr. Mikó cs. lt. (benne a Rhédey cs. lt.) (1911), 153 csomó + 76 doboz (1326–20. sz.), 33 csomó lajstromozva.
- hídvégi gr. Mikó György-féle lt. töredéke (....).
- szamosfalvi Mikola cs. lt. (a Jósika cs. hitbizományi lt.-ban) (1941), 10 csomó. Lajstromozva.
- Minorits Károly ügyvéd iratai (....), 2 csomó (19. sz.). Rendezetlen.
- Mikrofilmgyűjtemény (Leica-felvételek), 15 000 + 7500 db.
- marosgezei Mohai cs. levelei (1910), 2 doboz (1509–1870). Időrendben.
- Molnár Sándor zeneszerző személyi lt. (1944), 5 csomó. Rendezetlen.
- abrudbányai Nagy cs. levelei (1907), 2 doboz (18–19. sz.). Időrendben.
- branyicskai Nagy Lipót személyi lt. (1909), 8 doboz (1840–1860). Időrendben.
- káli Nagy Istvánné letéte (1908), 1 doboz. Időrendben.
- kövendi Nagy cs. levelesládája (1911), 5 doboz (1600–1845). Időrendben.
- hídvégi gr. Nemes cs. lt. (1918), 25 csomó (1252–19. sz.). Rendezetlen.
- kolozsvári Némethi cs. levelei (1913), 1 doboz (18–19. sz.). Időrendben.
- Nyomtatott oklevelek gyűjteménye (1906), 214 doboz (1711 –....). Időrendben.
- Oklevélhasonmások gyűjteménye (1942), 25 csomó, 7340 db. (13–19. sz.).

- Oklevélmásolatok és -kivonatok gyűjteménye (1907), 15 csomó.
- lengyelfalvi Orbán cs. levelei (1912), 2 doboz (1588–1810). Időrendben.
- lengyelfalvi br. Orbán Balázs (1830–1890) történetírói gyűjteménye (1870), 2 doboz. Időrendben.
- Ötvös Ágoston (1811–1861) történeti forrásgyűjteménye (1862), 2 doboz. Időrendben.
- pákéi Pákei cs. lt. (1918), 8 csomó (18–19. sz.). Rendezve.
- tarcsafalvi Pálffy cs. lt. (1905), 23 doboz (1564–1902). Időrendezett.
- tarcsafalvi Pálffy Mihály iratgyűjteménye (1904), 11 doboz (1687–1891). Időrendben.
- bencédi Pap cs. levelei (1903), 1 doboz (18–19. sz.). Időrendben.
- marsinai Papp cs. levelei (1903), 1 doboz (18–19. sz.). Időrendben.
- *Pásztortűz szerkesztőségének 1940–1944. évi iratai* (1945), 2 doboz. Rendezett.
- sárospataki Pataki cs. lt. (1942), 18 csomó (17–19. sz.). Rendezett.
- sárospataki Pataki Jenő (1857–1944) orvostörténeti gyűjteménye (1945), 20 doboz. Rendezett.
- Pecsétgyűjtemény, 12 doboz.
- pécsújfalusi Péchy cs. sárközüjlaki lt. (1945), 15 csomó (17–19. sz.). Birtokok szerint rendezve.³
- Pécsi Lajos személyi lt. (1943), 3 csomó. Időrendben.
- széplaki Petrichevich-Horváth cs. lt. (benne a felsőmagyarzszuki Suky cs. lt.) (...).
- klopotivai Pogány cs. lt. (1915), 4 csomó (18–19. sz.). Rendezve.
- Reményik Sándor (1890–1941) írói hagyatéka (1944), 2 kisebb láda.
- kisbudaki Rettegi cs. lt. (1908), 6 csomó (1539–19. sz.). Rendezve.
- kisbudaki Rettegi cs. kolozsvári lt. (1944), 9 csomó (1275–19. sz.). Birtokok szerint rendezve.
- kistrédei Rhédey cs. lt. (a Mikó lt.-ban), kb. 20 csomó (1325–19. sz.). Rendezve.
- kistrédei Rhédey cs. lt.-nak töredéke (1949), 1 csomó. Időrendben.
- Romániai Magyar Népközösség irattára (1944), 1 szekrény. Rendezetlen.
- csíkszentdomokosi Sándor cs. lt. (1904), 21 doboz. Rendezett.
- pókai Sárosi cs. lt. (1904–1906), 20 doboz (1570–1859). Időrendezett.
- kissennyei Sennyey cs. lt. (1910), 49 csomó (1261–19. sz.). Rendezve. – 3 regstrum.⁴
- kissolymosi Simó cs. levelei (1943), 1 csomó (1509–1561). Időrendben.
- Somlyai cs. lt. (1947), 2 csomó (18–19. sz.). Időrendben.
- magyarnagyszombori Sombory cs. lt.-nak töredéke (1920 után), 426 db, 8 dobozban (1530–1850).

3 Ismertetése: *Szádeczky Lajos*: Jelentés a sárközüjlaki Péchy-levéltárról. Sz 23. (1889) 522–531.

4 Ismertetése: *Bunyitay Vince*: A kis-zsennyei báró Sennyey-család levéltára. Sz 7. (1873) 242–265.

- felsőmagyarzsuki Suky cs. lt. (a Petrichevich-Horváth cs. lt.-ban) (1911), 24 csomó (1295–18. sz.). Rendezett.
- Szabó T. Attila (1906–1987) egyetemi tanár családi levelei (1943). Időrendben.
- Szabó Károly (1824–1890) egyetemi tanár levelezése (1920), 2272 db, 6 dobozban. Jegyzékelve.
- Szamosújvári fegyház irattárának töredéke (1943), 2 doboz (1791–1871).
- szenttamási és örményszékesi Szalánczi cs. levelei (1910), 1 doboz (18–19. sz.).
- Szászfenesi római katolikus egyházközség levelei (...), 1 csomó. Időrendben.
- Szász Gerő (1831–1904) írói levelezése (1943), 2 doboz. Levélíróként rendezve.
- Szászvárosi iratok gyűjteménye (1907), 7 doboz (1600–1848). Rendezett.
- Szatmári cs. levelei (1914), 1 doboz (19. sz.). Időrendben.
- aranyosrákosi Székely cs. levelei (1905), 1 doboz (1758–1867). Időrendben.
- aranyosrákosi Székely Elek ügyvédi és személyi lt. (1907), 3 csomó (19. sz.). Rendezendő.
- borosjenői Székely cs. lt. (a Bánffy cs. rokonsági lt.-ban) (1903), 6 csomó (16–18. sz.). Lajstromozva.
- Szentegyházasoláhfalu község levelei (1941), 2 doboz (16–18. sz.). Időrendben.
- sepsiszentiványi Szentiványi cs. lt. (1943), 7 csomó (1397–19. sz.). Rendezett.
- zágoni br. Szentkereszthy cs. lt. (1912), 25 csomó (16–19. sz.). Ideiglenesen rendezve.
- piskárkosi Szilágyi cs. levelei (1948), 20 csomó (19–20. sz.). Rendezetlen.
- br. Szilágyi Sámuel (+ 1771) bécsi protestáns ágens erdélyi forrásgyűjteménye (1944), 59 folio kötet.
- Szomorújelentések gyűjteménye (1906), 630 doboz, 115 000 db. (16–20. sz.).
- széki gr. Teleki cs. geryeszegi lt. (1945), 80 csomó (16–20. sz.). Rendezetlen.
- széki gr. Teleki cs. kendilónai lt. (1906), 126 csomó és 312 doboz (1351–1870), 30 000 missilis + 2 regestrum. – Lajstromozva 28 csomó.
- széki gr. Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt. (1942), 141 csomag (17–19. sz.) + 1 regestrum. – Lajstromozva 60 csomó, rendezendő 81 csomó.
- széki gr. Teleki cs. sáromberki lt. (1945), 100 csomó (15–20. sz.). Rendezetlen.
- széki gr. Teleki Domokos (1810–1876) tudományos gyűjteménye és személyi lt. (1876), 33 doboz. Rendezve.
- széki gr. Teleki Sándor (1821–1892) emigrációs lt. (1948), 1 csomó. Időrendben.
- Térképgyűjtemény.

- nagyercsei gr. Toldalaghi cs. koronkai lt. (1906), 70 csomó (1268–1880), 22 500 irat.⁵
- nagyercsei gr. Toldalaghi cs. nyárádszentbenedeki lt. (1945), 5 csomó + 6 doboz (17–19. sz.). Ideiglenesen rendezve.
- csicsókeresztúri Torma cs. lt. (1941), 25 csomó (1507–1918). + 1 elenclus. Rendezve.
- torockószentgyörgyi Thoroczky cs. lt. (1907), 21 Fasc. (1257–1848). Rendezve.⁶
- Tósoky Mária letéte (1943), 1 doboz (1641–19. sz.). Időrendezett.
- törökfalvi Török cs. lt. (1942), 1 csomó (18–19. sz.). Időrendben.
- Török Bertalan gyűjteménye (1920 után), 20 doboz (1310–1849). Rendezve.
- Törzsgyűjtemény (1859–19..), 23 fémdoboz (1251–....). Időrendben.
- Tunyogi cs. lt. (1942), 1 csomó (18–19. sz.). Időrendben.
- ábránfalvi Ugron cs. lt. (benne a köröstarcsai Weér cs. lt.) (1926), 15 csomó (16–19. sz.). Előzetes rendezésben.
- ábránfalvi Ugron István személyi lt. (1944), 20 csomó (19–20. sz.). Rendetlen.
- mezőkövesdi Újfalvi cs. lt. (1910), 6 csomó (1539–1870). Időrendezett.
- Unio kolozsvári szabadkőműves páholy lt. (1944), 2 csomó (20. sz.). Rendetlen.
- Urbaria et conscriptiones-gyűjtemény (1944), 5 folyómeter kéziratos kötet.
- csernátoni Vajda cs. levelesládája (1909), 5 doboz (1531–1800). Időrendben.
- Vályi Gyula (1855–1913) egyetemi tanár személyi lt. (1948), 2 csomó. Időrendben.
- osdolai Vass cs. lt. (Hodor Károly lt.-ban) (1942), 20 csomó (18–19. sz.). Jegyzékelt.
- vécsei br. Vécsey cs. sárközújlaki lt. (1945), 80 csomó (1296–19. sz.). Rendetlen.⁷
- Végrendelet- és okmánygyűjtemény (1943), 2 csomó (1853–1909). Lajstromozva.
- Világháborús levelezésgyűjtemény (1914–....), 8 csomó. Levelezők szerint rendezett.
- disznajói Vita cs. lt. (1947), 3 csomó (17–20. sz.). Időrendben.
- cegei gr. Wass cs. lt. (1914), 22 csomó (1230–1870) + 2 regestrum. – Rendezve 16 csomó.⁸
- cegei gr. Wass Ottilia személyi lt. (1917), 19 csomó (18–19. sz.). Rendezett.

5 Ismertetése: *Szabó Károly*: Jelentés a nagy-ercsei gróf Toldalagi család radnótfáji levéltáráról. Sz 21. (1887) (Melléklet), 71–87.

6 Ismertetése: *Jakó Zsigmond – Valentiny Antal*: A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. (ENML 1.) Kvár 1944.

7 Ismertetése: *Fejérpataky László*: A sárköz-újlaki bizottság jelentése. Sz 23. (1889) (Melléklet), 117–126.

8 Ismertetése: A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bev. tan. és jegyz. közzéteszi W. Kovács András. (ENML 3.) Kvár 2006.

- köröstarcsai Weér cs. lt. (az Ugron cs. lt.-ban) (1928), 6 csomó (18–19. sz.). Előzetes rendezésben.
- kövendi Weress cs. levelei (1910), 3 doboz (1597–1910). Időrendben.
- hadadi br. Wesselényi cs. drági lt. (1949), 4 csomó (14–18. sz.). Időrendben.
- hadadi br. Wesselényi cs. hadadi lt.-nak töredéke (1940), 30 csomó (16–19. sz.). Rendezetlen.
- hadadi br. Wesselényi cs. kolozsvári lt.-nak töredéke (1946), 2 csomó (18–19. sz.). Rendezetlen.
- hadadi br. Wesselényi cs. zsidói (göröcsöni) lt. (1896), 90 fémdoboz (78 Fasc., 20 000 db missilis, 3 folyóméter kötet) (1263–19. sz.).⁹

A felsorolt fondok összessége 5692 standard csomóra becsülhető. A levéltár kézikönyvtára több mint 3000 kötetet számlált.

[Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött levéltárak és iratgyűjtemények 1942-ben készült betűsoros jegyzéke a fentiekén kívül a következő tételeket (melyek feltehetően más, fentebb felsorolt állagokba kerültek be) tünteti fel:

- bethleni gr. Bethlen cs. bulcsesdi perének levelei
- több, közelebbről meg nem nevezett céh levelesládájának töredéke
- sárosmagyarberkeszi Katona cs. levelei
- magyargyerőmonostori br. Kemény Pál lt.
- kis családi gyűjtemények
- vadadi Kövendi cs. lt.
- nyomtatott rendeletek gyűjteménye
- Szilágyi cs. levelei
- széki gr. Teleki László (a gyömrői) lt.]

Megjelent: Kiss András: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története című értekezésének függelékeként. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár 2009. 223–234.

---

⁹ Ismertetések: *Szabó T. Attila*: A Wesselényi-levéltár és XVI. századi magyar iratai. *LtKözl* 16. (1938) 205–235.; *Venczel József*: Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára. (ENML 2.) Kvár 2002.

Begyűjtött anyag az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára Farkas utcai raktárában

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára helyiségének építési munkálatai a Farkas utcai Bethlen-ház kerti traktusában (1948)

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának Farkas utcai raktárhelyiségei (1949)

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának Farkas utcai új kutatótermei (1949)

A KOLOZSVÁRI SZENT ERZSÉBET AGGHÁZ LEVÉLTÁRA

Bár e levéltár eddig sem volt ismeretlen a kutatás előtt, most különös jelentőséget biztosít neki az a szomorú tény, hogy Kolozsvár város ólevéltárának 1940 szeptemberében a románok által történt jogtalan elszállítása óta ez a kis levéltár őrzi városunk legrégebb összefüggő forrásanyagát. Kolozsvár és az Aggház – vagy régi nevén Ispotály – múltját elválaszthatatlanul összefűző szálak magyarázzák meg e levelek értékét. Jelentőségük azonban, a városi levéltár elvesztése következtében történt helyi értékelkedésükön is túl, tovább nő, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar települési terület, különböző pusztítások következtében, mennyire szegény az ilyen jellegű forrásokban. Középkori szeretetintézményeink élete ugyanis eredetüktől napjainkig alig néhány városunkban követhető végig úgy, mint a kolozsvári Szent Erzsébet Aggház esetében.

A levéltár jelenleg az Aggház épületének egyik kamarácskájában, két szekrényben áll. Az iratok csomózva vannak, de e csomókon belül a régi rend teljesen felbomlott, egyes darabok penészedésnek indultak, minthogy az irattárat éveken át a pincében őrizték. Így először a régi rendet kellett visszaállítani, hogy a levéltár mostani állaga áttekinthető legyen. Ebben a munkában Szabó T. Attila volt segítségemre.

Rendezésünk során előkerült elenchesokból megállapítható volt, hogy a leveleket először 1718 körül foglalták külön jegyzékbe. Ekkor azonban csak 26 privilégiumot, adománylevelet lajstromoztak. Az 1827. évi számbavétel is e régi jegyzék alapján történt. Az időközben felgyűlt, jelzeteletlen iratanyag rendezését 1829-ben Barabás Mihály és Fikker Elek főkormányiszéri kancellisták végezték el. Az iratok általuk fontosnak tartott részét két – A. és B. jelzésű – fasciculusba rakták, s jó jegyzéket készítettek hozzájuk. Ezt a két fasciculust újabb darabokkal jelentősen növelve, az 1829-ben megalapozott rendszert fejlesztették tovább 1848-ban Székely János és Kolozsvári Imre guberniumi hites jegyzők. Az 1829-ben is lajstromozatlanul hagyott iratok egy részét C. jelzet alatt csomózták, illetőleg az általuk alakított III–VIII. fasciculusba tették. Bár akkor is bőven maradt elenchizálatlanul 18. századi anyag, a levéltár gerince mégis jó rendbe került. Még később – hihetőleg a hetvenes években – ezeket az iratokat is megkísérelték index- (elenchus-)rendszer alapján rendezni, úgyhogy minden szerves rendet csupán a legújabb anyag nélkülöz.

A jogi vonatkozásokat szem előtt tartó rendezések következtében aránylag kevés az ispotály belső életére fényt vető adat. E hiány azonban nem kikü-

szöbölhetetlen, mert, amint Kelemen Lajos főigazgató úrtól értesültem, a románok által elvitt városi levéltár bőségesen tartalmaz 16., főként azonban 17. századi adatokat az ispotályra, s különösen gazdálkodására (inventáriumok, számadások stb.). Az iratok egy részének a városi levéltárba kerülésével magyarázható meg, miért olyan hiányos az ispotályi levéltár 17. századi anyaga.

A levéltár egyes részeiről az alábbiakban adható rövid áttekintés. Az A. jelzésű csomó az ispotály vagyoni ügyeire, birtokaira, kiváltságaira vonatkozó leveleket tartalmazza a legrégebbi időtől kezdődőleg. Első darabja egy 1366-ban kelt oklevél 1377. évi átírata. Jakab Elek még az eredetit használhatta, de ma már csak egy 1734. évi hiteles másolata van meg. Középkori anyagából elveszett a hármas számú oklevél is, mely román vonatkozásánál fogva számíthatott volna érdeklődésre. Mivel 1525-ben mérái Dezső Antal Méra felét az ispotálynak hagyta (A. 5.), ettől kezdve a levéltár bőségesen őriz adatokat a kis kalotaszegi falu múltjára. 1557-ben Méra mentességet kap minden országos adó alól, s ezt a kiváltságot a fejedelmek sorban megerősítik. A 16. századtól kezdődőleg határnevekben gazdag metalisok, jobbágyösszeírások, leltárak váltogatják egymást különböző birtokjogi levelekkel. 1628-ban novaji Szentpáli János mérái és andrásházi részét is az ispotály szerzi meg (A. 45., 46.). Ettől kezdve Andrásháza pusztára is sok iratot találunk a levéltárban. Külön is megemlíjük az ispotály 1591. (A. 53.) és 1601. (A. 41.) évi leltárát. Az előbbi rendkívül jó betekintést nyújt a szegényház életébe. E leltár tartalmazza fontosabb leveleik legelső felsorolását és eladandó könyveik jegyzékét, melyben breviáriumok, missalék között *Annales Hungarorum Regum* és *Magiar Cantionalisok* is szerepelnek.

Ebben az első csomóban vannak mind, egy kivételével (C. 2.), az 1541 előtti eredeti oklevelek. Szám szerint tizenkettő, melyekből Jakab Elek hatot tett nyomtatásban közkinccsé.¹

A B. jelzésű fasciculus az ispotály birtokaival kapcsolatos különböző bírói ítéleteket, vallató-jegyzőkönyveket, szerződéseket, peres iratokat tartalmaz. Különösen sok iratot találunk e csomóban a Rhédey családdal Andrásháza puszta miatt folytatott perre, valamint a mérái református egyház anyagi helyzetére vonatkozólag.

A C. jelzetű, igen terjedelmes csomó az ispotály jogi helyzetére, a méráiai szolgáltatásaira vonatkozó iratokat foglalja magába. Itt található a mostani szentpéteri templom építésére vonatkozó akták is. A Kagerbauer Antallal 1844-ben kötött szerződésből kiderül, hogy a középkori templom, akkor még, omladozó állapotban ugyan, de megvolt (C. 186.).

A III. fasciculus az ispotály kamatra kiadott pénzeiről szóló 19. század eleji kötelezvényeket, a IV. az ingatlan szerzeményjavakra, az V. a folyamat-

1 KvOkl I–II. 1541 előtti okleveleket közölt az I. 55. (Jelzete: A. 1.), 307. (A. 2.), 363. (A. 5.), 371. (A. 7.), 378. (A. 8.), 384. (A. 11.) lapon. A későbbi oklevelekből közölt az I. 387. (A. 16.), 388. (A. 17.), 389. (A. 18.), 390. (A. 19.), 393. (A. 27.), 395. (A. 47.), 396. (A. 46.), 397. (A. 49.), 398. (A. 51.), II. 26. (A. 14.) lapon.

ban lévő perekre vonatkozó iratokat, a VI. az 1844–1848. évi ispáni számadásokat, a VII. az ispotály szegényeinek névsorát, a VIII. pedig az ingóságok jegyzékeit tartalmazza.

A mérai birtok 18. századi terjedelmes összeírásai, érdekes határperei mellett fel kell hívnunk a figyelmet a *Status Xenodochii Claudiopolitani S. Elisabethae nuncupatae* című, 1854 körül készült terjedelmes kéziratra, mely az ispotály történetére vonatkozó oklevelek, akták másolatát tartalmazza.

Kedves kötelességemnek tartom e helyen is megemlékezni arról a megértő szívességről, mellyel Dsida Aladár nyugalmazott ezredes úr, az Aggház jelenlegi igazgatója, a levéltár áttanulmányozását számomra lehetővé tette. Az ő gondoskodásának köszönhető, hogy az erdélyi katolicizmus egyik legrégebbi szeretetintézményének Kolozsvár története számára is nagy értékű forrásanyaga a nedves pincében reá váró biztos pusztulástól egyelőre megmenekült. A nyirkos levegő rongálásai azonban szakszerű levéltári kezelést, az észlelt hiányok pedig gondos levéltári őrizetet kívánnak, ha azt akarjuk, hogy a századok óta megőrzött iratok ne pusztuljanak el szemünk láttára, mielőtt történetírásunk felhasználhatta volna őket.

Megjelent: Erdélyi Múzeum 48. (1943) 107–109.; Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. Kolozsvár 1943. 21–23.

JELENTÉS SÜTŐ-NAGY JENŐ CSÍKSZENTMÁRTONI KÖZJEGYZŐ LEVÉLTÁRÁRÓL*

A mintegy 3000 darabot kitevő levéltárat dr. Jakó Zsigmonddal 1943. június 13. és 16. között néztük át. Az anyag meglehetősen össze volt keverve, úgy-hogy tanulmányozása csakis az egyidejű rendezéssel volt megoldható. Nagy vonásokban ez is megtörtént. Ugyanekkor az összes középkori oklevélről (18 eredeti és egy átirat), két címereslevél címeréről, valamint néhány, népiség- és művelődéstörténeti szempontból érdekes, újkori iratról összesen 64 felvélt készítettünk.

A levéltár két főcsoportra oszlik. Az első a családi iratokat, a második a Nagy Jenő gyűjtötte, vegyes provenienciájú kisebb részeket tartalmazza.

I. A CSALÁDI LEVÉLTÁR

Magában foglalja a székelykeresztúri és fiatfalvi Sütő-Nagy család iratait és a csíkszögödi Mikó-levéltár egy tekintélyes töredékét.

A Sütő-Nagy család iratai Keresztúrfalvára, Fiatfalvára és Székelykeresztúr városra vonatkoznak. A család tagjai gyakran viselték Keresztúr bíróságát, a várossal kapcsolatos anyag tehát ilyen módon került a Nagy-levéltárba. Magán a levéltáron belül megkülönböztethető a timafalvi Sárdi, a Kis és a Borbély családdal kapcsolatos rész. A Sárdi-iratok a 17. században kezdődnek, a többi a 18. és 19. századból származik. Az említett családokon kívül találunk még adatokat más timafalvi (Firtos, Goró, Kováts, Szalai, Szalontai) és keresztúrfalvi (Benedekfi, Csifó, Horvát, Simó) nemes családokra. Az iratok egy másik csoportja Kászsónszékre vonatkozik. Legbecsesebb e részben az 1698-i kásznói összeírás, valamint a Lázárok és Aporok pere a Czikó családdal a kászsónszéki birtokokért. A missilis-anyagban felbukkan Teleki Mihály levele. Nagyon érdekesek a '48-as szabadságharc idején kelt levelek is.

2. A családi levéltár másik, igen jelentős csoportját a csíkszögödi Mikó-levéltár megmaradt része alkotja. A család a hídvégi Mikó nemzetségből származik, s amióta a család e levéltár adataiban a 17. század közepén feltűnik,

---

* Társzerző: Entz Géza.

állandóan Alcsíkban szerepel. Első ismert tagjai Ferenc 1647-ben csíkszéki alkirálybíró, Péter pedig nyolc évvel később Alcsíkban alkirálybíró. Péter ága folytatódott és halt ki Mikó Bálint Csík megyei főispánban (1919). A levéltár Nagy Jenőhöz felesége, máréfalvi Pap Mária révén került, kinek édesanyja csíkszentdomokosi Sándor Anna, Mikó Bálint első unokatestvére volt. A levéltár eredetileg mintegy 5000 darabot számlált és az első világháború előtt csíkszentdomokosi Sándor Árpád császári és királyi kamarás, nyugalmazott huszárezredes, valamint nővére, Anna, máréfalvi Pap Domokosné tulajdonában volt Csíkszeredában. Az 1916-i román betöréskor a levéltár nagy része elpusztult, de Nagy Jenőnek sikerült belőle körülbelül 1000 darabot megmenntenie. A jelenleg Csíkszentmártonban őrzött levéltári anyag még töredékeségében is rendkívül gazdag és értékes. A 17–19. századból bőséges adatokat tartalmaz elsősorban Csíkra, Háromszékre, de ezek mellett Udvarhelyre és Marosszékre, Küküllő, Fehér és Fogaras megyére is. Jó része jelzetelve van. Négy betűs fasciculus után következik harminc, folytatólagosan sorszámozott fasciculus. Az utolsó meglévő szám 1131. A jelzetelt és jelzeteletlen anyag a következő csoportokat foglalja magában:

A) Zágona vonatkozó levelek. 17–18. század (Imreh, Benkő családok). – Aa) Gazdasági és művelődéstörténeti feljegyzések. 17–18. század (Balassaosztály 1673. június 5.). – B) Gazdasági és művelődéstörténeti jegyzékek (a csíkszentléleki templom ruhái és felszerelése 1653), jobbágyügyek, vegyes tartalmú missilisek, Fülekre vonatkozó vallatás 1668 (17., 18. század). – C) Mikó János (17. század), Mikó Antal és Lázár (18. század) levelei. Jobbágyügyek. – Fasc. I. 1–57. Zsögödre vonatkozó levelek. 17–19. század (Mikó János, Péter Tamás és Lázár). – Fasc. II. 71–112. Zsögödi levelek. 17–18. század (Mikó János). – Fasc. III. 137–178. Zsögödi levelek. 17–18. század (Zsögöd község, Haranglábi, Gál, mátészalkai Gyarmati családok). – Fasc. IV. 186. Mikó Péterné Ózdi Judit testimonialisa Csíkszenttamásról 1687. január 17. – Fasc. V. 230, 257. Dicsőszentmártoni levelek. 1685, 1815 (Mikó). – Fasc. VI. 260–292. Zágori levelek. 17–19. század (Mikó, Boér, Kolumbán, Sebestyén, Csörgő családok). – Fasc. VIII. 297–311. Peselneki levelek. 19. század eleje (Mikó Antal). – Fasc. X. 316–322. Voláli levelek. 18–19. század (Mikó Antal, csíkszentmártoni Szabó Balázsné). – Fasc. XII. 380–392. Szépvízi levelek (Mikó, Bors, csíkszentmihályi Sándor családok). Az altorjai malomra vonatkozó levél 1610. és 1611. Átirat. – Fasc. XIII. 394–429. Csíkszentsimoni levelek. 17–19. század (Mikó, Czirjék, kormányi Benedek, Bors családok). – Fasc. XIV. 450. Boros János végrendelete. Csíkszentsimon, 1671. július 18. – Fasc. XV. 477–489. Felcsíki birtoklevelek. 17–18. század (Taploca, Somlyó, Szentlélek stb. Bodó, Haranglábi, Szeredai családok). – Fasc. XVII. 492–537. Étfalvi levelek. 17–18. század (Csutak, étfalvi Imreh, étfalvi Csiszér, Bartók családok). – Fasc. XVIII. 538–599. Étfalvi levelek. 18. század (fotosi Balogh, fotosi Kovács, Csiszér, Kövér, Kálnoki, Imreh családok). – Fasc. XIX. 600–649. Gidófalvi levelek. 17–18. század (Szonda, Imreh családok). Bodoki levelek (Imreh, Kálnoki családok). 18. század. Zaláni levelek. 18. század (Imreh, Jankó családok). – Fasc. XX. 652–682. Zágoni levelek.

17–18. század (Albu, Bara, Elekes, Imreh, Vajna, Veres családok). – Fasc. XXI. 689–730. Zágoni levelek. 18. század (Imreh József és Bede, Benkő, Turi családok). – Fasc. XXII. 732–765. Zágoni levelek. 18. század (Imreh József, Konda Ferenc, Turi István és Benkő, Vajna családok). – Fasc. XXIII. 777–801. Zágoni levelek. 18. század. – Fasc. XXV. 814–878. Zágoni levelek. 17–18. század (Albu, Benkő, Imreh, Konda, Sáska családok). – Fasc. XXVI. 879–890. A Küküllő megyei 13 szász falu birtokosainak kérvényei 1788–1818. – Fasc. XXVII. 911–950. Zsögödi levelek. 17–18. század (Mikó János). – Fasc. XXVIII. 963–1007. Kölcsönök, adóslevelek. 17–18. század (Mikó). – Fasc. XXIX. 1010–1072. Adóslevelek, szerződések. 17–19. század. – Fasc. XXX. 1074–1131. Compulsoriumok. 17–18. század (Czirjék Balázs, Gurzó Márton, Gálfi Jánosné Kerestely Eufrozina, csíkszentmártoni Szabó Balázsné Kisfaludi Krisztina, Mikó és csíkszentmihályi Sándor családok).

A jelzet nélküli anyag csoportjai: Négy csomó missilis levél. 17–19. század. Csíkszentmártoni Szabó-iratok. 18–19. század.

Az idősebb és ifjabb Mikó Antal hivatali levelezése négy csomóban. 18–19. század (Id. Antal 1776-ban provincialis cancellista, 1782-ben gubernialis cancellista a guberniumi levéltárhoz beosztva, 1783-ban cancellista supremi comissariatatus provincialis. Ő rendeztethette a családi levéltárat. Fia, ifj. Antal csíkszéki pénztáros, majd főkirálybíró.).

Fogarasi levelek. 17–19. század (A nagyberivói Boér család birtokai Fogaras városban és Rusor, Mondra, Alsóvenice, Galac, Pulyon falvakban).

Zágori levelek. 18–19. század.

Zágoni levelek. 18–19. század. (Sok adat a Moldvából érkező román jobbágyokra.)

Csíkszenttamási levelek. 18–19. század.

Székelyudvarhelyi Lakatos-iratok. 18–19. század (Perek, birtokügyek, Darvai, Kerekes, Mihály, Vajai családok).

Alsójárai levelek. 18–19. század.

Peselneki levelek. 18–19. század (1801-i összeírás Rápolyi József részéről).

Zsögödi levelek. 17–19. század.

Taplocai levelek. 18–19. század (Damokos, Lázár családok).

Korondi levelek. 18–19. század.

Mikó Jánossal kapcsolatos, 1700 körüli levelek.

Jobbágykezeslevelek. 17–18. század.

A Bornemissza családdal kapcsolatos 17. századi vallatás.

Gálfi-levelek. 17–18. század (Marosszék).

Id. Mikó Antal személyi levelezése. 18. század.

Czirjék-levelek. 17. század.

Damokos-levelek és genealógia. 17. század.

Vegyes levelek a 17. századból.

Vegyes levelek a 18. és 19. századból (5 csomó).

18. és 19. századi számadások, nyugták stb.

Az anyag lehetőséghez képest teljes felsorolása után néhány nevezetesebb iratot még külön is ki kell emelnem. Ezek a következők: mindszen-ti Vitos Péterné végrendelete (1634), egy 1637. november 6-án kelt gyergyói irat, melyben az akkori szentmiklósi iskolamester, János Deák alias Csoma szerepel, Lázár István és Harinai Ferenc egyezsége 1671-ből, mely Barátfalva alapításáról számol be (Fasc. XV. 470), Haranglábi Zsigmondné Mikó Anna arany-ezüst marháiról szóló vallatás (1691), *Regestrum Arendarum Comitatus Küküllő* (1696), Kornis Zsigmondné Bálintt Zsuzsa portékáinak leltára (1696), az étfalvi Csiszér család genealógiája (1700, Fasc. XVII. 528), Cserei Mihály két levele (1722, 1731), Literati Szabó Balázs özvegyének, Kisfaludi Krisztinának Szabó József és Mikó Lázár részére 1737. december 19-én kelt compulsoriuma (Fasc. XXX. 1101), Mikó Tamás csíkszenttamási birtokának összeírása (1749), több vallatás Szabó Balázs deák csíkszentmártoni birtokairól az 1772. esztendő körüli időből.

Az említett családok egy részével a Mikók házasság révén kerültek rokonságba. Mikó Péter felesége Ózdi Judit, fiának, Jánosnak felesége bodoki Czirjék Kata, egyik leánya, Anna Apor Lázárhoz, majd Haranglábi Zsigmondhoz, másik leánya, Judit csíkszentmihályi Sándor Mihályhoz, majd Bors Mihályhoz ment férjhez. János fia, Lázár Imreh Ágnesset vette feleségül, unokája, Antal főkörmányszéki titkár pedig nagyberivói Boér Klárát. Czirjék révén került a levéltárba a Gálfi családra vonatkozó rész, mivel az egyik Czirjék Gálfi leányt vett feleségül a 17. században. A Mikó-levéltárban szétszórva még a következő családokra és falvakra találhatunk adatokat: szenttamási Abaffi, Ambrus, Antalffy, Berzenczei, homoródszentmártoni Bíró, Bocskor, rákosi Bodó, csíkszentmártoni Both, delnei Csató, szentgyörgyi Csedő, Csegezi, Daczó, Decsei, Felvinci, delnei Gegő, Henter, Hozó, Imecs, delnei Incze, Komjátszegi, Lövétei, Markos, Mihálcz, mikeszászi Mohai, Petróci, Szacsvay, Szodorai, Ugron és bágyoni Váró családokra, valamint Bágyon, Csobotfalva, Csíkbánkfalva, Csíkpálfalva, Csíkszentgyörgy, Csíkszentkirály, Gálfalva, Hari, Kercsed, Kisfalud, Kissolyos, Vaja, Várdotfalva és a Fehér megyei Szentbenedek községekre.

II. A LEVÉLTÁRI GYŰJTEMÉNY

A második főcsoportot a Nagy Jenő szerzette levéltári gyűjtemény teszi. Ez a következő részekre oszlik: 1. a Haller család balázstelki levéltárának töredéke. 2. A Bydeskuti családra vonatkozó iratok. 3. Rhédey-iratok. 4. Járdánházi Kovács János iratai. 5. Ebeczky Imre iratai. 6. A Tholdi család bolyai levéltárának elenchusa. 7. Céhiratok. 8. Címereslevelek. 9. 1848–1849-es iratok. 10. Vegyes iratok a középkortól a 19. századig.

1. A történeti kutatás különös figyelmére tarthatnak számot az Erdély történetében oly fontos szerepet játszott hallerkői gr. Haller család szétszóródott balázstelki levéltárának Csíkszentmártonba került darabjai. A nagy értékű levéltár néhány csomónyi Küküllővárról származó töredéke ideiglenes letétként jelenleg az unitárius egyházközség (Status) kolozsvári levéltárában van. Remélhetőleg hamarosan eljön az idő, amikor bekerülhet az őt megillető helyre, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába. Az egymástól messze került és bizonyára még máshol is lappangó részek annyira kívánatos újraegyesítését vagy legalábbis áttekinthetőségét kívánjuk előmozdítani azzal, hogy a Csíkszentmártonba került darabok segítségével igyekszünk rekonstruálni a levéltár vázát, megadva pontosan azt is, hogy milyen jelzetek jutottak Nagy Jenő gyűjteményébe. E darabokat jelenlegi tulajdonosuk a román uralom idején a kolozsvári Keszezy-könyvkereskedésből vásárolta meg.

Az anyag egy része jelzetelt, más része jelzeteletlen. E töredékből is megállapítható, hogy a levéltárat a 18. század legvégén rendezték, de az elenchus nemigen készülhetett el, mivel az ahhoz megírt regesztacédulák az illető oklevelek mellett maradtak. Az iratok közül sok felületén sárnyomok látszanak, tehát a levéltárat valami pusztítás érthette.

A jelzett anyagból a következő számok vannak meg: Fasc. I. Lit. A. No. 17, 18. (Almás és Gyakos, 16. század). Fasc. II. Lit. B. No. 24, 28. (Balázstelke, 16. század). Fasc. III. Lit. B. No. 40-től néhány híjával 78-ig. (Balázstelke, 16. század). Fasc. IV. Lit. B. No. 88, 94. (Bocskai István, Bethlen vára 16–17. század). Fasc. VI. Lit. B. No. 131. (Barcsay-levelek, 17. század). Fasc. VII. Lit. B. No. 162, 167. (Bocsárd, 17. század). Fasc. XI. Lit. F. No. 3. (Fejéregyháza, 17. század). Fasc. XII. Lit. F. No. 24. (Fejéregyháza, 16. század). Fasc. XIII. Lit. F. No. 46, 53. (Gyulafehérvári ház, 16–17. század). Fasc. XV. Lit. G. No. 1, 21, 39. (Gerebenes, Görgény, Csicsogyörgyfalva, 17. század). Fasc. XVII. Lit. H. No. 39. (Különböző kinevezési oklevelek). Fasc. XIX. Lit. H. No. 53, 64. (Hallerek végrendeletei). Fasc. XX. Lit. H. No. 95, 100. (Országgyűlési meghívók). Fasc. XXI. Lit. H. No. 141. (Országgyűlési meghívók). Fasc. XXII. Lit. H. No. 167, 169. (Haller personalia). Fasc. XXIII. Lit. H. No. 211, 231, 405. (Haller personalia). Fasc. XXIV. Lit. H. No. 260, 273, 287, 296. (Haller personalia). Fasc. XXV. Lit. H. No. 303. (Hétúr, Szásznádas, 18. század). Fasc. XXVIII. Lit. I. No. 7, 12. (Ikland, Ivánfalva). Fasc. XXX. Lit. I. No. 37, 43, 47. (Jövedics, 16. század). Fasc. XXXI. Lit. K. No. 19. (Kiskerek, 16. század). Fasc. XXXII. Lit. K. No. 56, 64, 85. (Kelementelke, Kodor, 16–17. század). Fasc. XXXIII. Lit. L. No. 90, 99. (Libaton). Fasc. XXXV. Lit. M. No. 33, 35, 43, 45, 49. (Móric, Máté, 17. század). Fasc. XXXVIII. Lit. M. No. 79, 85, 88. (Méhes, 16. század). Fasc. XXXIX. Lit. M. No. 97, 107. (Moha, Mindszent). Fasc. XLI. Lit. O. No. 1. (Mezőörményes). Fasc. XLII. Lit. P. No. 21. (Pusztaszentmiklós). Fasc. XLV. Lit. S. No. 7. (Kerelőszentpál, 17. század). Fasc. XLVI. Lit. S. No. 84, 91. (Marosszentkirály, 17. század). Fasc. XLVII. Lit. S. No. 93, 101. (Zsombor, Szenterzsébet). Fasc. LI. Lit. T. No. 15. (Tamássy-Zeleméri rokonság, 16. század). Fasc. LIII. Lit. Z. No. 33, 51. (Zenthe család, 15. század).

A felsorolásból világosan kitűnnek a rendezés szempontjai. Az egész jelzetelt levéltár valószínűleg 53 fasciculusból állhatott. Ezzel kapcsolatban kell megemlítenünk a Haller család levéltárának azt a regestrum-töredékét, melyet a kapjoni ágból eredt Haller István gróf az 1830-as években Kozma Imre belső-szolnoki főispánnak, az pedig 1851-ben unokaöccsének, Torma Károlynak ajándékozott. Torma a *Történelmi Tár* 1887-i évfolyamának 579–94. lapján részletesen ismerteti a regestrum-töredék okleveleit. A lajstromban a következő fasciculusok szerepelnek: IV–VII, XIV–XVI, XIX–XXVIII. Ezek egy része szintén töredékes. A Csíkszentmártonban őrzött levelek közül hetet találunk meg a regestrumban (Fasc. VI. 131, XX. 95, 100, XXII. 167, 169, XXIII. 211. és XXIV. 287.). Kétségtelen tehát, hogy a Torma Károly birtokába került elenchus hozzásegít a Haller törzslevéltár rekonstruálásához. A benne foglalt rész egy osztozkodás alkalmával maradhatott Kapjonban, a másik rész Balázstelkére s onnan Küküllővárra kerülhetett. Ez utóbbi töredékét vásárolta meg Nagy Jenő.

A csíkszentmártoni iratokból jól látható a Nürnbergből beköltözött Haller Péter gyors térfoglalása. 1555-ben a Vizaknai család balázstelki részét, három évvel később a Tóbiásy család Bürkösön és Ivánfalván levő birtokát veszi zálogba. 1587-ben fiai, Mihály és Gábor már hatalmas birtokállományon osztoznak. Ezek: Fejéregyháza, Longodár, Pókafalva, Kis- és Nagykerék, Héjjasfalva, Sárpaták, Hortobágyfalva, Szentjánoshegye (Fehér vm.), Balázstelke, Csapó, Kocsárd, Kincsi, Sályi, Dombó, Ádámos (Küküllő vm.). Ehhez járul még a szebeni és vizaknai ház, valamint a nürnbergi tőke. Fennmaradt Haller Péter nürnbergi javainak jegyzéke is 1569-ből.

Több középkori és 16–17. századi levél külön is említést érdemel. A gyulafehérvári káptalan Báthory Kristóf parancsára 1580-ban kivonatát adja egy 1293-i oklevélnek, melyben Frátai Usz Péter a náznánfalvi Tamássy család ősenek, Náznánnak és a marosszentkirályi székely servienseknek (Seruientibus Siculis de Sancto Rege) 50 márkáért eladja a Kolozs megyei Kis- és Nagyméhes falvakban fekvő birtokát (Fasc. XXXVIII. Lit. M. No. 85.), Zenthe László 1447-ben zálogba adja száz házhely jobbágyát (Fasc. LIII. Lit. Z. No. 33.). 1472-ben kelt Mátyás királynak Morgondai Mihály részére kiadott levele (1768-i átiratban), 1475-ben a pozsegai káptalannak egy levele (Fasc. LIII. Lit. Z. No. 51.) ugyancsak a Zenthe család részre. 1523-ból olvashatunk a marosszentkirályi pálosok birtokáról, 1530-ból egy rövid német nyelvű levelet, 1570-ből pedig Bocskai István és testvéreinek marosszéki birtokairól szóló leveleket. Igen érdekes Kendi Ferenc és Antal megöletéséről felvett vallatás (1580). Találunk adatokat Alia Farkasra is.

A 17. század elején szerezte meg a Haller család a Füzessegyektől Szász-móricot. Ugyanekkor Báréban, Devecserben és Mányikban is van birtokuk. Haller Zsigmondné Kendi Krisztina pedig 1616-ban megkapja a bethleni és szeszármai uradalmakat. A Barkóczy és Barcsay rokonság révén találunk adatokat Mezőörményes és Máté falvakra, valamint Gerhard Lisbona-ra. Megvan Haller Péternek Küküllő megye főispánjává való kinevezése is 1648-ból.

2. Nem kevésbé becses az ippi Bydeskuti család levéltárának töredéke. A család birtokai részben a Felvidéken (Abaúj, Zemplén vm.), részben Szabolcs, Szatmár és különösen Kraszna megyében feküdtek. Szilágyszezen már a 15. század második felében földesurak. Kiterjedt szilágysági és Biharba is átnyúló birtokaikat 1598-ban kapták adományként Báthory Zsigmondtól, aki Ippi László halála után a magvaszakadt és a Bydeskutiakkal rokon család birtokait (Ipp, Szék, Néháza, Márka, Cserese, Felső- és Alsókaznacs (Kraszna vm.), Kérő, Széplak és Baromlak (Bihar vm.) nekik juttatta. E falvak legnagyobb részére bő adatokat találunk a szóban forgó levéltár Csíkszentmártonban őrzött anyagában. A közép-szolnoki Pele és Szarvad községekről is fennmaradt két középkori oklevél 1359-ből és 1391-ből (Fasc. I. No. 7. és 10.). Az első Pelei Erzsébet leánynegyedéről szól és Pele akkori felosztását tartalmazza. A másik Szarvad 1335-i határjárásával együtt Szarvadi Tamás fia, István pelei birtokát tárgyalja. A többi partiumi birtok adatai a 16. századtól a 18. századig terjednek. A már felsoroltakon kívül szerepelnek még a következők: Bályok, Bucson, Csehi, Körös, Krasznahorváti, Mindszent, Monostorábrány, Percsen, Szódemeter és a Kolozs megyei Korpád. Elég részletes felvilágosítást kapunk a Bydeskuti atyafiságról és egyéb birtokos családokról is. Az előbbiekhöz tartoznak az Ippi, Baksa, Szénás családok. Rajtuk kívül olvashatunk a Balázsházy, ippi Balogh, Boldvai, Borsoló, Csomaközi, káli Kun, Kátai, zoványi Kovács, Körösi, Nádasdi, ákosi Pap, Pelei, Sarmasági, Sombory, Szarvadi, Szentkirályi, Szunay, Tepesit, Topai családokról. E levéltári töredék birtokügyi anyagában van néhány fontos adat a földközösségre is. Ugyancsak említésre méltó az 1790–1791-i országgyűlés vallási bizottsága javaslatának fogalmazványa 1791-ből s ugyanez évből a Partium elcsatolásával foglalkozó irat.

A Bydeskuti család levéltárát 1654-ben Váradon Bethlen Mihály őrizte. Az ippi jószág levelei egy ládát töltötték meg. Ugyanekkor az ártándi és sárdi levelek Bydeskuty Istvánnál voltak. A család 1701-ben Gyulafehérvárt a bályoki Szénásokkal megosztotta leveleit. Miután a 17. század végén Erdélybe menekültek, 1712-ben Kolozsvárt tartották levéltárukat.

Századunk elején Bydeskuti György a nála lévő családi levéltárból egyes darabokat eladogatott. Így került például V. Istvánnak egy 1270-ben kiadott oklevele 1903-ban egy Szentegyház utcai kereskedőhöz Kolozsvárt. Az oklevélnek azóta nyoma veszett. Nagy Jenő ugyancsak Kolozsvárt a Keszey-cégtől vásárolta a jelenleg is birtokában lévő Bydeskuti-leveleket. A család a román földreform következtében ment tönkre. E tény is hozzájárult levéltárának felbomlásához. A Csíkszentmártonban őrzött és a kutatás számára szinte elérhetetlen messzeségbe került töredék kiegészítő részei az Országos Levéltárban lévő Bydeskuti- és a nagyváradi múzeum levéltárába került Bölöni-levéltárakban található meg.

3. A csíkszentmártoni gyűjteménybe egy kisebb csomó Rhédey-levél is került, az 1718 és 1838 közti időből. Két osztály és egy cserelévlé vonatkozik a Küküllő megyei Szászalmásra (Bánffy Zsigmond és László erdőosztálya 1718-ból, Bánffy Zsigmond és Rhédey Mihályné Bánffy Terézia cserelévele

1779-ből, végül Bánffy József fiainak osztálya 1797-ből). Ki kell emelni Barcsay András és Rhédey Pálné Kemény Krisztina egyezségét Kemény Erzsébet Fehér, Kolozs, Torda és Kraszna megyében fekvő részjóságairól (1755), Rhédey Jánosnak Bécsben 1767. május 10-én kelt végrendeletét, valamint a Rhédeyek kolozsvári telekvásárlását és szénafüveit tárgyaló iratokat (1798, 1808). A csoportban található egy Rhédey genealógia is.

4. Járdánházi Kovács János levélanyaga a 18. század második felét öleli fel. A család Gömör, Heves, Nógrád és Szolnok megyékben élt. A nemességet 1592-ben Rudolftól kapta. Kovács János (1739–1807) Diósgyőrből került a nagyváradi kamarai uradalomba inspektornak (1769–1775), majd 1775-ben Bihar megyei táblabíró lett. Berencén, Homokon, Sáron, Százaberken (Szatmár vm.) és Pánton (Bihar vm.) szerzett birtokot. 1807-ben halt meg Nagyváradon.

5. Kovács János irataival együtt vannak ináncsi Ebeczky Imre (1788–1853) helytartótanácsi számvevő hivatalos iratai is. Az Ebeczky család Nógrád vármegyéből származik. Kapcsolata a járdánházi Kovácsokkal sipeki Balás révén áll fenn. Kovács János egyik leánya, Anna, sipeki Balás Károlyné volt. Ebeczky iratai között találunk országos számadásokat, a reform-országgyűlésekkel kapcsolatos anyagot, valamint nógrádi és soproni iratokat. Sok a magyarországi családokra vonatkozó szétszórt feljegyzés is. Felsőbüki Nagy Páltól maradt fenn egy 1740-ben keltezett levél. A vallási vitákra és Erdély uniójára is lelhetünk adatokat. Mindezek az iratok bizonyára Ebeczky hivatalos ténykedése folytán kerültek hozzá.

6. Igen figyelemre méltó a szalontai és feketebátori Tholdi család bolyai levéltárának elenchusa. A család levéltára, egyes töredékeket nem tekintve, elpusztult; érthető tehát, ha a bolyai levelek elenchusát nagyra becsüljük. A Tholdiak Bihar megyei eredetű és a török elől Erdélybe beszármazott tekintélyes birtokosok. Bolyát (Fehér vm.) Tholdi György kapta Bethlen Gábortól 1629-ben. Az elenchusban foglalt iratok idősebb Tholdi László Fehér megyei alispán (1731) ügyeivel és birtokaival foglalkoznak: Bolya, Rovás, Sajkó, Felgyógy, Tövis, Ingodály, Sálfalva, Szászpéterfalva (Fehér vm.), Sándorfalva (Máramaros vm.), Malomfalva (Marosszék) és Méhes (Kolozs vm.). Tholdi László felesége Kendeffi Erzsébet volt. Így iratai között e családra is találunk adatokat, valamint a Bolyai, Sztojka, Thoroczkay és Tolnai családra is. Sok jobbágykezeslevél volt a levéltárban, melyet 1764-ben ifj. Tholdi László birtokában találunk Tövisen. Öt évvel azelőtt Zeyk Ádám és Költő László az egyládát megtöltő levéltárat regesztázták és Tholdi Évának adták át. A magyarországi birtoklevelek egy részét 1774-ben Veress Lászlónál hagyták.

Az elenchus a bolyai levéltár beosztásáról és terjedelméről is tájékoztat. Jelzési módja: Fasc. primus sub Lit. A és a sorszám. Huszonöt egy (A–V) és kilenc kétbetűs (AA–II) fasciculus volt. Az elenchust szerencsésen egészíti ki egy Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött magyarfenesi br. Jósika-levéltárban lévő lajstrom, mely ugyancsak a Tholdi család leveleiről készült.

7. Igen becsesek a csíkszentmártoni gyűjtemény céhiratai. Legtöbb a kolozsvári tímár céhvel kapcsolatos. Erről 1498 és 1725 közötti időből nyerünk felvilágosítást. Legrégibb Georg Fürst békességlevele 1498-ból. Tizenegy évvel későbbi Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda privilégiuma. Érdekes II. Lajos német nyelvű kiváltságlevele a brassói, beszercei, szebeni és kolozsvári tímár és varga céhek számára, melyben elrendeli, hogy az említett városokban a két céh külön legyen egymástól (1520). 1539-ből ismét olvashatjuk a kolozsvári tímár céhnek a bőrök adásvételét illető privilégiumát. Megvan a céh német nyelvű szabályzata is eredeti kiegészítésekkel 1659-ig. A céhmesterek névsora 1632-ig tart. Az említetten kívül több arra vonatkozó levél és okiratmásolat van, hogy a tímárok és vargák nem alkotnak egy céhet. 1572-ből fennmaradt a kolozsvári vargák vásárprivilégiuma. Ebből kitűnik, hogy a kolozsvári vásárra a monostori vargákat nem engedik be. Megtaláljuk ugyane céh 1661-ben írt magyar nyelvű szabályzatát, melyet 1717-ig egészítettek ki. 1731-ben a főkormányszék jelentést kér a céhek életének állapotáról; erre a város céhei terjedelmes javaslatot nyújtanak be. Találunk adatokat a mészáros, szabó és szűcs céhekre is. A kolozsvári céhekre vonatkozó levelek az 1876-i tűzvészből megmenekült városi levéltári anyagból valók; ennek egyes darabjait a román uralom elején értékesítették. Ezeket a rendőrség egyik tisztviselője az Erdélyi Múzeum Levéltárának is vételre ajánlotta. A Levéltár azonban felismerte a levelek provenienciáját és óvatosságból nem vásárolta meg az értékes iratokat, melyek között ott szerepelt a tímár céhnek egy Bastától kapott igen szép kiváltságlevele is. A várostól elidegenített anyag így jutott Keszezy könyvkereskedésébe, ahol egy részét Nagy Jenő vette meg.

A kolozsvári céheken kívül más városok iparos életére is változatos levéltári anyag van a gyűjteményben. A szászvárosi szabók és borbélyok Báthory Gábor által megerősített magyar nyelvű articulussai 1612-ből valók. Rá tíz évvel kelt a bánffyhungyadi szabók szabályzata, mely 18. századi átiratban olvasható. A sorozatot kiegészíti a gyulafehérvári mészárosokról (1639) és a brassói tímárokról (1650) szóló levél.

8. E csoportba tartoznak a címeres nemeslevelek (5 darab) és a lófősítések (4 darab). Legrégibb a János Zsigmond által 1568. május 6-án Tordán Zenttmihalffalwy Péter újvári provisor részére kiadott nemeslevél. A címer sajnos ki van vágva. Csak töredékben maradt meg étfalvi Csiszér Mihály sepsiszéki esküdt ülnök nemeslevele Báthory Gábortól (Kolozsvár, 1609. április 29.). Nincs megfestve Bodoki Mihály illyefalvi lelkész címere az Apafi által 1664. január 19-én Fogarason kiadott nemeslevélen. Ezekkel szemben Vrissovich alias Berdóczy Miklós és felesége, Belnay Katalin részére 1662. szeptember 18-án I. Lipóttól Pozsonyban, valamint Kaczkóy alias Tompsa Sándor részére 1712. augusztus 15-én III. Károlytól Bécsben kiadott nemesleveleken a címerfestés jó állapotban fennmaradt.

A lófősítések a következők: Bethlen Gábor 1620. szeptember 13-án Nagyszombatban lófősíti Marosszeredai Balázs deákot, 1622. március 17-én Kassán Siklódi Mártont, Dánielt és Ágostont. II. Rákóczy György 1650. április 20-án

Gyulafehérvárt adja ki levelét köpecsi Bócz Tamás, Apafi Mihály pedig 1668. szeptember 1-jén Ebesfalván alcsíkcekefalvi István János és fogadott fia, Sánta Márton részére.

9. Az 1848–49-es szabadságharc erdélyi eseményeire (1848. október–1849. június), valamint a világosi fegyverletétel utáni bécsi elnyomatás első éveire (1849–1853) érdekesek Csernátóni Sámuel feljegyzései. Csernátóni leírja a dévai megadást és a felső-olaszországi katonaéletet. Ez iratok között találjuk Vörösmarty *Szózatának* olasz fordítását is.

Több egykorú röplap és nyomtatvány mellett meg kell említeni a dési nemzetőrség iratait és Haller Ferenc gr. 1888. november 21-én kelt leírását a segesvári csatáról. Bár nem tartoznak szorosan e csoporthoz, itt említjük meg Napóleon 1809-i kiáltványát a magyarokhoz, valamint Kölcsey *Parainesisének* egy 1841-ből származó másolatát.

10. Az utolsó részbe sorolódtak azok a magános vagy csupán néhány darabból álló írásos emlékek, melyek még kisebb önálló egészlet sem alkotnak. Legértékesebb a nyolc középkori oklevél. Időben első az egri káptalan levele 1337-ből Oláh János boldvakői várnagy részére. Ez egyszerismind a csíkszentmártoni gyűjtemény legrégebb eredeti oklevele. Ezt követi egy 1346-ban és egy 1363-ban kiállított oklevél. Az előbbi Was Miklósnak Kidei Antal és Gergely felesége elleni ügyével, az utóbbi indali Bogár Ilonának Was Tamás és fiai, László és János által adott hozományával foglalkozik. Külön érdekessége e két okiratnak, hogy nemcsak tartalmában, hanem jelzetében is a cegei Wass család levéltárához kapcsolódik. Mindkettő hátlapján Huszti András keze írásával ugyanaz a jelzet (*Miscellanea* Num 14. és 30.) olvasható, mint az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában letétbe helyezett Wass-levéltár megfelelő jelzetelt darabjain. A két irat hovátartozandóságát a Wass-levéltár Huszti által feldolgozott részének regestruma is igazolja. A 15. századból két oklevél tartozik e csoporthoz. Az egyiket Mátyás király adta ki s Magyar Balázs Küküllő megyei birtokaira vonatkozó (1478). A másik Szabó Ambrus kolozsvári bíró oklevele a plébános malma körül elterülő kert eladásáról (1486). A 16. század elejéről valók a következők: a kolozsmonostori konvent levele Eördögh György fiai számára Récekeresztúrról (1526), Barlabássy Lénárd ózdi birtokának elzálogosításáról való levél (1528), Haranglábi Miklós Szőkefalvára vonatkozó levele (1532). E század második feléből maradt fenn János Zsigmond egy korábbi adománylevelének átírása, mely szerint Bebek Györgyné a sövényfalvi nemesi udvarházat nevelt leányának, Gadnay Katalinnak adja (1570). Öt évvel később kelt Liszt Simon lovag testimoniuma Grössner Benedek számára.

A 18. és 19. századból találunk egy-egy községre vonatkozó kisebb iratcsomókat. Turati Antallal kapcsolatosak a nyárádszeredai levelek, közöttük egy 1683-i vallatás. A seprődi és galambodi csomókban a borbereki Bakai, a nagyváradi Buza, a révkomáromi Komáromi, a korondi csomóban pedig az Imre és Gothárd családokról olvashatunk. Az 1700-as évekből származik néhány belső-szolnoki és dobokai, valamint Kolozs megyei faluról (Boncnyíres, Klics, Gyalu) szóló irat. A 19. században keletkezett a pest-budai színészek szabály-

zata. Említésre méltó egy Serédy Gáspárhoz 1697-ben a kassai ház iránt intézett levél, váradi Gyulai János levele Cserei Mihályhoz (1726), ez utóbbi saját kezű feljegyzésével és Grassalkovich Antal levele leányához 1763-ból.

Attekintve Nagy Jenő csíkszentmártoni családi és szerzett levéltárának csoportjait, nyugodtan állíthatjuk, hogy bennük Erdély egyik legjelentősebb magántulajdonban lévő gyűjteményét ismertük meg. Anyaga nemcsak mennyiségre, hanem minőségre nézve is méltó a legnagyobb figyelemre. Elsősorban kell kiemelni a székelyföldi iratokat, hiszen köztudomású, hogy Erdélynek éppen e vidékére aránylag mennyire kevés levéltári forrással rendelkezünk. A csíkszögödi Mikó-levéltár megmaradt részét Háromszék és Csíkszék kutatói nem hagyhatják figyelmen kívül. Ugyancsak kivételes értéket ad a gyűjteménynek a 18 darab eredeti középkori oklevél, közöttük négy céhirat, valamint a Haller-levéltár megmentett töredéke és az elpusztult Tholdi-levéltár elenchusa is.

Az értékes anyag méltatásakor nem feledkezhetünk meg arról a lelkes, fáradságot és áldozatot nem kímélő, minden iránt érdeklődő egyéniségről sem, akinek kitűnő érzéke és egész életén át tartó munkája az erdélyi és székely történelem e becses kincseit összegyűjtötte és megmentette. Nagy Jenő nemcsak a családi levéltárat őrizte meg, hanem minden alkalmat megragadott, hogy magánosoknál vagy a kereskedelembe lévő régi iratokat is megszerezzen s ezáltal a jövő számára biztosítsa azokat. A nagy értékű Mikó-levéltár töredékének megmentése éppúgy az ő érdeme, mint a többi csoportok és darabok összegyűjtése és megőrzése. Munkássága értékét csak növeli az a tény, hogy olyan nehéz időben zajlott le, amikor a magyarság arra hivatott művelődési szervei tehetetlenül és kifosztva voltak kénytelenek múltunk emlékeinek pusztulását szemlélni. A gyűjtemény különböző provenienciájú állagai beszédes bizonyítékai annak, hogy az egyéni lelkesedés áldozatkész-séggel párosulva mekkora szolgálatokat tehet a tudományos és nemzeti értékek megmentésével. E körülmények ismeretében bontakozik ki igazán az a nevezetes tevékenység, melynek eredményeképpen a szerényebb méretű Sütő-Nagy-levéltárat sokszorososan felülmúló levéltári gyűjtemény kialakult. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az erdélyi múltnak nemcsak írásos, hanem egyéb emlékei sem kerültek ki Nagy Jenő figyelmét, és így a levéltár mellett külön tanulmányra érdemes könyv-, kép-, fegyver-, szőnyeg-, érem- és régészeti anyag gyűlt össze a csíkszentmártoni kúriában, akkor tudjuk csak teljes mértékben becsülni e tudományos és művészi értékek tulajdonosának érdemeit. Nagy Jenő gyűjtőtevékenysége az egyéni és családi kereteken túlnő és valóban nemzeti jelentőségű. Az általa szerzett anyag olyan nemzeti kincs, melynek megtartása föltétlenül kívánatos, sőt szükséges.

Megjelent: Erdélyi Múzeum 49. (1944) 268–278.; Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Kolozsvár 1944. 40–50.

JELENTÉS A NASZÓDI VOLT HATÁRŐR MÚZEUM LEVÉLTÁRI GYŰJTEMÉNYÉRŐL*

A Levéltári Bizottság elnökétől nyert megbízatásunk értelmében szeptember 6-án reggel utaztunk át Besztercéről autóbusszal Naszódra, ahol munkánkat dr. Pálffy Endre állami gimnáziumi igazgató volt szíves előkészíteni. Ott-tartózkodásunk ideje alatt szintén Pálffy igazgató szíves vendéglátását élvezhettük.

A Határőr Múzeum néhai Iulian Marțian magyar királyi honvédszázados és Iuliu Moisil nyugalmazott gimnáziumi igazgató kezdeményezésére jött létre, s a román Nemzetnevelési Minisztérium 1937. november 10-én kelt 191.198. számú rendeletével a román Állami Levéltár (Arhiva Statului) része lett. Így kerülhetett ide mint kerületi levéltár jellegű állami intézménybe Beszterce-Naszód vármegye és benne Beszterce város levéltára. Anyagáról a román állami levéltárak hivatalos inventáriumára tájékoztat.¹ Mivel a vármegyei és városi levéltárat 1942 őszén visszaszállították Besztercére, az említett inventariumban a naszódi levéltár harmadik részeként feltüntetett úgynevezett múzeumi levéltár anyaga felől óhajtottunk tájékozódást nyerni.

E rész gerincét értesülésünk szerint azok az állagok alkották, melyeket Marțian saját gyűjteményéből ajándékozott a Határőr Múzeumnak. Marțian mint lelkes gyűjtő komoly áldozatokkal értékes könyv- és iratgyűjteményt hozott össze, melyet élete végén a kolozsvári egyetem könyvtárának és a naszódi múzeumnak ajándékozott. Iratgyűjteménye az erdélyi, de különösen az erdélyi magyar história számára azért volt becses forrás, mert szinte kizárólag magyar családok iratanyagát tartalmazta. Ezekhez az iratokhoz Marțian mint Erdélyben állomásozó honvédtiszt hadgyakorlatok alkalmával szerzett ismeretségek révén vétel és ajándék útján jutott.

A múzeumi levéltár jelenleg fellelhető darabjait Iuliu Moisil, a gyűjtemény jelenlegi őrzője volt szíves rendelkezésünkre bocsátani. A levéltári gyűjtemény jelenleg a teljesen rendezetlen, egyetlen szobába zsúfolt, vegyesen könyvtári és múzeumi anyaggal van együtt. A Moisil igazgató által betekintésre előadott alábbi darabok azonban csak csonkjai az egykori gyűjteménynek. Annyi azonban ezekből is megállapítható volt, hogy Marțian gyűjteményének zömét a Gerenden őrölt gr. Kemény-levéltár tehette. Ezenkívül bőven lehettek benne a gr. Bethlen család Korlatovich és fricsi Fekete rokonságával kapcsolatos birtoklevelek is. Ottlétünk alkalmával teljesen hiányzott

* Társszerző: Szabó T. Attila.

1 Inventarul Arhivelor Statului. Buc. 1939.

azonban a gyűjtemény régi anyaga, s benne az az egy szekrényt megtöltő rész, melyben Kemény János fejedelem levelezése is volt. Minthogy ezeket a leveleket Veress Endre dr. a román uralom utolsó idején még a Határőr Múzeumban használhatta, e gyűjtemény sajnálatos szétszóródásának azóta kellett bekövetkeznie. Moasil igazgató azonban a levéltári gyűjtemény majdnem teljes megsemmisülésével egyenlő megcsönkulása felől – sajnos – nem tudott felvilágosítást adni. Így be kellett érniünk a rendelkezésünkre bocsátott összeírások áttanulmányozásával.

A terjedelmes conscriptiók az egykorú gyakorlatnak megfelelő módon rendkívül sok helynév- és népiségtörténeti adatot tartalmaznak a bennük szereplő falvakra. Ezért, hogy az egykori gerendi Kemény-levéltár, illetőleg a nyoma veszett Marțian-gyűjtemény anyagáról legalább annyi tájékoztatásunk legyen, hogy az milyen birtokokra tartalmazhatott adatokat, a még meglévő összeírásokat, pereket, transmissiókat az alábbiakban jelzet szerint ismertetjük:

V/1. Fricsi Fekete Sámuel birtokainak 1834. évi összeírása. (Belső-Szolnok megyében: Sajóudvarhely, Szászbréte, Tóhát, Kócs, Csépán, Maluc, Magyar-, Oláhnemegye, Virágosberek, Oláhnémeti, Magasmart, Lucska, Borlyásza, Preszlop, Oszvaj, Csabaújfalú, Bátöny; Dobokában: Szentandrás, Szentjakab; Tordában: Mezőnagycsán, Felsőpeterd, Kisaklos; Felső-Fehérben: Kisludas; Marosszéken: Backamadaras). 331 l. – V/3. A II. József-féle telekkönyv (Lager-Buch) makódi kötetéből egy rész. – V/4. Azoknak a birtokoknak 1791. évi összeírása, melyeket gr. Bethlen László anyjától, gr. Korlatovich Katától örökölt. (Sajóudvarhely kúriával, Szentandrás, Szászbréte, Alsóegres, Kócs, Kudu, Tóhát, Magasmart, Oláhnemegye, Csépán). 478 l. – V/5. Bethlen György gr. birtokainak 1756. évi összeírása (Felső-, Alsó- alias Ruszborgó, Pusztasályi, Mezőpagocsa). Az összeíróknak adott igen részletes és érdekes instrukcióval, valamint a sályi kúria inventáriumával. 198 l. – V/6. Az 1769-ben magtalanul elhalt br. Kemény Zsigmond javainak 1774-ben kelt összeírása (Marosvécs, Idecspataka portiók, Felsőidecs, Felfalu, Lövér, Erdőszakál, Felsőrépa) 411 l. – V/7. Kemény Farkas birtokainak 1776. évi összeírása (Nagyölyves, Szászakna). 501 l. – V/8. 1758-ban kelt vallasos összeírás fricsi Fekete Sámuel és felesége, néhai gr. Toldalaghi Erzsébet birtokairól (Sajóudvarhely kúriával, Szászbréte, Alsóegres, Magasmart, Virágosberek, Kócs², Szásznémeti³, Magyar-, Oláhnemegye, Lucska, Priszlop, Csépán, Tóhát, Sajószentandrás, Szászsztentjakab, Coptelke, Oszvaj, Dál (Doboka vm.), Oláhkocsárd, Dombó, Gálfalva, Sövényfalva). 1053 l. – V/9. Özv. Kemény Simonné Wass Katalin javainak 1805-ben kelt összeírása (Kislekence, Néma pusztá, Szabad, Szent-erzsébet kúriával, Sárd, Rovás, Gezés). 712 l. – V/10. Mikes István rettegi birtokairól 1745-ben készült összeírás 1811. évi hiteles másolata. 350 l. – V/11. Földvári György jószágainak 1759. évi összeírása (Gálfalva kúriával, Kissá-

2 Kots priscis Kotsor(!).

3 Oláh priscis Szász-Németi(!).

ros, Pócsfalva, Borzás, Tóhát, Kócs, Magasmart, Virágosberek, Magyar-, Oláh-nemegye, Priszlop, Oláhnémeti, Harangláb, Balázstelke, Szpin). 684 l. – V/12. Özv. Wass Dánielné, Vay Judit, Toldalaghi Lászlóné, Vay Anna, Kemény Miklósné, Vay Krisztina birtokainak 1751. évi összeírása (Ajton kúriával, Ród, Háporton, Fugad kúriával, Tordas kúriával, Ispánlaka, Algyógy, Renget, Máda, Nyírmező, Gogánváralja, Moson, Oláhújfalú, Fúzkút, Sajgó, Kalocsa, Szótelke, Magyarújfalú, Magyar-, Oláhgyerőmonostor, Kalotaújfalú, Nagymeregnyó, Valkó, Oláhbikal, Rákos). 443 l. – V/14. Vay Judit és néhai Wass Dániel fiainak 1741. évi birtokösszeírása (Fúzkút, Oláhújfalú, Sajgó, Császári kúriával, Magyarújfalú, Algyógy, Renged, Máda, Nyírmező, Homoród, Fugad kúriával, Háporton, Tordos kúriával, Ispánlaka, Gogánváralja, Ajton kúriával, Ród, Bikal, Monostor). 179 l. – V/15. Ifj. Kemény Zsigmond, Miklós, Gergely birtokainak 1762. évi vallatásos összeírása (Vécs kúriával, Felsőidecs, Idecspataka, Felsőrépa, Felfalu, Lövér, Erdőszakál, Magyarregén). 383 l. – V/16. Kemény Simon bonifikációs pere rokonai ellen. 1779. Bénye, Ompolyica, Percseny, Kövesd 1753. évi összeírásának másolata. 380 l. – V/17. Nemes Ádám hídvégi udvarházához tartozó birtokok 1763. évi összeírása (Hídvég, Árapatak, Erőd, Bölön). 263 l. – V/18. Kemény Miklós kövesdi kúriájához tartozó jószágok datálatlan, 1754 körüli összeírása (Kövesd, Kisdersida, Sarmaság, Diósad). – V/19. Kemény Zsigmond, Gergely, Miklós vécsi birtokainak 1745-ben készült összeírása (Vécs, Felsőrépa, Erdőszakál, Lövér, Felfalu). 32 l. – V/20. Gerend, Hadrév, Gerendkeresztúr, Aranyoslóna, Kók, Örke, Vajdaszeg, Cikud, Egerbegy, Alsó-, Felsőfüged, Magyarbükkös kúriával, Péterlaka, Ózd, Gombuc, Csombord kúriával, Kisakna, Bagó, Gyulafehérvárott ház, Ompolyica, Rovás kúriával, Gáld csonka 18. századi összeírása. 120 l. – XII/8. Cserei Farkas pere Kemény Farkas ellen. 1808. Benne Ölyves összeírása. 1297 l. – XII/15. Kemény Miklós örököseinek pere. 1782. 640 l.

Van a gyűjteménynek jelzeteletlen darabokból álló része is; ebben ugyanazokra a falvakra és családokra vonatkozó összeírások, osztályos egyezségek, perek találhatóak, mint amelyek fent szerepelnek. Értékére nézve messze kiemelkedik ebből a csomóból a marosvécsi uradalom 1663. évi urbárium (Vécs, Felsőidecs, Felsőrépa, Kövesd, Felfalu, Lövér, Erdőszakál, Veresszék). Mind ebben, mind br. Kemény Sámuelné, gr. Bethlen Kata itteni javainak 18. századvégi összeírásában benne van a vár leírása és az ingóságok leltára is. Megemlíthető még Kis-, Nagygalambfalva 18. századi csonka összeírása.

Megjelent: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Besztercén 1943. szeptember hó 5–7. napján tartott tizennyolcadik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerk. Bíró Vencel. Kolozsvár 1944. 163–165.; Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Kolozsvár 1944. 36–39.

A LÉSZAI CSALÁD LEVÉLTÁRÁNAK NYOMÁBAN

Habent fata sua libelli (a könyveknek megvan a maguk saját sorstörténete) – vallotta az ókortól fogva az értelmiségi köztudat. Ez a régi felismerés azonban még a könyvtáraknál is érvényesebb a levéltárakra, mert anyaguk minden egyes darabjának külön alakulhat a sorsa, végzete. Háborús körülmények között, történelmi fordulók idején fellazul vagy máról holnapra meg is szűnik az a védelmi rendszer, amellyel az addigi társadalom óvni igyekezett saját iratörökségét. A korábban féltett régiségek értéktelen lomokká devalválódnak, sorsukra hagyják azokat és elindulnak a szétszóródás vagy tömeges megsemmisítés útján. A kommunista diktatúra idején a tulajdonjog félreseprésével a társadalom egész valójában érdektelenné vált a jogbiztosító régi iratok megvédésében, rendezésében, hozzáférhetővé tételében. Mindez a történettudomány felelős művelői és a levéltárosok egészen szűk, elhivatott csoportjának gondjává zsugorodott össze és nem számíthatott sem a megváltozott társadalom, sem az új államhatalom megértésére, komolyabb támogatására.

A mai Románia régebbi (1800 előtti) történeti forrásanyagának megközelítőleg 80–85%-ra becsülhető része Erdélyre és a Kárpátokon belüli területekre vonatkozik.¹ Nyilvánvalóan azért, mert ott a középkor óta szervezett formában létezett levéltárvédelem, a magyar és szász társadalom régtől fogva igényelte ezt, és azért mindig is voltak ilyen szakemberei.² Ezek pedig a legveszedelmesebb történeti helyzetekben sem feledkeztek el vállalt kötelességükről, minden tőlük telhetőt megtettek a reájuk bízott iratanyag megmentése és végső soron a tudomány számára való feltárása érdekében. Legyen elég hivatkoznom a történész-levéltáros Szamosközy Istvánnak 1604-ben a gyulafehérvári káptalani levéltár védelmében az erdélyi rendekhez intézett drámai hangú felhívására.³ De megemlíthetem azt is, hogy Taraczközi Ferenc levéltáros 1658-ban a közelgő török csapatok elől saját költségén menekítette Gyulafehérvárról Szebenbe és Dévára a sorsukra hagyott legféltettebb iratokat, fiatalabb kollégája, Pápai János pedig a helyben

1 *Sigismund Jakó – Radu Manolescu: Scrierea latină în evul mediu.* Buc. 1971. 102–103.; *Jakó Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról.* In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 41.

2 *Jakó Zsigmond: Az erdélyi fejedelmek levéltáráról.* In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 105–117.; *Jakó: Instructiuni* 34–81.

3 EOE V. 269–270.

maradó anyaggal együtt magát is befalaztatta az archívumba, amiért végül életével kellett fizetnie.⁴ Az erdélyi múlt minden kutatója ma és a jövőben is hálával tartozik Christianus Pomariusnak, Georg Seraphinnak és Diósi Gergelynek Beszterce, Szeben, Brassó és Kolozsvár okleveleinek 16. századi jegyzékeléséért, vagy Kelemen Lajosnak (1877–1963) a családi és egyéb magánlevéltáraknak az Erdélyi Múzeum-Egyesület védőszárnyai alá menekítéséért két világháború veszedelmei, a kommunizmus esztelen pusztításai, Erdély újabb metamorfózisa elől.⁵

A fentebb említettekéhez hasonló szabású levéltárosi pályát mondhat magáénak most ünnepelt kollégánk, Kiss András is. Az ő 80 esztendő életútja olyan időszak korlátozásai, mesterséges akadályozásai közt kanyargott, amelyekben az erdélyi levéltárvédelem messze visszanyúló hagyományai nem hasznosulhattak kellő mértékben országunk iratvédelmi gyakorlatában. Az államosítások során a helyi társadalom és irattermelő intézményei életében járatlan, gyakran közömbös hivatalnokok kezébe került az erdélyi régi iratörökség, melynek hasznosításából a bürokratikus rövidlátás éppen azokat az illetékeseket zárta ki tudatosan és intézményesen, akik legtöbbit tehették volna abban a tekintetben, hogy a tudományok romániai művelői mihamarabb és legkönnyebben hozzájuthassanak újabb információs forrásokhoz. Ilyen körülmények között vált Kiss András nélkülözhetetlen „eleven” segédletévé a kolozsvári Állami (jelenleg Országos) Levéltárba bekebelezett köz- és magánlevéltárak bármilyen nemzetiségű kutatóinak. Olyan kellően nem is értékelhető, de valóban nélkülözhetetlen tájékoztató szolgálatot látott el a kommunista diktatúra évtizedeiben és lát el ma is, mint amilyet egykor Kelemen Lajos teljesített a két világháború közötti időszakban. A levéltáros hármas (iratvédő, gyűjtő, feltáró-informáló) feladatköréből Kiss Andrásnak csak az utolsó helyen említett feladat többé-kevésbé zavartalan ellátása adatott meg; ez is jobbra csak élıszóban. Több évtizedes munkája révén azonban így is a magyar levéltárosok mostani közösségének legkülönbjei, Erdélyben pedig a levéltárvédelem legfelelısebb munkásai között van vitathatatlan, kiérdemelt helye. Ezért is köszöntöm őt ünneplése alkalmából levéltárvédelmi dolgozattal, a legutóbbi háború és változások idején a Kolozs megyei Magyarorgbón elpusztult Lészai-levéltár rekonstruálásának alábbi kísérletével.

Bár a kísérlet eredménye látszólag joggal minősíthető eső utáni köpenyegnek, vagy a közmondás ama elveszett fejszéje megkerült nyelével azonos értékűnek, a levéltártudomány és a történetkutatás szempontjából azok a töredékes, de konkrét információk is hasznosak lehetnek, amelyek már megsemmisült archívumokról az azok anyagát korábban használók jegyzeteiben, kijegyzéseiben, másolataiban reánk maradtak. Ezzel magyarázhatjuk azokat az

4 Szalárdi 439.

5 *Jakó Zsigmond – Radu Manolescu: A latin írás története.* Bp. 1987. 132–137.; *Jakó Zsigmond: Kelemen Lajos (1877–1963).* In: Erdélyi Csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából. Szerk. Kántor Lajos. Bp. 1990. 61–64.

erőfeszítéseket, amelyek a második világháború idején elszenvedett veszteségeink némi pótlására ilyen formában tesznek kísérletet. Az Anjou-dinasztia nápolyi levéltárában vagy a Habsburg Birodalom Államtanácsának levéltárában, illetve magyarországi családi levéltárakban keletkezett károk enyhítését célzó kísérletek, a további kutatásokat segítő tájékoztató írások az erdélyi historikusok számára is bizonyíthatják, hogy az ilyen rekonstrukciós próbálkozások már napjainkban is hasznos támpontokat nyújthatnak a kutatóknak munkájukhoz.⁶ Az alább közlendő szerény információknak a jelentősége is – véleményem szerint – növekedni fog az idő múlásával arányosan azok körében, akik már távol lesznek időben és kevesebb ismerettel fognak rendelkezni a pusztulás körülményeiről, mint az azokat átélte, eltűnőben lévő nemzedékek.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1941-ben hivatalosan is felvállalta az erdélyi magyar magánlevéltárak szakmai védelmének és feltárásának intézményes ellátását, a kutatók informálását, a levéltári és a kutatói munka összehangolását.⁷ Ezeket a feladatokat Kelemen Lajos a Múzeum-Egyesület szakembereként akkor már évtizedek óta gyakorlatban ténylegesen el is látta úgy, ahogyan azt a kisebbségi helyzet annak idején lehetővé tette. Ez a munka 1940 és 1945 között kiteljesedett, felgyorsult és rendszeressé vált. Kelemen Lajos irányítása alatt Entz Géza és jómagam (Szabó T. Attila alkalmi bevonásával) végeztük a vidéki magyar intézményi és családi levéltárak számba vételét, anyagukról rövidre fogott jelentéseket készítettünk és javaslatokat tettünk a védelmük érdekében szükséges lépésekre vonatkozóan.⁸ E kiszállások során szerzett személyi kapcsolatoknak, helyzetismeretnek köszönhetően elég pontosan tudtuk 1944 és 1945 fordulóján, hogy a front átvonulását követően hol mit kellene tenni és kinek a segítségére számíthatunk a veszélyeztetett levéltári, könyvtári és egyéb történelmi értékek megmentésében.⁹

Az említett kiszállások során, 1944 májusának végén vagy június elejének egyik vasárnapján, Szabó T. Attila társaságában, Magyarországba is kilátogattam a Lészai család ottani levéltárának megtekintésére. A harctéri helyzet alakulása akkor már valószínűvé tette, hogy rövidesen Erdély is hadszínterré válhat. Tájékozódni akartunk a Magyarországon őrzött iratok jellege, kora, tartalmi és

6 *Fügedi Erik*: A Csáky család szepesmindszenti levéltára. *LtKözl* 50. (1979) 93–131.; *Koltai András*: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. *LtKözl* 71. (2000) 207–231.

7 *Jakó Zsigmond*: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai. (ETF 133.) Kvár 1942.

8 *Jakó Zsigmond*: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. Kvár 1943. (Klny. az EM 1943. évi 1. számából); Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Kvár 1944. (Klny. az EM 1944. évi 1–2. számából, az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1943. évi évkönyvéből és besztercei vándorgyűlésének emlékkönyvéből.)

9 *Jakó Zsigmond – Sebestyén József – Bözödi (Jakab) György*: Az erdélyi levéltárvédelem múltjából. EM 56. (1994: 1–2. sz.) 85–127.

területi vonatkozásai, valamint történeti értéke felől. Egyben fel akartuk kínálni szükség esetére a Múzeum-Egyesület segítségét a családi levéltár biztonságba helyezéséhez.

Kora reggeli vonattal utaztunk ki Magyarországra és még aznap este vissza is tértünk Kolozsvárra. Dolgunkat azonban csak részben végezhetjük el. Bár a legszívesebb vendéglátásban volt részünk, a levelesláda minden anyagát átnézhetjük, jegyzeteket készíthetünk az iratokról, a biztonságba helyezésről azonban nem tárgyalhattunk, mert a tulajdonos, ifj. Lészai Ferenc nem lévén otthon, édesanyja, özvegy Lészai Ferencné Bokros Ilma (meghalt 1953-ban) fiára kívánta bízni a döntést a letétbe helyezésről. 1944 nyarán azonban felgyorsultak az események és további lépésre a Lészai család és a Múzeum-Egyesület között már nem került sor. A front átviharzásában vagy az ezt követő felfordulásban úgy szóródott szét vagy semmisült meg az egykor a magyargorbói Lészai-kúriában őrzött több száz éves családi iratanyag, hogy szakemberek alaposabban nem tanulmányozták, valójában – rajtunk kívül – talán nem is látták és arról, hogy a történetkutatás miket veszített megsemmisülése által, konkrétumot csak annyit tudhatunk, amennyit mi ketten azon az egyetlen nyári napon hevenyészett jegyzetek alakjában sebtében papírra vetettünk a jelentés megtételéhez. Ez pedig bizony alig több a semminél ahhoz képest, amit írásban rögzítenünk kellett volna, ha tudjuk, hogy milyen szomorú sors vár a levelesláda anyagára. Mégis értelmét látom annak, hogy a Magyargorbón, sőt az 1941 és 1950 között más erdélyi magyar levéltárakban tett helyszíni szemléim során készített jegyzeteimet közzétegyem. Nem csupán azért, hogy az elpusztult archívumokról valami biztos információ is maradjon az utókorra, hanem mert a diktatúra idején, a szakszerűtlen kezelés következtében annyi összevissza költöztetés, átrendezés, zűrzavar és hiány keletkezett a megmaradt iratanyagokban is, hogy ma már a tulajdonos intézmények sem ismerik ki magukat bennük, mert levéltárunknak az államosítás előtti állagairól, azok egykori rendjéről maguk is tájékozatlanok. A Magyar Történelmi Társulat 19. századi vándorgyűlései alkalmából a Kárpát-medence különböző vidékein tett levéltár-látogatásokról a *Századokban* közölt nagyon eltérő színvonalú beszámolók győztek meg arról, hogy a magánlevéltárak és gyűjtemények 1950 előtti, eredeti állapotáról, anyagáról és annak rendjéről készített jegyzeteim közzététele hasznára lehet mind a levéltárosok jövődő munkájának, mind pedig a történetkutatásnak.

Első ilyen kísérletemet, az elpusztult Lészai-levéltár rekonstrukcióját Kiss Andrásnak, a levéltárosnak szánom annak a munkának elismeréseként, amellyel ő az erdélyi magyar iratvédelmi hagyományok folyamatosságát a legnehezebb körülmények között is biztosította a történetírás minden művelője számára.

A Lészai-család levelesládájának tartalmát 1944 tavaszán tíz kötegbe (fasciculusba) osztva, rendezett állapotban találtuk. Az ezek anyagában való tájékozódásra két elenchus szolgált. Minthogy a később készült jegyzék látszott

bővebbnek, vizsgálódásainkhoz mi azt használtuk és a korábbi elenchussal nem foglalkoztunk. Annak csak a címét jegyeztük fel, ami így hangzott: „Anno 1788 diebus mensis Junii registráltam leveleimet ezen alább meg irt specificatio szerint találván.” Az ebben a kéziratban jegyzékelt iratanyag, emlékezetem szerint, azonosnak volt tekinthető az újabbik elenchus régebbi időkből való iratanyagával. Erről az elenchusról azonban csak annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy A–Q betűkkel jelzetelt anyagát, mely többségében a 18. század második felében keletkezett iratokból állott, 15 fasciculusba rendezték el. Ezt a regesztrálást végző személy feltehetőleg Lészai Lőrinc, Doboka vármegye aljegyzője lehetett, aki guberniumi fogalmazóként fejezte be hivatalnoki pályáját. Iratai lajstromozását pedig az tehette időszerűvé, hogy br. Inczedy Annával kötött házassága révén jelentősen gyarapodott a családi vagyona, lényegesen felértékelődött társadalmi pozíciója, vele kezdődött a család átkerülése a megyei-vidéki adminisztráció honoratior-rétegéből az országos kormányzati elit soraiba.

Az általunk használt elenchus a levéltár 1820–1830 körüli állapotát rögzítette. 1810 utáni irat ugyanis nem szerepelt benne, viszont Kabos birtokjogot illető iratokat tartalmazott. E lajstrom tehát bizonyosan a Lészai Lajos (meghalt 1857-ben) és Kabos Anna (meghalt 1860-ban) házasságkötése után készült. A családi iratoknak ez az újabb rendezése, közvetlen adatok hiányában is, Lészai Lajos személyéhez kapcsolható, aki már főkormányiszéki tanácsossáig emelkedett a központi kormányzat ranglétráján.

A minden jel szerint teljes egészében elpusztult családi levéltár alábbi rekonstrukciója az 1944-ben készült hevenyészett jegyzeteimen alapszik. Más információkat csak olyan kivételes esetekben használtam fel utólag, amikor egykori, sietős kijegyzéseim értelmezése ezt elkerülhetetlenné tette. Elsősorban a Lészai család homályba vesző kezdeteinek tisztázására kellett a szakirodalomban fellelhető minden információt összegyűjtenem. Meglehet, hogy ezek egy része a levelesládában is megtalálható lett volna, csak én annak idején azokról nem készítettem feljegyzést. Ezek esetében pontosan megnevezem, hogy honnan származik az adat. Azt azonban így sem sikerült tisztáznom, hogy a család neve a fogarasföldi Lészáról való származását jelzi-e, vagy csak ottani birtoklására utal. Ennek eldöntéséhez azonban még sokkal több adat lenne szükséges, mint amennyit a genealógiai irodalom ma felkínál. Biztosan csupán az állítható, hogy a család társadalmi kiemelkedése a Fejedelemség formálódása idején, a Báthoryak szolgálata által indult el, de akkor vett lendületet, amikor tagjai kikerültek a fogarasi uradalom területéről, és végül Doboka vármegye nemességébe épültek be a 17. század második felében.¹⁰

Mínthogy a levelesláda első fasciculusa tartalmazta a Lészai család legrégibb viszonyait megvilágító iratokat, ezek mellé sorakoztatom fel kiegészí-

10 *Kővári László*: Erdély nevezetesebb családai. Kvár 1854. 173–175.; *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. Bp. 1860. 97–99., 584–586.

tésül időrendben mindazokat a töredékes információkat, amelyeket a szakirodalomban fellelhettem. Bár alábbi rekonstrukcióm nem családtörténeti, hanem archivisztikai céllal készült, hasznosnak láttam minél részletesebb regesztákban ismertetni ezeket az információkat a következő módon:

1583. április 25. Báthory István Szentmártoni Ferenc deáknak Fogarason birtokot és Lészán boérságot adományoz.¹¹

1587. február 8. Báthory Zsigmond fejedelem újból megneemesíti a Fogaras várában szolgáló Lészai Ferenc deákot, feleségét és gyermekeit, mivel II. János királytól nyert nemeslevele a zavaros időkben elveszett („Franciscum litteratum Lezay de Zenth Marton servitorem nostrum in arce Fogharas [...] ex ignobilibus et obscuris parentibus ortum et olim per serenissimum quondam principem foelicis memoriae dominum Joannem secundum, regem Hungariae etc. [...] uti intellegimus litteris nobilitaribus insignitum (quae quidem litterae tempore disturbiorum amissae dicuntur)[...] et per eum Petronellam consortem ac Stephanum, Georgium, Casparem, Franciscum et Annam filiam” nemesíti meg (I. Fasc.). A fejedelem és Kovacsóczy kancellár aláírásával, valamint függőpecséttel megerősített, festett címerképpel díszített hártyaoklevél a címert így írja le: „Scutum videlicet rotundum aurei coloris, cuius sinum collis viridis occupat, in cuius media vertice grus integra naturali depicta colore stare et altero pede elevato lapillum tenere et librare conspicitur. Prout haec omnia in capite seu principio presentium literarum nostrarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur.” Ennek az oklevélnek az 1637. évi bemutatásakor az ellenőrző bizottság megállapította, hogy nem volt kihirdetve (Caret publicatione).¹²

(1589 és 1594 között.) Báthory Boldizsár, Fogarasföld örökös ispánja, a lészai boérságot elvette Lészai Ferencről és Lészai Kozmának adományozta (I. Fasc.).

1591. április 8. Báthory Zsigmond fejedelem Báthory Boldizsár tanácsúr és Fogharas föld örökös ispánja familiárisának, Lézay Ferencnek, szolgálatai jutalmaként, a Fehér megyei Teovis helység Enyed nevű utcájában három pusztá jobbágytelket adományoz.¹³

1598. december 11. Báthory Zsigmond fejedelem Chiermey Mihály lugasi servitornak azt a fizetést rendeli „mind az Lészai Ferencnek minemű fizetése járt”.¹⁴

1599. szeptember 18. Báthory András fejedelem oklevelében említve: egregius Franciscus literatus Lezay, provisor arcis nostrae Fogaras.¹⁵

11 Gyulai Rikárd: Ósfák. GenFüz 2. (1904) 56.

12 Iványi Béla: Fogaras vidéke nemeseinek összeírása 1637-ben. Turul 32. (1914) 89.

13 KmKonvLt, F 15. Protocolla, Libri Regii et Styliionaria, XI. fol. 207v–208r. [Vö. ErdKirKv I. 3. 1479. sz.]

14 Okiratok Erdély történetéhez a XVII-ik század elején. I. közl. Közli: Torma Károly. TTár 8. (1885) 76.

15 VeressDoc V. 259.

1609. Báthory Gábor fejedelem új adományt ad Lészai Gáspár deák (Casparus literatus de Lesza, arcis bonorumque nostrorum Fogarasiensium provisor) Lészán levő kúriájára és jobbágyaira vonatkozóan (I. Fasc.).

1629. Egerbegyi Lészai János tövisi udvarházát örökre eladja Tokaji Istvánnak (I. Fasc.).

(1629. november 16. és 1630. szeptember 28. között.) Lészay István lészai lakos (az 1637. évi productio során) a nemesek összeírói előtt (Brandenburgi) Katalin fejedelemasszony nemesítő oklevelét mutatta be.¹⁶

1634. Lészai Jánosné Keresztúri Anna a Fehér vármegyei Medvésen birtokos (I. Fasc.).

1637. Fogarasföld urbáriumából: „Ugian Fogarassi Leszay István is bir egy molnot, azon kiuöl vagon egy hitvan puszta fürez molna is. Iten annak felette uagion ezen faluban egy udvarháza, ahoz négy ház jobbágya és két puszta háza, id est no. 6.”¹⁷

1696. „Stephanus Leszai iunior de Fogaras, filius quondam Georgii filii olim Stephani Leszai de Fogaras.” (I. Fasc.).

1718. Lészai István és Gáspár testvéreknek Rozsnyai Dávid fejedelmi török tolmács (1641–1718) birtokaira vonatkozó jogigényével kapcsolatos, többségükben 18. századi iratok (I. Fasc.).

1768. Lésza és Lucza birtoknak a határőrség szervezése során történt kisajátításáról szóló iratok (I. Fasc.).

A második fasciculus a Doboka vármegyei Sárváron, Sajószentandráson, Alsó- és Felsőbalázsfalván lévő jószágokra vonatkozó leveleket foglalta magába. Ezek a részbirtokok Lészai Gáspárné Almádi Ágnes jussaként a Cserényiektől a 17. század végén kerültek a Lészaiak tulajdonába és központjuk Sárváron alakult ki. E vagyongyarapodás révén emelkedett a család a Doboka megyei nemesek tehetősebb, a helyi vezetőket adó törzsökös familiák sorába.¹⁸ Így nyílt meg az út a család tagjai előtt előbb a megyei vezető családokkal, majd pedig a főrangúakkal való összeházasodásra. A 18. század elejétől fogva a Lészaiak közül került ki több ízben Doboka vármegye főbírája, alispánja, notarius.¹⁹ Ez a megyei szolgálat volt az előiskola ahhoz, hogy a család tagjai a 19. század elejétől kezdődően országos hivatalok betöltésére vállalkozhassanak, tehát a Nagyfejedelemség politikai-kormányzati vezetőrétegébe is bejuthassanak.

¹⁶ *Iványi B.*: Fogaras vidéke i. m. 89.

¹⁷ *Urbariile Țării Făgărașului*. I. 1601–1650. Editate de D[avid] Prodan cu Liviu Ursuțiu și Maria Ursuțiu. Buc. 1970. 547.

¹⁸ A levéltár anyagában szereplő Doboka megyei birtokosokra, azok rokoni kapcsolataira és a Lészai család viszonyainak helyi értékelésére sok használható adat található a szintén Doboka megyei Rettegi György emlékirataiban. Vö. *Rettegi György*: Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784. Bev. tan. és magyarázó jegyz. közléteszi Jakó Zsigmond. Buk. 1970.

¹⁹ *Hodor Károly*: Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése. Kvár 1837. 438–440., 454–457.

Mínthogy a Cserényiek és az Almádiak iratanyaga szétszóródott vagy még a 19. század második felében megsemmisült, a Lészaiakhoz került töredékek is hézagpótlók lehettek volna a történetkutatás számára – ha legalább ezek megmaradtak volna.²⁰ Néhány közelebbi információt mégis megtartottak alábbi kijegyzéseim:

1618. Cserényi Gáspár, Gyerő Istvánné Cserényi Kata, valamint Ajtai Istvánné Cserényi Judit megosztottnak Sárvár „Puszta jószágukon”. Ötödfél házhely jutott mindegyik osztozkodóra és 22 sessio volt a birtokukban. Külön megemlítve Székely Bálint és Bíró Péter pusztá telke. Nyolc „elbujdosott jobbágyoknak neveket, az kiket megtudhatnánk, mert Sárvárat hon lakost egyet sem találánk” (Fasc. II/1. sz.).

1663. Cserényi István és Gyerő Farkas 70 éves birtokosok, valamint Kocsis Mihály 60 éves és Nimet János 65 éves jobbágyok vallomása szerint a sárvári vitás földet korábban a Gyerő család „Balogh Mihály nevü embere birta s szántotta, de neki is nyilasa ott nem volt, se az urának nyilában nem jutott volt, hanem szabad föld volt, az ki eléb érte, azé volt” (Fasc. II/2. sz.).

1669. Sárváron „az magyar templom felől” lakó jobbágyok nevei: Dura Vaszely alias Gyogyul, Pitikár Peter (Fasc. II/3. sz.).

1672. Birtokosok Sárváron: Csiki Miklósné Ajtai Kata és Sárközi János; ottani jobbágyok: Polháca Jakob és Stephán, Veres Gyeorgy desertája, Moldovan Demeter, Borza Ilyés, Balás Timoti (Fasc. II/5. sz.).

1673. Vallatás Sárváron vitás föld felől, melyet Csikiné „az veszedelemtől fogva” birtokol. Tanúskodó ottani jobbágyok: Bányász Jeremia (45 éves), Orosz Lukács (35 éves), Máté Simon (35 éves), Moldovan Petras (60 éves), Moldovan Mihaila (35 éves), Gyerman Mihaila (30 éves), Balas Simon (25 éves), Bara Jonucz (40 éves), Balas Mihály (50 éves), Balas Timophi, Moldovan Jonasko (40 évesek), Balas Kozma (38 éves), Pitikar Petras (30 éves), Pitikar Simon (25 éves), Luczan Philep (35 éves) (Fasc. II/16. sz.).

1686. Sárváron a határnevek még magyar nyelvűek (Fasc. II. 25–28, 45, 47, 49. sz.).

1723. Ajtai Sámuel „az Sárvári Reformata Ecclesiának hűséges lelki pásztora” (Fasc. II/13. sz.).

1790. Lészai Lőrinc sárvári udvarházának és parkjának tervrajza (Fasc. II.).

Vegyes emlékeztető feljegyzések a második fasciculus anyagáról: terjedelmes jobbágynévsorok Sárvárról a 17. századból. – Csiki Miklósné első férje Détári János volt. – Lészai Gáspár birtokszerzeményei Diószegi Györgyné Sebestyén Krisztinától. – Veglai Horváth és Becski rokonságra vonatkozó iratok. – Lészai Györgyné Horváth Zsuzsannát illető levelek.

A harmadik fasciculus majdnem teljes egészében a Lészai család Apahidához való jogának érvényesítéséért közel fél évszázadon át főként Lészai Lőrinc által folytatott birtokper anyagát tartalmazta. Benne káptalani átiratokban középkori metalisok és az 1764 körül Tarcsa praedium miatt Ko-

20 Sándor Imre: A szavai Almádi család. GenFüz 8. (1910) 73–80.

lozsvár város és Apahida közötti határ miatt támadt nagy per anyaga is. A nagydobai Décsei, Keczei, túri Jobbágy, veglai Horváth, Rettegi rokonság 1770–1780 közötti apahidai birtokosztályaival kapcsolatos iratok között a jogigénylő Doboka megyei családoknak részletes, jó genealógiai táblázatai szintén megtalálhatók voltak.²¹ Szintén különlegesen fájdalmas veszteségnek tekinthető annak az 1764-ben lefolytatott terjedelmes vallatásnak megsemmisülése, mely Apahida kuruc kori viszontagságos sorsának részleteit tárta fel a Tarcsa puszta és Apahida közötti határvita kapcsán. Például az 58 esztendő Aleksza Kirilla jobbágy így vallott a vitás határról: „Arra világosan emlékszem amikor a Tarcsa nevű falu a mostani ugyan azon nevezetű praediumon virágzó állapotjában volt, melynek lehet valami ötven esztendeje, mely falu telepedett volt oda rész szerint az apahidi lakosokból, mivelhogy Apahida annyira elpusztult volt a kurucz világkor a labanczok és kuruczok miatt (amint a régi öreg emberektől értettem), hogy csak egy ház sem maradtott volt benne, hanem a lakójuk ki Tarcsára, ki más szomszéd faluba elszéledvén pusztán hagyták, s úgy is állott mind addig, míg ismét Kolosvár várossa Tarcsáról minket kihajtván, egész falustól az kik jobbágyok voltunk vissza telepedtünk Apahidára, az sellérek pedig ki egy felé, ki más felé” (Fasc. III/3. sz.).

A negyedik köteggben a Macskáson, Poklostelkén, Oláhköblösön és Túron lévő részjóságokra vonatkozó, többségükben 18. századi irományok voltak. Ezek a birtokok veglai Horváth jusson illették az Ördög, Keczei, nagydobai Décsei, túri Jobbágy rokonságot. Emlékeztető feljegyzéseim között csak az alábbi két adat maradt fent ennek a fasciculusnak az anyagából: 1641: „ugyan ezen Thury Tho helinek molna és gättia” (Fasc. IV/35. sz.). – 1701: „Én Szengeeliczei András turi praedicator” (Fasc. IV/45. sz.).

Az ötödik fasciculus felirata ez volt: „Az alsóesküllői, szavai, ugróci és más Almádi jusson lévő részjóságokat illető levelek.” Ez az anyag Lészai Gáspárné Almádi Ágnes révén került a család levéltárába. Bár ezek az iratok is többségükben a 18. században keletkeztek, ez a csomó is számottevő 16–17. századi darabját őrizte az Almádiak egykori levelesládájának. Ezeken kívül szintén az Almádiakkal a 17. században rokonságba került oroszfáji Mikó és a Décsei család jogbiztosító irataiból is kerültek ide a mezősegi Faragó, Oroszfája, Pete és Nagynyulas falvakra vonatkozó birtoklevelek. A régebbi darabokról készített alábbi, hevenyészeti kivonatok is érzékeltethetik az Almádi iratok megsemmisülésével a kutatást ért veszteséget:

1467. november 1., Segesvár. Mátyás király utasítja a kolozsmonostori konventet, hogy Sándor Pált, Pochytel királyi vár várnagyát vezesse be a lázadókhoz csatlakozásával hűtlenségbe esett farnasi Weres Benedek és János Bogach, Zawa, Markhaza (Doboka vm.) és ZenthJakab (Torda vm.) nevű elkobzott birtokaiba (Fasc. V/39. sz.). Megjegyzem, hogy ennek a 17. századi átiratban volt szövegnek az eredetije a Magyar Országos Levéltárban, a kolozs-

21 Az Apahidáért folytatott pereskedés részleteire vonatkozóan l. *Rettegi Gy.*: i. m. 293–294.

monostori konvent anyagában ma is megtalálható.²² Lehet, hogy ez a szerencsés helyzet megismétlődik azzal a Szavára és Bogácsra vonatkozó 1494-ből való oklevélnek (Fasc. V/40. sz.) a 17. századi átiratával is, amelynek azonban a közelebbi tárgyát annak idején nem jegyeztem fel.

1536. I. János király beleegyezését adja ahhoz, hogy almádi Szavai[!] Bálint, aki vele volt lengyelországi számkivetettsége idején, a néhai Zob-i Mihály által Werbőczy Istvánnak ajándékozott Wechhez tartozó, de a megajándékozott által neki átengedett Egerzeg birtokot elcserélje Wayola és Septher birtokkal (Fasc. V/42, 43. sz.). Eredetije egyike a levéltár hártára írt kis számú darabjainak.

1568. II. János király új adományként Almády Andrásnak adja Zylkerék és Penthek (Belső-Szolnok vm.), továbbá Zawa és Bogach (Doboka vm.) birtokbeli ősi jogú részeit. A Csáky Mihály által is aláírt eredeti oklevél az iktatással kapcsolatosan megőrizte Eordeog János Desy Mihály nevű, Radak László Thwyssy Ambrus nevű Kechiett-i, Indaly Gáspár Kadar Bertalan nevű és Vayda Péter Hagio Tamás nevű Gyrott-i, Pap György, Boros István és Zaz Bálint nevű Penthek-i, a fejedelem Lwdas István és Merchie Luca nevű Felseogekenyes-i, Bamffy[!] Farkas Dragwmir Clemens és özv. Pathochy Ferencné Beroz Toma nevű Tottfalw-i jobbágyának emlékét (Fasc. V/41. sz.).

1598. Az Almádiak osztálylevele 17. századi másolatban. A falvaikban akkor élő jobbágylakosság etnikai viszonyai felől gazdag névsorok tájékoztatnak birtokonként (Fasc. V/44. sz.).

A hatodik köteg tartalmát az alábbi cím jelezte: „A kolozsvári, enyedi, sárdi, csákyai és más ezekhez tartozó részjóságotokról szóló levelek.” Az iratok majdnem kizárólag a 18. századból valók, különböző családok birtokaira vonatkoznak, amelyek feltehetőleg mind a váradi Inczedy rokonság körébe tartoznak és Lészai Lőrincné Inczedy Anna jussán kerülhettek a gorbói levéltárba a 19. század elején. E köteg 36. számú darabja volt az Inczedy levelesládából a sárdi, borbándi, folti, csákyai részirtokokra vonatkozóan átadott iratok elenchusa. Ezek a jóságotok a 18. század második felében Inczedy Sámuel és Enyedi Júlia házassága révén Récsei és bölcsei Budai jusson kerülhettek az Inczedyekhez. Minthogy pedig ákosfalvi Szilágyi Sándornak (meghalt 1760-ban) és Petrichevich-Horváth Boldizsárnak (1714–1773) is nagybányai Enyedi Sámuelnek két másik leánya volt a felesége, egy másik rokonsági kör iratanyagából is több minden került a Lészai levéltárba. Amíg azonban az eddig említett családok iratöröksége szinte teljes egészében csak a birtokos nemesség egykori viszonyait megvilágító adatokat kínált a múlt kutatóinak, az Enyedi atyafiság levelei Enyedi Sámuel főstrázsamesteren kívül az enyedi kollégiumban tanároskodó idősebb Enyedi István (1659–1714) életére, a kollégium többi professzorára, a Pápai Páriz család tagjaira, általában az enyedi kollégiumnak és az erdélyi református egyháznak a Habs-

22 DL 27 494.

burg Birodalomba való beilleszkedés átmeneti szakaszának viszontagságos sorsára rávilágító, jellemző részletadatokkal szolgálhatott volna az oktatás és az egyháztörténetnek. Példaként megemlíthetem Enyedi István írásos beszámolóját arról, hogy a kollégiumnak az 1707. évi menekülése idején mi történt Püspöki László reábízott pénzével. De érdeklődésre tarthatott volna számot Enyedi Istvánnak 1713-ban a *Supremum Consistorium Reformatorum*hoz nyugdíjazása ügyében tett beadványa is. Hasonlóképpen sajnálatos veszteség az emlékiró Halmágyi István (1719–1785) és a sárdi kisnemes közösség konfliktusa iratanyagának, vagy a kolozsvári részbirtok határneveinek, illetve annak a helyszínrajznak a megsemmisülése, amelyet erről a Kolozsvár határában elterülő részbirtokról Carlo Justi (1768–1808), az ismert erdélyi mérnök és építész készített.

A hetedik fasciculus az alsó- és felsőbalázsfalvi jószágot illető okleveleket foglalta magába az 1550 és 1802 közötti évkörből. Az irományok többsége a 17. században keletkezett és a magát e falvokról nevező Cserényiek elpusztult levéltárának némi pótlására szolgálhatott volna, ha a Lészai archívumba sodródott részeit a háborús és forradalmi felfordulás meg nem semmisíti. Elsősorban Kamuthy Miklósné Cserényi Erzsébet, valamint Mikola Zsigmondné Kamuthy Anna birtokviszonyairól és a vidék etnikai képének 17. századi gyökeres megváltozása felől nyújtottak felvilágosításokat. Erre vonatkozóan néhány feljegyzésem szolgáltathat konkrét adatokat.

Például amikor a Cserényi család tagjai 1550-ben megosztottak „mynd az keet Balasffalwa”-n, ottan ilyen nevű jobbágyok laktak: Kewer András, Koczor Gergy, Kewer Symon, Christel Balas, Koczor Pether, Kys Marthon, Marthon Ferencz, Magyar Gaspar (Fasc. VII/4. sz.).

1663. Az újabb birtokosztály idején Cserényi István mellett már Máriai Istvánné Szentiványi Anna, Gyerő Ferencné Horváth Zsófia és Csiki Miklósné Ajtai Kata is birtokolt mindkét faluban. Ekkor azonban már olyan nagy a közbiztonság hiánya, hogy a fogott bírák a határ felosztása végett nem mertek kimenni a helyszínre attól való féltükben, hogy a bethleni várból naponta portyázni kijáró katonák őket is elrabolják. Ennek az osztálynak a kapcsán már említették Alsóbalázsfalván „az oláhok temploma és czintermé”-t. Ugyanekkor és ugyanott az alábbi jobbágyok nevét vették jegyzékbe: „Moldovány Petras, Vararan Juon, Marosan Peter, Kiszán János, Marosan Aleksza, Marosan János, Moldovay Jeremia és Vaszily, Bolczatt Stephan, Csimpojás Mihaila, Csik Todor, Nagy Szavul, Moldovány Stéphán, Csáki Simon, Foksa Jonasko, Moldovány Peter, Jonas és András, Giricska Aleksza, Moldovány Szavuly és Petras, Egeresi Demeter” (Fasc. VII/9. sz.).

1663. április 25. A Cserényi családnak Felsőbalázsfalván az alábbi jobbágyait írták össze az osztozás előkészítése során: Szalonnás János, Jakab Márton, Scrof Jakob, Nagy István és Imre, Takács György, Kövér György, Cserényi Ferencz, Keresztes Péter, Hosszú István, Szász János, Béres Péter, Veress Ferencz és Takács János (Fasc. VII/9. sz.).

1671. Ekkor már „Alsó alias Oláh Balasffalva” a birtok neve, melyben özvegy Csáky Isvánné Mindszenti Krisztina elzálogosított birtokrészén Moldovan Nikora, Jonás, Logyin és Vasziy fia: Lupuly, Jeremias Lupuly, Kok Juon, Bányász Péter, Moldovány Buzogány, Moldovány alias Croitor Szávuly, Moldován Gavrillas, Mada Szávuly, Moldován Szavurcza jobbágy lakosok nevét jegyezték fel (Fasc. VII/3. sz.).

1680. Felsőbalázsfalván Moldovan Mihalj volt a falusbíró, Szücz Ignát az esküdt, a tanúskodó jobbágyok pedig Kerestely Boldizsár (82 éves), Kerestely Georgy (76 éves), Keovér Márton (45 éves), Moldovan Karacson (43 éves), Bakos András (43 éves) voltak (Fasc. VII/14. sz.).

1680. Alsóbalázsfalvi vallatás során tanúskodtak: Sorban Simon (76 éves) falusbíró, Ganga Tivadar (71 éves), Kali Georgy (47 éves), Marosan Lupuly (46 éves), Giraszin Cadar (47 éves), Moldovan Nicora (63 éves), Moldovan Gábor (43 éves), Moldovan Szavuly (60 éves), Bányász Gabrilla (60 éves) jobbágyok (Fasc. VII/. sz.).

1746. „Johannes Nagidai minister ecclesiae reformatorum AlsoBalasfalviensium” 42 éves lelkész tanúvallomásáról volt olvasható irat (Fasc. VII.).

A levelesláda utolsó három, azaz VIII., IX. és X. fasciculusát – időhiány miatt – alaposabban csak Szabó T. Attila nézte át, s így azok anyagáról az én jegyzetfüzetemben a kötegek feliratán kívül csupán néhány odavetett adat került be. Szabó T. Attila kijegyzései később hasznosultak ugyan az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár kötetekben, de annak milliós nagyságrendű adat-tengeréből már nem lehetett egybegyűjteni ezek szövegeit. Így csupán azt állíthatom bizonyosan, hogy a VIII. fasciculus a Lészaiakat Horváth-jusson illető kajlai (Doboka vm.) jószágáról szóló, többnyire 18. századi leveleket foglalta magába.

A kilencedik fasciculus címe viszont ez volt: „A keszüi, mótsi és frátai Détarianum bonumokhoz való just és successiót illető levelek.” Anyaga a 17. századtól a 19. század elejéig terjedő időből származó jogbiztosító iratokat tartalmazott. Idekerülésük útjára egy 1677-ből való irat tájékoztatott. Ebből ugyanis kitűnt, hogy a fentebb említett Kolozs megyei három részbirtokra vonatkozó jogcím az 1677–1678-ban Doboka vármegye notariusi tisztét betöltő Lészai György és Détári Sára házasságára alapozódott.²³

A tizedik fasciculus tartalmából már valamivel többet is elárulnak jegyzeteim. Ennek címirata is jelezte, hogy ez a meglehetősen különböző provenienciájú irategyüttes Lészai Lajos és Kabos Anna házassága idején, a 19. század első felében jött létre. Az iratkötegen ugyanis ez volt olvasható: „A Gál és Kabos jusson bírt Magyar Gorbói, Magyar Nádasi, Nagy Petri, Magyar Sárdi, Danki, Szucsági és Kertsedi birtokokat illető iratok.” Az anyag vegyes eredetéről tanúskodnak alábbi kijegyzéseim is:

1609. Zálogosítás kapcsán említenek Magyar nádason elpusztult malom- és halászóhelyet, valamint Vitéz Mihály és Sewlye Tamás jobbágyok

23 Vö. *Rettegi Gy.*: i. m. 169–170.

teljesen elpusztult telkeit (duas sessiones iobagonales penitus desertas seu praediales). Ezek az adatok is a Kalotaszeg lakosságát megriktító háborús pusztításokra figyelmeztetnek (Fasc. X/5. sz.).²⁴

1784. Hilibi Gál János szerződést köt Überlacher Antal „kolosvári Áts Pallér”-ral Magyarországban épülő új udvarházának ács munkáira. Ehhez kapcsolódott a gorbói udvar épületeinek becsüje 1823-ból, valamint Majer János „Kőmives Pallér”-ral kötött szerződés a magyarnádasi Kabos-udvarház felépítésére (Fasc. X/70. sz.).

Említést érdemelnek még az enyedi kollégiumi ifjúság 1840. évi politikai szervezkedésére, Lészai Lajos birtokügyeire, a Vataháza pusztja körüli jogvitára, a Vista és Magyarnádas közötti határviszályra, Gáborfi Istvánné br. Dujardin Anna, vagy Rhédey Jánosnak (1713–1783), a nemesi testőrség parancsnokának ügyeit illető iratokra utaló néhány szavas jelzőcéduláim. Ezekből tudható még az is, hogy Magyarpeterd 1827. évi összeírása szerint Lendvai Ferenc kuriális telkén ekkor még „a régi templom ruderaínak mondott kőrakás” jelezte a magyar lakosság egykori templomának helyét. Ennek a különösen testes egykori iratkötegnek az anyaga zömmel a Kabos család, főként pedig idősebb Kabos Ferenc (1691–1759) és fia: ifjabb Kabos Ferenc (1723–1767) vagyoni viszonyairól tájékoztató. Mindezek azonban az egykori Kabos-levéltárnak csak jelentéktelenebb és újabb töredékei voltak. Leghatározottabban tévesnek kell minősítenem azt a szakkörökben is hallott feltételezést, miszerint a Kabosok középkori okleveleit 1944-ben Magyarországban őrizték volna és azok a Lészai levéltárral együtt ott pusztultak el. Ezzel a híreszteléssel szemben a valóság az, hogy Magyarországban a háborús pusztulást megelőzően sem őriztek, a fentebb említett néhány újkori átíraton kívül, eredeti középkori oklevelet, sem a Kabos, sem más család levéltárából. Meggyőződésem szerint a Kabos-levéltár régi anyagának szétszóródása vagy elpusztulása a második világháborút évtizedekkel megelőzően következhetett be.

Itt szükséges arra is felhívni a figyelmet, hogy az általunk átvizsgált levelesládában csak birtokjogi érdekű iratok voltak, a levelezésanyag azonban teljességgel hiányzott. Minthogy alig képzelhető el, hogy legalább a közvetlen felmenők, közelebbi rokonság levelezését Magyarországon – a kor szokásának megfelelően – nem őrizték volna meg, ennek az lehet a magyarázata, hogy ezt az iratanyagot intim, családi tartalmuk miatt a birtoklevelektől elkülönítve őrizték. Tekintve ifjabbik Lészai Lőrinc és Lészai Lajos guberniumi hivatalnokoskodását és a református egyház kormányzásában játszott szerepét, az úgynevezett magánlevelezés elpusztulása is érzékeny vesztesége a reformkor, az 1848/49. évi események, az önkényuralom és a dualizmus történetére irányuló kutatásoknak.

24 Vö. *Jakó Zsigmond*: Demográfiai folyamatok a Kalotaszegen az újkorban. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Szerk. Buza János. Bp. 2001. 281–292.

A levelesláda tartalmának ismertetését követően szükségesnek látom, hogy az iratokkal együtt őrzött kéziratok közül három kötetre is felhívjam a kutatók figyelmét. Az egyik, bőrkötéssel megtisztelt vaskos kötet stilonarium volt és ezt a címet viselte: *Manuale, cuius prima pars continet Stylum Cancellisticum cum observationibus quibusdam circa censuram mandatorum per me Laurentium Lészai in anno 1775 et 1776 M. Vásárhelyini sub hoc volumine collectorum subversantibus.*

A másik kötet, melyet az utódok, a műfajnak megfelelően, terjedelmes kiegészítésekkel hosszú évtizedeken át új receptekkel egészítettek ki, szakácskönyv volt. Címe így hangzott: *Dósa Anna Máriáé. Lictariumokról és Confectecről való tanuság. Iratott Kálban 1780^{dik} esztendőben.*

Harmadiknak hilibi Gál János guberniumi tanácsos és felesége, makfalvi Dósa Anna, valamint gyermekeik birtoklevelei elenchusának kéziratát említem meg, melyet Sombori Ferenc és Otsai Sámuel hivatalosan kirendelt gubernialis cancellisták készítettek Gál János halála (1804. november 26.) után özvegyének kolozsvári szállásán 1805 elején. Ez az elenchus két egységbe osztva sorolta fel az iratokat. Az első egység 24 fasciculusba rendezve főként Gál János birtokügyeire, kisebb részben a felesége jussán visszaszerzett jószágokra vonatkozó jogleveleket tartalmazott. A 21 fasciculust kitevő második egységben viszont szinte kizárólag Dósa Anna és felmenőinek főként székelyföldi és dél-erdélyi birtokjogaival kapcsolatos iratokat vettek számba. Mindezekből az iratokból azonban 1944-ben az általunk áttanulmányozott levelesládából egyetlen darab se került elő, bár a gorbói birtok és kúria a Lészaiakra a hilibi Gálokról szállott. Gorbón akkor még nem tudták, hogy ennek az elenchusnak az iratanyaga hol található. Engem is csak azóta foglalkoztatott ez a kérdés, mióta tudtam, hogy Magyargorbón minden irat megsemmisült. Úgy véltem, hogy esetleg mégis Gorbón vagy máshol valahol a háború végén vagy az azt követő általános felfordulásban a hilibi Gálok levéltára is elpusztult.

Néhány esztendővel ezelőtt azonban teljesen váratlanul kedvező fordulat következett be a hilibi Gál-iratanyag sorsát illetően. Böződi (Jakab) György szépírónak (1913–1989) az Unitárius Püspökségre végrendeletileg szállt irat-hagyatékában ugyanis felbukkant az egykori Gorbón látott Gál-elenchusnak egy másik példánya és az abba foglalt iratokból a Marosvásárhely környéki Dósa és Gál birtokokra vonatkozóan öt fasciculusnyi. Ebből a hihetőleg a leányág részére készült második elenchuspéldányból az is kiderült, hogy Gál János halála után a levéltár második egységének 21 fasciculusát, a birtokperek folytatása végett, már 1805-ben az elhunyt fia: Gál László vette magához és szállította el. A levéltár első 24 fasciculusa viszont akkor még az özvegnél maradt Kolozsvárott vagy Magyargorbón. Ezeket Gál László csak 1823 után mozdította el innen, miután édesanyjuk halálát követően megosztozott két nőtestvérével. A szintén főkormányászei tanácsosságra emelkedett Gál László 1848 nyarán bekövetkezett halála után a családi levéltár teljes anyagát az ő utódai őrizték valamelyik Marosvásárhely környéki birtokukon mindaddig, amíg, talán 1908-ban, Gál László jogtörténeti vonatkozású kézírataival együtt,

letétként nem bízták az Erdélyi Múzeum-Egyesület őrizetére. Ennek a letétbe helyezett iratanyagnak a most előkerült elenchus bejegyzéseivel való összevetése minden kétséget kizáró módon bizonyíthatta, hogy az Erdélyi Múzeumnak még az első világháborút megelőzően átadott iratanyag azonos azzal a hilibi Gál-archívummal, amelyet 1823 előtt Magyarországon és Kolozsváron őriztek. Ebből következik tehát, hogy ez a családi irategyüttes nem semmisült meg, mert még a levéltárpusztítások időszaka előtt közgyűjteménybe került. Most már csak az anyag régi rendjének szakszerű helyreállítása hiányzik ahhoz, hogy a hilibi Gál-levéltár – másokénál szerencsésebb kalandos útja végén – a kolozsvári Országos Levéltár kezelésében minden kutató rendelkezésére állhasson – reményeink szerint teljesen egykori anyagával.

Megjelent: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf. Kolozsvár 2003. 208–222.

VÁRADI SIRALMAS KRÓNIKA

Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben

A középkori Magyar Királyság keleti tájain az íráskultúra talán legjelentősebb központjának a váradi székeskáptalan keretei között működő hiteleshely tekinthető. Ezért a tudományos kutatások és a levéltárügy szempontjából nem minden tanulság nélkülinek ígérkezik a váradi egyházi levéltárak és kulturális értékek mai helyzetéről szólva röviden felvázolni a siralmas állapotba került történeti forrásanyag létrejöttének és hétszáz éves viszontagságos sorsának történetét is.

Az analfabéta világi társadalom számára szükséges írásos feladatokat a középkorban az egyház erkölcsi tekintélyére alapozott ügynevezett hiteleshelyek látták el. Ezeknek a 13. századtól fogva a mai közjegyzőkéhez hasonló írásos teendőket végző intézményeknek a sorába tartozott a váradi székeskáptalan hiteleshelye is. Az itteni közhitelű írásos tevékenység a Szent László király sírjánál szokásba jött istenítéletekkel kapcsolatosan fejlődött ki.¹ Ezekből a tüzesvas- vagy forróvíz-próbákról felvett jegyzőkönyvekből az 1208–1235 évek anyaga napjainkig fennmaradt. Bár e feljegyzések között már 1215-től kezdődően vannak okleveles formulákban megszerkesztett szövegek, a szakirodalom ma is egy 1250-ben kelt, különálló pecsétes irományt tekint a váradi káptalan legrégebb ismeretes oklevelének.² A jogbizonyító feljegyzések készítésének és megőrzésének, azaz a levéltári gyakorlatnak a kezdetei tehát a váradi káptalan esetében joggal számíthatók a 12. század legvégétől, vagy a 13. század legelejétől.

Az országlakók levéltárának (archivum regnicolare) tekintett váradi hiteleshelyi levéltár anyagának viszonylagos gyors sokasodását csak rövid időszakokra vethette vissza a tatárok 1241–1242. évi pusztítása és a székesegyházban a 14. század végén támadt tűzvész. Az előbbi csapás idején a levéltár még könnyen menekíthető nagyságú lehetett, miként ezt az istenítéletekről vezetett jegyzőkönyvek fennmaradása is sejteti. A 14. századi tűz pusztítása pedig nagy lehetett ugyan, de az íráshasználat rohamos terjedése lehetővé tette a veszteségek pótlását a 16. század közepén bekövetkezett újabb meg-
rázkódításokig. Az 1406 előtti években égve felejtett gyertyától tüzet fogtak a

---

1 Eckhart: Glaubwürdigen Orte 395–543.; *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve. II/3.) Bp. 1930. 121–131.

2 *Varga Árpád*: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Buk. 1980. 25.

sekrestyében felhalmozott egyházi ruhák, deszkából készült polcok és egyéb bútorok, elégték a káptalani birtokokra vonatkozó oklevelek, megsemmisültek az arany- és ezüstkeresztek, liturgikus tárgyak, ékszerek, serlegek, kelyhek, könyvek, képek és egyéb értékek.³ A pusztulás azonban ebben az esetben is részleges lehetett, mert a székesegyház 1557. évi leltárában továbbra is szerepelnek Szent László királynak azok az ereklyéi, amelyeket a tűzvész idején a kiégett sekrestyében őriztek.⁴ A pusztulás részlegességét erősíti az is, hogy a *Regestrum* sem lett ennek a második pusztulásnak áldozata, hiszen Fráter György váradi püspök az itteni eredeti kéziratból nyomtatta ki 1550-ben Heltai Gáspár kolozsvári officinájában.⁵ A váradi káptalani és konventi hiteleshely kancelláriái által kiállított és napjainkig megmaradt oklevelek nagy száma alapján feltételezhető, hogy mindkét váradi hiteleshely levéltára kiemelkedően gazdag irat- és protocollumanyaggal érte meg a reformáció gyökeres változásokat hozó évtizedeit.

Amikor Varkoch Tamás 1557-ben kilenc hónapi ostrom után elfoglalta a váradi várat, a hitújítók diadalmaskodtak a városban, a „németpárti” káptalan felbomlott, a Habsburg királyt választó kanonokok rövidesen elhagyták a várost. A hiteleshelyi szolgáltatásokra és a levéltárak anyagára azonban az új uralomnak is szüksége volt és ezért gondoskodott is működésükről, az iratanyag védelméről. A hiteleshelyi tevékenységet és a levéltár kezelését 1557–1566 között az a 15. század utolsó éveiben létesített Szent István társaskáptalan vette át, amelyik a hasonló nevű váradhegyfoki premontrei konvent örökébe lépett. Ennek tagjai viszont Szapolyai-pártiak lévén, bár a régi hit papjai voltak, folytathatták a székeskáptalan félbeszakadt világi jellegű

3 A vonatkozó szövegrész: „universis autem prelatibus et baronibus cum regnicolis nostris, multis etiam extraneis sit cognitum, qualiter ante annos quosdam elapsos sacristia seu conservatorium eiusdem ecclesie Varadiensis, in qua venerabiles reliquie ipsius gloriosi regis Ladislai, una cum thesauro, videlicet crucibus, calicibus, thecis aureis et argenteis, libris, imaginibus, gemis et paramentis, ornatibus et vocalibus ipsius ecclesie recondita fuerunt antiqua quoque privilegia praetacti capituli super donationibus, libertatibus, gratiis, immunitatibus et iuribus suis emanata, tamquam in loco tutissimo reposita servabantur, inopinati casus eventum, quadam candela ardente in eadem sacristia per oblivionem remanente et tandem inter vestimenta et asserias tabulas inflammata, validus ignis excrevit et cum praedictis universis thesauris, paramentis et bonis ecclesiasticis ibidem habitis, etiam dicta privilegia et litalia monumenta, quod merito nec sine dolore in audientiam revolvitur, combusta et in cineres redacta fuere.” – CD-Hung X/4. 522–523.

4 Caput sancti regis Ladislai in argenteo inclusum et deaureatum cum chorona et serto gymmanti [!] cui ex collo dependet cathenula parva aurea cum pace reliquiae.; Duae manus argenteae deaureatae altera sancti regis Ladislai in cuius digitis sunt quatuor annulli aurei cum saphyris duobus et smaragdo uno.; Altera sancti regis Stephani cui in pollice est unus annulus aureus cum saphyro.; Annulus aureus cum saphyro oblongo, quo usus est sanctus rex Ladislaus.; Bipennis una magna sancti regis Ladislai. – *Mikó Árpád – Molnár Antal: A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557). Művészettörténeti Értesítő 52. (2003) 316. (287–290. sz. tétel), 317. (351. sz. tétel).*

5 *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digetum.* Ed. Joannes Karácsonyi – Samuel Borovszky. Bp. 1903.

teendőit.⁶ Ennek következtében Váradon a hiteleshelyek átvedlése egyházi intézményből fejedelmi, világi hivattalá zökkenőmentesebben ment végbe, mint máshol. Ebben az átmenetben a levéltár is kevesebb kárt szenvedett, mint Kolozsmonostoron vagy Gyulafehérváron. Amíg az utóbbi két helyen, több kísérlet után, csak 1575-ben, a fejedelmi, világi requisitorok kinevezésével oldódott meg a régebbi iratok védelme és használata, addig Váradon mindez fokozatosan és simán, másfél évtizeddel hamarabb megvalósult és ez mintául szolgálhatott az erdélyi két hiteleshely világi szervezetté alakításához.⁷ A váradi hiteleshely változatlanul egyházi jellege azonban 1566-ra olyan különlegessé válhatott, hogy amikor márciusban a tordai országgyűlés a hitűkhöz ragaszkodó katolikus papokat kitiltotta a fejedelemségből, külön törvénycikket hozott a váradhegyfoki társaskáptalan hitbeli színválásáról, majd pedig a decemberi szebeni dieta szintén külön intézkedett a váradi hiteleshely új szervezetéről. Minthogy a káptalan két papja az új hitet választotta, továbbra is ők maradhattak a levéltár és a hiteleshely vezetői.⁸ Ekkor az országgyűlés úgy intézkedett, hogy „a nemességnek igazsága meg ne fogyatkozzék, sőt az Erdélyországnak módjához tartassék. Más két pap, Kanisai János és Foris pap, kik most is ugyanott Váradon vagynak, ezek mellé választassák egy jámbor, tudós és tökéletes ember, az vármegye notariusával egyetemben, kik a leveleket őrizzék, oltalmazzák és minden levél keresésének, kiadásának és törvény szerint való executioknak, az őfelsége parancsolatjára, gondját viseljék és önnön pecsétük alatt a felségnek minden dolgokat híven megírjanak. De privilégiumok kiadása az őfelsége cancelláriájára tartassék. Kiknek őfelsége, az levelek váltságán kívül is, esztendőnként fizetést teszen és őket megelégtíti.”⁹

A fentebb említett 1557. évi székesegyházi leltárból az ott őrzött levéltári és könyvtári anyagra vonatkozóan is szerezhetők eddig ismeretlen, új információk. Például bizonyossá vált belőle az a feltételezés, hogy a szekularizáció során a váradhegyfoki konvent hiteleshelyi levéltárát tényleg egyesítették a székeskáptalani iratokkal és 1557-ben már a székesegyházban őrizték három ládában, egyházi ruhákkal együtt.¹⁰ Ekkorra már sok kulturális értéket, kincset menekítettek a török elől a védettnek gondolt váradi székesegyházba. Többek között a kalocsai érsekség, az egresi cisztercita kolostor, a pankotai főesperesség féltett tárgyait.¹¹ További új adatok előkerülésétől függ, hogy a váradi káptalan hiteleshelyi anyagának vagy a királyi levéltár Budáról ide menekített részének kell-e értelmezni annak a nagy almáriumnak a tartalmát,

6 *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–IV. Nagyvárad–Debrecen 1883–1935. I. 423–428., 441–443.; *Varga Á.*: Váradi káptalan i. m. 24.

7 Jakó: *Instrukciuni* 54–56.

8 EOE II. 302–303., 327.

9 EOE II. 327.

10 *Ibidem* vestes sacrae et privilegia nobilium in tribus ladulis ad capitulum sancti Stephani pertinentes. – *Mikó Á.* – *Molnár A.*: *Inventárium* i. m. 316. (307. sz. tétel).

11 Uo. 310. (47–48. sz. tétel), 311. (83., 86. sz. tétel), 312. (130–135. sz. tétel).

amelyről a leltár azt állítja, hogy a Magyar Királyság levelei és privilégiumai vannak benne.¹² Megtudhatjuk e leltárból azt is, hogy a középkori Várad híres könyvgyűjteményeiből akkor még 494 kötet – köztük gazdagon díszített, drágaköves, ezüst- és aranyveretű kötéses liturgikus codexek – megtalálható volt.¹³ Ezekből a könyvekből előbb Báthory István, majd Báthory Zsigmond fejedelem még 1585-ben is számottevő mennyiséget tudott Kolozsvárra, a szerveződő jezsuita egyetem könyvtárába átszállíttatni.¹⁴ Mindent összefoglalva megállapítható, hogy a török megjelenése és a reformáció viharai ellenére a váradi egyházi gyűjtemények nagyobb veszteségek nélkül jutottak túl a szekularizáción. Bár a vár 1598. évi török ostroma alatt a székesegyház is súlyosan megsérült, az ott őrzött hiteleshelyi levéltárak károsodásáról nem szólnak az adatok.¹⁵ Így még érzékenyebb lett a veszteség, amikor 1660 augusztusában egyszerre semmisült meg minden, amit a magyar íráskultúra a középkor századaiban Váradon teremtett.

A teljes pusztulás ugyan biztos tény, de hogy erre pontosan miként került sor, máig ismeretlen. Ekkor már legalább 12 éve a történetíró Szalárdi János (1601–1666) volt requisitorként a levéltár egyik őrzője, az ostrom idején pedig a védelem polgári vezetője. Krónikájában apró részletekig, szinte naponként megörökíti a végsőkig folytatott harc eseményeit, de a levéltár sorsa felől tájékozatlanságban hagy.¹⁶ Feljegyzéseiből csak annyi derül ki, hogy az iratok az ostrom alatt nem szenvedtek kárt. „Az ország levelei” és a „könyvnyomtatáshoz való eszközök” „két boltban” vészelték át az ostromot. Ezeket a török sereget vezénylő pasa a vár feladásakor lepecsételtette és azt ígérte, hogy onnan három vagy négy nap alatt a rendelkezésükre adandó kétszáz szekéren, a lakosság holmijaival együtt, elszállíthatják.¹⁷ Arról is megállapodtak, hogy „az oskolához, szentegyházhoz tartozó minden eszközök (mellye-

12 Ibidem *almarium magnum, in quo continentur literae et privilegia regni Hungariae.* – Mikó Á. – Molnár A.: *Inventárium i. m.* 317. (345. sz. tétel).

13 *In tecto superiore sacristiae libri maiores et minores, trecenti triginta unum.; Libri in sacristia maiores et minores centum triginta tres.; Missalia duo purpura rubea et celestina obductae et per marginem argenteis fibulis ornata.; Libri maiores graduales cum optima illuminatione conscripti quatuor.; Libri antiphonarum minores similis illuminatione conscripti.; Libri duo gradualles maiores.; Libri antiphonarii minores duo.; Libri preterea diversi in choro existentes sunt decem et octo.; Libri minores in sacristia maiore.; Minores exstantes in toto numero sunt nonaginta sex.* – Uo. 316. (283., 286., 295., 309. sz. tétel), 317. (310–313. sz. tétel), 318. (355–356. sz. tétel).

14 *Jakó Klára:* Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. (1579–1604). (Erdélyi Könyvesházak 16/1.) Szeged 1991. 15.; *Monumenta antiquae Hungariae. I–IV. 1550–1600.* Ed. Ladislaus Lukács. (Monumenta Historica Societatis Jesu, vol. 101., 112., 121., 131.) Romae, 1969–1987. II. 70., 81.; III. 80–81., 275., 303.; *Szilágyi Csaba:* Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588). *TSzle* 44. (2002) 287–288.

15 Röderm Menyhért császári tábornagy tudósítása Nagy-várad 1598-i ostromoltatásáról. Közli: Dudik Beda. *TTár* 1. (1878) 99–116.

16 Szalárdi 583., 616–617., 624.

17 Uo. 616–617., 619., 624.; Vö. *Dombi Lajos:* A nagyváradi vár ostroma. In: *A Bihar megyei Régészeti és Történelmi-Egylet Évkönyve. 1885–1888. Nagyvárad 1888.* 49–57.

ken typographia s a végződésben levő bibliai exemplárok, ahhoz tartozó sok tallért érő papiros, harangok, oskolához tartozó jószág, malom s káptalanbéli minden könyvek s levelek értetnek vala) kezekhez adatván, szabadosan bírasanak.”¹⁸ Amikor azonban a vár feladását követő napon a tényleges kiürítésre került sor, a szabad rablást sürgető katonaság két órát hagyott a kivonulásra. Majd amikor a hitlevélben foglalt ígéreteket próbálták számon kérni a pasától, hogy „az ország levelei is ne maradjanak oda”, azt a választ kapták a menekülők, hogy örüljenek életük meghagyásának.¹⁹

Talán többet tudhatnánk meg a váradi hiteleshelyek iratainak szomorú sorsáról, ha rendelkezésünkre állna az 1660. augusztus 31-én, Debrecenbe érkezésükkor, feltehetőleg szintén Szalárdi által fogalmazott „historia szerinti” beszámolója a történekről a „Szeidy Amotht basa által az várbul Debreczeny városába kísértetett kevés számú nemességének”. Ez a – tudomásom szerint máig kiadatlan²⁰ – emlékirat még 1949-ben is hozzáférhető volt a kutatás számára. Ez a fontos forrás hét sűrűn teleírt ívre terjedt. Mindegyik oldalán jobb fele az események leírását, bal fele pedig azok magyarázatát tartalmazta. A borítékul szolgáló nyolcadik ív harmadik oldalán Várad várának és a törökök támadásának tervrajza volt látható.²¹ Ismét a hétszáz éves váradi levéltárügy mai állapotaira jellemző, hogy a téma szempontjából elsőrangú forrást az iratvédelem mostani illetékesei többszöri kísérletre sem tudták előkeríteni.

A török hódoltság 32 esztendeje alatt az íráshasználat és iratvédelem visszasüllyedt az Oszmán Birodalom színvonalára. Az 1692-ben visszafoglalt város ismét egyházi intézményként feltámasztott hiteleshelye újra onnan kezdhette, ahonnan ötszáz évvel korábban elindult. Ami azonban a következő három évszázadban a levéltárügy területén Váradon történt, bizonyára országunk levéltártörténetének egyik legragyogóbb és legjobban adatolható fejezete. Feldolgozását – sajnos – mégis a remélt kedvezőbb idők kutatóira kell hagynunk, mert levéltárvédelmünk letagadhatatlan szegényére négy évtized alatt sem állította helyre azt az egykori rendet, amelyet maga zilált szét a meggondolatlan átköltöztetéssel és egyéb szakszerűtlen beavatkozásokkal. A jelenleg szakszerűen kutathatatlan káptalani levéltárban rejtőzködő adatok közül tehát az alábbi vázlatához csak azokat használhatjuk fel, amelyek még 1962 előtt bekerültek a tudományos irodalomba.

Mínthogy a hiteleshelyi bevallásokról vezetett jegyzőkönyvek sorozata 1696-tal, a káptalani üléseké pedig 1699-cel kezdődik, ezektől az évektől számítható az új káptalani levéltár képződése is. Ez 1699 őszen még csak ott tartott,

18 Szalárdi 616.; *Dombi L.*: Várad ostroma i. m. 56–57.

19 Szalárdi 617., 624.

20 [Kiadásai: *Nagy Levente*: Szalárdi János emlékirata Várad várának 1660. évi megszállásáról. Irodalomismeret 8. (1997) 70–88.; „Várad várának az pogány török által megh szállásáru ...”. Hasonmás kiadás. Szerk. Balla Tünde – Lakatos Attila. Bp. – Nagyvárad 2013.]

21 *Gyalokay Jenő*: Új adatok a régi Várad helyrajzához. In: Biharvárad. A Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet jelentései. I. Szerk. Peszeki Ferenc. Nagyvárad 1913. 15.

hogy a káptalan elhatározta egy záros láda szerzését az új autentikus pecsét-nyomó és a hiteleshelyi iratok biztonságos őrzésére. Az első évtizedek hiteleshelyi iratanyaga meglehetősen szerény mennyiségű lehetett. Erről tanúskodik az is, hogy az archivum regnicolare 1713-ig terjedő iratai még a századvégi rendezések idején is egyetlen dobozt töltöttek meg. De a püspökség és a káptalan „házi” levéltárának iratait sem különítették el következetesen, hanem évtizedekig együttesen őrizték. Az elenchus szerint 1730 körül mindösszesen 905 iratot számlált a később hatalmasra nőtt két archivum domesticum.²² Bár a levéltár fejlődésének állomásai csak a 18. század végétől fogva ismeretesek, az egyértelműen bizonyítható, hogy az új székesegyház, a püspöki rezidencia és a kanonoki házak építésére vonatkozó tervekben kezdettől szerepelt az az elképzelés, hogy a könyvtár és a káptalani levéltár elhelyezését az új épületegyüttesben oldják meg.²³ Mindkét gyűjtemény végül is a székesegyház szentélyéhez jobbról és balról csatlakozó két-két emeleten hat-hat bolthajtásos teremben nyert elhelyezést. Egyidejűleg az elpusztult régi anyag pótlására is törekedtek. Például 1767-ben Fáy Ferenc kanonok adott be középkori bihari okleveleket. De Belényes város és uradalom régi kiváltságaira vonatkozó okleveleket is a káptalani levéltárba helyeztek át nagyobb biztonság okából.²⁴ A fokozatosan gyűlemlő iratok levéltári rendjének kialakítására valószínűleg csak a székesegyház elkészültét és felszentelését követően, tehát 1780 után kerülhetett sor. Ilyen munkálatokról egyelőre csak annyi állítható bizonyosan, hogy 1786/1787-ben Pongrácz János notariussága alatt készült el két külön kötetben a hiteleshelyi levéltár irataihoz és bevallási jegyzőkönyveikhez a személy- és helynévmutató.²⁵

II. József, a „kalapos király” uralmi rendszere elleni rendi ellenállásnak lett köszönhető, hogy ezeknek az éppen csak elkezdődött rendezési munkálatoknak az élére 1790-ben az a Viser Lipót (1748–1800) került, aki 1773 és 1786 között Bihar vármegye levéltárát rendezte, mintaszerű elenchusokkal, mutatókkal látta el és az akkori ország egyik legképzettebb levéltári szakemberének tekinthető.²⁶ Viser rövid életének minden tiszteletet megérdemlő, legfőbb teljesítménye Bihar vármegye és a váradi káptalan levéltárának rendezése volt. Már a 19. század elején „Bihar vármegyének ritkítható jelességgel elrendelt Leveles Tárjáról” egyik csodálója megállapítja, hogy „az abban található leveleknek rendbetételére s tartására nézve [...] hasonlót [...] a Bihar vármegyei

22 A cím és dátum nélküli kézirat keletkezése azon az alapon valószínűsíthető 1730 körülire, mert ennél későbbi iratok eredetileg nem voltak benne, és mert 1729-ben történt meg az egyház könyveinek az első leltározása is. Az elenchus jelenleg a Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár kéziratárának 1. sz. darabja; *Bunyitay V.: Váradi püspökség i. m. IV.* 182.

23 *Bíró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei.* Bp. 1932. 58., 133.

24 L. hátrébb az 1949. évi jelentés szövegében.

25 Uo.

26 *Jakó Zsigmond: Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról 1785-ből.* LtKözl 28. (1958) 151–172.

Archívumhoz sem talált, sem látott”.²⁷ Korunkat és levéltárügyünket minősíti, hogy 18. századi levéltárkultúránknak ezt a két páratlan értékű műemlékét ma már nem csodálhatjuk mi is. A megyei levéltár régi rendjét a második világháború vihara dúlta szét, a káptalani levéltárét pedig a kommunista rendőrállam levéltárügyet és állambiztonságot összekeverő archivisztikájának gyanakvó korlátoltsága, amikor 1962-ben műemléki, biztonságos környezetéből áthurcolta a váradi vár teljesen lepusztult és halálra ítélt épületébe.

Visert a megyei levéltárból a hiteleshelyi archívum élére az a nagy vihart kavaráó botrány sodorta át, amely azért támadt, mert a vármegye ellenzéki rendjei megtiltották a káptalannak, hogy hiteleshelyi levéltárát, a királyi rendelet értelmében, küldje fel Budára a Helytartótanácsához. Továbbá azt is követelték, hogy a „Horváth nevű tolvaj notarius helyett más alkalmatost tegyen” és erre vonatkozóan a nagypréposttól ígéretet is csikartak ki.²⁸ Ekkor a főispán a megyei nemesség megnyugtatóására Visert javasolta a káptalannak jegyzőül. Minthogy a felbolydult megyei igazgatásból való szabadulás a visszahúzódó természetű és csendes munkát kedvelő Visernek is megfelelt, elfogadta a felkínált állást, leköszönt megyei hivataláról és 1790. március 15-én felesküdt a hiteleshelyi jegyzőségre.²⁹

Új hivatalában Viser éppen olyan nagyszerű emléket emelt magának, mint a megyénél. A vérbeli levéltáros buzgóságával és magabiztosságával mindjárt nekilátott nemcsak a hiteleshelyi levéltár, hanem a káptalan magánlevéltára és egész iratkezelése rendbe szedéséhez. Mindjárt hivatala elfoglalása után sürgette a magánlevéltár rendezését. A következő esztendőben a káptalani ügyésznél, majd pedig a nagyprépostnál lévő levéltári anyag kérdését tette szóvá. Végre 1793-ban sikerült megnyernie a káptalant az egész iratanyagra kiterjedő, nagyszabású rendezési tervéhez. Ennek értelmében Viser vállalta, hogy külön tiszteletdíj ellenében, az eddig csak szemre elrendezett régi hiteleshelyi anyagot teljesen újrarendezi és lajstromozza, a káptalan magánirataiból és birtokleveleiből külön Archivum domesticum-ot, a gazdasági ügyintézés anyagából pedig önálló Archivum oeconomicum-ot alakít.³⁰ Ettől kezdve ez a munka töltötte ki a fokozatosan elbetegesedő Viser hátralévő egész életét. 1797 elejére elkészültek a levéltár céljaira a székesegyházi sekrestyék feletti termekbe Viser által tervezett, ma is látható óriási méretű, szép barokk szekrények, a bécsi „marmorizátorok” készítette rangos kandallók és egyéb berendezési tárgyak, térképtartó fiókos komód. Viser elképzelései a korszerű levéltárról a káptalannál is kezdtek testet ölni.³¹ Fáradhatatlan keze nyomán ez a gazdag forrásgyűjtemény szín-

27 *Peretsényi Nagy László*: A német hiveség, avagy Bécs polgárai a frantz hadban. Nagyvárad 1806–1809. 579–580., 979.

28 *Keresztesi József*: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18. század végén. Pest 1868. 190.

29 VárKáptLt, Prot. tom. 30. pag. 81.

30 VárKáptMlt, Prot. secretales 1793, pag. 31–33. nr. 82.; Prot. sess. capit. 1793. pag. 133–134. nr. 308.

31 VárKáptMlt, Acta polit.-iuridico 1797. fasc. 1. nr. 25.

tén elnyerte már a rendszerét, amikor a halál 1800-ban, az esztendő legutolsó napján, 52 esztendőös korában, váratlanul kiragadta az élők sorából.³²

Viser Lipót a felvilágosodás korának tipikus hivatalnok-értelmiségije volt, családjával együtt. Jogot végzett a nagyszombati egyetemen, melynek teológiai karán testvérbátyja, Ádám professzoroskodott. Tehát művelt közigazgatási hivatalnok és mindenekfelett levéltáros szakember. Gyakorlati rendezőtevékenységéből azonban egy archivisztikai és egy helytörténeti tárgyú kézírata is született, méltó emlékül annak a levéltári iratvédelemnek, mely a 18. századi Magyarországon kibontakozott. Mindkét kézirat korai előfutára a levéltári munka és a vele összefüggő történeti kutatás kérdéseivel tudatosan és szakszerűen foglalkozó irodalomnak. A *Collectio historica ab anno 1721 usque ad 1781* című, terjedelmes, ívrét kézírata 1784 és 1786 között készült és indexszerűen elrendezve, évtizedekre tagolva tartalmazta Visernek a Bihar vármegyei levéltár anyagából (főként a közgyűlési jegyzőkönyvekből és iratokból vett, többnyire egészen szűkszavú, helytörténeti érdekű kijegyzéseit.³³ *Dissertatio systematica de registratione ad tabularia in clytorum regni Hungariae comitatum adplicata* című másik munkájának jelentőségét az adja meg, hogy az irodalom által eddig számba vett anyagban egyelőre legrendszeresebb és legmélyebb betekintést enged a 18. századi megyei levéltári lajstromozók munkájába és használt módszereibe.³⁴ Viser nem a Bihar megyei levéltárban folyó munka ismertetésére törekedett, hanem egy bármelyik vármegye anyagára érvényes és általa ideálisnak tartott, rajzokkal is illusztrált rendszert ír le. Kár, hogy ez az értekezés nyomtatás által, vagy az őt támogató Teleki Sámuel segítségével a Helytartótanács útján annak idején nem jutott el a levéltáraik rendezésével bajoskodó többi megyéhez is. De így, magányosságában is máig ható erővel méltón bizonyítja azt a magas szakmai színvonalat, amelyre a váradi káptalani levéltár, Viser munkájának köszönhetően, a török megszállók kiűzése utáni évszázadban eljutott.

Viserhez méltó utód ugyan nem akadt, de a váradi káptalani levéltárban az általa elindított munkálatok még sokáig az ő elképzeléseihez igazodva folytatódhattak. Például bizonyítható, hogy a hiteleshelyi levéltár *Repertorium actorum regnicolarium* elnevezésű, nyolckötetnyi index-elenchusa 1817-ben készült el Tokody József káptalani jegyző felügyelete alatt. Ugyancsak Tokody jegyzősége idején valósult meg két kötetben a házi levéltár repertórium, egy másik kötetben pedig ennek az indexe. Ekkor már külön lajstromozó cancellista, Barlanghi Vince segítette a jegyzőt levéltári munkájában. Az egyelőre ismeretlen utódok évtizedeken át, talán egészen 1848-ig, folytathatták a Viser által megálmodott levéltári rend kiépítését. Mindenesetre a 19. század első fe-

32 Váradolaszi plébánia levéltára, Prot. defunctorum. Tom 1. pag. 288. nr. 100.; VárKáptMlt, Acta polit.-iuridico 1801. Fasc. 1. nr. 1.

33 *Jakó Zs.*: Viser i. m. 154.

34 Eredetijét a marosvásárhelyi Teleki Téka őrzi 1139. sz. alatt. Nagyjából egykorú másolati példánya megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában 3444. fol. lat. jelzet alatt.

leben lett a káptalani levéltár rendje végleges és annyira szilárd, hogy az 1919 utáni első földreform következményei a gazdálkodásban és az igazgatásban is csak réseket vágtak benne, de megbontani nem tudták, mert ismerték és elismerték értékét. Amikor 1949 augusztusának első napjaiban a Román Akadémia kolozsvári Történeti Intézete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület tájékoztatására a váradi levéltárak és könyvtárak új helyzetét és háborús károsodásait felmérő alább idézendő jelentésem anyagát gyűjtöttem a helyszínen, a káptalani levéltárat érintetlenül még abban a rendben találtam, mint ahogyan az 1930-as években végzett kutatásaim során megismertem. Ezt a kommunista szakszerűtlenség által később elpusztított egykori rendet örökítik meg akkori jelentésem alábbi sorai:³⁵

„A székesegyháznak a Kanonoksor felőli oldalbejáratánál levő sekrestye feletti két szinten három-három boltozott teremben nyert elhelyezést a káptalan levéltára. E helyiségeket az építők már a 18. század közepén levéltári célra alakították ki és bútorozták be. Így talán páratlan műemléke a magyarországi, 18. századi iratvédelemnek. A mennyezetig érő záros levéltári szekrények, a felek fogadására, a hiteleshelyi írásosság lebonyolítására is szolgáló közbülső terem szürke márványt utánzó kandallója ma is hűen közvetíti a barokk kori ízlést olyan eleganciával, hogy tulajdonképpen idegenforgalmi különleges látnivalóként kellene hasznosítani. Mindkét levéltári szintet az oldalbejáratnál szembeni szűk csigalépcsőn lehet megközelíteni. A lépcső és a szintekre vezető robusztus kovácsoltvas rácsok hamisítatlan történeti hangulatot keltenek a látogatóban.

Az egymásba nyíló első emeleti három helyiségbe belépve, a legrégebbi levéltári anyag elhelyezése a legbelső szobának a Kanonoksorra és a székesegyház mögötti kertrészletre néző két ablak közötti hátsó falra felállított, kulccsal zárható, polcosított, impozáns méretű szekrényben kezdődik. Ebben a teremben hét darab, mindenben azonos barokk stílusú iratszokor övezi a falakat.

Az első szekrény a káptalan hiteleshelyi anyagát tartalmazza 28 darab, szintén kulccsal zárható fadobozban. Az állag neve: *Archivum regnicolare*.

35 A helyszíni ellenőrzés során készült jegyzetek és a jelentés nyersfogalmazása a szerző tulajdonában található. A jelentés keltezését a szerző által Szabó Klementina váradi egyetemi hallgatóhoz Kolozsvárról 1949. július 31-én intézett alábbi levél teszi lehetővé: „Válaszát köszönöm, úgy látom azonban, hogy nem értette meg, pontosan miről van szó. Nem itt, Kolozsvárt vizsgáljuk meg a levéltárak állapotát, hanem Máramaroszigettől kezdve le Brassóig, ahová csak eljuthatunk. Persze nem ugyanazok mennek mindenhová. A jövő hét vége felé szeretnék átmenni Váradra szemlére [...] Helyi ismeretsége révén szíveskedjék informálódni, hogy a r. kat. püspöki, káptalani, a megyei, a városi, a volt premontrei gimnáziumi levéltár megtekintésére kitől kell engedélyt kérni. Érkezésem után egy percet sem szeretnék ilyen érdeklődéssel elvesztegetni. A megismerésben, leírásban természetesen Maga is velem tartana, mert szükségem van segítségére. Főként az utóbbi három levéltárnak járjon utána, mert az előbbiekhöz van nekem is ismerettségem. Szemlélnk hivatalos jellegű – ami az anyag tudományos értékét illeti. Adminisztratív tekintetben természetesen semmi közünk hozzá, hogy mit csinálnak. Gyors választát várja. J. Zs.”

Anyaga 1449. évi keltezésű eredeti oklevéllel kezdődik, és az 1713 előtti iratok egyetlen fadobozba beleférnek. Ezt a régi levéltárnak Várad török kézre kerülését követő teljes pusztulása, a vidéknek csak 1692-ben történt felszabadítása, illetve a kuruc szabadságharcjal járó háborús bizonytalanság magyarázza. Az Archivum regnicolare a hiteleshelyi intézmény megszüntetéséig, azaz 1873-ig tartalmaz a 19. században már évről évre csökkenő számban iratokat.

Az első számú fadobozban az alábbi, eredeti középkori és kora újkori oklevelek találhatók:

1449. Gara László nádor a Bihar megyei Adon birtokra vonatkozóan oklevelez. Eredeti, papíron.

1459. Mátyás király Chathar-ra (Bihar vm.) vonatkozó oklevele. Eredeti, papíron.

1469. A váradi káptalan – Mátyás király parancsára – átírja (?) a leleszi konvent Helmec birtokkal kapcsolatos relatioját. Eredeti, papíron.

1481. Mátyás király a Szabolcs megyei Kereszthur-ra vonatkozó oklevele. Eredeti, papíron.

1496. Szapolyai István nádor Paan, Kanyar, Ungtelek, Veresmart birtokkal kapcsolatos oklevele. Eredeti, papíron.

1500. II. Ulászló király Mikepércsre és Csongrád vármegyei birtokokra vonatkozó oklevele. 1714. évi átirat.

1507. II. Ulászló király Zaránd vármegyei birtokokkal kapcsolatosan oklevelez. Eredeti, papíron.

1528/1536. I. János király Bihar várossal kapcsolatos közjegyzői oklevelet ír át és erősít meg. Eredeti, hártyán.

1625. november 26. II. Ferdinánd király címeres nemeslevele Wisser Oswald és felesége: Valpach Mária részére. Eredeti, hártyán.

Fontosabb darabok az első szekrényben található lajstromozatlan anyagból:

1561. július 16. I. Ferdinánd király címeres nemeslevele Homonnai Chereniczky Pál részére. Eredeti.

1563. december 13. I. Ferdinánd király címeres nemeslevele Darwassy Ambrusnak, a Pankotha-i vár praefectusának. Eredeti.

1573. május 31. Báthory István fejedelem a Torda vármegyei Eghazfalvára való Pribék Jánost megnemesíti. Eredeti.

1595. Rudolf király Som Lőrincet és Jánost megnemesíti. Eredeti.

1599. január 10. Báthory Zsigmond fejedelem megnemesíti Chiakanios alias Varadi Mártont és remekbe kivitelezett, reneszánsz címereslevelet állíttat ki neki. Eredeti.

1600. március 21. Rudolf király Uyhel-i Szabó Jakabot megnemesíti. Eredeti.

1608. január 3. Rákóczy Zsigmond fejedelem több csatári, püspöki, váradi, pogányhodosi, kárándi vitézt a váradi várhoz szolgáló gyalogpuskássá (pixidarius) tesz. Eredeti.

1629. június 29. Bethlen Gábor fejedelem címeres nemeslevele szoboszlói Eszeni András és felesége: Kerékgyártó Anna részére. Eredeti.

1722. december 5. III. Károly király megnemesíti Ballibany Tódort, Jakabot és Jánost. Eredeti.

1735. szeptember 20. III. Károly király címeres nemeslevele Kebell László és felesége: Sebessi Erzsébet részére. Eredeti.

1753. július 30. Mária Terézia királynő megnemesíti a szamosújvári (Armeniopolis) Nóvák Kristófot, Jakabot, Mártont és Mánuel. Eredeti.

1762. július 26. Mária Terézia királynő megnemesíti az erzsébetvárosi örömeny Lukács Jakabot. Eredeti.

1763. Lotharingiai Ferenc megnemesíti Gaspar Paul von Ehrenfelst. Eredeti.

A hiteleshelyi levéltár protocollumvezetést megelőző időbeli anyaga hét dobozt tölt meg és körülbelül 340 darab iratot számlál. Ezt követően a repertóriumok csak a protocollum megfelelő lapjaira utalnak.

A második szekrény első és második polcát a *Diaetalia* elnevezésű állagot alkotó országgyűlési iratok töltik meg 74 kötegben, az 1728/9. évi országgyűléstől 1848-ig terjedően. Az állag anyaga 1790-től kezdődően különösen gazdag.

Ugyancsak a második szekrényben, annak harmadik polcán nyertek elhelyezést a káptalani birtokok úriszékeinek 49 kötetet megtöltő jegyzőkönyvei (*Protocolla sedium dominalium*) az 1775–1848 közötti időszakból. Ezekhez csatlakozik ugyanezen a polcon (nyilvánvalóan utólagos átrendezés eredményeként) a hiteleshely előtt 1696–1848 között tett bevallásokról készült jegyzőkönyvek (*Protocolla actorum regnicolarium*) 43 kötetének sorozata.

Szintén a második szekrényben, a negyedik polcon az alábbi segédletet állottak a kutatók rendelkezésére részint a hiteleshelyi anyaghoz, részint pedig a káptalani és püspöki birtokok jogbizonyítékaihoz, illetve a káptalani üléseken tárgyalt ügyekben hozott döntésekhez. A *Repertorium actorum regnicolarium* nyolc kötete 1817-ben készült el Tokody József káptalani jegyző felügyelete alatt és a hiteleshelyi levéltár 1696–1807 között keletkezett iratai közötti kutatásban ad eligazítást. Ezek a kötetek index-elenchusok és egyaránt utalnak mind a protocollumokra, mind pedig magukra az ügyiratokra. Évenként újrakezdődő számozással a protocollumbeli bejegyzés száma szolgál jelzetként az iratokhoz. Pongrácz János notariussága idején, 1786/1787-ben, egy-egy kötet *Index localis* és *Index personalis* is készült az anyaghoz. Ugyanitt található egy kötetben index az 1793–1807. évi anyaghoz, mely talán előmunkálat vagy első kísérlet lehetett az előbb említett Tokody-féle repertórium mutatójához.

A *Repertorium litteralium instrumentorum in sacristia interiori existentium* a káptalan és részben a püspökség birtokai jogvédelmének volt fontos eszköze. Az ebben szereplő legkorábbi oklevél 1387-ben kelt. Ugyanitt őrizték 13 kötetben az 1790–1862 között tartott káptalani ülések anyagáról tájékoztató segédletet, melynek címe: *Repertorium actorum capitularium politico-iuridico-*

rum. Ezek az üléseken főként gazdasági kérdéseket tárgyaltak, de iskolai és kulturális ügyek is gyakran előfordultak. Ehhez a sorozathoz kapcsolódik a *Protocolla sessionis capituli* 1790–1915 időközből való 123 kötete. Az 1766–1790 közötti időben készült nyolc kötet jegyzőkönyv megmaradt ugyan, de ezeknek az éveknek iratait egyelőre nem találtam meg.

A harmadik szekrényben a káptalan központi pénztárának és az alapítványi pénztárnak 18–19. századi rendezetlen és lajstromozatlan iratai találhatók.

A negyedik szekrényt a nagypréposti javadalomhoz elkülönített tizenkétezer holdas birtokrész levéltárának anyaga tölti meg, részben lajstromozott, részben rendezetlen állapotban. Az 1790-es évektől fogva a csomókhoz mellékelt elenchusok segítségével könnyen kutatható. A lajstromozatlan anyag is egykorú csomózásban van, szinte érintetlenül, ahogy az adminisztrációból átkerült a levéltár őrizetébe. Tehát nagyon könnyűszerrel végleges rendet lehetne adni ezeknek a csomóknak is. Valójában azonban jelenlegi állapotában is kutatható némi nehézség árán.

Az ötödik szekrény polcait fent az 1901–1912 közötti káptalani ülések iratai, lentebbi részét pedig az *Acta urbarialia* elnevezésű állag anyaga tölti meg és szolgál gazdag információs anyaggal az úrbéri kérdéseknek az egyházi uradalmakban történt rendezése felől.

A hatodik szekrény anyagának elhelyezése is átgondolatlan, hirtelen átcsoportosításról árulkodik. A felső polcokon az 1913–1941 közötti időben tartott káptalani ülések iratai vannak, lentebb viszont a káptalani jogtanácsosok, ügyvédek működésével kapcsolatos iratok találhatók a *Fiscalia* elnevezésű állagban. Az anyag rendezetlennek tekinthető, noha bizonyos tárgyi csoportosítás nyomai felismerhetők benne. Kérvények (*Instantiae*), jelentések (*Relationes*), polgári és bűnügyekben tett ügyvédi szakvélemények találhatók benne a 18–19. századból.

A hetedik szekrényben fent a jótékonyági pénztár 18. századi számadáskönyve és az alapítványi pénztár iratainak egy másik, szintén rendezetlen része várja a kutatókat. Ezeknél azonban kétségtelenül nagyobb érdeklődésre számíthatnak a szekrény alsó polcain tárolt hagyatéki iratok, melyekből legkülönbözőbb információk nyerhetők mind az elhunyt kanonokok jellemére, műveltségére, mind pedig magára a székeskáptalanra mint testületre, mely annak idején a helyi társadalomnak egyáltalában nem érdektelen, hanem igen fontos, meghatározó eleme volt.

A negyedik és ötödik barokk szekrényóriás között szerénykedik a káptalani levéltár berendezésének legrégebbi bútordarabjaként egy kis tölgyfa szekrényke, melyet a káptalan magánlevéltárának elhelyezésére készítettek. Erről a szekrényke tetején ma is olvasható *Archivum domesticum capituli MVa-radiensis 1797* felirat tájékoztató. E kedves, muzeális bútordarabban jelenleg a káptalani jegyzőkönyvek 141 kötetet számláló sorozata található 1699-től kezdődően 1921-ig. E kötetek, tartalmuk szerint, valójában három sorozatra oszlanak. Ezek elnevezése: *Protocollum sessionis*, *Protocollum secretale* és *Protocollum politico-iuridicum*. Mindegyik tárgykörhöz jó mutatók készültek és így igen könnyen kutathatók.

Még mindig a legfelsőbb teremben, középen, külön erre a célra kialakított 18. századi, csinos, zárható komód áll, melyben a káptalani birtokok 18–19. századi kéziratos térképeit őrzik különleges gonddal és a legmegfelelőbb módon. Ugyanitt tárolják a káptalan legkülönbözőbb építkezéseire készült tervrajzokat. E gyűjtemény szintén páratlan értékű Romániában, igen ritka, sajátos forrásanyagot képvisel, mely különleges védelmet érdemel, mert nemcsak az építészettörténet és technikai fejlődés kutatóinak, hanem távoli vidékek helytörténészeinek is egyedi fontosságú információkkal szolgálhat. Ehhez az anyaghoz is jó repertórium tartozik.

A közbülső termet az építetők eredetileg hiteleshelyi irodának és a levéltáros munkaszobájának szánhatták, mert fűtést is biztosítottak benne, a már említett igényes kivitelű kandalló bizonyossága szerint. Ezt a helyiséget csak később, az iratanyag gyarapodásának ütemében alakították át tárolóhelyiséggé.

Itt is a Kanonoksor felőli ablaktól számítva, a legfelsőbb szobától elválasztó fal mellettiekkel kezdődik a szekrények számozása.

Az első szekrényben az *Acta antiqua capituli cathedralis ecclesiae Magno-Varadiensis* elnevezésű állag található a Viser Lipót levéltáros által kialakított feliratú kartonlapokba csomózva. A kutatást ebben az esetben is kitűnő index teszi könnyűvé a 85 fasciculusnyi anyagban. 18. század előtti irat csak elvétve található benne és az is többnyire átiratban. Ez az állag is a káptalan birtokjogi levéltárának a része. Itt található birtokonként rendezve a káptalani jószágok urbáriumai, 1770 körüli időktől fogva már nyomtatott lapokra írva egységesített szövegezéssel.

A második szekrényben tartalmilag az előbbi állaghoz kapcsolódó *Acta politico-iuridica capituli cathedralis ecclesiae Magno-Varadiensis* sorozatnak a harmadik és negyedik szekrényre is átterjedő iratai találhatóak. E terjedelmes birtokigazgatási anyag 1790-től kezdve évenként egy, majd fokozatosan évi két fasciculussal gyarapodott. A második, harmadik és negyedik szekrényben, együttvéve, az előbbi jellegzetes kötegelésben körülbelül kétszáz csomónyi irat található és időben az anyag körülbelül 1866-ig terjed. Később alaposabb vizsgálódás valószínűleg igazolni fogja azt a feltevést, hogy ezeknek az iratoknak a segédlete az előző terem második szekrényében tárolt *Repertorium actorum capitularium politico-iuridicorum*.

Az ötödik és a hetedik szekrénybe, valamint a hatodik felső polcain nehezen áttekinthető összevisszaságban rendezetlen iratanyagot zsúfoltak be. Felszínes vizsgálat alapján úgy látszik, hogy zömük az 1866 utáni időszakban tartott káptalani üléseken előforduló ügyekkel kapcsolatosan keletkezett.

A történetkutatók körében az előbbieknél bizonyára nagyobb érdeklődést válthat ki a hatodik szekrény öt alsó polcán elhelyezett *Instrumenta litteralia jura capituli cathedralis ecclesiae Magno-Varadiensis concernentia* elnevezésű levéltártest, melynek ötvennégy fasciculusban elrendezett anyaga a káptalan birtokjogi iratainak legrégebb darabjait foglalja magában. Ennek a történettudomány, a birtoktörténet és a jogvédelem szempontjából kiemelkedő fontosságú iratanyagnak a segédlete jelenleg messze elbitangolt az iratoktól. Ezt az

érdeklődő kutató most a legbelső, szomszédos terem szekrényében találhatja meg. E segédlet címe: *Repertorium actorum archiui domestici, 1–2. Sub directione Josephi Tokody, Vincentio Barlanghi cancellista notario regestrante*. Ehhez csatlakozik egy index. Az előbbi *Repertorium* is valójában index-elenchus és a káptalan birtokaira vonatkozó joglevelek felől tájékoztat falvankénti beosztásban is. Anyaga főként 18. századi, de sok benne a korábbi átírat is.

Tekintve a törökjárta területek erős megfogyatkozását a Mohács előtti írás emlékekben, az alábbiakban darabról darabra felsoroljuk azokat az okleveleket, amelyek különösebb keresés nélkül kézbe kerültek az iratokkal való futólagos ismerkedés során. Persze csomóról csomóra haladva még további oklevelek is előkerülhetnek ebből az állagból.

A 14. fasciculusban elsősorban Belényesre és tartományára vonatkozóan a következő oklevelek találhatók:

No. 2. 1396. A nyitrai káptalan jelentése (?) Zsigmond király iktatási parancsára Hynyeren (Nyitra vm.) és Ryblyen (Trencsén vm.) birtokkal kapcsolatosan. Eredeti, hártján.

No. 12. 1326/1355. I. Lajos király átírja I. Károly király Zuhna (in cottu de Zounok, in vicinitate Syma et Gyur), valamint Turpaztoh birtokkal kapcsolatos oklevelét. Eredeti, hártján.

No. 14. 1495. szeptember 3. Domokos váradi püspök Belényes város szőlőtermesztésének előmozdítása érdekében oklevelez. Eredeti, hártján.³⁶

No. 15. 1478. június 22. János váradi püspök Belényes város szőlőtermesztésének előmozdítása érdekében oklevelez. Eredeti, hártján.³⁷

No. 16. 1446. János váradi püspök megerősítve átírja elődjei által 1422-ben és 1436-ban Belényesnek és vidékének adott kiváltságokról szóló okleveleit. Eredeti, hártján.³⁸

No. 17. 1491. július 11. Bálint váradi püspök Belényes város szőlőtermesztése érdekében oklevelez. Eredeti, hártján.³⁹

No. 18. 1503. október 21. György váradi püspök megerősíti a Belényes vidéki román papoknak elődei által adott kiváltságokat. Eredeti, hártján.⁴⁰

No. 19. 1454. V. László király Belényes város javára oklevelez. Eredeti, hártján.

No. 20. 1448. János váradi püspök Belényes város javára oklevelez. Eredeti, hártján.

No. 21. 1548. április 15. Fráter György váradi püspök megerősítve átírja Belényes-vidék 1451. évi és elődei által 1491-ben, 1503-ban és 1519-ben adott kiváltságleveleket. Eredeti, hártján.⁴¹

36 Vö. *Bumjítay V.*: Váradi püspökség i. m. I. 337–338.

37 Uo. III. 357–358.

38 Uo. III. 356–357.

39 Uo. III. 357.

40 Uo. III. 349–350.

41 Uo. II. 300–304.

No. 22. 1495. Domokos váradi püspök megerősítve átírja Belényes-vidék 1451. évi és 1491-ben elődje által megerősített kiváltságleveleit. Eredeti, hártván.⁴²

No. 13. 1423. Zsigmond király Zada (Pest vm.) és Galsa (Nógrád vm.) birtokra vonatkozó oklevele. Eredeti, hártván. (A később előkerült 13. sz. pótlására én helyeztem ide!)

No. 13/a. 1513. Perényi Imre nádor Belényesre és vidékére vonatkozó oklevele. Eredeti, hártván.

Az 51. fasciculust azok a középkori oklevelek emelik ki a többiek közül, amelyeket Fáy Ferenc kanonok, káptalani helynök adott be 1767-ben a káptalani levéltárba. Ezek többsége a Bihar vármegyei Görbeddel kapcsolatos, de néhány más bihari birtokra vonatkozó is akad közöttük. Minthogy később kerültek be a káptalani levéltárba, máig jelzetlenek maradtak ezek az oklevelek. A középkori eredetiek jegyzékét a következő felsorolás tartalmazza:

1397. Bebek Detre nádor Bagamer, Gymolth és Szentmiklós birtok cseréjével kapcsolatosan 1255., 1348., 1359., 1361. és 1364. évi okleveleket ír át, illetve tartalmilag említ. Eredeti, hártván.

1351. május 5. Miklós nádor a Bihar vármegyei Gurbeed birtokkal kapcsolatosan oklevelez. Eredeti, hártván.

1355. László császmái prépost, kápolnaispán Jánosd és Görbed birtokkal kapcsolatos oklevele. Eredeti, papíron.

1371. A váradi káptalan Kistelek és Görbed birtokra vonatkozó oklevele. Eredeti, papíron.

1376. A váradi káptalan Cherepes nevű Bihar vármegyei birtokra vonatkozó oklevele. Eredeti, hártván.

1391. A váradi káptalan Görbedre vonatkozó oklevele. Eredeti, papíron.

1402. A váradi káptalan oklevele a Bihar megyei Cherepes birtokról. Eredeti, papíron.

1406. Bihar vármegye oklevelének töredéke bizonyos bihari birtokról. Eredeti, töredék, papíron.

1407. A váradi káptalan Görbedre vonatkozó oklevele. Eredeti, hártván.

1411. november 8. Garai Miklós nádor oklevele a Bihar vármegyei Konyár birtokra vonatkozóan. Eredeti, papíron.⁴³

1435. A váradi káptalan Görbedre vonatkozó oklevele. Eredeti, hártván.

1510 (?) A váradhegyfoki hiteleshely Bihar megyei birtokra vonatkozó oklevelének töredéke. Eredeti, papíron.

Végül meg kell említeni, hogy az első szint egymásba nyíló három helyisége közül az első, ahova a látogató a csigalépcsőről belép, jelenleg nem hasznosul a levéltár számára. Az itteni szekrényekben (használatból kivont?) különféle egyházi ruhákat tartanak.

42 Vö. *Bunyitay V.*: Váradi püspökség i. m. I. 337–338.

43 Vö. ZsOkI III. 1170. sz.

A második szinten a lentebbiekkel azonos méretű és elosztású egymásba nyíló három helyiség található. A két szint között csupán annyi a különbség, hogy a második szint termei alacsonyabbak az alattuk levőknél, nem padlózottak, hanem nagyméretű téglalapok alkotják a járófelületet. Ezeket a termeket eredetileg a káptalan uradalmaival kapcsolatos gazdasági iratok elhelyezésére szánták, de napjainkra (talán az 1924-es földreformot követően) a felszámolódtott püspökségi gazdaságok iratanyagából is került ide őrzésre. Ebből pedig – sajnos – a két hasonló természetű, tartalmú iratanyag keveredésére támadt alkalom. Ennek a kezdeti jelei máris mutatkoznak.

A régebbi iratok ezen a szinten is a bejárattól legtávolabbi, legbelső (azaz a harmadik) teremben nyertek elhelyezést. Az egyházi nagybirtok gazdasági vezetésének írásos gyakorlata a 18. századi hosszas béke évtizedeiben bontakozott ki. A legrégebb ilyen emlékek a *Rationes officiolatus capituli Magno-Varadiensis oeconomicae* elnevezésű terjedelmes levéltártestben található. Ennek anyaga 1730-ban kezdődik, 325 testes fasciculusból áll, melyeket az azonos kiállítású és feliratú kartonborítóból kitetszően még Viser Lipót rendezett el jegyzősége idején. Az időrendbe szedett iratok 726 számozott alegységben sorakoznak a csomókban. Az alegységek is nagyszámú iratot foglalnak magukba. A 35, 40, 45, 50 cm vastagságú fasciculusokban általában egy vagy két numerus anyaga található. Talán 1751-től kezdődően már nem időrendben, hanem tisztartóságokként (provisoratusokként) rendezve őrizték a sorozat anyagát, melynek fasciculusait, valószínűleg az 1830/40-es évektől fogva, *A nagyváradi latin szerzetes káptalan uradalmi gazdatiszttségének számadásai* felirattal címkézték. A rendezett számadásanyag a 390. sz. kötettel és az 1028. sz. köteggel, a rojti ispánság 1875/78. évi elszámolásával végződik. Az 1860-as évektől kezdődően azonban a túlságosan testes kötegek rendje már nem tökéletes.

Ennek a mezőgazdaság-történet szempontjából kiemelkedő, erdélyi viszonylatban pedig egyedülálló fontosságú levéltártestnek az eredeti rendje körülbelül a dualizmus koráig nagyjából érintetlennek látszik. Az úrbériség megszűnése azonban már ezt megelőzően is kezdte éreztetni hatását lazaságok alakjában az iratvédelem területén. A fasciculusok méreteit akkorára fokozták, hogy azok szinte kezelhetlenekké váltak, közülük némelyek szétestek és rendjük megbomlott. Az újabb évtizedek számadásai jelenleg a legbelsőbb terem egyik sarkában a kövezetre és a terem közepén lévő állvány alsó polcain minden rendezés nélkül, ömlesztve vannak felhalmozva. Ez az áttekinthetetlen irattömeg, szűrőpróbáink szerint, az 1920-as évek elejéig, bizonyára a földreform lezárulásáig terjed.

Szintén a belső teremben, a Kanonoksor felőli ablakok közti állványon található az *Actorum decanarium capituli catedralis ecclesiae Magno-Varadiensis fasciculi* elnevezésű sorozat 48 kötegre terjedő iratanyaga, többségében az 1793–1798-as évekből, melyhez nagyon pontos egykorú repertórium is készült.

Ugyanezen az állványon található a *Protocollum sessionum capitularium oeconomiarum* elnevezésű sorozat gondosan bekötött jegyzőkönyvei, melyek a gazdasági adminisztráció legfontosabb anyagát tartalmazzák egyre

testesebb kötetekben az 1801–1879 közötti időszakból (1826-tól kezdődően a közbülső teremben van több kötet). Tartalmilag ehhez a sorozathoz csatlakozik az *Acta et protocolla sessionum capitularium oeconomiarum anni* elnevezésű állag. Ennek 1801-ig visszanyúló anyaga a közbülső terem első bejárata melletti állványon kezdődik és halad a terem közepéig körülbelül 180 köteggel. E sorozat neve 1830-tól kezdődően: *Actorum oeconomicorum fasciculus anni* és évenként 3–4 köteggel volt a gyarapodása. 1861-ig 1500 számított alegységet különböztettek meg a sorozatban, mely a fal mellett a terem közepéig halad, majd 1862-től 1888-ig a terem közepén lévő állványon folytatódik.

A nagypréposti javadalomhoz tartozó külön uradalom gazdasági iratai is a közbülső teremben találhatóak. Számottevő mennyiségű irat maradt meg az 1830–1836 közötti időszakból. Ezeknek jegyzékük is van. Megmaradt a gazdaság 1838. évi pénztárnaplója, a személyzet fizetésjegyzékei, a vadászatokon elejtett vadakról és madarokról 1866-ig vezetett kimutatások stb. A legkülönbözőbb gazdasági nyilvántartások közül a kutatók különös érdeklődésére számíthatnak azok a jegyzőkönyvek, amelyekbe az úrbéres telkek és külső tartozékaik eladásáról szóló szerződéseket és adatokat vezették be az 1837–1848 közötti évtizedben.

A bejáratnál lévő kisebb (első) szoba állványzatának polcain felhalmozva, valójában ömlesztett állapotban, nagy tömegű, rendezetlen iratanyag található, amelyben úgyszólván mindenféle tárgyú és korú iromány előfordulhat, de – amennyire megállapítható volt – meghatározó többségüket a káptalani uradalmak gazdálkodásának 1880–1919 közötti iratanyaga teszi ki.

A káptalani levéltár helyzetének felmérését követően arról tájékozódtam, hogy a székeskáptalan könyvtára miként vészelte át a háborús időszakot és a társadalmi átalakulás legagresszívebb korszakának kezdeti heveny éveit.

E könyvtár – az eredeti tervek szerint – a székesegyház szentélyéhez a püspöki palota felőli oldalon csatlakozó sekrestye feletti két szinten lévő három-három egymásba nyíló helyiségben nyert volna nagyon biztonságos, száraz, megfelelő elhelyezést. E termék mérete, elrendezése pontosan azonos a másik oldalon lévő levéltári helyiségekével. Itt is a csigalépcsőről csak erős vasráccsal elzárt, téglalapokkal borított járósíntű, egymásba nyíló három teremből álló könyvraktár a második emeleten, kandallós olvasóterem és további raktártér a gyarapodás befogadására az első emeleten szolgált volna a könyvtár céljait. Talán a püspöki könyvtárat is itt akarták elhelyezni eredetileg. Az igényes elképzelést azonban a történelem keresztülhúzta és a könyvtár fejlődése megakadt, mielőtt a második emeleti helyiségeket kinőtte volna.

A második emeleti bejáratától jobbra eső falon 18–19. század fordulójáról való két régi könyvszekrény, a balra eső hosszabb falon egyszerű faállványzat alkotja az első terem bútorzatát. Az itt tárolt anyag azt mutatja, hogy a szoba inkább könyvraktár, mint könyvtár. A bal oldali falnak támaszkodó állványokon ugyanis a püspökség kiadványai sorakoznak több

példányban (Borovszky–Karácsonyi *Várad Regestruma*, a várad káptalan középkori statutumai Bunyitay gondozásában stb.). Mellettük a 19. századi magyar egyháztörténet-írás reprezentatív kiadványai több példányban (*Monumenta Vaticana Hungariae*, *Pannonhalmi rendtörténet*, *Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából*, Karácsonyi János, Bunyitay Vince és Ortvay Tivadar különböző munkái, Veress Endre *Fontes rerum Hungaricarum* és *Fontes rerum Transsylvanicarum* sorozatainak kötetei, különböző számú többes példányban). Mellettük a könyvtár duplumaiként elkülönített könyvek is több polcot megtöltének.

A tulajdonképpeni könyvtár a két belső teremben van elhelyezve 19. század első feléből való csinos, de díszítetlen faállványokon és teljesen bolygatatlannak látszik. A könyveket borító vastag porréteg is arról tanúskodik, hogy a háború és az azt követő viharok nem érintették a könyvtárat. A kiszáradt bőrkötések kezelése, az egész állomány portalanítása és kitisztogatása olyan sürgős és hasznos feladat lenne, amit a jelenlegi nyomorúságos körülmények között is el kellene és el lehetne végezni a későbbi nagy károsodás megelőzése érdekében.

A gyűjteménynek 1842/1843-ban készült leltára van, melyben körülbelül 4000 mű szerepel. Bunyitay Vince kanonok, könyvtárossága idején, talán 1890 táján, elkezdte a könyvek cédulakatalógusának elkészítését. Ez a cédulaanyag azonban olyan állapotban van, hogy az sem tisztázható, meddig jutott el a katalogizálás és veheti-e valami hasznát a kutatás, mert a munkálatok Bunyitay halála (1915) után végleg félbeszakadtak. Felületes áttekintés alapján úgy látszik, hogy a gyűjtemény zömét ma már muzeális értékű latin, német nyelvű, elavult teológiai művek teszik ki. Az egyháztörténelmi és Magyarország történetére vonatkozó régi forráskiadványai azonban ma is használhatók, sőt egyenesen hézagpótlók és Váradon máshol talán meg sem találhatók. Úgy véljük, hogy a török hódoltság után újjászületett Nagyvárad könyvkultúrájának ma már a káptalani könyvtár az egyetlen többé-kevésbé sértetlenül megmaradt könyvtári műemléke, melyet a város mai lakói is ennek megfelelően fognak megbecsülni és óvni.”

Amikor 1949 augusztusának elején a fenti beszámolóhoz a helyszínen gyűjtöttem az anyagot, Váradon a fél város ismerte és tárgyalta a püspöki könyvtár és uradalmi levéltár pusztulását, a görög kommunista menekültek garázdálkodását a palotában. Legkülönbözőbb informátorok lényegileg egyezően mondták el a pusztulás tényeit. Akkor azonban ezzel a szomorú históriával, más, politikai okok mellett azért sem lehetett foglalkozni, mert a még létező gyűjtemények akkori helyzetéről kellett mielőbb tájékoztatást adni. Most azonban, az akkor feljegyzett információk sem maradhatnak ki Nagyvárad művelődési gyűjteményeinek hétszáz éves siralmas krónikájából.

A püspökség (egyházmegye) igazgatási levéltárának helyiségei a palota főbejárati kapualjából balra kiinduló folyosó legelején voltak. Ugyanezen a folyosón helyezkedett el, de emlékezetem szerint, részben már a Schlauch térre néző szárnyban, a püspöki könyvtár és az uradalmak gazdasági levél-

tára. Ez utóbbi két gyűjtemény háborús katasztrófáját – ha az akkori szóbeszéd igaz – az indította el, hogy egyrészt a szovjet csapatok benyomulása előtt elmulasztották a palota hatalmas pincéjéből eltávolítani a nagy mennyiségű bort, másrészt nagy összegű magyar pénzt rejtettek el a könyvtár köteteiben. A bor tömegesen idevonzotta a szovjet katonákat, a pincében lerészegedett tömeg pedig a földszinten elkezdte a palota fosztogatását. Miután a könyvtár néhány kötetében a fosztogatók pénzt találtak, megindult a heteken át tartó „kincskeresés”, amibe a helyi csőcselék is bekapcsolódott. Ennek következtében a könyvtár és uradalmi levéltár 1944 végére megsemmisült, szétdúlt és rendezetlen, értéktelen papírtömeggé vált, melyet a helyi lakosság zöme sem tekintett többé védendő kulturális értéknek, hanem inkább tűzgyújtásra használt a téli hidegben. Az egyházmegye szomszédos levéltárát azonban csodával határos módon, véletlen szerencséje vagy erős vasrácsai ekkor még megmentették a fosztogatóktól.⁴⁴

A pusztulás második szakasza azután következett be, amikor a görögországi polgárháború 1948 végén a nyugati hatalmak javára dőlt el és a már szovjet megszállás alá került kelet-közép-európai államokat, köztük Romániát is, előzőnlötték a családjaikkal együtt menekülő kommunista görög felkelők. Ebből a meglehetősen civilizálatlan tömegből Váradra került menekülőket a hatóságok a püspöki palotába szállásolták be. A sebtében, anarchikus módszerekkel végzett, erőszakos hatósági kiürítés során, majd az új lakók állandósult közreműködésével folytatódott a palota berendezésének megsemmisülése, széthordása. Ekkor, 1948/1949 telén hordatták át a palotából, állítólag rabokkal, a könyvtár és uradalmi levéltár maradványának még akkor is tekintélyes papírtömegét a Kanonoksr talán legelső házának udvarán üresen álló istálló két helyiségébe. Ennek során – szemtanúk szerint – csak az nem dézsmálta az arra járók, báméskodók közül az irat- és könyvanyagot, aki nem akarta. A hatóságok ugyanis megsemmisítendő szemétnek tekintették a részben széttépett könyv- és iratanyagot. Az is csak Lindenberger János nagyprépost úr felelősségtudatának volt köszönhető, hogy a palota kiürítése során, akár ilyen körülmények között is, de ideiglenesen megmenekültek a maradványok a papírmalomba küldéstől és bezúrástól. Ő ugyanis ragaszkodott az átszállításhoz és keresztül is vitte akarátát. Ugyancsak az ő tárgyalásai eredményének tudható be, hogy a püspökségi (egyházmegyei) levéltár, vala-

44 Bár ma már tudható, hogy a püspöki könyvtár anyaga nem semmisült meg teljesen, hanem egy része különböző gyűjteményekbe szétszóródva fellelhető lenne, magának az egykori művelődési intézménynek azonban ma már egyetlen tárgyi emléke az a nagyfolio méretű, letépett kötéstábla, melynek gerince 10 cm vastagságú leltárkönyvre utal és a szecessziós címke ezt a feliratot viseli: *Alfabetikus jegyzék a nagyváradai róm. kath. püspökség könyvtárának könyveiről*. A könyvtáblát jelenleg a Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár kéziratára őrzi.

A püspöki uradalmi levéltárról pedig, a rendelkezésre álló anyagból csak azt állapíthattuk meg bizonyosan (Bíró J.: Nagyvárad barokk i. m. jegyzetei alapján), hogy – legalább is a 20. század előtti anyaga – rendezett volt és pontos segédletek alapján lehetett benne kutatni.

mint a püspöki kápolnába bemenekített holmik és a szemináriumi könyvtár némi töredéke a görögök beköltözése után is, legalább egyelőre, a palotában és az egyház kezelésében maradhattak.

A palotából átmenekített gyűjteménymaradványok azonban méltatlan új otthonukban sem maradtak sokáig háborítatlanul. Akkor éltük az államosítások kezdeteit, a lakáshiány és a lakásrekvirálás nyomorúságait. 1949 augusztusában egy szemfüles kommunista pártaktivista kinézte magának a téglából épült, jó állapotban lévő istálló és kiutaltatta magának, hogy lakássá alakítsa át. Ezért a költöztetéssel végleg összekeveredett két gyűjtemény anyagát 1949 szeptemberében tovább kellett az istállóból menekíteni.

A megelőző események következtében érthetően demoralizálódott, többségében idős emberekből álló egyházi vezetőség tagjai közül ismét szinte egyedül Lindenberger nagyprépost úr nem fogadta el azt az egyetlenként előterjesztett javaslatot, hogy az épületre pályázó személyre bizzák a továbbszállítandó anyag sorsáról való döntést. Ezért az 1949. augusztus 27. előtti napokban korábbi ismerőséhez, e sorok írójához fordult, kérve, hogy tegyek meg mindent, amire módom van, a mindenkitől sorsára hagyott kulturális értékek megmentése érdekében, mert erre neki már semmi további lehetősége nincsen.

Így került sor 1949. szeptember első felében arra a mentőakcióra, melyet, vezetésem alatt, a kolozsvári Bolyai-egyetem történettudományi karának tanársegédeiből, gyakornokaiból és a vakáció ellenére elérhető egyes hallgatóiból verbuvált nyolc-tíz fős önkéntes csoport bonyolított le. Tájékoztatásom alapján Balogh Edgár rektor közbelépett a váradi pártvezetésnél, Vágó Béla tanársegédet megbízta, hogy ott-tartózkodásunk alatt biztosítsa a váradi párt-szervek állandó támogatását a csoport munkájához. Rendelkezésünkre bocsátotta az egyetem kis teherautóját, Boér nevű sofőrjével együtt, a résztvevők Váradra szállításához és az ottani anyagmozgatáshoz, fedezte azokat a költségeket, amelyek felmerültek annak kapcsán, hogy Szabó Béla városi nyugdíjas tisztviselő, több nyugdíjas kollégájával együtt, szétválogatta az összekeveredett könyvtöredékeket és iratokat, hogy ez utóbbiakból szállítható kötegeket alakítsanak ki, amennyire lehetséges tisztogassák ki az összetaposott, elszennyezett iratokat és nyomtatványokat. A szállításra való előkészítés után jött Váradra a csoport. Tagjai családoknál kaptak szállást és többnyire kosztot is, vagy menzán étkeztek. Ismét a nagyprépost úr kiállásának volt köszönhető a hozzájárulás ahhoz, hogy a menekítendő értékek – más, biztonságosabb hely hiányában –, a székesegyház oldalkápolnái feletti két galéria termeiben nyerjenek elhelyezést.

A munkát úgy szerveztük meg, hogy a teherautó az istálló ajtaja elé állt és felrakás előtt, iratkötegekként vagy kötetekként szemrevételeztük az anyagot. Ha valami különlegesebb dolgon megakadt valakinek a szeme, azt köteles volt velem ellenőriztetni még ott, az istállóban. A különösebb értékűnek bizonyult régiségeket (régembi okleveleket, ősnymtatványokat, régi magyarországi nyomtatványokat, bibliofil kiadványokat stb.) minden este, a munka

befejezése után, magam helyeztem zár alá a káptalani könyvtár első termében lévő antik könyvszekrényekben. Feljegyzéseim szerint az akció végéig összesen 34 ősnymtatványt, 28 RMK-beli régi magyar könyvet és 79 kötet kéziratot helyeztem így biztonságba. E kéziratok szinte kivétel nélkül a 18. századból valók és szokványos teológiai tartalmúak voltak. Az ellenőrzött anyaggal megrakott teherautó ezután a székesegyház palota felőli oldalán a kanonoki kápolna ablaka alá hajtott és azon át adogatták be a hallgatók az iratkötegeket és a könyveket. Ezeket a bent dolgozó fiatalok a kápolna padjaira halmozták fel, arra az időre, amíg feljuttathatták a többemeletnyi magasságban lévő galériákra. Ebben az esetben is Lindenberger nagyprépost úr segítette ki fiataljainkat azzal, hogy megszerezte a káptalan hozzájárulását ahhoz, hogy a munka idejére mi használhassuk a kanonokok szokásos zsolozsmázási helyét. Hogy könnyebb legyen az ablakon át való beadogatás, azt is engedélyezte, hogy fiataljaink kitágítsák az ablak finom művű vasrácsait.

Reggeltől délig folyt az anyag átszállítása az istállóból a kápolnába, ebéd-szünet után pedig sötétedésig a kápolnából fel a galériára. Ez utóbbit néhai Engel Károly tanár és a Párt tanügyi osztálya által mozgósított helyi középiskolás magyar diákok, fiúk és lányok segítségével sikerült megoldani. A diákok láncot alakítva az oldaloltárok háta mögötti lépcsőn, kézből kézbe adva juttatták fel a galériára a jelentős tömegű anyagot. Minthogy az iratkötegek meglehetősen nehezek voltak és a régi könyvek között is gyakori volt a súlyos és nagyméretű, ehhez a munkához a fizikai terhelést bíró nagyobb diákokat kellett használni. A nyárvégi hőség, az elkerülhetetlen por és a komoly fizikai igénybevétel ellenére a váradi fiatalok többsége végig lelkesen kitartott a kolozsváriak oldalán. Van olyan egykori váradi közreműködő, aki még ma is komoly élményként emlékezik a fiatalok mentési akciójára. A galériára felkerült anyagot az ott dolgozók némileg csoportosították ugyan, de polcok hiányában külön az iratokat és külön a könyveket, könyvronsokat a járásintéglapjaira kupacba rakták. Például az uradalmi levéltár maradványait a bal oldali legbelső terembe gyűjtötték, az előtte levőbe Ipolyi Arnold értékes könyvgyűjteményének kötetei, a többiekbe pedig a püspöki könyvtár maradványai kerültek. Egyheti megfeszített munkába került, amíg a tulajdonos egyház, a Bolyai-egyetem és a helyi magyar diákság mintaszerű összefogásával sikerült biztonságba helyezni mindent, ami a feldúlt uradalmi levéltárból és a püspöki könyvtárból addig még megmaradt.

A félszázaddal ezelőtti akció még élő résztvevői nagy élményként őrzik a váradi menekítés emlékét és méltatlankodva tiltakoznak az ellen, hogy azt, amit ők 1949-ben tettek, tájékozatlanságból vagy éppen a későbbi mulasztások leplezésére egybemoszák azzal, ami a római katolikus egyház váradi könyvtári és levéltári értékeivel a későbbi évtizedek alatt történt. Sok minden magyarázható azzal, hogy a váradi egyházmegyének 1948-tól 1990-ig nem volt püspöke, ügyeit az állam által csak főesperesnek tekintett ordinariusok intézték, akiknek nem volt kellő súlyuk a gyűjtemények megvédéséhez. Azonban Lindenberger János nagyprépost és Némethy Gyula prelat-us-kanonok 1951.

évi, majd Beöthy György prelatus-kanonok betegeskedése és 1963. évi halála után, a kellő akarat is hiányzott Váradon a könyvtárért és a levéltárakért való harc vállalásához. Az új vezetők számára e gyűjtemények kényelmetlen gondokat jelentettek csupán és ezért biztonságukért a legegyszerűbb intézkedéseket sem tették meg, hanem sorsukra hagyták ezeket a „kellemetlen” örökségeket. Határozottan állíthatom ezt, mert mikor már Kolozsvárra is eljutott a híre, hogy a galériáról tünedeznek el a könyvek és iratok, többszöri intervencióval sem tudtam elérni, hogy a két galéria bejáratára tétessenek zárható ajtókat és a könyvek polcokra rakatásával adjanak gyűjteményi jelleget az egyesektől hulladékpapírnak tekintett anyagnak. Ezekben a zavaros évtizedekben Váradon a kommunista diktatúra állami érdekek feltüntetett mindenféle igényét engedelmesen teljesítették. Érdemes tehát elgondolkozni azon, hogy miért csak Váradon kerülhetett sor olyan illetéktelen túlkapásokra a kulturális örökség vonatkozásában, amilyenek más erdélyi egyházmegyékben, ahol síkra szálltak értékeik védelmében, elő sem fordultak, vagy nem lettek ilyen sikeresek.

A fentiekben szükségesnek láttam az 1949. évi könyvtári menekítés részletesebb leírását, mert 1992-ben félhivatalos kiadványban ugyanerről, a gyűjtemény sorsának alakulásában nem lényegtelen eseményről, teljesen eltérő, jóindulatúnak aligha nevezhető alábbi szöveget olvashatta az érdeklődő: „Ezek a könyvek alkották magvát Mátyás király világhírű könyvtárának, a Corvináknak, amelyekből még 1949-ig is volt a váradi püspökség könyvtárában.” (83–84.) „A híres könyvtárat vasvillával hányták fel szekerekre és hordták át a kanonoki istállóba, ahonnan az idők folyamán, egy még ma is élő neves professzor vezetésével, kolozsvári diákok, egyetemisták hordták el. Hová? Nem lehet tudni. Néhány év múlva innen hordják fel a megmaradt könyveket a székesegyház galériájára, ahol évtizedekig biztonságban voltak. 1966 után az állam elrendeli leltározásukat. Ekkor még 21 ősnymtatvány van közöttük és számos postincunabulum, amelyeket teljes egészében át kell adni a bukaresti állami hatóságoknak.” (106.)⁴⁵

Miután a felháborodott egykori résztvevők erre a szövegre felhívták figyelmemet, személyesen felkerestem a rosszhiszemű gyanúsítást sugalló, zavaros szöveg szerzőjét, tájékoztattam őt a tényekről és nyomatékosan kértem, hogy nyilvánosan helyesbítse téves állításait. Minthogy erre – tudomásom szerint – a szerző eddig nemcsak nem kerített sort, hanem 2003-ban a nagyváradi egyházmegye történelmi sematizmusában, a 40. lapon,⁴⁶ néhány szó kihagyásával lényegében megismételte állítását, ennek a mostani, egyháztörténelmi érdeklődésű olvasóknak szóló tanulmánynak keretében szólítom fel a szerzőt újra a szakmai nyilvánosság előtti helyesbítésre. Még élő és már halott egykori diákjaim, valamint magam nevében leghatározottabban visszautasí-

45 [Fodor József: A Nagyváradi Római Katolikus Püspökség.] In: Erdélyi egyházaink évszázadai. Szerk. Barabás Zoltán – Miklós László – Bodó Barna. Buk. 1992. 77–113.

46 A nagyváradi egyházmegye történelmi sematizmus. Nagyvárad 2003. 40.

tom azt a tendenciózus állítást, mintha az 1949. évi menekítés következményeként szóródtak volna szét a váradai püspökség értékes gyűjteményei.

Kijelentem, hogy a kolozsvári egyetemi hallgatók 1949-ben kizárólag csak a Kanonoksorról a székesegyházi galériákra vittek át iratokat és könyveket, de Kolozsvárra, vagy máshová, semmit sem szállítottak el Váradról. Tiltakozom az ellen, hogy ilyen értelmetlenséget rólam vagy egykori diákjaimról akár csak fel is tételezzen valaki. Csoportunk a székeskáptalan nagyprépostjának kérésére, segítség céljából érkezett akkor Váradra, ott a tulajdonos egyháziakkal teljes egyetértésben dolgozott annak érdekében, hogy az egyházi gyűjteményeket további károk nélkül helyben lehessen minél előbb újrászervezni. Nemcsak 1949-ben, de később sem lehetett más célja sem a tulajdonosnak, sem az ország kulturális értékeiért felelősséggel tartozó egyetlen tényezőnek vagy személynek sem. Magam is az újjászervezés és új funkció kialakítása irányában igyekeztem szakmailag előmozdítani a felmerült terveket. Mert 1949 után is még egy ideig voltak ilyen tervek.⁴⁷

47 Az akkori idők légköre jól érzékelhető a gyűjtemények kérdéseiről 1956. április 16-án Beöthy György kanonokhoz írt levelemből: „Főtisztelendő Uram! Attól tartva a hallgatásból, hogy Sz. barátunk már nincs ott és az általa küldött üzenetem nem jutott el, megismétlem. Karácsonyinak a *Biharvárad* (1913) hasábjain közzétett értekezése szerint Pray könyvtára 1801-ben, végrendeletének megfelelően, a Papnevelde könyvtárába került. Ezek szerint ennek a feltétlenül együtt tartandó anyagnak is a kápolnában kell rejtőznie. A Pray-könyvtár a nagy történettudósra való tekintettel és mert ez a szakkönyvtár az egyház levéltárai mellé szervezendő kézikönyvtár magvát kell alkossa, az Ipolyi-gyűjteménnyel teljesen azonosan bíraltassék el és foglaltassék bele a megállapodásba. A múlt napokban itt járt Bukarestből Popescu elvtársnő a Fondul cărții al statului-tól. Tóth Kálmánnak sikerült őt informálni az ottani helyzetről, bár már voltak bizonyos, egyoldalú ismeretei a dologról. Nagyon jóindulatúnak mutatta magát, és azt mondta, hogy ők nem bolygatják az ügyet, sőt a helyi erőszakoskodást is leintik, amikor e hó végén, vagy május elején Váradra mennek, ha a tulajdonos hajlandó az anyagával törődni. Még többet ér azonban az a kijelentése, hogy a legutóbbi hetekben legfelsőbb helyről nagyon kemény utasítást kaptak, hogy kesztyűs kézzel bánjanak az egyházakkal és ne háborgassák őket a kulturális értékeik őrzésében. Más vonalon (a nemzetiségén) is olyan biztató jelek, sőt bizonyos konkrétumok is, figyelhetők meg, amelyek nagyon reményteljessé teszik a tervezett eljárás sikerét. Minden a megértő, de a tulajdonjogot és az átadandó anyagot illetően leghatározottabb magatartástól függ. Senki meg nem akadályozhatja a tulajdonost abban, hogy kulturális értékeivel törődjék, felőlük saját érdekeinek megfelelően döntsön, ha hajlandó a köz (jelen esetben nyilvánvalóan a szaktudományi kutatás) számára hozzáférhetővé tenni azokat. Ha tehát a dolog újra szőnyegre kerül, leghatározottabban ilyen értelemben kell nyilatkozni és aktívnak kell mutatkozni. Ami pedig a dolgok szakszerű lebonyolítását illeti, minden segítséget meg tetszenek kapni. Ha kapnánk egy hivatalos felkérést a Főtisztelendő Úrétől, hogy a háború által szétdőlt könyv- és levéltárak szakszerű újrarendezésének az irányítását és ellenőrzését vállaljuk magunkra, mind Tóth Kálmán, az itteni Egyetemi Könyvtár magyar igazgatója, mind jómagam, szívesen közreműködnék a dolog jó végrevitelében. Indokolás: az anyagot még ép állapotából jól ismerjük és saját magunknak is érdekünk, hogy megkezdett kutatásainkat végre befejezhessük. Egy ilyen megbízatás birtokában másként beszélhetne az ember, ha vitára kerül a sor. Akkor már könyvtári, illetve levéltári szakemberek vitájává lehetne átalakítani a mostani egyház (tehát nem szakfórum) – könyvtár (szakfórum) előnytelen helyzetet. Tóth, ha kap két segítséget, hajlandó egy hétre lemenni és szétválogatni a kápolnában lévő anyagot. Szeretném Tóth nevében is megismételni, amit ottjártamkor magam részéről hangsúlyoztam, hogy közre-

Az 1960-as évektől fogva azonban új szakasz kezdődött a romániai kommunista diktatúrában. Ennek következményei a tudományos-művelődési kérdések területén is fokozatosan megmutatkoztak. Mindez érintette az én lehetőségeimet a váradi gyűjtemények kérdéseiben. Ezzel egybeesett Beöthy György kanonok halálát (1963) követően, a gyakran cserélődő váradi egyházi vezetőkkel való személyes kapcsolataim fokozatos elsovadása. Javaslataim nem találtak meghallgatásra, a váradi gyűjtemények kényelmetlen szakmai kérdései el sem jutottak Kolozsvárra. Az évtized végére valójában teljesen megszűnt minden lehetőségem a váradi gyűjtemények sorsának befolyásolására. Ez a helyzet csak 1998 óta változott meg, amikor Tempfli József püspök úr kezdeményezte a könyvtár újraszervezését a megmaradt könyvanyagból és felkért e munka szakmai felügyeletére. Ennyit saját személyes szerepemről a váradi gyűjtemények ügyében.

Tiltakozom az ellen is, hogy kronológiai csúsztatással akár személyemet, akár egykori diákjaimat, akár csak burkolt gyanúsítás formájában, kapcsolatba hozzák azzal, ami 1963 után a váradi egyházi levéltárakkal és könyvtárakkal történt. Ragaszkodom annak világos rögzítésére, hogy mikor, kinek az utasítására, mit és milyen mennyiségben, hova szállítottak el a katolikus egyház gyűjteményeiből biztonságba helyezés ürügyével, vagy más címen. Ma már elég pontosan megállapítható és ki is mondható, ami eddig is nyílt titok volt szakmai körökben. Hiszen eddig sem volt ismeretlen, hogy nem a kolozsvári Bolyai-egyetem diákjai révén és nem 1949-ben került két vasúti vagon megtöltő váradi könyv, az egykori 34 ősnymtatványból még el nem tűnt 11 darab és 80 antikva kötet „ajándékozás” címén a bukaresti Nemzeti Könyvtárba, teherautónyi könyvrakományok a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba és a váradi Megyei Könyvtárba.⁴⁸ Az is tudott dolog volt, hogy nem ezek a diákok a felelősök azért, hogy az egyházmegye (püspökség) és a székeskáptalan épségben maradt levéltárát és a káptalan rendezett könyvtárát a számukra

---

működésünkért semmiféle ellenszolgáltatást nem kérünk, és csupán az vezet bennünket, hogy megakadályozzuk egy újabb kulturális gyűjteménynek a széttűllését. Kikötésünk csupán az, hogy egy ilyen felkérés után e két gyűjteménycsoporttal kapcsolatosan nem tetszenek semmit sem cselekedni, nyilatkozni a mi megkérdésünk előtt. Gondolom, a Főtisztelendő Úr már ismer annyira, hogy nem érti félre hivatlan prókátorságomat ebben a dologban. Véleményem szerint olyan időket élünk, amikor népünk megtizedelt kulturális örökségéért mindenkit terhel a felelősség. Tehát nemcsak a tulajdonost, hanem engem is, ha tudomást szereztem valami veszedelemről és ha valamennyire is módomban áll közreműködni annak elhárításában. Ezért alkalmatlankodom, zavargok annyit. És azért éppen a Főtisztelendő Úrnál, mert látom, hogy szegény Lindenberger nagyprépost úrtól a Főtisztelendő Úr örökölte ezeknek a gyűjteményeknek a fennmaradásáért való küzdelem gondját. Tudom, hogy sok egyéb gond is terheli a Főtisztelendő Úr vállát, amelyeknek terhet jelenleg súlyosabbnak érzik, de tessék elhinni, hogy a helyrehozhatatlan károk leginkább ezen a vonalon érhetik a püspökséget, ha a jelen hangoskodó bajai második vonalba tolják át ezt a kérdést. Őszinte tisztelettel köszönti igaz híve, Jakó Zsigmond.” (Gépirásos eredetije a Püspöki Hivatal irattárában 775/1956. sz. alatt.)

48 *Emődi András*: A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a 18. században. Bp.–Szeged 2002. XXII.; *Teodor Tanco*: Iosif E. Naghiu – un destin fulgurant (1916–1986). In: *Virtus Romana Rediviva*. VII. Cluj-Napoca 1993. 441–444.

épített műemléki környezetükből alkalmatlan helyiségekbe hurcolták át, ezzel rendjüket szétzilálva, használatukat évtizedek óta bénítják a tudományos kutatások nagy kárára. Ezek a körülmények indokolják jómagam és egykori munkatársaim határozott kívánságát, hogy e kérdésekkel kapcsolatosan az egyházmegye hivatalos kiadványaiban a jövőben csak a valóságnak megfelelő, helyesbített, ellenőrzött hiteles megállapítások szerepelhessenek.

A fentiek alapján érthető, hogy a váradi levéltár- és könyvtárügy történetének 1963–1998 közötti fejezetét nem nekem, az ügyben érdekelt személynek kell megírnom. Ez az illetékes egyházmegye feladata, de jól felfogott érdeke is. Két ország tudományossága, könyvtári és levéltári szakemberei várják a zűrzavaros korszak erősen összekuszálódott szakmai kérdéseinek mielőbbi tisztázását, hogy azok ne akadályozzák továbbra is a tudományos munkát. De a váradi levéltárak és könyvtárak hétszáz éves története is csak így válhat teljessé és igazzá. Ez a tisztázás nem annyira tisztességükre kényes emberek, hanem sokkal inkább az egyház érdekében halaszthatatlan. E sorok írójának és egykori diákjainak enélkül is nyugodt a lelkiismeretük, hogy megtették mindig szülőföldjükért, ami kötelességük volt, és amit lehetett. Nekünk az az igazi elégtételünk, hogy a régi levéltári és könyvtári termekben ma már ismét régi idők irományai és könyvei találhatók, újra rend és szakember van, a pusztítás nyomai eltűntek és korszerű tudományos munka folyik az évszázados falak között. És tudjuk, hogy ebben a mi egykori helyállásunk és fáradtságos munkánk is benne van.

Megjelent: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 16. (2004: 1–2.) 5–26.

ÚJABB ADATOK A VÁRADI LEVÉLTÁRAK 17–18. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

Bár Várad várának 1660. évi ostroma során a hiteleshelyi levéltárat nem érte károsodás, a város török kézre kerülésével, talán már a szabad rablás idején minden megsemmisült, ami a középkori írásbeliségnek ebben a nagy tekintélyű központjában századok alatt felhalmozódott. A város visszafoglalása (1692) után az iratvédelem területén is mindent újra kellett kezdeni. Egy évszázad leforgása után pedig már álltak azok az új művelődési intézmények, amelyeknek a második világháború végéig csodájára jártak a kortársak. Ennek a szinte hihetetlen fejlődésnek az állomásait azonban mindmáig éppen olyan sűrű homály fedi, mint a török kori teljes pusztulásáét. A részletek tisztázását nehezíti, sőt szinte lehetetlenné teszi a nemzetközi együttműködés hiánya, illetve a jelenlegi áldatlan levéltári helyzet Váradon. A felmerülő kérdésekre ugyanis a válaszokat részint Bihar vármegye, részint pedig a váradi római katolikus püspökség és székeskáptalan, illetve a gróf Csáky család szepesmindszenti levéltárából lehetne remélni. Az előbbi azonban Debrecenben lévén, számunkra nehezebben elérhető. A két egyházi levéltár ugyan Váradon található állami kezelésben, de mindmáig olyan siralmas állapotban, hogy évtizedek óta a rendezetlenség miatt jószerével kutathatatlan. A Csáky-levéltár pedig a háború idején Szepesmindszentről a bécsi Staatsarchivba került át. Ott persze kutatható ugyan, de ennek számunkra alig leküzdhető akadályai vannak.

Ebben a helyzetben különös jelentősége lehet annak a cím és keltezés nélküli elenchnak, amelyet Emődi András könyvtáros nemrégén talált meg a székeskáptalani könyvtár, valamint a püspöki és a szemináriumi bibliotéka maradványaiból alakított egyházmegyei könyvtár kéziratai között. Az ívrét méretű, 110 beírt lapot és az A – F betűkkel jelzett hat fasciculus regesztái között a későbbi gyarapodás bejegyzésére szánt körülbelül ugyanennyi tiszta lapot számláló, bekötött kézirat ugyanis a maga 905 tételével a török uralom után újrászerveződő váradi püspökség és káptalan még osztatlan birtokjogi iratanyagáról tájékoztató, jelenleg ismert legrégebb kimutatás.¹ Keletkezése az 1730 utáni évekre tehető azon az alapon, hogy ennél későbbi iratok csak utólagos bejegyzésként fordulnak elő benne. Feltevé-

---

1 Az elenchnus a Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár kéziratárában található 1. sz. alatt. Az alábbi latin nyelvű idézetek mind ebből valók. Az A – F betűk a fasciculust, a sorszám az abban olvasható regeszta helyét jelöli.

sünk szerint ez a jegyzék azt a levéltári rendet őrizte meg, amelyet László Pál kanonok alakított ki 1726–1729 között, feltehetőleg Csáky Imre bíboros püspök (1702–1732) utasítására.

László Pál kanonokról eddig csak az volt ismeretes, hogy püspöke 1712-ben a szilágysomlyói plébániáról rendelte be Váradra a román lakosság vallási uniójának szorgalmazására az egyházmegye területén.² Most azonban arra is fény derült, hogy László kanonok emellett a levéltárral és a könyvtárral kapcsolatos teendőket is feladatul kapta. Mert bizonyára az ő munkájának tekintendő az a leltár is, mely 1724-ben készült a váradi egyház könyveiről és a zavaros időkben másokra bízott egyéb értékeiről.³ E kanonok levéltároskodásáról már a püspökség egyik 18. századi monográfusa, Keresztúri József is tudott, mert feljegyezte, hogy Bihar vármegye, nem lévén még saját levéltára, 1726-ban iratai őrzését László Pálra bízta, aki ezeknek a káptalani archívum várbeli helyiségeiben szorított helyet.⁴

Ez a várbeli káptalani levéltár a vár kapubástyái között I. Rákóczy György által építtetett „szép torony” földszintjén lévő, különösen erőre boltozott két helyiséggel azonosítható, amelyek „conservatoriumul, levéltartó házul” szolgáltak, és ahová a fejedelem „az káptalansághoz való leveleket” tétette.⁵ Ugyancsak ide raktározhatta el az egyház, már a kurucok ostroma idején, a féltett értékei között a levéltári anyagát és folyamatosan itt tartotta később is.⁶ Szintén Keresztúritól tudható, hogy László kanonok rendezte is az őrizetére bízott iratokat. Minthogy a földesúri jogai érvényesítésére törekvő váradi egyház és a császári várórség parancsnokai közötti feszültség kizárta a várban való terjeszkedést, ez a két helyiség inkább csak raktárnak tekinthető. László Pál ezen úgy próbált segíteni, hogy az újabb iratokat különválasztotta és levitte a városban levő káptalani levéltárba, és csak a régieket hagyta a várban.

Miután László Pál 1729-ben elhunyt,⁷ az egyházi levéltárak a városban fejlődtek tovább és a várbeli iratokról hosszú időre elterelődött a figyelem. Jellemző, hogy Gánóczy Antal, a püspökség első monográfusa 1776-ban megjelent kétkötetes munkájában nem használta fel ezeket az iratokat és feltehetőleg nem is tudott a létezésükről.⁸ Ez a helyzet bizonyos mértékben 1790-ig eltarthatott, amikor a püspöki és káptalani magánlevéltárak végleges kialakí-

2 *Bunyitay Vince*: Bihar vármegye oláhjai s a vallási unió. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XV. 6.) Bp. 1892. 37–38.

3 *Inventatio librorum ecclesiae et aliarum rerum aliis commodatorum*. A. 74. sz.

4 *Eodem anno comitatus Bihariensis, archivo proprio destitutus, actorum suorum conservatio-nem Paulo László, cathedralis ecclesiae hujatis canonico concredidit, qui ea in vetera et nova dispescens, ista in civitate, illa in arcensi capitulari conservatorio cum actis capitularibus conservasse, traditur.* – *Josephus Aloysius Keresztúri*: *Compendiaria descriptio foundationis ac vicis-situdinum episcopatus et capituli M. Varadiensis*. I–II. Magno Varadini 1806. II. 118.

5 Szalárdi 297–298.

6 *Inventatio originalis rerum et cistarum in arce Varad tempore disturbiorum existentium*. F. 221. sz.; *Inventatio rerum ecclesiae Varadiensis in arce repositarum*. A. 73. sz.

7 *Keresztúri, J. A.*: *Compendiaria i. m.* II. 359.

8 *Antonius Gánóczy*: *Episcopi Varadinenses*. I–II. Viennae Austriae 1776.

tása során a várbeli iratok zömét is besorolták az új rendszerezésekbe. Amikor Keresztúri 1788 után elkezdte váradi kutatásait, az iratoknak az egyház által érdekteleneknek minősített bizonyos része még a várbeli levéltárban volt, de már a katonai hatóságok felügyelete alatt, amíg ezek át nem adták a maradékot is a városi levéltárnak.⁹

A várbeli biztonságos őrzés elsősorban a hiteleshelyi levéltárat illette meg, de a kuruc háború alatt a várba került és hosszú időn át ott maradt osztatlanul az egyházi jogvédelem teljes iratanyaga is. Tehát az is, amiről a szóban forgó elenchus tájékoztat. Ez azzal bizonyítható, hogy Keresztúri az elenchusban szereplő néhány iratot a várbeli levéltárból közölte.¹⁰ Bihar vármegye is azon az alapon bízhatta László Pálra saját iratai őrzését, hogy ő volt a várban őrzött archivum regnicolare gondviselője.¹¹ Hogy ez a szokatlan megoldás meddig tartott, még tisztázásra vár. Jelenleg csak az állítható bizonyosan, hogy László kanonok halála után Vizi Dávid lett a várbeli levéltár őre, nála állottak a kulcsok és a megye 1729-ben 10 Ft-tal honorálta Vizi fáradságát.¹² Minthogy Bihar vármegye csak 1738-tól kezdődően rendelkezett székházzal és az egy kétszobás lakás volt, melynek keskeny kamarácskájában, még 1771-ben is, a folyó ügyintézés iratait a padlón csomókba felhalmozva őrizték, nem elképzelhetetlen, hogy a közgyűlési jegyzőkönyveket és más féltettebb irományokat, egészen Viser 1777-ben kezdett rendezéséig, a hiteleshelyi levéltárnak a várban lévő raktárában tartották.¹³

A vizsgálódásaink során felmerült kérdések teljes tisztázásához azonban további adatokra, ehhez pedig újabb levéltári kutatásokra lenne szükség. Mindenekelőtt László Pálnak a hiteleshelyi levéltár újjászervezésében játszott szerepére és Bihar vármegye iratainak ottani elhelyezésére vonatkozóan. Ezekkel kapcsolatosan Csáky Imre püspöknek a szepesmindszenti családi levéltárban őrzött irathagyatékából várhatók új információk. A püspökhöz intézett 3309 missilis levél között bizonyosan szép számmal remélhetők László kanonoktól írottak és olyanok is, amelyekben nemcsak a románok vallási uniójáról tájékoztatja pártfogóját, hanem beszámol könyvtári és levéltári feladatainak teljesítéséről is.¹⁴

Annai már az eddigiekből is kiderült, hogy Bihar vármegye 18. századi levéltárügye korántsem a megszokott fejlődés útját járta és a Viser rendezése előtti évtizedek még meglepő adatokkal szolgálhatnak az iratvédelem hely-

9 Tam isthoc, quam reliqua literaria instrumenta hoc in opusculo ex arcensi archivo desumpta occurentia P. D. Joannes Wilhelmus Führer inclitae legionis Devincianae Pro-centurio ac rationum magister eo ipso tempore, quo me ad scribendum accinxi, suppeditavit, quod grati animi contestandi ergo manifestatum esto: serius namque eadem in archivum civitatis exhibitu fuere. – *Keresztúri, J. A.: Compendiaria i. m. I. 178.*

10 Pl. A. 100. sz. Vö. *Keresztúri, J. A.: Compendiaria i. m. I. 136–137.*

11 MNL H-BmLt, Bihar vm. lt., Prot. tom. V. 573.

12 Uo. Prot. tom. VI. 327., 349.

13 *Föglein Antal: A vármegyei levéltárak első állandó őrzőhelye. LtKözl 20–23. (1942–1945) 208.*

14 *Fügedi Erik: A Csáky család szepesmindszenti levéltára. LtKözl 50. (1979) 98.*

zetéről. Bár Csáky püspök és László kanonok levelezése a megyei levéltárügy kezdetei felől is tartogathat meglepetéseket, halaszthatatlannak látszik Bihar vármegye levéltárának módszeres átvizsgálása. Minthogy a megyei levéltár a második világháború alatt erősen károsodott, a Helytartótanács és a Magyar Kancellária levéltárára is kiterjesztendőnek látszik a kutatás. Ezekről nemcsak a kezdeteknek, hanem Viser munkájának pontosabb feltárása, rendezési elképzeléseinek részletezése is várható.¹⁵ Ebben a vonatkozásban talán Teleki Sámuel (1739–1822) levelezésének átvizsgálása szintén érdemesnek ígérkezik, mert a kancellár a váradi kerület királyi biztosaként hivatali főnöke és támogatója volt Viser Lipótnak.

Bár a fentebbi levéltárak mindegyike külföldön található, tanulmányozásuknak nincsenek olyan adminisztratív akadályai, mint amilyenek a levéltártörténeti vizsgálódásokat a Váradon őrzött levéltárakban lehetetlenné teszik. A püspöki uradalmi levéltárnak valóban csak maradványai – és azok is rendezetlen állapotban – kerültek állami őrizetbe. A káptalani és az egyházmegyei iratokat azonban segédleteikkel, bolygatatlan rendben vette át az állami iratvédelem, mégsem tudja évtizedek múltán sem kiszolgálni a kutatást. Így tehát annak gyors tisztázása sem remélhető, hogy a legrégebbi elenchus anyagát a 18. század folyamán mikor és milyen elvek szerint osztották szét és sorolták be a székeskáptalani és a püspöki meg az egyházmegyei levéltárakba.

Egyelőre tehát be kell érni az említett elenchus elemzéséből nyerhető tanulságokkal. A török kiűzése utáni korszak egyházi levéltárainak legrégebbi iratait az ismét Váradon lakó első püspök, Benkovich Ágoston (1681–1702) céltudatos tervszerűséggel gyűjtötte össze, részben még a város visszafoglalását megelőzően. Az elenchusból az is kiderül, hogy a királyi Magyarországra emigrálni kényszerült váradi főpapok püspöksége a 16–17. században sem volt olyan pusztán cím, mint sok más hódoltsági társuké. Szinte mindegyikük a váradi püspöki címhez elnyerte lakóhelyül a szepesi vagy a jászói prépostságot és azok javadalmait. De ezeken kívül a királyi és az erdélyi ország-rész, valamint a török hódoltság határterületén – amint majd látni fogjuk – a váradi püspökök több korábbi falujára vonatkozó földesúri jogait az erdélyi fejedelmek és a törökök is elismerték. A címzetes váradi püspököknek ezen birtokigényei Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején állandóan szerepeltek a Királyság és a Fejedelemség közötti területi rendezésekkel kapcsolatos diplomáciai tárgyalásokon, így Nagykárolyban 1619-ben és 1629-ben, vagy az eperjesi egyezségben 1633-ban.¹⁶ Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy az emigrációban élő váradi püspökök környezetében egyre több irat gyűlt össze és ezekből hovatovább szerény méretű új püspöki levéltár kezdett képződni.

15 *Jakó Zsigmond*: Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról 1785-ből. LTKözl. 28. (1958) 151–155.

16 C. 6., 9., 34., 43., 55., 62., 65., 91. sz. Vö. *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Bp. 1918. 240., 256., 292.

De arra is van adat, hogy a Váradról való menekülés idején a püspöki vagy káptalani levéltárakból a távozók néhány fontosnak vélt iratot is magukkal vittek és ezek végül az említett ideiglenes püspöki központokban formálódó új iratgyűjteményekben kötöttek ki. Így kerülhetett a jászói konvent levéltárába a váradi káptalan 14. századi és 1508. évi statútumának oklevél-szövegeket és birtokösszeírást is tartalmazó kézírata, melyekről 1699-ben onnan szereztek be másolatot.¹⁷ De ez a két „könyv” ott volt már 1615-ben is, amint ez egy oklevélből kitűnik.¹⁸ Nemcsak Jászón, hanem a szepesi káptalan levéltárában is voltak Váradról hozott oklevelek. Ezeknek a jegyzékét is 1699-ben szerezte be Benkovich püspök.¹⁹ A fentebb említett 1615. évi oklevél azt is elárulja, hogy ezeket az iratokat az ott élt és név szerint felsorolt váradi püspökök hagyták letétként Jászón és a szepesi hiteleshelyen megőrzés végett.²⁰

Benkovich püspök azonban nem érte be azzal, hogy részint eredetiben, részint hiteles másolatban Váradra vigye a számúzetésben összegyűlt iratokat, hanem mindent elkövetett, hogy a püspökség és a káptalan kiterjedt uradalmi visszaszerzésére felhasználható birtokjogi iratokat szerezzen a Váradon 1660-ban megsemmisült hiteleshelyi levéltár pótlására. Élete végén, 1702-ben, megkísérelte eredetiben visszaszerezni a szepesi káptalannak őrzésre átadott váradi iratokat, de ez csak utódjának, a Szepességben nagybirtokos Csáky Imrének sikerült 1703-ban.²¹ Benkovich magához a császárhoz folyamodott, hogy megszerezhesse a váradi káptalannak az erdélyi hiteleshelyek levéltáraiba került iratait.²² Ez az akció még egy évtized múlva is folytatódott. A váradiak csak 1712-ben kaptak jegyzéket a kolozsmonostori levéltárban található őket érdeklő oklevelekről.²³ Ennek alapján figyelhetett fel valaki (talán éppen László Pál) a váradi székesegyház kincstárának 1557. évi leltárára, szerezte be 1725-ben annak másolatát a konventi levéltárból.²⁴ De kerestették birtokleveleiket a Rákóczy családnak a kamarai levéltárba beszállított, elkobzott

17 Extractus quidam regesti constitutionum et proventuum ecclesiae Variadensis ex conventu Jaszoviensis in paribus prout inscribitur de quartis. F. 342. sz.; Statuta antiqua capituli Variadensis sub authenticatione. Et nova statuta, 1508. F. 412. sz.

18 [...] in quodam libello seu regesto constitutionum ac proventuum et redditum bonorum ecclesiae Variadensis [...] – *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad 1886. XXI–XXIII.

19 Aliquod par catalogi litterarum ecclesiae Variadensis ex capitulo Scepusiensi allatum. F. 343. sz.

20 [...] litteras ac litteraria instrumenta praefatorum quondam reverendissimorum dominorum episcoporum praenotatae ecclesiae Variadensis hic in isto conventu nostro relicta [...] – *Bunyitay V.*: Statutumai i. m. XXIII.

21 Copia mandati requisitorii ad capitulum Scepusiensem de extradatione originalium litterarum capituli Variadensis. F. 89. sz.; Catalogus litterarum capituli Variadensis in archivo capituli Scepusiensis. F. 168. sz.; Copia mandati ad capitulum Scepusiense de litteris extradandis ad ecclesiam Variadensem pertinentibus. F. 179. sz.

22 Memoriale episcopi Benkovics ad Suam Maiestatem pro extradatione litterarum capitularium ex locis authenticis Transylvanicis. C. 48. sz.

23 Registratio literarum in conservatorio conventus monasterii beatae Mariae virginis in Transylvania facta. C. 114. sz.

24 Transumptum inventarii ecclesiae Variadensis 1557 ex conventu Kolos Monostor. C. 19. sz.

iratai között is.²⁵ Bakó János prépost, miután a pozsonyi káptalannál 1700-ban sikertelenül próbálkozott, 1702-ben azt is megkísérelte, hogy eredetiben szerezzé meg az esztergomi érsekség levéltárából I. Lajos királynak váradi vonatkozású adománylevelét.²⁶ Ezt az éveken át húzódó ügyet végül is 1710-ben a történész Hevenessi Gábor zárta le azzal a határozott közléssel, hogy a levéltár eredetét nem ad ki, hanem csak másolatot.²⁷

Benkovich püspök azonban ettől eltérő levéltári elveket vallott. Amikor a leleszi prépostságot felcserélte a püspöki székkal (1681) és 1699-ben átköltözött Váradra, a leleszi hiteleshelyi levéltárból magával hozott több olyan középkori oklevelet, amelyeket püspöksége birtokjogainak érvényesítésében hasznosíthatónak vélt.²⁸ Bizonyára László Pál kanonok ügybuzgalmának tulajdonítható, hogy az elpusztult vagy szétszóródott váradi régi káptalani levéltár pótlására tett erőfeszítések még 1726 táján is folytatódtak. Ekkor temesvári rákok hitegetésére még arra is áldoztak, hogy Várad elfoglalásakor állítólag török földre hurcolt iratokat szerezzenek vissza.²⁹ Az elenchusban ugyan semmi nyoma sincs annak, hogy e komolytalannak tűnő akciónak valami eredménye is lett volna, de annak beszédes bizonyága, hogy a váradi káptalan, az újrakezdés nehéz körülményei között is, mekkora fontosságot tulajdonított elpusztult levéltára újjászervezésének. Akkori erőfeszítéseivel olyan példát mutatott fel, amiből a mai hivatásos levéltárvédelem is okulhat.

A fentebbi módon összegyűjtött, nagyon különböző eredetű és tárgyú iratoknak azonban 1730 körül még alig volt valami levéltári rendjük. Az A – F betűvel jelzett hat fasciculus csak nagy vonalakban jelentett tárgy szerinti csoportosítást. Valójában majd mindegyik egységben található több olyan irat is, amelyeknek más fasciculusban szintén helye lehetne. A rendezés kezdetleges fokáról árulkodik az is, hogy az iratok csoportonként újrakezdődő sorszámozása teljesen ötletszerű, nem követi az időrendet. Mivel a sorszámozás bizonyos számokon átugrik, azok regesztáját az elenchus nem tartalmazza,³⁰

25 *Specificatio litteralium instrumentorum capituli Varadiensis inter acta Rakocziana apud Cameram*. F. 87. sz.

26 *Missilis Martini Keortvely capitulo Varadiensis, in quibus scribit nullas litteras Ludovici et Caroli regum Hungariae pro ecclesia Varadiensis in archivo archiepiscopali vel capitulo Posoniensi deprehendi*. F. 190. sz.; *Minutae Joannis Bakó praepositi Varadiensis ad cardinalem de Saxonia de litteris donationalibus Ludovici I-mi ad capitulum Varadiense spectantibus ex archivo archiepiscopali extradandis*. F. 109. sz.

27 *Missilis Gabrielis Hevenyessy S. J. ad capitulum Varadiense in quibus scribit originales litteras capituli Varadiensis ex archivo suo archiepiscopum extradare nolle, sed bene in transumpto*. F. 204. sz.

28 *Pl. B.* 82–84. sz.; *C.* 107. sz.; *F.* 348–350., 352–356., 386., 388–389. sz.; *Vö. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. Debrecen 1935. IV. 144–193.

29 *Paria obligatoriarum quorundam Temesvariensium Rascianorum de procurandis ex Turcia litteris originalibus capituli Varadiensis eiusdem bona concernentibus*. F. 187. sz.; *Obligatoria originalia Rascianorum Temesvariensium dominis canonicis Varadiensibus Paulo Nevery et Joanni Navay de litteris capituli Varadiensis ex Turcia procurandis et ipsis assignandis data*. F. 191. sz.

30 *Pl. az F. jelzésű fasciculusban a számozás 77-ről 79-re, majd erről 82-re, 85-ről 87-re ugrik.*

bizonyosra vehető, hogy ez a jegyzék egy korábbi számbavételről készült másolat. Úgy vélem, hogy ez az iratanyag a Keresztúri által Benkovich-féle irományoknak nevezett levéltárrésszel azonosítható. Ez az anyag a 18. századi rendezések során a várbeli levéltárból kiemelve, 1759 körül legnagyobb részben a püspöki levéltárban találta meg a végleges helyét.³¹

Az A-val jelzett és *Ad ecclesiam Varadiensem pertinentes* címet viselő első fasciculus 119 irata Benkovich püspök és egyes kanonokok, különösképpen Bakó János prépost, valamint Farkas István kanonok jelentős összegű pénzügyleteire vonatkoznak. Benkovich adósai között, a korszak más előkelői mellett, II. Rákóczy Ferenc az 1697–1707 közötti időből 8400 Ft-nyi, Károlyi Sándor pedig 2500 Ft-nyi kölcsönnel szerepel.

A B-vel jelzett és *Ad episcopatum Varadiensem pertinentes* című második fasciculus 97 irata főként a 17. századi püspöki birtokokra, köztük a belényesi uradalomra, valamint a tizedjövedelmekre vonatkozik. Belőlük derül fény a számkivetés idején keletkezett új levéltár létrejöttének menetére. Közülük az egyik irat éppen a Benkovich püspök által a levéltárba beszolgáltatott iratokról szól.³²

A C-vel jelölt harmadik fasciculus az *Ad episcopatum et capitulum Varadiensem pertinentes* címet viseli és 130 iratot foglal magába. Ezek többsége a 17. századból való és Püspökladány, Udvari, Nagy- és Kisrábé, Turpásztó, Füred, Lőrinczi, Kerepes, Szada és Vörösegyház falvak folyamatos birtoklását, különféle tizedjövedelmeket bizonyító és az ezekkel kapcsolatos államközi megállapodásokat tartalmazza. Ezek közé volt belekeverve a székesegyházi kincstár 1557. évi említett leltára, mielőtt innen átkerült volna a káptalan magánlevéltárába fasciculus XIII. no. 5. jelzet alá.³³

A D-vel és E-vel jelzett *Capituli Varadiensis* című negyedik és ötödik fasciculus a legegységesebb tartalmú, mert az előbbi 28 irata a Borsod megyei Aszaló, az utóbbi 81 irománya pedig Lőrinczi, Kerepes, Szada és Vörösegyháza birtokokra (Pest és Nógrád vm.) vonatkozik.

Az elenchus-kéziratnak hozzávetőlegesen a felét teszi ki az F-fel jelzett, *Capituli Varadiensis bonorum circa Varadinum* címet viselő hatodik fasciculusa. Ennek 440 iratot számláló anyaga a székeskáptalannak Csáky Imre püspökkel, Várad városával, a váradi vár császári parancsnokaival közös ügyeinek rendezésére vonatkozik. Emellett Hegyközpályi, Gáborján, Gálospetri, Paptamási, Bojt, Harsány, Körösszeg, Mikepércs, Pusztáújlak és Görbed birtok visszaszerzésével, dézsmájával és quartájával kapcsolatos ügyek találhatók benne nagyobb számmal. Úgy véljük, hogy a káptalan magánlevéltárának későbbi kialakításakor a 18. század első három évtizedére vonatkozóan ezek az

31 Keresztúri „in litteris Benkovichianis in archivo episcopali existentibus”; „acta Benkovichiana in archivo episcopalis consistorii” formában utal ezekre az iratokra. *Keresztúri, J. A.: Compendiaria* i. m. I. 113., 124.; II. 14., 91., 100., 150.

32 Testimoniales sine sigillo capituli Varadiensis de episcopalibus litteris per episcopum Benkovich in archivum repositis. B. 19. sz.

33 C. 19. sz.

iratok alkották az alapanyagot. Ezeken kívül azonban található benne olyan általánosabb történeti értékű iratok is, mint a váradi káptalan 1556. évi megszűntetéséről Gyulafehérvárról beszerzett forrás, illetve a Szent László király ereklyéjével kapcsolatos esztergomi adatok.³⁴ Olyan adatok tehát, amelyekről 42 esztendő óta az sem tudható bizonyosan, hogy elpusztulásuk vagy pedig a levéltár rendezetlensége miatt nem juthatnak hozzájuk a kutatók.

E sorok írója 1958-ban felhívta országunk levéltárosainak figyelmét azokra a sajátos feladatokra, amelyekkel a régi, történeti iratanyag rendezői Erdélyben szembetalálják magukat a háború és az erőszakos társadalmi beavatkozások, államosítások nyomán végbement levéltárrombolások jóvátétele során.³⁵ Rámutatott arra, hogy Erdélyben a világi, egyházi szervezetek, sőt családok iratkezelése, rendszerezése, őrzése a 16. század közepétől fogva bizonyos szabályok, előírások szerint történt. Ezek ismerete és tiszteletben tartása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az újrarendezés eredményes és a tudományos kutatás mai igényeinek megfelelő lehessen. Vácolta azt is, hogy a több évszázados erdélyi intézmények fejlődési szakaszainak ismerete szintén feltétele annak, hogy működésük iratanyaga a létrejöttük időszakának megfelelő levéltári rendszerbe kerüljön vissza, hogy így az egykorú segédletek a jövőben is rendelkezésére állhassanak a tudományos kutatásnak. Hangsúlyozta a levéltárosok intézménytörténeti kutatásának szorgalmazását, az erdélyi historiában való kellő jártasság megszerzését, de fel is ajánlotta a levéltárosoknak a hivatásos történészek közreműködését ezekben a honi história által elhanyagolt stúdiumokban.

E tanulmány megjelenése óta majdnem fél évszázad telt el. Így ma már világosan megállapítható, hogy országunk levéltárosai nem szívlelték meg az abban foglaltakat. Ez meg is látszik a történelmi levéltári anyagot őrző erdélyi levéltárakban napjainkra kialakult helyzeten. Ma már oda jutottunk, hogy a szakszemélyzet többsége nem rendelkezik az általa őrzött iratok elolvasásához és megértéséhez szükséges elemi ismeretekkel sem. Ilyen körülmények között levéltár- vagy intézménytörténeti kutatásokról beszélni is nevetséges lenne, de komolyabb rendezésekre sem lehet gondolni. Önmagában is hihetetlennek tűnne, ha nem lenne keserves valóság, hogy egy 1962-ben rendezett állapotban átvett anyagban, mint amilyen akkor a váradi római katolikus székeskáptalan levéltára volt, több évtizedes állami kezelés (rendezés?) után azt se lehessen megállapítani, hogy a keresett iratot miért nem tudják a kutatóknak előadni.³⁶ És ez a helyzet egy olyan levéltárban van, amelyiket 18. századi levéltárkultúránk bizonyítéka gyanánt idegenforgalmi látványossággként kel-

34 *Testimonium authenticum de capitulo Albensi super spoliatione capituli Varadiensis*. 1566. F. 404. sz.; *Protestationis coram archicapitulo Strigoniensi testimonialis super litteris authenticis de sacra reliquia S. Ladislai a capitulo Jaurino elargitis; Authenticæ de S. Regis Ladislai; Recognitio de S. reliquia S. Regis Ladislai*. F. 431–433. sz.

35 *Jakó: Instrukciuni* 34–81.

36 *A nagyváradi egyházmegye történelmi sematizmusa – Schematismus historicus diocesis Magnovaradiensis Latinorum*. Nagyvárad 2003. 78.

lene mutogatni eredeti őrzőhelyén, és amelyik az ország agrártörténete számára egyedülálló forrásjegységeket őriz (vagy őrzött).

E tapasztalatok ellenére ezzel a mostani közleménnyel annak a változatlanul szilárd meggyőződésnek kívántam hangot adni, hogy egy ország levéltárügye nem egyedül az adminisztráció ügye. Az ország tudományossága a maga egészében, de a történetírás különösképpen is, az öncsonkítás veszedelme nélkül nem tanúsíthat közömbös érdektelenséget abban a tekintetben, hogy mi történik (vagy nem történik) kulturális örökségünk őrzésének kérdéseiben. Ebben a tekintetben – levéltárosaink mellett – mi historikusok is személy szerint felelősök vagyunk és leszünk az utódok előtt is. Az Európai Unió küszöbén állva érdemes elgondolkoznunk, hogy mi lehet a következménye annak az ország tudományosságára vonatkozóan, ha a tudomány emberei sem emelik fel szavukat a lemaradás veszélye ellen.

Megjelent: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár. 2004. 186–194.

CHRISTIANUS POMARIUS: REGISTRUM LITTERARUM IN CELLAS ORDINATARUM (1546)*

Registrum litterarum / in cellas ordinatarum / 1546.¹

Repertorium Privilegiorum inclytæ Universitatis Saxonum in Transylvania.

Christianus Pomarius senatui Cibiniensi integerrimo felicitatem:²

[1] Cum Gentis nostre Saxonice, casu, vel scriptorum negligentia in hanc terram adventus et illis etiam, qui remotissimas Historias noverunt, obscurus parumque cognitus sit: Pannoniam tamen Inferiorem, a Germanie populis olim possessam esse, omnibus notum est. A quibus in tantis bellorum confusionibus, dum Scythica gentes, in primis scilicet Sclavi, longe lateque terras occupantes, a Sarmatia ad Ilyricum usque, dominia sua consituerunt, tandem Hunni inferiorem similiter Pannoniam susceperunt, misere quedam reliquie in hasce Dacie partes diffuse atque disperse sunt. Que certe, ut apparet, non parvo tempore, oppresse et tanquam absque nomine vixerunt. Bela vero eius nominis quartus, Hungarie Rex, per Tartaros (qui septem capitaneis ingressi, totam Hungariam, excepta saltem Arce Strigoniensi et una turre Wesprimiensi, ac insula quadam, perpetuo triennio occupatam tenuerunt) [2] regno exactus Burgundios, Italos hincque reliquos quoque Principes auxilii gratia supplicatum petens, postremum et Saxonie Ducem confidentius accessit, a quo militem, tum forte ab exercitu foeliciter reductum, ac promptum, facile impetravit. Hunc, reliquis auxiliariis copiis adiunctum ad exterminandos Tartaros in Hungariam perduxit. Tartaris vero, annone inopia, quia [?] toto triennio agricultura iacuisset, ex adventu Regis, attonitis, clade precipue ac vastatione singula secum trahentibus Hungariamque relinquentibus, regnum prorsus squalidum, direptum,

---

* Hártyába kötött, 207 oldalt tartalmazó (amelyből azonban a 190-el kezdődők üresek), 14 x 21 cm méretű kézirat a Szász Nemzeti Levéltár anyagában. Régi jelzete: nr. 542. Új, ceruzával írt jelzet: Lade 17. [Jelenlegi jelzet: RNL SzmLt, Szeben város és Szebenszék előljárósága, Középkori iratok gyűjteménye (Fond: Magistratul oraşului și scaunului Sibiu. Colecția documente medievale) IV. nr. 542. E jelzetet Derzsi Júliának köszönjük.] Az átírás készült Kolozsvárt, 1952. január 31–február 1. között.

1 A külső hártyakötésen. A belső címlapon Johann Roth provinciális jegyző kezével. Írására vö. Hermannstädter Magistratsprotokoll vom Jahre 1603. S. 285/6. Ez híhetőleg Zimmermann magyarázata.

2 Díszes majuszkulákkal.

hominibus pecoribusque vacuum Bela recepit. Quippe qui tum restituendi regni viriumque gratia resumendorum, cum etiam in gratiarum actionem, militibus secum permanendi oblatam, in tam amplissimo regno occasionem persuadens, quamcumque eligerent terram habitandam, obtulit et donavit. Tunc Patres Nostri totam circumlustrantes terram, partes montibus, sylvis, nemoribus, rivulis et aquarum scaturiginibus natura dotatas, terminos pars altera Polonie, que nunc Sepusium dicuntur, altera denique hasce, quas modo Transsylvanas [3] appellamus, elegerunt. Ubi septem antesignam, septem castra constituerunt. Unde usque in hodieum Septem Castrenses Saxones dicimur. Hunc remote et abscondite rerum Nostrarum historie originem habent. Ab eo itaque tempore hanc terram Saxones incoluere. Quamvis Carolus ille Magnus longe ante hec tempora, multis regnis et adeo istis Dacicis potitus, ob certam fidem constantiamque Saxonum, presidia ad tuenda confinia ex Saxonibus huc collocasse, a quibusdam, dicatur, quod ut veri simile, ita vel parve reliquie ex illis permansisse potuerunt, status tamen presens certiori argumento a Bela quarto constitutus affirmatur, quia ex Presidiis, que subinde transmutantur, exiguntur et interficiuntur, non facile crescit populus. Quod autem hactenus res nostre obscurate sint, profundissime barbariei, in qua, toto hoc tempore mansionis nostre, non solum ista regio, verum etiam universus pene orbis, a Gottorum Vandalorumque bellis inde, iacuit partim, partimque statui pene servili ad scribendum esse puto, nihil certe in hisce Regnis hactenus observatum est, nulleque conscripte annales. Impossibile namque est in utraque fortuna (ut etiam etas nostra vidit) [4] non fuisse viros insignes. Sed cum peculiare ex genere Nostro nullos habuerimus Principes, subditorum virtutes facile vel neglecte vel tacite³ sunt. Hec autem propterea libello huic, qui in Senatu vestro servabitur, ad usum litterarum saltem conservandarum, inserere volui, ut de vestris originibus (qui vobis hactenus, quod pace vestra dictum sit, fere incogniti fuere) certiores essetis. Et forte aliquando in gravioribus negotiis, hec cognovisse, non nihil retulerit.

Patres itaque nostri a predicto Bela quarto ceterisque Hungarie Regibus ac Principibus pro tempore multis Privilegiis donati, a crudelioribusque post modum non mediocribus oppressionibus divexati, credendi sunt, quod clare constare poterit ex variis Regum et Principum terre huius diplomatibus. Quorum maxima pars vetustate, ut opinor, consumpta, aut negligentia sublata, cognoscitur. Quod a nobis sane testari poterit, quam disiecte et pedibus conculcate litere iste, vetustatis signacula, iacuerunt. Quod Prudentissimus, iuxta et integerrimus vir, Petrus Haller, Magister Civium istius [5] civitatis Cibiniensis, pro singulari in Rempublicam studio, ne in universum omnia interciderent, impensa cura recolligere ac in certas tecas reponere curavit. Quas tum ego inter componendum recensuissem, ex occasionibus forte predictis, vetustiora desiderari cognovi, Nihil enim a Bela quarto usque reliquum est. Eas tamen, quas fortuna residuas esse

---

3 Itt Pomarius vakarással javított.

voluit, quas situs et squalor non consumpsit, quas inquam sacrilega manus non abstulit, diligenter in proprias digessi thecas, ubi commodius reservari poterunt. Ac ne in posterum rursus convolvantur, sequenti Cathalogo, iuxta thecarum ordinem asscribendas curavi. Hoc namque modo tutius poterunt custodiri atque depromi, depromptaque certius rursus in propria loca reponi pro rerum veterum memoraculo et temporum necessario usu. Valet. Datum Cibinii Septembris XXV. Anno domini MDXLVI.

[fol. 9–14] A: Hac Theca ecclesiastica continentur:

Littere papales: ne Cibinienses citentur ad Curiam Romanam.

Privilegium, quod Cibinienses sunt proni prepositure et non alteri.

Donatio super prepositura a papa data.

Confirmatio ordinationis super prepositura ecclesie Sancti Ladislai de Cibinio pro divini cultus augmento etc.

Litere pro prepositura Sancti Ladislai singula continentes et Regis et propria indulta ecclesie et plebeano data.

Consensus pontificis super donatione prepositure.

Privilegium Caroli prepositure ecclesie Cibiniensis super salis fossoribus in Wyzackna.

Transsumptum bulle super donatione prepositure.

Donatio regis Sigismundi super prepositura ecclesie Cibiniensis.

Exemptionalis prepositure cum attestatione regnicolarum.

Exemptionalis super prepositura et abbatia.

Exemptionalis super prepositura et abbatia ac aliarum ecclesiarum.

Donatio regis Sigismundi super prepositura.

Confirmatio super annexione abbacie ad ecclesiam Cibiniensem.

Exemptionalis Kercz Stephani regis.

Exemptionalis super prepositura et abbatia, ut non solvant specialiter impensas pro judiciis ad curiam missis.

Exemptionalis super singulis pertinentiis ecclesiarum Cibiniensis, Kercz, Aegresth et Segeswariensis.

Exemptionalis super bonis ecclesie.

Exemptionalis Joannis comitis super prepositura et abbatia.

Donatio abbacie Kercz ad preposituram Cibiniensem Mathie regis.

Instrumentum publicum ratione donationis prepositure.

Transsumptum super pertinentiis ecclesie.

Transsumptum annexionis abbacie Kercz ad preposituram, Mathie regis.

Confirmatio Wladislai regis super literis Mathie regis annexionis abbacie Kercz ad preposituram Cibiniensem, ut tres aut quattuor presbyteros ibidem teneant.

Tuitionalis abbatis de Kercz.

Mandatoria abbacie Kercz.

Transsumptum executionis prepositure Petri comitis de Bozyn waywode.

Abbatis de Kercz contra Cibinienses.
 Super commenda abbacie Kercz.
 Resignatio abbacie Kercz.
 Privilegium ad conservandam abbatiam in Kercz.
 Refutatoria ecclesie.
 Depositio prepositi Cibiniensis.
 Litere super vineis in Wyncz et Alba.
 Insinuatio appellationis.
 Contra fratres minores, ne possint in aliquo loco erigere nova edificia.
 Testamentum domine Clare pro ecclesia Cibiniensi.
 Legatio pro ecclesia Cibiniensi, Peterffalwa et Repafalwa.
 Litere, quod plebanus Cibiniensis habet baculum pastorem.
 Litere, quod plebanus Cibiniensis sub infula potest celebrare et altaria
 cimiteriaque reconciliet.
 Litere, quod plebanus Cibiniensis potest solennes dare benedictos.
 Appellatio in causa missarum contra David Doctorem, qui eas remisit.
 Depositio missarum vel inquam dispositio.
 Litere capituli Albensis super servando numero sacellanorum
 sacrificulorum.
 Articuli fratrum predicatorum assumpti et observandi.
 [1]⁴ Litere Dionisy super commenda abbacie Kercz.
 [2] Ut due sedes solvant impensas factas contra capitulum Waradiensem,
 Matthie regis.
 [3] Litere territor[iales] colonorum montis Sancti Michaelis Bine.
 [4] Confirmatio cuiusdam Bartholomei super quodam canonicatu.
 [5] Literae conventus monasterii de Colosmonstor.

[fol. 19–20] B: Hec theca continet sequentes:

Super donatione possessionis Rossonayr, Matthie regis.

4 A sorok előtti, szögletes zárójelben feltüntetett számok a kézírásokra utalnak [amennyiben az adott helyen ennek elhelyezése zavaró lett volna, lábjegyzetbe helyeztük]. A jelzetlen sorok Pomariustól valók. Az 1., 2., 3., 7., 8., 9., 10., 11., 13., 14. számmal jelölt írások kétségkívül 16. századiak. A levelek visszaszolgáltatásáról készült glossák azt mutatják, hogy 1563–1579 között történtek az első hozzáírások a jegyzékhez. A bejegyzések zöme azonban az ezutáni éveiből való a századvégnek.

A 4. számú írás – Zimmermann meghatározása szerint – Johann Roth Provinzialnotar-é, aki 1603-ban viselte ezt a hivatalát.

Az 5. számú írás (a 105. oldalon olvasható bejegyzés bizonyossága alapján) Stephan Simon notariusé, aki 1619-ben viselte e tisztét.

A 6. számú írás pedig a kézirat 135–189. oldalain lévő „Novus Judex rerum in hoc repertorio contentarum”-ot készítő „Orosowzki Daniel chirographus Ao 1627” kezétől való (pag. 133.).

A 12. számú írás a 17. század elejére mutat és erősen germán (gótikus) jellegű.

Általában elég sok az alkalminak tűnő bejegyzés. Az írások azonosítása nem sikerült teljesen pontosan!

[1] Super donatione possessionis Vuyffalw Ladislai regis.

[1] Literae super nundinas ad diem Stephani regis celebrandas.

[2] Exemptio oppidi Gesswbel.

[2] Litere Wladislai regis donationales duarum bombardarum Matthiae regis.

[3] Quittantie Servaty Pathay super fl. 182. Rocho heltt legatis.

[5] Litere transmissionales de Bolkaczy contra egregios Gregorium et Georgium Bethlen.

[5] Signatura inventarii curiae parrochiae Cibiniensis.

[5] Inventarium secrestiae [!] ecclesiae parochialis Cibiniensis.

[fol. 23–24] C: Hac theca continentur sequentes:

Litere super venditione domus Cibinii fundate, que olim ad conservandas lapadas legata fuit.

Litere ne Brassovienses ulnis atque libra merces vendant.

[1] Mandatum privilegiale illustrissimi domini Christophori Bathorj etc. vaywode etc., ut lanas ovinas ex districtu Karansebesiensi et Lugasiensi ad fundum regium Saxonicalem vehentes, prius non alio quam Cibinium vehant mercatores ad librandum et examinandum eas, pro commodo publico et usitato xenodochii Cibiniensis.

[4] Indultum serenissimi regis Stephani, ne ius cecharum ullis opificibus sine consensu Universitatis Saxonum concedant.

[4] Indultum super sigillatione cere rubre.

[4] Confirmatio pristinae libertatis, ut quilibet civis in appellatione pendat fl. 12.

[7] Indultum serenissimi Sigismundi, ut nobiles actores ratione quorumunque negotiorum Saxones coram iudicibus ipsorum [két szó olvashatatlan] venire debeant.

[4] Metales Zekadatienses cum incolis Zent Janos hegy. Sigismundi Bathorj.

[4] De reddendis nostratibus de terra nobilium.

[fol. 27–28] D: Hac theca continentur sequentes:

Transcriptum, quod ad castrum non servitur.

Revisio certe cause per legatum pontificis Romani, quorundam certorum hominum privatorum.

Litere cuiusdam legati pontificis Romani in certa commissione.

[6] Litere, in quibus continetur certa sententia in causa spoliationis magistri civium et aliorum. Lege pro memoria.

[2] Privilegiales super Alsowincz et Borberek.

[2] Literae Francisci Kendj et Machkassy, ut bona Vaydeth remittantur ad Zazwaros, deposita pecunia.⁵

[4] Ablatio onerum in decimis principi arendatis.

[4] Mandatum super depositione mercium.

[6] Par diplomatis Andreae regis.

[6] Privilegium Stephani Batthorj, ne mercatores forenses ultra constitutum locum depositionis, utpote Brassoviam, Cibiniensem [!] et Zazwaros procedere audeant.

[6] Literae Maximiliani regis ratione vigesime et thelonii Cibiniensis et Brassoviensis.

[6] Michaelis waywode confirmatio libertatis Turris Rubeae.

[fol. 31.] E: Hac theca continentur sequentes:

[2] Litere sententiales super Anthonium Trautenberger.

[2] Litere super celebratione liberarum nundinarum in civitate Cibiniensi ad feriam secundam post Epyphaniarum domini: vulgo geschuorenmontag. Ist der Statt serr schedlich. Doch vill mehr nützlich.⁶ Nam toti civitati commodat, paucis vero in eadem manentibus incommodat. Publica privatis semper preferenda.⁷ Anno 1609 die 5 January wird von newen von dem Ehrsamem Rath und Ehrlig Gemein firmissime beschloszen den Geschwornen Montag hin fort alzeytt zum freyen Jarmarck, wie vormals einzulantten und zu halten.⁸

[4] Confirmatio liberae electionis centumvirorum.

[fol. 35.] F: Hac theca continentur sequentes:

[6] Litere Lodovici regis contra spirituales, qui certas causas ad forum suum non pertinentes judicare vellent. Lege haec et intellige dextre.

Contra episcopum ex parte Ambrosy.

Litere contra parochiarum plebanos in septem sedibus.

Relaxatio argenti dandi in censum Sancti Martini in minutam pecuniam.

[2] Ut plebani nullum pro causa prophana citent ad forum spirituale. [6] Lege intente.

[5] Exemptionales super prepositura cum attestationibus regnicolarum.

[fol. 37–38] G: Hac theca continentur sequentes.

Ordinatio czecharum vel artium mechanicarum constitutiones.

5 Lap alján: Auf den Ladmesch von Stolzenburgh.

6 Egyik kézzel.

7 Másik kézzel.

8 Harmadik kézzel.

Litere septem sedium territorii et molendini Kys Saros.

Contra novas inventiones, que abusiones dicuntur, Ladislai regis.

Litere contra iudices regios, ne gravamina pauperibus imponant. Matthie regis.

[2] Quod coloni regie maiestatis de terra nobilium se ubilibet conferre valeant.

[2] Matthiae regis literae, quod jobagiones de terra nobilium ad terram regiam, depositis debitis ac terragiis, libere proficisci possint.

[6] Ratione Vyfalu in sede Zazwarosiensi.

[6] De restituenda urbe Cibiniana variae literae.

[6] Literae fassionales Nagy Ekemezeő contra comites comitatus de Keükeleő super infestatione iudicatus.

[fol. 39] H: Hac theca continentur sequentes:

Litere super mola magistrorum coriariorum in fluvio Cibinio sita.

[1] Literae Wladislai regis approbatorie super consuetudine eligendos centumviros Cibinienses.

[2] Literae super testamentaria dispositione Petri Waal, causa testudinis.

[fol. 41–42] J: Hac theca continentur sequentes:

Litere introductionales ad Hortobaghfalwa Petri de Weresmarth.

[3] Matthiae regis literae, ut de domibus et hereditatibus in territoriis alienis sitis possessores debitos census solvant.

[3] Adiudicatoriarum paria super fundo molendini pro Mayerpothensibus incolis.

[3] Sigismundi super libera permansione jobagionum nobilium inter Saxones.

[3] Wladislai, ne jobagiones nobilium inter Saxones degentes a suis dominis captiventur.

[5] Ne jobagiones Fogarassienses ubique in fundo regio vim exercent.

[6] Literae Ladislai regis super tributo, ne iniustum tributum exigatur et Saxones in suis iuribus conserventur.

[6] Libertas thelonii Moon et Pazon et Owar.

[6] Literae Ludovici regis ad depositionem mercium civium Budensium adversus Cibinienses.

[6] Tributarii non adinveniant aliquas iniustas novitates in solutione tributi. Sigismundi regis.

[fol. 43–44] K: Hac theca continentur sequentes:

Litere Ladislai regis, quod Bolgacz et Sydwe habent auctoritatem ordinariam malefactorum occidendi.

Litere judiciales in facto medie possessionis Ruken.

Litere contra malefactores et latrones eosque jure mediante puniendos utque nobiles insurgere teneantur.

Litere confirmatorias sententie super media possessione Ruken.

Litere exemptionales super possessione Ruken.

Litere super possessione Ruken.

Litere revisionales: vidimus inscriptas, super possessione Ruken.

[1] Preceptorie Isabelle regine, ne Bolkach et Sythue in puniendis maleficiariis conturbentur.

[1] Fassionalis de possessione Rucken Cibiniensibus adiudicata coram capitulo Albensi, non comparente contradictore.

[1] Assecutoriae Joannis Morgondaj super venditione dimidia partis in possessione Rukar.

[4] Ne Valachi novas villas in Transilvaniam extruant.

[4] Consignatio chirographorum Joanni Renner concreditorum.

[fol. 45–46] L: Hac theca continentur sequentes:

Litere, ne Saxones coram waywodis aut iudicio nobilium astare compellantur.

[1] Literae illustrissimi principis Sigismundi Bathorj etc. missiles, quod Saxonum privilegia antiqua et libertates manutenere vult.

[1] Aliae literae missiles eiusdem illustrissimi principis, quod dominus genitor suae celsitudinis muratores ad structuram Varadiensis propugnaculi deputatos relaxavit.

[5] Literae Vladislai regis ratione territorii Ladmesch inter habitatores Nagi Zelendekienses et Valachos.

[4] Rescriptum Transylvanorum ad imperatorem Romanorum Matthiam secundum.

[6] Franciscus Zaz solvit fl. 200 propter inviolationem transactionis.

[fol. 47–50.] M: Hac theca continentur sequentes:

Litere sedis Senck et Rupes inter Vgra, Kyrallhalma. [1] Date ipsis.

Litere Kercz contra Zakadath.

Litere reambulatorie territorii Walthyd. [1] Ablate per eos.

Litere super territorio Zakadath.

Privilegium novum super territoriis Zakadath et Kercz.

Litere absolutionis omnimode Kercz possessionis contra Zakadath.

Litere territoriales Hyhalom et Gezze contra nobilem Nicolaum Gerendy.

Litere revisionales super territoriis Omlas et possessionum Zelestie, Bywdenbach et Kripsbach.

Item alie capituli Albensis literae super Omlas et Zylysth.

Litere revisionales territoriorum possessionis Sombor sedis Rupes et possessionis Saxonicalis Wyfalw. [4] Ablatae per iudicem regium eius loci dominum Davidem Veyrauch.

Litere revisionales territorii de villa Monera contra nobilem Franciscum de Wyzakna.

Litere revisionales territoriorum Hyhalom et Bolya contra nobilem Gasparem de Bolya.

Litere super metas Kys Ekemezew et Kezzell.

Litere super Ladmwsch de Stolczemberg. [5] Vide D.

[1] Transsumptum literarum reambulatoriarum incolarum de Rewssen.

[1] Sententia inter Draws et Janosfalwa ratione metarum territorialium, Joannis de Zapolia.

[2] Mandatorie Matthie regis de revisione et reambulatione territorii Wyzakna.

[3] Territoriales inter Jacobdorff et Schonberg. Binae literae. [1] Ablate per utramque partem.

[3] Territoriales incolarum de Majrpot et Nova Ecclesia.

Series oculatae reambulationis territorii Holczman et Czikendal in sede Leskirch⁹ definiteque sententiae et totius processus in fasciculum colligata.

[8] Evictionales pro Stephano textore Stoltzburgensi a nobile Sigismundo Nagy de Hydegwiz date.

[5] Confirmatio privilegii regine Elisabet, ne forenses mercatores inter domesticos mercaturam exercent. Vide D.

[5] Litere metales super Mairpod et Korlatelke.

[5] Litere metales Zent Martonhegienses cum Vyfaluensibus.

[4] Ladislaus rex promittit Saxones se conservaturos in ipsorum privilegiis ob fortia facta et gesta eorundem. Merita Saxonum!

[4] Postulata et unio populi Cibiniensis post varias fluctuationes urbe reddita.

[4] Literae super venditione domus Albensis.

[4] Ratione territorii cuiusdam Nagy Selkensis et Salya.

[4] Ratione doleatorum et mensatorum Segeswariensium.

[4] Novum iudicium magistri civium Cibiniensium contra Joannem et Paulum Grend in causa Kertz.

[fol. 51–52.]N: Hac theca continentur sequentes:

Literae quaedam antiquae, in quibus apparet Michaellem Altemberger fuisse iudicem regium sedis et oppidi Keohalom.

Literae expeditoriae Sophiae Pathochy, magnifici Georgii Bebek relictæ, super redemptione et liberatione quinque colonorum in possessionibus Nagyekemezeo et Kisekemezew.

---

9 Javítva későbbi kézzel Olczwa-ról.

- [2] Literae Ladislai ex parte iudicii specialis [?] super universos Saxones.
- [2] Matthiae super gravaminibus Omlas et Fogaras.
- [8] Quietantiae censuum generalium et redemptionum vigesimae Cibiniensis.
- [5] Articuli nonnulli ecclesiasticorum et politicorum.
- [5] Literae Tatar ham et Turcici imperatoris.

[fol. 53–54.] O: Hac theca continentur sequentes:

- Literae concordiae trium nationum.
- Literae super nundinis Heltensibus.
- Literae contra malefactores circumsedentes.
- Literae super emptione molendini Heiden.
- [2] Literae transactionales et adiudicatoriae delegatorum arbitrorum super territorio Cibiniensi ac Heltensi, de meta Alpini cum literis transmissionalibus et transumpto literarum metalium Heltensium ac aliis literis totius eius litis et actionis in fasciculo colligatis.
- [2] Literae confirmationales Stephani Bathory de meta Alpini inter Cibinienses et Heltenses.
- [4] Heltensium literae, cechae rotariorum.
- [4] Literae Sigismundi regis, ut Alsowintz et Borberek creata sit civitas privilegiisque gaudeat Saxonum.
- [4] Juramentum Joanni secundo praestitum. 1568.
- [4] Sententiales caecharum Cibiniensium et Heltensium Figulorum.
- [4] Ratione metarum inter Cibinienses et Diznoll.
- [4] Litere unionis gentis Saxonicae facte Segeswarini. Anno 1613.
- [4] Paria assumptionis causae Nagyheltha contra Cibinienses.

[fol. 57–58.] P: Hac theca conservantur sequentes:

- Litere super conservatione vie amplificationis circa Rubeam Turrin, ut merces adducantur.
- Litere Vladislai regis, ne jobagiones de terra eorum in terram regiam ac de terra regia ad alium absque officialium voluntate non transeant.
- Litere Sigismundi regis super liberis transitibus commorandi gratia de una possessione in aliam.
- [2] Litere super Zyganos.
- [2] Aliae super Zyganos.
- [8] Literae Wladislai praeceptoriae generales, ut coloni e medio ipsorum abducti remittantur.
- [9] Sigismundi imperatoris super dandis salibus minutis.
- [3] Protectionales comitis Petri de Bozyn, ne indebita birsagia in comitatibus a Saxonibus exigantur.

[10] Confirmatoriae literarum Matthiae regis de libertate et immunitate Ciganorum in sede Cibiniensi tutanda et conservanda. Sigismundi Bathory de Somlio.

[fol. 61–62.] Q : Hac theca conservantur sequentes:

Litere, quod quattuor possessiones contribuunt circa 7 sedes. Bine. [6] Sunt legende.

Litere defensoriales super comitatu Kökellew.

[1] Donatio quattuor possessionum ad civitatem Cibiniensem, Ferdinandi regis, deposita pecunia. [6] Monora, Sorostely etc.

[11] Protestatoriae Isabellae ab impetratione 4 possessionum.

[11] Literae Mathie ad episcopum Chanadiensem in negotio 4 possessionum.

[5] Dominae Clare et Joanni filio remittuntur quaedam bona, ut Hortobagifalwa, adempta per Matthiam regem, marito Clarae decolato. [6] Legenda veniunt.

[5] Reformatio apotecae.

[5] Abrogatio Grossuum quinarum et ne deperdentur in exteris regiones.

[fol. 63–65.] R: Hac theca conservantur sequentes:

Litere, quod ad servitia castrorum Thalmacz etc. non tenentur Saxones, et quod ad ipsorum tuitionem sunt constructa.

Litere introductorie et statutorie capituli super Thalmacz et eius pertinentiis.

Litere, quod in castrum Thalmacz et Rubeam Turrim non tenentur tributum.

Litere Mathie regis: gratia ut qui commoraturi Wyszegrad petere volunt.

Litere donationales Thalmacz cum pertinentiis eiusdem Wladislai regis.

Litere Ladislai super mola Thalmacz.

[2] Assecuratoriae Mathiae Rapolthy et consortis eius Annae Karlowicz super sessionibus iobagonalibus et aliis universis ipsorum bonis et haereditatibus in villa et territorio Girerdsaw, eisdem colonis de Giressaw venditis.

[5] Literae obligatoriae super portione Rakouicz Nicolai Mohay.

[5] Literae reambulatoriae Sigismundi possessionis Feolduar, adjudicatoriae et sententiales.

[5] Literae reambulatoriae possessionum Korlathelke et Kertz, Vyfalu.

[5] Ne castra Tolmatz et Lothorwar teneantur tributum.

[5] Controversia inter Reiszmarck et Felseo Apold. Mercatum concernens hebdomadalem.

[6] Ratione territorii inter Nagj et Kys Selkenses. Binae.

[6] Figulos Heltenses concernentes literae.

[6] Literae Christophori Batthorj ratione territorii Mairpod, Tofeld, nec non Korladtelke, Kertz et Vyfalu.

[6] Transumptum literarum regiarum, ne jobagiones Bolkacz et Sythwae dividantur.

[6] Literae Sigismundi Bathorj, concernentes terram possessionis Rukur contra Franciscum Zaz.

[6] Inscriptio et oppignoratio bonorum Margaretae Rapoltj.

[fol. 67–69.]S: Hac theca conservantur sequentes:

Litere treugarum vayvode Transalpinensis cum civitate Cibiniensi et septem sedibus ac toto regno Transsilvanensi observandarum.

Litere grationales pro conservatione probatarum consuetudinum 7 sedium et collatione divorum regum.

Litere exemptionales ratione exactionis avene, vini et ferculorum.

Litere Joannis wayuode Zapoliensis ratione exactionis avenarum.

Litere Joannis regis, ut exercituantes super Saxonibus libere non vivant.

Litere ratione donationis nobilium.

[2] Confirmatio regis Joannis super exemptione exactionis avenae et vinorum.

[2] Confirmatio regis Ferdinandi super tollendos abusos exactionis avenae et vini.

[5] Ne literae salviconductus aliis preterquam in negotiis regni et principis concedantur.

[6] Super portione in Foffeld, Mayrpott, Korlathelke reambulatio.

[6] Super reambulatione territorii Mayrpod, Foffeld, Kertz.

[6] Ne homines regii in sylvas glandinarias immittant sues et oves pertinentes ad 7 iudices sylvas.

[6] Juramentum praestitum principi Rakozio.

[6] Ratione debiti Romani imperatoris tempore Bastae et palatini literae.

[6] Literae Lorandi Lepes vicewaywode Transilvane ne possessiones abbatis in Kertz, nempe Miklostelke, Mesze, Kerestur, censum persolvant in castrum Tolmacz.

[fol. 71–72] T: Hac theca conservantur sequentes:

Litere adjudicatorie super molendino Hassag. Mathie regis. [8] Colonis de Rywz reddite sunt. 1563.

Litere super aque ductu inter territoria Rewz et Hassag. [8] Colonis de Rywz restitute sunt. 1563.

Litere super redditibus turrium florenos ducentos annuatim ex censu non¹⁰ ordinario. [5] Sancti Martini pro conservatione turris rubeae.

Litere regis Ferdinandi de 200 fl.

[7] Reambulatoriae fratris Georgii super territorii Mayerpot, Hofeold, Kerz, Illembach etc.

[7] Regestum villarum Saxonicalium anno 1480 per Turcas combustarum.

[8] Literae Vladislai regis de poena sex millium florenorum per duos commissarios quibusdam Cibiniensibus sediciosus propter iniuriam et vim judici regio factam imposita.

[7] Annuentia super libera emptione bonorum nobilium.

[7] Donatio domus Albensis.

[7] Alberti regis mandatum, ne mercatores de mercibus suis tributum solvere teneantur.

[7] Stibory vayuode mandatum et cautela super homicidio.

[7] Mathiae regis super exhibendis salibus miliatis.

[7] Mathiae regis mandatum contra Paulum Horwath, quod singulos census solvere teneatur.

[7] Mathiae regis indultum de asperis ad Rubeam Turrim pertinentibus.

[7] Vladislai mandatum contra arestationem quorundam.

[12] Transactio senatus Cibiniensis cum Paulo Gerendy ex parte Kercziensi ratione [oneris?] quondam Stephani de Gerend. [6] Legenda.

[4] Confirmatio usus et libertatis Tholmaczy et Rubeae Turris.

[6] Literae palatini regni Hungarie ratione thelonii Waradiensis.

[6] Ne officiales in nundinis opifices ultra den. 2 de locis fori taxent.

[6] Rex respondet ad Saxonum articulos.

[fol. 73–75] V: Hac theca conservantur sequentes:

Distinctio metarum Lewfling, Barankutt, Moha, Sybrich et Messe. [8] Ablate per eosdem.

Litere revisionales territoriorum villarum Pyen et Tartarie.

Revisio et distinctio territoriorum villarum Mertesberg et Wyfalw.

Litere super territorii Lebnek et Sybrich. Item alie quoque mandatoriae super revisione earundem.

Litere certe super Peterfalwa.

Litere Peterfalua capituli une et rursus adhuc altere capituli.

Transsumptum introductoriarum possessionum Peterfalwa et Repafalwa.

Litere introductionales et statutorie capituli super possessione Rapafalwa [!]

Litere ex parte arestationis in Wyfalw facta ex parte duorum equorum.

[2] Literae ex parte remissionis Wyffalw in sede Zaazaros habite.

[2] Literae capituli Albensis super emptione jobagionum Ladislai Apaffy in Varalya et Feketheuyz.

---

10 Kihúzva.

[2] Litere Izabelle regine super totali emptione jobagionum Ladislai Appafy in Varollya et Feketewyz.

[2] Litereae Wladislai regis ratione Saxonum in Feieregyhaaz, ut suam terrae portionem iuxta antiquas metarum limitationes teneant. Colonis de Feieregyhaz Lazaro Ameck et Benedicto Jungk reddite sunt. 10 Novembris 1563.¹¹

[2] Transumpta super donationibus Peterfalwa et Repafalwa.

Attestatorie capituli super prohibitione facta ratione Peterfalwa.

[5] Privilegium, ne Saxones decimas familiarum principis et nobilium domum vehere teneantur.

[5] Idem indultum serenissimi principis, ne Saxones ad vecturam decimarum nobilibus collatarum cogi possint.

[6] Omlas et Alapold convenient ratione territorii cuiusdam.

[6] Mandatum publicum pro Saxonibus, ut causas ligatas nobiles ne suscitent.

[6] Dispositio inter Zakadatenses.

[fol. 76] X:¹²Vallonische Zehrung in sede Cibiniensi:

Liternae ex parte Barbitonsoris ab Augusta, Norimberga et Vienna Austriae civitatibus missae in fasciculo.

Relaxatio oneris repulsionis Sitwensium fl. 72.

Relatoriae Feniöfalviensium contra Rakowitz.

De Feniöfalviensi territorio conventio.

Transmissio ex parte Feniöfalviensi contra Joannem Thorma et puellas Matthiae Rapoltj.

[fol. 76.] Z:¹³ Super ablatos jobagiones, ut Cibiniensibus restituantur.

Liternae super emptione domus Georgii Hecht.

[fol. 77–78] SUNT IN MEDIO REPOSITORII THECE QUEDAM per numeros consignate. In quibus per universum continentur negotia teloniorum et mercatorum.

1.

De tributariis, quod non inveniant sinistras novitates, et si quis equum ad columpnam rote ligaverit indemnis esse debeat mercator.

Litere, ne tributarii adinveniant aliquas novitates in solutione tributi etc.

---

11 16. századi kézzel.

12 Az egész a 6. kézzel.

13 Az egész a 6. kéz írása.

Litere Ladislai regis confirmande literas Sigismundi regis super tributariis.

Litere libertatis thelonii in Moor, Poson et Owar et¹⁴ Morsyne.

Litere Lodovici regis ad depositionem mercantiorum civium Budensium adversus Cibinienses.

Litere confirmationales Ladislai regis super tributo Moor et Poson.

Litere contra tributarios in Owar.

[7] Literae Hieronimi Strauss de fl. 20 in corbonam eleemosinariam collatis.

[6] Ne ecclesiastica bona inter Saxones situata connumerentur intra jobagiones nobilium.

[fol. 79–80] 2.

Litere confirmatorie Sigismundi regis super exemptione tributi mercatorum Cibiniensium super literis Lodovici condam regis.

Litere contra forenses mercatores.

Litere contra Cassovienses.

Litere contra omnes mercatores forenses.

Alie litere contra forenses mercatores.

Litere contra mercatores ad partes Transalpinas.

Litere, quod Saxones in Gyalw non prestant thelonium prorogatoriae.

Litere contra forenses mercatores.

[9] Ne Brassovienses libra et ulnis vendant, quere in C.

[10] Fasciculus literarum sententionalium, ut extranei forenses mercatores et Greci locum depositionis suarum mercium in Zazwaros, Schellenberg et Brasso solum habeant.

[fol. 81–83] 3.

Litere originales Lodovici regis super exemptione tributi.

Litere contra theloniatores.

Litere super tributo.

Litere sententionales super thelonio Waradiensi contra capitulum.

De uno curru unam marcam argenti pendendam.

Litere contra theloniatores.

Litere, quod extranei non possunt mercaturam exercere cum Transalpinis.

Litere contra viginti quattuor civitates Hungarie.

Litere tributarie Barbare regine.

Litere Sigismundi contra theloniatores.

Litere contra theloniatores, ut mercatores non solvant.

Litere Joannis regis contra nova thelonia.

Litere contra arestationes mercatorum.

Litere waywodarum pro mercatoribus.

---

14 Innen a 4. kézzel.

De Kaniza.

Tributum Nicolai de Kaniza.

Litere Sigismundi contra tributarios.

Litere, quod mercatores mercari possunt ad Jadram.

Litere reginarum Elizabethe, Marie, Barbare contra tricesimatores et theloniatores.

Litere septem sedium contra theloniatores¹⁵ et mercatores.

Litere super tributo usque Jaurinum.

Litere antique super columpna.

Litere Joannis regis contra theloniatores.

Litere super tributo Alberti regis.

Litere contra theloniatores, qui specialiter de omnibus rebus thelonium accipiunt.

Litere Michaelis Zylagy contra certos impetitores mercatorum.

Litere, quod mercatores Viennam, Pragam, Jadram, Venetiasque sine aliquo impedimento mercari possint.

Litere, quod mercatores libere possunt ire mercatum in Poloniam.

Litere super tributo Sigismundi regis.

Litere contra Coloswar, Brasso, ne pannos griseos et barchanum ulnis scindant.

Litere Sigismundi contra tributarios.

Litere, quod mercatores Transsilvanenses, non obstantibus Budensibus mercatoribus, possunt mercari usque Viennam.

Litere inter quendam mercatorem et valachum Transalpinum ratione piperis.

Litere contra arestationes mercatorum.

Litere contra Thewmeswarienses.

Litere preceptorie Sigismundi regis contra thelonium Lewskyrch.

[8] Literae regis Ferdinandi, quod mercatores Viennam, Pragam et in Poloniam ire possunt. Confirmationales.

[fol. 85–86] 4.

Nuntii missi ad regem non solvunt thelonium.

Litere super columpna, Sigismundi regis.

Litere contra theloniatores.

Libertas, quod equum possunt ligare ante tributum ad columpnam.

Litere, quod equum possunt ligare ad statuam.

Litere, quod ad Viennam possunt mercari.

Litere exemptionis solutionis thelonii.

Exemptio tributi Sigismundi.

Litere Sigismundi contra tributarios.

---

15 Ez a szó később kihúzza.

Litere wayuodarum, ut Cibinienses cum eorum mercibus Viennam ire possunt.

Litere contra tributarios et theloniatores.

Transsumptum Sigismundi, quod mercatores per Albam libere ire possunt.

Litere, quod mercatores per quancumque viam Viennam ire possunt.

Contra tributarios, si quis haberet literas antiquiorum.

Contra theloniatores Kanyza.

Mathie regis contra theloniatores.

Litere contra theloniatores in Kendy.

Mathie regis super thelonio Waradiensi.

[2] Litere Matthie regis super tributo Waradiensi.

[2] Litere comitum Themesiensium de non dando tributo ac vectigali.

[4] Litere Matthiae regis super libera electione iudicis regii Cibiniensis.

[5] Wladislai super iudicatu regio sedis Olczona. Cassatae¹⁶ ab universitate.

[fol. 87] 5. Libertas mercandi intra extraque regnum.

Super exemptione tributi tum in aqua, cum in terris per totum regnum Hungarie, Sigismundi regis.

Litere propter disligatura rerum mercimonialium et contra tributarios.

Libertas contra Thewmezienses, de cum ulnis, libris pannos aut alia ponderabilia vendant.

Contra Brassovienses in facto depositionis rerum mercimonialium.

Contra Brassovienses, ne libra vel ulnis merces vendant.

Contra forenses mercatores, Sigismundi.

[2] Confirmatio Joannis secundi ex parte mercatorii.

[fol. 89] 6.

Translatio depositionis rerum mercimonialium ad Debreczen.

Ut mercatores extrinseci, non ultra Cibinium possunt transire.

[2] Litere reginae Elizabethae, quod extranei non possunt exercere mercaturam cum Transalpinensibus.

[2] Litere Matthie regis contra ductores frugum in Transalpinas et alias partes.

[11] Ferdinandus, ut mercatores Transsilvani ultra Cassoviam merces vehere possint.

[fol. 91–92] 7.

Litere super cera diffundenda et signanda.

---

16 Innen egy másik 17. századi kézzel.

Litere capituli ecclesie Transsilvane libertatis extra metas Hungarie proficiscentium.

Litere Frank waywode super thelonia.

Litere, quod intra et extra regnum possunt mercari.

Litere super tributum Haczag.

Cera diffundenda et signanda.

[7] Confirmatio Sigismundi, ne a mercatoribus inconsuetae tricesimae et vectigalia exigantur.

[7] Litere Matthiae regis, ut mercatores Cibinienses in suis iuribus conserventur.

[7] Excerptum de annosa charta reambulatorii negotii inter Burprichenses et Weresmarth. [15]79¹⁷ colonis de Weresmart restituta.

[7] Ladislai, ut ab iis, qui muneras in cameram adferunt ne exigatur tributum.

[7] Sigismundus, ut Coloswarienses et Biztricienses 7 sedibus, ingruente necessitate publica, subvenire debeant in portandis oneribus.

[7] Wladislaus precipit universitati Saxonum, ut aequabiliter onera publica perferant.

[7] Matthiae regis, ne forenses mercatores merces suas ulnis et minori pondere, sed in stamine et peciis vendere debeant.

[7] Wladislai literae, ne Biztricienses et Megyessienses a publicis servitiis Saxonum sese subtrahant.

[7] Petri Petrowyth, ne districtus Zilisth ad indebitas solutiones censuum a nobilibus cogatur.

[fol. 93] 8.

Contra theloniatores.

Libertas exeundi ad Viennam per quascunque civitates.

Contra tributarios in Mezzes et Waradino et Dewa.

Ut mercatores non arestentur, nec juri stare compellantur.

Ratione depositionis rerum mercimonialium.

Pro libertate theloniorum et Keczkemeth.

Libertas, ut mercatores Cibinienses possunt transire Viennam.

Litere ratione non depositionis mercium non in Waradino, sed Bude.

Ne Saxones indebite arestentur.

Protestatio ratione depositionis mercantiarum, coram capitulo facta.

Confirmatio Mathie regis super sententia thelonii contra capitulum.

Confirmationis transsumptum sententiae in causa thelonii Waradiensis.

[4] Literae Matthiae regis preceptoriae, ne contra priora indulta a Saxonibus Transsilvanis telonea vel aequivalentia dona exigantur.

---

17 Innen hihetőleg a 3. kézzel.

[fol. 95–101] SUBSEQUUNTUR IN REPOSITORYO THECE duplici alphabito consignate, in quibus maiores et potiores litere conservantur, ut sequitur:

AA:

Litere privilegiales Wladislai regis sub decreta sententia de servandis juribus et processibus contra nobiles et appellationibus persequendis in presentiam regis.

Litere Caroli confirmatorie literarum Andree condam regis emanate anno domini 1224.

Confirmatio privilegii Andree regis per Lodovicum regem facta, sed fracte sunt.

Confirmatio Marie regine super libertatibus privilegiorum.

Confirmatio privilegiorum Wladislai regis super libertatibus Saxonum.

Confirmationales de non solvendo tributo.

Quod nemo Saxones judicare audeat.

De salibus miliatis Saxonibus annuatim distribuendis.

Introductorie et statutorie super possessionibus Bolgacz et Sydwe.

Litere waywodales, ne Bolgacz et Sydwe iudicio castellanorum astare debeant.

Contra spirituales iudices super dubiis quibusdam ecclesiasticis.

Litere Sigismundi, ut nobiles una nobiscum collectam parilem faciant.

Exemptionalis prepositure per Joannem regem data confirmataque.

Transsumptum capituli Albensis super exemptione pertinentiarum cum attestationibus regnicolarum.

Transsumptum literarum Wladislai regis super conservatione approbatarum consuetudinum.

Confirmatio maior privilegiorum Saxonum ipsius Mathie regis.

Transsumptum capituli Albensis privilegiorum Saxonum per Mathiam datorum.

Confirmatio privilegiorum Transsilvanensium Saxonum, regis Sigismundi.

Transsumptum capituli super fassione Mathie Gereb ratione et pretextu possessionis Rawas.

Litere annexionis ville Nependorff ad civitatem Cibiniensem, Ladislai regis,¹⁸ ut Cibinienses eodem territorio ac ipsi fruantur.

Litere exemptionales ville Petri et possessionum in Rawas.

Impignoratio Peterfalwa pro florenis mille.

Litere, ut in omnibus libertatibus suis septem sedes conserventur.

Exemptionalis predii Rawas ab omni connumeratione nobilium et ab excubiis.

---

18 Innen a 4. kéz írása.

Litterae Vladislai regis, quod Sydwe et Bolgacz malefactores judicare debeant. In¹⁹ litera K. quere.

Quomodo dampnifica in terris eorum satisfactionem id est schucz exigant.

Ut non judicentur, sed si quis aliquid actionis habuerit, jure prosequatur.

Ut pertinentiae Saxonum inter nobiles non dicentur.

Instrumentum super donatione Rawas Mathie Gereb.

Pro domina Clara et Joanne filio Petri de Weresmarth gratia, demptis rebus ablatis.

Hortobaghfalwa, quam Joannes Ernesth contulit.

Transumptum Caroli regis super libertatibus septem sedium.

Transumptum instrumentorum magistri Pauli super donatione Rawas Albensis.

Super ceram rubeam.

Confirmatio privilegiorum universitatis Saxonum per reverendissimum fratrem Georgium locumtenentem etc.

Pro Saxonibus septem sedium Saxonicalium.

[3] Ut Zazwarossienses 7 sedibus sint uniti.

Impignoratio unius curie in Rawas.

Litere, quod Saxones non tenentur stare in iudicio waywodali. Transumptum Sigismundi regis.

Super quattor sessionibus in Rawas.

[2] Littere impignoraticie Gregorii Ozdy super medietate molendini ac fenetorum et pratorum in Rawas existentium.

[2] Littere super concordia Saxonum cum Fogarasiensibus in Kercz facta.

[2] Confirmatio regis Ferdinandi, quod Saxones non tenentur stare in iudicio wayuodali.

[2] Litterae Ferdinandi regis: ne gentes wayuodarum inter Saxones condescendant.

[2] Responsio regis Ferdinandi super quosdam articulos.

[2] Littere impignoratorie Weys Niklesin super portionem suam molendini et feneti in Rawas.

[2] Confirmationales Joannis secundi super concordia in Kercz contra Fogarasienses facta.

[2] Adiudicatorie Joannis secundi ratione iudicatus possessionis Zydwe et Bolkach.

[2] Fratris Georgii confirmatio super quinque possessiones in Rawas a Michaele Cheh impignoratas.

[2] Ne in iudicio coram waywoda Saxones evocentur, Ladislai regis.

[2] Transactionales Joannis et Ludovici Mohay, item Joannis Farkas certorum potentiarum actuum causa.

[2] Protestatorie Ysabellae ob impetrationem 4 possessionum Chanad etc.²⁰

19 Innen későbbi kézzel.

20 Kihúzza.

[10] Literae confirmationales privilegiorum et legitimorum processuum jurium universitatis dominorum Saxonum Transsilvanensium, ut si quis aliquid actionis contra aliquem hominem jurisdictionis Saxonicae habuerit, is jure prosequatur et in jure legitimo juris Saxonici processu appellando utatur, Sigismundi Bathory.

Az hortobagfalwy Patronusok keozt, Nagy Miklos teorwen zerinth nierth erdeo es zantho feoldrezebeol hassonfelenek az zebeny vraknak zakasztasrol valo wallas lewel.²¹

[6] Ludovici regis de judicatu Cibiniensi et eius confirmatio Joannis regis et confirmatio Georgii Huett in judicatu regio.

[fol. 103–106] BB: Hac cella continentur iste:

Litere Sigismundi, ne waywoda Transsilvanus territoria Saxonum reambulet.

Litere Sigismundi, quomodo census Sancti Martini fieri debeat.

Transsumptum privilegiorum Sigismundi.

Transsumptum literarum privilegiorum.

Transsumptum privilegiorum septem sedium Saxonicalium.

Litere privilegiorum Sigismundi regis et Marie regine.

Transsumptum privilegiorum Mathie regis, quod a pertinentiis Saxones non vult alienare, sed in suis libertatibus conservare.

Transsumptum privilegiorum Lodovici regis, Caroli et Marie regine.

Transsumptum literarum Ladislai regis contra astrictionem fori judicii domini waywode.

Litere Sigismundi regis, ut waywoda Transsylvanus Saxones in suis juribus defendere debeat.

Litere Alberti regis, quomodo census Sancti Martini solvi debet.

Transsumptum privilegiorum Mathie regis super pertinentiis ecclesiarum, ut cum Saxonibus contribuant.

Litere, quod nobiles nos coram iudicibus nostris requirant.

Litere pro walachis, ne quinquagesimam solvant.

Ne bona defunctis parentibus aliqua potentis et vi occupentur.

Litere preceptoriales super territoriis Zaazwaros et Freck.

[1] Literae contra superfluos descensus waywodales.

[1] Literae super indebitis occupationibus terrarum et territoriorum septem sedium per nobiles, Ladislai regis.

[2] Literae Wladislai regis expeditorie super censu Sancti Martini.

[2] Literae Matthie regis, ut Saxones tempore disturbiorum ad aliorum possessiones dispersi ad sedes remittantur.

[3] Transsumptum privilegii Matthiae regis super processu iuridico Biztriciensibus concessi.

---

21 16–17. század fordulójára valló írással.

[3] Transsumptum preceptorialium Wladislai regis, ne universitas Saxonum pro aliis duabus nationibus ad exercituantes insurgere teneatur.

[4] Litere C[hristophori] Bathory de Somljo w[aywode] Transsilvaniae pro suttoribus, ne ab iisdem in nundinis plus debito exigatur.

[5] Anno 1619 die 12 Septembris. Pro memoria consignatum. In ista Theka duplicis BB. repositae sunt quaedam literae missiles serenissimi principis Gabrielis Bethlen ad amplissimum senatum Cibiniensem transmissae ex castris ad Tibiscum positis, in quibus aperte scribit cum explanatione causarum quare generalem illam expeditionem in Hungariam nobis Saxonibus inscius susceperit et non more solito communicaverit secundum consuetudinem in generalibus expeditionibus observari solitam. Ex commissione amplissimi senatus Stephanus Simon notarius m. p.

[5] Domini Coronense sese de novo obligant universitati Saxonum.

[fol. 107–109] CC: Hac theca continentur sequentes:

Litere Emerici Balasse contra Coloswarienses et alie missiles.

Scatella cum certis regiis literis preceptorialibus.

[2] Confirmatio privilegiorum Saxonum 7 sedium, regis Ferdinandi.

[2] Confirmatio regis Ferdinandi super pertinentiis septem sedium, ne inter nobiles dicentur,²² nempe Zilist, Galies, Kakoua.

[2] Ne quattuor possessiones inter nobiles dicentur.

[2] Confirmatio regis Ferdinandi literarum Petri Bozyn super pertinentiis prepositurae.

[13] Ferdinandi, quod Cibinienses aurum cambire valeant.

[13] Ferdinandi, ut cementum in civitate Cibiniensi servetur et exerceatur.

[13] Ferdinandi concessio et relaxatio vigesime ad civitatem Cibiniensem.

[2] Assecutorie Stephani Bathory waiwode Transsilvani super a[ureis] 1851, p[onderibus] 26 per Joannem secundum universitati regni in testamento legatis.

[2] Maximiliani II. assecutorie de impunitate et amnistia omnium iniuriarum universitati Saxonum datarum.

[2] Litere Stephani Bathory preceptorie de tribus quartis decimarum in Kreuz, Clossdorff et Messe.

[2] Joannis secundi preceptorie super auricampione solis Saxonibus concessa.

[2] Litere annuentie Stephani Bathorj waiwode Transsilvani, ut cementum in civitate Cibiniensi servetur et exerceatur.

[2] Eiusdem annuentia super auricampione solis Saxonibus collata.

[2] Articuli inter camerarium et cives ad cementi negotia delegatos observandi.

---

22 Innen a 6. kézzel.

[2] Eiusdem Stephani Bathorj indultum super auricatore ex civibus Cibiniensibus eligendo.

[2] Eiusdem, ut unus in hoc regno sit centenarius.

[2] Eiusdem annuentia, ut universitas Saxonum de custodia castelli in oppido Zazwaros provideat.

[2] Eiusdem annuentia, ut dimidia pars Senatus, et 40 virorum, in oppido Zazwaros ex Saxonibus, dimidia pars ex Hungaris eligatur.

[2] Eiusdem waiwode annuentia de libertate educendi pannum griseum in exteris regiones.

[11] Concessum Joannis civitate Cibiniensi, ut cudat auream monetam.

[6] Literae Ferdinandi super quattuor possessiones Monera, Schorestein, Holdwilagh, Czanad.

[6] Literae Ladislai regis super possessione Sombor in sede Rupes.

[6] Super molendinum Sittwe.

[fol. 111–112] DD: Hac theca continentur sequentes:

Litere Andree regis et confirmate per Ottonem, ut barones condescensus violentias non faciant.

Scatella, in qua continentur certe litere complectentes negotia Bolgacz et Sydwe.

[1] Ludovici regis litere, ut medietates possessionum Bolgacz et Zythwe ad ecclesiam Cibiniensem pertineant.

[1] Adiudicatorie Nicolai Hagymas super indebita evocatione capituli Albensis contra possessiones Bolgacz et Zythwe facta.

[1] Relatorie litere magistri Valentini Földwary protonotarii et Martini Chiorong directoris causarum regiarum super divisione possessionis Bolkachy anno 1564 circa festum beati Georgii facta.

[1] Literae assecutorie relicte Stephani Mayladt de aedibus Albe Julie existentibus civitati Cibiniensi pro diversorio divenditis.

[14] Literae sequestri possessionis Sydwe inter dominos Cibinienses et magnificum Joannem Galffy.

[14] Literae de non committenda divisione bonorum Bolgach et Sydwe Ludovici regis.

[6] Literae adiudicatoriae in causa trucidati et interfecti Demetrii Jaxyth in civitate Cibiniensi.

[6] Ne Coronenses sese subtrahant ab oneribus publicis ferendis.

[6] Privilegium super iudicatu Nagy Ekemezeő.

[fol. 115–116] EE: Hac theca continentur sequentes:

Donatio districtus Fogaras et Omlas Mathie regis.

Donatio super donatione districtus Fogaras et Omlas Mathie regis.

Transsumptum donationis super Fogaras et Omlas Mathie regis.

Transsumptum introductionis et stationis Fogaras atque Omlas et eorundem pertinentiarum.

Litere Mathie regis, ut Fogaras ad ipsos Saxones Transsylvanenses pertineat.

Alie litere ad idem pertinentes. Quod²³ [?] si Fogaras et Omlas etc. Mathie Regis confirmavit [?]

Donatio districtus Fogaras.

Inhibitio contra Joannem Corvinum ducem ratione Fogaras.

Fassio quod Fynka nihil habeat in possessione Rawas.

[1] Collatio decimarum vini in possessione Omlas pro hospitali Cibiniensi, Stephani Bathory waywode Transsylvani etc.

[11] Literae Matthiae regis ad episcopum Chanadiensem, ut 4 villas in suis libertatibus vivere permittat.

[11] Wladislaus, ut coloni e medio Saxonum abducti restituantur.

[1] Protestatio coram capitulo Albensi ratione Rawas facta.

[5] Concernentia Hortobagyfalua.

[fol. 119–122] FF: Hac theca continentur sequentes:

Litere confirmationis literarum Andre regis per Lodovicum.

[2] Literae regis Ferdinandi praeceptoriae ad episcopum Albensem, ut Saxones in privilegiis eorum tueantur.

[2] Praeceptoriae, ut vuayuodae Saxones in privilegiis suis non molestant.

[2] Ne dietae in civitatibus Saxonum celebrentur, regis Ferdinandi.

[2] Literae wayuodarum, quod literis procuratoriis suis civitates uti possunt.

[8] Praeceptorie, ut Martinus Chorong sit procurator Saxonum.

[8] Ne consules censum solvant de suis aedibus, Ludovici regis.

[8] Literae super transactione controversie inter colonos Felseo Apold et Eczeleo ratione territorii.

[8] Regestum super bonis Boieronum ad mandatum S[uae] R[egiae] M[aiestatis] die 2 Marty 1569 extradatis.

[8] Literae Stephani Bathory waiwode Transsylvani super emptis colonis possessionis Rakowicza per Cibinienses. Item litere introductoriae eiusdem adiunctae. Item litere relatorie super introductione et statione in dominium Rakowiza.

[8] Eiusdem contra varias peregrinantium condensus, litere protectionales sedis Cibiniensis.

[8] Alie litere waiwodales, ne libri perniciosorum dogmatum vel typis edantur vel venum in Transsylvania circumvehantur.

[8] Literae eiusdem inhibitorie, ne rudis cupri massa aliunde in hanc ditionem importetur, sub poena amissionis eiusdem cupri.

---

23 Betoldás 16. századi kézzel.

[8] Littere Stephani Bathorj de pellibus et cutibus crudis ac cannabo ex hoc regno non educendo.

[8] Litterae Stephani Bathori super perennali venditione, item introductione et statutione in possessionem Rakowicza privilegiales.

[8] Alie eiusdem de colatione portionis possessionarie Rakowicza.

[8] Alie litterae waiwodales recognitionales de vendita portione possessionaria Rakowicza.

[8] Annuentia Stephani Bathory waiwode Transsylvani super officina papyracea Cibiniensibus concessa.

[8] Litterae assecutoriae Stephani Bathory waiwode Transsylvani de defalcandis annuatim florenis 3000 ex censu Sancti Martini.

[8] Littere Stephani Bathory waiwode de consensu cum iure regio super portione possessionaria Rakowicza cum introductionalibus et statutoriae.

[2] Litterae assecutoriae Stephani Bathory in facto decimarum in suam rationem emendarum, se non gravantur Saxones.

[9] Similes Christophori Batorj waiwode Transsylvani.

[13] Litterae assecutoriae eiusdem Christophori Batorj contra violentes itinerantes inter Saxones.

[1] Annuentia principis, ut greci institores merces in possessione Schelmsberg deponant.

[6] Constituuntur procuratores certi pro villis Crucis, Messe et Nicolai anno 1448, tempore Nicolai pape.

[6] Metales inter Holtzman et Zent Janos hegye.

[6] Litterae Matthiae regis, quibus confirmat Sigismundi regis indultum de non reddendo tributo de Oloszi, Nova Villa.

[6] Consensus regius super testamentaria dispositione villae Petersdorf pro ecclesia Cibiniensi.

[6] Stephani Bathori littere, ne currus et victualia dare teneantur militibus absque literis principis Cibinienses.

[fol. 123–125] GG: Hac theca continentur sequentes:

Littere Sigismundi, ut malefactores in terris nobilium reperti puniantur.

Littere Sigismundi, ut Also Wyncz et Borberek sint effecta civitas privilegiisque Saxonum gaudeant.

Littere, ut malefactores ubicunque locorum reperti fuerint judicentur. Etiam²⁴ in terra nobilium.

Littere privilegiorum Also Wyncz et Borberek, Sigismundi regis.

Littere super iudices septem sedium, ut²⁵ eligantur secundum suffragia.

Littere Wladislai regis super confirmatione Also Wyncz et Borberek, ut in privilegiis Saxonum et iuribus vivere debeant.

²⁴ Innen 17. századi kézzel.

²⁵ Későbbi kézzel.

Litere super unione Also Wyncz et Borberek ad septem sedes Saxonum.
Confirmatio Laurentii Kakas super iudicatu regio.

Ne fiant deputationes census.

Litere, ut cives Zaazwarosienses habeant facultatem inter ipsos eligendi iudicem.

Super exemptione pertinentiarum septem sedium ex contributionibus nobilium.

Exemptionalis super pertinentiis Lwlay.²⁶

Litere, ne Saxones perturbentur, Mathie regis.

[1] Confirmatio regis Ferdinandi super Alsouyncz et Borberek.

[1] Wladislai regis mandatorie de domo iudicatus regii in Kewhalom annuis iudicibus regii concedendo.

[2] Quod Saxones libere ubique fures et res per eos ablatas quaerere possint, Petri comitis waiwode etc.

[2] Transactionales inter colonos Bolkaczienses et Gregorium ac Georgium Bethlen ratione succisi nemoris.

[8] Gratiae collatio Blasio Raw et Michaeli Berthalmy facta ab electo rege Poloniae.²⁷ Blasius recepit domum.

[8] Literae privilegiales Stephani Batorj ratione portionum Syna, Hortobagyfalva et Feketeviz.

[fol. 127–130] HH: Hac theca conservantur sequentes:

Litere Sigismundi regis, quod in suam tutelam Cibinienses recipiat.

Scatella quendam, in qua continentur negotia spectabilis et magnifici condam Joannis Bornemyzza. Anno 1514.

Colligate litere super litibus Bistriciensium.

Litere donationis vigesime Cibiniensis. Anno domini 1536.

Super gratia Joannis regis Cibiniensibus in Temesswar data.

[1] Inventaria super curiam parrochie et super apothecam Cibiniensem.

[1] Quedam litere missiles Emerici Balassa vayuode Transsilvani. Anno 1538.

[2] Inventarium ecclesie parrochialis civitatis Cibiniensis per dominum Joannem Awnerum senatui exhibitum. 1571.

[2] Catalogus articulorum inter politicum et ecclesiasticum ordines conscriptorum.

[2] Littere Gasparis Zabo et relicte Thome Klein in negotio Georgii Reichesdorffers.

[2] Litterae Francisci Galambfalway super venditione agrorum in territorio Kacza.

²⁶ Később kihúzza.

²⁷ Kihúzza és más 16. századi kézzel megismételve. Innen ismét más 16. századi kéz.

[2] Littere quiettantionales super II. M. florenis pro liberatione Thalmach solutis.

[2] Littere adiudicatorie sententionales Joannis secundi ex parte iudicatus regii sedis Saxonicalis Leesschkyrch et libertatis Saxonum Transsylvanensium. In eligendis propriis ipsorum iudicibus.

[2] Litterae Somboriensium contra Joannem Swkeosdy.

[2] Littere Joannis secundi regis Hungarie deputationales vigesime Cibiniensis ad annos tres.

[7] Expeditoriae Blasii Kraus Saebesiensis super fl. 146, quondam filii Casparis Kraus.

[7] Fideiussoriae assumptionales pro Benedicto Dienessy quondam captivo.

[7] Assumptionales Georgii confectoris papiri.

[7] Articuli fidei Aug[ustan]ae confessionis a dominis pastoribus ecclesiarum Saxonicalium, in synodo eorum Cibiniensi anno 1574 ad festum Catherinae habito unanimi consensu approbati.

[7] Quiettantionales litterae domini Joannis Listy cancellarii Maximiliani II. unacum haeredum Mayr et Elene Olah etc. in fasciculum colligate.

[7] Inscriptionales super oppido Enyed suarumque pertinentiarum a Stephano Batori electo rege Poloniae Transsylvanieque principe universitati Saxonum pro 12000 florenis datae, una cum statutoriis et relatoriis.²⁸

[9] Inscriptiones vigesimarum et camere salium.

[9] Item super censu Sancti Martini alie.

[6] Littere Elisabethae reginae, ne census aut dicas exigant waywodales in possessionibus Kertz, Rukur, Feoldwar, Kereszthur.

[10] Protestatio senatus Cibiniensis ratione portionis possessionariae Bolkach et Sydwe egregio Joanni Galffy collate.

[6] Metalis Zazahwssa cum Vyfaluiensibus.

[6] Metalis Zenth Marton Hegyensis cum Vyfalwiensibus.

[6] Ladislai regis, in quibus Saxones in suam protectionem recipit.

[6] Impignoratio Peterfalua pro florenis 1000.

[6] Ne Sittwe et Bolgach dividantur.

[6] Amnistia offensarum Andreae Bathorj cardinalis contra Sigismundum Bathorj.

[6] Stephani Bathorj plenipotencia Andreae Bathorj cardinali data.

---

28 Ez és a következő két tétel mellett a lap szélén, hihetőleg a 8. kézzel: Sunt illustrissimo principi Christophoro Bathory die 22 Mai anno [15]79 remise, dati summa relaxata universitatis Saxonum nomine fl. 27000, qua oblatione innovatio et gravissima lex de numerandis et taxandis vinis est mitigata et abolita.

FORRÁSKRITIKA, SEGÉDTUDOMÁNYOK

ERDÉLYI FORRÁSKIADÁS AZ UTÓBBI FÉL ÉVSZÁZADBAN

Az erdélyi forráskiadás jelenlegi helyzetének ismertetésekor abból a tényből kell kiindulni, hogy a mai Románia területét a múltban – a Kárpátok vonulatát követve – két részre osztotta a latin és a cirill íráskultúra között húzó-dó határ. Ennek következtében a Kárpátokon belüli és kívüli országrészben mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben egymástól gyökeresen eltérő forrásviszonyok alakultak ki. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a románok csak az 1860-as években tértek át a cirill betűs írásról a latin betűk használatára. Innen eredeztethetők azok a lényeges különbségek, amelyek az erdélyi forráskiadás jelenlegi helyzetét, belföldi értékelését és nehézségeit megkülönböztetik a közös forrásörökség magyarországi vagy akár szlovákiai hasznosításának módszereitől.

Nem árt ismerni az erdélyi forráskutatás múltját sem, mert az előzményeknek mind a jelen, mind pedig a jövő alakításában komoly, sőt meghatározó a szerepe. A fejlődés korábbi állomásairól az érdeklődő az *Erdélyi Okmánytár* első kötetéből tájékozódhat.¹ A mai Romániának a forrásviszonyai felől pedig Ioachim Crăciun kolozsvári és Damian P. Bogdan bukaresti professzor munkáiból szerezhet számszerű adatokat. Tőlük tudhatja meg, hogy Románia az 1800-at megelőző időkből összesen 467 elbeszélő forrással rendelkezik.² Ebből 54 Moldvára, 43 Havasalföldre, 370 pedig Erdélyre vonatkozik. Eme 370 erdélyi forrásból 155 magyar, 104 német, 90 latin, 16 román, 5 pedig egyéb nyelvű. Bogdan professzor becslése szerint Romániának a 19. század előtti időkből közel 600 szláv–román nyelvű, cirill betűs kézírata van. Ezekből majdnem 400 Moldvából, 150 Havasalföldről, 20 pedig Erdélyből származik. Ugyanő a cirill írású oklevelek számát több mint 7000 darabra teszi, és ebből körülbelül 4000 Moldvára, 3000 Havasalföldre, 11 pedig Erdélyre vonatkozik.³ Az Erdélyre vonatkozó latin betűs oklevelek száma viszont a vajdaság idejéből (tehát 1541 végéig terjedő korszakból) 35–40 ezer darabra, a fejedelemség korából (1700-ig) újabb 150 ezer darabra, a 18. századi iratöröksége

1 CDTans I. 7–32.

2 Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României. Sec. XV–XVIII. Întocmit de Ioachim Crăciun și Aurora Ilieș. (Cronicile Medievale ale României I.) Buc. 1963.

3 Damian P. Bogdan: Din paleografia slavo-română. In: Documente privind istoria României. Introducere. I. Buc. 1956. 114.; *Uő*: Diplomatica slavo-română. In: Documente privind istoria României. Introducere. II. Buc. 1956. 15.

pedig talán újabb másfél–kétfmillióra tehető.⁴ Ennek az óriási irattömegnek hozzávetőleg egy-egy harmada lehet latin, magyar és német nyelvű. E valószínűséggel szemben azonban a román közhiedelem a cirill írást és az egyházi szláv nyelvet véli ma is az ország és a román nemzet múltja igazi hordozójának.

Mindez korábban nem okozott különösebb zavart, mert a források feltárásában a nemzetiségi szakemberek 1918 után is buzgólkodtak tovább. A bajok azóta súlyosodtak, hogy a kommunista diktatúra 1949-ben a magyar és a szász tudományos szervezeteket (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Verein für siebenbürgische Landeskunde) megszüntette, iratörökségüket, tudományos gyűjteményeiket államosította. A magyarul és németül tudó idősebb román szakemberek azonban rendre kihaltak, utánpótlás nevelését pedig a nemzeti túlbuzgóság feleslegesnek érezte. Mára talán már egyetlen kéz ujjai elegendők lennének a magyar és a német nyelvű régi iratanyagban otthonosan mozgó román történészek összeszámlálására. Javulás ebben a vonatkozásban majd csak azt követően várható, ha a román szakmai közvélemény képes lesz az adott valósághoz igazodva meghatározni saját feladatait nem csupán a román etnikum, hanem az ország múltjának feltárásában is. A diktatúra idején a porondon egyedül maradt román kutatást ugyanis régi beidegződései, sajátos színvaksága teendői józan felismerésében is akadályozták. Éppen ezért az erdélyi forráskiadás jelenlegi válsága hosszan elhúzódónak ígérkezik, mert háttérben vélt szakmai érdektelenség párosul elhivatott szakkutatók és az anyagi eszközök bántó hiányával.

Mindezek előrebocsátása után, az elmúlt fél évszázad erdélyi eredményeit hármass csoportosításban kívánom áttekinteni. Elsőnek a középkori, másodiknak a Fejedelemség kori, végül pedig a Nagyfejedelemség és a dualizmus idejére vonatkozó forráskiadás helyzetét ismertetem.

A romániai marxista történetírás 1949-ben, minden korábbi kezdeményezést félresepelve, az ország egységes elvek szerint szerkesztett okmánytárának elkészítését tette a belföldi történetírás legsürgősebb feladatává. A Román Akadémia *Documente privind istoria României* (majd 1977-től *Documenta Romaniae Historica*) című nagyszabású vállalkozásának C jelzésű, erdélyi sorozata 1951-től kezdődően 2002-ig tizenegy kötetben 5803 oklevelet közölt román fordításban vagy regesztában az 1075 és 1375 közötti időszakból. Az első hat kötet csak az addig közöletlen vagy román szempontból fontosnak ítélt oklevelek latin szövegét tartalmazza. Ezen a korábbi román gyakorlathoz viszonyítva is visszalépést jelentő közlési módon végül 1977-ben történt kedvező változtatás, mert a hetedik kötettől (1351-től) kezdődően minden oklevél bilingvisen (tehát latinul és román fordításban) jelenik meg. Megjegyzendő, hogy a kiadványban közölt anyag tekintélyes része újraközlés és nem a tulajdonképpeni történeti Erdélyre, hanem Románia Kárpátokon belüli részeire vonatkozik. Pozitívumként megállapítható azonban, hogy az újabb kötetek-

4 *Sigismund Jakó – Radu Manolescu: Scrierea latină în evul mediu. Buc. 1971. 102–103.; Uők: A latin írás története. Bp. 1987. 136–137.*

ben öröndetesen növekedik az eddig kiadatlan oklevelek száma és most már név-, valamint tárgymutató is található a kötetekben. E változások feletti örömmüket azonban erősen beárnyékolják a fentebb jelzett válság veszedelmes jelei: a régi szakemberek kihaltak, a szakmai érdektelenség az utánpótlást és a folytatást egyre komolyabban veszélyezteti. Jól jelzi ezt az egyes kötetek megjelenési ideje. Az 1951 és 1955 között megjelent hat kötetet csak huszonkét évvel később, 1977-ben követte a hetedik, a kilencedik és tizedik megjelenése között ismét másfél (1981–1994) évtized telt el. Újabb hat év alatt ugyan elkészült a tizenegyedik (1371–1375. évi) kötet kézírata, de csak 2002-ben, tehát újabb nyolc év múlva kerülhetett ki a nyomdából.⁵ A hivatalosság érdektelenségét látva, csak abban lehet reménykedni, hogy azok a kezdeményezések, amelyek az 1980-as évektől fogva a kolozsvári tudományos intézményekben formálódott és a Szatmáron megjelenő *Mediaevalia Transilvanica* című folyóirat körül tömörülő fiatal román szakemberek körében sarjadoznak,⁶ elvezetnek ahhoz a felismeréshez, hogy a román középkorkutatás korszerűsítéséhez az erdélyi forrásfeltárás terén szemléletváltásra van szükség.

Igy hát még szerencse, hogy a diktatúra által megszüntetett magyar és szász tudományos intézmények forrásfeltáró munkája évtizedeken át tovább folytatódott egykori kutatóik magánpassziójaként – már ahogyan ez akkor lehetett. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület által 1942-ben kezdeményezett *Erdélyi Okmánytár* előkészületei ezekben a nehéz évtizedekben eljutottak a 14. század végéig, és a szászok oklevéltára is tovább haladt előre. A megjelentetés azonban a politikai helyzetnek lett a függvénye. A német–román kapcsolatok javulása lehetővé is tette, hogy 1975-től 1991-ig az *Urkundenbuch* három újabb (1438–1486) kötete a Román és a Német Akadémia közös kiadványaként megjelenhessen.⁷ Magyar vonatkozásban viszont a legnagyobb elért eredmény az volt, hogy a Román Akadémia 1973-ban Pataki József román nyelvű birtoktörténeti kötetének függelékeként közzétette a vajdahunyadi váruradalom 1511–1536 évi gazdasági iratait.⁸

A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi jegyzőkönyveiben fennmaradt 5444 oklevél regesztáját tartalmazó kiadványt azonban a Kriterion kiadónak tíz éven át tartó huzavona után sem sikerült megjelentetnie. Végül is 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiadója tette közzé két testes kötetben

5 [A sorozat újabb kötetei: DocRomHist C. XV–XVI.]

6 *Documente medievale bănățene (1440–1653)*. Ed. Costin Feneșan. Timișoara 1981.; *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*. Ed. Adrian Andrei Rusu – Ioan Aurel Pop – Ioan Drăgan. Cluj-Napoca 1989.; *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare. 1. (1997). Comitetul de redacție: Marius Diaconescu – Ioan Drăgan – Engel Pál – Ioan Aurel Pop – Adrian Andrei Rusu – Sipos Gábor.

7 Ub V–VII. E különösen ápoltságuknak köszönhető, hogy a nagy múltú és igényes szász forráskiadványok közül a brassói sorozat folytatására is lehetőség nyílt. A két nyelvű változatban megjelent új kötet, a román gyakorlatnak megfelelően, román fordításban is közli a brassói céhek 15–16. századi iratait: Quellen IX.

8 *Iosif Pataki: Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*. Studiu și documente. Buc. 1973.

a cenzúra kálváriájának minden elképzelhető stációját megjárt kéziratot.⁹ Hasonlóképpen Budapesten, a Magyar Országos Levéltár forráskiadványai között jelenhetett meg 1997-ben, félszázados akadályverseny után a már említett *Erdélyi Okmánytár* első kötete, amely a történeti Erdély Árpád-kori okleveleit tartalmazza.¹⁰ Ennek második kötete, amely I. Károly korának erdélyi okleveleit foglalja magába, már az OTKA támogatásával készült el. Kézirata – reményeink szerint – a 2004. év elején kerül ki a sajtó alól, szintén a Magyar Országos Levéltár kiadványaként.¹¹ Ettől a támogatástól azt is reméljük, hogy a munka tervszerű és ütemes folytatására sikerül érdeklődő fiatal magyar kutatókat felkészíteni. Minthogy az anyaggyűjtés a tetszhalál évtizedeiben eljutott a teljesség közelébe és belőle körülbelül 6000 szöveg már feldolgozásra került, nem elképzelhetetlen, hogy néhány évtized alatt elkészülhet a körülbelül 35 ezer darabra becsülhető 1542 előtti erdélyi anyag kritikai számbavétele regesztakötetekben. Ennek persze feltétele a magyar egyetem és az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézetének felélesztése Kolozsvárott. A magyar történettudomány tehát még jó ideig nem számíthat arra, hogy a román kutatás mentesíteni fogja a régi erdélyi források feltárásának gondjaitól.

Még a középkornál is nagyobb feladatok várnak a magyar kutatásra a Fejedelemség idejéből való források feltárásában. Az etnikai színszűrő alkalmazása következtében a román kutatás, Mihály vajda erdélyi szereplésén kívül, eddig legfeljebb a román népességű régiók és a gazdaságtörténeti források, jelesül az urbáriumok iránt mutatott érdeklődést.¹² David Prodan halála óta azonban az általános érdektelenségen kívül a kellő nyelvismeret hiánya is távol tartja a román kutatókat a zömükben magyar nyelvű 16–17. századi forrásoktól.

A diktatúra idején – a komoly társadalmi igény ellenére – arra sem volt lehetőség, hogy a magyar népesség legalább a 17. századi emlékiróktól olvasson valamit saját múltjáról. Többnyire csak művelődéstörténeti személyiségek (Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós) hagyatékából lehetett egyet-mást megjelentetni a Kriterion kiadó Fehér Könyvekként emlegetett, közkedvelt sorozatában.¹³ A *Székely Oklevéltár* folytatása pedig csak annak kö-

9 Km]kv I–II.

10 L. az 1. jegyzetet.

11 [CDTrans II. A sorozat újabb kötetei: CDTrans III–IV.]

12 *David Prodan*: Domeniul cetății Șiria la 1525. AnIst 3. (1960) 37–102.; *Uő*: Domeniul Beiușului la 1600. AnIst 5. (1962) 35–110.; *Uő*: Domeniul cetății Ciceu la 1553. AnIst 8. (1965) 73–113.; *Urbariile Țării Făgărașului*. Editate de D[avid] Prodan cu Liviu Ursuțiu și Maria Ursuțiu. I–II. 1601–1680. Buc. 1970–1976.

13 Az eredetileg elbeszélő források kiadására létrehozott, de utóbb kényszerűségből vegyes tartalmúvá alakult sorozatból példaként megemlíthetők: *Rettegi György*: Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784. Bev. tan. és magyarázó jegyz. közléteszi Jakó Zsigmond. Buk. 1970.; Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bev. tan. és magyarázó jegyz. közléteszi Jakó Zsigmond. Buk. 1974.; *Pápai Páriz Ferenc*: Békességet magamnak és másoknak. Bev. tan. és magyarázó jegyz. közléteszi Nagy Géza. Buk. 1977.; *Wesselényi István*: Sanyarú világ. Napló I. 1703–1705. Közléteszi Magyar András. Buk. 1983.; II. 1707–1708. Közléteszi Demény Lajos – Magyar András. Buk. 1985.

szönhetően vált lehetővé 1983-tól fogva, hogy a román politika a székelyt a magyartól különböző nemzetiségnek kívánta tekinteni.¹⁴

De az erdélyi államiság forrásainak feltárására 1918 óta a magyar kutatásnak sem volt koncepciója. Ezért, amint erre az 1989. évi fordulat lehetőséget adott, az újraéledt Erdélyi Múzeum-Egyesület haladéktalanul hozzálátott a közel évszázados elmaradás ledolgozásához. A meghatározott feladatokhoz néhány év alatt felnőttek a fiatal kutatók, és ma már jó ütemben folyik a tervszerű munka, mely az elpusztult fejedelmi levéltár pótlására felhasználható forráscsoportokat, a gyulafehérvári káptalani és a kolozsmonostori konventi hiteleshely jegyzőkönyveit, valamint a fejedelmek *Királyi Könyveit* kívánja regeszták formájában értékesíthetővé tenni. Ebből 2003 végéig befejeződött a káptalan 16. századi jegyzőkönyveiben található mintegy ezer szöveg regesztázása,¹⁵ és az 1603 előtti *Liber Regiusok* anyaga nyomtatásban is megjelenik. Az eredmények közzétételére az 1855-ben indult, majd 1918-ban és 1945 után megszüntetett, de 1995-ben újraindított *Erdélyi Történelmi Adatok* című sorozatban máris elkezdődött a vármegyék és a magyar városok 16–17. századi jegyzőkönyveinek közzététele. A sort Torda város jegyzőkönyvei nyitották meg 1993-ban.¹⁶ Ezt követte 1998-ban a fejedelmi székváros, Gyulafehérvár jegyzőkönyveinek 1588 és 1616 közötti anyaga.¹⁷ 1999-ben már az OTKA támogatásával a vármegyei jegyzőkönyvek munkába vételére is sor kerülhetett. 2003-ra be is fejeződött az 1607 és 1700 közötti Torda vármegyei jegyzőkönyvek lemásolása és kiadásra előkészítése.¹⁸ 1997-ben a Miskolci Egyetemmel való együttműködésben, az Apáczai, a Sapientia Alapítvány és az Arany János Közalapítvány támogatásával elkezdődhetett az erdélyi fejedelmek *Királyi Könyveinek* regesztázása is. Ennek a munkának köszönhető, hogy 2003-ra elkészült a *Királyi Könyvek* első kötete. János Zsigmond és Báthory Kristóf fejedelemségének anyagát tartalmazó zsengeje meg is jelent nyomtatásban is, és közben három fiatal készülhetett fel ilyen feladatokra.¹⁹ Ha a fentebbi kutatások teljesen kibontakozhatnak és további fiatalok kiképzésére lesz mód, remény nyílhat arra, hogy erdélyiek is részt kérjenek a magyar nyelvű történetkutatás egészét terhelő olyan régi adósságok törlesztéséből, mint a félbeszakadt *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* vagy *Teleki Mihály levelezése*.

A román történetkutatás a 18. századtól kezdődően közeledik komolyabban az erdélyi forrásokhoz, de ezt az érdeklődést is változatlanul behatárolja az etnikai színszűrő használata. Ez a politikai indíttatású érdeklődés két

14 SzOkI (Új sorozat) I–VI.

15 [ErdKápt]kv VIII. 1.]

16 Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678. Bev. tan. és jegyz. közzéteszi Wolf Rudolf. (ETA VI. 1.) Kvár 1993.

17 Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Bev. tan. és jegyz. közzéteszi Kovács András. (ETA VI. 2.) Kvár 1998.

18 [Torda vármegye jegyzőkönyvei. I–II. 1607–1707. Bev. tan. és jegyz. közzéteszi Dáné Veronka. (ETA IX. 1–2.) Kvár 2009–2014.]

19 ErdKirKv I. 1–2. [A sorozat újabb kötete: ErdKirKv I. 3.]

reprezentatív forráskiadványt hívott életre a Román Akadémia kolozsvári Történeti Intézetében, a Horea vezette 1784. évi parasztfelkelés,²⁰ illetve az 1848–49-es forradalom erdélyi iratainak közzétételét.²¹ Mindkét sorozatot élete végéig Ștefan Pascu szerkesztette. A Horea-felkelés anyagából 1982-től fogva 1993-ig összesen kilenc kötet jelent meg. (Az elbeszélő forrásokat közlő alegységből 1984-ig három kötet került ki a sajtó alól és újabb két kötet kézírata várja a közzétételt. Az iratokat megyénként közlő másik alegységből 1993-ig hat kötet jelent meg és a hetedik kötet 2001-ben került a könyvpiacra.)

Csak valamicskével biztatóbb az 1848–49-es okmánytár helyzete. 1977-től 1992-ig öt kötetben az 1848. június 4-ig történetek válogatott iratanyaga jelent meg. Ezt követte 1998-ban a június 5-től 16-ig terjedő időszak iratait tartalmazó hatodik kötet. Azóta a hetedik kötet nyomdai kézírata is elkészült, de ennek megjelenése továbbra is várat magára. Mindkét nemzeti célzatú kiadvány kifulladásra jól illusztrálja a román forráskiadás jelenlegi helyzetét és erdélyi perspektíváit. Az érdektelenségen kívül az is terheli ugyanis, hogy a kiadásra kapott szűkös összegek felét az iratok integrális román fordítása emészti fel.

Arra, hogy az erdélyi román forráskiadás számára is van a jelenleg általánostól eltérő járható út a 19. század közepénél régebbi források vonatkozásában is, az említett két sorozaton kívül is, elegendő egyetlen beszédes példára hivatkozni. Ez pedig néhai Francisc Pall professzor (1911–1992) Németországban készült, és halála után 1997-ben megjelentetett három posztumusz kötete, amely Inochentie Micu-Klein erdélyi görög katolikus püspök 1745–1768 közötti iratainak mintaszerű kiadványa.²²

A 19. század második felét illetően azonban gyökeresen megváltozott a román tudományosság érdeklődése az erdélyi források iránt. A nemzeti mozgalom irodalmi és politikai vezetőinek számszerűleg is növekedő iratöröksége feltárásán kinevelődött egy olyan kutatógárda, amelyik a román művelődés- és irodalomtörténet gazdagítása mellett hivatott munkása lehet a történelmi források közzétételének is. Jóllehet ez az érdeklődés egyelőre csak a saját művelődés és közélet múltjának szólott, kétségtelenül hozzásegített ahhoz, hogy Erdély egészének régebbi történetéről kiegyensúlyozottabb, tehát valóságosabb képet alkothasson a történettudomány. Meggyőződésem, hogy elkövetkezik az az idő, amikor a régebbi vagy legalább 18. századi és nem román nyelvű, tömeges jellegű iratörökség feltárásának gondjai hordozásában a román kutatók igényesebb részének közreműködésére majd számítani lehet.

A magyar forráskutatás a Nagyfejedelemség korának kérdéseit a Klebelsberg-féle *Fontes*-sorozat igényességével megvilágító kiadványokban, a politikai és művelődési élet szereplői levelezésének közzétételében lenne ér-

20 Izvoarele răscoalei lui Horea. Seria A. Diplomataria. Vol. I. Premisele răscoalei, 1773–1784. Sub redacția acad. Ștefan Pascu. Publicat de Alexandru Neamțu și Costin Feneșan. Buc. 1982.

21 Revoluția de la 1848–1849 din Transilvania. I. 2 martie–12 aprilie 1848. Sub redacția acad. Ștefan Pascu și Victor Chereșteșiu. Buc. 1977.

22 Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma. Studiul, selecția și transcrierea documentelor, aparat critic de Francisc Pall. Ediție îngrijită și indice de Ladislau Gyémánt. I–II/1–2. Cluj-Napoca 1997.

dekelt,²³ de ilyen feladatok megfelelő ellátására egyelőre sem személyi, sem pedig anyagi lehetőségei nincsenek. Az erdélyi magyar feltáró munka azonban komolyan számíthat az anyaországi szakértelem mindig megtapasztalt támogatására. Arra azonban szükség lenne, hogy az erdélyi tudományos kérdések felé spontánul áradó szakmai érdeklődés az egymástól való elzártság legkárosabb következményeinek orvoslásában, a legsürgősebb feladatok mielőbbi elvégzésében hasznosuljon. Fél évszázad alatt akkor is nemzedékváltás következik be, ha nem is olyan kegyetlenül rendkívüliek ezek az évtizedek, mint amelyeket a magyarság különböző részei ma a hátuk mögött tudnak. A kommunista diktatúrák idején, legalábbis bizonyos tudományterületek vonatkozásában a határok felett átnyúló együttműködés üdözendő cselekedetnek számított. Nincs tehát mit csodálkozni azon, hogy – bár a magyar tudományosság egységét hirdetjük – még ma sem jutottunk el a teendők egyeztetéséig és fontosság szerinti rangsorolásáig, nem ismerjük egymás terveit és eredményeit. Hogy példáimmal szorosán tárgyamnál maradjak, elkerülendőnek tartom az alábbiakat vagy a hozzájuk hasonlókat. Kifogásolhatónak vélem, ha Wesselényi Miklós levelezésének kiadására anélkül készülünk, hogy tájékozódnánk arról, ami ebben a kérdésben évtizedekkel korábban történt. Nem csak az erdélyi *Királyi Könyvek* kiadásában érdekelt román és szász kutatók előtt kérdőjeleződhetik meg a magyar forráskiadás pontossága, ha azt látják, hogy a CD-ROM-ról több mint a fele hiányzik azoknak a szövegeknek, amelyek a regesztakiadványban megtalálhatóak.²⁴ Az sem a rendezett, egészséges együttműködés jele, hogy Erdély történetéhez forrásokot ígérő sorozatot hírből sem ismerjenek éppen azok, akiket elsősorban érdekelhet, vagy az, hogy úrbérrendezési forrásokat egyébként mintaszerűen közlők, saját hibájukból, ne szerezzenek tudomást a vizsgált területekre vonatkozó, tekintélyes számú kéziratos térképről. E példák száma persze szaporítható volna, de ez is elegendő annak bizonyítására, hogy az erdélyi források feltárását, legalább magyar–magyar vonatkozásban, egyeztetni kell, a feladatokat fontosságuk szerint rangsorolni szükséges ahhoz, hogy a politikai határok mindkét oldalán tervszerűbben, célratörőbben, eredményesebben folyhasson a munka és az erdélyi kutatás felzárkózhasson az anyaországi színvonalhoz.

Vitathatatlanul az erdélyi kutatásra vár az a feladat, hogy ehhez az egyeztetett munkához a Románia területén őrzött levéltári és kéziratári forrásokról a jelenleginél frissebb és pontosabb eligazításokkal szolgáljon. Az állami intézmények rendelkeznek ugyan tájékoztatókkal, de azok elsősorban nem az általuk őrzött levéltárak anyaga, rendje, hanem inkább román vonatkozásai felől tájékoztatnak. Kívánatos lenne tehát a hivatalos kiadványok információit, kutatásokkal kiegészítve, magyarul ismertetni az általános kutatói érdeklődéshez igazodva.

23 Előszó az Erdélyi Történelmi Adatokhoz. In: Adatok a torockói jobbáglázadások történetéhez. Bev. és jegyz. közléses kiadás Jakó Zsigmond. (ETA V. 1.) Kvár 1945. 3–8.

24 [A későbbiekben sor került a jelzett hiányok pótlására. Vö. Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek. DVD-ROM. Szerk. Gyulai Éva. Bp. 2005.]

Az államközi levéltári együttműködésnek egyébként úttörő, szép példája az a kiadvány, amely a határ által kettéosztott Szatmár vármegye levéltárát ismerteti magyar és román nyelven, minden igényt kielégítő szakszerűséggel.²⁵

Jóllehet Romániában a kommunista rendszer alatt az egyházi levéltárak egy részét is elkobozták és még ma is állami kezelésben tartják, e forráscsoport feltárása a tudomány számára – úgy látszik – teljes egészében a tulajdonos egyházakra marad. Például a váradi római katolikus püspökség és székeskáptalan nagyméretű régi levéltára, miután a biztonságos helyiségeiből az elhanyagolt várba való költöztetés során korábbi rendje felbomlott, évtizedek óta szinte kutathatatlaná vált, anyagáról érdemi tudományos tájékoztatást nyújtó kiadvány máig sem készült. Örvedetes viszont, hogy a magyar és a szász történelmi egyházak nagy anyagi ráfordítással korszerűsítették gyűjteményeik berendezését és valóságos kutatóműhelyekké fejlesztették a kezelésükben maradt levéltáraikat és könyvtáraikat.

A római katolikus érsekség gyulafehérvári levéltára Románia egyik legkorszerűbben berendezett raktárában őrzi iratait, Kolozsváron az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Váradon pedig a római katolikus egyházmegye könyvtára és megmaradt újabb levéltára kapott teljesen új, korszerű berendezést.²⁶ Hasonlóan alakult a szász evangélikus egyház levéltárügye is. Rövidesen valóságos német történelmi intézette alakul az elnéptelenedett egyházközsegeinek Szebenbe begyűjtött irataiból létesített, legmodernebb technikával felszerelt új levéltára. Az egyházak kezelésében maradt iratanyag tehát korszerűsített keretek között a kutatók rendelkezésére áll. Anyagukat rendezték, vagy most rendezik, megfelelő tájékoztatókat jelentettek meg vagy ilyenek készítése folyik.

Érthető, hogy ilyen körülmények között a történelmi egyházak is bekapcsolódtak az őrizetükben lévő források kiadásába is. Ezeknek a kiadványoknak a színvonala azonban egyelőre nagyon különböző. Vannak közöttük teljes értékű tudományos teljesítmények és olyanok, amelyekben több a jó szándék, mint a szakmai ismeret.²⁷ Megjegyzendő, hogy e forráskiadványok

25 Szatmár vármegye levéltára – Fondul „Prefectura județului Satu Mare” 1420–1919. Összeáll. Kiss András – Lucia-Augusta Șerdan – Henszel Ágota. Nyíregyháza–Cluj-Napoca 2000.

26 Az erdélyi magyar egyházak szervezett iratvédelmének múltjára vonatkozóan l. *Jakó Zsigmond*: A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében. In: *Uő: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Buk. 1976. 103–137.; *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára*. Összeáll. Dáné Veronka – Sipos Gábor. (Erdélyi Református Levéltári Kiadványok 1.) Kvár 2002.; *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárának mutatója 1700–1750*. Összeáll. Dáné Veronka. (Erdélyi Református Levéltári Kiadványok 2.) Kvár 2002. Amíg az újrendezett gyulafehérvári érseki levéltár ismertető leltára megjelenik l. *Érszegi Géza – Szőgi László – Borsodi Csaba*: A gyulafehérvári érseki levéltár. Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok. Regnum 10. (1998: 3–4. sz.) 227–234.

27 Az egyházi levéltárak körül formálódó történelmi forrásközlések közötti minőségbeli különbségek jól érzékelhetők, ha összevetjük az alábbi kiadványokat: Erdélyi református zsinatok iratai. III–IV. 1771–1800. S. a. r. Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok 1/3–4.) Kvár 2001.; A székelyföldi

közül azok a legszakszerűbbek, amelyek a nagy hírű kollégiumok diákságának névsorait tartalmazzák és többnyire erdélyi szakemberek, valamint magyarországi szakintézmények együttműködésének eredményei.²⁸

Miután az egyházi levéltárak régebbi és tudományos szempontokból fontosabb része ma is az állam kezében van, a kutatás lehetőségei, e részek szerint, erősen különböznek egymástól, az állam kezelésében lévő anyag rendezése várat magára. E források kutathatóságához tehát egyelőre korlátozott remények fűzhetők.

Még ennél is érzékenyebben érinti a magyar tudományt a magán/családi levéltárak helyzetének rendezetlensége Romániában. Különös érdekei fűződnek ahhoz, hogy az elkobzott családi levéltárak anyagáról, mostani rendjéről mielőbb készüljön szakszerű, részletes tájékoztató. Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnél 1883 óta letétbe helyezett és a kutatás számára megnyitott magyar családi levéltárakról, iratgyűjteményekről ma is csak félszázados információk állnak nyomtatásban a kutatók rendelkezésére.²⁹ Egyelőre azonban csak remélni lehet, hogy a Kosáry Domokos vezetése alatt készülő *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba* című kézikönyv új kiadása kapcsán, az állami kezelés során készült belső segédletek felhasználásával és kiegészítő kutatásokkal összeállítható lesz ennek az igen fontos, összetett és sokszínű forráscsoportnak minden igényt kielégítő ismertetése. Ezt kívánja elősegíteni az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltári kiadványsorozatának újraindításával.³⁰ Ifj. Wesselényi Miklós (1796–1850) személyi levéltárának bemutatása után legközelebb a Wass család középkori oklevelekben gazdag levéltáráról elkészült ismertetés megjelenése várható.³¹

---

katolikus plébániák levéltára. I–II. Dokumentumok a csíksomlyói és a kantai iskola történetéhez. Gyűjtötte és közreadja Sávai János. (Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról I/II–III.) Szeged 1997. *Sávai János*: Zsinat és forradalom. Erdély, 1848/49. Szeged 1999.; Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. I. 1727–1737. Közzéteszi Kovács András – Kovács Zsolt. A bev. tan. és jegyz. írta Kovács András. (Erdélyi művelődéstörténeti források 1.) Kvár 2002.

28 Ezekből megemlíthetők: *Jakó Zsigmond – Juhász István*: Nagyenyedi diákok 1662–1848. Buk. 1979.; *Bura László*: Szatmári diákok 1610–1852. (Fontes Rerum Scholasticarum V.) Szeged 1994.; *Tonk Sándor*: A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848. (Fontes Rerum Scholasticarum VI.) Szeged 1994.

29 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára 1942. évi állagának betűsoros névjegyzéke megtalálható: *Jakó Zsigmond*: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai. (ETF 133.) Kvár 1942. Az 1942. és 1943. évi gyarapodásról a levéltár működéséről tájékoztató évi jelentésekből, melyek az EM folyóiratban és az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1943. évkönyvében jelentek meg, lehet tájékozódni. Az 1944. évi jelentés és a háborús menekítésekről szóló beszámoló csak 1994-ben jelenhettek meg szintén az EM hasábjain (85–127.).

30 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület anyagát ismertető sorozatban eddig a következők jelentek meg: A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. Ismerteti Jakó Zsigmond – Valentiny Antal. (ENML 1.) Kvár 1944.; *Venczel József*: Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára. (ENML 2.) Kvár 2002.

31 [A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bev. tan. és jegyz. közzéteszi W. Kovács András. (ENML 3.) Kvár 2006.]

Bár a kommunista művelődéspolitikai kezdetben azt ígérte, hogy a nemzetiségek tudományos törekvéseit szintén támogatja és 1955-ben a Román Akadémia meg is jelentette magyarul, Jancsó Elemér gondozásában az 1793 és 1806 között működött erdélyi magyar tudóstársaság iratait,³² ez a kezdeményezés hamarosan elhalt a hivatalosságoknak az erdélyi forráskutatást összességében is sújtó általános érdektelenségében. Ez a szinte teljes mozdulatlanság azonban a magyar kutatás számára elfogadhatatlan, mert az 1918-ban széttöredezett magyar tudományosság egyes részeinek továbbra is szüksége lehet a közös örökség bárhol található emlékéanyagára. Ebből az egymásrautaltságból természetesen fakadt előbb az alkalmi, majd a rendszerváltás után a szervezett együttműködés. Ha ezt a diktatúra rendőri módszerekkel sem tudta megakadályozni, akkor ideje mindenkinek tudomásul venni, hogy a Kárpát-medence népeit a közös történelem tudományos együttműködésre ítéli, amennyiben haladni akarnak.

Benkő József (1740–1814)³³ és a marosvásárhelyi Tékát alapító Teleki Sámuel (1739–1822) bibliofíliával kapcsolatos levelezése kiadásának megvalósítása³⁴ a diktatúra nyomorúságos körülményei között világosan jelzi azt az utat, amelyen az erdélyi magyar forráskutatásnak járnia kell, hogy célba érhessen. Ezek a kiadványok és a hasonló nehézségek, akadályok között fogant társaik először azt jelzik, hogy a tudományos feladatok a határon inneni és túli szakérők szükség szerinti összefogásával oldhatók meg legeredményesebben. Másodsor azt jelzik, hogy a 18. századtól kezdődően a művelődés- és irodalomtörténeti emlékek, levelezések közzétételére nagyobb súlyt kell helyezni. Harmadszor pedig azzal a tanulással is szolgálnak, hogy az ilyen editációs fáradozásokban kívánatos lenne Erdélyben is a filológus-irodalmár kutatók bekapcsolódása.

Ezen az úton egészen a közelmúltig előrehaladva, az erdélyi kéziratárak és levéltárak rejtekeiből a magyar írásos művelődés múltjának nem kevés ismeretlen értéke kerülhetne napvilágra. Jó szimatú amatőrök mozgékony és úttörő vállalkozásai a bizonyosságok erre. A polgári korszak sokrétű és sokszínű iratörökségének feltárásában, a tudományos érdekek mellett, erősen közrejátszanak kiadói, üzleti, sőt politikai megfontolások is. Ezeknek az elemzése azonban szétfeszítené ennek a beszámolóknak a kereteit. Helyesebbnek látszott tehát határvonalat húzni 1848 körül a régi és az újabb korszak forrásainak feltárásával kapcsolatos kérdések között. Ettől fogva mások az elvárások, a mozgatóerők, a módszer és az értékelés szempontjai, a tudomány érdekei pedig olykor jelentősen háttérbe szorulhatnak.

Talán kissé hosszúra is sikeredett beszámolómat a fentebb mondottakból leszűrhető tanulságok kimondásával zárom. Ezek pedig a következők:

32 *Jancsó Elemér*: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Buk. 1955.

33 Benkő József levelezése. A leveleket összegyűjt. és a jegyz. szerk. Szabó György – Tarnai Andor. Az előszót írta Szabó György. (Magyarországi tudósok levelezése I.) Bp. 1988.

34 *Deé Nagy Anikó*: A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kvár 1997.

A román történetkutatás mindmáig nem nézett szembe azzal, hogy az 1918-ban megnagyobbodott ország forrásanyagában az erdélyi latin betűs iratanyag lett a nyomasztóan domináns és ezért nem is készült fel az ebből szükségszerűen adódó forráskiadási feladatokra.

Ebből, és a szász tudományosság kieséséből következően ezeket a feladatokat az ország tudományossága érdekében, főként a 18. század előtti korok anyagát illetően majdnem kizárólag az erdélyi magyar tudományosságnak kellene ellátnia. A félévszázados tetszhalálból éppen csak éledező, intézményeiből kiforgatott, anyagi erőforrásaitól megfosztott erdélyi magyar történetkutatás azonban ekkora feladatot saját erejéből képtelen megoldani.

Az egységes magyar tudományosság viszont, öncsonkítás veszélyének felidézése nélkül, sem a határokon innen, sem a határokon túl nem mentheti fel magát az alól, hogy együttműködik az erdélyi forrásvédelem, -kutatás és -kiadás kérdéseinek megoldásában. Hiszen Magyarország 1918 előtti történetéből a jövőben sem maradhat ki Erdély múltja. De a magyar művelődés-, irodalom-, művészet- vagy egyház- és iskolatörténet nem csupán a múltat illetően, hanem a jövőben is rá lesz utalva az erdélyi magyarság művelődési örökségére. Tehát azután is, amikor már nem országban, hanem nemzetben fog a magyarság gondolkozni és élni.

Miután a szász tudományosság a történelem áldozata lett, a román tudományosság érdektelenségének gyors megváltozása pedig nem remélhető, még jó ideig a határokon inneni és túli magyar forráskutatás és kiadás egységes szervezése az eredménnyel kecsegtető egyetlen, járható út arra, hogy az erdélyi források az érdekelt tudományok közös kincsévé válhassanak mind Magyarországon, mind Romániában.

Tehát – szerintem – a forrásfeltárás kínálkozik az erdélyi magyar kutatás számára olyan kitörési pontként, ahol hasznossá teheti magát mind a magyar, mind pedig a román tudományosság számára. Ennek a feladatkörnek az ellátásához azonban minél előbb meg kell oldani a fiatal kutatók nevelését, tervszerűséget, rendet kell teremteni az erdélyi forráskiadást szolgáló személyi és anyagi erőforrások hasznosítását illetően. És a két feltétel közül nem az anyagiak biztosítása a nehezebb feladat. Az 1990 utáni évtized tanulsága szerint azonban – megfelelő oktatási és kutatási intézményi keretek kiépítése esetén – még mindig remélhető elhivatott fiatal erdélyi kutatógárda kinevelése, amelyik a magyar tudományosság egészébe integrálódva, elvégezheti az Erdélyt illetően adódó forrásfeltárás és kiadás reá háruuló feladatait. De csak akkor, ha nem késlekedünk tovább.

Megjelent: Levéltári Közlemények 75. (2004: 1. sz.) 3–12.

VIZAKNA HAMISÍTOTT OKLEVELEIRŐL

Az *Erdélyi Okmánytár* a középkori vajdaság területére vonatkozó okleveleknek a jelenleg elérhető teljességgel való összegyűjtésén kívül azok kritikai vizsgálatát, a datálatlan iratok valamilyen keltezését, és a gyanús hitelességű vagy éppen hamisított szövegek kiszűrését tűzte ki céljául. Így akarja megteremteni a máig nélkülözött szilárd alapokat a korszerű erdélyi medievisztikához. Közel félszázada annak, hogy ezek a módszeres ellenőrző vizsgálatok Dés város 13. századi kiváltságleveleinek kritikájával 1958 előtt elkezdődtek és ezekhez a törekvésekhez ünnepeltünk [Gernot Nussbächer] maga is hasznosan hozzájárult.¹ Ezekben a vizsgálódásokban legtöbb munkát az oklevelek hitelességének vagy hamisítottságának és kiállítási idejének (keltezésének) megállapítása adja.

Jóllehet ezek az ellenőrzések sok vesződséggel járnak, mégsem halaszthatók tovább a medievisztikai kutatások korszerűségének veszélyeztetése nélkül. Hiszen minden történeti rekonstrukcióban a legelső teendő az információ (tartalom) hitelességének és idejének (keltezésének) tisztázása. Az Erdélyre vonatkozó legkorábbi oklevelek között, körülbelül a 14. század közepeig, meglehetősen sok hiányos keltezésű (elsősorban év nélküli) akad, amelyeknek adatait az egyes kutatók jelenleg egymástól esetleg több évtizeddel eltérő időpontra vonatkoztatják, többé-kevésbé megalapozatlanul. Ezeket az *Erdélyi Okmánytár*, minden szempontot és információt figyelembe véve, igyekszik besorolni a napjainkig fennmaradt oklevelek hiteles időrendjébe. Minthogy a legkorábbi oklevelek zöme nem eredetiben, hanem két-három századdal későbbi átiratban került el az enyészetet, számolni kell a keltezésben a másolás során keletkezett kronológiai hibákkal és torzulásokkal is.

Amíg a kronológiai rend helyreállítása során inkább csak hanyagságból, figyelmetlenségből keletkezett hibákkal kell számolni, a hamisítások esetében tudatosan titkolni akart, szándékos félrevezetést kell leleplezni. Igazat kell adnunk ma is annak a véleménynek, hogy az oklevéladás és az oklevél-hamisítás egykorúak és hogy a diplomatika tudománnyá fejlődött, azt a hamisítások leleplezését célzó erőfeszítéseknek köszönheti.²

1 *Jakó Zsigmond*: Újabb adatok Dés város legrégebb kiváltságleveleinek kritikájához. *Studia Universitatum Victor Babeş et Bolyai. Series IV. Historia* 3. (1958: nr. 8. fasc. 2.) 35–53.; *Gernot Nussbächer*: Zur Datierung einer Urkunde über einen Grund- und Mühlenverkauf (1280?, Ul. I, nr. 197). *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 23 (1980: nr. 2.) 119–120.

2 *Eckhart Ferenc*: A diplomatikai kritika és a hazai okleveles anyag. *TSzle* 1. (1912) 557–558.

Az erdélyi középkori oklevelezés a hamisítások területén is a latin írásbeliségben szokásos változatokat termelte ki, azzal egyező fejlődési szakaszokat mutat fel, de némi időbeli késedelemmel. Az írás jogbiztosító erejének elfogadása az erdélyi társadalomban is sokakat, főként a nagy múltú egyházi intézményeket arra készítetett, hogy a szóbeliség korában kapott birtokukhoz való jogukat, a tényleges jogi állapotot rögzítő, de korábbra keltezett, tehát formailag hamisított oklevelekkel bizonyítsák. Például ilyennek lehet tekinteni a kolozsmonostori bencés apátság Szent Lászlónak vagy IV. Béla királynak tulajdonított adománylevelét.³ Az ilyen hamisítványok kora Erdélyben elsősorban a 13. század. Az írásbeliség terjedésének ütemével párhuzamosan azonban a hamis oklevelek száma is növekedett és a 14. század végére Erdélyben is meghonosodott a hamisításnak minden olyan módja és változata, amit az európai gyakorlat kitermelt. Leggyakrabban birtokperekben, bírósági ügyekben fordultak a hamisítás eszközehez jogigények megtámasztása érdekében. Egyének, családok, települések próbálnak ezen az úton kiváltságokhoz, anyagi előnyökhöz jutni hamisított korábbi oklevelekre hivatkozva jogforrásként. Például Torockó vasbányász lakói is ezen a módon igyekeztek a földesúri joghatóság alól szabadulni és a kiváltságos bányásztelepülések közé bejutni.⁴ Mindezekhez járultak a 18. századtól fogva Erdélyben is a tudósi hiúságból vagy nemzeti elfogultságból született hamisítványok, melyeket tudományos vélemények igazolására szántak. A hatalomba és a gazdagságba hirtelenében bekerült családok homályos múltjának távoli időkbe visszavetítésére és kiszínezésére, a rendi társadalom ranglétráján feljebb jutás érdekében is készültek hamisítványok. De a középkori oklevél-hamisítások legáltalánosabb célja anyagi vagy jogi érdekek érvényesítése.

Érthető tehát, hogy a rendi társadalom minden módon igyekezett megelőzni a hamisításokat, vagy legalább leleplezni és kegyetlenül megbüntetni azokat.⁵ Werbőczy magyar jogkönyve, a *Tripartitum*, ma is elfogadható módon szabályozta az átírássra szánt oklevelek előzetes levéltári ellenőrzését.⁶ Az 1462. évi törvény pedig hamis oklevelek kiállítását és felhasználását a hűtlenség (*nota infidelitatis*) esetei közé sorolta, fej- és jószágvesztéssel sújtotta és arcán tüzes vassal bélyegeztette meg azokat a hiteleshelyi tagokat is, akik akárcsak jelen voltak hamisított irat kiállításánál.⁷ Az ilyen oklevélvizsgálatok gyakran végződtek a hamisítás leleplezésével és az okmányok érvénytelenítésével. Például az 1347. évi alvadjai széken az erdélyi nemesség küldöttei

3 CDTrans I. 5., 229. sz.; *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. LtKözl 55. (1984) 111–139.

4 *Jakó Zsigmond*: A torockói legenda kritikája. In: *Úó: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Buk. 1976. 62–79.

5 A hitelesség ellenőrzése a királyi udvarban: AOKm III. 253–254. A hiteleshelyeken: CDHung IX/1. 323.

6 *Tripartitum* p. II. tit. 15–17.

7 *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*. Ed. Francisci Döry – Georgius Bónis – Geisa Érszegi – Susanna Teke. II. 1458–1490. Bp. 1989. 125.; *Tripartitum* p. II. tit. 16.

perben beterjesztett királyi, vajdai és káptalani okleveleket nyilvánítottak hamisítványoknak azon az alapon, hogy gyanús helyeken kaparásokat, latinságukban pedig nyelvi hibákat találtak.⁸ Adatokkal igazolható, hogy a hamisításokkal kapcsolatos jogszabályok nem maradtak üres fenyegetések. Például Szengyeli István deákot, a kolozsmonostori hiteleshely jegyzőjét az erdélyi vajda 1383-ban máglyán égettette meg hamisításért, a király pedig felfüggesztette a konventi hiteleshely működését.⁹ De a bihari Zomlini Gábor királyi jegyző is 1448-ban halállal és birtokai elkobozásával lakolt hamisításai leleplezésekor.¹⁰ Ezeknek a szigorú megtorlásoknak sem volt azonban annyi visszatartó erejük, hogy ne kellene az egész középkorban folyamatosan számolnunk az oklevél-hamisításokkal. És azzal, hogy ezek egy része még ma is felderítetlen. Hiszen a hamisítás állhatott egyetlen vagy legfeljebb néhány, ma már nem is lényeges szó megváltoztatásából.

A középkori világi társadalmak szinte teljesen írástudatlanok voltak. Ezért az írástudás és a vele kapcsolatos latin nyelvismeret befolyást, hatalmat jelentett. S a formálódóban lévő írástudó réteg tagjai tudatában is voltak ennek. Úgy vélhették, hogy analfabéta, latinul nem tudó, jogban járatlan környezetüknek kevés az esélye arra, hogy leleplezhesse üzelmeiket. Nagy volt tehát a kísértés az oklevelezésben foglalatosskodik körében, hogy kockáztassanak és ismereteik gyümölcsötvetésekor ne tartsák be az előírásokat. Az említett ismeretekkel rendelkező személyek valójában csak a különböző kancelláriákban, főként a hiteleshelyeken foglalkoztatott világi, tanult személyek között akadhattak. Ezek többnyire kismemesi, jobbágy vagy városi szabad rendű családokból származtak és iskolázottságuk révén akartak társadalmilag emelkedni és vagyonra szert tenni. A korábbi századok írását, pecsételési szokásait, egykori írásos gyakorlatát egyedül csak ők ismerhették. Tehát elsősorban ők lehettek potenciális oklevél-hamisítók is. Az átlagon felül kellett emelkednie annak az írástudónak, aki siker reményében vállalkozhatott a hiteles és a manipulált oklevélrészek összemosására, azaz hamisítására. És végül tanácsos volt a vállalkozáshoz befolyásos és tehetős megbízóba fogózni, aki szintén érdekelt volt az ügy elkendőzésében. A mai történetkutató kritikai munkáját alaposan megnehezíti, hogy a felderítésre váró hamisítványok egy része kancelláriai hivatásos személy kezéből került ki, tehát úgynevezett kancelláriai hamisítvány. Azaz formailag hiteles, tartalmilag azonban részben vagy egészen valótlan.

Ilyen egykori adottságok termékei azok a vizaknai hamisított oklevelek, amelyeknek a kritikája e dolgozat tulajdonképpeni tárgya. Az oklevelek kritikai vizsgálata többnyire csupán a kérdéses iromány hitelességének vagy hamisított voltának tisztázására vállalkozhat. Csak egészen kivételes esetek-

8 DL 73 657.

9 KmJkv I. 39.; ZsOkI I. 5671. sz.

10 *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve. II. 3.) Bp. 1930. 250.

ben van lehetősége az egykori hamisítás háttérében meghúzódó érdekek és összefüggések legalább részbeni feltárására. Ilyen nem mindennapi esetnek tekinthető a vizaknai hamisítványok kritikai vizsgálata.

Nem e sorok írója észlelte elsőként, hogy valami nincs rendjén ezeknek a vizaknai okleveleknek az esetében. Barabás Samu már 1895-ben,¹¹ Baczkamadarasi Kis Bálint pedig 1897-ben jelezte a hamisítás tényét,¹² de tekintettel Oláh Miklós érsek és kancellár, valamint Haller Péter szász ispán érintettségére, a magyar és a szász kutatók beérték a tudomásulvétellel és vélt nemzeti érdekből óvakodtak az ügy bolygatásától, részletesebb vizsgálatától. A magyar és a szász társadalmi tudat ezt a forráskritikai kérdést, kimondatlanul, összekeverte Oláh Miklós és Haller Péter történelmi értékelésével, mert a nemzeti romantika korában róluk kialakított képpel összeférhetetlennek érezte ebben az ügyben játszott szerepüket. A reneszánsz korának vezető személyiségeit a polgári idők mércéje szerint kívánta volna panteonjába besorolni. Georg Müller 1931-ben a szászföldi gräfekről értekezve számolt azzal, hogy a vizaknai adatok 16. századi hamisítványokból valók és a 13. századi állapotok rekonstruálására használhatatlanok, de óvakodott attól, hogy Haller Péternek akár csak a nevét megemlítsék ezekkel az oklevelekkel kapcsolatosan.¹³ Még 1947-ig kellett várni, amíg Gustav Gündisch egyértelműen kimondta, hogy e hamisítások Haller Péter kezdeményezésére és a szász közösség kárára történtek, a politikus, az új idők szellemében, nem válogatott az eszközökben, ha saját érdekei úgy kívánták.¹⁴

Némileg hasonló volt Oláh Miklós esztergomi érsek és királyi kancellár történelmi értékelése a magyar köztudatban. A magyar közvélemény a reneszánsz kori főpapokat a tudományok, művészetek, az irodalom művelt és nagyvonalú pártolóiaként tiszteli és csodálja, de értetlenül áll a koruk közéletének sűrűjében tevékenykedő politikus egyházi vezetők némely cselekedetével szemben.¹⁵ A köztudat nem számolt azzal, hogy a reneszánsz korának kiemelkedő alakjai már szükségszerűen összetett személyiségek voltak, akiknek nagyon is világi körülmények és szabályok között kellett helytállniuk és érvényesülniük. Oláh Miklós pályája is 23 éves korában, az ország politikáját irányító, nagy hatalmú kancellár és érsek, Szatmári György (1457–1524), titkáráként kezdődött és ettől fogva a királyi udvar, majd a Habsburgok bi-

11 TelOkI II. 60–66.

12 *Baczkamadarasi Kis Bálint*: Erdélyi családtörténelmi adalékok. I. A Vizaknai család. Turul 15. (1897) 23–24.

13 *Georg Müller*: Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes. In: Festschrift für Bischof D. Dr. Friedrich Teutsch. Hermannstadt 1931. 127., 134., 151.

14 *Gustav Gündisch*: Haller Péter gazdasági vállalkozásai. EM 52. (1947) 28.; *Uő*: Über die Vermögensbildung des Hermannstädter Bürgermeisters und Sachsengrafen Peter Haller 1490?–1569. In: *Uő*: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Köln–Wien 1987. 180.; *Ub* VI. 582–583.

15 *Tóth-Szabó Pál*: Szatmári György primás (1457–1524). (MTÉ) Bp. 1906.; *Fraknoi Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete 1442–1521. (MTÉ) Bp. 1889.; *Jakó Zsigmond*: A művészetpártoló. Korunk 27. (1968) 200–204. A reneszánsz kori főpapság jellemzésére gazdag anyag található: *MonVat-Hung* II/1.

rodalmának politikai intrikái között kellett élete végéig sikeresen működni. Mesteri fokon kellett értenie ahhoz, hogy a tudományok művelése vagy a kancelláriai, kormányzati ügyintézés rafinériái által miként építheti saját egyházi és világi karrierjét. Mindez pedig csak úgy lehetett sikeres, ha önmaga is némileg megváltozott: hozzáidomult környezetéhez. Saját ismert életútja bizonyosan nem valósulhatott volna meg, ha az alkalmazkodás nem történik meg és a saját korától eltérő eszközökben sokat válogat. Tehát őt sem a 19. század, hanem saját kora mércéjével kell mérnie a történészeknek.

A vizaknai hamisítási ügy szereplőiről tudnunk kell, hogy Haller Péter (1490?–1569) és Oláh Miklós (1493–1568) nemcsak kortársak voltak, hanem feltételezhetően gyermekkoruktól fogva életük végéig személyes kapcsolatban is állottak egymással Budán, Bécsben s talán Szébenben is. Mindketten a Habsburgok rendíthetetlenül hűséges hívei voltak. Haller – az idősebb Markus Pemfflinger és Mathias Armbruster mellett – az 1530-as évektől fogva I. Ferdinánd királlyal állott bizalmas kapcsolatban és az erdélyi „német pártnak” a mohácsi csatavesztést követően ők hárman voltak a tartóoszlopai. Oláh Miklós pedig 1526 és 1539 között II. Lajos király özvegyének: Mária királynénak budai, majd flandriai udvarában, és 1539-től fogva haláláig I. Ferdinánd bécsi udvarában élt, 1543-tól a magyar királyság kancellárjaként és 1553 májusától kezdődően az esztergomi érsekséget is betöltve.¹⁶

Érthető tehát, hogy amikor Erdély I. Ferdinánd uralma alá került és Castaldo generális 1551. december 16-án meggyilkoltatta Fráter Györgyöt, a törökországi és a nyugat-európai kereskedelemben egyaránt otthonos Haller Péter szebeni polgármester lett az uralkodó és az új vezetők talán legfontosabb helyi szakértője és támasza. Tőle várta mindenki Bécsben és Erdélyben egyaránt, hogy pénzt szerez a császári csapatok zsoldjára és mesés jövedelmet varázsol elő a kincstár részére az erdélyi bányászatból. A császár vajdái őt javasolták erdélyi kincstartónak és I. Ferdinánd ezt 1552. december 21-én különféle előnyös bérletekkel és adományokkal együtt jóvá is hagyta.¹⁷ Castaldo és Báthory András vajda, javaslatukkal egyidejűleg, a szorult pénzügyi helyzetükben Hallertől kölcsönzött 2000 forintban neki inscribálták a férfiágon magvaszakadt Vizaknai Ferenc összes erdélyi birtokát is, de Haller, hosszú huzavona után, ezeknek csak egy részét tarthatta meg szolgálatai jutalmául végleges királyi adományként.¹⁸ Az 1553. november 19-én kelt adománylevélben felsorolt birtokok között volt a vizaknai nemesi kúria és a vele járó királybírótság is.

16 *Gustav Gündisch*: Peter Haller, Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf. Deutsche Forschung im Südosten 3. (1944) 43–102.; Oláh Miklós pályájának pontos adatai megtalálhatók: Nicolai Olahi compendiarium suae aetatis chronicon. In: *Bel Mathias: Adparatus ad historiam Hungariae. Posenii 1735.* 38–41.; *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. (Fons Könyvek 1.) Bp. 2002. 50–51.

17 Erdély történetére vonatkozó regesták 1551–1553. V. közl. Közli: Barabás Samu. TTár 15. (1892) 487.; *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 147–151.; MNL OL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii III. pag. 105–110.

18 Uo. III. pag. 181–182.

Közben azonban 1553 márciusában a császári zsoldosok kivonultak Erdélyből és ebből Haller is felmérhette, hogy a Habsburgok nem tudják véglegesíteni itteni uralmukat és ezen az őszön maga is kihátrált a kincstári ügyek intézéséből.¹⁹ Ez bátoríthatta fel a vizaknai lakosságot, hogy szembeszegüljön azokkal az új kiváltságokkal, melyeket Haller Péter, a királyi adományra hivatkozva, igyekezett magának a városi közösségtől kikövetelni. 1554-től fogva azonban a közhangulat Erdély-szerte Ferdinánd király ellen fordult, a „német párt” és Haller Péter személyes pozíciója is megingott.²⁰ Hallernek nem volt többé lehetősége arra, hogy az egyre jobban elmérgesedő jogvitát hatalmi úton lezárja. Pedig a rendezés sürgős lett volna, mert Izabella királyné és János Zsigmond visszatérése 1555 decemberétől fogva napirenden volt és 1556 októberében be is következett.

Ebben a helyzetben merülhetett fel Hallerben, talán bécsi biztatásra is, az oklevél-hamisítás gondolata. Ennek kivitelezéséhez azonban csak azt követően kezdhetett hozzá, hogy politikai helyzetét sikerült rendeznie az erdélyi új vezetéssel. Izabella és János Zsigmond 1557. február 20-án a vizaknai kúriában és királybírószágban, 27-én pedig a Ferdinánd királytól elnyert szebeni királybírószágban, végül március 10-én az adományul nyert többi birtokaiban is megerősítette.²¹ Haller annyira fontosnak érezte ezt a rendezést, hogy az oklevél szövegét családja nemzetségekönyvébe is bevezettette.²² A vizaknai jogvita kedvező lezárását biztosító okmányok megszerzéséhez segítőtársakra Erdélyben és a bécsi királyi kancellárián egyaránt számíthatott, de biztonságosabbnak látszott a nagyobb gyakorlattal rendelkező idegen szakemberekre támaszkodni. Azért tételezhetjük ezt fel, mert a feláldozásra kizsemelt oklevelek között Erdélyben nehéz lett volna éppen szlavóniai vonatkozású irományra bukkanni, akárcsak Bécsben keresni egy Fehér megyei településre vonatkozó pallosjogadományt. Az pedig szinte bizonyosra vehető a hamisítás módjából, hogy a Haller Péter érdekében készült oklevelek nem amatőrök, hanem olyan kancelláriai, hivatásos szakemberek munkái, akiknek korábbi oklevelek, valamint a Vizaknai család múltjára vonatkozóan többé-kevésbé hiteles ismeretek is rendelkezésére álltak. Haller segítói korábbi hiteles oklevelek személy- és helyneveinek, esetleg egy-két szavának kicserélésével, vagy hamisított szövegek hiteles átíratásával valóban sikeresen igyekeztek elfogadtatni tákalmányaikat.

Haller Péternek a mindenféle adótól való mentesség és a vizaknai kúriához kapcsolódó különleges bírói jogkör, valamint egyéb kivételes anyagi

19 *Oborni T.*: Erdély pénzügyei i. m. 119–122., 135.

20 *Uo.* 119–133., 135–140.

21 *ErdKáptLt F 3. Centuriae, Ff 31–32.*

22 *Magyar Nemzeti Múzeum (Újkori osztály), Haller család nemzetségekönyve (Codex Bartholomäus Haller XI.), fol. 431r, 440v, 441r.; [Joseph Bedeus]: Die Familie der Herrn und Grafen Haller von Hallerstein in Siebenbürgen. VerArch, Neue Folge 3. (1858) 201–203.; A nemzetségekönyvvel kapcsolatosan I. Bayern – Ungarn tausend Jahre. Bajorország és Magyarország 1000 éve. Hrsg. Wolfgang Jahn et alii. Augsburg 2001. 162–165.*

előnyök miatt támadt vitája a vizaknaiakkal. Ezért a hamisítók elképzelése – feltehetőleg – az lehetett, hogy olyan korai időkből kell szöveget felvonultatniok, amelynek viszonyai, szereplői kevésbé ismertek és ezért állításai nehezebben cáfolhatók. A hamisított szövegek hihetőségét úgy kívánták növelni, hogy keltezésüket hiteles oklevelek dátumaival hozták összefüggésbe. Így kerülhetett az 1222. évi dátum a II. András király nevében hamisított oklevélre, mert ez az a legtávolabbi idő, amiből Szebenben Szászföldre vonatkozó eredeti királyi oklevelekhez juthattak.²³ A Mátyás király nevére fabrikált szöveg pedig azért kaphatta az 1465. április 18-i keltezését, mert Szebenben hallhattak Vizaknai Miklós alvajda haláláról, ifjabb Vizaknai Miklós kivégeztetéséről, a Mátyás elleni lázadással kapcsolatos eseményekről. Ezek szereplőiről nemcsak oklevelek maradtak fenn elég nagy számmal Szebenben, amelyekhez a polgármesterséget és királybírótságot viselő Haller Péter hozzáférhetett, vagy Gyulafehérváron a szétzüllött hiteleshelyi levéltárban is megszerezhetett, hanem közszájon is élhettek még információk a száz évvel korábban nagy port felvert eseményekről. Könnyű volt tehát olyan keltezésű hiteles okleveleket találni, amelyekhez köthették a kellően preparált szövegeiket.²⁴

Ma már lehetetlen, de az oklevélkritika szempontjából nem is elsőrangú feladat a hamisítás menetének rekonstruálása. Feltételezésünk szerint Haller akciója azzal kezdődhetett még 1553 decemberében, hogy a bécsi királyi kancellária valamelyik alkalmazottja, talán magyarországi család levéltárából, megszerezte V. László 1457. február 7-én kelt hiteles oklevelét és ezt preparálta úgy, hogy a személy- és helynevek megváltoztatásával felhasználható legyen a vizaknai kúria I. Károly adományáig visszanyúló adómentességének bizonyítására. Ez a szlavóniai tárgyú oklevél azonban nem került „bevetésre”, talán mert felismerték, hogy Erdélyben sohasem szedtek nyest- és bánzsolozsmaadót, vagy inkább azért, mert Erdélyben időközben megváltozott a főhatalom és a „német párt” egykori vezéralakja óvatosságra kényszerült.²⁵ Miután azonban 1557 februárjában Hallert az új vezetés is megerősítette I. Ferdinándtól kapott tisztségeiben és adományaiban, megkísérelte a további lépéseket a vizaknai jogvita neki kedvező lezárására.

Ebben a második szakaszban Haller számára különösen kedvező helyzet alakult ki azáltal, hogy Izabella királyné és János Zsigmond visszatérésével a középkori, régi egyházi szervezet felbomlott, vagyonát 1556-ban szekularizálták.²⁶ Ennek következtében a reformáció során egyébként is szétzilálódott erdélyi káptalan teljesen megszűnt, a gyulafehérvári hiteleshely és annak levéltára felügyelet nélkül, kancelláriai személyzete pedig megélhetés nélkül maradt. 1556 és 1575 között áttekinthetetlen, anarchikus viszonyok uralkodtak mind a káptalani, mind pedig a konventi hiteleshely levéltára körül. Az

23 Vö. CDTrans I. 107., 114–5., 125., 132. sz. L. Függelék 1. sz.

24 Ub V. 307–308.; VI. 218–220., 252., 298–304.

25 Függelék 4–5. sz.

26 EOE I. 577.

átírásokat végző notarius(ok) felsőbb ellenőrzés nélkül, saját szakállukra dolgoztak, hogy valami jövedelemhez jussanak, amíg a fejedelem „levélkeresőket” nem nevezett ki. Ettől fogva a requisitorok meghatározott fizetést kaptak és esküvel kötelezték magukat, hogy „az levelek írásában se barátságot, se atyafiságot, sem fizetést, sem haragot nem ismernek”.²⁷

Ilyen körülmények között nem lehetett különösebben nehéz Haller Péternek olyan levéltári szakértőt találnia, aki járatos volt a hiteleshelyi munkában, ismerte a Gyulafehérváron őrzött levéltári anyagot és kellő jutalom ellenében hajlandó volt keresni neki interpolálásra alkalmas korábbi okleveleket vagy szerkeszteni és a helyi gyakorlatnak mindenben megfelelő módon kiállítani hamis okleveleket. Másként elképzelni is nehezen lehetne, hogy miként juthatott Haller Péter éppen az erdélyi Fehér megyében fekvő településre vonatkozó pallosjogi kiváltságlevél eredetijéhez, hiszen ilyen jogbiztosítékot egyetlen birtokos sem engedett volna át családi levéltárából.²⁸ Ebben az esetben pedig csak a helységnevet kellett Vizaknává alakítani és máris készen állott az újabb átírássra alkalmas, formailag támadhatatlan, hiteles, pecsétetes oklevél.

Feltehetőleg ugyanennek a szakértő személynek a kezéből került ki a II. András király nevére hamisított, már kevésbé sikerült 1222. évi szöveg is. Ennek az állítólag hártýára írott pátensnek csak az lehetett a szerepe, hogy a Mátyás nevére hamisított és 1465. április 18-ra keltezett hártýára írt pátensbe foglalt hamisított megegyezés régiségét és a vizaknai gerébház kiváltságainak rendkívüliségét sugalmazza.²⁹ Minthogy a 13., illetve 15. századi oklevélnek az írását és egyéb külső ismertetőjeleit utánozni kockázatos vállalkozás lett volna, ezt meg sem kísérelték, mert feltehetően megsúgták Hallernek, hogy az átíráskor egészen nagyvonalú ellenőrzésre számíthatnak. Megkockáztathatjuk ezt a feltételezést, mert a pallosjogi privilégium már preparált szövegében lévő *Salisfodium* helynév magával a császár-királyal aláíratott transsumptumban anélkül alakult át *Wizakna*-vá, hogy erre a változásra a legkisebb utalás is történt volna.³⁰ Ma már csak vélekedni lehet arról, hogy a királyi kancellária írnokai felsőbb utasításra vagy felületességből jártak el így. Számunkra az első feltételezés látszik valószínűbbnek, mert Haller Péter azután is a bécsi udvarból remélte vizaknai jogvitájához a támogatást, amikor Erdélyben már nem a Habsburgoké volt a főhatalom. Valami ígéret, biztatás lehetett az oka annak, hogy az Erdélyben elkészített hamis jogbiztosítékokat 1558. június 4-én az akkor már német-római császárrá választott I. Ferdinánd királlyal Bécsben hitelesített olyan fényűzően kiállított, különösen költséges díszoklevélben, hogy az abban foglaltak hitelességét kétségbe vonni eszébe se jusson senkinek sem.³¹ Azt sem mulasztotta el, hogy a fontosnak tekintett

27 EOE II. 372–373., 506., 549., 562–563.; Jakó: Instrukciuni 56.

28 DL 30 831.; Függelék 7. sz.

29 Függelék 1. és 9. sz.

30 DL 36 629.; Függelék 7. sz.

31 DL 36 632.; Függelék 9. sz.

okmányt az erdélyi rendek gyulafehérvári gyűlésén, 1558. november 10-én kihirdettesse az erdélyi protonotariussal és igazoltassa, hogy azzal kapcsolatosan semmiféle ellentmondás nem hangzott el. Jó oka lehetett tehát Haller Péternek, hogy 1559. augusztus 3-án is I. Ferdinánd aláírásával adjon súlyt az 1222-re keltezett hamisítvány felettébb különös tartalmi átírásának.³² Azt remélte ugyanis, hogy a császári hitelesítéssel elhallgattathat minden kétséget és ellenvetést.

Haller Péternek azonban csalódnia kellett. A vizaknai kisnemesek, sóvárgók és szász polgárok nem hajoltak meg a rangos „bizonyítékok” előtt, hanem továbbra is szembeszálltak Haller Péter követeléseiével. Sőt ellentámadásba mentek át és maguk is oklevelet hamisítottak azt bizonyítandó, hogy a város kiváltságai régebbiek, mint a hamisítványokkal bizonyítottak.³³ A pereskedők kiegyezésére csak Haller Péter halála után két évtizeddel, 1587-ben került sor, miután fiai engedményeket tettek a városiak javára.³⁴ A fokozatosan magyarokká és főrangúakká vált Hallerek a sok költséget és gondot okozó vizaknai birtokukat a királybíróságukkal együtt 1693-ban adták el homoródszentpáli Szentpáli Ferencnek.³⁵

A fentiekben megkíséreltük kibogozni a vizaknai oklevélhamisítások szövevényes ügyét. Kritikai vizsgálódásunkban annyira talán sikerült eljutnunk, hogy tisztázódott, melyik szöveg milyen mértékben torzult a hamisítók kezén, illetve mennyire használható történelmi forrásként. Bár a forráskritika szempontjából érdektelen a kérdés, a mai ember azonban mégis valami magyarázatot vár arra, hogy a szebeni királybíró és szász ispán, a bécsi királyi kancelláriát irányító esztergomi érsek, végül a magyar király és német-római császár hogyan kerülhetett össze ebben a nem mindennapi, de valójában nem jelentős ügyben. Ilyen bizalmason kezelt ügyben merész dolog lenne bármit is határozottan állítani, de apró részletekből az következtethető ki, hogy legalábbis a főszereplők nem is igyekeztek leplezni: előzetes megállapodás szerint, feltehetőleg politikai megfontolásokból, behunyják a szemüket a hamisításról árulkodó jelek előtt.

Haller Péter – életrajzának írója szerint is – nagy formátumú, újkori üzletember és politikus volt, aki a kereskedelemben megszokott módszerekkel, gátlások nélkül tört céljai elérésére.³⁶ Nehezen lehetne feltételezni róla, hogy a vizaknaiakkal támadt jogvitájában ne igyekezett volna értékesíteni Oláh Miklós kancellárral és I. Ferdinánd királlyal fennálló személyes kapcsolatait. Az erdélyi „német párt” leghasználhatóbb vezetőjének valójában nem is különösen jelentős kérése, a bemutatott oklevelek hitelesítését is jelentő átírása elől nehéz lett volna a kancelláriának kitérnie. Láthattuk, hogy korábbi, hiteles

32 Protocolla XXVI. pag. 116–117. [Vö. ErdKápt]kv VIII. 1. 194. sz.]

33 Függelék 2., 3., 6., 10. sz.

34 Protocolla XXVII. fol. 46r–47r. [Vö. ErdKápt]kv VIII. 1. 494. sz.]

35 Uo. XXVI. pag. 112–113.

36 *Gündisch, G.*: Vermögensbildung i. m. 180.

oklevelek interpolálásaira, apróbb kozmetikázására az ötletet Haller a bécsi kancellária környékén kaphatta. 1556 után pedig, amikor a Habsburgok kiszorultak Erdélyből, éppenséggel Bécsnek lett fontos, hogy erdélyi híveinek hűségét minden módon igyekezzék megtartani a kedvezőbb politikai fordulatig. Haller Péter tehát nemcsak remélhette, hanem tapasztalhatta is, hogy korábbi együttműködésük és feltehető megállapodásuk értelmében azután is számíthat Bécs politikai tekintélyére és erkölcsi támogatására a vizaknai ügyben, amikor az erőviszonyok kedvezőtlen fordulatot vettek. Előzetes ígéretet, garanciát kaphatott, valószínűleg magától Oláh Miklóstól. Ezért fordult Bécshez és nem a területileg illetékes államhatalomhoz hamisított jogbizonyítékai átírása és hitelesítése végett.

A kancellár személyes beavatottságára és közreműködésére utal, hogy a hamisítványokat ő maga terjesztette be jóváhagyásra a császár- király elé. Az átírás legünnepélyesebb formában való kiállítását szintén ő javasolhatta Hallernek, mert éppen ebben az időben foglalkoztatta őt is bárói oklevelének művészi díszítése. Annak alapján kockáztatható meg ez a feltevés, hogy Oláh Miklós 1558. április 17-én kelt bárói oklevelének és Haller Péter 1558. június 4-i átíró oklevelének díszírása annyi hasonlóságot mutat egymással, hogy e remekbe készült két díszoklevél, ha nem is azonos személy keze alól, de bizonyosan a császári kancelláriának és a magyar kancellárnak rendszeresen dolgozó, rangos bécsi kalligrafikus műhelyből kerülhetett ki.³⁷

Kritikai vizsgálatunk végeredménye tehát abban foglalható össze, hogy a vizaknai hamisított oklevelek politikai célú megegyezés alapján a Habsburg királyok Erdéllyel kapcsolatos jogigényének ébrentartására és Haller Péter főúri ambíciói érdekében készült tipikus kancelláriai hamisítványok, melyek legilletékesebb felsőségek tudtával és cselekvő közreműködésével készültek.

Mindezek után a hamisnak bizonyult oklevelekkel kapcsolatos kritikai megjegyzéseket kell rövid regeszták mellett időrendben felsorolva a kutatók számára hozzáférhetővé tenni és utalni a közlésekre. Ha a hamisítvány eddig kiadatlan volt, az ellenőrizhetőség érdekében teljes terjedelmében közöljük a latin szöveget.

37 *Andrei Kovács*: Diplomele de înnobilare și iconografia lui Nicolaus Olahus. *Revista Muzeelor* 6. (1969: nr. 2.) 101–110.; *Alexandru Tonk*: Diplomele de înnobilare ale lui Nicolaus Olahus. *RevArh* 12. (1969: nr. 1.) 12–31.

FÜGGELÉK

A hamisított oklevelek jegyzéke

1. 1222. május 20. (Bude, XIII. Kal. Iunii) – *Jeruzsáleminek nevezett II. András király Vizaknai Imre beszercei comesnek az erdélyi Fehér vármegyei Vizakna mezővárosban levő házáat, amellyel együtt jár a királybírótság, megnemesíti és örökre mentesíti mindenféle tizedfizetés, polgári vagy paraszti teherviselés és beszállásolás alól.*

Közlés: *Georg Daniel Teutsch*: Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens, vom Tode König Andreas III. bis zum Jahre 1310. VerArch 1. (1845) 65–66. – Regszta: CDTrans I. 120. sz. [– ErdKápt]kv VIII. 1. 1. sz.]

Hártyára írt eredetijét – a tartalmi átirás szerint – privilégiumként, pápens alakban állították ki és a király pecsétjével erősítették meg. Eredetije – ha egyáltalában készült írásutánzatú példány is belőle – nem maradt fenn. Szövege csak abból a kivonatos átiratból ismeretes, amelyet I. Ferdinánd király 1559. augusztus 3-án Bécsben, Haller Péter kérésére állított ki, Forgách Ferenc váradi püspök ellenjegyzése mellett, az általános gyakorlattól erősen eltérő formában. Ennek 1694 körüli másolata az erdélyi káptalan hiteleshelyi protocolumainak XXVI. kötete 116–117. lapján található. Egy másik egyszerű másolata Kemény Sámuelnek az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában levő *Chartophilatium Transsilvanicum* című forrásgyűjteménye XXXI. kötetében (no. 97), egy harmadik másolata pedig a Batthyaneum-könyvtár *Miscellaneorum tomus quartus* jelzésű forrásgyűjteményének 392. lapján maradt reánk.

A szöveg hitelességével kapcsolatosan már közlőjének is kétségei lehetnek, mert nem vette fel Friedrich Firnhaberrel közösen kiadott erdélyi okmánytárába,³⁸ és Franz Zimmermann is kihagyta a szász oklevelek corpusából,³⁹ de a szöveg hitelességének kérdésében egyikőjük sem nyilvánított véleményt. Miután a csak itt említett Vizaknai Imre beszercei comes költött személynek bizonyult és a Mátyás király nevére hamisított, 1465. április 18-án kelt oklevél erre a szövegre alapozza a vizaknai különleges jogokat, Baczkamadarasi Kis Bálint családtörténelmi alapon,⁴⁰ Georg Müller pedig jogtörténelmi ellentmondások miatt minősítette e szöveget hamisítványnak.⁴¹ A hamisítás mellett szóló érv az is, hogy az átirás indokolatlanul eltér a bevett gyakorlattól. Minthogy I. Ferdinánd meg is erősíti, sőt bővíti a II. András királytól kapott állítólagos

38 TFirnh

39 Ub I.

40 Családtörténelmi adalékok i. m. 23–24.

41 Die Gräven i. m. 127., 134.

jogosítványokat, valójában nem tartalmi, hanem teljes szövegű átírás lett volna szükséges. Mindezek alapján a CDTrans I. 120. sz. egyértelműen hamisítványnak minősíti ezt a szöveget.

2. – [1262–1263 körül.] – *Istoán ifjabb király Wizakna mezőváros civiseinek és hospeseinek azt a kiváltságot adja, hogy bírót választhatnak maguknak, aki összes ügyükben ítélkezhet, erőszakos szállásadással (descensus) senkinek sem tartoznak, magtalan halál esetén vagyonukkal szabadon rendelkeznek, a többieket (comprovinciales) terhelő évi census alól mentesülnek, de az Erdélybe érkező királynak ajándékot (munera) adnak, sóbányáikhoz bármelyik erdőből vághatnak maguknak fát.*

Közlés: Ub VI. 300. – Regesztá: CDTrans I. 237. sz.

Tartalmi említés III. András király 1291. július 10-e körüli hártya oklevelében, melyet Mátyás király 1467. október 19-i állítólagos oklevele tartalmaz. Keltezése azon alapul, hogy az ifjabb király ez idő tájt rendezte a dési sóbányászok kiváltságait,⁴² és 1262. december 5-től kezdődően használta a *rex iunior* címet.⁴³ Kéziratosszövege 1785. évi másolatban megtalálható Kemény Sámuelnek az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában lévő *Chartophilatium Transsilvanicum* című forrásgyűjteménye XXIV. kötetében (no. 168), XIX. századi másolata pedig Georg Daniel és Friedrich Teutschnak a Brukenthal Múzeumban letétbe helyezett gyűjteményében.

Miután az 1467-es keretoklevél (Függelék, 10. sz.) hamisítványnak vagy gyanúsna minősíthető, a belefoglalt 13. századi szövegek is joggal így tekinthetők. Bár a város bíraskodási jogának ez lenne a legfontosabb bizonyítéka, mégis 1467-ben csak kivonatossan írták át a királlyal és már 1613-ban, amikor Báthory Gáborral megerősítetik jogbiztosítékaikat, tanácsosnak látták kihagyni okleveleik közül. 1558 és 1587 között készülhetett a városka megrendelésére a Haller Péterrel való jogvita kapcsán. Miután a felek 1587-ben kiegyeztek egymással, többé nem is hivatkoztak reá. Gustav Gündisch tudomása szerint⁴⁴ az 1467. évi átíró oklevél hártýára írt eredetije megvolt a város levéltárában a 20. század elejéig, de később elveszett. Az egykorú hivatalos nyilvántartások azonban ezt az értesülést nem erősítik meg.⁴⁵ Ezért a *Codex Diplomaticus Transsylvaniae* I. 237. sz. addig csak gyanúsna minősítette ezt a szöveget, amíg az elveszett oklevél felől biztosabb információ nem kerül, vagy bizonyíthatóvá nem válik, hogy Vizakna levéltárában korábban is csak egyszerű másolatok voltak a hamisított szövegekről. Jelenleg ugyanis az sem dönthető el bizonyossággal, hogy 1904-ben a hamisított szövegeknek a város le-

42 CDTrans I. 233–234. sz.

43 RegArp II/1. 1791. sz.

44 Ub VI. 300.

45 Sz 19. (1885) (Melléklet) 37.; Franz Zimmermann: Über Archive in Ungarn. Ein Führer durch ungarländische und siebenbürgische Archive. VerArch, Neue Folge 23. (1890) 731.

véltárában emlegetett példányai egyszerű másolatok, vagy pedig ezektől írá-
sukban, kiállításukban, pecsétjükkel különbözők voltak.⁴⁶

3. – [1291. július 10. körül.] – *III. András király megerősíti azokat a kiváltságokat, amelyeket István ifjabb király 1262–1263 körül kelt oklevelével (Függelék, 2. sz.) adott Wizakna mezőváros civiseinek és hospeseinek.*

Közlés: Ub VI. 300. – Regeszta: CDTrans I. 481. sz.

Említés Mátyás király 1467. október 19-i állítólagos oklevelében (Függelék, 10. sz.). A keltezés azon alapszik, hogy a király ez idő tájt foglalkozott az erdélyi sóbányász települések jogi helyzetével.⁴⁷ Kéziratos szövege 1785. évi másolatban megtalálható Kemény Sámuelnek az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában levő *Chartophilatium Transsilvanicum* című forrásgyűjteménye XXIV. kötetében (no. 168), 19. századi másolata pedig Georg Daniel és Friedrich Teutschnak a Brukenthal Múzeumban letétbe helyezett gyűjteményében.

Miután az 1467. évi átíró oklevél hamisítottnak minősült, a benne foglalt 13. századi két szöveg is joggal volna annak tekinthető. Ezt támasztja alá az is, hogy bár a városka kiváltságai valójában ezeken az okleveleken alapultak, szövegüket csak kivonatosan írták át, és már akkor jónak látták kihagyni jogbiztosítékaik közül, amikor Báthory Gábor fejedelemmel 1613. június 6-án átírták a település legfontosabb okmányait (Vö. Függelék, 10. sz.). A hamisítás 1558 és 1587 között, a Haller Péterrel folytatott jogvita során készülhetett a város bírói jogköre régiségének bizonyítása végett. A *Codex Diplomaticus Transsylvaniae* I. 481. sz. egyelőre csak gyanúsnek minősíti. Ennek indoklását lásd Függelék 2., 10. sz. alatt.

4. – 1409. január 6. (Bude, in Epiph.) – *Zsigmond király Vizokna-i Todhi Miklós magister udvari lovag (aule nostre miles) Erdélyben (in ditione nostra Transilvanica), a szász részekben (in partibus Saxonum nostrorum) lévő Vizokna-i kiváltságolt kúriájához (curie privilegiate) tartozó Admas és Aamas birtokot, ottani jobbágyait, Lajos királynak elveszett régi és újabb pecsétjével megerősített oklevele alapján, felmenti a nyestadó (collecte mardurinarum et submardurinarum) fizetése alól.*

Átírat V. László király 1457. február 7-i oklevelében, Teleki cs. mvhelyi lt., DL 74 138. – Közlés: TelOkl I. 343–344.

A hiteles oklevélből kikapart nevek helyére beírt, erdélyiként feltüntetett nevek és a csak Szlavóniában szedett nyestadó említése miatt a vizaknai jogvitában való felhasználásra 1553–1554 körül Bécsben, a királyi kancellária

46 Vö. *Szentkatolnai Bakk Endre*: Vizakna város címere és pecsétje. Turul 22. (1904) 113–117.

47 CDTrans I. 482. sz.

vonzáskörében preparált hamisítvány. Kritikájára vonatkozóan lásd Barabás Samunak, az oklevél közlőjének fejtegetését.⁴⁸

5. – 1409. január 6. (Bude, in Epiph.) – *Zsigmond király az erdélyi (in ditio-ne nostra Transsilvanie) nyestadó és tized behajtóinak megparancsolja, hogy Stubbycha-i Arland fia: Miklós özvegyének birtokaira ne vessék ki és ne hajtsák be a nyestadót és a bánzsolozsmát (banzolosma), mert néhai Károly királynak néhai Lajos király által megerősített oklevelével bizonyították, hogy mentesítették ezek fizetése alól.*

Átirat V. László király 1457. február 7-i oklevelében, Teleki cs. mvhelyi lt., DL 74 138. – Közlés: TelOKI I. 344–345.

A hiteles oklevélbe interpolált erdélyi utalás és a szlavóniai adónemek emlegetése elárulja a hamisítást. A vizaknai jogvitában való felhasználásra 1553–1554 körül Haller Péter érdekében, Bécsben a királyi kancellária vonzáskörében készült hamisítvány. Kritikájára lásd Barabás Samunak, az oklevél közlőjének fejtegetését.⁴⁹

6. – 1419. augusztus 24. (Bude, in Bartholomei ap.) – *Zsigmond király szabályozza az általa Vizaknára kihirdetett békességet megszegők, gyilkosságot és sebesülést okozó, viszálykodást szító és ezt követően a kiváltságolt gerébházba menekülő személyek feletti bíraskodást.*

Privilegium Sigismundi regis de et super domo seu curia nobilitari Grebiana dicta in oppido Vizakna adiacenti et situata.

Nos Sigismundus dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie, Dalmacie, Croacie et cetera rex memorie commendamus per presentes, quod fideles nostri dilecti et circumspecti Caspar [filius Francisci], Martinus Kothel[!] et Valentinus Pellifex iurati cives nostri oppidi de Vizakna vocati, in suis ac universorum civium et hospitum eiusdem nostri oppidi nominibus et personis nobis plurimum conquerendo curaverunt significare, quomodo plerique forent homines, qui timore postposito, personarum suarum pericula non formidans, clandestine et occulte ac malo animi proposito honestas personas fraudulenter occiderent, homicidia et vulnerationes committerent et mox huiusmodi homicidiis et vulnerationibus commissis et perpetratis iidem malefactores ad domum nobilitari privilegio gaudentem, vulgo Grebiamam dictam, in medio dicti oppidi nostri fundatam spe libertatis fugiendo, subjungentesque predicti fideles nostri extunc quidam ex civibus ipsorum aut alterius status homines in ipsorum medio rixam vel controversiam importune moverent aut movere intenderent et niterentur, et hec ad ipsorum iudicis et iuratorum civium notitiam devenirent, extunc licet ipsi iudex et iurati cives,

⁴⁸ TelOKI II. 62–66.

⁴⁹ Uo.

consuetudine oppidi nostri requirente, e[*x*] iisdem concivibus ipsorum et quibusvis alterius status hominibus rixam, litem vel controversiam movere volentibus nostram regiam[!] ad iudicis et iuratorum civium prefati oppidi nostri pacem sub amissione capitis et singulorum bonorum et rerum suarum poenis promulgando pronuntiarent, tamen huiusmodi concives ipsorum aut alii huiusmodi rebellione moti pacem nostram regiam per predictos iudicem et iuratos cives nostri oppidi prenotati causam concordie et compositionis eisdem pronuntiatam et promulgatam minime videndo aut advertendo ipsam nostram pacem ipsis verbo nostro regio indictam violando inter se plurima mala per vulnerationem et interemptionem hominum committerent et perpetrarent. Quibus sic, ut prefertur, commissis et perpetratis ad predictam domum nobilitarem dicti oppidi nostri spe refugii et libertatis similiter subintrent in totius oppidi nostri preiudicium et animarum ipsorum perniciem valde grandem. Supplicatum exinde extitit nostre claritati, ut circa premissa ipsis de remedio dignaremur providere oportuno. Unde cum nos, qui ex regii regiminis debito commodis et utilitatibus, precipuumque concordie (que nutrix amoris esse perhibetur) fidelium nostrorum, signanter sacre corone regie immediate subiectorum vigilantius intendere solemus, matura deliberatione superinde prius prehabita, fidelium baronum nostrorum et regni nostri procerum ad id accedentium consilio prematuro et ex certa scientia nostre maiestatis duximus decernendum, imo decernimus et statuimus presentium per vigorem, ut prefati homines huiusmodi homicidia seu vulnerationes modo premissis committentes aut perpetrantes aut pacem nostram regiam ipsis nostro et dicta nostro nomine per predictos iudicem et iuratos cives pronuntiatam infringere omni penitus presidii seu libertatis privilegio in dicto domo nobilitari gaudere et potiri valeant atque possint. Ita tamen, ut iudex regius eiusdem oppidi et domus possessor, una cum fidelibus nostris iudice et iuratis civibus, uti equitas et ius postulat, per sceleratos et malefactores prenotatos ius et iustitiam administrare secundum iura regni nostri Hungarie debeat et teneatur vigore et authoritate nostra regia et harum litterarum presentium attributa et certitudine mediante. Datum Bude, in festo beati Bartholomei apostoli, anno Domini millesimo trecentesimo decimo nono.

Erantque in pergameno patenter confecte et emanate et ab infra, loco videlicet solito sigillo regis pretitulati authentico super cera rubra impressive communitate et roborate. Adiecta ad superiorem et sinistram earundem marginem signatura tali.

Másolat az erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumai (17. század végi bejegyzéseket tartalmazó) XXV. kötetének 26–27. lapján.⁵⁰ A meglehetősen zavaros fogalmazású, nyelvileg hibás szöveg Vizakna város érdekében, Kolozsvárnak adott királyi oklevelek felhasználásával, a Hallerekkel való jogvitában készült hamisítvány. Úgy készült, hogy csupán Kolozsvár nevét helyettesítet-

50 [Vö. ErdKápt]kv VIII. 1. 53. sz.]

ték Vizakna nevével, de a mintául használt eredetiekben található személyneveket meg sem változtatták. A hamisítást kétségtelenné tevő, olykor szó szerint átvett szövegrészek az *Urkundenbuch* IV. 104–105., 109–112. lapjain olvashatók. A hamisítók műveletlenségét és felületességét mi sem mutatja jobban, minthogy még a keltezés évét is tévesen (1319) adták meg.⁵¹

7. – 1455. január 20. (Wratislavie, in Fabiani et Sebastiani) – V. László király *Vizaknai Istvánnak és Lászlónak, valamint utódaiknak, szolgálataik jutalmaként, az erdélyi Fehér vármegyében fekvő birtokukra pallosjogot adományoz.*

Commissio propria domini regis.

Nos Ladislaus dei gratia rex Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croatie et cetera, ac Austrie et Stirie dux, necnon marchio Moravie et cetera memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos sicut desiderio desiderantes tranquillum statum regni ac regnicolarum nostrarum ut iustis et innocentibus pax et securitas in regno nostro Hungarie prebeatur, malorum autem et nocivorum hominum iniquitas ne amplum accrescat, virga equitatis deleatur. Sic non minus debitum respectum habentes ad fidelia servitia nostrorum fidelium Stephani et Ladislai *de Salisfodio* per eos uti edocti sumus sacre regni nostri Hungarie corone atque nostre maiestati exhibite prefatis Stephano et Ladislao ac eorum heredibus et posteritatibus universis id duximus anuendum et plenariam potestatem concedendum, ut ipsi in eadem possessione eorum *Salysfodiensi* in comitatu Albensi partium nostrarum Transsilvanarum habita patibula, rotas, palos et aliorum tormentorum genera erigere, furesque, latrones, predones et alios quoslibet malefactores in territoriis dicte possessionis et intra veras metas eiusdem legitime deprehensos iure mediante suspendere, rotare, mutilare et aliis condignis penis demeritis et criminibus eorum exigentibus punire et alia, que iuxta regni nostri consuetudinem de iure fieri consueverunt facienda, facere et exercere valeant atque possint presentium nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum Wratislauie, in festo beatorum Fabiani et Sebastiani martirum, anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo quinto, regnorum autem nostrorum anno Hungarie et cetera quinto decimo, Bohemie vero secundo. (*A befűggesztett pecsét töredékei alatt: Commissio propria domini regis.*)

Eredeti hártyán, a szöveg alatt befűggesztett pecsét töredékeivel, DL 30 831.

– Átirat I. Ferdinánd király 1560. április 20-i oklevelében, DL 36 629.

Ez az oklevél ad alapot annak feltételezésére, hogy a vizaknai hamisítványok részben Erdélyben a káptalani hiteleshely levéltárával valamilyen kapcsolatban készültek. Ugyanis itteni bennfentes személynek is csak onnan lehetett előkerítenie Fehér vármegyei vonatkozású pallosjogot adományozó olyan

51 Vö. ZsOkl VII. 879., 891., 899. sz.

oklevelet, melyből csupán a helységnevet kellett eltávolítani, majd ezt Salisfodium (Vizakna) nevével lehetett helyettesíteni. A hamisító azonban azt már nem tudta, hogy a kihalt Vizaknai családnak László nevű tagja volt ugyan a 14. században, de István nevű – jelenlegi ismereteink szerint – sem előbb, sem később nem akadt közöttük.⁵² Az pedig előzetes megállapodást sejtet, hogy bár az 1560. évi átíró oklevél nyomatékosan hangsúlyozza a szó szerinti, pontos átírást (*de verbo ad verbum, sine diminutione, augmento, variationeque aliquali*), az eredetiben szereplő személy- és helységnév az átíratban *de Salisfodio*-ból *Vizakna*-vá, *Wizaknensis*-é változott át anélkül, hogy ezt valamiképpen észrevételezték volna. Jóllehet a különleges királybírói igazságszolgáltatási jogkörrel pallosjogi privilégiumból nem lehetne levezetni és Izabella királyné 1557. február 26-i, ezzel a szöveggel közösen átírt adománylevele csupán Vizaknai Ferenc nemesi házaról szól, melynek csak a tartozékai között mellékesen említi a királybírói írást (*unacum officio iudicatus regii eiusdem domus seu curie nobilitaris*), a keretszövegben történt csúsztatással egyenlő súlyú tényezőként keveredik össze a két jogosítvány. Hiteles és hamis oklevelek együttes átírása a vizaknai hamisítók által előszeretettel alkalmazott módszernek tűnik. Mindezek külön és együttesen is alapot adnak annak feltételezésére, hogy ebben az esetben meghatározott célt tudatosan szolgáló kancelláriai hamisítvánnyal van dolgunk és ezért nem lettek a feltűnő szabálytalanságok az átírás akadályai. Az oklevél hamisított voltát már Baczkamadarasi Kis Bálint,⁵³ majd utána Georg Müller⁵⁴ és Gustav Gündisch is megállapította.⁵⁵

8. – 1457. február 7. (Bude, f. II. p. Dorothee virg.) – V. László király *Wizakna-i Hennyg és felesége: Todhi Dorottya kérésére átírja és megerősíti Zsigmond király 1409. január 6-án kelt két oklevelét (Függelék, 4–5. sz.), amelyekkel néhai Todhi Miklósnak az erdélyi (in ditione nostra Transilvanica) Vizakna-n levő kúriáját és a hozzátartozó Aadamás vagy Aamas birtokot felmenti a nyestadó fizetése alól (a solutione collectarum mardurinarum et submardurinarum).*

Eredeti, hártván, sérült cipópecséttel a Teleki cs. mvhelyi lt., DL 74 138. –
Közlés: TelOkl II. 60–62.

A külsőleg minden tekintetben hiteles oklevélből utólag kikapart nevek helyére írták be az Erdélyre és Vizaknára utaló neveket, de a nyestadóra való utalás, amit kizárólag Szlavóniában szedtek, elárulja a későbbi hamisítást. Az oklevelet közlő Barabás Samu részletes fejtegetései⁵⁶ feleslegessé tesznek minden további érvelést az eredetileg hiteles szlavóniai oklevélnek Haller Péter

52 Baczkamadarasi K. B.: Családtörténelmi adalékok i. m. 22., 28.; Török Pál: Középkori magyar nemes családok Erdélyben. Magyar Családtörténelmi Szemle 8. (1942) 253.

53 Családtörténelmi adalékok i. m. 23.

54 Die Gräven i. m. 127.

55 Ub V. 596.

56 TelOkl II. 62–66.

érdekében 1553–1554 körül a bécsi királyi kancellária vonzáskörében történt meghamisítása mellett. Barabás Samu nyomán Gustav Gündisch szintén hamisított oklevélnek tekinti.⁵⁷

9. – 1465. április 18. (Bude, f. V. p. Resur. dom.) – *Mátyás király megerősítve átírja a Vizaknai Miklós erdélyi vajda, valamint a vizaknai bíró és esküdt polgárok között az ottani házához járó királybírótság miatt az utóbbi időben támadt perükben létrejött megegyezésük pontjait.*

Mathias dei gratia rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae et cetera memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod egregius Nicolaus filius egregii et magnifici quondam Nicolai Vizaknai tunc vayvode partium nostrarum Transilvanarum pro se ab una ac prudentes et strenui Ioannes Cheh villicus Petrus Kolchyar, Ludovicus Alagozj, Ambrosius et Valentinus Kapusi jurati seniores oppidi nostri Vizakna similiter pro sese ac universis juratis senioribus et inhabitatoribus dicti oppidi nostri partibus ab altera coram nobis personaliter constituti matura prius intra sese deliberatione praehabita in suis et quorum supra nominibus et personis oraculo vivae vocis eorum propriae sponte et libere confessi sunt pariterque retulerunt in hunc modum: Quod licet temporibus superioribus inter eosdem ratione et praetextu iudicatus regii ac eiusdem proventus, quibus tum ex collatione divi olim Andreae II. dicti Hierosolymitani regis Hungariae beatae memoriae possessa, tum vero de antiqua consuetudine fuisset domus Nicolai Vizaknaij usa certae lites et controversiarum materiae ortae et suscitatae fuissent, nihilominus tamen ipsi cum ex inductione nonnullorum praestantium virorum pro pace ipsorum laborantium, tum vero litibus quarum exitus dubius et incertus est finem imponere volentes ad talem pacis et concordiae devenissent unionem perpetuo duraturam prout sese devenisse coram nobis retulerunt tali modo, quod universi et singuli dicti jurati seniores in suis et inhabitatorum memorati oppidi nostri nominibus et personis ad legitimam instantiam praefati Nicolai praetactum iudicatum regium unacum suis usitatis proventibus ac iudiciorum consvetis processibus ad eandem domum ab antiquo possessis et de vetusta consuetudine usurpatis eidem Nicolao Vizaknai remisissent, resignassent atque relaxassent istis qui sequuntur articulis antiquitus observatis: Primo. Ut si quis in eodem oppido nostro captus et deprehensus fuit, is in detentione vel captivitate non alibi nisi in domo iudicis regii Vizaknensis ductus est, ut et proventus horum in rationem iudicis regii cessit totaliter, ita etiam in posterum secundum consuetudinem pristinam cedat eidem iudici regio, ut et captivi etiam ad domum iudicis regii deferantur. Secundo. Causae litigantium universae in eodem oppido nostro saepefato qualitercunque ortae, motae et suscitatae ibidem in praetacta domo, coram iudice regio vel homine eius ad id substituto agitari, ventillari et dis-

⁵⁷ Ub V. 596.

cuti finemque sortiri debeant, ac extra domum eandem alibi, in foro quovis scilicet contradictorio nec ipse iudex regius neque caeteri memorati seniores et inhabitatores actoribus, causidicis vel adversariis suis respondere debeant sintque adstricti. Tertio. Taxa oenopolii universa, more antiquitus solito, in rationem iudicis regii fuit deputata, ita etiam deinceps percipiat ipse. Quarto. Nedum aliis sed neque praedecessoribus etiam nostris legitimis, scilicet regibus Hungariae idem iudex regius aliquid hactenus pependit sic etiam a modo in posterum successivis semper temporibus nec tributum, nec decimas pendat, neque ulla in parte tributarius sit, sed per omnia tam in bonis, quam in persona liber habeatur. Quinto. Universarum mulctarum sive birsagiorum in saepe memorato oppido nostro quoquo modo provenientium mediam et coaequalem partem, secundum usum antiquum deinceps etiam idem iudex regius percipiat. Sexto. Ligna ex silvis dicti oppidi nostri tam pro igne, quam pro aedificiis in emolumento domus iudicis regii portare semper liceat. Septimo. Boves et pecudes, caeteraque jumenta ac greges in pascuis oppidi nostri idem iudex regius intertenere sine ulla injuria possit. Octavo. Subditi sive coloni eiusdem iudicis regii ubi hactenus in eodem oppido nostro manserunt, ii in posterum quoque ibidem manere et cohabitare possint. Nono. Eidem iudici regio singulis in annis ratione oeconomiae quadraginta et octo terrarum arabilium jugera oppidum nostrum dare promisit. Decimo. Quae autem terrae arabiles, foenilia et stagna ac aliae pertinentiae fuerunt a iudice regio ab antiquo ad domum eandem tentae et possessae, omnio eadem omni controversia vel contradictionis velamine remota maneat deinceps etiam in reali ac quieto domino et pacifica eiusdem possessione. Undecimo. Idem iudex regius secundum privilegia sua officio suo fungi et uti realis iudex regius curam oppidi gerere possit. Prout modo quo immediate praemissum est remiserunt atque relaxarunt nostra in praesentia. In cuius rei fidem et testimonium firmitatemque perpetuam praesentes litteras nostras sub sigillo nostro iudiciali et autentico quo ut rex Hungariae utimur impressive communitas annotato Nicolao Vizaknai iurium suorum ulteriorem ad cautelam dandas duximus et concedendas. Datum Budae, feria quinta proxima post festum resurrectionis Domini, anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo quinto, regnorum nostrorum anno Hungariae octavo, Bohemiae quarto, coronationis vero secundo. In superiori autem margine scriptum erat: Commissio propria domini regis.

Átirat I. Ferdinánd király 1558. június 4-i díszoklevelében, DL 36 632. Ennek 17. századi másolata az erdélyi káptalan hiteleshelyi protocollumai XXVI. kötetének 98–101. lapján. [– Regeszta: ErdKápt]kv VIII. 1. 79. sz.]

Bizonyos hiteleshelyi értesülések alapján megszerkesztett hamisítvány. Például a hamisító jól tudta, hogy Cseh János vizaknai bíró az adott időben

élt és bizalmas familiárisa volt Vizaknai Miklós alvajdának.⁵⁸ Az ehhez hasonlóknál azonban jóval több a hamisítók tájékoztatlanságáról árulkodó jel. Mindenekelőtt kevésbé valószínű, hogy a királyi kancellária ilyen helyi érdekű ügyek szabályozásával vesztegette volna az idejét. E megállapodást egyszerűbben, hiteleshelyi oklevéllel lehetett volna garantálni; szükségtelen volt királyi megerősítést kérni hozzá. De az is hihetetlen, hogy a királyi kancelláriában nem ismerték volna a hivatalban lévő erdélyi vajdák nevét, akik akkor Újlaki Miklós és Pongrác János voltak. Vagy ne tudták volna, hogy Vizaknai Miklós sohasem volt vajda, hanem csak alvajda. Még ennél is biztosabb jele a hamisítók tájékoztatlanságának, hogy a szöveg Vizaknai Miklóst néhainak nevezi, holott ő 1465. augusztus 7-én még csak végrendelkezik és haláláról csupán 1466. augusztus 14-ről maradt biztos adat. Abban is tévedtek a hamisítók, hogy az alvajda Vizaknai Miklósnak nem másik Miklós, hanem János volt az apja. Megjegyzendő az is, hogy az alvajda említett végrendeletében is szó esik a vizaknai királybírósról, de nem a városiakkal kötött fenti egyezség, hanem György nevű testvérének Miklós nevű fiával a jövedelem megosztása felől létrejött megállapodás kapcsán.⁵⁹ A vizaknai kúria és királybírótság különleges jogosítványairól egyébként egyetlen korábbi hiteles oklevél sem tud. A felek között 1587. április 29-én létrejött megállapodás az itt átírt és hamisított állítólagos korábbi megegyezést követte némi módosítással.⁶⁰

Oláh Miklós kancellár sugalmazása sejthető abban is, hogy Haller Péter a bécsi transsumptumot olyan fényűzően és művészi színvonalon állíttatta ki, hogy a tartalom hitelességét illetően még kérdés se vetődhessek fel. Maga a kancellár is így járt el saját rangemelő oklevelei ellentmondásainak leplezésére.⁶¹ Az arany és vörös szín használatával készült díszírás olyan ünnepélyes köntösbe öltöztette a viszonylag jelentéktelen tartalmat, hogy az valósággal sugározta a megingathatatlan bizonyosságot. Ezt a benyomást tovább erősítette az is, hogy a protonotarius Haller kérésére az erdélyi országgyűlésen, Gyulafehérváron 1558. november 10-én bemutatta a mindenkit elkápráztató díszes oklevelet és rájegyzésével igazolta, hogy az abban foglaltakkal kapcsolatban ellentmondás vagy kifogás nem hangzott el. A bonyolult hamisítási ügy tehát, legalábbis ideiglenesen, sikerrel végződött.

10. – 1467. október 19. (Cibinii, f. II. p. Luce ev.) – *Mátyás király, Wizakna mezőváros polgárainak és hospeseinek kérésére, kivonatosan és cikkelyenként (breviter et articulatum) tartalmilag átírja III. András király 1291. július 10. körül kelt oklevelét (Függelék, 3. sz.) városuknak István ifjabb király által 1262–63 körül adott*

58 Ub V. 307–308.; VI. 176., 220.

59 Ub VI. 220., 252.

60 Protocolla XXIII. pag. 257–263.; XXVII. fol. 46r–47r. [Vö. ErdKápt]kv VIII. 1. 494., 968. sz.]

61 Kovács A.: Nicolaus Olahus i. m. 101–106.

*kiváltságlevelének megerősítéséről (Függelék, 2. sz.) és szintén Mátyás királynak Hunyadi Jánostól elnyert mentességeit megerősítő (1464. április 14-én kelt) oklevélét.*⁶²

Közlés: Ub VI. 175–176., 300–301.

Hártyára írt eredetijét – kiadójának tudomása szerint – 1890 körül még Vizakna levéltárában őrizték, ahonnan azonban napjainkra eltűnt. Ennek az értesülésnek azonban ellentmond az a hivatalos adat, miszerint a város levéltárában a 19. század végén csak öt vagy hét középkori oklevél volt és ezek közül a legrégebbi 1346-ban kelt.⁶³ – 1785-ből való kézirata Kemény Sámuelnek az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában lévő *Chartophilatium Transsilvanicum* című forrásgyűjteménye XXIV. kötetében (no. 168), 19. századi másolata pedig Georg Daniel és Friedrich Teutschnak a Brukenthal Múzeumban letétbe helyezett gyűjteményében található.

Hamisított volta melletti döntő érv, hogy a Vizakna kiváltságainak alapját alkotó fenti okleveleket tartalmi kivonatban és nem teljes átiratban adja, illetve, hogy nem szerepel Báthory Gábor fejedelemnek a város összes kiváltságlevelét megerősítő, 1613. június 8-i terjedelmes átiratában,⁶⁴ noha a jóval jelentéktelenebb jogbiztosító erejű 1464. április 14-i hiteles oklevél sem maradt ki a megerősített iratok közül. Megjegyzendő, hogy a vizaknai hamisítók preparált szövegeiket előszeretettel írták át hiteles oklevelek társaságában. Ezt a gyakorlatot követi ez az oklevél is, mely 1558 és 1587 között a város rendelkezésére készülhetett a Hallerekkel való jogvita kapcsán. Minthogy Mátyás király 1467 őszén valóban Szebenben tartózkodott az erdélyi lázadás leverése miatt, a Szászföldön könnyen lehetett hiteles oklevelet találni száz évvel később is a hamisítvány helyes keltezéséhez. Nagyon valószínű, hogy a hamisított szövegnek nem is készült a 15. századi írást utánzó változata, hanem csak egyszerű másolatban igyekeztek felhasználni a jogvitában. Gustav Gündisch nem vette fel oklevéltára VI. kötetében a hamisított vagy gyanús hitelességű oklevelek jegyzékébe. Véleményünk szerint azonban az átíró oklevél is hamisítványnak vagy legalábbis gyanúsnak tekintendő mindaddig, amíg végérvényesen tisztázódik, hogy a szövegnek egyáltalában volt-e vagy sem hártýára írt eredetije Vizakna levéltárában.

Megjelent: In honorem Gernot Nussbächer. Volum îngrijit de Daniel Nazare – Ruxandra Nazare – Bogdan Florin Popovici. Braşov 2004. 183–197.

⁶² Ub VI. 175–176.

⁶³ Sz 19. (1885) (Melléklet) 37.; Zimmermann, F.: Archive in Ungarn i. m. 731.

⁶⁴ Protocolla XXV. pag. 184–190.

A KOLOZSMONOSTORI APÁTSÁG HAMIS OKLEVELEI

A középkor kutatása a második világháború befejezése óta eltelt évtizedekben nagy lépéseket tett abba az irányba, hogy módszereit az eddiginél pontosabb és tárgyilagosabb megismerés eszközeivé fejlessze. A korrall foglalkozó összes diszciplínák eredményeinek egybefogása, az egységben való szemlélés és láttatás általános igénnyé vált mindenfelé. A tudományban azonban minden új lépés az előzményekre, az eddigi eredményekre épül, és ezért medievisztikánk megújulása sem képzelhető el a nyugat-európai példák egyszerű átvétele útján. Nálunk azonban a korábbi idők történészei nem végezték el azokat az előmunkákat, amelyek pedig feltételei ennek a nagyon esedékes korszerű megújulásnak. A középkori írásos emlékek feltárásának és kritikai ellenőrzésének feladatai a mai történésznemzedékre várnak. Ezek pedig háládatlan, közönségsikerrel eleve sem kecsegtető, tehát kevésbé csábító, terhes feladatok. De megkerülhetetlenek, ha lépést akarunk tartani a tudomány fejlődésével.

A korszerű medievisztika módszerei feltételezik a forrásgazdagság bizonyos mennyiségi szintjét. Magunk legsürgősebbnek a levéltárak mélyén őrzött középkori okleveles anyag mielőbbi feltárását véljük. E munka jelenlegi módszerei és üteme mellett ugyanis kutatóink még egy évszázad múlva sem jutnának abba a helyzetbe, hogy megállapításaikat a teljes tényanyag ismeretére alapozhassák. Ezzel párhuzamosan szintén sürgősen elvégzendő feladat középkori okleveles anyagunk kritikai ellenőrzése. Megengedhetetlen ugyanis, hogy még medievisztikai szaktanulmányokban is lépten-nyomon felbukkanjanak olyan állítások, amelyek hamis okleveleken alapulnak. Ez a tevékenység egyben otthonosabbá tenné történészeink körében is a filológia és a szövegkritika módszereit, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a középkori írásos emlékekből torzítatlanul hámozhassuk ki a történelmi tartalmakat. Mivel a középkori oklevél-hamisításoknak szinte minden esetben gyakorlati, vagyoni indítékai voltak, és a valóságtól mindig csak a vitatott részekben tértek el, a kritika azt is tisztázhatja, hogy a történész az egyes hamisítványok adataiból mit és melyik korra vonatkozóan használhat fel valóságos információként.

Az alábbiak rendjén az Erdély középkori írásbeliségében kiemelkedően fontos szerepet játszó kolozsmonostori Benedek-rendi apátság legkorábbi okleveleinek egy csoportját vesszük kritikai ellenőrzés alá. Az apátsági hiteleshely középkori jegyzőkönyveinek feltárása során bukkantunk rájuk, és az

intézmény történetének vázolásakor nem kerülhettük el megvizsgálásukat. Lehetetlennek látszott ugyanis számunkra, hogy az eddigi irodalom nyomán, akár érintőleg is, olyan forrásokra alapozzunk, amelyek valódiságával szemben már alapos kételyek támadtak bennünk. Nem törekedtünk azonban arra, hogy az apátság esetleges egyéb hamis okleveleit is rendszeres kutatással mind felderítsük. Ez a jövő feladatául marad. Az itt leleplezendő hamis szövegek azonban az intézmény története szempontjából kétségtelenül a legfontosabb oklevélcsoportot alkotják.

A következőkben rendre felsoroljuk és megvizsgáljuk az említett okleveleket. Érveink előszámlálását minden esetben megelőzi az oklevél tárgyat ismertető rövid tartalmi kivonat (regeszta), valamint a darab levéltári jelzete és a kiadások felsorolása, hogy a kutatók hozzájuthassanak az elemzett szöveghez. Kivételt csupán az apátság birtokait összeíró 1263. évi, a beiktatásról szóló 1296. évi, és az előbbieket átíró, 1324. évi királyi megerősítéssel tettünk. Ezeknek a történelmi szakirodalomban több mint két évszázada számtalanszor idézgetett szövegeknek ugyanis mindmáig nincs teljes és pontos kiadásuk. Hasznosnak és szükségesnek véltük tehát az említett három oklevél esetében a teljes latin szöveg közlését is, hogy így lehetővé tegyük elemzésünk pontos ellenőrzését és a hitelesség kérdésének végleges lezárását. Eljárásunkat különben az is indokolja, hogy – megfigyelésünk szerint – ezek a szövegek alkotják a magját, a kiindulópontját a tárgyalandó hamisítványcsokornak, és a többi oklevél ezekhez csatlakozva, ezek továbbfejlesztéseként jött létre. Végül e vizsgálatok után kísérletet teszünk a hamisítás körülményeinek, indítékainak, időpontjának és a hamisító személyének meghatározására, illetve annak tisztázására, hogy az elemzett szövegekből történetírásunk, hamisított voltak ellenére, milyen természetű információkat használhat fel továbbra is.

1.

1263. február 19. (Bude, f. II. p. Invocavit)

IV. Béla király összeírja az [I.?] Béla király által alapított kolozsmonostori apátság birtokait, jövedelemforrásait, szabadságait, és minthogy régi okleveleit a tatárok elpusztították, mindezeket újból neki adományozza.

Nos Bela Dei gratia rex Hungarie memorie commendantes tenore presentium significamus quibus expedit universis, quod cum rex regum et dominus dominantium Deus ad hoc preposuit [reges] mundo universo, ut ipsius similitudine quivis in suis regiminibus unicuique petenti jus suum tribuat justitia suadente, perdita restaurare debet, restaurata conservet, conservata non occupet, meritorios benigne remuneret et dignos servitio digne laudis preconio extollat, viduas et orphanos defendat, pauperes colligat, prelatos, religiosos, clericos et famulos templi dei servitio mancipatos omni reverentia in suis juribus illesos conservare non desinat et

facultatibus ampliare, exemplo Christi, summi regis filii, qui animam suam in ara crucis pro suis exposuit et matrem instituit ecclesiam sanctam fidelibus universis, in cuius gremio nati in mundo universi tam reges, quam principes, duces et comites, pauperes et divites per baptismi gratiam renascuntur et renati post mortis eventum ibidem sepeliuntur, demum sepulti, fide nostra hoc testante, resurgunt ad gloriam, vel ad mortem truculentam rationem reddituri de bonis aut malis operibus et de justo vel iniquo [regimine] equo, libramine in examine districti iudicii mercedem recepturi a deo vero Jesu Christo, qui suis vulneribus apertis in tribunali sedente, sancta cruce, spinea corona, lancea lateris, clavis pedum et manuum fixuratis in medium productis in die illa, quando coeli plicantur et terra ardens erit, ubi sancti turbantur et angeli tremescunt, judicantur justis cum metu et peccatores sine fine condemnantur. Hinc est, quod sancta mater ecclesia Colusmonustura in honorem beate Marie virginis dedicata, cuius fundator et dotator piissimus rex Hungarie, proavus noster felicitatis recordationis miro modo fuit, tandem per beatissimum regem Ladislaum fecundioribus redditibus et possessionibus lautioribus eadem ecclesia extitit ampliata. Sic et per successores reges Hungarie nostros progenitores diversis possessionibus ac multimodis libertatibus decorata super alias ecclesias abbatiales regni Hungarie per tot donationes et libertates per sanctos reges eidem concessas fulgebat et residebat pacifice et quiete. Sed pro dolor, nostris in temporibus per [Tartarorum rabiem] ac vesanicum [insultum] eorundem predicta ecclesia Colusmonustura funditus et in toto destructa extitit et combusta, bonis omnibus ipsius ecclesie et privilegiis sanctorum regum super possessionibus et libertatibus ac tributis emanatis ablatis penitus et combustis, monachisque suis plurimis interentis. Volentes igitur nos vera Jesu Christi vestigia imitari, ecclesiam Colusmonustura ipsius sanguine dedicatam deperditis restaurare [privilegiis] super possessionibus, libertatibus ac tributis emanatis litteris pristinis [conferre], sub munimine sigilli nostri authentici [omnes] possessiones abbatiales et libertates possessionum abbatialium, necnon tributorum, villarum et oppidorum in unam chartam nostram ex certa nostra scientia inseri faciendo communiri, ne de memoria hominum elabatur et ipsa ecclesia Colusmonustura jure suo defraudetur et tante libertatis venustas per sanctos reges concessa per [filios invidie] aliquo modo successivis temporibus deformetur. Volumus etiam ut nomina possessionum abbatialium conscribantur et demum libertates inserantur, ut processu temporum in suis tenuis ab impugnantibus et inquietantibus salva consistat libertate. Nomina autem ipsarum possessionum abbatialium hec sunt: Prima videlicet villa sub ipso monasterio beate virginis situata Monustur vocata, deinde Szent Benedek, silva Leske et alpes eiusdem alio nomine Apathaasa vocata cum tenentis supra villam Gyalo existentes[!], Saasadg, Baach, Szent Iwan, Zent Georg, Mariatelwke, Kayanthow et duo Bewnye, Eerd alio nomine Szyluastelke, Apathida, Egeres, Ontelke, Solymtelke, Eperyes, Jegeny, Nadasd, necnon Nagy Bene et Kis Bene, Nagyzewles, Brod, Nagyhodwilag, Danus, Szentlazo, Barwmlak, Kapws, duo Theremy, Hollos, Chanad, Zentpeter, Kereztr, Apathowa, duo Zaz, unum cum ecclesia et aliud sine ecclesia, Kerelew, Datos, Lekenczethw, Cherged, Gergerfaya et Peterlaka in districtibus Wyszamus, Gorbopatak, Nadaspatak, Moros, Nyaradwyze, Kikelleo et alias

inter Saxones, Siculos et nobiles in partibus Transsilvanis sub metis antiquis et terminis signorum et limitatum existentes. *Libertates autem predictae ecclesie per sanctos reges condonate hec sunt: Prenominatus Bela rex, proavus noster, et beatissimus rex Ladislaus et alii nostri progenitores decimas omnium predictarum possessionum et oppidorum universaliter iam dicte ecclesie applicarunt et condonavērunt demum et nos applicamus et condonamus perpetue exigendas. Et quia quod semel Deo dedicatum est, amplius ad prophanos usus non debet revocari, volumus et perpetua sanctione stabilimus, quod predictae libertates in omnibus possessionibus predictis cum omnibus utilitatibus ac possessionariis juribus ac tributis in dictis villis, videlicet Monustura et Apathyda, more solito sicut nobis in tributis nostris exigi consueverunt, sic nihilominus abbas eiusdem monasterii nunc constitutus et in futurum constituendus predicto monasterio in eisdem duabus villis liberam exigi faciendi habeat facultatem, regni nostri lege et consuetudine requirente, in toto et integre et in qualibet sui parte quemadmodum sancti reges ob dei reverentiam et mercedem sempiternam ordinaverunt. Presentes autem quamprimum ad nos presentate fuerint, in nostrum privilegium redige faciemus. Datum Bude feria secunda proxima post dominicam Invocavit, anno Domini millesimo ducesimo sexagesimo tertio.*

DL 37 213. Átirat I. Károly király 1324. november 2-i oklevelében (15. sz. oklevél). Közlés: Szegedi 181–193. – *Stephanus Kaprinai*: Hungaria diplomatica. Vindobonae 1767. I. 38–40. (jegyzetben). – *Joannes Fridvalszky*: Reges Ungariae Mariani. Viennae 1775. 58–62. – *Stephanus Katona*: Historia critica regum Hungariae. VI. Budae 1782. 381–384. – *Matthaeus Simon*: Supplementum ad dissertationem historicocriticam Georgii Pray de dextra S. Stephani primi Hungariae regis cum historia monasterii Sz. Jog. Vacii 1797. 118–122. – CD-Hung IV/3. 106–108. – TFirnh 76–77. – *Damianus Fuxhoffer – Maurus Czinár*: Monasteriologiae regni Hungariae libri duo. I. Pestini 1858. 208–209. [– Regesza: CDTrans I. 239. sz.]

Jóllehet a fenti oklevél 1744 óta ismeretes történelmi szakirodalmunkban, hamisított voltára csak nem is olyan régen derült fény. Még az apátság 1912-ben megjelent monográfiája és a magyar Benedek-rend története is hiteles forrásként kezelte.¹ Elsőként az éles szemű Karácsonyi János figyelt fel a szöveg ellentmondásaira, és 1915-ben megjelent egyik tanulmányában hamisítványnak nyilvánította,² odavetett megjegyzését azonban egyáltalában nem indokolta. Részletesen elsőnek Szentpétery Imre elemezte egy évtizeddel később, és ez a vizsgálat Karácsonyi gyanúját minden tekintetben igazolta.³ Az ő nyomán aztán azóta mindenki, aki az apátság történetével foglalkozott,

1 Csomor Lajos: A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai 1556-ig. Kvár 1912. 20–23.; Pann-Rendt XII/B. 70–71.

2 Erdély és Szent László. EM 32. (1915) 35. (17. jegyz.)

3 RegArp I/3. 1338. sz.

egyöntetűen hamisítványnak tekinti ezt az oklevelet.⁴ Ebben az esetben tehát elegendő Szentpétery bizonyítékait újból felvonultatnunk. Ezeket csupán a többi hamisítvánnyal való összefüggések vonatkozásában egészíthetjük ki.

A hamisítás tényéről leghangosabban az oklevél szerkezetének ellentmondásossága tanúskodik. A memorialis oklevélformának megfelelő bevezető rész (protocollum) és a befejező formula (eschatocollum) közé ugyanis egy privilegium szövegét illesztették be. Ennek elütő jellegét különösen kiemeli a megszokottnál is ünnepélyesebb hangvételű, feltűnően hosszú arenga. Az nem is feltételezhető, hogy az akkori bevett gyakorlatot maga a királyi kancellária sértette volna meg ilyen durván. Magyarázatként tehát az marad, hogy a későbbi időben élt és a királyi okleveles gyakorlatban járatlan hamisító diplomatikailag különböző műfajú két oklevelet igyekezett céljainak megfelelő egységgé összegyúrni – sikertelenül.

Szentpétery azt is kimutatta, hogy a hamisító IV. Béla királynak az egri püspökség javára 1261. szeptember 9-én adott kiváltságlevelét gyúrta egybe egy memorialis oklevél szövegével.⁵ Ennek bizonyítására a fenti közlésben kurzívval szedettük azokat a részeket, amelyek Béla király egri és állítólagos kolozsmonostori oklevelében szóról szóra megegyeznek egymással. Ha az értelem szerinti egyezéseket is jeleztük volna, még szerényebb lenne az, ami a szövegből a hamisító eredeti termékének tekinthető. Ilyenül voltaképpen csak az apátság birtokainak és jövedelemforrásainak felsorolása maradna. Ennek a résznek a valóságos magja azonban aligha vonható kétségbe, noha a birtokok között szerepelnek olyan távolabb fekvő jószágok, amelyek a későbbiek során sohasem bukkantak fel az apátság tulajdonában vagy azok között, amelyekért közel két évszázadon át olyan makacsul pereskedett. Ennek a nehézkes szövegezésű résznek változtatás nélküli ismételtetése más hamisítványokban elárulja, hogy a hamisítók számára ezek a sorok voltak a leglényegesebbek, és minden egyéb csak kendőzésül szolgált.

A hamisító egyébként tudatában volt a két különböző természetű mintaoklevél egybeolvasztásából keletkezett ellentmondásnak. Ennek tompítása céljából szövegében az egri minta *privilegium* szavát a bizonytalanabb tartalmú *charta* kifejezéssel cserélte fel tákolmánya megnevezéseként. Két különböző mintaoklevél használatát, illetve a hamisító tudatosságát bizonyítja, hogy oklevelében nem adta IV. Béla király címeit, noha azokat az egri oklevél tartalmazza, hanem ebben a tekintetben a memorialis egyszerű formulája után igazodott.

Szentpéteryn túlmenően az is felemlíthető, hogy az alábbi vizsgálatok mindazokat a szövegeket is hamisítottak találták, amelyek társaságában

4 Francisc Pall: Contribuții la problema locurilor de adevire din Transilvania medievală (sec. XIII–XV). Studii și materiale de istorie medie 2. (1957) 399.; Petru Iambor – Ștefan Matei: Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăstur. AnIst 18. (1975) 303.; Sîpos Gábor: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Buk. 1979. 33.

5 Ennek szövegét l. *Stephanus Kaprinai*: Hungaria diplomatica. II. Vindobonae 1767. 257–260.

az 1263. évi összeírás reánk maradt. Sokat mond, hogy az apátságnak eme legfontosabb jogbiztosítékát már az 1427. évi leltározás idején sem eredetiben, hanem I. Károly király 1324. évi, szintén hamisított átírásában (15. sz. oklevél) lelték fel,⁶ és semmi egyéb nyoma sincs annak, hogy eredetiben valaha is létezett volna. Mind az 1263. évi birtokösszeírás, mind pedig az 1324. évi transsumptum szövegét a váradi káptalannal 1424-ben írták át hiteles alakban, de ez nem maradt fenn.⁷ E szövegeket a kolozsmonostori szekularizált konvent 1580. augusztus 27-i átírata őrizte meg. Ezt a transsumptumot a fejedelem 1580. augusztus 15-i parancsa nyomán Szentgyezyi Gergely deák jogügyi igazgató részére állították ki, minden bizonnyal a jezsuiták betelepítésével és az egykori apátsági birtokok nekik adományozásával kapcsolatosan. A mai egész szöveghagyomány erre a 16. század végi egyetlen másolatra megy vissza.⁸

2.

1283. június 23. (Bude, in vig. Nat. Joh.)

IV. László király megparancsolja az erdélyi káptalannak, hogy különleges megbízottja: Sumus-i Péter fia: János udvari apród jelenlétében határolja el a kolozsmonostori kolostornak Pál fráter apát kezei között lévő birtokait a szomszédokétól és újítsa meg azok határjeleit.

DL 37 227. Befoglalva a káptalan 1283. augusztus 3-i jelentésébe (3. sz. oklevél). Közlés: CDHung V/3. 152–153. – TFirnh 130–131. – DIR C, veacul XIII. vol. II. 248–249 (román fordításban). [– Regesza: CDTrans I. 398. sz.]

Mínthogy oklevelünk az erdélyi káptalan 1414. szeptember 2-i transsumptumának 1568. július 6-i átíratában maradt fenn, vizsgálatunkat – egykorú külső jegyek hiányában – kizárólag a szövegezésre és a tartalmi vonatkozásokra kellett korlátoznunk.

E parancslevél valódisága iránti kételyünket mindenekelőtt az keltheti fel, hogy a szövegét megőrző határjárólevél – amint mindjárt bizonyítani fogjuk – kétségtelen hamisítvány. A hamisítást az is elárulja, hogy a szöveg udvari apródot, azaz kamarást említ, jóllehet ezt az intézményt csak I. Károly király honosította meg valamikor 1320–25 táján. Még későbben jött szokásba és csak az 1330-as évek végétől fogva kezdett elterjedni, hogy a király udvari apródokat és lovagokat bízson meg vidéki hivatalos teendőik elvégzésével. A lovagi életforma és intézmények meghonosodása a magyar királyok udvará-

6 DL 36 403. pag. 1a.

7 Uo.

8 DL 37 213.

ban a Szent György lovagrend alapítása (1326), az udvarmesteri hivatal (marschallus curiae) és az udvari lovagi becsületbírótság (curia militaris) egyidejű megszervezése előtt nehezen képzelhető el.⁹ Ennél korábbi időből eredetiben fennmaradt, hiteles oklevélben nem sikerült nyomára akadnunk az aulae juvenis (korábban inkább parvulus) és aulae miles címnek. A veszprémi káptalan regesztáiban 1338, 1342, 1358 és 1365. évből található adatok a király és a királyné apródjaira.¹⁰ Más forráscsoportok anyaga szintén azt bizonyítja, hogy ezek az elnevezések a 16. század hatvanas éveitől fogva váltak gyakoribbá az oklevelekben.¹¹ Sumus-i Péter fia: János apródként való szerepeltetését tehát annak jeleként kell felfognunk, hogy ez a szöveg legkorábban a 14. század közepe táján keletkezhetett.

Gyanúra ad okot Pál apát szerepeltetése is. A 13–14. század fordulóján működött Lázárt megelőzően ugyanis egyetlen kolozsmonostori apátnak a neve sem ismeretes hiteles forrásból. Minthogy Pál is csupán ebben a hamisított oklevélben fordul elő, tényleges létezését – legalábbis egyelőre – nem vehetjük bizonyítottnak. Talán arra gondolhatunk, hogy ilyen nevű apát száz évvel korábbi szerepeltetésére az 1385–1406 között működött Pál neve adta az ötletet a hamisítónak. Ebben az esetben a hamisítványt Pál apát halála után és az 1414. évi hiteles átírás előtt szerkeszthették.

Végül figyelmet érdemel az oklevél keltezése is, mely a szintén hamisított 1296. június 24-i királyi parancslevél (4. sz. oklevél) dátumának ötlettelenséget változata.

A fentiek alapján ezt az oklevelet is hamisítványnak minősíthetjük.

3.

1283. augusztus 3. (in Inv. Steph. protomart.)

Az erdélyi káptalan jelenti László királynak, hogy 1283. június 23-i parancsára (2. sz. oklevél) Sumus-i Péter fia: János udvari apród és János magister kanonok július 12-én (f. II. a. Divis. ap.) körülhatárolta a kolozsmonostori apát Mariateluk és Kayanthow nevű birtokát, és e határjeleket a Zomordok-i, Budatelke-i, Gyos-i és Machkas-i nemesek is hiteleseknek ismerték el.

9 Erdélyi László: Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban. In: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 249–258.; Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 60–65.; Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Bp. 1937. 29–67.; Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. Bp. 1942. 57–58.; Fügedi Erik: Uram királyom... Bp. 1974. 87–90.

10 Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Bp. 1953. 309., 364., 493., 583., 669., 693., 694. sz.

11 Kállt 1574. sz.; Ub II. 306.; BánfOkl I. 168., 214.; SzOkl I. 54–57.; ZOkm I. 586.; DL 30 113.

DL 37 227. Az erdélyi káptalan 1414. szeptember 2-i átiratában. Közlés: CD-Hung V/3. 153–156. – TFirnh 132–134. – DIR C, veacul XIII. vol. II. 251–253. (román fordításban). [– Regeszta: CDTrans I. 400. sz.]

Akárcsak az előző oklevél esetében, itt is kizárólag a szövegezés és a tartalmi vonatkozások vizsgálhatók, mert csupán két késői másolat áll rendelkezésre. Az 1568. július 6-i transsumptum azonban formailag kifogásolhatatlan, és ugyanilyenek tekinthető a belefoglalt 1414. szeptember 2-i átíró oklevél is. Érdemes mégis felfigyelni arra, hogy a konvent jegyzője: János deák által 1414-ben bemutatott 1283. évi oklevélről az erdélyi káptalanban szükségesnek vélték leszögezni: pecsétje a régiség miatt némileg megrongálódott.¹²

Gyanúsak a határjárással kapcsolatos, teljesen megállapodott, rendkívül csiszolt formulák. Ezek ugyanis a 13. század végén még korántsem ilyen fejlettek, véglegesek és egyöntetűek. Az itt olvasható formulák, szövegezési fordulatok a 14. század közepére nyerték el végleges alakjukat, és ettől fogva változatlanul így is maradtak a hiteleshelyek középkori gyakorlatában.

Elgondolkoztató a protocollum üdvözlétf formulájában (salutatio) a *domino eorum naturali* megfogalmazás. Megfigyelésünk szerint ugyanis a magyar királyokat a 13. század végén még nem szólították az oklevelekben „természet szerinti úrnak”. Ez csak jóval később, I. Lajos uralma idején, a 14. század közepén jött divatba; mégpedig előbb az udvar világi főméltóságai körében. Innen terjedt át fokozatosan a hiteleshelyi gyakorlatba. Az előttünk ismeretes anyagban 1347-ből való a legkorábbi adat erre a megszólításra. Ekkor nevezi természet szerinti urának I. Lajos királyt a nádor.¹³ A pozsonyi és veszprémi káptalan 1358-tól, az erdélyi káptalan 1359-től, a kolozsmonostori konvent 1366-tól és a váradi káptalan 1369-től kezdve használta ezt a megszólítást.¹⁴ Ennek használata tehát ellentmond annak, hogy oklevelünket 1283-ban megszövegezték volna, és inkább az 1350–60 utáni években való keltezését valószínűsítik.

Ugyanerre az időszakra utal a fentebbi megszólítási formula második részének a fogalmazása is (*orationum suffragia pro ipsius vita pariter et salute, cum obsequio fidelitatis* – életéért és üdvösségéért való imákat, odaadó hűségükkel együtt). Az 1350-es években különösen Kolozsmonostoron lehetett kedvelt ez a formula, de az erdélyi káptalanban és a leleszi konventben is előfordul.¹⁵

A szöveg elemzésének tanulságain kívül azonban közvetlen, tárgyi bizonyítéka is van annak, hogy e határjárólevél nem 1283-ból való. 1367-ből ugyanis napjainkig fennmaradt Máriatelke határjárása az erdélyi káptalan hiteles, eredeti oklevelében.¹⁶ Ez a határ leírásában pontosan egyezik az 1283-ra

12 [...] licet in sigillo propter antiquitatem aliquam fracturam paterentur. – DL 37 227.

13 BánfOkl I. 151.

14 Ub II. 169., 246., 251., 274., 335.; AOkm VII. 26., 178.

15 Ub II. 109., 169., 274., 526.; TelOkl I. 97., 103.; BánfOkl I. 172.; DL 28 061.

16 TelOkl I. 154–156.; DL 28 919.

keltezett határjárás első részével, de szó sincs benne Kajántóról. Semmi kétség afelől, hogy az 1283-ra datált oklevelet az 1367. évi hiteles okmány felhasználásával fabrikálták. Ennek az összefüggésnek beszédes bizonyítéka, hogy az 1283-i oklevél is összekeveri a szomszédos Budát a megye másik részében fekvő, távoli Budatelekkel. Ez olyan elírása az 1367-i határjárólevélnek, mely egyedül csak itt fordul elő, és ezt a hamis oklevél megismétli.¹⁷ A hamisító azonban a határleírást nem fejezte be ott, ahol a hiteles szöveg véget ért, hanem Máriatelke határjárását megtoldotta a Kajántóéval, és így kétszeresére nyújtotta a reambulatio szövegét. Erre azért volt szüksége, mert a szomszédok 1367-ben elismerték ugyan Máriatelke határjeleit, de ellentmondottak, amikor az apát megbízottja tovább akarta kimutatni a határt, mivel az egymás közt is pereskedő szomszédos nemesek szintén igényt formáltak a birtok egy részére.¹⁸ Ha az apát ekkor birtokában lett volna az 1283. évi határjárólevélnek, bizonyára felhasználta volna jogigényei érvényesítéséhez. A pereskedés azonban ezekért a jószágokért még 1393-ban is folyt. Az apát ekkor olyan, 1379-ben kelt oklevelet mutatott be, amelyben említik Máriatelke és Kajántó határjárólevelét.¹⁹ Ez az oklevél azonban töredékesen maradt ránk, és a tartalmi átírás a határjárás szövegét nem tartalmazza.²⁰ Nem dönthető tehát el, hogy 1393-ban az 1367. évi hiteles vagy pedig már az 1283. évre keltezett hamisított határleírást mutatták-e be.

Ennek ellenére határozottan állítható, hogy az 1283. évi határjáró-oklevél esetében is hamisítvánnyal van dolgunk, mellyel azt kívánták bizonyítani, hogy a szomszédok már egy évszázaddal korábban elismerték a monostor birtokának határait.

4.

1296. június 24. (Bude, in Joh. bapt.)

III. András király megparancsolja az erdélyi káptalannak, hogy különleges megbízottja: Kemyn fia: Márton magister, udvari lovag, jelenlétében iktassa vissza udvari káplánját: Henrik frater kolozsmonostori apátot monostora birtokaiba, tizedjövedelmeibe és egyéb haszonvételeibe, melyeket a László király idején történt tatár pusztítás óta idegenek birtokoltak.

Andreas dei gratia rex Hungarie fidelibus suis, capitulo ecclesie Transylvane salutem et gratiam. Dicit nobis religiosus vir frater Heinricus abbas de Colusmonustura, nostre maiestatis capellanus specialis, sua et sui conven-

¹⁷ Csánki V. 338–340., 342.

¹⁸ TelOkI. 156.

¹⁹ ZsOkI. 3107. sz.

²⁰ DL 28 735.

tus in personis, quod predictum monasterium, videlicet locus testimonialis, et universe possessiones eiusdem, scilicet villa Monustur sub eodem monasterio existens, Szent Benedwk, silva Leske et alpes eiusdem alio nomine Apathoasa vocata cum tenutis super villam Gyalo existentes[!], Saasagh, Baach, Szent Ivan, Szent Georgy, Mariateluk, Kayanthow et duo Benye, Eerd alio nomine Zyluastelwke, Apathyda, Egeres, Ontelke, Solymtelke, Eperyes, Jegenyne, Nadasd, necnon Nagy Bene et Kis Bene, Nagy Zewlos, Brod, Nagy Hodwilag, Danus, Zentlazlou, Barwmlak, Kapus, duo Theremi, Hollos, Chanad, Szentpeter, Kereztwr, Apathowa, duo Zaaz, unum cum ecclesia et aliud sine ecclesia, Kerelew, Datas, Lekenczethw, Cherged, Gergerfaya et Peterlaka nominatis, cum quibusvis suis utilitatibus et decimis in toto et integre post plagam Tartarorum tempore serenissimi principis Ladislai condam regis Hungarie recolende memorie factam apud manus quorundam indebite habite, jure debito per progenitores nostros reges donate et concesse, ad eos pertinentes legitimis recaptivationibus et eisdem statutionibus plurimum indigerent. Quare fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fide dignum, quo presente magister Martinus filius Kemyn, aule nostre miles specialiter ad id deputatus homo noster ad facies predictarum possessionum, vicinis et commetaneis earum universis inibi legitime convocatis et presentibus, accedendo recipiat ipsas possessiones monasterii supradictas nominibus jurium eorundem, statuaturque ipsas jam dictis Heinrico abbati et suo conventui, jure ipsis attingente, perpetuo possidendas, si non fuerit contradictum, contradictores vero, si qui fuerint, evocet eosdem contra religiosum virum fratrem Heinricum abbatem et suum conventum in nostram presentiam ad terminum competentem rationem contradictionis ipsorum reddituros. Et post hec totius facti seriem nobis fideliter rescribatis. Datum Bwde, in festo Beati Joannis baptiste, anno Domini millesimo ducentesimo nonagesimo sexto.

DL 37 213. Belefoglalva az erdélyi káptalan 1296. június 11-én [!] kelt jelentésébe (5. sz. oklevél). Közlés: Szegedi 194–196. – CDHung VII/5. 534–535. – TFirnh 195–196. [– Regeszta: CDTrans I. 551. sz.]

Ezt az oklevelet Francisc Pall vette elsőként gyanúba, azon az alapon, hogy együtt fordul elő az 1263. évi hamisítvánnyal a szintén kétes hitelű 1324. évi átírásban.²¹ Hitelessége azonban magának a szövegnek az anakronizmusai alapján tárgyi tekintetben is támadható.

Mindenekelőtt bizonyíthatatlan, hogy ebben az időben Henrik frater lett volna a monostor apátja. Erről ezen a gyanús szövegen kívül egyetlen forrás sem tudósít. A hiteles adatok inkább azt a feltételezést engedik meg, hogy már

21 *Francisc Pall: Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI–XV.)* In: *Documente privind istoria României. Introducere. II.* Buc. 1956. 317–318. (jegyzetben).; *Pall, F.: Contribuții* i. m. 399. (jegyzetben).

ekkor is Lázár apát állott a konvent élén. A hamisítónak az adhatta az ötletet Henrik szerepeltetéséhez, hogy az 1308–1311 között működött Haidenricus apát nevét az iratokban általában H. sziglával jelölték. Ilyen oklevél a konvent levéltárában napjainkig fennmaradt.²² Henrik apát létezése egyébként azon az alapon is kétségbe vonható, hogy a szöveg őt királyi káplánnak teszi meg, noha ebben az időben – a kápolnaispánon kívül – egészen kivételesen emlegetik az udvari papság tagjait megkülönböztető címmel. Mindenesetre a királyi kápolnával foglalkozó irodalom ebből az időből nem ismer Henrik nevű királyi káplánt.²³

A kifejtett és végleges oklevélformulákon kívül a későbbi szövegezés melletti közvetlen és egyértelmű bizonyíték, hogy a király által az iktatáshoz kirendelt Kemyn fia: Márton magister, állítólagos udvari lovag nem ekkor, hanem évtizedekkel későbbben élt. E helyen csak utalunk az udvari lovagság kezdeteiről az előbbi (2. sz.) oklevéllel kapcsolatban mondottakra. De ezenkívül 1339 és 1356 közötti adatokkal közvetlenül is bizonyítható, hogy Kemyn fia: Márton a 14. század közepén élt.²⁴ Ózdon, Bökényszegen és Tátén volt tekintélyesebb birtokos, 1342-ben Fehér vármegye szolgabírája, 1354-ben ispánként (comes) emlegették; azaz közismert személy, aki valóban gyakran működött közre királyi kiküldötként birtokügyekben.²⁵ 1356 végén még élt, de 1364-ben már csak a fiát említik.²⁶ Akkor tehát már halott lehetett. A 13–14. századi átlagos életkor ismeretében nem valószínű, hogy egy 1296-ban már felnőtt személy élhett volna a következő század közepéig. Minthogy Kemyn fia: Márton nevével a hamisító csak annak halála után élhett vissza, feltételezhető, hogy ez az oklevél az 1360–1370-es években keletkezhetett.

Francisc Pall a hitelesség ellen szóló anakronizmusnak vélte az oklevélben előforduló *locus testimonialis* kifejezést. Arra hivatkozott, hogy Eckhart Ferenc 1350-ből ismeri a legkorábbi adatot erre az elnevezésre.²⁷ Sipos Gábor még azt is feltételezte, hogy ezek a szövegbe valóban bele nem illő szavak a kiadó interpolációi.²⁸ Ezzel kapcsolatosan megjegyezhető, hogy a magyar „hiteleshely” elnevezés latin megfelelője csak a 13. század végére vonatkoztatva tekinthető anakronizmusnak, de az oklevél keletkezésének általunk kikövetkeztetett valóságos időpontjára, a 14. század második felére vonatkozóan már nem. 1336-tól hiteles királyi oklevél szól *conventus credibilis*-ről, azaz

22 TelOkI I. 29–30.; MonVatHung I/2. 391–393.

23 Kumorovitz L. Bernát: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján). Regnum 5. (1942) 492–493.

24 Regesták Alsófehérvármegye levéltárából. Közli: Magyarai Károly. TTár 30. (1907) 84.; DIR C, veacul XIV. vol. IV. 598.; DL 30 374., DL 36 505.

25 Antonius Szeredai: Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transilvaniae. Albae Carolinae 1791. 39.

26 DL 30 684., DL 30 687.

27 Eckhart: Glaubwürdigen Orte 421.; Pall, F.: Contribuții i. m. 399. (jegyzetben).

28 Sipos G.: Kolozsmonostori konvent i. m. 37.

hiteleshelyről.²⁹ De megtalálhatta e kifejezést a szöveg hamisítója az erdélyi káptalannak a konvent levéltárában ma is meglevő, a monostor birtokaira vonatkozó egyik 1370. évi oklevelében is.³⁰ Újabb kori interpolációról azért sem beszélhetünk, mert ez a szokatlan kifejezés benne olvasható az 1580. évi átiratban. Használata tehát éppen arra újabb bizonyíték, hogy oklevelünk a 14. század közepén vagy második felében keletkezett hamisítvány.

5.

1296. június 11. (in Barnabe)

Az erdélyi káptalan jelenti III. András királynak, hogy 1296. június 24-i[!] parancsára (4. sz. oklevél) Kemyn fia: Márton magister és András aléneklőkanonok február 2-án ellentmondás nélkül visszaiktatta Henrik apátot és a kolozsmonostori konventet a monostor idegenek által elfoglalt birtokaiba, tizedeibe és vámjaiba.

Excellentissimo principi, domino eorum domino Andree Dei gratia illustri regi Hungarie capitulum ecclesie Transsilvane orationes in domino debitas et devotas cum obsequio perpetue fidelitatis. Litteras vestre excellentie noveritis nos recepisse in hec verba: [Következik III. András király 1296. június 24-én(!) kelt oklevele]. Nos igitur vestris mandatis annuentes, ut tene-mur, unacum predicto magistro Martino filio Kemyn, homine vestro predicto negotio specialiter transmissio, nostrum hominem, videlicet discretum virum magistrum Andream succentorem et concanonicum nostrum duximus vice nostra pro testimonio ad premissa mandata vestra exequenda destinandum. Qui quidem homines vester et noster demum ad nos reversi dixerunt nobis concorditer per nos requisiti, quod ipsi in festo Purificationis Virginis gloriose et aliis diebus ad hoc aptis et congrue sufficientibus ad facies predictarum possessionum Monustur, Zent Benedwk, silva Leske et alpes eiusdem alio nomine Apathaasa vocata cum tenutis super villam Gyalo existentes[!], Saasagh, Baach, Szent Iwan, Szent Georgy, Mariateluke, Kayanthow et duo Benye, Eerd alio nomine Zyluastelke, Apathyda, Egeres, Ontelke, Solymtelke, Eperies, Jegenye, Nadasd, necnon Nagy Bene et Kis Bene, Nagy Seolos, Brod, Nagyhodwilagh, Danus, SzentLazlow, Barwmlak, Kapus, duo Theremi, Hollos, Chanad, Zentpeter, Kereztwr, Apathowa, duo Zaaz, unum cum ecclesia et aliud sine ecclesia, Kerelew, Datus, Lekenczetw, Cherged, Gergerfaya et Peterlaka nominatorum, cum omnibus suis utilitatibus et decimis, inter Saxonos, Syculos et nobiles in partibus Transsilvanis ubilibet existentium, vicinis et commetaneis earum universis in singulis villis inibi legitime convocatis et presentibus, accedendo recaptivassent ipsas possessiones prenomatas

29 Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. Közli: Szekfű Gyula. TTár 34. (1911) 13.

30 DL 26 757.

nominibus jurium eorundem, videlicet Heinrici abbatis et sui conventus, et statuissent ipsas cum integris decimis et tributis duobus, scilicet in eadem villa Monustur et Apathyda, necnon omnibus earum utilitatibus et utilitatum integritatibus predictis Heinrico abbati et suo conventui, sub certis et antiquis metis, juxta tenorem littere vestre et formam mandati vestri ac in singulis earundem possessionum commetaneis et vicinis, ut superius est expressum, presentibus, legitimis diebus expectantibus et ibidem existentibus, nullo penitus contradictore apparente. Datum in festo Beati Barnabe apostoli, anno quo supra.

DL 37 213. Átirat Károly Róbert király 1324. november 21-i oklevelében.
Közlés: Szegedi 194–198. [– Regeszta: CDTrans I. 549. sz.]

A monostor birtoklásának folytonosságát bizonyító oklevél hitelességét szintén Francisc Pall vonta először kétségbe.³¹ Petru Iambor azonban még az ő figyelmeztetése után is megkísérelte védelmezni ezt az otromba hamisítványt.³² Szükséges tehát összefoglalni azokat az érveket, amelyek alapján ezt a szöveget is végleg a monostor 14. századi hamis oklevelei közé sorolhatjuk. Ezek az érvek a következők:

A királyi parancslevél (4. sz. oklevél) elemzése során már kiderült, hogy a szövegben említett királyi ember legalább fél évszázaddal később élt, az apát neve pedig teljesen légből kapott és félreértésen alapul.

Az apátság ekkori tényleges birtokviszonyai bizonyíthatóan nem egyeztek az itt leírtakkal. Például Saságról ismeretes, hogy 1291-ben az erdélyi püspökség birtoka, és Péter püspök 1295-ben a Borsa nemzetséget illető felerész is megszerezte egyháza számára.³³ Megjegyzendő, hogy Monostor és Szentbenedek (egyébként szintén hamisított) 1297. évi határjárólevele is úgy beszél Saságról, mint nem apátsági birtokról. Gergelyfája is 1304-ben magánbirtok, és tulajdonosai szerint a tatárjárás előtt szintén az övék volt.³⁴

Hamis minden oklevél, amellyel ez a szöveg tartalmilag összefügg, illetve amelynek társaságában és átiratában reánk hagyományozódott.

Végül a királyi parancslevél és a káptalani jelentés között olyan kronológiai zűrzavar uralkodik, amilyen valóságos ügyintézés esetén véletlenül sem állhat elő. A jelentés ugyanis korábban (június 11-én) kelt, mint az iktatást elrendelő parancslevél (június 24.). Ez csak úgy eshetett, hogy a hamisító szolgálai követte mintaokleveleit. A szöveg ekkor sem mentesül a kronológiai képtelenségektől, ha feltételezzük, hogy a jelentés valójában nem 1296-ban, hanem a következő esztendőben kelt, és az *anno quo supra* évjelölés valami rejtélyes szövegromlás

31 Pall, F.: Contribuții i. m. 399. (jegyzetben).

32 Petru Iambor: Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea. AnIst 17. (1974) 218. (jegyzetben).

33 Ub I. 176–177.; TFirnh 189–190.

34 Ub I. 208.; TFirnh 203.; DL 29 106., DL 29 108.

folytán az átírások során keletkezett. Milyen elfogadható magyarázatot lehetne ugyanis adni arra, hogy a király 1296. június 24-i parancsát az erdélyi káptalan csak 1297. február 2-án foganatosítja és még ezután is hónapokig, június 11-ig vár az iktatásról szóló jelentés kiállításával. A jelentés azonban azért sem keltezhető 1297 júniusára, mert ez év tavaszától – ha hihetünk okleveleinknek – már nem is Henrik, hanem Lázár frater volt a konvent apátja (6. sz. oklevél).

Nincs tehát más megnyugtató magyarázat e szöveg ellentmondásaira, mint az, hogy hamisítvány. Mégpedig olyan későbbi időszakból, amikor írásos emlékek hiányában már a rendház lakóinak emlékezete sem őrizte pontosan a monostor történetének összekuszált tényeit.

6.

1297. április 21. (in villa cruciferorum prope Tordensem civitatem, VIII. d. Pasche)

László erdélyi vajda utasítja a váradi káptalant, hogy Lázár frater kolozsmonostori apát ténylegesen birtokolt Monustur és Zenthbeneduk nevű jószágait határolja körül Walko-i Chol (dictus) Miklós, Zuchak-i Chue (dictus) Jakab vagy István jelenlétében.

DL 28 710. Belefoglalva a váradi káptalan 1297. június 12-i jelentésébe (7. sz. oklevél). Közlés: CDHung VI/2. 100–101. – TFirnh 199. – Ub I. 205. – DIR C, veacul XIII. vol. II. 434–435. (román fordításban). [– Regeszta: CDTrans I. 561. sz.]

Janits Iván az erdélyi vajdák okleveleinek szerkezetét vizsgálva figyelt fel arra, hogy e parancslevél formulái nem illenek be László vajda kancelláriájának és a kornak a gyakorlatába, hanem jóval fejlettebbek annál.³⁵ Neki köszönhető az a megállapítás is, hogy a 13. század végén a helyszíni eljárásokhoz még csak egyetlen megbízottat szoktak kiküldeni a király vagy a vajda környezetéből. Az 1320-as évektől fogva válik gyakoribbá két királyi ember kijelölése, és 1331-ben fordul elő első ízben, hogy kettőnél több homo regius-t jelöl ki a király, de ekkor is egy egész esztendőre érvényes parancsban.³⁶ Még 1335-ben is azt tartották szabályosnak, ha a király „az ország szokása szerint” két embert küld ki a helyszínre.³⁷ Mindezek alapján a fenti oklevelet már Janits hamisítványnak vélte.³⁸

35 Janits: Erdélyi vajdák 81–82.

36 Uo. 82.

37 DL 40 705.

38 Janits: Erdélyi vajdák 82. (42. jegyz.)

Megállapítását teljes mértékben igazolta a felsorolt vajdai kiküldöttek személyére vonatkozó vizsgálat. Magára Mikola fia: Chol Miklósrá³⁹ ugyan nem találtunk közvetlen hiteles adatokat, de annál többet a Valkón és Szentmihálytelkén egyaránt birtokos fiaira: Andrásra, Miklósrá és Istvánra. Mint-hogy ezek 1341-től kezdve még 1372-ben is szerepet játszottak,⁴⁰ apjuk e határjárás idején legfeljebb ha megszülethetett, de nem rendelkezhetett az ilyen teendők ellátásához megkívánt jogi cselekvőképességgel.

Egyértelműen a 14. század közepén élt személynek mutatják az adatok Szucsáki Chue Jakabot és Istvánt is. Chue (Chuey) ispán szucsáki nemes a vidék tekintélyesebb személyei közé számíthatott, mert 1343 és 1358 között gyakran emlegetik az oklevelek különböző megbízatásokban.⁴¹ E különös nevű vajdai ember szerepeltetését a hamisító előtt az is kívánatosná tehetta, hogy a vidék lakóinak emlékezetében hosszú ideig élhetett Pál nevű fiának tragikus esete. 1366-ban ugyanis kolozsvári és szászfenesi lakosok teljes hadi készületben megrohanták a kolozsmonostori rendházat, Chuey fia: Pál szucsáki nemest kihurcolták az apát palotájából és a monostor előtt fejét vették.⁴² Az akkor szenzációszámba menő eseménnyel kapcsolatos név kétségtelenül nagyobb hitelt adhatott a kiagyalt határjárólevélnek. Éppen a Chue név említése alapján kell e hamisítás időpontját 1366 utánra tennünk. Chue nevére és a Valkaiakra azért is ráterelődhetett a hamisító figyelme, mert mindkettő előfordul az apátság nádasi birtokára vonatkozó, 1343. évi hiteles határjárólevélben is.⁴³

A fentiek alapján oklevelünket az 1370-es évekből való hamisítványnak vehetjük.

7.

1297. június 12. (f. IV. p. Trinit.)

A váradai káptalan jelenti László erdélyi vajdának, hogy 1297. április 21-i utasítása (6. sz. oklevél) nyomán Zuchak-i Chue (dictus) Jakab és János magister kanonok, Péter erdélyi püspök és a többi szomszéd jelenlétében és beleegyezésével, április 29-én (f. II. a. Phil. et Jac.) bejárta és kijelölte Monustur és Zenthbeneduk birtok határát.

DL 28 710. Eredeti, hártván, pecsételés nyoma nélkül. Közlés: CDHung VI/2. 102–106. – TFirnh 200–203. – Ub I. 205–208. – DIR C, veacul XIII. vol. II. 435–438. (román fordításban). [– Regeszta: CDTrans I. 562. sz.]

39 DL 30 640.

40 TelOkI I. 88–90., 102.; DL 26 377.

41 TelOkI I. 110.; AOKm VII. 148.; DL 28 726.; KmLtBeke 28. sz.

42 *Makkai László*: Kiadatlan oklevelek Kolozsvár középkori történetéhez. Kvár 1947. 6–8.; DL 29 060.

43 DL 28 726.

A most vizsgált oklevelek közül ez a legkorábbi, amelyeknek nemcsak a szövege, hanem eredetije is tanulmányozható. Ez nagymértékben megkönnyítette munkánkat. Az oklevél írása ugyanis a 14. század közepére–második felére jellemző, lendület nélküli, sőt kissé nyomott oklevélminuszkuła, mely semmi esetre sem származhat 1297-ből. A hamisító meg sem kísérelte írása archaizálását. Legfeljebb a tulajdonnevekben előforduló szókezdő B betűt írja W alakban, hogy a régiség látszatát keltse. Az írás képe ebben az esetben egymagában is perdöntő erejű bizonyíték a 14. század második felében történt hamisítás mellett. Mégis, a teljesség kedvéért, felsoroljuk a szöveg tartalmi ellentmondásait is.

Oklevelünk szerint 1297 tavaszán Lázár frater, az előbbi (6.) szám alatt vizsgált szöveg szerint viszont Henrik lett volna a kolozsmonostori apát. A két szöveg közül az egyik, egyéb bizonyítékok nélkül is, pusztán ezen az alapon hamisítványnak minősíthető.

Oklevelünkben szembeötlő annak hangoztatása, hogy e határjárás a szomszédok, különösen a név szerint is megemlített Péter erdélyi püspök jelenlétében és beleegyezésével zajlott le. Ha ez ténylegesen így történt volna, nem kerülhetett volna sor a 14. század közepén több évtizeden át húzódó elkeseredett határviszályra a monostor és a püspökség között, melynek rendjén Szécsi András püspök (1320–1356) Szentbenedeket a kápolnával együtt fegyvereseivel elpusztította.⁴⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy mind ez az oklevél, mind pedig a belefoglalt vajdai parancslevél (6. sz.) abból a célból készült hamisítvány a 14. század második feléből, hogy a püspökséggel éppen korábbi határjárólevél hiányában támadt vitát a monostor javára döntse el.

8.

1299. szeptember 29. (in villa cruciferorum prope Tordensem civitatem, in Michaelis)

László erdélyi vajda utasítja az erdélyi káptalan, hogy Bogártelke határait állapítsa meg a Lázár frater kolozsmonostori apát és Péter erdélyi püspök között Sendgyurgh birtokra és Leske erdőre, illetve Bogártelkére (Clus vm.) vonatkozóan létrejött csere-egyezmény alapján, Mera-i Miklós és János, továbbá Zenthmyheltek-i Chol (dictus) Miklós jelenlétében.

DL 28 713. Belefoglalva az erdélyi káptalan 1299. november 25-i jelentésébe (9. sz. oklevél). Közlés: TFirnh 211–213. – ÁUO V. 217–218. – DIR C, veacul XIII. vol. II. 470–741. (román fordításban). [– Regeszta: CDTrans I. 586. sz.]

⁴⁴ ZsOkl I. 4674.; II. 7225. sz.

A szokatlan keltezési formula is figyelmeztet, hogy a 6. szám alatt elemzett szöveghez közelálló szerkesztménnyel van dolgunk, melynek vizsgálata során beérhetjük az ottani érvelésünkre való hivatkozással.

A fejlett oklevélformulák és több vajdai ember kijelölése már Janits előtt gyanússá tette ezt a parancslevelet, amely az apát és a püspök közötti hiteles megegyezésre való utalással igyekszik leszerelni az éberséget.⁴⁵ A szövegben említett személyekre vonatkozóan végzett kutatások ismét azt mutatták, hogy a hamisító ebben az esetben is a 14. század közepén élt, de a hamisítás idején már halott, Kolozsvár környékén ismert személyeket vonultat fel évtizedekkel korábbi időpontban. Szentmihálytelki (előbb: Valkói!) Chol Miklósról már kimutattuk (6. sz. oklevél), hogy a 13. század végén legfeljebb ha éppen csak világra jött. Mérai Miklósról és Jánosra vonatkozóan 1310-től kezdődően találtunk hiteles adatokat, de a tekintélyesebbnek látszó Miklós 1330 körül lehetett pályája delén, mert 1334-ben alispánja volt Kolozs vármegyének.⁴⁶ Miklós 1348 előtt halhatott meg, mert ettől fogva csak fiait: Miklóst és Kelement emlegetik az oklevelek.⁴⁷

Ha mindezekhez hozzávesszük a szöveget fenntartó jelentéssel (9. sz. oklevél) és ennek 1300. május 3-i átiratával (10. sz. oklevél) kapcsolatos kételyeinket, elegendő alapot nyertünk arra, hogy ezt az oklevelet is a 14. század második felében készített kolozsmonostori hamisítványok csoportjához soroljuk.

9.

1299. november 25. (in Katherine)

Az erdélyi káptalan jelenti László erdélyi vajdának, hogy 1299. szeptember 29-én kelt utasítása (8. sz. oklevél) nyomán Mera-i Miklós és Mihály magister kanonok november elsején (in Omn. sanct.) Lázár frater kolozsmonostori apátot bevezette Bogártelke birtokába, és Péter erdélyi püspök egyetértésével megállapította annak határait.

DL 28 713. Átirat az erdélyi káptalan 1300. május 3-i oklevelében (10. sz. oklevél). Közlés: TFirnh 214–216. – ÁUO V. 219–221. – DIR C, veacul XIII. vol. II. 473–475. (román fordításban). [– Regeszta: CDTrans I. 591. sz.]

Az oklevél valóságára ellen szól, a későbbi időkre jellemző, szokatlanul fejlett formulákon kívül, hogy a benne emlegetett vajdai ember – amint már láttuk (8. sz. oklevél) – későbbben élt, a jelentés alapjául vett parancslevél hamisított, végül annak az 1300. május 3-i oklevélnek a külső jegyei, amelyben ez a jelentés fennmaradt, évtizedekkel későbbi időpontra vallanak. Ezen a ha-

⁴⁵ Janits: Erdélyi vajdák 82. (jegyzetben).

⁴⁶ TelOkl I. 29–30., 33–34., 49.; BánfOkl I. 55.

⁴⁷ TelOkl I. 88.; DocRomHist C. X. 266.

misítónak azzal sem sikerült változtatnia, hogy egyes neveket szokatlan, régieskedő alakban írt (például Mychahel, Ladyzlaus, Sendgyurgh, Bogartelk).

Bogártelke birtoklástörténetének tényei is ellene mondanak annak, hogy az apátságnak a csere időpontjától fogva lett volna oklevele e jószág határai felől. Minden jel inkább amellet szól, hogy a csere idején nem tisztázták pontosan a püspökség által az apátságnak átengedett Bogártelke határait. Ez vezetett évtizedes pereskedésre a két egyházi birtokos között, miután az apátok 1339-től fogva akciót indítottak elbirtokolt javaik visszaszerzésére. Ha ez az állítólagosan 1299. évi oklevél feleslegessé tette volna 1339-ben⁴⁸ az újabb határjárást, nem került volna sor 1355-ben Szécsi András püspök ellentmondására,⁴⁹ majd 1367-ben újabb erőszakoskodásokra Bogártelke határával kapcsolatosan.⁵⁰

Azt kell tehát feltételeznünk, hogy az 1299-re keletkezett részletező határjárólévé 1367 után, az apátság érdekeinek megfelelően összeállított hamisítvány.

10.

1300. május 3. (in Inv. cr.)

Az erdélyi káptalan Lázár frater kolozsmonostori apát kérésére privilegiális alakban átírja saját 1299. november 25-i jelentését Bogártelke határjárásáról (9. sz. oklevél). – Méltóságsor: István prépost, Gergely éneklő-, Vince őr-, János dékánkanonok.

DL 28 713. Eredeti, hártján, függőpecsét nyomával. Közlés: TFirnh 220. (hibás keletkezéssel). [– Regeszta: CDTrans I. 594. sz.]

Az oklevél nyilvánvalóan az erdélyi káptalan 1299. szeptember 21-én kelt, az apátság és az erdélyi püspökség Bogártelkével kapcsolatos birtokcseréről szóló hiteles privilégiumának a felhasználásával készült. Ennek eredetije mindmáig fennmaradt a konvent levéltárában.⁵¹ Ezért hibátlan benne a káptalani tisztségviselők névsora. Írása azonban jóval későbbi ennél az időpontnál és inkább a 1360–70-es évekre valló gondos oklevélminuszku. Nagy hasonlóságot mutat például az erdélyi káptalan egyik 1370. évi kiváltságlevelével,⁵² viszont különbözik a gyulafehérvári hiteleshelyi kancellária ezekben az években kelt valódi kiadványainak jóval könnyedebb írásától.⁵³

48 DL 26 859.

49 AOkm VI. 321–323.

50 KmLtBeke 46. sz.

51 KmLtBeke 5. sz.

52 DL 26 757.

53 DL 29 105., DL 29 106., DL 29 108., DL 29 110.

Minden okunk megvan tehát arra, hogy az átírt szövegekkel együtt az átíró káptalani oklevelet szintén a 14. század második feléből származó konventi hamisítványnak minősítsük.

11.

1301. március 12. (in dom. Quadragesimi Letare)

Az erdélyi káptalan előtt Lázár frater kolozsmonostori apát famulusának: Thorda-i (dictus) Pál fia: Tyburtiusnak, gyermekségétől fogva az előző apátoknak és neki teljesített hűséges szolgálatai jutalmaként, megengedi, hogy Kayanthov határán a Bevnye és Gyos birtokkal szomszédos részen fekvő völgyben telket alakítson ki, ezen házat építhessen magának, és tartozékain állatait tarthassa. Az építkezés idején Kayanthov-on lakhat, ott tarthatja barmait és minden eleségét. Ha Tyburtiusnak magva szakadna, az átengedett terület visszazáll a monostorra.

DL 28 714. Átirat az erdélyi káptalan 1390. november 18-i oklevelében. [–
Regesztá: CDTrans II. 2. sz.]

A szöveg hiteles formák közötti átiratban maradt fenn, noha a Mátyás magister konventi jegyző által 1390-ben bemutatott eredetiről a káptalan megjegyezte, hogy pecsétje kissé rongált.⁵⁴ Tartalmában sem találni gyanús elemeket. Hitelességét mégis kétségbe kell vonnunk a birtoklástörténet tényei alapján. Az apátság ugyanis a 14. században évtizedeken át pereskedett Tiburctelkéért, melynek bitorlói azt állították, hogy magvaszakadt ember jószágaként királyi adományból birtokolják, mégsem hivatkozott egyszer sem erre a perdöntő fontosságú okmányra. Jordanus apát 1347-ben a közgyűlésre egybegyűlt erdélyi nemesek vallomásával bizonyította Tiburctelkéhez való jogát.⁵⁵ Ottó apát 1369-ben a három szomszédos megye lakói között vallatott ugyanezzel a céllal.⁵⁶ 1357-ben a konvent notarius: Péter magister az alvajda előtt csak az 1347. évi vallatást tudta felmutatni, és arra hivatkozott, hogy az apátságnak nincsen egyéb írásos bizonyítéka, mert oklevelei elpusztultak, amikor a századforduló belviszályai idején a monostort a királyhoz hűtlen nagyurak elfoglalták.⁵⁷ Nem került szóba ez az oklevél 1378-ban sem, amikor az alpereseket Tiburctelkére vonatkozó összes okleveleik bemutatására szorította az alvajdai bíróság és az iratokat a vajda felülbírálása alá bocsá-

54 [...] licet in sigillo aliquam fracturam paterentur, sed quia nostre erant vere littere [...] – DL 28 714.

55 KvOkI. 46–47.; KmLtBeke 17. sz.

56 Ub II. 335–336.

57 CDHung IX/2. 547–549.; AOkm VI. 532–534.; KmLtBeke 24. sz.

totta a rajtuk látható javítások és kaparások miatt.⁵⁸ Nem hivatkozott rá a pert az apátság javára eldöntő 1379. és 1393. évi ítélet sem.⁵⁹

Megállapítható, hogy I. Károly király a magvaszakadt Tiburtius és Sándor Tiburctelke és Bénye nevű Kolozs vármegyei lakatlan birtokát 1332-ben valóban cserébe adta Ugrin fia: Jánosnak, mivel ő koppándi részjóságot az újtordai királyi hospeseknek engedte át.⁶⁰ Ezt a birtokot 1338 előtt a Hontpázmány nemzetségbeli nagy hatalmú Pogány István Deme nevű familiárisa magának foglalta. Deme jogutódjai továbbra is hivatkoztak a király előbbi adományára és a tartós birtoklással szerzett jogaikra. Ezt a vitát kívánta eldönteni a fenti oklevél a magszakadás utáni háramlás kikötésével. Az előttünk ismeretes szövegekből ugyan nem állapítható meg kifejezetten, de elképzelhető, hogy az apátság ügyvédje felmutatta László vajda előtt e hamisítványt, és ez vezethetett a kedvező ítélethez. Deme jogutódjai ugyanis a királyi udvarba fellebbeztek, kifogásolták az apátság részéről bemutatott jogbizonyítékok hitelességét. 1380-ban el is érték, hogy a király utasította Ottó apátot: Tiburctelkével és Bényével kapcsolatos okleveleit ne az erdélyi káptalan átíratában, hanem eredetiben mutassa be.⁶¹ Így került sor – feltételezésünk szerint – 1383-ban a konventben folyó oklevél-hamisítások leleplezésére. Az 1393. évi ítélet idején tehát kockázatos lett volna ezt az oklevelet újra felmutatni: de nem is volt rá többé szükség, mert a hosszú per nélkül is az apátság javára dől el.

Míndezek alapján oklevelünket 1378–79 táján keletkezett hamisítványnak tartjuk. Az apátság részéről Tiburtius javára tett adománynak hihetőleg volt valóságos magja, de erről nem készült vagy nem maradt fenn oklevél. Ennek pótlására szánták ezt az oklevelet, olyan szövegezéssel, hogy a királyi adomány ellenére is biztosítsa a kolostor jussát a valóban magvaszakadt Tiburtiusnak adott jószághoz.

12.

1313. október 16. (in Galli)

A váradi káptalan Lázár frater kolozsmonostori apát részére átírja saját 1297. június 12-i oklevelét. (7. sz. oklevél). – Méltóságsor: János prépost, László éneklő-, Imre olvasó-, Péter őr- és Balázs dékánkanonok.

DL 28 708. Eredeti, hártán, némileg eltérő írású két példányban, egyik függőpecsét zsinórával. [– Regeszta: CDTrans II. 213. sz.]

⁵⁸ KmLtBeke 56. sz.

⁵⁹ ZsOKI I. 3107. sz.

⁶⁰ DF 292 762. [Vö. CDTrans II. 742. sz.]

⁶¹ DL 28 757.

Hitelessége ellen azonkívül is lehet érveket felsorakoztatni, hogy a benne átírt szövegek – amint fentebb láttuk (6., 7. sz. oklevelek) – hamisaknak bizonyultak. Ilyen érv mindenekelőtt, hogy Lázárt nevezi meg apátnak. Egyetlen hiteles adat sem ismeretes ugyanis arról, hogy Lázár frater, miután 1308 és 1311 között bizonyosan Haidenicus viselte ezt a tisztséget, ismét visszatért volna rövid időre a konvent élére. Lázár 1313–14. évi újbóli apátságáról egyedül ez és a mindjárt tárgyalandó (13. sz.) másik hamis irat tesz említést. Közlebbi adatok hiányában is az a valószínűbb, hogy Lázár apát 1301 és 1308 között meghalt.

A szöveg hibásan adja a káptalani tisztségek viselőinek névsorát. Ebben az esztendőben ugyanis – a hiteles oklevelek szerint – a váradi káptalanban Ivánka volt a prépost, Csanád az olvasó-, János az éneklő-, Jakab az őrkanonok.⁶² A hamisító azonban a váradi káptalanban szokásos keltezési formulát sem ismerte kellően. Az olvasókanonokot ugyan felsorolja, de nem tudja, hogy Váradon – Gyulafehérvártól eltérően – a dékánkanonokot nem nevezik meg a privilégiumok keltezésében.

Önmagában is elegendő a valódiság eldöntéséhez e transsumptum írása. Ez ugyanis, bár írója utánzással szeretne más jelleget adni a duktusoknak, nem a 14. század elejéről, hanem a második feléből származik. Egyben hasonlóságot mutat az átírt 1297. június 12-i oklevél eredetijének (7. sz.) és a jelen átiratot magában foglaló 1361. augusztus 10-i (egyébként szintén hamisított) királyi oklevélnek (16. sz.) az írásával. Nagy a valószínűsége annak, hogy mindhárom szöveget egyazon kéz vagy egymás írását utánzó több személy írta.⁶³

Véleményünk szerint tehát ez az átíró oklevél is a 14. század hatvanas-hetvenes éveiből való hamisítvány.

13.

1314. április 24. (in veteri Buda, in Georgii)

Károly király megparancsolja az erdélyi káptalannak, hogy a Lázár frater kolozsmonostori apát tényleges birtokában lévő Kayantou-hoz tartozó Zylwastelek nevű földet határolja el Josephmachkasa és Genyemachkasa felől, Baduk-i Péter, Chamafaya-i Tarmach fia: Pál vagy Gyula-i Gyula jelenlétében.

DL 28 715. Belefoglalva az erdélyi káptalan 1314. május 26-i jelentésébe (14. sz. oklevél). [– Regeszta: CDTrans II. 219. sz.]

⁶² ZOkm I. 143.; DIR C, veacul XIV. vol. I. 211.

⁶³ DL 28 708., DL 28 709., DL 28 710.

E királyi parancslevélben szinte mindaz megtalálható, ami az előbbi oklevelekben a hamisításról árulkodott. Valódisága ellen szól például Lázár frater apátként való említése olyan időpontban, amikor ő valószínűleg már régen nem is élt, de bizonyosan nem volt a konvent vezetője. Három királyi ember kiküldése – mint már tudjuk – ellentmond a kor bevett gyakorlatának (6. sz. oklevél). Végül ismét olyan személyeket tesz meg királyi embereknek, akik 1314-ben még aligha lehettek jogilag cselekvőképes korban.

Bádoki Péter a harmincas években járhatott javakorában, mert 1332-ben és 1334-ben Doboka vármegye szolgabírája volt. Még 1348-ban is élt, 1369-ben viszont már csak gyermekeit említik.⁶⁴ Csomafájai Tarmach fia: Pálra vonatkozóan 1331 és 1348 közötti időből találtunk adatokat. 1366-ban már ő sem volt életben, de fia jogi keresetéből következtethetően nem sokkal ezelőtt fejezhette be életét.⁶⁵ Csak feltételezhető, hogy Gyulai Gyula királyi ember sem állott korban közelebb az oklevél állítólagos kiállítás évéhez, noha csak János nevű fiáról leltünk adatot 1350-ből.⁶⁶

Míndehhez hozzávehető az is, hogy a szöveget magában foglaló káptalani jelentés írása jóval későbbinek látszik a 13–14. század fordulóján használatos gondos, többnyire esztétikus oklevélírásoknál és minőségileg különbözik tőlük.

A fentiek alapján ez a szöveg is a 14. század második felében készített hamisítványnak minősíthető.

14.

1314. május 26. (in Penthec.)

Az erdélyi káptalan jelenti Károly királynak, hogy Baduk-i Péter és János magister kanonok – 1314. április 21-i parancsának (13. sz. oklevél) megfelelően – Lázár kolozsmonostori apátot május 17-én (II. d. Asc. dom.) ellentmondás nélkül beiktatta a Kayantou-hoz tartozó, megelőzően körülhatárolt földbe.

DL 28 715. Eredeti, hártján, pecsételés nyoma nélkül. [– Regeszta: CDTrans II. 220. sz.]

Mindaz, amit az előbb vizsgált (13. sz.) királyi parancslevél hitelessége ellen felhoztunk, természetesen érvényes a keretétül szolgáló hiteleshelyi jelentésre is. Az itt olvasható határjárást nyilvánvalóan Kajántó 1283. évi hamis határleírásának kiegészítéséül szánták, hogy Szilvástelek birtoklását is biztosabbá tegyék a szomszédos Macskás gazdáinak jogigényével szemben. Írása

64 AOkm II. 632.; V. 183.; HOkI 233.; BánfOkI I. 285–290.

65 HOkI 202., 214., 279–280.

66 AOkm V. 403.

az 1297. évi hamisítvány, valamint ennek 1313. és 1361. évi transsumptumai-
val (3., 7., 12., 16. sz. oklevelek) mutat feltűnő paleográfiai hasonlóságot, de
jóval gondatlanabb változata amazoknak.

Ez az oklevél is feltehetően ugyanannak a hamisítónak vagy utánczóinak
a kezéből került ki a 14. század második felében, mint amazok.

15.

1324. november 21. (XI. Kal. Decembris)

*Károly király István frater kolozsmonostori apát kérésére megerősítve átírja IV. Béla
király 1263. február 19-i (1. sz.) és az erdélyi káptalan 1296. június 11-i (5. sz.) nyílt
oklevelét.*

Carolus Dei gratia Hungariae, Dalmatie, Croatie, Rame, Seruie, Gallitie,
Lodomerie, Cumanie Bulgarieque rex, princeps Sallernitanus et honoris ac
montis Sancti Angeli dominus omnibus Christi fidelibus presentibus et futuris
notitiam presentium habituris salutem in omnium salvatore. Regalem decet
excellenciam virorum ecclesiasticorum preces legitimas favorabiliter exaudire
et eorum fidelibus orationibus recensitis, justis ipsorum petitionibus facilem
prebere concensum, in his precipue, que videntur eorum commodis, juribus
et libertatibus ecclesiasticis utiliter convenire. Proinde ad universorum notit-
iam harum serie volumus pervenire, quod religiosus vir frater Stephanus ab-
bas monasterii beate Marie virginis de Colusmonustura sua(!) totiusque con-
ventus loci eiusdem nominibus ad nostre serenitas accedens presentiam, ex-
hibuit nobis quasdam litteras patentes, unam videlicet quondam serenissimi
principis domini Bele Dei gratia regis Hungarie recolende memorie et aliam
capituli ecclesie Transsilvane statutionalem et rescriptionalem tenoris et con-
tinentie infrascripte, petens nos humiliter et devote, ut ob spem eiusdem Vir-
ginis gloriose, in qua fiduciam gerimus, ipsas litteras transscribi faciendo ex
benignitate regia privilegialiter confirmare dignaremur. Quarum litterarum
tenor prime talis est: [*Következik IV. Béla király 1263. február 19-én kelt oklevele (1.
sz.)*]. Tenor autem secunde littere, videlicet capituli ecclesie Transsilvane regie
maiestati rescriptionalis, talis est: [*Következik az erdélyi káptalan 1296. június
11-én kelt jelentése III. András királyhoz (5. sz.)*]. Nos itaque ex tenore litterarum
predictarum informati nostre maiestati exhibitarum ex certa sententia regie
benignitatis seriem ipsarum litterarum approbamus, ratificamus et accepta-
mus, ac de prelatorum et baronum nostrorum consilio et assensu presentis
scripti patrocínio, novi et dupplicis ac authentici sigilli nostri appensione et
appositione ipsam donationem et statutionem modo premissis ipsi monas-
terio factam perpetuo valere[!] confirmamus. In cuius confirmationis memo-
riam perpetuam presentes concessimus litteras privilegiales dupplicis sigilli
nostri novi et authentici munimine roboratas. Datum per manus discreti viri

magistri Endre prepositi ecclesie Bwdensis, aule nostre vicecancellarii, dilecti et fidelis nostri, anno Domini millesimo trecentesimo vigesimo quarto, undecimo Kalendas Decembris, regni autem nostri anno similiter vigesimo quarto, venerabilibus in Christo patribus et dominis Boleslao Strigoniensi et fratre Ladislao Colocensi auleque cancellario archiepiscopis, Joanne Nitriensi, Benedicto Chanadiensi, Nicolao Jauriensi, Georgio Sirmiensi, Ladislao Quinqueecclesiensi, Iwanka Waradiensi, fratre Petro Boznensi, Laurentio Vachiensi, Andrea Transsilvano, Henrico Wesprimiensi et Chanadino Agriensi episcopis ecclesias Dei fideliter gubernantibus; magnificis baronibus Philippo palatino, comite de Scepus et de Wywar, Demetrio magistro thavernicorum nostrorum, comite Bachiensis et Trinchiniensi, comite Alexandro iudice curie nostre, Thoma waywoda Transsilvano et comite de Zonuk, Nicolao bano totius Sclavonie, comite Soproniensi et de Kamarun, Paulo bano de Machow, comite Sirimiensi et de Wolkow et de Bwdrwg, Dionisio magistro dapiferorum nostrorum, Blasio magistro agasonum nostrorum, Nicolao dicto Trewtel comite Poseniensi et aliis quam pluribus regni nostri comitatus tenentes et honores.

DL 37 213. Átirat a kolozsmonostori hiteleshely 1580. augusztus 27-i oklevelében. Közlés: Szegedi 199–201. – CDHung VIII/2. 518. (kivonatosan). – DIR C, veacul XIV. vol. II. 136–137. (román fordításban). [– Regeszta: CDTrans II. 509. sz.]

Az oklevelet Szentpétery nyomán⁶⁷ azért kell hamisítványnak minősítenünk, mert a benne átirát szövegek (1., 4., 5. sz.) mind hamisítványok. Amint a konvent levéltárának 1427. évi leltárából kitűnik, 1424-ben oklevelünket átiratták a váradi káptalanban, de ez a transsumptum nem maradt ránk. A hamisított szövegek ekkor nyerhették el teljesen hiteles külső formájukat. 1424 tehát a legkésőbbi időpont, amely előtt az eddig ismertett összes hamisítások lezajlottak. Ez alkalommal a hamisító jó mintaoklevél alapján dolgozott, és pontosan követi a méltóságok névsorában az éven belül végbement változásokat,⁶⁸ valamint a királyi megerősítések szokott szövegezését. Tartalmi vonatkozásban azonban megjegyzendő, hogy az átirást kérő István frater apát ilyen korai említése egyáltalában nem valószínű. Erről az apátról ugyanis ebben az időben, ezenkívül egyetlen más oklevél sem tud. István kolozsmonostori apátságára csak 1332-ből és 1337-ből ismeretes néhány, időben pontosan nem rögzíthető, zavaros adat.⁶⁹ Emlékét azonban a rendház lakói, ha nem is egészen pontosan, azért is megőrizhették, mert utána gyökeresen különböző, új időszak, az újjászervezés korszaka kezdődött a monostorban.

⁶⁷ RegArp I/3. 1338. sz.

⁶⁸ AOkm II. 71., 105., 168–169.

⁶⁹ Theiner: MonHung I. 549–550., 618–619.

16.

1361. augusztus 10. (in Laurentii)

Lajos király, László frater kolozsmonostori apát kérésére, megerősítve átírja a váradi káptalan 1313. október 16-i oklevelét (12. sz.), miután jegyzői útján összevetette és hibátlannak találta. Majd ha ezt az oklevelet bemutatják neki, privilégiumot is ad róla.
– A szöveg élén: *Commissio domine regine specialis*.

DL 28 709. Eredeti, hártyán, hátán befüggesztett pecsét nyomaival. Közlés:
CDHung IX/3. 243–244. [– Regeszta: CDTrans IV. 126. sz.]

Oklevelünk hitelességével szembeni kétségeit elsőnek Francisc Pall fejezte ki.⁷⁰ Észrevette ugyanis, hogy az átírás augusztus 10-én állítólag László apát kérésére történik, holott ebben az időben már Ottó apát állott a kolostor élén. Valóban, László fratert apátként 1360. október 13. után egyedül ez az oklevél említi, minden más adat szerint 1361. április 11-től fogva 1383-ig Ottó frater volt a kolostor apátja. A hamisítás tehát olyan időben történt, amikor már nem ismerték Ottó hivatalba lépésének pontos időpontját, vagyis Ottó halála után. Ezért kell Pál (1385–1406) vagy még inkább az őt követő Albeni Henrik (1407–1421) működése idejére gondolnunk. Henrik apát szerzett ugyanis 1412-ben Zsigmond királytól erről a hamis transsumptumról, rokona: Albeni Eberhard zágrábi püspök, főkancellár segítségével teljesen hiteles formájú átiratot.⁷¹

Az apát személyének eltévesztésén kívül azonban más rendellenességek is hamisításról tanúskodnak. Különös, hogy Lajos király 1361-ben nem privilegiális alakban írja át az 1297. évi hamisítványokat, nem jelzi, hogy melyik pecsétjével erősíti meg az oklevelet, végül azt a jelen esetben nem helyénvaló formulát használja, hogy privilégiumot akkor ad róla, ha majd bemutatják neki a jelen oklevelet (*dum presentes nobis fuerint reportate*). Mi értelme van itt ennek az oklevélformulának, amikor nem hiteleshelyi jelentésről van szó? Az apát később is csak ugyanezeket az átírássra szánt szövegeket mutathatta volna be a királynak. Szokatlan dolog az is, hogy a király állítólagos oklevelének kiállítására – az élén álló kancelláriai jegyzet szerint – a királynő adott volna utasítást. Még ennél is meglepőbb a keretoklevélnek az a megjegyzése, hogy az átírandó szövegeket a király jegyzőivel összeolvastatta és azok minden tekintetben valódinak találták (*per nostros notarios conferris facientes prorsus omni vicio carentes*). Ennek hangsúlyozását nyilvánvalóan az esetleges gyanú elaltatására szánták. Az írás paleográfiai sajátosságai, kínosan utánczott jellege, merev mesterkéltsége szintén hamisítást sejtetnek.

⁷⁰ Pall, F.: *Diplomatica latină* i. m. 318. (jegyzetben).

⁷¹ DL 28 712.

A fentiek alapján ezt az oklevelet is hamisítványnak minősíthetjük, mely a 14. század legvégén vagy a következő első éveiben készült.

A fentebb megvizsgált hamisítványok kivétel nélkül mind az apátság birtokperei kapcsán, azok érdekében készültek. Ha tehát a kutatás majd tisztázza a monostor birtoklástörténetének és ezen belül birtokperének részleteit, a mainál is pontosabban meghatározhatók lesznek az egyes hamisítások indítékai, körülményei, sőt időpontjai. Annyi azonban már most kétségtelen, hogy a 14. század első két évtizedének belzavarai idején Kolozsmonostor prédája lett az egymással vetélkedő nagyuraknak. 1315–16 táján az Ákos nemzetségbeli Berzethe János foglalta el a monostort, bitorolta jószágait.⁷² Amikor pedig Kopasz nádor és Moys fia: Moys lázadásának leverése során 1318–19 körül a szerzetesek megszabadultak Berzethétől, a király fordította hívei jutalmazására a gazdag monostor jószágait. Csak 1339-ben indulhatott meg a bencések országos, egységes akciója keretében, az elbirtokolt javak visszaperlése.⁷³ Ezek a perek azonban az első két évtizedben nagyon szerény eredményt hoztak a makacs foglalókkal szemben, minthogy az apátság korábbi birtoklását bizonyító iratok Berzethe foglalása idején elpusztultak.⁷⁴ Ezen kívánt segíteni a monostor javainak visszaszerzésén rendkívül szívósan tevékenykedő Ottó apát (1361–1383) olyan oklevelek fabrikáltatásával, amelyekkel célt érhetett.

Feltételezhető, hogy Ottó apát elsősorban a konvent levéltára anyagából kiindulva valósította meg tervét. E levéltár 1427. évi leltárából azonban kitűnik, hogy már akkor is alig volt 1339-nél korábbi anyaga. Hiteles oklevele a kolostornak a 13. századból a Lázár apát és Péter püspök között létrejött birtokcseréről szóló 1299. szeptember 14-i püspöki és szeptember 21-i káptalani kiadványon kívül nem maradt.⁷⁵ Ez lehet a magyarázata, hogy az alaphamisítványok ezekhez, illetve az 1310–11 körüli évekből fennmaradt hiteles apáti kiadványokhoz kapcsolódnak (4–11., 12–14. sz. oklevelek). A hamis átírásoknak önmagukban nincs is fontosságuk, mert egyedüli feladatuk az alaphamisítványok hitelének biztosítása, sőt növelése lehetett. A jogügyletek kapcsán említett személyeknek és az egyes oklevelek keltezésének ismétlődése szintén a hamisító rendelkezésére álló mintaanyag szegényességére utal. Részleteiben pontatlan és elmosódott lehetett a rendház lakóinak emlékezésanyaga is az apátság fél-, egy évszázaddal korábbi viszonyai felől. A hamisító támaszkodott ugyan szóbeli hagyományokra, de ezek sem óvták meg vaskos tévedések elkövetésétől. Ezért kényszerült azzal a kezdetleges módszerrel élni, hogy a vidék általa is ismert, de már elhunyt tekintélyesebb embereit szerepeltesse évtizedekkel korábbi jogügyletekben. Valljuk meg, hogy a tárgyalt hamisítványok nem nagy ötletességet és nem sok változatosságot árulnak el módsze-

72 AOkm I. 52.; DL 28 741.

73 PannRendt II. 15–20., 38–39., 395–398.

74 DL 28 741.

75 DL 36 403. pag. 1a–9.

reik tekintetében. Inkább a királyi kancellária gyakorlatában való járatlanság jellemzi őket. Írójuk a hiteleshelyi oklevelezésben mozog otthonosan.

Külön kérdés, hogy miként jutott hozzá a hamisító az egri püspökség privilégiumához, melyet szolgálai módon követett az 1263. évi birtokösszeírás megszerkesztésekor. Valakinek a konvent tagjai közül, talán éppen Ottó apátnak, lehetett személyi kapcsolata az egri káptalannal vagy püspökséggel, és ezen a réven szerezhették meg a kolozsmonostoriak ezt a szöveget. A későbbi kutatásnak talán sikerül feltárnia ilyen személyi kapcsolatokat Eger és Kolozsmonostor között Ottó apát idején. Mi csupán annyit deríthettünk fel Ottó apát előéletéről, hogy a Zala vármegyei Kapornokról származott, apját Gebhardnak hívták, és Kolozsmonostorra kerülését megelőzően a bencések pécsváradi kolostorának volt a perjele.⁷⁶

Egyébként a körülmények is bátoríthatták Ottó apátot, hogy akár hamisítványokkal is rendezze monostorának jogvitáit. 1366-ban ugyanis Lajos király bizottságot küldött Erdélybe az anarchia évtizedeiben összekuszálódott birtokviszonyok rendezésére és a vég nélküli határviták lezárása végett.⁷⁷ Elsősorban azokra az esetekre gondolt, amelyekben a határjeleket „elfogadható okmányokkal” lehetett bizonyítani (*maxime tales, que per acceptabilia litterarum instrumenta possunt demonstrari*⁷⁸). Kolozsmonostor számára létkérdéssé vált, hogy a föld alól is szerezzen magának ilyen okleveleket. Főként az erdélyi püspökkel fennálló határvitáiban. Lajos király ugyanis 1369-ben abban a nagy kegyben részesítette az erdélyi püspököt, hogy határvitáiban csak a szomszédok legyenek kötelesek okleveleiket bemutatni, míg ő jobbágycsaládjaival is bizonyíthatson.⁷⁹ Nem véletlen tehát, hogy az alaphamisítványok főként határjárásról szólnak, és éppen a püspökség jószágaival szomszédos Kolozsvár környéki birtokokra vonatkozóan. Egyébként Ottó fáradozásait a birtokok visszaszerzésére a király is, mint az apátság kegyura, messzemenően támogatta. 1370-ben visszavonta és érvénytelennek nyilvánította a korábbi apátok minden olyan intézkedését, adományát, mely a monostor javai prédálásának, elvesztegetésének volt minősíthető.⁸⁰ Úgy véljük tehát, hogy Ottó apát 1370 táján szánta rá magát a perekhez szükséges, elpusztult vagy soha nem is létezett jogbizonyítékok hamisítására.

Ottónak természetesen csak a kezdeményezés, az elvi döntés tulajdonítható, de semmiképpen sem maga a hamisítványok elkészítése. Ebben a szakértelmet, kancelláriai gyakorlatot kívánó munkában mások, a konvent jegyzője, esetleg peres ügyeinek vivői, procuratorai lehettek segítségére. Elsősorban az az István deák magister jegyző, akit Losonci László erdélyi vajda később

76 PannRendT XII/B. 39.; *Aloysius L. Tăutu: Acta Urbani PP. V. (1362–1370). Fontes. Series III. vol. XI. Romae 1964. 275. nr. 600.*

77 Ub II. 254., 259., 264.

78 DL 28 744.

79 DL 30 397.

80 KmLtBeke 387. sz.

oklevelek és pecsétek hamisításáért halálra ítélt és máglyán égettetett meg.⁸¹ A fentebb tárgyalt oklevelek többségét István deák fabrikálhatta. Csupán négyről (2., 3., 11., 16. sz. oklevelek) valószínűsíthető, hogy István deák halála után készülhettek átírás céljából. De még ezek esetében is feltételezhető, hogy az előmunkálatok szintén István deáktól származhattak.

Úgy látszik, a konventnek ez a notariusus a középkori Erdély legtermékenyebb oklevél-hamisítójának kétes dicsőségét érdemelte ki magának. Kutatásaink során István deák kezéből kikerült egyéb hamisítványokra és gyanús oklevelekre is bukkantunk, de ezeket, minthogy nem tartoznak az apátság részére készített hamisítványok csoportjába, jelen dolgozatunkban nem tárgyalhattuk. Kritikájuk és a hamisító hiteleshelyi jegyző életútjának lehetőség szerinti tisztázása másik tanulmánynak lesz a tárgya. István deák magister személyével e helyen csak olyan mértékben foglalkozhatunk, amennyire szükséges az apátsági hamisításokkal összefüggő fejlemények megértéséhez.

István deák éppen az az ember lehetett, akire Ottó apátnak szüksége volt. Tanultságával és bizonyára nem mindennapi személyi adottságaival alacsony sorból küzdötte fel magát az erdélyi jogéletben jelentős munkakörnek számító konventi jegyzőségig. Itteni működésére 1370-től fogva ismerünk adatokat. Pályájának megelőző szakaszáról nincsenek biztos adataink. Talán ugyanő az az István deák, aki 1366-ban Váradjai Péter erdélyi alvajdának volt az aljegyzője. Kivívott pozíciójával azonban nem érte be, hanem többre, magasabbra tört: képességeihez, tanultságához illő társadalmi-vagyoni helyzetet kívánt biztosítani magának. A mezőségi Szengyelről származott jobbágy vagy legfeljebb szabados családból, mégis előkelő leányt szerzett magának feleségül. A férfiágon magvaszakadt Szil nemzetségből származó Szentmártoni Kalacs leánya: Erzsébet kezét nyerte el.⁸² Minthogy azonban a király a Szil nemzetség birtokait eladományozta Miklós knini püspöknek és rokonságának, István deák felesége leánynegyedét is csak nehezen perelhette ki.⁸³ Ez a jószág is elegendő volt azonban ahhoz, hogy Lajos király 1370-ben a feleségétől neki átengedett birtokrészek alapján nemesítse.⁸⁴ Jogi ügyekben járatos, tekintélyes személynek számított. Gyakran részt vett különféle hiteleshelyi kiküldetésben. Úgy látszik, teljesen bírta apátja bizalmát. Az Ottó megbízásából végzett hamisítások során támadhatott István deákban a gondolat, hogy hasonló eszközökkel ő is szerezzen vissza valamit maga számára felesége családjának birtokaiból. Olyan okleveleket hamisított tehát, amelyekkel igazolhatta felesége és általában a leányági rokonság jussát a Szil nemzetség bizonyos jószágaihoz. Tervét siker koronázta, mert 1379-ben és 1382-ben az általa fabrikált oklevelekkel birtokokat nyert vissza a leányág számára.⁸⁵ Az érvényesülés,

81 ZsOkI I. 5671. sz.; DL 42 694.

82 DL 27 439.; BánfOkI I. 292–294.; DL 30 123., DL 31 065.; TelOkI II. 161–166.

83 KmLtBeke 44. sz.

84 DL 27 431.

85 DL 27 439., DL 28 507.

a társadalmi emelkedés további távlatai nyíltak meg előtte. És ekkor következett be, váratlanul, mint derült égből a villámcsapás, a teljes bukás.

1380 tavaszán Ottó apát kidei makacs kisnemes ellenfelei a királynál támadták meg az apátság javára hozott ítéletet. Azzal vádolták a vajdát, hogy nem az oklevelek alapján, hanem részrehajlóan ítélte és a per után még az ő okleveleiket is átadta az apátnak. Lajos király ekkor utasította a feleket irataik bemutatására. Az apáttal egy húron pendülő vajdai ítélőmester azonban sokáig halogatta a parancs teljesítését arra hivatkozva, hogy az erdélyiek a vajda előtt eredetiben bemutatott okleveleiket a hegyek közötti utak bizonytalansága miatt nem kötelesek az udvarban eredetiben is bemutatni. Lajos király közbejött halála miatt is húzódott a parancs foganatosítása. Végül is 1383. január 24-én Mária királynő elrendelte, hogy Ottó apát május 1-jén, minden további halogatás nélkül, okleveleit eredetiben mutassa be, mert látni akarja azokat.⁸⁶ A Kolozsmonostoron ebben az időben uralkodó ijedelem és zűrzavar jeleként foghatjuk fel, hogy 1380-ban, mintha elvágták volna, egyszeriben megszakadt az Ottó apát pereskedéseivel kapcsolatos oklevelek addigi áradata.

Az oklevelek bemutatása és a hamisítások lelepleződése utáni botrány részletei felől ugyan tájékozatlanok vagyunk, mert az eset felemlegetése a konventnek nem állott érdekében, de a következmények semmi kétséget sem hagynak az események lefolyása felől. Az oklevelek bemutatását vizsgálat követhette, majd ennek nyomán néhány hónap múlva erélyes intézkedések következtek. Ottó apát nyomtalanul eltűnt a színről, akár mert meghalt az izgalmakban, akár mert leváltották; a konvent hiteleshelyi tevékenységét felfüggesztették; autentikus pecsétjét a további visszaélések meggátolása érdekében összetörték. Ez a magyarázata annak, hogy 1383. szeptember 10. és 1384. július 18. közötti időből egyetlen konventi oklevelet sem sikerült találnunk. Az Ottó helyébe kinevezett új apátról: Lászlóról 1384. február 14-től kezdve ismeretesek adatok, Mária királynő pedig 1384. május 20-án adományozott új autentikus pecsétet és engedélyezte ismét a hiteleshelyi tevékenységet.⁸⁷ Erről az oklevélről sajnos csak a konventi levéltár 1427. évi jegyzékéből tudunk, de szövege eddig nem került elő. Pedig ebből, a régi pecsétnyomó megsemmisítésének indoklása kapcsán, részleteket remélhetnénk a hamisítások leleplezése felől. Így azonban csak találgathatjuk, hogy az ügy minden ódiума miként szakadt egyedül Szengyeli István deák nyakába. Annak semmi jele, hogy Istvánnak a saját hasznára fabrikált hamisítványait szintén leleplezték volna. Az a valószínűbb, hogy Ottó halála vagy félreállítása után neki kellett egyedül hordoznia a teljes felelősséget. Losonci László vajda, az akkori szigorú törvények értelmében, oklevelek és pecsétek hamisítójaként halálra ítélte a notariust és 1383 végén vagy a következő esztendő elején kivégeztette, a kezéből kikerült okleveleket pedig hamisítványoknak nyilvánította.⁸⁸

86 DL 28 757.

87 DL 36 403. pag. 8. nr. 3.

88 ZsOKl I. 5671. sz.; DL 42 694.

István deák szomorú vége óvatosságra intette a kolozsmonostoriakat. Egy időre be is szüntették a le nem leplezett hamisítványokkal való manipulálást. Néhány évtized elteltével azonban ismét elérkezettnek látták az időt Ottó apát akciójának befejezésére. Újabb hamisítványokkal most már nagyobb kockázat nélkül kísérletezhettek, mert leleplezés esetén mindent a hamisításért elítélt István deákra kenhettek. Bizonyosak lehetünk afelől, hogy a 15. század eleji apátok nem véletlenül, hanem nagyon is tudatosan igyekeztek formailag hiteles átiratokat szerezni István deák hamisítványairól. Az elkendőzést, az apátság jogi fegyvertárába való tudatos, végleges besorolást célozta a kolostor levéltárának 1427. évi jegyzéke is, melyben már összemostak minden különbséget a hiteles és a hamisított jogbiztosítékok között. Ezzel a levéltárleltárral zárult le az eszközökben nem válogatós, céltudatos akció, amelyet Ottó apát fél évszázaddal korábban indított az apátság jogvédelmi arzenáljának megeremtésére.

A jogbiztosítékok hamisítása a feudalizmus idején nem ritka dolog. Az ügyvédi csalafintaságoknak ebben a virágkorában nem erkölcsi, hanem nagyon is gyakorlati kérdésként kezelték az ilyen eseteket. A mai történész szemszögéből nézve viszont annak tisztázása a fontos, hogy az egykori valóság tükrözése az írásos emlékekben mennyit torzult a hamisítás rendjén. Arra nincs adatunk, hogy az itt tárgyalt hamisítványok olyan birtokokat is célba vettek volna, amelyekhez az apátságnak ne lett volna valaminő jussa. Tehát nem a jogcím légből kapott, hanem annak igazolása nem történik forma szerint is hitelesen. A történetkutatást ma már csak egészen kivételes esetekben érdekli az egykori jogviták érdemi része. Számára teljesen közömbös, hogy a vitatott birtokhoz melyik félnek van több jussa. Az sem különösen izgatja, hogy a határleírás hol módosít valamicskét a valóságos határon az alperes vagy a felperes javára. Afelől viszont bizonyosak lehetünk, hogy a valóságos helyzettől a hamis oklevél is csupán viszonylag jelentéktelen részletek tekintetében tér el. Különben eleve nem számíthatott volna arra, hogy a kortársak hitelesnek fogadják el. A határnevek és azok a reális elemek, amelyek a tudományos kutatás szempontjából fontosak, a hamisított oklevelekben is torzítatlanoknak tekinthetők.

A fentebbi oklevelek kritikai vizsgálata tehát nem szegényíti történeti forrásanyagunkat, hanem biztosabbá teszi felhasználásukat: megóvja történelemszövegeinket attól, hogy e források adatait korábbi időszakokra vonatkoztassák, mint amelyekből azok ténylegesen ránk maradtak. A hamisítás időpontjának, körülményeinek, indítékainak feltárása, az anakronizmusok és torzítások leleplezése ezért időszerű, sürgős feladata a medievisztikának.

Megjelent: Levéltári Közlemények 55. (1984) 111–139.

AZ ERDÉLYI PAPÍRMALMOK FEUDALIZMUS KORI TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA (16–19. SZÁZAD)*

AZ EDDIGI KUTATÁSOK JELLEMZÉSE

Aligha vitatható, hogy a történelem forrásai közül a legfontosabb csoportot az írásos emlékek alkotják. Ezek jelentik ugyanis a régi századok legemberibb, legközvetlenebb és mégis legbiztosabban értelmezhető információs anyagát. Az írásos emlékek csoportjaival ma már különböző segédtudományok (epigráfia, papirologia, paleográfia, kodikológia, diplomatika) foglalkoznak. Mindezek az összefoglalóan írástudományoknak is nevezett diszciplínák különös súlyt helyeznek a szövegeket fenntartó íróanyagok minél alaposabb megismerésére. Az íróanyag sajátosságai (keménysége, puhasága, érdeessége, simasága) ugyanis befolyásolták az írásformákat, tőlük is függött a szöveg rövidebb vagy tartósabb fennmaradása. Ezenkívül bizonyos anyagok (például papirusz) vagy készítési eljárások (például déli, illetve északi pergamen) egyes korszakokra és területekre voltak jellemzőek. Belőlük tehát a kutató máris fontos tájékoztatásokat nyerhet a vizsgált írásemlék keletkezési korára és helyére vonatkozóan.

Jóllehet a papír a hagyományos íróanyagok között a legfiatalabb, mégis neki jutott az egyik legfontosabb szerep az írásosságnak a szóbeliség feletti győzelemre segítésében. E nélkül a viszonylag olcsó íróanyag nélkül az írásosság nem ölthetett volna akkora méreteket, mint amekkorára a 18. század végétől fogva napjainkig fejlődött. A papírhasználat, papírkereskedelem és a helyi papírgyártás fejlődése tehát önmagában is jellemzően tükrözi az írástudás és íráshasználat általánossá válását, vagyis az írás úgynevezett laicizálódását, vagy – ha úgy tetszik – demokratizálódását. Éppen ezért a papírtörténet vonalán nyert eredmények mércéül szolgálhatnak annak megállapításához, hogy egy terület írásbelisége milyen fejlődési fokot ért el. Ezen túlmenően a papírtörténeti kutatásoknak nálunk különös jelentőséget kölcsönöz az is, hogy régi autochton írásemlékeink körülbelül 95%-a ezen az íróanyagon maradt reánk.

* Megjelent két részletben: StudUnivBabeş-Bolyai 7. (1962: fasc. 2.) 59–81. (17 vízjegy képével) és 9. (1964: fasc. 1.) 55–92 (62 vízjegy képével). Itt bővített szöveggel jelenik meg. E dolgozat levéltári anyagának összegyűjtését a szerző Dani János és Kiss András levéltárosok (Kolozsvár) szíves közreműködésével végezte. A 18. századi vízjegyek összeállítása elsősorban Dani János munkája. Szerző mindkét munkatársának őszinte köszönettel tartozik közreműködésükért.

A papírtörténeti kutatások manapság három irányban folynak. Külön kutatási területet és problematikát alkotnak a régi papírmalmokkal és gyártási technikával kapcsolatos vizsgálódások. Ezek különben legkorszerűbb formájukban az ipar- és technikátörténettel tartanak szoros kapcsolatokat. A papírkereskedelem és papírforgalom múltjának tisztázása a másik kutatott kérdéscsoport. A vízjegyekkel (filigránokkal) foglalkozó, erősen specializálódott tevékenység viszont egyben mind a két előbbi kutatási ágnek nélkülözhetetlen kiegészítője.¹

Az erdélyi papírtörténet művelése viszonylag korán, közel másfél évszázaddal ezelőtt megindult. Kemény Józsefnek az erdélyi okleveles gyakorlatban használt legrégebbi papírok minőségére és vízjegyeire, valamint az itteni papírmalmok történetére vonatkozó kutatásai² a maguk idején ugyan a kor színvonalán állottak, de nyilvánvalóan csupán az első lépéseket jelentették ezen a munkaterületen. Kemény összefoglalását azonban a polgári korszakban nem követték újabb módszeres részletkutatások. A kutatók többsége egészen napjainkig megelégedett az ő eredményeinek egyszerű átvételével. Így a Kemény-féle megállapítások minden különösebb ellenőrzés nélkül kerültek át egy évszázad óta az erdélyi papírtörténettel foglalkozó egyik munkából a másikba, még olyan esetekben is, amikor az időközben napfényre került adatok kétségtelenné tették azok tarthatatlanságát. A módszeres kritikai ellenőrzés hiánya közös jellemzője a Kemény óta felgyűlt, de egymásról gyakran tudomást sem szerző részlettanulmányok zömének. Kellő tárgyi bizonyítékok hiányában is, napjainkig tovább örökítődik az irodalomban például az az állítás, hogy az erdélyi papírgyártás már 1514-ben megindult, vagy hogy Moldvában már 1583-ban működött papírmalom.³ Néha egy-egy ilyesféle té-

1 *Gerhard Piccard*: Die Wasserzeichenkunde als historische Hilfswissenschaft. *Archivalische Zeitschrift* 52. (1956) 62–115.; *Bogdán István*: A vízjelkutatás problémái. *LtKözl* 30. (1959) 89–108.; *Karl Theodor Weiss*: Handbuch der Wasserzeichenkunde. Leipzig 1962.; *Livia Bacăru*: Valoarea documentară a filigranelor, cu privire specială asupra cărților românești tipărite în secolul al XVI-lea. *Studii și cercetări de documentare și bibliologie* 7. (1965) 273–298.; *Damian P. Bogdan*: Filigranologia ca disciplină științifică. *RevArh* 10. (1967: nr. 2.) 1–40.; *Ludwig Demény*: Papiergeschichte des 16. Jahrhunderts im Blickpunkt der Historiker aus Rumänien. *Revue Roumaine d'Histoire* 7. (1968: nr. 1.) 29–38.; *Jakó Zsigmond*: A romániai papírtörténeti irodalom és a kutatások útja a jövőben. *KvSz* 10. (1966) 135–138.

2 *Joseph Kemény*: Die ältesten Papiermühlen des Auslandes, Ungarns und Siebenbürgens. *Kurz: Magazin* 1. (1844) 134–162.; *Uő*: Über das in der Diplomatie des Auslandes und Ungarns, mit Innbegriff Siebenbürgens, erscheinende älteste Linnenpapier. *Kurz: Magazin* 1. (1844) 101–122.; *Uő*: Signa interna chartarum saec. XIV–XVIII. in *Transilvania olim obviarum. I–III*. Keménynek ez a kézirat vízjegyhasonmás-gyűjteménye az ENMLt-nak a KvAKt-ban őrzött anyagában található [Mss KJ 420.]. Az eddigi kutatások könyvészeti adatait l. *Jakó Zsigmond*: Bibliografia privind istoria hîrtiei din România. *StudUnivBabeș-Bolyai* 14. (1969: fasc. 1.) 3–15.

3 *Farkas Ferenc*: Papirosanyag és papirosgyártás. *Bp.* 1901. 10.; *Gheorghe Ionescu*: Contribuțiuni la studiul începuturilor întrebuițării hîrtiei în cancelariile Valahiei (Țării Românești) și Moldovei. *Studii și cercetări de istorie medie* 2. (1951) 78. *Vö. Jakó Zsigmond*: Începuturile fabricării hîrtiei în țara noastră. II. Moara de hîrtie din Sibiu și problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea. *RevBibl* 23. (1970: nr. 6.) 369–372.

ves, de közkezen forgó információ szolgál aztán alapul messzemenő írás- és művelődéstörténeti következtetésekhez.

Mindez szükségessé teszi az eddigi teljes irodalom és adatanyag kritikai felülvizsgálását. Erre a feladatra kívánnak vállalkozni az alábbi sorok. E közlemény az 1848 előtt működött erdélyi papírmalmok és vízjegyeik számbavételével, a keletkezési és működési idejükre, termelési kapacitásukra, technikai színvonalukra vonatkozó és kritikailag ellenőrzött információk összeállításával kettős célt kíván elérni. Egyrésztől biztos kiindulási pontokat óhajt nyújtani az egyes papírmalmok történetét részleteiben is feltáró későbbi kutatásoknak. Másrésztől olyan ideiglenes segédeszközül kíván szolgálni, mely a hazai írástudományok művelői számára addig is biztosítja a legfontosabb tájékoztatásokat a régi belföldi papírgyártás erdélyi ága felől, amíg e kérdés végleges feldolgozása elkészülhet. Tekintve azt, hogy az erdélyi papírmalmok készítményeit a román kereskedők a Balkánon is elterjesztették, ezeknek a műhelyeknek és vízjegyeknek tanulmányozása a szomszédos országok történeti, filológiai, bibliológiai kutatása számára szintén hasznosnak ígérkezik.

A feudalizmus korabeli erdélyi papírmalmok története három, világosan elkülönülő szakaszra bomlik. A 17. század első évtizedével zárul a városokhoz kapcsolódó, polgári jellegű, úttörő kísérletezések kora. Az ezt követő évszázadot a fejedelmi kezdeményezések jellemzik. Az 1712–1848-ig terjedő korszak sokszínű, manufaktúrális vállalkozásai viszont már a tőkés fejlődés irányába mutatnak.

Az erdélyi papírgyártás kezdetei felől a legújabb irodalomban is különféle vélemények olvashatók. Fitz József a papír bősége, olcsósága és bizonyos vízjegyek alapján feltételezi, hogy Szében és Brassó vidékén már a 15. század második felében működött papírmalom.⁴ Farkas Ferenc azt is tudni véli, hogy – amint erre előbb céloztunk – 1514-ben a Brassó közelében lévő Prázsmáron készítettek papirozt.⁵ Mihai Popescu és Gheorghe Ionescu viszont azt állítja, hogy Brassóban, illetve Szébenben 1539 óta folyt papírgyártás. Dumitru Todericiu és nyomában Aurel Dîmboiu pedig a legfrissebb irodalomban azt a nézetet igyekezik érvényesíteni, hogy a hazai papírkészítés a Szében melletti Orlát papírmalmában kezdődött, és erről 1534–1539-ből származó történeti adatok szólnak.⁶ Mindezeknek a véleményeknek közös jellemzőjük, hogy semmiféle hiteles történeti adattal sem támaszthatók alá. Éppen ezért, Bogdán István kritikai ellenőrzése után,⁷ ezeket a nézeteket minden további nélkül figyelmen kívül hagyhatjuk.

4 Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. Bp. 1959. 108.; Uló: A magyar könyv története. Bp. 1959. 48.

5 Farkas F.: Papiroanyag i. m. 10.

6 Mihai Popescu: Fabrici de hîrtie în Transilvania. Filigranele. Arta și tehnica grafică 1940. nr. 13. 52.; Ionescu, Gh.: Contribuțiuni i. m. 78.; D. Todericiu: Din istoria fabricării hîrtiei în Țările Românești. Celuloza și hîrtie 11. (1962: nr. 4.) 151.; Aurel Dîmboiu: De la piatra la hîrtie. Buc. 1964. 242., 299.

7 Bogdán István: Az első magyar papírmalmok. Papíripar és Magyar Grafika 3. (1959: 2. sz.) 67–73.

A BRASSÓI PAPIRKÉSZÍTÉS KEZDETEI

Az erdélyi papírkészítés, a jelenleg ismeretes, hiteles adatok szerint, Brassóban indult meg, és kezdete szinte napnyi pontossággal meghatározható. Brassó város számadáskönyve ugyanis az 1546. március 7-i kiadási tételek között megőrzött egy bejegyzést, mely szerint Johannes papír csináló mesternek két forint áldomást fizettek, amikor a helyben készült első papirost a bírónak és a tanácsnak bemutatta.⁸ Az első hazai papír csinálónak egyébként teljes nevét is fenntartotta a virágzó brassói annalsztika. A kortárs Hieronymus Ostermayer és az őt másoló későbbi annalisták szerint egy Hannes nevű „polák” volt a Hans Fuchs és Johannes Benkner vállalkozásaként létesült papírmalom első mestere.⁹ Egykorú oklevelekből, valamint a Benkner család és a 18. században élt Thomas Tartler feljegyzéseiből ismeretes, hogy e mester teljes neve Hans Früh (Früe) volt. A Benknernek családi hagyománya és Tartler egyaránt braunschweigi származásának mondja Früh.¹⁰ A lengyel, illetve németországi származással kapcsolatos két értesülés között azonban csak látszólagos az ellentmondás. Früh ugyanis, amint ezt neve is mutatja, braunschweigi német volt, akit Ostermayer azért nevezett „lengyel”-nek, mert az Erdéllyel szoros kapcsolatot tartó Krakkó környéki virágzó papírmalmok valamelyikéből kerülhetett Brassóba.¹¹ Segédei szintén Krakkó vidékéről, esetleg a papírkészítéssel kísérletező Szepességből valók lehettek. 1548 májusában ugyanis egy Erdélyből érkező papír csináló Bártfán halt meg.¹² A brassói malom és rajta keresztül a legkorábbi erdélyi papírkészítés tehát a Krakkó vidéki termelési megoldásokat vette át, és lengyelországi közvetítéssel kapcsolódott be Európa papíriparába.

A papírmalmot létesítő Hans Fuchs és Johannes Benkner személye, valamint a korabeli brassói viszonyok szolgáltatják a magyarázatot ahhoz, hogy milyen erők és érdekek hatottak közre az erdélyi papírgyártás megindulásánál. Fuchs († 1550) mesterségére nézve ötvös volt ugyan, de ebben az időben már főként kereskedéssel foglalkozott.¹³ 1530-tól fogva, Lukas Hirscher oldalán, városának „külügyeit” vezette nagy rátermettséggel. A szász reformáció szempontjából sorsdöntő években (1541–1544) városbíró volt. A brassói közélet egyik legmarkánsabb figurája ezekben az évtizedekben, Honterus bizalmas barátja, a humanizmus és a lutheri reformáció odaadó híve. Amikor a re-

8 Quellen III. 340.

9 Quellen IV. 506. Vö. Quellen IV. 181.

10 Quellen IV. 153.; VI. pag. LVI–LVII.; A brassói papírmalom eladása 1568. (Forrásközlés szerző megjelölése nélkül.) MGSz 5. (1898) 91–92.

11 Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 24.

12 Ábel Jenő: A bártfai Szt. Egyed templom könyvtárának története. Bp. 1885. 118.

13 Életrajza: Karl Kurt Klein: Der Humanist und Reformator Johannes Honter. Hermannstadt 1935. 220–222.

formációs mozgalom radikálisabb hívei 1544 elején már a patriciátus érdekeit veszélyeztették, Fuchs erélyes közbelépéssel vetett gátat a további újításoknak és segítette véglegesen diadalra Honterus mérsékeltebb irányzatát.¹⁴

Johannes Benkner (+ 1565) a város egyik legelőkelőbb és leggazdagabb patricius családjából származó, művelt kereskedő-polgár, 1547-től kezdve éveken át főbíró.¹⁵ Kitűnő üzletember. Hatalmas összegeket mozgat meg Moldva és Havasalfölde irányában is folytatott közvetítő kereskedésével, valamint jövedelmező bányauzleteivel.¹⁶ Ő is lelkes híve a reformációnak, világosan látja a könyvnyomtatás fontos szerepét a hitújítás propagandájában. Közismertek a brassói románság megreformálására tett kísérletei, valamint a román nyelvű könyvnyomtatás érdekében Coresinek nyújtott anyagi és erkölcsi támogatása.

Tehát mind Fuchs, mind pedig Benkner messze kiemelkedett a 16. századi erdélyi polgárság körében megszokott méretek közül. A reneszánsz kor külföldi kereskedő-polgáraitra emlékeztető személyiség mindkettő. Élénk üzleti érzék társult bennük a művelődés és művelődéspolitikai kérdései iránti feltűnő fogékonysággal. Ilyen újszerű vállalkozó kedvtől hajtott polgárokat csak olyan eleven gazdasági-társadalmi környezet formálhatott, mint amilyen Brassóban uralkodott a 16. század közepén.¹⁷ E város volt akkor Erdély legnépesebb települése. Élelmes kereskedői bonyolították le Moldva és Havasalfölde nyugatra, valamint Erdély kelet felé irányuló áruforgalmának orosz-lánrészét. Virágzó gazdasági élete jólétet, a távoli országokat bejáró polgárai pedig lüktető szellemi életet teremtettek Brassóban. Ezért is válhatott e város a reformáció első erdélyi központjává. Csak ilyen környezetben kerülhetett sor arra, hogy józan kereskedő-patriciusok jelentős pénzösszegeket – az 1561. évi eladásból kikövetkeztethetően legkevesebb 1163 forintot¹⁸ – fektessenek be egy itt teljesen szokatlan ipari vállalkozásba.

Ugy véljük, hogy ha Brassóban nem működött volna már Honterus nyomdája, továbbá a reformációs propaganda és művelődési politika nem követelte volna meg ennek támogatását, Fuchs és Benkner is találtak volna más, hagyományos befektetési lehetőséget a kereskedelemből nyert tőkékük hasznosítására. A szász papság radikálisainak 1544. évi említett puccskísérlete azonban feltételezhetően meggyőzte Fuchst, hogy osztályának érdekében

14 Uo. 248–280.

15 Életrajza: *Joseph Trausch*: Schriftsteller-Lexikon der siebenbürger Deutschen. I–III. Kronstadt 1868–1871. I. 103–105. Adatok életére és családjára: *Quellen* VI. pag. XLVII–LXIV.

16 *Petre Petre Panaitescu*: Începuturile scrisurii în limba română. Studii și materiale de istorie medie 4. (1960) 153.

17 *Samuil Goldenberg*: Braşovul la mijlocul secolului al XVI-lea și încercarea de răzvrătire din 1557. *Buletinul Universităţilor V. Babeş și Bolyai, Cluj. Seria științe sociale* 1. (1956) 201–215.; *Uő*: Brassó a XVI. század közepén és az 1557. évi zendülési kísérlet. A kolozsvári V. Babeş és Bolyai egyetemek Közleményei. *Társadalomtudományi sorozat* 1. (1956). 177–184.; *Panaitescu, P. P.*: Începuturile scrisurii i. m. 152–155.

18 *Quellen* IV. 153.

áll minden eszközzel a mérsékelt Honterust támogatni, hogy elkerülhessék azokat a társadalmi megmozdulásokat, amelyeket a reformáció külföldön is kiváltott. A Honterus-sajtó hatását volt hivatva előmozdítani az olcsóbb íróanyagot biztosító papírmalom létesítése. Ugyancsak Honterus helyzetét kívánták megerősíteni azzal is, hogy humanista barátját, Valentin Wagnert 1544. december 1-jén a brassói iskola rektoraként alkalmazták.

A reformációval kapcsolatos megfontolások azonban csak egyik csoportját alkothatták a papírmalom létesítésében közrejárású indítékoknak. Fuchs és Benkner ugyanis mindenekfelett józanul kalkuláló kereskedő-üzletember volt. Éppen ezért, a polgári irodalommal szemben, a papírmalom létesítésében az osztályérdek mellett azt is döntő mozzanatnak látjuk, hogy Fuchs és Benkner felmérte e vállalkozás jövedelmező voltát. Havasalföldi és moldvai kereskedelmi érdekeltségeik folytán felfigyelhettek a Kárpátokon túli piac növekvő papírszükségletére. Felismerhették, hogy a könyvnyomtatás általánossá válása következtében mekkora nyereséget ígér egy papírmalom létesítése Európának ebben a részében, ahol ilyen üzem messze földön sem akadt. Benknernek Coresivel való későbbi kapcsolatai mutatják, hogy ő a könyvnyomtatás üzleti jelentőségét szintén látta és kihasználta.¹⁹ A brassói polgárok hagyatékában előforduló nagy mennyiségű papír és Coresi-féle nyomtatvány bizonyítja, miszerint az itteni kereskedők a 16. században nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a Kárpátokon túl mennyire jól értékesíthető portéka a román könyv és a papír.²⁰ Fuchs és Benkner helyes üzleti kalkulációját bizonyítja, hogy a brassói papír egy csapásra meghódította nem csupán az erdélyi, havasalföldi, moldvai piacot, hanem távolabbi területeken szintén elterjedt. Például az egri káptalan már 1548-ban brassói papíron oklevelezett.²¹ Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a 16. század egész folyamán a brassói malom termékei voltak a legelterjedtebbek a Kárpátokon innen és túl, az okleveles írásosságban és a könyvnyomtatás területén egyaránt.

A brassói papírmalom életének legfontosabb mozzanatai felől a Benkner család köréből származó feljegyzések elég pontosan tájékoztatnak.²² Hans Früh 1544-ben települhetett le Brassóban, bizonyára vejének, Hannes Kemmelnek a hívására. Eredetileg talán éppen Hans Fuchsnek, az akkori városbírónak a biztatásai nyomán arra gondolt, hogy a város segítségével építi fel papírmalmát. Ezért vásárolhatta meg 1545. február 20-án 25 forintért Kemmelnek a vidombáki patakon lévő kőhíd melletti malomhelyét.²³ Lehetséges, hogy a tervezett malom építéséhez kapta előlegül azt az 5 forintot, amelyet 1545. február 25-én fizetett ki neki a város.²⁴ Úgy látszik azonban, hogy Fuchs

19 *Panaïtescu, P. P.*: Începuturile scrisului i. m. 153.

20 *Iványi Béla*: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. MKSz 39. (1932/34) 40–42.

21 *Bogdán I.*: Papírmalmok i. m. 70.

22 *Quellen VI.* pag. LVI–LVIII.

23 *Quellen VI.* pag. LVI. *Vö. Batthyáneum 1.* (1911) 134–135.; *Joseph Trausch*: Wo und wann wurde die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet? *Kurz: Magazin 2.* (1846) 351.

24 *Quellen III.* 259.

lelépése után az új városbíró és a tanács visszahökkent e jelentős befektetés-től. Ekkor vállalhatta magára Fuchs – Benkner bevonásával – Fröh életrevaló és a reformáció ügye szempontjából szintén fontos tervének finanszírozását. A malom a Fröh által vásárolt telken, de Fuchs és Benkner tulajdonaként épült fel. Úgy látszik azonban, hogy biztosították az üzemet bérben használó Fröh-nek azt a jogot, hogy az építési költségek visszatérítésének mértékében részt szerezhessen magának a malom tulajdonjogában is. Ez 1561 novembere előtt bekövetkezett haláláig jelentős mértékben sikerült is neki. Talán Fuchs részét szerezhette meg ennek halála (1550) után.²⁵ Fröh halálakor a megöregedett és elbetegesedett Benkner úgy egyezett meg az elhunytal minden jel szerint rokonságban álló Hans Zipser papiroscsináló mesterrel, aki a malmot kiárendálta, hogy 1163 forint részletekben való lefizetése után az ő része átmegy a bérlő tulajdonába.²⁶ Fröh és Benkner halála után azonban az üzem hanyatlani kezdett. Zipser elhanyagolta az épületeket és a felszerelést, Fröh örökösei pedig nem rendelkeztek a termeléshez szükséges forgatókével. Ezért 1568-ban, a város szorgalmazására Georg Huet özvegye, Agnes Benkner megvásárolta Fröh kiskorú örökösei részét 950 forintért, hogy a további pusztulásnak elejét vehesse.²⁷ Ezzel a malom végre teljes egészében a Benkner család kezébe került. Ehhez az ügylethez Huetné 1581-ben Báthory Kristóftól fejedelmi jóváhagyást is szerzett.²⁸ Egyidejűleg nemcsak a papírmalmot tataroztatta ki, hanem lisztelő- és olajmalmot is emeltetett a telekre. Ezeknek a befektetéseknek köszönhető, hogy Huetné 1584-ben bekövetkezett halálakor az öccsére, Markus Benkner-re szálló papírmalmot több mint 1500 forintra értékelték fel.²⁹ Már Hans Benkner élete utolsó szakaszában (kb. 1557–1565 között), de még inkább Huetné idején (1568–1584) a brassói papírmalom termékeinek legfőbb fogyasztója többé nem a Valentin Wagner elhunytával (1557) halodásnak indult Honterus-nyomda, hanem az 1561 után nekilendült helyi cirill sajtó. A papírmalom tulajdonosai tehát anyagilag is érdekelték voltak Coresi, Lorinț deák és társaik román könyvkiadó tevékenységének előmozdításában.

A jól jövedelmező üzemet a századforduló háborús csapásai többször sújtották és végül el is pusztították.³⁰ 1600. augusztus 25-én portyázó katonák perzseltek fel a többi malommal és a majossal együtt. 1603. július 17-én Szé-

25 A Benknernek családi hagyományai szerint a papírmalom nem sokkal alapítása után teljes egészében Johannes Benkner tulajdonába került. Ennek azonban az alábbi adatok ellene mondanak. Vö. Quellen VI. pag. LVI.

26 Quellen IV. 153.; VI. pag. LVI.

27 Quellen VI. pag. LVI–LVII.; *Trausch, J.*: Buchdruckerei i. m. 351–354.; Brassói papírmalom i. m. 91–92.

28 *Trausch, J.*: Buchdruckerei i. m. 351–354.

29 Quellen VI. pag. LVII.; *Gebhard Blücher*: Filigranele braşovene și tipăriturile chirilice din secolul al XVI-lea. RevBibl 20. (1967) 421–426.; *Uő*: Bestimmung der Auflagehöhe von Kronstädter Drucken des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Wasserzeichen. MKSz 84. (1968) 343–350.

30 Az itt következő adatok megtalálhatók: Quellen VI. pag. LVII–LVIII.; Mind a brassói, mind pedig az alább idézendő összes többi 16. századi erdélyi vízjegy és változatai ábrája megtalálható: *Jakó Zsigmond*: Filigrane transilvănene din secolul al XVI-lea. StudUnivBabeş-

kely Mózes és Radu Șerban vajda itt megvívott csatájában elégett a papírmalom újjáépítéséhez beszerzett faanyag, és az üzem 400 forint kárt szenvedett. Ezután évekig csak a malom puszta falai meredeztek az égnek, amíg Paul Benkner 1609 szeptemberében fedelet nem húzatott fölējük. 1611 januárjában a már jórészt újjáépített papírmalmot Nagy András hajdúkapitány csapatai ismét teljesen felégették. Ez az újabb pusztítás adta meg a kegyelemdőfést az első erdélyi papírmalomnak. A Benknerek többé nem voltak hajlandók áldozni az újjáépítésre. 1620-ban, Paul Benkner halála után, a brassói tanács nem engedélyezte, hogy gyermekei felosszák maguk között a papírmalomhoz tartozó földeket, réteket. Azt kívánta a családtól, hogy amikor a két fiú nagykorú lesz, építse újjá az üzemet a Benknerek és Brassó hírének-nevének öregbítésére. Erre azonban később sem került sor. A malom puszta helye azonban továbbra is fenntartotta az üzem emlékét, bár gazdái ettől fogva mezőgazdasági birtokként hasznosították. A Benknerek „papírmalombeli” részének későbbi emlegetése tehát nem jelent ennél többet, és hiba volna ebből a szóhasználatból a papírüzem tényleges létezésére következtetni.

Korai készítményein a brassói papírmalom vízjegyként a város címerének (koronába foglalt gyökeres fatörzs) természetű ábrázolását, illetve egy róka alakját használta – az egyik tulajdonos, Hans Fuchs nevére való utalásként. 1561-ben, miután Hans Zipser bérelte ki a malmot, a vízjegy is megváltozott. Ez is a város címerét ábrázolja pajzsba foglalva, de erősen stilizált formában. Ettől fogva egészen a malom elpusztulásáig ezzel a vízjeggyel jelölték a brassói készítésű papírokat. Igaz, hogy a műhely hanyatlásával párhuzamosan egyre durvább kivitelezésben. Az értelmetlenségig deformálódott, rongált, hibás vízjegyekből is pontosan leolvasható a brassói papírkészítés fokozatos lehanyaglása.

A KOLOZSVÁRI PAPÍRMALOM A 16. SZÁZADBAN

A könyvnyomtatás elterjedése és az írástudásnak a reformáció iskolapolitikája nyomán jelentkező bővülése két évtizeddel a brassói úttörés után újabb papírmalom létesítését tette szükségessé. Ennek alapítója Heltai Gáspár, a jeles kolozsvári literátor és nyomdatulajdonos. A szomszédos Kolozsmonostor határában felépített, de mindig kolozsvárinak nevezett új malom elsősorban Heltai virágzó nyomdáját kívánta ellátni olcsó papírral. Rövidesen azonban egyik főszállítója lett a fejedelmi kancelláriának és messzi vidékek oklevelező

Bolyai 13. (1968: fasc. 1.) 3–19. (77 képpel); *Alexandru Mareș*: Filigranele hirtiei întrebuintate în Țările Române în secolul al XVI-lea. Buc. 1987.

fórumainak is. Termékei azonban elterjedtség tekintetében nem versenyezhettek a brassói maloméival.

A régebbi irodalom az 1560–1586 közötti időszakra tette Heltai papírmalmának létesítését. Ezzel szemben az újabb kutatások minden kétséget kizáróan tisztázták, hogy Kolozsvárt 1563 végén vagy a következő esztendő elején indult meg a papírkészítés.³¹ A malom építésének előzményei valóban 1560-ig nyúltak vissza. Ekkor szerzett Heltai engedélyt János Zsigmond fejedelemtől arra, hogy saját hasznára papírmalmot állítson Kolozsvárt. 1559-ben, Hoffgreff György halála után, Heltai egyedüli tulajdonosa maradt a kolozsvári nyomdának. Ekkor komoly befektetésekkel igyekezett kihasználni azokat az új lehetőségeket, amelyeket a Habsburg Ferdinánd és János Zsigmond fejedelem közötti béketárgyalások a kolozsvári könyvkiadás számára kínáltak. Heltai ekkor újíttotta fel officinája betűkészletét, és ekkor határozta el papírmalom létesítését nagyszabású kiadói terveinek előmozdítása érdekében. Bár a kolozsvári tanács már 1560. december 29-én³² tárgyalta a malom helyének sürgős kijelölése felől, az építkezés – a közbejött háborús események következtében – csak 1563 nyarán kerülhetett napirendre. 1563 szeptemberében Heltai már azért küld Krakkóba, hogy a papírmalomhoz – bizonyára az onnan való mester segítségére – legényeket hívjanak Kolozsvárra.³³ Lehetséges, hogy erre az építkezésekhez, valószínűbb azonban, hogy inkább a termelés megindításához volt szüksége. Mindenesetre 1564 áprilisában már állott a Szamos vizére épített papírmalom, és készítményei legkésőbbben ugyanez év szeptemberének közepére általánosan is forgalomba kerültek.³⁴ 1564 szeptember végén a Kolozsváron tartózkodó fejedelmi kancellária éppen úgy, mint az itt levő szebeni bíró, egyaránt Heltai-féle papírt használt. Érdekes, hogy amíg a debreceni nyomda már ebben az évben jelentetett meg kolozsvári papíron könyvet, addig Heltai kiadványaiban csak 1565-től kezdődően tűnik fel saját malmának vízjegye.³⁵

Későbbben azonban a malom termékeinek fő fogyasztója természetesen a Heltai-officina lett. Kolozsvár város levéltárában tett próbák azt mutatták, hogy az itteni papírkészítés a 16. század folyamán a helyi szükségletnek körülbelül 35-40%-át fedezhette. Mellette azonban hozzávetőlegesen még 30%-

31 *Jakó Zsigmond*: Heltai Gáspár papírmalma. MKSz 77. (1961) 290–295. Ugyanitt a teljes vonatkozó irodalom is megtalálható.

32 A tanácsi határozat helyes dátumára vonatkozóan l. *Pirnát Antal – Végh Ferenc*: Új adatok Heltai Gáspárról. ItK 60. (1956) 69–70.

33 *Georg Fischer*: Geschichte des Bistritzer ev. Gymnasiums A. B. bis zum Jahre 1762. Programm des ev. Obergymnasiums A. B. zu Bistritz (Siebenbürgen). Bistritz 1896. 81.

34 *Bogdán I.*: Papírmalmok i. m. 71. említi János Zsigmond fejedelem 1564. április 29-én, Gyulafehérvárott kelt és kolozsvári vízjegyű papírra írt oklevelét. Ez a feltűnően korai előfordulás bizonyára azzal magyarázható, hogy Heltai az új malom legelső termékeit bemutatta a fejedelemnek, akinek védelme alatt működött az üzeme. Az első próbákat azonban a rendszeres és tömeges gyártás valamivel későbbben követhette. Szintén Bogdán szerint (uo. 71.) még a 18. században is három-négy hónapba tellett, amíg a nyersanyagból papír lett.

35 *Bogdán I.*: Papírmalmok i. m. 71.; *Jakó Zs.*: Heltai papírmalma i. m. 293.

nyi volt a brassói és szebeni papírmalom termékeinek együttese, és ugyanennyi a külföldi, főként németországi készítmények jelenléte a kolozsvári papírforgalomban.

A kolozsvári papírmalom Heltai Gáspár özvegyének 1582 végén vagy 1583 elején bekövetkezett haláláig egy kézben volt a nyomdával. Ekkor azonban a nyomda ifj. Heltai Gáspár, a papírmalom pedig testvére, Hertel Péterné Heltai Borbála tulajdonába került, de – legalábbis 1587-ben – mindkettőt a nyomdász Schessburger Gáspár bérelte.³⁶ A helyi gyártmányú papírok hirtelen eltűnése a kolozsvári levéltári anyagból – közvetlen adatok hiányában is – azt sejteti, hogy a Heltai-féle papírmalom szintén áldozatul eshetett a 17. század első évtizedében Kolozsvárt sújtó háborús pusztításoknak.³⁷

A Heltai-papírmalom legkorábbi vízjegye, pajzsban elhelyezve, a tudás édenkerti fáját ábrázolta a törzsére tekerődő kígyóval és attól jobbra meg balra a tulajdonos nevére utaló G H monogrammal. A használat során kiöregedő vízjegyet gyakorlatlan kezek egyre durvább és esetlenebb változatokban újították fel, amíg végül, hihetőleg 1567-ben, Heltai teljesen új filigránt nem készíttetett. Ez az ismét elsőrendű kivitelezésű vízjegy harántpólyával osztott pajzsban szintén a tudás fájára utaló három almát és Heltai névkezdő betűiből formált ligatúrát ábrázolt. Heltai halála után, valószínűleg 1575-ben, a nyomda első jelvényéül szolgáló kolozsvári város címert tették meg a papírmalom vízjegyének, az eddigi vízjegyet, a tudás fáját, pedig nyomdajelvényként használták tovább. Körülbelül 1596–1599-ig jelölték a kolozsvári készítésű papírokon a háromtornyos városkaput többnyire pajzsban, de olykor anélkül ábrázoló város címerrel, mely felett vagy a tulajdonos Heltai Borbála, vagy pedig a malom bérlőjének (például Gaspar Schessburger) monogramja olvasható. 1597-től fogva a malom elpusztulásáig az új tulajdonos, ifj. Heltai Gáspár, névkezdő betűi fordulnak elő vízjegyként többféle változatban, a rohamosan hanyatló kolozsvári papírmalom készítményein.

36 KvOkl II. 143.

37 Megjegyzendő, hogy Kemény említ (Die ältesten Papiermühlen i. m. 159.) egy 1635 körül Kolozsmonostoron működő papírmalmot, melyet Heltai üzeme folytatásának vél. Erre vonatkozó bizonyítéka azonban csupán egy kéttornyú templomot ábrázoló vízjegy, melyet ő – minden indoklás nélkül – kolozsmonostorinak minősít. E vízjegy hasonmása megtalálható: Kurz: Magazin 1. (1844) 18. sz. ábra és *Thallóczy Lajos*: I. Apafi Mihály udvara. Sz 12. (1878) 531. Minthogy egyelőre semmiféle közvetlen hiteles adat nem került elő – Kolozsvár város gazdag levéltárából sem – arra vonatkozóan, hogy a mondott időben Kolozsmonostoron akár a Heltai-féle, akár pedig egy új papírmalom működött volna, azt kell mondanunk, hogy itt a 17. század elején hosszú időre megszűnt a papírgyártás.

A SZEZENI PAPÍRMALOM A 16. SZÁZADBAN

A szezeni papírgyártás alakulása mindennél jobban mutatja, hogy a 16. századi Erdélyben a papírmalmok virágzásának előfeltétele volt valamelyik nyomdával való legszorosabb kapcsolat.³⁸ Ahol ez hiányzott, vagy laza maradt, ott a papírkészítés nem bizonyult eléggé jövedelmező és hosszú életű vállalkozásnak.

Jóllehet az az állítás, hogy Szezenben 1539-ben kezdődött volna a papírkészítés,³⁹ semmiféle adattal sem bizonyítható, az új iparág meghonosítását célzó kísérletek valóban közel két évtizeddel korábbiak az első megvalósult szezeni papírmalomnál.⁴⁰ 1555-ben a szezeni tanács 150 forintot folyósított a város pénztárából bizonyos Jörg Papiermacher-nek a Heidenmüll mellett létesítendő papírmalom építésére.⁴¹ Amikor azonban a malomépület elkészült, a tanács elvetette a bizonyára újszerűsége miatt kockázatosnak minősített tervet, és az építményt a posztókészítőknek engedte át a költségek visszatérítése ellenében. A Jörg mestertől szorgalmazott terv elvetését nyilvánvalóan az okozta, hogy Szezenben nem működött olyan nyomda, mely számára létkérdés lett volna a helybeli papírgyártás.⁴² Ezért nem akadt Szezenben a nyomda kiegészítőjének tekintett papírmalom finanszírozására egy Fuchs-, Benkner- vagy Heltai-szerű vállalkozó. A maradi céhpolgárok szemében jövedelmezőbb és fontosabb kezdeményezésnek látszott egy ványolómalom, mint a papírkészítés. A későbbi események azt mutatják, hogy Jörg Papiermacher is össze akarta kapcsolni a papírgyártást a könyvnyomtatással. A negyedszázad óta kallódó szezeni sajtó fellendítése papírmalom segítségével azonban járhatatlan út volt a 16. századi Erdélyben. Fordítva kellett tehát megpróbálni a dolgot, és a nyomda feltámasztásával kellett megteremteni a papírgyártás feltételeit.

Bizonyára Jörg Papiermacher-nak nem valami újabb próbálkozására, hanem a fentebbi sikertelen kezdeményezésre vonatkozik a szezeni számadáskönyv egyik 1560. évi bejegyzése a papírcsináló mesternek kifizetett bizonyos összeg elszámolásáról.⁴³ Ez utóbbi esetben is kétségtelen azonban, hogy

38 A malom történetének korszerű feldolgozása a vonatkozó irodalommal együtt: *Samuil Goldenberg*: Moara de hîrtie din Sibiu în secolul al XVI-lea. Studii. Revistă de Istorie 13. (1960: nr. 1.) 113–118. Vö. *Ștefan Pascu*: Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea. Buc. 1954. 226.

39 *Ionescu, Gh.*: Contribuțiuni i. m. 78.

40 *Goldenberg, S.*: Moara de hîrtie i. m. ezeket az előzményeket nem tárgyalja.

41 *Friedrich Teutsch*: Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen. Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels 6. (1881) 21., 55.

42 Vö. *Teutsch, F.*: Buchhandel i. m. 19–22.; *Gulyás Pál*: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 47–49.

43 *Teutsch, F.*: Buchhandel i. m. 55.

Jörg mester az értetlenség és az első kudarc ellenére sem állott el régi tervétől. Amikor ugyanis napirendre került a város tulajdonában lévő nyomdafelszerelés hasznosításának ügye, ehhez kapcsolva vetette fel ismét a papírmalom létesítésének gondolatát.⁴⁴ Az ugyanis kétségtelennek vehető, hogy a malom építése körül szorgoskodó első papírcsináló mester, a württembergi Riedlingenből származó Jörg Berger (másként Teuffel) azonos személy az eddig emlegetett Papiermacher-rel.⁴⁵

Egyelőre ismeretlenek az okok, amelyek a szebenieket 1572-ben a nyomdaműhely felélesztésére indították. Feltételezhető azonban, hogy a brassói officina működésének ideiglenes szünetelése⁴⁶ készthette a szebeni tanácsot arra, hogy megkísérelje magához ragadni a szász könyvkiadásból remélhető jövedelmeket. Minden jel arra mutat, hogy a szebeniek ez alkalommal komolyan fogtak neki a dolognak. Nem kizárólag a szebeniek óvatosságának, hanem talán már a változó időknek is tulajdonítható, hogy a vállalkozást maga a város pénzelte, és a fejedelemmel egyenesen eltiltatta saját polgárait attól, hogy a joghatósága alatti területen újabb papírmalmot állíthassanak. 1573. március 12-én, Gyulafehérváron kelt Báthory István fejedelemnek az a privilégiuma, amelyben engedélyezi Szeben városának, hogy papírmalmot létesítsen, és ennek készítményeit, közterheinek könnyítésére, egész Erdélyben szabadon árusíthassa.⁴⁷ A város számadáskönyveiből megállapítható, hogy a tanács Michael Birthalmer esküdtpolgárra és Jörg (Berger) Papiermacher-re bízta az üzem létesítését.⁴⁸ Az ő irányításuk alatt 1573 nyarán indult meg az építkezés a talmácsi határon, a Cód patak mellett, helyi mesteremberek felhasználásával. Ezek közül Balog Antal hihetőleg az ács vagy asztalos, Nagy Pál pedig a kovács-lakatos munkát végezhetette. 1573 szeptember végén a zúzószerkezet vasrészeinek elkészítése végett utazott Jörg mester és Nagy Pál Torockóra. A következő év tavaszán a munkálatok már közel állhattak a befejezéshez, és így kerülhetett sor a város és Jörg mester között a termeléssel és a papírárakkal, valamint a malom bérletével kapcsolatos kérdések szabályozására. A szebeni-talmácsi papírmalom 1574 második felében vagy végén kezdhette meg a termelését, és készítményei a következő esztendő tavaszán vagy nyarán jelenhettek meg a piacon. Mindenesetre abból, hogy 1575-ben az évtizedek óta tetszhalott szebeni nyomda új kiadvánnyal jelentkezett, szintén a helyi papírgyártás megindulására lehet következtetni.⁴⁹

44 Kezdeményező szerepe felől az 1574. évi megállapodás alábbi szavai semmiféle kétséget sem hagynak: „[...] will aber dieselbe mille auf meine undertenigsz bitliches anhalten ausz einem ersamen weisen Ratts befallen und ferlegungh ist geburt worden [...]” – *Iványi B.*: Könyvek, könyvtárak i. m. 18.

45 *Teutsch, F.*: Buchhandel i. m. 55., 61.

46 *Gulyás P.*: Könyvnyomtatás i. m. 59–60.

47 Az oklevél kiadásai: *Trausch, J.*: Buchdruckerei i. m. 354–355.; VeressDoc II. 5–6.; *Iványi B.*: Könyvek, könyvtárak i. m. 16–17.; Veress: BáthoryLev I. 243 (kivonatosan).

48 Az alábbi adatokat eredeti szövegükben közli: *Teutsch, F.*: Buchhandel i. m. 55.

49 *Gulyás P.*: Könyvnyomtatás i. m. 48.

A Jörg Berger és Szeben városa között 1574. május 29-én létrejött megállapodásból a 16. századi erdélyi papírmalmokra és papírkészítésre tipikusnak vehető, érdekes részletek ismerhetők meg.⁵⁰ Berger mindenekelőtt kötelezte magát arra, hogy a város részéről a papírmalom létesítésére fordított 1233 forint 63 dénárnyi összeget fokozatosan visszatéríti, mégpedig úgy, hogy író- és nyomtatópapírost szállít a tanács részére tíz-, illetve kilencforintos bálánkénti áron. A beszolgáltatott papír árának felét a város készpénzzel tartozik kifizetni Bergernek, az összeg másik felét viszont a törlesztésbe tudják be. Berger utódai is jogot nyernek a talmácsi papírmalomhoz, ha azt használni akarják. A telek és a malom béreként Berger évenként három rizsma jó írópapírt ad a városnak. A Talmácson készült papír értékesítésének kizárólagos jogát Szeben magának tartotta fenn. A tanács tudta nélkül Berger nem adhatott el senkinek sem papírost. Ebből az egyezségből megtudjuk azt is, hogy Talmácson különlegesen finom, közepes és „Bogettschyn” minőségű írópapírt, valamint nyomtatópapírt készítettek.⁵¹ Ennek bálájában tíz rizsma (Ries), egy rizsmában tíz könyv (Buch), és egy könyvben 25 ív volt.⁵² 1578-ban a város és Berger új megállapodást kötött. Ennek értelmében a bérlő az írópapír báláját kilenc forintért, a nyomtatópapírért pedig hat forint 50 dénárért tartozott a szebeni tanácsnak szállítani. Összehasonlításként felemlíthető, hogy 1548 körül Szebenben 12 forint 50 dénár,⁵³ 1585 táján pedig Brassóban 10–13 forint volt az írópapír bálája.⁵⁴ A helyi papírkészítés tehát Szebenben is az íróanyag olcsóbbodását eredményezte. Ez viszont serkentőleg hatott a szebeni könyvkiadásra.

A szebeni papírkészítéssel kapcsolatos legközelebbi adatunk már arról szól, hogy a város 1588. július 20-án talmácsi papírmalmát 900 forintért örök áron eladta Merten Rewel és Valten Widmann papírcsináló mesternek.⁵⁵ A vevők a vételárat 1590-től kezdődően évi 80 forintos részletekben tartoznak kifizetni. A teljes összeg kiegyenlítése után csupán évi 12 forint földbért kívánt tőlük a város a malomhelyhez való joga elismeréseként. Fenntartotta továbbá magának az elővételi jogot az üzem esetleges továbbadása esetére. A leszállított eladási ár, a kedvező törlesztési feltételek egyaránt azt mutatják, hogy a talmácsi papírmalom már előzőleg hanyatlani kezdett, és a város szívesen szabadult tőle. A hanyatlás fő oka talán éppen az lehetett, hogy a könyvnyomtatást ez alkalommal sem sikerült Szebenben komolyabb méretűvé fejleszteni. Közrejátszhatott azonban Berger halála is. Az ugyanis nehezen képzelhető el,

50 Az oklevél kiadásai: *Teutsch, F.*: Buchhandel i. m. 61–62.; *Iványi B.*: Könyvek, könyvtárak i. m. 17–19.

51 *Goldenberg, S.*: Moara de hîrtie i. m. 115.

52 A papír mértékegységei és ezek elnevezései a 18–19. századra így módosultak: egy bálában van 10 kötés, egy kötésben 20 konc, egy koncban írópapírból 24, nyomtató papírból pedig 25 ív. Vö. *Kővári László*: Erdélyország statistikája. Kvár 1847. 241–242.

53 *Goldenberg, S.*: Moara de hîrtie i. m. 115.

54 *Iványi B.*: Könyvek, könyvtárak i. m. 41.

55 Teljes szöveg: *Teutsch, F.*: Buchhandel i. m. 62–63. Kivonatos közlés: *Iványi B.*: Könyvek, könyvtárak i. m. 51.

hogy a szebeni papírkészítést 1555 óta sürgető mester tervének megvalósítása után máshova költözött volna el innen.

A 16. század utolsó évtizede a szebeni-talmácsi papírmalom életében már az agonizálás szakasza lehetett. Ha nem szűnt volna meg korábban természetes úton, akkor 1599-ben a sellenberki csatával kapcsolatos prédálások során kellett megsemmisülnie.⁵⁶ 1601-ben a város nyomdáját megvásárló Simon Grüngrass már azon panaszkodott, hogy Szebenben nem lehet többé papírhoz jutni, papír nélkül pedig a nyomda is hasznavehetetlen.⁵⁷ A századfordulón tehát a szebeni papírkészítés is megszűnt, mégpedig hosszú időre, mert a tanács ezekben a gazdaságilag nehéz évtizedekben többé nem áldozott az üzem újjáépítésére. Minden alapot nélkülöz tehát Popescunak az az állítása, hogy Szeben környékén a 17. század folyamán a malmok egész sorában virágzó papírgyártás folyt.⁵⁸

A talmácsi papírmalom Szeben város és szék címerét használta vízjegyül. Ez koronás pajzsban hegyével lefelé néző, keresztbe tett két pallost ábrázol.

Összefoglalóan megállapítható a 16. századi erdélyi papírmalmokról, hogy létesítésük és virágzásuk elsősorban a könyvnyomtató officinák működéséhez kötött. Amint a szebeni malom sorsa mutatja, a belföldi papírfogyasztás többi ága nem volt akkora méretű még a 16. század végén sem, hogy olyan üzemeket is tartósan fenntarthasson, amelyek nem támaszkodtak állandóan rendszeres nyomdai igényekre. Legelső papírmalmaink – a korábbi irodalom állításaiival szemben – jómódú kereskedőpolgárok magánvállalkozásaiként jöttek létre a század közepén. Egy papírmalom létesítéséhez akkor körülbelül egy kőből épült, belvárosi lakóház értékével egyenlő összeg volt szükséges.⁵⁹

Ennek előteremtése magánerőből csak a század vége felé, a gazdasági helyzet romlása következtében vált annyira nehezzé, hogy magának az illető városnak kellett vállalnia a költségeket és a szokatlan kezdeményezéssel járó kockázatot. Végül megállapítható az a gyakorlat, hogy a papírcsináló mester a malmot, az építési költségek részletekben való visszafizetésével magához válthatta, vagy pedig családja számára biztosíthatta az üzem bérletét. Általában szólva, a 16. századi erdélyi papírmalmok, a következő időszakban keletkezettektől eltérően, a városi gazdasági élethez kapcsolódó, polgári jellegű vállalkozásoknak minősíthetők.

56 *Georg Daniel Teutsch*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. I. Hermannstadt 1925. 343–345.

57 *Teutsch, F.*: Buchhandel i. m. 61., 63.

58 *Popescu, M.*: Fabrici de hirtie i. m. 54. Legfeljebb arról lehet szó – Gernot Nussbächer még további ellenőrzésre szoruló megfigyelése szerint –, hogy 1640 körül rövid időre megpróbálták a régi malom felszerelésével papirost készíteni (szóbeli közlés).

59 *Goldenberg, S.*: Moara de hirtie 117.

A FEJEDELMI PAPIRKÉSZÍTÉS KORA A 17. SZÁZADBAN

Miután a századforduló katonai és gazdasági megpróbáltatásai az első papírmalmokat, szinte egy időben, elpusztították, a belföldi papírkészítés évtizedeken át szünetelt Erdélyben. Amikor pedig újrakezdődött, ezek az üzemek a megváltozott gazdasági-társadalmi körülményeknek megfelelően többé már nem a polgárok és a városok üzleti vállalkozásai, hanem a fejedelmi művelődéspolitikai eszközei. A nemességnek, majd a vele kiegyező fejedelmi hatalomnak a megerősödése következtében a 17. század első felében meggyengült városoktól a fejedelmi udvar ragadta magához a művelődési élet irányítását. Az uralkodóvá vált kálvinista egyháztól erősen befolyásolt fejedelmi művelődéspolitikai viszont különösen fontos szerepet biztosított a könyvkiadásnak. Ennek érdekében vállalta magára a fejedelem a nagy gazdasági érvágások után óvatossá váló polgárok és városok helyett a papíripar újbóli megindításával járó anyagi terheket is.

Miután a korábbi irodalomnak a kolozsmonostori papírmalom 1635 körüli létezésével kapcsolatos feltételezései elesnek,⁶⁰ felmerül a kérdés, hogy hol is működött az a papírmalom, amelyet a gyulafehérvári fejedelmi nyomda és főiskola munkájának támogatására állítottak fel. Kemény József a Gyulafehérvárral szomszédos Kisfaludra,⁶¹ Herepei János viszont a távolabbi Felenyedre helyezi az első fejedelmi papírmalmot.⁶² Bár Kemény és az őt követő kutatók⁶³ megkísérelték feltételezésük bizonyítását, az alább említendő adatok ismeretében, Kisfaludot minden további nélkül kitörölhetjük az erdélyi papírmalmok sorából. Herepei úttörő jellegű, kitűnő dolgozatában viszont – nézetünk szerint – a 17. század első, illetve második felében működött két különböző fejedelmi malomra, valamint a nagyenyedi kollégiumnak a századfordulón létesített felenyedi üzemére vonatkozó adatok összekeveredtek. Csakis ezek szétválasztása után derülhet fény az erdélyi papírkészítés összekuszálódott 17. századi történetére.

Úgy látszik, hogy I. Rákóczy György az úgynevezett *Öreg Graduál* elnevezésű református énekeskönyv kiadása (1636) során kezdett behatóbban foglalkozni a kálvinista propaganda céljait szolgáló, Bethlen-féle gyulafehérvári nyomda továbbfejlesztésével. Ennek kapcsán „nagy költségével két könyvnyomtató házat állatott”, majd rendre betűmetsző és könyvkötő műhelyt, va-

60 L. a 37. jegyzetet.

61 *Kemény J.*: Die ältesten Papiermühlen i. m. 158–159.

62 *Herepei János*: Hol volt a gyulafehérvári academicum collegium papirosmalma? MKSz 73. (1957) 364–368.

63 *Bujor Surdu*: Din istoricul manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea: Manufactura de hîrtie de la Făgăraș. In: Studii și referate. I. Buc. 1954. 861.

lamint papírmalmot is létesített a nyomda mellé.⁶⁴ Ismeretes, hogy Rákóczy már 1633 nyarán igyekezett jól képzett birodalmi német papírkészítő mestert elcsalogatni a Szepességéről Erdélybe. Később, mikor ez megbízottainak nem sikerült, 1636 tavaszán Konstantinápolyból akart a fejedelem „egy igen jó papiros csináló” mestert szegődtetni. Majd amikor ott nem talált ilyet, hihetőleg a gyulafehérvári nyomda sziléziai származású alkalmazottainak közvetítése révén, David Sink nevű mesterrel állapodott meg. E szintén Sziléziából behívott papírcsináló 1637. április 17-én utazott keresztül Kolozsváron, új munkahelyére igyekezve.⁶⁵ Ugyanez év július 18-án Rákóczy már ismételten arra szólította fel az erdélyi nagyobb városokat, hogy intézkedjenek „hituan rongj ruhanak és akarmi uaszonnak is a pappiros malom szwksegere ualo giwjtese feleől”, és amit gyűjtöttek „houa-hamarébb” küldjék be Gyulafehérvárra.⁶⁶ Ennek az újabb sürgetésnek az indokolása pedig az, hogy „az mostan erigalt pappiros molnat is pedigh immar naponkent megh kezdetuen inditatnunk” szükség van a nyersanyagra. A fejedelmi műhely termelése 1637 nyarán valóban meg is indult. Kezdeti nehézségek után, ez év december 27-én Debreczeni Tamás jószágkormányzó már azt jelenthette Rákóczynak, hogy „az pappiros jó az Lánkereki malomban, s hiszem azután mind jobb leszén”. A kortársak 1637 novemberében Rákóczy előtt már így vélekedtek a lámkeréki papírmalom felől: „Szép inventio Erdélyben, örök emlékezetire való Nagyságodnak.”⁶⁷ A fejedelem 1638. április 12-én kelt rendelete az új malom helyéről némi tájékoztatást nyújt, amikor arra hivatkozik, hogy a „Sebes uizire csináltatuan egj pappirosmolnot” szorgalmazza a ronggyűjtést.⁶⁸ 1639. május 3-án kiadott parancsa pedig teljes pontossággal kimondja, hogy Beszterce városa a gyűjtött rongyot „küldgye Lankereki Papyros Malmunkhoz”.⁶⁹ 1641. május 30-án a fejedelem 20 mázsa rongyot követel Besztercétől, minthogy: „az Sebes vizere csináltatott Papyros Malom” megfogyatkozott a nyersanyagban.⁷⁰ Mindezekből az adatokból kétségtelenül megállapítható, hogy a gyulafehérvári Collegium Academicum és udvari nyomda céljaira létesített papírmalmot I. Rákóczy György a fejedelmi székváros közelében lévő Lámkerék község határában, a Marosba ömlő Sebes folyócska vizére építtette fel.

E malom hivatalos, fejedelmi jellegét aláhúzza az is, hogy Rákóczy a papírkészítéshez szükséges rongyot, kecske- és juhlábat a városokkal és várme-

64 *Herepei János*: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. EM 47. (1942) 374–377.; A fejedelem 1632-ben még Krakkóból volt kénytelen papirost hozatni. Okiratok I. Rákóczy György uralkodása történetéhez, 1632. I. közl. Közli: Szilágyi Sándor. TTár 22. (1899) 425.

65 A fentebbi adatokra l. *Herepei J.*: Collegium papirosmalma i. m. 365.; *Bogdán István*: A magyarországi papíripar története 1530–1900. Bp. 1963. 74.; *Jenei Ferenc*: A Balassi-hagyaték történetéhez. ItK 70. (1966) 195.

66 Beszterce v. lt., 118/1637.

67 *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 83., 112.

68 Beszterce v. lt., 95/1638.

69 Uo. 98/1639.

70 Uo. 80/1641.

gyékkal gyűjtette össze, és ezek ellenértékét betudatta az adójukba. Például 1640 májusában arról értesítette Besztercét, hogy a reá kivetett 20 mázsa rongyot „az mint az előtt is, hatuan-hatuan pénzben be vetettük adoiookban”.⁷¹ 1644. április 11-i keltezéssel fenn is maradt egy ilyen írás, amelyben Cziko Mihály, az irodalom pártolásáról ismeretes gyulafehérvári udvarbíró igazolja, hogy Beszterce „administralt papiros malomba 12 Masa ruha rongyot és 92 veka bárány lábot”.⁷² A fejedelmi papírmalomnak ilyen beszoigáltatási rendszer útján történő ellátása nyersanyaggal a 17. század egész folyamán szokásban maradt.

A lámkeréki fejedelmi papírmalom működésének jelenleg ismeretes legutolsó emléke az 1650. évi rongygyűjtéssel kapcsolatos parancs.⁷³ Későbbi sorsa egyelőre tisztázhatatlan. Abból azonban, hogy néhány esztendővel későbben Görgény lett a fejedelmi papírkészítés központja, arra lehet következtetni, hogy a lámkeréki üzem még Gyulafehérvár 1658. évi elpusztítása előtt megsemmisült, vagy egyelőre ismeretlen okból beszüntette működését.

E malom készítményeit Rákóczy György monogramjával, majd címeivel és monogramjával, illetve fejedelmi címeinek kezdőbetűivel jelölték (G. R – G. R. P[rinceps] T[ransilvaniae] C[omes] S[icolorum] D[ominus] H[ungariae]).

Még tisztázásra vár, mi indíthatta II. Rákóczy György fejedelmet arra, hogy a lámkeréki üzem megszűnése után Görgényszentimrén, e félreeső, hegyvidéki kincstári birtokon létesítsen újabb papírmalmot – feltehetően 1655–1656-ban. A görgényi uradalom 1652. évi urbáriumának összeállítására idején még nem volt meg a papírmalom.⁷⁴ Kolozsvár város számadáskönyvének 1656. január 17-i tételei között viszont ez a bejegyzés olvasható: „Eodem erkezek onnan fellywl Posoni Oras János, Felesegivel, Gyermekeivel. S[alvus] C[onductusa] L[évén] attam nekj az Görgeny Pappyros Czinaloual együtt [...]”⁷⁵ Valószínű, hogy e feljegyzés éppen a papíroskészítő Erdélybe érkezésének időpontját örökítette meg. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a már működő görgényi papírmalom éppen Kolozsváron tartózkodó mesterének ellátási költségei csupán azért kerültek a Pozsonyból érkező óráseval egy tételben elszámolásra, mert a város együtt szállásolta el őket. A fentiekből annyi kétségtelenül megállapítható, hogy legkésőbb 1656-tól kezdődően számolni kell a görgényszentimrei papírmalom létezésével.

A Rákóczy-ház erdélyi uralmának hamarosan bekövetkezett összeomlásával és a görgényi uradalom birtokosainak ismételt gyors váltakozásával

71 Uo. 85/1640.

72 Uo. 27/1644.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 161. tévesen beszél Besztercén 1644 körül működött papírmalomról. Az idézett forráshely a lámkeréki fejedelmi papírmalom részére folyó nyersanyaggyűjtésre vonatkozik. Besztercén sem ekkor, sem pedig később nem folyt papírkészítés.

73 Beszterce v. lt., 58/1650.

74 KmKonvLt, F 27. Urbaria, Fasc. 26.

75 Kolozsvár v. lt., Számadáskönyvek 29/V. pag. 19.

járó zűrzavarokat hihetőleg a papírmalom is megsínylette.⁷⁶ Nem semmisült azonban meg, s így Apafi Mihály fejedelem, miután uralma némileg megszilárdult, kevés költséggel helyreállíthatta. A fejedelmet elsősorban a háborús pusztítások nyomán állandósult és már a kancellária működését is akadályozó papírhiány készíthette a görgényi papírgyártás újbóli megindítására. Az udvar állandó papírhiányára jellemzőek azok a levelek, amelyekkel Apafi 1662 elején Brassó és Beszterce tanácsánál egészen kis papírmennyiségek küldését sürgeti.⁷⁷ A görgényi papírmalom helyreállítási munkáit éppen ezért már 1662 nyarán kezdték. Ez év július 31-én közli a fejedelem Beszterccével, hogy „Görgényi papyros malmunkat akarvan elkészíttetni s meg indíttatni, a Papyros csináló ahoz szükséges eszközök szerzesében munkalodik”.⁷⁸ Apafi 1663. február 2-án kelt leveléből az is kitűnik, hogy bár addigra már üzemképes állapotba hozták a malmot, de a papírkészítés – nyersanyag hiányában – mégsem indulhatott meg meg.⁷⁹ Különben ekkor már az erdélyi fejedelem-asszony, Bornemisza Anna vette kezébe a görgényi papírmalom ügyét. Óréa hivatkozva sürgeti 1663. július 18-án Hegyesi András udvarbíró Besztercét „Pappirosnak valo rongynak és annak elkészíteséhez kivantató berbets labaknak gyűjtése” végett „mivel most leven ideje az papiros tsinalasnak, ha materia nem leszen, eo Nagyságok nagy kárt vallanak”.⁸⁰ Ebben az esztendőben ténylegesen újraindulhatott a termelés a görgényszentimrei papírmalomban, melynek mesterei a fejedelem conventiók alkalmazottai között kapták fizetésüket.⁸¹

Az erdélyi művelődési élet képviselőinek a görgényi papírkészítés újraindulásával kapcsolatos nagy reményeit jellemzően mutatja a krónikája kinyomtatását szorgalmazó Szalárdi János 1663. április 13-án kelt levele.⁸² Szalárdi számítása szerint a krónika egy-egy példányához öt-öt konc fólió papír lett volna szükséges. A Szepességből hozott papír koncáért azonban egy tallért kértek. Az egész kiadvány sorsa tehát – Szalárdi szerint – attól függött,

76 *Jakab Elek*: Görgényvár és a görgényi kastély a múltban. Sz 17. (1883) 415.

77 *Eugen Trauschenfels*: Vor zweihundert Jahren. Bilder aus dem Kronstädter Leben. Kronstadt 1875. 5.; *Thallóczy L.*: Apafi Mihály i. m. 530.; Brassó v. lt., Fronius-gyűjt. II. 225–226.; Beszterce v. lt., 197/1662.

78 Beszterce v. lt., 191/1662.

79 Mivel hogy Görgényi papyros malmunk papyrosnak valo materia nélkül haszontalan áll vesztegh, nem kevés kárunkal, kivál képpen ez téli kemény idő után, azért [...] az szokás szerent gyűjtessen Várossában és ahoz tartozó helyeken kender és len ruha rondgyat, és aszt az említett malmunkhoz idején el is szállíttassa [...] Mint hogy penigh az papyros csináláshoz berbéc és juh lábak is szükségesképen kivántatnak, az rondgy mellé szedettessen olyan lábakat is és egyszer s mind szállíttassa el aszt is. – Beszterce v. lt., 22/1663.

80 Uo. 123/1663.

81 ErdKltBeke 1703. sz.

82 *Koncz József*: Szalárdi János kiadatlan levelei és reá vonatkozó adatok. ItK 9. (1899) 89–91. Megjegyzendő, hogy Herepei János ezt az adatot – nézetünk szerint hibásan – a felenyedi papírmalomra kívánja vonatkoztatni. Vö. Újabb megjegyzések a felenyedi papirosalom történetéhez. MKSz 77. (1961) 296.

hogy „ha az ithon való papiros gyártó ahhoz hasonló jó papirosat tudna csinálni (a mint hogy csak matériája ahhoz való lenne szép fejr és vékony, azon egy munkával, ugy tudom, meg is csinálhatná).”⁸³ Szalárdi kiadványa tervének megíusulása, de egyéb későbbi adatok is azt sejtetik, hogy a primitív felszerelés, a gyenge minőségű nyersanyag és talán a kellő szakértelem hiánya következtében is, a görgényi papiros sok kívánnivalót hagyott maga után. Az itteni készítmények minősége nem javult annak ellenére sem, hogy a fejedelem elrendelte a városok elöljáróságának: „mind a Falukon s mind penigh a varason szedessen ruha rongyokat, nem penigh valami temerdekeket, hanem, ha lehet, a rongyok vekonyok legyenek, mivel a Papyros tsinalo panaszolkozik, hogy felette temérdek rongyokat visznek, s azért nem tsinalhat jo papirossat.”⁸⁴ Az első évek eredménytelen kísérletezései után aztán valahányszor finomabb minőségű íróanyagra volt az udvarnak szüksége, akár oklevelekhez, akár pedig nyomtatáshoz, a görgényi készítményeket általában mellőzve, külföldről behozott papírt igyekezett vásároltatni magának. Például így hozatott 1682-ben a fejedelemasszony Besztercéről Veresegyházi Mihály kolozsvári könyvnyomtató részére 100 forintot érő papírost.⁸⁵ Pedig a külföldi áru jóval drágább volt a belföldinél. Például az udvar 1683. évi vásárlásainak jegyzéke szerint „az jo féle papirosnak kötését az kolozsvári és szebeni ársok hatod fél forintnál alább semmiképpen nem akarták adni”.⁸⁶ Ezzel szemben 1676-ban 16 forint 10 dénárba került hét kötés belföldi papiros.⁸⁷ Később egyenesen külföldről szerezte be az udvar a finomabb papírost. Például 1687-ben Lengyelországból hozattak jelentősebb mennyiségű jobb papírost.⁸⁸ Tehát mindaz, amit a görgényi malom papírjainak minőségéről tudunk, mindenben igazolja Misztótfalusi Kis Miklósnak azt az 1684-ben nyilvánított véleményét, hogy a korszerű papírkészítést még csak ezután kell meghonosítani Erdélyben.⁸⁹ A görgényi papírkészítés méreteire vonatkozó adatok is csak megerősítik a nagy kolozsvári nyomdász fenti véleményét. A régebbi irodalom úgy vélte, hogy a görgényi malom havi 10–15 kötés beszolgáltatásával mindinkább fedezte az udvar papírszükségletét.⁹⁰ Ezzel az egyelőre ellenőrizhetetlen értesüléssel azonban nem egyeztethetők össze a fejedelemasszony számadáskönyvének bejegyzései. Ezek szerint ugyanis Görgényből 1677 első öt hónap-

83 *Koncz J.*: Szalárdi i. m. 89.

84 *Beszterce v. lt.*, 57/1666.

85 Uo. 82/1682. Apafi fejedelem 1673. december 11-én Gyulafehérvárott kelt érdekes privilégiuma papírbehozatalra vonatkozóan, szintén Veresegyházi Mihály részére: *ErdKáptMlt*, LXIV. doboz.

86 Fejedelmi udvartartási iratok, VII. doboz („1683. Vásárlásról való kölcség” feliratú fraktúr füzetben).

87 *Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667–1690)*. Szerk. Szádeczky Béla. (I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I.) Bp. 1911. 256.

88 Uo. 507.

89 Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bev. tan. és magyarázó jegyz. közléseszi Jakó Zsigmond. Buk. 1974. 267., 313. Vö. *Herepei J.*: *Collegium papirosmalma* i. m. 365–366.

90 *Thallóczy L.*: Apafi Mihály i. m. 530.

jában hét kötés, 1683–1685 között 2–4 kötés, 1686-ban pedig 14 kötés papírt adtak be az egész esztendő folyamán.⁹¹ A görgényi papírmalom tehát, akár termékeinek minősége, akár pedig mennyisége tekintetében nem emelkedett ki a hanyatló Erdély primitív gazdasági körülményei közül. Felszerelése, berendezése felől a görgényi uradalom 1665 körül készült csonka urbáriumra tájékoztat. Ez egyébként az eddig ismert legrégebb leírás hazai papírmalomról. 1688. évi leltárából is kiderül, hogy szerény méretű, „hitvány papiros malom” volt a görgényi. Kőből és fából emelt, zindelyezett fedelű, földszintes épület. Három vízkerékkel dolgozott. Ezek közül kettő a zúzóművet, a harmadik pedig a sulykolót hajtotta. A zúzómű körül állott a nyersanyag tárolására szolgáló három rongytartó. Az ezzel szomszédos helyiségben egy-egy káddal, enyvező üsttel és sajttal felszerelt meritóműhely működött. Az épület előtt, az udvaron, szalmafedelese félszer alá helyezték el az enyvfőző üstöt.⁹²

A görgényi papírkészítés hanyatlása már 1675 táján elkezdődhetett. Legalábbis ezt sejteti a ronggyűjtéssel kapcsolatos korábbi levelezés megszakadása a közeli Beszterce város levéltárában.⁹³ A papírmalom sorsát kedvezőtlenül befolyásolhatta az uradalom fokozódó szétforgácsolódása újabb fejedelmi adományok és zálogosítások következtében.⁹⁴ A termelés azonban még közel két évtizeden át – ha akadozva is – tovább folyt.⁹⁵ Az 1688. évi összeírás idején már teljesen elhanyagolt, romladozó állapotban volt az egész üzem.⁹⁶ Működésének utolsó emlékét a vártartomány 1694. évi urbáriumra őrizte meg.⁹⁷ Az 1697 novemberében készült összeírást megelőzően azonban a papírmalom már elpusztulhatott, mert az uradalom javai között egyetlen szó említés sem történik róla.⁹⁸ Ekkor a görgényi várban már német őrség állomásozott. Az idegen katonák garázdálkodásának eshetett áldozatul 1695-ben vagy 1696-ban a régóta halódó görgényi papírgyártás. Ezek ismeretében válik érthetővé Misztótfalusi Kis Miklósnak az 1698-ban megjelent *Mentségében* olvasható ama kijelentése, hogy „itt Erdélyben [...] nints papír”, hanem külföldről kell azt behozni.⁹⁹

A görgényi papiros csinálók közül csupán Sáfár Miklós nevét ismerjük az 1665–1667 közötti évekből.¹⁰⁰

91 Fejedelmi udvartartási iratok, IX. doboz („1677. évi görgényi extractus” feliratú fraktúr füzetben); Bornemisza Anna naplója i. m. 354–355., 495–496.

92 Fejedelmi udvartartási iratok, XXV. doboz.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 144.

93 Beszterce v. lt., 80/1669., 35/1670., 128/1672., 20/1674.

94 *Jakab E.*: Görgényvár i. m. 415.

95 1679. július 28-án még a szebeni királybíró és Beszterce városa is Görgényből szerezte be papírszükségletét: Szeben v. lt., Collectio posterior. nr. 2249.

96 Bornemisza cs. lt., nr. 3262. Vö. *Jakab E.*: Görgényvár i. m. 418.; *Takács Sándor*: Rajzok a török világból. II. Bp. 1916. 460–461.

97 Jósika hitb. lt., Fasc. 13. nr. 2.

98 Uo. Fasc. 13. nr. 3.

99 *Jakó Zs.*: Erdélyi fények i. m. 195.

100 *Herepei J.*: Collegium papirosmalma i. m. 366.; Fejedelmi udvartartási iratok, XXV. doboz.

A görgényszentimrei üzem Rákóczy György, illetve Apafi Mihály fejedelem címerével és monogramjával, illetve fejedelmi címének kezdőbetűivel jelölte készítményeit (G. R. P. T. és M. A. P. T.).

A görgényszentimrei üzem pusztulása után Misztótfalusi Kis Miklós szeretett volna magának papírmalmot létesíteni Kolozsvárott. 1695 decemberében kérvényezte a hatóságoktól az építés engedélyezését, de terve végül zátonyra futott az egyházi körök támogatásának elmaradásán.¹⁰¹ Ekkor – bizonyára szintén Kis Miklós szorgalmazására és az ő könyvkiadási tervei támogatására – Bethlen Miklós főgondnok a Bethlen-kollégium felenyedi birtokán próbálkozott a művelődési élet szempontjából nélkülözhetetlen papírkészítéssel.

Bár e vállalkozás felől egyelőre keveset tudunk, a Herepei János és Dankanits Ádám által feltárt adatok mégis elegendőek ahhoz, hogy életének szempontunkból legfontosabb mozzanatairól tájékozódhassunk. A felenyedi papírmalomról az első hiteles adat 1699. november 15-ről való. Bethlen Miklós ekkor állapodott meg Hans Georg Rittig ácsmesterrel a műhely felszerelése felől.¹⁰² 1705 februárjában viszont már köztudomású dolog volt Erdélyben, hogy a kollégium papírt készített. Ekkor ugyanis II. Rákóczy Ferenc fejedelem Transsylvania Consiliumának kancelláriája azt kérte az iskola elöljáróságától, hogy „az ott helyben készített papirosból küldjön [...] tíz kötés papirosat az javában”.¹⁰³ A felenyedi papírmalomnak tehát e két időpont között, még pontosabban 1699 után és Misztótfalusi Kis Miklós halála (1702. március 20.) előtt kellett létesülnie.¹⁰⁴ Az indítékot e vállalkozáshoz az szolgáltatta, hogy a görgényszentimrei üzem pusztulásával újból teljesen megszűnt Erdélyben a belföldi papírgyártás, a behozatalt viszont a háborús bizonytalanság rendkívül megnehezítette. A kollégium e létesítményének legfőbb szorgalmazója Misztótfalusi Kis Miklós lehetett, ő nemcsak a művelődési élet és a belföldi papírgyártás szoros kapcsolatával volt tisztában, hanem ugyanekkor könyvkiadói tevékenységében mindenkinél inkább érezte a papírhiány hátrányait. Terve közvetlen megvalósítójának viszont barátját, és a könyvkiadás olcsóbbá tételében tudományos tervei révén szintén érdekelt Pápai Páriz Ferenc enyedi

101 *Jakó Zs.*: Erdélyi féniks i. m. 267–268., 467.; *Lukinich Imre*: Misztótfalusi Kis Miklós életéhez. ItK 22. (1912) 121.; *Herepei J.*: Collegium papirosmalma i. m. 364–368.; *Uő*: Felenyedi papirosmalom i. m. 295–297.; *Dankanits Ádám*: Adalék a felenyedi papírmalom történetéhez. MKSz 75. (1959) 283–287.; *Uő*: Date privitoare la moara de hirtie de la Aiudul de Sus. (Kézirat, melyet a szerző szívességéből használhattunk).

102 MNL OL R 224. Múzeumi Törzsanyag, 32. sz. pallium (Bogdán István, Bp., levélbeli szíves közlése nyomán). Vö. Jelentés a nagy-enyedi collegium és kolozsvári egyház javainak megvizsgálásáról 1647-ben. Közli: Török István. TTár 22. (1899) 137–151.; *Bogdán I.*: Papírpar i. m. 172.

103 *Herepei J.*: Collegium papirosmalma i. m. 366.

104 *Kövári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221. Bredeczkyre hivatkozva, 1701 körülre teszi e papírmalom létesítését. A megnevezett helyen azonban ezzel kapcsolatosan semmi sem látható. Vö. *Décsi Lajos*: Misztótfalusi Kis Miklós. Bp. 1899. 185.

professzort tekinthetjük.¹⁰⁵ A malom megtervezőjének és első technikai vezetőjének pedig talán azt a szebeni Georg Franc papiroscsinálót tarthatjuk, akinek régi kötelezőlevelét a kollégium birtokainak és okleveleinek 1722. évi összeírása alkalmával említik.¹⁰⁶

A papírmalom kétségtelenül túlélte Enyed város 1704. évi feldúlását. 1706-ban ugyanis a nagysinki szászok a kollégiumnál lévő tartozásuk kamatja fejében rongyot szolgáltatnak be, nyilvánvalóan a papírmalom céljaira.¹⁰⁷ Az üzem nyersanyaggal való ellátása azonban nagy nehézségekbe ütközhetett, minthogy a kollégium nem vehette igénybe a korábban szokásos hatósági begyűjtést. Emiatt, de még inkább a háborús idők következtében, a felenyedi papírgyártás már 1711-ben erősen kezdett hanyatlani. Ekkor Pápai Páriz Ferenc így ír Teleki Sándornak, a kollégium főgondnokának: „Úgy látom, uram, az nagy költséggel készített papirosmalomnak egészen nyaka szakadt: sem az mestere, sem az collegium hasznát nem veszi, hejában áll veszteg, nincsen kinek materia után járni.”¹⁰⁸ A jövedelmezőség csökkenése miatt kerülhetett sor a malom bérbeadására. 1709-ben Ribitzei János papírcsináló mester még 121 forint készpénz fizetést és termény conventiót kapott.¹⁰⁹ A következő évtől fogva azonban 1714-ig már bérlőként használta a malmot. Ekkor Rosbreki István mester bérelte ki az üzemet évi 120 forintért. Ebből az időből ismeretes a részben „német módra, két contignatoria” épített üzem leírása és leltára. Az ekkor már „igen veszendőleg” lévő üzem sorsát legfőbb pártfogójának, Pápai Páriz Ferenc professzornak a halála (1716. szeptember 10.) pecsételte meg. A kollégium maradi gazdasági vezetői a következő esztendőben eladták a sok utánjárást kívánó üzem felszerelését a kolozsvári jezsuitáktól Kolozsmonostoron építendő papírmalomnak.¹¹⁰ Az iskola javainak 1722. évi összeírói a malomnak már csak az elhagyott, romladozó épületét említik.

A felenyedi malom első korszakából való papírok vízjegyét egyelőre nem sikerült minden kétséget kizáróan megállapítani. A protestáns szimbolika ismeretében azonban feltételezhető, hogy a kollégium üzeme azt a fiait saját vérével tápláló pelikánt ábrázoló vízjegyet használta, mely az 1703–1705 közötti erdélyi papírokon többször előfordul.

A 17. századi erdélyi papírgyártásról összefoglalóan megállapítható, hogy nem képviselt magasabb technikai fokot a megelőző korszakénál. Főként a század második felének durva tapintású, vastag, merev és szürkés színű, olykor itatósszerű papírjai kedvezőtlenül befolyásolták mind az okle-

105 Vö. *Dézsi Lajos*: Pápai Páriz Ferenc. Bp. 1899. 269.

106 *Dankanits Á.*: Date i. m. 2. (A dolgozatban felhasznált adatok az enyedi Bethlen-könyvtár kézíratai között őrzött törökbúza-dézsmaperhez mellékelt másolatokból valók.)

107 *Herepei J.*: Collegium papirosmalma i. m. 366–367.

108 *Dézsi Lajos*: Adatok Pápai Páriz Ferenc életéhez. ItK 9. (1899) 311.

109 Az alább következő adatok mind *Dankanits Ádám* idézett kézíratos dolgozatából valók. Vö. *Koncz József*: Enyedi tanárok, deákok és a collegiumhoz tartozók fizetése 1709-ben. Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle 1. (1897) 139–140.

110 *Dankanits Á.*: Felenyedi papírmalom i. m. 284.

velezés, mind pedig a könyvnyomtatás színvonalát. A papírkészítés e század folyamán Erdélyben lényegében fejedelmi monopólium volt. Az udvartól létesített malmok legfőbb feladata ellátni papirokkal az adminisztrációt, a gyulafehérvári, majd enyedi Academicum Collegiumot és nyomdát, mely szinte kizárólagosan a fejedelmi művelődéspolitikát és a kálvinista propagandát szolgálta. A papiros csináló mesterek többé nem önálló polgári vállalkozók, hanem conventiós fejedelmi alkalmazottak. A bérlőrendszer csupán Felenyeden bukkant fel újból, de már csak az önálló erdélyi állam bukása után. A fejedelmi monopóliummal kapcsolatosan alakult ki a papírmalom nyersanyaggal való ellátásának fentebb ismertetett hatósági módja. A kötelező ronggyűjtéssel bizonyára azért terheltek főként a városokat, mert az ottani lakosságtól használt finomabb textilanyagokból jobb papírt lehetett készíteni, mint a falusiak háziszóttos vastag vásznaiból. Ettől kezdve ismeretesek adatok arról az erdélyi feudális papírkészítésben mindvégig szokásos megoldásról, hogy a szükséges csontenyvet kecske- és juhlábakból főzték ki.¹¹¹

Ebből a korszakból már maradtak fenn leírások és leltárak az erdélyi papírmalmokról. Ezek segítségével rekonstruálható a termelési folyamat, és megállapítható az itteni papírkészítés stagnáló technikai színvonala. A görgényi és a felenyedi malom leltárának¹¹² bizonyossága szerint a 17. századi Erdélyben ugyanolyan eszközökkel és módszerekkel, változatlanul szerény méretekben készítették a papirost, mint az előző korszakban. E hagyományos módon folyó kézműves papíripar megelevenítéséhez a kutatás kitűnő analógiákat nyerhet a 16. századi külföldi malmokra vonatkozó gazdag irodalomból.

A papírcsináló mesterek e korszakban is többnyire külföldi németek voltak. Mellettük azonban mind Görgényben, mind pedig Felenyeden helyi papírkészítők szintén kimutathatók. A papírmalmokhoz állandó segítségül beosztott jobbágyok – egy 1709. évi felenyedi adat bizonyossága szerint¹¹³ – szintén készpénzfizetést és conventiót kaptak. Ezek maguk is eltanulhatták a papírkészítés sok csínját-bínját, és gyarapíthatták a hazai manufaktúradolgozóknak elsősorban városi és szabad (libertinus) elemekből formálódó kicsiny csoportját.

A 17–18. század fordulóján lezárult az erdélyi papírgyártásnak az a szakasza, amelyet a közvetett külföldi hatások és a többé-kevésbé önálló fejlődés jellemeztek.

111 *Elena Limona*: Documente referitoare la moara de hîrtie de deasupra Strugarului. Studii. Revistă de istorie 15. (1962) 157., 159.; Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. 1700–1759. Közzéteszi Szádeczky Kardoss Lajos. I. Bp. 1922. 157.

112 A felenyedi papírmalom 1714. évi leírása és leltára: *Dankanits Á.*: Date i. m. 4–5.

113 *Koncz J.*: Enyedi tanárok i. m. 139–140.

ÚJRAKEZDÉS A 18. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

A 18. század eleje ismét teljes újrakezdést jelent az erdélyi papírgyártás történetében, minthogy a fejedelemség bukásával együtt járó politikai és gazdasági változások, illetve az ezekkel kapcsolatos megpróbáltatások elseperték mindazt, amit az előző évszázad ezen a téren alkotott. Ezt az újrakezdést azonban már a merkantilista gazdaságpolitika és a manufaktúrák ipar iránti fokozódó érdeklődés határozta meg. Ebben az irányban hatottak ugyanis az iparilag fejlettebb Habsburg-országokkal való kényszerű, szoros gazdasági és politikai kapcsolatok éppen úgy, mint a gazdasági fejlődés általános iránya.¹¹⁴ A készpénzbevételek fokozása, a birtokok nyersanyagának feldolgozása, a gazdálkodás racionalizálása a 18. század közepétől fogva a bécsi udvar részéről is szorgalmazott követelmény lett. Innen a több oldalról jelentkező érdeklődés a papírgyártás iránt is. Magánosok és közületek költségével az új papírmalmok egész sora létesült a 18. századi Erdélyben, s néhány elpusztult üzemet szintén újjáélesztettek.

A papírmalmok számának növekedése, valamint a létrejöttükben közrejátzott különböző erők megkívánják, hogy e korszak létesítményeit – az első próbálkozások együttes ismertetése után – az eredetük szerint csoportosítva mutassuk be. Ennek megfelelően előbb az állami és közületi (városi, egyházi) papírmalmokat fogjuk külön-külön tárgyalni, majd pedig a magánvállalkozásokat vesszük számba. Fő feladatunknak az 1712-től 1848-ig terjedő korszakra vonatkozóan az erdélyi papírmalmok számbavételét, létesítésük és működésük idejének, valamint vízjegyük alaptípusának és főbb változatainak megállapítását tekintjük. Jelenleg ugyanis a kutatás még a kiindulópontokat illetően is bizonytalanságban van. Amíg tehát – az eddigi előmunkálatok jóvoltából – a 16–17. századot illetően az eredmények véglegesítésére kellett törekednünk, a 18–19. századra vonatkozóan az alábbi sorok feladata éppen a további részletkutatások helyes irányban való elindítása kell hogy legyen.

A 18. század második és harmadik évtizede a kísérletezés időszaka az erdélyi papíripar történetében. Az állam, közületek, magánosok egyaránt próbálkoztak papírmalmok létesítésével, és csak a század második felében jutott túlsúlyra a földesúri magánvállalkozás az itteni papírgyártásban.

Az új korszak bevezetését a brassói papírgyártás felélesztése jelentette. Erre Lucas Seuler-nek (1661–1735), a város litteratus orvosának és nyomdatulajdonosának könyvkiadói tevékenységével kapcsolatosan került sor.¹¹⁵

114 *Ion Moga*: Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII. Anuarul Institutului de istorie națională 7. (1936–8) 86–165.; *Bujor Surdu*: Liniile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea. AnIIst 3. (1960) 123–131.; *Max Adler*: Die Anfänge der merkantilistischen Gewerbepolitik in Österreich. (Wiener Staatswissenschaftliche Studien. IV/3.) Wien–Leipzig 1903.

115 Életrajza: *Trausch, J.*: Schriftsteller-Lexikon i. m. III. 298–300.

Seuler 1709. október 29-én nyert a brassói tanácstól engedélyt arra, hogy a Malomhegy (Mühlberg, Dealul Morii) nevezetű hegy lábánál folyó patak vizére, az ötvösök olvasztó hutája mellé papírmalmot építsen.¹¹⁶ Bár a Brassót sújtó pestisjárvány hátráltatta Seuler-t terve kivitelezésében,¹¹⁷ a malom ezekben az években mégis elkészülhetett, és ettől fogva – úgy látszik – állandóan működött. Ez ugyan egyelőre csak 1735-ből, 1758 körülről, 1794-ből, 1807-ből, 1846-ból való adatokkal bizonyítható,¹¹⁸ Brassó város levéltára azonban bizonyára kellő bőségben fog adatokat szolgáltatni a malom működése és a termelésben elfoglalt helye felől. 1772-ig, tehát amíg a Seuler-nyomda működött, a papírmalom is e család tulajdonában lehetett.¹¹⁹ A nyomdával együtt szállhatott át a Seulerekkel rokon Albrich, majd pedig 1798-ban a Schobeln családra. 1834-ben pedig – feltehetőleg – a Schobeln-nyomdát megvásárló Johann Gött nyomdász kezébe került a papírmalom is.¹²⁰ Az üzem évi termelése 1806-ban 400 rizsma író-, 80 rizsma nyomtató- és 30 rizsma itatóspapír, valamint 5 mázsza papírlemez volt. Bár gyártmányaiából Hagiu Arghir Teodor kereskedő például 1806-ban 365 rajnai forint-ért exportált Havasalföldre, tulajdonosai foglalkoztak a gondolattal, hogy velencei módra készített papírt is gyártsanak, mivel a Kárpátokon túl főleg az ilyen papirozt kedvelték.¹²¹ A brassói papírok viszonylagos ritkasága az Erdély északi részében lévő levéltárakban szintén azt mutatja, hogy ennek az üzemnek az igazi piaca, Brassón és a szomszédos délkelet-erdélyi területeken kívül, elsősorban Havasalfölde lehetett. Az itt megnyilvánuló élénk kereslet, valamint saját könyv- és lapkiadó tevékenysége készíthette Göttöt arra, hogy üzemét modernizálja és részben gépesítse. Az 1840-es években a brassói papírmalom évi tízezer kötésnyi termelésével már egyike volt az ország legjelentősebb üzemeinek.¹²² A későbbi fejlődéssel azonban már nem tartott lépést. 1872-ben ugyan még működött, de ekkor a zernyesti modern papírgyár árnyékában teljesen elavultnak hatott egyetlen, kis teljesítőképességű gépével.¹²³

Technikai szakemberei közül csupán Michael Konradot (1758) ismerjük. Ő a fogarasi kincstári uradalom jobbágya volt, és a fogarasi malomban sajátította el a papírcsinálás mesterségét. 1812-ben David Reich és Friedrich Closius

116 Brassó v. lt., Registrum IV. C. 2: Diarium civitatis Coronensis (Protocollum Seewaldt) pag. 122. Ezt az adatot dr. Arnold Huttmanak köszönhetjük. Vö. Quellen VII. 163.; *Georg Michael Gottlieb von Hermann*: Das alte und neue Kronstadt. I. Hermannstadt 1883. 211.

117 *Hermann, G. M. G.*: Kronstadt i. m. 109–110.

118 Quellen VII. 163.; *Surdu, B.*: Din istoricul manufacturilor i. m. 876.; Teleki cs. kendilónai lt., Missiles: Wessenyei Dániel – Teleki Józsefhez 1794. jún. 9-én: „[...] brassói kereskedőknek pappiros nem kell, ott helybe is pappiros malom lévén [...]”; *Kemény: ChartTrans XII.*; *Kővári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 220.

119 *Julius Gross*: Kronstädter Drucke 1535–1886. Kronstadt 1886. 194–195.

120 *Hermann Tontsch*: Die Honteruspresse in 400 Jahren. Braşov 1933. 53., 64., 71.

121 *Kemény: ChartTrans XII.* 178., 180–181 (Részletes jelentés 1807-ből a brassói ipar és kereskedelem helyzetéről).

122 *Kővári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221.

123 *Gheorghe Bariţiu*: Papiru-Charteia. Fabrica de papiru. Transilvania 6. (1873: nr. 3.) 27.

bérelte. 1844 és 1850 között a König, 1860 és 1885 között a Türk és fia cég, 1888-tól fogva pedig a Brassói Cellulózgyár Rt. üzemeként működött.¹²⁴ A malomnak a 18. század első felében használt vízjegyét egyelőre nem sikerült teljes biztonsággal megállapítanunk. Hihetőleg akkor is a Seuler család oszlopot ábrázoló címerét, illetve a tulajdonos monogramját használták vízjegyként. A századforduló óta a város neve gyanánt CORONA, KRONSTADT szerepelt a malom gyártmányain vízjegyül.¹²⁵

A Habsburgok erdélyi uralmát nyomon követő katolizáció félelmetes élcsapata, a jezsuita rend, a papírgyártás nyújtotta előnyöket is fel kívánta használni a művelődési élet vezetésére irányuló törekvésében. 1717-ben – láttuk – megvásárolta a felenyedi üzem felszerelését, hogy ezzel Kolozsmonostoron papírmalmot rendezzen be.¹²⁶ Jóllehet a kolozsmonostori papírmalom működésére vonatkozóan egyelőre csak 1741 óta rendelkezünk közvetlen adatokkal,¹²⁷ közvetve több oldalról is valószínűsíthető, hogy itt a termelés 1718–1719-ben valóban megindult. Mindenekelőtt azzal, hogy a felenyedi felszerelés megvásárlásakor a jezsuitáknak, Noe János személyében, már volt papírkészítő mesterük. De Kolozsvár város belső ügyviteli iratai között is 1720-tól kezdődően gyakran találni előbb a jezsuiták ismeretes jelvényével, majd a Kolozsmonostor nevére mutató M betűvel, illetve kettős kereszttel jelzett papírokat. Ezeket – minthogy a kolozsvári jezsuita kollégium rektora, iskolája, majd pedig nyomdája is használta e papirosokat – feltételezhetően a kolozsmonostori papírmalom termékének tekinthetjük.¹²⁸ E feltételezést alátámasztani látszik az is, hogy a század közepén az említett jezsuita jelvény és M. monogram együttesen is előfordul a Kolozs vármegye ügyintézésében használt papírokon. Talán az is felhozható érvként a papírmalom korábbi megléte mellett, hogy 1721-ben a kolozsvári adókvetők a jezsuita rendházban bizonyos „Pappiros áruló Német Gáspárt” szintén összeírtak.¹²⁹ A papírkészítés szorgalmazását fontossá tette a jezsuiták számára, iskolájuk szükségletein kívül, könyvkiadói tevékenységük is. 1718-ban a kolozsvári főtemplom visszavételekor a katolikusok lefoglalták az unitáriusok nyomdáját.¹³⁰ Ez lett aztán az alapja az 1727-től fogva ténylegesen működő kolozsvári jezsuita nyomdának.¹³¹ Ez egyben a legkésőbbi időpont, amikor a kolozsmonostori papírgyártás megindulását tehetjük. A jezsuiták papírmalma tehát hihetőleg

124 Surdu, B.: Din istoricul manufacturilor i. m. 876.; Bogdán I.: Papíripar i. m. 166., 348.

125 Popescu, M.: Fabrici de hîrtie i. m. 51–56.; Stenner vízjegygyűjt. II. 10–13. E gyűjteményre Gernot Nussbächer levéltáros (Brassó) volt szíves felhívni figyelmünket.

126 Dankanits Á.: Felenyedi papírmalom i. m. 284.

127 Kolozsmonostori urad. lt., nr. 191 (a falu 1741. évi urbárium).

128 Dankanits Á.: Date i. m. 5.; Papírok: Kolozsvár v. lt., Fasc. V. nr. 63/1721., nr. 106 (1738); Számadáskönyvek 51/VIII. pag. 30.; *Gradus philosophici anno 1726* feliratú jezsuita vizsgajegyzőkönyv a KvAKt kéziratárában, Ms. 49. jelzet alatt.

129 Herepei J.: Collegium papirosalma i. m. 368.

130 Jakab Elek: Kolozsvár története. III. Oklevéltárral. Habsburg-Lotharingiai korszak. (1690–1848). Bp. 1888. 185–188.

131 Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kvár 1896. 88.

1718–1719-ben, de mindenképp 1727 előtt kezdhetette működését. Ezek szerint semmiképpen sem fogadható el az irodalomnak az a Keménytől származó értesülése,¹³² hogy a papírkészítés Kolozsmonostoron 1797-ben indult meg. Ekkor ugyanis csak újjáépítették kőből e malmot és modernizálták – talán éppen azért is, hogy kielégíthessék Hochmeister Kolozsváron berendezett korszerű hivatalos nyomdájának felfokozott papírigényeit.¹³³

A jezsuiták régebbi üzemének részletes leírása Kolozsmonostor 1787. évi urbáriumából ismeretes. Ekkor a malomnak két vízkereke volt. Ennek egyike holländert,¹³⁴ a másika pedig 16 zúzónyalat hajtott. E holländer természetesen megmaradt az újjáépítés után is.¹³⁵ Az üzem évi termelése ekkor 150 kötés író-, 200 kötés nyomtató-, 100 kötés itatóspapír, valamint 1000 darab kartonlap. Miután a jezsuita rendet 1773-ban feloszlatták, Kolozsmonostor kincstári, majd pedig, az erdélyi katolikus püspökség kezelésében, alapítványi uradalom lett. Ebben az új keretben új lehetőségek nyíltak az itteni papírmalom továbbfejlesztése előtt. Ennek során a kolozsmonostori üzem az 1790-ben Kolozsvárra költözött Guberniumnak és egyéb főbb hivataloknak a szállítójává lépett elő. A szükséges papírt a malom évi 10–12 részletben szállította le, és a költségvetési év végén kapta meg az ellenértéket.

A malom leltárai, részletes termelési és értékesítési adatai 1806-tól fogva maradtak fenn az uradalom Kolozsvárott őrzött iratai között.¹³⁶ Talán a jezsuita rend is, de a kincstár bizonyosan sokáig saját kezelésében hasznosította a malmot. 1840-ben azonban az uradalom áttért a malom bérbeadására. Élelmes kereskedők igyekeztek minél több jövedelmet kihozni a már „papírgyár”-nak emlegetett üzemből. 1840–42-ben Manoilovits Emanuel nevű Kolozsvárra telepedett „görög” kereskedő, 1842-ben Bogdánffy Gábor nevű örmény vállalkozó, 1847-től fogva pedig Dietrich Sámuel izraelita kereskedő bérelte a malmot.¹³⁷

Az itt dolgozó mesterek közül Horváth Mihályt (1741), az uradalom jobbagyából lett papírcsináló mestert, Franz Schaster-t (1782 körül), bizonyos Fuchs-ot (1799–1800), Mathias Schatt-ot (1807), Andreas Veibel-t (1822–8) és a helybeli Fink Jakabot (1830–1840) ismerjük.¹³⁸

E manufaktúra vízjegye – a már említetteken kívül – 1783 körül egy kulcsot ábrázoló címer és K MONOSTOR felirat. 1789 körül háromféle vízjegyet is

132 *Kemény J.*: Die ältesten Papiermühlen i. m. 162. Megjegyzendő, hogy Kemény megállapítása azon a guberniumi kimutatáson alapszik, amelyet az egyes manufaktúrák bejelentése nyomán 1809-ben állítottak össze az erdélyi papírmalmok létesítésének idejéről. E kimutatás megtalálható: Gubernium lt., 2756/1809. Vö. *Surdu, B.*: Liniile i. m. 126.

133 *Adolf Hochmeister*: Martin von Hochmeister 1767–1837. Hermannstadt 1873. 53., 58., 60–61.

134 [...] machinam Hollandicam pro celeriori laciniarum contusione artificiose et sumptuose praeparatam [...] – Kolozsmonostori urad. lt., nr. 173 (a falu 1787. évi urbárium).

135 Uo. nr. 195. (Transpositionis instrumentum 1803).

136 Uo. Vö. *Jakab Elek*: A kolozsmonostori apátsági zárda, mint üldözöttek menhelye. Sz. 23. (1889) 109.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 300.

137 Kolozsmonostori urad. lt., nr. 39., 184., 222., 224–225., 249., 267., 270., 299., 376.

138 Uo. nr. 184., 191., 376.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 188.

használt a malom. Az első változat az előbbi kulcsot ábrázolja, T. I. monogram kíséretében, de címerszerű keret nélkül és 4 K MONOSTOR felirattal. A második változaton díszes főpapi címer és K MONOSTOR szöveg látható. A harmadik egyszerűen csak KM és DC monogramot tüntet fel. A századfordulón aztán a kétféjű sasos hivatalos császári címer és a helységnév, majd pedig egyszerűen csak a K MONOSTOR felirat állandósult az üzem vízjegyeként.

Az államhatalmat a fiscalis birtokok jövedelmezőbbé tételén kívül a hivatalok egyre növekvő papírszükséglete tette érdekeltté a papírgyártás fellendítésében. A kincstár azonban, az irodalomban szereplő állításoktól eltérően,¹³⁹ egyedül csak Fogarason próbálkozott papírkészítéssel. Mivel azonban e malom nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, később inkább a magánvállalkozási kedv felkeltésével, közvetve igyekeztek a hivatalok belföldi papírelállítását előmozdítani.

A fogarasi „fisco-nationalis” papírmalom története ma már tisztázottnak tekinthető. Az érdeklődő ugyanis Bujor Surdu tanulmányában minden fontosabb információt megtalálhat.¹⁴⁰ Újabb részletek ebben a vonatkozásban csupán a Szász Universitasnak a szebeni Állami Levéltárban őrzött fogarasi irataiból, valamint a fogarasi kincstári uradalomnak az erdélyi Fiskális Levéltárban található levéltárából remélhetők.¹⁴¹ Mi ezen a helyen csupán az üzem keletkezési idejével kapcsolatosan folytattunk önálló kutatásokat, egyébként azonban Surdu adataiból indultunk ki.

Vizsgálataink alapján módosítandónak véljük Surdunak azt a Kemény Józsefre visszamenő határozott kijelentését, hogy a fogarasi papírmalmot a kincstár 1725-ben létesítette.¹⁴² 1725. július 28-án az Udvari Kamara valóban hozzájárult Lorenz Gebhardnak, az Apafi-birtokok kamarai administratorának ahhoz a javaslatához, hogy a kincstár Fogarason vagy Sárkányban létesítsen papírmalmot.¹⁴³ Az uradalom 1726-ban készült urbáriumában azonban nemcsak hogy nem tesz említést erről az üzemről, hanem az építés megkezdésére vagy ilyen szándékra sem utal.¹⁴⁴ E malom tehát legkorábban 1727-ben vagy 1728-ban létesülhetett. Minthogy pedig 1730-ban Teleki József a közeli Kercisórán már szintén papírmalmot épített, fel kell tételezni, hogy az ennek mintájául szolgáló fogarasi manufaktúra legkésőbbben 1729-ben elkészült.¹⁴⁵ További kutatást igényel Surdunak az a Bariñiutól származó értesülése, hogy a termelés Foga-

139 Surdu, B.: Din istoricul manufacturilor i. m. 863.

140 Vö. a 63. jegyzettel.

141 Franz Zimmermann: Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. Hermannstadt 1900. 153–154.; Trócsányi Zsolt: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 5.) Bp. 1973. 551., 555., 558.

142 Surdu, B.: Din istoricul manufacturilor i. m. 863.

143 Josephus Kemény: Transsilvania possessionaria. XIII. (Fogarasi címszónál). Kézirat az ENMLT-nak a KvAKT-ban őrzött anyagában [Mss KJ 419.]. Az ügyirat eredetije: MNL OL, Erdélyi Kincstári Levéltár, Thesaurarius, 97/1725.

144 Fogarasi urad. lt.

145 Teleki cs. kendilőnei lt., Missiles: Teleki József – Teleki Pálhoz, 1730. nov. 12.

rason 1835-ben a malom leégése következtében végleg megszűnt. Anton Kurz ugyanis 1844-ben a működő üzemek között említi a fogarasi manufaktúrát.¹⁴⁶ 1871-ben, amikor a kincstár az uradalmat a Szász Universitástól visszaváltotta, a malom épületeinek valóban már csak a téglá és a kő része állott, jeléül annak, hogy a termelés az üzemben már régebben megszűnt.¹⁴⁷ Ekkor az egykori munkáslakásokkal együtt ezeket a romokat is lebontásra ítélték.

Az uradalom 1758. évi urbáriumá szerint a malom Fogaras város szelétől 500 lépésnyire Hurez falu felé, a Sebes nevű patakra épült. Ugyane forrásból ismeretes a papírmalom részletes leírása.¹⁴⁸ Ebből tudjuk, hogy a fogarasi üzem rendelkezett holländerrel is. A malom évi termelése ebben az időben 385 kötés kancelláriai és 40 kötés itatóspapír. Finom regál- és nyomtatópapírost az üzem csak megrendelésre készített az általa évente feldolgozott 170–200 mázsa rongyból. Úgy látszik, hogy az 1756–1765 közötti idő kivételével a malom nem volt bérletben, hanem előbb maga a kincstár, majd 1765-től fogva az uradalmat zálogban bíró Szász Universitas saját kezelésében tartotta.

Technikai szakemberei közül egyelőre csupán Johann Hauptmann (1732–1758) és Ötves György (1797) mestert ismerjük.¹⁴⁹ Az előbbi eredetileg az almakeréki birtok jobbágya volt. Tanult mestersége azonban nemcsak azt tette számára lehetővé, hogy a jobbágyságból kiválthassa magát, hanem azt is, hogy 1756-tól fogva évi 450 forintért ki is bérelhesse a fogarasi manufaktúrát. A mesterek keze alatt dolgozó segéd munkások (1758: Gombkötő Mihály, Lorenz Millet, Leonhard Sapes, Veres Gábor, Kertész Mihály) szintén a kincstári jobbágyságok közül kerültek ki. A manufaktúrát 1811-től 1813-ig Kleinkauff András, 1825-ben pedig Kristóf Sámuel bérelte. E malom termékei elsősorban a Szebenben székelő főbb hivataloknál, Erdély déli részén és Havasalföldében kerültek felhasználásra.¹⁵⁰

A fogarasi papírmalomnak a 18. század első felében használatos vízjegyét eddig nem sikerült megállapítani. Valószínű, hogy mint kincstári üzem a kétfejű sasos császári címerrel jelezte termékeit. E feltételezés mellett szól az is, hogy a Szász Universitas bérlete idején szintén ezt a címet és a FOGARAS feliratot használták vízjegyként.

Brassóban, Kolozsmonostoron és Fogarason indult tehát újra a 18. század első három évtizedében az erdélyi papírgyártás. E három malom azonban Erdély növekvő szükségleteit megközelítően sem elégíthette ki. A külföldi behozatal változatlanul jelentős méreteiről tanúskodik az a kimutatás, amely szerint

146 *Surdu, B.*: Din istoricul manufacturilor i. m. 865.; *Kemény J.*: Die ältesten Papiermühlen i. m. 162.

147 Fogarasi urad. lt., 1871. évi átadási jegyzőkönyv.

148 E leírást közli *Surdun* (Din istoricul manufacturilor i. m. 865–866.) kívül *Ştefan Meteş*: Situația economică a românilor din Țara Făgăraşului. Cluj 1935. CVIII–CIX. és *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 144.

149 Teleki cs. kendilőnai lt., Arca BB. Fasc. X. nr. 46.

150 *Karlovsky Endre*: Erdély ipara a XVIII. század végén. MGSz 3. (1896) 230.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 176–177.

1733–1739 között 7499 kötés papírt importáltak az osztrák örökös tartományokból Erdélybe.¹⁵¹ Ezekben az évtizedekben azonban e tartományok papírgyártása sem állott a kor színvonalán. Az igazán finom minőségű íróanyagot a 18. század elején a bécsi udvari hatóságok is Hollandiából és Franciaországból hozták.¹⁵² A papíripar korszerűsítése tehát a 18. század közepén a Habsburg Monarchia egész területén időszerűvé vált. Az ennek érdekében kifejtett hivatalos propaganda lendítette fel Erdélyben is legalább mennyiségileg a papírkészítést a 18. század második felében. 1754-ben udvari rendelet ismertette az örökös tartományok papírkészítőivel a holland és francia munkamódszereket, előírta a gyártandó papírfajtákat, méreteiket, vastagságukat, súlyukat, szabályozta a papíripari dolgozók viszonyait. Bár ezt a rendeletet – tudomásunk szerint – Erdélyben nem léptették életbe, szövege az érdekeltek körében itt is közkézen forgott,¹⁵³ előírásai az örökös tartományokból bevándorolt mesterek révén az erdélyi papíriparra szintén hatottak. E század közepén papírmalmot létesíteni a bécsi és az erdélyi kormányhivatalok előtt egyaránt pártolandó cselekedetnek számított. Ezért a katonai kincstár, városok, egyházak, iskolák egyaránt próbálkoztak a papírgyártással, igazi gyümölcseit azonban a hivatalos propaganda elsősorban a nagybirtokos főhivatalnokok körében termette meg.

KÖZÜLETEK PAPIRMALMAI A 18–19. SZÁZADBAN

A hatósági vállalkozások közül mindenekelőtt a katonai kincstár által létesített orlái és borgóprundi malomról kell szólnunk. Bár az erdélyi főhadparancsnokság Szebenben őrzött levéltárának megsemmisülésével e papírmalmok legfontosabb forrásanyaga elpusztult, további kutatások bizonyára lehetővé tennék történetük főbb mozzanatainak rekonstruálását. A főhadparancsnokság 1809. évi közléséből ismeretes, hogy az orlái malmot 1770-ben, a borgóprundit pedig 1787-ben létesítették a katonai adminisztráció papírellátására és a két román határőrezredben szolgáló lakosság kulturális közkiadásainak fedezésére.¹⁵⁴ Ez utóbbi papírmalom helyének megvá-

151 *Moga, I.*: *Politica economică* i. m. 124.

152 *Viktor Thiel*: *Geschichte der Papiererzeugung im Donauraum. Biberach an der Riß* 1940. 118., 123.

153 Uo. 123–124. Az utasítások szövege 1756-ban megvolt Szeben város levéltárában, mert Beszterce innen szerzett magának róla másolatot (*Beszterce v. lt., Ser. II. Fasc. 102.* jelzetű csomóban). Szövege kiadva: *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780.* Wien 1786. II. 361–379.; III. 325–330. Vö. *Bogdán I.*: *Papíripar* i. m. 58., 412.

154 *Gubernium lt., 2756/1809.*; *Torda vm. lt., Pol. 734/1787.* A borgóprundi malom építése 1786-ban kezdődött, a termelés pedig a következő esztendő tavaszán indult meg benne (*Gubernium lt., 2163/1787.*)

lasztásban döntő lehetett az a szempont, hogy Borgóprundról a papírost könnyen eljuttathatták Moldvába, Bukovinába és Galíciába, ahol ebben az árucikkben hiányt láttak. A nagy papírkonjunktúra azonban alig néhány esztendővel a borgóprundi malom felépítése után elmúlt, s így a holländerrel is felszerelt új üzem, a Gubernium közbelépései ellenére sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A papírkészítéssel „együtt járó sok baj és utána járás mián” a főhadparancsnokság már 1793-ban szabadulni kívánt a borgóprundi malomtól. 1793–1818 között többször áruba bocsátotta az üzemet. Minthogy azonban a 6500 forint kikiáltási ár mellett nem akadt rá vevő, be kellett érnie a bérbeadással.¹⁵⁵

A katonai kincstár, a borgóprundi balsiker ellenére, különös gondot fordított papírmalmi felszerelésének állandó korszerűsítésére és készítményeik minőségének javítására. A hadseregnek Béctől való legszorosabb függése nagymértékben előmozdította, hogy az örökös tartományok fejlettebb papíriparának megoldásai a borgóprundi és az orlái malomban is hamarosan alkalmazásra kerüljenek. 1840 körül a katonai kincstár készítette az erdélyi viszonylatban legfinomabb papírt. Felszerelés, a termelés méretei tekintetében az orlátival egyetlen másik üzem sem versenyezhetett. Itt 1840-ben a malom csehországi eredetű bérlője, Richard Kiessling már bizonyos mértékben gépesítette a termelési folyamatot. Tíz férfi és harminc női munkásával az orlái manufaktúra 1841-ben tízezer kötés nyomtató- és tízezer kötés egyéb papírost készített. Évi jövedelme ekkor 60–80 ezer váltó forint között mozgott. Ugyanakkor az orlái és borgóprundi termelés súlya együttesen évi 2800 mázsa volt. A gépesítés nyomán bekövetkezett gyors fejlődést érzékelteti, hogy az orlái gyár 1852–1856 között már 100–130 munkást foglalkoztatott és évi 3506 mázsa papírost termelt. Az erdélyi papírok közül az orlái készítményekből vitték ki a legtöbbet Moldvába és Havasalföldre.¹⁵⁶ Ez az üzem 1865-ben szüntette be működését.¹⁵⁷

A katonai kincstár két papírmalmának bérlői és technikai szakemberei közül egyelőre csak kettőnek ismerjük a nevét. Az orlái manufaktúrát körülbelül 1780–1805 között bizonyos Clemens Stein-Hauser, 1824-ben Andreas Kleinkauf szebeni kereskedő, 1834-ben Josef Friedenfels, 1844-ben pedig Richard és Gustav Kiessling bérelte.¹⁵⁸ Tudjuk még, hogy Borgóprundon 1842-ben Franz Kuster papírcsináló mester dolgozott.¹⁵⁹

Az orlái üzem vízjegye általában a kétfejű sasos császári címet, OR-LATH feliratot és a gyártás évét, illetve olykor a bérlő nevét (C. S. HAUSER. vagy monogramját (C. ST. H.) és a postapapírok szokott jelzését ábrázolja).

155 Torda vm lt., Pol. 333/1793., 14/1797., 592/1798., 720/1809.; Udvarhelyszék lt., Pol. 1449/1818.

156 *Kővári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221.; *Alexandru Barbat*: Fabrica de hirtie de la Zărnești. Studii și articole de istorie 4. (1962) 199.

157 *Barițiu, Gh.*: Papiru-Charteia i. m. 26.

158 Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 91. Fasc. 100. nr. 12 (47/1824. júl. 1. jegyzőkönyvi sz.); Gubernium lt., 2163/1787.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 203., 356.

159 *Dankánits Á.*: Date i. m. 3.; FőkonzLt 210/1842.

1820-ban az üzem Merkur alakját használta vízjelül. A borgóprundi készítményeket szintén a kétfejű sasos címerrel és BORGÓ B. felirattal, illetve a századfordulón az üzem határőr jellegére is utaló BORGÓ BRUND F. III./ZW. G. INF. R. felirattal jelezték.

A városok közül az eleve jobb gazdasági étellel rendelkező Szeben és Szászsebes tettek eleget a bécsi udvar sürgetéseinek és létesítettek maguknak közköltséggel papírmalmot. Bár Szeben város gazdag levéltárában bőven rejtőzhet anyag az ottani papírmalomra vonatkozóan is, egyelőre legkevésbé éppen ennek a története ismeretes. 1809-ben a város azt jelentette a Guberniumnak, hogy papírmalma létesítésének ideje nem állapítható meg pontosan, 1754-ben azonban már renoválták.¹⁶⁰ E jelentésből nem derül ki, hogy „renoválás”-on a 16. századi malom felújítása, vagy pedig egy csupán valamivel korábban létesített üzem kijavítása értendő-e. Nézetünk szerint az előbbiről lehet szó. A szebeniek tehát – az örökös tartományok tapasztalatait szintén hasznosítva – 1754 előtt újabb papírmalmot létesíthettek, talán éppen nyomdájuk tervezett fellendítése érdekében is.¹⁶¹ A reánk maradt vízjegyek bizonyossága szerint 1754-ben az üzem már kétségtelenül működött.¹⁶² A manufaktúra a várostól 7 km-re délre, a Sebes patakából kivezetett csatorna mellett épült fel 4679 rajnai forint költséggel.¹⁶³ Termékeinek fő fogyasztói a szebeni kormányhivatalok lehettek, s bérlői ezért törekedtek különösen jó minőségű papír előállítására. Például 1773-ban Szeben város éppen azzal az indoklással kérte ronggyűjtésre a környező szász székeket, hogy az Erdélyben készült papírokat minőség tekintetében messze felülmúló finomságú írópapírt igyekszik gyártani.¹⁶⁴ Talán éppen ezzel a céllal is adták ekkor bérbe a malmot a Niederwangenből (Breisgau) való Gebhardt Fricker-nek, aki a regalpapír előállításában kiválóan jártas szakembernek számított.¹⁶⁵ E törekvések azonban az elavult technika következtében aligha vezethettek kellő eredményre. Martin Hochmeister, a híres szebeni nyomdász ugyanis 1786-ban előbb a kincstár, majd pedig a bécsi Trattner-cég anyagi támogatásával újabb, korszerű papírmalmot kívánt létesíteni Szeben közelében, minthogy a helyi készítményeket gyenge minőségűeknek találta. Tervéhez azzal igyekezett a bécsi udvari hatóságok jóindulatát megnyerni, hogy a malom engedélyezése esetére kötelezte magát az erdélyi kormány székek számára szükséges évi 2000 kötés írópapírnak a piaci árnál egy forinttal olcsóbb leszállítására. A szebeni tanács azonban arra akarta Hochmeisteret rákényszeríteni, hogy a

160 Gubernium lt., 2756/1809. Vö. *Kemény J.*: Die ältesten Papiermühlen i. m. 162.

161 *Teutsch, F.*: Buchhandel i. m. 15. (1892) 108–111.

162 *Beszterce v. lt.*, Ser. II. Fasc. 158. (1755. jan. 8.).

163 *Thiel, V.*: Papiererzeugung i. m. 146–147. Az építési költségek részletes kimutatása: *Beszterce v. lt.*, Ser. II. Fasc. 102. Vö. *Friedrich von Hössle*: Geschichte alter Papiermühlen in Ungarn und Siebenbürgen. Zentralblatt für die Papierindustrie 1922. 2., 3., 7., 12. sz. (idézi *Thiel, V.*: Papiererzeugung i. m. 146–147.).

164 *Zimmermann-gyűjt.*, CC. 1–4. nr. 115.

165 *Thiel, V.*: Papiererzeugung i. m. 146–147.

kölcsön veendő 8000 forinttal ne új üzemet létesítsen, hanem a város malmát korszerűsítse. Amikor pedig a szabadabb, tőkés üzleti módszereket kedvelő nyomdász erre nem volt hajlandó, a tanács a katonai kincstár orlái malmát bérlő Stein-Hauserrel összefogva elgáncsolta a veszedelmes konkurenciával fenyegető vállalkozást. Ezzel útját vágta annak, hogy Szebenben már a 18. század végén megindulhasson a korszerű módszerekkel folyó papírkészítés. Hochmeister még 1793-ban is külföldről volt kénytelen beszerezni a kiadványaihoz szükséges finomabb papirost.¹⁶⁶ A termelési módszerek bizonyos fokú korszerűsítésére Szebenben talán a 19. század elején kerülhetett sor, amikor évtizedeken át éppen Hochmeister bérelte a város papírmalmát.¹⁶⁷

Az itteni bérlők és technikai szakemberek közül előttünk – Hochmeisteren kívül (kb. 1805–1830) – csupán Johannes Michael Liebert (1763 előtt), Gebhardt Fricker (1773–1782), Stephan Lutsch (1782–1787), Michael Deibler, másként (Gartner) Kertész Mihály „papiros csináló főmester” (1794–1798) és Peter Goerik (1834–1850) ismeretesek.¹⁶⁸

Az újabb szebeni papírmalom is általában a városcímerrel jelezte készítményeit. A címerben szereplő keresztbe tett két kard előfordul vízjegyként pajzsban, keretben vagy csupán magára is. A címhez társult még kezdetben a CIBINI, majd pedig a HERMANSTADT helymegjelölés és a gyártási év. Előfordul olykor vízjegyként a postapapírok sajátos jelzése, valamint a bérlők, illetve mesterek monogramja is, például így: F. W. 1811, vagy P. G. 1822.

Korábban az irodalom úgy tudta, hogy ebben a korban Beszterce városában szintén folyt papírkészítés.¹⁶⁹ Az eddig előkerült adatok azonban nem igazolják ezt az állítást. Ezek ugyanis csupán annyit mondanak, hogy a 18. század közepén Besztercén szintén történtek kísérletek ennek az iparágak a meghonosítására.¹⁷⁰ E gondolat itt 1756-ban merült fel. Ekkor a besztercei tanács „a város polgárainak hasznára és kifejezett felsőbb parancsra legsürgősebben” papírmalmot szándékozott létesíteni, és az ilyen vonatkozásban már tapasztalatokkal rendelkező szebeniekhez fordult útbaigazításért. Elkérte a papírgyártással kapcsolatos bécsi instrukciók másolatát, a szebeni malomépítés költségeinek kimutatását, s ottani mesterekkel kívánta felépíttetni és berendeztetni papírmalmát. E felülről szorgalmazott tervért azonban – bizonyára a költségek miatt – a beszterceiek többsége nem nagyon lelkesedett, így az egész következő évet tájékozással töltötték el. Ekkor készülhetett – talán éppen a szebeni nyomán – a papírmalom ma is meglévő tervrajza. Végre 1758

166 Hochmeister, A.: Hochmeister i. m. 58., 60.; Gubernium lt., 787., 2163., 2278., 4495., 11113., 13720/1787.

167 Hochmeister, A.: Hochmeister i. m. 89.

168 Teleki cs. kendilónai lt., Arca BB. Fasc. XI. nr. 37.; Thiel, V.: Papiererzeugung i. m. 146–147.; Kemény cs. csombordi lt., Missiles: Kertész Mihály – Kemény Simonhoz, 1794. márc. 11.; Zimmermann-gyűjt., Q. 3. D. 17.; Szeben v. lt., U. 2. 79. fol. 1–2.; Bogdán I.: Papíripar i. m. 198., 355.

169 Popescu, M.: Fabrici de hirtie i. m. 55.

170 Az alább idézendő összes adat lelőhelye: Beszterce v. lt., Ser. II. Fasc. 102.

januárjában a tanács Philip Schuster-rel, a szebeni papírmalom asztalosával megállapodott az építés felől. Február végén a faanyag beszerzésével ténylegesen is megkezdődött az építkezés. A papírmalom azonban mégsem készülhetett el akkor, vagy pedig nagyon rövid ideig állhatott fenn. Termelésére vonatkozóan ugyanis semmiféle adatot nem sikerült találnunk.

Egyébként a probléma későbbi felmerülése is azt sejteti, hogy Besztercén a többszöri próbálkozás ellenére sem honosodott meg a papírkészítés. 1767-ben ugyanis Johannes Kremer középfalvi papiros csináló mester és Christian Lehmann helyi polgár javasolták a besztercei tanácsnak, hogy „tekintettel a naponként emelkedő papíráraakra” létesítsen a város magának papírmalmot, vagy pedig engedélyezze ugyanezt önekik. E terv azonban egyik változatban sem kerülhetett kivitelre, mert 1771-ben még mindig csak kíváncsalmként tárgyaltak a tanácsban a papírmalom meghonosításáról. Nyolc esztendővel később Hans Michael Szamet papír csináló mester állott elő azzal a tervvel, hogy a város a Regius-féle ványolómalmot alakítsa át 300 forint költséggel kisebb méretű papírmalommá. E tervet 1781-ben Christian Lehmann újból felvetette. De hiába hivatkozott a bécsi udvarnak a papír iránti érdeklődésére, az általános papírhiányra, arra a merkantilista érvre, hogy a papír ellenértékéeként pénz áramlana be a városba, mivel a szomszédos Moldvában és Lengyelországban is drágább a papiros, Beszterce polgárai a legkisebb anyagi áldozat vállalásától is visszariadtak. A borgóprundi manufaktúra felállításával (1787) aztán végleg lekerült napirendről a Besztercén létesítendő papírmalom kérdése.

A beszterceieknél több vállalkozó kedvet és mozgékonytágot tanúsítottak a papírkonjunktúra kihasználását illetően a szászsebesi polgárok. Szászsebes városnak a közeli Sztrungár község határában épült malmával legújabbán két kutató is foglalkozott. Elena Limona és Ion Raica egy időben, de egymás eredményeiről mit sem tudva készített dolgozata együttesen nyújtja a szászsebesi-sztrungári papírmalom történetének olyan részletes feldolgozását, amilyennel egyetlen más ilyen erdélyi üzemünkről sem rendelkezünk.¹⁷¹ Az ő eredményeik alapján ismeretes, hogy a sztrungári manufaktúrát Szászsebes városa 1772–73-ban építette 4650 rajnai forint költséggel, s mindjárt elkészülte után bérbe adta Ferdinand Neudörfer és Johann Rothmann papír csinálóknak. 1778–1784 között a város a malmot saját kezelésében tartotta. 1784–1791-ig Peter Barth bérelte, hogy szebeni nyomdájának papírral való ellátását jobban biztosíthassa. Ezután újból Szászsebes kezelésében volt az üzem, de a dekonjunktúra következtében nem hajtott kellő jövedelmet. 1797–1799 folyamán a város igyekezett szabadulni a terhevé vált vállalkozástól, de – jellemzően az erdélyi papíripar helyzetére – éveken át nem akadt sem vevő, sem bérlő a

171 *Limona, E.*: Moara de hîrtie i. m. 155–168.; *Ion Raica*: Moara de hîrtie de la Strungari. Acta Musei Regionalis Apulensis 4. (1961) 293–302. Alábbi adataink e két tanulmányból valók. A manufaktúra magánkézre kerülése: Torda vm. lt., Pol. 1005/1799.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 217.

sztrungári malomra. Végül is, talán 1800-ban, Franz Joseph Hinni nevű szász-sebesi polgár próbált szerencsét e manufaktúrával. Ennek örököseitől viszont, 1838-ban, Johann Erdt vásárolta meg. A fokozatosan elsorvadó üzem ettől fogva teljes megszűnéséig (1880) ennek a családnak a tulajdonában maradt. Közben 1812-ben Johann Barth szebeni nyomdász, 1826-ban pedig Georg Marienburg papírkészítő bérelte. Az 1778–1784 közötti időszakból fennmaradt számadások és kimutatások szerint e manufaktúra termelése ezekben az években 550–1960 kötés papír és 100–845 font papírlemez között mozgott.

Technikai szakemberei közül – az előbbieken kívül – még Michael Dendorffert (1778/79) ismerjük.

E papírmalom vízjegye a gyártási helyre utaló MILLENBACH, illetve később STRUGAR felirat, valamint a bérlő, illetve a mester monogramja volt.

A közületi papírmalmok csoportjainak ismertetését a római katolikus püspökség alvinci és az enyedi kollégium feleenyedi üzemével zárhatjuk le. Az előbbiről csupán a Gyulafehérváron őrzött püspöki és káptalani levéltár átkutatása, illetve Batthyány Ignác püspök (1741–1798) személyi levéltárának előkerülése után remélhetők pontosabb információk. A gyulafehérvári Institutum Batthyaneum 1798-ban kelt alapítóleveléből ismeretes,¹⁷² hogy az alvinci papírmalmot Batthyány Ignác létesítette az általa alapított erdélyi tudós társaság (Societas litteraria) munkájának és saját nagyszabású kiadói terveinek megkönnyítése végett.¹⁷³ Az alvinci papírmalom létesítése is ugyanannak a tudományszervezési programnak volt a része, amelynek a gyulafehérvári csillagvizsgáló, könyvtár és nyomda alapítása köszönhető.¹⁷⁴ Építése a nyomda felállításával egyidejűleg (1785/1787) vagy nem sokkal ezután történhetett, 1790-ból már mestere is ismeretes: Hans Michael Szamet.¹⁷⁵ Megszűnésének pontos időszaka egyelőre tisztázásra vár. Az alvinci papírmalom feltehetően nem sokkal élhette túl alapítóját. 1806–1807-ből még említik az üzem bérlőjét, Avram Laczk-ot. Legkésőbb az 1811. évi devalvációt követő gazdasági megrázkódtatások és a Batthyány-hagyatékért folyó hosszú pereskedés idején szüntethette be működését. A malom a Sztrungár-patakra épült, az Alvincsel szomszédos Sebesány falu határában.¹⁷⁶

Vízjegye Batthyány főpapi címerét ábrázolja a gyártási helynek ALVINCZ formában való megnevezésével együtt.

Sok adat szól arról, hogy a hivatalok és a nyomdák után a kollégiumok voltak az erdélyi papírpiacon legjelentősebb fogyasztói. Miután tehát Enyeden a kollégium mellett 1763-ban nyomda létesült, kettős érdek is kívánta

172 *Varjú Elemér*: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. MKSz 7. (1899) 168.

173 *Baráth Béla*: A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek. EM 39. (1934) 143–148.; *Varjú E.*: Batthyány-könyvtár i. m. 157–164.

174 *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia*. Buc. 1957. 4–9.

175 Teleki cs. kendilónai lt., Arca BB. Fasc. X. nr. 43. Mindenesetre 1787-ben, amikor Batthyány első gyulafehérvári kiadványa (*Leges ecclesiasticae*) megjelent, a püspöki papírmalom még nem termelhetett, mert e könyvét különben nem nyomtattatta volna szebeni papírra.

176 Teleki cs. kendilónai lt., Arca BB. Fasc. X. nr. 43.; *Bogdán I.*: Papírpár i. m. 159.

az 1717-ben megszűnt felenyedi papírgyártás felélesztését.¹⁷⁷ A felenyedi papírgyártásnak ezt a második szakaszát Herepei János és Dankanits Ádám kutatásaiból ismerjük.¹⁷⁸ Az ő eredményeik röviden az alábbiakban foglalhatók össze. Már 1771-ben felmerült az üzem helyreállításának terve, de a kollégium vezetősége, a korábbi balsikerű kísérletre emlékezve, visszariadt az anyagi kockázat vállalásától.¹⁷⁹ 1779-ben Kaprontzai Ádám nyomdász újból kérte a Református Főkonzisztóriumtól, hogy a kollégium mellett létesítsen papírmalmot.¹⁸⁰ E terv azonban csak 1819-ben valósult meg Hegedűs Sámuel kollégiumi tanár buzgólkodása folytán, a kollégium angliai tőkepenzének kamataiból.

A felenyedi papírmalom, vízjegyének tanúsága szerint, 1821-ben kezdte meg ismét működését, Stolberg Kristóf bérlő vezetése alatt. Bár holländerrel rendelkezett, mégis felszerelése egészében elavultnak tekinthető – amint ez 1822. évi leltárából kiderül.¹⁸¹ Termelése már 1830–1831-ben le is állott, mivel nem akadt árendátor, aki bérbe vegye a gyengén felszerelt üzemet.¹⁸² Ez, valamint a hozzáértés és üzleti érzék hiánya meg a kollégium nehézkes gazdasági adminisztrációja együttesen okozhatták, hogy a felenyedi papírmalom másodszer sem bizonyult versenyképes vállalkozásnak.¹⁸³ 1842-ben felmerült papírgyárrá fejlesztésének a terve, de a kollégium előjárósága végül is az üzemet lisztelőmalommá alakította át. A következő esztendőben – hihetőleg a felszerelés modernizálása után – két enyedi polgár: Kazatsay József és Antal újratekerte a papírkészítést Felenyeden. Virágzó üzemük, melynek termékei a Kárpátokon túl is keresettek voltak, 1849-ben pusztult el.¹⁸⁴

A felenyedi készítésű papírokat előbb az iktári Bethlen-címer nyíllal átlőtt nyakú két hattyúját ábrázoló vízjeggyel, későbbben pedig csak F. ENYED felirattal jelölték.

177 *Dankanits Ádám*: Adatok a XVIII. századi enyedi nyomda történetéhez. NyIrK 4. (1960) 151.

178 *Herepei J.*: Collegium papirosmalma i. m. 364–368.; *Uő*: Felenyedi papirosmalom i. m. 295–297.; *Dankanits Á.*: Felenyedi papírmalom i. m. 283–287.; *Uő*: *Date* i. m.

179 *Dankanits Á.*: *Date* i. m. 3.

180 *Dankanits Á.*: Felenyedi papírmalom i. m. 284.; *FőkonzLt* 46/1822.

181 *Dankanits Á.*: Felenyedi papírmalom i. m. 285–286.; Bérbeadási hirdetmény: *Magyar Kurír* 1822. márc. 12. sz.; *Bogdán I.*: *Papíripar* i. m. 172.

182 *Dankanits Á.*: *Date* i. m. 3.

183 Az üzem 1821–1840 közötti kiadásairól és bevételeiről készült pontos kimutatás, valamint minták a készített papírfajtákból: *FőkonzLt* 381/1841. L. 46/1822., 189/1823., 210/1842. is!

184 *Szilágyi Farkas*: *Papírgyár Nagy Enyeden* a 40-es években. Közérdek 2. (1883: 21. sz.)

MAGÁNOSOK PAPÍRMALMAI A 18–19. SZÁZADBAN

Áttérve a magánosoktól létesített papírmalmok ismertetésére, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy ilyenek a 18. századi Erdélyben csak a feudális nagybirtokon keletkeztek. A polgárság érdeklődése a papíripar iránt a 16. századi kezdetek óta csak a tőkés fejlődés csíráinak erőteljesebb jelentkezésével, a 19. század második negyedében tért vissza. A nagybirtokosoknak a papíriparban való cselekvő részvétele talán azzal magyarázható, hogy az elavult, hagyományos módszerekkel termelő erdélyi nagybirtok a 18. század közepén már nem hozott akkora jövedelmet, hogy az itteni arisztokrácia legalább nagyjából lépést tarthasson a Habsburg-birodalom politikai vezetőrétegeinek általános életszínvonalával. A legnagyobb feudális domíniumok urai is kényszerítve voltak újabb és újabb jövedelemforrásokat nyitni maguknak. Valahogyan úgy igyekeztek ezt elérni manufaktúrák létesítésével, amint ezt a birodalom többi tartományaiban láthatták.¹⁸⁵ A polgárok szakértelme nélkül azonban a nagybirtok ipari létesítményei is életképteleneknek bizonyultak. A nehézkes és műveletlen gazdatisztek csak csetlettek-botlottak a számukra szokatlan munkaterületeken. Ezért valósággal szabadulni akartak gazdáik manufaktúráinak kezelésétől bérbeadás útján. A polgári eredetű bérlőknek és technikusoknak köszönhető, hogy a feudális nagybirtok papírmalmaiban sem alakulhattak ki az erdélyi papíripar többi részétől eltérő munkakörülmények és viszonyok.

A magánvállalkozások sorát a Teleki család kercisórai papírmalma nyitotta meg. Ennek története, a rendelkezésre álló adatok bősége folytán, alkalmas arra, hogy a feudális nagybirtokon alakult papírmalmok típusát általában illusztrálhassuk vele. A kercisórai üzemet Teleki József († 1732) létesítette, feleségének – az irodalom- és tudománypártolásáról, valamint könyvgyűjtéséről ismert Bethlen Katának (1700–1759) – az unszolására.¹⁸⁶ A közvetlen indítást e malom építéséhez a kincstártól a közeli Fogarason emelt papírüzem adhatta. Emellett azonban az is nyomott a latban, hogy Bethlen Kata így akart olcsóbb papírt biztosítani az általa patronált kiadványokhoz. A malom építése 1730-ban kezdődhetett az Opra- és Strezakercisóra között folyó patakra, de az oprakercisórai határon „a Fontinele nevű helyben”.¹⁸⁷ Minthogy az üzem létesítőjeként később is Teleki József szerepel, az építkezésnek legkésőbb 1732. november 1., azaz Teleki halála előtt be kellett fejeződnie.¹⁸⁸ Gyermektelen özvegye és a Teleki család között a hagyatékot illetően létrejött 1737. évi

185 *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés. 1790–1848. Bp. 1951. 113–123.

186 Bethlen Kata írásai i. m. 51.

187 Teleki cs. kendilónai lt., Missiles: Teleki József – Teleki Pálhoz, 1730. nov. 12-én: A kercisórai „Papiros Malomhoz is bizony kívántatnék ha Asztalosim volnának [...]”

188 Bethlen Kata írásai i. m. 51.; Teleki cs. kendilónai lt., Arca BB. Fasc. VIII. nr. 31.

megállapodásban Bethlen Kata a kercisórai papírmalomról is kénytelen volt lemondani. Azt azonban kikötötte, hogy még készítsenek számára 22 bála papirost néhai Nádudvari Péter prédikációinak 3100 példányban való kinyomtatásához.¹⁸⁹ 1737. december 1-jétől kezdve a papírmalom a Teleki család közös tulajdonaként folytatta működését, de egyre nyomorúságosabb körülmények között. A sok tulajdonos mindegyike csak a papírt követelte a mestertől anélkül, hogy az üzem karbantartására valamit is áldozott volna. A malom épületei 1743-ban dűledeztek, a mester már csak egymaga dolgozott és annyira éhezett, hogy kész lett volna kocsisnak is elmenni, a malom jövedelme évi 21 forintra esett vissza.¹⁹⁰ Szinte csak a tehetetlenségi erő vitte tovább a pusztuló üzem vegetálását, hihetőleg a már mindenbe belefásult Andreas Bruckmoser papiros csináló mester 1754 körül bekövetkezett haláláig.¹⁹¹ Ezután néhány esztendeig még állt az elárvult malom, amíg aztán 1758 táján a Teleki család egymással vitatkozó tagjainak emberei szét nem hordták az előzőleg leszerelt üzem épületeit.¹⁹² Az ekkor elpusztult első papírmalom részletes leírását és felszerelésének leltárát Oprakercisóra 1739. évi urbárium tartotta fenn.¹⁹³ Ugyancsak innen tudjuk, hogy a malom évente körülbelül 25 mázsá rongy feldolgozására és körülbelül 100 kötés papiros készítésére volt berendezve – nyilvánvalóan Bethlen Kata eredeti szándékainak megfelelően. A mester felébe dolgozott, de a fizetésébe jutott papirost a földesúr készpénzzel magához váltotta.

Az első malom teljes pusztulása ellenére sem szakadt azonban ekkor vége a papírkészítésnek Kercisórán. A Bethlen Katával rokonságban és bizalmas barátságban levő¹⁹⁴ Teleki László (1710–1778) guberniumi tanácsos és felesége, Ráday Eszter ugyanis hamarosan újabb malmot épített a birtokukba került Kercisórán. Bár a falu új gazdái szintén tudománypártoló, irodalmi érdeklődésű és könyvbarát emberek voltak, ők már eleve üzleti vállalkozásnak szánták papírmalmukat.¹⁹⁵ 1760 júliusában a Telekiek felosztották egymás között a még mindig közös malomhelyet, s ezzel Teleki László szabad kezét nyert tervei megvalósításához.¹⁹⁶ Teljesen korszerű üzemet kívánt létesíteni, s ezért a termelés irányítására a papírgyártás legfejlettebb területéről, Hollandiából szándékozott szakembert szerződtetni, Leidenben tanuló fia útján. Ettől a tervétől

189 Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt., Jelzetlen anyag (Özv. Teleki Józsefnével való egyezség iratai); Teleki cs. kendilónai lt., Arca DD. Fasc. XXIV. nr. 19.

190 Uo. Arca H. Fasc. CXIX. nr. 4.; Andreas Bruckmoser papírcsináló 1740–1742. évi elszámolása (jelzetlen); Missiles: Váradi Zsigmond – Teleki Pálhoz, 1743. márc. 25.; Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt., Jelzetlen anyag (Mohai Mózes kercisórai tisztartó 1737–1740. évi elszámolásai).

191 Teleki cs. kendilónai lt., Arca GG. Fasc. XLIV. nr. 1 (Kercisórai számadások 1751–1753-ból).

192 Uo. Arca BB. Fasc. XIV. nr. 23.

193 Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt., Fasc. 50. nr. 5. Szövegét közli *Szendrey István*: Adalék a XVIII. századi magyar papírkészítés történetéhez. MKSz 79. (1963) 240–242.

194 Terjedelmes levelezésük kiadva: Bethlen Kata írásai i. m.

195 Pl. Ráday Eszter 1760-ban így sürgeti férjét papírmalom létesítésére: „[...] én azt gondolom, hogy ha két malmonk volna is, nem vullanánk kárt [...]” – Teleki cs. kendilónai lt., Missiles.

196 Uo. Arca BB. Fasc. IX. nr. 22.

azonban kénytelen volt elállani, miután fia véleménye szerint Erdélyben „nints mit tsinálni az itt való emberekkel, mert ezek drágán fizettetik magokat [...] s mégis akkor hagynák ott az embert, amikor akarnák”.¹⁹⁷ Teleki gazdasági elképzeléseire jellemző, hogy egyidejűleg üvegcsúrt is létesített Kercisórán. A papírmalom, a réginél alkalmasabb helyen, 1762/63-ban épült fel. A termelés 1763 őszen kezdődött el, saját kezelésében, a korábban Szebenben dolgozó Johannes Michael Liebert papiros csináló mester vezetésével.¹⁹⁸ A papírkészítés azonban ekkor nem bizonyult kifizetődő vállalkozásnak. Ezért a malmot már 1768-ban bérbe adták évi 350, majd 400 rajnai forintért Dima Ienache nevű fogarasi kereskedőnek, illetve ennek halála után 1775-ben Felméri György fogarasi polgárnak.¹⁹⁹ 1779–1782 között az uradalom ismét saját kezelésében kísérletezett a papírgyártással. Ezekben az esztendőekben évi 170–267 mázsa rongyból körülbelül évi 400 kötés papirost készített az ötfőnyi személyzet, összesen 4004 forint értékben.²⁰⁰ Az eladott 1648 kötés papirosból fogarasi, szebeni és brassói kereskedők 626 kötetet, az enyedi és marosvásárhelyi kollégium 310 kötetet vásárolt meg; a többi egészen apró tételekben kelt el. Mindez jól mutatja, hogy a kercisórai papírnak is egyik fő fogyasztója a havasalföldi és a moldvai piac volt.

A II. József alatti kedvező konjunktúra bátorította fel Teleki Józsefet (1738–1796), hogy 1791-ben egy csehországi mesterral nagy költséggel teljesen újjáépíttesse téglából és kőből a kercisórai papírmalmot. Ekkor szerelték fel az üzemet holländerrel.²⁰¹ Alig készült azonban el az új malom, ismét pangás jelentkezett a papírpiacra. A kercisórai tiszttartó már 1793 tavaszán javasolta az üzem bérbeadását.²⁰² Erre azonban csak 1802-ben került sor, amikor Martin Hochmeister szebeni nyomdász – aki már 1786-ban is foglalkozott ezzel a gondolattal – évi 450 rajnai forintért három esztendőre árendába vette.²⁰³ Őt követte 1805-ben Andreas Kleinkauff szebeni kereskedő, aki legalábbis 1831-ig bérelte a malmot, előbb évi 100, majd 120 aranyért, azaz 5–600 forinttal egyenlő összegért. 1834-ben Stumfol Jánost említik bérlőként. 1843-ban már az Erdélyi Híradóban tették közre az üzem bérleti árverésének hirdetőményeit. Néhány évvel később a kercisórai papírmalom is a közeli Orlát tőkés bérlőinek a kezébe került. Az elavult manufaktúrát Richard és Gustav Kiessling 1851-ben alakította át gépesített papírgyárrá. Már a következő esztendőben hat mester és 120–140 munkás dolgozott a megújult üzemben.²⁰⁴

197 Uo. Missiles: Teleki József – Teleki Lászlóhoz, 1760. szept. 23.

198 Uo. Arca BB. Fasc. XI. nr. 37.

199 Uo. Arca BB. Fasc. III. nr. 61., 64–66., 71.

200 Uo. Jelzetlen iratok (A kercisórai papírmalom 1779–1782. évi számadásai).

201 Uo. Arca BB. Fasc. X. nr. 43., 47–49.; Missiles: Wessenyei Dániel – Teleki Józsefhez, 1789. dec. 4.

202 Uo. Missiles: Málnási László – Teleki Józsefhez, 1793. ápr. 3.

203 Uo. Missiles: Wessenyei Dániel – Teleki Józsefhez, 1786. ápr. 6.; Jelzetlen iratok. 1802. aug. 15.

204 Uo. Jelzetlen iratok. 1829. Vö. *Barbat, A.*: Fabrica de hîrtie i. m. 199.; *Bogdán I.*: Papirpar i. m. 182., 333.

Az üzem leírását, illetve felszerelésének leltárát 1800-ból ismerjük.²⁰⁵

Technikai vezetői közül az alábbiakra vonatkozóan vannak adataink: Andreas Bruckmoser (1732?, 1737–1749, 1754?), Johann Michael Liebert (1763–1766), Michael Konrad (1766–1768), aki kincstári jobbágyból lett a fogarasi üzem mestere, Sindelyes András (1779–1782), Hans Michael Szamet (1791–1793), Johann Rebera (1793–?), a sárkányi származású Michael Gartner, aki a fogarasi malomban sajátította el a mesterséget (1797–1800), Martin Villis (1800–?).²⁰⁶

Vízjegye: a Teleki család címerében lévő kőszáli kecske (pajzsban, de anélkül is) igen változatos, de gyakran primitív kivitelben, a tulajdonos névkezdő betűi és a KERTESORA felirat, valamint olykor a gyártási év.

A kercisórainak valóságos édestestvére volt az oltbogáti papírmalom. Ezt is Bethlen Kata létesítette, mégpedig abból a célból, hogy a kercisórai üzem elvesztése után újból támogathassa papirossal pártfogoltjainak tervezett kiadványait.²⁰⁷ Az újabb papírmalom létesítése a jól kiformált művelődési programnak volt az egyik része, amelynek megvalósítására került Bod Péter is 1743 őszén Bethlen Kata olthévízi udvarába.²⁰⁸ Az eredetileg szintén kisméretű üzem létesítésének időpontjáról maga az alapító értesít Teleki Lászlóhoz 1743. november 1-jén írt levelében: „Hévízi jószágomhoz építettem egy papiros malmot, még augusztusban elkészült. Kevés takaró papirosat csináltak is rajta. Mesteremberem nem lévén, azóta semmi hasznát nem vehettem. Sok költségembe kerülván, hijába való állása káros.”²⁰⁹ Kéri tehát, hogy felső-magyarországi ismeretségei révén, szerezzen neki egy jó papiroscsinálót. Mire azonban Teleki a következő év elején talált mestert, Bethlen Farkas ezredes (1705–1763) már gondoskodott Bécsből szakemberről.²¹⁰ 1751 nyarán az Olt áradása erősen megrongálta a malmot, majd pedig az olthévízi udvar leégésekor megsemmisült az üzem egész nyersanyagkészlete.²¹¹ Bethlen Kata azonban hamarosan talpra állította manufaktúráját, 1754-ben a katonaságtól obsittal kiváltott mestert fogadott hozzá.²¹² Amikor egészsége már meggyengült, 1755-ben 100 aranyért, majd 300 magyar forintért öccsének, Bethlen Far-

205 Uo. Arca BB. Fasc. X. nr. 41.

206 Uo. Arca BB. Fasc. III. nr. 70.; Fasc. X. nr. 41., 43., 46., 51.; Fasc. XI. nr. 37.; Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt., Jelzetlen anyag (Mohai Mózes és Oláh János tisztartó 1737–1753. évi számadásai); *Surdu, B.*: Din istoricul manufacturilor i. m. 876.

207 A könyvek megjelentetésének papirossal való elősegítésére: Felsőcsernátoni Bod Péter Önéletírása. In: A másik magyar haza, 1750–1790. Bev. Jancsó Elemér. (Erdély Öröksége VIII.). Bp. é. n. 40–43.; *Markos András*: Bod Péter és árva Bethlen Kata. Református Szemle 62. (1969) 339–357.; *Uló*: Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei. KvSz 16. (1972) 23–29. A kercisórai, majd pedig az oltbogáti vízjegyű papírok segítségével a kutatók az eddiginél pontosabban tisztázhatják Bethlen Kata irodalom pártoló tevékenységét.

208 *Bod P.*: Önéletírás i. m. 16.

209 Bethlen Kata írásai i. m. 319.

210 Uo. 322.

211 Uo. 155–157.

212 Uo. 403.

kasnak adta bérbé a malmot. Ebből az időből ismeretes az üzem leltára.²¹³ Hihetőleg a sokáig külföldön élt Bethlen Farkas vagy pedig valamelyik későbbi tulajdonosa alakíthatta át az oltbogáti malmot is üzleti vállalkozássá. Történetének részletesebb tisztázásához a Bethlen család különböző levéltárainak áttanulmányozása lenne szükséges. Múltjából előttünk jelenleg csupán annyi ismeretes, hogy 1808-ban újjáépítették, és hogy – vízjegyének tanúsága szerint – 1852-ben még működött, de később leégett.²¹⁴ Nyersanyaggal való ellátását 1811-ben egy Udvarhelyszék tisztségével kötött megállapodás biztosította, de Fogarasban szintén volt az üzemnek rongyszedője.²¹⁵

Vízjegye: a bethleni Bethlen család kígyós címere (pajzsban vagy anélkül), a tulajdonos monogramja és O.BOGATH felirat, illetve a gyártási év száma.²¹⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy mindaddig, amíg a keresdi papírmalom létesítéséről biztos adatok nem kerülnek elő, az állítólagos keresdi vízjegyek szintén oltbogátiaknak tekintendők.²¹⁷ Pusztán a Bethlen címeres vízjegy nem elegendő alap papírmalom feltételezésére Keresden, ahol különben kellő vízierő sem állott rendelkezésre. Az 1791-ben említett datki papírmalmon is nyilvánvalóan a szomszédos Oltbogát üzeme értendő.²¹⁸

Az irodalomban dévainak²¹⁹ is nevezett roskányi papírmalom történeti forrásanyaga meglehetősen teljességben reánk maradt a dévai uradalomnak a Kornis család levéltárában őrzött részében. Ennek alapján megállapítható, hogy az üzemet Haller János gubernátor (1692–1755), a dévai uradalom zálogos birtokosa létesítette 1752 folyamán – bizonyára a bécsi kormányzat propagandájától is ösztönözve. 1752. április 13-án kelt a megállapodás a havasalföldi „muntyán” téglavetőkkal a papírmalomhoz szükséges százezer téglakészítése felől. Ugyanez év szeptember 18-án viszont már a hadseregtől obsittal kiváltott Johann Nikolaus Luth-tal alkudott meg „az roskányi Papiros Malom körül hátra levő belső munkák” elvégzése felől.²²⁰ A következő esztendő első hónapjaiban be is fejeződött az építkezés, és 1753. április 1-jén megindulhatott a termelés.²²¹ Minthogy az első két esztendőben 637 kötés írópapírt készítettek Roskányban, a malom a nagyobb teljesítőképességű magánüzemek közé számíthatott.²²² Ezzel magyarázható az is, hogy 1772-ben Andreas Maurer szebeni papírcsináló évi 2000 forint bért volt hajlandó fizetni a maloméért, és

213 Bethlen cs. küüllővári lt., Fasc. LXVIII. nr. 4–6.

214 Uo. Fasc. LXVIII. nr. 12., 14.; *Barițiu, Gh.*: Papiru-Charteia i. m. 26.

215 Uo. Fasc. LXVIII. nr. 21., 65.

216 E vízjegy több változatát közli *Lukinich Imre*: A betleni Bethlen család története. Bp. é. n. [1927.] 530., 564.

217 Uo. 518., 546., 564.

218 Teleki cs. kendilónai lt., Missiles: Wessenyei Dániel – Teleki Józsefhez, 1791. márc. 17.

219 *Kemény J.*: Die ältesten Papiermühlen i. m. 162. (Vö. a 2. jegyzettel.)

220 Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 107. Fasc. 55. Vö. Magyar erdészeti oklevéltár. II. Szerk. Tagányi Károly. Bp. 1896. 117., 359.

221 [...] Gubernator Urunk Eö Excellenciája számára mostan erigált Papyros Malom [...] – Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 92. Fasc. VIII. nr. 1.

222 Uo. nr. 2.

évi 300 mázsa rongyot szándékozott feldolgozni. Maurer szerelte fel a malmot „Hollandiai Masínával vagyis Rongy Törővel”.²²³ Az üzem teljes felszerelése felől az 1771. és 1786. évi leltár, valamint az 1841. évi bérleti hirdetemény tájékoztat.²²⁴

Maurer kudarccal végződött bérleti kísérlete után, úgy látszik, Hallerék birtoklása idején az uradalom maga végeztette a papírkészítést. Amikor azonban 1825 után a kincstár Haller János leányági örököseitől visszaváltotta a dévai uradalmat, Roskányban is a bérletrendszerre tértek át. 1834-ben Mihalik Károly, 1837-ben pedig Zeyk János bérelte. Az üzem korszerűsítése azonban ezután sem akadt el. 1841-ben a malom már két holländerrel dolgozott. Ezekben 18 nagy és 128 kisebb kés tépte a rongyot. Volt még 12 rongytörő stompja és egy nemeztisztáló gépe.²²⁵ Roskányt elsősorban a domínium jobbágysága, illetve Hunyad vármegye látta el ronggyal, mégpedig 1823–1824-ben akkora bőségben, hogy a malom mindezt fel sem dolgozhatta.²²⁶ Termékeit eleinte a Gubernium és Hunyad vármegye vette át, de a vásárlói között már ekkor ott volt „szebeni kereskedő Petru”, a híres Hagi Constantin Pop cég alapítója, aki bizonyára Havasalfölde felé továbbította a Bánátban szintén szívesen fogadott rosikányi papirost. Miután 1825-ben kijavították, a rosikányi papírmalom megérte az 1848/49. évi forradalmat.

Technikai szakemberei közül a következőket ismerjük: almakeréki Kornert Mihály (1753), Fridrich Daniel Gekhe (1761), Andreas Maurer (1771–1775), Franz Schaffer (1776), Christian Michael Bartos és Johannes Rollmann (1787), Thomas Guth (1806–1809), Samuel Genninger (1821), Michael Rothmann (1825).²²⁷

Vízjegye: kezdetben címerszerű keretben G. M. V. H. monogram, alatta GRAF V. HALLER DEVA felirattal. Előfordul még vízjegyül az alapító Haller János és felesége, Daniel Zsófia címeréből vett oroszlán és hattyú (mindenféle keret vagy pajzs nélkül) és DEVA felirat. A századfordulón már a kétfejű sasos császári címerrel és DEVA felirattal, végül pedig csak a gyártási hely (ROSKÁNY) megnevezésével jelezték az itteni készítményeket.

Egy másik főtisztviselő-nagybirtokos, Bethlen Miklós (1720–1781) udvari kamarai tanácsos, a későbbi kincstartó és felesége, Csáky Kata létesítette a középfalvi papirosmalmot 1760-ban vagy 1761-ben. Mindenesetre 1761 szeptemberében egy határvita kapcsán már létezőként említik a manufaktú-

223 Uo. Fasc. XXVII. nr. 4.

224 Uo. nr. 5., 15.

225 Kolozs vm. lt.-nak egykoron az ENMLT-ban őrzött iratai (6719/1841. sz. kincstartósági irat); *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 214.

226 Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 91. Fasc. C. nr. 10. (A domínium tiszttségének jegyzőkönyvében 123/1823. XII. 8., 47/1824. VII. 1. és 53/1824. VIII. 23. sz. alatt.)

227 Uo. Ladula 92. Fasc. XXVII. nr. 2–4., 14–15.; Ladula 91. Fasc. C. nr. 6. (A domínium tiszttségének jegyzőkönyvében 38/1821. VIII. 4. sz. alatt); Jelzetlen iratok. 57. csomó.; *Surdu, B.*: Din istoricul manufacturilor i. m. 867.; Gubernium lt., 2195/1787.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 214.

rát.²²⁸ A malmot a Nagy-Szamos egyik kanyarából kivezetett csatorna mellé telepítették, a falu határának felső részében levő „inter Resztotz” nevű helyre.²²⁹ E helyet azonban két szempontból is rosszul választották meg. A vizet a Nagy-Szamos medréből a malomárokba terelő gátat olyan helyre építették, ahol nagyobb áradás idején nem állhatott ellent a víz nyomásának. Gyakran megrongálta, sőt el is vitte az ár a gátat, s emiatt a termelés már az első évektől fogva sokszor leállt; egyszer éppen két egész esztendőbe telt a gát újraépítése.²³⁰ Másrésztől viszont 1773-tól fogva a malomárok miatt keveredtek a tulajdonosok végeláthatatlan pereskedésbe a szomszéd birtokosokkal. A gyakori gátszakadások és a szomszédok erőszakoskodásai érthető módon kedvezőtlenül befolyásolták a termelés folyamatosságát és az üzem viszonylag gyors pusztulására vezettek. 1782-ben még készítettek itt, igaz, gyengébb minőségű papirost.²³¹ Amikor azonban Bethlen Róza és Bornemissza Anna Mária között 1795-ben felosztották a birtokot, a téglából készült emeletes épület olyan gyenge állapotban volt, hogy javítás nélkül néhány esztendő múlva összedűlt volna. Felszerelését is az értékelést végző megbízottak csak mint „még haszonvehető Materialek”-at vették számba.²³² Az ekkor készült leírásból és leltárból tudjuk, hogy a malomnak szintén volt holländere és „Papyros materiariat keverő Machinatska”-ja. A pusztuló malom egész anyagát ekkor összesen 775 rajnai forintra értékelték. Az új tulajdonosok – úgy látszik – nem áldoztak e keveset jövedelmező manufaktúra rendbehozatalára és sorsára hagyták. Utolsó hírünk a középfalvi papírmalomról 1818-ból, az özv. Wass Sámuelné Bethlen Róza és a Wass család tagjai közötti perből való. Eszerint a lebontott papírmalom „szarvazattyát” a cegei külső fogadó fedéséhez használták fel.²³³

Technikai szakemberei közül csupán Johannes Kremer-t (1767 előtt) ismerjük.²³⁴ A papírformákat, hihetőleg 1781 után, Franz Schaster kolozsvári papiroscsináló készítette az üzemnek.²³⁵

Vízjegye az alapító Bethlen Miklós és felesége, Csáky Kata egyesített címerét ábrázolja.²³⁶

Az eddigi irodalomban – Kemény nyomán²³⁷ – általánosan elfogadott volt az a vélemény, hogy a görgényszentimrei malmot a kincstár már 1714 előtt helyreállította a hivatalok papírral való ellátása érdekében.²³⁸ Ennek bizonyí-

228 [...] ahol most az Méltóságos Groff Bethlen Miklós Ur eo Excellentiája pappiros molna építetett [...] – Suky cs. lt., Fasc. XXIV. nr. 6.

229 Jósika hitb. lt., Jelzetlen Bornemissza-iratok. 1784. jún. 26.

230 Uo. 1785. évi vallatás a középfalvi határvitával kapcsolatosan.

231 Jósika hitb. lt., Missiles: Csáky Kata – Bakó György sajkókeresztúri tisztartóhoz, 1782. máj. 18.

232 Uo. Jelzetlen Bornemissza-iratok. 1795. júl. 22.

233 Uo. Jelzetlen Bethlen-iratok. 1815–1818.

234 Beszterce v. lt., Ser. II. Fasc. 102 (1767. nov. 12.).

235 Jósika hitb. lt., Jelzetlen Bethlen-iratok. (É. n., nyugta.)

236 A *Lukinichtól* (Bethlen család i. m. 551.) keresdinek mondott vízjegy tehát a középfalvi malom termékeit jelezte.

237 *Kemény J.*: Die ältesten Papiermühlen i. m. 161.

238 *Surdu, B.*: Din istoricul manufacturilor i. m. 863.

tékául a görgényi uradalom 1714. évi urbáriumára szoktak hivatkozni, holott abban semmiféle olyan információ sem található, amelyből a malom meglétére lehetne következtetni.²³⁹ Kemény tehát nyilvánvalóan nem látta ezt az összeírást, hanem adatát a Gubernium 1809. évi kimutatásából vette.²⁴⁰ De nem szerepel a papírmalom az uradalom 1717. évi becsüjében sem.²⁴¹ A kuruc háború utáni általános erdélyi gazdasági helyzet, majd pedig a görgényi uradalomnak 1717-ben Kászoni (Bornemissza) János kancellár javára történt elzalogosítása, illetve a fogarasi papírmalom létesítése eleve kétségessé teszi a kincstár itteni befektetéseit. Mindennél többet mond azonban az a tény, hogy mindeddig nem került elő a 18. század első feléből való egyetlen görgényi vízjegyű papiroslap sem. A 18. századi görgényi papírkészítésnek eddig legkorábbi emléke egy 1757-ben kelt szöveget őrző papiros vízjegye.²⁴² A Bornemissza család részéről való befektetésekre is csupán azután kerülhetett sor Görgényben, miután Mária Terézia 1753-ban Bornemissza János fiát és unokáját szintén biztosította, hogy életükben a kincstár nem fog élni visszaváltási jogával.²⁴³ Feltételezésünk szerint tehát Görgényszentimrén csak 1754–1756 között kezdődhetett újra a papírgyártás – a többi földesúri vállalkozáshoz hasonló indítékok hatására. Első közelebbi adatunk e malomról a felszerelés 1780-ból való leltára.²⁴⁴ A megszo- kottnál valamivel nagyobb méreteire utal, hogy 1806-ban az egész manufaktúrát 17 724 rajnai forintra értékelték, s ebből a gépeket, műszereket, szerszámokat 3085 rajnai forintra becsülték.²⁴⁵ Az üzem későbbi életéből előttünk egyelőre csupán annyi ismeretes, hogy újabb merítőformáit 1809-ben Bécsből szereztek be, és hogy 1825–1828 körül Franz Joseph Hinni, a sztrungári malom tulajdonosa bérelte.²⁴⁶ A papírkészítés Görgényben 1849 után is tovább folyt. Ekkor szerelheték fel a manufaktúrát azzal a kis teljesítőképességű géppel, mely még 1872-ben is dolgozott. A termelés itt 1885-ben szűnt meg végérvényesen.²⁴⁷

Vízjegye a gyártási helyet nevezi meg, előbb GORGENY SZENT IMREH, majd GORGONY formában, olykor a tulajdonos névkezdő betűinek kíséretében.

A sebesvári papírmalom létéről már Kemény József tudósít, de keletkezési és működési idejéről, méreteiről ma sem tudunk semmi közelebbit mondani.²⁴⁸ A Bánffy család különböző levéltárainak aprólékos átkutatásával azonban bizonyára fény fog derülni ennek a manufaktúrának a múltjára is. Minden valószínűség szerint Bánffy György, a későbbi erdélyi gubernátor vagy pedig

239 Bornemissza cs. lt., nr. 3267. Eredetije: ErdFiscLt, Theca I. Fasc. 296. T.

240 Gubernium lt., 2756/1809.

241 Bornemissza cs. lt., nr. 3035.

242 Beszterce v. lt., Ser. II. Fasc. 158 (1757. dec. 26.).

243 Bornemissza cs. lt., nr. 3038.

244 Uo. nr. 3331.

245 Uo. nr. 4466.

246 Torda vm. lt., Pol. 601/1809., 1032/1842.; Stenner vízjegygyűjt. II. 100., 129.

247 *Barițiu, Gh.*: Papiru-Charteia i. m. 27.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 335.

248 *Kemény J.*: Die ältesten Papiermühlen i. m. 162.

Bánffy Farkas kincstartó létesítette 1770 körül. Ugyanis aligha tekinthetők sebesvári termékeknek azok az 1752-től az erdélyi Gubernium által is használt papírok, amelyeken a Bánffy-címer koronából kinövő griffjére emlékeztető címerállat és WAR felirat látható vízjegyként.²⁴⁹ A sebesvári manufaktúra létének előttünk ismeretes első biztos emléke egy 1773-ban kelt oklevél vízjegye.²⁵⁰ 1782-ben viszont a malom mesteréről és legényéről hallunk. A mester ekkor egy hordó bort kapott a konvenciójában megállapított készpénz fizetése helyett, „minthogy pénzt nem kaphatott”.²⁵¹ E malom feltehetően csak nagyon szerény keretek között és megszakításokkal működött. 1809-ben ugyanis nem szerepel a Gubernium által az erdélyi papírmalmokról készített, többször említett kimutatásban. Az 1840-es évek ipari nyilvántartásaiban viszont újra előfordul, mert 1820 és 1844 között az Albrecht család tulajdonában működött.²⁵²

Vízjegye: SEBESVAR felirat, keretbe foglalva. Olykor az ív másik felén IB vagy SB monogram is látható.

Hasonlóképpen jelentéktelenebb vállalkozás lehet Kemény Simon disznajóinak is nevezett magyarói papírmalma. A Gubernium 1809-ben készült kimutatása szerint ezt a manufaktúrát Köpeczi Sándor létesítette 1789-ben, tehát még a jozefinista papírkonjunktúra idején.²⁵³ Egyelőre nem volt tisztázható, hogy a Köpeczi-féle malom azonos-e az 1791 óta emlegetett Kemény-féle magyarói üzemmel, vagy pedig az előbbi hamarosan elpusztult, s ez utóbbi teljesen új létesítmény. Ez utóbbi eset látszik valószínűbbnek. Eddig csak a Kemény-féle malomra vonatkozóan sikerült néhány töredékes adatot feltárni.

Ezek szerint Kemény Simon 1791. február első napjaiban a görgényi papiroscsináló mesterrel jelöltette ki építendő manufaktúrája helyét Magyaró és Disznajó község között, de már ez utóbbinak a határában, a Maros mellett.²⁵⁴ Ez az üzem is a vécsi uradalom tervezett korszerűsítése során jött létre. Kemény Simon ugyanis salétromfőzéssel, hamuzsír-huta és üvegcsúr létesítésével igyekezett erdőbirtokát jövedelmezőbbé tenni. Kellő szakértelem, üzleti érzék és mozgékonyág hiányában azonban ez a földesúr is áldozatul esett a különféle vállalkozók csalafintaságainak.²⁵⁵ Üzemeit e vállalkozók kellő hozzáértés nélkül építették fel, s ezért azok nem bizonyultak jövedelmezőnek, sőt rövidesen meg is buktak. Ez történt magyarói papírmalmával is. A malom építése 1792 végén kezdődhetett és a következő esztendő szeptemberére nagyjából elkészült.²⁵⁶ Ok-

249 Pl. Beszterce v. lt., Ser. II. Fasc. 358. nr. 5.; Kolozsvár v. lt., Fasc. V. nr. 523.

250 Teleki cs. kendilónai lt., Jelzetlen iratok (Bogdán József által 1773. máj. 24-én, Kendilónán kiállított irat).

251 Bánffy nemz. lt., Fasc. 37. nr. 18.

252 *Kövári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221.; *Johann Hintz*: Stand der Privat-Industrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen. VerArch 2. (1846) 445. – Albrecht Ferenc (Bp.) levélbeli közlése.

253 Gubernium lt., 2756/1809.

254 Kemény cs. csombordi lt., Fasc. XXXIII. nr. 1174.

255 *Jakó Zsigmond*: A magyarpataki és kalini hamuzsír-huta története. Buk. 1956.

256 Kemény cs. csombordi lt., Missiles: Szaniszló István – Kemény Simonhoz, 1793. febr. 14. és 27.; Kakasi M. – Kemény Simonhoz, 1793. szept. 5.

tóber elején már szerették volna megkezdeni a termelést, de még nem készült el a „szivárványos kút”, amelyből a kellő fehérségű papiros készítéséhez nélkülözhetetlen tiszta vizet nyerhetik akkor is, amikor az eső következtében zavarossá válik a Maros.²⁵⁷ A mester ekkor már Borgóprundról legényt is fogadott.²⁵⁸ Megállapodtak egy örmény kereskedővel, akinek Csík- és Gyergyószékben gyűjtött ronggyal és kecskelábbal kellett ellátnia az üzemet.²⁵⁹ A munka azonban a manufaktúrában rendetlenül folyt, a készített papírok között sok volt az eladhatatlan „rongyos”, a nyersanyaggal való ellátás szintén akadozott. Az évenként feldolgozni szándékozott 300 mázsa rongyot össze sem tudták gyűjteni.²⁶⁰ Jó mestereket sem sikerült találniok. A külföldi papírcsináló „sem tudta minden mesterségit”.²⁶¹ A sok próbálkozás és balkezes kísérletezés nyomán 1797-re már a tulajdonos is belátta, hogy a papírmalom nem jövedelmező vállalkozás. Hihetőleg ekkor vagy a következő évek valamelyikében be is szüntette az üzem termelését. A napóleoni zárlattal kapcsolatos konjunktúra idején azonban, talán éppen a Bolyai Farkassal Göttingában tanult ifj. Kemény Simon szorgalmazására, 1809-ben újrabeépítették a magyarói papírmalmot.²⁶² Ez az új üzem a többször említett guberniumi jelentés összeállításának idején még nem kezdte meg a termelést.²⁶³ Keményeknek azonban ez az újabb vállalkozása sem bizonyult az elsónél szerencsésebbnek. Hihetőleg rövidesen áldozatul esett az 1811. évi devalvációt követő pangásnak. 1812-ben még említik bérlőjét, Volter Mártont.

Az üzem technikai szakemberei közül Hans Michael Szamet (1793–1794) és Andreas Miller (1794–1796) mester nevét ismerjük.²⁶⁴ Vízjegye a tulajdonos címere alatt K. N. S. T. R. monogram és MAGYARÓ felirat.

A Székelyföld – birtokosainak szerényebb lehetőségei következtében – feltűnő késedelemmel akkor kapcsolódott be a manufaktúraszerű papírkészítésbe, amikor már a gépi papírgyártásé volt a jövő. Önállósulni igyekvő brassói papírkészítő mesterek próbálkoztak Csíkban és Háromszéken malmok létesítésével. Hihetőleg főként a termelés fokozásában érdekelt brassói kereskedőktől kölcsönzött pénzzel. Ennek is része lehetett abban, hogy e tőkeszegény vállalkozások valósággal kiegészítő üzemeivé váltak a brassóinak, és az ottani papírkereskedők érdekeltségében működtek. Az irodalom szerint a Székelyföldön 1840 körül Csíkszentmártonban, Csíkszentkirályon és a háromszéki Gelencén folyt papírkészítés.²⁶⁵ Kővárynak az az értesülése,²⁶⁶ hogy

257 Uo. Kemény Simon – Szaniszló Istvánhoz, 1793. okt. 10.; Fasc. XXXIII. nr. 1174.

258 Uo. Kakasi M. – Kemény Simonhoz, 1793. szept. 5.

259 Uo. Szaniszló István – Kemény Simonhoz, 1793. ápr. 17.

260 Uo. Kemény Simon – Intze Istvánhoz, 1796. márc. 10.

261 Uo. Horváth Dániel – Kemény Simonhoz, 1796. dec. 7.

262 Torda vm. lt., Pol. 601/1809.; *Cselényi Béla*: Bolyai János élete. In: Bolyai János élete és műve. Buk. 1953. 24–25.

263 Gubernium lt., 2756/1809.

264 Kemény cs. csombordi lt., Fasc. XXXIII. nr. 1174., 1190.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 193.

265 *Benkő Károly*: Csik, Gyergyó és Kászon leírások. Kvár 1853. 44.; *Székely Zoltán – Kovács Dénes*: A csíkszentkirályi ezüst kincsek. Csikszereida, 1955. 3. (a malom helyének meghatározásához).

266 *Kővári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221.

Csíkszeredán is működött volna papirosmalom, Pál-Antal Sándor gondos kutatásai óta nyugodtan tévesnek minősíthető és figyelmen kívül hagyható.²⁶⁷

A székelyföldi három malom közül a két csíkinek a történetét ma már részleteiben is ismerjük.²⁶⁸ A gelencei üzem létesülését és működését hihetőleg ezek mintájára kell elképzelnünk. A csíkszentmártoni papírmalom építésére 1831 tavaszán két brassói vállalkozó, Georg Steckbauer és Johann Ulein kötött egyezséget ottani székely kisbirtokosokkal. A termelés a következő esztendőben indult meg előbb csak Székely Márton segédével, majd rövidesen 10–12 munkással. Az Olt partjára telepített csíkszentkirályi üzemet Steckbauer 1835–1836-ban alakította ki Simon Antal nyugalmazott kapitány 35 évre bérbe vett lisztelőmalmából. Erre azért volt szüksége, mert a csíkszentmártoni malom patakja nyári szárazság idején annyira elapadt, hogy a termelés folyamatosságát nem biztosíthatta. Az itt dolgozott szakmunkások közül 1842-ből Kaiser Márton és Vincze József, 1845-ből pedig Pozsonyi Ignác nevét ismerjük. Az egymáshoz közeli két papírmalom együttes üzemeltetése valóban kedvező, új lehetőséget nyitott a csíki papírkészítés előtt. Ez a fellendülés azonban hamarosan megszűnt Steckbauer 1841-ben bekövetkezett halálával. Az adósságokba merült özvegy, Czimbos Anna, már 1842-ben kénytelen volt a szentkirályi malmot bérbe adni Anton Erdt és Georg Hicker görgényi papírcsinálóknak. 1845-ben a szentmártoni „fabriká”-tól is meg kellett az özvegynek válnia. Ezt Illyés Tódor mester vette bérbe. 1846-ban az özvegy fiai, Wilhelm és Josef Steckbauer, megtámadták anyjuk döntését, saját kezelésükbe vették a szentmártoni üzemet, és Illyést a szentkirályi malom bérletével kárpótolták. A tulajdonosok és bérlők pereskedései és állandó pénzzavara következtében mindkét malom termelése fokozatosan lehanyaglott, mind minőségi, mind pedig mennyiségi tekintetben. A két csíki üzem ugyan még 1868-ban is működött, de ekkor már csak csomagoló és itatóspapírt készített és írópapírt már régen nem gyártott.

Írópapírjaikat a csíki mesterek a készítési hely és év CSIK SZENT MÁRTON és SZT KIRÁLY formában való megnevezésével jelölték. Ilyen vízjegyek egyelőre az 1847-ig terjedő időszakból ismeretesek.²⁶⁹

A Gelencén ugyanebben az időszakban létesített papírmalomról ez ideig csupán annyit állapíthattunk meg, hogy 1842–1847 között bizonyosan működött, és az ismert brassói nagykereskedő, Radu Orghidan számára készített papírost.²⁷⁰

Az eddig ismertetett magánvállalkozásoktól minden tekintetben különbözik a frecki papírmalom. Ez ugyanis az első tőkés vállalkozás az erdélyi papíriparban. Történetének feltárásához a Szebeni Állami Levéltár rendsze-

267 *Alexandru Pál-Antal*: Date referitoare la istoricul morilor de hirtie din Ciuc. In: Studii și materiale. II. Tîrgu-Mureș 1967.

268 Uo. 1–10.

269 Uo. 19–29. (hasonmások).

270 *Kővári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221.; *Kemény J.*: Die ältesten Papiermühlen i. m. 162.; *Barbat, A.*: Fabrica de hirtie i. m. 200.; A tulajdonos nevét feltüntető vízjegye 1842-ből: Stenrer vízjegygyűjt. II. 199.

res átvizsgálása volna szükséges. A 19. század negyvenes éveiben egy gépi erővel működő, jól felszerelt malom létesítése – éppen a közeli orláti példa nyomán – kifizetődő befektetésnek látszott. Ezért 1839-ben Ludwig von Schuler szebeni polgár Goerikkal, a szebeni papírcsináló mesterrel társulva egy ilyen korszerű malomban kívánta kamatoztatni tőkéit. Amikor azonban a frecki határban vásárolt telken Schuler elkezdte az építkezést, Szeben város, Báthory 1573. évi kiváltságlevelére hivatkozva, csírájában igyekezett megfojtani a konkurens manufaktúrát.²⁷¹ A jogvita azonban Schulerék javára dőlt el, a malom felépült, és rövid idő múlva évi tízezer kötésnyi termelésével a feudális Erdély egyik legnagyobb papírmanufaktúrájává nőtte ki magát, mely készítményeinek finomságával is kiemelkedett a többi közül.²⁷²

Vízjegye a papírcsináló névkezdő betűit (S. G.) és a készítés helyét (FRECK) tüntette fel.

AZ ERDÉLYI PAPÍRMALMOK TERMELÉSI ÉS ÉRTÉKESÍTÉSI VISZONYAI A 18–19. SZÁZADBAN

Az erdélyi papírtörténetnek a 18. század az első korszaka, melyből már az apróbb részletek tisztázásához is elegendő bőségben rendelkezünk adatokkal. Ez teszi lehetővé, hogy – bár a kellő előtanulmányok egyelőre még hiányoznak²⁷³ – fentebbi kutatásaink alapján már most rámutassunk néhány olyan sajátosságra, amelyek e korban összefoglalóan jellemezték az itteni papírgyártást.

Mindenekelőtt az eddigi feltételezésekkel szemben megállapítható,²⁷⁴ hogy a késő feudalizmus időszakában Erdélyben a racionalizálásra törekvő nagybirtokos főhivatalnokok és a különböző közületek kísérleteztek a papírgyártás felvirágoztatásával – akárcsak a Habsburg Monarchia egyéb területein.²⁷⁵ Kifejezetten állami vállalkozásnak egyedül csupán a fogarasi papírmalom tekinthető, azonban ez is csak a Szász Universitasnak való elzálogosítása (1765) előtti néhány évtizedben. 1825 után viszont a roskányi malom került át a kincstár tulajdonába. A nagybirtokosok naiv és szakszerűtlen buzgólkodása láttán még szembetűnőbb az erdélyi polgárság tartózkodása a bécsi kormányzat részéről is szorgalmazott papírmanufaktúrákba való befektetésektől. A gazdasági életben járatos, módos polgárok a kereskedelem révén nagyobb

271 Szeben v. lt., U. 2. 79. fol. 1–2.

272 *Kövári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221.

273 Mintaszerű üzemmonográfia, sok hasznosítható párhuzammal: *Bogdán István*: A lékai (háromi) papírmalom a XVIII. században. TSzle 3. (1960) 46–93.

274 *Surdu, B.*: Din istoricul manufacturilor i. m. 860–861.

275 *Thiel, V.*: Papiererzeugung i. m. 81–90.

haszonra tehetek szert, mint a sok fáradsággal és kockázattal egybekötött papíriparban. Ezért kellett például Szebenben és Szászsebesen magának a városnak létesítenie a papírmalmot. A papíriparban érdekelt szakértő, de kispénzű polgári elemek arra törekedtek, hogy mások vállalják az üzem létesítésének és fenntartásának költségeit, ők pedig bérlőkként maguknak biztosíthassák a vállalkozás hasznának nagyobbik részét. A polgári (kereskedelmi) tőke csak a 19. század közepe táján kezdett közvetlen érdekeltséget vállalni az erdélyi papíriparban (például Freck), akkor, amikor a gazdasági-társadalmi fejlődés már lehetőséget nyújtott arra, hogy itt is kapitalista módszerekkel dolgozó gépesített papírtermelés indulhasson meg.

A 18. századi és 19. század eleji erdélyi papírmalmokat tehát nagyon szerény méretű vállalkozásoknak kell minősítenünk. Felszerelésük, termelésük mennyisége, vagy akár a bennük dolgozó munkások száma egyaránt azt mutatja, hogy a papírkészítés Erdélyben ekkor is a hagyományos módszerekkel és a 16–17. századra jellemző apró műhelyekben folyt. Az európai papírgyártás modernizálása szempontjából nagy jelentőségű rongytépő szerkezet (holländer) a feltalálása (1673) után körülbelül egy évszázad múlva, a bécsi kormányzat előírásai és a külföldi mesterek fáradozásai nyomán, az erdélyi malmokban szintén elterjedt. A gépesítés azonban egyéb vonatkozásban nem haladt előbbre egészen a 19. század közepéig.²⁷⁶ Freck, Orlát és részben Roskány gépekben viszonylag gazdagabb felszerelése még a 19. század közepén is kivételesnek számított az erdélyi papíriparban.

A malmok zöme nem készített többet évi 200–300 kötés papirosnál, és például a kercisórai első manufaktúra még száz kötést sem állított elő évente. Csak a korszak utolsó évtizedében érte el a legfejlettebb üzemek (Roskány, Orlát, Freck, Brassó) termelése az évi néhány ezer kötést. A legtöbb malom termelése azonban ekkor is évi ezer kötésre becsülhető.²⁷⁷

Ez természetszerűen következett abból, hogy a papírmalomban általában egy mester, két-három legény és ugyanennyi kisegítő dolgozott. A mesterek és legények nagy többsége – a 18. század derekán – külföldi német volt, bár akadtak köztük jobbára a szász lakosság köréből származó helybeliek is. A birtokosok a század közepén még a leszerelő katonák közül is igyekeztek jó német iparosokat szerezni maguknak. Amint láttuk, így járt el Bethlen Kata vagy Haller János is. A földesurak arra törekedtek, hogy az igényes és független külföldi mesterek helyett a szakértő munkaerőt is saját jobbágyaik közül szerezzék meg. Egyenesen kötelezték a mestert vagy a bérlőt, hogy a malomban foglalkoztasson egy-két jobbágygyermeket, és ezeket tanítsa meg a papírcsinálásra.²⁷⁸

276 Vö. *Bogdán István*: Papíripari találmányok. Papír- és Nyomdatechnika 8. (1956: 4. sz.) 125–129.

277 *Kövári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221.

278 Kercisórán: „[...] Két legénykét tartozik bé venni tőlem, akik segítségül lesznek a Papiros Malomban [...]” – Teleki cs. kendilónai lt., Arca BB. Fasc. XI. nr. 37.; Disznajón a mester „egy melléje adandó hetessel és egy inassal, kit a mesterségre jól megtanítani köteles leszen.” – Kemény cs. csombordi lt., Fasc. XXXIII. nr. 1190.; Roskányon a papírcsináló: „legényeit és

Ennek köszönhető, hogy a századfordulón már nem ritka a papiroskészítéshez értő erdélyi származású mester és legény sem. A külföldről bevándorolt papírcsinálók között is akadt nem egy gyengén képzett ember, akiket már a helyiek felülmúltak.²⁷⁹ A 19. század húszas-harmincas éveire aztán a helyiek kerülhettek többségbe a papíripari dolgozók minden kategóriájában. A papírok minőségéből és a vízjegyek otrombaságából, valamint a papírkészítőknek a hatóságok kérdéseire adott szakvéleményeiből megállapítható azonban, hogy a mesterségbeli tudás általában nem állott magas fokon az erdélyi papíriparban. Rosszul megépített malmok (Magyaró, Középfalva), hibásan szerkesztett holländerek (Kercisóra) jelzik, hogy a kalandor típusú emberek sem hiányoztak e mesterek közül, akik alaposan kihasználták az erdélyi feudalizmusnak a technikai és ipari kérdésekben való tájékozatlanságát.²⁸⁰

A papírmalmok alkalmazottai készpénzfizetést és természetbeni járandóságot kaptak. A mesterek készpénzfizetése havi 12–15 rajnai forint, a legényeké pedig 6 rajnai forint körül mozgott.²⁸¹ A malomhoz beosztott jobbágyok szintén kaptak fizetést, vagy a tulajdonostól, vagy pedig a bérlőtől.²⁸² Például Kercisórán 1771-ben az árendátor havi 4 rajnai forint fizetést adott „az papiros tsináló legénynek, a ki ő Excellenciája Teleki László jobbágya”.²⁸³ Az 1779–1782. évi kercisórai számadások azt mutatják, hogy a személyzet készpénzfizetése jelentette a legsúlyosabb tételt a papírmalmok költségvetésében. Wessenyei Dániel kercisórai udvarbíró meg is magyarázta, hogy az állandó pénzzavarokkal küzdő feudális nagybirtok miért nem tartja saját kezelésében a papírmalmokat: „Megvallom Nagyságodnak – írja földesurához 1779-ben –, most nagyobb terhet nem tartok magamon, mint ezen Pappiros Malmot; nevezetesen azért, hogy ami kevés pénz gyűl kezemhez, ide kell költenem, innet pedig nem kaphatok pénzt a papirosból.”²⁸⁴ A forgótőke hiánya magyarázza az olyan megoldásokat is, hogy a mesternek nem adnak fizetést, hanem csak természetbeni járandóságokat és a készített papír felét. Olykor az uradalom a beszolgáltatott kész papirosért fizet kötéseként egy-egy német forintot, és ebből él a mester.²⁸⁵

---

inasait minden igyekezettel megtaníttya, semmit előttük a mesterségből el nem titkolván.” – Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 92. Fasc. XVII. nr. 3.

279 Kemény cs. csombordi lt., Missiles: Horváth Dániel – Kemény Simonhoz, 1796. dec. 17.

280 Teleki cs. kendilónai lt., Missiles: Wessenyei Dániel – Teleki Józsefhez, 1792. aug. 9.; *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 58.; *Jakó Zs.*: Hamuzsír-huta i. m. 39.

281 Teleki cs. kendilónai lt., Arca BB. Fasc. X. nr. 43.; Fasc. XI. nr. 37.; Kemény cs. csombordi lt., Fasc. XXXIII. nr. 1190 (1794.); Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Jelzetlen iratok. 57. csomó (a roskányi papírmalom személyzetének konvenciólevelei); *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 113–118.

282 Kercisórán: „Vagyon a Papiros tsináló Mester keze alatt egy Jobbágy ficzkó, az ki is már az Inas esztendői ki töltvén, most már fizetésecskéje jár, annak, amire érdemes is lészen, fizetése jobbítassék [...]” a bérlő által. – Teleki cs. kendilónai lt., Arca BB. Fasc. III. nr. 61.

283 Uo. Arca BB. Fasc. III. nr. 71.

284 Uo. Missiles: Wessenyei Dániel – Teleki Józsefhez, 1779. dec. 9.

285 Uo. Arca BB. Fasc. III. nr. 70.; Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt., Jelzetlen iratok (Özv. Teleki Józsefnél való egyezség iratai). A papíripari dolgozók helyzetére vonatkozóan: *Bogdán*

A termelés fokozásának a felszerelés elavultsága, a szakismeretek alacsony színvonala mellett másik akadály – akárcsak külföldön²⁸⁶ – az volt, hogy csak kivételes esetekben sikerült a malmokat kellő mennyiségű és finomabb minőségű nyersanyaggal ellátni. Az itt szokásos eljárás mellett ugyanis minden három kötés papiroshoz egy mázsa rongy volt szükséges.²⁸⁷ A roskányi malom árendátora, Andreas Maurer 1775-ben azért bukott bele bérletébe, mert a dévai uradalom képtelen volt leszállítani az évenként szükséges 300 mázsa rongyot – annak ellenére, hogy jobbágyságot valóságos kényszerítette elhasznált ruhaneműik beszolgáltatására.²⁸⁸ A ronggyújtás általában a malom tulajdonosának volt a kötelessége, s a bérlő a beszállított mennyiséget fizette ki mázsánkénti 1–1,40 magyar forinttal.²⁸⁹ Az udvarbírók viszont a begyűjtést többnyire patriarchális szervezettséggel és rendetlenül végezték. Például Kercisórán 1740-ben azt a rongyot dolgozták fel, amit bevittek a malomba eladni.²⁹⁰ Később azonban három-négy jobbágy szekerevel járta a vidéket és a ronggyújtással egyidejűleg a falvak papírszükségletét is ellátta, saját hasznára kereskedve a malom készítményeivel.²⁹¹ Ezeknél 4-5 hétbe is beletellett, amíg egy mázsa rongyot összeszedtek. A magyarói papírmalomban viszont úgy szereztek a nyersanyagot, hogy az uradalom szekerei gyümölcscsel, böjt-időben pedig aszalványokkal járták a mezősegi falvakat, és ezekkel fizettek a beszolgáltatott rongyért.²⁹² Minthogy ezekkel a módszerekkel nem lehetett az üzemek rendszeres nyersanyagellátását biztosítani, a 18. század vége felé szokásba jött, hogy kereskedőkkel szerződést kötöttek bizonyos mennyiségű rongy gyűjtésére. Például Kercisórát 1782 körül éveken át Vásárhelyi Péter és Iancu Bănăţean fogarasi kereskedő látta el ronggyal.²⁹³

A papírmalmok nyersanyagellátását kedvezően befolyásolta a hivatalok növekvő papirosfogyasztása. Miután a Gubernium részéről 1772-ben,

István: Papírkészítő mesterek és legények a 18. században. Papír- és Nyomdatechnika 8. (1956: 6. sz.) 189–196.; Uő: Régi magyar mesterségek. Bp. 1973. 7–14.

286 *Thiel, V.: Papierzeugung i. m. 73., 90.; Bogdán I.: Papíripar i. m. 231–233.*

287 Kemény cs. csombordi lt., Fasc. XXXIII. nr. 1174.; A ronggyújtásra általában I. *Bogdán I.: Papíripar i. m. 231–233.*

288 Még a Lápos melléki Haller-birtokok jobbágysai is panaszkodtak az erőszakos ronggyújtás miatt: „[...] minekutánna a papiros malom el árendáltatott, a rongy szedésre az árendátortól keményen kéntelenítettnek és aztat drága pénzel fizetni kényszerítettnek [...]” (1773). A dévai uradalom jobbágysainak panaszaiából: „[...] A roskányi Pappiros Malomhoz rongyoknak adására Gornnyikok által ugy annyira kinszerítettünk, hogy fél viseltes ingeinket is oda kellek adnunk [...]” (1779). – Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 75. Fasc. VIII. nr. 127.

289 Bethlen Kata írásai i. m. 157.

290 [...] az rongyot bajosab szerezni, mint az Papirosat meg készíteni, mostani időben senki sem hoz eladó rongyat [...] – Teleki cs. kendilónai lt., Missiles: Mohai Mózes – Teleki Ádámhoz, 1740. jan. 15.

291 A kercisórai malom 1779–1782. évi számadásaiban ilyen tételek is olvashatók: „Rongyszedő Szpatarnak adtam el 2 kötés irni való 1-ső rendü papirost [...]”; „Adtam el Rongy Szedőknek [...]” – Uo. Jelzetlen iratok.

292 Kemény cs. csombordi lt., Missiles: Kemény Simon – Intze Istvánhoz, 1796. márc. 10.

293 Teleki cs. kendilónai lt., Jelzetlen iratok (A kercisórai papírmalom 1779–1782. évi számadásai).

illetve 1799-ben az írószerekre engedélyezett összegből a törvényhatóságok a századfordulón innen már nem fedezhették papírszükségletüket, papír ellenében ronggyűjtést vállaltak a legközelebbi papírmalom javára. A közigazgatási apparátus segítségével begyűjtött rongy ellenében kapott papírból nemcsak a törvényhatóságok hivatalai, hanem azok a falvak is részesültek, amelyek a rájuk kivetett rongymennyiséget beszolgáltatták. Bár a Gubernium eleinte tilalmazta, hogy a törvényhatóságok ronggyűjtéssel foglalkozzanak, mégis így látta el magát papirossal már 1808 előttől fogva Kolozs vármegye Kolozsmonostorról, 1813-tól kezdve Udvarhelyszék Oltbogátról, Hunyad vármegye Roskányból stb. Ez a mindkét fél számára előnyös megoldás 1818 körül már Erdély-szerte annyira általános lehetett, hogy ekkor maga a Gubernium is utasította a törvényhatóságokat, hogy a papírellátásuk fedezésére a falvaikkal gyűjtessenek rongyot. Miután 1844-ben a Gubernium újból eltiltotta ezt a patriarchális gyakorlatot, a papírmalmok nyersanyagellátását végleg a vándorkereskedők vették át.²⁹⁴ Minthogy egy-egy törvényhatóság évi papírszükséglete a 19. század elején 50–70 kötés körül mozgott, a begyűjtött 50–70 mázsa rongyért kapott 25–35 kötés papirossal a szükséges mennyiség felét biztosíthatta magának.

Az egyes papírmalmok és törvényhatóságok között évtizedeken át fennálló együttműködés felől a kolozsmonostori manufaktúra és Kolozs vármegye 1836. évi megállapodásából tájékozódhatunk.²⁹⁵ Ennek értelmében Kolozs vármegye kötelezte magát, hogy mezősegi hat járásában a szolgabírák útján a falusi bírakkal 70 mázsa kimosott és megszáritott, jobb minőségű rongyot gyűjtet kizárólag a kolozsmonostori papírmalom részére. Az üzem minden két mázsa rongy után egy kötés jó írópapirost köteles a megye levéltárába beszolgáltatni. Ezekkel a megoldásokkal és a beváltási ár emelésével sikerült a 19. század húszas éveire a papírmalmok rongyellátását megoldani. Például 1823 körül Hunyad vármegye már annyi rongyot gyűjtetett a rosikányi malom számára, hogy az mindet fel sem tudta dolgozni, hanem a felesleget el kellett adnia a nagyobb teljesítőképességű orlái üzemnek.²⁹⁶

Az erdélyi papírmalmok nyersanyagellátását nagymértékben megkönnyítette, hogy az örökös tartományok papírkészítőinek a monarchia e távoli részéből nem volt érdemes kiszállítani az egyébként is többnyire kenderből

294 A Gubernium tiltja, illetve szorgalmazza a törvényhatóságok ronggyűjtését: Torda vm. lt., Pol. 78/1808.; Udvarhelyszék lt., Pol. 542/1818. (3610/1818. gub. sz.), 760/1844. (2850/1844. gub. sz.); A törvényhatóságok és a papírmalmok együttműködésére: Torda vm. lt., Pol. 78/1808., 436. és 1303/1834.; Udvarhelyszék lt., Pol. 763. és 139/1813., 139. és 284/1832., 266/1833., 176/1834., 341/1843.; Bethlen cs. kükküllővári lt., Fasc. LXVIII. nr. 21.; Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 91. Fasc. C. nr. 12. (A dominium tisztségének jegyzőkönyvében 123/1823. XII. 8. sz. alatt); *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 234.

295 Kolozsmonostori urad. lt., nr. 241. Az üzem kikötötte: „A rongyokban négy nyüstös, fekete, durva, festett, vagy posztóval és szőrrel elegyített rongyok ne légyenek [...]”

296 Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 91. Fasc. C. nr. 12. (A dominium tisztségének jegyzőkönyvében 123/1823. XII. 8. sz. alatt). A rongy mázsáját ekkor 3 rajnai forinttal fizették.

készült itteni durva rongyot.²⁹⁷ Tehát nem az itteni papíripar tényleges szükségleteiből, hanem a rohamosan fejlődő és nyersanyaghiánnyal küzdő külföldi papírgyártás igényeiből fakadt Fridvalszky János (1730–1784) professzor találmánya a gyékénynek papíripari alapanyagként való hasznosítására.²⁹⁸ A kolozsvári jezsuita természettudós gyékénypapírjának 1771-ben a szebeni papírmalom mesterével kiviteleztetett és a Guberniumhoz, valamint a bécsi udvari hatóságokhoz felküldött mintái ma is láthatók. Minőségük gyengébb a korszak átlagos fogalmazási papírjainál, de sokkal jobb a csomagolópapírokénál. A társadalmi elvárás hiányában azonban Fridvalszky nem folytatta kísérleteit, nem tökéletesítette találmányát, s ezért felfedezése érdekes epizód maradt csupán a papír erdélyi történetében.

A rongyon kívül még timsó, faggyú és mindenekelőtt kecske- vagy juhláb volt szükséges a papírkészítéshez. Roskányon 1771-ben 300 mázsa rongyra 1–1 mázsa timsót és faggyút, valamint 100 köből kecskelábat számítottak.²⁹⁹ Ez utóbbi köblét 48–60, illetve vékáját 15 dénárért vásárolták.³⁰⁰ Ezekből a lábakból készítették az enyvet; a lábakból kifőtt zsírt pedig a gerendelyek csapjainak kenésére és gyertyapótléklul világításra használták.³⁰¹

A korszak nagyobbik részében a nyersanyag beszerzéséhez hasonló patriarchális módon történt a kész papír értékesítése is. A vevők egy része közvetlenül a malomból, illetve a földesúri udvarból szerezte be a neki szükséges kis papírmennyiségeket.³⁰² Fejlettebb formája volt az értékesítésnek a nagyvásárok idején való árusítás. Voltak a malmoknak állandó bizományosai is egyes városokban. Például a kercisórai malom papírjait 1780 körül Marosvásárhelyen Vladár gyógyszerész árulta. Biztosabb módja volt az értékesítésnek állandó üzleti kapcsolat kiépítése valamelyik nyomdával, kollégiummal, hivattal vagy kereskedővel. Ezek ugyanis egyszerre nagyobb mennyiséget vettek át, részint készpénzfizetéssel, részint pedig bizományként. Minthogy Moldva, s főként Havasalfölde jórészt Erdélyből fedezte papírszükségletét, különösen fontos szerepet játszottak az erdélyi papírtermelés értékesítésében a közvetítést lebonyolító román és görög kereskedők.

Kercisóra, Brassó, Fogaras, Orlát, Szeben készítményeinek jelentős részét brassói, fogarasi és szebeni román és görög kereskedők vásárolták fel, nyilvánvalóan a Kárpátokon túli értékesítés céljaira. A Kárpátokon túl, de a Balkánon is bizonyára jól kifizetődött a papírral való kereskedés. Ez kész-

297 *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 231–233.

298 Uo. 228.

299 Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 92. Fasc. XXVII. nr. 4.

300 Teleki cs. kendilónai lt., Jelzetlen iratok (A kercisórai papírmalom 1779–1782. évi számadásai); Bethlen Kata írásai i. m. 157.

301 Teleki cs. kendilónai lt., Arca BB. Fasc. X. nr. 44.; Bethlen Kata írásai i. m. 157.; Vö. *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 236.

302 A Gubernium utasítja a törvényhatóságokat, hogy a legközelebbi papírmalomból közvetlenül szerezze be papírszükségletüket: Udvarhelyszék lt., Pol. 2388/1787.; Torda vm. lt., Pol. 1311/1804. Vö. *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 296–301.

tethette a kereskedőket arra, hogy bérbe is vegyenek papírmalmokat (Kercisóra, Kolozsmonostor), és így a piac igényeinek megfelelően növelhessék az eladásra kerülő papírmennyiségeket. Például 1842–1845 között Nikolaus Erdt, „aki Pappiros eladása véget Moldva országba szokott járni”, bérelte a görgényi üzemet. Amikor pedig saját készítményeivel már nem elégíthette ki a Kárpátokon túli keresletet, Brassóból és Sztrungárról is vásárolt papirost Bukarestben való eladás végett.³⁰³

Jóllehet a belföldi papírfogyasztás állandóan növekedett, a papírkereskedelem a 18. század folyamán nem volt mentes válságoktól sem. Mindez erősen befolyásolta a papírmanufaktúrák jövedelmezőségét. A kereslet alakulását figyelve megállapítható, hogy a 18. század első felében a belföldi termelés jelentéktelensége következtében nagy volt a papírhiány.³⁰⁴ A kercisórai malom számadásainak bizonyosága szerint viszont Mária Terézia uralmának vége felé „a papiros rosszul költ, meg oltsón is”.³⁰⁵ Ez az az idő, amikor még mélyen a szokásos bér alatt sem kérte senki sem árendában a papírmalmokat.³⁰⁶ A jozefinista bürokrácia rendkívüli papírigénye nyomán azonban rövidesen ezután nagy konjunktúra kezdődött az erdélyi papíriparban. 1785-ben már így ír Málnási László Teleki Józsefnek a kercisórai malomról: „A Pappiros jó áron kel; ha három-négy annyi volna, az is folyvást elkelne; nem szükség most innen Brassóba, Vásárhelyre, Enyedre és több egyéb helyekre vecturaztatni a papirossat, ide helybe jönnek érette. A sok Conscriptio és a mostani Regiminis forma okozta, hihető, a pappirosnak megszűkülését.”³⁰⁷ 1788-ban Kolozsvárra is Kercisóráról és Orlátról hozatnak íróanyagot, „mert ottan a Papiros szörnyű drága”.³⁰⁸ A kereslet fokozódását a papírmalmok az árak állandó emelésével igyekeztek kihasználni. Például 1788-ban a kercisórai tisztartó a Szebenbe hozott 12 kötés írópapírt „kötéséért 4 Rft-nél többet nem ígervén a Görögök (ezek szokták volt eddig is megvenni) visszavitte, azt mondván, hogy helyben Kercisóran mind eladhatya hevenében kötését egy Aranyon”.³⁰⁹

Ennek a jozefinista bürokratikus adminisztrációhoz kötött fellendülésnek azonban egy csapásra vége lett a régi, patriarchális ügyintézési mód visszaállításával. 1793-ban már csak visszasírt emlék volt az előző konjunktúra, s újból eladhatatlanul állott a malmokban a papír.³¹⁰

303 Teleki cs. kendilónai lt., Jelzetlen iratok (A kercisórai papírmalom 1779–1782. évi számadásai); Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 92. Fasc. VIII. nr. 2. (Roskány 1753–1755. évi termeléséről készült kimutatásban); Torda vm. lt., Pol. 1032/1842.

304 [...] Egy kevés Papirosra is szükségünk van, mert erre mindenütt drága [...] – Teleki cs. kendilónai lt., Missiles: Csiszer János – Cseh Benjáminnak, 1747. júl. 3.

305 Uo. Jelzetlen iratok (Difficultasok Wessenyei Uram Ratiojára).

306 Uo. Missiles: Wessenyei Dániel – Teleki Józsefhez, 1779. dec. 9.; 1780. márc. 27. és máj. 29.

307 Uo. Missiles: 1785. dec. 26. Vö. Gubernium lt., 2163/1787.

308 Uo. Missiles: Vajna Gábor – Benitshez, 1788. ápr. 30.

309 Uo. Missiles: Málnási László – Teleki Józsefhez, 1788. jún. 18.

310 Pl. Kercisóran: „[...] feles Pappiros vagyon készen most is, de a sem kell senkinek, nem keresik, nem veszik; bezzeg nem úgy van ma a Pappiros betsülete, mint b[oldog] e[mlékezetű] II. József császár idejében vala [...]” – Uo. Missiles: Málnási László – Teleki Józsefhez, 1793. ápr.

A jozefinista közjáték azonban mégsem múlt el nyomtalanul az erdélyi íráskultúra felett. Az adminisztráció és a társadalom is ragaszkodott az írás egyre szélesebb körű használatához. Ennek következtében a századforduló után reális szinten állandósult a kereslet a papírpiacon. Ez ugyan szerényebb volt, mint József császár idejében, viszont nem egyedül az adminisztráció külföldről átültetett bürokratizmusának, hanem a társadalom tényleges belső szükségleteinek kifejezője. Jellemző, 1811-ben a Gubernium szabályozta, hogy a hivatalok mikor milyen méretű papirost használjanak, s egyidejűleg az erdélyi manufaktúráknak előírta ilyen papír kellő mennyiségben való gyártását.³¹¹ 1820 körül a papírpiacon is megfigyelhetők voltak az általános gazdasági pangás következményei. Például Roskányon nagy tömeg papír állt eladatlanul, bár kereskedőknek hitelben is árulták.³¹² Ennek a válságnak az elmúltától fogva 1848-ig viszont kiegyensúlyozottnak mondható a kínálat és a kereslet viszonya az erdélyi papírpiacon.

Ami az árakat illeti, 1738–1740 körül az írópapír kötését 2 német vagy 3 magyar forintért, a nyomtatópapír báláját pedig 16 magyar forintért adták.³¹³ A század közepén 3,5–4 forintért, 1787-ben pedig 3 rajnai forint 30 krajcár–4 rajnai forintért kelt el az írópapír kötése. A jozefinista konjunktúra végétől eltekintve, amikor 6 rajnai forintot kértek egy kötés írópapírért, ezen a szinten mozogtak a papírárak a korszak hátralevő részében is. Az 1808 körüli 6–7 rajnai forintos árak ugyanis az általános pénzromlás következtében csak látszólag jelentenek drágulást.³¹⁴

3. A papírhasználat visszaesését jól mutatja az Erdély 1791–1792. évi behozataláról és kiviteléről készített összesítés is (Kemény Sámuel gyűjt., 1791.); Torda vm. lt., Pol. 14/1797.

311 A 7373/1811. IX. 9. sz. guberniumi rendelkezés vonatkozó szakasza: „1-ször. Hogy minden Politicum, Camerale, Militare és Montanisticum Dicasteriumoknál és Officiumoknál és Törvény Székeknél, akár Udvariak, akár Tartománybélielk legyenek azok, a legnagyobbtól elkezdve a legkisebbikig egy forma és nagyságú Pappiros vetettség; olyan tudni illik, a melynek körül vágott arkusa 13 tzol magasságu és 8 tzol szélességű, következőleg az egész lapja 108 tzolnyi kiterjedésű légyen, és minden munkák s expeditiok azon officiumoknál, kivévén a Collationalisokat, Diplomákat és több ilyen nagy formájú Expeditiokat, az Officiumok Manipulatiojára kívántató Pappirossakat, ugy mint Registrumokat, Mutató Táblákat, Számadások Tábláit és Jegyző Könyveket, ilyen ujj kisebb forma Pappirosra irattassanak.” – Torda vm. lt., Pol. 1097/1811.

312 Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 91. Fasc. C. nr. 10. (A dominium tiszttségének jegyzőkönyvében 65/1820. VII. 10. sz. alatt).

313 Teleki cs. kendilőnai és kővárhosszúfalusi lt., Jelzetlen iratok (Kercisórára vonatkozó gazdasági iratok).

314 Bánffy nemz. lt., Consignatio 53. Demonstratio proventuum Dionisii Bánffy 1757–1758., 1776.; Kolozsmonostori urad. lt., nr. 173.; Az erdélyi papírárak felől pontos adatokkal szolgálnak a papírmalmok 1787. évi jelentései. Ezekből jó áttekintés nyerhető az egész erdélyi papírgyártás akkori helyzete felől is: Gubernium lt., 1723/1787. (Kolozsmonostor), 2077/1787. (Brassó), 2078/1787. (Görgényszentimre), 2163/1787. (Orlát), 2195/1787. (Roskány), 3328/1787. (Oltbogát, Kercisóra és összesítés is), 4495/1787. (Szeben); Torda vm. lt., Pol. 807/1787., 78/1808.; Udvarhelyszék lt., Pol. 730/1797. Vö. *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 276–279.

A papírmanufaktúrák jövedelmezősége felől részint a bérletek összegéből, részint pedig az üzemi elszámolásokból tájékozódhatunk. A kercisórai manufaktúrához hasonló méretű átlagos erdélyi papírmalom évi árendája 350–450 rajnai forint között mozgott a 18. században, a következő elején pedig 100–120 aranyban (tehát kb. 5–600 rajnai forintban) állandósult. A roskányi malom évi 2000 forintos árendája 1771-ben egyedül állhatott Erdélyben. Ennek az összegnek túlságosan magas voltát mutatja különben az is, hogy a bérlő belebukott az árendába.³¹⁵ Az árendánál többet a tulajdonos kezelésében sem jövedelmeztek a papírmalmok, sőt valójában kevesebb hasznot hajtottak, mert a termelési költségekre kiadott összegek csak lassan, a papiros eladásának ütemében térültek vissza. Például a kercisórai malom 1779–1782 közötti bevétele 4004 forint, kiadása pedig 3381 forint volt.³¹⁶ Ezek szerint a papírmanufaktúra négy esztendő alatt 623 (évenként tehát 156) forint hasznot hajtott volna. De még ez a jelentéktelen haszon is csupán papíron volt meg. A 4004 forint bevételből ugyanis az elszámolás időpontjáig csupán ténylegesen 2873 forint folyt be az uradalom pénztárába. Valójában tehát a kercisórai papírgyártás ezekben az években – legalább ideiglenesen – 508 forint deficittel zárult. Persze a papírmalmok jövedelmezősége nem mindig volt ennyire alacsony, mint az erdélyi papírpiacnak ezekben a válságos éveiben. A fogarasi manufaktúra jövedelmezőségéről szóló adatok viszont nem hagynak kétséget afelől, hogy e vállalkozások legfeljebb a kereskedőbérlők kezében hajtottak komolyabb hasznot. A fogarasi papírmalom tiszta haszna ugyanis a normális esztendőnek tekinthető 1756-ban 278, 1788-ban a jozefinista konjunktúra hatására pedig 347 forint volt.³¹⁷ A késő feudális erdélyi gazdasági élet szerény méreteire jellemző, hogy e manufaktúrák jövedelmezősége a viszonylag kicsi haszon ellenére is jóval nagyobb volt, mint a földbirtokoké.³¹⁸ Ezért érte meg a legnagyobb birtokos számára is a sok utánjárást, befektetést, amit egy papírmalom felállítására és üzemben tartására igényelt.

Az erdélyi papírmalmok múltjából ismertetett fenti adatok helyes értékeléséhez azonban nélkülözhetetlen az itteni helyzet egybevetése a korabeli Európa, illetve a Habsburg Monarchia papíriparának állapotával. A 17. század közepétől kezdve körülbelül 1840-ig Hollandia haladt az európai papíripar élén. Mögé zárkózott fel a 18. század első felében Franciaország és Anglia. Németország és Ausztria termelését viszont még e század közepén is a törpeüzemek, a hagyományos munkamódszerek, a viszonylag gyengébb minőség jellemezte. A nehézségek a Habsburg Monarchia papírellátása terén Mária Terézia idején szintén tovább tartottak.³¹⁹ A papíripar fellendítése érdekében a század közepétől (1754, 1756) hozott intézkedések következtében

315 Kornis cs. lt., A dévai urad. lt., Ladula 92. Fasc. XXVII. nr. 4., 6., 11.

316 Teleki cs. kendilónai lt., Jelzetlen iratok (A kercisórai papírmalom 1779–1782. évi számadásai).

317 Surdu, B.: Din istoricul manufacturilor i. m. 869–870.

318 Uo. 864. Analógiák a jövedelmezőségre vonatkozóan: *Bogdán I.*: Papíripar i. m. 303–306.

319 Thiel, V.: Papiererzeugung i. m. 70., 74., 118., 122., 143.; *Mérei Gy.*: Iparfejlesztés i. m. 271.

megszaporodtak ugyan a papírmalmok az osztrák örökös tartományokban, a termelési eljárás lényeges modernizálása azonban egyelőre nem következett be. Ausztriában és Csehországban szintén főként a földbirtokosok létesítettek papírmalmokat, ezek többsége méretek tekintetében nem különbözött lényegesen erdélyi társaitól.³²⁰ A termelés mennyiségét és minőségét illetően azonban a jozefinista fellendülés óta így is óriási a különbség Erdély és az örökös tartományok papírgyártása között. 1798-ban az örökös tartományok összesen 42 ezer bála (azaz 420 000 kötés) papirost készítettek. Ennek ellenére 1795-ben 57 115 forint árú külföldi papirost is behoztak e tartományokba. Igaz viszont, hogy egyidejűleg 68 756 forint értékű papirost ki is vittek innen, főként a monarchia keletibb tartományaiba, valamint a balkáni államokba és Törökországba.³²¹ Ugyanekkor a működő 15 erdélyi papírmalom hozzávetőlegesen 4500–5000 kötetet termelhetett összesen, ha feltételezzük, hogy mindegyik üzem legalább 300 kötés papirost készített évente. Az erdélyi papírmalmok össztermelése még a tárgyalta korszak végén sem haladhatta meg az évi 50 000 kötés papírt.

Az erdélyi papíripar lemaradása a 19. század elején az ország általános gazdasági és művelődési viszonyai következményeként tovább fokozódott. A tőkés átalakulás vontatottsága folytán a kereskedelmi tőkének ipari tőkévé való válása csak későn és kis mértékben ment végbe. Ennek következtében megkésélt a papírgyártás gépesítése. A könyvkiadás és napisajtó hasonlóképpen lassú ütemű fejlődése szintén elodázhatóvá tette a tömeges jellegű, gyári papírkészítés bevezetését. Pedig ekkor már a Habsburg-birodalom keleti felében is kezdtek növekedni a papírüzemek méretei. Például a mai Szlovákia területén lévő Ebedecen működő üzem 1821-ben 29 munkással dolgozott és évente 9 ezer kötés papirost készített.³²² Miután pedig 1827-től kezdődően Ausztriában is meghonosodott a jelentősen olcsóbb gépesített papírgyártás, még nyilvánvalóbbá vált az erdélyi tőkeszegény kézműves papíripar elmaradottsága és versenyképtelensége. 1840-ben a ma szlovákiai Hermánd korszerű papírgyárát már félmillió forint tőkével rendelkező részvénytársaság finanszírozta. Ekkor 298 munkás napi 4–5 ezer font papírt készített benne. Évi termelésének összértéke 250–280 ezer forint volt. Gépi felszereléséhez, 18 holländeren kívül, egyebek mellett két rongyvágó, két porlasztógép, egy nagy kettős pumpa a mosóvíz kiemelésére, három Skóciából hozatott 65 lóerős vízturbina, 8 hidraulikus sajtó, 2 szatinírozó gép, 3 gőzkazán stb. tartozott.

320 Thiel, V.: Papierzeugung i. m. 90., 123.

321 Uo. 133.; Erdélybe 1792-ben behoztak 1457 forint értékű könyvet és papírárut. Ugyanekkor kivittek 878 forint értékű hasonló árut; mégpedig 373 forint értékű könyvet és 505 forint értékű különböző (főként nyomtató-) papírt (Kemény Sámuel gyűjt., 1791).

322 Mérei Gy.: Iparfejlődés i. m. 120.; Viliam Decker: Náčrt dejín ručného papiernictva na Slovensku. Martin 1956 (nem tanulmányozhattuk). Adatok a papíripar átalakulására vonatkozóan: Bogdán I.: Papíripar i. m. 319–338.

E gyár eljuttatta termékeit Erdélybe, például Brassóba, sőt a Kárpátokon túlra, például Bukarestbe is.³²³

Az ilyen korszerű papírgyárak mellé állítva nyilvánvalóan eltörpülnek Erdély legfejlettebb papírüzemének, a 40–50 munkással 40–80 ezer forint értékű papirozt készítő orlái malomnak a méretei is.³²⁴ A Habsburg Monarchia papírgyártóiról 1845-ben készült statisztikai kimutatásban Erdélyből egyedül csak az orlái papírmalmot tüntették fel,³²⁵ nyilván azért, mert egyedül ott folyt gépi papírkészítés. Valóban a kézi erővel drágán dolgozó papírmanufaktúrák sorsa ekkor már meg volt pecsételve. A hagyományos papírkészítést azonban csak azután válthatta fel Erdélyben a gépesített papírgyártás, miután a küszöbönálló polgári forradalom a feudalizmus erőinek visszaszorításával szabaddá tette az utat a tőkés termelés előtt. A döntő fordulat az erdélyi papíripar területén 1875-ben következett el. Ekkor indult meg a termelés a Gheorghhe Barițiu és Radu Orghidan buzgólkodása nyomán alakult részvénytársaság zernyesti és egy bécsi érdekeltségű szász részvénytársaság péterfalvi gyárában.³²⁶ Ezek a legkorszerűbb gépekkel felszerelt, tőkeerős hatalmas üzemek azonban, annak ellenére, hogy még az eddiginél is fokozottabb mértékben számítottak Havasalfölde és Moldva rohamosan növekvő papírigényére,³²⁷ már nem szerves folytatásai a fentebb megismert manufakturális előzményeknek. A csődbe jutott régi malmok helyébe lépő tőkés papírgyárak már az újabb, a kapitalista korszak kezdetét jelzik az erdélyi papíripar történetében.

Megjelent: Levéltári Közlemények 60. (1989) 3–55.

323 *Mérei Gy.*: Iparfejlődés i. m. 273., 318.

324 *Kövári L.*: Erdélyország statistikája i. m. 221–222.; *Mérei Gy.*: Iparfejlődés i. m. 274–275.

325 *Mérei Gy.*: Iparfejlődés i. m. 274–275.

326 *Barițiu, Gh.*: Papiru-Charteia i. m. 26.; *Barbat, A.*: Fabrica de hîrtie i. m. 197–221.; *Hans Schöpp*: Die Papierfabrik in Petersdorf. Kalender des Siebenbürger Volksfreundes. Hermannstadt 1912. 110–111.

327 *Barițiu, Gh.*: Papiru-Charteia i. m. 27.

AZ ERDÉLYI MÉRTÉKTÖRTÉNET KÉRDÉSEIHEZ

Közel negyedszázada, hogy Lederer Emma a régi magyar űrmértékekről írt kitűnő tanulmányával lerakta a magyar mértéktörténet alapjait.¹ Jóllehet dolgozata meggyőző bizonyosság mindenki számára, hogy gazdaságtörténeti kutatásunk elmélyülésének egyik elengedhetetlen előfeltétele régi mérték-rendszereink feltárása, Lederer munkája mindmáig mégsem talált folytatóra. E kutatások megfeneklése Magyarországon azért nem lett a további munka komoly akadály, mert a gazdaságtörténetnek utóbbi időben ott egyedül virágzó ágát, az agrártörténetet, Lederer tanulmánya kielégítette. Erdélyben azonban e kérdések tisztázása nélkül még a mezőgazdaság múltjának kutatója sem mozdulhat meg. Nem látszik tehát feleslegesnek, akár csak ilyen rövid közleményben is, felhívni a figyelmet a mértéktörténet erdélyi problémáira.

Miként Magyarországon, úgy nálunk is, gazdasági életünk múltbeli tagozódása következtében, a gazdaságtörténet egyik leglényegesebb ága az agrártörténet. Az agrártörténész számára pedig elsősorban a régi űrmértékek megállapítása fontos, minthogy a termények mérése régen kizárólag ezekkel történt. Amíg ezeket pontosan nem ismerjük, levéltári forrásaink pompás adatait nem tudjuk mai mértékre átszámítva, élethűen megszólaltatni. Egyelőre nem tisztázhatók az ilyen kérdések, mint hogy mennyi is volt egy birtok hozama, milyen volt a termények ára és a termelő az eladott gabonájáért kapott összegen mennyi iparcikket vásárolhatott magának. Amíg pedig a mértékeket pontosan nem ismerjük, addig vizsgálatainkban a gazdasági élet jelenségei közötti egyik legjobb iránytűt, az árak alakulásának ismeretét is nélkülöznünk kell.

Erdélyben ugyanis, minthogy itt a magyarországiaktól eltérő rendszerek divatoztak, Lederer eredményei nem használhatók fel. Nem célunk e helyen az erdélyi űrmértékek belső történetével, tehát nagyságukkal és a rendszereken belül történt változásokkal foglalkozni. Alapos számítások s a miénknél sokkal behatóbb forráskutatások hivatottak tisztázni az Erdély egyes vidékein egykor használatban volt mértékeket, ezeknek egymással és a szomszédos országok rendszereivel való összefüggéseit. E sorok feladata csupán a figyelem felkeltése azáltal, hogy az erdélyi mértékek külső törté-

---

1 Lederer Emma: Régi magyar űrmértékek. Sz 57. (1923) 123–157., 305–326. [A kérdésről részletesebben l. Bogdán István: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltártan és Történeti Forrástudományok 7.) Bp. 1991.]

netének felvázolásával bemutatunk néhányat az ehhez a kérdéscsoporthoz kapcsolódó problémák közül.

Mielőtt azonban rátérnénk a mértékekre vonatkozó rendelkezések ismertetésére, röviden kijelöljük az utat, melyen a mértékrendszereink belső történetére irányuló kutatásoknak el kellene indulniuk.

Levéltári forrásainkból annyi megállapítható, hogy Erdélyben a kolozsvári és a szász köből volt a két legelterjedtebb gabonamérték. A fejedelemséghez tartozó Részeken pedig a váradihoz igazították a mércéket. Azt is megfigyelhettük, hogy a két erdélyi köből közül a nyolc vékából álló kolozsvári volt a nagyobb.² Egy 1555. évi adat szerint a kolozsvári köből kétszer akkora volt, mint a szász köből.³ Bár e két egymással vetélkedő mértékrendszer, a kolozsvári magyar és a szebeni szász köből, látszik Erdély országos mértékének, a 17. század dereka előtti források figyelmes tanulmányozása ezeken kívül még bizonyára több helyi változat használatát kimutathatná. Legegységesebbnek a hét megye mértékrendszere látszik, s legtöbb változattal a székely és szász vidékek kecsegtetnek. Különösen a szász városok közismerten gazdag 16. századi számadásanyagától remélhető, hogy ott felfedezhetők lesznek a középkorban divatozott kisebb hatósugarú mértékrendszerek nyomai. E változatok összegyűjtését az azok közti összefüggések, valamint a magyarországi köbölrendszerekkel való kapcsolatok tisztázása követhetné. Mindkét irányban nagyon megkönnyítené a munkát, ha Lederernek az a feltevése, hogy az erdélyi köből a kassai köbölrendszerrel állott rokonságban, beigazolódnék.⁴

A mértékek nagyságának pontos kiszámításához Lederernek a legjobb adatokat a tizedjegyzékek szolgáltatták. Minthogy azonban Erdélyben ilyen forrásanyag nem termelődött, nálunk fokozottabb gondot kell fordítani az egykori eredeti mintamérték felkutatására és vizsgálatára. Ilyen irányú próbálkozás itt Erdélyben, az újabb idők nagy pusztítása ellenére is, sokkal több sikerrel kecsegtet, mint amennyivel Lederer kutatása Magyarországon járt. Régi városházaink lomtáiraiban talán még ma is ott lepi a por az egykori hiteles mintákat, melyekhez a polgárok saját mértékeiket szabták. Ilyen helyeken vagy a városi múzeumokban az alapos kutatás bizonyára még ma is eredményre vezetne.

A mértékrendszerek száraz és látszólag semmitmondó kérdéseinek boncolgatása azonban általánosabb gazdaságtörténeti tanulságokat is ígér. Az erdélyi gazdasági élet fejlődését tükrözi mindjárt maga a köbölrendszer. A köből ugyanis sajátosan magyar űrmérték, mely Magyarországon kívül egyedül Erdélyben volt használatos.⁵ Az erdélyi köből azonban, ellentétben az öt vagy tíz osztórészes magyarországi rendszerekkel, nyolc vékára oszlott. A nyolcas és tizenkettes tagozású mértékrendszerek pedig, tudjuk, kifejezetten német

2 EOE IV. 430.

3 EOE I. 538.

4 Lederer E.: Űrmértékek i. m. 143.

5 Uo. 128.

eredetűek.⁶ A mezőgazdasági termékek mértékegységét tehát a magyarság adta Erdély népeinek, de ennek a kereskedelemhez szükséges differenciálódása – amint a nyolcas vékabeosztás és az ejtel elnevezés mutatja – már a szász polgárok kezén mehetett végbe.⁷

A kolozsvári köbölrendszer a középkorban is nagy elterjedtségnek örvendhetett, mert mindjárt a Fejedelemség kialakulásakor uralomra jutott. Harcot egyedül csak a szászok mértékrendszerével kellett vívnia, de ebből is hamarosan győztesen került ki. 1549-ben az országgyűlés Erdély-szerte a kolozsvári köbölt tette kötelező gabonamértékké; a bor mérésére ugyanekkor a szász mértékrendszert hagyta meg.⁸ A fiatal Erdélyi Fejedelemség egyes részeinek fokozatos egybeforrása a mértékek történetében is nyomon követhető. Az országos rendelkezések ellenére tovább élő helyi mértékek ellen 1578-ban az országgyűlés újabb egységesítő határozatokat kényszerült hozni.⁹ Kimondták: „mivel hogy egy hazában vagyunk, az sok különb-különbféle helyeken való mirtikek, úgy mint köböl, ejtel és mása letétesenek”, és mindenütt, falun és városon, székelységen és szászságon „az kolozsvári köböllel iljenek, ahoz szabják köblöket”.¹⁰ Elrendelték továbbá, hogy „Bihar vármegye az budai pinttel mérjen, cseber számára mind az több vármegyékkel egyetembe egy bormértéket tartván Krasznában és Közép-Szolnok vármegyében. Váradon pedig búza és gabona mértékkel becsővel éljenek az ő régi jó módjuk szerint. Debreczen és egyéb helyek is Bihar vármegyében az váradi becsőhöz szabják köblöket. Köböl pedig az kolozsvári legyen, contrarium facientes vero eadem poena puniantur, prout in regno Transsylvaniae.”¹¹

A 16–17. század fordulójának nagy zavaraiiban ez az új egység megbomlott, és némelyik város, például Dés és Beszterce, külön vékát kezdett használni. A kolozsvári köböl tekintélye azonban már annyira általános volt, hogy amint a rend helyreállt, Kolozsvár irányt szabó szerepéhez többé semmi kétség nem férhetett. 1613-ban, 1615-ben, 1622-ben, 1623-ban, 1624-ben az abususok eligazításához a rendek egyhangúan a kolozsvárit ismerték el „igaz mértéknek”.¹² Erdély fénykorában tehát a Királyhágón innen a kolozsvári, a magyarországi Részeken pedig a váradi lett a hivatalosan elfogadott mérték. Ezt a gyakorlatot rögzítették 1653-ban az Approbatákban azzal a változtatással, hogy a váradi rendszert Bihar, Zaránd és Máramaros megyére korlátozták, a kolozsvári mértékek használatát pedig Kraszna és Közép-Szolnok területére is kiterjesztették.¹³ Ebből a tényből is kiolvasható, hogy a korábbi állapottal ellentétben, a fejedelemség súlypontja a gazdagabb, de az állan-

6 Lederer E.: Űrmértékek i. m. 128.

7 EOE I. 538.

8 EOE I. 298–299.; II. 106., 114.

9 EOE III. 123.

10 EOE III. 123.

11 EOE III. 133–134.

12 EOE VI. 283.; VII. 254.; VIII. 99., 128., 238.

13 AC p. III. tit. XLV. art. 1.

dó harcok következtében katonai végvidékké lett Partiumról fokozatosan a belső-erdélyi országrészre tolódott át.¹⁴ Ez a folyamat a hódoltság közelebb kerülésével nagyon meggyorsult. Várad eleste után, 1667-ben, elrendelték, hogy „mindenütt ez országban méressék az ejtel és véka” a kolozsvárihoz.¹⁵ Az 1683. évi országgyűlés egyik végzése nem hagy kétséget afelől, hogy e döntés valóban a kolozsvári rendszer egyeduralmát jelentette az egész Fejedelemségben. Ekkor ugyanis, megismételve az 1667. évi határozatot, *expressis verbis* kimondták: „mindenütt ez országban, ide értetvén a partium és székes-helyek is, az vékák, ejtelek, sing és fontok is az kolozsvári igaz mértékekhez conformáltassanak”.¹⁶

Az északról benyomuló török hatalom előőrse: az általános pusztulás és gazdasági romlás azonban Kolozsvár helyzetét hamarosan megrendítette. A török martalóccsapatok hatósugarába került és katonai szervezetű vég-hellyé lett város kezéből kiesett gazdasági vezetést régi ellenfele, Szeben ragadta magához. Már 1691-ben, amikor a rendek a „régőtől fogva fenforgó és közönséges kárunkra terjedő egyenetlenségét” a mértékeknek megszüntetni akarják, elrendelik, hogy „hozassanak Szebenből azon város és az ő felsége commissariusi pecsétekkel megjedzett usualis egy-egy vékát, vedret, ejtelt és egyes, ötös s tíz fontos vasból csinált mértékeket és osztán a vékát lenmaggal vagy kölessel színültig töltetvén, próbálják meg, hogy a beletöltött lenmag vagy köles 16 ejtelnél sem több sem kevesebb ne legyen; azután azzal az ejtellel próbálják meg a vedret is, hogy az is sem nagyobb, sem kisebb 8 ejtelnél ne legyen”.¹⁷ Az így hitelesített mértékeiket aztán adják ki a vármegyéknek és városoknak mintamércékül. A szebeni német mérték azonban csak a rendkívüli helyzet és a megszálló osztrák katonaság rokonszenve következtében válhatott országossá. A megyékben és főként az északi részekben azonban még ekkor sem barátkoztak meg vele. S amikor a béke beköszöntével a természetes gazdasági vonzások újból érvényesülhettek, a kolozsvári köből ismét visszanyerte vezető szerepét. A Királyföldön és általában Erdély délkeleti részein azonban a szász köből is tovább élt, aminthogy ezt az ellenfelét a helyi használatból a kolozsvári köből 17. századi fénykorában sem tudta teljesen kiszorítani. A Partiumban sem tudott a kolozsvári köből sohasem teljesen fölébe kerülni a magyarországi rendszereknek. Így, amikor az önálló fejedelemség megszűnt, az egykori Részekben minden nehézség nélkül ismét a Magyarország többi részén használatos mértékek általánosulhattak. Az Erdéllyel való hosszú kapcsolat emlékeként azonban a lakosság körében sokáig tovább éltek a régi elnevezések.¹⁸

14 EOE X. 145.; XI. 195.

15 EOE XIV. 220–221.

16 EOE XVIII. 90–91.

17 EOE XX. 457–458.

18 Corpus statutorum Hungariae municipalium. Szerk. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. III. Bp. 1892. 364., 497., 619.

Végül a kolozsvári és szebeni rendszer elterjedésének térképezése esetén kirajzolódnának előttünk Erdély tájainak gazdasági vonzáskörei. További részletkutatások feladata lenne tisztázni azt is, hogy milyen gazdasági erők tették éppen a kolozsvárit Erdély vezető mértékrendszerévé. Fontos volna tudnunk, hogy vajon külkereskedelmi viszonylatban, kelet és nyugat felé egyaránt a kolozsvári volt-e az elismert mérték? A szász és magyar elemnek régi kereskedelmünkben játszott szerepét tudnánk így közvetett módon lemérni. A mértékrendszerekkel kapcsolatos kérdések tisztázásával a régi erdélyi gazdasági élet nyugati vagy keleti tájékozódása, legalábbis mezőgazdasági viszonylatban, eldönthető volna. A magyarországi mértékekkel való összevetés mellett azonban figyelemmel kellene azt is kísérnünk, hogy a román vajdaságokkal és rajtuk keresztül a török és keleti kereskedelemmel való közismerten élénk árucserre milyen nyomokat hagyott Erdély mértékrendszerében. Nistor alapvető tanulmányai¹⁹ ugyanis sejtetik, hogy amiként a magyar rendszerek hatottak a moldvai mértékekre, ugyanúgy a vajdasági kereskedelem is hozzájárulhatott az erdélyi mértékrendszerek sajátos alakulásához. Nem téveszthető ugyanis a legjelentéktelenebbnek tetsző kérdések vizsgálatakor sem szem elől, hogy Erdély gazdasági életének múltját csakis ilyen keleti és nyugati irányban egyaránt tájékozódó kutatás tárhatja fel.

Megjelent: Erdélyi Múzeum 50. (1945) 240–243.

¹⁹ *Ion I. Nistor: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert. Gotha 1911.; Uő: Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Czernowitz 1912. 139–156*

VITA A CAPETIA SZÓ MAGYAR JELENTÉSE KÖRÜL 1500-BAN

Az *Oklevéltani Szótár* „kepe” címszavának egyik adata hívta fel a figyelmemet az alábbi „nyelvészeti” vitára. Úgy vélem, hogy nyelvészeink számára nem lesz tanulság nélküli az adatot tartalmazó oklevél teljes szövegének a közzététele,¹ mert ezen át jellemző betekintés nyerhető azokba a körülményekbe, amelyek között a feudális magyar társadalomnak az anyanyelv kérdései iránti érdeklődése sarjadozott. De ugyanekkor ez az oklevél éles fényt vet az írásbeliség szinte kizárólagosan idegen, latin köntöse által előlünk eltakart anyanyelvű hivatalos szóbeliség alakító hatására és az országos hatóságok kancelláriáiba tömörülő hivatalnok-értelmiség szakértői szerepére is.

A király és az ítélmesterek e „nyelvészeti” döntésének kimondását és oklevélbe foglalását az a nagyon is nem tudományos érdekű vita tette szükségessé, amely Geréb László erdélyi püspök és a szatmári, illetve a németi polgárok között a dézsmafizetés módja körül kirobbant. A vita során a felek Geréb Péter nádor előtt 1500. május 16-án megegyeztek abban, hogy a püspök a gabonadézsmát – az eddigi szokásnak megfelelően – *capetian*ként véteti számba és a polgárok az egyháznak jutó *capetia*kat 12 dénárral váltják meg. A püspök azonban – a polgárok panasza szerint – ezt a megállapodást nem tartotta meg, mert a 12 dénárt nem *capetian*ként, hanem *gelimanként* (azaz kalangyánként) követeli egyházi fenyték terhe alatt, arra hivatkozva, hogy az ítélmestereknek a budai országgyűlésen elhangzott döntése alapján a *capetia* szó magyarul „kalangyá”-nak értelmezendő. Amikor a király a két városka földesurának, Szapolyai Jánosnak a panaszára felszólította Geréb Lászlót a megállapodás betartására, a püspök 1500. július 21-én a kolozsmonostori hitelshely kiküldötte előtt is fenntartotta ezt az álláspontját, hogy a *capetia* magyarul kalangyát jelent. Válaszában a püspök azzal a kijelentésével, hogy ő *capetia*-nként csak 12 dénárt követel, kissé megtévesztő módon, voltaképpen arra kívánt utalni, hogy a *capetia*-ban már akkor is, akárcsak későbbben, két-két *gelima* gabonanemű volt.

Úgy látszik azonban, hogy nemcsak a szatmári és németi polgárok, de még a király környezete sem hitte el Geréb püspöknek, hogy szómagyarázata mögött egyéni „nyelvészeti” állásponton kívül semmi más érdek nem rejtőzik. Annál kevésbé hihették ezt el, mert a 15. század közepétől egymást

---

1 A szöveg egykorú, hitelesíthetetlen másolatban maradt fenn: DL 30 063. Mikrofilmmezését Vörös Károly levéltárosnak (Budapest) köszönöm.

érő részletes országgyűlési végzések jól mutatják, hogy az egyházi tized kérdésében abban az időben már egyre hevesebben ütközött össze a feudalizmus világi és egyházi vezetőrétegének az érdeke.² Ez az általános érdekellentét áll Geréb püspök szómagyarázata mögött is. Ennek az elfogadtatása ugyanis előbb-utóbb az egyházi tizedjövedelem megkészsereződéséhez vezethetett volna. Az erdélyi püspöknek az országgyűlésen történt döntésre való hivatkozása azt sejteti, hogy ott, bizonyára a főpapság részéről, tényleg felmerülhetett valami hasonló szándék. A nagy hatalmú Szapolyai János érdekei azonban még a Mátyás király halálát követő önkényeskedések idején is kikényszerítették a Geréb László magyarázata által támasztott bizonytalanság határozott tisztázását.

Így került sor 1500. augusztus 27-én az alábbi oklevél kibocsátására. Ebben a főpapok, főurak, esküdt ülnökök és az ítélmesterek véleményének meghallgatása után a király kimondja, hogy a capetia szó magyar jelentése nem „kalangya”, hanem „kepe”, és felszólítja Geréb Lászlót, hogy a szatmáriakkal és a németiekkel való egyezségében is eszerint járjon el. Külön érdekessége az ügynek, hogy nagyobb bizonyosság okából, a kérdés eldöntésében a szakértő szerepét játszó három ítélmester alá is írta az oklevelet.

Ez az alább megörökített „nyelvészeti” vita figyelmeztesse gazdaságtörténeiszteinket is arra a sok kérdésre, amely a tömegeink életében századokon át olyan fontos szerepet játszó kepefizetés múltjával kapcsolatosan még tisztázásra vár.

Wladislaus dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. fideli nostro reverendo in Christo patri, domino Ladislao Gereb, episcopo ecclesie Albensis Transilvane salutem et gratiam. Noveritis, quod, nobis unacum nonnullis dominis prelatibus et baronibus magistrisque protonotariis, necnon electis juratis sedis nostre judicarie assessoribus in presentibus terminis brevium judiciorum festi beati Jacobi apostoli pro faciendo moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudicaria sedentibus, egregius magister Adam de Horwath, castellanus castris Zaard directorque causarum fidelis nostri spectabilis et magnifici Johannis de Zapolya, comitis perpetui terre Scepusiensis, nomine et in persona eiusdem Johannis comitis, domini sui, nostram personalem veniendo in presentiam, exhibitione quarundam trium litterarum, unius fidelis nostri magnifici Petri Gereb de Wyngarth, predicti regni nostri Hungarie palatini et iudicis Cumanorum fassionalis pariter et compositionalis, Bude sabbato proximo post festum beate Sophie vidue novissime exorte,³ alterius vero nostre preceptorie⁴ vobis sonantis, tertie siquidem conventus monasterii beate Marie virginis de Colosmonstra rescriptionalis, secundo die diei fe-

2 1478. évi 15. tc., 1481. évi 7–13. tc., 1486. évi 40–45. tc., 1495. évi 37–45. tc., 1498. évi 49–54. tc., 1500. évi 29–30. tc. CJH 386., 390–392., 438–442., 584–588., 622–624., 660.

3 1500. máj. 16.

4 [DL 90 758. (1500. júl. 7.)]

rie secunde proxime ante festum beate Marie Magdalene noviter elapsu⁵ emanate nobis declarare curavit in hunc modum. Quod quamvis superioribus diebus proxime elapsis inter vos ab una ac cives et incolas oppidorum dicti Johannis comitis Zathmar [et]⁶ Nemethy vocatorum in facto solutionis decimarum vobis et ecclesie vestre predictae de frugibus eorum ann[is] singulis⁷ provenire debentium coram prefato Petro Gereb palatino, fratre scilicet vestro, mediantibus pretactis litteris eiusdem fassionalibus superinde emanatis quedam compositio taliter ordinata sit et conclusa, quod scilicet decimator vester decimas huiusmodi frugum ad capetias iuxta consuetudinem hactenus et ab antiquo observatam connumerare dicareque et exigere teneretur; iidemque cives et incole de qualibet capetia vobis proveniente singulos duodecim denarios solvere deberent; et licet predictae cives dictorum oppidorum vigore pretactae compositionis se ad solutionem huiusmodi paratos obtulerint, prout offerunt de presenti, vos tamen non curata eadem compositione, sed et pretactis litteris nostris preceptoriiis, quibus mediantibus vobis in eo mandasse dinoscimur, ut prescriptas decimas secundum pretactam compositionem exigi facere deberetis, parvipensis, super eosdem dictos duodecim denarios non de singulis capetiis, sed de singulis gelimis *wlgo kalongya* vocatis etiam per censuras ecclesiasticas exigi facere niteremini et vellitis asserentes, quod magistri prothonotarii in generali congregatione regnicolarum Bude celebrata illud vocabulum capetia materno ideomate *kalangya* esse decrevisset, prout hec omnia in preallegatis tribus litteris clarius conspeximus contineri. Cum tamen hoc vocabulum capetia non *kalongya*, sed *wlgo kepe* deberet interpretare, supplicans nostre maiestati prefatus magister Adam humiliter et devote, ut sibi superinde de opportuno remedio gratiose providere dignaremur. Unde licet nos ex prenarrata littera predicti conventus de Colosmonostra rescriptionali de hoc, quod cum vobis prescripte littere nostre preceptorie per testimonium ipsius conventus exhibite fuissent, vos per singulos⁸ capetiis, hoc est *kalangya*, non viginti quattuor, sed duodecim tantummodo denarios iuxta ordinationem et dispositionem inter vos et oppidanos predictos factam exigi facere velle, quia magistri prothonotarii in congregatione generali regnicolarum illud vocabulum capetia materno ideomate *kalongya* esse decrevit,⁹ responderitis sufficienter edocti fuerimus, quia tamen ex legitimis assertionibus predictorum dominorum prelatorum et baronum magistrorumque prothonotariorum et ceterorum sedis nostre judicarie juratorum assessorum predictum vocabulum capetia materno ideomate non *kalongya* sed *kepe* nuncupari, ex seriebus siquidem pretactae littere compositionalis hoc et id, quod decimator vester a[d]¹⁰ requisitionem iamfatorum civium simul vel divisim tempore

5 1500. júl. 21.

6 Kizsakadva.

7 Kizsakadva.

8 Helyesen: pro singulis.

9 Helyesen: decreverunt.

10 Az értelem szerinti kiegészítés tőlem.

messis decimas vestras ad capetias iuxta consuetudinem hactenus et ab antiquo observatam connumerare dicareque et exigere, quod quia prefati cives dictorum oppidorum de qualibet huiusmodi decima capetia connumerata et dicata singulos duodecim denarios monete pro tempore currentis solvere deberent et tenerentur, apparebit evidenter. Nos igitur sano prefatorum dominorum prelatorum et baronum magistrorumque prothonotariorum et ceterorum sedis nostre iudicarie juratorum assessorum ad id accedendo consilio et deliberatione prematura predictum dubium de interpretatione dicti vocabuli ex responsione vestra modo premissa exortum rescientes et capetie vocabulum ex eius vera et visitata [!] significatione non *kalangya* sed *kepe* vocare interpretantes, fidelitati vestre harum serie firmiter precipiendo mandamus, quatenus agnita presentium notitia secundum quod pretacte littere compositionales sonant, de singulis capetiis non amplius quam solummodo duodecim denarios a prenotatis civibus dictorum oppidorum Zathmar et Nemethy exigere seu exigi facere, nec eosdem cives contra formam premissae compositionis ad solutionem ampliorem seu maiorem per impositiones interdicatorum ac alias censuras ecclesiasticas cogere et compellere presummatis et nec sitis ausi nostro aliquali; presentibus perlectis exhibenti restituti. Datum Bude quintodecimo die vigesimo diei dicti festi beati Jacobi apostoli, anno domini millesimo quingentesimo.

Lecta, presentata et extradata in sede per magistrum Franciscum de Marcha¹¹ protonotharium. Coram me magistro Gerechy. Et coram me magistro Ladislao de Doroghaza.

Megjelent: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 2. (1958) 211–213.

¹¹ Helyesen: Marocha.

STEPHANUS ZAMOSIUS:
SCHEDIASMA DE VETERIBUS MONETIS
(1599)*

Generoso domino Stephano Bodony, Serenissimi Principis Transilvaniae
aerarii praefecto, domino mihi observando.

Quemadmodum Subpolares et Cimmerii, quorum illis natura, his deus
aliquis aspectum solis ademit, lumen non desiderant, tenebris assueti: Ae-
thiopes faeda ingredine¹ damnati serenam candidamque faciem non expetunt:²
scarabei faetoribus assueti odores refugiunt: Ita sane a Deo et a natura dam-
nata sunt ea pectora, quae ita barbariem diutina consuetudine imbiberunt, ut
sapientiae litterarumque amora non afficiantur. Quarum divinitatem si corpo-
reis oculis perspicere possent,³ mirabiles sui amores⁴ excitaret, et vel bruta saxa
ad se alliceret: quod de Orpheo Thracum theologo et Amphione Thebanorum
[ph]ilosopho⁵ prisci poetae fabularum velabro rem tegentes tra[di]derunt.⁶ Tol-
le liberalium disciplinarum lumen ex⁷ rebuspublicis [et]⁸ regnis, solem de mun-
do detraxeris. Tolle litteras ex humano genere, homo non erit⁹ homo, sed v[ul]-
gus,¹⁰ sed bestia,¹¹ sed vala[chus]. Haec honestarum litterarum p[an]olethria¹²
ne patriam [nostra]m,¹³ satis alioqui bonorum omnium indigam, ne¹⁴ obruat,

---

* [Szamosközy István itt közölt kéziratát a gyulafehérvári Batthyaneumban őrizték, mostani jelzetét sajnos nem sikerült kideríteni. Jakó Zsigmond, amint azt a feltételezhetően az 1970-es évek elején készült átírás mellett fennmaradt anyaggyűjtés bizonyítja, a humanista szerző munkásságára vonatkozó tanulmány kíséretében kívánta közreadni, de sajnos, ez végül nem készült el. A szövegben található görög szavak átírásának ellenőrzéséért Kondákor Szabolcsnak tartozunk köszönettel.]

1 Más tintával áthúzva és fölébe írva: nocte oris.

2 A következő öt szó más tintával áthúzva.

3 A lap szélén, más tintával, ide vonatkozó betoldás: non est dubium, quin in animis eorum.

4 Más tintával áthúzva és az excitaret szó után betoldva a sor felett.

5 A lap szélével együtt leszakadt a hiányzó két betű.

6 A lap szélével együtt leszakadt a hiányzó két betű.

7 A következő három szó más tintával áthúzva és fölébe írva: humano genere.

8 A lap szélével együtt leszakadt.

9 A megelőző hét szó áthúzva, más tintával, és a mondat így módosítva: nec iam homo erit homo.

10 0,5 cm kiszakadt.

11 A következő két szó, más tintával, kihúzva. A kiegészítés csak valószínű.

12 Kb. 0,5 cm kiszakadt.

13 A lap szélével együtt leszakadt.

14 Más tintával kihúzva.

ve[---]¹⁵ sane est, nisi Deus aliquis¹⁶ velut ἀπὸ μὴχάνης effulgens [---]¹⁷ rebus afflictis succurrat. Nam Atlantes illi, qui [caelu]m¹⁸ sustinere videntur ne ruat, tam sunt de his rebus [---]¹⁹ quam quae²⁰ apud Gangaridas aut extra Columnas Her[culis rep]eruntur.²¹

Tu vero, Generose Domine, unos inter et alteros patriae nostrae litteratos eximium nomen, quia salubribus sapientiae praeceptis imbutus ac velut in templo Minervae educatus, non ignoras quid mali barbaries secum trahat; manum rebus afflictis, ut potes, porrigis, ruinamque minitanti parieti, cervos tibicinesque subiicere non desistis. Namque ita sane comparatum est, ut honestum nesciat, nisi qui est honestus; sapientiam, nisi qui est sapiens: virtutem,²² nisi virtute praecellens.²³ Etsi autem virtus tua labi nescia et magnanimitas cedere ignara multis olim malevolorum et invidiorum technis exercitata agitataque est, tu tamen altius animis emergens, contraque audentius insurgens, omnes illorum artes veluti telas aranearum facile dissipasti, tuaque te Virtus et in Serenissimum Principem Fides ab obsequentis Fortunae templo in templum Honoris maiore cum accessione laudis postliminio reduxit: proinde etiam malitiosorum insidias in sua ipsorum capita iusta Nemesis re-torsit. Enimvero sicut ignis primum emicans multo obruitur fumo, qui tamen sensim evanescit, ubi iam invalescit et sese explicat flamma: ita sane magnam virtutem multa initio premit invidia, donec aucta gloria invidiae fumum discutiat. Quapropter Tu nihil ab ingenita animi magnitudine desciscens, dum insidiantium sycophantiis te s[e]ducis²⁴ ac veluti violentiae tempestati cedis, multis interea Tu[rcorum]²⁵ bellis in Transilvaniae Transalpinaeque Valachiae finibus [---re]²⁶ spectatam fortitudinis laudem vel ab inimicis retulisti: [coro]nam²⁷ civicam, muralem, castrensem singularibus privilegii[s me]ruisti:²⁸ in summa ve[lut]²⁹ eximius quidam Bellerophon cu[---]mita³⁰ Chimaera commi[tten]s,³¹ magna virtute depugnasti, m[---]³² feliciter confecisti. Neque

15 A lap szélével együtt leszakadt kb. 1 cm.

16 Áthúzva, más tintával, és javítva: clementior.

17 A lap szélével együtt leszakadt kb. 2 cm.

18 A lap szélével együtt leszakadt.

19 A lap szélével együtt leszakadt kb. 1,5 cm.

20 A következő három szó áthúzva, más tintával.

21 A lap szélével együtt leszakadt kb. 1 cm.

22 Utána betoldva, más tintával: non.

23 Javítva, más tintával: praeditus-ra.

24 A sor végén leszakadt kb. 1 cm.

25 A sor végén leszakadt kb. 1 cm.

26 A sor végén leszakadt kb. 1,5 cm.

27 A sor végén leszakadt kb. 1,5 cm.

28 A sor végén leszakadt kb. 1,5 cm.

29 Kiszakadt kb. 0,5 cm.

30 A sor végén leszakadt kb. 2 cm.

31 Kiszakadt kb. 0,5 cm.

32 A sor végén leszakadt kb. 2 cm.

vero in his et talibus Fortuna[e vicissi]tudinibus³³ animum submisisti, sed veluti aureus nummus [---]³⁴ regum thesauris, sive in pauperum crumenis hospite[---]³⁵ cumque casus iactetur, eundem semper valorem, eun[---]³⁶ conservat: ita sane Generosa quoque Dominatio Vestra, quibusv[is---]³⁷ sit Fortuna procellis, eadem semper sui que similis persev[---].³⁸ Nunc vero tantorum laborum fructus uberes, fideique [---]³⁹ reportas, dum Principalibus negotiis et consiliis adhibitus s[um]ma⁴⁰ quaeque rerum momenta peragis, legationes arduas obis ac difficillima quaeque negocia conficis. Quia vero aerarii quoque cura Generosae Dominationi Vestrae incumbit, libuit haec de veteribus monetis schediasmata, his aliquot diebus elaborata, Generosae Dominationis Vestrae nomine dedicare, quae uti favens benigneque⁴¹ accipiat precor etc.

Generose Dominationis Vestrae servitor

Steph[anus] Zam[osius].⁴²

[---] apparet in Iudaea tunc annonam non valde prolixam fuisse, licet nulla bellorum aut caeli intemperie esset interpellata. Quae rei frumentariae qualitas non satis respondet Iudaeae terrae bonitati et fertilitati, quae a Iosepho aliisque scriptoribus commendatur. Praesertim autem Jerosolymitana regio, cum teste Strabone, liber.16, sterilis, sicca et lapidosa fuerit, quae loci natura frumentario proventui est inimica, non est mirum, si a difficultate annonae laboraverit. Quanquam potuit fieri, ut etiamsi ager Hierosolymitanus sterilis fuerit, reliqua tamen Iudaea ferax ac copiosa; quod et Tacitus refert, libe[r] 5. Historiarum, ubi Iudaeam nostrum ad morem exuberare frumento fertilemque esse scribit, etiamsi rari sint ibi imbres. Denique ut hanc inopiam victus opinione quapiam sublevemus, nihil a fide alienum videri potest Iudaeam fertili atque ubere solo antea pollentem Romanorum dominatione militarique impotencia id temporis exhaustam fuisse. Iam enim ab illo tempore, quando Pompeius Hierosolymam Iudaeamque subiugaverat, centum anni paullo minus intercedebant, abs quo Iudaei crudeli dominatione Romanorum premebantur. Ita factum, ut illorum rapacitate nec agri bene coli, nec horrea frugibus impleri, nec macella abundare panibus potuerint. Siquidem nulla regio est tam uber, nulla annona tam luculenta, quae ad summam inopiam et caritatem non redigatur, dum miles alienigena quovis curculione voracior,

33 A sor végén leszakadt kb. 2 cm.

34 A sor végén leszakadt kb. 2,5–3 cm.

35 A sor végén leszakadt kb. 2,5–3 cm.

36 A sor végén leszakadt kb. 2,5–3 cm.

37 A sor végén leszakadt kb. 2,5–3 cm.

38 A sor végén leszakadt kb. 2,5–3 cm.

39 A sor végén leszakadt kb. 2,5–3 cm.

40 A sor végén leszakadt kb. 0,5 cm.

41 Javítva, egyidejűleg, benignusque-ról.

42 Ezzel végződik a szerző saját kezű első szövegezése és kezdődik az elején csonka, 17. század elejéről való másolata az időközben átdolgozott és kibővített munkának.

quavis Harpyia rapacior, quovis incendio perniciosior, ac nulla disciplina militari coercitus, nihil ad summam rapiendi, vastandi, praedandique licentiam sibi reliquam facit.

Enimvero superioribus paullo annis ea fuit ubertas, qua Ungaria et Transilvania, nondum a salute nostra aversis diis, fruebatur, ut ducentorum denariorum panibus, non solum quinque hominum, sed etiam plura millia, famem convenienter solari potuerint. Neque loquor dum de redundanti admodum annona, sed de usitata et frequenti. Culeus ingens tritici, quem cubulum vocant, robustissimo baiulo decem passuum tenuis vix tolerabilis vehes, quinquagenis nummis Ungaricis in publico macello Claudiopoli non raro vaenum iit. Is culeus, sive medimnum convenientius dixeris, in octo modios maiores Romanis partitur: e singulis modiis viceni panes, largo quamvis panificio redibunt, quorum omnium summa ad novies mille panes exhibit trilibris majores, qui totidem ventribus pascendis, quamlibet Valachianis, pares fuerint, idque praeter furfures laxiore incerniculo succretos.

Non est igitur, cur decantato illi Iudaeorum solo, ac lacte et melle affluentem regioni Transilvania hactenus invidisset, nisi Deus infestus summam ubertatem in multo crudelissimam caritatem perditis his temporibus commutasset. Nempe quia praestantissimum quodque in longe deterrimum solet corrumpi. Sic generosissimum vinum in acidissimum acetum: sanctissima religio in profanissimas superstitiones: maxima ubertas in pestilentissimam caritatem degenerat.

Apocal[yypseos] 6 choenix tritici, idest demensum diurnum, seu panis, qui uni in diem sufficiat, denario, idest 14 nummis Ungaricis indicatur. Non levis sane frumenti calamitas ostenditur: sed qua Transilvania nuperrimis annis,⁴³ dum atrox Bellona stultorum regum et populorum furoribus in ipso provinciae viscere saevissime grassatur, longe crudeliorem experta est. Enimvero qui miserimis illis temporibus denarii impensa diurnam esuriam saltem ex pane solari potuit, bene secum esse actum, ac non aversae Cereri se litasse existimavit. Modius Romanus, qui semodio Colosuariano suppar est, octo choenicas capit. Itaque olim menstrua alimonia servorum quatuor modii fuerunt, ut Budaeus ex Catone luculenter docet. Proinde in ea caritate rei frumentariae, quam autor Apocalypseos comminatur fore, modio Romano, quo Iudaea quoque usa est, centum ac duodecim nummorum Ungaricorum pretium datur: Colosuariano duplum, idest ducenti viginti quator nummi, ita ut medimnus seu cubulus Colosuarius octo modios habens ad hanc Apocalypae taxationem decem et octo florenis aestimari potuerit. At Bastanis temporibus, in saeva illa populorum fame, quae post natos homines vix ulla crudelior fuit, haec annonae calamitas, quae apostolo summa visa est, triplo Transilvaniae accreverat, cum medimnus octonarius, idest octo modios continens, Colosuarius publico mercimonio quinquagenis et pluris florenis vaenalis prostitit. Prorsus ut felicioris temporis medimnus, quem diximus, a quinquag-

43 A lap szélén, azonos kézzel: 1603 et [sequ]entibus.

genis nummis Ungaricis in totidem florenos, idest centuplum, misserimis his temporibus fuerit accensus; quae victus inopia, post hominum memoriam maxima, ubi ferro successit, acerbissima demum fame et peste tantum non ad interneccionem Transilvaniae populos redegit.

Actorum cap[ut] 19, libri magici exuruntur, quorum pretia supputata reperta sunt argenti quinque myriades. Myrias decem millia Graecis significat. Hic interpretes plerique omnes argentum pro denario accipi volunt, ut quinque myriades sin quinquaginta millia denariorum seu drachmarum, quae, ex Budaei mente, denariis ex asse respondent. Verum cum recentiores accuratioribus calculis Budaei opinionem correxerint, denariumque a drachma tum pondere, tum pretio diversum constituerint, non erit a vero alienum, si hic per argentum non denarios, sed drachmas intelligemus, septima sui parte minores denariis. Nam cum haec librorum exustio Ephesi, celeberrima Graeciae urbe in Asia minore, fuerit patrata, ad fidem sane proprius est, eam summam ad popularis monetae rationes potius supputatam esse, quam peregrinae, idest Romanae: praesertim cum et ipse Lucas Graece, non sermone Romano, eam Graecanicae rei memoriam scriptis commendaverit. Proinde quinquaginta drachmarum millia, ad nostrates monetas redacta, erunt sexies mille ducenti et quinquaginta floreni Ungarici. Si denarios malis, septies mille floreni.

Apud Marcum, cap[ut] 14, unguentum nardinum super caput Christi effusum aestimatur a discipulis trecentis denariis, idest florenis quadraginta duobus. Sane unguentum vel multum, vel pretiosum fuisse, ex hac discipulorum aestimatione apparet. Non fuisse avaram ac tenacem hanc mulierem, ex eo apparet, quod non duxit magni, tanti impendii unguento, domini pedes perfundere.

Lucas 7. Duo debitores, inquit Iesus, erant cuidam creditori. Unus debebat denarios quingentos, alter quinquaginta. Ubi decupla est unius debiti ad alterius debitum proportio. Ille debet septuginta florenos, hic vero septem tantum.

Hactenus de denariis.

Caput VI.

Drachma Graecorum fuit numisma, quo tamen Romani quoque sunt usi. Eius aestimatio, inscriptio, character, analogia. Didrachmum, tetradrachmum Philippi regis, Thasiarum, Olympiadis. Drachmarum mentio in Romanis monumentis et in sacris. Stater, siclus Iudaeorum nummus. Nummus argenteus, cuius ministerio Christus est proditus. Cistophorus Asiaticus. Cicero, prae ceteris Romanis civibus, pauper: prae huius tempestatis hominibus opulentus.

Denariis Romanis drachmam Graecorum iungamus; paene enim idem pondus utrique atque eadem aestimatio, secundum Budaeum. Cuius tamen opinionem, quamvis magnorum autorum testimoniis fultam, posteriores accuratius excutientes emendaverunt. Hadriano Junio denarius superat drachmam septima eius parte. Caelius Curio vero tradit denarium Romae quinta

fere parte graviolem fuisse, quam drachmam Athenis, valereque drachmam sex obulis, assibus vero fere octo et semisse. Sed Caelius plus iusto detrahit e pondere drachmae. Eritque hoc modo denarii et drachmae differentia inter Budaeum et Caelium totus sestertius, hoc est nummi Ungarici tres et dimidius. Quocirca Hadriani taxatio aequior est, cui denarius legitimus pendit drachmam Atticam et septimam eius partem. Hoc cum ex collatione locorum autoritateque idoneorum scriptorum satis compertum exploratumque sit, eam potissimum drachmae aestimationem nos quoque in praesentia sequi volumus. Exstant frequenti numero in Transilvania legitimae drachmae, quae tum Romanis temporibus, tum vero antea commercio Graecorum importatae in hanc provinciam fuerunt. Nam et Ovidio poeta his in locis exulante, Graecos non solum negotiatos in Daciis, sed et urbibus conditis habitasse idem Ovidius testatur, cum inquit:

Huc quoque Mileto missi venere coloni,
Inque Getis Graias constituere domos.

Drachmarum inscriptio multiplex est. In iis una est Atheniensis, cui ab una parte vacca impressa est, quae vitulum ad ubera summisso poplite haerentem reflexa cervice allambit. Ante vaccam tripus Apollonis est, cuius supremam partem ansulae ternae orbiculari rotunditate conspicuae, occupant. In quibusdam clava Herculis, idest nodosus baculus, erecta imagine, loco tripodis ascriptus est: Inscriptio supra ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΥ, ducis, opinor, cuius piam Atheniensis nomen. Inscriptio corona hederacea impendit. Infra vaccam additae sunt litterae binae complicatae A, idest Athenae. In aliis aliae visuntur inscriptiones, aliaque typomata. Altera huius drachmae pars castrorum, ut ego interpretor, figuram habet. Ea in quadrum posita sunt, lateribus nonnihil introrsum vergentibus, cum inscriptione castra ambiente: ΚΑΛΕΙΤΟΠΙΟΥ et quibusdam aliis litteris a margine accisis. Hanc ego drachmam cum ad trutinam expendissem, sensi paene sextante, idest duabus unciis, denario minorem esse, praeter detrimentum amborum, quod in utroque aetatis iniuriae ascribo.

Qui bovis lactantis et tripodis Apollinaris typum scire cupit, quid sibi velit, conicere poterit ex scholiaste, qui scripsit in Homerum lib[rum] 2. Is enim tradit, bovem apud priscos in pretio fuisse cum multis de causis, tum praecipue, quod Apollini sacrum sit animal. Huc respiciunt sacrificia illa Hecatomboea et Solitaurilia, aliaque id genus, quae in honorem solis sive Apollinis bubus fiebant. Et ipse Apollo, ut fabulae docent, boves Admeti regis pavisse dicitur. Ab hac causa numismatibus imprimebatur bos tanquam animal sacris Apollinaribus proprium atque vindicatum. Et hoc est decantatissimum illud numisma Atheniensium, quod bovis obtinuit figuram. Plutarchus vero in problematis ideo bove signatos nummos tradit, quod priscis omnis fere possessio erat in bubus, id quod sacrae quoque litterae de primi aevi sanctis patribus tradunt, quorum plerique omnes fuerunt bubulci et opiliones. Apud Plautum ille binos boves se in crumena gestare dicit, ioco usus comico, idest duas drachmas. Nec solum Graeci, sed et Romani bubus olim et pecude num-

mos signarunt, unde pecuniae appellatio conflata est. Plinius: Servius rex ovium boumque effigie primus aes signavit. De tripode Apollinis vide Cael[ii] Rhod[igini], lib[rum] 8, cap[ut] 15.⁴⁴ Tripodem aureum positum Apollini ab Atheniensibus, lege apud Aemelium Probum in Pausaniae vita.

Cum denarius quatuordecim nummis Ungaricis a nobis aestimatus sit, drachmae dari possunt non iniuria duodecim nummi et semissis, idest unus filler, ad normam Junianae pensationis, quae aequissima omnium rei que conveniens esse videtur.

Drachmarum analogia haec est:

Drachma valet nummis Ungaricis	12 ½
Duae drachmae, num.	25
Octo drachmae, flor.	1
Decem drachmae, flor.	1 num. 25
Centum drachmae, flor.	12 num. 50
Mille drachmae, flor.	125
XXV millia drachmarum, flor.	3125
DCCXCII millia drachmarum, flor.	99 millia

X millia drachmarum, flor. 1250. Tantum a Demosthene petiit Lais Corinthium scortum, cum ille negaret se tanti poenitentiam empturum. Gellius, lib[er] 1.

Lucianus Syrus Epicteti philosophi lucernam fictilem tribus drachmarum millibus ob eius auctoritatem emisse tradit. Autor vitae Epicteti. Idest 125 flor. De drachmis innumera ab autoribus peti possunt exempla.

Drachmae memoria etiam apud Turcas hodie usitata, una drama (sic enim illi vocant) ex quinque aspris constat, qui decem nummis Ungaricis respondent. Unus enim asper duos nummos et idem 24 mangures seu aereolos constituit.

Porro drachma duplicatione, triplicatione, quadruplicationeque aliquot vocabula nummorum creat, ut didrachmum, tridrachmum, tetradrachmum, hoc est duarum, trium, quatuorve drachmarum. Didrachmum, ut iam diximus, valebit nostratibus nummis 25, tridrachmum 37 ½, tetradrachmum 50, idest semisse floreni. Sicut autem denarius novem asses, ita drachma novem continebit.

Porro a drachma fiunt legitime didrachmum, tridrachmum, tetradrachmum, sicut a dies [!] biduum, triduum, a luna novilunium, plenilunium, a pala bipalium, a via trivium, bivium, a congius bicongium, tricongium et multa alia. Nam quod in sacris didrachma legitur, non est curandum, a quibus non est petenda mundicia sermonis, cum plerumque in Graecis et Latinis soloecizent. Et sicubi in Livio didrachma vel tetradrachma legitur, librorum incuriae acceptum refferi debet ac pro eo didrachmum reponendum esse censent eruditi.

44 *Lodovicus Caelius Rhodiginus: Lectionum antiquarum c. művéről van szó.*

Tetradrachmiae [!] nummi, argentei ferme omnes, Graecis inscriptionibus visuntur signati; quorum pondus quandoque etsi uncia, semiunciaque plusve minusve dissentiat, sive temporis, sive aetatis, sive flatoris vitio; omnes tamen ad tetradrachmi aestimationem referri possunt.

Primus est Philippeus. Hinc humana facie notatus est, vertice laurea redimito, capillis undulatum collectis, barba non promissa, sed ad mentum crispante, ore luculento ac hemiprosopo, qua illum contemplamur, dextrorsum tuente. In quibusdam (nam diversae sunt species) alterius quoque malae paene quadrans conspicuus est, tantum non contra spectantibus oculis; non sicut Romanorum nummorum imagines, ubi semissis dumtaxat vultus exprimi solet, sed hic totus dodrans faciei eminent. Aversa parte equestris imago est, accurate et eleganter caelata, equo invehens non incitato aut in cursum exporrecto, ut Romanae quadrigae, sed viatorio et tollutum gradiente. Ipse qui insidet galeatus est, cono atque cristis pone in tergum refluentibus, manibus legionare insigne sustentare videtur. Hic quidem nulla inscriptione est notatus, sed ex hoc genere vidimus unum consimilibus figuris signatum, in quo ΦΙΛΙΠΠΟΥ ascriptum erat; qui an Alexandri Magni parens fuerit vel quispiam alius, mihi quidem incertum est. Ex hoc coniiicimus, omnes alios eiusdem caelaturae Philippeos esse. Extant in hoc genere nonnulli valida sectione ad umbilicum usque divisi, ea maxime parte, qua eques continetur. Quod sibi velit, apud me quidem Oedipum postulat, nisi forte imperitorum crumenis consultura ea aetas, ideo eam plagam nummo inflixerit, ut ab aërosa adulterinae moneta, quales forte per ea tempora consimili typo et pondere a male feriatis nummulariis invulgatae fuerint, distingueret. Quae cum saepe argentea persona velatae sint, incautos facile decipiunt, ac praesertim si numerosa sit summa, negotiationes plurimum conturbant. Hoc numisma alii Philippi, Alexandri Magni patris, interpretantur, cui ab altera parte Alexander ipse sit, Bucephalo suo inequitans; et inscriptio in nonnullis: ΦΙΛΙΠΠΟΥ.

Est etiam tetradrachmus nummus Thasiorum, cuius una pars caput veluti muliebre habet, hederacea corona redimitum, sive id sit Bacchus, sive Libera Bacchi amica. Nam et in Romanis denariis Liberae faciem annotatam cum hederaceo sermo, non semel animadvertimus. Talis est Caii Vibii nummus, cui ab occipio ara Bacchi cum panthera arrependente et thyrsos impressa est; a fronte numismatis Liberae caput hederatum conspicitur. Talis est et Lucii Cassii Q. F., idest Quinti filii, denarius, ubi hinc Liberi patris effigies est, pampineo sermo coronata, illinc Liberae hederacea corona redimitae. Ceterum in Thasiorum tetradrachmo, quem proferimus, ab aversa parte totus Hercules excusus est, dextra baltheum Amazonicum, laeva clavam, idest nodosum baculum sustinens. Inscriptio Graeca non ambitiosa est, ut in Romanis numismatis, sed in quadrum digesta: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ, idest Herculis servatoris Thasiorum. Erant Thasii, ut Sabellicus tradit, ob metallorum divitias, quae apud illos passim effodiuntur, inter Insulanos nobiles, eoque nomine nummos patrios figuraverant. In quibusdam pro θασιών πόλεων legitur, idest urbium. Thasus autem est insula mediterranei maris, ubi Hercules reg-

nasse dicitur. Vinum denique Thasium apud Homerum celebre, et apud Virgilium thasiae vites.

Tertius tetradrachmus habet hinc similiter faciem muliebrem, illic inscriptionem non marginem coronantem, sed in medium reiectam ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ, idest Macedonum primae. Hunc titulum ramus quernus in coronam plexus circumvolvitur. Quae sit haec prima Macedonum urbsne, vel dea, vel regina quaepiam, vel monarchia, Sibillae folium est, Deliumque aliquem natatorem requirit. Verum tamen ut Oedipum agamus et in re cuique libera libere coniectemus, Alexandri Magni matrem Olympiadem eo titulo indicari puto, quae post defunctum filium, ut Iustinus liber. 14. tradit, interfecto Aridaeo rege eiusque uxore Eurydice in Macedoniae et Epyri regno mulierum omnium prima aliquandiu regnavit, donec dominatum in tyrannidem transferens, a Cassandro interfecta est. Querna corona, quae titulum circumfluit, ad quercum Jovis Dodonaei in Epyro, unde oracula promanabant, pertinere puto, ubi ipsa Olympias regnavit et unde natales suos duxit. Nam Neoptolemus Arrhybae regis filius Olympiadis pater fuit, in Epyroque regnavit, ut idem Iustinus liber. 17. scribit: Ubi insigne illud Jovis Dodonaei quercetum et templum fuisse narratur, locus oraculorum omnium in Graecia antiquissimus, cuius memoriam in sui et Jovis Dodonaei honorem Olympias haud dubie nummis consecrandam patriamque suam et gentem eo indicandam duxit.

Exstat nummus quoque octo drachmas continens seu octo denarius Romanos (fere enim aequatur pondus) imperatoris Vespasiani, hoc titulo: IMP. CAES. VESPASIANUS. AVG. P.M. TR. P. P. P. COS. III, idest: Augustus, pontifex maximus, tribunus plebis, pater patriae, consul tertium. Ab hac parte, oris eius effigies laurea coronata, cervice et iugulo crasso ac toto oris habitu obeso et quadrato. Aversa parte Martis et divae cuiuspiam Bellonae, opinor, idola iuxta stant ac diva in genua procidentis Romae, humanam effigiem dextra protensa sublevaturit [!], cum titulo marginali: ROMA RESURGES, et infra S. C. quo indicatur, nummum percussum esse ex consulto senatus. Credo a victis, oppressis, deletisque Hierosolymis, nummum crudelis victoriae monumento signatum esse: tamquam Roma eius provinciae accessione amplius resurrectura esset.

Drachmarum apud Graecos et Latinos scriptores multa mentio. In tetradrachmo Livius trium fere denariorum pondus inesse dicit his verbis, lib[er] 4. bell[i] Maced[onici]: Ad hoc clypei argentei decem: signati argenti octoginta quatuor millia fuere Atticorum: tetradrachmum vocant: trium fere denariorum in singulis argenti est pondus. His verbis Quintii triumphum describit. Eam summam tetradrachmorum, si ad calculum Livii quamvis coniecturalem expendemus, constituentur triginta quinque millia florenum, ducenti et octoginta insuper floreni. Sed Livius rotundo numero contentus, duobus paene sestertiis tetradrachma singula minoris aestimavit. Itaque exactiore supputatione, qua scilicet drachmarum aestimationem affecimus, erit ea Quinctii triumphalis pecunia, quadraginta duorum millium florenum.

In triumpho quoque Lucii Aemilii Regilli fuerunt translata tetradrachmorum Atticorum XXXIV. millia et septuaginta; hoc est decem et septem millia ac XXXV. flor[enorum].

Cassius ad Ciceronem, lib[er] 12. epist. Nam iam ternis tetradrachmis triticum apud Dolabellam est, nisi quid navibus Laodicenorum supportarit, cito fame pereat necesse est. Famem instantem Cassius subindicat, cum medimnus Romanus vaeniret tribus tetradrachmis, idest duodenis drachmis seu nummis Ungaricis centum quinquaginta, seu sesquifloreno. Medimnus Romanus, uti diximus, sex modios habuit, idest tres Colosvaritanos; ita ut in medimno octonario Colosvaritano, quem cubulum vocant, sint sedecim modii Romani, idest tres medimni Romani, triente minus. Nam modii singuli Colosvaritani binos Romanos capiunt. Ad hanc Cassii aestimationem, cum medimnus Romanos in ea caritate frumenti 150 nummis Ungaricis vaeniret, Colosvarinus medimnus octonarius aestimatus fuisset quattuor florenis. Ex quo apparet Cassium nec contemnendam, nec tamen magnopere extimescendam caritatem populo Romano imminere dixisse.

Porro ut annonae Romanae et Transilvaniae pretium luculentius perpendi possit, libuit rem illorum frumentariam et nostram exactius examinare. Modio Romano Cicero in Verrinis frequenter ternos sestertios usitate tribuit, idest nummos Ungaricos decem cum dimidio, scilicet in commodo et mediocri frumenti proventu. Nam in vilitate annonae, quae raro contingit, binos sestertios, idest nummos Ungaricos septenos, singulis modiis assignat. Et illud, quod idem Cicero, in Officiis, Marcum Seium in caritate annonae asse modium populo dedisse scribit: largitio fuit, aut potius donatio, non venditio. Cicero in Verrem: Est enim modius lege sestertiis tribus, ut aestimatus fuit ante te praetorem. Idem: Pretium autem senatus consulto constitutum decumano frumento, in modios singulos sestertii terni.

His in locis et plerisque aliis, cum de re frumentaria in Sicilia agit, ternos sestertios singulis modiis usitato id temporis foro Cicero attribuit, ita ut medimnus Siculo quinque modiorum, quindecim sestertiis vaeniret, idest nummis Ungaricis 52 et 1/2. Romanus autem medimnus, qui idem erat cum Siculo: licet modiis differret (nam Romanus sex modios capiebat) nummis Ungaricis 56 aestimabatur, uno modiorum in lucrum, aut vecturae detrimentum ascripto. Hoc modo medimnus Colosuaritanus octonarius, quem cubulam vocant, iuxta Romanae annonae precium valuit nummis Ungaricis centum sexaginta octo; quae mensura in Transilvania saepissime quinquagenis nummis, aut etiam minoris veniit, in commodo et mediocri rei frumentariae mercimonio, quod supra quoque diximus.

Appianus, 4. belli civilis, scribit, ab Antonio ducenta quinquaginta millia drachmarum data esse Popilio pro capite interfecti Ciceronis, id est triginta unum millia ducentos et quinquaginta florenos. Papae, vel mutum caput oratoris Romani quanti constitit? quis nunc tantum pecuniae profunderet, vel pro ipso vivente et spirante Cicerone, apud nos quidem.

Extemporalis caena, qua Lucullus Ciceronem et Pompeium excepit in Apolline, quadraginta millibus constitit, ut Plutarchus in Lucullo tradit, idest quinque millibus florenum. Si modo per numeros, quos Plutarchus ponit incertos, drachmas intelligemus, nam alii nummos sestertios malunt: eruntque hac ratione mille quadringenti florenorum.

In sacris Matthei 17. Praeceptor vester num solvit didrachmas, idest 25 nummos, seu quadrantem floreni. Quod ex lege viritim pro se quisque dare tenebatur, eratque tetradrachmi dimidium, idest siclus profanus. Quod vero eius tributi exactor quaerit a Petro, num Christus solverit didrachmum, cum unicum tantum ipse debuerit, non plures: enallage numeri est Hebraeis usitata, qui plurale pro singulari non raro usurpant; quale illud est de Rege Israelita quodam: Mortuus est et sepultus in civitatibus Juda, idest in una civitatum Judaeae.

Stater tetradrachmo respondet, estque idem q[ui?] siclus, nisi quod stater Graecorum fuit, siclus Judaeorum, uterque argenteus, quattuor drachmas Atticas pendens, Iosepho teste; quamquam stater etiam aureus fuerit. Stateris apud Matthaeum Evangelistam, cap. 17, mentio est; ubi Christi iussu Petrus, iacto in mare hamo, staterem expiscatur, quem pro se et pro Iesu telos exactori dependit; binas enim drachmas ambo debebant, idest tetradrachmum. Nam Judaei omnes Romanis subditi, et Judaicae religioni addicti, didrachmum viritim pendebant, Jovis Capitolini nomine, ut Dio refert. Itaque a duobus, Jesu et Petro, tetradrachmum exigere iuris erat; idque acerbissime exigi solitum esse, indicat Suetonius in Domitiano. Quippe publicani tributum omne redimebant, atque ex eo quod redimerant, summam ad fiscum Romani Imperatoris referebant, sicut nunc fit apud Turcas ab iis, quos illi Emin vocant.

Siclus apud Hebraeos duplex fuit. Siclus communis seu profanus, quo ante latam legem et postea communiter usi sunt Hebraei. Alter est siclus sacer seu sanctuarii, quem non nisi in sacris ad templum pertinentibus usurpant. Ille quadrante floreni, idest 25 nummis: hic semisse, idest 50 nummis aestimatur. Erat sacer siclus viginti gerarum Hebraicarum, quae ad obolorum pretium proxime accedunt. XXVIII enim oboli siclum sanctum constituunt, secundum obolos Graecorum, at iuxta Hebraeorum geras decem, ut Exodi 30. et passim alibi supputatur. Gera evariato pondere, Ungarorum populis, libram argenti significat, quam marcam vocant.

Gen[esis] 23, emit Abraham agrum, ad sepeliendum Saram uxorem suam, quadringentis siclis, puta profanis, idest centum florenis.

Gen[esis] 37, Ioseph venditur a fratribus suis viginti argenteis, scilicet siclis, idest quinque florenis. In quo animaverti potest, quam sordidi fuerint hi plagiarii, qui fratrem germanum tantillo pretio sustinuerint ad quaestum nundinari. Et cum ipsi undecim fuerint, ad singulos ex tam nefario lucro pervenerint quadraginta unum circiter nummi, idest minus quam bini sicli.

Christus vero, Matthei 26, sescuplo venditur a Juda, si communes siclos intelligas, idest septem florenis et semisse; si sacros, sescuplo; proportione ad singularem siclum communem habita, idest quindecim florenis. Si vero

denarios mavelis intelligi per triginta argenteos, ut nonnulli voluerunt, quatuor floreni erunt et viginti nummi, quibus Judas dominum suum prodidit. Plagium prorsus execrandum, liberum hominem tam sordida merce negociari, cum apud Romanos id temporis vel venalitiū servi aliquot millibus a mangonibus ad catastam publice prostarent. Nam si nequam illi, institorio more, de capite talis viri mercaturam exercere animus erat, cur non plures illum Pontificibus et sacerdotibus addidit, ne parricidiale quaestum cum sorde et avaricia coniungeret? Nec est dubium, quin illi quoque plures eum licitati fuissent, si venditorem magis ad mercem attentum animadvertissent.

Porro faciem eius sicli, quorum tricenis putatur Christus proditus esse, a doctissimis viris *ἰκονικῶς* expressam scriptis habemus. Ad cuius exemplum, sive a prototypo desumptus, sive coniectura delineatus, ex eadem formula unus ad nos pervenit, quem tamen suspicari licet flatoris mangonio ad ementiendam vetustatem politum, etiamsi et character et pondus, omnesque aliae notae dejerent [!], se ex antiquitatis officina prodiisse. Is ab adversa parte tribulum habet in calicis formam caelatum, unde fumus evaporando evolvitur, cum titulo Hebraicis verbis et literis signato, qui marginem ambitioso ductu circumit: ha kodesah Jerusalem, idest sancta Jerusalem. Illinc virga Aronis, ut putatur, foliata et florens, cum inscriptione similiter Hebraica: Sekel ha Jisrael, idest siclus Israelis. Vix sesquioboli intercedente differentia, accedit ad tetradrachmum. Longe diversus ab his nummus ostentatur Romae in basilica Sanctae Crucis de Hierusalem, sed vix aliquid verae ac genuinae antiquitatis prae se ferens. Is inter sacra cimelia asservatur; ac dum Innocentio IX Pontifice Maximo' ad famosae Urbis prisca monumenta perlustranda, tumultuario impetu ex Academia Patavina rapti fuisset, ab eius aedis mystagogis ad contemplandum nobis quoque fuit exhibitus. Sed uti perfunctorio intuitu notare potuimus (nefas est enim attrectare, sed crystallo inclusus per transennam visitatur) non est Hebraeorum siclus, licet ad didrachmum accedere videatur; nam caput habet humanum impressum, quae imago ab omnibus Hebraeorum operibus alienissima est. Sed neque est denarius. Habet enim faciem non dimidiatam, ut Romani paene omnes nummi, sed integram et adversum tuentem. Ceteras notas, ut in re non magni momenti, data opera, memoria elabi sinimus. Siquidem iam tum odorati eramus, suppositicium esse numisma, nec illorum temporum germanum, sed ad deliniendam imperitorum fidem subornatum.

Cistophorum quoque in drachmarum classem venit. Est enim Graecorum nummus, Asiaticis olim proprius ac translaticius. Dicti sunt cistophori a cista, sive canistro, quod in iis virginali habitu puellae cistam in vertice ferentes essent sculptae, quae pro ritu eorum temporum, deorum vel dearum arcana in lustrationibus publicis circumferrent. Pretium eius est pauxillo maius, quam victoriati quinarii, de quo supra diximus, sive dimidii denarii; ita ut quattuor denarii efficiant septem cistophoros cum semisse, ut ex Festo colligitur, cuius haec sunt verba: Euboicum talentum nummo graeco septem millium et quingentorum cistophorum est: nostro quattuor millium denarium. Ex qua summa ad calculum revocata colligi potest, eius pretium quattuor obolis suppar

esse. Valebit itaque cistophorus nummis Ungaricis fere octo. Cicero ad Atticum, lib[er] II, ep[istola] I: Ego in cistophoro in Asia habeo ad HS bis et vicies. Huius permutationes pecuniae fidem nostram tuebere. Haec summa in nostra pecunia valet 77 millibus florenum. Ecce divitias Ciceronis, novi hominis et rhetoris. Et hanc pecuniam non magnam prae ea, quam in reposito habebat, ex Ciliciae tantum administratione conflaverat, apudque Publicanos in Asia faenori locaverat. Quid si reliquas eius opes contemplaremur? Magnorum sane Europae regum thesauros vincerent. Et tamen cum his opibus polleret, prae aliis civibus Romanis pauper habebatur Cicero. Etsi autem se equestri loco natum alicubi dicat, nullas tamen opes a parente relictas possedissee, sed suapte industria et virtute partas habuisse, certum est. Verum enimvero cives Romani, ut in sapientiae studiis magni et acuti, ita in divitiis acquirendis supra omnes ingeniosi fuerunt et sollertes.

Apud Livium, lib[er] 37, Lucius Aemilius Regulus, praefecto Antiochi regis classe devicto triumphat. Ducta in triumpho praeter alia, cistophorum 132 millia et trecenti. Valet nostrate moneta decem millibus florenum quingentis et octoginta quattuor. Et alibi saepe frequens apud Livium cistophorum mentio.

Siclorum Hebraea monumenta meminerunt. In fame Samaritana caput asini octoginta nummis argenteis vaeniit, idest florenis ducentis, nam sicli profani intelliguntur.

Ferrum, quod Goliadi hastae fuit praefixum, siclos appendit sexcentos, idest drachmas mille et ducentas, quod ex Josepho Sabellicus refert; idque apposite quadrat ad siclum profanum. Idem Goliad loricae quinque millium siclorum induit. Illud est pondus 150 florenum, hoc vero 1250.

Josephus de Caesaria Absolonis prodidit, tantam illius fuisse sive ubertatem, sive pulchritudinem, ut ducentis siclis appenderetur, qui quinas, ut idem scribit, conficiant libras; ducenti autem sicli profani valent 50 florenis. Nunc ad sestercios aggrediamur, qui plus habent considerationis.

Caput VII.

Sestertius nummus Romanorum proprius, pars denarii quarta. Scribitur hoc modo: H-S, nempe duobus longuriis et S per transversalem lineam coniunctis. Sestertia in genere neutro, plurali numero millicuplo superant sestertios. Eorum ad nummos Ungaricos proportio, exemplis luculentis ostenditur. Post nongenta sestertia in decies fit transitus, quod centuplo superat sestertia. Ter sestertium et similia, quantum denotent. Sestertium plurale quandoque in nominativum degenerat. Adverbiales sestertios super inducta linea signarunt veteres.

Sestertiorum cognitionem, quantum potest, regulis comprehendemus. Habent enim nonnihil obscuritatis.

1. Erat sestertius nummus argenteus Romanus, quo maiores quasque summas enunciabant, miro compedio. Continebat duos asses aeris et dimidi-

um, idest nummos tres Ungaricos et semissem seu fillerem. Est autem denarii quarta pars, unde quatuor sestertii denarium implent. Mihi quides sestertium nummum Romanum videre non contigit. Illud mirum est, a rei monetariae scriptoribus praeter ponderis, nec characteris, nec inscriptionis ullam fieri mentionem. Nisi forte imaginarium nummum fuisse suspicari possimus, quippe qui re ipsa non extiterit, promiscuo tamen usu rationes summariae per eum supputarentur; quale genus est nunc florenus, qui cum ipse non sit, tamen in summis colligendis dicitur esse, rationesque connectit.

2. Scribitur sestertius hac nota: H-S uel sic: HS, vel, ut Lambinus docet, hoc modo: LLS, quo duae librae significantur et semis, idest duo asses liberales et dimidius. Fieri autem potest, ut antiquitus scriptum fuerit hoc modo: HS duabus unitatis notis, recta surrectis, ut solet, quibus singulas libras indicari vellent. Lineola autem transversa, quae notis interiacet ὑφ'έν esse, idest subunionem, quo scilicet syllabae solent connecti et quaelibet disparata coniungi, ut: omni-potens etc., semper-lenitas, apud Terent[ium]. Hisque notis significari volebant sestertium duobus assibus, sive duabus libris valere. Tandem usu fluxioris calami lineola ea longius fuerit producta, binasque numerales columellas et ipsum S per medium dissecuerit hoc modo: HS. In vetustis lapidibus scriptum etiam vidimus: SS.XX. N., idest sestertii viginti nummi; quem lapidem in Analectis nostris recensuimus. Quicquid id est, nos usitatum notandi modum sequemur, H-S, eaque nota sestertios, sestertium, sestertiûm, sestertiis, per omnes casus et numeros scribemus.

3. Sestertius in masculino et sestertium in neutro genere differunt. Sestertius, -ii 105 nummum argenteum significat, valentem Ungaricis tribus et dimidio, ut diximus, duo sestertii valent 7 nummis Ungaricis. At sestertium, in neutro genere, et in plurali, sestertia, valet mille sestertiis, idest flor[enis] 35, duo sestertia valebunt 70 flor[enis], quod postmodum exemplis patebit.

4. Sestertium in genitivo plurali per syncopen, sive per contractionem enunciativam eleganter antiquitas, praesertim quando post millia ponitur. Nec solum sestertium, sed omne quoque genus monetae genitivo plurali contracto millibus subiecit, ut duorum, trium, decem, viginti, centum sestertiorum, denariorum, aureorum dicimus, at centum millia sestertiûm, denariûm, aureûm proferimus. Sic etiam: millia talentûm, cistophorûm, tetradrachmûm; et nostrate moneta: thalerûm, florenûm, coronatûm, nummûm etc. eleganter dicimus. Hoc idem Cicero in Oratore tangit his verbis: Sestertiûm nummûm dicimus, inquit, non nummorum. Idem pro Caio Rabir[i]o: Quid vociferabare decem millia talentûm Gabinio esse promissa etc.?

5. Etsi autem nummus generale sit ad omnis generis monetas, tam aereas et argenteas, quam etiam aureas, nomen, tamen sestertius et nummus et coniuncte sestertius nummus, et simpliciter nummus, de sestertiis potissimum intelligitur. Sicut: aes, aeris, de assibus, qui ex aere fiebant, quod apud Livium frequens. Gellius I[ber] 18, c[aput] 13. Captionis solutae, aut parum intellectae praemium poenave erat, nummus unus H-S, idest nummi Ungarici 3 ½. Plinius de Persicis pomis, lib[er] 15, cap[ut] 12. Pretium jam singulis triceni

nummi fuere, idest triginta sestertii, idest nummi nostrates 105. In quo vides Persicorum pomorum, quae in Campania Italiae paene librales sunt, in illa Romanorum luxuria taxationem paene prodigialem. Cic[ero] in Epist[olis]. Emi eam ipsam domum millibus nummûm XXXV, idest 35 millibus sestertiûm nummûm, seu, quod idem valet, triginta quinque sestertiis (in neutro genere), idest flor[enis] Ungaricis mille ducentis et viginti quinque. Plinius Secundus Nepos, Quintiliani discipulus, dicit se quinquaginta millia nummum dedisse dono nupturae Quintiliani praeceptoris sui filiae, id est quinquaginta millia sestertiûm, seu, quod idem est, 50 sestertia, quae summa facit flor[enos] Ungaricos mille septingentos et quinquaginta.

6. Quandoque subticetur utrumque, idest et sestertiûm et nummûm, sed tantum numeralis summa ponitur, in qua tamen sestertii veniunt intelligendi. Ut Suetonius in Tiberio: Rudiaris quoque quibusdam revocatis auctoramento centum millium; scilicet sestertium; id valet flor[enos] ter mille et quingentis. Idem in Nerone: Funeratus est impensa ducentorum millium, scilicet sestertiûm nummûm. Ducenta millia H-S, sive ducenta H-S valent flor[enis] Ungaricis 7000. Plinius, lib[er] 8, cap[ut] 83: Asinum CCCC nummûm, emptum Quinto Axio Senatori, autor est Varro; idest quadringentis millibus sestertiûm nummûm; ubi non solum sestertiûm, sed et numerale nomen, idest millibus, dissimulatur. Valent quadringenta millia sestertium, sive quadringenta sestertia 14 millia floren[is]. Martialis, lib[er] 18, 4: Morio dictus erat viginti millibus emi, idest XX millibus H-S, seu flor[enis] 700. Cicero pro Caelio: Cuius in aediculis habitat decem millibus, scilicet H-S, idest conduxit domum, in qua habitet, annua mercede flor[enis] 350. Martialis, lib[er] 3, ep[igramma] 2. Emta domus fuerat tibi Tongiliane ducentis; scilicet H-S, ducentis millibus H-S, seu florenis Ungaricis 7000.

7. Diximus sestertia, in plurali, millia sestertiûm significare; ut: ducenta sestertia sunt ducenta millia sestertium, quod sic solet scribi: ducenta H-S; aut sic: CC sestertia. Cicero, act[io] 4 in Verrem: Numerantur illa sestertia CC et L. Siracusanis; idest ducenta et quinquaginta millia sestertiûm. Talium locutionum ratio ex grammaticica pendet. Nam in nominibus numeralibus, cum duo adiectiva, aut duo substantiva sine copula coniungi nequeant, necessario adiectivo substantivum adici debet in eodem genere, numero et casu; aut substantivo alterum substantivum in genitivo casu apponi. Ut: duo centum non dicimus, sicut neque tria mille, quia utrumque adiectivum est. At recte dixeris tria millia, decem millia, ducenta millia, quia hic millia plane substantivum est. Nec recte dices: duo mille homines, sed: bis mille homines; aut: tria millia homines, sed: tria millia hominum. Nec bona syntaxis est: duodecim millia talenta, sed: talentum; nec centum millia viri, sed: virorum. Ad eundem modum non recte dixeris decem sestertiûm, nisi vel ascribas millia, vel subintelligas hoc modo: decem millia sestertiûm. Semper itaque plurale, sestertia, in totidem millia sestertiûm resolvitur. Ut Iuvenalis, sat[ira] 2. Quadringenta dedit Gracchus sestertia dotem. Idest dedit in dotem quadringenta millia sestertiûm, idest quattuordecim millia flor[enorum] Ungar[icorum]. Horatius de Luculli milite:

Clarus ob id factum, donis ornatur honestis,
 Accipit et bis dena super sestertia nummûm,
 idest viginti sesteria, seu viginti millia sestertium, idest 700 flor[enorum].
 Potissimum autem poetae in sestertiorum prolotionibus neutro genere uti solent, eo quod heroici versus et quorundam aliorum carminum status non recipit in masculino genere obliquos casus eius nominis. Sestertia autem facile recipit.

Martialis, liber II, epigr[amma] 77:

Solvere Paete decem tibi me sestertia cogis,

Perdiderit quoniam Bucco ducenta tibi.

Ne noceant, oro mihi non mea crimina. Tu qui

Bis centena potes perdere, perde decem.

Hic orator sic loqueretur: Cogis me Paete, ut tibi X-millia H-S. solvam (flor. 350) eo quod Bucco CC. millia H-S (7000 flor. Ung.) per lusum aleae tibi abstulisset. Verum quaeso te, ne alienum crimen mihi imputes, neve ego vapulem, precor, pro illato tibi a Buccone damno. Tu si quidem potius, si CC. millia H-S potuisti perdere, facilius sane X millia H-S, quae ego tibi aeris alieni nomine debeo, poteris amittere. Nec tamen solum poetae, sed saepe et oratores sestertiis in neutro plurali utuntur. Cic[ero] in Verrem, act[io] 4: Numerantur illa sestertia ducenta et quinquaginta Syracusanis, idest ducenta et 50 millia H-S. (flor. 8750).

8. In sestertiis exscribendis, vel numerales notae, vel ipsi sestertii integre sunt annotandi, ne quid ambiguitatis in numeris resideat. Invenias enim saepe inemendatos codices, praesertim vetustiores, in quibus sestertiorum annotatorum figurae, cum intellectu difficiles, tum ambiguae et perplexae sunt, librariorum typographorumque vitio. Verbi gratia, si scribas CC. H-S. ambiguum est, ducentine sestertii, an ducenta sestertia intelligenda sint, quae plurimum inter se differunt. Nam ducenti sestertii, seu ducenti H-S, sunt septem tantum floreni. At CC. sestertia sunt septem millia florenum. Nisi forte tuapte coniectura deprehendas ex rei, qua de agitur, aestimatione numeralem summam; ut in illo Martialis versu, quem modo retulimus: Emta domus fuerat tibi Tongiliane ducentis. Abstulit hanc nimium casus in urbe frequens, ducentis idest CC. H-S. Si per se consideres, ambiguum sane est, septemne florenis Ungaricis, an septem millibus fl[orenorum] domum emerit Tongilianus. At cum septem florenis ne gurgustiolum quidem potuerit emi Romae, ipsa coniectura nos prehensa veluti manu ducit, ut ducentis millibus H-S domum emtam putemus. Proinde minores summae sestertiorum frequenter exscribi solent hoc modo: CCC. sestertii aut sic: trecenti H-S., vel centum sestertii, atque ita numerus ἀναμφίβολουσ erit. Suetonius de Caligula: Congiarium populo bis dedit trecenos H-S., idest singulis flor. 10 ½. Cicero ad Atticum: Is mihi H-S. XIII non reddit, quae dedi eius filio mutua [flor. 490]. Idem pro Q[uinto] Roscio: Dic H-S, CCCLIII dedisse, qui assem nullum dedit. Ambigue, nisi exscribas sestertia, vel sestertios. Sic in antiquo lapide: Avidia Maximina domum aeter. V.S.P. Si quis aliud corpus superpo. Det fisco CCC. mil. Si sestertios intellexit, erunt flor. 10 ½. Si sestertia, flor. 10500.

Sestertiorum ad nummos Ungaricos supputatio haec est:

H-S, idest unus sestertius valet nummis Ungaricis tribus et dimidio. Cicero: pro Rab[irio]: Bona alicuius nummo sestertio addici. Gellius: Captionis solutae aut parum intellectae praemium paenave erat, nummus unus H-S.

II. sestertii, vel duo H-S. sunt nummi Ungarici 7.

Tres H-S., num 10 ½. Cicero: Is se ternis nummis in pedem tecum transigisse dicebat.

IV. sestertii, num. 14, denarius Romanus.

V. sestertii, num. 17 ½.

VI. sestertii, num. 21.

VII. sestertii, num. 24 ½.

VIII. sestertii, num. 28, duo denarii Romani.

IX. sestertii, num. 31 ½.

X. sestertii, vel si distributivis numeralibus libet uti, ut plerumque fit, scribendum demi H-S., num. 35. Sic in ceteris bini, terni, quaterni, quini, seni, septeni, octoni, noveni H-S.

XII. sestertii, vel duodeni H-S., num. 42. Cicero: pro frumento in modios singulos, duodenos H-S. exegisti, Verris avaritiam taxat.

XX. sestertii, num. 70.

XXX. sestertii, num. 105. Plinius: Pretium singulis XXX nummi fuere.

XL. sestertii, num. 140. Coronatus Gallicus aureus, Budaeo. Sueton[ius] in Nerone: Quadragenis in punctum H-S aleam lusit. Quanquam hic ambiguum videri possit, quadragenosne sestertios, vel quadragena H-S velit intelligi, quae plurimum differunt. Nam quadragena H-S sunt 1400 flor., alii legunt quadringenis. Ubi si sestertios intelligi velis, in masculino genere, constituent fl. 14. Si vero sestertia, in neutro, erunt 14000 flor., qui sensus ad profusionem Neronis magis quadrat.

L. sestertii, num. 175.

LX. sestertii, num. 210.

LXX. sestertii, num. 245.

LXXX. sestertii, num. 280. Plinius, lib[er] 37, cap[ut] 2, ubi de murrhino pretio agit: Excrescit, inquit, in dies eius rei luxus, murrhino LXXX. H-S emto. Qui locus per se ambiguus est; vix enim scias, sestertiosne 80, vel totidem sestertia, idest bis mille et octingentos florenos intellegere debeas. Nam ablativus, sestertiis, utrique summae aequaliter servit.

XC. sestertii, vel distributive nonageni H-S., num 315.

C. sestertii, vel --- centeni H-S., num 350. Romanus aureus vetus. Apuleius: Et percontato pretio quod centum nummis indicaret, aspernatus, viginti denariis perstinavi, idest taxavi.

CXII. sestertii, vel centeni duodeni H-S, num. 392; et sic deinceps in reliquis, additione cardinalium numerorum multiplicatis.

CC. sestertii, flor. 7.

CCC. H-S, flor. 10, num. 50. Suetonius autor est, Caesarem dictatorem populo viritim trecenos H-S legasse.

CCCC. sestertii, flor. 14. Cato, cap[ut] 25: Trapetus emtus est in Suessano nummis quadringentis (scilicet sestertiis).

D. sestertii, flor. 17. num. 50.

DC. sestertii, flor. 21.

DCC. sestertii, flor. 24. num. 50.

DCCC. sestertii, flor. 28.

DCCCC, vel CM. sestertii, vel nongenti H-S., flor. 31. num. 50. Ubi notandum, priscos autores hos sestertios mascul[ini] generis per nummos plerumque enuntiare solere. Quod in Plinio, Catone et aliis frequens lectu est.

Et hactenus quidem sestertios dicere usitatum est. Nunc posteaquam ad mille perventum est, sestertia dicimus, in neutro genere, et millia sestertiûm, bifariam enim proferri potest; nihilominus tamen unum atque idem significant; ut duo sestertia, seu duo millia sestertiûm tria H-S., seu tria millia H-S.; centena H-S., seu centena millia H-S.

Itaque sestertium in neutro genere mille sestertios significat, hoc est argenti asses duos, seu libras et semissem, idest bis quattuordecim et septem florenos, in toto autem 35 flor[enos].

Synonymia eorum haec est:

mille	{	sestertiûm sestertiûm nummûm nummûm sestertii, vel nummi	}	idem significant, nempe florenos 35
-------	---	---	---	-------------------------------------

Proinde sestertiorum in neutro plurali ad nostrates florenos accomodatio talis est:

M. H-S., idest mille sestertii, seu mille sestertiûm, vel mille sestertii nummi, vel mille nummum, sunt flor. 35, aurei coronati 25. Mille nummûm autem dicimus, ea forma, qua mille aeris, mille hominum, ubi mille substantivum est, quasi dicas $\chi\lambda\iota\acute{\alpha}\varsigma\ \tau\acute{\omega}\nu\ \acute{\alpha}\nu\delta\rho\omega\nu$. Cicero: Quis unquam in illo Jano inventus est, qui Lucio Antonio mille nummûm ferret expensum? Columella, lib[er] 3, cap[ut] 3: Percipere debet in annos singulos mille septingentos quadraginta H-S., idest flor. 60. num. 90.

II. sestertia, seu bina millia H-S., seu bina H-S., seu bis mille sestertii, seu duo millia H-S, flor. 70. Plinius, lib[er] 18, unius arboris pomiferae annum fructum binis millibus nummûm addictum fuisse tradit. Suetonius, in Caes[arum] cap[ite] 38: Annuam etiam habitationem Romae usque ad bina millia nummûm, in Italia non ultra quingentos H-S remisit [flor. 17. num. 50].

III. H-S., seu III. millia H-S., flor. 105.

IV. sestertia, seu IIII. sestertiûm, flor. 140.

V. sestertia, seu V. M. nummûm, flor. 175.

VI. millia nummûm, sive VI. sestertia, flor. 210. Plinius, lib[er] 36, cap[ut] 26: Neronis principatu reperta vitri arte, quae modicos calices duos, quos appellabant pteros, H-S sex millibus venderet, ubi sestertii seu nummi subintelliguntur.

VII. sestertia, sive sestertium, flor. 245.

VIII. sestertia, flor. 280. Donatus in vita Terentii: Sola Eunuchus Terentii meruit pretium, quantum nulla antea cuiusquam comoedia, octo millia nummûm ([idest 8 sestertia). Horat[ius], lib[er] 2, epistola ad Jul[ium] Flor[um?] de puero vaenalitio: – eritque tuus nummorum millibus octo.

IX. sestertia, flor. 315.

X. sestertia, vel, cum distributivis, dena H–S., vel X. M. nummûm, flor. 350. Scribit Servius ob undecim illos versus, qui in fine lib[ri] 6. Aen[eidos] de Marcello leguntur, ab Octavia Augusta Virgilium pro singulis dena sestertia accepisse, idest centenos aureos Rom[anos], quorum summa constituit ter mille octingentos et quinquaginta florenos. Eorum carmium initium est: Tu Marcellus eris etc. Suetonius: Ante paucos dies servo Caesaris pro impetrata dispensatione X. sestertium expresserat; quanquam hic quidam legunt X. H–S., idest decies H–S. Scatinus trib[unus] plebis legem tulit in eos, qui alienam pudicitiam sollicitassent, paenamque irrogavit X. millia nummûm.

XI. sestertia, seu undena millia nummûm, flor. 385.

XII. sestertia, flor. 420. Cicero: Minutius duodecim sola curavit, scilicet H–S.

XIII. sestertia, flor. 455; et sic in reliquis.

XX. sestertia, seu XX. millia H–S., flor. 700. Tanti emit Augustus Caesar salutatorem corvum, Macrobius, Satur[nalia], lib[er] 2, cap[ut] 4. Mundus tanti adortus corrumpere Paulinam. Egesippus, lib[er] 2, cap[ut] 4.

XXX. sestertia, flor. 1050. Cic[ero]: Ea pars est ad XXX. sestertia.

XXXV. sestertia, flor. 1225. Cicero: Emi eam ipsam domum millibus nummûm XXXV.

XXXX. sestertia, flor. mille quadragenti. Sueton[ius] in Nerone: Quadragenis in punctum H–S. aleam lusit; alii legunt quadringenis idest quadringentis.

L. sestertia, flor. 1750. Plinius li[ber] 37: Legatis et quaestoribus, qui oras maris defendissent, H–S. bina millia (fl. 70) commilitibus singulis quinquagena; alii legunt quinquagenos, scilicet H–S. et rectius. Plinius Secundus dicit, se quinquaginta millia nummûm dedisse dono nupturae Quintiliani praeceptoris sui filiae. Lucullus Ciceronem et Pompeium in Apolline suo quinquaginta millium extemporanea caena excepit. Si modo per hanc summam sestertia intelligemus, nam alii drachmas volunt. Plinius, lib[er] 7, cap[ut] 39. Apud majores Roscius histrio H–S. quinquaginta annua meritasse proditur.

LX. sestertia, flor. 2100. Plinius: Archigallum, idest picturam antistitis sacerdotum Cybeles, magnae matris Deûm, Tiberius princeps LX. H–S. aestimatam cubiculo suo inclusit. Ubi ablativus, sestertiis, ambiguum est, sestertii an sestertia sint intelligenda. Sed ex tabulae aestimatione sestertia esse intelligenda, ratio ipsa dictat.

LXX. sestertia, seu LXX, millia sestertiûm, flor. 2450.

LXXX. sestertia, flor. 2800.

XC. sestertia, flor. 3150.

C. sestertia, flor. 3500. Martial[is]: Bis quinquagenis domus est tibi millibus emta. Vitellius Imperator annua centena Latinis Graecisque rhetoribus constituit. Ex Josepho: idest centena sestertia. Martial[is]: Millia pro puero

centum me mango poposcit; idest centum millia H-S. de venalitiis pueris loquitur. Cic[ero] in Verrem: A quo H-S.C.M. per calumniam, maliciamque petita sunt. Equum Seianum Cornelius Dolabella emit H-S centum millibus. Gellius, lib[er] 3, cap[ut] 9.

CXI. sestertia, sive centum undecim millia H-S. flor. 3885.

CXX. sestertia, flor. 4200. Cicero in Verrem, de signo quodam Cupidinis loquens: in auctione signum aeneum non magnum H-S. CXX. millibus vaenire non vidimus?

CC. sestertia, vel ducenta H-S., flor. 7000. Tanti Nero raptim funeratus est. Sueto[nius].

CCL. sestertia, vel ducenta quinquaginta millia H-S., flor. 8750. Formianum suum Cicero tanti emit. Ad Attic[um], lib[er] 4. Plinius, lib[er] 29: Medicorum olim annuum stipendium Romae id fuit, quibusdam duplum. Nempe dat Galenus opes. Pomponius Atticus Ciceronem ab urba pulsum H-S. ducentis et 50. millibus donavit. Plutarchus.

Trecenta H-S., flor. 10 500. Plinius, lib[er] 37, c[aput] 2: Petronius consularis moriturus invidia Neronis, ut mensam eius exhaeridaret, trullum murrhinam CCC. sestertiis emtam fregit. Valer[ius] Max[imus], lib[er] 8, cap[ut] 2: Caius Visellius Varro gravi morbo correptus trecenta millia nummum ab Octacilia Laterensi expensa sibi ferri passus est.

Quadringenta H-S, flor. 14 000, quattuordecim millia flor. Plinius suos naturalis historiae commentarios Largi Licinio tanti potuisset vendere, si voluisset addicere. Haec Plinius Nepos in epistolis, lib[er] 3: Quis nunc vel ipsum Plinium autorem tanti liceretur? Suetonius in Nerone: Quadringenis in punctum H-S. aleam lusit. Nam hunc locum sic quoque legunt nonnulli.

D. sestertia, flor. 17 500, septemdecim millia quingenti flor. Tanti emit Cicero Tusculanam villam suam. Ad Attic[um], lib[er] 4. Idem ad Att[ic]um: Apud eum H-S. quingenta deposuerunt, ut qui a Caesare damnatus esset, id perderet. Plin[ius], ep[istolarum] lib[er] 7: nam pro quingentis millibus nummum, quae in alimenta ingenuorum ingenuarumque promiseram, agrum ex meis longe pluris actori publico emancipavi. Ubi notanda est Plinii munificentia et liberalitas in ingenuos alendos. Tertullianus de citrea mensa Ciceronis: M. Tullius quingentis millibus nummum orbem citri emit.

DC. sestertia, flor. 21 000, viginti unum millia florenum. Tanti taxata est Clodii Aesopi histrionis patina. Plin[ius] lib[er] 10, cap[ut] 51; idest ferculum dapis unius patinae. Cic[ero] in Paradoxis: Capit ille ex suis praediis sestertia DC., ego centena ex meis.

Septingenta H-S., flor. 24 500, viginti quattuor millia et quingenti flor.

Octingenta H-S., seu DCCC. sestertia, seu octingenta millia H-S., flor. 28 000, viginti octo millia flor. Census senatorius ante Augustum. Nero in Teridatem, regem Armeniae, Romae octingenta diurna erogavit. Suet[onius]. Plinius, lib[er] 8, cap[ut] 48: Metellus Scipioni tricliniaria Babylonica H-S. octingentis millibus venisse iam tunc posuit in Capitolinis criminibus, quae Neroni Principi quadragies H-S, nuper constitere.

Nongenta H–S., flor. 31 500, triginta unum millia et quingenti.

Mille sestertia, flor. 35 000, triginta quinque millia flor.

Iam hic illud porro observandum est, quod quando ad mille sestertia perventum est non aliter subinde Romanos quam per adverbium locutos esse. Proinde continuatur, numeros post mille sestertia, non dicebant, duo millia sestertiûm, nam hoc duo sestertia tantum significat, idest 70 flor. ut diximus; nec dicebant duo millia sestertia, nam hoc norma Latinitatis non permittebat. Quapropter cetera reticentes, per adverbium numeralem summam enunciabant, hoc modo: decies H–S., idest decies sestertiûm, non autem sestertia, quod idem erat ac si decies centena millia dicerent. Vicies sestertiûm sunt vices centena millia H–S., idest bis millena millia. Nunc igitur ratio horum ita colligenda est, ut sciamus unam eandemque summam haec indicare.

Mille sestertia	}	idem significant, videlicet 35 000 flor.
Decies centum sestertia		
Decies centena sestertiûm		
Decies centena millia sestertiûm		
Millena millia sestertiûm et simpliciter		
Decies		

Fit autem saepenumero, ut ne sestertiorum quidem adiecto vocabulo, ac ne ceteris quidem numeralibus nominibus additis, adverbium tantum numerale dicant decies, vices, tricies bis etc., quod tamen idem significat ac si totum protulissent. Hoc Plutarchus in Antonio apertissime tradit, cum ait: Jussit cuidam ex amicis dari viginti quinque myriadas τοῦς (inquit) ῥωμαῖοι δεκιές καλοῦσι, idest hoc Romani decies dicunt. Per XXV, autem myriadas drachmas intelligit seu denarios, faciuntque ducenta quinquaginta millia denariûm. Quos si in florenos reducas, erunt XXXV. millia flor[enorum]. Quam summam Romani uno verbo decies dicunt, idest decies centena millia sestertiûm. Quoties itaque apud antiquos hae numerales notae leguntur decies, tricies, quinquagies etc. toties centena millia H–S. sunt subintelligenda, ut Martial[is], lib[er] 1, epigr[amma] 100:

Non plenum modo vices habebas,
Sed tam prodigus atque liberalis,
Et tam lautus eras Calene, ut omnes
Optarent tibi centies amici.

Idest cum o Calene vixdum haberes 70. millia florenûm (id enim est vices) tam prodigus et liberalis in amicos eras, ut ipsi tui amici, quo nimirum eos lautius tractares, optarent tibi a diis dari centies, idest trecenta 50. millia florenûm.

Seneca, lib[er] de consol[atione], de Apitio haec refert: Apitius scientiam popinae professus cum sestertiûm millies in culinam conguessisset, aere alieno oppressus, rationes suas tunc primum coactus inspexit, super futurumque sibi sestertiûm centies computavit, et veluti in summa fame victurus, si in centies vixisset, veneno vitam finiit. Millies H–S sunt tricies quinquies cente-

na millia florenûm. Centies autem sunt trecenta quinquaginta millia flor[enorum]. De hoc et Martialis:

Dederas Apiti bis trecenties ventri,
Sed adhuc supererat centies tibi laxum.

Bis trecenties, idest sexcenties H-S., idest vicies et semel centena millia flor[enorum]; quod minus est quam Senecae millies. Quandoque omnes numerales voces exscribuntur, ut apud Cicer[onem], act[io] 3 in Verrem: Possum deinceps totam rem explanare, deinde ad extremum id quod accidit dicere Dionem sestertiûm decies centena millia numerasse. Ubi Cicero, si solum decies dixisset eandem summam constituisset. Sic Julius Capitolinus in Aelio Vero: Omne autem convivium aestimatum dicitur sexagies centenis millibus H-S., etiam si Egnatio hic loquendi modus non satis arrideat.

Livius, lib[er] 38, scribit Lucium Scipionem, cum peculatus accusaretur, librum rationis, inspectante Senatu, suis ipsum manibus conperpsisse indignantem quod cum bis millies in aerarium intulisset, quadragies ratio ab se posceretur. Idest cum in aerarium populi Romani ex triumphatis gentibus septuagies centena millia florenûm (id enim est bis millies) intulisset, ab se tamen ingratus populus ex Antiochensi pecunia quadragies repetundarum postularet, idest centum 40 millia florenorum. Ex quibus apparet, id quod diximus, decies centena millia H-S. et decies centena millia et decies centena et decies sestertiûm et simpliciter decies, unum idemque significare, nempe flor. 35 000.

Porro solent quandoque numeris adverbialibus, ut sunt decies, vicies, quinquagies, centies, millies etc., minores quoque numeri interdum adverbialiter coniungi, ut duo decies, tredecies, quadragies, quinquies, centies bis, millies, novies etc., in quibus hi minores numeri totidem centena millia sestertiûm significant et per sestertia neutri generis explicari possunt. Illud tamen sciendum, nunquam hos numeros bis, ter, quater H-S. etc. per se poni solere, sed maiorum summarum, ut sunt decies, vicies, centies etc. pedissequos esse, illisque agglutinari. Id ne quem remoretur, in schemate subiiciam:

semel H-S	} idem valent ac si dicas Latinius	} centum sestertia ducenta sestertia trecenta H-S quadringenta H-S quingenta H-S sexcenta H-S septingenta H-S octingenta H-S nongenta H-S
duo vel bis H-S		
ter sestertiûm		
quater H-S		
quinquies H-S		
sexies H-S		
septies H-S		
octies H-S		
novies sestertiûm		

Exempla apud Cicer[onem] et alios scriptores abunde suppeditant. Cic[er]o pro Flacco: Nos hic in mare superum et inferum H-S ter et quadragies rogabamus, idest quater mille et trecenta sestertia, quae faciunt centum quinquaginta millia et quingentos flor[enos]. Idem ad Attic[um]: Ego in cistophoro in Asia habeo ad H-S bis et vicies, idest bis mille et ducenta sestertia. Nam et decies, vicies, tricies, quadragies, quinquagies, sexagies, septuagies, octogies, nonagies

idem valent ac si dicas: mille, bis mille, ter mille, quater mille, quinquies mille sestertiûm etc., quae antiquorum usus non recepit, sed pro iis decies, vicies etc. usurpantur. Cicero in Verrem: Tu ex pecunia publica H-S tredecies scribam tuum permissu tuo quum abstulisse fateare, aliquam tibi ullam defensionem putas esse? Idest tria millia et trecenta sestertia, quae sunt floreni 45 500.

Notandum etiam hunc genitivum pluralem, sestertiûm, in nominativum casum atque inde in alios quoque casus traduci nonnunquam, ut Tacit[us], lib[er] 16, cladem Lugdunensem quadragies H-S. solatus est Princeps. Idest dedit ad restaurationem Urbis per incendium deformatae quadragies H-S, idest flor. 140 000. Cicero, phil. 2. Syngrapha sestertii centies per legatos bonos viros, sed timidos et imperitos facta in gynaeceo. Apud Tacitum, sestertii ter millies possessor dicitur Pallas, Claudii Caesaris libertus. Cic[ero] in Sallust[ium]: Ne causam diceret, sestertio duodecies cum Caesare paciscitur. Sunt 42 millia flor[enorum] nostratium. Martialis autem per diminutivum protulit summam minime minutam. Sed id necessitas carminis exegit: Sed sestertium donavit mentula Phoebo bis decies, idest vicies H-S., flor. 70 000.

Porro cum hos et similes numeros veteres notare non perscribere volebant, eos quos per adverbialiter proferebant, linea notis superducta signabant. Exempli gratia, si scribere volebant decies centena millia, sic notabant: $\bar{X}$. M. H-S. Si centies, sic: C.M. Aut etiam sine littera M., sic: $\bar{X}$ .C. Millies vero hoc modo: $\bar{M}$., et bis millies: $\bar{II}$. $\bar{M}$. vel $\bar{MM}$. Octingenties quadragies quinquies centena millia hoc modo: DCCCXLV.M. Ad eundem modum: $\bar{D}$ .H-S., idest quingenties sestertiûm. Non supraducta autem linea cum quid notarent, non iam id adverbialiter, sed nominaliter efferebant, ut: D-H-S., idest quingenta sestertia. Et illae quidem notae apud Plinium in terrarum mensuris, dum per millia, stadia, aut passus provincias dimetitur, et in sestertiorum summis passim reperitur. Et si autem haec a Valerio Probo tradantur, qui lineam superductam numerorum notis per millenarium multiplicandam scribit; ne tamen in magnis summis causa hallucinandi supersit, recentiores eum notandi numeros modum non temere reiecerunt. Proinde ne amphibolia ullas rationes conturbet, non notant semper, sed quandoque perscribunt numeros, ut vicies H-S., millies H-S. Certe in antiquis lapidibus, quandoque etiam nummis, numerorum notis lineae superpositae nullam numeri ipsius multiplicationem designant; saepe autem numerum adverbialiter positum significant, ut: COS. $\bar{III}$, consul quartum, vel quarto, vel quater. TRIB. P. $\bar{XX}$., tribuniciae potestatis vicies. $\bar{III}$. VIR., idest triumvir. Et tamen ubi brevitati studetur, Valerianus notandi numerales litteras modus observari poterit.

Nunc quemadmodum per adverbialiter rationes confici debeant, exponam.

Caput VIII.

Per adverbialiter numeralia decies, centies etc. Romanarum summarum compendiosa numeratio. Decem sestertios millies, decem sestertia centies superat hoc quod dicimus: decies sestertiûm. Idque genus numerandi pluribus priscorum autorum locis demonstratur.

X. H-S., idest decies sestertiûm, seu decies centena millia H-S., sive mille sestertia, sunt flor. 35 000. Est hic numerus, millio, Romanus in sestertiis, idest 1 000 000, quod vulgus mille millia vocat. Ezerni ezer sestertiumok. Millies H-S centies major summa est; idest centum milliones H-S. Suet[onius] in Galba: Quam ut secum vehiculo proximo decies LLS. in auro efferret.

XI. H-S., undecies sestertiûm, flor. 38 500, triginta octo millia et quingenti flor. Tanti funeratus est Caius Caecilius, ex Sabellico.

XII. H-S., duodecies sestertiûm, seu mille ac ducenta sestertia; quod genus loquendi tamen rarum apud antiquos, flor. 42 000, quadraginta duo millia florenûm. Census senatorius sub Augusto Caesare. Sueton[ius]. Idest qui tantum pecuniae non possideret, non poterat esse senator.

XIII. H-S., terdecies vel tredecies sestertiûm, flor. 45 500, quadraginta quinque millia et quingenti flor[enorum]. Cicero in Verrem: Tu ex pecunia publica H-S tredecies scribam tuum permissu tuo quum abstulisse fateare, aliquam tibi ullam defessionem putas esse?

XIV. H-S., quattuordecies, vel quaterdecies sestertiûm, [flor.] 49 000, quadraginta novem millia florenûm.

XV. H-S., quindecies sestertiûm, [flor.] 52 500, quinquaginta duo millia et quingenti flor[enorum].

XVI. H-S., sedecies, [flor.] 56 000, quinquaginta sex millia fl[orenorum].

XVII. H-S., decies et septies, [flor.] 59 500, quinquaginta novem millia et quingenti flor[enorum].

XVIII. H-S., decies octies, seu XIX. H-S, seu, quod idem est, mille octingenta sestertia, [flor.] 63 000, sexaginta tria millia fl[orenorum].

XIX. H-S., decies novies, [flor.] 66 500, sexaginta sex millia et quingenti fl[orenorum].

XX. H-S., vicies, [flor.] 70 000, septuaginta millia florenûm. Tanti emit Cicero domum Romae. Gell[ius], lib[er] 11.

XXI. H-S., vicies semel, [flor.] 73 500, septuaginta tria millia et quingenti flor[enorum].

XXII. H-S., vicies bis [flor.] 77 000, septuaginta septem millia fl[orenorum] Cicero ad Att[icum]: Ego in cistophoro in Asia habeo ad H-S, bis et vicies.

XXVII., vicies septies H-S., [flor.] 94 500, nonaginta quatuor millia florenûm et quingenti.

XXVIII. H-S., vicies octies, seu duodetries, [flor.] 98 000 nonaginta octo millia fl[orenorum]. Cicero in Verrem: Ita in frumentum imperatum H-S., duodetries in annos singulos Verri decernebatur.

XXX. H-S., tricies, [flor.] 105 000, centum et quinquaginta millia fl[orenorum]. Martial[is], lib[er] 1, 143. Ex insulis fundisque tricies soldum. Ex pecore redeunt ter ducenta Parmensi. Soldum, idest plenum et integrum, nec ulla ex parte diminutum, et est syncope, quasi solidum. Ter ducenta, idest sexcenta H-S. sunt 21 millia fl[orenorum].

$\overline{XL}$. H-S. quadragies, [flor.] 140 000, centum 40 millia flor[enorum]. Hirtii cuiusdam villa, quamvis non ampla aut lata, propter vivaria, quae habuit, tanti est vaenum data. Ex Macrobio. Suetonius de luxu Neronis loquens: Indicebat et familiaribus coenas, quorum uni mellita quadragies H-S. constiterunt; quanquam hic alii ut immanitatem sumtus elevent, quadringenta sestertia volunt legi, idest 14 millia floren[orum].

$\overline{L}$. H-S. quinquagies, [flor.] 175 000, centum septuaginta quinque millia floren[orum].

$\overline{LX}$. H-S sexagies, [flor.] 210 000, ducenta et decem millia flor[enorum], Aelii Veri Imperatoris una caena, quam duodecim convivis exhibuit, tanti constitit. Capitolinus. Julius Caesar, Marci Bruti matri Serviliae margaritam sexagies H-S. mercatus est. Suetonius. Cicero pro Roscio Amer[ino]: Bona patris huiusce Sexti Roscii, quae sunt sexagies, quae duobus millibus nummum se dicit emisse etc. [idest flor. 70].

$\overline{LXX}$ H-S. septuagies, [flor.] 245 000, ducenta quadraginta quinque millia florenum.

$\overline{LXXX}$. H-S. octogies, [flor.] 280 000, ducenta octoginta millia flor[enorum]. Cic[ero], in epist[olis]: Nicenses ei grandem pecuniam debent ad H-S. octogies. Claudius pro introitu novi sacerdotii octogies H-S, impendit. Suet[onius].

$\overline{XC}$. H-S. nonagies, [flor.] 315 000, trecenta quindecim millia fl[orenorum].

$\overline{C}$. H-S. centies, idest centies centena millia sestertiûm seu decem milliones sestertiorum, [flor.] 350 000 trecenta quinquaginta millia fl[orenorum]. Tanti aestimatus est unio Cleopatrae, quem uno haustu vorago illa absorbit. Plinius. Servius in vita Vergilii scribit, Vergilium ex liberalitate Augusti Caesaris et Mecaenatis tantum opum possedisse; o aureum poetam et vere iis opibus dignum. Quid autem mirabimur principem poetarum his opibus honestatum, cum unius diei caena Caligulae Caesari centies sestertio constiterit, ut Seneca, in consol[atione] ad Albinam matrem scribit. Tanti etiam funeratus est Vespasianus Imperator. Sueto[nius].

$\overline{CIV}$. H-S. centies quater, [flor.] 36 400 000, trecenta sexaginta quattuor millia flor[enorum], seu ducenta sexaginta millia coronatûm. Tantum impedit Sixtus V. Pont[ifex] Max[imus] in aquae ductum suum Romanum, cui Felix nomen est, a nomine suo, quod ante pontificatum habuit. Jansonius.

$\overline{CV}$. H-S. centies quinquies, [flor.] 367 500, trecenta sexaginta septem millia et quingenti fl[orenorum].

$\overline{CX}$. H-S. centies decies, [flor.] 385 000, trecenta octoginta quinque millia fl[orenorum].

$\overline{CXX}$. H-S. centies vicies, [flor.] 420 000, quadringenta viginti millia florenûm.

$\overline{CXL}$. H-S. centies quadragies, [flor.] 490 000, quadraginta nonaginta millia flor[enorum].

CXLVII. H-S. centies quadragies septies, [flor.] 514 500, quingenta quatuordecim millia et quingenti fl[orenorum]. Clodius tanti emtam domum habitavit Romae. Plin[ius].

CL. H-S. centies quinquagies, [flor.] 525 000, quingenta viginti quinque millia fl[orenorum]. Quintus Considius tantum in solo faenore habuit. Val[erius] Max[imus], lib[er] 4, cap[ut] 8. Tantum etiam accepit Pallas, Claudii Caesaris homo libertinus, decreto Senatus Romani. Tacitus.

CLXXX. [H-S.] centies octogies, [flor.] 630 000, sexcenta triginta millia fl[orenorum]. Cicero: H-S centies et octogies ex aerario tibi attributum Romae in quaestu reliquisti.

CC. H-S. ducenties, [flor.] 700 000, septingenta millia florenûm. Aesopus Tragaedus post ingentes effusiones, tantum tamen filio haeredi reliquit. Macrobi[us], lib[er] 3, Satur[nalia].

CCC. H-S. trecenties, [flor.] 1 050 000, decies centena et quinquaginta millia fl[orenorum].

CCCXXX. H-S. trecenties tricies, [flor.] 11 550 000, undecies centena millia quingenta et quinquaginta millia fl[orenorum].

CCCC. H-S. quadingenties, [flor.] 14 000 000, decies quater centena millia florenûm, idest unus millio et quattuor tonnae argenti, ut vulgo vocant. Mille in se quadrate ductum millies mille creat, idest millionem. Singulis tonnis autem centum millia tribuere, usus vulgaris recepit, ita ut unus millio tonnas habeat; una tonna decem myriades; una myrias decem chiliades; una chalias decem centurias; denique una centuria decem decades; una decas decem unitates, seu monades. Porro per millionem Galli, Itali, Hispani etc. numerant; per tonnas Germani.

Lolliae Paulinae mundus et ornatus saltem mediocris tanti aestimatus est. Plin[ius], lib[er] 19, cap[ut] 35. Cicero in 2. Antoniana: Tu autem H-S quadingenties, quod idibus Martiis debuisti, quonam modo ante Kal[endas] Apr[iles] debere desiisti? Idem Cicero in Praetura Urbana: Dixi me planum esse facturum, Caium Verrem H-S. quadingenties contra legem abstulisse. Nempe Cicero atrocia furta Verris, quae in Sicilia exercuit, tanti taxavit. Sueton[ius] in Caesare Julio: Omnem Galliam in provinciae formam redegit, eique in singulos annos quadingenties sestertium stipendii nomine imposuit. Vide immane tributum unius regni.

D. H-S. quingenties, [flor.] 1 750 000, decies septies centena et quinquaginta millia fl[orenorum], idest septemdecim tonnae cum dimidia, seu unus millio cum dodrante. Otho Imperator ad expoliendam solummodo auream domum Neronis tantum destinavit. Sueto[nius]. Cicero, 4. Verr[iana]: Ob eam rem H-S. quingenties Veneri Erycinae de Sthenii bonis exacturum etc.

DC. H-S. sexcenties, [flor.] 21 000 000, vicies et semelcentena millia fl[orenorum], idest duo milliones et tonna flor[enorum]. Curio Tribunus tantum aeris alieni habuit. Budaeus ex Val[erio] Max[imo].

DCLX. [H-S.] sexcenties sexagies, [flor.] 23 100 000, vicies ter centena et decem millia flor[enorum].

$\overline{\text{DCC}}$. H-S. septingenties, [flor.] 24 500 000, vicies quater centena et quinquaginta millia fl[orenorum], idest viginti quattuor tonnae cum semisse. Milo tantum aeris alieni habuit. Plinius.

$\overline{\text{DCCC}}$. H-S. octingenties, [flor.] 2 800 000, vicies octies centena millia flor[enorum], idest duo milliones et octo tonnae argenti.

$\overline{\text{DCCCL}}$. H-S. octingenties quinquagies, [flor.] 2 975 000, vicies centena nongenta et septuaginta quinque millia florenûm, idest viginti novem tonnae cum dodrante. Summa tributorum populi Romani, ex Plutarcho. Budaeus.

$\overline{\text{DCCCC}}$. vel $\overline{\text{CM}}$. H-S. nongenties, [flor.] 3 150 000, tricies semel centena et quinquaginta millia florenorûm, seu tres milliones et sesqui tonna argenti.

$\overline{\text{M}}$. H-S. millies sestertiûm, [flor.] 3 500 000, tricies quinquies centena millia florenûm, idest tres milliones cum semisse. Nero in Teridatem Regem Armeniae octingenta millia nummûm diurna erogavit ac Roma redeunti super H-S millies contulit. Suetonius. Tanti solum exstruendo foro emit Caesar Dictator. Plinius et Sueton[ius].

$\overline{\text{II. M}}$. H-S. bis millies, [flor.] 7 000 000, septuagies centena millia fl[orenorum], idest septem milliones argenti, seu septuaginta tonnae. Vespasianus in extruendum inaurandumque Capitolium tantum insumsit. Bodinus. Et Marcus Crassus, Romanorum ille ditissimus, in solis agris tantum possedit. Plinius. Sixtus V. Pont[ifex] Max[imus] quinquennio, quo functus est, tantum argenti conguessit in aerarium castris Sancti Angeli, idest coronatorum aureorum quinque milliones. Jansonius.

$\overline{\text{II. M.D}}$. H-S. bis millies et quingenties, [flor.] 8 750 000, octogies centena millia septingenta et quinquaginta millia florenûm, idest octo milliones et dodrans. Caesar Dictator aere alieno oppressus dixit tantum pecuniae sibi esse oportere, ut nihil haberet. Appianus.

$\overline{\text{III. M}}$. H-S. ter millies, [flor.] 10 500 000, centies centena millia et quingenta millia flor[enorum], idest decem milliones cum semisse. Pallas Claudii Caesaris libertus sestertii ter millies possessor. Tacitus. Seneca tantum pecuniae solo quadriennio sub Nerone quaesivit. Hem philosophum hominem, paupertatis encomiasten. Quid si reliquas eius opes contemplari liceret? Haud dubie reum quamlibet potentium divitias superaret.

$\overline{\text{III. M. CCC}}$. H-S. ter millies trecenties, [flor.] 11 550 000, centies et decies quinquies centena et 50 millia fl[orenorum], idest centum quindecim tonnae argenti cum semisse.

$\overline{\text{IV. M}}$. H-S. quater millies, [flor.] 14 000 000, centies quadragies centena millia flo[renorum], idest 14 milliones argenti. Lentulus Augur tantum possedit. Seneca. Hadrianus Caesar cum Commodum Ceionium adoptasset et donativum populo ac militibus dedisset commodumque minus sanum videret, in caducum, inquit, parietem inclinavimus et perdidimus quater millies H-S. quod populo et militibus dedimus. Spartianus.

$\overline{\text{V. M}}$. H-S. quinquies millies, [flor.] 17 500 000, centies septuagies quinquies centena millia fl[orenorum], idest decem et septem milliones cum semisse.

VII. M. H-S. septies millies, [flor.] 24 500 000, ducenties quadragies quinquies centena millia fl[orenorum], idest 24 milliones argenti cum semisse. Cic[ero]: Antonius septies millies pecuniae publicae falsis perscriptionibus donationibusque vertit.

IX. M. H-S. octies millies, [flor.] 28 000 000, ducenties octogies centena millia fl[orenorum], idest viginti octo milliones argenti. Ioannes XXII. Pontif[ex] Romanus tantum in aerario dicitur habuisse moriens. Bodinus.

IX. M. H-S. novies millies, [flor.] 31 500 000, trecenties quindecies centena millia fl[orenorum], idest trecentae quindecim tonnae argenti. Vitellius paucissimis mensibus tantum pecuniae intervertisse dicitur. Tacit[us], lib[er] 17.

X. M. H-S. decies millies, [flor.] 35 000 000, trecenties quinquagies centena millia fl[orenorum], idest triginta quinque milliones argenti. Sardanapalus Assyriorum rex tantum in aerarium conguessisse dicitur. Bodinus e Ctesia.

XII. M. H-S. duodecies millies, [flor.] 42 000 000, quadringenties vicies centena millia fl[orenorum], idest 42 milliones. Tantum Cyrus habuisse legitur.

XIV. M. H-S. quater decies millies, [flor.] 49 000 000, quadringenties nonagies centena millia fl[orenorum], idest 49 milliones. Augustus Caesar intra viginti annos sestertiûm quater decies millies ex amicorum testamentis sese accepisse testatus est. Suetonius.

XX. M. H-S. vicies millies, [flor.] 70 000 000, septingenties centena millia flor[enorum], idest septuaginta milliones flor[enorum].

XXII. M. H-S. vicies bis millies, [flor.] 77 000 000, septingenties septuagies centena millia fl[orenorum], idest 77. milliones argenti. Tantum opum Nero donationibus effudit. Tacitus.

XXVII. M. H-S. vicies septies millies, [flor.] 94 500 000, nongenties quadragies quinquies centena millia flor[enorum], idest nonaginta quattuor milliones argenti cum semisse. Caligula Caesar non toto vertente anno tantum absumsit. Suetonius. Ex quo imperii Romani immanes opes perspicias. Graeci novies mille quadringentas et quinquaginta myriadas dicerent. Tiberii tenacitas has coegerat opes, quas Caligulae prodigientia effudit.

XXX. M. H-S. tricies millies, [flor.] 105 000 000, decies centies et quingenties centena millia flor[enorum], seu, quod idem est, centies quinquies millena millia flor[enorum], idest centum et quinque milliones, seu XV. tonnae argenti.

XXXIII. M. [H-S.] tricies ter millies, [flor.] 115 500 000 idest centies⁴⁵ quindecies millena et quingenta millia florenûm, seu undecies centies et quinquagies quinquies centena millia flo[renorum], idest centum quindecim milliones cum semisse.

45 Innentől kezdve végig a szerző saját kezű első szövegezéséből közöljük a munkát. Minthogy a későbbi másolatból még háromlapnyi van, megállapítható, hogy Szamosközy utólag átdolgozta és példákkal tovább bővítette az első alapszöveget. Az első szövegezés megmaradt kézirata a 29. számú folióval kezdődik.

$\overline{XL. \overline{M.}}$ H-S. quadragies millies, [flor.] 140 000 000, centies quadragies millena millia flo[renorum], seu decies centies et quadragies centena millia fl[orenorum], idest centum quadraginta milliones argenti. Tantum Darius Persarum Rex Alexandro diripiendum reliquit. Curtius et Strabo.

Idest centum quindecim milliones cum semisse. Aureorum Ungaricorum septingenties centena millia. Idest 70 milliones auri.

$\overline{XL. \overline{M.}}$ H-S. Quadragies millies sestertiûm, 840 000 000 octingenties quadragies centena millia thallerûm. Tantum Darius Persarum Rex Alexandro diripiendum reliquit.⁴⁶ Curtius et Strabo.

$\overline{L. \overline{M.}}$ H-S. Quinquagies millies. 175 000 000, centies septuagies quinques millena millia thallerûm. Idest 175 milliones.

$\overline{C. \overline{M.}}$ H-S. Centies millies. 350 000 000, trecenties quinquagies millena millia thallerûm. Hoc est trecenti milliones cum dimidio.

$\overline{CCXCIII. \overline{M.}}$ H-S. Ducenties nonagies ter millies sestertiûm. 923 500 000, nonagenties vicies ter centena millia et quingenta millia thallerûm. Idest nonaginti viginti tres milliones argenti cum semisse. Tantum conguessisse Dauid dicitur ad aedificandum templum. 1. Paralip[omenorum] 21. Si modo per talenta, Attica intelligemus. Quod sane omnes omnium Regum et Caesarum opes superat.⁴⁷

$\overline{CCCXXXIII. \overline{M.}}$ H-S. Trecenties tricies ter millies sestertiûm. 1 155 000 000, millies centies et quinquagies quinques millena millia thallerûm. Idest mille centum et quinquaginta quinque milliones argenti. Sunt 700 000 000, idest septingenties⁴⁸ centena millia aureûm Ungar[icorum], seu septingenti⁴⁹ milliones auri.⁵⁰

$\overline{D. \overline{M.}}$ [H-S.] Quingenties millies. 175 000 000, millies. semel et septingenties quinquagies millena millia thallerûm; idest: mille septingenti et quinquaginta milliones.

$\overline{DCCCCXLIIIX. \overline{M.}}$ H-S. Octingenties quadragies octies millies. 3 017 000 000, ter millies decies septies millena millia thallerûm. Idest tria millia millionum, decem insuper et septem milliones.

$\overline{M\overline{S. \overline{M.}}$ H-S. Millesies millies sestertiûm. 3 500 000 000, ter millies quingenties millena millia. Hoc est tria millia et quingenti milliones.

$\overline{X. \overline{M\overline{S. \overline{M.}}$ H-S. Decies millesies millies sestertiûm. 35 000 000 000, tricies quinques millies millena millia thallerûm. Triginta quinque millionum millia.

46 A lap szélén, más tintával: Uti Jansonius in suis historiis refert.

47 A lap szélén, más tintával: Vixque supra hunc numerum ulla ex a[n]tiqua vetustate summa opum[...] inveniri potest. Vide Budaëum de ingentibus Romanorum opibus, pag. 125, 126.

48 Javítva, egyidejűleg, septuagies-ről.

49 Javítva, egyidejűleg, septeni-ről.

50 A lap alján későbbi betoldás: CCCC. M. H-S. quadringenties millies, 1 400 000 000, millies quadringenties millia thallerum, idest mille et quadringenti milliones argenti. Vespasianus, Josepho teste, professus est tantum sibi opus esse, ut respublica stare posset. Cuius summae immanitatem Budaëus emendat et ad quadragies millies revocat, aequiore ad fidem calculo. Bud[aeus] 159.

L. $\overline{MS}$. $\overline{M}$. H-S. Quinquagies millesies millies sestertiûm. 175 000 000 000, centies septuagies quinquies millies millena millia. Idest centum septuaginta quinque millionum millia.

C. $\overline{MS}$. $\overline{M}$. H-S. Centies millesies millies sestertiûm. 350 000 000 000, trecenties quinquagies millies centena millia thallerûm. Hoc est trecenta et quinquaginta millionum millia.

D. $\overline{MS}$. $\overline{M}$. H-S. Quingenties millesies millies sestertiûm. 1 750 000 000 000, decies centies septingenties quinquagies millies millena millia thallerûm. Hoc est decies centena millia septingenta et quinquaginta millionum millia.

X. $\overline{C}$. $\overline{MS}$. $\overline{M}$. H-S. Decies centies millesies millies sestertiûm 3 500 000 000 000, tricies centies quingenties millies millena millia thall[erûm]; idest tricies centena et quinquaginta millionum millia.

XXX. $\overline{CCC}$. $\overline{MS}$. $\overline{M}$. H-S. Tricies trecenties millesies millies sestertiûm. 11 550 000 000 000, undecies millesies⁵¹ quingenties quinquagies millies millena millia thallerûm. Hoc est centies quindecies⁵² centena et quinquaginta millionum millia.⁵³

Caetera, quae coacervari crescentibus subinde calculis possent, nec numeralia verba oratione, nec intellectus sensu comprahendere possunt.⁵⁴ Proinde supra haec irritus evanidusque est⁵⁵ omnis calculandi⁵⁶ supputandique⁵⁷ conatus.

Nunc exempla quaedam ad illustrandos hos numeros proferamus.

Macrobius, lib[er] 2, Satur[naliae] cap[ut] 4, tradit Augusto Caesari post Actiacam victoriam redeunti Romam, oblatam esse a quodam avem, quae illum salutabat his verbis: Ave victor, Caesar. Miratus Caesar officiosam avem viginti millibus nummûm illam emit. Haec summa est septingentorum thallerûm. Digna Caesare expensa. Diximus autem per nummûm sestertios semper intelligi debere. Itaque viginti sestertia, seu quod idem est viginti sestertiûm, seu XX. sestertiûm nummûm; eam, quam dixi, summam comprehendet.

Suetonius de Caligula: Eutycho cuidam, quadam comessatione in apophoretis vices H-S. contulit; idest LXX. millia thalerum.

Juvenalis de Crispino quodam: Mullum sex millibus emit Aequantem sane paribus sestertia libris. Idest emit mullum piscem ducentis et decem thaleris. Sex enim sestertia, sive sex millia sestertiûm, eam summam continent. Tradit Suetonius mullum piscem antiquorum prodigo luxu adeo insignem et preciosum fuisse, ut saepius argenti pari pondere emeretur.⁵⁸ Negat autem

51 Javítva, egyidejűleg, centies millies-ről.

52 Javítva, egyidejűleg, undecies-ről.

53 Kihúzva, egyidejűleg: Sunt aureorum Ungaricorum 7 000 000 000 000, septuagies centies millies millena millia, seu septuagies centena millia millionum auri.

54 Utólag, más tintával, posset-re javítva.

55 Utólag, más tintával, fuerit-re javítva.

56 Utólag, más tintával, kihúzva.

57 Utólag, más tintával, supputandi-ra javítva.

58 A lap szélén, más tintával: Bud[aeus] 36.

Plinius, lib[er] 9, cap[ut] 17, maiores umquam duabus libris inveniri. Ideoque dicit Satyricus Poeta aequantem sestertia paribus libris.⁵⁹

Bonfinius narrat, decadis 2, lib[er] 10, Elizabetam Reginam, Ludovici primi matrem, cum ad filium Andream Neapolis⁶⁰ et Siciliae Regem in Italiam profecta fuisset, ad Divi Petri basilicam ingens donativum obtulisse ac, praeter alia multa, quater insuper mille sestertiûm addidisse. Quae verba aut⁶¹ temere Bonfinio exciderunt,⁶² aut a Sambuco corrupta sunt. Nam hoc modo loqui nec sincera latinitas permittit, nec numerandi per sestertios ratio sinit.⁶³ Sicut enim nemo Latine dixerit: quater mille virorum, vel bis mille hominum, sed: quater mille viri et homines. Ita plane sola[---]ismus erit quater mille sestertiûm. Deinde vero antiqui, qui pure locuti sunt, numquam infra denarium numerum per adverbium locuti sunt, sed per numeralia nomina. Ut: numquam dixerunt bis, ter, vel quater, vel quinquies⁶⁴ mille⁶⁵ sestertiûm, aut octies sestertiûm; sed pro iis dicebant⁶⁶ ducenta, trecenta, quadringenta, quingenta, sexcenta etc. sestertia. Et tamen eadem erat numerorum homonymia.⁶⁷ Nam⁶⁸ quater mille sestertiûm, quod minus apte dicitur, quadringenta sestertia, seu quadringenta millia sestertiûm efficiunt.⁶⁹ In coniunctis autem numeris, recte infra quoque decem, per adverbium loqui veteres solebant, ut undecies sestertiûm, vicies bis sestertium, quadragies et quinquies H-S. Quamquam Cicero non semel alterum eorum adverbiorum per centena extulit,⁷⁰ ut in Verrinis orationibus: Accepi vicies ducenta triginta quinque millia⁷¹ nummûm. Quod alias sic efferrî potest: Accepi vicies et bis sestertium. Sed et hic minores illae summae coegerunt Ciceronem, ut per centenaria⁷² summam enunciaret. Quapropter quater mille sestertiûm, apud Bonfinium, sunt quadringenta sestertia, idest quattuordecim millia thallerûm, quae Elizabetha divo Petro dono dedit. Quod vero in eo numero proferendo, Bonfinium alucinatum esse non dubitem, facit sestertiorum perplexa admodum, nec dum per illa adhuc tem-

59 A lap szélén, más tintával: Ex quo apparet hic per sestertia sestertios intelligi, cum unus sestertius totidem [?], duas libras atque insuper dimidiam, ut supra.

60 Itt szakad meg a XVII. század elejéről való másolat szövege. Ettől fogva tehát egyedül az utólagos átdolgozás nyomait erősen magán viselő első szövegezés állott rendelkezésünkre.

61 Utólag, más tintával, kihúzza.

62 A következő öt szó utólag, más tintával, áthúzza. A lap szélén: Bud[aeus] 66, 69, 70, 59.

63 A következő két teljes mondat utólag, más tintával áthúzza.

64 Utólag, más tintával, octies-re javítva.

65 Más tintával kihúzza.

66 Utólag, más tintával, dixerunt-ra javítva.

67 Utólag, más tintával, synonymia-ra javítva.

68 Utólag, más tintával, Itaque-re javítva.

69 A lap szélén, más tintával: Suet[onius de] Tiberio, 42. Asellio Sabino H-S ducenta donavit pro dialogo, in quo boleti et ficidulae et ostreae et turdi certamen induxerat.

70 A lap szélén, más tintával: Bud[aeus] pag. 54.

71 Egyidejűleg betoldva a kihúzott nummos szó helyére.

72 Utána kihúzza: verba.

pora, enucleata ratio.⁷³ Plaerique enim vel doctissimorum, in iis antea velut mures in pice haerebant, donec Guilhelmus Budaeus⁷⁴ summum Galliae lumen, primus⁷⁵ eam glaciem perfregit, eiusque⁷⁶ luculentum fontem per varios multiplicesque siphunculos, alii cuniculis, alii muralibus ductibus ad suos quique irrigandos hortos derivarunt.⁷⁷ Porro sicut ante decem nunquam veteres adverbialiter numerum efferebant;⁷⁸ ita neque post mille umquam sestertia dicebant,⁷⁹ sed sestertiûm; ut: mille⁸⁰ sestertiûm, sive quod idem est decies sestertiûm, duodecies sestertiûm; non sestertia etc.⁸¹

[Caput IX.]

De libra, mina et nummis aureis Romanorum et Graecorum.

Libra Romana,⁸² seu pondo, octoginta quattuor⁸³ denariorum erat Romae, qui sunt nobis duodecim thalleri, quattuor numulis plus. Sed ut ad aequamentum, numerus librae rotundari possit, sinemus hos quattuor nummulos, veluti non magni momenti additamentum exspirare.⁸⁴ Nam et ad absolutam librae rationem, id quicquid est superpondii nihil pertinere comperiemus, si rationes exactius ad perfectionem librae putaverimus.⁸⁵ Proinde Georgius Agricola quoque, qui de re metallaria diligentissime scripsit, libram Romanam argenti puri, aureis Ungaricis octo valere tradit. Hi si in centenos et quinquagenos nummos nostrates resolvantur, uti Agricola supputavit, duodecim thallos efficiunt. Supputatio autem ea est Agricolae, ut auri ad argentum duodecupla sit proportio. Quae ratio ab omni aevo inter argentum et aurum exstitit, ut Bodinus in lib[ro] de Rep[ublica] luculenter ostendit.⁸⁶ Ex hac aesti-

73 A lap szélén, más tintával: Plinius scriptum reliquit bis millies H-S ville incendio Marco Scauro periisse. Egnatius [...].

74 Utána egyidejűleg áthúzza: Gallus.

75 A következő három szó, más tintával, áthúzza, majd pedig így javítva: fontem longa incuria oblimatum aperuit.

76 A következő két szó, más tintával, így javítva: luculentos rivulos.

77 A lap szélén, más tintával: Adrianus Imperator in adoptione Aelii Veri dedit militibus H-S ter millies. Spartianus.

78 Utólag áthúzza és más tintával javítva: protulerunt.

79 Utólag áthúzza és más tintával javítva: dixerunt.

80 Előtte egyidejűleg áthúzza: decies.

81 A lap alján, más tintával: Parrhasii tabulam, in qua Meleagro Atalanta morigeratur, decies H-S emit Tiberius. Suet[onius], cap[ut] de Tiberio 44.

82 A lap szélén, más tintával: auri libra 72 aureis impletur. Bud[aeus] 253.

83 Utólag áthúzza és fölébe írva: sex.

84 Előtte egyidejűleg áthúzza: exolescere.

85 A lap szélén egymás alatt, más tintával: libra argenti undecim Francicis censeatur [idest?] fl. 8 et nummis 80. Nam unus Francicus valet Budaeo 80 nummos normales [?]. Bu[daeus], 63, med. Libra nummaria centum drachmas habet. Bud[aeus], 61. Trecena pondo Romana sunt trecena millia drachmarum. 151, Bud[aeus]. Librae duae Romanae sunt tres Gallicae. 151, Bud[aeus].

86 Utána egyidejűleg kihúzza: Hoc modo singuli thalleri unciarum vicem in libra obibunt.

matione Romae ex singulis argenti libris iustum erat octoginta sex⁸⁷ denarios signari. Hoc modo singuli thalleri unciarum vicem in libra obibunt. Stater seu tetradrachmus, semuncia erit in thallero, idest nummi 50. Siclus profanus seu didrachmus, quadrans unciae erit, idest nummi 25, et huius tandem medietas drachma est, idest, ut supra diximus, nummi nostrates 12 ½. Atque ita uncia in octo drachmas dividetur, ut et Romani diviserunt. Sed hic Budaeus cum aliis non convenit, eo quod drachmam tantidem taxat quanti denarium, atque ita ex eius mente libra Romana centum denariis seu drachmis constabit. At Caelio Secundo contra⁸⁸ denarius Romae quinta fere parte gravior est, quam drachma Athenis. Itaque iuxta Budaenum libra quadringentis sestertiis taxabitur, seu centum denariis, hoc est quattuordecim thalleris. Secundum vero supputationes Caelianam florenis seu thalleris undecim et nummulis nostratibus 20. Hocque modo eorum differentia viginti denariorum erit, idest duorum florenorum et 80 nummorum. Sed Caelius nimium elevat librae pondus Budaeus contra nimium deprimat. Proinde ut in aequo momento discrimen consistat, ad iustius examen iustumque aequilibrium uterque suas rationes necesse est, temperet, quod ita tandem fiet, si et Budaeus retrocedet et paullum Caelius procedat uniciasque suas promoveat.⁸⁹ Porro cum dicimus libram Romanam XII thallos continere, id ita intelligendum est, libram quadruplicem hodie constitui. Prima est haec Romana duodecim unciarum, quae Romanis olim usitata ab omnibusque scriptoribus antiquis recepta est. Altera est mercatoria, qua negotiatores, aromatarii, institores, medici et quicumque merces ad trutinam expendunt venduntque, utuntur. Et haec est XVI. unciarum. Eius semissem, idest octo uncias, quae Romanae librae bassis est, monetarii, aurifices, aliique libram sibi fecerunt, marcamque eam vocant. Et haec tertiae librae genus est. Apud nos vero in litium aestimationibus iudicialiisque actionibus, etiam tertiae huius librae selibra, idest quattuor unciae, seu thalleri quattuor pro una libra seu marca usurpantur. Librarum Romanarum ad nostros florenos accomodatio facilis est, cum, ut diximus, libra XII. thalleris aestimetur.⁹⁰

Minam Budaeus eandem cum libra, seu pondo⁹¹ facit, ex eo principio quod apud eum denarius et drachma idem sint. Sed etsi⁹² denarius a drachma differat, libra tamen et mina videntur in pondere et valore consentire. Nec

87 Utána egyidejűleg kihúzza: fere.

88 A lap alján, más tintával: uncia argenti. Bud[aeus] 102. – bis dena milia pondo argenti. Bu[daeus] f[olio] 323. – pondo argenti Ciacconius pa[g.] 18. – Bagistanus, in rupe Semiramidis effigies. Bagis. thes.

89 A lap szélén, más tintával: Proportio argenti ad aurum vide Egatii amonitiones, Suetonius in Caesare, cap[ut] 54, pag. 725 in historicis minoribus Caesarum.

90 A lap alján, más tintával: Orosius, lib[er] 6, sic ait: Caesar Romam venit, negatamque sibi ex aerario pecuniam fractis foribus invasit protulitque ex eo auri pondo IIIIMCXXXV, argenti pondo prope DCCCC. Auri quater mille centum et 35 pondo, valet aureos huius nostrae tempestatis quadringenta et tredecim millia et quingentos, argenti octingenta pondo, decem millia thal[erum] et octingentos [...] Bud[aeus] 122.

91 Ez és a megelőző szó, más tintával, a sor fölé írva.

92 Javitva, egyidejűleg, quantum-ról.

est simplex ea de re controversia. Nos ut litigiosam supputationem decidamus in rationesque nostras temperemus, minam argenti eandem cum libra faciemus, ex Pliniique auctoritate minam centum drachmis Atticis valere dicemus.⁹³ Centum autem drachmae (duodenos nummos nostrates in singulas supputando) duodecim thalleros constituent. Centum⁹⁴ drachmis Atticis valere minam, cum Plinio⁹⁵ Budaeus, Caelius, Juniusque consentiunt. Nisi quod Budaeus, quia drachmam denario Romano aequiparat, minam quoque decem aureis coronatis aestimat, qui nobis sunt 14 thalleri. Eius opinionem secutus Joachimus Camerarius super Ethica Aristotelis, decem aureos Ungaricos minae attribuit, longe maiore errore. Centum, inquit, minae sunt aurei Pannonici mille. Quasi vero coronati aurei et Ungarici sint iidem, cum paene duobus denariis Romanis, idest quadrante fere thalleri sint⁹⁶ nostrates illis valentiores. Quapropter mina nobis erit ex Plinio centum drachmarum, idest⁹⁷ duodenum thallerorum. Nec ab hac aestimatione Junius⁹⁸ recedit, nisi quod in librae valore remotior est, qui dimidio thallero fere minam maiorem facit libra Romana Caelius Secundus contra⁹⁹ tantidem minoris aestimat minam libra. Per quorum contrarios gressus, quis recta incedere possit? Et haec quidem de argenti mina intelligenda sunt.¹⁰⁰

Talentum¹⁰¹ multiplex fuit, sed in his talentum Atticum celebratius est apud scriptores, valetque sex drachmarum millia, sive sexagenas minas. Haec

93 A lap szélén, más tintával: Inde Hecatombaeum Graecis dicitur, quicquid duabus minis aestimatur, idest ducentis drachmis, in quibus olim boum effigies erat impressa. Hinc apud Homerum Glauci [javítva: Diomedis-ról] clypeus hecatombaeos dicitur, idest centum valens minas, idest unam minam, cum Diomedis [előtte áthúzva, egyidejűleg: Glauci] ara valerent novem drachmas, vix ac ne vix quidem decimam partem Glauci [előtte egyidejűleg áthúzva: Diomedis] clypei.

94 Utána, egyidejűleg, kihúzva: autem.

95 Utána kihúzva: Caelius Junius.

96 A következő két szó, más tintával áthúzva és Ungarici Gallicis-re javítva.

97 Előtte, egyidejűleg, áthúzva: atque hic.

98 Utána, egyidejűleg, áthúzva: quoque.

99 A következő három szó egyidejűleg javítva: tantodem minorem facit.

100 A lap alján a következő, különböző időben és különböző tintával írt, jegyzetek olvashatók: vide Thes[---] Ciceron[---], Mina, ubi exempla sunt. – Plinius, lib[er] 30, cap[ut] 3: Aureus nummus post annum sexagesimum secundum percussus est quam argenteus, ita ut scrupulum valeret sestertii vicenis Th[alleros?] L. L. valere. – De libra, talento, sekel idest siclo in Absyrm[---], pag. 339, vide etc. – Marcus Crassus epulum dedit populo Romano, atque insuper tres minas viritum distribuit. Exemplorum lib[er] 8, cap[ut] 2. Sabellicus. Jam considera fuerunt in urbe Roma trecenta millia civium capita [nam etiam plura fuerunt], faciunt duodecim milliones argenti thaleri. – Ugyanehhez a laphoz betett külön kis papírdarabon: Lycurgum apud Lacedaemonios invenio in illa vetustate quum auri argentineque usum e medio sustulisse ferreumque nummum induxisse ac decussem [?] percussisse, quas iussisse minime valere, ac tum demum omnis furandi occasio sublata est. Ignitum ferrum, ex quo nummum percussit, aceto extinxit, ut ad rem nullam amplius ob molliciem utile redderetur. Sab[ellicus], 217. I. A.

101 A lap szélén és a sorok között, más tintával írt, hevenyészett jegyzetek között utalás történik Budaeus munkájának 79., 81., 84., 130., 143. lapjára. Ezekon kívül a Szamosközy munkamód-szerére jellemző alábbi jegyzetek olvashatók még: Graecorum pondus magis quam summa

summa est nostrate pecunia septingenti et quinquaginta floreni,¹⁰² si drachmam in 12 ½ computabimus.¹⁰³ Aurei Ungarici quadringenti quinquaginta quattuor et¹⁰⁴ semmissis cum nummulis 7 ½.

Unum itaque talentum	750 flor[eni] Ung[arici]
Duo talenta	1 500 floreni
Quattuor talenta	3 millia florenûm
Decem talenta	7 millia et 500 flor[enûm]
Viginti talenta	15 millia florenum ¹⁰⁵
Quinquaginta talenta	37 millia fl. et quingenti
Centum talenta	75 millia florenûm
Mille talenta	septingenta quinquaginta millia florenum
Decem ¹⁰⁶ millia talentûm	7 500 000, idest septuagies centena ¹⁰⁷ et quingenta millia florenum. Septem milliones cum semisse
Triginta quinque millia talentûm	26 250 000, ducenties sexagies bis centena et quinquaginta millia florenûm. Idest viginti sex milliones et quadrans millionis ¹⁰⁸

Aristobulus Judaeorum rex misit Cneo Pompeio vitem auream D. talentûm. Josephus, lib[er] 14, cap[ut] 5. Eam vitem idem Josephus tradit¹⁰⁹

---

nummaria fuit. Vide Bud[aeum] 112, expende diligenter. – De taleris plura Bud[aeus] 130 et exempla multa pag. 76 et 77, lege et 78 de talento. – Talentum fecit circulari summa mille florenos. – Demetrius Pompei libertus census trium millium talentorum reliquit. Plutarchus. Bud[aeus] 83. – Bud[aeus] 241. Demosthenes cum ob silentium Harpalo viginti talentis venditum convictus esset, quinquaginta talentis multatus est, cui cum solvendo non esset [clam] in exilium abiit. – Talentis Romani non sunt usi. Bud[aeus] 138.

102 Javítva, más tintával: thaleri-re.

103 Javítva, más tintával: computemus-ra.

104 Utána, egyidejűleg, kihúzza: 90 nummuli.

105 Más tintával írt, későbbi betoldás a lap szélén: viginti talentis unam orationem suam vendidit Isocrates. Plinius. Bud[aeus] 76.

106 E sor elé beilleszkedő pótlás, más tintával, a lap szélén: octo millia talentûm faciunt sexagies centena millia thalerûm, idest sex milliones argenti, quae summa in thesauris Sinanis [?] Bassae defuncti anno 1596 reperta est praeter gemmas, argentatos anulos [---]jasa argentea, [purp]urea vestimenta, [---] κειμηλία [---] pace prodigales [---]jas ex Asiae, Africae, Europaeque [---] rapinis congesserat [---] in Caesaris fiscum [---]jata illata. A hiányzó részek a lap szélével együtt leszakadtak.

107 A sorközre, más tintával, betoldva: Matthaei 18, debet quidam domino suo decies mille talenta etc. scripta in denariis.

108 Az utolsó három szó, más tintával, áthúzza és javítva: cum quadrante.

109 A következő két szó egyidejűleg betoldva a sor fölé.

se vidisse dedicatamque esse Romae in Jovis Capitolini templo.¹¹⁰ Quingenta talenta valent trecentis et septuaginta quinque millibus thallerûm.

Cum Alexander Magnus puer adhuc in sacrificando thus immodice am-
babus manibus ingereret aris, Leonidas paedagogus corripuit eum, ac tum,
inquit, tam profuse adolebis, cum thuriferas regiones deviceris; nunc modice
utere praesentibus. Memor Alexander Leonidae castigationis, ubi Arabas pos-
tea devicisset, misit paedagogo suo thuris talenta quingenta, myrrhae centum
et rescripsit: Thus tibi et myrrham affatim misimus, quo posthac desinas esse
in deos parcus. Plutarch[us]. Quingenta talenta sive ad pondus, sive ad preti-
um referas, trecentorum septuaginta quinque millium thallerûm erant.

Pythius Celenius Xerxem et omnem eius exercitum hospitio excepit,
eique in sumptus bellicos de suo argenti bis mille talenta, auri vero quadra-
gies centum millia nummûm Daricorum dono obtulit. Herodotus. Duo millia
talentûm valent quindecim millionibus argenti.¹¹¹ Darici aurei (in singulos
nummorum nostratium 240 computando) sunt nonaginta sex milliones auri.

Alexander Magnus Anaxarcho philosopho dare iussit dispensatorem
quantum ille postulasset. Dispensator retulit Alexandro Anaxarchum centum
talenta postulare. Cui rex: Recte, inquit, facit, qui esse amicum novit sibi, qui
tantum et possit donare et velit. Plutarchos.

Alexander Magnus ex praeda barbarica X. millia talentûm ad aedifican-
da diis delubra in Graeciam misit. Plutarchus, in ora[tione] de Alex[andri]
fortuna.¹¹²

Aristoteles¹¹³ pauculos libros Spensippi philosophi emit talentis Atticis
tribus. Ea summa fit nummi Romani H-S duo et LXX millia. Gellius, lib[er]
3, cap[ut] 17, Noct[es] Att[icae]. Nostratis vero pecuniae floreni octingenti et
quadraginta, si singulis talentis sex millia denariûm, seu viginti quattuor mil-
lia H-S dabimus.

Gellius,¹¹⁴ lib[er] 5. Equum¹¹⁵ Alexandri Regis¹¹⁶ et capite et nomine Bu-
cephalum¹¹⁷ fuit emptum Chares scripsit talentis XIII.¹¹⁸ et Regi Philippo do-
natum; aeris nostri summa est sestertia CCC. et XII. Haec Gellius. Hic XIII.
talenta, sestertiorum habita ratione,¹¹⁹ quam Gellius eodem loco adfert, faci-

110 Utána, egyidejűleg, áthúzza: seque vidisse.

111 Előtte, egyidejűleg, kihúzza: auri.

112 A lap szélén, más tintával: Crassus priusquam adversus Parthos duceret septem millium et
centum talerorum [Graecorum?] coegisse tradit Plutarchus, idest Bu[daeus] 82.

113 Utána, egyidejűleg, kihúzza: Stagiritis.

114 Előtte, egyidejűleg, kihúzza: Idem.

115 Utána, egyidejűleg, kihúzza: inquit.

116 A következő öt szó, egyidejűleg, áthúzza.

117 A következő négy szó, egyidejűleg, kihúzza.

118 A következő 14 szó, egyidejűleg, kihúzza. Mellette a lap szélén, más tintával: Plinius vero
XVI. emptum tradit.

119 A következő öt szó a sor fölé írva, más tintával.

unt nostrate moneta decem millia thallerûm nongentos et viginti.¹²⁰ Vide¹²¹ ingens pretium equi.¹²² At apud Plinium, lib[er] 8, cap[ut] 43. Asinam¹²³ trecentis¹²⁴ nummûm emptum Quinto Axio Senatori auctor est Varro. CCC nummûm, idest trecenta¹²⁵ millia sestertiûm nummûm est nostri aeris summa, quattuordecim millium florenûm;¹²⁶ quae summa prope sesquiplo excedit pretium Bucephali Gelliani.¹²⁷

120 Mellette a lap szélén, más tintával: Plinius numerum duodecim millia tha[lentorum] efficit.

121 Egyidejűleg javítva: Ubi-ra.

122 Utána a sor felett betoldva, egyidejűleg: videre est.

123 A lap szélén, más tintával: quaedam Areti[---] Italice vernacula.

124 Utólag kihúзва és javítva: quadringentis-re.

125 Utólag kihúзва és javítva: quadringenta-ra.

126 Mellette a lap szélén, más tintával: Lipsius in Epist[ola] 3 ad Belg[---] ep[---] 312 sestertia vult esse 730 Philippicos circiter.

127 A levél eredetileg üresen hagyott versoján és mellékelt külön lapocskákon, többféle tintával, az alábbi kiegészítések olvashatók: In ductum aquae Claudiae excelsitate arcuatae substructiones lapideae omnes urbes et montes aequantem, ut Plinius tradit, erogata esse sexaginta millia talentum, idem Plinius auctor est, quae constituunt XLV. milliones argenti. Cui impendio paene tota Europa par esse hac tempestate non possit.

In Pyramidum Aegypti unam Stephanus tradit ex Herodoto in solas cepas, allia et caseum, cibum nempe opificum erogata decem millia et quingenta talenta, quae sunt florenum septuagies octies centena, septingenta et quinquaginta millia.

Mar[tialis?] 84, vide Th[alenta?] L. L. Cheopes, ubi mille et 600 talenta expensa lata scribuntur. Eras[mus] in proverbio: Pelopis talenta. Talentum apud Atticos maxima pecuniae summa erat. Talentum minus valebat libras sexaginta, talentum magnum octoginta, vide et Bud[aeus] 112.

Centum octoginta millia talentum, [---] fuit[?] supra [?] summa [?] opum Persicarum. Bud[aeus] 162.

Publici reditus Atheniensis urbis mille et ducenta talenta. Budaeus ex Demosthene, facit, opinor, flor[enum] unum millionem et 50 millia fl.

Philippus medicus mille auri talentis a Dario corruptus esse ad Alexandrum delatus est, ut eum interfeceret, apud Curtium, Sab[ellicus] 735.

Ab Antonio anni unius spatio ducenta talentum millia Asiae tributis exacta profligata dicuntur, idest centum quinquaginta milliones.

Pythius Celenaeus apud Herodotum, Xerxe interrogante, fatetur se habere bis mille talenta argenti [sunt sequimilliones] et insuper quadragies centum millia aureorum nummum Darricorum, septem millibus, quae regi ad belli usum sponte deferens, Xerxes recusat. Sab[ellicus] 150, B. 3.

Darius ad restaurationem templi Hierosolymitani [int]er alia subsidia contulit quadraginta talentum[---] si modo [---]us a fide[---] laborat, idest ducenties et decies centena, millia aureum Ungaricorum, idest 21 milliones auri.

Ephaestionem extulit Alexander decem talentorum millibus [---] septagies quinquies centena millia thalerum, idest septem milliones et semis, quod a fide prop[---] abhorret. Sab[ellicus] 810.

Cic[ero], Tuscul[anae disputationes], lib[er] 5: Xenocrates cum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent (37 millia florenorum et quingentos), quae erat pecunia, temporibus illis, Athenis praesertim, maxima, adduxit legatos ad caenam in Academiam; iis apposuit tantum quod satis esset, nullo apparatu. Cum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet, quid vos hesterna, inquit, caenula non intellexistis, me pecunia non egere? Quos cum tristiores vidisset, XXX minas accepit (flor. 360), ne aspernari Regis liberalitatem videretur.

[Caput X.]

Aurei nummi veterum.¹²⁸

Minam seu libram seu pondo auri centum aureis Ungaricis aestimabimus, non tam ex temporum horum conditione regionumque varietate, quam ex ipsius auri ad veterum analogiam supputatione.¹²⁹ Regionum quidem di-

---

Salomon Rex Judaeorum possedit decem millia talentorum auri, totidem et amplius argenti. Sabellicus in Exemplis.

Tributa Persici regni. Sabell[icus], To[mus] I. pag. 351. Fuit summa anni tributi ex tot gentibus exactis, si vera sunt quae Herodotus scribit, XIII. millium talentorum auri, argenti quingentorum et sexaginta. Babylonica ea talenta fuere, quorum singula appendebant Euboicas libras septuaginta.

Cloacae, quibus aquae subterraneis fornicibus in Tyberim laberentur, Tarquinii opus fuisse creduntur, quarum magnitudo ex eo intelligi potest, quod earum repurgatio mille talentis a censoribus locata sit. Sabell[icus], Emend[at]iones, 2, lib[er] 4; facit aureos Ungaricos 525 000. Egy fontban vagion 8 ferton. Egy fontban vagion 32 nehezék.

Ar[istote]les pro libris de animalium historia accepit ab Alexandro octingenta talenta. Bud[aeus] 76. O munificum regem et literarum atque literatorum suumum aestimatores, quis nunc pro omnibus Ar[istote]lis commentariis tantum effrentat [?], imo totum caput Ar[istote]lis quis tanti liceatur apud nos quidem quicquid usque in orbe est literarum tanti hodie eat.

Vetus verbum, quod monumenta Romana habent: AMICI, DVM VIVIMVS, VIVAMVS.

Aegypti annuus reditus ait Strabo fuisse, lib[er] 17, duodecies millena et quingenta talenta, quae faciunt ex Budaeo (vide pag. 148) quindecim milliones aureum coronatorum. Et Egesippus, lib[er] 2, cap[ut] 9, decies septingenta et quinquaginta millia hominum (quae 15 milliones sunt) praeter Alexandriae incolas, populos Romanis fascibus in Aegypto numerat ascriptos. Nunc totius imperii Turcici proventus annuus, ut ait Guilielmus Postellus, in eam summam non evadit. Et tamen Aegypticae res vel in tanto vectigali erant florentes [?]. Ex quo patet quanta vastitate nunc grassetur Turca per terrarum orbem, nec mirum, cum, ut Postellus ait, viginti millia urbium olim Aegyptus habuerit, nunc vix decem municipia et sex urbes habeat. Utramque Asiam plus quam dena millia urbium olim ornabant, nunc ducentae vix supersunt.

Strabo, lib[er] 15, pag. 487. Summa opum Persicarum, Cyro regnante, tradit centum et 80 millia talentorum, quod paene fidem expedit, faciunt enim 94 milliones auri cum semisse, idest nongenties quadragies quinque centena millia aureum Ungaricorum.

Petrus Martyr in decadibus Novi orbis, lib[er] 10, dec[as] 1, in Insula Cibaua novem auri grumi seu globi inventi sunt, idest palacrae, pondere quadringentorum Ungaricorum, alius grumus longe maior, pondere trium millium trecentorum et decem aureorum castellanorum [?] qui maiores sunt aureo ducato triente, idest tertia parte et constituunt aureos Ungaricos quater mille quadringentos et tredecim.

Florenus minor primum denariorum 40, ut Bisantius Belae Regis. Postea den[ariorum] 60. Tum Caroli circa annum domini 1342 denari[um] 90, quod tamen de maiore floreno intelligitur. Deinde Ludovici primi tempore octoginta quattuor, idest grossi maioris monetae 14 (quarum quilibet valuit nummis sex). [Sigism]undi huius denariorum novorum centum. Ex decretis maioribus [?] regni Ungariae, pag. 93.

128 A cím alatt, más tintával: De auro in Pand[ectarum] annotationibus] Bud[aeus] 209. – vide 255 B[udaeus]. – Cap. X.

129 Mellette a lap szélén, más tintával: assipondium, II, Th. L. L. Mina significat unum pondo, as est librae pondus, vide Th. L. L. Assis.

versitas nunc addit aureorum valori, nunc diminuit valorem.¹³⁰ Scimus enim in Italia Galliaque prolixius aestimari aureos Transilvanicos et Pannonicos, quam domi ubi nascuntur unde veluti mercis vice peregre exportari solent, ex eorumque colybo negotiationes non sine quaestu immodico exercentur. Et cum ita regionem hanc aureis expilent, ex iis suos conflare solent, eosque postea per terrarum orbem commertiorum necessitate disseminant. Proinde pro ratione horum temporum, aequa iustaque fuerit proportio, si uni librae auri quattuordecim argenteas attribuemus et imasi non ignoremus antiquitus duodecuplum fuisse argenti ad aurum valorem.¹³¹ Huc accedit auri nostratis paene ad supremum usque gradum bonitas, quem nostri *garat* vocitant, sive a *gerah* Haebraeorum verbo, quo obulus minimumque pondus significatur,¹³² sive a *ceratio* Graeco verbo, quod Latinis siliqua dicitur, in vulgarem monetariorum usum detortum. Est autem *ceratium* minimum pondus, sextam oboli partem continens. Cum autem¹³³ auri bonitas in viginti quattuor garatibus seu siliquis consummetur, ultra quem gradum procedi non potest, aurei Ungarici materia ita eam notam attingit, ut unus quandoque gradus aut etiam minus in eo ad absolutam perfectionem desideretur.¹³⁴ Atque ideo non ab re a Julio Scaligero in lib[ro] de subtil[itate] ad Cardanum Baeticis, Indicis, Americis omnibusque aliis orbis terrarum aureis Ungaricos, bonitate praefert. Nec defuerunt e Rabbinis Hebraeorum, qui Ungariae auriferam regionem et Transilvaniam Ophir veterum fuisse censuerint, unde Salomon velut ex nativo orbis terrarum aerario inexhaustam vim auri in Judaeam convexerit. Qua in re¹³⁵ nec affirmanda, nec inficianda coniecturis non absurdibus¹³⁶ locus esse potest. Ex quibus et similibus minam seu libram seu pondo auri iusta aequabilitate centum aureis Ungaricis aestimamus. Budaeus centum duodecim coronatos et semissem auri librae ascribit non magna utrimque¹³⁷ differentia. Nam aureus Ungaricus primae indicaturae, tantum superpondii adiicit coronatis, quantum ceratiorum ratine ex illis deminuitur.¹³⁸ Tum vero aestimationem sequimur legitimam non mercatoriam et forensem. Porro ex Plutarcho, Tacito et Suetonio ostenditur aureum Romanum centum sestertios valuisse, idest nostrates nummos 350. Jam¹³⁹ ex auri libra 48 aureos Romae cusos esse, Plinius testis estis et Budaeus prolixè disputat in lib[ro] tertio de asse. Hos si in se

130 Mellette, a lap szélén, más tintával: vide Th. L. L. Aureus. – Lege Bud[aei] Pandecta 339 et 153. – 8 coronati auri faciunt unciam auri. Sup[plimentum ?] 14. – vide Bud[aeum] 99 et 100.

131 Mellette, a lap szélén, más tintával: Ad aureos pertinentia quaedam, Sup[plimentum?] 14. – Bud[aeus] 101.

132 Mellette a lap szélén, más tintával: seu potius gradus, per quos puritas auri aestimatur.

133 E mondat két első szava más tintával áthúzza és Proinde cum-ra javítva.

134 A lap alján apró hivatkozások Budaeus munkájának 100., 101., 102., 152. oldalaira.

135 Utána áthúzza: licet.

136 Más tintával javítva: absurdus.

137 Más tintával javítva: inde.

138 A lap szélén, más tintával: libra auri, centum Ungarici aurei. Et hoc ex Suetonio descr[ibendum]. Bud[aeus] 153.

139 Más tintával javítva: atque-re.

duxeris, minamque auri inde elicueris, eam centenis plusve minusve aureis nostris constitisse animadvertes, idest quattuor millibus et octingentis sestertiis, minus¹⁴⁰ 86 sestertiis, quos credi par est in conflatura aureorum decoctos esse et expirasse.

Caeterum quaeri hic non ab re potest, qui fiat, quod cum aerea argenteaque Romanorum Imperatorum numismata¹⁴¹ in Transilvaniis magno numero reperiantur, monetae¹⁴² tamen aureae¹⁴³ rarissimae¹⁴⁴ inveniuntur, nisi¹⁴⁵ forte Graecanicae aut Asiaticae. Nec id auri penuria factum fuisse, testes sunt vetustissimae aurifodinae, quae etiamnum hic luculento proventu excoluntur. Nam Romanorum quoque temporibus aurarias hic officinas fuisse, praeter alia argumenta vel hic unus lapis testimonio esse potest, qui in vici Totfaludensis lapidea porta parieti insertus legitur his litteris: D. M. M. Vlpio. Aug. lib. Hermiae proc. aurarium, cuius reliquiae ex indulgentia Aug. N. Roma allatae sunt. Salonia Palestrice coniunx et Diogenes lib. benemerenti fecer. vixit ann. LV. Hic lapis ex ruderibus antiquae urbis Romanorum, quae Zalaknae aurifodinae proxima fuit, in vicinum pagum Totfaludensem translatus est.

Sed hanc dubitationem, cur nempe Romana aurea numismata in Daciis non¹⁴⁶ reperiantur, videtur nonnihil tollere Procopius et Zonaras; quorum ille, lib[er] 3. belli Gothici, et Zonaras in historiis tradunt Romanos in omnibus provinciis nummos argenteos et aereos cudi permisisse, sed ex auro conflari vetuisse.¹⁴⁷ Quapropter conflata in solidas massas auri pondo Romam mittebantur ex provinciis, unde velut ex imperii totius officina princeps metallorum prodiret. Ante imperatorum quidem tempora, dum adhuc popularis esset respublica Romana, aurum rarum Romae fuisse, omnesque rationes per argentum confectas fuisse Plinius testis est, qui etiam devictis gentibus Romanos pro auro argentum semper imperasse scribit.¹⁴⁸ Sed posteaquam ad Imperatores monarchia devoluta est, mirum¹⁴⁹ quantos in auro luxus exercuerint. Neroni non sat erat auream supellectilem omnis generis habere, nisi et auream domum haberet.¹⁵⁰

140 Innen kezdve a mondat végéig más tintával áthúzza.

141 Egyidejűleg javíta: monetae-ról.

142 Egyidejűleg javítva: aureae-ról.

143 Utána, egyidejűleg, kihúzza: tamen aut quam.

144 Utána, egyidejűleg, kihúzza: aut nulla.

145 A lap alján, más tintával: Hiero, Siracusorum Rex, audita clade, qua apud Trasimenum Romani erant afflicti, misit praeter alia subsidia Romam CC. et 40 pondo auri, idest 24 millia aureum Ungaricorum. Val[erius] Max[imus], lib[er] 4, cap[ut] 8.

146 Más tintával javítva: rara-ra.

147 E mondat mellett a lap szélén, más tintával: auraria metalla omnia ad rempublicam pertinerunt. Strabo, index.

148 E mondat mellett a lap szélén, más tintával: Plin[ius], lib[er] 33, sic inquit: Romae quidem non fuit aurum, nisi admodum exiguum longo tempore. Bud[aeus], 102, inferior [?].

149 Fölébe írva, más tintával: immane.

150 A lap alján, más tintával: Cneus Cornelius Lentulus, qui citiorem Hispaniam obtinuerat, cum ex S[enatus] C[onsultu] ovans urbem esset ingressus, tulit prae se mille et quingenta pondo auri, idest 150 m[---]. – Lucius Stertinius ex ulteriore Hispania quinquaginta millia pondo auri in aerarium intulit, idest quinque milliones auri.

Vespasianus amplius bis millies H–S. inaurando Capitolio absumpsit. Agrippa Pantheon aere, aes item auro textit. Et Martialis irridet quendam Bassum, qui onus ventris auro exciperet. Et fuerunt qui totum theatrum ramentis auri pro arena operirent.

Porro nulli plures quam Lysimachei in Transilvania reperiuntur, adeo ut quibuslibet aureis eius Regis nomen indere receptum iam usitatumque vulgo sit. Fuit autem hic Lysimachus, cuius nomine aurei nummi afficiuntur, Alexandri illius Magni successor, a cuius morte Thraciam, Pontum et finitimas quasque regiones sortitus est, et fidei quam proximum est, thesauri Alexandrini magnam partem involasse. Hic a Dromicheta (ut Strabo scribit) Getarum Rege captus, magno auri pondere se redemit. Cum iterum bellum Getae intulisset, in angustias a Dromicheta tractus¹⁵¹ cum centum millibus suorum interfectus est. Cuius omnem tandem gazam verisimile est Dromichetam in Daciam convexisse, unde Lysimacheorum nummorum reliquiae hucusque supersint.¹⁵² Ascanius autem Centorius, lib[er] 4, de bello Transilvanico haec scribit: Prope Devam, inquit, Transilvaniae opidum, in vetusta arce, paucis ab hinc annis, post diuturno imbres et inundationes sub arbore vetustate exesa ingens thesaurus, solaribus radiis aurum admirando fulgore detegentibus, repertus est a rusticis. Serpens aureus tamquam custos tutelarissimus appositus erat, quem interfecto Georgio monacho pro rege tunc Transilvaniae, Ferdinandus Imperator accepit. Numismata aurea, tres aureos coronatos pendentia, innumera, Lysimachi regis Thraciae imaginem, aversa autem parte victoriam praeferebant. Ditati inde rustici. Quod superfuit rusticis, viginti millium coronatorum aestimationem adaequavit et a Joanne Baptista Castaldo archistratego ad Ferdinandum Regem transmissum fuit circa annum salutis 1550. cum duabus imaginibus aureis Nini et Semiramidis Carolo quinto datis dono. Centum millia coronatûm thesaurus iste superavit. Haec Centorius. Qui si vera tradit, Lysimachei stateres non solum didrachmiaei, sed tres paene drachmas pondere aequavisse videntur.¹⁵³ E didrachmiaeis stateribus aureis est unus et quidem frequentior in Daciis qui hinc habet aquilam, coronam oleagineam (ut conicitur) unguibus levantem, nulla cum inscriptione. Aquila¹⁵⁴ non involatum explicatis alis visitur, sed¹⁵⁵ insedenti similis et quieta. Aversa parte tres-

151 Utána, egyidejűleg áthúzva: est.

152 Mellette, a lap szélén és alján, más tintával: Vidimus aureum nummum, denarii argentei effigie, qui hinc Castores equitantes habebat, pileis non in [ca]pite, sed capiti [im]minentibus [al]tera pars Bellonam, Romae urbis insigne habebat, cum inscriptione P I T I O, idest Publio Itio, qui scilicet cursor fuerat nummi. In denariis argenteis Lucius Itius visitur L I T I V S. Alter nummus aureus, similiter aureus [!] IVLIAE MAMAE AVG. erat, quae mater Alexandri Severi fuit, cum imagine eiusdem. Altera facies nummi Vestae simulacrum habebat, cum inscriptione VESTA. – Argenteus denarius cum eo omnino typo et imagine exstat apud me.

153 Mellette a lap szélén, más tintával: tremisses, semisses, quadrantes aureorum formaliter [?], Bud[aeus] in Pandectas, pag. 339.

154 A következő két szó más tintával áthúzva, a harmadik pedig semi explicatis-ra javítva.

155 Más tintával áthúzva és helyére betoldva a sceptro szó.

virī sunt, poplītum tenus vestībūs demissis. Infra titulus¹⁵⁶ non in ambitum vergens, ut Romanorum inscriptio, sed directus: ΚΩΣΩΝ.¹⁵⁷ Quae quidem litterae quidnam doceant¹⁵⁸ Oedipus aut Euandri mater fortassis intelligat, ego non. Nam quae in Analectis super eo coniectavi, nunc uti¹⁵⁹ male nata ὀβελίζω in spongiamque incumbendum¹⁶⁰ iubeo. Erasmus Roterdamus, lib[er] XV. Epistol[a] 2, ad Joannem Turzonem Episcopum Vratislaviensem, a quo consimile acceperat numisma, sic scribit: Aureum numisma multos exercuit, aliis coniectantibus esse tres filios Noe ex arca revertentes et ex altera parte columbam oliviae ramum deferentem. Aliis duces duos, qui medium captum ducerent et aquilam lauri ramum in coronam deflexum gestantem. Subscriptionem nullus adhuc legere potuit, neque Graecus, neque Latinus, neque Hebraeus. Haec¹⁶¹ Erasmus. Qui vir adeo magnus, quam tenuibus coniecturis rem expedire conatur? Non potius in his talibus iuridicum infortiale N. L.¹⁶² idest non liquet dixisse, satis arbitramur; dum Pythius aliquis id certius edocebit.¹⁶³ Alexander Kendius senator sapientissimus per tres viros in hoc aureo triumviratum Antonii, Cassii¹⁶⁴ et Lepidi intelligi volebat. Aquilam legionum, quas Antonius sibi obnoxias fecerat, insigne esse coniciebat. Sed quo pertineat Graeca inscriptio, id sibi dubitationem creare dicebat.¹⁶⁵

Aureus Romanus, qui et aureus stater dicebatur, sumpta a Graecis voce, 25 denarios valebant, sive sestertios centum; hoc est nostrates nummos trecentos et quinquaginta seu florenos tres cum semisse.¹⁶⁶ Dion historicus aureum numisma πέντε καὶ ἑξοκσι δραχμὰς valere scribit, ubi drachmas pro denariis usurpat, sicut et Plutarchus, atque adeo ipse quoque Plinius, Latinus auctor. Verum¹⁶⁷ Suidas exactiore ad¹⁶⁸ drachmas supputatione staterem viginti octo drachmis Atticis aestimat, quae ratio eodem cum 25 denariis recur-

156 Utána, más tintával, áthúzva: est.

157 Mellette a lap szélén, más tintával: In aliis nonnullis ΚΟΙΩΝ. Cossa colonia Romanorum. Vide Livii annot[at]iones], pag. 178.

158 A következő két szó, más tintával, a sor fölé írva.

159 A következő két szó, más tintával, áthúzva és fölé írva: abortiva.

160 Utólag javítva: incumbendam-ra.

161 Más tintával javítva: Hactenus-ra.

162 A következő négy szó más tintával áthúzva.

163 Más tintával javítva: edoceat-ra.

164 Más tintával javítva: Octavii-re.

165 A bekezdés végére betoldva más tintával: Ego sublevabo qua possum eius coniecturam, nam τὸ κωσων nil videtur aliud subnotare, quam COSS., idest consulum, sed Graecam inscriptionem maluerunt habere quam Latinam [---] certas observationes.

166 A lap szélén, más tintával: Nos eius viri opinionem coniectura sublevamus. Est enim ΚΩΣΩΝ quasi COSS. idest consulum, truncam Latinam syllabam Graecis literis, atque etiam [---] plurali afficiens. Neque novum est romanos nummos Graecis characteribus fuisse notatos. In consulari aureo legimus ΠΙΤΙΟ quasi Publius Itius.

Gell[ius], lib[er] 2, cap[ut] 3, solum Aeneidos 2. librum Virgilii emptum in sigillariis aureis XX, dicit; id facit nostratis monetis thalleros 80.

167 Utána, egyidejűleg, kihúzva: quae ad.

168 Utána, egyidejűleg, kihúzva: sacoma.

rit, si singulis drachmis, uti iam diximus 12 ½ nummos Ungaricos dabimus. Porro duo argentei denarii pondere unum aureum aequabant. Sicut ergo ex libra argenti nonaginta sex denarii conflabantur, ita ex libra auri dimidium eius, idest quadraginta octo signabantur. Atque ita in singulas uncias quattuor auri, octo autem denarii argentei ponuntur. Videas autem in Romanis numismatibus non unos plerumque lacunosos. Verum aureus, qui ad expensus iustum aequilibrium aequat, duobus Ungaricis aureis aestimatur; quales sunt ab Augusto et Nerone percussi, ceteris in eodem genere ponderi magis respondententes. Atque in hoc valore,¹⁶⁹ quo magis numerus rotundari possit, omnes Romanos aureos censebimus.

Exempla aureorum apud Livium compluria legas.¹⁷⁰ Libro XXI: Annibali Clastidium opidum, quo Romani magnam vim frumenti congesserant, a Publio Brundusino proditur quadringentis aureis, idest octigentis aureis Ungaricis.

Eodem libro: Donum ex auri pondo XL. Lanuvium Junoni portatum est. Valent 40 auri pondo quattuor millia Ungaricorum aureorum. Budaeus, qui singulis auri pondo 112 coronatos ascribit, aestimat 40 pondo 4480 coronatis aureis.

Libro 23: Annibal Casilino deditione facta in fidem recepto, de redemptione liberorum capitum septunces auri pretium in singulos convenit. Valet in libra septunx auri 68 aureos¹⁷¹ nostros et trientem unius aurei, seu¹⁷² nummos Ung[aricos] 55.

Libro 26: Annibale Romanos urgente, populus Romanus collato in commune omni auro et argento, singulas uncias auri pondo sibi reliquerunt, quibus uxor filiaeve erant. Uncia auri octo aureos Ungaricos facit trientemque unius.

Porro librae auri in suos gradus partitio talis esse potest:

1. Libra auri continet¹⁷³ aureos Ung[aricos] 100.
2. Deunx, sive undecim unciae, sunt aurei Ung[arici] 92, minnus sextante aurei.
3. Dextans, sive decem unciae, sunt aur[ei] Ung[arici] 83 cum triente auri, [idest] nummis 55.
4. Dodrans, sive novem unciae, sunt aurei Ungarici 75.
5. Bes, sive octo unciae, sunt aurei 67¹⁷⁴ minus sextante aurei, [idest] nummis 27 ½.
6. Septunx, sive septem unciae, aurei Ung[arici] 58 cum nummis 55.
7. Semissis, sive sex unciae, sunt aurei Ungarici 50.
8. Quincunx, sive quinque unciae, sunt aur[ei] 41 minus sextante aurei.
9. Triens, sive quattuor unciae, sunt aur[ei] 33 nummi 55.

169 Javítva, utólag: aestimatione-ra.

170 A lap alján, más tintával: Sextans vel sestans nummi genus, Th. L. L. – Choerilus poeta in singulos versus staterem accepit. Th. L. L. Choerilus.

171 Főlé írva, más tintával: considerandum.

172 Egyidejűleg javítva: idest-ről.

173 A következő három szó, más tintával, áthúzva, majd így folytatva: nunc vulgo apud officinas 72. Vide aureus, Th. L. L.

174 Javítva, egyidejűleg, 66-ról.

10. Quadrans, sive tres unciae, sunt aurei Ung[arici] 25.

11. Sextans, sive sexta pars assis, hoc est duae unciae aur[ei] 17¹⁷⁵ minus sextante.

12. Uncia, sive duodecima pars librae, aurei 8 cum triente, idest nummis 55.

Sescunx, sive uncia et semis, aur[ei] 12 cum semisse aurei.

Semuncia, seu dimidia uncia, aur[ei] 4 cum sextante, idest nummis 27 ½.

Duella, tertia pars unciae, aurei 2, nummi 128.¹⁷⁶

Sicilicus, quarta pars unciae, aurei 2 et uncia unius aurei.

Sextula, sexta pars unciae, aureus 1 cum triente.

Drachma, octava pars unciae, aureus 1, nummi 6, batka 1, Viennensis 1, mangur 1 ½.

Scrupulum, tertia pars drachmae, nummi 57, Vienn[ensis] 1, mangures 4.

Ceterum libram argentii in¹⁷⁷ partes assis dividere facile est, cum libra 12 thalleros constituat, ut diximus. Ubi uncia unus thallerus erit, sextans duo thalleri, quadrans tres etc. Livius, lib[er] 22. tradit inter Annibalem et Scipionem ita de captivis redimendis convenisse, ut quae pars plus captivorum reciperet quam daret, argenti pondo bina et selibras in militem praestaret. Ducentis quadraginta septem cum plures Romanus quam Poenus recepisset argentumque pro eis debitum Senatus cunctaretur reddere;¹⁷⁸ Scipio inviolatum ab Annibale agrum relictum, misso Romam filio, vendidit, fidemque publicam impendio privato exsolvit. Argenti bina pondo et selibra sunt XXX thalleri, unius nempe militis lytrum, proinde pro 247 captivis solvit Scipio ex pretio venditi agri septies mille trecentos et decem thalleros.¹⁷⁹

Aurei Romani dimidium semiaureus est ἡμισιατῆριον apud Aristotelem. Hesychio δραχμὴ χρυσιοῦ, idest drachma aurei, eo quod aurei romani binas drachmas seu denarios penderent. Valet semiaureus quinquaginta sextertiis, hoc est aureo uno Ungarico.¹⁸⁰

Cyzicenus stater pene idem est cum aureis Romanis. Representabant, ut ait Suidas, altera parte Cybelem matrem deorum, altera Leonis effigiem.¹⁸¹

Darici aurei a Dario vetusto Persarum rege denominati, sagittarii imagine insigniebantur teste Plutarcho. Ex quo celebre manavit in posteros Agesilai dictum se ex Asia pulsum triginta millibus sagittariorum, quum Persarum

175 Javitva, egyidejűleg, 16-ról.

176 Utána, egyidejűleg, áthúzva: Viennen.

177 Utána, egyidejűleg, áthúzva: suas.

178 Mellette a lap szélén, más tintával: Stadorum mensura apud Strabo, in indice.

179 Idevonatkozó betoldás a lap szélén, más tintával: Fundum autem, quem unicum habebat non plus quam septem iugeribus constitisse, Val[erius] Max[imus], lib[er] 4, cap[ut] 8, author est, ex quo discas quanti apud Romanos iugera constiterint.

180 Utána, más tintával, betoldva: si nostrati aureo, 175 nummos dederis.

181 Mellette, a lap szélén, más tintával: Sixtus V. Pont[ifex] paullo minus triennio triginta millia pondo auri in aerarium induxit, quae summa tres milliones auri constituit. Hieronimus Franciscus quinquennio quinque milliones, ut Jansonius tradit. Vide II.M sestertium. Sixtus V. Pon[tifex] in translationem et erectionem Obelisci Vaticani impen[dit] trecenta et octoginta pondo [au]ri, idest 58 [?] millia aureum nostratorum.

Rex ea nummorum summa effecisset, ut is de provincia discederet. Quinque Darici minam argenti constituebant; valebit itaque¹⁸² unus Daricus nostrate moneta nummis 240.¹⁸³

Coronatus aureus recens numisma est. Potest Graece στεφανίτης vocari, minor est aureo Ungarico duabus drachmis¹⁸⁴ Italis, Gallis, Germanis totique adeo occidenti vernaculus propriusque est. Habet ab altera parte coronam impressam,¹⁸⁵ unde illi nomen.¹⁸⁶

Aureus Ungaricus tum bonitate tum valore praestat recentioribus aureis. Exteri ducatos vocant, quod primum a ducibus caepti sint feriri. Joannes Villanus, lib[er] 6, cap[itu]l[us] 54, tradit primum omnium Florentinos cepisse aureos nummos cudere, unde ad haec usque tempora florenorum et ducatorum pervenerit memoria. Est Hungariae aurifera regio et haec Transilvania, nativum totius paene Occidentis aerarium. Nam cum Italia, Gallia, Anglia, Germania plurimaeque aliae regiones aurifodina careant, importatio auro uti coguntur; quod postea in officinis dum denuo cudunt ac¹⁸⁷ recidunt nonnihil diminuunt, commistoque viliori auro adulterant. Ita Galli ex Germanorum Rhenensibus aureis [et] Ungaricis suos coronatos excudunt. In Germania vicissim [plu]res sint¹⁸⁸ quam 60 urbes et reguli, qui aureos pro¹⁸⁹ [---] quique emolumento feriant, non possunt nisi ex¹⁹⁰ alienis [exo]tisque¹⁹¹ aureis suos conflare, quos postea in Italiam [---]iam¹⁹² alioque atque alio ob commertiorum necessitate [tra]nsmisso, ¹⁹³ rursus alia forma recipiunt. Haec cudendo[rum]¹⁹⁴ in aureorum vicissitudo facit, ut valor subinde varie[tu]r,¹⁹⁵ nec analogia auri ad argentum constanter perse[v]eret.¹⁹⁶ Aureos Ungaricos vetus Regum pietas divis tutelaribus Hungariae, divae Virgini filium infantem gremio tenenti et divo Ladislao Amazonicam securim, quam halabardam vocant, sustinenti consecravit, eorumque effigies illis imprimitur. [Po]rro¹⁹⁷ sicut au-

182 A következő két szó, egyidejűleg, a sor felé írva.

183 Mellette, a lap szélén és alján, más tintával: Sciscitatus est a Pythio Celenaeo Xerxes quantum possideret, parata habeo (inquit Pythius) duo mille talenta argenti, quadragies centum milia aureorum nummum Daricorum septem millibus minus. Sabell[icus] in exemplis.

184 Utána áthúzva, más tintával: idest 25 nummis.

185 Következik a sor felé, más tintával, betoldva: quandoque solem unde et solaris dicitur.

186 Más tintával írt folytatás: quandoque vero alia etiam insignia, prout Regum et Principum libido est.

187 Utána, egyidejűleg, áthúzva: reducunt.

188 Javitva, egyidejűleg, sunt-ról. Utána, egyidejűleg, áthúzva: 60 urbes.

189 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

190 A sor fölé írva, egyidejűleg.

191 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

192 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

193 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

194 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

195 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

196 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

197 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

reus Ungaricus praecedit coronatos duabus [d]rachmis,¹⁹⁸ ita coronati praesant Rhenanis¹⁹⁹ [s]emuncia²⁰⁰ seu denario dimidio. Finis.²⁰¹
St[ephanus] Zam[osius]. 1599. 2. Januarii.²⁰²

198 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

199 Utána, egyidejűleg áthúzva: aureis.

200 A lap szélével együtt leszakadt kb. 0,5 cm.

201 Külön lapra írt utólagos jegyzetek: Lentulus Augur consularis vir triumphalia ornamenta de Gethis retulit: primo pauper, dein adeo opulentus opibus innocenter comparatis et modeste habitis, ut quater millies HS possiderit, ex Egnatio.

Suet[onius], Tiberio, 48. Publice munificentiam bis omnino exhibuit proposito millies H-S. Haec summa (inquit Egnatius) quinque et viginti centena millia facit nostratia (puta coronatorum aureorum) idest duo millionia [!] et dimidum.

Suet[onius], Calig[ula], 38. Aponio Saturnino inter subsellia dormitante monitum a Caio praeconem, ne praetorium virum crebro capitis motu nutantem sibi praeteriret: nec licendi finem factum, quoad XIII. gladiatores, LLS. nonagies ignoranti addicerentur.

Plutarchus autor est, Antonium triumvirum quina millia drachmarum singulis militibus post aciem Philippensem dedisse, ea summa facit singulis militibus datos esse sexcenos et vicos quinos flor[enos].

Sueton[ius], Julio, 39. Ludis Decimus Laberius eques Romanus, mimum suum egit, donatusque est quingentis sestertiis et anulo aureo. Ambiguum est septemdecimne florenis et 50 nummis, an septemdecim millibus et quingentis florenis sit donatus. Nam ablativus „sestertiis“ tam masculini, quam neutri generis esse potest. Ex coniectura prior ratio magis ad fidem est. Nam Terentius, cum fabulam egisset Eunuchum, meruit pretium quantum nulla ante cuiusquam comoedia, octo millia nummum, idest octo HS. Vide vitam Terentii in minore Terentio, pag. 5.

Sexagies centena millia coronatorum et similia Plinianus numerandi modus est, in quo effereudo vel docti plerumque errare solent, ut Leonardus a Portis, etiamsi recte, tamen parum Latine summas maiores colligit. Sed Baptista Egnatius frequenter impingit, ubi sic ait: Nonagies sestertium, Veneto numismate est – inquit – ducenti viginti quinque mille aurei Veneti. At Latinius dixeris: Summam pecuniae ducentorum viginti quinque millium aureorum Venetorum. Quis enim recte unquam dixit Latine ducenti mille? Haec fere Glareanus in Suet[onio?] Suet[onius] in Claudio, 4. Legato non amplius, quam octingentorum sestertiorum prosequutus. Si de minore sestertio (inquit Glareanus) hoc est nummo intelligamus, erit nimis parva summa, nempe 20 coronatorum. Itaque de maiore intellegendum ut 20000 aureos accipiamus.

Aestimatio aurei Romani, centum sestertii, Turneb[us], lib[er] 5, cap[ut] 1.

Sesquilibra argenti est mille et quingenti aeris. Bud[aeus], pag. 115, vers. vlt.

202 Az ívfűzet utolsó lapján olvasható, erősen lekopott feljegyzésekből: Quadrantal, Amphora, vide Th. L. L. – Curtius fons a quadragesimo lapide in urbem introductus arcuato opere Plinius Th. L. L. Curtius. – Bin kargaé, bir tas ieter = Ezer variunak, egy kw elégh. – Sarracum agiu szeker, sarracum plaustrum est vehendis marmoribus et grandi accommodatum. Bud[aei] Pand[ecta], 233. – Scriptor: est is qui dictat, idest auctor scripti; qui vero scribit, est notarius: ut notarunt hoc annales, idest scriptum est in annalibus. Nam notare est ab alio dictata conscribere. Non est culpa scriptoris, sed librarii, idest non auctoris culpa est, sed notarii. – Unguentum non est medicamentarium, quo scilicet aegroti inungantur, sed de odoramentis dicitur deliciarum et voluptatum causa adhibitis. Nec aliter apud antiquos usurpatur. – Egý ghiraban 72 [?] araný vagyon. Egý font aranban ket ghira vagyon. – Philonides cursor Alexandri, qui ex Sicyone Elin mille et ducenta stadia novem diei confecit horis. Plinius, lib[er] 2, cap[ut] 7 [?]. Sunt 24 milliaria Ungarica, singulis miliaribus 50 stadia attribuendum. – Lacus Benacus D stadia obtinet in long[itudine], CL in latitudine. Strabo, 127. Balatone minor est. – Multa, bos centussis, ovis decussis. Vide Th. L. L. multa. – [---] milliaria Italicum, Curtius fons insigni aqueductu memorabilis, ut qui a quadragesimo lapide in urbem fuerit perductus opere arcuato tantae altitudinis, ut in omnes urbis montes facile distribueretur. Plinius, lib[er] 36, cap[ut] 15. – facit milliaria Transilvanica [---] quinque [?], si s[---] Transilvanis octo Italica dederis. Scillis natator octoginta stadia natatu peregit. Th. L. L. Scillis.

TELEPÜLÉS- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

AZ ELPUSZTULT TELEPÜLÉSEK KUTATÁSA

Minden tudományág további fejlődése számára nélkülözhetetlen a felvetett problémák és jelenségek időnkénti rendszerezése, a használt módszerek ellenőrzése. Különösen gyümölcsözőnek ígérkezik ez olyan fiatal kutatási ágaknál, mint amilyen település-történetírásunk. Településkutatásunk alig másfél évtizedes munkával az elmúlt élet eddig teljesen bolygatatlan részeit szólaltatta meg. Ismeretlen jelenségek hosszú sorát hozta felszínre, nem sejtett összefüggéseket tárt fel, a névtelen tömegeket a történelem szereplői közé emelte. Eredményei máris nagy lépésekkel segítettek közelebb a múlt alaposabb megismeréséhez. Azonban bármekkora színgazdagodást hozott is az eddigi kutatás, településeink múltjának még számtalan részlete feltáratlan. Egyes problémacsoportok több, mások kevesebb kutatót vonzottak magukhoz, ismét mások mindmáig hiába várják feldolgozóikat. S még azokban az esetekben is, mikor a kérdéseknek sok részletét sikerült tisztázni, új módszerek alkalmazásától a kép további kiegészülése várható. A hiányok megállapításának, a feladatok számbavételének, a módszerek összemérésének ideje település-történetírásunkban is elérkezett. Az egymás mellett dolgozó kutatók azonban nem láthatják, hogy a tőlük távolabb eső munkamezőkön mi marad műveletlenül. Addig is, amíg a hiányok és teendők tudatosítása a kutatás egész területére kiterjedő, alapos számvetés útján megtörténhetik, nem látszik feleslegesnek a figyelmet felhívni néhány különösen elhanyagolt részletkérdésre.

Amióta a történetkutatás nagyobb területek (fejedelemség, tartomány, megye) településeit egységekként veszi vizsgálat alá, az eltűnt falvak kérdései új problémacsoporttá növekedtek. Néha egyetlen falu teljes forrásanyagának összegyűjtéséből kiderül, hogy a mai község határán egykor több olyan település osztozott, melyek időközben nyomtalanul eltűntek. Helyüket a mai lakosság sok esetben már nem ismeri, emléküket legfeljebb egy templomrom, dűlőnév, vagy a szántó-vető ember ekéje által felvetett tégladarabok hirdetik. Ha pedig egy vidék vagy megye egész forrásanyagát összehordjuk, hatalmas csoportot tesznek ki az oklevelekben szereplő, de ma már nem létező települések. Amint a falusiak ajkán nemzedékről nemzedékre szálló legendák élnek a községük határában levő puszta helyekkel kapcsolatban, ugyanúgy monografikus irodalmunk sem szűkölködik ezek keletkezése felől az általánosító magyarázatban. Az alföldi magyar nép képzelete szinte minden puszta települést a „veres barátok” misztikus klastromaival, helytörténetíróink legtöbbje pedig a török háborúkkal kapcsol össze. Nem ritka az olyan vélemény

sem, mely az elpusztult települések nagy számában a népünk felett lebegő sötét végzet egyik jelét látja. Településkutatásunk ma már több vidéken összegyűjtötte az eltűnt helységekre vonatkozó adatokat.¹ Egykori helyüket sok esetben nagyjából meghatározta, s a pusztulás időpontját is megállapította. Egyébként azonban az elpusztult falvak életének feltárását mindeddig csak mellékes feladatként kezelte, s kísérletet sem tett problémáik áttekintésére. Ezzel önként lemondott azoknak a bizonyságoknak meghallgatásáról, melyekkel a megsemmisült telepek múltja az élő falvak sorsának alaposabb megismeréséhez hozzájárulhat.

Történeti kutatásunknak ez a magatartása annál érthetlenebb, mert hiszen Magyarország joggal tekinthető az elpusztult települések földjének. Az Alföldön, a Bánság síkján, a községek százaiban szűnt meg végleg az élet. Joggal várható lett volna tehát, hogy ennek az elsüllyedt világnak a megszólaltatására a magyar történettudomány fogja a módszereket kidolgozni. Azonban, sajnos, nem így történt, sőt kutatásunk a külföldi irodalom eredményeit sem méltatta kellő figyelemre. Pedig különösen a csaknem százszázalékos múltra visszatekintő gazdag német pusztakutatás szolgálhat számunkra is sok jó analógiával.² A külföldi eredmények áttanulmányozása elsősorban arról győz meg, hogy a települések tömeges pusztulása nem valami szomorú magyar végzet, hanem általános közép-európai jelenség. S mert ez így van, a sajátos helyi okokon kívül az egész folyamat mögött közös rugók keresendők. Ezek feltárásakor tehát eredményesen használhatók a külföldi megállapítások. A folyamatnak azonban természetesen csak az iránya azonos. Jelentősége, mérete az egyes országok, sőt területek szerint változik. Például a települések eltűnése Magyarországon sokkal súlyosabb probléma, mint a nyugodtabb életű Németországban. A pusztasodás a Kárpátokon belül is, az Alföldön az életre sokkal nagyobb alakító

1 A teljes forrásanyag összegyűjtésére törekvő modern településtörténeti munkákban a helységek középkori elnéptelenedése felől szétszórta sok részlet található. Dolgozatunkhoz ezeket használtuk fel. Megállapításaink a következő munkák adatain nyugsznak: Csánki I-V.; *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.; *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.; *Szabó István*: Ugocsa megye. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. 1.) Bp. 1937.; *Fügedi Erik*: Nyitra megye betelepülése. (TNÉrt 1.) Bp. 1938.; *Iczkoviits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. (TNÉrt 2.) Bp. 1939.; *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. (TNÉrt 3.) Bp. 1939.; *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. (TNÉrt 4.) Bp. 1940.; *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. (TNÉrt 5.) Bp. 1940.; *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. (Településtörténeti Tanulmányok 1.) Bp. 1943.

2 Az elpusztult települések egész kis könyvtárt kitevő irodalmából alapvető jellegük miatt kiemeljük a következő munkákat: *Hans Beschoner*: Wüstungsverzeichnisse. Deutsche Geschichtsblätter 6. (1905) 1–15.; *Uő*: Notwendigkeit eines besonderen Wüstungsverzeichnisses. Bestimmung seines Umfanges. In: *Uő*: Denkschrift über die Herstellung eines Historischen Ortsverzeichnisses für das Königreich Sachsen. Dresden 1903.; *Uő*: Über den Wiederaufbau der meisten im Dreißigjährigen Kriege zerstörten Dörfer. In: Studium Lipsiense. Berlin 1909.; *Michael Walter*: Die abgegangenen Siedlungen. Karlsruhe 1927.; *Josef Lappe*: Die Wüstungen der Provinz Westfalen. Die Rechtsgeschichte der wüsten Marken. Münster 1916. Mindegyikben, de különösen a legutolsóban gazdag irodalomfelsorolás található.

hatással volt, mint Erdélyben vagy a Felvidéken. Tájainknak éppen ez a változatos múltja nyújt reményt arra, hogy az eltűnt települések kutatása nálunk sokkal többféle tanulsággal szolgál, mint Nyugaton.

Amíg mi is nem rendelkezünk olyan pusztajegyzékekkel, mint a németek, addig pontosan nem állapítható meg, hogy a mai települések az egykor fennállottaknak hányadrészét teszik ki. Annyi azonban Csánki Dezső történeti földrajzából és a megyemonográfiákból máris kitűnik, hogy a nagyszámú pusztá-falvak figyelembe vétele nélkül egyetlen táj betelepüléséről sem rajzolható kielégítő kép. Csánki még bizonyára bővíthető falunévsora szerint például Hunyad vármegye 481 középkori településéből napjainkig 155, Kolozs megye 285 községéből pedig 62 pusztult el Bihar megyében 1692-ben 112 lakott és 370 elhagyott helységet írtak össze. Ezekon kívül ugyanitt még több mint 300 olyan középkori település megsemmisülését tartja nyilván a kutatás, melyekre a török kiűzésekor a lakosság már nem is emlékezett.³ A felszabadító háborúk után egész Csongrád megyében Makó volt az egyedüli lakott hely. Ugyanekkor a Mátyás korában öt várral, 16 mezővárossal és 213 községgel bíró Bács megye teljesen néptelen. Somogy vármegye középkori falvainak kétharmada, több mint 530 település pusztult el.⁴ Már ezek a kiragadott példák is meggyőzhetnek afelől, hogy a falvak megsemmisülésével kapcsolatos kérdések tisztázása település-történetírásunk egyik lényeges feladata.

A kutatás első teendője az elnéptelenedett telepek számbavétele. A német történetírás ezt egységes tervek szerinti külön pusztajegyzékek összeállításával intézte el.⁵ Ezek azonban nem csupán falunévsorok, hanem egyben tartalmazzák az eltűnt településekre vonatkozó legfontosabb adatokat. Ilyenek például a helység okleveles említései, a pusztulás körülményeit, idejét megvilágító adatok, a falu fekvésének, határának meghatározására szolgáló támaszpontok. Ezekon kívül tájékoztatnak még a lakosság és az elhagyott hátr további sorsa felől is a pusztához fűződő mondákat is közlik. Azonban bármilyen kitűnőek is ezek a jegyzékek, véleményünk szerint van egy nagy hátrányuk: az elnéptelenedett telepeket kiemelik eredeti környezetükből. Ez pedig éppen a lakott és eltűnt közösségek együttes vizsgálatától várható előnyöket veszélyezteti. Települések nyilvántartásában különbséget tenni aszerint, hogy az napjainkban lakott-e vagy sem, a történész szempontjából egyáltalában nem indokolt. A pusztá-falvak éppen úgy a vizsgált területen egykor lefolyt településmozgalomnak eredményei, mint szerencsésebb társaik. Számbavételük tehát az élő községekkel együtt az elkészítendő helytörténeti adattárakban mehetne végbe,⁶ vizsgálatuk pedig az általános településtörté-

3 Mezősi K.: Bihar i. m. 17.

4 Eperjessy Kálmán: A települési rend bomlása. In: Magyar Művelődéstörténet. I–V. Szerk. Dománovszky Sándor et alii. Bp. 1939–1942. III. 134.

5 Beschorner, H.: Wüstungsverzeichnisse i. m. 8–9.

6 Ezekről az adattárakról, melyek különösen az erdélyi hely-, település- és népiségtörténet felendülésének egyik nélkülözhetetlen alapfeltételei, más alkalommal kívánunk szólni. Részletes tervüket mielőbb nyilvános megvitatás elé kívánjuk bocsátani.

nettel legszorosabb kapcsolatban történhetnék. Így teljes egészükben kifejezésre jutnának a történeti rekonstrukcióban azok az összefüggések, melyek az élő és halott falvakat a valóságban egybekapcsolták.

Bármilyen szempontok szerint készüljön is elnéptelenedett településeink jegyzéke, előzőleg tisztázandó, hogy mi tartozik a puszta-telep fogalma alá. Egyes német kutatókkal szemben nézetünk szerint az eltűnt települések közé nem sorolhatók be az elpusztult várak, kastélyok, kolostorok, kápolnák, majorok, malmok, elhagyott bányák stb. Ezeknek a problémái a várkutatás, művészet-, egyház- és gazdaságtörténet módszereivel az általános településtörténeten belül kielégítően megoldhatók. A látszólagos egyezések ellenére ugyanis a felsoroltak és az eltűnt települések kérdései között olyan kevés az érintkező pont, hogy összekeverésük e kutatási ág tényleges teendőiről terelné el a figyelmet. A puszta helyek közé tehát csak az egykori tényleges lakótelepek számíthatók. Ezek bármilyen kicsinyek legyenek is, a táj bizonyos darabjával, a határral együtt zárt közösségek élet és munka színterei voltak. Várak, kolostorok, majorok és más gazdasági üzemek a tájjal mindig lazább kapcsolatban állottak, mint a falvak. Sorsukat nemegyszer külső tényezők a tájban ható erőktől függetlenül alakították. Éppen ezért pusztulásuk vagy fennmaradásuk a vidék életére általános érvényű megállapítások alapjául csak ritkán szolgálhat. A puszták közé kell azonban sorolnunk a kora középkori oklevelekben szereplő településcsírákat, melyek később nem fejlődtek falvakká, hanem mint szállások, praediumok éltek tovább, vagy hullottak már Mohács előtt a feledés homályába. Életüket ugyanis a tájat formáló erőknek köszönhatték, s elmúlásuk is a vidék közös sorsát alakította: segítette a szerencsésebb települések megerősödését.

Felmerül azonban az a kérdés, hogy a sokszor századokon keresztül lakatlan, de később újból életre kelt helységeknek a puszta-korszaka bevonható-e az eltűnt települések vizsgálatának körébe? Magának az életnek a tényét tekintsük-e vagy figyelemmel legyünk arra is, hogy ez az új élet mennyiben folytatása a korábban kialudtnak. Elég a török-járta országrészek településeire gondolnunk.

A másfél százados háborús állapot, különösen a Bánságban teljesen letörölte a föld színéről a középkori településhálózatot. Az embertől magára hagyott művelt táj hamarosan átalakult még eredeti állapotánál is vadabb természeti tájjá. S amikor három-négy emberöltő múlva a pusztákon új népesség jelent meg, annak teljesen előlről kellett kezdenie mindent. Ha ugyanazon a tájon ma újból települések állanak, ezeknek az eltűntekhez sokszor alig van valami közük. Határuk kiterjedése gyakran megváltozott, a falu más helyen, esetleg egészen új névvel épült fel. De még ha a határ, a falu helye nem változott meg, s a név a régi maradt, akkor is joggal kérdezhető, mi kapcsolata van a kihalt földművelő magyar telepnek a földalatti putrikból álló 17. századi szerb pásztorszállással?

E kérdésekre adandó felelet meghatározza a településtörténet és a pusztakutatás egymáshoz való viszonyát. Éppen a fenti nehézségek példázzák, hogy a pusztakutatás a településtörténetnek mennyire szerves része. Ezt különben a magyarországi viszonyok a külföldi irodalomnál sokkal jobban tudatosíthatják. Nálunk ugyanis a lakatlanság, végleges megsemmisülés a települések nem egy kis százalékának jutott osztályrészül. Hiszen a hódoltsági területen alig akad olyan falu, melyben legalább rövid időre ki ne lobbant volna az élet lángja. Ezért például Temes és Bács megye középkori, vagy az alföldi részek 17. századi településeinek vizsgálója elsősorban pusztakutatást kénytelen végezni. Ennek eredményei, módszerei nélkül ugyanis a települések életéről nem adható elfogadható kép.

A mondottakból tehát az derül ki, hogy amiként a mi körülményeink között külön pusztajegyzékek összeállítására nincs szükség, ugyanúgy felesleges, sőt lehetetlen az elnéptelenedett helységek olyan öncélú kutatása, mint amire a német irodalom szolgáltat példákat.⁷ Egy bizonyos területen lezajlott népesedési folyamat eredményei a települések, későbbi sorsuktól függetlenül, az egésznek szétválaszthatatlan részei. Sohasem tévesztendő tehát szem elől, hogy az elpusztult helységek kutatása csupán eszköz a településtörténet szolgálatában, önálló pusztakutatás csak annyiban jogosult, amilyen mértékben külön módszerek szükségesek az elnéptelenedett telepek sajátos kérdéseinek feltárásához. A pusztakutatás tehát nem más, mint az elnéptelenedett helységek településtörténete. Alább ismertetendő feladatai erről bárkit meggyőzhetnek. Jelentősége azonban Magyarországon éppen azért különösen nagy, mert településeink legtöbbszörében múltjában vannak olyan tragédiák, vagy akárcsak epizódok, melyek a pusztaság helységek problémájának tisztázása nélkül nem érthetők meg.

A pusztakutatásnak első feladata esetről esetre végére járni, hogy a vizsgált terület faluhelyei mikor és minek következtében vesztették el lakosságukat. A pusztakutatás elmélyülése előtt a történettudomány a köztudathoz hasonlóan az újkori véres háborúkkal hozta kapcsolatba a települések tömeges pusztulását. Az elnéptelenedés okaként Németországban a harmincéves háborúra, Magyarországon a tatárjárásra és főként a török uralomra, Erdélyben pedig Basta és Mihály vajda pusztításaira szokás hivatkozni.⁸ A kutatások azonban ezt a kényelmes magyarázatot sem itthon, sem külföldön nem igazolták. Kiderült ugyanis, hogy Magyarország törökjárta területeit kivéve a mai pusztaság faluhelyek nagy részében az élet jóval a török kor és a harmincéves háború előtt is csak pislákol, vagy már ki is aludt. Kolozs megye mai pusztái szinte kivétel nélkül már a 15. század végén praediumok voltak.⁹ A kis Ugocsa megye 85 településéből 20 tűnt el, éspedig a 13. században négy, a 14-ben hét, a 15-ben

7 L. Lappe, J.: Die Wüstungen i. m. közölt irodalmat.

8 Beschormer, H.: Wüstungsverzeichnisse i. m. 5.; Lappe, J.: Die Wüstungen i. m. 5–10.

9 Csánki V. 250–637.

három, a következőben öt és az újkor első századában egy.¹⁰ Hasonló a pusztulás menete Szatmár megyében. 418 középkori telepéből nyolc a 13. században, 55 az Anjou-korban, 62 a 15. században, 20 pedig Mohács századában néptelenedett el.¹¹ De nem más a helyzet a háborúktól eléggé megkímélt Trencsén megyében sem. 401 helységéből a 13. században 19, a középkor következő két századában pedig újabb 66 falu vesztette el lakosságát.¹² A példaként kiragadott megyékben a települések közel egynegyedének pusztulása igazolja a külföldi kutatás egyöntetű megállapítását, hogy tudniillik a helységek tömeges eltűnése nem újkori jelenség.¹³ A pusztulás korául fenti adataink is a középkort tüntetik fel, s bár e puszták zöme a középkor második felében keletkezett, önkéntelenül felmerül a kérdés: vajon nem a tatárjárás áll-e a jelenség mögött? Helytörténetírásunkban valóban gyakran találkozunk azzal a nézettel, hogy a tatárjárás pusztításai indították el a lejtőn bizonyos vidékek magyarságát, és az akkor támadt hatalmas rések nyitották meg az utat az idegen népesség betelepülésére. Ez a magyarázat különösen erdélyi viszonylatban nem ritka.

A tatárjárás pusztításainak és következményeinek megítélésében a mai vélemények két ellentétes véglelet képviselnek. Általánosabb az a szemlélet, mely a tatárok pusztításait napjainkig ható nemzeti tragédiává torzítja. Ezzel szemben áll újabban a tatárok beütését fejünk felett hirtelen átzúgó viharnek feltüntető másik nézet.¹⁴ Ez utóbbi a tatárjárás méreteit lecsökkentve, a pusztításokat jelentékteleneknek igyekszik feltüntetni. A kérdés végleges eldöntése a településtörténettől, mégpedig elsősorban a pusztakutatástól várható. Puszt-falvaink múltjának feltárása majd feleletet ad a tatárjárásnak településeinkkel kapcsolatos kérdéseire. Amíg azonban történetírásunk nem tisztázta vidékenként a településhálózat 13. század eleji sűrűségét, a tatárjárás pusztításainak pontos leméréséhez nem rendelkezünk összehasonlítási alappal. Sajnos, a korai okleveles anyag hiányosságai éppen azokon az alföldi területeken, melyek legtöbbet szenvedhettek, e feladat elvégzését nagyon megnehezítik. Ilyen előmunkálatok híján példaképpen Bihar megyét vettük vizsgálat alá. Az ottani települési viszonyok felől ugyanis a 13. század elejéről a *Várad Regestrum* adatai valamelyes képet nyújtanak. Bihar megye óriási területén adatszerűen csak 38 falu tatárjárás következtében történt elnéptelenedése mutatható ki.¹⁵ Ez természetesen nem azt jelenti, mintha a tatárok valóban csak ennyit pusztítottak volna el. Rogerius elbeszéléséből tudjuk, hogy az ellenség Várad körül és a megye déli részén, Tamáshida környékén különösen nagyon

10 Szabó I.: Ugocsa i. m.

11 Maksai F.: Szatmár i. m.

12 Csánki IV.

13 Beschorner, H.: Wüstungsverzeichnisse i. m. 5.

14 Zichy Ladomér: A tatárjárás Magyarországon. (Veszprém vármegye múltja 2.) Pécs 1934.; Vö. Szabó István: A magyarság életrajza. (Magyar Történelmi Társulat Könyvei 8.) Bp. é. n. [1942.] 33.

15 Jakó Zs.: Bihar i. m. alapján.

garázdálkodott.¹⁶ Szerre száguldozó csapatai gyújtogatásának valószínűleg itt is, miként Kecskemét környékén, a települések százai estek áldozatul.¹⁷ Az okleveles anyag 13. század végi megduzzadásának idejére azonban az elpusztult helységek újranevesültek. Ténylegesen elszenvedett sebeik mai hiányos eszközeinkkel már csak részben állapíthatók meg. A fenti 38 faluból is csupán kilenc semmisült meg véglegesen. A többi a századfordulón újjáépült. Azoknak a községeknek a pusztulását illetőleg, melyek korábban talpra állottak, írásos forrásainktól nem remélhetünk feleletet. Okleveles adataink a pusztulásról többnyire már az újjáépítéssel kapcsolatban emlékeznek meg.

Akkori települési viszonyaink magyarázzák, hogy a tatárjárás miért nem lett végzetes következményű az ország népesedése szempontjából. 12–13. századi falvaink 6–8 méter átmérőjű, egymástól távol épült, kerek, nád- vagy vesszőkunyhókból állottak.¹⁸ E szálláshelyek felégetése tehát a település életében nem jelentett a későbbi falvak elpusztulásához mérhető csapást. Bármily nagy lett legyen ugyanis a lakosság vesztesége, nem volt akkora, hogy a század elején rendkívül nekilendült telepítési mozgalmat tartósabban lefékezhetett volna. A 13. században ugyanis a hegyvidékeken és a honfoglalás kori megülési megyékben a falvak egyaránt annyira megszorodtak, hogy e korszak a magyar települési terület szempontjából szinte a legtermékenyebbnek minősíthető.¹⁹ A tatár csapás olyan időpontban érte a magyarságot, amikor népesítő ereje legnagyobb feszültségű volt. Ehhez járult az egyidejűleg lezajló nagy társadalmi átalakulás. Az elpusztult királyi birtokokon a függetlenül várnépek apró szállásai gombamódra tűnnek fel, s később a szerény csírák legtöbbször újabb falunak lett magvává. Régi községek szaporodó népe kitelepül a határba, hogy ott új helységet alakítson. A települési kedv akkora, hogy gyakran több telep keletkezik, mint amennyit a határ eltarthat. Nem egyedül a turóci fennsíkon gyorsult meg a népesedés menete a tatárjárás után.²⁰ A Szepességen szintén tömegesen tűntek fel a 13. század második felében addig nem említett telepek. Minthogy ezek egy része nem tekinthető friss megüléseknek, fennállásuk éppen a tatárjárás előtti települések továbbélését bizonyítja. Ismeretes, hogy a lándzsás nemesség legnagyobb része a tatárok kardja alatt elvérzett. 16 faluja közül mégis csak 5 néptelenedett el, de ezek sem kizárólag a tatárjárás következtében, hanem mert a király összetelepítette őket.²¹ Bár az Alföld egyes részei mellett 1241-ben éppen Erdély szenvedett legtöbbet, a 13. század itt sem nevezhető a pusztulás korának. A régi Fehér megye Gyulaféhérvár környéki településeiből a 10–11. században 31, a 12. században 28, a

16 SRH II. 578.

17 Szabó Károly: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bibliotheca Humanitatis Historica III.) Bp. 1938. 12–13.

18 Uo. 23.

19 Szabó I.: Magyarország i. m. 28–34.

20 Mályusz E.: Turóc i. m. 98.

21 Csánki IV. 53–56., 263.

13. században 68 és a 14. században 38 alakult ki.²² Kolozs megye 123 magyar eredetű helységéből a 11. századra öt, a 12. és a következő elejére 20, a tatárjárás utáni évtizedekre 32, a 14. századra 56, a 15. század első felére pedig tíz esett.²³ A települések megsemmisítésében tehát a tatárjárás korántsem játszott akkora szerepet, miként azt általában vélik. Még ha a 14. században eltűnő települések kétharmad része szintén a tatárjáráskor kapott sebekben pusztult volna el, akkor is világos, hogy a középkori pusztásodás fő oka nem itt keresendő. E kétségtelenül nagy háborús csapás módosító hatása a települési rendre ennek ellenére mégsem maradt el. Ettől kezdve településeink fokozottabb mértékben igyekeztek kihasználni a táj természetes védelmét. Ekkor húzódtak az újraépülő alföldi falvak a mocsarak, vizek és erdők közé.²⁴ Például Kisjenő (Bihar vm.) a Sebes-Körös szigeteire épült és egyes részeit hidak kötötték össze, Komádi (Bihar vm.) pedig olyan keskeny földnyelvre települt, hogy kertjei aljában már ott leleselkedett a Sárrét lápja.²⁵ A tatárjáráskor elhagyott faluhelyek pusztáknak számíthatók, annak ellenére, hogy a település a határ más pontján valójában tovább élt. A tatárjáráskor elpusztult Monostor (Bihar vm.) 1375-ben újból népes község ugyan, régi helyét jelölő kőtemploma azonban kinn a határban egy mezőn omladozik.²⁶ Ezeknek a faluhelyeknek megállapítása és kutatása azonban szinte kizárólag csak régészeti úton történhetik.

A magyarországi pusztásodás menetére felhozott példák mindenkit meggyőzhetnek, hogy a háború nem egyedüli, sőt nem is legfőbb okozója a települések elnéptelenedésének. A külföldi irodalommal egybehangzóan megállapíthatjuk tehát, hogy minden tekintetben egészséges község csupán háborús pusztítás következtében csak legritkább esetben néptelenedett el véglegesen.²⁷ A háborús csapás ugyanis olyan, mint a villám: megremeg belé az egész fa, a sújtott ágak elszáradnak, de ha a gyökerek egészségesek, a megszenesedett kergén belül elindul az élet s tavasszal új hajtásokat hoz a halottnak hitt szervezet. A harmincéves háborúban elpusztított német telepek éppen úgy majdnem mind újraépültek, mint Erdélyben a Basta és Mihály vajda által felégetett községek. Bár 1603-ban a szamosújvári uradalom majdnem teljesen pusztában állott, községei közül végleg egy sem tűnt el, hanem előbb-utóbb mindegyik megújult.²⁸ E nehéz idők Kolozs megye felett is anélkül vonultak

22 *Iczkovits E.*: Erdélyi Fehér i. m. 13–39.

23 *Szabó I.*: Magyarság i. m. 28–29. A XIII. századi mozgalom által létrehozott életképtelen apró telepekre jellegetes példákat I. Csánki V. 580.

24 *Szabó K.*: Alföldi i. m. 12.

25 *Jakó Zs.*: Bihar i. m. 266., 281.

26 Uo. 304.

27 *Lappe, J.*: Die Wüstungen i. m. 6.

28 *Makkai László*: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kvár 1942.

el, hogy egyetlen újabb település pusztává tételét okozták volna.²⁹ Magyarországnak azokon a részein tehát, melyeken a török uralommal a háborús állapot nem állandósult, a települések elenyészése a középkori méretekben s a Közép-Európában megfigyelt módokon ment végbe. Az általános érvényűnek talált szabályoktól azonban egészen eltérően alakult e kérdés a török járta területeken, mivel ott a háború lett a mindennapos állapot.

Településeink 11–12. századi tömeges elnéptelenedését valóban a háborúk okozták. Ennek ellenére azonban bizonyos középkorból származó tényezők is közrejátszottak abban, hogy a felégetett községek közül melyik állt talpra és melyik maradt végleg lakatlan. Szegény kisnemesektől és zseléreiktől lakott szűk határu falvak könnyebben megsemmisültek, mint azok a jobbágyközségek, melyekben a földesúri hatalom némi védelmet és valamivel állandóbb megélhetést biztosíthatott. Bármennyire különbözzenek tehát telepeink újkori eltűnésének okai a középkortól, mégis vannak olyanok közöttük, melyek mindkét korszakban hatottak. A különbség csupán az, hogy az újkorban a háborús pusztítás a fő oka, s a korábban első helyen álló egyéb okok mellékesen játszanak közre. A háborúnak mint fő oknak a megállapítása könnyű feladat. A települések eltűnésének helytől, időtől és külső történésektől független általános okait kell tehát a pusztakutatásnak feltárnia.

A települések gyökereit megtámadó, lassan ható bajok hiánytalan megismerése éppen e kutatások fellendülésétől várható. Alábbi példáink tehát a teljességre nem tarthatnak számot. Csupán azokra a változatos erőkre óhajtjuk felhívni a kutatók figyelmét, melyek a települések eltűnésében közreműködhettek.

Sok település már alapításakor magában hordozta a gyors elmúlás csíráit. Alkalmatlan vagy egészségtelen helyre épült, határa természetlen, vagy túlságosan kicsi volt. Az ilyen falu nagyobb megrázkódtatások nélkül is hamar eltűnt volna. A rája szakadt csapások csak meggyorsították e folyamatot. Különösen a 13–14. századi nagy népesedési mozgalom hívott életre egyes vidékeken új településeket oly bőségben, hogy egynek-egynek már nem jutott nagyobb lakosság eltartására elegendő határ. Főként a nemzetiségi szállásterületeken figyelhető meg, hogy a birtok eredeti határán belül a családtagok szaporodásával több új település alakul.³⁰ Ezek a kicsiny családi szállások csak a középkor szóhasználata mellett nevezhetők falunak. Valójában nem voltak egyebek egy-két rokon nemes család kúriájából és néhány szolgájuk házából álló tanyaszerű telepeknél. Számptalan tényező kedvező találkozásától függött, hogy ezek a 14–15. századra faluvá cseperedtek-e vagy beleolvadtak valamilyik szomszédjukba. Tanulságos példaképpen idézhetjük a Turóc megyei „vil-

29 Csánki V.; Erdély 1588. évi dézsma-árenda jegyzéke, Mike Sándor gyűjt. [Kiadása: Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Bev. és jegyz. közlésezi Jakó Zsigmond. (ETA V. 2.) Kvár 1945. 20–75.] és a mai helységnévtár adatainak összevetése alapján.

30 *Mendöl Tibor*: A megletelepülés formái. In: Magyar Művelődéstörténet I. i. m. 206.

la Ladislai” esetét, melynek kiterjedését 1405-ből pontosan ismerjük.³¹ Ekkor a névadó László kúriája és még két hozzá teljesen hasonló kúria a hozzájuk tartozó belsőségekkel, továbbá három, az előbbieknél bizonyára kisebb „locus jobagionalis”, 72 hold szántóföld, melyet a villanusok módjára szoktak művelni, s megfelelő nagyságú rét alkotta a „falut”. Az egész tehát mindössze hat család eltartására volt elegendő. 1405-ben azonban az örökösök három önálló részre osztották fel. A tulajdonos halálával tehát szétbomlott az a laza kapocs, mely e néhány családot eddig egybefűzte. Ezek most más szomszédos birtokokhoz kapcsolódván, a település neve hamarosan elenyészett. Az élet tehát saját maga fojtotta meg azokat a telepeket, melyek feleslegesnek bizonyultak. Erdélyből sok példa idézhető az új települések gyors kimúlására. Például Kolozs megye 62 pusztája közül 29 hordozza nevében az új településre jellemző „telek” szót.³² Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy a magyarság belső települési mozgalma már túljutott a tetőpontján, amikor a Magyarországon hozzávetőleg száz évvel korábban kezdődő népesítő törekvések a 14. században Erdélyt is elérték. A magyar szállásterületen életre hívott csírák legtöbbje kellő népi utánpótlás hiányában elfonnyadt, és a népesítő mozgalom más települési vidékeken, a hegyek között új népességgel, a románnal zajlott le. Különben éppen e kutatások bizonyíthatják legjobban, hogy az új települések megtizedelődése általános jelenség. A hegyvidéki vlach települések kezdeti ingadozásaira településtörténetünk már felfigyelt. Nem foglalkozott azonban eléggé a síksági telepek körében észlelhető hasonló folyamattal.

Elsősorban hegyvidéki településeknél tapasztalható, hogy a pusztulás oka a faluhely rossz megválasztása. Terméketlen, szeles, különösen zord helyekről a hegyvidéki pásztortelegek hamarosan továbbköltöztek.³³ A síksági pásztorok telepét pedig gyakran az ölte meg, hogy túlságosan közel merészkedett a számára életet jelentő vízhez. Az ugocsa Banna és Öszödfalva a medrét gyakran változtató Tisza szeszélyének esett áldozatul.³⁴ Géberjént (Szatmár vm.) a Szamos gyakori árvizei, Recsegét és Sándort az Ecsedi-láp terjeszkedése ölte meg. A három kőtemplommal rendelkező Szentmártont a 15. századra szintén a láp hódította el az embertől, Sárvár is várastól az ő áldozata lett. Száraz esztendőkből kiemelkedő hátságokon még ma is látszanak a vár és a templom romjai.³⁵

A természet mellett azonban az ember is gyakori okozója a települések pusztulásának. Viszálykodó családtagok vagy szomszédok gyakran elpusztították egymás birtokát. A Gutkeled nemzetség ágai között egyedi monostorukért kitört pereskedés nyílt háborúskodássá fajult. Ennek során a monostort lerombolták s még faragott köveit is széthurcolták.³⁶ A távol élő erdélyi püspök

31 Mályusz E.: Turóc i. m. 89–90.

32 Csánki V.

33 Jakó Zs.: Bihar i. m. 341.

34 Szabó I.: Ugocsa i. m. 285., 406., 446.

35 Maksai F.: Szatmár i. m. 139., 199., 204., 206., 215.

36 Jakó Zs.: Bihar i. m. 236.

Barátpüspöki nevű faluját (Bihar vm.) a szomszédok addig fosztogatták, csipkedték, míg lakói a 15. század elejére teljesen elhagyták.³⁷ Mácsa (Szatmár vm.) azért néptelenedett el, mert lakóit a Csaholyiak elhurcolták saját birtokaikra.³⁸ E hadjáratoknak beillő hatalmaskodások gyakran végződtek a falu lerombolásával, állatállományából, gabonájából való kifosztásával, a lakosok megkínzásával, egyesek megsebesítésével, vagy megölésével. Ismétlődésük könnyen magával hozhatta a lakosok elköltözését. Nem kevésbé drasztikus a városok eljárása a birtokukban lévő falvakkal szemben. Különösen sok adat szól a százszoktól elpusztított román településekről. Amikor az újból szaporodó százszoknak már nem volt szükségük a román jövevények adójára, ezek kunyhóit egyszerűen felgyújtották.³⁹ Brassó városa 1561-ben az Újfalú közelében fekvő Komlóst leromboltatta, lakóit pedig Újfaluba telepítette át.⁴⁰ Egészen különös Gelyénes (Szatmár vm.) elnéptelenedésének oka. A megyegyűlésekre bejövő tömegek úgy kiélték, elszegényítették a falut, hogy a lakói végleg elhagyták.⁴¹

A falvak eltűnése nem minden esetben jelent pusztulást. Gyakran csak két szomszédos, többnyire egy gyökérről fakadó település összeolvadása áll e mögött. Például a Bihar megyei Iregd a 14. század végén túl nem szerepel forrásainkban. 1406-ban azonban az eddigi Monostorosugra mellett feltűnik Nagyugra község, mely egyik ugrai birtokrész és Iregd összeolvadásából keletkezett.⁴² Az ilyen összetelepődés egyaránt történhetett gazdasági és társadalmi erők hatására, természetes úton vagy a földesúr kezdeményezéséből. Bálintteleke és Déter (Bihar vm.) beolvadt a szomszédos Bolcsba, amikor ennek ura megszerezte őket.⁴³ A Kolozsvártól északra fekvő három Macskás nevű község körülbelül kilenc önálló részből alakult.⁴⁴ Ilyen összeolvadásra Csíkszékből sok példa felhozható.

Még gyakoribb eset, hogy a fejlődésképes települések kevésbé életrevaló szomszédaik felszívásával növekednek oppidumokká. Nagykároly Kozárt, Körösszeg (Bihar vm.) pedig Szentkatalinasszonyfalvát és Verneldet olvasztotta magába.⁴⁵ Még fontosabb azonban a városok felszívó ereje. Kolozsvár a középkor folyamán több szomszéd falu népét és határát olvasztotta magába.⁴⁶ A nagyobb települések vonzása az újkori pusztulások következtében termé-

37 Uo. 204.

38 *Maksai F.*: Szatmár i. m. 169.

39 *Georg Müller*: Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande. Anlagen: Register und Inhaltsübersicht. Karte über den Umfang des Sachsenlandes oder Königsbodens in Siebenbürgen im Jahre 1804. VerArch 38. (1912) 85–314.

40 Erhard Antoni: Hopsiefen im Burzenland. Eine untergegangene deutsche Siedlung. Deutsche Forschung im Südosten 1. (1942) 265–266.

41 *Maksai F.*: Szatmár i. m. 140.

42 *Jakó Zs.*: Bihar i. m. 264.

43 Uo. 205., 233.

44 Csánki V. 375–379.

45 *Maksai F.*: Szatmár i. m. 157.; *Jakó Zs.*: Bihar i. m. 285., 386.

46 *Makkai László*: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvári Szemle 2. (1943) 91.

szetellenesen megnőtt. Ennek azonban következménye már nem két élő település egybeforrása. A beolvadó határ legtöbb esetben lakatlan volt. Hogy az így kialakult óriás határú alföldi városok legjellemzőbbjét említsem, Debrecen mintegy 50 elpusztult települést szívott fel magába.⁴⁷

Az összeköltözés nehéz időben fokozottabb védelmet és rendszeres komoly gazdasági előnyöket jelentett. Gondoljunk csak a hajdútelepek gyors növekedésére. Bihar megye déli részén Nagyszalonta és Sarkad a gyulai török őrség torkában nőtt nagyra, mert lakosságának védelmet biztosított. Kölesér, a középkorban jelentős városka, elpusztult, a Tholdiak kastélya tövében épült kicsi jobbágyfalu, Szalonta pedig ugyanekkor népes várossá fejlődött. A kastély falai ugyanis a törökkel szemben oltalmat, a nagy határ, az állatállomány közös védelme pedig jobb megélhetést nyújtott.⁴⁸ Sok esetben a végleges pusztulás okozója maga a földesúr vagy a pusztát bérlő város. Az előbbi ugyanis allódiumnaként, az utóbbi pedig legelőnek kívánta használni pusztafaluja határát s ezért szándékosan nem népesítette be újra.

A települések pusztulása változatos okainak és módjainak felsorolását még hosszán folytathatnók. E helyett azonban vessünk néhány pillantást azokra a kérdésekre, melyek tisztázásához e kutatások hozzájárulhatnak. A jobbágytelkek pusztásodása idővel az egész település eltűnését maga után vonhatta. Éppen ennek a kérdésnek a vizsgálata derített fényt a falusi lakosság középkori elvándorlására. Ma már tudjuk, hogy a magyar jobbágyság emelkedni vágyó elemei terheik könnyebbedésének reményében tömegesen igyekeztek az oppidumokba. Ott ugyanis a censusból reájuk eső rész lefizetése után szabad emberként élhettek.⁴⁹ Erdélyben ehhez járult még a 16–17. században a jobbágyok szökése az aknákra és fiscalis jószágokra. A deserták szaporodása azonban a Királyhágón innen nem lett a települések pusztulásának bevezetője, mert a hanyatló magyar és szász jobbágyság elköltözését a 15. században nekilendülő román település ellensúlyozta. Ez az oka annak, hogy Erdélyben az újkori pusztásodás a magyarországitól eltérően alakult. A 17. század végére a középkori magyar és szász települések egész sorából teljesen kiveszett a korábbi lakosság. Az élet maga azonban tovább folyt, ha más formák szerint is. Minthogy a települések e látszólagos kontinuitása valójában a régi közösség tényleges és végérvényes eltűnését takarja, a pusztakutatás módszereit az erdélyi településtörténet is haszonnal alkalmazhatja. Az erdélyi magyar falvak jelentős csoportját ugyanazok az erők mállasztották szét már az újkori háborús pusztítások előtt, melyek a Kárpát-medence más részein a községek elnéptelenedését eredményezték. Erdélyben azonban a könnyen mozduló román népesség általános jelenléte megakadályozta, hogy

47 *Zoltai Lajos*: Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai II. 1.) Debrecen 1925. 6.

48 *Jakó Zs.*: Bihar i. m. 285., 346.

49 *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Sz 72. (1938) 10–59.

a települések hosszabb időn át lakatlanul maradjanak. A pusztakutatás szempontjainak érvényesítésével tehát jobban megérthetjük azt a nemzetiségi átalakulást, mely igen sok magyar és szász faluban természetes úton már a középkorban végbement. Ennek tisztázása után az erdélyi szórványosodást és a vele kapcsolatos asszimilációt szintén új távlatokba állítva vizsgálhatjuk.⁵⁰ Az Erdélyben lejátszódott folyamatot legáltalában álpusztásodásnak nevezhetnők. Ez lehet az oka annak, hogy itt a 17–18. században az újratelepítés nem történhetett tervszerűen, s csupán a régi lakosság töredékeinek kiegészítése folyt. Ezért nem hozott a pusztulás az erdélyi jobbágyságnak olyan könnyebbségeket és előnyöket, mint az Alföldön.

Települések halála gyakran lett új élet kútforrása. A jólétet hozó ridegpásztorkodás általános fellendülésére az Alföldön az óriási pusztásodás nyújtott alkalmat. Debrecenben, Kecskeméten, Nagykőrösön a puszták lettek a lakosság gazdagságának fő forrásává.⁵¹ A halott telepek tehát még utóéletükkel is hatótényezők gazdasági és társadalmi téren egyaránt. A megmaradt falvak lakói gyakran megvásárolták földesuruknak szomszédos elnéptelenedett birtokait, s ezzel jelentős lépést tettek a jobbágyság szűk kötelékeiből való szabadulás felé. A hódoltság szélén fekvő területekről, főként Biharból maradt sok 17. századi adat ilyen szabadabb és gazdagabb paraszti élet kialakulására.⁵² E puszták parlagon heverő határa tette lehetővé, hogy a túlságosan összezsugorodott telkeken élő népességnek legalább egy része az újjátelepítés idején ismét megfelelő nagyságú birtokhoz jusson.⁵³ A pusztulás által teremtett új helyzet számtalan formában hozzájárult az egyre nehezedő újkori jobbágysors elviselhetőbbé tételéhez.

A török kori pusztásodás kutatása szintén egész sereg népesedés-, gazdaság- és településtörténeti tény alaposabb megismerését segíti elő. Megrajzolható lesz az a szeszélyes lázgörbéhez hasonló pálya, melyet az egyes települések népe e viharos korszakban befutott.⁵⁴ Fény derül majd annak a jeltelen hősi küzdelemnek a részleteire, melyet a magyarság vívott életéért és ezzel együtt műveltségéért, s akkor a török idő nemcsak a magyar katona, hanem egyúttal

50 Az erdélyi magyar és szász kutatás éppen a pusztakutatás szempontjainak mellőzése következtében a falvakban lejátszódott népességcserét csupán a háborús elvesztéssel tudja megmagyarázni. Vö. *Makkai László*: Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. *Hittel* 7. (1942) 225–242.; *Uő*: Szolnok-Doboka i. m.; *Georg Keintzel*: Spuren erloschenen Deutschtums im nordöstlichen Siebenbürgen. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 14. (1891) 97–102., 105–110.; *Heinrich Siegmund*: Deutschen-Dämmerung in Siebenbürgen. Hermannstadt 1931. (A kérdés egész irodalmát adja.) A kutatás egyik legelső feladata, feltárni azokat a gazdasági és társadalmi okokat, melyek a háborúktól megmenekült lakosságtöredék talpra állását lehetetlenné tették.

51 *Majlát Jolán*: Egy alföldi cívis-város kialakulása. (TMMTört 15.) Bp. 1943.

52 *Mezősi K.*: Bihar i. m. 33–34., 65., 67.; Csáky cs. kassai lt., Fasc. 329. nr. 6., 8., Fasc. 334. nr. 10., Fasc. 335. nr. 3., Fasc. 336. nr. 1.; Rhédey cs. lt. 1625 (1642. évi átírásban). Sok elszórt adat: *Osváth Pál*: Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad 1875.

53 *Szabó I.*: Magyarság i. m. 129., 170–171.

54 *Sinkovics István*: Élő és halott falvak. *KlebÉvk* 4. (1934) 267–282.

a magyar tömegek leghősibb korszaka lesz. A háborúk hosszabb-rövidebb szüneteiben ugyanis az egyre apadó lakosság újból és újból hozzákezdett a romok felépítéséhez. Nemegyszer sikerült is úrrá lennie a pusztuláson. Még amikor lakatlannak mondják az egyes falvakat, a vele összeforrott népesség akkor sem mindig engedte át a pusztulásnak apái földjét.⁵⁵ Szomszédos védettebb helységekbe költözött és onnan járt ki földje megművelésére, várva az időt, amikor újból hazaköltözhet.⁵⁶ A pusztuló falvak életének megismerése előtt, a 18. században végbement új magyar honfoglalás munkája nem értékelhető kellően. Pusztáink török kori élete a magyar nép leghatalmasabb hősi eposza.

Amint a romok között pislákolva fennmaradt élet erejét tisztázzuk, a 18. századi nagy telepítési mozgalomról közkézen forgó kép újabb részletekkel fog gazdagodni. Az elpusztult helységek utóélete az újkori települési rend megismeréséhez szintén nyújthat támpontokat. A jellegzetesen magyarnak tartott tanyarendszer és kertes város kialakulása körül folyó vita végleges eldöntéséhez innen várhatunk adatokat.⁵⁷ A kistalvas középkori településrend helyébe lépő tanyarendszer eredetének tisztázása olyan fontos probléma, melyet településkutatásunknak mielőbb el kell végeznie.

A puszták kutatása azonban nem egyedül a településtörténet érdeke. Egyaránt nagy hasznot húzhat belőle a nyelvtudomány és a régészet. És éppen ezért szükséges, hogy e munkát mindhárman együttműködve végezzék. A történettudománynak az említett helytörténeti adattárban össze kell gyűjtenie a pusztá-falvakra vonatkozó írásos adatokat. E gyűjtés azonban semmiképpen sem zárható le a középkor végén, hanem át kell nyúlnia a 18. századba, sőt sok esetben a múlt [19.] századba is. E nélkül ugyanis a nyelvtudomány sem a helynév megfejtését, sem pedig az eltűnt falunak a terepen való lokalizálását teljes biztonsággal nem vállalhatja. A helynévgyűjtők feladata ezután a történeti kartográfiai adatok útmutatása szerint dűlőnevek segítségével a helyszínen pontosan meghatározni az egykori település helyét. A falu egykori határának megállapítása nélkül ugyanis a településtörténet nem mérheti le az eltűnt helység súlyát, jelentőségét a táj életében. Csak így, az eltűnt és meglévő települések együttes térképezésével állapítható meg a vizsgált terület népsűrűsége, egyes korok építő tevékenysége. Így érzékeltethető az a hatalmas munka, amelyet a lakosság századokon át a természeti tájnak művelt tájjá alakításával végzett. Végül a pontosan meghatározott pusztá-faluhely feltárásával a régészet napvilágra hozza a letűnt korok mindennapi életének emlékeit.⁵⁸ Bármilyen különösen hangozzék, éppen falvaink nagymértékű pusztulása nyújt módot olyan településtörténeti megállapításokra,

55 Uo. 274–275.

56 *Mezősi K.*: Bihar i. m. 61., 63., 65.

57 A problémák legújabb ügyes összefoglalását l. *Márkus István*: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét 1943.

58 A foszfáttartalom kimutatásával a talajvizsgálat ma már nagy segítséget nyújthat az elpusztult települések helyének pontos megállapításához. Vö. *Walter Lorch*: Methodische Untersuchungen zur Wüstungsforschung. (Arbeiten zur Landes- und Volksforschung 4.) Jena 1939.

amilyeneket szerencsésebb nyugati országok tudománya nem is remélhet. Nálunk ugyanis a földben szinte érintetlenül fennmaradt a letűnt életnek számtalan darabja. Nyugaton a települések megszakítatlan fejlődése következtében a korábbi fokok emlékeit maga a továbbhaladó élet semmisítette meg. A magyar kutató azonban abban a helyzetben van, hogy az elhagyott falvak tömeges feltárása után pontos képet rajzolhat ama korszak településeinek morfológiájáról, mindennapjáról, a benne folyt élet színvonaláról, melyben a kiásott helység elpusztult. Csak idő kérdése tehát, hogy településtörténetünk tárgyi emlékek cáfolhatatlan bizonyosságai alapján leírhasa a tatárjárás előtti, a 15. századi, vagy a török kori magyar falusi nép verejtékes életét.⁵⁹

Bár ezek a kutatások ekkora haszonnal járnának, nálunk mégis alig indultak meg. Nyelvtudományunknak köszönhetünk eddig a legtöbbet. Helynévgyűjtőink ugyanis igyekeztek a munkájuk során felmerülő adatok magyarázatára, lokalizálására.⁶⁰ Mivel azonban a történeti adatgyűjtést és a történelmi szemléletet többnyire nélkülözték, a nevek mögött rejtőző egykori élet megszólaltatására csak legkiválóbbjaink vállalkozhattak. Most történettudományunkon van a sor. Az adatgyűjtéssel egyidejűleg tisztázni kell a fentebb megemlített és az ezekhez kapcsolódó számtalan kérdést, hogy a felmerülő részletek az egykori keretek közé állítva kerülhessenek vizsgálat alá. Amíg ez el nem készül, addig mindhárom tudományág egyaránt nélkülözni kénytelen a közös munkájuktól várható eredményeket.

Megjelent: Erdélyi Múzeum 50. (1945) 46–60.; Erdélyi Tudományos Füzetek 194. Kolozsvár 1945.

59 Az eddigi kutatások gazdag eredményeire l. Szabó K.: Alföldi i. m.; Papp László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 23. (1931) 137–152.

60 Weidlein János: A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. Sz 69. (1935) 665–692.; Uő: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Sz 68. (1934) 611–630.; Elpusztult erdélyi településekkel kapcsolatos adatok bőségesen találhatók Szabó T. Attila helynévtörténeti dolgozataiban.

A TÖRÖK KOR TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK

A 150 évig tartó török kor napjainkra ugyan köztudatunkban tudományos témává semlegesült, de következményei a nemzetnek nemcsak újkori sorsát alakították döntően, hanem még jövődjét is elevenen érintik. Annak a következményeire gondolok, hogy a 16–17. század eseményei szétrombolták és lényegesen leszűkítették a magyarság életterét, ami a következő évszázadi újratelepítés során aztán gyökeresen megváltoztatta az egykori ország népese-dési-nemzetiségi viszonyait.

A magyarság megtelepedésétől fogva nem egyedül, hanem más népekkel együtt élt a Kárpát-medencében. Arról lehet, sőt kell is vitatkozni, hogy az új államalakulatban indulásakor az itt talált szlávok vagy pedig a honfoglaló magyarok lehettek-e többségben. A honfoglalással kezdődő benépesítés menetét azonban már oklevelek tízezreinek segítségével lehet nyomon követni. Ezért tudományosan aligha vitatható az a megállapítás, hogy a középkor folyamán kialakult településhálózat lakóinak hozzávetőleg háromnegyed része a 16. század elején még magyar volt. Akkor a magyar és a nemzetiségi települési területet általában világos határvonal választotta el egymástól, mely a gazdaság és az életforma tekintetében is vízvonalnak bizonyult. A középkori ország egész területén szétszórt német népszigetek és az erdélyi szászokon kívül — az asszimilálódott kunokat és jászokat nem számítva — a szlovák, rutén és román lakosság alkotott akkor összefüggő népterületet.

A szlovák népességű terület Mohács előestéjén a pozsonyi határvidéktől az Ungig húzódó hegyeket foglalta magába, de úgy, hogy dél felé nem lépte át a hegyvidék peremét. Ehhez csatlakozott a Poprádtól kelet felé haladva az Erdős-Kárpátok, délen pedig a Felső-Tisza vonaláig a Galícia felőli beszivárgás által állandóan gyarapodó ruténség szállásterülete. A délről érkező román hegyi pásztorok a Déli-Kárpátokon kívül az erdélyi vajdaságot a magyar Alföldtől elválasztó hegyvidéknek a síkság felé néző lejtőig és a Felső-Tisza vonaláig jutottak el. A Kárpát-Pannon-medence központi, termékeny síkságait viszont a magyarság települései töltötték ki, a hegyvidékekről érkező folyók völgyeinek tágasabb alsó szakaszaiba is ékszerűen behatolva. Ezt az eredeti települési rendet bontotta meg a 15. század közepétől kezdődően a Balkánon hódító törökök elől észak felé menekülő délszlávok állandóan növekedő népadata. Ez a mohácsi csatavesztés után valósággal elseperte a régi viszonyokat, a déli, nyugati és alföldi területeken fokozatosan teljesen új helyzetet teremtett, mind a településhálózat, mind pedig a népesség tekintetében.

E folyamat részleteiről, állomásairól, méreteiről lehet vitatkozni, de azt senki sem tagadja, hogy mindezzel döntő fordulat következett be a magyar népesség helyzetében, és ez idővel az államot illetően is visszafordíthatatlan következményekkel járt. A régebbi és az újabb vélemények csak abban a tekintetben különböznek egymástól, hogy a hihetetlen méretű romlás teljes egészében vagy csak részben és mekkora mértékben tulajdonítható a másfél százados török uralomnak.

A magyar laikus, de szakmai köztudat is régtől fogva mindmáig a tatár és török háborús pusztításokat okolja a számára kedvező korábbi erőviszonyok megváltozásáért. De így élték ezt meg az eseményeket elszenvedő kortársak maguk is. Szabó István, a magyar néptörténet kitűnő kutatója szintén ezt sugallta olvasóinak fél évszázaddal ezelőtt a népesség megszámlálhatatlan tömegeinek, a falvak ezreinek pusztulásáról és a korábban virágzó, jól megművelt tájak elvadulásáról szóló szemléletes, de vigasztalanságot keltő, ijesztően sötét tablóival.¹ Vele szemben Magyarország történetének újabb összefoglalása korántsem ábrázolja ilyen tragikusnak a török kor történelmi mérlegét.² Erőteljesen kiemeli ugyanis, hogy a régi települési rend bomlása, a népesség pusztulása és kicserélődése nem egy csapásra, hanem folyamatosan ment végbe, a pusztulás hullámvölgyeit a viszonylagos gyarapodás szakaszai követhették. A földrajzi állapotok változása, az Alföld homokos, szikes, víztelen, kopár jellege sem a török pusztítás, hanem sokkal inkább a 19. századi folyószabályozások eredménye. A falvak pusztásodása is általános volt a középkor végén Európában, és az alföldi apró falvak lakóinak tömörülése óriás határu mezővárosokba már jóval Mohács előtt elkezdődött. Végül a pusztai rideg marhatartás sem a török kor leleménye, hanem annak csak a méreteit duzzasztotta fel a 16–17. századi nyugat-európai konjunktúra.

A simontornyai szandzsák 1546 és 1590 közötti deftereiből³ valóban hiteles adatok idézhetők arra is, hogy a hadjáratokat követő békésebb időszakokban a falvak újranépesültek, és elindulhatott a regenerálódás is. A simontornyai szandzsák defterei bizonyítják, hogy 1546 és 1590 között az elpusztult és újranépesült települések száma megközelítőleg azonos volt, a török hódoltság első negyvenöt esztendeje alatt kevesebb falu vált pusztává, mint a török hódítást megelőző fél évszázadban. Az e korbeli pusztá telkek 80%-a ugyanis a török hadjáratok előtt vesztette el lakóit. Sajátosan szerencsésebb sorsú, szűkebb területen végzett részletkutatások nyomán ma már olyan vélemények is megfogalmazódnak, hogy egyes vidékeken „regenerálódásra képes, alaptendenciájában dinamikusan növekvő népesség” található. Ennek követ-

1 [Szabó István: Pusztuló magyarság. In: Magyar művelődéstörténet. III. Szerk. Domanovszky Sándor et alii. Bp. 1940. 71–97.; *Uló*: A magyarság életrajza. (Magyar Történelmi Társulat Könyvei 8.) Bp. é. n. [1942.] 82–100.]

2 [Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. (Magyarország története tíz kötetben. 3/2.) II. Bp. 1985. 1425–1429.]

3 [Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982.]

keztében, bár a török pusztítás nagy volt, „aligha szorította a lélekszámot a Mátyás-kori mintegy 3–3,5–4 millió alá”, és csupán a természetes szaporodás elmaradásával kell veszteségként számolnunk.⁴

Távol áll tőlem, hogy az ilyesféle részletkutatások adatainak pontosságát és hitelességét megkérdőjelezzem. Csupán módszerével kapcsolatosan vannak némi kétségeim. A kérdés ugyanis az, hogy olyan korszakban, amikor a sok százados települési és társadalmi rend felbomlott, a népesség jelentős mértékben kicserélődött, az életvitel gyökeresen megváltozott, és a túlélés számtalan helyi változatát termelte ki, lehet-e egyáltalán vagy mekkora mértékben lehet érvényes következtetéseket levonni az általános, országos helyzetre vonatkozóan egy szűkebb terület viszonyaiból. Mert milyen tanulságokkal szolgál akár egy rövid szemle is a három részre szakadt ország tájain?

A Dunántúl déli és nyugati részén a török elől menekülő katolikus horvátok és görögkeleti vallású balkáni vlach birkapászorok betelepülése már Mohácsot megelőzően kezdte megbontani a korábbi viszonyokat. A tizenöt-éves háború rombolásai pedig a hódítók által pártfogolt görögkeleti szerbek, valamint a muzulmán és katolikus bosnyákok (akiket a magyarok egy kalap alá véve rácoknak neveztek) előtt nyitotta meg az utat a magyar településterületre, északon egészen a Duna vonaláig, sőt a hódoltság későbbi szakaszában attól is északabbra. A török hadak felvonulási útvonalába eső Duna menti területeken, fel egészen Budáig, a régi magyar és a balkáni jövevény rác népesség száma fokozatosan fele-fele arányúra alakult.

A Dél-Alföldre, a Tisza–Maros szögbe a rác bevándorlók első hullámai a 15. század közepén, saját földesuraik vezetésével, az oszmán hódítók elleni harcostársakként érkeztek. A török uralom idején, a hódítók védelme alatt és szolgálatára betelepített és kedvezményezett újabb rác (szerb és bosnyák) néparadat azonban többséggé válva fokozatosan véget vetett a korábbi magyar-rác békés együttélésnek, és ki-ki fegyverrel is védte a másik féllel szemben a maga létét. Ezek az állandó súrlódások vezettek oda, hogy a két népesség közötti határ nagyjából a Maros vonalán állandósult, de ettől délre és a Duna–Tisza közén is maradtak magyar szigetek, mint ahogy a Marostól északra, a mai Hajdúböszörményig, Szolnokig, sőt Miskolcig és Egerig terjedően is laktak szórványokként, főként külvárosokban, törökbarát friss balkáni jövevények.

Egészen másként alakult a helyzet a Felvidéken. Noha a török megszállás fokozatosan az Érsekújvár–Drégely–Szécsény–Eger vonalig terjedt ki, a hódoltság pedig ennél is északabbra, a középkori néphatár a magyar, a szlovák és a rutén etnikum között a 17. század végéig lényegesebben nem változott. Erre csak a 18. századi belső migráció kapcsán került sor, amikor az északi hegyvidék népfölöslegének spontán vándorlása megindult a töröktől visszahódított területekre. Ennek során nyomult délebbre a szlovák és rutén néphatár, kapott a magyar főváros elpusztult környéke szlovák lakosságot, és alakultak népes szlovák szórványok, nyelvszigetek az Alföld déli peremén, a

4 [Magyarország története i. m. 1428.]

Bánságban, sőt a Duna–Tisza közén, a szerb településterületté változott Bácskában is. A felvidéki változásokon belül külön kérdéskört jelent a német városok török kori magyarosodása, majd elszlovákosodása, illetve a Kárpátokban a Bereg megye felől Morvaországig és Lengyelországba is áterjedő vlach pásztornépesség települési mozgalma és életformája.

A korábbi településrend megbomlása és az etnikai viszonyok megváltozása tekintetében a Partium a szomszédos Alföld sorsában osztozott, de az Erdélyi-medence három népe — akárcsak a virágzás idején a jelentéktlenebb pusztasodással — a pusztulásnak is a sajátos változatát élte meg. A török hódítók berendezkedését szolgáló korai hadjáratok a 16. század közepén Erdélyt lényegében elkerülték. A vajdaság területe évtizedekig a béke és folytonosság szigete lehetett, ahová mint a „kisebbik magyar hazába” a felbolydult ország más részeiből tömegesen menekültek a politikai és katonai vezetők, tanult emberek, nemesek, polgárok, iparosok. A török kézre került Buda és Pest menekülő polgárai az egykori főváros gazdasági kapcsolatait hozták magukkal Váradra, Kolozsvárra vagy Szebenbe, és tették „kincses” városokká, a kelet–nyugati kereskedelem fontos közvetítőivé a középkori ország periferiájának ezeket a provinciális központjait. Erdélyben nem a tizenötéves háború, hanem valamivel későbben Basta rémuralma és a császári hadsereg idegen zsoldosainak, hajdúcsapatainak éveken át tartó garázdálkodásai nyomán fellépő járványok, éhínség bontotta meg a korábbi viszonyokat.⁵ Ezt követően, Bethlen és a Rákóczyk alatt még volt remény és erő a magyar és a szász népesség regenerálódására. Itt a II. Rákóczy György lengyelországi kalandját büntető török–tatar pusztítások jelentik a fordulópontot 1660 körül. Ezt követően ugyanis a Fejedelemség gazdasági összeomlása a felszabadító háborúk másfél évtizedének anyagi terhei és a császári seregek kártételei alatt, végül a kíméletlen módszerekkel vívott kuruc háborúk népiirtása visszafordíthatatlanná tették a korábban elindult folyamatokat. A 18. század békés évtizedeiben újra talpra álló Erdély legalább annyira különbözött vajdaság- és fejedelemségkori önmagától, mint az ország legtöbb más régiója saját korábbi lététől. Pedig Erdélyben nem volt „hódoltság”, és a török hadak közvetlen „hozzájárulása” a pusztuláshoz rövid időtartamú epizódoknak tekinthetők.

Ennek az időben első, 18. századi „metamorphosis Transsylvaniae”-nak a tanulságai arra kell hogy figyelmeztessenek — legalábbis véleményem szerint —, hogy a Mohácsot követő másfél évszázad következményének kell tekintenünk továbbra is sok minden kedvezőtlen fordulatot, ami a magyar népet és országát azóta napjainkig érte. Az természetes, hogy ez a 150 esztendő nem volt mindig és mindenhol egyformán sötét. Arról is szólni kell tehát a tudománynak, ami pozitív volt a korban. A török kor megítélésében valóban nem az emberi szenvedésből és a pusztulásból kell a történéshoz kiindulnia, hanem inkább abból, hogy az oszmán hódítás kiszakította az országot és né-

5 [Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kvár 1942.]

peit abból a közösségből, amiben félezer esztendeje élt, és kiszolgáltatta egy minden tekintetben teljesen más szerkezetű, kultúrájú és mentalitású idegen világnak. Ne feledjük el, hogy a budai vilajet területe, tehát a budai pasa joghatósága Egertől a bolgár határon fekvő Vidinig és a dél-szerbiai Nisig terjedt! Ehhez a világhoz kellett igazodnia a hódoltság magyar lakosságának is. Az oszmán térhódítás azt a válaszfalat bontotta meg többé jóvá nem tehető módon, amit a magyar államiság jelentett az első ezredfordulótól kezdődően Európa latin és bizánci kultúrájú, mentalitású és struktúrájú két különböző része között. A keleti keresztyénség, sőt a mohamedán vagy a zsidó vallás által nevelt néptörödékek a Magyar Királyság területén az állam- és egyházszervezés kezdetétől fogva előfordultak. A Haliccsal, Moldvával és Havasalföldével fennálló politikai kapcsolatok szálán már a középkorban folyt az ortodox rutének és románok beszivárgása az Északkeleti-Keleti-Déli-Kárpátok rengetegein át a medence hegyvidékeire. Ezek a jövevények azonban alacsony létszámuk következtében akkor semmilyen téren sem alakították a latin művelődési körhöz tartozó többség életét. Inkább ők igyekeztek igazodni ahhoz, vagy hegyvidéki, zárt településeiken elkülönülve zavartalanul folytatták a pásztorok által meghatározott hagyományos létformájukat.

A török hódítással azonban az erőviszonyok fokozatosan és gyökeresen megváltoztak. A Kárpátok megszűnt választóvonal lenni a két művelődési terület között, szabadon özönlött észak felé az ortodox népesség és vele a balkáni életvitel. A hódítóknak ugyan az őket kiszolgáló, segítő rácok (délszlávok) voltak a pártfogoltjai, őket hatóságilag is telepítették a megszállott területekre, de a régi stabilitás megszűntét követő, zűrzavaros új helyzetnek csendes haszonélvezői lettek a kíméletlen állami és bojári adóterhek elől menekülő román tömegek is. A népességnek ez a kicserélődése talán még a háborús pusztításoknál is súlyosabb, negatívabb következménye lett a török kornak. Az elpusztult régiók többségében a régi lakosság számbeli kisebbségbe került a jövevényekkel szemben. Ezzel megszűnt vagy csupán nagyon korlátozott mértékben és vontatottan érvényesült befolyása a 18. században újjanépesült települések lakóira.

A fenti rövid áttekintésből is kiderülhetett, hogy az úgynevezett török kor a pusztulásnak, az újjanépesedésnek, a gazdasági és társadalmi helyzetnek annyi eltérő változatával szolgált, hogy mai ismereteink mellett lehetetlen az egykori ország széthullott részeire minden esetben általánosan érvényes következtetéseket levonni. A még tisztázásra váró feladatok és azok fontossági sorrendje jelentősen eltérő lehet, attól függően, hogy a királyi, fejedelemségi vagy a hódoltsági országrészről, sőt azon belül is melyik régióról van szó. A 18. századra egyértelműen az ország újbóli integrációja jellemző, de ennek alakulását jelentősen befolyásolhatta az illető terület tényleges sorsa a széttagoltság megelőző szakaszában.

A magyar történettudományt dicséri, hogy a szomszédos államokénál hamarabb és nagyobb mértékben igyekezett semlegesíteni a marxizmus ártalmait a múlt kutatásában. A régi, de a legújabb korokat illető kutatások sok

területén is, a nehéz körülmények ellenére sikeresen előbbre vitte a tárgyilagos megismerést. Sajnálatos azonban, hogy a török kor a megelőző évtizedekben nem részesült ahhoz méltó figyelemben, hogy következményei máig hatnak. Pedig a tudomány részéről minden előfeltétele adott volt annak, hogy a kutatások tovább és fokozottabb ütemben oszlassák a homályt, mely múltunknak e 150 esztendejét az előzményektől és a folytatásától annyira elkülöníti.

Már nagyapáink nemzedéke felmérte, hogy ehhez nem elegendő a hagyományos, magyarországi vagy nyugat-európai forrásanyag. Ehhez az Oszmán Birodalom intézményei által termelt irományok információs szintén szükségesek. Ezek megszerzésére alakult ki a jó nevű magyar turkológiai iskola, mely, átvészelve a kommunizmus okozta veszteségeket, máig kellő erővel rendelkezik a feladatok ellátására.

A fentebb elmondottakból az is világos lehet, hogy a népesség névtelen tömegeit érintő mindennapi lét múltbeli változásainak tudományos megközelítéséhez nélkülözhetetlenek a településtörténeti, a történeti-demográfiai vizsgáldások. Ezeknek intézményi keretei, távlati tervei, kidolgozott módszerei Mályusz Elemér elméleti munkássága és szervezőtevékenysége révén az 1930-as évtized közepétől fogva készen állottak, sőt első gyümölcseiket is kezdték meghozni. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Levéltár összefogásával 1930-ban indított szervezett kutatásokra és a budapesti egyetem bölcsészeti karán 1938-ban létesített Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézetre gondolok. Az előbbinek eredményei a *Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből* című sorozatban 1937-től,⁶ az utóbbié pedig 1938-tól kezdődően a *Település- és népiségtörténeti értekezések* sorozattal jelentek meg.⁷

Nem kisebbségi körülmények között élő, határon túli kutatónak és nem is ennek a tanulmánynak a feladata felmérni, noha ez nagyon időszerű lenne, hogy e fentebb említett kutatások nacionalistának bélyegzése mekkora károkat okozott a magyar történetírásnak, no meg a magyar nemzettudatnak, határokon innen és túl. E kutatások évtizedekkel korábbi megtorpedózása nélkül a település- és néptörténeti ismereteink a jelenleginél jóval gazdagabbak, pontosabbak és tárgyilagosabbak lehetnének. Ide azonban mindebből most csak az tartozik, hogy — meggyőződésem szerint — a török kor és következményei tárgyilagos bemutatásához a török források ütemesebb feltárásán kívül a település- és népesedéstörténeti előtanulmányok elvégzése elengedhetetlen. Ehhez viszont tovább nem halogatható a Mályusz Elemér által valóban szerencsétlen módon népiségtörténetinek elkeresztelt kutatások szemléleté-

6 [Szabó István: Ugocsa megye. (I/1.) Bp. 1937.; Illa Bálint: Gömör megye. (I/2–3.) Bp. 1944–1946.]

7 [Fügedi Erik: Nyitra megye betelepülése. Bp. 1938.; Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939.; Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939.; Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940.; Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940.; Nagy Kálozi Balázs: Jász-kunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában. Bp. 1943.; Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943.]

nek, módszereinek, eredményeinek legszigorúbb szakmai elemzése. Annak végleges tisztázása, hogy azok rászolgáltak-e vagy sem a fenti címkézésre, mi a megtartandó, sőt tovább fejlesztendő, javítandó vagy elvetendő az ilyen kutatásokban. A magyar történetkutatás saját kezét köti meg továbbra is, ha nem végzi el ezt a kritikai önvizsgálatot, és csak görgeti maga előtt évtizedek óta a magyarság és egykori nemzetiségei sok százados együttélésének legalapvetőbb kérdéseit, és legfeljebb évtizedekkel korábbi tanulmányok újraközlésével nyugtatgatja önmagát.

Manapság szokás mondogatni, hogy az új évezred magyarjainak, határon innen és túl, nem országban, hanem nemzetben kell gondolkodnia. Ez azonban megkívánja, hogy – egyebek mellett – ismerjék jelenlegi helyzetüknek a török korig visszanyúló gyökereit. Ehhez viszont szükséges lenne, hogy a magyarság és a nemzetiségek népi kapcsolatainak vizsgálata lekerüljön a „kényes kérdések” listájáról, és tervszerű, új kutatások induljanak ezen a területen is. Ilyen jelentős, új eredményekben ugyan az előző évtizedek sem szűkölködnek, de ezek valójában egyes kutatók tiszteletre méltó partizán-tevékenységének köszönhetőek, esetlegesen és elégtelenen országos érvényű megállapítások tételére. A tervszerűség, a folyamatosság és a teendők rangsorolásának hiánya az, ami kifogásolható.

A lehetséges sok-sok közül csak egyetlen példát említek fel a jelenlegi helyzet tarthatatlan visszásságának illusztrálására. A török kor egyes fontos kérdései vizsgálatának tudományon kívüli megfontolásokból való halogatására példaként a románság településterületének újkori, fokozatos kibővülését és erdélyi etnikai túlsúlyának kialakulását hozom fel. A magyar történetkutatásnak 1943 óta nem volt sem ideje, sem embere arra, hogy újabb, a korábnál esetleg jobb és tárgyilagosabb módszerekkel, a teljes forrásanyagra alapozva előbbre mozdítsa vagy akár le is zárja e kérdést. Ebben az esetben ugyanis nem újraközlésekre, hanem mélyenszántó, többéves, sőt évtizedes kutatásokra lenne szükség. Érthető tehát, hogy az adott körülmények között fiatalabb erdélyi kutatók tettek tiszteletre méltó és érdemes kísérletet a tabuként kezelt téma feltárására. *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről* című, 1999 végén Csíkszeredán megjelent tanulmánykötetre gondolok.⁸ A szerzők a maximumát nyújtják annak, amit saját kutatási lehetőségeik megengedtek, de ezek bizony jócskán elmaradnak az egykori *Magyarság és nemzetiség* című sorozat munkatársainak hetven esztendővel korábban rendelkezésére álló adottságoktól. A dolgokat messzebből szemlélő magyar szakember és a következményeket naponként megéllő, kisebbségi magyar laikus egybehangzóan kérdi: ennek a helyzetnek a további fenntartása lenne a tudomány, jelesül a magyar történetkutatás érdeke?

Személyes válaszom e kérdésre a következő: a magyarság és a vele együtt élt és ma is együtt élő más népek kapcsolatainak tárgyilagos feltárása van

8 [A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály. Csíkszereda 1999.]

akkora horderejű kérdése múltunknak, hogy a török kor jobb megismerésén túlmenően is megérje a település- és néptörténettel kapcsolatosan előbb felvetettek higgadt végiggondolását.

Végül arra is felhívom a figyelmet, hogy a megújult és nagy ívű tervszerűséggel művelt magyar település- és néptörténet komoly tanulságokkal szolgálhatna az egész régió történetkutatásának. A 17–19. században Európának ezen a részén végbement demográfiai változások ugyanis az egykori magyar állam területén már olyan gazdag, egykorú írásos forrásanyag alapján tanulmányozhatók, amilyen nem minden szomszédunknál áll rendelkezésre.

Természetesen legüdvösebb az lenne, ha e kérdéseket az érintett felek közösen tisztáznák és véglegesen lezárnák. Minthogy azonban ennek feltételei belátható időn belül nem remélhetők — véleményem szerint —, a magyar historikusoknak folytatniuk kell az évtizedek óta megszakadt tervszerű település- és néptörténeti kutatásokat, hogy a Kárpát-medencében mindenki szembenézhesen saját népe valóságos múltjával. Ezzel mi, magyarok tartozunk mind a tudománynak, mind az egészséges nemzeti önismeretnek, mind pedig a magyarországi török hódoltság további kutatásának.

Megjelent: Közgyűlési előadások, 2000. május. Millennium az Akadémián. I. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest 2001. 253–260.

LAKSÁG – LENGYELKÉK

Jobbágszökésekkel kapcsolatos újkori forrásainkban meglehetősen sűrűn előfordul a fenti helynév. Szabó T. Attila¹ fejtegetései óta nem kétséges, hogy a fenti elnevezésen elsősorban a Sebes-Körös és a Berettyó völgyét összekötő Bihar megyei Gyepes-patak mente értendő. Egyéb kutatásaim során felmerült adatok azonban azt mutatják, hogy ez a név nem csak ennek a partiumi területnek a jelölésére szolgált.

16–17. századi országgyűlési végzéseink szóhasználatából minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a lakság éppen olyan összefoglaló neve volt a hét erdélyi megyének, mint a Székely- és a Királyföld a székely, illetőleg szász székeknek. 1599-ben olyan székelyföldi jobbágyok felől intézkednek, „kik nem székelyek, hanem ki oláh, ki szász, ki laksági magyar”.² Ezek „a lakságon lakó jobbágyok az adónak súlyos volta miatt a szabadság kedvéért a szabad székelyek közé” szöktek.³ A következő esztendei országgyűlés úgy határozott, hogy „az mely jobbágyok nagyságod bejövetele után vagy lakságra, vagy székelysége, vagy szászság közé szöktenek [...] az lakságon minden jószágokbul és aknákrul is kiadassanak”.⁴ 1606-ban „az lakságon” szokásos jobbágy-visszakövetelést, azután pedig „a lakságról [...] való” jobbágyok közül Moldvába szöktek hazahozatalát szabályozzák.⁵ Bár az erdélyi lakságra középkori adatok eddig nem merültek fel, meggyőződésem, hogy e név magyarázata a Mohács előtti korszakban, talán éppen a vajdai intézménnyel kapcsolatban keresendő. Mögötte a bihari laksághoz hasonlóan szintén településtörténeti tények rejtőzhetnek.

Azt, hogy Szabó idézett fejtegetései értelmében valóban a Lok-ból fejlődött a Lokság elnevezés, egy azóta előkerült 18. századi adat is megerősíti. Baranyi Miklós bihari alispán, a hétszemélyes tábla ülnöke, mint helyi ismeretekkel rendelkező ember, 1731-ben gr. Csáky Zsigmondhoz írott levelében a laksági Bogdánsovárhegy község keletkezése felől így vélekedik: „[...] akkor midőn a Contractus emanalt, az talán két Falu volt egy más végében, mint most is ott a Lakságon (azon districtust annak hijják) többis vagyon ugy, s edgyiket Bogdanfalvának s másikat Szoárhegynek hitták, s most már össze

---

1 Szabó T. Attila: Lakság. Magyar Nyelv 36. (1940) 258–260.

2 EOE IV. 435.

3 EOE IV. 436.

4 EOE IV. 524.

5 EOE V. 413., 472.

ragasztván hiják Bogdán Szovárhegynek. Eörvényesnek és Domafalvának most hire sincsen, sem Zothátnak. Lok nevü helység van, Méltóságos Bánfi György Uram Sólyomkői Dominiumához tartozik, de ez nem lehet, mert ott szőlő hegyek nincsenek, abban pedig szőlőbeli portiokról emlékeznek, hanem inkább havas forma nagj hegyekben vajjon, hanem talán akkor az Laksági Districtust Lok vagj Laknak hitták s most Lakságnak és ott voltak az nevezett helyek.”⁶ A későbbi Lakság falvai valóban a Sárszegtől Cigányfalváig nyúló egykori Lok birtok területén alakultak ki. A közös eredet következtében épült egyvégtébe Tótfalu, Tataros, Bogdánsovárhegy és Cigányfalva. Ennek a hét-nyolc kilométer hosszú falusornak a keletkezése ugyanis későbbi összetelepítéssel nem magyarázható meg. Szalárdi János krónikájából különben tudjuk, hogy e községek már az ő idejében is összeépültek.⁷

Végül meg kell említenünk a bihari Lakságnak azt a különleges helyzetét, hogy falvaiban – a megye többi részétől eltérőleg – még a 18. század derekán is az erdélyi jobbágyrendtartások voltak érvényben.⁸ Ennek magyarázata birtoklástörténetében keresendő. Gazdái ugyanis Erdélyben birtokos tekintélyes famíliák voltak, melyek ragaszkodtak az otthoni szokásokhoz. A Lakságot benépesítő Putnokiakat 1534-ben a Telegdiek, őket pedig fél század múlva a Varkochok váltották fel.⁹ E birtoktest Varkoch Margitról, ki családja utolsó tagja volt, férjére, Lónyai Zsigmondra, onnan pedig a Csákyakra, a Wesselényiekre, a Hallerekre, a br. Huszárokra szállott.¹⁰ A laksági uradalomnak a környékétől eltérő, zárt fejlődését különben az is elősegíthette, hogy lakói állítólag Mátyás királytól tizedmentességi privilégiumot nyertek.¹¹

LENGYELKÉK

Az Erdélyi Múzeum 1944-es számában rövid közlemény jelent meg a Fehér megyei Lengyelkék pusztáról.¹² Minthogy kutatásaim során időközben több olyan adat merült fel, melyek tudásunkat Lengyelkék felől lényegesen bővítik, jónak látszik ezeket is közzétenni.

Lengyelkék múltja egészen az Árpád-kor végéig visszavezethető. Élete keletkezésétől kezdve elnéptelenedéséig végigkísérhető. Ennek ellenére irodalmunkban ezen a néven nyomát sem találjuk. Helytörténeti adattáraink el-

6 Csáky cs. kassai lt., 415/16.

7 Szalárdi 180.

8 Baranyi cs. lt.

9 *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. (TNÉrt 5.) Bp. 1940. 375.

10 Csáky cs. kassai lt., 414/10., 11., 13., 447/1., 5., 12., 450/18.

11 Uo. 452/3., 5.

12 *Szabó T. Attila*: Egy eltűnt fehérmegyei település: Lengyelkék. EM 49. (1944) 135–136.

készítésének halaszthatatlan voltát Lengyelkék eseténél jobb példával keresve sem bizonyíthatnók. Bizonyára tarthatatlan állapot ez, hogy egy olyan településről, melyre az erdélyi írásbeliség első korszakától kezdődőleg szokatlanul bőven maradtak adatok, bármit is megtudni csak hosszadalmas, részben levéltári kutatás árán lehessen.

Előttünk ismeretes adatok szerint először 1295-ben említik Ryngylkyrch néven.¹³ Az oklevélből az is kitűnik, hogy eredetileg a székesi királyi uradalomhoz tartozó Godyn föld része volt, s önálló életét a Vizaknai család vásárolt birtokaként körülbelül ebben az időben kezdte el. Templomára utaló német neve azonban arra figyelmeztet, hogy korábban sem lehetett lakatlan. Mivel a szintén Székes területén kialakult szomszédos Vingártznak, Birbónak és Pókafalvának régebben hasonlóképpen más nevük volt,¹⁴ feltehető, hogy a későbbi Lengyelkék első alapjait is Fehér megyei királyi népek vetették meg a tatárjárás előtt. Ezek a falvak azonban áldozatul eshettek a Gyulafehérvár környékét különösen sújtó tatár pusztításnak. A székesi falvak újjáépítését, most már német telepésekkel, szász adománybirtokosok csak a 13. század végén kezdték el. Lengyelkék pusztaságából említett szomszédainál valamivel későbbben támadt fel. Gergelyfája határának megjárói 1313-ban „terra Ryngerkerh” néven említik.¹⁵ Ennek az oklevélnek, valamint Buzd 1338. évi, Hosszútelke 1370. évi metalisának és egy 1808-ban Bécsben készült térképnek a segítségével egykori helye elég pontosan meghatározható.¹⁶ Újranépesítését Vizaknai Alard fiai végezhatték el 1320 körül. 1323-ban ugyanis „terra seu villa Ryngenberg [...] in decanatu de Spreng”, illetőleg „villa ac possessio Rengurkyrh” néven szerepel.¹⁷ Az új település a korábbi alapokon gyorsan erősödött. A „terra Ryngelkerh” elnevezés ugyan még 1330-ban is kísért, de azután a falu kifejlődésével végérvényesen helyére lép a „villa”, „possessio” megjelölés.¹⁸ Ekkor már önálló egyházközség. Név szerint ismeretes papjai által fizetett pápai tized csekélyisége azonban mutatja, hogy a település ekkor még fejlődése kezdetén áll.¹⁹ Időközben e birtok felét a Vizaknaiak eladták a Kelnekieknek.²⁰ Ettől kezdve az oklevelekben a következő névváltozatokkal szerepel: 1338: Rengelkerh,²¹ 1345: Renghelkyrh,²² 1355: Regulkyrh,²³ 1370: Rennykyrh, Rennenkyrh,²⁴ 1379: Rengeuikerh,²⁵ 1380: Rengunkirh, Renger-

13 Ub I. 119.

14 *Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban.* (TNÉrt 2.) Bp. 1939. 19–23.

15 Ub I. 305.

16 Ub I. 531–532.; II. 351.

17 Ub I. 371–372.

18 Ub I. 436.

19 *MonVatHung* I. 95., 121., 125.

20 Ub I. 436.; II. 24.

21 Ub I. 531–532.

22 Ub II. 24.

23 Ub II. 116.

24 Ub II. 351.

25 Ub II. 503.

kyrh,²⁶ 1392: Rengerkerk,²⁷ 1417: Rengelkyrch,²⁸ 1418: Lengerkerch,²⁹ 1427: Regurkerth,³⁰ 1435: Lengelkerk,³¹ 1437: Lengerkirth, Lengerkirch,³² 1470: Lengelkeryk,³³ 1509: Lengelkyrk,³⁴ 1525: Lenghyelkyk,³⁵ 1578: Lengyelfalva.³⁶ Forrásainkban állandóan Springgel, Drassóval, Gergelyfájával egy birtoktestként fordul elő. A 15. század második negyedétől kezdve a környék magyarosodása következtében német neve magyarrá alakul. Forrásaink most már inkább Lengyelkék alakban emlegetik. Régi elnevezésének emlékét azonban a környék román lakossága napjainkig megőrizte a „valea Ringyelli” dűlőnévben.³⁷

A falu fénykora a 14–15. századra esett. 1380-ban egyik felében kilenc jobbágytelket találtak; ez azt mutatja, hogy nem volt jelentéktelen település.³⁸ Idők folyamán azonban Spring, Gergelyfája, Hosszútelke mellett fejlődésében egyre jobban lemaradt. Mohács százada már hanyatló állapotban találta. A következő korszak háborús pusztításai, nyomorúságos esztendői pedig ezt a pislákoló életet is kioltották. 1548-ban még volt benne két lakott jobbágytelek, hat évvel később azonban már nem szerepel a springi szász dékánság tartozékai között.³⁹ 1578-ból ismerjük az itteni falusbíró nevét, 1588-ban pedig tizeddel tartozó nyugati keresztyén (magyar vagy szász) lakosság él benne.⁴⁰ Jóllehet területén néhány család később is lakhatott, a 17. század közepétől valójában pusztának tekinthető. Természetes úton történő, lassú elnéptelenedése akkor fejeződött be, amikor megmaradt lakói templomuk harangjával együtt Hosszútelkére költöztek át.⁴¹ Tatárjárás előtti lakói magyar várnépek lehettek. Újranépesítését szászok végezték, később újból magyarok, majd pedig románok is kerültek ide. A falu tehát aránylag rövid élete alatt keresztülment az erdélyi településeknél nem ritka háromszori-négyszeri nemzeti-

26 Ub II. 522., 526.

27 DL 26 381.

28 TelOkI I. 429.

29 TelOkI I. 435.

30 Ub IV. 285.

31 Ub IV. 573.

32 Ub IV. 624., 629.

33 DL 26 416.

34 TelOkI II. 313.

35 DL 36 402.

36 *Georg Friedrich Marienburg*: Verzeichnis der ältesten nachweisbaren Pfarrer des ehemaligen Decanatus de Spring (später Capitulum Zekas, Zeckescher Surrogatie) bis zu Ende des 16. Jahrhunderts. VerArch 8. (1869) 329.

37 Uo.

38 Ub II. 526.

39 ErdKáptLt F4. Cista comitatuum, Comitatus Albensis, Cista 4, Fasc. 5. nr. 75.; *Marienburg, G. F.*: Verzeichnis i. m. 328.

40 *Marienburg, G. F.*: Verzeichnis i. m. 329.; Mike Sándor gyűjt., 1588. [Kiadva: Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Bev. és jegyz. közlésezi Jakó Zsigmond. (ETA V. 2.) Kvár 1945. 20.]

41 *Marienburg, G. F.*: Verzeichnis i. m. 329.

ségi átvedlésen. Birtokosai a felsoroltakon kívül a 15. században a somkeréki Erdélyiek, Bogáthyak, ősi Jankafiak, özv. Werbóczy Istvánné mesztegnyői Szerecsen Zsófia, a Báthoryak korában a Pernesziek, a 17. században pedig a kolozsvári Kassaiak és a nagymegyeri Keresztesek voltak.⁴² 18. századi forrásaink mindig pusztaként emlegetik. Emlékét a Hosszútelke határához tartozó fent említett dűlőnév őrzi.⁴³

Megjelent: Erdélyi Múzeum 50. (1945) 105–107.

---

42 Lázár, gyulakuti, cs. lt. XI., XV., XIX., XLIII–IV. csomójában Lengyelkék életére nézve több adat található. Az ugyanitt kezelt gr. Haller cs. lt. szintén tartalmazhat reá vonatkozó iratokat.

43 Fekvésére vonatkozólag l. a térképvázlatot a *Georg Friedrich Marienburg: Zur Berichtigung einiger alturkundlichen Oertlichkeitsbenennungen in Siebenbürgen. VerArch 9. (1871) 208–209.*

EMBER ÉS TÁJ A KÖZÉPKORI BIHARBAN*

Készséggel teszek eleget a Korunk szerkesztősége felkérésének, hogy e táj szü-
löttjeként is működjek közre valamelyik régebbi írásommal folyóiratuknak a
Partium kérdéseivel foglalkozó számában. Változtatás nélkül újraközölt alábbi
dolgozatom Bihar vármegye népeinek középkori történetét tárgyaló doktori
értekezésem egyik fejezete. 1939-ben készült az akkor Mályusz Elemér profesz-
szor irányítása alatt kibontakozóban lévő néptörténeti kutatások keretében. Ezt
az ígéretes iskolát azonban a háborút követő politikai változások során hatal-
mi szóval egyeduralmódóvá tett marxista történetírás hamarosan „likvidálta”.
Ezzel derékba törte a magyar történetkutatás korszerű megújulását. Erre csak
több évtizedes késéssel a francia Annales-iskola hatására került sor, noha az
egykori néptörténetben minden szemléleti és módszertani elem adott volt az
önerejű átalakuláshoz. Az itt újraközölt részlet azt példázza, hogy az utolsó
évtized magyar történetírásában örvendetesen fejlődő történeti ökológiai ku-
tatások gyökerei is megtalálhatók az egykori néptörténeti iskola törekvéseiben.
Éppen ez ad időszerűséget e félszázados vizsgálódások újbóli közzétételének.

A magyarság a mai Bihar területére jutva, itt oly földrajzi adottságokat talált,
amelyek megtelepedését, életmódját befolyásolták, és csak nemzedékek verej-
tékes munkájával voltak részben is átformálhatók. Fontosak ezek a földrajzi
tényezők, mivel előre megszabták a magyar települési terület határait, lehető-
vé tették egy később jövő idegen nemzetiségnek a magyar néptörzs közvetlen
közelébe férkőzését, s végül kijelölték az átmeneti régiókat, amelyeken utóbb
a nagy népkeveredések végbementek.¹

Első feladatunk a honfoglalás kori állapotok rekonstruálása volna, hogy
megállapíthassuk, milyen erők irányították a település menetét, formálták a
megye képét a török pusztítás idejéig, és hogy megmérhessük azt a nagy alakí-

---

* [A tanulmány, amint arra a bevezető sorok is utalnak, a Bihar megye a török pusztítás előtt c.
kötetben (TNÉrt 5.) Bp. 1940, hasonmás kiadása: h. n. (Nagyvárad) 2007., A település földrajzi
tényezői c. fejezetként látott először napvilágot. A lábjegyzeteket az eredeti szöveg alapján
pótoltuk. A hivatkozott térképek és a 4. lábjegyzetben említett középkori okleveles adatok fel-
sorolása az említett kötetben található.]

1 A földrajzi tényezők szerepére vö. *Mendöl Tibor*: Településtörténet, településföldrajz, történeti
földrajz. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp.
1938. 312. skl.; *Bulla Béla*: Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai. In: Uo. 73. skl.;
Friedrich Mager: Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in
historischer Zeit. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft
nr. 25. I.) Breslau 1930.

tó kultúrmunkát, melyet a magyarság a természettel vívott küzdelmében a táj nemesítésével végzett. Erre a kérdésre a feleletet sajnos nem tudjuk megadni. A rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján a vidék képét csak későbbi korból ismerhetjük meg. Ez azonban még mindig alkalmas, hogy belőle visszakövetkeztethessünk a korábbi állapotokra. Mivel a 16. század közepétől állandósult török pusztítás a vármegye déli és nyugati részeiről majdnem teljesen letörölte a magyarság kultúrmunkájának eredményeit, a 18. századi helyzet, amelyet már részletesen megismerhetünk, biztos alapot nyújt, hogy belőle középkori okleveles adatok segítségével, kellő óvatossággal, a magyar történet első századaira is visszakövetkeztethessünk.

A megyének majdnem pontosan a fele hegyvidék, mely az erdélyi határnál emelkedik legmagasabbra, aztán nyugat felé fokozatosan lejt, míg végül szelíd dombokon át elvész az egyhangú síkságban. A hegyek tömegét a Berettyó, Sebes- és Fekete-Körös széles, jól járható völgyei tagolják, melyeken át a magyarság könnyen vonulhatott kelet felé. Az őserdővel borított hegyek nagyobb füves patak völgyeken át is kitérülnek nyugat felé.² Bizonyára ez a körülmény is közrejátszott, hogy a jobban fellazított, tagolt Réz-hegységbe a magyarság sokkal mélyebben behatoljon, mint a síkság felé zárt erdőségekben végződő déli hegyvidékbe. A hegyeket napjainkig erdő borítja, és a szegény román falvak kis határát csak a balta tágitgatta. Bizonyos tehát, hogy a megyének ez a része lényegében a 18. században is olyan volt, mint a középkorban. Legfeljebb akkor kevesebb volt a községek körül az irtás, kevesebb a bozótól megtisztított hegyi leelő, és hiányzott néhány hegyoldalról a szén- és hamuzsírregetők okozta sebhely.

Változásoknak inkább a domb és síkvidék volt kitéve. A hegyek közül rendkívül nagy eséssel kirohanó folyók a geológiai korokban hegytörmelékekkel feltöltődött bihari síkságon hirtelen lelassultak, és medrüket szinte elvesztve, hatalmas, nádas rétségeket alkottak.³ A Berettyó, Kékkálló, Sebes-, Fekete-Körös, Gyepes, Kölesér és a Tisza áradását hozó Hortobágy a megye nyugati felében az óriási kiterjedésű Kis- és Nagysárrét néven ismert mocsárvilágot teremtették meg. Nem lehet vitás, hogy ezek a nádasok és rétségek nem a török pusztítás következtében keletkeztek, hanem szülőanyjuk a táj kis lejtése. Meg is maradtak mindaddig, míg a 19. században a lakosság új medreket nem ásott a lápot tápláló folyóknak, és meg nem változtatta a vidék egész vízrajzát.⁴

2 A két Gyepes, Bisztra, Almás, Kösmő, Hollódi- és Remetei-patak.

3 A táj geológiai felépítésére l. *Borovszky Samu*: Bihar vármegye és Nagyvárad. (Magyarország vármegyéi és városai.) Bp. é. n. 14. skl.; A XIX. század eleji tájról jó összefoglaló képet ad *Fényes Elek*: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. IV. Pest 1839. 34. skl.; L. még *Glaser Lajos*: Az Alföld vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények 67. (1939) 297–308.

4 Vázlatos előadásunkat a fejezet végén felsorolt középkori okleveles adatokra építettük, de a források elejtett szavainak értékelésénél, a mocsár vagy erdő kiterjedésének megállapításánál újkori térképeket, különösen az első katonai felvétel vonatkozó lapjait és a hozzá mellékelt leírást is felhasználtuk. Térképes forrásaink közül, ha más külön jelzetet nem adunk, mindig a II. József-kori, Bécsben (Heeresarchiv) őrzött katonai felvételre, illetve „Országleírásra” (Landesbeschreibung) támaszkodunk. A térképekkel kapcsolatos minden kérdésre útbaigazítást ad: *Borbély*

A középkorban a hegyek alatt húzódó dombsor lábánál majdnem mindegyütt vízjárásos laposok, kisebb-nagyobb nádasok, rétek voltak. A megye északi határáról dél felé indulva, az érmelléki dombok alján a vidékre a kanyargó Ér nyomta rá bélyegét. A számtalan ágra szakadt kis folyó lomha folyását alig lehetett látni, határozott medre sem volt, hanem vizével széles sávban bejárta a dombok alatti síkságot. Az egész érmelléki vízrendszerre jellemző az az elnevezés, amellyel 1329-ben a mihályfalvi határt megjáró hiteleshelyi kiküldött az egyik ilyen eret illette: „fluuius stabilis seu piscina”.⁵ Az alig mozgó víz szép nádat nevelt, alkalmas volt halastavak táplálására, szigetein kaszálók és gyümölcsösök, hátsabb helyein jó szántók voltak. A régi Ér sok sajátságát ma is megtaláljuk a Székelyhíd–Diószeg közti szakaszon. Ilyen volt a táj a Bagamér–Álmosd vonaltól keletre egészen a dombok aljáig. Csak példának hozunk fel néhány községet, melynek régi határát megközelítő pontossággal ismerjük.

1435-ben Éradony körül erek, tavak, szigetek voltak. Az egyik szigeten gyümölcsös állott.⁶ Értarcsa 1338. évi határjárásakor vizek, mocsárerdők, nádasok, füzesek között futott a határ.⁷ 1496-ból maradt adatunk arra, hogy Gálospetri vízjárásos határú.⁸ 1423-ban Érvasadon halastóért pereskedtek.⁹ Még az Értől messzebb fekvő Tulogd határa is mocsaras, földjei szigeteken vannak, sok a kaszálórétje.¹⁰ Az újkori térképekről megállapíthatjuk, hogy a dombok alatt Szalacstól kezdve, ahol az Ér a megyébe lépett, egészen Félegyházáig, illetve a Berettyóig széles mocsársáv húzódott. A leírások állandóan hangsúlyozzák, hogy a falvakat nehezen járható mocsarak veszik körül. A tájra jellemző az egykor itt állott Sárffő, Kútfő, Nagyér falvak neve.

Az Érmellékhez csatlakoztak a Berettyó és Ér összeszögellésében lévő nádasok. A két folyó találkozásánál elterülő vidék még az Érmellékénél is jobban tele volt erekkel, tocsogókkal, nádas laposokkal. Hivatkozunk Félegyháza és Gyapoly 1476-i és Pocsaj, Marja 1426. évi határjáró-levelére, valamint Esztár 1341-i felosztására.¹¹ A sok nádas, zsombékos rét, bár azóta nagyon megfogyatkozott, ma is jellemzője a tájnak.

Andor – Nagy Júlia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti Közlöny 2. (1932) 35. skl. Bihar megye felvételezése 1778–1784 között történt. Használtuk még az Országos Levéltár Helytartótanácsi, Kamarai és Kúriai levéltárában lévő térképgyűjteményeket [MNL OL S 12. Helytartótanácsi térképek (1738–1875), S 11. Kamarai térképek (1747–1882), S 107. Bírósági levéltárakból kiemelt térképek 1736–1833], valamint Bihar vármegye levéltárának (Berettyóújfalu) [MNL H-BmLt, Kézírtas térképek gyűjteménye XVIII–XIX. sz., Nyomtatott térképek gyűjteménye 1772–1977] régi térképeit.

5 DL 2532.

6 KárOkl II. 162.

7 KárOkl I. 128.

8 1496.: LelKonvLt, Acta nr. 27.

9 1423.: LelKonvLt, Acta nr. 8.

10 1419.: LelKonvLt, Metales comitatus Bihariensis nr. 10.; 1557., *Sólyom-Fekete Ferenc:* Egy ős magyar telep Hunyadmegyében. (Oklevél-mellékletek). A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve az 1887-ik és 1888-ik évekről. Bp. 1889. 119.

11 1476.: DL 17 864.; 1426. és 1341.: Bethlen, iktári, cs. lt., VI. R. Fasc. 87. nr. 10., 100.

A Berettyó völgye már sokkal szárazabb terület volt. A Bisztra és a Berettyó egyesülésénél, Királyi és Szentlázár alatt említenek az oklevelek vízjárásos helyeket, ahol hatalmas mocsárerdő állott. A Berettyó régen Hodos után felkanyarodott egészen a dombok alá, úgyhogy a középkori Gyapoly már a bal parton állott. Hasonló volt a táj Szentjobb és Szentimre között. Gáborján körül, ahol a Kis-Körös a Berettyóba ömlik, újra megszorodtak a mocsarak. Innen a folyó, iramát lassítva, tölgyerdők között hömpölygött tovább, és már Herpály előtt megkezdte a Sárrét közeledtét jelző ágak, erek kibocsátását (lásd: Keresztúr, Déter). Pusztakovácsinál már szaporodott a nádas, hogy Bakonszeg alatt ágyát elvesztve, az egész folyó azzá legyen. Ezt az összefüggő és mérhetetlen rétséget nevezte igen találóan egy 1322-i oklevél Berettyóból kiszakadó mocsárnak.¹²

A nyírségi erdők, a Berettyó és az Érmellék határolta területet a Kékkálló tette az előbbiekhöz hasonlóvá. Több mellékágból táplálkozott, melyek közül az egyik a homokos talajú Középníyr keleti szélén Bagamér felé húzódva, Mihályfalva környékén összeköttetésbe került az Érmellék vízrendszerével. Ennek az volt a következménye, hogy a tavaszi áradások, nagy esőzések idején az Ér vízének jelentős része erre keresett magának utat. A meder csekély lejtése miatt azonban a csapadéknak csak a kisebbik fele jutott el a Nagysárrét nádasaihoz; nagyobbik része megrekedt a mélyebben fekvő helyeken, laposokban, hogy elposványosítsa azokat. Az Országleírás Bagamér, Álmosd, Nagyléta, Vértes és Monostorpályi körül említ ilyen nehezen járható mocsarakat, de különösen Konyár, Derecske, Tépe határában állott nagy terület víz alatt. Egy része a nagy melegben ki szokott száradni, de helyenként, mint például Tépénél, egészen elmocsarasodott. A Konyár melletti nádasok, vízjárásos helyek lenyúltak egészen a Berettyóig. Innen a szeszélyes kis folyócska Földes és Nagybjom felé igyekezve, szintén a Sárrét vizét gyarapította.

A Bihar előtt elterülő síkság lapályait a Kis-Körös, középkori nevén Viaszos vagy Vesszős, Anonymus Jóság-ere, töltötte meg vízzel.¹³ Várad alatt szakadt ki a Sebes-Körösből, és Püspöki, Szántó, Bojt mellett elhaladva, Váncsod felett ömlött a Berettyóba. Minthogy nem volt bővizű, az általa nevelt rétek, mocsarak, kivéve a mélyebb helyeket, a nyári nagy melegben kiszáradtak. Esőzések idején azonban gyakran kiöntött, és például Kis- és Nagyszántó határában soha ki nem száradó mocsarakat táplált. A Nagykereki és Bojt közötti mocsaras rétek szintén csak igen nagy melegben, de akkor is csak néhány helyen száradtak ki.

A Berettyó és Sebes-Körös közti síkságon még három nagyobb eret kell megkülönböztetnünk: az Ölyvöst, Kutast, régi nevén Kotust és a Csentét. Az előbbi hihetőleg a Kis-Körösből vált ki, és Mezőpeterd, Szomajom határában

12 1322. (1338. évi átiratban): „stagnum de fluvio Berukyo exeuns” – DL 40 786.

13 A Várad melletti Micske 1214. évi határjelei között: „Jozes” – Jászóvári Prépostság Titkos Levéltára, Leleszi rész, 1334. évi átirat [DF 233 616]. Az oklevél hitelességére l. RegArp I. 295. sz.; Anonymus: „fluvius Jouzas” – SRH I. 103.

összevissza kanyarogva Zsáka környékén a Sárrétbe veszett bele.¹⁴ A Kutas tulajdonképpen a Sebes-Körös egyik ága, mely a Tarján melletti kanyarban észak felé indult, és Told, Sas közelében elfolyva, Vekerd alatt a Nagysárrét nádasai közt tűnt el.¹⁵ Nevezetesebb Körös-ág volt még a már említett Csente, mely Berekböszörménynél szakadt el anyjától, és a főággal párhuzamosan haladva, Komádi határában szintén a Sárrétbe torkollott.¹⁶ Mindezek az ágak rendkívül vízszegények voltak, nyáron többször ki is száradtak, az őszi és tavaszi esőzés idején azonban szűk medrükből kiléptek, és a környező laposokat vízzel árasztották el. Partjaikon elsőrendű kaszálók és legelők voltak, áradásaikkal pedig nem akadályozták komolyan a földművelést.¹⁷

A Sebes-Körös völgyében szép erdők, jó legelők voltak, csak a tavaszi rendkívül gyors áradások okoztak károkat. A sziklák közül nagy sebességgel kirohanó folyó a puhább völgyi talajt több ágra tépte, szaggatta, medrét gyakran változtatta, és a hegyekből lesodort kavicsokból számos szigetet, zátonyt rakott.¹⁸ A középkori források is gyakran említik ezeket az ágakat, szigeteket. Pósalaka határában például három ágba folyt.¹⁹ Az egyik ág Telegd után felkanyarodott Kisjenő alá, úgyhogy részben már Jenő is, Szabolcs pedig teljesen szigeten állott.²⁰ Fugyinéál a hegyekből lefutó patakokkal egyesülve, egész szigetvilágot alkotott.²¹ Várad alatt meglassult a futása, és miután felvette a Hévjót (Pece), Tarjánnál ismét több ágra szakadt. Ezek a mellékfolyások hatalmas területet behálózva, vízzel árasztották el a környező erdőségeket, és elzárták a köztük épült falvakat a külvilágtól. Vizesgyán alatt a Sebes-Körös már alig volt folyónak nevezhető. Ágy nélkül, rétségeket, mocsarakat táplálva haladt Ugra, Fancsika, Zsadány felé a Homorogig terjedő sávon, megteremtve a Vekerdig felnyúló és Békés megyébe átterjedő Kissárrétet. Az egyik főág Harsánynál tért el Ugra felé, a másik Komádi alatt hirtelen délnek fordult, és Bölcsinél egyesült az előbbivel.

Az egész dél-bihari vízrendszer a Fekete-Körössel függ össze, tehát azal együtt tárgyaljuk. A Fekete-Körös felső völgyében nem történtek lényeges változások, de annál nagyobb átalakulás ment végbe az alsó folyásánál. Az újlaki szorosból kilépő folyó apró ágakra szakadozva futott a völgybe leomló

14 Első említése 1382., „Evlwys“, „Wlwes fluvius“ – DL 30 725.

15 Legrégibb ismeretes említése a fent idézett 1214-i oklevélben Kuthus alakban maradt ránk.

16 Középkori adatunk nincs rá.

17 1410-ben Bors és Szentjános között „alveolus paludosus“, „paludosum pratum, tempore hiemali immeabile“. – *Bunyitay Vince*: A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. I–IV. Nagyvárad–Debrecen 1883–1935. II. 382.

18 A folyó esése rendkívül nagy. Körösfő – Rév között kilométerenként öt méter, Telegdig három méter, Váradig két méter. L. *Borovszky S.*: Bihar vármegye i. m. 6.

19 Die Körös lauft in dieser Gegend bis Csehi in 3 Armen. – Országleírás. L. Örvéndet és Telegdet.

20 A Sebes-Körös régi folyása jól tanulmányozható többek között a Helytartótanácsi Levéltár [MNL OL S 12.] 10/51. jelzetű térképén.

21 L. rendkívül sok, a tájra jellemző helynévvel a Kamarai térképek [MNL OL S 11.] nr. 606. (Fugyi, 1828) jelzetű térképét.

erdők között. Tenkénél, Feketegyörösnél, Bélfenyérnél és délebbre, Barakonyánál, Olcsánál kisebb-nagyobb mocsarak voltak, melyek azonban a nyári melegben többnyire kiszáradtak. Tenke alatt újra változott a vidék képe. Itt vált ki a Körösből a Kölesér és a hegyi patakokból is táplálkozó Gyepes. A Fekete-Körös mentén elterülő őserdőt ezek mellett rakoncátlan, áradás idején nagy károkat okozó apró erek, folyások szelték keresztül-kasul. A sok víz, erdő járhatatlanná tette a környéket, és már a tatárok elől menekülő Rogerius mester is itt keresett magának menedéket.²² Leírásából ugyanaz a kép bontakozik ki, mint a középkori oklevelekből és az újkori térképekből: hatalmas erdőben, tekervényes erek között itt is, ott is előbukkanó szigetek, tisztások miatt kiismerhetetlen a terep. Az egész vidéknek típusa az Erdőgyarak, Vásári, Árpád esetében középkori adatokból rekonstruálható táj. A Gyepes Dobozig garázdálkodott, azután a Fekete-Körösbe ömlött vissza. A Kölesér Tulka, Homorog és Szalonta határában kanyarogva, Méhkeréktől északra nádas rétté változott. Ezt növelte a Korhány is, mely Madarásznál vált ki a Kölesérből, és Marciháza, Geszt környékén a laposokat vízzel megtöltve, Zsadány alatt szintén nádassá tunyult.²³ Így tehát a Kissárréttől a Fekete-Körös menti mocsárerdő vidékig a megye nyugati határán többé-kevésbé összefüggő rétség vezetett, melyet csak itt-ott szakított meg néhány szárazulat. A 18. századi térképek szerint Atyás és Rojt között voltak még nagyobb mocsarak.

A régi erdőállományt is meglehetősen nagy változás érte. A Debrecen-től délre fekvő, középkorban Nyírnek hívott vidék homokbuckáit összefüggő tölgyerdők borították, melyeket csak helyenként tarkítottak apró jobbágyfalvak, tisztások. Az erdő dél felé keskeny sávban lehúzódott Hencidáig, ott a Berettyó mellett megszakadt, kelet felé pedig az Érmelléken átterjeszkedve, egyesült a dombvidék erdőivel. Az Ér és a Berettyó közti dombokat, mint a középkori Cserhát név és a mai állapot is mutatja, egykor szintén zárt erdő fedte. Az Albis–Margitta vonaltól északra, tehát Szalacs és Bogyoszló környékén, véleményünk szerint, tekintetbe jöhető erdőség nem volt.

A Berettyó felső völgyét szegélyező hegyeket is tölgyes borította, bár Zoványnál 1326-ban „Setethyk” nevű erdőt említenek.²⁴ Terebestől kezdve az erdők lenyúltak a kiszélesedett völgybe, és Királyi, Fancsika, Vámosláz, Csálános, de főleg Szentjobb és Szentimre határában a rakoncátlan folyó többet elmocsarasított közülük. Az adatok egybevetéséből világosan látszik, hogy a rézaljai tölgyesek a Berettyó völgyén át összeköttetésben állottak a Cserhát erdőivel. A rengeteg Szalárdtól kezdve egészen Váradig ismét felszorult a hegyekre, de ott is állandóan pusztult a nagyméretű szőlőművelés miatt.

Bihartól a síkon nyugat felé haladva, a Kis-Körös vonaláig nem találunk erdőt. A kanyargós folyócska vizes partján nőtt tölgyes kötötte össze a Berettyó és a Sebes-Körös erdőit. A Berettyó és Kis-Körös összefolyásánál levő

22 SRH II. 578.

23 Korhan stagnum – 1412., DL 9880.

24 1326., DL 40 490.

szögben, Hencida alatt volt az erdő legösszefüggőbb. Innen kisebb-nagyobb megszakítással Bojton, Bedőn, Szántón át Ártándig húzódott. Ártándnál ismét teljesen zárt erdővé alakult át, mely a Sebes-Körösig tartott, és a folyó tekervényes ágai között nyugatra Harsányig, kelet felé pedig Palotáig terjedő, nehezen járható rengeteget alkotott. Az eddig említett erdők mind tölgyesek voltak, de a Sebes-Körös melletti faja vegyesen tölgy és bükk. 18. századi adatok szerint Berekböszörmény, Körösszeg, Körösszakáll stb. határában állottak ezek a bükkerdők. Ettől nyugatabbra a Sárrét szigetein csak kisebb erdők voltak (például Darvason).

A Sebes-Körös felső völgyének erdőségeit vizsgálva azt találjuk, hogy a régi Báródság területén – a Sebes-Körös és Királyhágó között –, legalábbis már a 18. század közepén, kevés volt az erdő. Inkább csak a patakok mentén állottak kis tölgy-, bükk- és nyárfacsoportok. Lentebb, különösen a bal parton, az erdők lenyúltak a folyó közelébe, és ezért nevezték Cécke környékét 1335-ben Erdőhátnak.²⁵ Ezek azonban nem voltak olyan kiterjedésűek, hogy a települést akadályozhatták volna. A Körös tölgyerdőkkel borított hegyek között sietett nyugat felé, de Örvéndnél, Kabaláspataknál, Battyánnál, Kopacselnél, Vircsolognál, Topestnél stb. már járhatatlan bükkösök is akadtak. Hasonló vegyes erdők voltak Bikács, Pósa, Kisürögd körül is.

A déli részek erdőségei kapcsolatban állottak a Fekete-Körös már megtárgyalt vízrendszerével. A Fekete-Körös forrásvidékén fel egészen Határig tiszta bükkösök voltak. Ettől északra és nyugatra fekvő szakaszon tölgy-, bükk- és nyárfaerdők váltogatták egymást. A Hollódi-, Remetei-patakok és a Fekete-Körös által határolt területen szintén bükk- és tölgyerdők állottak. A béli hegyek síkra néző alsóbb régióit is vegyes bükk-tölgyerdő borította, de a magasabb részek a tiszta tölgy birodalmához tartoztak. Az erdő összetétele Tenkétől nyugatra a síkságon is ilyen maradt, jellege azonban annyiban változott, hogy egyre több ér, folyás szelte át, és egyre gyakoribb lett benne a szép, magas törzsű mocsártölgyes, mint amilyen Gyanta alatt is volt, melynek még a 19. század elején is csodájára jártak.²⁶ A hegyekről leomló erdőség követte a vizek járását. A Gyepes és Fekete-Körös közti területet teljesen zárt erdő fedte, melyekből a falvak és kis határuk szigetekként világítottak ki. Ilyen volt a táj képe túl a Körösön, mélyen le Zaránd megyében is. A Gyepestől északra a félelmetes erdőtömeget már több falu, rét, mocsár bontotta meg. Az erdő északi határa körülbelül a Kölesér folyásánál, Kávásd, Tulka alatt húzódott, Szalontát félkörívben körülölelte, innen Méhkerék felett haladva a Fekete-Köröst Sarkadnál érte el. Itt voltak régen a megyében a legszebb mocsárerdők.

A megye erdeinek régi kiterjedését végigkísérve feltűnhetett, hogy a hegyvidék és a Debrecen alatti homokbuckás nyírségi tájat kivéve nagyobb erdőségeket csak ott találunk, ahol víz is volt. A bihari magyarság megtelepülését legjobban befolyásoló két tájelem: a víz és erdő gyakori találkozása a

25 1335., „*possessiones in Erdeuhath existentes*” – Bölöni Sándor gyűjt.; 1341., AOkm IV. 78.

26 *Fényes E.*: Magyarország i. m. IV. 114.

mellékelt térképen is jól megfigyelhető. A II. József-kori első katonai felvételkor készült tájleírások és a középkori oklevelekből kibontakozó kép azonos-sága lentebb közölt adatok alapján világos. Csak néhány jellegzetes erdőnevet idézünk: Kereknád, Fűzhaszrtja, Kerektó, Fövenyeserdő, Nádas.²⁷ Gyakori az olyan határjáró oklevél, mely erdőt, az erdőben fűzfákat, ereket, mocsarakat, réteket említ (például Vásári, Pocsaj, Értarcsa stb.).

Az elmondottak után fogalmunk lehet a nehézségekről, amelyekkel a magyarságnak tájalakító munkája közben meg kellett birkóznia. Kétségtelen, hogy a középkorban a bihari magyar a vizeknek, rétségeknek az áldásait is érezte. Az erdők ugyanis megoszlottak, és a síkságon nem voltak olyan kiterjedésűek, hogy a földművelést akadályozták volna, makkjukkal, különleges aljnövényzetükkel pedig a disznótenyésztésnek valóságos paradicsomai lehettek. A dél-bihari erdőkben tenyésztették ki az egykor országszerte ismert és kedvelt szalontai disznókat. Nagy mocsárlecsapolásokat, erdőirtásokat tehát nem várhatunk a középkorban a mezősegi bihariaktól, de közvetlen és közvetett adatokkal egyaránt bizonyíthatjuk, hogy birokra keltek a természettel, és kemény munka árán urai lettek a vizeknek, erdőknek, ahol ezek útjában állottak az egyre szaporodó lakosságnak.

Nem számítjuk ide azokat az eseteket, amikor egyik falu népe kiirtotta a másik szomszédos község erdejét, bár, véleményünk szerint, ez igen sok esetben nem tekinthető csupán bosszúnak, pusztításnak, mert amint a hatalmaskodást követő per irataiból néha kiderül, az illető földesúr vagy jobbágysai háttérüket akarták tágítani a legtöbbször vitás erdei mezsgyén is túl. Irtásra vonatkozó közvetlen adataink főként a Nyírségről és az Érmellékről maradtak, melyeknek színmagyar népe már korán igyekezett szaporulatának megfelelő területet elhódítani az erdőtől és bozóttól. Az itteni száraz terepen volt értelme az irtásnak, mert a nyert területet szántónak vagy legelőnek jól felhasználhatták. 1292-ben Bagamér határában a szántóföldek közepén szilbokok voltak.²⁸ Bánkon 1433-ban a legelők között tölgybozótot említenek.²⁹ 1415-ben a mikepércsi határban a szántókon tölgyfák állottak.³⁰ 1525-ben ugyancsak itt Szénégető-tisztásról hallunk.³¹ 1461-ben Kiskerekiben az egyik hegyen erdő és szántó volt.³² Mohács utáni adataink vannak az Albis, Keresztúr és Véd körüli erdőirtásokra.³³ Az oklevelekből világos, hogy a felsorolt esetekben

27 Marja, 1490: DL 29 584.; Bagos, 1435: Kállay cs. It., XV. R. III. 156.; Nagyszántó és Erdőgyarak, 1459: LelKonvLt, nr. 29., 1526: Bölöni Sándor gyűjt.; Bolcs, 1473: DL 28 310.; 1481: Bölöni Sándor gyűjt.

28 HOkm III. 41.

29 Debrecen város levéltárának középkori oklevélgyűjteménye 278. [MNL H-BmLt, Debrecen v. It., Debrecen v. titkos It. iratai XV. 21/e. 278. A jelzetet Szendiné Orvos Erzsébetnek köszönjük.]

30 KárOkl II. 18.

31 DL 24 102.

32 KárOkl II. 337.

33 Kornis cs. It., Gávay iratok.

már az irtás eredménye szemlélhető. Az érmelléki dombokon és a Várad, Bihar mögötti hegyen levő erdők fokozatosan szorultak feljebb a szőlőt ültető jobbágyok buzgalma elől.³⁴ Régen messze benn a síkságon fekvő községek lakóinak is volt itt szőlőjük. A Várad környéki apró falucskák lakói egyfelől a város, másfelől az erdő által szorongatva, szintén korán fejszét ragadtak. Így tudjuk, hogy a 14. században Peceszőllős környékén irtottak.³⁵ A déli lokerdőkbe³⁶ telepedett falvak majdnem mind csak baltával hódíthattak el egy-egy szárazabb hátságot a fáktól, de irtásra mutató okleveles adatunk csak Méhkeréről maradt, hol 1364-ben az egyik szántó földet mindenfelől körülölelte az erdő.³⁷ A Fekete-Körös felső völgyében a magyar lakosú Belényes és Remete határából ismerünk erdőirtásra vonatkozó adatokat, melyek a püspököktől erősen szorgalmazott szőlőtelepítéssel kapcsolatosak.³⁸ Ismerve a Fekete-Körös melletti falvak jelentős középkori bortermelését, az irtást is nagyarányúnak kell tartanunk. A déli bányavidéken az üzemek táplálására a román falvak egész sora kopaszította a hegyek hátát.

Ezekkel az adatokkal egyenértékűnek foghatjuk fel a falu- és határrésznevek bizonyosságát. Az egyes községeknél felsorolt földrajzi nevek között sok olyat találunk, melyek annak a határrésznek a korábbi állapotára mutatnak: például Álmosdon Meggyesrét, Derecskén Körtvélyesrét, Gyapjun Makkosúta szántó vagy az érmelléki szőlőhegyek Cserhát elnevezése.³⁹ Az irtás útján történt falualapításra mutató síkvidéki neveket egyenként nem soroljuk fel, mert az illető községnél azt úgyis megemlítjük. Csak taláalomra hozunk fel néhányat. A leggyakoribb irtásfalunévek a Bél vagy Kerek, Kerék szócskával képzetek. Ilyenek Biharban: a mai Vámospércs, régi nevén Belpércs, Bélmező Terebes mellett, Kis- és Nagykeréki, Ökörkerék Ugra környékén, Tölgykerék Körösszeg mellett, Méhkerék, Simonkerék, Bélsok Sarkadtól délre, Bélyenyér, és a hegyek alatt Bél. Nevükben eredetük emlékét őrzik a megyében előforduló több Száldobágy, Feketegyörös, Erdőgyarak, Nyárszeg, Nyárló, Berek(bőszörmény), Patafája, Szil, régi nevén Szilas községek.

A vizekkel, mocsarakkal való küzdelem eredményeit a középkori forrásokban még az előbbinél is nehezebben figyelhetjük meg. Ismételjük, a középkori bihariak nem tekintették ellenségüknek a vizet, de ez nem jelenti azt, hogy ne fogták volna igájukba, ha érdekeik úgy kívánták. A települések

34 Az itteni szőlőtermelés nagy múltjára az okleveles adatokból, méreteire pedig a 16. századi dézsmajegyzékekből nyerünk felvilágosítást.

35 „particulam terrae nostris expensis noviter arbustis exstirpatam sive mundatam” – 1340., CD-Hung VIII/4. 452.; „vallem sc[...] inter colles et fluvium Heviz” – 1344., uo. IX/1. 230.

36 „A vizes lapályos erdőség loznak nevezetetik” Biharban. *Fényes E.*: Magyarország i. m. IV. 114. DF 243 799.

38 1470., Újbrátka „per exstirpationem silvarum” keletkezett. – DL 88 492.; A Belényes vidéki magyar falvak lakosai „essent liberi loca deserta pro [...] vineis exstirpare [...]”. Indoklása: „nos ecclesiae nostrae etiam de terris desertis fructum et lucrum – prout tenemur – procurare volumus”. – 1491. és 1495., VárKáptMlt, Fasc. XIV. nr. 14., 17.; 1584: Teleki cs. gyömri It., E. XVI. Fasc. I. nr. 8.

39 1493: DL 46 238.; 1465: DL 16 151.; 1464: DL 15 907.; 1429: DL 12 086.

vizsgálata világosan mutatja, hogy a lakosság a természet erőit saját érdekeinek megfelelően felhasználta. Nem hallgatható el az a furfangos települési mód, ahogyan egy középkori érmelléki, rétközi vagy erdőháti magyar község, kihasználva a vizek, erdők védelmét, és legyűrve az akadályokat, beleült a tájba.⁴⁰ Az alapvonások a gyér okleveles adatokból is láthatók. Csak néhány példát hozunk fel. Mihályfalva mocsarak közti kiemelkedő helyekre települt, Székelyhidat az Ér nádasai védték a veszedelmektől, Esztár a Berettyó és Ér összefolyásánál lévő vizek közé húzódott. Mindszentnek a Sebes-Körös és a Hévíj ágai nyújtottak védelmet, Zsáka a Sárrett szigetein feküdt, Komádi egy 200–300 lépés széles szárazulatra épült, és mindenfelől járhatatlan mocsár övezte, Erdőgyarakon is már a kertek alatt kezdődött a mocsár. Nem zárt települések voltak ezek, hanem a terep tagoltságát követő házcsoportok, melyeket gátak, hidak kötöttek össze.⁴¹ A lehetőségek észszerű felhasználását bizonyítja, hogy ezekből a mocsarak közti falvakból még a török időkben sem pusztult ki teljesen a magyarság (Ant, Baj stb.). A vizek közé települt községek lakossága gondoskodott arról, hogy az alkalmatlan nedvesség eltakarodjék házai közül. Az oklevelek többször említik a falvakat átszelő árkokat, 1347-ből pedig határozott adatunk is van arra, hogy a víz levezetésére csatornát ástak.⁴² 1435-ben Éradony mellett egy gyümölcsfával beültetett szigetről árokkal vezették el a vizet.⁴³

A folyásoknak és ide-oda kanyargó ereknek az ember szolgálatába állítását hirdetik a vízimalmokra és a halastavakra vonatkozó középkori adatok. Megépítésük nem volt olyan egyszerű, mint ahogy az első pillanatra látszik, hanem ész, megfeszített munka és állandó szorgalmatos gondviselés kellett hozzá.⁴⁴ A malomhoz szükséges vizet sokszor hosszú, bonyolult csatornarendszeren át vezették ki a kívánt helyre, vagy pedig gátakkal, zúgókkal duzzasztották fel a sekély vizű eret. A barkácsoló magyar paraszt leleményessége, populáris mérnöki tudománya kellett ahhoz, hogy a sok malom mellett egy újabb is kapjon vizet anélkül, hogy a többtől elvonná azt. A csatornák tisztán tartása állandó vigyázást igényelt, különben hirtelen áradás idején elkerülhetetlen volt az árvíz. Hasonlóképpen a lakosság szorgalmát hirdette a sok halastó. Itt is a víz biztosítása és a meder tisztán tartása volt a fontos, mert

40 A sárréti települések egyik iskolapéldájának vehetjük Komádit. A község a 18. század végéről való térképét l. [MNL H-BmLt] Bihar vm. lt.-ban, és l. az Országleírást. A középkori településekre általában l. *Fekete Nagy Antal*: A település képe. In: Magyar Művelődéstörténet. II. Szerk. Domanovszky Sándor et alii. Bp. 1939. 125. skl. L. még Gáborjánt, 1405: Héderváry Okl I. 133.

41 A középkori alföldi települések szétszórtságát és a terep adta védelem kihasználását a Kecskemét környéki faluásatások igazolták. L. *Szabó Kálmán*: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bibliotheca humanitatis historica III.) Bp. 1938. 12., 13., 80.

42 Vásárin, 1347-ben. Bölöni Sándor gyűjt.

43 KárOkl II. 162.

44 [...] duo molendina pilatoria, vulgariter Korlo dicta novo ingenio propriis cum expensis in fossatum seu alveum novum recepta. – 1340: CDHung VIII/4. 454.; 1426: Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez. I. 1183–1430. Szerk. Ortvy Tivadar – Pesty Frigyes. (Temesvármegye és Temesváros története IV.) Pozsony 1896. 593.

amint az irányító emberi értelem és akarat elhanyagolt, felverte a nád, káka, és elkotusodott vizében csak a béka maradt meg.

A természettel viaskodó ember hódításokat is tett a vizek rovására. A rétek, erek közti szárazulatokat, laponyagokat, hátságokat, szigeteket a lakosság szaporodásának megfelelően lassanként feltörték. Az egyes falvaknál felsorolt földrajzi nevek közül nem egy mutat erre.⁴⁵

Az elmondottak csak nagyon színtelen és tökéletlen képet adnak a bihari magyarság középkori tájalakító munkájáról. A levéltári anyagot ért nagy pusztítás következtében nem látjuk a kultúrtáj kialakulásának egyes fokait, de a fejlődés a gyér adatokból is kétségtelenül kiviláglik. A táj gazdagodásának, a lakosság munkájának az eredményét azonban legjobban a megye középkor végi térképe érzékelteti. Századok öntudatos és szorgalmas munkája szórta tele olyan sűrűn a síkságot apró, fehér tornyú falvakkal, hogy ma már szinte hihetetlennek tetszik. A középkor végi települési állapotot akár a maival is összevetve, a lakosság munkája semmi esetre sem nevezhető a természettel való csendes megalkuvásnak; még akkor sem, ha mi hangsúlyozzuk, hogy a legfontosabb tájelemek állományában egészen a múlt századig lényeges változás nem történt, legfeljebb korábban valamivel több volt a mocsár és erdő.⁴⁶

Láttuk, hogy a régi bihari ember egészen más természeti adottságok között élte le életét, mint mostani utódja. A mai ember nehezen érti meg, hogyan éltek a falvak százai a rétek, nádasok, mocsarak között, és lakosai miért érezték magukat jól ebben a környezetben, és miért nem igyekeztek azt megváltoztatni.⁴⁷ Miért akarták volna lecsapolni a vizeket, amikor a lakosság legnagyobb részének az adott kenyeret? A hátságokon megtermett a kenyérnekvaló, a nedves szigetek pázsitja a legnagyobb melegben sem száradt ki, télen pedig a rothadó, gőzölgő, lápi talaj melegétől megolvadt a hó, és a jószág akkor is talált rajta ennivalót, amikor máshol már régen istállóba verte a hideg. A legelőbőség olyan nagy volt, hogy a tél beköszöntésekor

45 1419: LelKonvLt, Metales comitatus Bihariensis nr. 10.; 1557: Imolos, Kistelekháza, Ludasháta szántók. A utóbbi 1419-ben még mocsaras volt. *Sólyom-Fekete F.*: Hunyadmegyei i. m. 119.

46 Az ugocsai, Biharhoz sokban hasonló mocsaras síkságon is ilyen volt a helyzet. L. *Szabó István*: Ugocsa megye. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből I. 1.) Bp. 1937. 36.

47 A vizek, rétek közé települt bihari magyarság életének alábbi vázlatához fokozottabb mértékben használtuk fel az újabb kori forrásokat és nyomtatott feldolgozásokat. Amit erről a letűnt világról tudunk, azt főképp a néprajznak köszönhetjük. A korábbi állapot megrajzolását a levéltári anyag lelkiismeretes átvizsgálása alapján a történettudományak kell magára vállalnia. A vonatkozó irodalomból kiemeljük: *Györffy István*: Nagykunsági krónika. Karcag 1922.; *Bertalan Szilágyi János*: A biharmegyei Sárret leírása 1827. Közli: Györffy István. *Aquila* 27. (1920) 60–69.; *K. Nagy Sándor*: Bihar-ország. II. Nagyvárad 1884.; *Szűcs Sándor*: Nádvágas a bihari Nagy-Sárretn. *Debreceni Szemle* 10. (1936) 56. skl.; *Uő.*: A nagysárretri juhászat. *Debreceni Szemle* 11. (1937) 167. skl.; A középkori mezőgazdaságra általában l. *Sinkovics István*: Mezőgazdasági viszonyok. In: *Magyar Művelődéstörténet* i. m. II. 143. skl. A réti települések formájára, építkezésére stb. gazdag összehasonlító anyagot ad *Ébner Sándor*: A Bodrogrköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. *Föld és Ember* 5. (1925) 65. skl.

a megye hegyesebb részéről is hajtottak ide jószágot telelni.⁴⁸ A 16. századi dézsmajegyzékek biznysága szerint sok román pásztor ragadt végleg a gazdagabb sárréti magyar községekben.⁴⁹ A rideg marha mellett különösen a makkos láperdőkbe bevert, félig vad szalontai rétidiszónó lett híres, de a juhászat is el volt terjedve.⁵⁰ A rétközi ember sok olyanból pénzelt, amit készen adott neki a rét. Egyik fő jövedelmi forrása volt a nád.⁵¹ A bajomiak és rábériak már 1215-ben pereskedtek bizonyos sárréti nádasokért.⁵² A jó berettyófenéki nád három öl magasra és három hüvelyk szélesre is megnőtt, úgyhogy három szálát egybekötve, szőlőkarónak is megtette.⁵³ Ebből az acélos nádból csinálták a házak falát és a kerítést, szárnyékot a jószágnak, a gyengébb minőségűt pedig fedélnek vagy fűteni használták. A rét másik ingyen-áldása volt a gyékény, melyből az asszonyok szekérekhót, szőnyeget stb. fontak.⁵⁴ A rétben a vízimadarak százezrei tanyáztak, és az élelmes pákász költés idején csónakszámra gyűjthette a tojást. A ritka kócsag- vagy darutollal való kereskedés olyan jó üzletnek bizonyult, hogy a réti társadalomban egészen önálló osztály alakult: a darvászoké (Darvas). A töméntelen víz, halastó ontotta a halat, amit Váradon mindig eladhattak, a csík meg olyan csemege volt, hogy a palócok Egerből is eljöttek érte.⁵⁵ A szilajpásztorokon, pákászokon, darvászokon kívül a rétből éltek, hogy többet ne említsünk, a madarászok, réti méhészek stb. is.

Mínthogy vizsgálódásainkat a középkoron túl terjesztettük, ismernünk kell azoknak a pusztításoknak földrajzi hatását, melyek jelentőségét a népesség vizsgálatánál annyira érezzük. Nem feledhetjük el a táj és alakítója: az ember közti szoros összefüggéseket, és mindkettőnek a településekhez való viszonyát. Az ember és a természeti adottságok egyenrangú települési tényezők, és talán csak annyiban tulajdonítunk az embernek nagyobb szerepet, amennyiben a szellem mindig fölötte áll az anyagnak. A földrajztudomány megállapítása szerint „az őstermészet mindig a régebbi képét veszi fel, ha

48 Már a középkorban szokásban volt télen a nyájjakkal a hegyekből lejárni a síkságra. 1347: AOKm VI. 620.; 1444: VárKáptMlt, Fasc. XIX. 19.; Az újkori források igazolják e szokás továbbélését. Pl. Okány határában lévő szigetekre ősszel és télen 300 juh jött le a hegyekből (ex Alpibus). HKA HFU Akten nr. 865. (1756. júl. 6.); Ugyanez fordítva is megvolt. A síkságról feljártak a hegyekbe makkoltatni. L. Baranyi cs. lt., „A micskei dominiumot érintő levelek” csomóit.; A két táj pásztorainak érintkezése egyben a magyar és román pásztorok közötti kapcsolatait jelenti. Azt hisszük, hogy a kutatásnak mindkét részen számolni kell a kölcsönös hatásokkal.

49 Ezzel magyarázható meg az a feltűnő jelenség, hogy a síkság színmagyar falvaiban lévő Oláh vagy bizonytalan nevéűek legnagyobb része a malac-, illetve bárányidézsma-jegyzékekben fordul elő. Az említett vándorpásztorok tehát a népesség keveredésével is járt.

50 *Fényes E.*: Magyarország i. m. IV. 47. A juhászatra *Szűcs S.*: Juhászat i. m.

51 *Szűcs S.*: Nádvagás i. m.

52 *Regestrum Varadinense exaniminum ferri candentis ordine chronologico digestum*. Ed. Joannes Karácsonyi – Samuel Borovszky. Bp. 1903. 148.

53 *Bertalan Szilágyi J.*: Sárrét i. m. 62.

54 Uo. 64.

55 Uo.; *Bunyitay V.*: Várad püspökség i. m. II. 293. (jegyzetben); 1487: DL 28 336.

békén hagyja az ember”.⁵⁶ Az ország minden török uralom alatt állott részén végbement bizonyos tájelváltozás, mely aszerint volt kisebb vagy nagyobb, hogy egy vidék rövidebb vagy hosszabb ideig tartozott a félhold alá. Megfigyelésünk szerint a bihari kultúrtáj elváltozása éppen a tényleges török uralom rövidsége miatt nem volt olyan nagy, mint a dél-magyarországi részen.⁵⁷ A középkori okleveles adatok és az újkori térképek összehasonlításából kiderült, hogy az erdők és mocsarak kiterjedése körülbelül változatlan volt. A táj elváltozása a megye déli részein volt a legnagyobb, melyeket a török Gyula várának bevétele (1566) után állandóan, de már korábban is emésztett.⁵⁸ Itt különösen olyan volt a táj, mely az emberi értelem örököse nélkül könnyen elvadult. Amikor a megújuló török pusztítások elsősorban az apró déli kisnemes falvak lakóit otthonukból elűzték,⁵⁹ és azok végül is az üszkös romok újjáépítése helyett valami nagyobb védekezni tudó helységbe költöztek, vagy a kardot választva hajdúnak állottak be, a természet diadalmaskodott az emberi munkán. A szél vitte a lápi erdők könnyű magtermését, mely a nedves feltalajon hamar kicsírázott,⁶⁰ és húsz, harminc év múlva bozót, erdő volt az ekétől sebzett földön. A fegyelmező akarat elhanyaglása után nincs, aki a számtalan ágra szakadó folyók új medreiből kivágja a százados tölgyeket, melyek egy-egy áradásnál valóságos gátakat alkotnak, és feltartva a tülekedő hullámokat, rázabadijtják a vizet a parti területekre, hogy elősegítsék annak elmocsarasodását.⁶¹ Ott, ahol a középkorban a rétek zöldjében falvak fehérlettek, a 18. század második felében erre járt császári térképésztisztek feneketlen, járhatatlan mocsarakat találtak, de a nádban, lápi erdőben itt is, ott is egy-egy templomrom hirdette, hogy a halak és sivító réti madarak birodalmában egykor az ember volt az úr. Ez az elvadulás azonban főként a mocsártól és erdőtől korábban elhódított területen következett be. Így is nemzedékek verejtékes munkája ment veszendőbe.⁶² A pusztulás, a magyarságot ért testi és lelki szenvedések részletezése feladatunkon kívül esik, csak a süllyedés érzékeltetésére ragadunk ki egy példát a sok közül. A középkorban igen kulturált határu Méhkerék a török kiűzése után még jószágtartásra is alig volt használható.⁶³

56 *Prinz Gyula – Teleki Pál: Magyar földrajz. (Magyar föld, magyar faj II.)* Bp. é. n. [1936.] 105.

57 *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. III.* Bp. 1928. 393. skl.

58 *Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711.* Bp. 1918. 135.

59 Az egyszer felégetett falvak lakosságának visszatérését a névsorokon kívül az archeológia is bizonyítja. L. *Szabó K.: Alföldi i. m.* 80. Többszöri pusztítás kellett a végleges elnéptelenedéshez.

60 *Prinz Gy. – Teleki P.: Magyar földrajz i. m.* 103.

61 *Fényes E.: Magyarország i. m.* IV. 38.

62 A pusztulásról megdöbbentő képet ad egy 1692. évi összeírás. HKA HFU [Vermischte ungarische Gegenstände] Konskriptionen, Fasc. 5. nr. 103. Vö. *Kónyi Mária: A váradi kincstári uradalom jobbágysága 1718-ban.* KlebÉvk 4. (1934) 329. skl.

63 *Kónyi M.: Váradi uradalom i. m.* 331.

Szólanunk kell végül a megye egyes tájainak elnevezéséről is, mert vizsgálódásaink során azt tapasztaltuk, hogy e nevek mögött településtörténeti tartalom is van: többnyire egységesen fejlődött területet jelölnek.⁶⁴

Az Érmellék nevét mindenki ismeri, de azt már kevesen tudják, hogy régebben sokkal kisebb területet jelölt, mint ma. Akkor Bagamér, Kokad, Székelyhíd, Érolaszi, Köbölkút, Fancsika, Keresztúr, Bogyoszló, Szalacs és a megye északi határától körülvevett községek tartoztak hozzá. A név először 1455-ben Éradony határában fordul elő.⁶⁵

Vámospércs, Bagos, Konyár, Esztár, Félegyháza, Jankafalva, Kóly, Kágya és az Érmellék déli s nyugati határa között fekvő, jó részében homokos talajú területet Középnyrnek hívták. Még régebben Nyír volt a neve. Így fordul elő már 1219-ben és azután a váradi püspökség 13. század végi tizedjegyzékében és egy 1326-i osztálylevélben.⁶⁶ A 14. századi dézsmajegyzékekben a Középnyrhez számított Kágyát és Kólyt Alsócserhát, az Érmellékhez tartozó Köbölkutat, Olaszit, Adonyt, Albist, Keserút és Selindet pedig Felsőcserhát néven külön egységbe fogták.⁶⁷

A debreceni uradalomhoz tartozás alapján vonták be Debrecen kerületébe a Középnyr, Berettyó, a megyehatár és a Sárrét közti falvakat.⁶⁸

A Berettyó és Sebes-Körös köze három részre oszlott. A megye nyugati határán túl fekvő Dévaványától, Körösladánytól a Berettyó mentén Szentmártonig, a Sebes-Körös mellett pedig Berekböszörményig nyúlt a Rétköz, és magába foglalta a mai Kissárrétet, valamint a Nagysárrét eredetileg is Biharba tartozott részét.⁶⁹ A ma használatos Sárrét elnevezés a középkor vége felé szorította ki a korábbi Nagysárt, de akkor csak magát a nádas mocsarat hívták így, a vidék neve Rétköz volt. 1329-ben Gyarmat és Harang között említik a Nagysárt, és 1480-ban ugyanezt Nagysár, másképpen Sárrétének mondják.⁷⁰ Többször szerepel Körösköz néven is, de a korai adatok azt mutatják, hogy ez inkább közigazgatási beosztás lehetett, és talán egy eltűnt királyi ispánság késői emléke.⁷¹

64 Az alább elmondandók szerint egészítendő ki *Viski Károly*: Etnikai csoportok, vidékek. (A magyar nyelvudomány kézikönyve I. 8.) Bp. 1938. 14–15.

65 1455.: Ermellek terrae arabiles – LelKonvLt 53.; 1567.: Ermellie districtus – MNL OL, Magyar Kamara Archivuma E 159. Regesta decimarum, Bihar megye (a továbbiakban: RegDec).

66 1215.: Nyr – Regestrum Varadinense i. m. 139., 206., 209., 326.; 1291.: Nyr – *Jakubovich Emil*: A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. Magyar Nyelv 22. (1926) 221.; 1326.: ultra fluvium Berekyo [...] a parte Nyr [...] – [MNL H-BmLt] Bihar vm. It. középkori oklevelei; 1328.: AOKm II. 354.; Középnyr districtus – RegDec 1567.

67 Also-, Felső Cserhat – 1587, RegDec, bordézsmajegyzék.

68 Districtus Debrecen – 1567, RegDec.

69 Districtus Retthkeöz – 1567, RegDec.

70 A Sárrét jelölésére középkori oklevelekben ezeket az elnevezéseket találjuk: 1329.: Noghsaar – DL 74 619.; 1480.: inter Kylsewharangh et Naghgyarmath iuxta aquam Naghsaar alio nomine Sarrethe nuncupatum – DL 74 624.

71 1285.: a Csanád nemzetség anyai ágon birtokokat szerzett „in Kereskwz”. – Ez az egy adat a Sebes-Körös völgyére vonatkozik. DL 322., ÁUO IX. 419.; 1319.: Uzfolua [...] in Comitatu

A Rétköz, Sebes-Körös, Kis-Körös és Berettyó által körülölelt falvak összefoglaló neve Kiskalota volt. Ennek a folytatása a Kis-Köröstől keletre, a Berettyó és Sebes-Körös között az erdélyi határig nyúló Középkalota.⁷² A két név mögött komoly tartalom van: mutatja az Erdély felé nyomuló magyar település útját. Semmi esetre sem lehet pusztán véletlen, hogy a Kiskalota és Középkalota után Kolozs megyében ott találjuk a mai Kalotaszeget, régi nevén Kalotát. Bebizonyított dolog, hogy a mai Kalotaszeg nyugati fele nem csupán mint a váradi püspökség kalotai főesperességének része élt szoros kapcsolatban a sebes-körös-völgyi magyarsággal, hanem sokáig Bihar megyéhez is tartozott.⁷³

A megye déli felét kitevő Sebes- és Fekete-Körös közti síkságot Kis- és Nagykeresérnek nevezték.⁷⁴ A név kétségtelenül a Kölesérnek a nyelvjárásban eltorzult alakja. A Kölesér két partján elterülő Nagykeresér határa a Fekete-Körös s a Gyepes mellett haladt Hosszúaszóig, aztán Jánosd, Inánd, Geszt, Mezőgyánnak húzódott, és Okánytól délre érte el Békés megyét: a kisnemesi vidéket és a déli nemzetségi birtoksávot foglalta magába. A Nagykeresértől északra a Sebes-Körösig nyúlt a Kiskeresér, keleti határa pedig zezzugosan követte a hegyekbe felnyomult magyar településeket.

A Fekete-Köröstől délre a béli hegyek lábánál egészen a Fehér-Körösig lenyúló magyar falusor az úgynevezett Kétkörösközhöz tartozott.⁷⁵ Ideszámították az innen megtelepült román falvaktól körülzárt Magyarcsékét is.

Ezek a régi elnevezések részben feledésbe mentek, részben újak léptek helyükbe. Így az újkorban az akkori Nagykeresért sok erdeje miatt Erdőhátnak nevezték,⁷⁶ Középkalota egy része pedig a Hegyköz nevet kapta.

Megjelent: Korunk, (III. folyam) 5. (1994: 4. sz.) 7–19.

Byhoriensi in Kyruskuz – DL 29 112.; 1349.: Zeph birtok „in Kereskuz” – DL 1148.; 1350.: Zeprep [...] in Kereskus – AOkm V. 366.; 1389.: Csökmő, Bökény, Iráz „in comitatu de Keroskuz” – DL 8301.; 1403.: a Zsigmond király ellen fellázadt urak felszólítják híveiket, hogy hadaikkal „in Kereskez” gyűljenek össze. *Bunyitay V.*: Váradi püspökség i. m. I. 221.; 1508.: Szent László király sírjának és Szent István első vértanú egyházának társaskáptalana kapja „quartam frugum de Comitatus Bekess et Kyskereskeöz provenire debentium”. Uo. II. 211.

72 Kiskalotha, Keözepkalotha districtus – 1567, RegDec.

73 Csánki V. 250.; *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. (TNÉrt 3.) Bp. 1939. 19. skl.; *Bunyitay V.*: Váradi püspökség i. m. III. 401. skl.

74 Kiskereser, Nagkereser districtus – 1567, RegDec.

75 Kettkereskeoz districtus – 1567, RegDec.

76 *Fényes E.*: Magyarország i. m. IV. 55.

AZ ERDÉLYI PÜSPÖKSÉG KÖZÉPKORI BIRTOKAIRÓL

Közéleti befolyás és nagybirtok a középkori Európában mindenhol egymást feltételező, egymással összefüggő elemei voltak a politikai hatalom szerkezetének. A középkori európai államok a királyság és a keresztyén egyház szoros szövetségében működtek. Érdekközösségüknek megfelelően az uralkodók hatalmas birtokadományokkal támogatták legfőbb szövetségésüket, az egyházakat, és a művelt főpapságnak végig fontos szerepet biztosítottak a politikai életben, a legfőbb kormányzati szervezetek működtetésében. Kiterjedt birtokaik révén az egyházak a gazdasági életnek is fontos tényezőivé válhattak. Az ország igazgatásának területi megszervezése is az egyházigazgatás kereteihez igazodva épült ki. A fiatal Magyar Királyságnak tehát szintén érdeke volt, hogy a megszervezendő püspökségek működését jelentős adományokkal elősegítse.

A fentiekből is látható, hogy a középkori Magyarország püspöki és káptalani uradalmainak alaposabb megismerése nemcsak az egyházi, hanem a világi társadalom, de különösképpen a politikai vezetőrétegek anyagi viszonyainak az eddiginél sikeresebb megközelítésére is lehetőséget kínál. Mint-hogy a régebbi szakirodalom némileg mostohán kezelte az egyházi nagybirtok kezdeteivel kapcsolatos kérdéseket, az alábbiakban az erdélyi püspökség uradalmi kialakulásának bemutatásával szeretnők felhívni a figyelmet e vizsgálódások társadalom- és gazdaságtörténeti hasznára.

A kérdés jelentőségének érzékeltetésére előre kell bocsátanunk, hogy a középkori Erdélyben a gyulafehérvári püspök és székeskáptalan végig egyike volt a legnagyobb birtokosoknak. Őket csupán az erdélyi vajdák múlták felül a sallariumukhoz tartozó királyi váruradalmukkal, de inkább csak a birtoknagyság, semmint a jövedelmezőség tekintetében. A magyar királyság püspökségeinek jövedelméről 1185 és 1195 között készített kimutatás szerint a 2000 márkás évi bevétellel rendelkező erdélyi püspöknél csupán Esztergom (6000) és Kalocsa érseke (2500), valamint az egri főpásztor (3000) élvezett nagyobb jövedelmet.¹ Amíg az átlagos magyar püspökségek évi jövedelme a középkor végén 16–17 000 forint körül mozgott, az erdélyi püspök javadalmát a velencei követek 1516 és 1523 között évi 20–24 000 forintra becsülték.² A püspöki uradalmaknak az erdélyi gazdaságban és hatalmi struktúrá-

---

1 CDTrans I. 17. sz.

2 ZOkm XII. 365.

ban való súlya egy közepes nagyságú erdélyi megyéével vetekedett. Például 1494-ben a püspök erdélyi birtokainak behajthatlanul maradt adója 2643 forint, Belső-Szolnok, illetve Doboka vármegye évi adóterhe pedig összesen 2806, illetve 3102 forintot tett ki. Ugyanekkor a püspök közép-szolnoki jószágai az egész megyére kivetett 2454 forint adóból 550 forint befizetésével maradtak el.³ Az egyházi nagybirtok tehát olyan fontosságú gazdasági és hatalmi tényezője volt Erdély középkori fejlődésének, amellyel a tudományos igényű történetkutatásnak minden vonatkozásban fokozottan számolnia kell.

Szent István és az őt követő első királyok a keresztyén egyház megszerzése érdekében jelentős birtokokkal látták el a magyar püspökségeket. Az adományok a püspökség védőszentjének nevére szóltak, és a püspökök jó ideig csupán kezelői voltak ezeknek a javaknak. A püspökök eredetileg olyasféle közösségben éltek udvari papjaikkal, akiket kanonokoknak neveztek, mint a szerzetesek apátjukkal. Egy fedél alatt, közös háztartásban, együtt zsolozsmáztak. Első királyaink a püspökségekkel egyidejűleg nem alapítottak káptalanokat is. Ezek a korábbi életközösségek felbomlásával, előbb a püspökök, majd a kanonokok különköltözése következtében, a 12. század második felétől kezdődően, fokozatosan alakultak ki, és a 13. század elején váltak független testületté, püspöki tanácsokká, külön jogi személyekké. Ezzel egyidejűleg indult el az addig közös vagyon felosztása, melynek során mind a püspökök, mind pedig a káptalanok önálló nagybirtokosokká váltak, akiknek azonban az anyagi érdekei gyakran egymással is ütköztek.⁴

A 12. század végétől fogva ismeretesek tájainkról anyagi indítású surlódások püspökök és káptalanjaik között. Eredetileg a püspökök lévén a közös vagyon kezelői, a különválás során igyekeztek a birtokokból minél nagyobb és értékesebb részt maguknak megtartani. A 13. században már Rómáig eljutottak az önállósult káptalanok panaszaik szegénységük, anyagi gondjaik miatt.⁵ Érthető és természetes tehát, hogy az elosztás nyertesei általában a püspökségek lettek székeskáptalanaik rovására. Ezért különös, hogy Erdélyben az osztozásban – legalábbis látszólag – a káptalan járt jobban, és a püspökök kényszerültek a székesegyház adománybirtokaitól teljesen független, azoktól területileg távoli uradalmakat kialakítani maguknak, melyekre káptalanuk már semmiféle jogigényt sem támaszthatott. Lehetséges azonban, hogy ez csak azért tűnik így, mert az elosztás idején az Érchegységre kiterjedő hatalmas erdőbirtok, mely a káptalané lett, akkor még alig lakott lévén, a püspöknek jutott jószágoknál területileg jóval nagyobb, de jövedelmezőség tekintetében azoknál sokkal értéktelenebbnek minősült.

3 *Johann Christian Engel*: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I–IV. Halle 1797–1804. I. 38.

4 Mindezekre l. *Békefi Remig*: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája. Bp. 1901. 25–33.; *Gutheil Jenő*: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1977. 106–109.

5 CDHung II. 351–353.; Theiner: MonHung I. 277., 289–290.; *Békefi R.*: Káptalanok i. m. 31–33.; *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. II. Nagyvárad 1883. 244.; *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 80.

Írásos források hiányában ma már tisztázhatatlan, hogy mekkora volt és pontosan hol terült el az erdélyi püspökség megszervezésekor elnyert első királyi adománybirtok. Legfeljebb csak az valószínűsíthető, hogy ez nem lehetett összefüggő birtoktest Gyulafehérvár közvetlen környékén sem, hanem a települési viszonyokhoz igazodóan egyes birtokokból vagy birtokcsoportokból állhatott. Nagyobb uradalom kihatását akadályozta, hogy a szervezés idején a Maros mentén még székely határőrök laktak, később pedig a szászok betelepítése szabott határt az egyházi birtokok terjeszkedésének. Egyébként az uralkodók már igen korán nyugati hospeseket is telepítettek a fehérvári várbirtokokra (Igen, Krakkó, Borbánd, Alvinc, Borberek). Sőt, a Kecskékőre épített várral tartósították jelenlétüket és érdekeltségüket a püspöki székváros szomszédságában. A királyi vármegye szétbomlása folyamán, a 12–13. században bizonyos falvak ugyan egyházi tulajdonba kerültek, de a püspökségen és a káptalanon kívül már egyes családok (Gáldiak, Gyógyiak, Váradjaiak) szintén részesültek a Gyulafehérvár környéki királyi birtok romjaiból.⁶

A püspökség birtokairól biztosabbat csak a tatárjárás utáni időktől fogva tudunk. Bár 1246-ban a székhely körzetében csupán Gyulafehérvárt nevezik meg a főpásztor birtokaként, de a század második felében, a Maros mentén, még Sárd, Akmár, Berve és Szentkirály is a püspök kizárólagos jószágaként szerepel.⁷ Ugyanekkor és ugyanezekben a tájakon a káptalan már többszörösen nagyobb birtokot mondhatott magáénak. A püspök magának az egyházmegye székhelyének teljes területét is csak 1278-ban és 1289-ben szerezte meg a királytól.⁸ Györffy György mindezt azzal magyarázza, hogy a püspökök idejük nagy részét a királyi udvarban, állami-politikai szolgálatban töltötték, és ezért az osztozáskor az állandóan Gyulafehérváron tartózkodó káptalannak engedték át a székhely körüli birtokok nagyobb részét.⁹

Bármi legyen is a 13. század végére kialakult birtokviszonyok magyarázata, kétségtelen, hogy Erdély püspökei, legalábbis a tatárjárás óta, tudatosan igyekeztek önálló uradalmak kialakításával anyagilag függetleníteni magukat a káptalantól, illetve a vele közös és szinte állandó viták tárgyát alkotó tizedjövedelmektől. Erre az adott lehetőséget, hogy Kolozs vármegyében Gyalu, Közép-Szolnokban pedig Zilah és Tasnád már a nagy pusztítás előtt a püspökség tulajdonába került. Gál erdélyi püspök 1246-ban szerzett IV. Béla királytól e három település lakóinak igazságszolgáltatási kiváltságokat újranepezítésük meggyorsítása érdekében.¹⁰

E fenti birtokközpontok uradalmakká fejlesztését Monoszló nemzetségbeli Péter püspök (1270–1307) indíthatta el, noha ez okleveles adatokkal csupán a Kolozs megyei birtokok esetében bizonyítható kétségtelenül. Péter püspök

6 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Bp. 1987. 107–108. és térképvázlatai.

7 CDTrans I. 201., 348., 391. sz.

8 CDTrans I. 356., 450. sz.

9 Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. II. 108.

10 CDTrans I. 201. sz.

V. István király bizalmi embereként, annak ifjú királyi kancelláriájából került Erdély egyházának élére. Politikai tapasztalatai és udvari összeköttetései nagymértékben segítettek abban, hogy püspökségét anyagi tekintetben is a politikai hatalom erdélyi tényezőjévé tegye. A püspökség és a kolozsmonostori bencés apátság között a 13. század elején lezajlott hatalmi harc felújulását véglegesen megakadályozó szándék is vezethette, amikor 1270–1272 között adományul kérte a királytól a tatárok által elpusztított Kolozsvárt és környékét.¹¹ Ezáltal ugyanis két tűz közé szorította az apátságot, és olyan birtokcserékre kényszerítette, melyek révén Kolozs megye nyugati felében összefüggő püspöki uradalmat alakíthatott ki. 1276-ban Piskit (Hunyad vm.) és Akmárt (Fehér vm.) elcserélte a káptalan tulajdonában lévő Körösfővel (Kolozs vm.).¹² 1282-ben már a Gyaluval szomszédos Kapus is püspöki birtok.¹³ Szászfenes hihetőleg Kolozsvárral egyidejű szerzeménye volt Péter püspöknek, és a város újratelepítése rendjén nyerhette szász, Tótfalu pedig szláv lakóit.¹⁴ 1291-re a kalotaszegi Vista és Saság, valamint ugyancsak akkortájt Türe is betagozott a püspöki uradalomba.¹⁵ Szintén az előbbi esztendőben bővítette Kolozsvár határát a szomszédos Lomb várjobbágyai birtokának megvásárlásával.¹⁶ 1298-ban a Szászfenessel szomszédos Szászlónát úgy csatolta a gyalui vártartományhoz, hogy Marosújvárt és Faludi nevű birtokát adta cserébe érte Mikud bánnak és fiainak.¹⁷ Ezzel a birtokcserével kapcsolatosan kerülhetett Péter püspök kezére a szomszédos Doboka megyében Hídalmás egy része, amelyen ezt követően új település jött létre Püspöki névvel.¹⁸ A királyi várbirtokok közül került át a püspökség uradalmába a Nádas melletti Daróc, Mákó és Gorbó.¹⁹ 1299-ben a püspökség régi vetélytársával, a kolozsmonostori apáttal is egyezsége jutott olyan értelemben, hogy a püspöki birtokok közé ékelődött Szentgyörgy földért és Leske nevű havasért cserébe adta a bencéseknek a kalotaszegi Nádas és Bogártelkét.²⁰ Ez a csere tette lehetővé az uradalom további kiterjesztését a 14–15. században a Gyalui-havasok fokozatos benépesítése által. Így jöhettek létre a vártartomány román lakosságú hegyvidéki falvai: Egerbegy, Gorbófó, Hideg- és Hévszamos, Sztolna, Oláhköblös. Amíg Kolozsvár 1316-ban vissza nem nyerte korábbi kiváltságos helyzetét, ott szándékozott kialakítani uradalmát központját, és a város főterén építtetett palotaszerű püspöki lakóházat. Ez még 1355-ben is a püspökség tulajdonában volt, de amint kiszorult onnan,

11 *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori apátság és hiteleshely a szekularizációig. In: *Uő*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp. 1997. 136.; CDTrans I. 298., 339. sz.

12 CDTrans I. 348. sz.

13 CDTrans I. 391. sz.

14 CDTrans I. 566. sz.

15 CDTrans I. 474., 591. sz.

16 CDTrans I. 489. sz.

17 CDTrans I. 566. sz.

18 ErdKltBeke 194. sz.; DF 277 399. [Vö. CDTrans IV. 858., 992. sz.]

19 Csánki V. 294–295., 344.

20 CDTrans I. 583–584. sz.

a birtok igazgatási központja a Szászfenes feletti hegycsúcson emelt Leányvár, majd utóbb a gyalui vár lett.²¹ De azért még 1366-ban is éltek Kolozsváron püspöki jobbágyságok.²² A gyalui uradalom fentebb ismertetett törzsterülete többé nem változott lényegesen egészen a 16. század közepén bekövetkezett szekularizációig, amikor is a vártartomány kincstári-fejedelmi javadalommá alakult.²³ Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes falvak zálogosítás útján sem szakadtak ki belőle ideiglenesen, vagy a szomszédos birtokokból egyesek nem kerültek be átmenetileg a gyalui püspöki uradalomba.

Péter püspök birtokszerző fáradozásait hozzá hasonló céltudatossággal a Balog nemzetségbeli Szécsi András püspök (1320–1356) folytatta. Erre különösen jó lehetőségei nyíltak, mivel Dénes és Pál nevű két testvére volt a sikeres katonai vezetője azoknak a harcoknak, amelyeket I. Károly király indított, hogy visszafoglalja Erdélyt a lázadó oligarcháktól.²⁴ Szécsi Pál el is esett ezekben a harcokban, de családjának több tagja szintén a király legmegbízhatóbb hívének számított.²⁵ Érthető tehát, hogy mindjárt a király első katonai sikerei után 1317-ben éppen Szécsi András került prépostként az erdélyi káptalan élére, majd pedig 1320-ban ő lett Erdély püspöke. Jóllehet XXII. János pápa a káptalan választását előbb azzal az indoklással, hogy András prépost a tudományokban kevésbé járatos, 27 éves fiatalember, megsemmisítette ugyan, de később a király és az ország vezetőinek nyomatékos ajánlására, valamint önmagának és családjának tagjainak az erdélyi ügyekben szerzett különleges érdemeire való tekintettel mégis kinevezte püspöknek.²⁶ Szécsi András személyében tehát Péterhez hasonlóan inkább politikai nagyjúr, mint papi lelkületű, kegyes személy került az erdélyi püspöki székbe. Az új püspök pedig, legalábbis szervezeti síkon és anyagi tekintetben, rendet kívánt teremteni a reá bízott egyházmegyében. Eszközeiben ugyan nem volt válogatós, de kitartó és következetes munkájával maga is tagadhatatlanul hozzájárult Erdélyben a jogrend helyreállításához. Valóságos versenytársa lett Erdély stabilizálásában Szécsényi Tamás vajdának, akivel összeütközésbe is került. Szécsi András püspök a több mint fél évszázados anarchia után a rendezett viszonyok helyreállításában, az erdélyi egyházon belül, ugyanazt a szerepet játszotta, mint Szécsényi Tamás vajda a tartomány politikai és jogi élete területén. A hatalom két erdélyi tényezőjének konfliktusai szükségszerűen következtek abból, hogy mindketten másokra való tekintet nélkül, erőszakos eszközökkel törtek céljaik elérésére.

21 DocRomHist C. X. 385.; DF 277 333.; ErdKltBeke 657. sz. [Vö. CDTrans III. 821. sz.]

22 Csánki V. 311.

23 A gyalui vártartomány urbáriumai. Bev. ellátva közzéteszi Jakó Zsigmond. Kvár 1944. XXVIII–XXX.

24 Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Sz 122. (1988) 111., 129–130.

25 Rokoni összeköttetéseire I. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Bp. 1900. 175.

26 Temesváry János: Erdély középkori püspökei. Cluj–Kvár 1922. 141–147.; Theiner: MonHung I. 465–467. [Vö. CDTrans II. 371–374. sz.]

Szécsi András az egymást váltó vajdákkal egyenrangú politikai-hatalmi tényezőnek, a stabilitás állandó erdélyi biztosítékának tekintette saját méltóságát. Ennek a szerepnek az ellátásához azonban tovább kellett erősítse püspökségének anyagi alapjait. Ezt a célt az anarchia idején elidegenedett egyházi birtokok visszaszerzésével, Péter püspök kezdeményezéseinek folytatásával, és azáltal kívánta elérni, hogy újabb szerzeményekkel csökkentse a káptalani birtokok túlsúlyát a püspöki székhely körzetében. Fenti céljai elérésére a király bizalmas híveként minden lehetősége meg is volt.

András püspök az elidegenedett egyházi birtokok, tizedek és egyéb jövedelmek visszaszerzésére 1327-ben pápai és királyi támogatással indított akciót. Ennek során, közel egy évtizeden át tartó szívós munkával, sikerült rendeznie az egyházi tizedfizetés ügyét mind a szászok, mind pedig a földesurak, valamint a papok vonatkozásában.²⁷ Az 1350-es években pedig a püspökség birtokaira vonatkozóan a szomszédos hiteleshelyeknél található oklevelek átíratásával igyekezett véglegesen tisztázni azok jogi helyzetét.²⁸ A Közép-Szolnok megyében formálódó tasnádi és zilahi püspöki uradalom népesedését azzal szándékozott előmozdítani, hogy számukra már 1327-ben bíraskodási kiváltságokat szerzett a királytól.²⁹

A Péter püspök által kialakított gyalui vártartományt viszont újabb birtokok szerzésével bővítette a szomszédos megyék irányában. Például 1338-ban a Doboka megyei Mikó, Szili és Kovács birtok felét azzal a feltétellel vette zálogba, hogy a kiváltás idejének elmulasztása esetén a tulajdonos azokat köteles neki előrkíteni.³⁰ A fenti birtokok területén, Hídalmás közelében sikerült is később Püspöki névvel új települést alakítania. Az előbbiekkel volt szomszédos az a Homrokszentmihálytelke, melyet András püspök 1343-ban, és Köblös, melyet a következő években részletekben szerzett meg Kolozs megyei uradalma részére végrendeleti hagyatékként, illetve vásárlás útján.³¹ Ehhez a gyalui vártartomány kiegészítéseként Doboka és Kolozs megye határvidékén formálódó birtokcsoporthoz a püspök 1344 és 1352 között, hasonló módon, megszerezte Esztényt, Csomafája negyedét és Marót.³² Légen megszerzésére tett kísérlete pedig azt mutatja, hogy András püspök Kolozs megye mezősegi részében, illetve Kolozsvártól délre, Bányabükk irányában is igyekezett megvetni a lábát.³³ A gyalui uradalom törzsterületét a későbbi

27 Kolosvár városa okmánytárához. Közli: Beke Antal. TTár 10. (1887) 622–623.; Ub I. 419–428., 433–435., 462–463., 469–471.; DL 36 297. [Vö. CDTrans II. 598., 618., 621., 624., 646., 676., 822., 832/2., 849. sz.]

28 Ub II. 85.; DF 277 322. [Vö. CDTrans III. 452., 648., 653. sz.]

29 DL 30 617. [Vö. CDTrans II. 608. sz.]

30 Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai (1232–1540). I. közl. Közli: Szabó Károly. TTár 12. (1889) 56. sz. [Vö. CDTrans II. 991. sz.]

31 DIR C, veacul XIV. vol. IV. 612–613.; DocRomHist C. X. 289–291. [Vö. CDTrans III. 158., 191. sz.]

32 DIR C, veacul XIV. vol. IV. 618–619., 625–626.; DocRomHist C. X. 45–47., 146–147. [Vö. CDTrans III. 194., 203., 611., 664. sz.]

33 DIR C, veacul XIV. vol. IV. 637. [Vö. CDTrans III. 244. sz.]

püspökök is igyekeztek új szerzeményekkel bővíteni. Ahova egyszer akár zálogos birtokosokként beférkőzhetek, ott utódaik is terjeszkedni próbáltak. Például István püspök 1410-ben zálogbirtokot szerzett a gyalui vártartomány-nyal határos Kóródon.³⁴ Ugyanott, valamint Vásártelkén és Lapupatakon Várday Ferenc 1521-ben, Statileo János püspök pedig még az 1530-as években igyekezett újabb részeket megszerezni.³⁵

Hasonló céltudatosság jellemzi Szécsi András arra irányuló törekvését is, hogy a püspöki székhely körzetében növelje birtokai számát. Ebben I. Károly király életében még az igeni és krakkói hospesekkel szemben is számíthatott támogatásra.³⁶ Szécsényi Tamás vajdával és I. Lajos királlyal való kapcsolata azonban már korántsem volt ilyen harmonikus, sőt nyílt összeüt-közésre is sor került közöttük.³⁷ Ezt a célját a püspök zálogba vételen és vásárláson kívül úgy igyekezett elérni, hogy gyermektelen nemeseket vett rá, lelki üdvösségük biztosítása reményével, birtokaiknak a püspökségre való hagyományozására. Ilyen irányú buzgólkodása azonban akkora ellenkezést váltott ki az erdélyiek körében, hogy I. Lajos király a püspökkel támadt jogviták rendezése során kénytelen volt úgy rendelkezni, hogy András püspök Erdély területén királyi engedély nélkül egyetlen nemes birtokát sem foglalhatja el vagy vásárolhatja meg.³⁸ A püspök azonban e korlátozás ellenére folytatta birtokai kiterjesztését, hogy Gyulafehérvár környékén is megvalósíthassa terveit.

Mindenekelőtt a Péter püspök által 1298-ban Szászlónáért elcserélt Marosújvárt szerezte vissza Mikud bán fiaitól. 1338-ban előbb csak zálogba vette, majd 1342-ben örök áron megvásárolta.³⁹ Ezzel egyidejű, de új szerzeménye volt a közeli Csombord és Gombás fele része, valamint ez utóbbi határában telepített Apahida nevű román falu. Mindhárom birtokot gyermektelen tulajdonosaik lelki üdvösségük biztosítása érdekében haláluk esetére eleve az egyháznak szánták, de a püspök azzal siettetett a jogügylet befejezését, hogy a távoli Harinát, Bilakot és Nécet használatra életük végéig átengedte az adományozóknak.⁴⁰ A fentiekkel együtt kerülhetett, de zálogként András püspök kezébe Hejöd, Acintos és Nándorlaka, míg a Torda megyei Lapádot, Lázot és Rákost Szécsényi Tamás vajda fiai 1354-ben adományozták a püspökségnek szüleik lelki üdvösségének biztosítására.⁴¹ Enyed körzetében tehát András püspöknek sikerült összefüggő, tekintélyes kiterjedésű birtokcsoportot egy-

34 ErdKltBeke 242–243. sz.; ZsOkl II. 7475. sz.

35 ErdKltBeke 450., 834–835., 864. sz.; KmJkv II. 4036., 4356., 4469., 4474., 4482. sz.; KmLtBeke 395–399., 404. sz.

36 TelOkl I. 56–57. [Vö. CDTrans II. 973. sz.]

37 Theiner: MonHung I. 644–645.; AOkm V. 337–338. [Vö. CDTrans III. 79., 546. sz.]

38 Ub II. 21–23. [Vö. CDTrans III. 213. sz.]

39 DF 277 283.; ErdKltBeke 632–633. sz.; DIR C, veacul XIV. vol. III. 595–596., 598–600. [Vö. CDTrans II. 987., 989. sz.; III. 86. sz.]

40 TelOkl I. 77–81.; Ub II. 7–8.; DF 277 297. [Vö. CDTrans III. 157., 408., 412. sz.]

41 Ub II. 141–142.; DocRomHist C. X. 265–266.; DF 277 331. [Vö. CDTrans III. 754., 933. sz.]

bekovácsolnia, melyet aztán utódai is lehetőség szerint bővítettek. Például Statileo János püspök még 1354-ben is szerzett újabb részeket Csombordon.⁴²

A fentiekkel egyidejűleg András püspök a székhelye tőzsomszédságában is bővítette a püspökség birtokait. 1344-ben zálogba vette a Berve szomszédságában lévő Herepét, Fahíd megszerzésével pedig hídfőállást épített ki a Gáldiak területén való terjeszkedéshez.⁴³ 1348-ra sikerült a püspöknek elérnie, hogy a Gáldi család gyermektelen tagjai – rokonaik tiltakozása ellenére – elődeik és maguk lelki üdvének biztosítása végett – Gáld ötödét, valamint Fahídon, Gáldtón, Medvésen és Sünetelkén őket illető részekre vonatkozóan a püspökség javára tegyenek hiteleshelyi bevallást.⁴⁴ András püspök halála (1356) után a magukat megrövidítetteknek tekintő családtagok megtámadták ugyan ezt az adományt, de a király az egyház javára döntötte el a jogvitát, és ezzel megszilárdította a püspöki birtoklást Gyulafehérvár környékén.⁴⁵ Mindezt az is előmozdította, hogy Szécsi András halála után unokaöccse, Szécsi Domokos (1357–1368) lépett helyére, aki már évtizedek óta a székeskáptalan prépostjaként részt vett az egyházkormányzásban.⁴⁶ Meghatározó következményekkel járt az erdélyi püspökség középkori birtokviszonyainak alakulására, hogy fél évszázadon át, 1317 és 1368 között a politikai vezetőréteg egyik legbefolyásosabb családjának tagjai szinte magántulajdonukként tekintették a méltóságukkal járó vagyont, de egyben védelmezték is az erdélyi egyház anyagi érdekeit. A Szécsiek politikai befolyásának és gazdasági súlyának is szerepe lehetett abban, hogy az erdélyi birtokviszonyok rendezésére 1363 és 1377 között kiküldött királyi bizottságok egyik legtekintélyesebb és legállandóbb tagja éppen Szécsi Miklós horvát-dalmát bán volt.⁴⁷ E rendezés során a király 1366. július 8-án nemcsak jóváhagyta a püspökség és a káptalan javára addig tett birtokadományokat és hagyatékokat, hanem kifejezetten megengedte, hogy Szécsi Domokos püspök és utódai, valamint az erdélyi káptalan bárkitől elfogadhassanak birtokokat és végrendeleti hagyatékokat.⁴⁸ 1369-ben abban a különleges kegyben is részesítette az erdélyi püspököket, hogy határper és birtok visszaperlése esetén csak a szomszédok legyenek kötelesek okleveleket bemutatni, míg a püspökök jobbágyaik vallomásával is bizonyíthassanak.⁴⁹

A 14. század második felében tehát, elsősorban Szécsi Andrásnak és Domokosnak köszönhetően, létrejött az erdélyi püspökség Maros menti és Gyulafehérvár-környéki uradalma, melynek kiterjedése két évszázadon át,

42 ErdKltBeke 486–487. sz.

43 DIR C, veacul XIV. vol. IV. 624–625., 636–639.; DF 277 301., DF 277 303., DF 277 323., DF 277 326. [Vö. CDTrans III. 202., 233., 244., 253., 325., 648., 654., 656. sz.]

44 Ub II. 52–55.; AOkm V. 180–181. [Vö. CDTrans III. 451–452., 469. sz.]

45 Ub II. 141–142.; DL 32 197.; DocRomHist C. XI. 205–206., 243–245.; XIII. 84–90. [Vö. CDTrans III. 933., 938., 947., 970., 988. sz.; IV. 455. sz.]

46 *Temesváry J.*: Erdély püspökei i. m. 148–175.

47 Ub II. 472–473.; DocRomHist C. XIII. 207–210.; DL 5476. [Vö. CDTrans IV. 508. sz.; DL 28 750.]

48 DocRomHist C. XIII. 177–178.; DF 277 369. [Vö. CDTrans IV. 498. sz.]

49 DocRomHist C. XIII. 576–579.; DL 30 397. [Vö. CDTrans IV. 727. sz.]

egészen a szekularizációig lényegesen már nem változott. Legfeljebb kisebb szerzeményekkel és új településekkel kiegészült. Például 1390-ben végrendeletileg a püspökségre szállt a lapádi és csombordi birtokával szomszédos Alsó- és Felsőbagó egy része,⁵⁰ 1440-ben pedig Lépes György püspök Becét, Vadvermet és Újfalut szerezte meg.⁵¹

A tatárjárás utáni újrakezdekor az erdélyi püspököknek Kolozs, Doboka és Szolnok vármegyében voltak székhelyüktől távoli birtokai.⁵² Ezek közül a dobokai Harina és Bilak uradalommá való kikerekítéséről a méltóságuk hatalmi-politikai súlyát anyagilag megalapozó püspökök eleve lemondtak. Harina és Bilak már Szécsi András elképzelésében is csak ideiglenesen átengedhető cserebirtokként jött számításba Gombás és Csombord megszerzése idején.⁵³ Végül is ezeket a birtokait a püspökség arra használta fel, hogy feláldozásokkal megszabaduljon a vajdák kényelmetlen közelségétől, amit a Kecsekő várban székelő várnagyaiak jelentettek számára. A Zsigmond királlyal létrejött megállapodás értelmében e dobokai birtokaiért cserébe a püspökség megkapta a székhelye tőszomszédságában lévő vajdai várat.⁵⁴ Ezzel megoldást nyert az a káptalannal is sok súrlódásra okot adó helyzet, hogy a Péter püspök által emelt Szentmihálykő vára káptalani területen állott.⁵⁵

Az erdélyi püspökség Meszesen túli részei és joghatósági igényei szempontjából, de gazdasági okokból is különösen fontos volt a mai Szilágyság területén lévő Zilah és Tasnád birtoklása. Ezekhez a jószágaihoz Gyulafehérvár püspökei egészen a szekularizációig ragaszkodtak, mert – legalábbis a 16. század közepén – ebből a két mezővárosból és tartozékaiból került ki jövedelmük nagyobbik része.⁵⁶ A Meszesen túl is a két Szécsi alakította ki a püspöki uradalmakat a fentebb már bemutatott módszerekkel: tehát királyi támogatás mellett vásárlásokkal, cserékkel, vallásos szempontokra hivatkozva.

A két Szécsi püspök és utódaik fáradozásait az alföldi jellegű Érmelléken koronázta nagyobb siker. A tasnádi uradalom kialakításának részleteiből ugyan csak annyi ismeretes, hogy Szécsi András 1345-ben a Kolozsvár piacán álló püspöki házát és ottani szőlőjét adta cserébe Kegye birtok feléért, melylyel Tasnád tartozékait kívánta növelni.⁵⁷ Utódai is hasonló módon járhattak el Tasnád tartományának kialakítása során. Például István püspök 1406-ban a Torda melletti Szentmihályt adta cserébe Zsigmond királynak, hogy Tasnádhoz csatolhassa Cégényt és Kisnagyfalut.⁵⁸ Máté püspök viszont 1453-ban a

50 ZsOkI I. 1703. sz.; DF 277 421.

51 ErdKltBeke 704. sz.

52 CDTrans I. 201. sz.

53 TelOkI I. 71–73., 77–81.; DF 277 297. [Vö. CDTrans III. 157., 408., 412. sz.]

54 Ub III. 150., 279., 297., 300.

55 Kolosvár okmánytárához i. m. 621–622.; Ub II. 137., 142–143.; DF 277 251.; DocRomHist C. XI. 163–164. [Vö. CDTrans II. 352. sz.; III. 903., 934., 939. sz.]

56 Engel, J. Ch.: Geschichte i. m. III. 14.

57 DocRomHist C. X. 384–388. [Vö. CDTrans III. 821. sz.]

58 ErdKltBeke 697. sz.; ZsOkI II. 4366. sz.

szomszédos Kenén igyekezett megvetni a lábát.⁵⁹ Miklós püspök pedig 1467-ben a közeli Csögöt vásárolta meg véglegesen.⁶⁰ Geréb László püspök 1496-ban nemcsak a Tasnáddal tőszomszédos Hídvéggel és Szilvással, hanem a szántói Becskiek Szatmár megyei közeli jószágaival is igyekezett gyarapítani kedvenc uradalmát.⁶¹ Ugyanezt tette Várday Ferenc püspök is, amikor 1520 körül a szintén Szatmár megyei Vezenden és Mezőpetriben szerzett zálogos jószágot.⁶²

Közép-Szolnok vármegye 1475–1476 körüli adóösszeírásában az erdélyi püspök az 54 forintot fizető Tasnádon kívül Magyar- és Középcsaahlyon 1-1 forint, Csögön 15 forint, Kisnagyalun 22 forint és Cégényben 13 forint adóval szerepel.⁶³ A térképre tekintve látható, hogy ekkorra az erdélyi püspököknek terjedelmes uradalmat sikerült kialakítaniuk ezen a termékeny síkságon. Tasnád lett az egyházmegye Meszesen túli részének igazgatási központja. Itt székelt a gyulafehérvári püspök helynöke, de kedvenc tartózkodási helye lett, legalábbis a 15. század végétől fogva maguknak a püspököknek is. Főként Geréb László (1475–1501) és Várday Ferenc (1513–1524) püspök időzött itt szívesen és gyakorta.⁶⁴ 1474-ben Mátyás király azt is engedélyezte a püspököknek, hogy Tasnádon fából vagy kőből várat építsen magának.⁶⁵ Erre ugyan nem került sor, de az itteni püspöki kúria, a gyalui és szentmihálykövi vár mellett a püspöki birtokok harmadik fontos központjává nőtte ki magát.⁶⁶ E mezőváros gazdasági súlyát jól kifejezik a 16. század közepéről reánk maradt adóösszeírások. Ezek szerint 1543-ban Tasnádon 55 és fél portát, 6 zsellért, 6 szabadot, 80 szegényt és 14 elhagyott házat írtak össze. 1549-ben viszont ugyanitt 70 portát, 103 szegényt, 50 új házat, 18 papi házat és 11 szolgát számláltak az összeírók.⁶⁷

Zilah is tatárjárás előtti szerzeménye volt az erdélyi püspököknek, és lehetőleg még a 12. században királynői tulajdonból kerülhetett az erdélyi egyház birtokába. Ezt azért kell feltételezni, mert az itteni vámjövedelem felől még 1281-ben is a királyné rendelkezett.⁶⁸ Szécsi András ebben az esetben is csere útján és vallásos meggondolásokat sugallva kezdte el Zilah körül a püspöki uradalom kialakítását Szolnok és Kraszna vármegye határán. 1345-ben egy zilahi szabad telekért cserébe részbirtokot szerzett a közeli Kecelen, és többek

59 ErdKltBeke 715–716. sz.; KmLtBeke 217–220., 227–228. sz.

60 KmLtBeke 212., 357–358. sz.

61 Uo. 294–297. sz.

62 Uo. 386. sz.

63 *Thallóczy Lajos*: A kamara haszna (lucrum camerae) története. Bp. 1879. 180–181.

64 ZOkm XII. 381., 400., 402.; ErdKltBeke 760. sz.

65 ErdKltBeke 730., 760. sz.

66 *Engel, J. Ch.*: Geschichte i. m. III. 14.

67 Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I. Szerk. és a bev. tan. írta Maksay Ferenc. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 16.) Bp. 1990. 401–428.; MNL OL, Magyar Kamara Archivuma E 158. Conscriptio portarum, LX (Közép-Szolnok vm.) Itt az uradalom többi falvainak adatai is megtalálhatók.

68 CDTrans I. 11., 253., 389. sz.; DF 277 418.

tiltakozása ellenére megvetette lábát ezen a területen.⁶⁹ 1349-ben egy gyermektelen öregasszony hagyta, üdvössége biztosításának reményében, báldoni birtokrészét András püspökre és utódaira.⁷⁰ Ezzel Zilahtól északra is elindította a terjeszkedést. Ez készíthette Máté püspököt, hogy 1452-ben a szomszédos Balla megszerzésére is kísérletet tegyen.⁷¹ Talán még Szécsi András kebelezte be a püspöki uradalomba a Zilahhal és Kecellel egyaránt tőszomszédos Pálvárát és Kistrécsét, de ezeket 1359 és 1362 között utódjától, Szécsi Domokostól visszaperelték azon a címen, hogy a püspök jogtalanul, erővel foglalta el azokat.⁷² Ennek ellenére 1391-ben már mindkét települést újra az erdélyi püspökség birtokolta zálog címén.⁷³ De Kecelen is 1498-ban és 1520-ban szintén terjeszkedett a püspökség.⁷⁴ Cigányt és Vaját 1411-ben István püspök Aranyos vára felbomlóban levő tartományából vásárolta meg a kusalyi Jakcs család tagjaitól.⁷⁵

Közép-Szolnok vármegye adójának 1475–1476 körüli kimutatásában Zilah 169 forinttal, Cigányvaja 22 forinttal, Goroszlófalva 3 forinttal, Magyar-egrespatak 19 forinttal, Oláhegrespatak pedig 14 forinttal szerepel.⁷⁶ Ebben a kimutatásban természetesen nincsenek benne Zilah Kraszna megyébe eső tartozékai. Zilah népességét és gazdasági jelentőségét tekintve felülmúlta a tasnádi uradalomét, noha tartozékainak kiterjedése szerényebb volt amazénál. Zilahon 1543-ban 90, 1549-ben pedig 75 portát írtak össze, 1553-ban viszont a háborús pusztítások következtében már csak 51 és fél portát, továbbá 53 lerombolt és 11 új házat, 6 nemesi kúriát és 23 elhagyott telket találtak az egykori virágzó mezővárosban.⁷⁷

Elgondolkoztató, hogy 1475–1476-ban a tasnádi uradalom falvai 52 forint, maga Tasnád pedig egyedül 54 forint adót fizetett, a zilahi uradalom tartozékát alkotó falvak összesen 38 forintjával szemben viszont Zilah lakossága 169 forint adóterhet hordozott.⁷⁸ A szilágysági püspöki birtokok jövedelmének több mint fele a két mezővárosból származott.

Nem lehetett ez lényegesen másként a püspökség belső-erdélyi birtoktestein sem. Különben az 1495. évi adóelszámolás összeállítói a püspöki birtokok hátralékosaival kapcsolatosan nem csupán azt tartották volna megjegyzendőnek, hogy Gyulafehérvár és Gyalu mezőváros 480 forintot nem fizetett be.⁷⁹ Talán megkockáztatható az a feltételezés is, hogy az erdélyi

69 DIR C, veacul XIV. vol. IV. 640–641.; DocRomHist C. X. 278–279.; DL 31 091., DL 40 994. [Vö. CDTrans III. 269., 290., 305., 764. sz.]

70 DIR C, veacul XIV. vol. IV. 688–689. [Vö. CDTrans III. 504. sz.]

71 ErdKltBeke 711. sz.

72 DocRomHist C. XI. 432–433., 449–452.; XII. 97–102.; DL 62 715. [Vö. CDTrans III. 1097., 1112. sz.; IV. 175. sz.]

73 DF 277 422.

74 ErdKltBeke 444., 446., 756., 758., 765–766. sz.; KmLtbBeke 331. sz.

75 ZsOkl III. 722., 839., 958. sz.

76 *Thallóczy L.*: Kamara haszna i. m. 184–185.

77 MNL OL, Magyar Kamara Archivuma E 158. Conscriptioes portarum, LX (Közép-Szolnok vm.)

78 *Thallóczy L.*: Kamara haszna i. m. 180–185.

79 *Engel, J. Ch.*: Geschichte i. m. I. 149.

püspökök gazdasági hatalma mezővárosaikon, tartományi-politikai befolyásuk viszont nagy kiterjedésű uradalmaikon nyugodott.

A fentiekből kiderülhetett, hogy a középkori Erdélyben, a vajdák mellett a gyulafehérvári püspökség tekintendő a hatalmi-politikai szerkezet másik legfontosabb helyi elemének. Gazdasági súlyán kívül azért is, mert az országos politika alakulásának függvényében gyakran változó és többnyire a királyi udvarban vagy magyarországi családi birtokain tartózkodó vajdákkal szemben a püspökök jelentették a hatalmi-politikai stabilitás tartományi biztosítékait. Ennek ellenére édeskevés, amit e fontos hatalmi tényező gazdasági alapjáról, társadalmi meghatározottságairól az erdélyi társadalom- vagy politikatörténet kutatói az eddigi szakirodalomból vagy a feltárt forrásokból megtudhatnak. A birtokok megszerzésére, sorsára vonatkozóan még csak akadnak oklevelek, de az erdélyi egyházi nagybirtok gazdasági tevékenységének megismeréséhez felhasználható források alig ismeretesek. Az egyházi tizedlajstromok ugyanis csak a káptalan anyagi ügyeibe engednek némi betekintést.⁸⁰

A püspöki birtokok gazdálkodására, jövedelmezőségére, szervezetére vonatkozóan egyedüli használható forrásaink Várday Ferenc püspök gyulafehérvári és gyalui tisztjeinek töredékes számadásai az 1515–1524. évekből.⁸¹ Arra is kevés a remény, hogy a késő középkori gazdagabb iratanyagból további számadások és egyéb gazdasági ügyviteli iratok nagyobb számban kerülhetnek elő. Az ellenőrzött számadásokat ugyanis a középkorban általában visszaadták a számadó személynek, a gazdasági ügyintézés múló értékű iratai pedig eleve sem számíthattak tartós megőrzésre. A későbbi leszármazottak saját elődeik gazdasági iratait sem őrizték meg hosszú ideig családi levéltárakban, nem hogy az idegenekét, hanem hamarosan veszni hagyták ezeket. Ez a gyakorlat legalább akkora kárt okozott a különben sem fejlett középkori gazdasági íráshasználat emlékeiben, mint amennyit a reformációt követő szekularizáció iratpusztításai. Jellemző, hogy az erdélyi jövedelmi forrásokról 1552-ben áttekintést készítő Bornemisza Pál püspök és Georg Werner királyi biztosok is kénytelenek voltak Bécsbe azt jelenteni, hogy a püspökség jövedelméről Gyulafehérváron sem a káptalanban, sem másnál nem találtak teljes kimutatást, és ezért csak azokat az iratokat csatolhatják beszámolójukhoz, amelyeket a jelenlegi официálisok adtak kezükbe.⁸²

Ez indokolja, hogy a további kutatás előmozdítása érdekében dolgozatunk függelékeként teljes szövegében közzétegyük a gyulafehérvári–szentmihálykövi és a gyalui püspöki uradalom jövedelmeiről készült, eddig ismeretlen kimutatást. Ennek keltezetlen eredetije több helyen szétmállott, ívméretű papírfüzet, mely az erdélyi káptalan Gyulafehérváron őrzött magánlevéltárának 57. számú ládikájában található *Codex authenticorum* című

80 Erdélyi káptalani tizedlajstromok. Közli: Barabás Samu. TTár 34. (1911) 401–440.

81 ZOkm XII. 369–429.

82 Engel, J. Ch.: Geschichte i. m. III. 15.

kézirat 207–227. lapját alkotja. E levéltár anyagához a 19–20. század fordulóján készített kéziratos mutató 589. lapján Beke Antal levéltáros (1838–1913) e kimutatást 1514-re keltezi, és Várday Ferenc saját kezű feljegyzésének minősítette. Az erdélyi püspökség történetéről összeállított kéziratóban, mely Török Bertalannak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába került gyűjteményében maradt reánk, Beke többször is hivatkozott e kéziraatra Várday püspök regestrumaként.⁸³

Beke mindkét fentebbi megállapítása azonban két okból is helyesbítésre szorul. Először azért, mert a füzet papírja, vízjelének tanúsága szerint, bizonyosan 1546 és 1555 között Brassóban készült. Az 1544–1545-ben létesített brassói papírmalom tulajdonosa, Johannes Fuchs, ugyanis csak ebben az időszakban használta készítményei megjelölésére Brassó város címerét és a saját nevére utaló rókaábrázolást.⁸⁴ Másodszor azért kell elvetnünk Beke keltezését, mert az eredeti kézírásának jellege vitathatatlanul a 16. század közepére utal.

Véleményünk szerint az alább közölt kimutatás feltehetőleg 1552 körül készülhetett; talán éppen a Bornemisza–Werner bizottság részére, és a püspöki birtokok eladományozása előtti utolsó időszakban rögzítette az eredeti állapotokat. Statileo János püspök halála (1542. április 8.) után a püspökség birtokait az erdélyi rendek a Buda török megszállását követően Erdélybe szorult királyi udvartartás céljaira rendelték ugyan, de előírták azok korábbi állagának változatlan fenntartását. Tilalmazták, hogy azokból akár Izabella királyné is bármit eladományozzon, elzalogosítson vagy bármi módon elidegeníthessen.⁸⁵ A fentebbi keltezés mellett az is felhozható, hogy Bornemisza Pálnak, akit I. Ferdinánd király Erdély püspökének kinevezett, személyes érdeke is lehetett a püspöki birtokok jövedelme felőli tájékozódás.⁸⁶

83 Török Bertalan gyűjteményének ezt a darabját jelenleg a KvAKt kéziratárában őrzik.

84 *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI–XVII. század). StudUnivBabeş-Bolyai 7. (1962: fasc. 2.) 62–66.; *Uő*: Filigrane transilvănene din secolul al XVI-lea. StudUnivBabeş-Bolyai 13. (1968: fasc. 1.) 3–17.

85 *Antonius Szeredai*: Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transilvaniae. A. Carolinae 1790. 200–202.; EOE I. 93., 123., 189.

86 *Szeredai, A.*: Series i. m. 203–204.

FÜGGELÉK

Regestum super proventibus episcopatus Albensis ex pertinentiis
castrorum Alba et Zenthmÿhalkewe provenire debentibus.

De taxa extraordinaria in quolibet tercio anno ab incolis pertinentiarum Alben[sium] et Zenthmÿhalkew solent provenire fl. VI ^C , de quibus ad singulum annum cedunt	fl. III ^C .
Census vero plebanorum [Albensium?] in quolibet anno faciunt in anno fl. VIII ^C in pecuniis vero cum addicione d. 32 faciunt	fl. I ^M LVI.
Insuper iidem plebani soliti sunt dare marcas argenti XXVIIj singulam unam marcam ad flor. VI d. XX computando faciunt	fl. I ^C LXXI. d. 89.
De testamentis et confirmacione plebanorum solent provenire	fl. III ^C .
De educillacione et vendicione vinorum que ab usu castri Albensis reservati sunt provenerunt	fl. VIII ^C .
De vendicionibus et redempcionibus agnellorum ex pertinentiis castrorum Alben[sium] per terram Siculorum solent provenire	fl. L.
De vendicionibus et redempcionibus apum solent provenire per terram Siculorum	fl. II ^C LVII.
De subsidio dominorum plebanorum pro aliqua causa per universitatem dominorum plebanorum solent provenire	fl. II ^C .
	Saa[rd]
Censu tenetur	fl. XXXII.

Uno bove saginato	fl. II.
Uno porco saginato	fl. I.
Vini hidreis XL	fl. IIII.
Avene cub. LX	fl. VI.
Ibidem molendinum unius rote extendit se ad	fl. XX.
Eadem possessio Saardh cum omnibus possessionibus Walacalibus tenetur porcis et apibus decimalibus ac pasÿth dÿzno et redempcionibus eorundem, qui singulis invicem computando faciunt	fl. XII.
Insuper Saard castellanus habet decimas omnium bladorum, que decime extendunt se ad	fl. XII.
Idem ex decimis frugum gelimas III ^C , que faciunt	fl. XXV.
Idem habet pullos LX, circulos I ^C .	

Igen

Censu tenetur	fl. XXV.
Frugum cub. L f[aciunt]	fl. XII, d. L.
Avene cub. L faciu[nt]	fl. V.
Vini continentis urnas I ^C XX faciunt	fl. XVI.

Karko

Censu tenetur	fl. XXXII.
Vinis quattuor continentibus singilatim urnas LX, facit	fl. XXXII.
Frugum cub. I ^C	fl. XXV.
Avene cub. L	fl. V.
Walachi in omnibus possessionibus tenentur quinquagesimis preter kenezeos et felkenezeos, qui saltem hoc est kenezeus et felkenezeus d. L. Et huiusmodi quinquagesima simulcum solucione kenezeorum et felkenezeorum, ovibus, agnellis et millioris faciunt	fl. XL.
De sex possessionibus Walacalibus tenentur tribus lodicibus integris et byrris tribus ac dammis similiter tribus, faciunt	fl. III, d. L.

Alba

Censu tenetur fl. XXXVI.

Berwe

Censu tenetur fl. XVI.

Idem cum pasÿth d[ÿzn]o et redempcionibus eo-
[rundem?] faciunt fl. I, den. L.

Iidem per singulos domos unum pullum et rebuza
cum cub. Sebesiensi et avene cub. VIII.

Chÿgedh

Censu tenetur fl. I.

Idem cum porcis pasÿth dÿzno et redempciones
eorundem faciunt d. L.

Iidem muneribus tenentur pullis, vini circulis XVI
Rebuza cum Sebesiensi cub. XV.

Ibidem vadium supra Marusium per annum exten-
dit se ad fl. VI.

Drombar

Censu tenetur fl. I.

Idem pasÿth dÿzno et redempciones eorundem
per annum faciunt fl. I.

Iidem tenentur muneribus, pullis, vini circulis XVI
ac agnello uno et capra una ac ovibus XXXII et re-
bwza cum Sebesiensi cub. XXXVII.

Strasa

Kenezeus d. LX et felkenezeus similiter d. LX. In-
simul computando faciunt fl. I, d. XX.

Iidem lodice integra, iidem cum rebwza cub. Sebe-
siensi cub. 20[?] d. LX.

Herepe

Kenezeus	d. LX.
Ibidem lodice una et rebwza faciunt ad minus cub. Sebesienses VIII.	
In Straza et Herepe redempciones quinquegesimale[!], scropharum, apum ac porci decimales facit[!] per annum	fl. X, d. LXXX.
In prescriptis possessionibus pertinentiarum Albensium rebwza facit	fl. XV.
Avene vero	d. LX.

Chombord

Censu tenetur	fl. VI.
Ibidem rebwza tenentur ad minus cub. XVI et avene cub. XIII ac insuper muneribus tenentur pullo uno et pane uno.	
Ibidem vadum Marusium facit per annum	fl. XXV.
Ibidem molendinum super Marusium facit	fl. XXXII.

Vywar

Censu tenetur	fl. VIII.
Ibidem cub. avene LX. Ibidem muneribus cum uno pullo et totidem pane.	

Gombas

Censu tenetur	fl. III.
Ibidem tenentur cub. avene VIII. Ibidem muneribus cum uno pullo et uno pane.	

Bago

Censu tenetur	fl. I.
Ibidem cub. avene IIj. Ibidem muneribus cum uno pullo et uno pane.	

In prescriptis possessionibus pertinentibus Chombordh rebwza et avena facit ad minus fl. X.

Rakos

Censu tenetur fl. I.
Lodice una, circulis octo, pullo uno, soldor I, oves XX, dama[!] I.

Olah Lapad et Nagh Lapad

Censu tenetur fl. I.
Lodice I, dama I, circulis XVIII, pullis II, sol[dor] I, ovibus L.

Apahÿ[da]

Kenezeus fl. I.
Lodice I, damma I, circulis XII, pullo I, soldor I, ovibus XXXII.

In prescriptis possessionibus tribus Wolachorum extendit cum redempcione quinquagesimarum ac scropharum, apum et porcum decimalibus[!] ad minus faciunt fl. XVI.

Ex quinquagesima pertinentiarum Albensium et Chombordh solunt provenire oves maiores centum et XXXII ac agnelli LXX et aliquando ultra, faciunt fl. XXXI, d. LXXX.

Regestum super proventibus pertinentiarum castri Gyalw

De vendicionibus et redempcionibus agnorum decimalium comitatus Kolosiensis per annum possunt provenire fl. XXV.

De vendicionibus ac redempcionibus apum decimalium eiusdem comitatus Kolosiensis per annum possunt [proveni]re fl. L.

De vendicionibus fr[ugum] ex decimis ad usum castri Gyalw cumulatorum, qui illic pro usu exponi non potuerunt, vendiderunt fl. I^c L.

De vendicionibus et educillationibus vinorum ex decimis comitatus Kolosiensis ad usum castris Gyalw cumulaverunt de usuque remanserunt, vendiderunt pro	fl. V ^C .
De quinquagesima regiam ad rationem dicanda ex pertinentiis castris Gyalw, de vendicionibus ovium cum agnellis ac mellioris possunt provenire	fl. LXX.

Gyalw oppidum

Ibidem habentur molendina duo quattuor rotarum, de quibus per annum, dempta tertia parte molendinatorum, poterunt provenire frumentorum cub. II ^C iuxta cursum temporis singulus cub. II ad florenum unum computando faciunt	fl. I ^C .
Ibidem habetur theloneum, de quo per annum simulcum salibus et pipere poterunt provenire	fl. XXXII.
Ibidem coloni eiusd[em oppi]di, pristina eorum consuetudine [requir]ente, de terris arabilibus et fenetis ipsorum quottannis inter se sortiri consuetis quilibet ipsorum, qui porcionem accipiet, in festis beatorum Georgii martiris d. octo ac Martini similiter octo solve tenentur vocantque terragium, poterit per annum facere	fl. XXXII.
Ibidem quicumque colonorum habuerit in horto suo fruges et aream, annuatim circa festum Nativitatis beatissime Marie virginis tenetur uno pullo, quorum tertia pars, pristina consuetudine requirente, solet dari plebano eiusdem loci.	

Zaazfenes

Ibidem coloni eiusdem possessionis universaliter anuatim, pristina ipsorum consuetudine requirente, circa festum beati Martini episcopi censu sive terragio tenentur	fl. L.
Ibidem habetur molendinum duarum rotarum de quo per annum, absque tertia parte molendinatoris, possunt provenire	fl. XXV.

Lona

Ibidem coloni eiusdem pos[sessionis uni]versaliter
anuatim, iuxta co[nsuetudinem] eorundem ab anti-
quo observatam, circa festum beati Martini episcopi
pro terragio tenentur solver

fl. XXV.

Ibidem habetur molendinum unum officialibus dari
solitum, de quo per annum possunt provenire,
dempta tertia parte molendinatoris

fl. IIIj.

Magyarthothfalw

Ibidem incole eiusdem possessionis, iuxta antiquam
consuetudinem eorundem, circa festum beati Geor-
gii martiris et Martini episcopi pro terragio tenentur
solvere

fl. I.

Olahfenes

Ibidem incole eiusdem possessionis, iuxta antiquam
consuetudinem eorundem, circa festum beati Geor-
gii martiris pro terragio tenenturolvere

fl. IIII, d. L.

Naghkapws

Ibidem incole eiusdem possessionis, iuxta antiquam
consuetudinem, circa festum beati Geor[gii martiris]
et beati Martini episcopi pro ter[ragio tenentu]r
anuatimolvere

fl. III, d. L.

Ibidem habetur mol[endinum] unum unius rote,
quod solitum est vendi pro

fl. III.

Keresfew

Ibidem incole eiusdem possessionis, iuxta antiquam
consuetudinem eorundem, sicuti in possessione
Naghkapws, pro terragio solvunt

fl. IIII.

Darocz

Ibidem incole eiusdem possessionis, iuxta antiquam consuetudinem eorundem, de terragio eandem habent solutionem, sicuti in Naghkapws, qui faciunt

fl. I, d. XX.

Ibidem vero de uno medio molendino solent solvere

d. L.

Gorbofew

Ibidem de terris arabilibus et fenetis incole eiusdem possessionis eandem habent solutionem, sicuti in possessione Naghkapws, qui per annum poterit facere

fl. I.

Nagh Orbo

Ibidem incole eiusdem p[ossessionis eandem habent solutionem de] terragio, sicuti [in possessione] Naghkapws, qui per annum poterit facere

fl. III.

Ibidem habent unum molendinum, de quo, dempta tertia parte molendinatoris, per annum possunt provenire

fl. III.

Gýwre[!]

Ibidem terragium incole eiusdem possessionis eodem modo solvunt, sicut in predicta possessione Naghkapws, per annum poterit facere

fl. III.

Ibidem habetur theloneum, poterit facere per annum

fl. IIII.

Ibidem habetur molendinum unum, de quo annuatim solvitur

fl. I.

Ibidem habetur molendinum unum duarum rotarum, de quo, dempta tertia parte molendinatoris et sabathale plebani eiusdem loci, possunt provenire in anno

fl. XXV.

[Papfa]lw⁸⁷

Ibidem terra[gium incole eiusdem] possessionis eodem modo [solvunt, sic]ut in possessione Naghkapws, quod per annum poterit facere fl. III, d. VIII.

Ibidem habetur molendinum unum duarum rotarum, dempta tertia parte molendinatoris et plebani, per annum poterit facere fl. XII, d. L.

Korogh

Ibidem incole eiusdem possessionis eo ordine solent solvere, sicut in possessione Naghkapws, quod per annum poterit facere fl. I, d. XLIIII.

In prescriptis possessionibus anuatim de porcellis ipsorum solent dare decimam et illos, de quibus decima non poterit provenire, solent redimere sigillatim d. II. Possunt per annum provenire porcelluli L, quos sigillatim[!] computando ad d. XVI faciunt fl. octo. De redemptione illorum, de quibus decima non poterit provenire, possunt per annum singulis computatis provenire fl. XXIIII.

Walachi in possessionibus [...] ⁸⁸ Tothfalw, Tholna, Hydegh[zamos, Hewzamos ...], Solyomthelek, K[öblös? ⁸⁹ ...], Chÿnko anuatim, iuxta ant[iquam] consuetudinem eorundem solent solvere [de por]cis et capris ipsorum quinquagesimam, que per annum poterit facere oves, capras et melliora III^C LX, agnos II^C, qui possunt vendi fl. LXX.

Tempore connumeracionis eiusdem quinquagesime in unaquaque possessione kenezÿ tenentur solvere d. XXV et Izak unum, plebani eciam eorum solent solvere Izak unum et candellas, unde per annum possunt provenire fl. II, d. LXXV.

87 A név fenti kiegészítése azzal valószínűsíthető, hogy az ezt követően említett Kóród szomszédos Papfalvával, és ez a falu is a püspöki uradalmat már 1542 előtt zálogba vevő Móré Péter gyalui várnagy kezében volt egy ideig. (Szeregai, A.: Series i. m. 200–202.; KmJkv 4940. sz.)

88 A pontozott részekben a szöveg, a papír rongálódása következtében, megcsonkult.

89 A név fenti kiegészítése azzal valószínűsíthető, hogy Köblös volt a Solyomtelkéhez legközelebbi püspöki birtok.

Ibidem Walakÿ de maioribus porcis eorum anuatim solent solveere decimam, qua decima porcorum per annum poterat facere plusquam porcos XII, qui per tres ad unum florenum computando faciunt	fl. IIII.
Ibidem Walakÿ porcos ipsorum, ex quibus non succedit[?] decima, solent redimere singillatim [...], que redemptio per annum [poterat face]re	fl. XII.
Tempore co[nnumeracionis ...] porcorum decime in [unaquaque] possessione kenezÿ dicantur[?] por[...] solent solveere d. XX et plebani eorum heweder unum ac candellas, que per annum possent facere	fl. II, d. XXV.
Solent ad alpes castri Gyalw vicini anuatim oves et alia pecora ipsorum alendi gracia abigere, ubi de qualibet grege solent solveere d. XVI et ovem unam ac caseum unum. Ex quibus per annum poterunt provenire	fl. VII.
Solent aliquando in montibus eiusdem castri pulveros auri querere, unde possunt per annum provenire	fl. IIII.
Solent eciam predicti Wolakÿ oves ipsorum in territoriis prescriptarum possessionum Hungaricarum in estate alere et conservare, unde de qualibet grege [...] tenentur anuatim solveere un[...] possunt facere vigintiquinque [...]	fl. I, d. LXXVII.
Idem Wolakÿ de octo p[ossessionibus ...] singulis annis de qualibet [possessione te]nentur damma una, que [...] ad d. 32 computando faciunt	fl. II, d. LVI.

Hewzamos

Ibidem habetur molendinum unum officialibus dari consuetum, quod per annum poterit vendi	fl. V.
Ibidem habent molendinum unum de dereczkelew factum, de quo anuatim solent solveere unam lodicem valentem	fl. I.

Hydegzamos

Ibidem habentur molendina septem dereczkelew
vocata, de quibus singulis annis solent solvere sin-
gilatim lodicem integram unam valentem fl. I.
Que per annum faciunt fl. VII.

[...]

Ibidem hab[etur unum molendinum] officialibus
dari [consuetum, quod] potest anuatim vendi fl. I, d. L.

Prescripti W[alakÿ] universaliter anuatim [solent]
solvere provisorii lodicem [unam in] valore fl. II.

Incole prescriptarum possessionum singulo tercio
anno, pristina ipsorum consuetudine, solent sol-
vere taxam extraordinariam flor. VII^C, de quibus ad
singulum annum cedunt fl. III^C L.

Ibidem Wolachÿ anuatim vigilatoribus castri
Gyalw solverere tenentur Gubas duas valentes d. LXXX.

Quicumque colonorum nostrorum Walachorum in
aliquo arduo negotio cum adversa parte cum eo-
dem in iudicio littigante in aliqua certa summa pe-
cuniarum concordaverit, eadem summa et nobis
tenetur et non castellanis.

Tempore electionis [...] kenezius tene[tur ...]

A cuius electione [...] vacui si[...] mori contingerit
[...] et gladio, hoc est [...] id pertinen. vel si equus
talís esset vilis et parvi precii, teneturolvere fl. IIII.

*Megjelent: Szabó István emlékkönyv. Szerk. Rácz István – Kovács Ágnes. Deb-
recen 1998. 136–157.; Erdély a keresztény magyar királyságban. (Erdélyi Tudomá-
nyos Füzetek 231.) Kolozsvár 2001. 98–115.*

A GYALUI VÁRTARTOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL*

A magyar történettudomány nem mutathat fel olyan mezőgazdaság-történeti forráskiadványokat, mint amilyenek például a német urbárium-publikációk. Ezért, bár a kiadásnál igyekeztem a külföldi irodalom tanulságait hasznosítani, megoldásaim között bizonyára lesznek olyanok, melyek helyett később sokkal jobbalkalmazhatók. Mivel Mohács előtti urbárium a magyarországi forrásanyagban ritkaságszámba megy, az erdélyiben pedig teljességgel ismeretlen, az újkori anyaggal dolgozó magyar forrásközlőnek sokban egészen más kívánalmaknak kell eleget tennie, mint a 11–14. századi urbáriumokat publikáló külföldi kutatónak. A hazai forrásanyag és történettudományunk sajátos szükségletei szabták meg ezt a módot, ahogyan a gyalui urbáriumokat közzétettem. Ezért igyekeztem a bevezetésben és jegyzetekben e gazdaságtörténeti forrásokat a település-, népiség- és helytörténeti kutatás számára is fokozott mértékben előkészíteni. Az urbáriumok jelentősége ugyanis e kutatási ágak számára Erdélyben még fokozottabb, mint az ország más részein, mert itt dicalis-összeírások és dézsmajegyzékek hiányában a régi népesedési, nemzetiségi viszonyok, a falvak népét terhelő szolgáltatások szinte egyedül csak ezekből ismerhetők meg.

E kiadvány azonkívül, hogy az erdélyi magyarság egyik jellegzetes ágának, a kalotaszeginek az életére, gazdálkodására szolgálat adatokat, több irányban kísérlet is kíván lenni. Szeretne erdélyi összehasonlító anyagot nyújtani nekilendülő mezőgazdaság-történeti kutatásunknak és felhívni a figyelmet az Erdélyben teljesen hiányzó agrártörténeti kutatás lehetőségeire. A magyar népiség- és településtörténet céljait véli szolgálni azzal, hogy annak sajátos célkittűzéseit a forráskiadás terén is érvényesíteni akarja. Azáltal pedig, hogy a forrásokra, távolabbi összefüggésekre, irodalomra lehetőség szerint részletesen rámutat, e vidék múltja után érdeklődőknek kívánja megadni a további munkához legszükségesebb útmutatásokat. A történetírásunk és közönségünk között évtizedek óta mélyülő szakadék ugyanis csak úgy lesz áthidalható, ha friss és a kor színvonalán álló helytörténetírással lépésről lépésre visszahódítjuk a história iránti érdeklődést. Addig bizonyára hiú remény a kutatók és a társadalom közötti egészséges viszony kialakulását várni, amíg a szakkörök újabb

---

* [A gyalui vártartomány urbáriumai c. kötet előszavát és bevezető tanulmányát közöljük. Ez utóbbi III. része helyett, a bevezetéstől eltekintve, ennek még a szerző által átdolgozott, és 2001-ben a Berlász Jenő 90. születésnapjára kiadott emlékkönyvben megjelent változatát adjuk közre, annak befejező része nélkül. Az egyes adatok külön jegyzet hiányában a kötetben található meg, csakúgy, mint a fejtegetések teljes bizonyító anyaga a pontos utalásokkal együtt.]

monografikus irodalmunk valóban jogos kritikájánál tovább nem mennek, a környezetük, szülőföldjük múltja iránt az emberekben ösztönösen felbuggyanó érdeklődés kielégítése pedig továbbra is több üzleti érzékkel, mint szaktudással rendelkező dilettánsok vadászterülete marad.

Munkám során, mely a háborús nehézségek miatt rendkívül lassan haladhatott előre, állandóan magam mellett érezhettem az erdélyi múlt ápolására hivatottak segítségét. Különös hálával tartozom Kelemen Lajos ny. múzeumi és levéltári főigazgató úrnak és dr. Szabó T. Attila egyetemi ny. rk. tanár úrnak. Ők ketten és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára körül kialakult munkaközösség teremtették meg számomra azt a tiszta levegőjű baráti kört, melyben ez a munka megfogamzott. E kiadvány első gondolata is tőlük származik. A Kolozsváron található gyalui urbáriumokat még a két háború között Szabó T. Attila akarta sajtó alá rendezni. Minthogy azonban egyéb elfoglaltságai miatt terve közeli megvalósítását nem remélhette, hogy e fontosnak tartott kiadás késedelmet ne szenvedjen, felhívta figyelmemet a gyalui urbáriumokra. Az erdélyi népesedéstörténeti forrásanyagban tett korábbi kutatásaim során szövegetett különféle kiadási terveim így a gyalui uradalom teljes urbáriumanyagának közvételével valósulhattak meg. E munka azonban Kelemen Lajosnak és Szabó T. Attilának nem csupán az elindítást köszönheti. A kiadás előkészítése közben sokoldalú tudásukkal és hatalmas anyagismeretükkel állandóan mellettem állottak. Kelemen Lajosnak a mindenki előtt ismeretes, sokszor saját dolgainak hátramaradásával is történő segítőkészsége háráította el utamból azokat az akadályokat, melyek új munkaterületen mindenkit fogadnak. Útmutatásai nélkül sem a levéltári anyag összegyűjtése, sem pedig a jegyzetek családtörténeti része nem lett volna ennyire sem teljes. Szabó T. Attila, a kalotaszegi helynév- és levéltári forrásanyag legalaposabb ismerője, nemcsak helyi tapasztalatait, hanem jegyzeteit is rendelkezésemre bocsátotta. Ha munkám kitűzött célját megközelíthette, az nem kis mértékben annak a csak az ügyet néző lelkületnek köszönhető, melyet Kelemen Lajos az ő legsajátosabb tulajdonaként az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára körül kialakított.

Köszönettel tartozom dr. Tamás Lajos és dr. Kniezsa István egyetemi ny. r. tanár uraknak, az Erdélyi Tudományos Intézet igazgatójának és egykori ügyvezető igazgatójának, amiért magukévá tették azokat a törekvéseket, melyeket könyvemmel szolgálni akartam. Megértő jóakarataikat azoknak a nehézségeknek az elhárításában, melyek a kiadás során felmerültek, mindig tapasztaltam.

Őszinte köszönettel tartozom dr. Jánossy Dénes úrnak, a magyar királyi Országos Levéltár főigazgatójának, amiért lehetővé tette számomra, hogy az Országos Levéltárban őrzött urbáriumokat a kiadás előkészítésének egész ideje alatt itt, Kolozsvárt használhassam. Az iratok tartós kikölcsönzése nagy segítségemre volt a szövegek lehető leghívebb közlésére irányuló törekvésemben.

A szövegek közlésénél az Erdélyi Tudományos Intézet által előírt másolási szabályok szerint jártam el. Minthogy az Erdélyi Tudományos Intézet és a Magyar Történelmi Társulat másolási szabályzata között lényeges különbségek vannak, a legfontosabb eltéréseket a rövidítések jegyzéke után adom.

Háborús nehézségek miatt a kiadvány mellékleteire vonatkozó terveimtől kénytelen voltam elállni. Bár az Erdélyi Tudományos Intézet minden anyagi áldozatra kész volt, a külföldön őrzött kéziratos térképekhez nem juthattam hozzá. Le kellett tehát mondanom a 18. század végi művelési ágakat feltüntető térkép megszerkesztéséről éppen úgy, mint a településtípusokra rámutató, másfél század előtti falualaprajzok és a gyalui vár régi ábrázolásainak közzétételéről.

Ha e könyv bármilyen kicsivel is hozzásegít másokat, hogy Kalotaszeg magyarságának életét jobban megismerhessék, s e falvak népének gondolkozó főit múltjuk megtartó és elkötelező erejére rádöbentsék, ha munkálni tudja, hogy helytörténetírásunk új szempontok bevonásával ismét élettel telítődjék, elérte célját. (Kolozsvárt, 1944. március 19-én)¹

Településtörténetünk tanítása szerint a Kolozsvártól Bihar megye határáig terjedő vidék legrégebbi falvainak alapjait az Erdélyt megszerző magyar királyi hatalom rakta le.² A Kalota- és Almás-patak mellékét a bihari ispánság kelet

1 [A szerző 2001-ben, amikor a Berlász-émlékkönyvben ismét foglalkozott e kérdésekkel, a bevezető részben a következőképpen értékelte az eltelt 57 évben a kutatás e téren elért eredményeit]: „A magyar történettudomány, de a nemzeti történettudat szerint is, a 16–17. század véres eseményei szabtak új irányt a magyarság és országa korábban lényegében egységes fejlődésének. A történelem ekkor döntötte el, hogy milyen sorsot juttat az ország egyes régióinak és az ott élő népességnek. A 150 évig tartó török hódoltság és e korszak egyéb fejleményei az ország nagyobbik részén szétzilálták a középkori településhálózatot, és lényegesen leszűkítették a magyarság életterét. A pusztulást követő újratelepítések pedig alaposan megváltoztatták az ország népességszerkezetét és nemzetiségét. Ez viszont döntően érintette az egész magyar nemzetnek nemcsak újkori sorsát, hanem jövőjét is. Éppen ezért teljességgel érthetetlen, hogy a magyar történetírás évtizedek óta csak görgeti maga előtt a magyarság és az egykori ország nemzetiségei közti sok százados együttélés alapvető kérdéseit és legfeljebb évtizedekkel korábbi kutatások eredményeinek újraközlésével nyugtatgatja a lelkiismeretét. Pedig ma már semmiféle kifogással sem indokolható, hogy történetkutatásunknak több mint félévszázada nincs sem terve, sem embere arra, hogy a korábbinál esetleg jobb módszerekkel, a teljes forrásanyagra alapozva előbbre mozdítsa vagy a folyamatok részletekbe menő, alapos, tárgyilagos bemutatásával akár le is zárja a magyarság és a nemzetiségek múltbeli népi kapcsolatainak tisztázását.

A mai helyzet azért is elfogadhatatlan, mert az a korábbi kutatónemzedék, amelyikhez most ünnepelt kollégánk is tartozik, világosan felismerte a településtörténeti, történeti demográfiai és az ezektől elválaszthatatlan néptörténeti vizsgálódások szükségét és évtizedekkel ezelőtt el is végezte az úttörés legnehezebb feladatait. Vannak tehát használható előzmények, amelyekre a megújuló magyar település- és néptörténet bizton épíkezhet a magyarság és a Kárpát-medencében vele együtt élt, sőt többnyire ma is együtt élő más népek közötti kapcsolatok társadalomtörténeti vizsgálatában. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen kutatások komoly tanulságokkal szolgálhatnak az egész régió történetírásának, mert ezek a folyamatok és jelenségek a régi magyar állam területén már olyan gazdag, sokszínű, egykorú forrásanyag alapján tanulmányozhatók, amelyen nem minden szomszédunknál áll rendelkezésre.

A történeti szerencse vagy balszerencse a pusztulásnak és az újratelepülésnek számtalan, nem általánosítható, csak egy szűkebb tájegységre érvényes változatát hozta létre aszerint, hogy a vizsgált terület a királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség vagy a török hódoltság melyik részén vésztele át e nehéz időköt.”

2 Az uradalom benépesítésére, falvainak kialakulására vonatkozó megállapításaim *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. (TNÉrt 3.) Bp. 1939. és Csánki V. adatain alapulnak.

felé terjeszkedő lakói, a Bánffyhunyadi–Nagyalmás vonaltól keletre a Nádas és Kapus vize közé eső tájat pedig a Szent István által felállított Kolozs megye királyi népei szállották meg. A megye székhelyétől, Kolozsvártól, a bihari ispánság vonzási köréig terjedő terület megszervezésénél földrajzi helyzete és korábbi szerepe folytán helyi központnak a két Szamos és a Kapus összefolyásánál fekvő Gyalu kínálkozott. A helynevek tanúsága szerint e patakok vidéke a honfoglalás idején nem volt teljesen lakatlan. Lóna, Szucsák, Gorbó, Sztolna, Sztána, Szomordok, Kalota stb. neve ugyanis azt bizonyítja, hogy a magyarok itt gyér szláv telepeket találtak.³ A Névtelen gestaíró által átörökített 12. századi hagyomány szerint az itt lakó vlahok és szlávok (Blasii et Sclavi) fejedelme, Gyalu, a Szamos melletti várában székelte.⁴ Valóban a régészeti kutatás újabb eredményei is igazolják, hogy az a földrajzilag energikus pont, ahol ma Gyalu áll, a legrégebb időtől fogva központja volt a környéknek. A falu felett fekvő őskori földvár, mely Gyalu vezérnek is székhelyül szolgált, már régóta ismeretes. Csak nemrégiben azonban a mai kastély közvetlen közelében még egy római katonai tábor alapjait is megtalálták, mely az előkerült sírkövek tanúsága szerint egyik lovas alakulat (ala Siliana) állomáshelye volt. Mivel a római táborok mellett szokásos veterántelep emlékei Gyaluból is előkerültek, bizonyítottan vehetjük, hogy itt a római korban fontosabb település volt.⁵ A római birodalom bukása utáni népekhez hasonlóan a berendezkedő Magyar Királyság is népesítő munkáját az itt talált felhasználható alapokon indította el. Amint nem véletlen, hogy az ispánság központjául szolgáló vár a római Napoca köveiből épült fel, úgy az sem esetlegesség következménye, hogy az őskori és római erődítések mellett igen korán magyar falu, majd ismét vár épült, s Gyalu újból a vidék központja lett.

Bizonyíthatólag a kolozsi királyi ispánság népesítette be a későbbi gyalui uradalom falvai közül Darócot, ahol királyi solymászok vagy erdőőrök és Nagykapust, ahol eredetileg gyepűőrök laktak. Vistát hasonló nevű kolozsi várjobbágy alapította, mégpedig minden valószínűség szerint az ispánság Szabolcsban, Nádudvaron és Szoboszlón fekvő birtokairól hozott emberekkel.⁶ Kajántó névadója a krónikákban szereplő erdélyi bolgárok és szlávok vezére, Keán lehetett. E feltevést nyomatékosan támogatja a szomszédos Papfalva 1284 előtt használatos Bolgár neve.⁷ Jegenyén forrásaink 1444-ben Ispánlese nevű helyet, Kajántón pedig 1283-ban Király erdejét és Királykutaíró nevű határrészt említenek.⁸ Körösfő és Bács vámja még 1371-ben is, amikor pedig mindkét falu már legalább egy évszázad óta egyházi birtok, nemes családok (Bebek, Bánffy) kezén volt; nyilván azért, mert a király a falu eladományozása idején még megtartotta magának és csak később engedte át valamelyik hívének. Mivel Körösfő

3 Balázs É.: Kolozs i. m. 12.

4 SRH I. 66.

5 Pálffy Antal úr, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárának tisztviselője szíves szóbeli tájékoztatása alapján.

6 Balázs É.: Kolozs i. m. 31.

7 Uo. 13.

8 Csánki V. 363–364.

a Biharhoz tartozó megyerészben feküdt, s az erdélyi püspök csak 1276-ban szerezte meg székeskáptalanától, a püspökség gyalui uradalmának szomszéd-ságában fekvő falu a káptalan tulajdonába csupán a királyi ispánságtól kerülhetett.⁹ A királyi birtoklás idején alakulhatott ki Türe és a későbbi Tiborctelke elődjéül tekinthető két Bénye. A magyar falunévképzésnek abból a törvényéből gondoljuk ezt, mely szerint általában csak a 13. század előtt lett pusztá személy-név falunévvé.

A Kolozsmonostorhoz tartozott területek egy részét még az alapításkor, a 11. században hasíthatták ki a királyi uradalomból. Az erdélyi püspök Szamos menti falvainak zöme azonban a királyi megyék 12. századi felbomlása idején lett egyházi birtok. Gyalu a 12. század végén, Nagykapus 1201 és 1219 között került a püspökség kezébe. Ez lett aztán a mag, amely köré a szétbomló királyi birtoktestből a 13. század folyamán a későbbi gyalui uradalom összekovácsolódott. A 13. századi nagy átalakulás során a Kolozsvár környéki királyi falvak nagyobb része az erdélyi püspökség vagyont szaporította, s a monostori bencéseknek csak kevesebb jutott belőlük. Minthogy a királyi megye örökébe vidékünkön a püspökség lépett, birtokai a szintén királyi területből kivált monostori uradalommal több helyen összekuszálódtak. A püspökség tehát minden rendelkezésére álló békés és erőszakos eszközzel igyekezett birtokait egy testbe tömöríteni. Emiatt a monostori apátsággal évtizedekig tartó határviszályba keveredett, mely végül 1299-ben egyezséggel zárult le. A püspök a Gyalu felett elterülő Leske, másként Apáthavasa nevű erdőért és az ott levő földekért cserébe átengedte az apátnak Bogártelkét és Nádast.¹⁰ Ezzel a cserével nemcsak a püspökség és az apátság közötti ellentétek egyik méregfogát távolították el, hanem sikerült megteremteni az egységes gyalui uradalmat, mely aztán századokon át az 1299-ben meghúzott határok között élte életét.

Bár a püspökség az ispánságtól nagyjából kialakult telepeket vett át, a tártárjárás dúlásai után az újranevelés nehéz feladatát már neki kellett vállalnia. Gál erdélyi püspök 1246-ban IV. Béla királytól kiváltságlevelet szerzett a tatár pusztítás következtében elnéptelenedett birtokai sikeres újratelepítésére. Mivel a birtokon – köztük találjuk Gyalut is – senki sem, vagy legfeljebb néhány jobbágy lakott, a király megengedte, hogy mind a régi lakókból életben maradtak, mind az ezután odateleplők a vajda és az ispánok bíraskodásától mentek legyenek, s csak a püspök meg saját falusbíráik ítélkezzenek felettük.¹¹ A megfogyott magyar lakosság kiegészítésére, miként az Kolozsvárt is történt, a püspökök szászokat hoztak, s Fenesen és Lónán telepítették le őket. Népesítő munkájukat, főként hatalmas erdősegeik hasznosítására, a tatár pusztítások nyomainak eltüntetése után is folytatták. Saját falvaik egyenletesen szaporodó népének feleslegéből azonban Bogártelkén kívül csak arra futotta, hogy Fenes határában létrehozzanak egy ikerfalut; de már itt is fel kellett használniok a

9 Csánki V. 330., 372.

10 KvOkI I. 30.; Csánki V. 374.

11 KvOkI I. 19.

hegyvidéki telepítések népanyagát: a románokat. Szászfenes testvérközsége ugyan először Oláhfenes néven tűnik fel, de 1332-től állandóan szereplő római katolikus plébániája kétségtelenné teszi, hogy már az első telepesek között is bőven voltak magyarok. Itt az a valóban ritka eset következett be, hogy később a magyarok egyedüli lakói lettek a kezdetben román jellegű új telepnek. Egyéb telepítéseinél azonban, a többi nagybirtokosok mintájára, már a püspökség is kénytelen volt tisztán román lakosságot felhasználni. A Gyalui-havasokban a 14. század közepe óta emlegetett pásztorszállásokból sikerült a 15. század első felében faluvá formálni a Szamos két ága mellett fekvő Hév- és Hidegszamosot. Ebben az időben kötődött meg állandó teleppé Nagypapus hegyes határában Egerbegy. A Tótfalu és Felek közötti Gorbó-patak völgyében fekvő erdőben, tehát a püspöki és apátsági uradalom határán élő püspökségi román pásztorokról már 1344-ből van adatunk – ez különben egyben a románság legelső említése a gyalui uradalom területén –, a pásztorszállások állandó teleppé alakulása azonban itt csak fél századdal később következett be.¹²

Az apátság telepítő tevékenységét, bár az a püspökségénél jóval nagyobb volt, nem követhetjük nyomon, mert főbb részleteiben már az írásbeliség elterjedése előtti korban lezárult. Apátsági telepítésnek tartjuk a korán elpusztult Szentbenedeket, Szentgyörgyöt, Szentivánt, Máriatelkét. Ezeket a telepeket valószínűleg a tatárjárás előtti évtizedekben szállották meg, de a túl korán reájuk szakadt pusztulás után többé nem tudtak erőre kapni, s még a középkorban elnéptelenedtek. 14. századi telepítései közül napjainkat egyedül Súlyomtelke érte meg. Kajántó határában, hihetőleg az 1265-ben említett két Bénye egyikének helyére telepítette a 14. század első évtizedeiben Tiborctelkét Tordai Pál fia Tybortius, miután hú szolgálati jutalmául Lázár apát ezt átengedte neki.¹³ Ezzel le is zárult a kolozsmonostori uradalom falvainak a kialakulása. Új falvak nem keletkeztek többé, csak a lakosság sűrűsödött a kész keretek között. A népesség gyarapodásának ütemét jellemzően mutatja egy oklevél, mely arról szól, hogy 1341-ben Tiborctelkén már kápolnát építenek.¹⁴

A Nádas menti püspöki birtokok első gazdasági központja azonban nem Gyalu, hanem a Szászfenes melletti Leányvár nevezetű őskori vár volt. 1270-től kezdve ugyanis több évtizedig Kolozsvár is püspöki birtok lett, s ott a város főterén állott a püspök palotaszerű kőháza. Ebben az időben tehát az volt a kívánatos, hogy ha már a városban nem lehetett, Kolozsvárhoz minél közelebbi helyről igazgassák a gazdaságot. Miután azonban 1316-ban a város visszanyerte kiváltságait, a püspök-földesúr többször összeütközésbe került a polgárokkal. Bár a püspöki és polgári városrész teljes összeolvadása a 14. század vége előtt nem következett be, a püspök gyakorlatilag hatalmi állását Kolozsvárról már 1350 körül elvesztette. Ennek tanulságait vont le András

12 Csánki V. 355.

13 Balázs É.: Kolozs i. m. 44–45.

14 KmLtBeke 12. sz.

püspök, amikor 1355-ben kolozsvári díszes palotáját eladta.¹⁵ Abból, hogy enél a jogügyletnél a püspök megbízottjaként János gyalui plébános járt el, feltételezhető, hogy az új uradalmi központnak már ekkor Gyalut szemelték ki. Bár a gyalui vár első okleveles említése 1439-ből ismeretes, alig hihető, hogy építése éppen a püspöki birtokon kitört és az előbbi évben elfojtott parasztlázadással volna kapcsolatos.¹⁶ Minthogy a fenesi várnak utolsó említését 1370-ből ismerjük, valószínűbb, hogy szerepét Gyalu már a 14. század végén átvette. A parasztlázadás legfeljebb az erődítések folytatására adhatott indítékot. Olyan zavaros időben ugyanis, mint a lázadás utáni évek voltak, nehezen képzelhető el egy vár felépítése ilyen rövid idő alatt. 1456-ban említik az itteni várban a püspök lakóházát, 1466-ban pedig a várban épült templomot.¹⁷

Ettől kezdve a fejlődés első szakasza egyenes vonalú. A környező püspöki birtokok igazgatása innen történt, s lassan szétválaszthatatlan egységgé forradt össze a vár és tartománya. Vásártartási joga és vámmentessége éppúgy kiemelte Gyalut a szomszédos jobbágyközségek közül, mint a várban szolgáló és az uradalom igazgatását végző püspöki praedialisok, iparosok népes rétege.

Az így kialakult gyalui uradalom Erdély északi részében egészen a reformáció térhódításáig a gyulafehérvári püspökök legjelentősebb birtoka maradt. Az önálló fejedelmi udvar anyagi alapjainak megteremtése során azonban Gyalut és tartományát már 1542-ben, majd Bornemisza Pál rövid püspöksége után 1556-ban véglegesen a fejedelmi udvartartás szükségére rendelték.¹⁸ Többször bővített, megerősített vára ettől az időtől kezdve Szamosújvárral és Kővárral együtt a fejedelmi hatalom egyik fontos biztosítéka az északi megyékben, tartománya pedig a fejedelmi fiscalis birtokpolitika komoly ütőkártyája maradt mindvégig.

Bár Gyalu a fejedelmi udvar kezelésében csak a 16. század utolsó negyedéig maradt meg, az a néhány évtized is elegendő volt olyan társadalmi és gazdasági előnyök megszilárdulására, melyek a lakosság egyes rétegeinek helyzetét a magánföldesúri hatalom alatt is biztosították és az uradalom jövedelmét növelték, befolyását határain is túl terjesztették. Anyagi előnyt a kalotaszegi magyar falvak zabdezszmájának és Kolozsvár város dézsmaí két-negyedének a gyalui várhoz való rendelése jelentett.¹⁹ A társadalmi fejlődés fontos biztosítékának pedig azokat a kiváltságokat tartjuk, melyeket ugyan a fejedelmek mint földesurak adtak, de amelyek az uradalom eladományozása idején mégis közjogi színezetet nyertek. Ilyen volt Báthory Kristóf vajda 1581. évi kiváltságlevele a Gyaluban és tartománya falvaiban lakó gyalogpuskások

15 ErdKlBeke 657. sz.

16 *Fall Endre*: Gyalu vára. Temesvár é. n. 11.

17 Csánki V. 299.

18 *Fall E.*: Gyalu i. m. 14–15.

19 Sennyei cs. lt., Fasc. privilegiorum nr. 1.; LibReg V. 49.; EOE I. 504.; II. 78., 92., 99., 176.; Egykor a Rákóczy-Aspremont cs. lt.-ban, Capsa 22. II. 2.

számára.²⁰ Ezzel bizonyára a középkori eredetű püspöki praedialisták sorsa rendeződött véglegesen. A puskások a fejedelem parancsára kötelesek az ország többi gyalogpuskásai módjára táborba szállni. Ennek fejében mentesülnek mindenféle adózás és szolgáltatás, még a török császárnak fizetendő adó alól is. Ha kiskorú árvát hagynának hátra, ez felnövekedéséig zsoldost küldhet maga helyett a fejedelem zászlója alá. Ettől kezdve, ha a fejedelmek az uradalmat el is zálogosították, ennek az egytelkes katonáskodó rétegnek a jogait az adománylevelekben kifejezetten biztosították. A kézműves réteg összefogását és erősítését szolgálta a céhek felállítása. Napjainkig azonban egyedül csak a vargák céhszabálya maradt fenn, melyet 1589-ben Báthory Zsigmond erősített meg.²¹

Az uradalom magánbirtokosainak sorát Ghyczy János gubernátor nyitotta meg.²² 1587-ben iktatták be; s bár Báthory István fejedelem Gyalut neki és utódainak örökös adományként adta, két év múlva bekövetkezett halála után itteni birtokaira a fiscus tette rá a kezét. Báthory Zsigmond által 1590-ben családja tagjainak tett nagy adományok során Gyalut Báthory András bíboros, Báthory István és Boldizsár nyerték el 50 ezer forintért zálogba.²³ Ebben az adománylevélben tűnik fel először az uradalom kiegészítő részeként Zilah, hogy aztán 1614-ig többször Gyaluval együtt cseréljen gazdát. Az így megnövelt domínium négy évig volt Báthory András birtokában. 1594-ben a Kendi-féle összeesküvésben való részvételéért a fejedelem testvérét is megnotáztatta, s Gyalu három esztendőre ismét a fiscus kezelésébe került. 1597-ben a németbarát politikát kezdeményező fejedelem visszaállította az erdélyi püspökséget és az újonnan kinevezett püspök, Náprágyi Demeter eltartására a Zilahhal megtoldott gyalui uradalmat adományozta.²⁴ Mivel Náprágyi Gyalut Fehérvárnál jobban kedvelte, 1600 júliusának végéig, amikor Mihály vajda a várat magának foglalta, itt volt az erdélyi katolikus püspökség székhelye. A beköszöntött zűrzavaros idők, mint erősséget, egy időre Gyalut is az események középpontjába helyezték. Az egész környék szempontjából döntő lett, hogy az itteni őrőség kit vall urának. Azok között a tétetek között, melyekkel a számottevő tényezőket mindegyik párt a maga számára akarta megnyerni, Gyalu tartományát is ott találjuk. Ezért aztán birtokosai a politikai helyzetnek megfelelően gyorsan váltogatták egymást. Így lett ez a néhány év az uradalom történetének legmozgalmasabb korszaka.

A vártartomány jelentőségét mutatja, hogy a püspök Magyarországra menekülése után Mihály vajda tüstént szemet vetett rá, s a császárhoz küldött feltételei között már Gyalu adományul nyereséje is szerepel.²⁵ Bár az udvar e kérést

20 LibReg I. 15–16. [Vö. ErdKirKv I. 2. 48. sz.]

21 LibReg II. 437–440. [Vö. ErdKirKv I. 3. 1025. sz.]

22 KmKonvLt, CtusColos C. 65.

23 Egykor a Rákóczy-Aspremont cs. lt.-ban, Capsa 22. Fasc. 2. nr. 1. Vö. Szabó T. Attila: Zilah és Magyaregregy összeírása 1658-ból. EM 43. (1938) 299.

24 Fall E.: Gyalu i. m. 23–24.

25 Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Temesvár 1893. 347., 566.

nem teljesítette, a vajda őrséget rakott a várba. Báthory Zsigmond visszatérése azonban hamar véget vetett a vajda birtoklásának, s Csáky István főkapitány hadai már 1600 szeptemberének első napjaiban bevették Gyalut.²⁶ Mivel Erdélyi rendei Csákyt az 1601. évi januári országgyűlésen Mihály vajda legyőzése körül szerzett érdemeiért Fogarassal jutalmazták, Basta 1602 májusában, amikor Csáky is elhagyta Báthory Zsigmond hűségét, tárgyalásokat kezdett e katonailag fontos vár visszaszerzésére. Csáky István hajlandónak mutatkozott Fogaras átadására, ha érte cserébe megkapja Sároset és Szádvárat. Minthogy pedig Fogaras megszállását halaszthatatlan katonai érdekek követelték, Csáky augusztus 8-án átadta a várat Basta-nak, de előbb kikötötte, hogy mindaddig, míg Sároset és Szádvárat kezébe nem veszi, biztosítékul megkapja Gyalut.²⁷ Bár a generális Gyalut – melyet 1601 decemberében foglalt vissza Báthorytól – már július 20-án Sennyei Pongrác tanácsúrnak adta elvesztett székelyföldi birtokaiért s a császár hűségében elszenvedett káraiért, elfogadta Csáky feltételét.²⁸ Csáky és Sennyei úgy egyeztek meg egymás között, hogy Gyalut és tartományát 1603 augusztusáig Csáky használja. Mivel időközben Csáky is megkapta a kért felső-magyarországi várakat, 1603. augusztus elején Basta nyomatékos sürgetésére Sennyei végre átvehette birtokát.²⁹ A viszonyok megszilárdulása után Sennyei Prágában a Basta-féle adomány királyi jóváhagyását igyekezett megszerezni. Amíg azonban egy hónapi kilincselés után 1604. szeptember 20-án Rudolf császár az a kikötéssel, hogy az uradalom az erdélyi püspökség visszaállítása esetén 40 ezer forintért kiváltható, végre aláírta az adománylevelet, Erdélyben újból fordult a helyzet.³⁰ Bocskai István közben ostrommal bevette a császárhoz hűséges Gyalut és 1605-ben a Segesvárt neki megadó szalánkeményi Rácz Györgyöt jutalmazta vele.³¹ Rácz György azonban már a következő évben a fejedelmet is elárulta, s ezért vagyonát elkobozták. Bocskai Gyalut többé nem adományozta el, hanem 1606-ban kelt végrendeletében Fogarassal, Szamosújvárral, Váraddal, Lippával, Jenővel – tehát a fejedelemség kulcspontjaival együtt – a mindenkori erdélyi fejedelemnek hagyta.³² Rákóczy Zsigmond azonban Rudolf császár 1604. évi adományára hivatkozva, 1607. május 25-én visszaadta Gyalut Sennyei Pongrácnak, hogy ezzel támogatását biztosítsa.³³ Minthogy Sennyei Báthory Gábor fejedelem bizalmát is teljes mértékben élvezte, Gyalura nemcsak nova donatio-t, hanem liber baronatus jellegű kiváltságokat is szerzett. A fejedelem ugyanis 1609. május 20-án kelt adománylevelében a gyalui urada-

26 Uo. 363.

27 EOE IV. 587–589.; V. 116.; Basta György levelezése és iratai 1597–1607. Gyűjtötte és közrebo-csátja Veress Endre. I–II. (MHHD XXXIV., XXXVII.) Bp. 1909–1913. I. 655–657.; II. 21., 49.

28 Sennyei cs. lt., Fasc. privilegiorum nr. 8.; Basta György levelezése i. m. II. 17., 26.

29 Csáky cs. kassai lt. Az 579. Fasc.-ban található az átvétel körülményeire vonatkozó levelezés. Vö. *Deák Farkas*: Egy magyar főúr a XVII. században. Gr. Csáky István életrajza. Bp. 1885. 5.

30 Sennyei cs. lt., Fasc. privilegiorum nr. 1.; ErdFiscLt, IV. szekrény Fasc. 258. 5.

31 KmKonvLt, CtusColos R. 11.

32 Rákóczy-Aspremont cs. lt., Capsa 14. Fasc. 2. nr. 9.

33 Sennyei cs. lt., Fasc. privilegiorum nr. 8.; LibReg IV. 48.

lom falvait mentesítette a megyei tisztviselők joghatósága alól. Elrendelte, hogy jobbágysai az országgyűlésen megállapított adón kívül semmiféle helyi, megyei szolgáltatással nem terhelhetők, az uradalom határain belül a közigazgatást és igazságszolgáltatást Sennyei Pongrác gyakorolja.³⁴ Adataink vannak rá, hogy Sennyei a kapott kiváltságokkal élt, sőt miattuk Kolozs megyével összeütközésbe is került, s a megyei universitással egyenrangú félként követek útján tárgyalta.³⁵ Bár az 1607. évi júniusi országgyűlés a liber baronatus, Fogaras kivételével, egész Erdélyben eltörölte, mégis Gyaluban csupán Sennyei birtoklásának hirtelen vége és a központi hatalom megerősödése Bethlen Gábor uralma alatt vágta útját egy olyan territoriális fejlődés lehetőségének, mint amilyen Fogaras és Kővár esetében bekövetkezett.³⁶ Sennyei ugyanis szintén csatlakozott a Kendi–Kornis-féle összeesküvéshez, s annak felfedezése után, 1610. március 25-én a besztercei országgyűlés őt is fej- és jószágvesztésre ítélte.³⁷

Sennyei bukásával újabb korszak kezdődött az uradalom életében. A haragvó fejedelem felismerte azt a nagy súlyt és erőt, amit egy ilyen teljesen egységes váruradalom az erdélyi birtokviszonyok között jelent, s a Sennyei által kezdeményezett fejlődésnek útját vágta azzal, hogy a vártartomány egyes részeit más-más birtokosnak adta. Így váltak le az uradalom testéről hosszabb-rövidebb időre Szászlóna, Szászfenes, Türe, Vista, Nagykapus, Daróc, Solyomtelke, Körösfő és Egerbegy. A következő negyedszázad alatt csak lassanként és fokozatosan, sokszor bonyolult pénzügyi műveletek árán egészült ki újra az uradalom ezekkel a falvakkal. Ez a külön töltött hosszabb idő lett az elindítója a fejedelmi hatalom meggyengülése idején néhány falu végleges leválásának. A huzamosabb birtoklás ugyanis néhány községet a szomszédos családi birtoktestek kiegészítő részévé avatott, s ezek a famíliák, amint lehetőség nyílt rá, tüstént előálltak igényeikkel.

Szászlónát 1610-ben barlai és somogyi Somogyi György kapta meg, majd utána 1615-től körülbelül 1624-ig Mikola János és fia Zsigmond bírták. Ekkor a fejedelem visszafoglalta Gyaluhoz.³⁸ Szászfenes már a századforduló zavaiban elidegenedett az uradalomtól. 1600-tól, amíg Sennyei Pongrác nem érvényesíthette jogait, Gyulaffy László, Haller Gábor és Gellyén Imre kolozsvári szenátor bírta rövid ideig. Sennyei notázása után Kamuthy Miklós kapta zálogba, s így új birtokosa kezén hamarosan egyesült az uradalom többi visszaszerzett részével.³⁹ Türet Kassai István fejedelmi jogügyi igazgató 1613-ban nyerte el zálogban és bírta haláláig. II. Rákóczy György a gyalui uradalom újjászervezése során 1649-ben váltotta vissza, Málfalva és Csukatics

34 Sennyei cs. lt., Fasc. privilegiorum nr. 7.

35 KmKonvLt, CtusColos C. 58., 69.

36 *Josephus Benkő*: Transsilvania. I. Claudiopoli 1833. 516–517.

37 *Fall E.*: Gyalu i. m. 28.

38 Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. XIV. nr. 15.; KmProt XVI. 176r; LibReg XV. 150.; Rákóczy-Aspremont cs. lt., Capsa 22. Fasc. 2. nr. 2., 3.

39 Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. VII. 3., X. 3.

Kővár-vidéki falvakat adva érte az örökösöknek.⁴⁰ Vista is Türelével egyszerre került vissza Gyaluhoz a Kassai örökösöktől. Ezt a falut 1611-től Filstich Péter kolozsvári polgár bírta 1628-ig, amikor Kamuthy Farkas visszaváltotta Gyaluhoz. 1630-ban, Kolozsmonostor kiváltásakor azonban Bethlen Gábor Szászfenessel együtt Kolozsmonostorhoz foglalta, de a fejedelem halála után özvegye hamarosan Cserényi Farkasnak adta. 1631-ben már Zólyomi Dávid zálogosítja Bornemissza Lászlónak, akitől aztán Kassai Istvánhoz került.⁴¹ Zólyomi Dávid váltotta vissza Nagykapust és Darócot is 1632-ben. Sennyei adományából Nagykapust 1609-től kezdve rövid ideig sárfői Sárfi István, Darócot pedig bályoki Szénás Mihály bírta. Az előbbi falut 1610-ben, az utóbbit pedig 1613-ban Gyerőffy Jánosnak sikerült szomszédos családi birtokaihoz kapcsolnia.⁴² Sóllyomtelkét Csáky István az 1600. évi lécfalvi országgyűléssel hú nagymási várnagyának, noszolyi Fekete Jánosnak adatta, Sennyei azonban visszafoglalta Gyaluhoz. Sennyei bukása után Apagyi Miklós fejedelmi udvarmester kapta, de tőle már 1613-ban Kamuthy Miklós vásárolta meg.⁴³ Körösfőt és Egerbegyét is Báthory Gábor idegenítette el, a Bihar megyei Bagamérért cserébe adván Haller Györgynek és feleségének. Ennek ellenére Bethlen Hallerékkal szemben érvényesítette a fiscus jogát, és 1613-ban mindkét falut visszafoglalta Gyaluhoz. Újból csak Egerbegyét zálogosította el Rákóczy György Kassai Istvánnak.⁴⁴

Bár a fiscalis birtokok ügyét Bethlen erélyesen rendezte, amikor kimondta, hogy az 1588-tól kezdve elidegenített kincstári javak visszaveendőek és csak kivételes esetben adományozhatók el, mégis politikai okokból e téren engedményeket kellett tennie.⁴⁵ A gyalui uradalom újjászervezését tehát nem ő kezdeményezte, hanem új birtokosa, Kamuthy Farkas. A Kamuthy család tervszerű birtokszerzéseit teremtették meg az alapot I. Rákóczy György későbbi szervezői munkájához, s tették kívánatosá, hogy a fejedelem az egyesített kolozsmonostori és gyalui uradalmat saját családjának biztosítsa. Ennek az egyesítésnek a gyökere is Kamuthy Farkas idejébe nyúlik vissza.

Kamuthy Farkas lugosi és karánsebesi bán 1609-ben kapta meg az egészen kicsire fogyott kolozsmonostori uradalomból Kolozsmonostort és Mátkót.⁴⁶ Az egyházi javak szekularizációja óta a kolozsmonostori uradalom a gyaluinál is több birtokos kezén fordult meg és így még több részre szaggatták. Kolozsmonostort 1569-ben Forgách Ferenc püspök és kancellár kapta meg Báccsal, Bogártelkével, Jegenyével, Kajántóval és Tiborccal együtt. For-

40 KmProt XVI. 93r; ErdFiscLt, X. b. szekrény Fasc. 5. A.

41 LibReg VII. 244.; Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. X. nr. 5.; KmKonvLt, CtusColos K. 14.; LibReg XVI. 1–2.; Vécsey cs. lt., nr. 1542.

42 KmProt I. 40.; KmKonvLt, CtusColos G. 29., 77.; LibReg VII. 16.; Sennyei cs. lt., Fasc. 11. nr. 45.

43 KmKonvLt, CtusColos A. 18., F. 11.

44 ErdFiscLt, IV. szekrény Fasc. 285. A., 294. A.

45 EOE VII. 281–283.

46 Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. VII. nr. 2.; KmKonvLt, CtusColos K. 78.

gách halála után uradalmát Giorgio Blandrata nyerte adományul. Tőle 1579-ben, Bács és Jegenyé kivételével, fele-fele részben Kendi Sándor és Bánffy Farkas vették meg. 1581-ben a kolozsvári jezsuita rendház felállításakor Báthory István a monostori uradalmat visszaváltotta és a rendnek ajándékozta. A jezsuiták kiűzése után Kolozsmonostort, Mákót, Burjánosbudát, Kölesmezőt és Dióst Rákóczy Zsigmond kápolnai Bornemissza Zsigmondnak adta. Tőle Báthory Gábor részint készpénzzel, részint Alsóárpás és Besenpatak fogarásföldi jószágok átengedésével visszaváltotta, hogy kedvenc hívének, Kamuthy Farkasnak és feleségének, Mojzes Katának adományozhassa.⁴⁷

A monostori kastély lett aztán a magja a felfelé törekvő Kamuthy család Kolozs megyei birtoktestének. Monostori uradalmuk tervszerű tágitgatása közben fokozatosan kezükbe került a megmaradt gyalui birtokcsonk, és az ő birtoklásuk lett alapja a monostori és gyalui uradalom későbbi egyesítésének. Ekkor kezdődött el a két birtok tartozékainak összekeveredése. Ennek következtében eredetileg Monostorhoz szolgáló falvak később Gyalu pertinentiái közé kerültek át és fordítva.

Kamuthy Gyalu részei közül elsőnek Szászfenest szerezte meg 1610-ben.⁴⁸ Még ugyanebben az évben megkapta a fejedelemtől Hévszamost. 1611-ben Hidegszamost és Gyalut nyerte el azzal a joggal, hogy az uradalom másnál zálogban levő részeit visszaválthatja.⁴⁹ 1612-ben az eredetileg Monostorhoz tartozó Bogártelkét kapcsolta Gyaluhoz zálogos jószágként, egy év múlva pedig Sólyomtelkét váltotta vissza saját pénzén. 1617-ben zálogba kérte Jegenyét.⁵⁰ Először 1614-ben ideiglenesen, majd két esztendő múlva véglegesen sikerült elhárítani szerzeményei felől a fiscalis birtokokra kimondott visszaváltási kötelezettség veszélyét. Bethlen Gábortól Oláhlápos fiscalis birtok ellenérték nélkül való átengedése árán mindkét uradalomra nova donatio-t nyert.⁵¹ A két uradalom megfogyott törzsét, Jegenyével és Vistával bővítve, a Kamuthy család 1628-ig együtt bírta. Ekkor Bethlen Gábor a monostori uradalmat kiváltotta a zálogból. Gyalut a Kamuthyak továbbra is megtarthatták, de Vistáról és Szászfenesről, melyeket a fejedelem egyszerűen Kolozsmonostor tartozékainak nyilvánított, kénytelenek voltak lemondani.⁵²

47 KmKonvLt, F 15. Protocolla, Libri regii et styliionaria, VI. fol. 91r–v. [Vö. ErdKirKv I. 1. 79. sz.]; KmKonvLt, CtusColos D. 4., B. 99., 102., E. 4.; ErdFiscLt, XXII. szekrény Fasc. 47. A., Fasc. 1. A.; *Csomor Lajos*: A kolozsmonostori benzés apátság és birtokai 1556-ig. Kvár 1912.; Blandrata birtoklására vonatkozó levelek a Béli cs. lt-ban található. (Ideiglenes letét a kolozsvári unitárius egyház levéltárában.) [A levéltár később az ENMLt-ba került, ma a RNL KmLt kezelésében.]; Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. IX. nr. 14., XI. nr. 5., 16.

48 KmKonvLt, CtusColos K. 129., 132.

49 KmKonvLt, CtusColos K. 70.; Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. VII. nr. 3., X. nr. 3., XI. nr. 2.

50 KmKonvLt, CtusColos A. 18.; Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. XI. nr. 1., 12., 14.

51 LibReg VII. 293–295.; Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. I. nr. 9., IX. nr. 14., XI. nr. 6.

52 Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. X. nr. 5., XI. nr. 3., 4.; KmKonvLt, CtusColos K. 14., 19.; LibReg XIV. 66.

A Kamuthyak birtoklása 1631-ben Gyaluban is megszűnt. Az új fejedelem, I. Rákóczy György ugyanis a megválasztása körüli érdemeiért befolyásos hívét, Zólyomi Dávidot ezzel jutalmazta. A 32 ezer forintnyi zálogösszegeből 22 ezret az új adományos volt köteles a fiscus helyett visszafizetni, kétezer forintban pedig a fejedelem Kamuthynak adta a Kóvár-vidéki Csokmányt.⁵³ A fennmaradó nyolcezer forintért zálogban ugyan Szászfenes Kamuthy Miklós kezén megmaradt volna, valójában azonban többnyire a fejedelem használta Gyaluhoz, és örökösei még 1686-ban sem kapták meg pénzüket.⁵⁴ Zólyomi Dávid azonban nem sok ideig látta birtokának hasznát, mert hűtlenségbe esvén, az 1633. évi gyulafehérvári országgyűlés fej- és jószágvesztésre ítélte.⁵⁵ A fiscusra visszazállott birtok sorsa azonban most már nem az újabb eladományozás lett. I. Rákóczy György ugyanis rendkívül kíméletlen erővel szerzett érvényt a fiscalis birtokok visszavételéről szóló törvénynek. A fejedelmi székben is megmaradt jó gazdának és családi vagyona állandó gyarapítására igyekvő nagyúrnak. Nem csupán a hatalmas fiscalis uradalmakat vette saját kezelésébe, hanem jelentéktelenebb birtoktestek háramlása esetén is érvényesítette a fiscus jogait.

Gyalu 1633-tól tíz esztendeig volt a fiscus tulajdonában. 1643-ban aztán a fejedelem a Kamuthyaktól elkobzott Báccsal, Alsófülddel, Zilahhal megtoldva fiának, Rákóczy Zsigmondnak adta azzal a feltétellel, hogy a fiscus 40 ezer forinttal visszaválthassa.⁵⁶ A Rákóczyak birtoklása idején Gyalu tartozékai állandóan szaporodtak. Ha ugyanis Kolozs, Doboka vagy Torda megye közelebb eső részében magszakadás vagy elkobzás folytán egy birtok a fiscusra szállott, a gyalui uradalomhoz csatolták, és az ottani udvarbíró igazgatása alá rendelték.⁵⁷ Így a század közepére az uradalomnak a törzsbirtoktól meglehetősen távol, szigetszerűen szétszórt tekintélyes részei voltak, különösen Kolozs megye keleti részében. Például 1649-ben, amikor Rákóczy Zsigmond II. Rákóczy György fiának, Ferencnek átengedte Gyalut, az uradalom újszerű tartozékait Alsómagyarzsuk, Visa, Vajdakamarás, Asszonyfalva, Magyar- és Oláhkályán, Ajton, Magyar-, Oláhbányabükk alkották.⁵⁸ A fiscalis uradalomnak a szomszédos nemesi birtokok rovására való terjeszkedése kétségtelenül a fejedelmi ház erdélyi birtokállományának és ezzel hatalmának gyarapítását szolgálta. I. Rákóczy György a gyalui uradalom jelentékeny megnövelése mellett azzal teremtett családjának Kolozs megyében az erdélyi viszonyok között valóban fejedelmi méretű birtokot, hogy a hídvégi Mikó Ferencről ismeretlen úton visszaszerzett kolozsmonostori uradalmat is fiának, Zsigmondnak adta. 1649-ben Gyaluval egyidejűleg Monostor is Rákóczy Ferencé lett. Bogártelke eladományozását

53 Vécsey cs. lt., nr. 1542.; Sennyei cs. lt., Fasc. 16. nr. 19.; Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. XV. nr. 5., 16.; Szádeczky Lajos: Gróf Pekri Lőrincz levéltára. Sz 42. (1908) 314.

54 Jósika hitb. lt., Kamuthy levelek, Fasc. X. nr. 6., 7., XI. nr. 22., XXXIII. nr. 17.

55 EOE IX. 540–576., 379.; *Gyalokay Jenő*: Albisi Zólyomi Dávid. Sz 51. (1917) 254.

56 Rákóczy-Aspremont cs. lt., Capsa 22. Fasc. 2. nr. 2., 3.

57 KmKonvLt, CtusColos C 11.; Vö. az 1652. évi urbáriummal.

58 Rákóczy-Aspremont cs. lt., Capsa 22. Fasc. 2. nr. 4.

nem számítva, mindkét uradalom egészben megmaradt a Rákóczy család birtokában erdélyi fejedelemsége végéig. Minthogy az „öreg” Rákóczy által kiépített fiscalis uradalmak birtoklása Erdély tényleges uralmát jelentette, II. Rákóczy György is 1658-ban pozícióját azzal akarta biztosítani, hogy ezeket a jószágokat, köztük Gyalut, a rendekkel családja részére inscribáltatta.⁵⁹

Az Erdélyre szakadt zord idők azonban a Rákóczy család hatalmával együtt szétzúzták a több évtizedes birtokpolitika eredményeit. A fejedelemjelöltek a fiscalis uradalmakat párthívek szerzésére egymással versenyezve osztogatták szét. A kolozsmonostori uradalom hamarosan áldozatul esett a Rákóczy alatt visszafojtott, de most általánosan megnyilatkozó birtokszerzési kedvnek. Minthogy az uradalom erősen elpusztult, egy-egy falu zálogba vételére egészen kis összeg is elegendő volt, az igénylők elsősorban Kolozsvár módosabb polgárai közül kerültek ki. Bogártelkét 1662-ben Tunyogi György, Kajántót és Tiborcot Sárvári Tamás, Bácsot Csepregi Turkovicz Mihály, Monostort 1664-ben vajdaszentiványi Ghillányi Gergely szerezte meg zálogba.⁶⁰ A monostori uradalom ezekben a zavaros években annyira szétdarabolódott, hogy összekovácsolása a jezsuiták kitartó fáradozása dacára is csak a következő század második negyedében sikerült.

Gyalu azonban még mindig sokkal nagyobb tét volt, semhogy egyszerűen osztozzon Monostor sorsában. A megnotázott Zólyomi Dávid fia, Miklós apja jussán II. Rákóczy György halála után tüstént jogot formált Gyaluhoz. Kérése teljesítését Barcsay Ákos meg is ígérte, de az események őt a fejedelmi székéből tovább sodorták, mielőtt ígérését beválthatta volna. Zólyomi Miklós, amikor Apafi 1662 februárjában a maga számára akarta megnyerni, csatlakozását ismét Gyalu visszanyerésétől tette függővé. Hosszas alkudozás után 1662 májusában Apafi fejedelem 50 ezer forintban tényleg neki zálogosította el Gyalut.⁶¹ Az értékes uradalommal azonban a fiúnak sem volt több szerencséje, mint az apának. Zólyomi Miklós is abba a vádba esett, hogy fejedelemségre tör, s ezért Apafi 1662 legvégén Fogarasba záratta, birtokait elkobozta.⁶² Gyalui uradalmát az időközben eladományozott Vista, Türe, Mákó, Egerbegy kivételével 1663. szeptember 23-án Bánffy Dénes nyerte el 25 ezer forintért zálogba.⁶³

Bánffy Dénes iktatásával kezdődik az uradalom múltjának napjainkig tartó utolsó fejezete. Gyalu eddigi magánbirtokosainak az uradalom közvetlen szomszédságában nem volt olyan terjedelmesebb ősi jószáguk, mely különösen kívánatosná tette volna számukra éppen ennek a domíniumnak az állandó birtoklását. A Bánffy família azonban Kalotaszeg nyugati részében két ősi uradalommal is rendelkezett, s terjeszkedésének természetes útja nem is vezethetett más irányba, mint a szomszédos gyalui fiscalis birtok felé.

59 LibReg XV. 133–134.; XVI. 120.; ErdFiscLt, IV. szekrény Fasc. 296. D.; Rákóczy-Aspremont cs. lt., Capsa 14. Fasc. 2. nr. 24.

60 LibReg XXVII. 446., 584., 810., 859.; KmKonvLt, CtusColos A. 21., S. 87.

61 Vécsey cs. lt., nr. 1898., 1913.; LibReg XXVII. 447.

62 Vécsey cs. lt., nr. 1919., 1926.

63 LibReg XXVII. 724–725.; Bánffy nemz. lt., Fasc. 49. nr. 13., 14.

Amint tehát a fejedelmi hatalom hanyatlásával a korábbi birtokpolitika megváltozott, az országos politikában is kellő súlyt képviselő Bánffy família tüstént kinyújtotta a kezét Gyalu után. S mivel a következő nyugalmasabb két évszázadban a természetes földrajzi vonzások a korábbinál zavartalanabban hathattak, Gyalut a Bánffy családnak sikerült a rendi kor végéig megtartania.

Amikor Várad eleste (1660) után a török hódoltság Erdélytől egyre nagyobb területeket szakított el, Gyalu is végvár lett.⁶⁴ A fejedelemség valóban nagy hasznát látta, hogy a vártartomány zálogosa ebben az időben éppen Bánffy Dénes volt. Mivel birtokai Bihar megye határától szinte Kolozsvárig terjedtek, senki nálánál keményebben nem szállt szembe a váradi pasa itteni erőszakoskodásaival. Az ő ágálása alakította ki azt a véleményt, hogy Gyaluval „fejedelmi lakóhely vész el, mely nélkül Erdélyt soha senki sem bírhatja”.⁶⁵ Sebesvárt és Gyalut megerősítette, s mikor a fogarasi országgyűlés 1666-ban kolozsvári főkapitánnyá választotta, megszervezte az egész erdélyi határvédelmet. Szerepe ekkor teljesen azonos a 16. századi dunántúli nagyurakéval, akik saját birtokukat védve lelkei voltak az ország védelmének. Amikor Sebesvárat le kellett rombolnia, az ottani fegyvereket is Gyaluba vitette át. Mivel a gyalui őrség a kolozsvári főkapitánynak volt alárendelve, Bánffy halála után a vár feletti rendelkezés egyelőre kikerült a család kezéből, s az elpusztult jobbágytelkekre az ország zsoldjában álló katonákat telepítették le.⁶⁶

A Bánffyak gyalui birtoklása 1674 decemberében két esztendőre megszakadt ugyan, mert Bánffy Dénestől lefejezése után összes szerzett jószágait elkobozták, de a fejedelemné befolyására 1676-ban az özvegy, Bornemisza Kata, és fia, György visszakapták Gyalunak még a fiscus kezében lévő részét.⁶⁷ Mint-hogy azonban Apafi gyenge kormánya alatt a fiscalis javak tisztára a birtokéhség kielégítését, hívek szerzését szolgálták, az özvegynek visszaadott gyalui uradalomból is Szászlóna, Daróc, Solyomtelke, Egerbegy és Mákó már hiányzott.

Lónát 1676-ban Veér Mihály kolozsvári vicekapitány, Darócot és Solyomtelkét 1675-ben meregyói Vajda László, Mákót Gyerőffy György, Egerbegyet pedig váradi Belényesi István és Keczei István kapta adományul.⁶⁸

Bornemisza Kata azonban testvéréhez, Apafinéhoz hasonló jó és erélyes gazdának bizonyult, s minden eszközzel az elidegenített falvak visszaszerzésén fáradozott. 1677-ben Egerbegynek egyik felét, három esztendő után pedig a másikat is megvásárolta új birtokosától. A még korábban elidegenedett és

64 *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Bp. 1918. 415., 428., 431., 436., 458., 464.

65 Uo. 458.

66 Uo. 430–431., 464.; Vö. 207. (A cím megnevezése nélkül idézett lapszámok a következőkben mindig A gyalui vártartomány urbáriumi c. könyv adattári részére utalnak.)

67 Bánffy nemz. lt., Fasc. 49. nr. 18., 20.

68 Bánffy nemz. lt., Fasc. 51. nr. 3., 27.; ErdKáptLt F 4. Cista comitatum, Comitatus Kolos, Fasc. IV. nr. 7.; ErdFiscLt, IV. szekrény Fasc. 259. D.

eredetileg Monostorhoz szolgáló Bácsot 1680-ban vette meg.⁶⁹ A Bánffyakra Gyalu bírából származó különös előnyök készítették a későbbi családtagokat is, hogy birtoklásukat ne tekintsék átmenetinek, hanem minden eszközzel igyekezzenek azt tartóssá tenni és a vártartományt zálogos jószágként minél hosszabb ideig szomszédos ősi birtokaikhoz csatolni.

1703-ban az udvar beleegyezett, hogy a kincstár ezeket a fiscalis jószágokat Bánffy György gubernátor és fiai élete végéig ne válthassa vissza.⁷⁰ A Bánffyak tartós berendezkedésére mutat, hogy minden eszközzel törekedtek az uradalom kikerítésére.

A gubernátor 1701-ben Szászlóna felét váltotta vissza Veér Mihálytól. Súlyomtelkéért perelte özvegy Inczédi Mihálynét, Nádudvari Annát, majd a Vajda-féle részt erőszakkal visszafoglalta. Fia, György, a ténylegesen már két évtizede bírt súlyomtelki foglalásaira szerzett királyi beleegyezést, és 1731-ben Vistát váltotta vissza a Rhédeyektől.⁷¹ Az uradalom ekkor Gyalu, Szászlóna, Vista, Nagykapus, Körösfő, Egerbegy, Hév- és Hidegszamos, Súlyomtelke és Vásártelke falukból állott és ettől kezdve így is maradt meg a Bánffy család birtokában. Szászfenes, Daróc, Türe végleg elszakadtak Gyalutól, nem kis mértékben azért, mert korábban is gyakran lévén idegen birtokos alatt, az eredeti központjukhoz fűző kapcsaik nagyon meglazultak. Szászfenes a gróf Székely családtól 1714-ben csere útján a Mikes grófokhoz került, Darócot pedig Bánffy Dénes halála óta a Naláczyak, majd pedig felesége, Naláczy Sára jussán Barcsay Gergely bírta.⁷² Türet 1660-ban kapta meg Bánffy Zsigmond és a 18. század közepéig leányági leszármazottaié, az Alvinczike és Danieleké volt.⁷³

Bánffy György 1735-ben bekövetkezett halálával a fiscus visszaváltási joga feléledt ugyan, de 1767-ig, az erdélyi fiscalis birtokok helyzetének általános felülvizsgálásáig, fia zavartalanul bírta Gyalut. Bár a fiscussal szemben a Bánffyak pert vesztek, az ítélet ellen a királyhoz fellebbeztek és a zálogösszeg újabb növelésével uradalmukat továbbra is megtarthatták.⁷⁴ Sőt végül a korábbiaknál előnyösebb helyzetbe kerültek, mert az 1767–1768. évi perek során a kincstár a gyalui kismemesség jelentékeny részétől zálogos birtokát visszaváltotta, s így a Bánffyak megszabadultak a sok apró birtokostól. Ezekből a visszaszerzett részekből aztán a kincstár a Bánffyaknak elzálogosított uradalomtól független birtokot alakított és azt maga kezelte. A Bánffyak tehát a kismemességnél jóval kellemetlenebb birtokostársat kaptak, s gyakori lett az összeütközés a két rész emberei között. Különösen

69 Bánffy nemz. lt., Fasc. 51. nr. 5., 12–14.; [LibReg XXVII. 620.; ErdFiscLt, IV. szekrény 259. Fasc. D.; Csepregi T.(urkovichs) Mihálynak kolozsmonostori harminczad (ősi) tisztei szerént a nemes ország eleiben beadott punktumi a harminczadokról. Közli: Koncz József. MGSz 1. (1894) 371–372.]

70 ErdFiscLt, IV. szekrény Fasc. 259. D.; Bánffy nemz. lt., Fasc. 49. nr. 24.

71 Bánffy nemz. lt., Fasc. 52. nr. 2., 4., 10., 16–17., 19.

72 KmKonvLt, CtusColos M. 17.; ErdFiscLt, X. b. szekrény Fasc. 6. F., G., IV. szekrény Fasc. 285. M., N., O.

73 LibReg XXVII. 316.; ErdFiscLt, IV. szekrény Fasc. 265. A., D., C., E.

74 ErdFiscLt, IV. szekrény Fasc. 260. G.

sok vitára adott okot a Gyaluhoz tartozó havasokra telepedett zalatnai fiscalis uradalmi jobbágyok helyzete. Ennek a kényelmetlen helyzetnek a megszüntetésére Bánffy György már 1773-ban kísérletet tett. Kérte az udvartól, hogy a határőrezredek szervezése során elvett, valamint az elvesztett ecseদি és élesdi uradalmiért kárpótlásul újból zálogba nyerhesse a teljes gyalui fiscalis jószágot és jogot kaphasson a másoknál levő részek visszaváltására.⁷⁵ Minthogy azonban a Gyalui-havasok erdeire a zalatnai bányáüzemeknek is szükségük volt, a kérdés csak hosszas tárgyalások után rendeződött a Bánffyak érdekének megfelelően. 1774-ben a gyalui és zalatnai uradalom részéről vegyes bizottság szállott ki a havasok megosztására. Az erdőigényekkel egyidejűleg rendezték a havasi telepek sorsát is. Azokat a havasokat, melyeket korábban a zalatnai jobbágyok bérben használtak, külön határjelek mellett a zalatnai uradalomhoz csatolták, a többi pedig Gyaluhoz maradt. Ezek után nem is volt többé semmi akadálya, hogy az összeg újabb növelése árán Bánffy György 1778-ban a gyalui uradalom fiscalis kezelésben levő részét is zálogba vehesse 99 esztendőre.⁷⁶

A Bánffy család férfiágon 1850-ig bírta Gyalut, amikor az leányágra szállott: Komáromy Györgyné született Csáky Rozália örökölte gr. Bánffy Dénestől. Az új birtokos azonban az uradalmat és az 1861-ben tűzvész áldozatául esett kastélyt 1874-ben Rosenberg Bernátnak adta bérbe. Amikor a 99 éves zálogidő 1877-ben lejárt, az államkincstár Komáromy Györgynével kiegyezett és az uradalmat örökös tulajdonul végleg átengedte neki. Komáromyné a korábbi szerződés alapján az egész birtokot Rosenberg Bernátnak adta el. A birtokos halála után örököseitől 1911-ben a kastélyt és a gyalui birtokrészt gr. Bánffy György leánya, Barcsay Tamásné született gróf Bánffy Kata részére visszavásárolta.⁷⁷ A román földbirtokreformtól is megnyirbált birtok azóta a Barcsay család tulajdonában van.

II.

Minthogy a fiatal magyar mezőgazdaság-történeti kutatás, bizonyára a kedvezőtlen külső körülmények miatt, eddig a Királyhágón túl nem végzett tájékoztató előmunkálatokat, nem lesz felesleges kísérlet e gyalui adatokon keresztül az erdélyi nagybirtok viszonyait vázlatosan ismertetni, s legalább né-

⁷⁵ ErdFiscLt, X. b. szekrény Fasc. 3. O.

⁷⁶ Uo. Fasc. 5. Q., X.

⁷⁷ Fall E.: Gyalu i. m. 45.

hány problémáját az ország más részein felmerülő kérdésekkel összevetni.⁷⁸ A továbbiakban tehát úgy igyekszünk a gyalui adatokat magyarázni, hogy abból főként az erdélyi nagybirtok egyik csoportjának, a fiscalis birtokoknak a sajátosságai legyenek megismerhetők. A mozgalmas birtoktörténetből a fejedelmi birtokpolitikát, az urbáriumok apró adataiból pedig az erdélyi nagybirtok életének egyes jellemző jegyeit óhajtjuk kielemezni.

Az első kérdés, amelyre a továbbiak megértéséért felelnünk szükséges: milyen erők formálták az erdélyi és magyarországi birtokviszonyokat; milyen szerepet játszott a nagybirtok a Királyhágón innen és túl az állam szervezetében. Egészen a „kisebbik magyar haza” betelepüléséig nyúlnak vissza annak a jelenségnek a gyökerei, hogy Erdélyben nagybirtokok a középkor alkonyára sem alakultak ki az ország többi részéhez hasonló mértékben. Bár néhány előkelő nemzetségnek itt is sikerült nagy kiterjedésű területeket vártartományokká összekovácsolni – különösen a völgyek falvaihoz tartozó lakatlan hegyvidékek benépesítésével tágítgatva uradalmuk határát –, mégis az általános birtoknagyság Erdélyben más vidékek átlagának jóval alatta maradt. E különbség azonban nem csupán mennyiségi, hanem minőségi is. E birtoktestek tehát általában nem csak kevesebb települést fogtak össze, de nem is annyira egységesek, hogy teljes joggal a magyarországi vártartományok mellé volnának helyezhetők. A korán betelepült völgyek véges lehetőségeket nyújtottak a módos középnemességnek arra, hogy elszaporodó utódait megfelelő nagyságú birtokokhoz juttassa. A környező hegyek, egy-egy régebben királyi vár tartozékaiként, korán néhány szerencsés előkelő kezére kerültek. A nemesség nagy tömegének tehát nemcsak arra nem nyíltott alkalma, hogy eredeti szállásterületét telepítéssel, adományokkal uradalommá bővíthesse, hanem a fejlődés végén a korábbi állagok felaprózódásával járó elszegényedés várt reá.

Az erdélyi nemesség előtt csak az egyházi vagyon szekularizálása nyitott a 16. század közepén kedvezőbb birtokszerzési lehetőségeket. A nemesi birtoktestek nagymértékű megnövekedésére azonban ez azért nem vezethetett, mert a püspökség és káptalan uradalmainak zömét a fejedelmi udvartartás anyagi megalapozására fordították. Az ezt elrendelő 1556. évi törvény rendelkezései ugyan az életbe teljes egészükben⁷⁹ nem mentek át, s a fejedelmek a

78 A magyar mezőgazdaság-történeti kutatásban egészen új fejezetet jelent a Domanovszky Sándor körül felnevelkedett fiatal gárda munkássága. A Domanovszky Sándor szerkesztésében megjelenő Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez-sorozat kötetei tervszerű részletfeldolgozásaikkal egyre több részletet tárják fel a magyar mezőgazdaság múltjának, s előkészítik az utat a későbbi szintézishez. A két világháború közti időszak nehézségei eddig elriasztották a kutatókat az erdélyi családi levéltárak anyagának feldolgozásától. 1940 után azonban az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában jelentős forrásanyag vált hozzáférhetővé, mely most már módot nyújt a magyar mezőgazdaság sok helyi szint őrző erdélyi ágának megismerésére. E kutatások megindítását népiség- és településtörténeti szempontok is sürgetik. Addig ugyanis, amíg az élet gazdasági alapjait fel nem tárják, a nagy nemzetiségi eltolódások igen sok fontos mozgatója rejtve marad a kutatók előtt.

79 EOE I. 577.; II. 80.

Habsburg-királyokhoz hasonlóan a lefoglalt birtokokból bőven adományoztak híveiknek. Ennek ellenére az erdélyi és a királysági országrészekben dívott adományozási rendszer – akár birtokpolitikának is nevezhetnők – közötti különbség más-más fejlődést eredményezett.

Mohács Magyarországon a király még hozzávetőleg kétmillió holdnyi földbirtokkal rendelkezett. Ez az óriási vagyon az állam érdekeit s az uralkodó tekintélyét a megnövekedett hatalmú nagybirtokossággal szemben is biztosíthatta.⁸⁰ A polgárháború, főként azonban a török elleni védekezés jelentős költségei olyan rohamosan emésztették a királyi birtokokat, hogy háromnegyed részüket már I. Ferdinánd, a többit pedig két utódja eladományozta. 1536-tól 1600-ig a Habsburgok kezén volt országrészen 35 vár és 716 község vándorolt át a királytól nagybirtokosok tulajdonába.⁸¹ Ez az egész ország erőviszonyait, társadalmi szervezetét módosító folyamat – történetünk újabb tanítása szerint – szükségszerűen jött létre.⁸² Üres államkincstár mellett ugyanis a sajátjukból zsoldot előlegező, várőrségeket élelmező, erődítményeket fenntartó főurak kielégítésére nem volt más mód, mint egy-egy királyi birtok átengedése. A birtokkal azonban az állam egyes funkciói is átszálltak az adományos vállára. Középkori nehézkességgel folyó 16. századi adminisztrációnk valóban képtelen lett volna megfelelni azoknak a gyors intézkedést, állandó éberséget kívánó feladatoknak, amelyeket az ismétlődő török háborúk róttak a magyar államra. A védelem katonai és gazdasági megszervezése, a hirtelen változó helyzetek támasztotta szükségletek gyors kielégítése csupán úgy volt remélhető, ha ezek a terhek az illető országrész földjét, anyagi erőforrásait kezükben tartó nagybirtokosokra hárultak. Főuraink a tehetetlen bécsi király kezéből kihullott állami funkciók ellátásával járó jelentős terheket, megszállt anyagi előnyökön kívül, azért vállalták, mert a mindnyájukra egyformán nehezülő török nyomással szemben csak így remélhették önmaguk és birtokaik megmaradását.

Az erdélyi országrészen a magyar király már Mohács előtt sem rendelkezett akkora anyagi erőforrásokkal, melyek elegendők lehettek volna a fejedelmi hatalom biztos megalapozásához. Déva, Görgény és Töröcsvár tartományából, a bányákból, huszadból, ötvenedből, századból és a szászoktól befolyó jövedelmek még az új államocska összeötvöződésére sem nyújtottak volna a fejedelemnek elegendő hatalmat, nemhogy külső ellenségei közti fennmaradását biztosíthatták volna.⁸³ A Ferdinándhoz hű partiumi nagybirtokosok jószágainak elvételeivel, a váradi, gyulafehérvári püspökség és káptalan hatalmas uradalmainak, valamint a többi egyházi birtoknak a szekularizálásával sikerült megteremtteni a fejedelmi hatalom anyagi alapjait.

80 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. III. Bp. 1935. 201.

81 Uo.

82 Uo.; Szekfű Gyula: A magyar nagybirtok történeti szerepéről. Magyar Szemle 2. (1928) 305. skl.

83 1514. évi III. tc. 9–11. §. CJH 709.

Láttuk, hogy a királyi Magyarországon a világi nagybirtok rendkívüli megnövekedését bizonyos közfunkcióknak a meggyengült államhatalom helyetti betöltése indokolta. Erdélyben azonban ilyen fejlődésről szó sem lehetett, s így a középkorból átöröklődő említett különbségek a birtokviszonyok új alakulásával tovább fokozódtak. A fejlődés itt nemcsak azért vett más irányt, mert a nemesség erejéhez viszonyítva a fejedelem hatalma ellentmondást nem tűrően nagy volt, hanem azért is, mert Erdély nem fegyverrel, hanem adóval és diplomáciával igyekezett a törököt határaitól távol tartani. Honvédelmi feladatok ellátására Erdélyben csak az egyetlen igazi nagybirtokos, a fejedelem vállalkozhatott. A partiumi és Tisza menti ősi családi birtokaikra támaszkodó fejedelmek, kezükben az erdélyi fiscalis váruradalmakkal, országuk leggazdagabb földesurai voltak, akik egyedül látták el a katonai védelmet, amire a Dunántúlon több famíliának kellett összefognia. Erdély túl kicsi volt ahhoz, hogy határai között több, a fejedelemhez csak megközelítőleg is hasonló nagybirtokos megférjen. A fejedelmek abszolút hatalma partiumi családi jószágaikon nyugodott, a fiscalis uradalmak pedig az erdélyi rendek mindenkorai engedelmességének belső biztosítékai voltak. Állami és családi uradalmaknak ez a kapcsolata nem csupán azt tette lehetővé, hogy az országban egyetlen politikai akarat érvényesüljön, hanem ennek a fejedelmi akaratnak, a rendiség kikapcsolásával, megadta az elgondolásai végrehajtásához szükséges eszközöket. Az erdélyi fejedelmek viszonylag korlátlan uralmának magyarázata abban rejlik, hogy uralmuk anyagi alapjai függetlenek voltak a rendekétől. A rendiségben egymást egyensúlyozó két fél közül ugyanis Erdélyben a fejedelem a rendeknél jóval nagyobb erőt képviselt.⁸⁴

A fiscalitasok hasznosításánál a fejedelemségben és a királyságban követt gyakorlat között lényeges különbség abban mutatkozott, hogy a fiscalis birtokokat a magyar király általában donatio mixta-val örök tulajdonul adta híveinek, Erdély fejedelme viszont a kincstári javakat véglegesen nem adományozhatta el. Fiscalis jószágot Erdélyben a fejedelem az országnak tett hű szolgálataik fejében is csak ideiglenes zálogként (inscriptio) bocsáthatott ki a kezéből.⁸⁵ Ez az eltérés az előbb elmondottakból érthető. Bármilyen jelentősek lettek legyen is a magyar király kincstári birtokai, a Habsburg-uralkodó hatalmának anyagi alapjai között közel sem voltak olyan elsőrendű és szinte egyedüli tényezők, mint a fiscalitasok Erdély fejedelme számára. A bécsi király könnyebben lemondhatott uradalmairól – különösen, amikor ezáltal a honvédelmi feladatok egyes részeitől is megszabadult –, hiszen az örökös tartományokban és a német birodalomban hatalmas pénzforrások állottak rendelkezésére. A fejedelmek saját hatalmuk tartóoszlopait döntötték volna le, ha a fiscalis várak végleges eladományozásával ellenállásra képes, erős nagybirtokos réteget növelnek saját fejük fölé. A kicsi ország belső és külső biztonsága, egész külpolitikai súlya megszűnt volna, ha az állam erőinek

84 Mindezekre: *Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. III. 298. skl.*

85 AC p. II. tit. VIII. art. 1–6.

egyetlen kézbe összpontosítása helyett a végrehajtás eszközei a fejedelemtől a rendekhez csúsztak volna át. Eleinte ugyan a fejedelmek is bővebben adtak örökadományul a fiscalitasokból – Gyalut és Kolozsmonostort első birtokosai szintén örökadományul nyerték –, a 17. századtól kezdve azonban az *inscriptio* lett az általános. A 16–17. század fordulójának zavaraiiban az egymást gyorsan váltogató fejedelmek annyi fiscalis birtokot örökítettek el, hogy a nyugalmas idők beálltával egyik legelső feladat lett e kérdés gyökeres rendezése. 1615-ben a kolozsvári országgyűlésen Bethlen Gábor erélyes fellépésére a rendek érvénytelenítették a Ghyczy János kormányzó lemondása (1588) utáni örökadományokat. Az ilyen fiscalis birtokok azonban megfelelő összegért *inscribálhatók* voltak az arra érdemes régi adományos részére.⁸⁶ Bethlen erős kézzel szerzett érvényt e törvénynek, s a nemesség csak 1630-ban tudta törvényben kimondatni, hogy az 1615 után *fiscusra* szállott jószágok ne tartassanak elidegeníthetetlen *fiscalitasok*nak, hanem *jure perpetuo* eladómadányozhatók legyenek.

Az erdélyi szerényebb lehetőségekkel, patriarchálisabb viszonyokkal magyarázható, hogy a fejedelmek nem mondhattak le a pénzszerzésnek arról a szinte egyetlen módjáról, melyet szükség esetén egy-egy kincstári jószág vagy jövedelem ideiglenes elzálogosítása kínált. A magyar király esetében nehezen is képzelhetnők el azokat a sokszor kicsinyes huzakodásokat, melyek e rendszer mellett a fejedelem és zálogosa között néha fél faluk miatt előadódtak. Nem feledhetjük azonban el, hogy a fejedelem nem csupán uralkodója, de első s szinte egyetlen nagybirtokosa volt országának, akinek állami és gazdasági feladatai elválaszthatatlanul egybefonódtak. Ugyancsak ez az ideiglenes adományozási rendszer nyújtott módot arra, hogy a fiscalis vártartományok állandóan felhasználható politikai ütőkártyák, csalétek legyenek, melyeknek különösen fejedelmválasztások idején, fontos szerep jutott. A fejedelmjelöltek ugyanis egy-egy fiscalis vár odaígéréseivel igyekeztek pártjukra vonni a leghatalmasabb urakat. A módosabb nemesek számottevőbbjei állásfoglalását szintén kedvezően befolyásolta egy-egy fiscalis falu vagy akár egy részbirtok felkínálása. Újabb politikai fordulat esetén a másnak odaígérés vagy a birtokban hagyás megcsillogtatása annál könnyebben történhetett, mert a zálogösszeget többnyire úgyszem a kincstár, hanem az új jelentkező fizette vissza a régi zálogosnak. Ez a rendszer azonban nem csupán a fejedelmek számára jelentett fontos pénzforrást és biztos hívek szerzésére lehetőséget, hanem a birtokosoknak módot nyújtott esetleges tőkéik legmegfelelőbb befektetésére. Hogy ez így volt, mi sem bizonyítja jobban, mint a rendek állandó sürgetései, hogy a fiscalis javak *inscribáltassanak* és ne maradjanak fejedelmi kezelésben.⁸⁷ Az erdélyiek ellenszenvé az öreg Rákóczy György fejedelemmel szemben a *fiscus* jogainak kíméletlen érvényesítésén kívül éppen azon alapult, hogy ő – pénzre nem lévén különösebben szüksége – a fiscalis uradalmakat

86 EOE VII. 281–283.

87 AC p. II. tit. VIII. art. 4.

maga kezelte. A kincstárra szállott birtokokat többnyire nem adományozta el, hanem legközelebbi uradalmához csatolta.⁸⁸

Nem hallgatható azonban el ennek az erdélyi rendszernek az a nagy hátránya, hogy a zálogos birtokos nem ült biztosan birtokában. A fejedelem ugyanis akkor válthatta ki a jószágot, amikor neki tetszett, vagy adhatta drágábban újabb jelentkezőnek. A zálogosok tehát a birtokba nem investáltak, hanem igyekeztek azt minél alaposabban kihasználni. Ennek egyik legjellemzőbb megnyilatkozása szemlélhető a fiscalis jobbágyoknak saját örökös birtokukra való tömeges átszállításában. Az országgyűlések hiába helyeztek súlyos büntetéseket kilátásba az egész fiscalis falvakat elköltöztető zálogosokra, a könnyen mozduló hegyvidéki románok átszállítása a völgyek elpusztult falvaiba szakadatlanul tartott.⁸⁹

Az elmondottakból világos, hogy a tulajdonképpeni Erdély területén fekvő nagybirtokok legjelentősebb csoportját éppen az állami, úgynevezett fiscalis vártartományok alkották. Ehhez a csoporthoz tartozott a gyalui uradalom is. Rajta keresztül tehát a többi fiscalis birtoktest életébe szintén bepillantathatunk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az erdélyi viszonyok közül kiemelkedett fiscalis uradalmakat semmiképpen sem tartjuk az itteni nagybirtok legjellemzőbb alakulatainak. Minthogy azonban a fiscalis birtokokat a mindenkorai fejedelem családi jószágaitól csupán jogi helyzetük különböztette meg, gazdasági szervezetük azonban közös volt, és az uralkodó ezekben is mint nagybirtokos, nem pedig mint fejedelem intézkedett, gazdálkodott, a gyalui uradalom állapotainak feltárásával az erdélyi magánnagybirtok megismerését szintén elősegítjük. Annak a feltevésnek ugyanis, hogy a fejedelmi kezelés a magánbirtokkal szemben fejlettebb termelési módokat, észszerűbb gazdasági szervezetet képviselt volna, adataink határozottan ellentmondanak. A gyalui viszonyok tehát lényegileg a magánbirtokosok vártartományaira is jellemzőknek vehetők. Fontosabb eltérések inkább a területileg nem egységes és erődített központtal nem rendelkező – vagyis az Erdélyben általánosabb – kisebb (6–8 falus) birtoktesteknél adódhatnak. Azonban ezek is inkább a szervezetet, igazgatást érinthetik, mint a gazdálkodás módját. A mezőgazdaság Európa keleti felének tájain századokon át megkövesedett és apáról fiúra örökített módon folyt. Az úrbériség hagyományos keretei között szokatlan újítások meggyökerezésére nem is nyílt lehetőség. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a reformokat hozó 18. századig az erdélyi mezőgazdaság – helyi adottságokból eredő sajátságokon túl – semmiben sem különbözött az ország egyéb, el nem pusztult területeinek agrikultúrájától.

Egy mezőgazdasági üzem termelésének, életének megismeréséhez írásos forrásaink az urbáriumok, összeírások, inventáriumok, számadások, gazdasági utasítások, udvarbírók levelei, jelentései és nem utolsósorban a birtoktér-

88 Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György. (MTÉ) Bp. 1893. 415–416.

89 EOE XIV. 224., 295., 395.; XIX. 545.; XX. 262.

képek.⁹⁰ Minthogy a gyalui uradalom gazdasági forrásainak gyűjtése közben olyan megfigyeléseket tehattunk, melyek a későbbi kutatás kilátásai felől némileg tájékoztatnak, hasznosnak ígérkezik az erdélyi mezőgazdaság-történet levéltári anyaga felett rövid szemlét tartanunk.

Urbáriumok, összeírások és leltárak – e kiadvány tanúsága szerint – elsősorban a 17. század közepétől találhatók nagyobb számban. A gyalui, de főként a kolozsmonostori ilyen fajta forrásanyag még kivételesen gazdagnak is mondható, az erdélyi nagybirtokokra azonban nem jellemző. Kolozsmonostor 1588. évi urbáriuma idegen jezsuiták munkája, az 1590. esztendőbeli pedig a fejedelmi kincstárba szállott uradalom számbavétele. A levéltárak pusztulásával nem magyarázható meg, hogy a 16. és 17. század eleji urbáriumok a legelőkelőbb erdélyi családok levéltáraiból is teljesen hiányoznak. Legjobb esetben néhány töredékes jobbágynévsor (consignatio) található, szabályszerű urbárium azonban a magánbirtokon még a 17. század derekán túl is egészen kivételes ritkaság. A magánbirtokokról ismeretes néhány korábbi, 17. századi urbárium minden esetben a fiscussal valamilyen kapcsolatban jött létre. Tehát a háramlás, elkobzás útján kincstárba szállott birtok átvételekor, vagy pedig a fiscus kezéből való kibocsátásnál történő becsléskor készült. E hiány oka bizonyára az lehet, hogy Erdélyben urbáriumok készítése korábban nem volt általános szokás. Ha ugyanis lettek volna urbáriumok, akkor a birtokos családok elsősorban azokat és nem pedig a nyílcedulákat, dirib-darab papírkákra írt jobbágynévsorokat őrizték volna a leveleik között olyan féltő gonddal. Ha ez a hiány nem sajátosan erdélyi jelenség lenne, hogyan magyarázható meg, hogy a pusztításnak sokkal jobban kitett Partiumból maradtak urbáriumok, vagy miért készítettek a bihari Csákyak, a Vas megyei Sennyiek erdélyi birtokaikról⁹¹ is összeírásokat? Az élet más területeiről ismeretes példák alapján feltételezhető, hogy az írásbelileg az erdélyi gazdasági adminisztrációban az újkor elején kisebb szerepet játszott, mint Magyarországon. Lehetséges azonban, hogy ezt az erdélyi gyakorlatot a birtokok túlságos szétaprózódása alakította ki. Elképzelhető ugyanis, hogy akinek kevés jobbágya volt, s gazdaságát maga vezette, embereit, azok helyzetét, kötelezettségeit személyesen ismerte, emlékezete támogatására elegendők voltak olyan kezdetleges segítő-eszközök, mint az osztozkodáskor készült jobbágynévsorok, nyílcedulák és az újabb lakók felől tájékoztató kezeslevelek.⁹² Erdély humanista kancellárja, Kovacsóczy Farkas 1588-ban azt kívánta udvarbírájától, hogy néhány falu-

90 E csoportok értékelését I. *Ravasz János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. (TMMTört 14.) Bp. 1938. 11–15.

91 Gazdag urbáriumanyag van a Zólyomiak és iktári Bethlenek bihari birtokairól a br. Vécsey cs. sárközújlaki lt.-ban. A Csákyak nagymási (Kolozs vm.) és buzai (Szolnok-Doboka vm.) uradalmaira a család kassai lt. (jelenleg az Országos Levéltárban) 1603-tól kezdve őriz urbáriumokat. Ugyancsak itt találunk a Prépostvári és Lónyai család bihari, szilágysági és szatmári uradalmaira korai összeírásokat.

92 Mindezekből a forrásokból az ENMLT-ban őrzött családi levéltárakban hatalmas mennyiség található.

ból álló birtokáról a járandóságokat „az urbárium szerint, kit neki pecsétem alatt adtam” szedje be.⁹³ Azonban ez alatt is inkább a szolgáltatások egyszerű felsorolása, nem pedig szabályos összeírás értendő. Az erdélyi általános helyzetre Bethlen Miklós utasítása világít rá, amikor a 17–18. század fordulóján tiszttartójának ezt írja: „Ha valamely jószágokban közelebb való urbáriumok találtnak, azokból, ahol nem lesznek pedig, annak rendi szerint conscribatván” ismerje meg és igazgassa a birtokot.⁹⁴ Valóban az urbáriumok a fejedelemség utolsó két-három évtizedében kezdtek a nagyobb magánbirtokokon meghonosodni, általános elterjedésük azonban a 18. század negyvenes éveitől számítható.

Országos viszonylatban hasonlóképpen szegényes a ránk maradt számadásanyag. 18. század előtti számadások jelentősebb mennyiségben a mondtak alapján a fejedelmi birtokokon kívül nem is várhatók. Az Erdélyi Fiscalis Levéltár⁹⁵ és a két erdélyi hiteleshely archívumának egyes darabjai, Bornemisza Anna fejedelemasszony gazdasági iratai és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött úgynevezett Apafi udvartartási iratok betekintést engednek a fejedelmi gazdasági üzemek utolsó negyedszázadi működésébe, a korábbi állapotok azonban alig vizsgálhatók. Az ezen a téren mutatkozó hiányokra jellemző, hogy például a gyalui uradalomra, a különben szinte teljesnek mondható összeírásanyag mellett, csupán egyetlen 17. századi számadástörödéket sikerült találni. A fiscalis birtokokra a fejedelmi családok magánlevéltárai mellett a praefectusságot, várnagyságot, udvarbíróaszt, számtartóságot viseltek famíliáinak levelei közül remélhető némi töredékes anyag. A 18. századból is csak alig valamivel több gazdasági számadással rendelkezünk. Kisebb birtoktesteknél az írásbeliségtől való idegenkedés határozottan megfigyelhető, de még nagyobb birtokosnál is gyakori, hogy egyetlen saját kezűleg vagy személyes ellenőrzése alatt vezetett diárium tájékoztat egész gazdasága termelése felől. A legnagyobb birtokosoknál is csak a 18. század derekán túl gyökerezett meg a magyarországi rendszer a maga vetés- és terméslistáival, angariánkénti sokféle kimutatásával.⁹⁶ Addig általában a függelékben közölt számadástörödékből megismerhető módon történt a jövedelem és kiadás nyilvántartása. Egy századdal korábban hasonló ellenőrzés csak a fejedelmi birtokon volt általános. Bethlen Gábor és I. Rákóczy György angariánként generalis extractus-t, év végén pedig elszámolást követeltek udvarbíráiktól.⁹⁷ A fejedelmi uradalmak azonban ebben a helyi gyakorlattól eltérőleg a magyarországi példákat követték. A régebbi erdélyi mezőgazdasági termelés megismerésének tehát komoly akadálya a számadások hiánya.

93 Kovacsóczy Farkas 1588. évi gazdasági utasítása. MGSz 5. (1898) 590.

94 Gr. Bethlen Miklós gazdasági utasítása. Közli: Koncz József. MGSz 2. (1895) 46.

95 Főként II. Apafi Mihály birtokainak az ErdFiscLT-ba került tekintélyes gazdasági anyagára gondolunk.

96 Ezt a fejlődést jól mutatja a Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt.-nak gazdasági része.

97 I. Rákóczy György gazdasági utasítása a gyulafehérvári tiszttartó részére. Közli: Koncz József. MGSz 1. (1894) 311. skl.

Korábbi időből származó gazdasági utasításokkal már inkább találkozunk, de ezek többnyire hagyományos formák között, az udvarbírák kötelességeit sorolják fel, s csak egészen ritkán engednek betekintést a földesúr gazdasági elgondolásaiba. A tulajdonosnak a gazdálkodás javítását célzó törekvéseit, szervezeti, üzemi vonatkozású újításait csak ott volt szükséges részletesen írásba foglalni, ahol a földesúr távol élt birtokától. Minthogy azonban az absentizmus Erdélyben sohasem öltött a magyarországihoz hasonló méreteket, ilyen instrukciókra ritkábban kerülhetett sor. A birtokán élő, vagy azokat gyakran látogató földesúr élőszóval minden utasításnál jobban kifejezhette akaratát; ezért a maradandó írással szemben a kényelmesebb, patriarchálisabb és közvetlenebb élőszó részesült előnyben.

Országos viszonylatban is gazdag azonban az erdélyi levéltárak gazdasági vonatkozású missilisanyaga. A szétszórt részekből álló birtokok udvarbírái, ispánjai ugyanis levél útján tájékoztatták urukat a gazdaság menetéről és kértek utasításokat tőle.⁹⁸ Ezek a közvetlen hangú beszámolók szinte pótolni látszanak a magyarországi száraz hivatalos jelentéseket. Természetesen ez a forráscsoport csupán azoknál az előkelő családoknál nőhetett jelentőssé, amelyeknek egész Erdélyben szétszórva feküdtek akkora birtokai, hogy azokon saját ispánt tarthattak. Birtoktérképek a 18. század végétől kezdve szintén elég szép számmal tájékoztatnak a nagyobb uradalmak kultúrmunkája felől.⁹⁹

Látható tehát, hogy az erdélyi mezőgazdaság kutatója magyarországi társainál kedvezőtlenebb forrásviszonyok mellett vállalkozhatott a múlt feltárására. Némi betekintés a korábbi állapotokba azonban még az olyan egyoldalú és hiányos forrásanyag mellett is lehetséges, mint amilyennel Gyalu esetében rendelkezünk. Alábbi megállapításaink, mivel a kiadvány által felölelt korból sem instrukciókat, sem elegendő számadást, sem missiliseket nem találhatunk, a közölt urbáriumok és több más fejedelmi-, valamint magánuradalom analóg adatain nyugszanak.

A gyalui vártartomány kiterjedésre nézve a kisebb fiscalis uradalmak közé tartozott. Falvainak száma mélyen alatta maradt a terjedelmes hegyvidéki pertinentiákkal rendelkező fogarasi, kővári, szamosújvári vagy váradi domíniuménak.¹⁰⁰ Értékben azonban már jelentéktelenebb volt köztük a különbség. A Gyaluhoz tartozó községek ugyanis középkori megülésű és néhány kivétellel földműves települések voltak, melyeknek gazdasági súlya jóval nagyobb számú hegyvidéki román pásztortelepével vehető egyenlőnek. Ellentétben a többi fiscalis uradalommal Gyaluban végig a magyar elem ma-

98 Ilyen anyagban rendkívül gazdagnak mondható – több más mellett – a Teleki cs. kendilőnai és a már említett kővárhosszúfalusi levéltára.

99 A gyalui uradalomra különösen gazdag térképanyag volt a Bánffy nemz. lt.-ban, melyet most az ENMLt őriz. Jelenleg azonban az elenchus által jelzett helyen nem található. Minthogy a gyalui iratokat tartalmazó egyik csomó is teljes egészében hiányzik, e térképek is még a levéltár beszállítása előtt, hihetőleg az uradalom zálogügyei vagy az úrbéri kérdések rendezésekor kerülhettek ki eredeti helyükről, és most ismeretlen helyen lappanganak.

100 EOE XI. 105–113.

radt a döntő. Magyar jellegét a 18. században is sértetlenül megtartotta, amikor pedig a nagy pusztulás népi következményei már itt is erősen mutatkoztak. Magyarsága megőrzésében szerencsésen befolyásolta, hogy szervezetileg mindig hasonló népiségű vidékekkel került kapcsolatba. A Kolozsmonostorhoz tartozó színmagyar községeken kívül I. Rákóczy György által egy időre idecsatolt mezőségi falvak a magyarok és románok számarányát éppen úgy nem módosították lényegesen, mint ahogyan 1663-tól a hunyadi és zentelkei Bánffy-uradalmakkal való összeköttetés sem hozott változásokat.¹⁰¹

A fiscalis birtokok gazdálkodásának legfőbb vezetője a fejedelmi jószágok praefectura volt. Természetesen a mindenkori uralkodó egyéniségétől függött, hogy az irányításból a praefectus mellett mennyi részt tartott fenn magának. I. Rákóczy Györgyről számtalan adat hirdeti, hogy a hatalmas családi vagyonával együtt kezelt kincstári uradalmak gazdálkodásán is állandóan rajta volt a szeme. Egész óriási gazdasága irányítása az ő és felesége, Lorántffy Zsuzsánna legszemélyesebb közreműködésével folyt; mellettük a praefectus személye egészen háttérbe szorult.¹⁰² Volt idő, amikor a partiumi és erdélyi fejedelmi birtokoknak külön-külön vezetőjük volt. A praefectus a Partiumból származó fejedelmek idején többnyire a Részekből való módos nemes. E hivatalt azonban viselhette valamelyik fejedelmi főtitst is. Például 1620-ban Kamuthy Balázs főkincstartó volt Bethlen Gábor várainak és udvarházainak „főinspector”, s az ő feladata volt a számadások felülvizsgálása.¹⁰³

Az egyes uradalmak élén a gondviselő vagy udvarbíró – latinul provisor – állott, akinek feladata volt a gazdasági üzem helyszíni irányítása, ellenőrzése. Segítőtársa a nemes – Gyaluban általában szabados – viceudvarbíró, számtartó (rationista), aki a majorsági gazdaság ügyeit s általában az elszámolásokat, írásbeli munkákat végezte, továbbá a várba gondot viselő porkoláb és a jobbágyok közül kikerülő kulcsár, darabontok, pallérok. Gyaluban is jól megfigyelhető, hogy a vártartományok szervezete és igazgatása mennyi lehetőséget nyújtott a társadalmi emelkedésre. A szabadosság intézménye révén ugyanis bármelyik nagybirtok védőszárnya alatt a jobbágyság legvállalkozóbb, legértékesebb elemei kedvező életlehetőségeket biztosíthattak maguknak.¹⁰⁴ Még fokozottabb mértékben áll ez az erdélyi fiscalis uradalmakra vonatkozólag. Az ügyes és hív szolgáltnak ugyanis reményük lehetett arra, hogy a gazdálkodó fejedelemnek tett szolgálataikat a nemességet adományozó uralkodó jutalmazza meg. A fejedelmi jószágokban hűségesen sáfárkodók jutalma általában a címereslevél és legalább egy zálogos telek volt.¹⁰⁵ A sza-

101 Vö. 135–143., 174–180.

102 A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Szerk. Szilágyi Sándor. (MHHD XXIV.) Bp. 1875.

103 Az erdélyi főkincstartó 1620-iki utasítása. MGSz 5. (1898) 41.

104 *Csapody Csaba*: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. (TMMTört 6.) Bp. 1935. 27.

105 A fejedelmi gazdaságban szerzett érdeméért nemesítettek nézve I. az uradalom produkciós pereit. ErdFiscLét, IV. szekrény Fasc. 259. C., D., Fasc. 260. A–M.; Vö. 208., 217.

badosságnak különösen sokféle helyi változatát termelte ki a fejedelmi várakban teljesített katonai szolgálat. A fejedelmi darabontok, kővári puskások, fogarasi bojárok, bástyások több száz családot kitevő csoportjai kiváltságaik változatosságával Erdélyt, éspedig a kincstári birtokokat avatták az ország legszínesebb társadalmi képleteinek földjévé.

Gyalu szervezetileg is a fiscalis vártartományok legegységesebbje. A nála nagyobb, hegyvidéki pertinentiákkal rendelkező uradalmakban ugyanis, bizonyára a robot szempontjából, több kisebb falut „járás”-ba fogtak össze, melynek külön vezetője volt. Az ilyen járások gyakoribb neve – mivel főként a hegyvidéki román településterületen voltak apró falvak – „vajdaság”. A járások (néha bíróság – iudicatus – a nevük) élén az „úr bírāja”, román területen pedig a vajda állott, aki a nagyobb települések mindegyikében megtalálható urasági bírák munkakörét látta el.¹⁰⁶ A földesúr érdekeit képviselő „úr bírāja” mellett – akiből több részbirtokos esetén a községben nem csak egy található – a jobbágyok érdekeit a „falusbíró” képviselte. A gyalui uradalom községei egyenként teljesítettek szolgálatot és ennek megfelelően „9 Bíróság vagy (igazabb nevével) Pallérság allya Jószágokra” osztattak fel. Gyalu városában – nyilván mert bő népességéből két munkáscsoport is kikerült – „két Bíróság allya Jószág” és így „Nagy Bíró [...] Kis Bíró” volt.¹⁰⁷

Az első kérdés, amire a gyalui gazdasági üzem vizsgálatánál feleletet kell keresnünk, hogy a termelés milyen mértékben nyugodott a majorságbirtokon (allódium), illetve a jobbágygazdaságokon. Németország északkeleti részén, cseh és lengyel területeken a 16. század alkonyán már javában folyt a szükségletek fedezésére törekvő középkori birtokszervezeteknek piaci értékesítésre termelő üzemmé való átalakítása. A földesurak igyekeztek a parasztok földjéből minél nagyobb területet allódiummá tenni, melyet aztán ingyen robotmunkával műveltettek. Ez a termelési rendszer természetesen a korábban kedvezőbb körülmények között élő jobbágyság súlyos túlterhelését, s ennek következményeként nagyarányú szociális és gazdasági lesüllyedését vonta maga után. Mezőgazdaság-történetünk újabb művelői az ország törzsére vonatkozólag aprólékos részletkutatásokkal már megállapították, hogy ez az agrárátalakulás Magyarországon egészen más mértékben, két évszázaddal később és természetesen más következményekkel ment végbe.¹⁰⁸ A 18. század első felében Európa-szerte a régi kezdetleges módon folyt a földművelés. A török pusztította Magyarországon tehát hiába is keresnénk a termelést mo-

106 Vö. 175–180. A bírósági beosztást, az úrbírák feladatait illetőleg l. *Csapody Cs.*: Esterházyak i. m. 23–25.

107 Vö. 365. Az úrbírāja = pallér. A pallérokról Thököly Imre gazdasági utasításából tudjuk, hogy feladatuk a robotoló jobbágyok munkájának ellenőrzése volt. Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben. Közli: Lehoczky Tivadar. MGSz 1. (1894) 148.

108 *Tholt Judit*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. (TMMTört 10.) Bp. 1934. 5–18.; *Berlász Jenő*: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. (TMMTört 11.) Bp. 1936. 10–20.

dern eszközökkel fokozó, piacra dolgozó, újkori kapitalista nagyüzemeket.¹⁰⁹ Akár az északkeleti, akár az északi, akár a fejlettebbnek vélt dunántúli uradalmakat vizsgálták, az eredmény mindenütt teljesen ugyanaz volt: a gazdaság súlypontja nem a jelentéktelen majorsági üzemeken nyugszik, hanem régi mód szerint a jobbágygazdaságokon.¹¹⁰

Igyekezünk tehát most némi támaszpontot nyerni arra, hogy e tekintetben Erdélyben milyen volt a helyzet? Erre a vizsgálatra a kincstári birtokok különösen alkalmasak, mert Erdélyben elsősorban és szinte egyedül ezeken volt meg a lehetőség ilyen modern átalakulásra.

A majorsági gazdálkodás nyoma a 16. századtól kezdve a gyalui uradalom majdnem mindegyik magyar községében megtalálható. Az önálló urasági gazdálkodás azonban a jobbágygazdasághoz viszonyítva olyan jelentéktelen területen folyt, hogy bennük kapitalista gazdasági üzemnek még csak csírája sem ismerhető fel. Egyedül Kolozsmonostoron figyelhető meg a 16. század végi jezsuita birtoklás idején némi próbálkozás az allódium növelésére. A beköszöntő zavaros korszak és a jezsuiták kiűzése azonban minden ilyen irányú fejlődést eleve lehetetlenné tett. Kérdés ugyan az is, hogy ezekben az akciókban eredetileg is volt-e valami tervszerűség. Az 1590. évi urbárium adatai szerint a jezsuiták a közelmúltban Kajántó határában 40, Tiburcon 32 köblös szántóföldet, Bogártelkén rétet, ugyancsak Kajántón pedig erdőt foglaltak el a községtől. Mégis, a páterek foglalása ellenére, az uradalom központjában 1590-ben csak 58 hold szántó és 112 kaszást egy napig megtartó rét került a fejedelem kezére.¹¹¹ Az allódium tehát alig haladta meg egy-két módosabb jobbágy birtokát. A gyalui allódium nagyságára csak egy fél századdal későbbi időponttól kezdődőleg vannak adatok, de joggal feltételezhető, hogy a 16. század végén a majorságbirtok itt sem lépte át a középkori méreteket. Gyaluban 1640-ben 355 köblös szántó volt, de ebből százköblösnyit 1637 óta foglaltak a várhoz. Ezzel egyidejű új foglalás az öt majorsági rét közül három. Bár a vár ellátása már eredetileg is más falukénál terjedelmesebb majorság kihasítását tette szükségessé, az 1637-es átlag egy része feltehetőleg szintén 17. század eleji foglalás. A gyalui majorság-szántó 1652-ig a Benedekáj nevű határrészben újabb 50 köblös földdel gyarapodott. 1679-ben 575 köblös szántót írtak össze, s ebben a Benedekáj 135 köblössel szerepelt. 1727-re a szántók területe tovább növekedett és a Benedekájban ekkor már 250 köblös földje volt az uraságnak. A majorsági terület növelése ezután sem szűnt meg, s például 1737-ig a benedekáji földek 450 köblösre gyarapodtak.¹¹²

Gyalu példája azonban az allodizálásnak itt felmutatható véglete. E mögött is azonban a vár, az urasági udvar személyzetének növekvő szükséglete a mozgató erő, nem pedig az eladásra való többtermelés. Ha ugyanis ez utóbbi

109 Csapody Cs.: Esterházyak i. m. 7.; Berlász J.: Thurzó-birtokok i. m. 20.

110 Vö. a TMMTört c. sorozat egyes kötetivel.

111 13., 17., 19.

112 57., 118., 207., 273–274., 361–363.

lett volna a cél, akkor a gazdaságának jól utánanéző I. Rákóczy György fejedelem a korábbi allódiúmok, az egyetlen gyaluin kívül, nem hagyta volna mind pusztulni. A századelő háborúi a lakosságot annyira megritkították, hogy a földesurak a falvak műveletlenül heverő határrészeiből a jobbágyok birtokának csonkítása nélkül is hatalmas önálló üzemeket építhettek volna ki. A magyar földesúrnak semmi szüksége nem lett volna erőszakos német, cseh és lengyel módszerek alkalmazására, ha allódiúmát növelni akarja. Erdélyben a modern gazdasági üzem kialakulásához nem a föld, hanem az azt megművelő munkás-kéz és a több termelést kívánatosá tevő kedvező értékesítési lehetőség hiányzott. A földesúr ugyanis nem terhelhette saját terjedelmes allódiúmainak megművelésével háborúktól gyakran nyomorgatott jobbágyait, hanem örvendett, ha sikerült őket telkükön megtartani. Ezért találjuk 1640-ben Nagykapus 24 holdas majorság-szántóját a zavaros idők óta műveletlenül. A fejedelem kísérletet sem tett birtoka munkáltatására: később ugyanis az urbáriumok Nagykapuson nem említenek szántót. Az elhagyott majorságot vagy egy jobbágy fogta fel magának, vagy legjobb esetben azonos azzal a kaszálóval, mely később egyedüli allodialis birtok a községben. 1652-ben Vistán még tudnak 24 hold szántóról, de mivel már régen nem művelték, felverte a gaz. 1737 körül azután az uraság egész itteni szántóját átengedte a falunak, mert nem tartotta érdemesnek a rossz földek munkáltatását. Szászlónán is 1727-ben az allódiúm harmada műveletlenül állott és csak „imit, amot a jobbágyok szántják”. Ugyanitt a község annyira bővében volt a földnek, hogy a közrendűek 1737-ben az egyik soványabb forduló művelésével teljesen fel akartak hagyni.¹¹³

Olyan feltételezések tehát, hogy a földesurak erőszakkal kiűzték embereiket telkeikről és így szereztek meg azok földjeit, adatokkal egyáltalában nem igazolhatók. Ezzel együtt tehát elesnek a román jobbágyok kivándorlásra kényszerítésével kapcsolatos elképzelések is. Elég ugyanis belelapoznunk a közölt urbáriumokba, hogy meggyőződjünk az egész 17. század folyamán és a 18. század első felében Erdélyben uralkodott földbőségéről. Uradalmunkban egyedül Kolozsmonostor lakói panaszkodtak a tisztek foglalásai miatt, egyébként azonban semmi jele, hogy a jelentéktelen allódiúmok sértették volna a jobbágyok életérdekeit.¹¹⁴ Az összeírások még a Rákóczyak aranykorában is minden falunál hangsúlyozzák, hogy „fundus elégséges volna csak volna ember reá”.¹¹⁵ Ilyen körülmények között nehéz elképzelni, hogy valaki is – ha megvolt a tehetsége hozzá és nem húzódozott a szolgálatától – nem szerzett magának legalább egy egész jobbágytelket. Gyakori azonban, hogy a jobbágyok a pusztatelkek közül szintén fognak fel magoknak egyet, a 17. század első felében még többet is. A földesúr ugyanis nem tette rá kezét a gazdátlanul maradt parasztbirtokokra, hanem örvendett, ha valaki „beíratta” magának,

113 53., 99., 288., 369., 372.

114 48., 124.

115 97.

mert csak így remélhetett hasznot parlagon heverő földjéből.¹¹⁶ Több telken gazdálkodó jobbágyokat éppen úgy találunk a magyar, mint a román falvakban. 1737-ben például az egerbegyi románok majd mindegyikének volt egy pusztá telke is.¹¹⁷ A földesúr és a jobbágyok közti viszonyt szabályozó hagyományok következtében az elpusztult telekhez az előbbi gazda rokonságának jogát mindkét fél tiszteletben tartotta. A Basta-féle pusztítások után, amikor egész házsorokban egyszerre aludt ki az élet, még 1638-ban is pontosan tudták, kié volt a *deserta sessio*, melyik gazdának szakadt magva, s ez esetben melyik nemzetség „vér hozzá”. Számon tartották a kiskorú jogutódokat éppen úgy, mint a messze idegenbe elvetődött atyafiakat. Az urbáriumba foglalással ezeket a község által őrzött jogigényeket a földesúr magára nézve szintén kötelezőnek ismerte el.¹¹⁸ A nagy pusztítást túléltek anyagilag tehát igen kedvező helyzetbe kerültek, mert eredeti kereteiket népességgel a 17. század közepén kezdődő újabb viharos időkhöz nem tölthették ki, és így földjük bőségesen volt. A pusztá telkek a jogutódok között adás-vétel tárgyát képezték, úgyhogy a szorgalmas jobbágyok szép vagyontárhoz juthattak. 1638-ban Mákón Barla Kelemennek saját telkén kívül négy pénzen vett pusztá házhelye volt. Jegenyén 1652-ben a pusztá telkeket „az jobbágyok magok birják, penzen veottek meg egymastul”.¹¹⁹

A szántóknál valamivel több érdeklődést tanúsított a földesuraság az erdők és legelők iránt. Például 1590-ben Kajántón erdőt, Bogártelkén rétet, 1640-ben Gyalun rétet, 1737-ben Szászlónán erdőt, Vistán pedig rétet és erdőt foglaltak el és tiltottak meg a jobbágyközség előtt. A 17. század végére (1679) az uradalomnak a román hegyi községekben is sikerült allodiális kaszálókát szereznie. Ezenkívül a gyalui majorságbirtokhoz tartozott még több gyümölcsös- és füveskert. A főként szilvával s csak néhány alma- és körtefával beültetett kertek azonban inkább tekinthetők kaszálónak vagy legelőnek, mint valódi értelemben vett gyümölcsösnek. Mindezekre az elég fejlett állattenyésztésnek volt szüksége. Tudjuk például, hogy I. Rákóczy György Gyaluban morva juhászatot honosított meg, melyre mindig különös gondja volt. Az idézett foglalások sem tekinthetők azonban az allodium kialakítására irányuló tervszerű kísérleteknek. Hiszen Szászfenesen még 1652-ben sem volt a fejedelemnek saját erdeje, hanem a faluval együtt használta a közös erdőt.¹²⁰

Ezek után kétségtelen, hogy a gyalui uradalom területén önálló földesúri üzembről a közölt urbáriumok idejében nem beszélhetünk. Már a majorságbirtokok nagysága s a földesurak magatartása is bizonyítja, hogy ilyen irányú törekvések még csak fel sem merültek, önálló gazdálkodáshoz felszerelésük

116 Az *assumptio* mozgatója a földesúr. A Thurzó-birtokokon a tehetős, marhás jobbágyokat egyenesen kényszerítették birtokuk növelésére. *Berlász J.*: Thurzó-birtokok i. m. 31.; Vö. 39., 43., 210., 211.

117 376–382.

118 Pl. 27–44.

119 43., 105.

120 17., 23., 57., 96., 122., 214., 369., 375.

sincsen. Például 1737-ben az egész gyalui majorságban két szekér volt, de ekékük egy sem, „hanem csak jobbágy ekékkel szoktanak szántani”.¹²¹ Az inventálásokkor talált gabona mennyisége szintén azt mutatja, hogy az allódium és a jobbágyok termelése csupán a földesúri udvar és a gazdaság saját szükségletét fedezte. Ezért, ha egyik-másik esztendőben mutatkozott is termésfelesleg, megtartották szűk termés idejére. Eladásra talán egyedül a Rákóczyak idején kerülhetett valami, amikor a hatalmas partiumi uradalmak hozama szintén hozzájárult a fejedelmi udvar állami vonatkozású kiadásaihoz. Apafi idején azonban már a kincstári és családi birtokok együttes és összes termése sem volt elegendő az udvartartás költségeire. A fejedelem ugyanis mint nagybirtokos a maga familiárisait terményekkel, victualekkal fizette. A fejedelmi nagybirtok feladata tehát nem a piacra termelés, hanem ezeknek a szükségleteknek kielégítése.¹²² Csupán az arányok változtak, de a külföldi piacoktól elérhetetlen messzeségben fekvő, vízi utakkal nem rendelkező erdélyi nagybirtokok termelését egyedül ez a szempont irányította.

A gyalui uradalom terméshozama és ebben a majorsággazdaság részese-dése források teljes hiányában nem állapítható meg. Itt tehát semmiféle támpontunk sincs a majorsági és úrbéres jövedelmek arányának meghatározására. Ellenben sikerrel kecsgetne az Apafi-korra vonatkozólag más fejedelmi birtokok ilyen irányú vizsgálata. Felső-magyarországi analógiák alapján azonban, már csak az erdélyi allódiumok általánosan kicsi méreteinek ismeretében is, joggal feltételezhető, hogy a majorsági jövedelmek a gazdaság teljes hozamának 15%-át egészen kivételes esetekben sem haladhatták meg.¹²³

Miután megállapíthatjuk, hogy az allódiumok jelentéktelensége folytán a gyalui uradalom is a maga egészében véve tulajdonképpen jobbágygazdaságok komplexumának mondható, vizsgáljuk a jobbágybirtokokkal kapcsolatos kérdéseket.¹²⁴ Minthogy az úrbéri kötelezettségek alapja a földesúrtól nyert birtok volt, először a jobbágygazdaság terjedelmével, azután pedig az arra nehezedő terhekkel kell tisztába jönnünk.

A jobbágybirtok egysége a telek (*sessio*) volt, melynek törzse a falubeli házhely (*fundus*), részei pedig a határban lévő tartozékok. Úgy a *fundus*, mint a tartozékok nagysága nemcsak vidékenként, de a határ minőségének megfelelően szinte községenként változhatott. A lakosság szaporodásával párhuzamosan a telkek fokozatosan osztódtak, úgyhogy az eredetileg *integra sessio*-n gazdálkodó jobbágy unokái már negyed vagy akár csak nyolcad telket mondhattak magukénak. Urbáriumaink – sajnos – nem nyújtanak felvilágosítást sem a gyalui uradalom községeiben levő *fundus*, sem pedig tartozékai nagysága felől. Az erdélyi urbáriumok – tapasztalatunk szerint – a 18. század derekától

121 358.

122 Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667–1690). Szerk. Szádeczky Béla. (I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I.) Bp. 1911. XV–XVI.

123 *Berlász J.*: Thurzó-birtokok i. m. 18.

124 Uo. 10.

kezdve egyre több birtokon végrehajtott rendezés előtt a jobbágy házhely méretei felől nem tájékoztatnak. Arról is csak a 18. század óta vannak adataink, hogy egy község lakosságából hányan élnek egész vagy kisebb telken. A gyalui domínium jobbágysai a 18. század elején szinte kivétel nélkül mind integra sessio-n gazdálkodtak, s nem egy közülük több fundust mondhatott magáénak. Bár a 17. századból közvetlen adataink nincsenek rá, semmi sem mond ellent annak a feltevésnek, hogy az itteni falvakban akkor is az egész telkes jobbágyok voltak szinte kizárólagos nagy többségben. Bármilyen nagyságú sessio lett legyen azonban itt általános, az bizonyosra vehető, hogy a gyalui domíniumban a jobbágyok telekviszonyai sokkal kedvezőbbek voltak több felső-magyarországi nagybirtokénál. Ott ugyanis a telek szétforgácsolódása a 17. század első negyedében már nagyon előrehaladt.¹²⁵ Kétségtelenül Erdélyben szintén úgy alakult volna a helyzet, ha a középkori fejlődés Felső-Magyarorszáéhoz hasonlóan tovább haladhat és a fél század alatt kétszer megismétlődő népirtó zavarok a lakosság elemésztésével nem teremtenek egészen új állapotokat.

Magyarországon a jobbágy általában fundusa arányában részesedett községe határából. Feltehető azonban, hogy a 16. század legvégén már Gyalu tartományában sem minden faluban dívott a teljes földközösség, hanem – mint az a Thurzó-uradalmakban volt – a jobbágybirtokok állandósult tartozékkal rendelkező zárt gazdasági egységekké alakultak, s a község joga csak az erdőre és legelőre korlátozódott.¹²⁶ Az 1588. és 1590. évi urbárium ugyanis a Kolozsmonostorhoz tartozó falvak közül csupán Bogártelkéről, Jegenyéről és Mákóról árulja el, hogy ott évente nyilanként osztják fel a határt.¹²⁷ Szélesebb területeket felölelő részletkutatásokra vár annak a tisztázása, hogy a folyamatos fejlődés mellett a nagy pusztítások okozta földbőségnek mekkora része volt abban, hogy a 17. század végétől Erdély „a földközösség klasszikus hazája”-nak nevezhető.¹²⁸ A gyalui uradalom gyér adatai alapján ugyanis csak feltételezhető, hogy a 17. századi két nagy pusztításhullám az állandósult tartozékú jobbágytelkeket Erdélyben is erősen elmosta és ezek helyére lépett újból a meggyérült lakosságot jobban összefogó földközösség. Minthogy a közösségi gazdálkodás térhódítását nem kis mértékben a megfogyott népességre nehezedő adóterhek könnyebb viselése segítette elő, a közös földből mindenki tehetsége szerint, azaz igásállatai számának megfelelően részesülhetett.¹²⁹ Eredetileg minden lakos annyit kapott a közösből, amennyit megművelhetett. Később természetesen a gyengébb minőségű földből egy nyílna nagyobb terület esett, mint a zsírosabb, kövérebb talajból. Így érthetőek meg azok a különbségek, melyek a „propria”

125 *Berlász J.*: Thurzó-birtokok i. m. 21.

126 Uo. 20.

127 9., 26.

128 *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. MGSz 1. (1894) 199–258.; *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. (TMMTört 7.) Bp. 1953. 55–66.

129 *Wellmann I.*: Grassalkovich-uradalom i. m. 57., 62.

és „ex communi” bírt földeket külön feltüntető 1737. évi urbárium táblázatainak például éppen a gyalui vagy vistai gazdák birtoka között megfigyelhetők.

A közösségtől nyilvetéssel ideiglenesen kapott földek mellett a jobbágyok legnagyobb része saját (propria) birtokkal is rendelkezett. Ezeknek a földeknek az eredete felől azonban urbáriumaink nem tájékoztatnak. Legtöbbjük bizonyára annyira régi irtás volt, hogy a köztudat már nem exstirpaturaként, hanem örökföldként tartotta nyilván. Szászlónán és Sólómtelkén azonban a jobbágyok nyíl- és örökföldjeinek aránya olyan szokatlan, hogy itt a paraszti szabadbirtok gyarapodásában az irtáson kívül más tényező közreműködését is fel kell tételeznünk. 1737-ben Szászlónán a jobbágyközösség 28 hold szántót és hét hold rétet osztott ki tagjai között. A falu lakóinak ugyanekkor 208 hold szántó és 135 hold kaszáló volt tulajdonában.¹³⁰ Ebben az esetben joggal feltételezhetjük, hogy a 17. század zavaros éveiben a jobbágyok, földesuruk tudtával vagy anélkül, irtási eredetű örökföldjeikhez a deserták tartozékaiból foglaltak maguknak, s a kétfajta birtok később szétválaszthatatlanul összekeveredett. Mint-hogy pedig irtásföldjeivel a jobbágy ősi szokás alapján szabadon rendelkezett, elzálogosíthatta, sőt eladhatta azokat, bármi címen is jutottak a gyalui uradalom parasztjai örökirtokaihoz, életlehetőségeiket azok kedvezően befolyásolták. Előnyös volt azonban ez a gazdálkodásra is. Feltehető ugyanis, hogy a jobbágy alaposabban megmunkálta és nem zsákmányolta ki azt a földet, melyet sajátjának érezhetett, mint ideiglenesen használt nyílföldjét.¹³¹

Hasonlóan kedvezőbb és szabadabb birtoklást tett lehetővé a jobbágy számára a szőlőhegyek középkori eredetű különleges jogi helyzete. Itt azonban a zordabb éghajlat miatt a szőlőművelés nem lehetett a falvak vagyonosodásának alapjává, mint az más vidékeken történt. Ennek ellenére a magyar jobbágyság munkakedvének és lankadatlan szorgalmának bizonyosságai a szászfenesi, kolozsmonostori, körösfői, vistai, bánffyhunyadi, gyalui egykor virágzó promontoriumok. A szőlőművelés vonzóerejét, gazdasági jelentőségét bizonyítja, hogy Bánffyhunyadon némelyek csupán a szőlő kedvéért álltak jobbágyságra.¹³²

A községek határa birtok- és terepviszonyoknak megfelelően két vagy három fordulóra oszlott. 1737-ben Gyaluban, Körösfőn, Vistán és Sólómtelkén három, Szászlónán és Nagykapuson két forduló dívott. A román lakosságú Egerbegyen, Hév- és Hidegszamoson számbajöhető földművelés nem folyt.

Ha most a jobbágybirtokok nagyságát próbáljuk meghatározni, tekintet nélkül az egyes részek jogi helyzetére, 1737-ben Gyaluban a sessio 7–24 hold szántó és 1–9 hold kaszáló közt váltakozik, de átlagosnak a 13–15 hold szántó és 2–4 hold kaszáló tekinthető. Szászlónán kedvezőtlenebb a helyzet, mert a telekátlag 8–9 hold szántó és 5–6 hold kaszáló körül mozgott. Nagykapuson a legszegényebb magyar jobbágy is 17 hold szántót és 4 hold kaszálót

130 Vö. II., VI. sz. melléklettel.

131 *Wellmann I.*: Grassalkovich-uradalom i. m. 79.

132 73., 207.

mondhatott magáénak. Az általános teleknagyság azonban 20–22 hold szántó és 7–8 hold kaszáló körül volt. Még ennél is terjedelmesebbek a körösfői jobbágybirtokok. Itt 24–28 hold szántó és 5 hold szénafű az átlagos, de több jobbágnak 32–34–36 holdas sessiója volt. Vistán a jobbágyok szántója 3–22 hold között váltakozott, az átlag azonban 12–13 hold szántóföld és 6–8 hold kaszáló. Ezek az adatok mind a magyar jobbágyok telekviszonyaira vonatkoznak. Az említett községekben élő románoknak általában néhány holddal kisebb a sessiojuk, mint a régi magyar lakosoknak. E mögött természetesen semmiféle nemzetiségi megkülönböztetés nem rejlik. A táblázatok tanúsága szerint ugyanis a közösség földjéből a frissen érkezett jövevény román jobbágy éppen akkora nyilat kapott, mint az a magyar, akinek az elei századok óta szántogatták a határt.¹³³ A magyarok javára mutató vagyontöbblet az egymást követő nemzedékek kultúrmunkájában gyökerezik, mely erdőket varázsolt termőföldé.

Természetesen egészen más a helyzet az eredetileg is román megülesű vagy korán elrománosodott falvakban. Súlyomtelkén például a szántók nagyobb része örökföld, bizonyosságul a magyarokkal való százados együttélés nevelő hatásának. Héví- és Hidegszamos, Egerbegy románjainak kicsi szántói többnyire irtásokon és erdei tisztásokon terültek el. A szántók növelését, a kenyérmagvak szükségén kívül, itt is hihetőleg az uradalom mozgatta. Súlyomtelkén 1737-ben a telekátlag 10–12 hold szántó és 5–6 hold szénafű körül volt. A többi román faluban egy-egy jobbágnak kevesebb a szántója, részint az erdős-hegyes határ miatt, részint pedig mert a román lakosság gazdálkodása ezekben a régi településekben is kisebb mértékben nyugodott a földművelésen, mint a magyaroké. Rétek és kaszálók feltörésével lassankint növekedett ugyan a hegyi falvak szántóterülete. Minthogy azonban ez a népesség szaporodásával párhuzamosan történt és a táj adottságai korlátokat szabtak ennek a terjeszkedésnek, a sessiók átlagos szántótartozéka az említettnél lényegesebbre nem nőtt.

Ha most aztán a fentebbi részletezésből kiszámítható telekátlagot akár az Erdély más részein, akár pedig az ország belső területein található egykorú sessiókkal összevetjük, megállapítható, hogy a gyalui uradalom jobbágya a jó országos átlagnak megfelelő, az erdélyi átlagos parasztbirtoknál pedig nagyobb területet kapott használatra földesurától.¹³⁴ Erdélyben a teljes jobbágy sessiója 12–16 hold körül mozgott, de sok helyen ennél inkább kevesebb lehetett. Ennyire kívánta ugyanis 1776-ban az úrbériség rendezésére kiküldött guberniális bizottság az egy családnak megélhetést nyújtó parasztbirtok nagyságát felemeltetni.¹³⁵ Amit tehát az erdélyi jobbágyok többségének a felvilágosodott reformok igyekeztek biztosítani, azt a gyalui vártartományban élők már a század elején élvezték. A gyalui viszonyok átlagosnál kedvezőbb voltak

133 A fentiekre nézve l. a mellékelt táblázatokat és az urbáriumok megfelelő helyeit.

134 *Berlász J.*: Thurzó-birtokok i. m. 21–22.

135 *Berlász Jenő*: Az erdélyi úrbérendezés problémái (1770–1780). Sz. 75. (1941) 355–356.

bizonyítja az is, hogy a fejedelemség jobbágycsoportjai zömének az 1847. évi úrbéri rendezés sem juttatott ekkora birtokot.¹³⁶ Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy míg – különösen Felső-Magyarországon és a Dunántúl töröktől mentesebb részein – a sessiók felaprózódása az eredetileg esetleg nagyobb parasztbirtokot kis részekre zsugorította össze, Gyaluban majdnem a teljes lakosság integra sessiót gazdálkodott.¹³⁷

Ennek ellenére természetesen megtalálhatók az uradalomban a telekszervezetben kívül álló szokásos rétegek is. A zselléreket a források ezen a néven ugyan sohasem említik, de a pauperes elnevezés alatt minden valószínűség szerint őket kell érteni. Az inquilinusok egyik csoportját azok alkották, akik, bár nem volt colonialis sessiójuk, a pusztai jobbágytelkek tartozékaiból művelésre annyit fogtak fel, amennyivel megbirkózhattak. Minthogy az ilyen pusztai földek után nem járt jobbágyszolgáltatás, a reá szálló zsellér különösen kedvező helyzetbe juthatott. Közülük kerültek ki a 4–8 ökrös zsellérek. Ez a réteg vagyoni tekintetében szinte a jobbágysággal állott egy színvonalon. Ezekre gondoltak a kiküldött bizottság tagjai, amikor a 18. századi úrbéri rendezések során a jobbágy és zsellér szolgálata között nem akartak különbséget tenni.¹³⁸ Valamivel kedvezőtlenebb volt a helyzetük azoknak, akiknek a faluban csak kisebb zselléreltükük volt, s azután esetleg nyilat vehettek a közföldkekből. Ezek voltak az „örökséges zsellérek”. Legszegényebbeknek a „más háta megett” lakók, azaz egy másik colonus udvarában cselédeskedők tekinthetők. Bizonyára ezek keresendők az urbáriumok „másat szolgál” elnevezése alatt is. A zsellérek az idők elnehezedésével mindjobban megszorultak a falvakban, főként azért, mert így megmenekültek terheik egy részétől és az örökös jobbágyoknál szabadabban mozoghattak.

Miután láttuk, hogy a jobbágy milyen birtokot kapott földesurától, nézzük meg, hogy ennek fejében ő milyen viszonzószolgálattal tartozott. Bár a szolgáltatások felől urbáriumaink meglehetősen szűkszavúan tájékoztatnak, mégis első tekintetre elárulják, hogy a gyalui jobbágyok úrbéres terhei is a földbér (census), természetbeni szolgáltatások (munera) és a robot (servitium) országszerte hagyományos hármaskörében között mozogtak. Ezen belől azonban olyan helyi sajátosságok mutatkoznak, melyek végleges értelmezése a kutatás jelenlegi fokán nem minden esetben lehetséges. Ez csak akkor lesz remélhető, ha az erdélyi mezőgazdaság múltjára legalább annyi részletmunkával rendelkezünk, mint az ország egyéb részeinek földművelésére. E bevezetés keretei szűkekre hozza, az előmunkálatok hiánya miatt pedig csak részletkutatások árán volnának tisztázhatók azok az erőik, melyek a gyalui uradalom jobbágycsoportjainak földesúri szolgálatait éppen olyanra alakították, ahogy azok a közölt urbáriumokban megfigyelhetők. Így kénytelenek vagyunk a későbbi

136 1540–1848. évi erdélyi törvények. Ford. és utalásokkal ellátta Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. (Magyar Törvénytar 1000–1895.) Bp. 1900. 1847. évi erdélyi IV. tc. 4. §.

137 Csapody Cs.: Esterházyak i. m. 51.; Ravasz J.: Sárospataki uradalom i. m. 22.

138 Berlász J.: Úrbérendezés i. m. 268., 350–351.; Uő: Thurzó-birtokok i. m. 39–43.

kutatásokra hárítani a válaszadást arra, hogy az önálló erdélyi állam az úrbéres szolgáltatásokat mikor s hogyan igyekezett törvényesen megállapítani. Nyílt kérdés marad, hogy ezek a szabályozások vajon tényleg átmentek-e a gyakorlatba, vagy a törvény és az élet között Erdélyben is akkora különbség volt, mint a törzrország más vidékein; a középkori, esetleg az 1514. évi rendezés gyakorolt-e, és ha igen, milyen hatást az önálló Erdély jobbágyügyeire? Ezenkívül megfelelő összehasonlító anyag hiányában le kellett mondanunk az erdélyi úrbéres szolgáltatások rendszerének, válfajainak olyan vázlatos ismertetéséről, aminőt pedig szükségesnek éreztünk a gyalui jobbágyság helyzetének pontos leméréséhez.¹³⁹ Az alábbiakban tehát a gyalui szolgáltatásoknak csupán az ismertetésére szorítkozunk, és éppen csak ott igyekszünk az egyezésekre és különbségekre rámutatni, ha forrásaink erre módot adnak, ahol ez feltétlenül szükséges. E vártartományban régen szokásos szolgáltatások felől két 16. századi urbárium tájékoztat. Ezek lényegükben a középkorra nyúlnak vissza. Középkorinak tartjuk az egész országban általános Szent György- és Szent Márton-napi adón kívül a sajátosan gyalui szolgáltatásnak látszó zsinatadót is.

Vizsgáljuk meg tehát egyenként a pénzszolgáltatások módját, alakulását! Az 1590. évi urbáriumból félreérthetetlenül kiderül, hogy a Szent György- és Szent Márton-napi adó nem más, mint az ősi földbér (census ordinarius) vagy – amint Gyaluban hívták – „földvám”.¹⁴⁰ Nevét onnan vette, hogy eredetileg – bizonyára az 1514. évi 15. tc. alapján – a censust ezen a két terminuson tartozott a jobbágy urának évente két részletben megfizetni. Az idézett törvény-cikk fizetési határnapul ugyan Szent György- és Szent Mihály-napot rendelte, de Erdélyben az őszi terminus általában Szent Márton-napra tolódott át. Míg Magyarországon – úgy látszik – a Szent Mihály-napi (szeptember 29.) terminus általánosabb,¹⁴¹ a Királyhágón túl Szent Márton-napja (november 11.) lett a fizetési határidő. Ez bizonyára azért alakult így, mert az itteni hidegebb éghajlat alatt a termények később értek be és kerültek betakarításra. Jellemzően azonban a középkori élet sokszínűségére helyenként Erdélyben is előfordult a Mihály-napi terminus. Például mindjárt a gyalui vártartomány szomszédságában fekvő hunyadi és zentelki Bánffy-uradalomban.¹⁴² Amennyire a fejedelemség egyéb területeiről származó adataink s a gyalui fejlődés mutatják, a census két, tavaszi és őszi részletben történő fizetésénél általánosabb volt a földadónak egyetlen terminuson, Szent Márton-napján való lerovása. A 17.

139 A jobbágyviszonyok törvényes szabályozása által felállított követelmények és a helyi hagyománytól irányított valóságos gyakorlat közti különbségeket részletesen megvilágította Berlász Jenő a felvidéki Thurzó-birtokokra vonatkozólag. Hasonló összevetésre Erdélyben majd csak akkor kerülhet sor, ha ismerjük a fejedelmi kor jobbágytörvényhozását és több uradalom helyi gyakorlatát.

140 12., 26.

141 Berlász J.: Thurzó-birtokok i. m. 52.

142 Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640–1690). EM 45. (1940) 10.

század folyamán a gyalui jobbágyok szolgáltatásai sorából is eltűnt a Szent György-napi adó, s a földvám fizetésének terminusául egyedül Szent Márton-nap maradt; illetve ilyen határozatlanabb időpontokban, mint „magken-der felszedésekor, szüret idején” kellett a fizetést teljesíteni.

Amiként a földvám lerovásának Magyarországon számtalan változata ismeretes, Erdélyben is a helyi consuetudo több fizetési módot alakított ki. Mindezeknek a censusrendszereknek az alapja azonban – ha az adó nem állandó, határozott összegben volt az egész településre kivette – a jobbágytelek. Az 1514. évi 15. tc. ugyan a régi fizetési formákat uniformizálni akarta, és minden nős parasztra, tekintet nélkül arra, hogy telkes jobbágy-e vagy zsellér, egységesen évi egy forint censust szabott ki. A kutatás azonban már tisztázta, hogy ez a kísérlet – legalábbis Felső-Magyarországon – nem valósult meg; a régi helyi szokások e téren továbbra is zavartalanul érvényesültek.¹⁴³

A census körül megfigyelt nagy változatosságot a gyalui vártartományban szokásos fizetési mód egy újabb színnel gazdagítja. Több községben ugyanis – az urbárium szavai szerint – nem a telek nagysága, hanem a nyílföldek szerint fizették a censust. Vagyis mindenki abban az arányban fizetett, amilyen mértékben részesült a falu közföldjeiből. 1580–1594 között Bogártelkén, Jegenyén és Mákón a közösből bírt nyílföldek nagysága szerint fizették a földvámot. Azaz, amint az 1588. évi urbárium mondja, Bogártelkén „Zent Marton Adaiaba minden Nylas ember Ad (...) hat, hat pinzt”. Mákón 1594-ben „az fel Nylas ember 4 pinzt fizet, Az egez Nylas ember den. 8”.¹⁴⁴

Első tekintetre úgy látszik, hogy ezekben a községekben a pénzdózás alapja nem a sessio, hanem a nyílföld. Figyelmesebb vizsgálat után azonban kiderül, hogy a census megállapításánál, bár az – a szöveg szerint – „secundum agrorum distributionem et numerum colonorum” történt, a nyílföldeken kívül egyebet is figyelembe vettek. Jóllehet a jegenyeiek „secundum iugera” fizettek, mégis az egész falut terhelő végösszeget az 1588. évi urbárium készítője úgy számította ki, hogy a porták számát megszorozta az egy-egy nyilas embertől járó három dénár földadóval.¹⁴⁵ Különösnek kell tartanunk azt is, hogy a colonusok számának és az igásállat-állománynak a folytonos ingadozása ellenére az egyes községekre nehezedő pénzdóó összege 1580–1594 között miként maradhatott változatlanul ugyanannyi, ha az adókulcs csak a nyílföld volt. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy – ha az egyes községekben osztásra kerülő nyilak száma valamiképpen nem lett volna meghatározva – tizennégy év alatt legalább egy-két falu censusának végösszege némileg ne módosult volna. Az előbb idézett jegenyei adat kétségtelenné teszi, hogy a „porta” volt az egység, amivel meghatározták, egy-egy helység határa hány nyílra osztható. A közföldekben ugyanis nem mindenki részesülhetett, ha-

143 Berlász J.: Thurzó-birtokok i. m. 44.

144 23., 25.

145 9.

nem a falu lakóinak csak bizonyos meghatározott számú része.¹⁴⁶ Például 1588-ban a 93 lakosú Jegenyén 60, az ötvenlelkes Mákón pedig tíz egész nyíl volt.¹⁴⁷ A népesség tudniillik békés időben állandóan nőtt, s ha a határt ennek megfelelően mindig újra osztják, a nyílföldek olyan kicsire zsugorodtak volna össze, hogy az a jobbágy megélhetésére és úrbéres kötelezettségei teljesíthetésére többé nem elegendő. A parasztközösség és a földesúr tehát egyetértésben bizonyos módon megszabták az osztásra kerülő nyilak számát.

A gyalui vártartományban – úgy látszik – a „porta” számából határozták meg, hogy hány részre osztják a határt. Kérdés azonban, mi is ez a porta. Az országos adó egységéül szolgáló „kapu”-val nem azonos, mert közte és a lakosság száma között, az 1588. évi urbárium bizonyossága szerint, nem fedezhető fel összefüggés. Míg ugyanis a hivatalos porta tíz jobbágycsaláddal volt egyenlő, a gyalui kapu nem nőtt egyenes arányban a lakók számával.¹⁴⁸ A megoldást, egykorú és helyi forrás híján, későbbi adatok segítségével kényszerülünk keresni. Ezek azt mutatják, hogy a Gyalu vidékén a censusfizetés kulcsául szolgáló „porta” elnevezés mögött az országgyűlési végzésekből ismeretes „antiqua sessio”, magyarul „nyilas házhely” rejtőzik, „akik után nyilat szoktanak adni szántóföldből, szénafűből és erdőből”.¹⁴⁹ A gyalui censusrendszer tehát csak látszólag nyugodott a nyílföldeken, valóságban azonban közvetve szintén a sessióhoz volt rögzítve.

Mi lehet mégis az oka annak, hogy az urbárium egyes községeknél a nyílföldet, másutt a portát jelöli meg a census kulcsaként, ha mindkettő alapja ugyanaz: a sessio volt? A választ erre a töredékes 16. századi urbáriumanyag alapján abban véljük megtalálni, hogy Erdélyben ebben a korban valóban volt olyan censusfizetési mód is, mely tényleg pusztán a nyílföldet tette meg alapnak. A gyalui rendszer a tisztára telekre épített válfajból ehhez az utóbbihoz átmenetet alkotó kevert változat.

A Csicsó várához tartozó 54 faluban – amint 1553. évi összeírásuk félreérthetetlen határozottsággal megmondja – Szent Márton-adóját a nyilas földek, s nem a porták száma szerint fizetik és ezért az néha nagyobb, néha kisebb összeget tesz ki.¹⁵⁰ Ebből is látszik tehát, hogy a Gyaluban divatozó mód esetében a nyilak számát a porták számához rögzítették, és így biztosították a beszedendő pénzösszeg állandóságát. Ezzel szemben a csicsói uradalomból bejövő censusjövedelem a jobbágyok vagyoni helyzetének és számának megfelelően ingadozott. Hasonló volt a fizetési mód abban a kilenc belső-szolnoki és dobokai, 17 Disznajó és Kissajó környéki faluban, melyek adatait egy 1554.

146 Tagányi K.: Földközösség i. m. 220.; Wellmann I.: Grassalkovich-uradalom i. m. 59–60.

147 9., 26.

148 EOE VI. 111–112.; Biró Vencel: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kvár 1917. 70.

149 Tagányi K.: Földközösség i. m. 215.; EOE X. 368. Hasonló eredményre jutott Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kvár 1942. 25.

150 Census sancti Martini solet exigi secundum levationem sortium, quam Nylas vocant, non iuxta numerum portarum, facit autem aliquando plus, aliquando minus. – Makkai L.: Szolnok-Doboka i. m. 46.

évi urbárium töredékéből ismerjük. Ezekben a helységekben az a jobbágy, aki egész nyilat vett, egy forintot, az a szegényebb pedig, akinek csak félanyira volt tehetsége, 50 dénárt fizetett Márton-napkor.¹⁵¹ Itt tehát nem a nyilas házhely, hanem a tehetőség, állatállomány határozta meg, ki és milyen arányban részesült a nyílföldekből. Vagyis nem csupán az *antiqua et integra* sessión ülő jobbágy vehetett egész nyilat, hanem, ha ereje futotta, más is: a féltelkes éppen úgy, mint a módos zsellér. Eszerint a vagyonosság mértéke nem a birtok nagysága, hanem – mint az a földben bővelkedő vidékeken lenni szokott – a megmunkálását lehetővé tevő igásállatok száma. Ez a fizetési mód nagyon bizonytalanná tette ezt a jövedelmi forrást. Ha ugyanis az ökrök egy része marhavészben elhullott, a tehetős jobbágyból egyik évről a másikra csak zselléri munkára képes lakó lett. Igaz viszont, hogy kedvező időben a zsellér is „megmarhásodott” és fizethetett fél nyíl utáni censust. Jobbágyok számára azonban ez volt a legigazságosabb adózás. A földesurak ebbe a számukra kedvezőtlen szolgáltatási módba bizonyára azért egyeztek bele, s Erdély északi megyéiben azért lett ez általános, mert a különféle pusztításoktól sújtott vidékeken megnőtt a gazdátlan és műveletlenül hagyott földek száma. Megfogyott jobbágyságuktól tehát csak úgy remélhettek több jövedelmet, ha a törekvők és szorgalmasak földéhsége elé nem állítottak korlátokat. E szokás elterjedtségével magyarázható, hogy a 18. század előtti erdélyi urbáriumok nem mondják meg a colonusról, hogy az egész-, fél- vagy negyedtelkes-e, hanem állatai száma arányában sorozzák be a tehetősök (*primae sortis*, *potiores*), magukat közepesen bírók (*mediocris sortis*) és szegények (*infimae sortis*, *pauperes*) közé.¹⁵²

A 17. századi pusztítások utáni nagy földbőség idején tehát a nyílföldek szerinti fizetésből fokozatosan kifejlődött az igásállatok száma utáni kirovás. Mindkét rendszernek az volt a lényege, hogy „ki-ki értéke szerint” és tehetségének megfelelően fizessen. A censusfizetés 17. században elterjedt új kulcsára Középlek 1670. évi urbáriumának szolgáltatás részletes példát: „Szent Mihály adajat az kinek ket Eökre vagjon szokott adnj den. 25, az kinek 4, den. 50, az kinek 6, den. 75, az kinek 8, szokott adnj fl. 1. Ezen fellyül akarmeny leott volnais csak egy forintal tartozott.”¹⁵³ Marosfelfalun 1648-ban Szent Márton-adójába minden marhás ember egy-egy forintot, a marhátlan ötven, az özvegyember pedig 25 pénzt fizetett.¹⁵⁴

151 Berkenyesen: „Item singuli coloni, qui acceperint integrum sortium, quod Nylas vocant, ad festum Sancti Martini tenentur soluere florenum unum. Item pauperes, qui acceperint medium sortium, singuli tenentur soluere denarios quinquaginta.” Erccsén: „Item isti coloni ad festum Sancti Martini secundum facultatem eorum, unus tenetur dare fl. 1.” – KmKonvLt, F 27. Urbaria, Fasc. 26.

152 *Makkai L.*: Szolnok-Doboka i. m. 37–39. Az 1713. évi országos összeírás utasítása szerint a pauper az, „kinek nyilas házhelye nincsen” – *Tagányi K.*: Földközösség i. m. 215.

153 Wass cs. lt., Irregestrata.

154 A görgényi uradalom összeírása: KmKonvLt, F 27. Urbaria, Fasc. 26.

A nyílföldek után szedett censusról előbb mondottakból látható, hogy ez a sajátosan erdélyinek tetsző fizetési mód gyökeret vert ugyan a gyalui uradalom néhány községében, de teljes érvényre egyedül csak Mákón jutott. Az antiqua sessio-val megtartott kapcsolatán kívül lényeges eltérés mutatkozik az egész és fél nyílföld után általában szedni szokott egy forint, illetve 50 dénárnyi összegnél is. Mákón az egésznyilas ember nyolc dénárt, a félnyilas pedig négy dénárt, Jegenyén három dénárt, Bogártelkén hat dénárt fizetett. A gyaluiak censusterhe tehát a 16. század végén más uradalmakéhoz képest egészen jelentéktelen volt. Kedvező helyzetük később is megmaradt. Míg a szomszédos hunyadi és zentelki Bánffy-uradalomban és a Kemények kalotaszegi falvaiban „minden egész jobbágy” egy forint censussal tartozott, 1640-ben Nagykapuson és Darócon személyenként nyolc, Gyalun pedig tíz dénárt kellett évente földvámra fizetni. Ezt azonban fejadószerűen a szabadosok kivételével minden embernek meg kellett adnia. A helyi consuetudo tehát az országgyűlésen megállapított összegeket Gyaluban még erősebben módosította, mint azokban a községekben, ahol az 1514-ben megszabott egy forintos census legalább összegszerűen megtalálható, ha lényegében egészen más kulcs szerint rótták is azt le.¹⁵⁵

Egész Erdélyben, különösképpen azonban délebbi részein, megtalálható az a Gyaluban is szokásos fizetési mód, hogy a községekre kivetett állandó összegű censust a jobbágyok maguk között felosztották. Így természetesen mindig a lakosság számától függött, hogy mennyi jutott belőle egy ember vállára. Minthogy a kivetés kulcsát adataink világánál nem tisztázhattuk, egyáltalában nem magyarázhatjuk meg, miért fizetett néha egy aránylag kisebb község több censust, mint más népesebb falu. Későbbi kutatásoktól várjuk annak a felderítését is, mi volt az oka a földvám és Szent Márton-adója eltűnésének, illetve átalakulásának. Az előttünk ismeretes forrásokban ugyanis ez az adónem a 17. század második felében rendkívül megritkult, a 18. században pedig nem fordult elő. Gyalui urbáriumaink – sajnos – éppen abból a kritikus időszakból maradtak ránk hiányosan, amikor a jobbágyszolgálatban ez a változás bekövetkezhetett.

A gyaluiaknak a censusfizetés terén megismert rendkívül kedvező helyzetét némileg lerontja, hogy a máshol szokásos földvámon kívül itt háromvenként még egy másik, korábban zsinatadónak, a 17. században pedig ostoradónak nevezett pénzadót is szedtek. Az 1588. és 1590. évi urbárium adatainak összevetése alapján kétségtelen, hogy a fenti két elnevezéssel ugyanazt a szolgáltatást jelölték.¹⁵⁶ Ez az adó tulajdonképpen két részből állott: a községenként megállapított állandó mennyiségű pénzösszegeből és az egyidejűleg „falujul” beszolgáltatandó egy vágómarhából, a zsinatökörből. Mivel a zsinatadó a földvámnál általában nagyobb összeget tett ki, ez tekintendő a gyalui pénzadózás gerincének. A 17. század azonban ebben az adózásban is változást

155 23., 25–26.; L. Szabó T. A.: Kalotaszegi nagybirtokok i. m. 10.

156 6., 12.

hozott. A korábban szokásos állandó összeget a negyvenes évekre legtöbb helyen az állatállomány és egyéb javadalmakhoz igazodó ostoradó váltotta fel. Ezt az átalakulást bizonyára ugyanaz a szemlélet eredményezte, mely a Szent Márton-napi adónál is az igazállatokat tette meg adóalapnak. Minthogy a régi és új rendszer egyidejűleg élt az uradalmakban, úgy látszik, hogy a földesúri érdek döntötte el, melyik faluban mikor tértek át az új adókulcsra. Például a hévzamosiak 1643-ban ostoradót „in summa fl. 32 adnak, ha marhaszámok után feljebb nem vihetik”.¹⁵⁷ Az egerbegyiek és hidegszamosiak azonban továbbra is egy összegben rótták le.

A kivetés régi alapját nem ismerjük, de a különböző változatok arra engednek következtetni, hogy az állatállományon kívül a házhellyel, nyílföldekkel és a lakosok számával is kapcsolatban állhatott, s kisebb-nagyobb mértékben mindenkit terhelt, akinek háza volt. Körösfőn, ostoradóban „... minden nyilas ember den. 30 ad, az kinek pedig nyila nincsen, den. 15”. Nagykapuson pedig ostoradóért „minden jobbágy [...] huszonöt-huszonöt pénzzel” tartozott.¹⁵⁸ Az állatállomány után igazodó ostoradót sem szedték teljesen egységes kulcs szerint, hanem bő teret engedtek a helyi szokások érvényesülésének. Két ökör után Vistán három dénárt, Nagykapuson és Szászlónán öt, Körösfőn hét, Darócon és Gyalun pedig tíz dénár járt az ostoradóba, de a vistaiak négy tehén után is csak három dénárt fizettek. Ló után csak Nagykapuson, Körösfőn és Gyalun kellett fizetni darabonként öt, hét, illetve tíz dénárt. Szintén nem volt általános a juhok utáni fizetés. A nagykapusiak azonban húsz juh után öt, a vistaiak pedig huszonöt juh után három dénárt fizettek. Bár, forrásaink szavai szerint, mindenki aszerint fizetett „mint Marhaia vagion”, mégis az ostoradó alá eső tételek között találunk búzát, szalonnát, bort, sőt földet is. Például 1640-ben Darócon „minden eoreg keobeol búzától d. 2. Egy eoreg szalonnától d. 2.” fizettek. Szászlónán „negy keobeol búzától d. 5. Egy hold szeoleoteol d. 2. Egj hold feoldteol d. 2.”, sőt Vistán „40 ven veder bortul, ha maga szoeleiben terem, den. 3” kellett leróni. Akinek marhája nem volt, csak háza – tehát a zsellér –, ostoradó címén „füst után” Nagykapuson 25, Gyaluban pedig tíz pénzt fizetett. Az ostoradó jelentősége a 17. századi nagy pusztítások következtében egyre jobban csökkent, mert a belőle várható jövedelem fokozatosan összezsugorodott, míg végül a 18. század elejére teljesen kiment a szokásból. Összegszerű csökkenésére az 1609. és 1666. évi urbárium adatain kívül csupán Jegenyé esetét idézzük, ahol a 16. századi 25 forint ostoradó 1640-re éppen felére, 1679-re pedig tíz forintra apadt le.¹⁵⁹

E virágjában komoly jövedelmi forrás eredetét illetőleg adatok hiányában feltevésre vagyunk utalva. Minthogy azonban ilyen adónemre a gyalui vártartományon kívül leggondosabb kutatással sem találtunk adatot, helyi fejlődés eredményének tartható, melyre az uradalom történetéből kell magyarázatot

157 Szabó T. A.: Kalotaszegi nagybirtokok i. m. 8.

158 Uo.

159 25., 50., 51., 53., 56., 64., 69., 99., 109., 211.

találunk. Eredeti elnevezéséből arra következtetünk, hogy kialakulása még abban az időben történt, amikor Gyalu az erdélyi püspökségé volt. Benne tehát az erdélyi püspöki birtokok egyik sajátos adóneme szemlélhető, mely a fejedelemség más birtokain ismeretlen volt. Így megmagyarázható lenne, hogy az ostoradó a szomszédos kalotaszegi falvakban miért ismeretlen,¹⁶⁰ s miért nem fizették azokban a mezősegi községekben sem, amelyeket I. Rákóczy György a gyalui várhoz csatolt. Amíg Egerbegy Kassai István ítélmesternél volt zálogban, ott sem szedték az ostoradót. Minthogy a sólyomtelkiek azért nem fizettek ostoradót, mert a gyalui két malmot ők látták el malomkövel, s a hévzamosiak is, míg fűrészmalmost tartottak, mentesültek alóla, azt kell gondolnunk, hogy eredetileg valami más szolgáltatás megváltása lehetett.¹⁶¹ Talán a püspöki udvarnak járó élelmiszer-szolgáltatások – a munera között nem szereplő búza- és borkilenced – váltsága volt, s nevét a gyűlések, zsinaatok alkalmával felfokozott, rendkívüli követelésektől vehette. Azonban bármi legyen is a szolgáltatás alapja, az ostoradóban a gyalui vártartomány egyik legsajátosabb adónemét szemlélhetjük.

Összefoglalva a gyalui pénzadózásról s rajta keresztül a census erdélyi fizetési módjairól szerzett ismereteinket, megállapíthatjuk, hogy a Királyhágón túl éppen úgy, mint az ország más részein egységes adózásról nem lehet beszélni, mert a helyi hagyományok különféle változatokat termeltek ki. Ezek között a Gyaluban divatozó, portához igazodó fizetési mód átmenet a sajátosan erdélyinek tekinthető nyílföld után számított censusrendszerhez. A gyalui jobbágyság helyzetét, az ostoradó ellenére is, az erdélyi átlagnál kedvezőbbnek kell tartanunk, mert itt az egész nyíl után, akárcsak Magyarországon az integra sessio után, általános egy forint adónál kevesebb esett egy lakosra.¹⁶²

A jobbágybirtokra nehezedő úrbéres terhek másik csoportját a különféle természetbeni szolgáltatások (munera) tették ki. Ez az adó Erdélyben is különféle élelmiszerekből és bizonyos gabonamennyiségből állott. A colonus által földesura konyhájára adandó „ajándékok” között itt is megtaláljuk a szokásos tyúkot, tojást, csirkét, ludat, malacot, vaját, mogyorót stb. A beszolgáltatandó élelem mennyisége helységenként változott, de komoly megterhelést ott sem jelentett, ahol az átlagosnál nagyobb volt. E szolgáltatás alapja a sessio. Jegyenén 1590. évi adat szerint – legalább is a tyúkadót – a (házas) zsellérek is fizették, de bizonyára csak akkor, ha „ekés emberek” voltak, vagyis ha a határban volt valamijük. Egy parasztháztartásra nehezedő élelmiszeradó általában évi egy-három kövér tyúk volt, amit két terminuson, karácsonykor és Szent Márton-napján kellett az uraság konyhájára beadni. A 16. század végén még évi két tyúk beszolgáltatását írták elő, de az 1609. évi számadáskönyv töredékéből úgy látszik, hogy a földesúr ezt sem vette mindig teljes egészében igénybe. Később a munerából befolyó jövedelem annyira jelentéktelenre

160 Szabó T. A.: Kalotaszegi nagybirtokok i. m. 8–9.

161 60., 63., 101–102.

162 Berlász J.: Thurzó-birtokok i. m. 46.

apadt, hogy például 1640-ben Darócon már nem is fizették, Szászlónán pedig csak „néha (ha kívántatik)” adtak tojást. Csupán néhány községben szedtek a megállapítottnál több tyúkot, ha a fejedelem Gyaluban tartózkodott és a szükség úgy kívánta.¹⁶³ A földesúrnak járó „karácsony tyúkjá”-n kívül a 16. század végén Bácscon, Tiborcon, Bogártelkén, Mákón azoktól, akiknek vetésük volt, a dézsmás számára évente egy-egy „szérú-tyúkot” is szedtek. Szintén csak ebből a korból van adatunk a csirkéből vett ajándékról. Bácscon és Tiborcon volt szokásban, hogy ha valakinek három csirkéje volt is, egyet elvettek belőle a földesuraság számára. Mivel azonban attól is csak egyet vettek el, akinek száz volt, komoly terhet ez sem jelentett, sőt alkalmas volt a jobbágyok ösztönzésére, hogy tartsanak több aprómarhát. Hasonlóképpen ítéendő meg az egyedül Kolozsmonostoron szokásban volt ajándék-malac, mert akár kettő, akár több volt valakinek, egyformán egyet vettek el belőle. A lúd-ajándékra szintén csak a Kolozsmonostor környéki falvak 16. századi urbáriumában találunk adatot, későbbi időből azonban nem. A szomszédos Bánffy-uradalmakban szokásos tojásadás Gyalu tartományban régebben dívott, de a Rákóczyak birtoklása idejétől nincs rá adatunk. Vajat és mogyorót csupán az uradalom román falvai, Héví- és Hidegszamos adtak. Az előbbi azonban az egész falu együttes szolgáltatása volt, s csak a mogyoróból követeltek termés idején minden embertől egy-egy ejtellel.

A gabonajárandóságokat még Nagy Lajos 1351. évi törvénye igyekezett országszerte egységesíteni azzal, hogy a jobbágy minden szemesterményéből és borából kilencedet rendelt földesúrnak. Az ország legkülönbözőbb részeiben végzett részletkutatások egybehangzó bizonyossága szerint azonban a parasztság számára korábban sorsdöntőnek vélt törvény nem ment át az életbe, hanem továbbra is a helyi szokás maradt a gabonaadózás szabályozója.¹⁶⁴ A gyalui viszonyok azt bizonyítják, hogy a gabonaadózás Erdélyben sem volt a tizeddel egyenlő teher. A korábbi állapotot sértetlenül tükröző 16. századi urbáriumok szerint ugyanis az uradalom falvaiban egyedül csupán a zabból volt szokás karácsonykor a földesúrnak adni. De ennek mennyisége független volt a mindenkori terméseredményektől, mert a használt közföld nagysága szerint adtak be a nyilas emberek negyed vagy fél köből „karácsony zabját”.¹⁶⁵ Az idézett 1554. évi urbárium adatai bizonyítják, hogy ez a fizetési mód nem tekinthető csupán a gyaluiak kedvezményének, hanem az egész fejedelemségben általános volt, kivéve a román falvakat. Bonyha környékén akkor a községek általában annyi köből zabot adtak, ahány forintra Márton-napi adójuk rúgott. Sőt, volt több olyan falu is, melyek minden ilyen kötelezettségüknek egyetlen szekér fa beszállításával tettek eleget.¹⁶⁶ Bár forrásaink e néven egyszer sem említik, bizonyosra vehető, hogy ez a fizetési

163 17., 19., 21., 25., 51., 141., 370.

164 *Berlász J.*: Thurzó-birtokok i. m. 70.

165 17., 23.

166 *KmKonvLt*, F 27. *Urbaria*, Fasc. 26.

mód nem más, mint az ország többi részében megfigyelt aconalia-rendszer. Ez abban különbözött a kilencedtől, hogy nem terjedt ki minden szemesterményre, hanem csak a helyi consuetudo által megszabott fajtákra. Ezekből azonban a meghatározott összeget mindenkinek egyaránt fizetnie kellett, akár volt abban az évben olyan vetése, akár sem.¹⁶⁷ Feltevésünk mellett szól az 1553. évi csicsói urbáriumnak az az adata, hogy a magyar faluk karácsonykor terményeket, zabot és baromfit szoktak adni, amit akónak neveznek.¹⁶⁸ A kilencednek Erdélyben az újkorban talán azért sincs semmi nyoma, mert a gabonaadózás már a középkorban sem a kilenced, hanem az akó szerint folyt. A 17. század folyamán azonban ez a szolgáltatás is – legalább Gyalu tartományában – lassan elmosódott. A gyalui uradalom területén utoljára 1652-ből van, Bácsról és Kajántóról, határozott adat a gabonaadózásra. Ekkor azonban már halódní látszik ez a szolgáltatás. Hihetőleg I. Rákóczy György fejedelemsége idején ment ki a divatból. Az idézett két faluban ugyanis akkor azt vallották, hogy Kassai István, a zálogbirtokos, minden házhely után másfél, illetve egy köből zabot szedett, a fejedelem azonban ezt a kiváltás után többé nem kérte tőlük.¹⁶⁹ A 18. században Gyaluban a régi muneratételek közül csupán a „karácsony tyúkjá” maradt meg. Az urbáriumok expressis verbis meg is mondják, hogy a jobbágyok ezenkívül semmi ajándékkal nem tartoznak.¹⁷⁰

Összegezve a gyalui jobbágyok természetbeni adóterheit, határozottan állíthatjuk, hogy azok a tradicionális mértéket nem haladták meg, sőt némely tekintetben az országos átlagnak még alatta is maradtak.

A jobbágyság szolgálatainak harmadik csoportjával, a robottal (servitium) kapcsolatban található a legtöbb általánosítás, félreértés a régebbi irodalomban és köztudatban egyaránt. Minthogy külön erdélyi robotszabályozást a 16–17. századból nem ismerünk, a Gyaluban megfigyelhető állapotokat összehasonlítás végett az 1548. évi 54–58. tc.-ben foglalt robotkötelezettségekhez kényszerülünk mérni.¹⁷¹ Ezek szerint az articulusok szerint a teljes jobbágy tavasszal és ősszel, szántáskor, vetéskor hetenként egy napi, szénacsinálás, aratás és szőlőmunka idején azonban két-két napi robottal tartozott; bor- és élelmiszerszállításra pedig a földesúr parasztjai igáját tetszés szerinti időre és távolságra igénybe vehette. A többször idézett 1554. évi urbáriumtöredék bizonyosága szerint Erdély egyes vidékein a jobbágyok munkakötelezettsége az 1548. évi articulusok szabályozásával nagyjában azonos volt. Különbséget szinte csak az a könnyítés jelentett, hogy a fuvarkötelezettség a kúriába viendő évi egy szekér fánál nem több, és a szőlőművelés ritkasága folytán az arra fordítandó munka kevesebb

167 Berlász J.: Thurzó-birtokok i. m. 59.

168 Item in feriis Natalis domini possessiones Hungaricales [...] dabunt fruges, avenam et pullos, quod Ako vocant. – Makkai L.: Szolnok-Doboka i. m. 46.

169 127., 130.

170 368., 370., 378.

171 CJH 239–240.

helyen terhelte a jobbágyságot.¹⁷² Ez az egyezés azonban aligha tulajdonítható az 1548. évi törvénycikknek. Hihetőbb, hogy a magyarországi törvényes szabályozás csak követte a *consuetudo* által kialakított országos gyakorlatot.

Gyalu tartományának Kolozsmonostor körüli részében azonban már a 16. század végén egészen másként szabták meg a robotot. A szolgálatot nem kötötték bizonyos időtartamhoz, hanem a munkamennyiséget állították oda a robot mértékéül. Az elvégzendő munkát tehát annak a darab földnek a megjelölésével határozták meg, melyet a falu lakói a földesúr számára megművelni tartoztak. Az uraság érdekeinek mindenesetre ez a mód volt a legmegfelelőbb. Így ugyanis biztosítva volt az összes gazdasági teendők elvégzése, akár futotta volna a heti robotmennyiségből, akár nem. Bácsról, Kajántóról és Tiburcról 1590-ből azonban olyan adataink vannak, amelyekből arra lehet következtetni, hogy a háborús pusztulás miatt országszerte támadt munkaválság ekkorára Erdélybe is áterjedt. A kajántaiak és tiburciak „minden fele szolgálatra keotelesek”, Bács lakói pedig az allodiális földek megművelésén kívül „egieb zolgalattrais mindenre tartoznak”.¹⁷³ A munkáskez hiányán igyekeztek segíteni, amikor lehetővé tették, hogy a földesúr a jobbágyát a szükségleteknek megfelelő mértékben vehesse igénybe. Bár a határozatlan robotelőírásra való áttérés időszakából az uradalom urbáriumai szintén nem maradtak fenn, a 17. század közepére kialakult új gyakorlat azt mutatja, hogy a földesúri érdek csak alig néhány faluban lépett fel a szolgáltatás egyetlen szabályozójaként. A vártartomány legtöbb községében ugyanis a pontosan meg nem határozott munka végeztetésében volt azért bizonyos korlátozás, mérték és rend, amit például Gyaluban a fejedelem-földesúr is elismert és jóváhagyott. A 17. század második harmadáig ugyanis ugyanarra az emberre csak minden harmadik héten került a robotszolgalat. Az udvarbírák 1640 körül kezdték el a másodhetenkénti szolgálatot a jobbágyságra ráerőszakolni. I. Rákóczy György azonban, ahol a falu megépüléséhez szükségesnek látta, maga rendelte el újból a háromhetenkénti szolgáltatást. Ez azonban mindig a tavaszi, nyári és őszi mezei munkák főidőszakán kívül volt érvényes.¹⁷⁴ Az ilyen szolgálat, az úgynevezett heti szerjálás, lényege az volt, hogy a robotra kötelezettek három, illetve két csoportra osztották be és egymás után hívták be őket dolgozni. Az egyes csoportokra tehát minden harmadik, illetve második héten esett a szolgálat. Így a jobbágyok három hétből „ketteit magoknak, edgiket a fejedelemnek” a munkájára fordították.¹⁷⁵ Ha a heti napszámra számítjuk át az így megjelölt szolgálatot, a harmadában való *servitium* egy héten két napot, a felében való pedig hetenként három napi robotot jelentett.

172 Azokon a helyeken, ahol a censust a nyílföldek szerint szedték – úgy látszik – a kaszálási robot is aszerint volt egy vagy két nap, hogy az illető fél- vagy egésznilyas gazda volt.

173 17., 19.; Vö. *Berlász J.*: Thurzó-birtokok i. m. 73. skl.

174 57.; *Szabó T. A.*: Kalotaszegi nagybirtokok i. m. 20.; *Tholt J.*: Sárvári uradalom i. m. 31. skl.

175 102.

A gyaluiak kijelentése szerint náluk a harmadik héten való szolgálat Kamuthy Farkas birtoklásától (1609–1630) kezdődőleg volt szokásos.¹⁷⁶

Az 1658–1661 közötti népirotó pusztítások idejére a harmadheti szolgálatot már másodhetire növelték. A háborúk nyomán fellépő nagy munkáshiányban aztán végleg a földesúr tetszésére bízták, hogy megmaradt embereivel hogyan és mikor végeztette a robotot. Ettől kezdve a gyalui urbáriumokban is általánosak lesznek az ilyen munka-meghatározások: „Szolgálatyok az Földes Urok kívánságha szerint”, vagy „Servitia: valamint szolgáltatták”.¹⁷⁷

A szolgálatnak ez a módja valóban egyre súlyosbodó teherként nehezedett a jobbágyság vállára és adott esetben lehetőséget nyújtott a colonus mérték nélküli igénybevitelére. A gyalui jobbágyok túlságos szolgáltatására ugyan nincs adatunk, de a szomszédos bánffyhungyadi jószág 1683-ban „a rendkívül való szolgálat” és a „sok húzás-vonás” miatt egészen elpusztult.¹⁷⁸ Éppen az ilyen következmények szabtak határt a jobbágyság erején felüli kizsákmányolásának. A földesúrnak szintén az volt az érdeke, hogy colonusainak jó és minél több igásbarma legyen, mert csak úgy tudta a robotot is jól és hamar végezni. A nagy pusztítások és állandó bizonytalanság idején pedig visszatérő pontja a gazdasági utasításoknak, hogy jól bánjanak a jobbágyokkal. Különben könnyen elszöktek és munkáskéz híján a birtok parlagon, az erőszakoskodó földesúr pedig jövedelem nélkül maradt. A 17. század végéről a jobbágyok védelmére, adózásban, porciózásban való segítségére vonatkozó adatok arra figyelmeztetnek, hogy néhány maga számára is robotoltató udvarbíró visszaéléséből még nem lehet általánosítani.¹⁷⁹ Az 1658–1720 közötti nehéz időkben, amikor háború, éhség és pestis pusztította a lakosságot, a földesúr és jobbágya annyira egymásra voltak utalva, hogy a 18. század negyvenes éveitől valóban több helyen tapasztalható keményebb szolgáltatás akkor mindkét fél teljes anyagi romlását idézte volna elő. Igazságtalan megterheltetés inkább az örökös jobbágyokat sújtotta a román bevándorlás és belső migráció által módfelett megnövekedett zsellérréteg helyben marasztása végett lábra kapott sok kedvezés folytán. A robotoló jobbágyot ugyanis a földesúri szolgálaton kívül az állami adók is terhelték. A colonialis sessio-ra ültetett zsellér ellenben urának kevesebbet szolgált, az államnak pedig egyáltalában nem adózott. Így aztán a kettős szolgálat által leszegényített jobbágy számára nem maradt más választás, mint elszökni és új uránál már zselléreként szolgálni.¹⁸⁰

Éppen ezt a régi jobbágyság nagymértékű proletarizálódását eredményező abusust igyekezett az 1714-ben megalkotott robotszabályozás megszüntetni. Minthogy ezt a szabályzatot 1742-ben és 1747-ben a legfelsőbb helyen újból

176 57.; Tholt J.: Sárvári uradalom i. m. 51.

177 127., 205.

178 Szabó T. A.: Kalotaszegi nagybirtokok i. m. 21.

179 Ilyen visszaélések Gyaluban: 80–83., 272–275.

180 Berlász J.: Urbérrendezés i. m. 267–269., 350.

megerősítették és Mária Terézia hosszú uralma alatt végig érvényben maradt, benne találhatjuk meg azt a normát, amihez a gyalui helyzet hozzámérhető.¹⁸¹

„A jobbágyok és zsellérek szolgáltatásának modgyáról” szóló articulus szerint a jobbágy hetenként négy napi gyalog-, vagy három napi igásrobottal, a zsellér pedig heti három napi szolgálattal tartozik urának. Ennek az országos rendezésnek a hatása azonban a gyalui uradalom robotviszonyain a 18. század első felében nem vehető észre. Itt „az Jobbágyoknak nincs certissime determinált szolgálattok, hanem az időhöz és az alkalmatossághoz képest hol extensus, hol kevésbé szolgáltni szoktak (noha régenten 5–3 napi szolgálat volt praxisban)”. A zsellérek is „az eo Selléri állapotokhoz képest”, később általában hetente két-két napot tartoztak rendelkezés szerint, marhával vagy anélkül szolgáltni, „és ha néha urgente necessitate többet szolgáltnak, máskor imputáltatik”.¹⁸² Hiába volt tehát az 1714. évi szabályozás, mely pedig – mint az előzőkből kiderült – a korábbi élő gyakorlathoz igazodott, a robot szabályozója nem a törvény, de a 17. századdal ellentétben nem is a consuetudo, hanem kizárólag a földesúr gazdasági érdeke lett. Ott, ahol ez megkívánta, ugyan nem az 1714. évi törvény hatására, mint inkább a helyi hagyományokhoz visszakanyarodva, egy-egy község robotmennységét maga a földesúr határozta meg pontosan. Vistának Bánffy György engedélyezett heti három, illetve a zselléreknek kétnapi szolgálatot. Ebben a korban a robot egyedüli szabályozója valóban a földesúr jóindulata volt. Bánffy György halála után a tisztek a vistaikat is ismét „többre erőltetik”, a korábban szintén háromnapos szolgálatot teljesítő sólyomtelkieket pedig „valamint kívántatik csak hajtják.”¹⁸³

A törvényes szabályozás egységesítő hatása talán egyedül a zsellérek szolgálatának alakulásán észlelhető. Például 1721-ben Gyaluban „szabott rend sem jobbágyok, sem sellérek iránt nincsen, nem is volt”, az 1727. évi urbáriumba azonban már azt jegyezték fel, hogy „az sellérek pedig mind inkább két napot szolgáltnak”. 1737-ben „az jobbágyoknak nincsen determinált szolgálattoknak rendi”, de „az Sellereknek determinált szolgálattok vagyon és minden héten két-két napot szolgáltnak”. A zsellérek Jegenyén még 1727-ben is „ha egy hetet szolgáltnak, négy hétig nem szolgáltnak”.¹⁸⁴ A zsellérekkel ellentétben a jobbágyok szolgálata – ha egyáltalán változott – a határozatlanság terjedésével mindinkább csak romlott. Az egész uradalomban legkedvezőbb körülmények között élő körösfőiek 1721-ben még mindig a régi módon szolgáltnak. „A marhás jobbágyok Czimborával szolgáltnak Szent Mihály Napig, amikor a Méltóságos Gróf Ur arra rendeltetett Tisztei kívánták; Szent Mihály nap után pedig egy hétig ha az Ur Szolgálattában voltak más heten magoknak szolgáltnak.” Hat év múlva szolgálatuk még változatlan, de 1757-

181 A szöveg közlése: *Berlász J.*: Urbérrendezés i. m. 269.

182 295., 375.

183 373.; Az uradalom 1740. évi urbáriumában. Bánffy nemz. lt., Fasc. 53. nr. 11.

184 Az uradalom 1721. évi urbáriumában. Bánffy nemz. lt., Fasc. 53. nr. 8. 277., 308., 367.

ben már ezt jegyzik fel az összeírók: „Eleitől fogva itt két-két napot szoktanak volt szolgálni és ökrrel cimborában szoktanak volt járni, de egyidőtől fogva nincsen bizonyos rendi a szolgálattyoknak, hanem míg a dolog végre nem ment, addig itt (t. i. Gyaluban) laktak.” 1740-ben „valamíg a dolgot végzik, minden ember maga erején szánt, igen ritkán (hanem ha kevés dolog vagy) engedik, hogy cimborában fogjanak. A jobbágyoknak szakasztott szolgálattjok három-három nap edgj héten, és ha szorgos dolog idején többet szolgálnak, másszor pótolják és nyugodni engedik.”¹⁸⁵ A robotteher állandó növekedése ellenére sem lehet azért mondani, hogy a parasztság rövidlátó kizsákmányolásnak volt odavetve. Az 1727-ben „majd mindennap” szolgáló hévszamosiak robotjában is volt észszerű mérték: „pro qualitate exposcentis oeconomiae dolgoznak. Mindazonáltal úgy, hogy magoknak az idő felét megnyerhessék és impendálhassák.” A szászlónaiak a robot általános súlyosbodása idején mentesültek az allodiális munkától. 1737-től kezdve „az Kolosvári Ház oeconomiját viszik véghez”, ami mindenesetre sokkal kisebb terhet jelentett korábbi határozatlan szolgálatuknál.¹⁸⁶

Egészen külön kell megemlékeznünk a Gyalui-havasokban pásztorkodó zsellérek szolgáltatásának módjáról. Az ő életük alapja az állatállomány, tehát adózásuk is ezen nyugszik. Részint az állatok száma szerint bizonyos összeggel, részint pedig ajándék állattal tartoztak. Idők folyamán azonban az uradalom rászorította őket a földművelésre azáltal, hogy munkaerejüket a völgyben lévő allódiomokon igénybe vette. 1727-ben a szokásos faedénycsináláson, tőkefafaragáson kívül évente egy-egy heti kaszálással és aratással tartoztak. 1737-re ehhez még egyheti szolgálat járult, amit az udvarhoz szükséges épületfa leszállításával töltöttek. 1740-ben az egerbegyi havasokon élő topányok és abrudányok nyaranta már háromheti gazdasági munkával tartoztak. A völgyekben megismerkedve a mezőgazdasággal, lassan ők is irtogatni, s a tisztásokon szántogatni kezdtek. 1737-ben már dézsmát is adtak terményeikből. Szolgálatuk, bár idők folyamán sokat közeledett a völgyben lakókéhoz, mégis könnyebb maradt mindig, mert különleges helyzetükből eredő szolgáltatásaik (faedénycsinálás, malomkővágás, halászás, vadászás) alkották robotjuk törzsét.¹⁸⁷

Végigtekintve a gyalui uradalom robotszolgáltatásainak alakulását, megállapíthatjuk, hogy az valóban állandóan növekedett és a jobbágyságra minden kötelezettsége között legjelentősebb teherként nehezedett. Ennek ellenére ez a romlás 1740-ig nem volt olyan mértékű, hogy a robot a paraszt-

185 376., az uradalom 1721. és 1740. évi urbáriumában. A cimborában való robotolás lényege – az 1740. évi urbárium szerint – az, „hogy két hat-hat ökrös ember fogott edgy ekében három-három ökröt és azzal szántott az Uraknak, a míg a munkát végezték, ugyan azon két jobbágynak maradván itthon három-három ökrök, az idő alatt magok számára is szántottak itthon”. Erre az előnyös robotolási módra Darócon 1640-től van adatunk (51.), az 1670. évi urbárium pedig már az egész uradalomban elterjedtnek mutatja. (192.)

186 343., 370., 400.

187 330., 400., 406.

ság életét lehetetlenné tévő béklyónak volna minősíthető. A 18. században, amikor a *consuetudo* a földesuraságot a robot meghatározásánál a korábbinál általában kevésbé kötötte, fokozottabb jelentőséget nyert az úr belátása és embersége. Gyaluban nyomát sem találjuk olyan *excessus*oknak, amelyenkről Bécsben az Udvari Tanácsban időnként annyi szó esett. A gyalui állapotot azonban nem tarthatjuk egyedülálló kivételnek. Arra kell gondolnunk, hogy itt talán azért dívott az enyhébb szolgáltatás, mert a lakosság nem cserélődött annyira ki, mint más vidékeken. A későbbi kutatás hivatott ugyanis megállapítani, hogy az Erdélyben tapasztalható és magyarországi viszonyokhoz mérve sokszor kíméletlen bánásmód mennyiben volt az új román jobbágyság életformájához igazodó kényszerűség.

A jobbágybirtok és a reá nehezedő kötelezettségek vizsgálata után önkéntelenül jelentkezik a kérdés: hogyan viszonylott ezekhez a terhekhez a parasztbirtok hozama? Vagyis mi maradt meg a föld művelőjének saját szükségletei fedezésére, miután a földesurával és az állammal szemben kötelezettségeinek eleget tett. Anyagunk előbb vázolt hiányosságai folytán – sajnos – sem a gyalui jobbágybirtok átlagos hozamára, sem pedig az egykorú árakra vonatkozólag nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. Gazdasági levelezés és számadások hiányában csupán a hivatalos árszabályozásokban szereplő iparcikkek árából következtethetünk arra, hogy mekkora terhet jelenthettek egy-egy jobbágygazdaságra az úrbéres terhek. Nem ellenőrizhettük ugyan, hogy a hivatalos kimutatások árait a kereskedelmi életben tényleg megtartották-e, tájékoztatásra azonban a limitációk így is felhasználhatók. Ha ugyanis azt találjuk, hogy 1609-ben egy heveder 15 dénárba, egy papucs egy forint húsz dénárba, egy meszelőecset 40 dénárba került, az évi 30 dénáros censust, vagy akár az egyforintos ostoradót és a fél véka zabot nem minősíthetjük akkora terheknek, minek egy jobbágygazdaság nem tudott volna nagyobb megerőltetés nélkül eleget tenni.¹⁸⁸

Bár a paraszt- és allodiális-gazdaságok jövedelmezőségének pontosabb megállapításához még *piactanulmányok* szükségesek, az urbáriumoknak a jobbágyok vagyoni viszonyaira vonatkozó adataiból arra következtethetni, hogy békeidőben a gyalui uradalom parasztjainak módjuk nyílt bizonyos vagyonka gyűjtésére. Ha a tehetőség mértékéül, az erdélyi censusrendszerhez hasonlóan, mi is az ígásállományt tesszük meg, azt mondhatjuk, hogy az uradalom lakóinak elég széles rétege meglehetősen jó sorsban élt. Legalább két ökre volt ugyanis majdnem minden gazdának, de sokkal gyakoribb köztük a 4–6–8 ökrös jobbágy, sőt nem ritkán – szinte minden faluban egy-kettő – előfordulnak ennél módosabbak is. Ha nem csupán az ökrök számát nézzük, hanem a lakosok többi szarvasmarhájára (tehén, tinó, üsző) szintén tekintettel vagyunk, általában tíz, de gyakran 20–25 szarvasjószágot találunk egy-egy gazda istállójában. A magyar parasztok állatállományát – a disznón kívül – szinte kizárólag

188 Vö. 433. A hivatalos árszabályozások sajnos csak az ipari cikkekre terjedtek ki, a gazdasági termények ára felől azonban nem nyújtanak felvilágosítást. EOE VI. 132–157.

szarvasmarha alkotta. Lovat igavonásra csak kivételes esetben tartottak, a Kalotaszegre ma annyira jellemzőnek tartott bivaly tenyésztéséről pedig egészen a 18. század második feléig egyetlenegy adatunk sincs, juhtartással a magyar jobbágyok a 17. században alig foglalkoztak, később is csak egyes falvakban barátkoztak meg vele. Annál bővebben szerepelnek az összeírásokban juhval, kecskével, sőt disznóval a román községek lakói. Tipikus kisállat-tenyésztőkre jellemző módon majdnem minden román gazdának volt egy lova, melyen a kost hordotta, vagy pedig közlekedett a falu és a havason legelő állatai között. Annyi tehát eddigi adatainkból megállapítható, hogy a 17. századi békés évtizedekben a gyalui uradalom népe elég kedvező körülmények között élt.¹⁸⁹

A földesúr és jobbágy viszonyának anyagi, gazdasági oldalai után tulajdonképpen a két fél egyéb kapcsolatai felől is szólni kellene. A régi magyar életre annyira jellemző patriarchálisan személyes kapcsolatok feltárása nélkül ugyanis nem adható teljes kép úr és paraszt sokszínű és sokrétű viszonyáról. Lehetne kutatni a falusi életnek azokat a részleteit, ahol a parasztközség hagyományai, nem pedig a földesúri hatalom voltak a döntők, hogy megismerjük a jobbágyságnak kétségtelenül egyre inkább szűkülő keretek között megnyilvánuló önálló életét. Gondolunk itt például a helyi igazságszolgáltatásra, bírságrendszerekre. A kolozsmonostoriak és kajántóiak érdekes fellebbezési rendszere, vagy a szőlővásárlásnak a szászfenesiek között dívó különleges szabályai, s a más téren is megfigyelhető sok helyi változat arról tanúskodik, hogy a jobbágyság életének voltak a földesúri beavatkozástól mentesen maradt részei.¹⁹⁰ A földesúr és jobbágy kapcsolata természetesen nem tekinthető rideg és személytelen gazdasági összeköttetésnek, mely csupán a szolgáltatásra és szolgálatra korlátozódott. Szálai át- és átszőtték az egész életet. A földesúri hatalom tanította meg a jobbágyokat az előre való kalkulálásra, tervszerűbb gazdálkodásra, készleteik beosztására. Fokozott mértékben megfigyelhető ez a román jövevények esetében, akikből – sokszor kedvük ellenére – a magyar birtokosok vagy offciálisaik faragtak földművelőket. A jó földesúr valóban patrónusa volt embereinek, s érdekein kívül a nemzedékekre visszanyúló kapcsolat hagyományos szálai is kötelezték jobbágyságai védelmére. Nehéz időkben ezért húzódott annyi szabad egy-egy patrónus védőszárnya alá. A földesúr gondja volt a falu életében az igazságnak és jognak érvényt szerezni. A verekedő vagy alaptalanul panaszkodó éppen úgy elnyerte büntetését, mint a házasságtörő vagy paráználkodó. Az árván maradt jobbágyfiak felneveltetését, örökségük megőrzését szintén a földesúr biztosította. Nehéz időkben, hogy emberei végképpen el ne pusztuljanak, kifizettette adójukat, éhínségkor gabonával segítette őket. Természetes, hogy mindezeket a földesúr nem pusztán emberbarátságból tette, hanem mert saját érdeke is így kívánta. Mindez azonban nem változtat a tényen, hogy a jobbágy maga felett érezhetett egy erőt, melynek védelmezésére és irányítására, éppen azért,

189 Az I. Rákóczy György alatti vagyonosodásra nézve l. Szalárdi 302–303.

190 13., 18.; LibReg II. 444., XVIII. 133–134., XXVI. 597–600.; KmKonvLt, CtusColos A. 36., S. 94.

mert érdekeik bizonyos síkon azonosak voltak, mindig számíthatott. Az úr és paraszt közötti viszony személyes jellegére Erdélyben különösen sok adat található, mert az itteni szerényebb körülmények között még a nagyobb birtokok sem álltak annyira elérhetetlen távolságban embereiktől, mint a magyarországi absens földesurak.

A fentiekben igyekeztünk a gyalui uradalom viszonyainak ismertetésén keresztül az erdélyi mezőgazdaság múltjának néhány kérdésére választ találni. Egész sor felmerült kérdést kellett előmunkálatok hiányában felelet nélkül hagynunk. Az eredmények azonban mégis támpontot nyújtanak az ország más részein megismert helyzettel való összevetésre. Ebből az összehasonlításból nagy vonalakban jól látszik, hogy az erdélyi mezőgazdaság fejlődése – néhány helyi sajátágtól eltekintve – teljesen a magyarországihoz igazodik. Azonos a nagybirtok termelési rendszere, adminisztrációja. Az úrbéres szolgálatok nagyjából megfelelnek a magyarországiaknak. Nem lehet tehát a 18. század előtt arról beszélni, hogy az erdélyi mezőgazdaság elmaradt volna a magyarországitól. Színvonalkülönbség akkor még nem állapítható meg, mert a 18. század dereka előtt nem csupán Magyarországon, ahol a török uralom visszavetette a fejlődést, hanem az egész Habsburg Birodalomban a régi hagyományos módon folyt a termelés. A törés csak a század második felében következett be, amikor Magyarországon rendezték az úrbéri kérdést, felvilágosodott reformokat honosítottak meg. Erdélyben mindez nem következett be. De talán ekkor még nem is kerülhetett volna sor rá. A 17. század második felétől kezdve bezúduló Kárpátokon túli újabb román tömegek ugyanis gyökeresen megváltoztatták Erdély gazdasági életének, s legelsősorban mezőgazdaságának szerkezetét. [...]

III.

Az urbáriumok azonban a gazdaságtörténet mellett a hely-, település- és népesedéstörténetnek szintén elsőrangú forrásai. Rajtuk keresztül ugyanis betekintés nyerhető a községek társadalmi és nemzetiségi szerkezetébe, megismerhetők azok a gazdasági erők, melyeknek hatása esetleg népi síkon jelentkezik. Adataik megbízhatóság tekintetében felülmúlják az országos, sőt a megyei adóösszeírásokat is. Országos adóösszeírás esetében ugyanis a megyének és földesúrnak egyaránt az volt az érdeke, hogy minél kevesebb jobbágyuk kerüljön rovás alá, mert különben azok gazdasági erejét ők kevésbé vehették volna igénybe. Gyakori eset tehát, hogy a helyi viszonyokkal nem ismerős összeíró előtt a falusbírák, a megye és földesúr hallgatólagos beleegyezésével, a valóságnál kevesebb embert, állatot vallottak be. A megyével szemben már nehezebb volt valamit eltitkolni, de szinte teljesen lehetetlen volt az elhallgatás az embereit személyesen ismerő földesúr, illetve a faluban élő официálisok előtt. A leghitelesebb képet tehát egy faluról és társadalmáról mindig az urbáriumokból nyerhetjük.

Az alábbiakban a sok közül csupán néhány olyan település- és népiségtörténeti kérdésre kívánjuk a figyelmet felhívni, melyeknek megoldásához az urbáriumok vizsgálata által juthatunk közelebb. A gyalui összeírásanyag teljes értékelését azonban – mint már jeleztük – szélesebb keretek között mozgó, önálló tanulmányban óhajtjuk elvégezni.

Ha a gyalui vártartományt nem mint gazdasági üzemet vizsgáljuk, az első kérdés, amire az érdeklődő választ kíván kapni: hogyan alakult a lakosság sorsa, milyenek voltak a falvak nemzetiségi viszonyai?

Ez¹⁹¹ a terület a kritikus 16–17. században jórészt az erdélyi püspökség és a kolozsmonostori apátság birtokaiból alakult gyalui vártartományt alkotta. Az uradalom falvai között mindhárom erdélyi népesség települései kimutathatók. A tatárjárás pusztításainak pótlására ugyanis az erdélyi püspök és a kolozsmonostori apát 1246 után nemcsak Kolozsvárra hozott német telepeket, hanem Fenesre, Lónára és Kolozsmonostorra is. Ezek azonban a közös jobbágysors, majd a reformáció hatására a 16. század közepéig beolvadtak a magyar többségbe. Az uradalom területén tehát valójában a magyar és a román együttélés követhető nyomon a települések kezdetétől napjainkig.

Eredetileg is román ülésnek számító falu négy volt a vártartományban: Egerbegy, Hév- és Hidegszamos, valamint Sólyomtelke. Bár az első három községre csak 1448 óta maradtak okleveles adatok, csírájuknak valószínűleg azok a szállások tekinthetők, amelyeket a Gyalu feletti havasokban a 14. század végén említenek először. A havas lábánál fekvő három faluval egyidősnek tekinthető az uradalom közepén álló Sólyomtelke is, noha az oklevelek csak 1425-től fogva szólnak róla. A 16. század vége tehát a völgyekben keveretlenül magyar, a dombos és hegyes részeken pedig vegyítetlen román településeket talált egymás mellett. A források világosan bizonyítják, hogy a gyalui vártartományban még később is sokáig a településterületek határának elmosódásáról és ezt követőleg a kétféle népesség keveredéséről semmiféle formában sem lehet beszélni. A 15. századtól kezdődően Sólyomtelke irányából és délről a havasok felől érkeztek ugyan román jövevények, de ezek csak az uradalom eredetileg benépesítetlen peremén kialakuló román falusorig jutottak el. A termékenyebb, de védelmet nem nyújtó, nyitott magyar településterület a középkor békés időszakában a lakosság szaporodására olyan lehetőséget biztosított, amellyel a hegyvidék nem versenyezhetett. Bár az uradalom román falvainak 16. század végi lélekszámára nincsenek adataink, belső-szolnoki, dobokai és bihari analógiák alapján feltételezhető, hogy a hegyvidéki pásztortelepek a völgyek magyar községeihez viszonyítva gyér népességűek voltak.¹⁹²

A Kolozsmonostorhoz tartozó falvak adataiból látható, hogy amíg a középkori fejlődés vonalát a háborús pusztítások még nem törték meg, a magyar községek olyan népesekek voltak, mint a következő 150 esztendőben sohasem.

191 Innen a Berlász-émlékkönyvben megjelent szöveg.

192 *David Prodan*: Domeniul cetății Șiria la 1525. AnIIst 3. (1960) 58–98.; *Uő*: Domeniul Beiușului la 1600. AnIIst 5. (1962) 54–108.; *Makkai L.*: Szolnok-Doboka i. m.

A román és a magyar települések lakóinak létszámában később is mutatkozó különbségek tehát a magyarság javára korábban még fokozottabb mértékűek voltak.¹⁹³

A középkori népsűrűség meghatározásához és a későbbi pusztítások számszerűsítéséhez meglehetősen töredékes adatokra vagyunk utalva. Bácscon 1590-ben 104 jobbágyot és két zsellért, Kajántón 153 colonust, a kicsiny Tiborcon pedig 42 családot írtak össze. A következő években elszenvedett vérvesztés azonban a lakosságot annyira megapasztotta, hogy még Bethlen Gábor és a Rákóczyak „aranykora” végén, 1652-ben is Bácscon csak 29-re, Kajántón 31-re, Tiborcon pedig 13-ra gyarapodott a jobbágycsaládok száma. A háború és a pestis által az uradalom gyalui felében végzett bőséges aratásról az 1609. évi írás tájékoztat. A vártartomány központjában ugyanis ekkor csak hét ökrös, 11 gyalogszeres jobbágy és hét özvegyasszony élt. Fenesen 25 volt az özvegyek száma, az ökrös jobbágyoké 17, a gyalogosoké pedig 34. A magyar települések lakossága tehát korábbi létszámának töredékére zsugorodott össze és anyagiakban is megfogyatkozott. Az erdők közé épült román falvak felett azonban ez a pusztító vihar szinte nyomtalanul vonult keresztül. 1609-ben Hévszamoson 19 embernek volt lova, 16 gyalog szolgált és nyolc volt özvegyszerben. Egerbegyen kilenc lovas, 18 gyalogszeres és hat özvegy élt. A fenti adatokat a későbbi összeírásokkal egybevetve kétségtelenül megállapítható, hogy a magyar falvak eddigi fejlődését a Basta-féle pusztítások derékba törték, megtizedelt lakosságuk csak a 17. század közepén kezdett újraéledni. 1638-ban Kolozsmonostoron 76 házhelyből még 40 volt puszta és egész utcások álltak lakatlanul. Bogártelkén 52 sessio közül 44-nek még mindig nem került gazdája.

A Gyalu környéki magyar népességet ért pusztulással kapcsolatosan arra a kérdésre is keresni kell a feleletet, hogy a 17. század végi lakosság mekkora mértékben tekinthető a korábbi népesség leszármazottjának, a pusztító fergetegek után az életben maradtak vállalták-e az újrakezdést vagy feldúlt otthonaikban jövevények próbáltak-e újból szerencsét? A különböző időben összeállított urbáriumok névsorainak összevetéséből egyértelműen az derül ki, hogy a 17. századi megfogyott népesség majdnem teljes egészében a középkori lakosság vér szerinti utódja. Nagyobb kicserélődés csupán az erősen elpusztult Gyalun és Kolozsmonostoron észlelhető. Mindkettő mezőváros lévén, többeket vonzott magához a felbolydult népességből. Ezért érvényesülhetett ezekben a településekben kevésbé a falvakat jellemző állandóság. Néhány konkrét példa a fentebbi megállapítás alátámasztására. Bogártelke 1590. és 1638. évi urbáriumának összehasonlításából kétségtelenül kiderül, hogy azok, akiket a későbbi névsorokban nem találunk meg, nem vándoroltak el, hanem a nehéz időknek estek áldozatul. Sok család kipusztult, de ha

193 A sík- és a hegyvidéki szállásterület népsűrűsége közti különbségek általános érvényére l. még *Jakó Zsigmond*: Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban. In: Szolnok-Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Dés-Kvár 1944. 96–97.

három-négy família elkerülte rokonsága végezetét, vállalta az újrakezdést és igyekezett elárvult faluját megtölteni gyermekeivel. Bogártelkén a Fekete családból maradtak meg többen és 1638-ban a lakosok jó része már erre a névre hallgatott. Tiborcon pedig ekkor már majdnem mindenkit Gellértnek hívtak. Minthogy a gazdátlanra vált jobbágyörökségek a rokonság között adásvétel tárgyai lettek, ezzel erősen meg is nehezítették jövevények betelepítését. Miután pedig a község egész határát a régi népességnek csak töredéke használta, a megmaradt jobbágyok, legalábbis az újabb pusztulásig, elődeiknél kedvezőbb anyagi helyzetbe kerülhettek. Például a Darócon lakó Gáspár Boldizsártól 1609-ben csak gyalogszeres robot telt ki, 1640-ben azonban, egyebek mellett, már 20 szarvasmarhája volt.

A gyalui vártartomány adatai azt mutatják, hogy a századelő pusztításainak pótlására Erdélyben a 17. század első felében tervszerű újranépesítésre gondolni sem lehetett, mert megfelelő munkaerő kellő számban nem állott rendelkezésre. Bethlen Gábor uralma végétől fogva igyekeztek ugyan az instabil életformájú román és rutén jövevényeket állandó letelepülésre szorítva hasznosítani, de e törekvés nem lehetett különösebben sikeres. Erre kell ugyanis következtetni abból, hogy I. Rákóczy György arra utasította gyulafehérvári jószágkormányzóját, miszerint ne igyekezzenek a fejedelmi birtokokat mindenáron, akár szökött jobbágyokkal vagy más instabil elemekkel újból benépesíteni.¹⁹⁴ A regenerálódás tehát, legalábbis e vártartományban, még hosszú ideig a természetes népszaporodás és a belső migráció hagyományos csatornáin át történt.

A természetes szaporulat mértékére az 1638. évi urbárium vet némi világot, minthogy nemcsak a fiú-, hanem a leánygyermek számát is közli. Az azonban nem derül ki belőle, hogy a feltüntetett gyermekek vajon egy fiatal házaspár elsőszülötteinek tekintendők-e, akiket hamarosan még újabbak is követnek, vagy életük delén túljutott szülők felnőtt gyermekeivel állunk-e szemben. Az itteni magyar családokban ekkor többnyire 2–3–4 gyermeket találunk. A lakosság ritkulásával megjavult anyagi lehetőségek tehát a szaporodást nem fokozták jelentősebben. A köztudat úgy tartja, hogy a románoknál mindig bővebb volt a gyermekáldás, mint a magyaroknál. Mivel ezt a helyi adatok nem támasztják alá, arra gondolhatnánk, hogy az itteni román falvak szaporodása azért egyenletes, mert népfellegük átszivárog az elpusztult magyar községekbe. Ezt a feltételezést azonban az egymást követő névsorok összehasonlítása után valószínűleg elvethetjük. A négy román község népessége ugyanis – legalább a 17. század derekáig – a magyar falvakéhoz hasonló állandóságot mutat és szaporodása is nagyjából hasonló ütemű. Bár e falvakból, különösen a magyar települési területen épült Solyomtelkéről, az átszivárgás már megindult, de ez még jelentéktelennek tekinthető. A havasalji román falvak népe ekkor még idegenkedett a síksági életformától és egészében véve

194 I. Rákóczy György gazdasági utasítása i. m. 318. Az instabil népesség gazdasági értékelésére l. még *Jakó Zs.*: Szolnok-Doboka i. m. 104.; VeressDoc IX. 186–187.

elzárkózó magatartást tanúsított a völgyekben kínálkozó jobb lehetőségekkel szemben.¹⁹⁵ De az uradalom román községei ekkor még nem is rendelkeztek jelentősebb népfelleggel, és nem is mutattak különösebb kedvet a földművelő, kötöttebb életmód vállalására. Azok az egyes családok, melyek mint pásztorok, halászok, darabontok elvetődtek az uradalom magyar falvaiba, ott is lényegében változatlanul élhették tovább régi életformájukat.

A magyar településekben keletkezett munkaerőhiány pótlására tehát a természetes belső migráció hagyományos csatornái maradtak. Amíg ugyanis a századforduló háborús pusztításaival párhuzamosan kibontakozó tömeges bevándorlás Erdély népi viszonyait össze nem kuszálta, a belső vándorlás a középkori csapásokon haladt. Ekkor még nyoma sem volt a lakosság olyan méretű ide-oda hullámzásának, mint aminő a 17. század második felétől kezdődően kibontakozott. Rokoni, ismeretségi természetes kapcsolatok, jobb kereseti lehetőségek lendítették ki a vállalkozóbb természetű embereket szülőfalujukból új tájakra. Ennek megfelelően az átvándorlás szűkebb területre korlátozódott. A gyalui uradalom falvaiba érkező jövevények jó részét székelyek alkották. Lovas-szabadosi, darabonti szolgálatot vállaltak a fejedelmi vár körül, aztán végleg itt ragadtak. A különböző erdélyi tájakról érkezettek között vitathatatlanul a székelység volt a legjelentősebb számú és a legállandóbban képviselt. A székelység mellett az uradalom népét erős szálak fűzték a partiumi magyarsághoz is. Nemcsak onnan költöztek át ezekbe a falvakba, hanem – ha itt bent megnehezültek az idők – innen is mentek a Körösbe és Szatmár vidékére. A fejedelemséghez tartozó Részeken kívül eső Magyarországról és a hódoltságból bevándoroltakról szintén szólnak adatok. Ez utóbbiak között azonban már nem csupán magyarokat, hanem kisebb számban szlovákokat is találunk, sőt Kolozsmonostoron, Nagykapuson, Jegenyén, Szászlónán és Szászfenesen még lengyelek is akadtak. A szlovákok a fejedelmek felső-magyarországi birtokairól vagy a hadjáratok során szövődött kapcsolatok, a lengyelek pedig az unitárius emigráció révén vetődhettek ide. Egészen különleges színfoltot jelentettek a népességben a morva újkeresztények, akiket a fejedelem különleges juhászatuk meghonosítása céljából telepítette be Gyalura.

A jövevények között az említetteknel nagyobb számban ekkor még a románság sem volt képviselve. Úgy látszik, hogy a románok beköltözése a magyar községekbe csak a 17. század negyvenes éveinek a legvégén kezdődhetett el. Az 1652. évi urbáriumban észlelhető először, hogy a románok beszívargása a környék magyar településeire elindult. Gyaluban az udvar körül mint darabont, puskás, lovas, mészáros, sütő több hévszamosi román talált megélhetést. Mellettük az egerbegyiek tűntek ki vállalkozó kedvükkel. 1652-ben Kajántón két család, Tiborcon négy, Bácscon pedig egy família élt belőlük. Megfigyelhető, hogy a románság áttelepülése a magyar falvakba ekkor még mennyivel jelentéktelenebb az uradalom törzsterületén, mint az egy időre hozzácsatolt mező-

195 *Berlász Jenő*: A románság az erdélyi agrártársadalomban. In: *Magyarok és románok*. I. Szerk. Deér József – Gáldi László. Bp. 1943. 584–589.

ségi birtokokon. Amíg 1652-ben a mezősegi Magyararkályánban moldvai, Aszszonyfalván pedig Kővár-vidéki román telepeseikkel kísérleteztek, Gyalu környékén még csak egy-két cseléd és pásztorcsalád költözött saját korábbi szállásterületéről magyar község mellé. Azonban többnyire ezek sem tekinthetők a későbbi román falurészek csíráinak, mert rövidesen továbbsodródtak vagy a hamarosan elkövetkező újabb pusztításoknak estek áldozatul.

Bár a vártartomány magyar lakossága erősen megtizedelődött, a falvak nemzetiségi viszonyai ekkor még nem változtak meg. Minthogy itt hozzátelepítés nem történt, a regenerálódás a természetes szaporodás lassú ütemében haladt előre. Legtöbb faluban még mindig sok volt a lakatlan telek, amikor az újabb pusztítások a 17. század második felében ismét elseperték a félszázados építőmunka legtöbb eredményét. A gyalui vár ismétlődő ostroma és az erőszakosan hódoltató váradi pasa gyakori beütései többször kényszerítették futásra a Magyarországra vezető főút mentén épült falvak népét. Bár határozott adatok szólnak e községek felégetéséről, mégis, az összeírások névsorainak tanúsága szerint az uradalom lakosságának elvesztése elmarad a Kis-Szamos mentének pusztulásától. Bizonyára a közeli nagy erdőségek nyújtottak jó búvóhelyet, mert az 1662 és 1666 közötti urbáriumok készítői a régi jobbágy-ság jelentős részét életben találták a romok között.

Noha a gyalui uradalom népe a háborús pusztításoktól viszonylag szerencsésen megmenekült, az azok nyomán előállott új helyzet következményeiben neki is osztoznia kellett. A hanyatló fejedelemség zűrzavaros állapotai között szinte az egész paraszttársadalom cseppfolyóssá változott. Nemcsak a Kárpátokon túli jövevények ide-oda hullámzó tömegei leptek el mindent, hanem a régi lakosság is megbolygatott méhkasként keresett kiutat sanyarú helyzetéből.¹⁹⁶ A gyalui uradalom falvaiban azonban ebben az időben is, amikor Kolozs megye szomszédos részein a lakosság 25–30%-a instabil volt, viszonylagos állandóság figyelhető meg. Nyilván azért, mert a régi lakosságuk nem vészelt el teljesen. A szökevény jobbágyok száma persze itt is állandóan növekedett, de a népesség törzsállományát alkotó régi jobbágy-ság nem hagyta el lakóhelyét. A megrázkódtatások hatása inkább az uradalom román településein mutatkozott meg. Belőlük egyre többen költöztek át szerencsét próbálni a magyar községek pusztán álló telkeire, de a régebbi román népesség körében is tért hódított a Kárpátokon túli jövevényekre jellemző instabil életforma. Egyesek sokszor évekig távol voltak falujuktól. Ezek többnyire végleg el is maradtak valahol az idegenben. Ritkaságszámba ment az olyan család, mint amelyikről Egerbegy 1727. évi urbáriumának készítői ezt jegyezték fel: „Most érkeztek Magyar Országról bujdosásukból és kóborlásukból.” Megszűnt a két nemzetiség eredeti szállásterületének zártsága és erőteljessé vált a románok benyomulása a magyar falvakba. Ezt jelzik az uradalom te-

196 A 17–18. századi népmozgalom megváltozott jellegére és az erdélyi általános helyzetre vonatkozóan l. *Jakó Zsigmond*: Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: Magyarok és románok. I. i. m. 524–560.; *Uő*: Szolnok-Doboka i. m. 105–111.

rületén is elszaporodó Oltyán, Muntyán, Moldován, Muresán nevű román családok. Minthogy azonban a századforduló vésteljes évtizedei továbbra is újabb és újabb megpróbáltatásokat tartogattak a folyóvölgyek és a síkság népe számára, a beköltöző hegylakók hamarosan továbbsodródtak új lakóhelyükről is. A 17. században beköltözötteknek nemcsak utódait nem találjuk meg a később ott élő románok között, hanem igen gyakran már ők maguk sem szerepelnek a következő összeírásban. 1666-ban egész Lapupatak község – 13 család 17 fiúgyermekkel – faluját pusztán hagyva átköltözött Szászlónára. Négy év múlva Szászlónán már senki sem található e jövevények közül és egy részük ismét Lapupatakon lakik. 1727-ben élnek ugyan románok Szászlónán, de nekik semmi kapcsolatuk sincsen a fél századdal korábbi jövevényekkel. Pontosan megállapítható, hogy ezek Hévszamosról, Egerbegyről, a havasi abrudányok közül, sőt Moldvából érkezett friss jövevények.

Az újránépítés tehát még a 18. század elején ennek a helyéről könnyen mozduló társadalmi rétegnek megfelelően jószerével csak az Erdélyben hagyományos jobbágyátszállításokra korlátozódott.¹⁹⁷ A fel s alá hullámzó új román népességet telepíteni nem lehetett. A földesúri elképzelések szerint legfeljebb a régi jobbágyság volt mozgósítható. A jövevények zöme ugyanis e népmozgalom első szakaszában csak a mentességek leteltéig maradt új szálláshelyén és aztán továbbállt. A birtokos számára tehát az volt a biztonságosabb módszer, ha saját hegyvidéki jobbágysága szaporulatának átköltöztetésével szerzi meg a jövedelmezőbb síksági földjei megműveléséhez szükséges munkaerőt. Ez viszont végső soron a magyar falvak népi egységének megbontásához vezetett.

A gyalui vártartomány területén a jobbágyok nagyobb méretű átszállítását Bánffy Dénes özvegye, Bornemisza Kata kezdte el. Gyaluba saját családi jószágaiból, Belényes vidékéről, majd más Bánffy-birtokokról telepített át embereket. Sógorától, Apafi Mihály fejedelemtől visszaszerezte a Bánffy Dénes kivégzését (1674) követő birtokelkobzás után az uradalomból máshová elszállított iparos jobbágyokat, a Solyomtelkéről a Mezőségre áttelepített munkaerőt. A török közelsége miatt a vár körül megszorodott teendőik ellátására bőven gyűjtött románokat is darabontoknak, puskásoknak, molnároknak, mészárosoknak, udvari cselédeknek. Az uradalom többi magyar községe azonban egyelőre megmenekült a románok betelepítésétől, mert az uradalom zálogos kincstári jószág lévén, a román népszaporulatot a Bánffyak inkább elpusztult családi birtokaikon igyekeztek értékesíteni. Bánffy Dénesné már 1675-ben több családot áttelepített Bonchidára és Válásútra. Jóllehet az uradalom hegyvidéki településeiből egyszerre csak néhány családot költöztettek át, de ezzel a módszerrel évtizedek alatt mégis jelentős lélekszámú román népességet gyökereztetek meg korábban színmagyar birtokaikon. Az uradalom hegyvidéki és sík részének népessége között az érintkezésre egyébként is számtalan alkalom adódott. Például a hegyvidékiek robotkötelezettségük

197 Szabó T. *Attila*: Szállít, átszállít. Magyar Nyelv 36. (1940) 49–51.; Jakó Zs.: Szolnok-Doboka i. m. 118–120.

megváltásaként állandó béreseket tartottak Bonchidán. Ezek és az udvari cselédségbe bekerültek többnyire végleg megragadtak új környezetükben. Az áttelepített kincstári jobbágyság ugyan papíron továbbra is szülőfalujuk elidegeníthetetlen tartozékai maradtak, az ilyen személyekre azonban alkalomadtán mégis könnyebben lehetett fejedelmi adományt nyerni. Így kapta meg Bánffy Dénesné a fejedelemtől 1677-ben örökösen azokat az egerbegyi fiscalis jobbágyságokat „feleségeikkel, fiokkal és egyéb res mobilisekkel edgyütt”, akik akkor a bonchidai jószágban laktak.¹⁹⁸ A népesség utánpótlásának ez a módja azonban csak az újabb megpróbáltatások következményeként vezetett a 18. század folyamán lényeges demográfiai változásokra.

A gyalui vártartomány, mivel az aulikus Bánffy György birtoka volt, a kuruc háború alatt különösen sokat szenvedett. A harcok során Pekry Lőrinc a hetekig elhúzódó ostromban a várat szétlővette, a környék falvait pedig előbb az ő csapatai, majd pedig a rác martalócok dúlták fel. A béke beköszönte után pedig rettenetes erejű fekete halál vágott hatalmas rendeket a sok szenvedést átélt lakosság soraiban. Az 1711. évi pestisnek Kolozs vármegye szomszédos járásában Visán 292, Alsószováton 229, Faragón 173, Tancson 170, Pusztakamárán 170 ember esett áldozatul. A tatár beütésekkel, éhínséggel tarkított következő idők sem voltak alkalmasak a népesség gyarapodására. A parasztság megállapodását gátolta, hogy a szomszédos magyarországi Részeken sokkal jobb életlehetőségek nyíltak, s ezért az erdélyi úrbéresek tömegesen szöktek a Királyhágón túlra. Az elmúlt fél évszázad sok nyomorúsága, gyakori „futásai” most már a magyar jobbágyságot is könnyebben mozdulókká tették. A magyar szökevények általában a Partium felé vették útjukat és főként Bihar vármegye elpusztult részeiben, az úgynevezett Körösben telepedtek le. Ebben régi összeköttetések irányították őket. Például Gyaluból feltűnően sokan szöktek a Fekete-Körös menti magyar falvakba; nyilvánvalóan azért, mert az előző évtizedekben onnan többen katonáskodtak Gyaluban. Szászfenestről 1719 körül 17 család vándorolt át Váradra és a közelében lévő Váradszőlősrre. Ezek az adatok arra is figyelmeztetnek, hogy Erdély és a Részek közti migrációra ajánlatos az eddiginél több figyelmet fordítani. Feltételezhető ugyanis, hogy az új körülmények között elviselhetetlen helyzetbe került, megfogyatkozott magyar szórványok rejtélyesen gyors eltűnésekor a Magyarországra átvándorlással fokozottabban számolni kell.¹⁹⁹

A Magyarországra irányuló kivándorlásban azonban a fő áramlatot nem az erdélyi magyar, hanem a román úrbéres népesség alkotta. A lakóhelyéhez kevésbé kötődő, mozgékonyabb román népesség, jobb élet reményében, szívesen szökött Magyarországra, ahonnan erdélyi földesura is nehezebben hozhatta vissza. Ennek következtében az átvándorlás a kuruc idők után akko-

198 Bánffy nemz. lt., Fasc. 51. nr. 9.

199 A Magyarországra való átvándorlásra és a Kárpátokon túlra emigrálásra I. *Berlász Jenő*: A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere. *KlebÉvk* 9. (1939) 1–44.; *Uő*: *Úrbérendezés* i. m. 236–277., 344–362.; *Jakó Zs.*: *Újkori i. m.* 564–567.

ra méreteket öltött, hogy például az Erdélybe vezető út melletti bihari Fugyi községben már 1722-ben szűknek bizonyult a határ a jövevények befogadására. A később érkezettek többsége ezért más falvakba költözött és csak kevesen döntöttek az Erdélybe való visszatérés mellett. Az élesdi uradalmukhoz tartozó szintén bihari Dámost a Bánffyok ekkor telepítették újra, az emberek neve után ítélve, a Gyalui-havasokból hozott abrudány zsellérekkel. 1754-ben pedig – amikor egész Erdély visszhangzott a jobbágyok kivándorlása miatti panaszoktól – az élesdi uradalom összeírói már kénytelenek voltak megállapítani, hogy a domínium betelepítése a népesség számának nagyarányú megnövekedése folytán tovább már nem folytatható.²⁰⁰

Ennek a Magyarországra átvándorlásnak is szerepe lehetett abban, hogy a gyalui vártartomány magyar falvaiban a románok térnyerése a 18. század folyamán is lassúbb maradt az erdélyi megyékben általánosanál. A hosszú békes időszakban állandósult ugyan beköltözésük és a magyarokénál nagyobb természetes szaporulatuk szintén gyarapította létszámukat, de e folyamatot vallási és társadalmi okok is előmozdították. A Kolozsmonostorhoz tartozó falvak kálvinista magyar népessége például kénytelen volt többször is érezni új, jezsuita földesurainak barátságtalan magatartását. Vele szemben inkább az unitus román jobbágyok számíthattak a szerzetesek jóindulatára. A román-ság nagyarányú térnyerése Gyaluban ebben az időszakban viszont társadalmi okokra vezethető vissza.

Előbb többször is utaltunk rá, hogy a gyalui vár körül a 16. század végétől fogva népes katonáskodó szabados és kisnemes réteg alakult ki, melynek előnyös helyzetét még Báthory Zsigmond szabályozta. A Rákóczyak alatt különösen megnőtt e kedvezményezett vagy nemesített réteg létszáma. Ez a folyamat még nagyobb méreteket öltött 1660 után, amikor Várad elestével Gyalu is végvár lett. A fejedelem tömeges nemesítésekkel igyekezett növelni a fegyverfogásra kötelezettek számát, a kolozsvári főkapitányok pedig az elnéptelenedett jobbágytelkek jelentős részére katonákat ültettek. 1679-ben Gyalun már alig lakott jobbágyszolgálatot teljesítő ember. A jobbágyok is darabontként, puskásként vagy iparosként a vár körül szolgáltak. Az egész településnek sajátos színezetet adott a 42 családra nőtt kisnemesség, valamint a 23 pusztatelket megtöltő katonaság.

A török kitakarodása után megszűnt a különféle kiváltságok jogalapja és a honvédelmi érdekek helyére ismét a gazdaságiak léptek. A nagy hatalmú Bánffy család számára egyre kényelmetlenebb lett e népes kisnemes kolónia jelenléte az uradalmuk központjában. Ezért Bánffy György gubernátor 1702-ben *fiscalis productio*-ra kényszerítette a gyalui nemeseket és közülük azok, akik fejedelmi jóváhagyás nélkül bírtak egy-két telket, már ekkor távozni voltak kénytelenek a mezővárosokból. Végül 1768-ban az itteni kincstári birtokrészek helyzetének tisztítására indított *productio*s perek, egy-két szerencsésebb család

200 MNL OL, Magyar Kamara Archívuma E 156. *Urbaria et conscriptiones*, Registrata 81/4 (b). fol. 67., 77.

kivételével, legtöbb kismemes lába alól kirántottak a talajt. Az anyagilag tönkretett kismemesek előbb-utóbb végkép kikoptak Gyaluból. Megüresedett telkeikre pedig a kincstár többnyire román zselléreket hozott. A számbelileg is jelentős, öntudatos magyar kismemesség kifüstölésével a gyalui magyar népesség olyan súlyos sebet szenvedett, melyet többé nem is tudott kiheverni. A magyarság gyengülésének ütemében betelepített román zsellérség pedig ettől fogva rohamosan szaporodhatott. 1773-ban 40 jobbágyból és ezek 75 fiából már csak 10 jobbágy és 10 fiú volt magyar, 35 zsellérből és ezek 60 fiából pedig már csak 15-en voltak magyarok, akiknek 21 fiúgyermekük volt. A 69 cigány-jobbágy, 51 fiúgyermekkel együtt, szintén a román népességhez volt számítandó.

Gyalu esete kitűnően bizonyítja, hogy egy-egy település nemzetiségi viszonyainak alakulását milyen különböző okok befolyásolhatták döntően. Sokszor egészen kis, helyi jelentőségű beavatkozás hosszú időre kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolhatta a falu demográfiai képének alakulását. Például Tancs (Kolozs vm.) lakossága azért maradhatott meg máig magyarnak, mert földesurai az elszaporodott román jövevényeket, miután nem tudtak beilleszkedni új környezetükbe, hogy további kártevéseiknek elejét vegyék, áttelepítették egy másik birtokukra.²⁰¹ Hasonló és a megyei területen egészen kivételes beavatkozásnak köszönheti a gyalui uradalom több községe, főként Vista és Nagykapus, hogy nem románosodott el, 1762 körül ugyanis a földesúr a vártartomány magyar falvaiból a hívatlan román betelepülőket visszavitette szülőfalujukba.²⁰² Bizonyára életvitelük lehetett olyan, hogy a Bánffyak hasznosabbnak látták, ha telkeik egy ideig pusztán állanak inkább, mintsem beilleszkedni nem tudók üljenek rajtuk. Ezt annál is inkább megtehették, mert a munkáshiány ekkor már nem volt nyomasztó, mint néhány évtizeddel korábban. A régi lakosságnak illetően való védekezése a jövevényekkel szemben főként a szászföldi falvakban volt bevett gyakorlat,²⁰³ földesúri birtokon azonban, ahol kellett a munkaerő, nagyon kivételes esetben élhettek vele. De így jártak el a régi megüledt román települések lakói is a havasokról hívatlanul érkező néptársaikkal szemben, ha úgy érezték, hogy azok veszélyeztetik saját életlehetőségeiket. Például az egerbegyi románok 1762 után így magyarázták meg földesuruknak eljárásukat: „az abrudányokat, minthogy nagyon megsaporodtanak volt, kihántuk és kihajtottuk [...] minthogy mink is jól megsaporodtunk volt.”²⁰⁴

201 Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára. Kvár 1891. 46.; 1894. 22.; Hasonló lépés mentette meg a 18. században Somkerék magyar lakosságát is. L. *Protocollum ecclesiae reformatae Somkerenkinsis 1722–1831*. pag. 31. (1942-ben a Somkeréki Ref. Egyházközség levéltárában). [Jelenleg az EREL őrzésében, C 13. Egyházközségek régi jegyzőkönyvei és iratai, nr. 12.]

202 Bánffy nemz. lt., Fasc. 51. nr. 16.

203 *Jakó Zs.: Újkori 531–532.; Corpus statutorum Hungariae municipalium*. Szerk. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. I. Bp. 1885. 532.; Michael Konrad von Heidendorf. *Eine Selbstbiographie*. Mitgetheilt von Rudolf Theil. *VerArch* 16. (1881) 461–463.; *Georg Müller: Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande*. *VerArch* 38. (1912) 101., 138–140., 148–151., 153–154., 157–158., 163., 197., 200., 230., 271.

204 Bánffy nemz. lt., Fasc. 51. nr. 16.

Ha régebbi megülesű román falvakból érkező jövevények is nehezen illeszkedtek be a völgyek magyar falvainak életvitelébe, egészen különleges kérdéseket vetett fel a gyalui vártartományhoz tartozó, nagy kiterjedésű havasi, erdős területek benépesülése. E havasok benépesülése szerves része annak az újkori települési mozgalomnak, mely a Magyarországot Erdélytől elválasztó határhegységet apró, havasi román telepekkel szórta tele. Jóllehet a Mócvidék, a Bihar- és Réz-hegység falvait primitívségük alapján sokáig ősi településeknek vélték, ezek viszonylag késői kialakulása a gyalui uradalom esetében pontosan bizonyítható.

Először az 1640. évi urbárium említi, hogy a gyalui várhoz tartozó erdőségekbe topánfalvi emberek szokták juhaikat felhajtani, s ezért szállásonként egy berbécset, egy sajtot és 25 dénárt tartoznak fizetni. Ezek a szállások azonban – amint ez az 1666. évi összeírásból kiderül – csupán nyári pásztorszállásoknak tekinthetők. Tizenhárom év múlva a havasokra legeltetni, makkoltatni feljárók száma annyira megnövekedett, hogy a „havasoknak is jövedelme készpénzül annuatim kezdett járni másfélszáz forint” és a topánfalvi pásztoroktól még 50 berbécs. Ekkor tehát a topánfalviak már nem egyedül használták a gyalui havasi legelőket, hanem a zalatnai és abrudbányai kincstári domínium román népességfeleslege szintén erre kereste magának az életteret. 1720 körül kezdtek egyes kincstári jobbágyságok az egerbegyi határhoz tartozó Dongón és Farkasmezőn a falusiaktól zálogos földeket szerezni. De a hévzamosiaktól is béreltek maguknak a falutól távoli havasi földekből. Ezek aztán már állandó lakóivá váltak a kérdéses területeknek, pásztorzállásaik közül több pedig végleges településnek lett a magja. Velük szemben topánfalviak, vidraiak, nagy- és kisaranyosiak a Gyaluhoz tartozó havasokon évenként megújított szabályos szerződéses feltételek mellett béreltek állataik legeltetésére területeket. E feltételek között ott szerepelt, a fák védelmén kívül, a szilárd anyagból készült, állandó jellegű ház építésének tilalma is. A havasok benépesülése azonban, amint ez az innen befolyó jövedelmek fokozatos növekedéséből kiolvasható, a tilalmak ellenére egyre nagyobb méreteket öltött. A 17. század végi 150 Ft évi árenda 1737-re 500, 1746-ra pedig már 700 Ft-ra növekedett. A havasi zsellérséggel az uradalom régi román falvainak népessége rövidesen összeütközésbe is került, mert határukra saját szaporulatának lett szüksége. A hévzamosiak már 1727-ben eltiltották a havasiakat attól, hogy kaszálókat, esetleg szántókat vehessenek bérbe, és emiatt akkor 16 család maradt teljesen föld nélkül. Azt előbb már láttuk, hogy az egerbegyiek milyen radikális módon távolították el falujukból a hivatlan jövevényeket, de annak is ellene szegültek, hogy az uraság hozzon határukra új telepéseket. A túlnépesedett hegyvidék népfeleslegének a völgyek felé áramlása azonban feltartóztathatlannak bizonyult. 1773-ban a gyalui vártartomány 58 havasán éltek abrudány és topány zsellérek. Ezek helyzete végül is úgy rendeződött, hogy a Topánfalvával határos erdőségeket, mivel népességük kincstári jobbágy volt, átcsatolták a zalatnai kincstári uradalomhoz. E szállások ezután a 19. század elejére állandó

településekké fejlődtek. E havasi települések máig tartó népesedéstörténeti jelentősége abban állott, hogy kimeríthetetlen rezervoárként tárolták és közvetítették a román népfelesleget a hegyvidékről a folyóvölgyek felé.

Végül megemlítjük, hogy az erdélyi nagybirtok jellegzetesen keleties színezetű munkaerejét alkotó cigányság a gyalui vártartományban is kimutatható. Már akkor népei csoportot alkottak, amikor az uradalom 1652. évi urbáriumában első ízben megemlékezik róluk. Az erdélyi cigányok helyzetét, szolgálatait a Kárpátokon túlról magukkal hozott szervezetük és szokásaik szabályozták. Bár papíron az uradalomhoz tartoztak, apró lovaikon évekig elkalandozhattak a fejedelemség legtávolabbi zugaiba is. Urbéri szolgálatra legfeljebb a közelebb elérhetőket lehetett rászorítani, többnyire csak aratáskor néhány napra. Közülük kerültek azonban ki az uradalom kovácsai, fűtői, agarászai, muzsikusai. Bár a cigányok akkor még látszatra a település többségének vallásához és nyelvéhez igazodtak, egészükben véve ők is a régi életvitelt megváltoztató új népességet erősítették az uradalom azon falvaiban, ahol az egykori magyar lakosság a kisebbséggé zsugorodott.

A gyalui uradalom magyar falvai népének sorsa, az említett pusztulás ellenére, más megyei tájakénál szerencsésebben alakult. Láthattuk, hogy ezeket a településeket is előntötte a kibontakozó újkori román népmozgalom mindent elsepréssel fenyegető áradata, de az 1762 körüli említett földesúri beavatkozás lehetővé tette számukra, hogy saját népszaporulatukkal töltsék ki a soraikban támadt réseket. A románok beköltözése természetesen 1762 után sem szűnt meg, de ekkor már nem állott mögötte az egész fejedelemségre kiterjedő általános népmozgalom ereje. Ekkor már elkezdődött a századforduló óta bezúdult jövevények tömegei által felkavart erdélyi parasztság viszonyainak stabilizálódása és a népesség végleges elhelyezkedése. A 18. század utolsó évtizedeiben ez a folyamat a gyalui vártartományban befejeződött. Ettől kezdve az egy település keretébe került kétnemzetiségű lakosság fejlődése a paraszti életforma hagyományai által megszabott természetes hatóerők szerint alakult. Ennek pedig legfőbb jellemzője újabb másfél évszázadon át a zárt egymásmellettség volt.

A különböző nemzetiségű és vallású csoportok most már úgy éltek egymás mellett, többnyire térben is elhatárolódva falujukon belül, mint ahogyan a középkor idején az uradalom egyes szállásterületei elhatárolódtak egymástól. Mindkét esetben ez biztosította, hogy a különböző nyelvű, nemzetiségű, életvitelű emberek különösebb súrlódások nélkül, közös településen, saját külön szokásaik szerint élhették mindennapjaikat. Ebben az elzárkózásban meghatározó szerepe volt mindenhol, de Erdélyben talán a megszokottnál is nagyobb mértékben, a vallási különbözőségnek. A reformáció idején is katolikusoknak megmaradt jegenyek éppen úgy nem házasodtak, keveredtek a környező falvak kálvinista magyar népességével, mint ahogyan a 18. századi rekatolizáció sem tudott külső beavatkozás nélkül tét nyerni a református községekben. Bács és Kajántó magyar lakossága ugyanis nem természetes keveredés útján, hanem a jezsuita földesuraság tudatos

beavatkozásának, térítő tevékenységének eredményeként a 18. században lett katolikussá.²⁰⁵ De ugyanez a magatartás figyelhető meg a nemzetiségileg keveretlen, vallásilag azonban megosztott népességű román falvak esetében is. Egerbegy, Hideg- és Hévszamos görögkeleti vallású románjai egyáltalában nem vegyültek görög katolikus hitű román falvak lakóival. Az azonos nemzetiségű, de más vallású lakosság közötti némi keveredés hosszú időn keresztül csupán az uradalom mezővárosaiban, Gyalun és Kolozsmonostoron figyelhető meg, de ebben már külső tényezők tudatos beavatkozásának is szerepe lehetett. Az 1770–1780 körüli időktől fogva létező felekezeti anyakönyvek, majd a 19. század közepétől kezdődően hivatalos népszámlálások adataival bizonyítható, miszerint a nemzetiségi, felekezeti viszonyokat, a népmozgalom alakulását még a két világháború közötti időszakban is a gyalui uradalom falvaiban a természetes fejlődés öntudatlan erői alakították. Ez pedig itt a 18. század végére kialakult helyzet szinte változatlan konzerválását jelentette. [...]

IV.

Elgondolásunk szerint eredetileg e kiadványban az összeírásokon kívül részint függelékben, részint pedig az egyes urbáriumok között átmenetként szerepeltek volna még más források is. Ezek lettek volna hivatva egyrészt az urbáriumokban tanulmányozható helyzet kialakulását, másrészt pedig a birtok életének fontosabb eseményeit (adományozás, birtokhozászerzés és -elcsatolás, confiscatio, telepítés, pusztulás stb.) megvilágítani, valamint a gazdasági üzem menetébe (instrukciók, mező- és erdőrendtartások, ispánok beszámolóí, szerződések a havasi zsellérséggel stb.) és az uradalom lakosságának életébe betekintést nyújtani (helyi jogszokások, jobbágy végrendeletek, jobbágyok eladásáról és vételéről szóló szerződések, jobbágy kezeslevelek, különféle kötelezvények, stb.). Mivel azonban ez a terv nem valósulhatott meg, hasznosnak látszik a későbbi kutatást a munkánk során feltárt levéltári források rövid áttekintésével és a kiadásra nem került urbáriumok felsorolásával eredményesebbé tenni.

Időrendben haladva alább felsoroljuk az uradalom múltjára jelentősebb forrásanyagot tartalmazó levéltárakat. Minthogy a gyalui vártartomány csak a fejedelmi kor egy részében foglalta magába a kolozsmonostori uradalmat is, csupán az ebből az időből származó forrásaikat ismertetjük együtt, egyéb anyagukat azonban külön soroljuk fel. Röviden szólunk azoknak a községeknek az írásos emlékeiről is, melyek idők folyamán leszakadtak az uradalom testéről (Szászfenes, Türe, Daróc, Mákó, Bogártelke, Kajántó, Bács). Nem emlékezünk meg azonban az I. Rákóczy György által Gyaluhoz csatolt mezőségi

205 A Kolozs-Kalotai Egyházmegye rövid ismertetése. In: Névkönyv az Erdélyi Ref. Anyaszentegyház számára. Kvár 1871. 41.; 1872. 23–25., 34–35.

falvokról, mert ezeket nem a szerves fejlődés, hanem a fejedelmi elhatározás rendelte rövid időre az uradalom tartozékai közé, s szorosabb kapcsolat nem fejlődött ki közöttük.

Úgy a gyalui, mint a kolozsmonostori uradalom 1556-ig, az egyházi javak szekularizációjáig terjedő történetének legrégebbi forrásait szinte teljesen együtt találjuk a részint Budapesten a Magyar Királyi Országos Levéltárban, részint pedig a kolozsvári római katolikus plébánián és Gyulafehérváron az erdélyi római katolikus székeskáptalan levéltárában őrzött gyulafehérvári káptalani, illetve kolozsmonostori konventi levéltárban. Minthogy a két uradalmat vagy részeit adományul nyerő világi birtokosok – Ghyczy János, Báthory András, Ráczy György, Forgách Ferenc, Kendi Sándor, Bornemissza Zsigmond – itteni szerepléséről családi levéltáraik alig őriztek meg néhány dokumentumot, a 16. század végéig továbbra is az erdélyi hiteleshelyi levéltárak, főként pedig a gyulafehérvári királyi könyvek a leggazdagabb lelőhelyek. Igen értékes anyagot tartalmaznak, de csak Kolozsmonostor községre vonatkozólag, a feloszlatott kolozsvári jezsuita rendháznak az Erdélyi Fiscalis Levéltárba került iratai, melyeket most szintén az Országos Levéltár őriz.

Ezek mellé sorakoznak: a Basta-kor mozgalmas időszakától kezdődőleg a gr. Csáky, br. Sennyei és br. Jósika család levéltárai. A Csáky családnak az Országos Levéltárban elhelyezett egykori kassai levéltára Csáky István gyalui birtoklására, Sennyei Pongrác birtokba lépésére vonatkozólag szolgált adatokat. Ugyancsak itt találhatók a legkorábbi gazdasági tárgyú missilisek.

A Sennyei családnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában letétként őrzött levéltárában megtalálhatók a Sennyei Pongrác itteni birtoklásáról szóló adománylevelek. Innen került elő a vár legelső leltára, jobbágynévsora és a gazdasági üzembe betekintést nyújtó egyetlen 17. századi számadáskönyv-töredék.²⁰⁶

E két előbbinél jóval terjedelmesebb korszakra őriz igen becses anyagot a Jósika családnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában kezelt hitbizományi levéltára. Rokoni összeköttetés útján ugyanis a 17. század végén kihalt Kamuthy család leveleinek egyik jelentős része ide került. 1609-től 1631-ig terjedő korszakból találunk itt adatokat mindkét uradalom birtoklástörténetére. Ezek segítségével nyomon követhető Gyalu újjászervezése és egybeolvasztása Kolozsmonostorral. Gazdaságtörténet számára értékesíthető anyag azonban itt sem található. Ez bizonyára azzal magyarázható, hogy a Kamuthy levéltár Drágra került, s ott 1849-ben elpusztított része őrizhette az ilyen természetű iratokat.

A Kamuthyak után Gyalut Zólyomi Dávid, Kolozsmonostor tartozékainak egy részét pedig Kassai István fiscalis director bírta zálogként, amíg I. Rákóczy György egyesítve mindkét uradalmat magához nem váltotta. A Zólyomiak birtoklására vonatkozó okiratok a család leveleinek egyik részével a br. Vécseyek levéltárába kerültek és jelenleg Sárközön (Szatmár vm.) vannak.

206 16. századi számadástöredék közölve: ZOkm XII. 375–429.

Ebben az irányban sikerrel biztat még a gr. Pekry-iratok áttanulmányozása, melyek a gr. Degenfeld család egyik levéltárába kerültek, s jelenleg özv. Strada Gyuláné született gr. Degenfeld Mária birtokában Nagybátonyon (Heves vm.) található.²⁰⁷ A fejedelmi család birtokjogait igazoló okleveleket az Országos Levéltárban őrzött Rákóczy–Aspremont levéltár tartalmazza. Kassai István és több kisebb zálogbirtokos szerepe ismét a két hiteleshelyi levéltár anyagából tisztázható.

A két uradalom II. Rákóczy György bukása után végleg szétvált. A Vécsey levéltár adatai szólnak Zólyomi Miklós rövid gyalui birtoklásáról, a Kolozsmonostoron és tartozékain osztozó kisebb birtokosok felől pedig ismét az idézett hiteleshelyi levéltárak tájékoztatnak. Kolozsmonostor 17. századi belső életébe kitűnő betekintést nyújt a kolozsvári jezsuiták említett levéltára, de a hozzátartozó Kajántó, Tiborc, Bogártelke múltjára is értékes adatokat szolgáltat.

1663-ban Gyalut Bánffy Dénes szerezte meg zálogba, s ettől kezdve egészen a múlt század hetvenes éveiiig az ő leszármazottai bírták. Érthető tehát, hogy ettől az időtől kezdődőleg a vártartomány múltjára legbővebben a Bánffy nemzetségnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött irataiból meríthetünk. A lajstromozott birtokleveleken kívül e levéltár tekintélyes mennyiségű rendezetlen gazdasági iratot is őriz. Így ez az első a felsorolt forráscsoportok között, mely lehetőséget nyújt az uradalom gazdálkodásának vizsgálatára. Ehhez hasonló jelentős iratanyagot őriz az Erdélyi Fiscalis Levéltár, főleg a gyalui kismemesség és havasi zsellérség, valamint a Nagyfejedelemség új fiscalis birtokpolitikájára vonatkozólag.²⁰⁸

A kolozsmonostori uradalom 1773 előtti korszakára vonatkozó adatokat a többször idézett kolozsvári jezsuita levéltár tartalmazza. A domínium 19. századi gazdasági iratanyaga sajnos a közelmúltban semmisült meg majdnem teljes egészében. E levéltár néhány kötegnyi roncsát az erdélyi római katolikus Status letéteként jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára őrzi. Az uradalom előttünk ismeretes kiadatlan urbáriumainak és összeírásainak jelzete időrendben a következő: *Kolozsmonostor* 1741 (ErdFiscLt, XXII. szekrény Fasc. 21. D.), 1756 (Uo. XXII. a. szekrény Fasc. 3. A.), 1760 (Uo. XXII. a. szekrény Fasc. 2. M.), 1773 (Uo. XI. szekrény Fasc. 18. G., XXII. szekrény Fasc. 25. L.), 1783 (Uo. XXII. a. szekrény Fasc. 2. X.), 1787 (Uo. XI. 1/2. szekrény Fasc. 18. H., XXII. a. szekrény Fasc. 2. Y. és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött Status-letétben (ezután: ENMLt Stat) 1799, 1820. *Bogártelke* 1695 (ErdFiscLt XXII. szekrény Fasc. 32. J.), 1736 (Uo. XXII. a. szekrény Fasc. 6. D.), 1741 (Uo. XXII. szekrény Fasc. 34. E.; ENMLt Stat), 1773 (ErdFiscLt XXII. szekrény Fasc. 36. B.), 1787, 1799, 1820 (ENMLt Stat). *Bács* 1740 körül (ErdFiscLt XXII. szekrény Fasc. 41. F.), 1773 (Uo. XXII. szekrény f. 41. K.). 1787, 1820 (ENMLt Stat), *Jegenye* 1773 (ErdFiscLt XXII. szekrény Fasc. 43. G.), 1787 és 1820

207 Vö. Pekri Lőrincz levéltára i. m. 301. skl., 416. skl.

208 ErdFiscLt, IV., X b. szekrény.

(ENMLt Stat) *Kajántó és Tiborc* 1732 (ErdFiscLt IV. szekrény Fasc. 285. J.), 1733 (Uo. XXII. szekrény Fasc. 27. C.), 1773 (Uo. XXII. szekrény Fasc. 31. Y. Z.), 1787 (ENMLt Stat). Végül még meg kell említenünk az uradalom úrszéki jegyzőkönyvének 1705–1773 és 1775–1791-ig terjedő köteteit, melyek segítségével sok jó megfigyelés tehető a vegyes lakosságú falvak életére vonatkozólag. Az 1773-ig haladó kötetek az ErdFiscLt XXII. a. szekrény Fasc. 5. X. Y. jelzet alatt, a későbbiek az említett Status-letétben találhatók.

Az uradalom kereteiből végleg kivált *Daróc, Mákó, Türe és Szászfenes* múltjára a következő levéltárak szolgáltatnak iratanyagot és urbáriumokat. *Darócra* vonatkozó XVIII. századi forrásokat tartalmaz az ErdFiscLt IV. szekrény Fasc. 265. X. b. f. 7. XXII. f. 42. csomója. Urbáriumok: 1732 (Uo. IV. szekrény Fasc. 285. I.), 1768 (Uo. IV. szekrény Fasc. 265. L.). *Mákóra* szintén az ErdFiscLt IV. szekrény Fasc. 264., XXII. szekrény Fasc. 47. csomója őriz XVIII. századi anyagot. Urbáriumok: 1768 (Uo. X. b. szekrény Fasc. A. E.), 1773 (Uo. IV. szekrény Fasc. 261. K., X. b. szekrény Fasc. 36. M.). Ezen kívül mindkét községre találhatók kisebb-nagyobb mennyiségben adatok a br. Bornemissza, br. Kemény Pál, br. Szentkereszthy és Henter családnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában elhelyezett iratai között.

Gyalutól történt elszakítása óta a Szászfenesre vonatkozó dokumentumokat a gr. Mikesek archívuma őrizte, minthogy a faluban 1703-tól kezdve birtokuk volt. Sajnos ez az értékes forráscsoport, melyben 1725, 1731, 1772, 1776-ból összeírások is voltak, néhány évtizeddel ezelőtt rendkívül erős pusztítást szenvedett el. A levéltár megmenekült része ma Magyarcsesztvén (Alsó-Fehér vm.) található. Némi Szászfenesre vonatkozó anyagot őriz az ErdFiscLt XXII. szekrény 45. csomója. Urbáriumok: 1760 (ErdFiscLt XXII. szekrény Fasc. 23. P.), 1766 (Uo. X. b. szekrény Fasc. 6. A.), 1771 (Uo. Fasc. 6. D.), 1790 (Uo. Fasc. 6. H.).

A Türet Zólyomi Miklós hűtlensége után adományul nyerő Bánffy Zsigmond utódainak leveleit részben a gr. Toldalaghi, részben pedig a gr. Mikó – gr. Rhédey levéltár őrzi az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. A Toldalaghi levéltár 11. és 12. csomójában 17–18. század fordulójáról való iratok, a Mikó–Rhédey levéltár harmadik regestrumában pedig a következő ötven évből származó vegyes birtoklevelek vannak. Urbáriumok: 1768 (ErdFiscLt X. b. szekrény Fasc. 5. B. D. H.), 1772 (Uo. XV. szekrény Fasc. 8. U.; Mikó–Rhédey lt. Reg. III. f. 3. No. 27., 35.), S. d. (ErdFiscLt IX a. szekrény Fasc. 45. R.).

Végül megjegyezni kívánjuk, hogy 1713-tól kezdődőleg mindegyik község gazdasági, népesedési és nemzetiségi viszonyaira bőséges anyag található az Országos Levéltárban őrzött Erdélyi Főkormányshéki Levéltár közigazgatási részeiben fennmaradt 1713., 1720–1722., 1750. évi adóösszeírásban, valamint a II. József-féle 1786. évi úrbéri és az 1820. évi úgynevezett Cziráky-féle úrbéri összeírásban.

A gyalui uradalom gazdag összeírásanyagából kiadványunkba csak a legfontosabbak kerülhettek be. Az így is terjedelmesre nőtt publikációból, különféle megfontolások alapján, lényeges változatokat tartalmazó urbáriu-

mokat kénytelenek voltunk kihagyni. Teljesen mellőznünk kellett a rendkívül terjedelmes 18. századi fiscalis összeírásokat. Hogy azonban ez a hiány a mélyebbre hatolni kívánó kutatókat munkájukban ne gátolja, az összehasonlítás megkönnyítése érdekében alább időrendben és cím szerint ismertetjük mindazokat az urbáriumokat, melyeket fellelthetünk, de nem közölhetünk.

Az 1. szám alatt közölt összeírás másik fele, mely a Kajántón, Tiborcon és Bogártelkén Bánffy Farkasnak jutott embereket sorolja fel, a Béli család grófi ágának a kolozsvári unitárius egyházközség levéltárában ideiglenes le-tétként kezelt levéltárában található. Minthogy azonban az egyházi levéltár a közelmúltban új helyiségbe költözött, s jelenleg átrendezés alatt áll, a kérdéses jobbágynévsort, melyre Kelemen Lajos volt szíves figyelmeztetni, csak e könyv szedésének befejezése után sikerült megtalálni. Szövegét a függelékben közöljük.²⁰⁹

Cím nélküli, keltezetlen, elől-hátul csonka urbárium. Tartalmazza Gyalu, Hideg-, Hévszamos egész-, Bánffyhunjad, Alsófüld, Gyerőmonostor részbirtok, Jegenye, Körösfő, Nagykapus egész-, Mákó, Lapupatak, Bács, Magyaralsózsuk részbirtok, Daróc, Solyomtelke, Szászlóna, Szászfenes, Kolozsmonostor, Magyarakályán, Csernefalva, Magura, Csokotica egészbirtok összeírását. Bár keltezése hiányzik, készítési idejét kerülő úton minden kétséget kizáró bizonyossággal megállapíthatjuk. Tudjuk ugyanis, hogy a fejedelem az előző évben Gyaluhoz foglalt Lapupatak nevű birtokot 1644-ben visszaadta Csáky Lászlónak.²¹⁰ Ebben a csonka urbáriumban azonban Lapupatak még a Gyaluhoz tartozó községek között szerepel. Az összeírás tehát nem készülhetett 1644 után. Adatainak közel egyidejű urbáriumokkal való aprólékos összehasonlásából viszont az derül ki, hogy 1642. április 8. után keletkezett. Mivel az uradalom 1642. évi számbavételét ismerjük (7. szám), e csonka urbárium csakis 1643-ban íródhatott. Az alább közölt 1640. és 1642. évi összeírásnál jóval részletesebb, a szolgáltatások, a századeleji háborúk és a későbbi pestisjárványok pusztításaira fontos adatokat nyújtó urbáriumot Szabó T. Attila kolozsvári egyetemi tanár úr által készített és az eredetivel összeolvasott másolatban tanulmányozhattuk. Eredetijét ugyanis, melyet a kolozsvári volt állami levéltár őriz, a kivonuló románok 1940 szeptemberében magukkal vitték. Minthogy azonban a Szabó-féle másolat nem a számunkra előírt másolási szabályok szerint készült, s az eredetivel való újabb összehasonlítás a jelen körülmények között nem állott módunkban, a kiadvány egyöntetűségének megőrzése érdekében ennek az értékes darabnak a közreadásáról legnagyobb sajnálatunkra le kellett mondanunk.

209 Ugyancsak Kelemen Lajos szíves figyelmeztetéséből szereztünk tudomást arról, hogy Kolozsvár város régi levéltárában és a Kolozsmonostori Konvent Kolozsváron hagyott levelei között szintén volt egy-egy 17. századi gyalui urbárium. A kolozsmonostori iratok átnézése nem járt eredménnyel, a városi levéltár anyagához pedig, mivel azt a románok kivonulásukkor magukkal vitték, nem fellelthetünk hozzá.

210 KmKonvLt, CtusColos C. 11.

Urbarium sive Connumeratio Colonor[um] Spectabilis ac Magnifici Domini D[omi]ni Nicolai Zolyomi de Albes, Perpetui de Hunyad ejusdemque ac Comitatus de Zarand Supremi Comitatus, Celsissimi Pr[inci]pis Tran[silva]niae Consiliarii intimi etc. ad Arcem Gyalu et Oppidum ejusdem Nominis Gyalu pertinentium, una cum eorundem Possessionibus, Portionibus, earundemque limitibus, Sylvis, Pascuis, Campis, nemoribus, foenetis, vineis, vinetis, fluviis, Molendinis, Piscinis, Teloniis et singular[um] Possessionum ac Portionum Possessionar[iarum] Proventibus ab Antiquo ad praefatam Arcem Gyalu pertinentibus et pertinere solitis, ex mandato suae Magnific[entiae] facta et Conscripta Anno Dominj 1662. die 25 Augustj Per Petrum Finta nobilem de Gyalu, Praesentibus Generoso Domino Georgio Tunyoghi de Jankafalva Universorum bonor[um] suae Magnificentiae in Tran[silva]nia existen[tium] Praefecto, Emerico Barbely, Thoma Szóke omnino de Gyalu Inchoata et manibus ac fidei Johannis Varadi de Belenyés Arcis et Universor[um] bonor[um] suae Magnific[entiae] Provisoris Anno et die praemisso assignata. Tartalmazza Gyalu, Vista, Mákó, Jegenye, Nagykapus, Türe, Körösfő, Lapupatak, Solyomtelke, Egerbegy, Hév-, Hidegszamos urbáriumát és lakóinak összeírását. 14 lapból álló, a fentiek által hitelesített eredetije a br. Vécsey család sárközi levéltárában Fasc. 20. No. 1914. jelzet alatt található.

Vrbarium seu Connumeratio Colonor[um] ad Arcem Gyalu pertinen[tium] iuxta pagos seu possess[iones] Portionesque possessionar[ias] e Mandato suae Principal[is] Cels[itudinis] Mediantibus Ladislao Hauasali Supr[emo] Judice ac Gabriele Kabos Vice Comite Co[m]itatus Colosien[sis] Inchoata in dicta Arce Gyalu die 17 May Anni 1663. Tartalmazza Gyalu, Jegenye, Körösfő, Nagykapus, Lapupatak és Mákó részbirtok, Solyomtelke, Hév-, Hidegszamos, Szászlóna, Türe, Egerbegy, Daróc község urbáriumát és összeírását. A nyolclapos, hitelesített eredeti példány jelzete: ErdFiscLt IV. szekrény Fasc. 258. P.

Vrbarium seu Connumeratio iobagionum Sp[ectabi]lis ac Generosi D[omi]ni D[omi]ni Dionysi Banfi de Losoncz; et primum ad Arcem Gyalu pertinentium facta A[nn]o 1673. Die 15 Marty. Tartalmazza Gyalu, Nagykapus, Szászlóna, Daróc, Vista, Jegenye, Egerbegy, Hév-, Hidegszamos, Lapupatak, Solyomtelke, Körösfő gyalui uradalomhoz tartozó falvak és Bánffyhunyad, Ketesd, Zentelke, Kalotaszentkirály, Magyarókereke, Damos, Sárvasár, Valkó, Nyárszó, Malomszeg, Marótlaka, Székelyjő, Várallya, Felsőfüld, Hodosfalva, Nagysebes, Bóc, Bökény, Kalota, Kelecel zentelkei uradalomhoz tartozó helységek összeírását. Csak a lakosok névsorát adja és főként a két uradalom hegyvidéki falvaiból a völgyek elpusztult magyar községeibe megindult áttelepülésre, illetve „átszállítás”-ra nyújt használható adatokat. Tizenegy lapból álló hitelesítés nélküli füzet. Jelzete: ENMLt, Bánffy család nemzetségi levéltára Fasc. 53. No. 3.

Inuentatio et Connumeratio bonor[um] [---]^a [mobi]lium pariter et immobilium ad Arcem Gyalu [---]^b, ex benigna Ill[ustrissi]mi Principis Michaelis Apafi [---]^c [gr]atia Tran [silva]nie Principis etc. Domini D[omi]ni nobis clement[issi]

mi] Commissione per nobiles Stephanum Viczei Requisitor[em] [---]^{d*} Conuentus Colosmonostrensis et Joannem Selymeczi de Colosuar, praesentibus N[obi]libus Stephano Zambo Castellano eiusdem Arcis, Nicolao Lado et Joanne Szőcz Vice Judicibus N[obi]lium Co[m]it[at]us Colosiensis Anno 1676. Die 3 inchoata et alys subsequentibus diebus mens[is] Febr[uarii] peracta et Celebrata. Tartalmazza a gyalui vár és majorságbirtok inventáriumán kívül Bács, Jegenye, Vista, Körösfő, Nagykapus, Hideg- és Hévszamos, Gyalu község összeírását és urbáriumát. Különösen becses adatokat szolgáltat a háborús pusztításokat követő pusztasodásra. Huszonöt lapból álló, eredeti, hitelesített példány; végig Selymeczi János keze írása. Jelzete: ErdFiscLt IV. szekrény Fasc. 259. A.

Urbarium Oppidi seu Dominii Gyalu Vniversorum Bonorum Juriumque Possessionariorum, Mobilium et immobilium Illustrissimi Domini D[omi]ni Comitis Georgy Bánffy de Losoncz, ad Oppidum Seu Possessionem Gyalu in Inclyto Comitatu Colos existen[tem] habitorum, modo de Jure Spectantium et pertinentium, eidemque inservientium infra cum Succinta et Specificata annotatione declaratorum, nec non Jobbagionum Inquilinorumque et eorum Filiorum ut et Fugitivorum nominibus praesentibus insertorum de praesentique in Possessionibus infra Specificatis residentium et commorantium, in faciebus locorum et Possessionum Personaliter accedent[ium] et post juramenti depositionem (puta Jobbagionum et Inquilinorum) accuratissime maxima cum cura investigantium et indagantium in Anno Millesimo Septingentesimo Vigesimo primo, a Die 7 Mensis [Octo]bris assumpt[um], inchoatum. Tartalmazza a gyalui kúria és majorságbirtok inventáriumán kívül Gyalu, Körösfő, Jegenye, Nagykapus, Egerbegy, Hév- és Hidegszamos, Szászlóna, Solyomtelke község urbáriumát és összeírását. Huszonkét lapból álló füzet, borosjenői Dobrai István és kidei Korondi István Doboka megyei táblabírák munkája. Végig Dobrai István keze írása. Jelzete: ENMLt, Bánffy család nemzeti levéltára Fasc. 53. No. 8.

Conscriptio Integrae Possessionis Solyomtelke in Comitatu Colosiensi Existentis ad Dominium Gyaluiense spectantis, nunc prae manibus Illustrissim[i] Comitis D[omi]ni D[omi]ni Georgy Bánffy de Losoncz habitae cum nominibus Jobbagionum ac Inquilinorum in eadem Possessione degentium et commorantium, eorundemq[ue] Facultatum Universarum declaratione nec non beneficiorum et utilitatum ipsius Possessionis quarumlibet Specifica annotatione, tam ex relationibus Incolarum praememoratorum, fide eorum mediante et juramentali depositione factis, quam oculatis nostris revisionibus, ad Mandatum Illustrissimi D[omi]ni D[omi]ni Joannis Ignaty Liberi Baronis Vichter Sacratissimae Caesareo Regiaeq[ue] Majestatis Excelsae Aulicae Camerae Consiliarij intimi (:Titt:) per nos infrascriptos die 25 Mensis Aprilis Anni 1724 modo ac ordine sequenti[bus] Peracta. Két eredeti hitelesített példány egybekötve tartalmazza 8-8 lapon Solyomtelke urbáriumát. Kelt

* a-d) Néhány betű kiszakadt.

Kornis Péter, Dobai Péter és Endes Miklós táblai írnok, esküdt notarius, valamint szucsáki Tandi Mihály Kolozs vármegyei szolgabíró pecsétje alatt. Jelzete: ErdFiscLt X. b. szekrény Fasc. 36. R.

Urbarium seu Conscriptio Nova Universorum Bonor[um] Immobilium et non-nullor[um] etiam Mobilium Ill[ustrissimorum] Haeredis ac Posteritatum Ill[ustrissimorum]mi quoad viveret Comitis Georgy Bánffy de Losoncz in Curii Eorum Nobilitaribus in Oppido Gyalu ac Possessione Vista Comitatu Colosiensi existen[tibus] habitis, exstructis et situatis repertor[um], Curiarumque earundem, Nec non totalium et integrarum Possessionum Szász-Lóna, Nagy-Kapus, Körösfő, Vista, Sólyomtelke, Hideg-Szamos, Hév-Szamos et Egerbegy, Alpiumque harum trium, Portionum haud secus possessionariar[um] Gyalu, Vásártelke, ut et Praedii Ujj-Buda, omnino in Comitatu praelibato Colosiensi existentium habitarum, de Jure et ab antiquo ad Curiam p[rae]notatam Gyalaiensem et Castellum Spectantium et pertinentium. Domorum denique in L[iber]a R[egia] Civit[ate] Claudiaca existentium cum Adpertinentiis, per mutationem Officy Provisoratus e manibus Egr[egii] Georgii Thoot Curae et Provisioni (Titt.) Johannis Bodoki traditor[um] ac commissorum. Ad legitimum Postulatum Excellentissimi Domini Comitis Domini Adami de Bethlen, tanquam p[rae]tactorum Haeredis Leg[iti]mi Curatoris, Posteritatum vero Tutoris Testamentary, per infra scriptos Regios a die 21-ma Mensis Aprilis A[n]ni 1740 usque diem 14-tum Mensis Majy Anni ejusdem diligenter peracta. Tartalmazza a gyalui kúria és majorságbirtok, valamint a kolozsvári Bánffy-házak részletes inventáriumán kívül a címben felsorolt falvak urbáriumát és lakóinak nemzetiség szerinti összeírását. A nyolcvan lapból álló füzet Lippai József és Jánosi Péter táblai jegyző munkája; végig Jánosi Péter keze írása. Jelzete ENMLt, Bánffy család nemzetségi levéltára Fasc. 53. No. 11.

Conscriptio Jobbagionum et Inquilinorum Domini Gyaluensis instituta secundum Normam a Superibus praescriptam a Joanne Bodoki Provisore Gyaluensi Diebus Mensis January Anni 1747. Tartalmazza Egerbegy, Körösfő, Hidegszamos, Vista, Sólyomtelke, Vásártelke, Gyalu, Nagykapus, Szászlóna, Hévszamos község lakosságának és a dongói, hév- és hidegszamosi havasi topányok összeírását. Külön feltünteti a fiú- és leánygyermek számát, valamint a jobbágyok szolgálatában lévő személyeket. A tizenhat lapból álló, hitelesítés nélküli összeírás hihetőleg másolat. Jelzete: ENMLt, Bánffy család nemzetségi levéltára Fasc. 53. No. 12.

Inventarium seu Conscriptio Fiscalis Domini Gyalu Inclyto Comitatu Colosiensi adjacentis habiti, Oppidi videlicet et Arcis ejus desolatae, a parte vero Curiarum Nobilitar[ium] ibidem exstructarum et situatar[um] cum Agris, Pratis, Sylvis, ac Alpibus, Proventibusque Allodialibus; Nec non Totalium et Integrarum Possessionum, Jobbagionum, et Inquilinor[um], una cum Filiis, Sessionibus dimensuratis, Conditionibus, Eorumque facultatibus universis in praedicto Oppido et Possessionibus, aliorumque ibidem residentium et comorantium, Universarumque Appertinentiar[um] et Utilitatum quarumlibet

in Eodem Dominio quocunque nominis vocabulo et Titulo reperibilium de Jure et ab antiquo ad Idem spectantium et pertinere debentium, annexa serie-tim suis in Locis genuina notabilium Considerationum et Difficultatum declaratione. Tartalmazza a gyalui kúria és majorságbirtok leltárán kívül Gyalu, Szászlóna, Hideg- és Hévszamos, Egerbegy, Nagykapus, Körösfő, Solyomtelke, Vista, Gorbófő puszta, valamint a várhoz, tartozó havasok és havasi zsellérek urbáriumát és összeírását. Különösen becses forrás, mert a jobbágytelkek tartozékait fordulónként részletesen közli. 1768. január 9-én kelt, 360 levélből álló eredetije egykorú másodpéldánynak látszik. Horváth Gergely és Gáborffi István provinciális kancelláriai írnok és esküdt jegyzőmunkája; végig Horváth Gergely keze írása. Jelzete: ErdFiscLt X b. szekrény Fasc. 3. E.

Inventarium seu Conscriptio Portionum Possessionariarum in Fiscali Oppido Gyalu Inclyti Comitatus Kolosiensis Processui Superiori ingremiato habitaram, Fundorum videlicet Nobilitarium, Curiarumque inibi exstructarum cum Agris, pratis, Vineisque desertis Allodialibus, de Jure et ab antiquo ad easdem spectantibus et pertinere debentibus; Inquilinorum item una cum filiis, Sessionibus, eorumque facultatibus Universis, qua jure perennali, qua Inscriptionali, ac demum aliorum Fisco Regio simpliciter remitti judicatorum, per Nobiles in eodem Oppido Gyalu residentes possessorum ac tentorum annexa unicuique in suo natura, quemadmodum superiori Anno proximiori, Deliberatorum a Foro Exc[elsi] R[egii] in M[agno] P[rinci]p[atu] Tran[silva]niae Guberny Productionali obtentorum nobisque in originali exhibitorum virtute definita fuit ac habetur. Tartalmazza a gyalui kisnemesség vagyónának teljes összeírását. 1768. március 22-én kelt 101 leveles eredetijét Horváth Gergely és Gáborffi István provinciális kancelláriai írnok és hites jegyző készítette. Végig Horváth Gergely keze írása. Jelzete: ErdFiscLt X b. szekrény Fasc. 3. F.

Conscriptio Jobbagyonum Regio-Fiscalium in Alpibus In[cliti] Comitatus Colos Possessionariarum Gyalu adjacentibus Mariesel dictis Commorantium et in Recognitionem Beneficii soli Pascuationis ac Lignationis ad Curiam Nobilitarem Excellentissimi D[omi]ni Comitis Dionisy Bánfi de Losontz Gyaluiensem servire debentium. A 12 lapból álló eredeti, hitelesített összeírást Franz Kibling von Löwenfeld, a zalatnai bányahivatal főnöke, és Bisztray György, a zalatnai uradalom vezető ispánja készítették 1771. június 14-én; az egész füzet Bisztray György keze írása. Jelzete: ErdFiscLt X b. szekrény Fasc. 32. H. Vö. V. szekrény Fasc. 555. E.

Az előbbi összeírás kiegészítője: Topografica Conscriptio Alpium seu Praediorum ad Oppidum et Possessiones Dominy Gyalu Inclyto Comitatu Colos ingremiati habiti de Jure ac ab antiquo pertinentium ac sub Possessorio Excellentissimi Domini Comitis Dionisii Bánffi Liberi Baronis de Losontz hactenus existentium et ad necessitatem rei Montanisticae Transylvanicae sumopere necessariorum című összeírás, melyet ugyancsak az előbbieket készítették ugyanakkor. Nyolc lapból álló eredeti, hitelesített példányának jelzete: ErdFiscLt X b. szekrény Fasc. 32. G.

Urbarium seu Conscriptio Fiscalis Domini Gyalu Inclito Comitatus Colosiensis adjacentis per Illustrissimum D[ominum] Dominum Georgium Comitem Bánffy L[iberum] B[aronem] de Losontz Sacratissimae Cae[sare]o Regiae et Apostolicae Ma[gies]t[ra]tis Camerarium, Excelsi item Cae[sare]o Regii M[agni] Principatus Transylvaniae Consilii Thesaurialis Consiliarium tenti; Oppidi videlicet et Arcis, Curiarum item Nobilitarium cum Agris, Pratis, sylvis ac Alpibus Proventibusque Allodialibus, nec non Totalium et Integrarum Possessionum ad idem de Jure spectantium et pertinere debentium, Jobbagonum denique et Inquilinorum, eorumque Viduarum unacum filiis, sessionibus eorundemque facultatibus universis in praefato Oppido, attactisque Possessionibus, alior[um]que ibidem residentium et commorantium universarumque appertinentiarum et utilitatum quarumlibet in eodem Dominio quocunque nominis vocabulo et Titulo reperibilium, de Jure et ab antiquo ad idem pertinere debentium, annexa suis in Locis genuina notabilium Considerationum et difficultatum declaratione. Tartalmazza a gyalui kúria és allódiium leltárán kívül Gyalu, Szászlóna, Hideg- és Hévszamos, Egerbegy, Nagykapus, Körösfő, Solyomtelke, Vista, valamint a havasi zsellérek és a taxás cigányok összeírását, urbáriumát. 1773. november 30-án kelt, 234 levelet számláló hitelesített eredetijét Boér József és Hollaki István táblai írnok és esküdt jegyző készítette. Jelzete: ErdFiscLt X. b. szekrény Fasc. 3. P. E jelzet alatt két azonos példány található.

Conscriptio Portionum Fiscalium in Oppido Gyalu et Possessione Mákö I[nclito] Comitatus Colosiensis adjacent[ibus] habitarum, Anno 1773 peracta. Conscriptio Portionum Possessionariorum in Oppido Gyalu et Possessione Mákö I[nclito] Comitatus Colosiensis adjacent[ibus] habit[arum] per Regium in Tran[silva]nia Fiscum Anno adhuc Millesimo Septingentesimo Sexagesimo Octavo relatarum et Consequenter possessor[um], cum omnibus utilitatibus et emolumentis de Jure et ab antiquo ad easdem Portiones Spectantibus et pertinere debentibus, Curiae videlicet Nobilitaris, Agrorum, Faeneturumque Allodialium, Inquilinorum eorumque facultatum et Appertinentiarum per eosdem tentarum et possessorum. Tartalmazza a címben említett két részbirtok összeírását és urbáriumát. Különösen a Gyaluba betelepített román nemzetiségű fiscalis zsellérségre szolgáltat adatokat. 16 lapból álló eredeti, hitelesített példányát Hatfaludi Ferenc és Donát György provinciális kancelláriai jegyző készítette; az egész füzet Donát György keze írása. Jelzete: ErdFiscLt IV. szekrény Fasc. 261. K. Másodpéldánya: Uo. X. b. szekrény Fasc. 3. P.

Cím nélküli vallatásos összeírás a gr. Bánffy György gubernátor halálával örökösire Gyaluban, Szászlónán, Hidegszamoson, az ottani havasokon, Egerbegyen, Nagykapuson, Körösfőn maradt majorsági és colonialis javakról. A kúriák részletes inventáriumát is tartalmazza. 1022 oldalt számláló eredetijét László Elek és Czirják József írnok és esküdt jegyző készítette 1823-ban. Az egész kötet Czirják József keze írása. Jelzete: ErdFiscLt X b. szekrény Fasc. 36. P.

Megjelent: A gyalui vártartomány urbáriumai. Bevezetéssel ellátva közléteszi Jakó Zsigmond. Kolozsvár. 1944. (Előszó és Bevezető tanulmány. V–CIII.; I, II., IV. rész), illetve a III. rész: Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. Budapest 2001. 281–292.)

BELSŐ-SZOLNOK ÉS DOBOKA MEGYÉK BIRTOKOS TÁRSADALMA AZ ÚJKORBAN*

1.

A megye középkori fejlődése nyugodtan hömpölygő folyam képzetét kelti a szemlélőben, mely állandóan növekedve, biztos mederben siet előre. Különösen akkor érezhető ez, ha tekintetünket a középkorról e terület újkori életére irányítjuk. Itt nem fogad többé virágzó települések egyre sűrűsödő hálózata, szépen gyarapodó népesség tájat nemesítő, szorgalmas munkájának felemelő képe. Új falvak helyett üszkös romok, gyepesedő udvarok, gaz és bozót birodalmává lett szántók, szőlők adják meg a hátteret e megye népének újkori életéhez. Az ismételve beköszöntő zord idők sötét árnyékot vetnek a táj életére. S bár fátumszerű végzetével keményen viaskodva a régi népesség újra meg újra nekikezd a romok eltakarításának, a kérlelhetetlen sors kereke lassan tovább fordul, s egyszer csak teljes ridegségében előttünk áll a mai helyzet. Minthogy azonban az élet soha, a történelem legsúlyosabb pörölycsapásai alatt sem alakult át máról holnapra, külső események dátumai szerint, Belső-Szolnok és Doboka megye múltja sem szabdalható egymástól mereven elváló részekre. A középkori fejlődés tehát messzire átterjed abba a korba, amelyet a köztudat már újkornak minősít. Ennek a hosszan

* [A Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban című tanulmány első három részét közöljük, a két utolsó újraközlésétől eltekintettünk, mivel azok esetében a szerző további kutatásokat tartott volna szükségesnek.]

Nem véletlen az, hogy az erdélyi megyék közül eddig csak Szolnok-Doboka monográfiája készült teljesen el. [Kádár József – Pokoly József – Réthy László – Tagányi Károly: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I–VII. Dés 1900–1901.] A Kádár-féle hatalmas munkának ugyanis éppen úgy, mint ennek a dolgozatnak az elkészítését az az értékes anyaggyűjtés tette lehetővé, melyet Belső-Szolnokra vonatkozólag Torma József, Dobokára pedig Hodor Károly egy évszázaddal előbb elvégzett. Mivel Torma szétkallódott gyűjteményének egy tekintélyes része Kádár József írói hagyatékával a dési református egyház letéteként az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába került, Torma másolatai alapján több esetben lehetőség nyílt a források olyan értékeléséhez, amilyenre Kádár szükségszerűen szűkszavú kivonatai nem adtak volna módot. Fő forrásom tehát – Kádár óriási adatgyűjtésén kívül – Torma József kéziratos munkája Belső-Szolnokról, de még inkább a megye történetéhez készített különféle jegyzetei, levéltári kijegyzései voltak. Mivel Torma gyűjtését Kádár is értékesítette, általában a hozzáférhetőbb helyet, tehát a Kádár munkáját idézem. Ha lényeges helyen külön forrást nem nevezek meg, az adat mindig Kádár monográfiájának az illető községet tárgyaló részében található. Torma, Hodor és Kádár lelkes előmunkálatai nélkül dolgozatom el sem készülhetett volna. Őszinte köszönettel tartozom még Szabó T. Attilának, aki évtizedes levéltári kutatómunkája során készített szolnok-dobokai vonatkozású kijegyzéseit rendelkezésemre bocsátotta, s ezzel nagyban elősegítette Kádár anyaggyűjtésének további kiegészítését. [A további magyarázatok az itt nem közölt 4–6. részre vonatkoznak.]

elnyúló s egyre halkuló utórezgésnek nyomon követése és az új idők ezzel párhuzamosan jelentkező, mindinkább erősödő jelenségeinek vizsgálata e sorok feladata. Mivel az alábbiakban nem az országos eseményeknek Szolnok-Doboka területén lezajlott részleteit kívánjuk ismertetni, hanem azoknak az itteni lakosság életében megfigyelhető hatását, mondanivalónkat is ennek megfelelően kellett tagolnunk. Az újkor néven egybefogott, 1526-tól napjainkig terjedő kor ugyanis több, más-más középponti mag köré csoportosult részből áll, melyek csak külsőleg alkotnak egységet. A túlságos felaprózás elkerülésére, azon megfontolás alapján, hogy egy terület múltjának vizsgálatakor a közép- és újkor között mezsgyéül kíváncszó több időpont közül leghelyesebb a rajta élő népesség szempontjából határt jelentőt elfogadni, mondanivalónkat két részre tagoltuk. Határu a 17. század közepi nagy pusztításokat tettük meg, melyek végleg megszüntették a középkori utórezgéseket, s a Fejedelemség sírját megásva utat nyitottak a legújabb fejlődés felé. Először tehát az újkor felé átmenetet jelentő, de még középkori elemekkel terhes korszakról szólunk. [...]

A kettős királyválasztással járó huzavonák ugyan mozgalmasabbá tették e megye életét, bizonytalanság fészkelődött be a lelkek mélyére, nem egy falu áldozatul esett az átvonuló préda-csapatoknak, de az első két évtized nem módosította a középkori helyzetet. Belső-Szolnok és Doboka megye népére csupán az önálló Fejedelemség tényleges megszervezésétől kezdve hárult az erdélyi államiságból olyan teher, mely elindítója lett a régi állapotok teljes átalakulásának. Amíg ugyanis korábban megyénk a Magyar Királyság biztonságát élvező belső terület volt, most egyszeriben határvidék lett. Északi határán minduntalan az Erdély után nyúló bécsi királyok támadó csapatai jelentek meg, keleti fele pedig a román vajdák beütéseinek lett gyakori színhelye. Az Erdélyben szemben álló pártok ugyanis külső erőforrásokra voltak utalva, hogy egymás fölé kerekedhessenek. Így aztán már az I. Ferdinándtól és Szapolyai Jánostól kezdve előszeretettel alkalmazott recept szerint, hol az egyik, hol a másik párt zúdította az erdélyiek nyakába a zsákmányra éhes vajdasági csapatokat. Mivel pedig minden ilyen támadás visszaverésekor a keleti országcsontok most már csak a saját erejére támaszkodhatott, a határvidékek, mint megyénk is, kisebb csapatokkal szemben is védtelenül állottak. A moldvai pusztító betöréseknél azonban a fejedelemség szempontjából veszélyesebbek voltak az északról jövő támadások. Mivel a Felső-Magyarországról kiinduló katonai vállalkozások legrövidebb és legtermészetesebb útja a Szamos völgyén és a Meszesi-kapun át vezetett, az elhárításukra hivatott védővonalat megyénk területén kellett megépíteni. Az észak-erdélyi sóvidék, Kolozsvár, Beszterce és a Mezőségen át a fejedelemség szívébe vezető út védelmére már Martinuzzi György elkezdte Bálványosvár köveiből Szamosújvár építtetését. Szamosújvárhoz csatlakozott aztán később északi védőbástyául Kővár, közbeeső pilléerként pedig előbb Bethlen, majd Dés is. E fejedelmi várak körül kialakult új élet lett a kovásza Belső-Szolnok és Doboka alább ismertetendő metamorfózisának.

Bár a 16. század utolsó évtizedéig az önálló fejedelemség kiépítésével elindult fejlődés jelei nem szembeötlők, a századfordulón már észlelhető e látszólagos mozdulatlanság alatt munkáló erők eredménye.

A gyűlésre összejövő Belső-Szolnok és Doboka megyei nemeseknek ekkor már feltűnhetett, hogy a régi megszokott nevek viselői mellett mennyi új arc van körükben. Megyénk középkori nemességének felfrissülése kívülről elemekkel több okra vezethető vissza, és szorosan összefügg a fiatal fejedelemség belső viszonyaival.

Az erdélyi fejedelmek hatalma ugyanis egészen II. Rákóczy György bukásáig főként a magyarországi Részeken nyugodott. Ott terültek el megyenagyságú hatalmas uradalmak, melyeknek dús jövedelme pénzügyi és katonai tekintetben meglehetősen függetlenítette őket a rendek kicsinyeskedéseitől. Fokozott mértékben áll ez a 16. századra, amikor még a két Szapolyai és a Báthoryak a fiscalis uradalmakat újra és újra eladományozták. Akkor a fejedelem erőforrásai szinte teljesen egynek vehetők magyarországi családi birtokaival. A familiaritás előbb ismertetett intézményéből érthetően a fejedelmek állami feladatok megoldására is előszeretettel alkalmazták azokat, akiknek hűségét magánszolgálatból megismerték, vagy akiket régi szálak révén családjuk lekötelezettjének érezhettek. Szintén a familiaritás patriarchális láncolatán a fejedelmek melletti partiumi főemberek ismét saját otthoni megszokott hű embereik segítségével intézték az ügyeket. Ha tekintetbe vesszük, hogy a 16. századi fejedelmi tanácsban a magyarországiaknak milyen döntő szavuk volt, megértjük, miért van annyi partiumi a fejedelem szolgálatában és hogyan vert gyökeret Erdélyben oly sok kívülről jött família. Ezek aztán éppen a központi hatalommal való kapcsolataik folytán idővel, szolgálatuk fontosságának megfelelően, kisebb vagy nagyobb adományokat nyertek elsősorban a fejedelem ellen lázadók vagyónából.

Nem feledkezhetünk meg azonban itt arról sem, hogy Szapolyai nem Erdély fejedelme, hanem egész Magyarország királya volt. Érthető tehát, hogy amikor a Szapolyai-ház hatalma Erdélyre zsugorodott össze, trónjának támaszai az ország minden részéből a keleti csonkra zsúfolódtak. Az is természetes, hogy a fejedelemség politikáját egy ideig János magyar királyságának politikusai irányították, hiszen a Szapolyai-ház királyságának a gondolata csupán bennük élhetett. Az erdélyiek csak később kapcsolódtak be a politikába, amikor nyilvánvaló lett, hogy az új államalakulat magja Erdély. A Szapolyaiak szlavóniai kapcsolataival és György barát személyével magyarázható a délvidékieknek, horvátoknak, szerbeknek csoportos Erdélybe költözése. A régi és jövevény magyar családok teljes összeolvadását nagyban elősegítették azok a szoros vérségi szálak, melyek Észak-Erdély magyarságát már a középkorban egybekapcsolták a Szilágyság, Szatmár és Bihar magyar népével. Új környezetükhöz az idegenek is gyorsan asszimilálódtak és hamarosan feloldódtak a magyarságban. Az eredeti származás tudata gyorsan elmosódott, úgyhogy különösen a kisebb családoknál csak hosszadalmas genealógiai ku-

tatással dönthető el, hogy egy ma már erdélyinek tartott família valóban az-e, vagy hasonló nevű magyarországi család ideszakadt ága.

Belső-Szolnok és Doboka területén – a Partiummal való szomszédságból érthetőleg – különösen sok ilyen familiát találunk. Érkezésük sorrendjében három nagyobb csoportba sorolhatjuk őket. A 17. század első évtizedében nagyjából lezárult első hullámmal érkezettek közül igen sok bekerült a megye társadalmának legmagasabb rétegeibe. A 17. század közepéig terjedő békés korszak a szórványos bevándorlás ideje. Ekkor Bethlen Gábor főleg magyarországi uralma párthíveivel, katonáival, az öreg Rákóczy György pedig a gazdaságait igazgató familiárisaival frissítgette a kisebb nemességet. Ezek azonban már nem futottak be olyan emelkedő pályát, mint az előbbi réteg. Az utolsó beáramlás Várad elfoglalása (1660) után indult meg elsősorban Bihar megyéből, s egészen a hódoltság végéig százával hozta főként a kisnemeseket. Mivel ezek a török elleni harcban megedzett vitézek és politikusok a bomladozó fejedelemségnek kitűnő támaszai lettek, a zűrzavaros évtizedekben közülük itt több vezető szerephez jutott. Csak példaként említünk meg néhányat a megyénkben gyökeret vert magyarországi családok közül.

Az első hullámmal érkeztek a kecskeméti Patóchiak, s a Bethlenekkel, Kendiekkel, Bánffyakkal, kápolnai Bornemisszákkal rokonságba kerülve itt hatalmas birtokra tettek szert. Bánffy Boldizsár és Patóchi Anna leányát, Annát feleségül véve, ebbe a vezető rétegbe került be Mindszenti Benedek. Családja valószínűleg a Dunántúlról került át János király környezetében Erdélybe, s itt szerzett birtokai középpontjáról viceinek írta magát. Pelsőci Bebek – Somi – Balassa rokoni kapcsolat jelzi a körösszegi Csákyak útját Buzába és Gorbóra. Kismarjai Bocskai György, a fejedelem apja, már 1555-ben tekintélyes uradalmat szerzett Retteg és Csicsókeresztúr környékén, fia, István pedig a századfordulón rövid ideig megyénk egyik leghatalmasabb ura lett. Szalontai Tholdi István Bihar megyei jószágai elvesztése után jött Erdélybe, és 1594 után a fejedelem, már mint tanácsurát, a Kendiek falvaiból jutalmazta. A Szabolcs megyei Gávayak Biharon át kerültek Dobó István vajda szamosújvári familiárisaként Sófálvára és ott alapították meg családjuk erdélyi ágát. Rozsályi Kun Gáspár 1566-ban szerezte meg Monostorszeg felét, s utódai ettől kezdve innen nevezték magukat. Rátóti Gyulaffy Lászlót a fejedelem 1570-ben a magvaszakadt Szentgyörgyi Péter birtokaival, Bacával és Csicsómihályfalvával ajándékozta meg. Abaúj vármegyéből, Göncruszkáról jöttek be a Kornisok. A fejedelmi szolgálat emelte fel zsákai Ghyczy Pétert. A századforduló után kezdett megyénkben forogni a Biharból származó bölcsei Budaiak, a Bács megyei lekcsei Sulyokok, a Zarándból jött nagymegyeri és keresztúri Keresztesiek, az ismeretlen eredetű gelsei Ballingok, a Tolna s Fehér megyei Cseffeyek, az abaúji Kékediek stb. neve. Ekkor jött át Pókafálvára a tasnádszántói Becskeyek egy tagja, akinek Magyarokblösre még a 17. században átköltözött leszármazói ma is élnek megyénkben. Nápolyi Péter Simion Movilă moldvai vajda titkáráként szerezte meg 1607-ben Felórt, Csicsógyörgyfalvát és Négerfalvát.

Mivel a legutolsó nagy bevándorlással későbbben foglalkozunk, itt csak megemlítjük, hogy zömét a Désre telepített váradi nemesség alkotta. Ezzel egyidejűleg jöttek be a széki Telekiek, a váradi és petrilini Bornemiszák, a borosjenői Kordák, köröstarcsai Weérek, borosjenői Székelyek, magyarvégyantai Borosok, váradi Inczédyek és Josinczyak meg mások. A délszláv eredetű családok szinte kizárólag a 16. században jutottak birtokhoz Belső-Szolnokban és Dobokában. Közülük legismertebbek a Martinuzzival sógor-ságban álló kentelki Perusithok, a kápolnai Bornemisszákkal atyafi Saffarit-hok, a veglai Horváthok, az Ukythevithek, a váradi Korlatovichok, a szerb tövisi Bálintittok, a galgói Ráczok, a temesvári Ráczok és az árpatarlói Zteolith-Rácz familia.¹

A jövevény családok térfoglalása azonban természetesen nem lehetett volna ekkora mértékű, ha a bennszülött nemesség rohamos pusztulása erre módot nem nyújt. A középkori vezető családoknak a 16. században történt tömeges kihalása országszerte megfigyelhető, annyira feltűnő jelenség, hogy már a kortársak is észrevették, és a mohácsi romlás miatt lesújtó isteni igazságszolgáltatás kezét látták benne. A vezetésre kifinomodott réteghez tartozó családok élete Magyarországon átlagosan 250-300 év között mozgott, s a gyökeres kicserélődés ilyen időközökben szinte szabályszerűen megisméltődött. Bár a 16. században megyénkben is rendre kihalt családok pusztulása kétségtelenül az Anjou- és Zsigmond korban kialakult vezetőréteg kicserélődésének a részlete, itt még külső beavatkozás is gyorsította és általánosabbá tette ezt a folyamatot. A trónviszályok, pártharcok, lázadások leverésekor ugyanis a győztes az ország nyugati részében egészen szokatlan keménységgel sújtott le ellenfeleire. A fejedelmválasztáskor, a hivatalos külpolitikai iránnyal szemben elfoglalt magatartás döntő lehetett egy-egy család sorsának alakulására. A felülkerekedett párt ugyanis kíméletlenül megnotáztatta, azaz birtokai elvesztésére íteltette ellenfeleit, egyrészt, hogy az ellenzék anyagi erejét megsemmisítse, másrészt pedig, hogy az elkobzott birtokokból tett adományokkal híveit jutalmazva, önmaga helyzetét erősítse. Családi hatalmuk a Szapolyaiak után Kelet-Magyarország és Erdély vezetésére kétségtelenül a Báthoryakat, majd a Rákóczyakat predesztinálta. Ezzel a realitással az erdélyiek mindig számoltak, csak a magyarországi főemberek feledkeztek meg néha róla. Amiként ugyanis a fejedelem aktív támaszai a jövevények voltak, úgy a gyér ellenzék is közülük került ki. A lázadásokat, pártütéseket könnyörtelenül elfojtó fejedelmi hatalom azonban nem csupán a fejedelemségre kacsintgató magyarországiak erőforrásait zúzta szét, hanem kisebb erdélyi szövetségeseiket is megsemmisítette. Mivel Er-

1 A magyarországiak térfoglalásáról, vezető szerepéről, a fejedelmek hatalmának alapjairól: *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar Történet. III–IV. Bp. 1928.* és saját kutatásaim alapján. Értékes útbaigazításokat nyertem Makkai Lászlótól is, akinek Erdély történetéről készített, rövidesen megjelenő összefoglalása a fejedelemség viszonyait egészen újszerű megvilágításba helyezi. [*Makkai László: Erdély története. Bp. 1944.*]

délyben a hűtlenséggel nemcsak nota-per járt, hanem gyakran helyszínen való lekaszabolás, nem sokat segített egy későbbi kedvező politikai fordulat esetén szokásos birtokvisszaadás. Azok a családok, melyek a fejedelem ellen felemelték fejüket, hamarosan elfogytak. E proscriptiók hatása éppen az egyetlen erdélyi származású ellenzéki vezető família, a megyénkbeli Kendiek sorsával példázható. Kendi Ferenc 1540-ben a fejedelemségre törő Majláth István szövetségeseiként lázadást szervezett János király ellen. A király ekkor megkegyelmezett neki, de Magyarországra száműzte. Miután Erdély Habsburg kézre került, Ferdinánd 1553-ban őt nevezte ki egyik vajdának, birtokait visszakapta, sőt bőven szerzett is hozzájuk. 1558-ban Izabella királyné hatalmának korlátozására szövetkezett Bebek Ferencsel, s ezért Antal nevű testvérével együtt Gyulafehérvárott lemeszárolták, vagyonát pedig elkobozták. Testvérük fiait, Sándort, a tanácsurat és ennek testvérét, Ferencet, valamint Antal fiát, Gábort, mivel szembehelyezkedtek a fejedelem törökellenes politikájával, Báthory Zsigmond 1594-ben Kolozsvár főterén nyakasztatta le. Ferencet, Antal másik fiát 1580-ban, unokáját, Farkast és Gábor fiát, Istvánt, valamint Sándor fiát, Zsigmondot 1610-ben ítélték jószágvesztésre. Sándor másik fia, István 1600-ban visszakapta apjától elvett ősi jószágait, és 1609-ben Szamosújvárt is adományul nyerte. A következő évben azonban Báthory Gábor elleni sikertelen összeesküvése miatt mindenét elvesztette, s Magyarországra menekült. Vele családja férfiágon kihalt.

A Kendiek sorsa csak a legkiemelkedőbb, de nem egyedülálló. A Bebek, Bekes, Kendi Sándor – Báthory Boldizsár, Kendi István – Kornis Boldizsár-féle tragédiák számos e megyebeli kisebb családot is magukkal rántottak a megsemmisülés felé. Mivel az ellenzék a régi nemesek közül kerül ki, érthető, hogy velük szemben a fejedelmek a nekik lekötelezett, alulról jött engedelmesebb kisebb nemességet pártolták. Például Báthory Zsigmond Kendi Sándor és Báthory András elkobozott belső-szolnoki és dobokai jószágait a következőképpen adományozta szét: legnagyobb részüket politikájának főtámasza, nagybátyja, Bocskai István kapta. A többi huszonhárom megadományozott, Wass György, harinai Farkas György kivételével mind „új ember” megyénkben. Ez utóbbiak pedig, Gyulaffy Lászlót, Tholdi Istvánt, Kornis Gáspárt, Tahy Istvánt, Mindszenti Benedeket, Sibrik Gáspárt, Wesselényi Ferencet leszámítva, egytől egyig kis családok fiai és több esetben bizonyíthatólag nem is erdélyiek. A hűtlenségi pereket követő adományozások tehát a középkori vagyonegységeket megbontották, az eredeti birtokviszonyokat összekeverték és ezzel elindították a megye erőviszonyainak új elrendeződését.

Az idők megnehezült járása azonban a kisnemesség körében is érezttette hatását. A Mihály vajda elleni harcokban és Basta martalócainak a nemesség ellen folytatott hajtóvadászatában ez a réteg annyira megritkult, hogy saját gyökereiből többé nem újulhatott meg. E megyében később található népes kisnemesség ugyanis, amint látni fogjuk, nem a középkori egytelkesek utóda, hanem a fejedelemség jellegzetes újabb társadalmi képződménye.

2.

A vezetőréteg kicserélődése után vizsgáljuk meg a birtokviszonyok alakulását: azt tehát, hogy mi lett a megye népe életének keretet nyújtó fontosabb középkori uradalmak sorsa, és hogy milyen újabb birtokalakulatok fogták össze, irányították a földet munkáló tömegeket.

A megye közepén elterülő bálványosi uradalmat Petru Rareș moldvai vajda és Majláth István átmeneti birtoklása után a váradi püspökség jogcímén 1538-ban Martinuzzi György váltotta magához. A fejedelemséget megszervező éles szemű barát ismerte fel először, hogy a Szamos völgyének ez a szakasza mennyire döntő Észak-Erdély uralma szempontjából. Ezért a megrongált Bálványosvár köveiből, a messze környék teljes erejét igénybe véve, egy régebbi kastély alapjain lázas ütemben felépítette Újvárat. 1540-től kezdve ennek a várnak lett a tartománya a régi bálványosi uradalom, melyet most már szamosújvárinak nevezhetünk. Az új erődítés jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy idősebb Báthory András és Dobó István már innen akarta megtartani Erdélyt a Habsburgok jogara alatt. Ekkor kezdett kialakulni az a minden fejedelemre kötelező íratlan uralmi elv, hogy Szamosújvár Erdély birtokának egyik olyan kulcsa, melyet sohasem szabad a kézről kiadni. Báthory Gábor volt az egyetlen, aki Szamosújvárt 1609-ben rövid időre Kendi Istvánnak adta, de Kendi következő évi lázadása előtte is megbizonyította, hogy ez az egyetlen komoly erősség mit jelent a fejedelemség belsejében. Szamosújvár jelentőségének felismerésében leli magyarázatát, hogy a 16. század közepétől kezdve a fejedelmek következetesen gyarapítani igyekeztek a vár tartományát. Minthogy a moldvai vajdának adományozott csicsói várát már 1544-ben lerontották, s tartozékai is 1564–1566 között végleg visszakerültek a fejedelemhez, természetes volt az a következő lépés, hogy 1571–1573 között ezt az uradalmat is Szamosújvárhoz csatolják. A csicsói uradalom részeként, vele egyidejűleg olvadt a szamosújvári vártartományba Lápos-vidék huszonkét faluja. Így a 16. század alkonyára a fejedelem kezén beteljesült az a fejlődés, amelyet az 1467. évi lázadást követő megtorlás a Bánffyoknak nem engedett meg: Belső-Szolnok megyének több mint a fele egy birtoktestben egyesült. Ez a hatalmas uradalom azonban a száz évvel korábbi Bánffy-domíniumnál nem csupán azért jelentett jóval nagyobb erőtenyezőt megyénk életében, mert ura a fejedelem volt, hanem azért is, mert északon még a hasonló nagyságú Kővár-vidékkel is kiegészült. A bélteki Drágffyak magvaszakadta után Izabella királyné Kővárt Báthory Györgynek adományozta, de ő 1565-ben Miksa császár javára kényszerült róla lemondani. Mivel a császáriak Kővárt az Erdély elleni támadások hídfőjének akarták kiépíteni, fiscalis birtoknak nyilvánították. Miután azonban János Zsigmond 1567-ben ostrommal bevette, beregszói Hagymási Kristóf átmeneti birtoklása után erdélyi kincstári birtok, a fejedelemség északi védővonalának Szamosújvárral, majd Huszttal együtt a legerősebb pillére s a magyarországi hadi vállalkozások kiindulópontja lett.

Egyetlen tekintet a térképre bárkit meggyőzhet arról, hogy Belső-Szolnok és Doboka megyében, valamint Kővárban a két megye többi részét meghaladó nagyságú fejedelmi birtok mellett a legnagyobb családi vagyonok is meglehetősen súlytalan tényezői lettek e vidék életének. Sőt időnként hűtlenség, magszakadás címén a nemesi birtokok egy része szintén a fejedelem kezébe került.²

Ezt tapasztaljuk mindjárt megyénk egyik legtehetősebb nemzetségénél, a Becse-Gergelyeknél. A Bethlenek vagyonának jelentős része rokonság folytán átcsúszott a Patóchiak kezére. Minthogy pedig a Patóchiak csatlakoztak Bekes Gáspár lázadásához, részüket 1576-ban Báthory Kristóf kapta meg. 1589-ben a fejedelem Bánffy Boldizsártól, Bornemissza Boldizsártól és Kendi Sándortól magához váltotta az egész bethleni várat az uradalom háromnegyed részével együtt és Báthory Andrásnak adományozta. Báthory András hűtlensége után (1595), Bethlent Tahy István és felesége, Kendi Zsuzsa, később Kendi Krisztina kapta meg, s különféle cserék révén a Bethlenek majdnem teljesen kiszorultak ősi birtokukból. Kendi Krisztina hagyományából Bethlent 1619-ben férje, Haller Zsigmond örökölte; ennek magtalan halála után azonban I. Rákóczy György a fiscus számára foglaltatta és 1631-ben Kékedi Zsigmondnak zálogosította el. Bár Kékedi az uradalmat Béli Jánosnak és Pálnak hagyta, özvegye, Barkóczy Anna, 1639-ben élete végéig újból zálogba kapta a fejedelemtől. Az özvegy és Haller István házassága (1640) révén Bethlen ismét Haller kézre került, és ott is maradt újabb tizenkilenc esztendeig, amikor Béli Pál a Barkóczyaktól magához váltotta, s Barcsay fejedelemtől adományt is nyert reá. A Bethlenek 1663-tól kezdve több kísérletet tettek ősi birtokuk visszaszerzésére, de ezek csak Béli Pál hűtlensége után (1678) vezettek sikerre.

Az uradalomból azonban ekkorra már jelentős részek kerültek rokonok és idegenek, Bethlenben pedig kispapok kezére.

Míg a bethleni uradalom csak felaprózódott, a somkeréki Erdélyi-ág vagyona majdnem egészen kicsúszott a Becse-Gergely nemből származó családok kezéből. Az Erdélyieknek ugyanis Istvánban magvuk szakadt (1641), s birtokai legnagyobb része a fejedelmi kincstárra, kisebbik fele özvegyére, Mindszenti Krisztinára, s vele második férje, Csáky István családjára szállt. Az e megyebeli Erdélyi-jószágban a Csákyak mellett a Korlatovichok, Thoroczkyak, marosnémeti Gyulayak és az ezekkel való rokonság folytán több más családdal együtt, később a Bethlenek osztoztak.

A Becse-Gergely nemzetség Apafi-ágának a birtoka megyénkben a 17. század közepére Apanagyfalu, Magyardécse, Szászfalu, Felsőoroszfalu egész-, és Szászcens, Alsóoroszfalu, Borgó és Árpástó részirtokokra zsugorodott össze. 1646-ban azonban a fejedelem ezeket is elkoboztatta, s csak 1651-ben adta vissza zálogként Apafi Istvánnak. Éppen mert a család már kevés ta-

2 A fejedelmi birtokpolitikáról a fiscalis uradalmakról szóló részekhez l. A gyalui vártartomány urbáriumai. Bev. ellátva közzéteszi Jakó Zsigmond. Kvár 1944. XXVIII–XXXI.

got számlált, ez a vagyon nem osztódott annyira, hogy a familia ne számíton akkor is a nemesség legtehetősebbjei közé.

A harinai Farkasok szeszármai uradalmát – Szeszárma, Középfalu, Kőfarka, Bélyegalja, Kis- és Nagykaján, Debrek, Ispánmező, Dögmező – 1576-ban Farkas János hűtlensége után Báthory Kristóf kapta adományul. A Báthoryak kezén az uradalom sorsa összeforrott a Bethlenével, és birtokosai is ettől kezdve ugyanazok s ugyanakkor változnak, mint Bethlenben. Így történhetett tehát, hogy Béldi Pál elmenekülése után ezt az uradalmat is a Bethlenek kapták, mintegy kárpótlásul az ősi birtokaikban elvesztett részekért.

Még legszerencsésebben a cegei Wass család mentette át birtokállományát az újkorra. A politikai élet küzdőtereitől visszahúzódó családtagok nem szaporították újabb adományokkal birtokaikat, de legalább a már meglévőket nem is kockáztatták. Életük így nagyobb katasztrófáktól mentesen folyt a régi keretek között, s csak a szaporodó családtagok osztályai és a beházasodó familiáknak (Szente, Somlyai, Macskási, Sombory, Rátonyi) kihatított részek fogyasztották mindjobban az egy családtagra eső birtokállományt.

A középkori dobokai nemesség egyik vezető családjának, a magyarköbölösi Tekéneknek a sorsa példázza legjobban az új birtokviszonyok kialakulásának általános útját: a kihaló középkori családok vagyonának felaprózódását a leányági rokonok között. Amikor 1638-ban a Teke-familia utolsó férfitagja is lehunyta a szemét, a fejedelmi fiscuson kívül nem kevesebb, mint huszonkét nőági leszármazott család jelentkezett osztozásra. Közülök jelentősebbeként a Toldalaghi, Sombory, Tamásfalvi, pókafalvi Becski, Décsei, Dobai és veglai Horváth családot említhetjük fel.

A középkori nagyobb nemesi birtoktestek tehát az óriásivá nőtt fejedelmi uradalmak mellett egyre koptak-fogytak. Ha alakultak is ki újabb birtokok, azok már nem érték el a régiek méreteit. Mielőtt tehát az egyes új uradalmakat ismertetnők, szólnunk kell a fejedelmi birtokpolitikáról, mely megyénk viszonyainak módosításába különösen erős kézzel nyúlt bele. Az újkori magyar nagybirtokok a 16–17. század fordulóján az államtól átvállalt honvédelmi feladatok jutalmául jöttek létre. Minthogy azonban Erdélyben ilyen terhek viselésére elegendő földbirtokkal egyedül csak a fejedelem rendelkezett, itt tehát az ő birtokának növelése lett államérdek. A fejedelmi család és a kincstár együttesen kezelt uradalmaiból telt ki ugyanis a várak fenntartásának, őrségek fizetésének legjelentősebb része. Nem véletlen, hogy a fiscalis birtokok rendszerét a komoly családi vagyonnal nem rendelkező Bethlen Gábor s nem pedig a Báthory-ház építette ki. A rendektől függetlenítő és itt bent szokatlan nagy arányaival a fejedelmi hatalmat mindenki előtt vitathatatlaná tévő birtokok feldarabolását törvények tiltották. A fiscalis jószág ugyanis nem volt eladományozható, hanem csak ideiglenesen lehetett zálogba adni (inscriptio). Az összeg lefizetésével bármikor visszaváltható fiscalis zálogok kitűnő eszköz lettek a nemesség kezben tartására. A zálogbirtok visszavételével ugyanis máról holnapra ki lehetett rántani a talajt az engedetlenkedni próbálók alól. Mivel így éppen Erdély legnagyobb uradalmi kötött birtokokká lettek, a fe-

jedelemmel vagyonban versenyezhető nemesség nem alakulhatott ki. A szaporodó nemesség tehát csak eredeti birtokállományán osztozhatott, melyet pedig különböző háramlási címeken a fiscus is állandóan csökkentett. A koronára szállott jószágokat ugyan a fejedelem köteles lett volna újból eladómanyoynozni. De hogy mennyire elaprózva engedte ki a kezéből, belőlük egyelőre mennyit csatolt a kincstári uradalmakhoz, s adományozás helyett mennyit inscribált, abba senkinek sem volt módja beleszólani. Különösen az öreg Rákóczy kemény birtokpolitikája érvényesítette minden esetben a fiscus jogait a nemesség rovására. Például Makrai Péter két leányát vízszentgyörgyi „puszta részecskéjünkben” csak úgy fiúsítja, ha előbb azért a fiscust kártalanítják. Torma Györgytől 1646-ban Dánpatakát mint fiscalis zálogbirtokot elvéteti, s csak a következő évben adhatja vissza, amikor az érte kívánt újabb ezer forintot megkapta. 1651. március 4-én II. Rákóczy György Felőrt és Pontinászat újból zálogba adja a Nápolyiaknak, de július 28-án már felszólítja őket, hogy e birtokokat a következő zálogosnak, Majtényi András török deáknak szépszerével engedjék át, mert különben a szamosújvári katonákkal üzeti ki őket belőlük. A század elejétől a fejedelmek általában csak kisebb részbirtokokkal, egy-két telkes adománnyal csillapították a nemesség földigényét. Ezért területileg még a jelentősebb új birtokok sem egységesek és zártak. Csak a legnagyobbak megnyerésére alkalmazott politikai ütőkártya volt egész falvak, vagy a gyaluihoz hasonló, katonailag nem jelentős fiscalis uradalmak inscribálása.

A Fejedelemség tehát a 17. század első felében nemcsak hogy nem segítette, hanem egyenesen megakadályozta komoly uradalmak kialakulását. Azok a friss képződmények, melyek az új vezetőréteg kezén kialakultak, mind a Bethlen Gábor előtti korra nyúlnak vissza. Tipikusan 16. századi az az emelkedő pálya, amelyet a sajókeresztúri (esetleg berekeresztúri) kisnemes, Keresztúri Kristóf deák befutott. Katona ő is, mint korának minden nagy birtokszerezője. Csillaga akkor kezdett emelkedni, amikor Báthory István, akinek életét a hadadi csatában megmentette, fejedelem lett. Mint kővári főkapitány és a Báthoryak bizalmas embere Szentbenedek és Alparét központtal tekintélyes uradalmat épített ki részint a szamosújvári, részint pedig a csicsói várhoz tartozó falvakból és a környék koronára szállott birtokaiból. Amikor 1598-ban meghalt, Szentbenedeken várat, Alparéten, Oláhvásárhelyen, Szóvároson, Pusztáújfalun, Zaprócon, Kálnán, Réven, Lonkafalván, Tőkepatakán, Gosztillán, Dellőn, Budapatakán, Somkúton és Szásznýíresen összesen 420 colonust³ hagyott egyetlen leányára, Katára, akit Kornis Boldizsár vett feleségül. Bár Kornis Boldizsár összeesküvésekor (1610) a birtok kicsit megcsonkult, a Keresztúri-vagyon lett a Kornisok megyénkbeli hatalmának alapja.

A második újkori vezető család, a 16. század közepén Nürnbergből bevándorolt Hallerek itteni birtokainak kialakulásáról a bethleni és szeszármái uradalommal kapcsolatban már szólottunk. Az előbbieknél azonban tovább

3 Kornis cs. lt., 35. fiók, Fasc. 1. nr. 26.

tartott és állandóbb volt birtoklásuk a kapjoni jószágban (Kapjon, Alsó-, Felsőkosály, Lapuhán/Guga, Kisdoboka, Csicsóhagymás, Ilosva, Kudu), melyet 1569-ben János Zsigmond szakított ki a csicsói uradalomból Bocskai György számára, és Bocskai István végrendeletében sógorának, Haller Gábornak a két fiára hagyott.

A harmadik nagybirtok, a Csákyaké, szintén a 16. század végén került újkori tulajdonosaihoz, valójában azonban középkori képződmény és a pelsőci Bebek – Balassa – Somi rokonság megyénkbeli falvaiból állott. Mezőségi része Buzából, Centéből és Feketelakból tevődött össze, északi része pedig Gorbó központtal a Szamos és az Almás-patak által határolt hegyvidéken 32 falut foglalt magába. Ezekhez az uradalmakhoz járult a 17. század közepétől Erdélyi István özvegye és Csáky István házassága révén Somkerék környékén tizenkét falu.

A dunántúli Mindszenthai család is a 16. században vetette meg itteni vagyona alapját, nagyobb birtokot azonban csak a századforduló zavaraiiban sikerült neki a Becse-Gergely-nembeliek rovására összekovácsolni. Mindszenthai Benedek 1607-ben nyert új adományt Vice, Bátor, Csaba, Csabaújfalu, Péterháza egész-, Bethlen, Árpástó, Omlásalja, Egres, Oroszfalu, Málom, Bód, Magyarborzás, Ketel, Szászencs és Szépkenyerűszentmárton részirtokra.

Ugyanekkor Kendi Istvántól perrel nyerte meg Kecset, Tótfalu, Igrici, Oláhfordorháza, Sajgó, Oroszmező, Alsókörtvélyes rész- és Bujdos, Felsőgyékényes, Péntek, Girolt, Retteg, Rév (Vád) egész birtokot. Az uradalom gerincét alkotó értékes magyar községek megyénk társadalmában a homo novus Mindszenthieknek kellő súlyt adtak. Kettő közülük főispánságot is viselt; Benedeknek már Bánffy leány a felesége, Gábor leányát, Krisztinát pedig a két legelőkelőbb és legvagyonosabb birtokos, Erdélyi István, majd Csáky István vette nőül. Ez a komoly birtokképződménynek induló uradalom azonban nem lehetett magja hatalmas újkori vagyonnak, mert urai a fejedelmi birtok felbomlása idejére kihaltak. Így a Mindszenthai vagyon is éppen a nagy szerzési lehetőségek küszöbén feldarabolódott a leányágak, főleg a Jábrócziak és Kapyak között.

Bár az újkori középnemesség legtehetősebb rétegéhez tartozó Torma család 1566-ban tűnt fel Csicsókeresztúron, nem lehetetlen, hogy korábban is megyénkben élt s egyre emelkedő pályája a girolti nemességből indult el. Vagyona törzsét a csicsói vár tartozékaiból a 16. században örökadományként, később pedig inscriptióban nyert falvak alkották. Ezekhez járultak később a monostorszegi Kunokkal való házasság folytán megszerzett birtokok. Bár az utolsó Erdélyi hatalmas birtokai (a somkeréki, gernyeszegi, sármási, záhi uradalom) egyik örökösévé Torma Kristófot és Györgyöt tette meg, ettől a Korlatovichok elütötték őket. Birtokukat Csicsókeresztúron kívül girolti, mikházi, oláhfordorházi, borlászai, felsőegresi, dánpataki, emberfői, magyarbogátai és monostorszegi jószágaik alkották.

Az 1607-ben Felőrön megtelepedett Nápolyi család kezén szereplő Ispánmező, Pontinásza, Magyarbogáta és Monostorszeg tulajdonképpen monos-

torszegi Kun vagyon volt, mely Nápolyi Györgyné Kun Katalin jussán került e család kezére. Mivel a Nápolyiaknak a 18. század első éveiben magvuk szakadt, vagyonukat Nápolyi Mária Torma Kristófné jussán a Tormák, Nápolyi Éva bölcsei Budai Zsigmondné jussán pedig a Budaiak örökölték.

A példaképpen kiragadott jelentősebb birtokok ismertetését a Cserényiek (Alsó-, Felsőbalázsfalva, Sajószentendrás, Kajla, Sárvár, Kudu, Péntek, Szilkerék, Középfalu, Rogoz) és az 1659-ben kihalt Cseffeyek uradalmának (Noszoly, Mikeháza, Tötör, Szilágytő) felemlítésével zárhatjuk be.

3.

A birtokosság soraiban és vagyoni viszonyaikban megfigyelt fenti változások hatása azonban megyénk vezetésében jóval kisebb mértékben mutatkozott meg, mint azt a mondottak alapján várhatnók. A nemesi társadalom régi elemei ugyanis akkor is megtartották kezükben a vezetést, amikor a Fejedelemség legfőbb, központi őrhelyein a partiumiak kerültek túlsúlyra. S ez a megyei szervezetből teljesen érthető is. A megye ugyanis az ott lakó nemesség közössége, így vezetői a 16. századtól kezdődőleg elsősorban azok lehettek, akiket származásuknál fogva vidékük valóban annak ismert el. A századfordulón az erdélyi rendek kérték a fejedelemtől, hogy közülük valókat és ne jövevényeket nevezzen ki a hivatalokba. Már nincs messze az idő, amikor a választási feltételek közé bekerül az a kívánság is, hogy főispánság csak annak legyen adható, akinek legalább ezer forint-érő ősi vagy inscribált jószágja van az illető megyében. Minthogy a vajdától való függés helyébe most már a fejedelemmel való személyes kapcsolat lépett, a legelőkelőbb családok tagjai sem idegenkedtek többé a főispánság vállalásától. Névsorukban már csak elvétve találjuk meg a középkori főispánokat adó rétegből a magyarköblösi Teke, esküllői Ördög, Tötöri família egy-egy tagját. Belső-Szolnokban az Apafiak, Kendiek, Erdélyiek, Bocskai István, Cserényiek, Hallerek, Tormák, Béliak, Bethlenek, Wassok, Dobokában a Cserényiek, Apafiak, Erdélyiek, harinai Farkasok, Kendiek, Petkies, Bethlenek, Kemények váltogatták egymást, a 17. század közepétől pedig szinte szakadatlan sorban a Bánffyok következtek. Nevük mutatja, hogy a főispánok elsősorban az előkelő, régi tősgyökeres családokból kerültek ki. A jövevények közül csak néhány emelkedett főispáni székbe, főként a századforduló zűrzavaros éveiben, amikor az exponált régi vezetők háttérbe szorultak. Belső-Szolnokban közülük került ki monostorszegi Kun Gáspár és István, Némethy Gergely, Cseffey László, Kékedi Zsigmond, Dobokában Mindszenti Benedek és Gábor, Hatvani Zsigmond, Kamuthy Balázs, Gyulaffy Sámuel. Az alispánok és szolgabírák a 16. században a kisebb nemességnek ugyanabból a részből választódtak ki, mint a középkorban: a némai, mikházai, girolti, rettegi nemes familiákból. Basta és Mihály vajda irtóhadjáratai azonban itt is törést okoztak. A nagy vihar a kisebb birtokos családok legtöbbszörét megsemmisítette. 1606-tól kezdve a tisztségviselők kö-

zött egyre ritkábban találjuk meg a régi nevek viselőit. Lehetséges, hogy a belső-szolnoki kismanesség részben Désen talált menedéket, s később is ott ragadt, mert az alispánok, főszolgabírók, szolgabírák, notariusok majdnem mind innen kerültek ki. Az új katona-kismanesség szaporodásával 1613-tól kezdve románokat is találunk a hegyvidéki járások szolgabírái között.

Fenti megállapításunk azonban Kővár-vidékére nem vonatkozik. Ott ugyanis nem alakulhatott ki vezetésre alkalmas tekintélyes helyi nemesség, s a 17. század elejétől a vidéket a fejedelmek várnagyaikkal magánbirtokukként igazgatták. Kővár fontossága hozta magával, hogy a főkapitányság bizalmi állásának betöltése tisztára katonai szempontok és a fejedelem érdekei szerint történt. Így váltogatták ott egymást a fejedelmek legkülönbözőbb vidékekről és társadalmi rétegből származó emberei. A kismanes Szilágyi János mellett Szunyogh Gáspár és a fejedelemségre törő Zólyomi Dávid is viselte e tisztséget. A hódoltság közeledésétől kezdve a török harcmódorát jól ismerő bihari katonák, mint borosjenői Tisza István, váradi Balog László fogták össze kemény kézzel e vidék erejét a védelemre.

Észrevétlenül ható természetes erők alakították át olyanra megyénk társadalmát, ahogyan a 17. század közepén a forrásokban előttünk áll. Mivel azonban csak az egykori Belső-Szolnok megyéből rendelkezünk összehasonlításra alkalmas forrásanyaggal, az új társadalmi fejlődés eredményeiről keresztmetszetet is csupán a mai megye egyik felében vázolhatunk fel. Az újkor küszöbére érkezett megyei társadalom összetétele felől a nemesség 1600. évi lustrája ad villanásszerű képet éppen a megsemmisülése előtti utolsó pillanatban.⁴ Belső-Szolnokban ekkor 58 birtokos- és 29 egytelkes nemes családot számláltak össze. Ezt az utóbbi réteget erősítette a szintén 29 családot kitevő dési nemesség. Dobokában ugyanekkor 138 birtokosnak vehető lovas nemesről és 61 birtoktalannak tartható gyalogos nemesről emlékezik meg forrásunk.⁵ Tehát ekkor még mindkét megyében a középkori fejlődésnek megfelelő rétegződés található. Belső-Szolnok megyében érthető módon kevesebb volt a birtokos nemes, mint Dobokában, hiszen a nagyobbik felét kitevő hegyvidéken kezdettől fogva hatalmas uradalmak voltak, melyeken csupán néhány család osztozott. A Doboka megyei birtokos nemességet viszont éppen a Szamos-balpart korai falvainak megszorodott néhány jobbágyos kisbirtokos családjai tették ilyen népessé. A nagyobb birtokosokat jegyzékünkben elől, elkülönítve találjuk és számuk Doboka megyében szintén 45–50 körül mozgott. A birtokos nemesség melletti tekintélyes kismanesség mindenütt megtalálható tartozéka a középkori magyar megyék társadalmának, jeléül annak, hogy eredete az általános hazai fejlődésben gyökerezik. Csupán a két réteg aránya változik a megyék betelepüléséből folyó sajátosságoknak megfelelően. Ugocsa megyében a királyi ispánság teljes tömegében nemessé lett rétegeinek (várjobbágy, serviens) falvai már a középkor végére annyira megteltek

4 Belső Szolnok megye 1600. évi lustrája. Közli: Györffy István. GenFüz 6. (1908) 14–15.

5 Doboka megye 1600. évi lustrája. Közli: Györffy István. GenFüz 6. (1908) 16–17.

a szaporodó, rokon nemes családokkal, hogy a jobbágyság majdnem teljesen kiszorult belőlük. Doboka megyében a fejlődés nem juthatott el idáig, mert az ispánság népei közül jelentős tömegek – a jelenleg Kolozs megyéhez tartozó Csepegőmacskást, Bádokot és Kidét kivéve – nem emelkedtek a nemességbe. Itt tehát a kisbirtokos nemesség elszaporodása a birtokok fokozatos felaprózódásával függött össze. Azonban éppen a gyalogos nemesek nagy száma mutatja, hogy a fejlődés megyénkben is az ugoicsai helyzet felé haladt.⁶ Az 1600-ban még négy-öt jobbággal rendelkezők utódai ugyanis néhány nemzedék múlva már a birtoktalan egytelkesek közé szegényedtek volna le, ha a századforduló nagy pusztításai az eddigi természetes fejlődést derékba nem törlik. A dobokai nemesség abban is különbözött a belső-szolnokitól, hogy sokkal több volt benne a régi elem. Ennek oka megint az ismertetett birtokviszonyokban keresendő. A belső-szolnoki uradalmak birtokos családjai sokkal gyorsabban pusztultak, cserélődtek, mint a dobokai középbirtokok politikai viharainak kevésbé kitett tulajdonosai. Ez az alapvető különbség végig megmaradt a mai megye két fele között. Ha a két részt összevetjük, Dobokára a jó középbirtok és az állandóság, Belső-Szolnokra a nagybirtok és a mozgalmasság lesz a jellemző. Míg 1600-ban Belső-Szolnok főbb birtokosai között szinte csak az Erdélyiek és az Apafiak képviselték a régi elemet, Dobokában a középkori családok még nagy többségben voltak. Lényeges különbség végül az is, hogy a dobokai nemesség, régi eredetének megfelelően, teljes egészében magyar, Belső-Szolnok egytelkesei között azonban már hét, főként a hegyvidéki uradalmak újabb telepítéseiben érdemeket szerzett családdal, képviselve van a románság is.

Forrásaink sajnos nem engednek betekintést a nemesség birtok szerinti tagozódásába, s így a Bethlen Gábor előtti kor erőviszonyairól vázlatot sem adhatunk. A fejedelmi birtokpolitika következtében kialakult új helyzetről is csak Belső-Szolnokból vannak adataink. A fejedelmi kor társadalmi mérlegét tehát csak itt készíthetjük el. Az így nyert kép azonban vonatkoztatható a megye dobokai felére is, azzal a módosítással, hogy ott a fejedelmi birtok kisebb tényező lévén, az eltolódások sem olyan erősek, mint Belső-Szolnokban.

Azt a módosítást, amelyet a fejedelemség fél század alatt a megye erőviszonyai között végzett, valóban jelentősnek kell minősíteni. Különösen nagy az eltolódás a nemesség legvagyonosabb rétegeiben. A fejedelmi birtok nyomasztó fölényéből következik, hogy a magán nagybirtok erősen háttérbe szorult. Láttuk, hogy 1599-ben Keresztúri Kristófnak, a kisnemesből lett főembernek, egymagában 420 jobbágya volt,⁷ pedig az ő vagyona nem versenyezhetett a régi nagyokéval. 1658-ban már csak a fejedelem rendelkezett

6 [Szabó István: Ugoicsa megye. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből I. 1.) Bp. 1937. 85–88.]

7 Kornis cs. lt., 35. fiók, Fasc. 1. nr. 26.

675 colonussal, de ebből is 172 zálogban volt másoknál.⁸ Rajta kívül nagybirtokos még négy akadt az egész megyében: Csáky István 138, Kornis Ferenc 123, Haller István 97 és Apafi István 75 jobbággyal. A nagybirtokosok a 76 főnyi birtokosság 6,5%-át tették ki, és a megye 2 044 colonusa közül 53%-ot mondhattak magukénak. Valójában azonban a jobbágyságnak csak 20%-a volt a nagybirtokos nemesség kezén, mert az 53%-ból 33% a kincstári birtokokon élt. A nagybirtok háttérbe szorulásával egyidejűleg a középbirtok erősödése állapítható meg. A 11–50 jobbágyos rétegben 37 nemeset találunk, de közülök 17 nemes csak tíz-egynéhány ember felett rendelkezett. A középbirtokosság gerincének az a nyolc, az egész jobbágyság 14%-át kezében tartó nemes (özv. Cserényi Jánosné, Keresztesi Ferenc, Torma István, özv. Rácz Ádámné, özv. Makrai Péterné, Ajtoni István, Nápolyi István, Kemény János) tekinthető, akiknek 31–50 colonusuk volt. Középbirtokos volt a nemesség 39%-a és kezében tartotta a jobbágyok 42,1%-át. Legtöbben természetesen a kisbirtokosok voltak, de itt sem az egyjobbágyosok, hanem a 2–5 emberesek alkották a zömöt. Az egész nemesség 51,4%-a tartozott ebbe az 1–10 jobbágyos rétegbe; ebből pedig az említett zömhöz 34,3%. A kisbirtokosok a megye jobbágyainak 7,2%-a felett rendelkeztek.

A fejedelmi nagybirtok nyomása tehát erősen lecsökkentette a birtokos nemesség rétegei között mutatkozó korábbi különbségeket, s a családi vagyoni széttördelésével elindította az erős középbirtokosság kialakulását. Mint hogy ez az átrendeződés éppen a régiektől és tehetősektől kívánt áldozatot, megváltoztatta a családok helyzetét a megye ranglétráján. A nagybirtokosok között 1658-ban egyedül Apafi István képviselte a középkori családokat, de Apafi Boldizsár megyénkbeli jószágá már 14 jobbágyra zsugorodott össze. A középbirtokosságban is csak egy Makrait és Cserényit találunk a régiekből. Különb en ez a réteg tekintélyes részében a fejedelmek alkotása és vagyonának alapja az inscribált fiscalis birtok. A Mikesek, Keresztesiek, brenhidai Huszárok, Nápolyiak, Tormák birtokai jórészt ilyen zálogos jószágok. Minthogy azonban éppen az előkelőbb családoknak már majdnem minden megyében volt birtokuk, megállapításunk természetesen az illető famíliának csak megyénkbeli helyzetváltozására áll. Lehetséges ugyanis, hogy az, akinek megyénkbeli vagyona néhány jobbágyra lefogyott, ugyanakkor más megyében a colonusok százaival rendelkezett. De éppen ezért kell azt az átalakulást, hogy e megyében a legelőkelőbb régi családok, a Bethlenek, Bánffyak, Toldalaghiak szorultak le a középbirtokosság alsóbb rétegéig, a fejedelmi birtok hatásának tulajdonítanunk.

Még döntőbbek azonban azok a változások, melyek a birtokosság alatti nemességben és a két réteg egymáshoz való arányában történtek. 1600-ban az egytelkesek száma Belső-Szolnokban, még a désiék hozzászámítása esetén sem haladta meg a birtokos nemesek számát; Dobokában pedig az egyhá-

8 A belső-szolnoki birtokosok 1658. és 1745. évi összeírását Torma Józsefnek a megyei levéltárból vett másolatából használtam.

zi nemesek a nemességnek csak 30%-át tették ki. 1676-ra – korábbi részletes összeírás sajnos nem maradt ránk – Belső-Szolnokban e két réteg 50-50%-os aránya 92,8 és 7,2%-ra változott a birtoktalanok javára.⁹ Ekkor ugyanis 34 jószágos és 445 jószágatlan nemeset számoltak össze a megyében. Az 1600. és 1677. évi állapot összevetéséből világos, hogy itt a 16. századtól merőben különböző társadalmi fejlődéssel állunk szemben. Mind Belső-Szolnok, mind Doboka megye régi kismenessége ugyanis – mint láttuk – a természetes szaporodást követő elszegényedés folytán keletkezett. Az egytelkesek ilyen arányú elszaporodása két nemzedék alatt – s éppen az általános pusztulás századában – azért sem képzelhető el, mert a nevek bizonyossága szerint az 1676. évi kismemes családoknak jóformán semmi kapcsolatuk nem volt az 1600-ban összeírtakkal. Az egytelkes réteg megnövekedése és teljes kicserélődése a fejedelemség társadalompolitikájával áll összefüggésben, melynek legfőbb eszköze szintén a fejedelmi nagybirtok volt. Ez utóbbira bizonyosság az, hogy az egytelkesek rendkívüli módon csupán a belső-szolnoki fejedelmi birtok árnyékában szaporodtak el, Dobokában azonban, nem lévén akkora kincstári jószág, a fejlődés egyenletesebb maradt.

A fejedelmi nagybirtok helyzetét és életét legjobban talán úgy értjük meg, ha a 13. század előtti királyi ispánságokra gondolunk. E birtokok feladata egy-egy vár és őrsége fenntartása, közvetve tehát rajtuk nyugodott a fejedelem hatalma. Minthogy azonban, az egykori ispánságokhoz hasonlóan, ezek is katonai és gazdasági feladatokat láttak el, a vártartomány népének nagyobb része paraszti munkát végzett, az ügyesebb, vállalkozóbb kisebb rész pedig a katonai szolgálat terhét és veszélyeit viselte. Ennek fejében mentesült az egyéb földesúri szolgálattól. A várban katonáskodók a tartomány közeli falvaiban kaptak földet, s amikor a váltakozva teljesített őrködéstől mentesek voltak, éppen úgy szántottak-vetettek, mint a falu többi népe. Az egytelkesekkel azonos életforma, a nemességre jellemző katonai szolgálat hozta magával, hogy ezek a katonáskodó elemek: puskások, darabontok, már mint szabadosok, külön kiváltságoknak örvendtek s idővel tömegesen bejutottak a nemességbe. A szemlélet nyilván már nemeseknek érezte őket, mielőtt az armális elnyerésével – mely vagyoni helyzetükben változást úgysem jelentett – felemelkedésük jogilag formálisan befejeződött volna. Mintha csak a középkori magyar társadalomfejlődés jól ismert 13. századi mozzanata, az ispánságok katonáskodó elemei és a szabad magyarok szegényebb rétegeinek összeolvadásából a népes köznemesség kialakulása ismétlődne meg Erdélyben a 17. század folyamán. A katonáskodás mellett itt is a fejedelmi szolgálat az emelkedés kritériuma. Nagyobb urak vára mellett szintén voltak katonáskodó szabadosok. Például Nagymáson a Csákyak kiváltságlevelét is adtak nekik, de ezek nem jutottak be tömegével az egytelkes nemességbe, hanem egyenként a többi armális-szerző útját kellett megjárniok. Kétségtelen, hogy sem a

9 Belső-Szolnok megye nemesi összeírása 1676-ból. I-II. Közli: Lukinich Imre. GenFüz 4. (1906) 9–10., 22–23.

Szamosújvár környéki újabb keletű magyar, sem pedig a Kővár-vidéki tömeges román kismemesség nem alakulhatott volna ki, ha ezek az uradalmak a 17. századi társadalmi átalakulás kritikus évtizedeiben történetesen nem éppen a fejedelmek kezében lettek volna. Aminthogy azokon a Kővár-vidéki helyeken, ahol a szabadosból armalistává való átalakulás a fejedelemség bukásáig nem zárult le, a puskások nemesedése az új magánföldesurak, elsősorban a Telekiek magatartásán, valóban megfeneklett.

A későbbi tömeges nemesítést élvező darabontréteg megszervezése Báthory Zsigmond nevéhez fűződik. A szamosújvári gyalogpuskások 1590. évi kiváltságlevele azonban nem valami véletlen kegynek köszönheti létrejöttét, hanem a fejedelmi várak körül katonáskodók helyzetének rendezésére hozott intézkedések sorába illeszkedik bele.¹⁰ A szamosújvári darabontokat akkor kivették a várkapitány és a megye joghatósága alól és közvetlenül a fejedelem és saját századosaik alá rendelték őket. Minden peres ügyük a századosok előtt folyt le, de onnan fellebbezhetek először a szamosújvári kapitányhoz, azután pedig a fejedelemhez. Mivel a fiúörökös nélkül elhalt szabados vagyona leányára s annak férjére szállott, természetesen a szolgálattal együtt, állandóan biztosítva volt új családok bekapcsolódása a kiváltságolt rétegbe. 1590-ben Szamosújvár tartományában a fejedelem összesen 92 gyalogpuskást mentesített a paraszti szolgálat alól. Mégpediglen Rettegen tizenötöt, Bálványosváralján tizenkettőt, Ördögösfüzesen tizenegyet, Magyarláposon tizet, Ormányban tizet, Szamosújvárnémetiben kilencet, Kérőn nyolcat, Szásznyíresen ötöt, Domokoson négyet, Szépkenyérűszentmártonban hármat, Mikolán kettőt, Kudun, Iklódszentiványon és Pénteken egyet-egyet. Mikor 1612-ben Báthory Gábor az előbbi kiváltságlevelet megerősítette, a felsorolt falvakban – és még Girolton, Kentelkén, Széken – összesen 108 darabont élt. Ugyanakkor Szamosújváron 25 családot nemesített meg, nekik adván egész Gerla községet. Minthogy a szabadosság és armalis nemesség elnyerésekor tisztára társadalmi erők érvényesültek, a tömeges nemesítés előnyeiben az uradalmak túlnyomóan román népe, a magyarság pusztulásának megfelelően, egyre nagyobb mértékben részesült. A fejedelemnek, magától értetődően, mindegy volt, hogy darabontja magyar vagy román. Kiválasztási elvül ilyen katonai szolgáltnál csak az alkalmasság jöhetett tekintetbe. S ha a 17. század közepi nagy vérvesztésükig a darabontok többsége a magyarok közül került is ki, annak oka bizonyára az volt, hogy a katonáskodásra ők voltak a rátermettebbek és ők több kedvet éreztek ehhez a keményebb szabályokhoz igazodó életformához, mint a románok. Ezért találunk 1676-ban 297 magyar és 148 románt a kismemesek között. II. Rákóczy György lengyelországi szerencsétlen hadjárata utáni belső zavarok idején mindegyik fejedelemjelölt igyekezett katonai erejét nemesítésekkel növelni. Ezek a nemesítések azonban most már főként a fejedelmi uradalmak románjait emelték ki. 1658–1662 között nemesítették meg a disznópataki, magyar- és oláhláposi, tordavilmai, peterityei, sósmezei,

10 Kádár J. – Tagányi K.: Szolnok-Doboka i. m. VI. 207., 210.

boérfalvi, rohi, szásznyíresi, négerfalvi, nagyilondai meg más román falvakból való zöldpuskásokat. Sőt 200 kővári puskás nemesítésébe az országgyűlés is beleegyezett.¹¹ Mivel azonban ezek a nemesítések a fejedelem és a fiscus további szolgálatának feltételével történtek, e kötelezettség alól az adományosok úgy bújtak ki, hogy Kővár-vidékéről máshova, főként Belső-Szolnokba és Dobokába költöztek át és ott megkísérelték valódi nemesekként élni.¹² A fejedelemség átalakulásának zavarai között ez többnyire sikerrel járt, és így e megye román nemességének jó része Kővár-vidéki eredetűnek vehető. Kővár-vidék szabadossága azonban az armalistákon kívül még puskásokból és úgynevezett szabadosokból is állott. A megye román kisnemessége ebből a valójában egyaránt paraszti életformát élő, tisztázatlan helyzetű, népes fél-nemes tömegeből is állandóan nyert utánpótlást. A fejedelemség társadalmi politikájának mérlege tehát az egyes rétegek közötti vagyoni különbségek enyhülését mutatja. A birtoktalan katonanemesség és a szabados rétegek szinte középkorba illően sokszínű csoportja az egész fejlődésnek, mely nagy tömegek előtt nyitotta szélesre a társadalmi emelkedés kapuját – ha szabad ezt a mai értelmében anakronisztikusan hangzó kifejezést használni – erősen demokratikus jelleget ad.

Megjelent: Szolnok-Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Dés–Kolozsvár 1944. 1–3. rész. 71–92.

11 EOE XII. 304.; XIII. 283.; XIV. 225.

12 EOE XIV. 295.; XX. 263.

A HODOSI JAKÓK A KÖZÉPKORBAN

A hodosi Jakó családról készült alábbi tanulmány¹ azokat a nehézségeket kívánja érzékeltetni, amelyekkel a magyar középkor kutatójának meg kell küzdenie, ha a társadalomtörténetet konkrét példán keresztül kívánja művelni az ország törökjárta keleti területein. Jóllehet Bihar vármegye déli sík részén, a Sebes- és a Fekete-Körös közötti térségben kismemesi falvak tekintélyes tömbje alakult ki a várjobbágyok és királyi serviensek településeiből,² eddig kísérlet sem történt arra, hogy a köznemesség kialakulásának folyamatát legalább egy itteni várjobbágy vagy serviens eredetű család, valamint birtokviszonyai középkori sorsának konkrétumain át próbáljuk meg bemutatni a kelet-magyarországi forrásadottságok között. Ennek a hiánynak a pótlására történt kísérletnek szánjuk tehát a hodosi Jakó családra vonatkozó töredékes adatokból összeálló alábbi vázlatot.

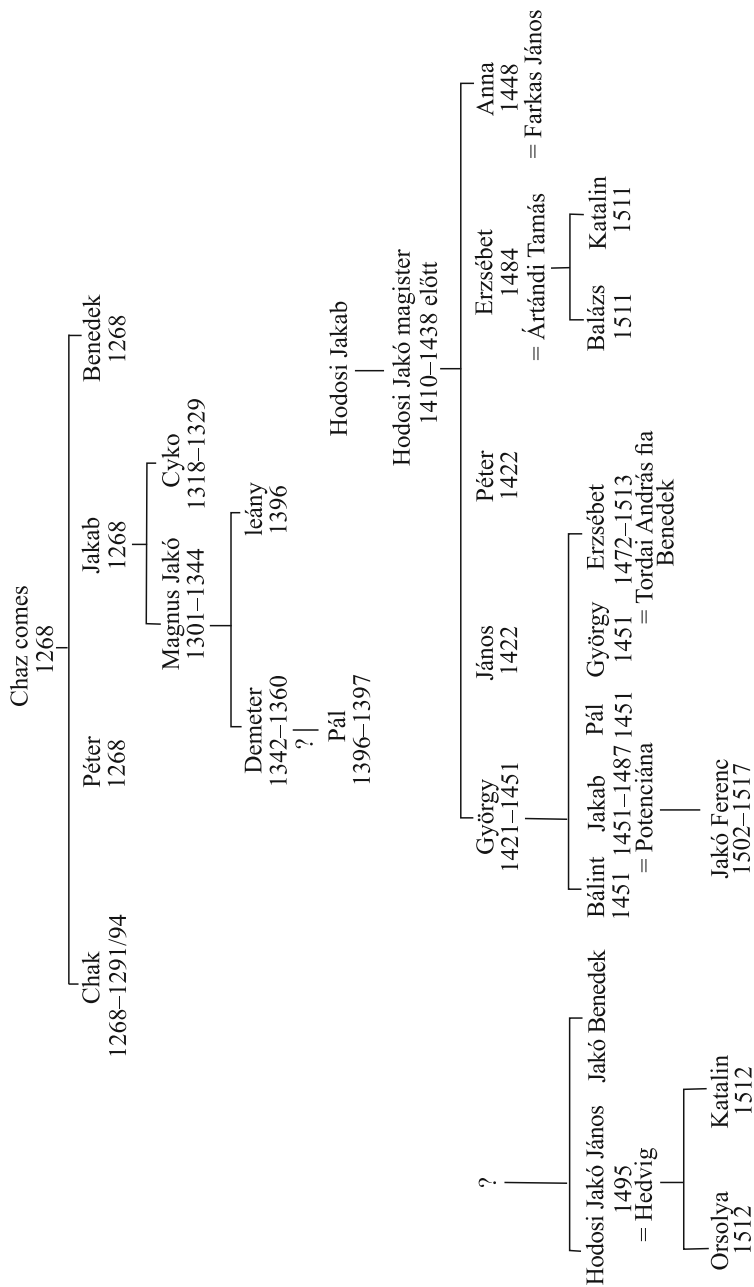
Annak a Chaz-nak – aki elsőként tűnik fel írásos forrásokban – az elődei minden valószínűség szerint azt az utat járták be, amit a honfoglaló szabadok leszármazottairól az utóbbi évtizedekben felvázolt a magyar történetírás. Az azonban már bizonyosan állítható, hogy leszármazottainak sorsát az alakította döntően, hogy a IV. Béla király (1235–1270) és elsőszülött fia, István ifjabb király (1258–1270) közötti családi viszályban fiaival együtt megingás nélkül az utóbbi táborához tartozott. Chaz személyéről a forrásokból alig tudható valami azonkívül, hogy élete vége felé (1318) már *comesnek* nevezik. Az ifjabb király bihari támogatóinak lehetett egyik helyi hangadója. 1268-ban István ifjabb király jutalmazni kívánván Chaz fiainak: Chak-nak, Péternek, Jakabnak és Benedeknek a bihari vár jobbágyainak neki és a királyságnak tett szolgálatait – akik bizonyítottan egykor nemesek voltak, de egyik ősiük kapzsiságból várjobbágyságot vállalt –, őket, valamint egyenes ági leszármazottaikat együttesen a várjobbágyság alól örökre felmenti és újra besorolja a királyi szolgák közé (in numerum servientium nostrorum regalium duximus [...] restituendos). Chaz fiainak a várjobbágyságból a királyi serviensek közé emelésével új lehetőségeket nyitott nekik

---

1 A tanulmány Jakó Zsigmond utolsó írása, melyet 2008 augusztusában, már betegen vetett papírra. A téma kutatását és a felvázolt kép árnyalását eredetileg folytatni kívánta, de a számára kiszabott idő ezt már nem tette lehetővé. Sajnos arra sem jutott már ideje, hogy a jegyzeteket beillesse a szövegbe. A tanulmányt jelen formájában Jakó Klára és Rácz György rendezte sajtó alá.

2 *Jakó Zsigmond*: Bihar vármegye a török pusztítás előtt. (TNÉrt 5.) Bp. 1940. 98–108.

A hodosi Jakó család töredékes középkori leszármazási rendje

és utódaik számára a társadalmi és vagyoni felemelkedés tekintetében egyaránt. Az oklevél szolgálataik sorából megemlíti, hogy nevezett Péter és Jakab a királlyal maradtak, amikor leghűségesebb híveivel együtt bezárkózott Feketehalom várába, és a Henrik nádorral vívott isaszegi csatában szeme láttára olyan súlyos sebeket kaptak, hogy csak az isteni kegyelem mentette meg őket a haláltól.³ Adatokkal nem bizonyítható, de feltételezhető, hogy tetteik jutalmaként birtokadományt is nyertek. Talán ekkor kapták adományul a Hodos és Kovácsi közti területet a szétbomlóban lévő bihari királyi birtokból.

Chaz comes legidősebb fiának, Chak comesnek nem maradtak utódai, és csak az tudható biztosan, hogy 1291 és 1294 között az Érmelléken, a Gutkeled nemzetség közé beekelődött Nagykágyán ő volt a birtokos, és tized címén 38 kepét fizetett Benedek váradi püspöknek.⁴ Chaz halála a 13. század legvégére tehető.

Chaz fiai közül Jakab és Benedek leszármazottaiból alakult ki a hodosi Jakó család a 13–14. század fordulóján. Péterről, a második fiúról egyetlen adat maradt fenn és valószínűleg a belviszályok idején vagy sebei következtében korán meghalt. Így lett Chaz fiának, Jakabnak Jakó nevű fia a 14. század elején a család névadója és legbefolyásosabb tagja. 1301-ben már Hodoson lakik és Jakab fia: Jakó névvel folytatja a váradi püspök ellen a Nagykágyával kapcsolatosan öröklött pert.⁵ 1310-ben ő nyilatkozik a Hodossal tózsomszédos Süvegd határával kapcsolatosan is.⁶ 1318-ban Chaz comes unokájaként testvérel, Cyko-val együttesen, Toboly, (Szil), Tarcsa és a Kötegyán melletti Remete birtokbeli részeit eladták Ivánka váradi püspöknek (1318–1329) és testvéreinek.⁷ 1321 májusában királyi emberként szerepel Magnus Jakou magister.⁸ Testvérét, Cyko-t 1323. november 29-én említik,⁹ ugyanebben az évben 50 más eskütárrsal együtt birtokperben esküt tett országbírói felszólításra,¹⁰ majd 1326-ban megyei kiküldetést teljesít a Szigetin történt hatalmaskodási ügyben.¹¹ 1329-ben Cyko testvérel, Jakóval átíratva az 1268. évi serviensi privilégiumot.¹² Hihetőleg ezt

3 1268: István ifjabb király oklevele a váradhegyfoki konvent 1329. aug. 17-én kelt oklevelében maradt fenn: DL 71 401., RegArp II. 1879. sz.

4 Benedek váradi püspök (1291–1296) saját kezű feljegyzései a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Cod. 1060. jelzetű hártayakódexében. Közlés: *Jakubovich Emil*: A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. Magyar Nyelv 22. (1926) 298.; Ó-magyar olvasókönyv. Összeáll. Jakubovich Emil – Pais Dezső. (Tudományos Gyűjtemény 30.) Pécs 1929. 113. Vö. CDTrans I. 501. sz.

5 1301. szept. 21.: DL 40 282., AOkl I. 74. sz. Hasonmás: *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 1. sz. kép.

6 1310. nov. 18.: DL 31 063., AOkl II. 994. sz.

7 1318: Eredeti, hártayán, korábban a VárKáptMlt 407. fasciculusában volt, másolata pedig Bunyitay Vince jegyzetei között 1962 előtt fellelhető volt, és még előkerülhet. Vö. AOkl V. 353. sz.

8 1321. máj. 24.: DF 254 778., AOkl VI. 147. sz.

9 1323. nov. 29.: AOkl VII. 615. sz. (az Erdődy cs. galgóci lt.-ból).

10 1323: CDTrans II. 466. sz.

11 1326: Cyko magister: AOkl X. 288. sz. (az Erdődy cs. galgóci lt.-ból).

12 1329. aug. 17.: eredetije hártayán, a Csáky cs. központi lt.-ban volt (Fasc. 2. nr. 2.). 1919-ben még tanulmányozható volt, de ma a DL-ben nem található. Hihetőleg a Magyar Országos Levéltárba való átköltöztetés során nem került be a gyűjteménybe. Vö. AOkl XIII. 283., 462. sz.

követően meg is halt. Utódairól nem ismeretesek adatok. Ezzel a Jakab fia: Jakók maradtak a család egyetlen továbbélő ága. Az 1344-ig terjedő időszakban a többi oklevélben Hodoson Jakab fia Jakó szerepel a család vezetőjeként,¹³ amint azt a Magnus jelző megadásával is kifejezett a környezete. Az ő életére 1344-ig vannak adataink.¹⁴

A 14. század második feléből származó genealógiai adatok már csak bizonytalan leszármazási rend felvázolását teszik lehetővé. Amíg szinte bizonyosnak vehető, hogy Demeter¹⁵ a Hodoson és Kovácsin lakó Nagy Jakó magisternek volt a fia és ő, valamint leánytestvére¹⁶ házasságukkal jelentős birtokokhoz jutottak a Berettyó mentén, az már csak feltételezhető, hogy a Csákyakat az adorjáni és körösszegi vártartományba 1396-ban beiktató Kovácsi Jakó fia, Pál a fentebbi Demeternek lenne a leszármazottja.¹⁷ Az viszont adatolhatóan bizonyos, hogy Hodosi Jakó Pál 1397-ben Csáky Miklós és Marczali Miklós temesi és zarándi ispánok zarándi alispánja és Világosvár alvárnagya.¹⁸ Az azonban végleg megállapíthatatlan, hogy a Csákyakkal a 15. század elején konfliktusba keveredett Hodosi Jakab fia Jakó magister¹⁹ miként és hol kapcsolható a család leszármazási táblázatába.

A genealógiai bizonytalanságok ellenére az adatok azt mutatják, hogy a családtagok összességének vagyoni helyzete és társadalmi súlya ebben az időszakban is gyarapodott, és a családtagok egyre tekintélyesebb famíliákkal kötöttek házasságot. Például a Hontpázmány nemzetségbeli Bolcs-i Ugod fia László árváinak a Berettyó melletti Dersbulcsa, Bulchhida, Szentdienes, Kovácsi, Malomszeg és Gyéres nevű birtokban lévő részeit Hodosi Magnus Jakó fia: Demeter vette zálogba 1349-ben és használta 1365-ig, amíg özvegy nővérének fiai nagykorúak lettek.²⁰ A fentebb említett konfliktusoknak a Csákyakkal, majd később a Zólyomiakkal az lehetett az indítéka, hogy a Jakók növekvő vagyoni háttérükre támaszkodva megpróbálták a két szomszédos nagybirtok terjeszkedését korlátozni.

A 15. század első feléből szép számmal kerültek elő okleveles adatok, de ezek majdnem kizárólag a Csáky és a Zólyomi részről megnyilvánuló terjeszkedési szándékok elleni lépésekről szólnak.²¹ Ezekben a kölcsönös

13 1325. okt. 12.: Jakó királyi emberként, AOkl IX. 458. sz.; 1327. okt. 6.: Jakó királyi ember, AOkl XI. 474. sz.; 1329. aug. 17.: AOkl XIII. 462. sz.; 1334. jún. 22.: Jako magnus, CDTrans II. 811. sz.; 1338. máj. 28.: DL 98 697., közlés: KárOkl I. 128–136.

14 1344. máj. 3.: AOkl XXVIII. 337. sz.

15 1342. máj. 31.: Hodus-i Jakou fia: Demeter, AOkl XXVI. 265. sz.; 1349. aug. 24.: Hudus-i Nagy (magnus) Jakó fia: Demeter, DL 41 438.

16 1360. júl. 4.: DL 42 438.

17 1396. júl. 17.: DL 71 439., közlés: CsOkl I. 181–183.

18 1397. dec. 10.: Erdődy cs. galgóci lt., D 9020. Említi: *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I. Bp. 1996. 240., 459.

19 1410.: DL 9632., ZsOkl II/2. 7406. sz.

20 1349.: DL 41 438. (Belefoglalva Kont Miklós nádor 1360. júl. 4-i oklevelébe.)

21 1414. jún. 29.: ZsOkl IV. 2178. sz.; 1414. jún. 29.: ZsOkl IV. 2186. sz.; 1414. jún. 30.: ZsOkl IV. 2198. sz.; 1414. jún. 30.: ZsOkl IV. 2197. sz.; 1414. nov. 10.: ZsOkl IV. 2669. sz.; 1414. dec. 4.:

hatalmaskodásokban gyakran a Jakók a kezdeményezők, de az is kiderül, hogy a szomszédos nagybirtokok részéről a középbirtokos Jakókat fenyegető folyamat miatti aggodalom nem volt alaptalan. A Csákyak 1422-ben királyi adományként Adorján és Körösszeg vártartománya mellé megszerezték a margittai uradalmukat is.²² A Jakók védekezését e folyamattal szemben Hodosi Jakó, valamint fiai: György, János és Péter vállalták magukra.²³ Mellékesen megtudható, hogy Jakó 1420-ban Csehországban volt a király szolgálatában.²⁴

Amitől a Jakók előzőleg tartottak, 1421-ben valóságos veszedelemmé vált. Zsigmond király idejében ugyanis a Csákyak tervszerűen elvették a Jakók egyedüli terjeszkedési lehetőségét a Hodos és Kovácsi közti kisnemesi birtokok területén. Nyüveden zálogjóságra tettek szert, Kügy birtok felét megvásárolták, Mezőfalvát pedig csere útján szerezték meg.²⁵ A javukra szóló királyi iktatási parancsot Hodosi Jakó és fiai György, János, Péter ugyan megóvták,²⁶ amit évtizedes pereskedés követett. Ezt, a közben elhalt Hodosi Jakó fia: György folytatta és 1448-ban Hunyadi János kormányzó a Csákyak javára úgy döntötte el, hogy a magvaszakadt Nyüvedei Farkas János fia, Györgynek a királyra szállott birtokrészeit Csáky Ferenc székely és bihari ispánnak, valamint testvérének Csáky Györgynek adományozta.²⁷ Az iktatáskor Farkas János özvegye, (feltehetőleg: Jakó) Anna és Jakó György ellentmondásával²⁸ 1451-re elérték ugyan, hogy a kérdéses területen levő Gyülvész és Szigeti praedium harmadáért, melynek feléért Csáky Ferenc 320 arany forintot fizetett az Olaszi örökösök részére, kártalanítsák őket is pénzzel vagy birtokkal.²⁹

1484-ben azt is sikerült elérniük, hogy Ártándi Tamás fia: Balázst, aki Hodosi néhai Jakó leányának, Erzsébetnek volt a gyermeke, iktassák be néhai Jakó Hodos, Nagykágya, Kovácsi és Gyülvész, másnéven Újfalú praedium,

---

ZsOkl IV. 2762. sz.; 1419. márc. 13.: ZsOkl VII. 186. sz.; 1421. nov. 12.: ZsOkl VIII. 1129. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 424. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 426. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 430. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 429. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 433. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 434. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 432. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 427. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 425. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 431. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 428. sz.; 1447. jún. 18.: DL 71 481., közlés: CsOkl I. 388–389.; 1447. júl. 22.: DL 71 481.

22 1422. jún. 11.: ZsOkl IX. 647. sz.

23 1421. nov. 12.: ZsOkl VIII. 1129. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 426. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 430. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 429. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 433. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 434. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 432. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 427. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 425. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 431. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 428. sz.

24 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 425. sz.

25 1421. nov. 12.: ZsOkl VIII. 1129. sz.

26 Uo.

27 1448. máj. 8.: DL 71 482., közlés: CsOkl I. 390–391.

28 1448. máj. 26.: DL 14 161.

29 1451. ápr. 9.: DL 71 566., közlés: CsOkl I. 393–394.

valamint a hozzájuk tartozó malmok fele részébe, mert azok egyaránt illetik a férfi és a női ágat.³⁰

Csak feltételezhető, hogy ezekhez a szerény eredményekhez is szükség lehetett Tordai Andrásnak, a királyi személyi jelenlét és a királyi udvar nagy tekintélyű, szintén bihari származású ítélmesterének jogi tudására és udvari ismeretségeire is. 1472-ben ugyanis Tordai szintén élt udvari kapcsolataival, amikor magától a királytól szerzett kegyelmet fiának, Benedeknek, aki házasságot kötött néhai Hodosi Jakó György Erzsébet nevű leányával, negyedízigleni vérrokonságuk ellenére.³¹ A Jakók számára, mindezek ellenére, a birtokaik természetes kiegészülésének a lehetősége a szomszédos kisnemesi területen a Csákyak adorjáni vártartománya kialakulásával véglegesen lezárult. A családi és birtokpolitikának más utakat és módokat kellett keresnie az érvényesüléshez.

A család férfi tagjai a 15. század második felében Jakó György fiai voltak: Bálint, Jakab, Pál és ifjabb György.³² 1487-ben Hodosi Jakó Jakab már Bihar megye választott esküdtejeként szerepel királyi emberként.³³ Az írásos adatokban előforduló egyéb leszármazottakat ugyan megemlíthetjük itt is, de a leszármazási táblába való besorolásra újabb adatok előkerülése után lehet majd vállalkozni. 1495-ben említik, hogy Hodosi Jakó János és felesége, Hedvig Pályi Miklósnak Chazlo és Warallya nevű szatmári birtokait maguknak foglalták el.³⁴ 1500-ból arról van adatunk, hogy Mátyás király halálát követően (1491 körül) Báthory István és András familiárisai között Hodosi Jakó Benedek, akinek János volt a testvére és minden birtokjogának az örököse, Feen birtok pásztorain hatalmaskodott.³⁵

Jóllehet a 16. század elején szereplő Jakó Ferencnek a leszármazási rendbe való beillesztése szintén bizonytalan, annak ellenére, hogy apja bizonyíthatóan néhai Jakó Jakab,³⁶ édesanyja pedig Potenciána lehetett,³⁷ de a vele kapcsolatos adatok jól felhasználhatók a bihari nemesi középrétegben elhelyezkedő család vagyoni viszonyainak megismertetéséhez. Ugyancsak Jakó Ferencnek a nevéhez fűződik az a botrány, mely létében tette ingataggá egész családjá további sorsát.

1502-ben néhai Tordai Miklós fia: Miklós panasszal élt mostohaanyja: Potenciána és annak fia: Hodosi Jakó Ferenc ellen, azt állítva, hogy nevezettek a néhai édesanyja: (Farkas?) Magdolna asszony hagyatékából február 24. körül elhunyt apja nyüvedei kúriájából ismeretlen helyre elvittek 460 arany forintot, két aranyozott ezüstkupát, 12 ezüstkanalat, két ezüstszerleget, gemmákat és

30 1484. aug. 27.: átírta a váradi hiteleshely 1579. dec. 21-i oklevelében, DL 73 531.

31 1472. ápr. 21.: DL 17 309.

32 1451. ápr. 9.: DL 71 566., közlés: CsOkI I. 393–394.

33 1487. ápr. 27.: DL 26 648.

34 1495. máj. 23.: átírta a váradi káptalan 1495. szept. 19-i oklevelében, DL 26 653.

35 1500. aug. 13.: DL 99 205., közlés: KárOkI III. 41–43.

36 1507. aug. 13.: DL 82 266.

37 1502. máj. 21.: DL 46 586.

más értékeket, valamint Torda, Nyüved, Bojt, Kigye, Éradony (Bihar vm.), Vada, Ömböly, Kaplony és Vezend (Szatmár vm.) nevű birtokaikra vonatkozó okleveleket és még hatalmaskodtak is egyik jobbágyukon.³⁸

A fenti vádaskodás ellenére az előbbi felek 1507-re nemcsak kibékültek, hanem kölcsönösen testvérnek nyilvánították egymást és megegyezésükhöz a király jóváhagyását is megszerezték. Ennek értelmében Tordai Miklós fiai: Miklós és László Hodosi néhai Jakó Jakab fia: Ferencnek és utódainak átengedik Bihar vármegyében Nyüved, Torda és Kügy egészbirtokban, Bojt, Nagygyarak, Vásári és Éradony részbirtokokban, valamint Tótkereki, Boldogasszonyteleke, Ragáld és Szigeti praediumokban levő részeit. Ennek viszonzásaként Jakó Ferenc Tordai Miklós fiainak: Miklósnak és Lászlónak, valamint Miklós György és Gáspár nevű fiainak Bihar vármegyében Hodos, Nagykágya, Varsány, Kenéz, Felsőker, Alsóker egészbirtokokon, Borsod vármegyében Nyéken, Szabolcs vármegyében Gemzsén, a Bihar, Bereg, Borsod és Szatmár vármegyékben található Kovácsi, Domoszló, Kulcsári, Nagymuszaj, Jenke, Tullus és Cseke praediumokban levő részeit engedi át.³⁹

Ennek a szerződésnek nyilvánvalóan az lett volna a feladata, hogy mindkét fél vagyoni helyzetét és társadalmi súlyát megkettőzze a köznemességen belül is folyó versengésben, a politikai hatalomban való minél nagyobb részesedésért. Eddig nem folyt még tervszerű kutatás a két fél közvetlen céljait illetően a részletek feltárására. Csak feltételezhető, hogy politikai, személyi ellentétek, helyi érdekek lehettek az okai annak, miszerint az eredeti elképzeléssel éppen ellentétes eredményt hozott a Tordai Miklós és Jakó Ferenc említett testvérré fogadási szerződése. 1511. november 28-án ugyanis II. Ulászló király Jakó Ferenc bárhol található összes javait Werbőczy István magister országbírói és erdélyi ítélőmesternek adományozta. Ezek az ország törvényei alapján azért háramlottak a koronára, mert Jakó Ferenc korábban eskü alatt nyilvánította törvényes jegyesének Ártándi Tamás leányát, Katalint, de ennek ellenére utóbb Parlagi Antal leányával kötött ténylegesen házasságot, és így esküszegést követett el.⁴⁰

1512. június 8-án megkísérelték Werbőczyt bevezetni Jakó Ferenc hodosi birtokába, de Tordai Zsigmond és anyja, (Jakó) Erzsébet asszony, Albisi Zólyomi László, Káthai Mihály, valamint néhai Hodosi Jakó János leányai: Orsolya és Katalin ellentmondásukkal megakadályozták az iktatást, amiért az ügy már október 6-ra a király színe elé került eldöntésre,⁴¹ ami a következő év folyamán meg is történt Werbőczy javára. Ezután felgyorsultak a Hodosi Jakó családra végzetes események. 1513. november 9-én Werbőczy Szentgyörgyi és Bazini Péter országbírót Nyüvedre hozta, és miután néhai Tordai Benedek

38 1502. máj. 21.: DL 46 586.

39 1507. aug. 13. és szept. 26.: a váradi hiteleshely 1579. febr. 2-i átiratában, DL 82 266.

40 1511. nov. 28.: DL 99 775., közlés: KárOkl III. 79–80.

41 1512. jún. 8.: DL 99 775., közlés: *Horváth István: Werbőczy István emlékezete.* II. Pest 1819. 160.; KárOkl III. 78–82.

fia: Zsigmonddal a váradhegyfoki konvent előtt olyan bevallást tétetett, hogy az anyjának: néhai Hodosi Jakó György leánya Erzsébetnek és nagyanyjának hitbér, jegyajándék és leánynegyed címén járó összeget már megkapta, az országbíró előtt – néhai Tordai Miklós fia: György nevében is – Nagykágya egészbirtok felét átadja Tordai Zsigmondnak és utódainak, addig míg pénzüik lesz a tényleges fizetésre⁴² 1515 elején Werbóczy a kölcsönkapott 200 forint biztosítékként zálogba adta a Hodoson, valamint Kovácsi és Domsztló praediumon lévő birtokrészeit Bajoni Jánosnak.⁴³ 1517 májusában pedig, amikor Jakó Ferencet már néhaiként említik, Werbóczy a fenti birtokokat királyi jóváhagyással örökre néhai Bajoni Miklós fiainak: Jánosnak és Benedeknek ajándékozta.⁴⁴ Ugyancsak 1517-ben, talán Jakó Ferenc halála kapcsán kerülhetett sor valami olyan lépésre, hogy Werbóczy, akkor már személynök kérésére a király 24 Bihar megyei nemest és jobbágyot kötelezett a vármegye színe előtt, a Váradhegyfokon való tanúságtételre a fenti különös esküszegési ügyben. Ezek között szerepel Tordai Zsigmond, Bajoni János és néhai Tordai Miklós özvegye (Jakó?) Dorottya is.⁴⁵ A ma ismeretes utolsó adat a Hodosi Jakók fentebbi ügyében 1539-ből való. János király ekkor Bajoni Benedeknek, a királynéi udvar provisorának adományozza Jakóvarsány és Nagykágya birtokot, melyek a néhai Jakó Ferenc nőági leszármazottaival és más elődeivel kötött megállapodás értelmében néhai Tordai Miklós fia: György magtalan halála kapcsán háramlottak a koronára.⁴⁶

A fentiekben igyekeztünk felvázolni az utat, melyet egy várjobbágy eredetű család a bihari köznemesség kialakulása során négy évszázad alatt megtett – már amennyire ezt a kelet-magyarországi forrásviszonyok lehetővé tették. Ezek alig futották többre, mint a döntő fordulópontok megjelölésére a család életében. Jól tudjuk, hogy a középkori magyar királyság forrásanyagának feltárása és kutatása során még sok-sok olyan adatnak kell – reményeink szerint – előkerülnie, amelyek lehetővé teszik a fordulatok indítóokainak és részleteinek legalábbis jobb feltárását vagy magyarázatát is. Egyelőre csak annyi valószínűsíthető, hogy a család servientes regis sorába bekerült első két nemzedéke vagyonosodás és társadalmi helyzet tekintetében jól indult, az átlagoson felüli szerephez jutott a formálódó bihari köznemességben. Jó családi kapcsolatokkal, adománybirtokokkal rendelkeztek a Hodos és Kovácsi közötti eredeti várföldeken felül is, amelyeket értékesítettek. Tanúskodások esetén magisternek és comesnek is titulált királyi megbízottakként is gyakran emlegetik az oklevelekben, főként a családnak is nevet adó Jakab/Jakó-t. Még a 14. század második felében is meglehetett az esélye annak, hogy a Bihar–Kovácsi–Nyüved–Kerek-

42 1513. nov. 9.: DL 105 206.

43 1515. febr. 5.: DL 99 782., közlés: KárOkl III. 91–92.

44 1517. máj. 8.: DL 99 790., közlés: KárOkl III. 105–107.

45 1517. aug. 31.: DL 99 791., közlés: KárOkl III. 108–109.

46 1539. júl. 3., közlés: KárOkl III. 215–216.

egyház közti egykori várföldeken kialakult, rokonokkal teli kismemes-falvak a Jakók Hodosa körül fognak integrálódni.

Amikor az Adorján várához tartozó királyi birtokokat Zsigmond király 1396-ban a török veszedelem elől északabbra költöző Csákyaknak adományozta, az Érmelléken pedig kialakult az Albisi Zólyomiak Székelyhíd környéki nagybirtoka, erre többé már gondolni sem lehetett. Így láthatta ezt a Hodosi Jakó fia: Pál is akkor, amikor királyi emberként közreműködött a Csákyaknak az adorjáni, majd a körösszegi uradalmakba való beiktatásában.⁴⁷ Minthogy ugyanő 1397-ben Csáky Miklós és Marczali Miklós temesi és zarándi ispánok zarándi alispánja és világosi alvárnagya volt,⁴⁸ úgy látszik, hogy a Jakók előbb a familiaritás vállalásával reméltek védelmet a szomszédos nagybirtokok nyomása ellen. 1410-re azonban mégis nyílt összetűzésre került sor. Csáky Miklós volt erdélyi vajda ugyanis azzal panaszkolta be a nádornál Hodosi Jakab fia: Jakó János magister nagykágyai jobbágyságait, hogy uruk tudtával erővel széthordták a bírságba összeszedett holmikát és közben megölték egy familiárisát.⁴⁹

Ezzel elkezdődött az egy évtizeden át tartó erőszakhullám, melynek során a Csákyak és a Jakók kölcsönösen hatalmaskodtak egymás hodosi és szalárdi jobbágyságain, megverték vagy megkárosították őket.⁵⁰ Az egyenlőtlen lehetőséggel folyó küzdelem 1421-ben azzal zárult le, hogy a Csákyak különböző jogcímen Nyüveden, Kügyön és Mezőfalván birtokrészeket szereztek maguknak.⁵¹ Hodosi Jakó, valamint fiai: György, János és Péter ugyan ellentmondottak az iktatásnak,⁵² de csökkent mértékben a hatalmaskodások továbbra is előfordultak. A Jakók véglegesen csak akkor látták be, hogy értelmetlen a küzdelmük, amikor Hunyadi János kormányzóként 1448-ban a magvaszakadt Nyüvedei Farkas János fia: Györgynek a Berettyó melletti birtokait véglegesen a Csákyaknak adományozta.⁵³

Hasonlóan negatívan végződött a Jakókra nézve a Zólyomiakkal Nagy- és Kiskágya miatt 1422-től folyó kötélhúzás.⁵⁴ Be kellett látniuk, hogy a köznemesség politikai súlyának növelésével, új családi kapcsolatokkal juthatnak

47 1396. júl. 17.: DL 71 439., közlés: CsOkl I. 181–183.; 1396. aug. 18.: DL 71 427.

48 L. 18. jegyz.

49 1410. márc. 7.: DL 9632.; 1410. aug. 12.: DL 9632.

50 1414. jún. 29.: ZsOkl IV. 2187. sz.; 1414. jún. 29.: ZsOkl IV. 2186. sz.; 1414. jún. 30.: ZsOkl IV. 2198. sz.; 1414. jún. 30.: ZsOkl IV. 2197. sz.; 1414. nov. 10.: ZsOkl IV. 2669. sz.; 1414. dec. 4.: ZsOkl IV. 2762. sz.; 1447. jún. 18.: DL 71 481., közlés: CsOkl I. 388–390.; 1447. júl. 22.: DL 71 481., közlés: CsOkl I. 388–390.

51 1421. nov. 12.: ZsOkl VIII. 1129. sz.

52 Uo.

53 1448. máj. 8.: DL 71 482., közlés: CsOkl I. 390–391. Mátyás király 1458. aug. 1-jén új adományként adja: DL 71 493., közlés: CsOkl I. 421–422.

54 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 424. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 426. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 430. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 429. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 433. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 434. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 432. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 427. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 425. sz.; 1422. ápr. 19.: ZsOkl IX. 431. sz.

ismét érvényesüléshez. Így sodródhatott bele Jakó Ferenc a bihari köznemesi közéletbe, melynek következményei végzetesek lettek a családra nézve. Megjegyzendő, hogy a család korábban is a köznemesi gazdálkodó életforma átlagát élte. Jelenlegi adataink szerint tagjai kísérletet sem tettek arra, hogy tanulással, egyházi pályán segítsék elő közösségük társadalmi és gazdasági kiemelkedését.

Az erősebb szomszédos nagybirtokokkal való meddő hatalmaskodások időszaka előtt is a Csákyak familiárisaként Pál által elért zarándi alispánság és világosi alvárnagyság,⁵⁵ majd Mátyás király reformjai során az jelenti a kiemelkedést, hogy megyéjük nemesei Jakó Jakabot választották meg Bihar egyik esküdtjének.⁵⁶

A családtagok leszármazási rendje csak három időszakra vonatkozóan tisztázható több-kevesebb biztonsággal. Ezek az 1200–1350, 1400–1450 és az 1500–1517 közötti időszakok, de a három töredékes leszármazási rend egymáshoz kapcsolása bizonytalan.

Mindezek megfogalmazása akkor is kötelessége a történésznek, ha ő maga szintén tudja, hogy az, amit felvázolt, javításokra szorul, mert az erre épülő esetleges későbbi kutatások így könnyebben juthatnak el a helyesbítések felismerésére.

A három töredékes leszármazási rend egyesítése során elkerülhetetlenek bizonyos hibák, amelyek részint abból adódnak, hogy a bihari középkori okleveles anyag általában szegényes, részint pedig abból, hogy a Jakab és a Jakó nevet a források keverten használják kereszt-, illetve családnévként. A 15. század derekáig tart a folyamat, amíg a Jakó név lesz a családnév, amihez járul a lakóhely neve (Hodosi, Kovácsi).

Megjelent: Turul 83. (2010) 104–109.

55 L. 18. jegyz.

56 1487. ápr. 27.: DL 26 648.

A FARNASI VERES CSALÁD

Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához

Az erdélyi társadalom kiváltságos rétegeinek lázadási kísérletét 1467 nyarán Mátyás király ellen sajátosan helyi, territoriális megmozdulásnak szokás tekinteni. Talán azért, mert az általános elégedetlenség az országnak ebben a részében tört a felszínre leghevesebb formában, és mert legtevékenyebb szervezőjének a befolyásos Farnasi Veres Benedek tekinthető. Úgy látszik, hogy neki sikerült a három erdélyi vajdát, több magyarországi főpapot és főurat az elégedetlenek mellé állítania, sőt a király külföldi (lengyel és cseh) ellenfeleivel is összeköttetést létesítenie. Veres Benedek 1467 előtti pályafutását, családi és vagyoni viszonyait, politikai kapcsolatait azonban egyelőre éppen úgy nem ismerjük, akárcsak azokról sem tudunk a pusztá nevük-nél lényegesen többet, akik az uralkodó kíméletlen megtorlásában osztoztak Veres Benedekkel.

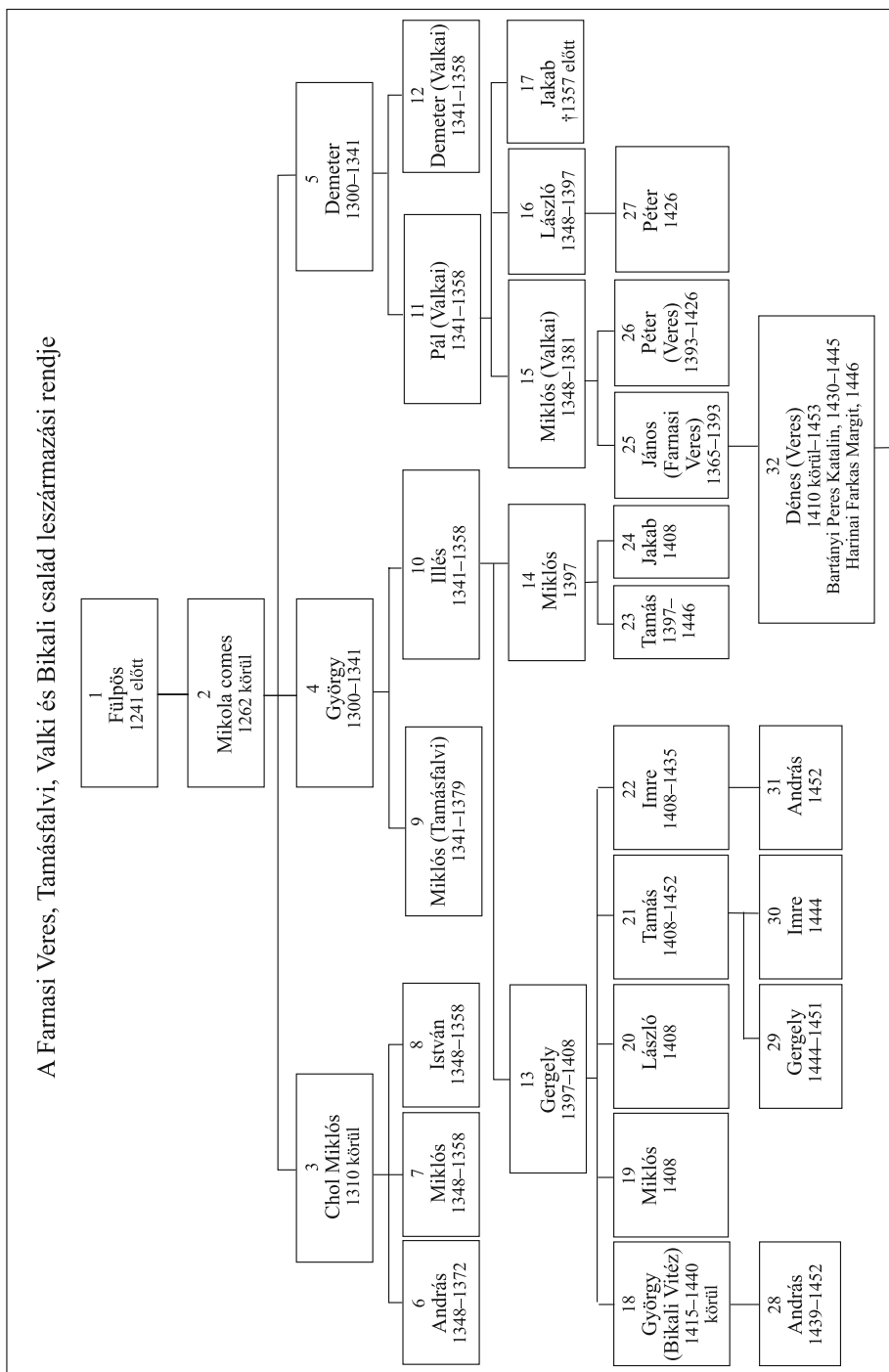
Az erdélyi történet eme epizódjának több részletét máig homály fedi. Abban a tekintetben is nagyon eltérőek a vélemények, hogy e megmozdulás következményei az erdélyi államiság vagy pedig az erdélyi társadalom további fejlődésében mutatkoztak-e meg? Van, aki az erdélyi külön államiság csíráit látja az 1467. évi megmozdulásban.¹ Mi inkább a társadalomtörténet oldaláról való megközelítést véljük célravezetőnek. Minthogy a csúfosan összeomlott felkelés lefolyása tisztázott, céljai az 1467. augusztus 18-i kolozsmonostori megállapodásból ismeretesek,² újabb információkat a résztvevők indítékairól csak a megtorlást elszenvető személyekre vagy legalább családjukra vonatkozó ismereteink bővítésétől lehet remélni. Ilyen irányú kísérletünk eddigi eredményeiből kívánunk ízelítőt adni ez alkalommal a Veres Benedekre és családjára vonatkozóan gyűjtött adatok ismeretével.

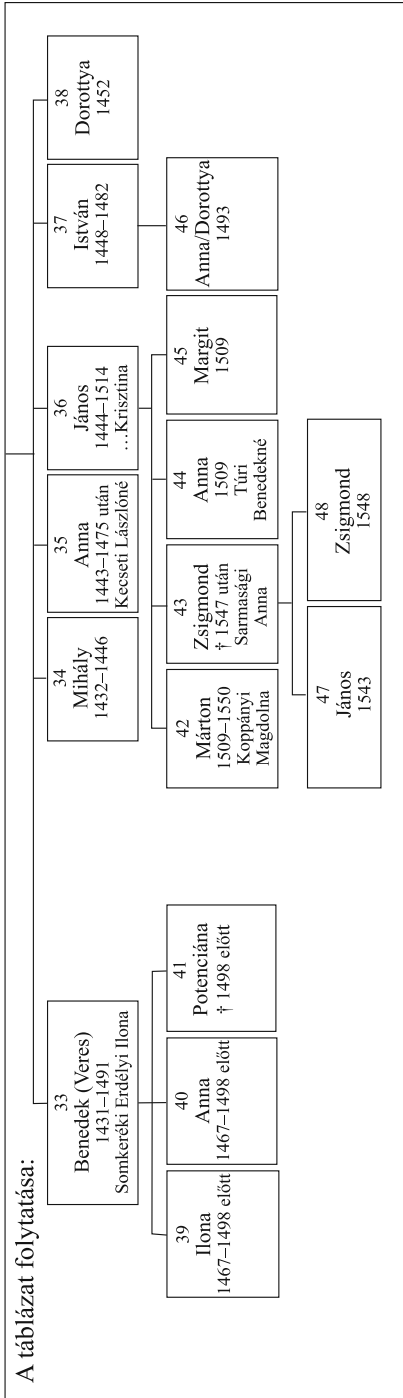
Jóllehet a Farnasi Veres család felmenői az okleveles források segítségével a 13. század legelejéig követhetők az időben visszamenőleg, ezek leszármazásának pontos rendje csak a 15. század kezdetétől fogva állapítható meg.

---

1 Erdély története. Szerk. Constantin Daicoviciu – Ștefan Pascu. I. Buk. 1964. 164.; Istoria României. Red. Andrei Oțetea. II. Buc. é. n. [1962.] 483–484. (A fejezet szerzője: Ștefan Pascu.)

2 *Fraknoi Vilmos*: Hunyadi Mátyás király, 1440–1490. (MTÉ) Bp. 1890. 168–175.; SzOkI I. 207–211.; Ub VI. 292–295.

1. CDTTrans I. 238. sz. – TeOkI I. 29, 34.
2. CDTTrans I. 238. sz. – TeOkI I. 29, 34.
3. Sz 78. (1944) 179. – LHKözl 155. (1984) 123.
4. Sz 78. (1944) 180. – TeOkI I. 88-90, 102. – DL 26377.
5. Sz 78. (1944) 180. – TeOkI I. 88-90, 102. – DL 26377.
6. Sz 78. (1944) 180. – TeOkI I. 88-90, 102. – DL 26377.
7. Sz 78. (1944) 180. – TeOkI I. 88-90, 102. – DL 26377.
8. Sz 78. (1944) 180. – TeOkI I. 88-90, 102. – DL 26377.
9. DL 42136.
10. AOKm VII. 32-33, 254.
11. TeOkI I. 107, 120-121, 180-181. – Ub II. 296, 300. – DocRomHist CXII. 249, 287, 369, 393; XIII. 282, 290, 363, 507. – DL 30640, 42136. – Wass cs. lt., 1381. jan. 16. (DF 252835).
12. Sz 78. (1944) 180. – TeOkI I. 102, 107.
13. ZsOkI II. 6449. sz. – DL 27146.
14. ZsOkI II. 6449. sz. – DL 27146.
15. TeOkI I. 102, 120-121, 180-181. – Ub II. 296, 300. – DocRomHist CXII. 249, 287, 369, 393; XIII. 282, 290, 363, 507. – Wass cs. lt., 1381. jan. 16. (DF 252835).
16. TeOkI I. 102, 107. – DL 26997, 27000, 27146.
17. TeOkI I. 102, 107. – DL 26997, 27000, 27146.
18. ZsOkI V. 645. sz. – BántOkI I. 608-610, 625, 635-636. – DL 26775.
19. ZsOkI V. 645. sz. – BántOkI I. 608-610, 625, 635-636. – DL 26775.
20. ZsOkI V. 645. sz. – BántOkI I. 608-610, 625, 635-636. – DL 26775.
21. ZsOkI V. 645. sz. – BántOkI I. 608-610, 625, 635-636. – DL 26775.
22. ZsOkI V. 645. sz. – BántOkI I. 608-610, 625, 635-636. – DL 26775.
23. Kmjkv I. 561. sz. – ZsOkI II. 6449. sz.
24. ZsOkI II. 6449. sz.
25. DocVal 181-183. – DocRomHist C XII. 403. – DL 26997, 27000, 27146, 27275, 30145.
26. DL 26997, 27008, 30145.
27. DL 27000.
28. BántOkI I. 625. – Kmjkv I. 1235. sz. – DL 26888.
29. BántOkI I. 673-674. – DL 29276.
30. BántOkI I. 673-674. – DL 29276.
31. BántOkI I. 673-674. – DL 29276.
32. TeOkI III. 31-33. – Kmjkv I. 755. sz. – DL 26772, 26778, 27023, 27158, 28233, 29277, 30174, 30802.
33. DL 30804, 30805, 30920.
34. Kmjkv I. 583. sz. – DL 26784, 30804, 30805.
35. Kmjkv I. 583, 1328. sz.
36. Kmjkv I. 583. sz. – DL 30271, 36526.
37. Kmjkv I. 655, 1809, 2062, 2468. sz. – DL 26435, 27202.
38. DL 30452.
39. Kmjkv I. 1809. sz.; II. 2988. sz.
40. Kmjkv I. 1809. sz.; II. 2988. sz.
41. DL 28457.
42. Kmjkv II. 3507-3508, 3653-3654, 3855, 4326, 4373, 4923, 5376. sz. – DL 30271.
43. Kmjkv II. 3507-3508, 3653-3654, 3855, 4326, 4373, 4923, 5376. sz. – DL 30271.
44. Kmjkv II. 3507-3508, 3653-3654, 3855, 4326, 4373, 4923, 5376. sz. – DL 30271.
45. Kmjkv II. 3507-3508, 3653-3654, 3855, 4326, 4373, 4923, 5376. sz. – DL 30271.
46. Kmjkv II. 2851. sz. – DL 27220.
47. Kmjkv II. 4951, 5193, 5291. sz.
48. Kmjkv II. 4951, 5193, 5291. sz.; [L. még a család Engel Pál által összeállított leszármazási rendjét is. *Egylet Pál*: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301-1457. Középkori Magyarország genealógia. CD-Rom. Bp. 2001.]

Kétségtelen bizonyossággal állítható viszont, hogy ez a família is abból a szétterebélyesedett vérségi-rokoni közösségből származik, amelyik a tájárás előtt élt Fülöp fia: Mikola comestól eredeztette magát, és egész sor közismert erdélyi család bölcsőjének tekinthető.³ Ennek a vérségi-vagyoni közösségnek az egyik ágából eredtek a Mikola, Kabos, Kemény, Gyeróffy, Radó, míg a másiktól a Bikali/Vitéz, Bóci, Tompa, Tamásfalvi, Valkai és Farnasi Veres néven önállósult nemesi családok. Bár egyelőre nem ismeretes olyan adat, hogy e közösség nemzetségnek (genus) tekintette volna magát, egyetérthetünk Makkai Lászlóval abban, hogy a történetkutatás így kezelje, és Mikola-nemzetség elnevezéssel fogja össze ezeket az egy törzsből elágazó családokat.⁴ A későbbi Kolozs vármegyének az a Bánffyhunrad, a Kalota és az Almás folyó melléki, nyugati része, ahol a fenti családok törzsbirtoka elterült, a középkor elején a világi igazgatás szempontjából Bihar vármegyéhez, egyházilag pedig a váradi püspökséghez tartozott.⁵ Feltételezhető tehát, hogy nem csupán e vidék benépesítése történt a bihari tájakról, hanem a fenti családok közös őse is onnan származhatott Erdélybe. Birtokaik történetéből kiderül, hogy szállásterületük eredetileg szerény kiterjedésű lehetett, de az erdőségek irtásával és betelepítésével jelentősen kiterjeszhetőnek bizonyult.

A közös törzsből kiágazó családok viszonylag nagy száma és az adatok szegénysége miatt sem Csánki Dezsőnek, sem Makkai Lászlónak nem sikerült az önállósuló családok nemzedékrendjét összeállítania.⁶ Saját kísérletünk szintén zátonyra futott amiatt, hogy újabb adatok nélkül lehetetlen volt a csak keresztnévükön emlegetett rokonok pontos szétválasztása. Ezt az is nehezítette, hogy kétséget kizáróan azonos személyt is hol Farnasinak, hol Tamásfalvinak vagy Valkainak emlegettek a források, lévén törzsbirtokuk hosszú időn át osztatlan jószáguk. Ezért be kellett érniük annyival, hogy az egymással legszorosabban és legtovább összefonódott Farnasi és Tamásfalvi ág nemzedékrendjét állítsuk össze a lehetőség szerinti pontossággal.

A családtagokról alább elmondandók könnyebb követését elősegítő, mellékelt genealógiai táblázat a leszármazás rendjét pontosan mutatja. Az egyes személyek neve után megadott évszámok azonban részint a forrás kelteit jelzik, részint későbbi adatokból kikövetkeztetettek és csupán tájékoztató jellegűek. Táblázatunk pontosabb életkori adatokkal csak Veres Dénestől (32. sz.) kezdődően szolgál.

1262 táján, amikor a Mikola-rokonság az okleveles forrásokban feltűnik, a későbbi Veres és Tamásfalvi család elődei a mai Bánffyhunrad közelében levő Farnason és a szomszédos Sztána határában állott, de még a középkor-

3 CDTrans I. 238. sz.

4 Makkai László: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Sz. 78. (1944) 175–181.

5 CDTrans I. 501. sz.; *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. III. Nagyvárad 1884. 399–444.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 569–570., 579. (L. a térképmellékletet is.)

6 Csánki V. 486–492., 552–556., 608–613., 623–625., 628–635., 832–837.; Makkai L.: Honfoglaló i. m. 179–180.

ban elnéptelenedett Sziliteleken kívül a valamivel távolabb, Magyarszentpál szomszédságában fekvő Szomordokon és Tamásfalván voltak birtokosok.⁷ A következő nemzedékek erről az eredeti szállásterületről kiindulva építették ki, társadalmi emelkedésük ütemében, egyre bővülő birtokállományukat.

Noha közvetlen adatunk nincs reá, feltételezhető, hogy az első lépéseket ezen az úton a 14. század első felében élő Csol Miklós tette meg. Ő szerezhette a Bánffyhunyadtól délre eső, havasalji Valkót és a Szomordokkal szomszédos Szentmihálytelkét. Tőle kezdődően nevezték a birtokközösség tagjai erről a két településről is magukat.⁸ A magyarországi dinasztiaaváltás zűrzavaros évtizedeiben Csol Miklós lehetett a rokonság legtekintélyesebb és legismertebb tagja, akinek emlékezete még a század végén is elevenen élt e vidék lakói körében. Az oklevelet hamisító kolozsmonostori notarius is azért szerepeltette szövegében királyi emberként Csol Miklóst, hogy ezáltal növelje irománya hitelét.⁹ Egy nemesi vérségi-gazdasági közösség tagjai közül általában az emelkedett ki, akinek sikerült szorosabb kapcsolatba kerülnie a hatalom tényleges gyakorlóival. Ebben a körben viszont főleg azok érvényesülhettek, akik a kardot vagy az író tollat a többieknél jobban forgatták. Ilyen képességekkel rendelkező tagjai adták meg az első lökést mind a Farnasi Veresek, mind pedig a Tamásfalviak, Valkaiak és a Bikali Vitézek kiemelkedéséhez is.

Ezek sorát Valkai Pál fia: Miklós deák magister nyitotta meg. Születése 1325 körülre tehető azon az alapon, hogy még az Erdélyből 1342-ben eltávozott Szécsényi Tamás vajda adott hét évi halasztást birtokperükben azon a címen, hogy Pál fiai nem érték el a teljes jogképességhez szükséges törvényes kort, azaz a 24. életévet.¹⁰ Nincsenek pontos adataink arról, hogy Miklós deák magister mikor és hogyan került a Lackfiak familiárisai közé. Csak feltételezhető, hogy ebben szerepe lehetett Macska/Mocsk Domokos alvajdának, akiről ismeretes, hogy Lackfi András hűséges embereként részt vett annak a tatárokkal és ruténokkal vívott harcaiban, valamint I. Lajos király nápolyi hadjárataiban.¹¹ Miklós deák magister iskolázottságára utaló kedvező jelként értékelhető, hogy ez a világot látott alvajda őt vette maga mellé írásos és igazságszolgáltató feladatainak ellátására. Miklós deákot 1358-tól fogva emlegették a források alvajdai protonotariusként. Ebben a munkakörben megmaradt a Domokost követő Váradjai Péter alvajdasága idején is, 1367-ig bizonyosan.¹² 1368 nyarán már Lackfi Miklós, majd 1372-ben Lackfi István vajda ítélőmesterének mondják Miklós deákot az oklevelek.¹³ Van olyan évszám nélküli, de 1373–1375-re keltezhető adat, mely úgy értelmezhető, hogy Miklós deák ma-

7 CDTrans I. 238. sz.

8 CDTrans I. 561., 586. sz.; TelOkI I. 35., 88–90., 107., 140.; DL 26 377.

9 *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. LtKözl 55. (1984) 123., 125.

10 TelOkI I. 102., 107–108.; Tripartitum p. I. tit. 111.

11 *Pór Antal*: Macska Domokos, királyi kardhordó, erdélyi alvajda 1357. Turul 27. (1909) 130–132.

12 TelOkI I. 107., 120–121.; Ub II. 296., 300.; DocRomHist C. XII. 282., 290., 369., 393.; XIII. 363.

13 TelOkI I. 75. Ennek helyes keltezésére l. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. I. 13.; DocRomHist C. XIII. 507.

gister Lackfi Imre nádor speciális notariusaként folytatta szolgálatát.¹⁴ Valkai Pál fia: Miklós tehát egész közéleti pályáját az Erdélyt 1344-től 1376-ig vajdaként kormányzó, országos politikában is tényező Lackfi család hűséges familiárisaként futotta be. 1381-ben még bizonyosan életben volt, mert második feleségének, korábban Szentgyeydi Wass Pál özvegyének ügyében járt el.¹⁵ Bár e nagyúri kapcsolatoknak bizonyosan volt anyagi hozadéka is, adatok hiányában nem mutathatjuk ki, hogy Miklós deák mennyivel és pontosan mivel gyarapította családja birtokállományát. Csak arról szól biztos adat, hogy 1378-ban malmot akart magának építeni a Nádas folyón.¹⁶

A társadalmi ranglétrán való emelkedés szempontjából azonban nem is apró-cseprő részirtokok esetleges megszerzésének volt igazi jelentősége, hanem annak, hogy a rokonság egyes tagjai közvetlen kapcsolatba kerültek-e a közhatalmat gyakorló politikai-társadalmi vezetőréteg befolyásos tagjaival. Ezeket a kapcsolatokat ugyanis ők mind saját személyes előmenetelük, mind pedig az egész rokonság javára kamatoztathatták. A Mikola-rokonság Farnasi Veres és Tamásfalvi ága szempontjából Pál fia: Miklós deáknak a Lackfiakkal való kapcsolata tekinthető ilyen döntő mozzanatnak. Ezen a szálon ugyanis vajdai írástudóként nem csupán a közhatalom erdélyi gyakorlóinak körébe kerültek be, hanem Lackfi-familiárisaként az országos igazgatás síkján szintén ismeretségekre tehetek szert.

Miklós deák magisternek két fiáról, Jánosról és Péterről tudunk. Őket kezdték elsőként, nyilván hajuk színe után, Veres melléknévvel emlegetni. Péter, a fiatalabbik fiú, a családi birtokon élhette le egész életét. 1393-ban Farnasnak a Sebesvárához tartozó Föld és Bikal lakóival való határvitája kapcsán hallani róla, és királyi emberként 1414 tájáig fordul elő a neve.¹⁷ A család története szempontjából az idősebbik fiúnak, Jánosnak a szerepe volt igazán jelentős. Sajnos az ő pályájáról sincs a kutatásnak lényegesen több használható adata. Azt tudjuk felőle, hogy fiatalabb korában, pontosabban 1365-ben Bebek István és György szentmihálytelki officialisának oldalán egyik vezetője volt annak a hatalmaskodásnak, melynek során körülbelül 700 magyar és román jobbágy mozgósításával az Almás völgyében elpusztították a Dobokai család Szentpéter és Hídalmás nevű birtokát.¹⁸ Veres János már élete delelőpontján is túljuthatott, mikor újabb adat szól róla 1393-ból. Ekkor Zsigmond király Budán kelt parancslevelében Farnasi Veres János és testvére, Péter panaszára utasítja az erdélyi vajdát és alvajdát, miszerint ne engedjék meg, hogy Föld és Bikal királyi népei megváltoztassák a panaszosok és unokatestvéreik Farnas nevű birtokának Bebek Imre volt erdélyi vajda (1392–1393) által megállapított

14 *Nyers Lajos*: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386). Kecskemét 1934. 76. *Vö. Engel P.*: Archontológia i. m. I. 13. (jegyzetben).

15 1381. jan. 16., DF 252 835.

16 TelOkI I. 180–181.

17 ZsOkI I. 3169., 4936. sz.; DL 26 997., DL 27 146.

18 DocVal 181–183.; DocRomHist C. XII. 403.; DL 27 275.

határjeleit.¹⁹ Noha erre vonatkozóan közvetlen adatunk nincsen, Veres János egyetlen fiának, Dénesnek pályája, birtokszerzései, a Tamásfalvi unokatestvérek összeköttetései alapján ezt az adatszegénységet hajlandók vagyunk azzal magyarázni, hogy Veres János pályája nem Erdélyben zajlott, hanem Magyarországon, esetleg Budán vagy valamelyik országbárai család familiárisaként. Ebben a vonatkozásban legnagyobb valószínűséggel a Pelsőci Bebekekre lehetne gondolni. Farnas ugyanis tőszomszédja volt e család Almás-völgyi váruradalmának és Veres János összeköttetése e bárókkal pályája elején és végén oklevelekkel is bizonyítható.²⁰ E feltételezés igazolására vagy elvetésére vonatkozóan a Szlavóniától Galíciáig különböző kormányzati megbízatásokat ellátó Bebekekkel kapcsolatos okleveles anyagban talán majd felbukkannak Veres János homályos pályáját megvilágító újabb információk.

Közvetlen írásos bizonyítékok hiányában is megkockáztatható az az állítás, hogy Miklós deák magister fentebb vázolt karrierje nyitotta meg a lehetőséget a rokonságból elkülönülő másik család, a Tamásfalviak, másként Bikali Vitézek, felzárkózására. Egyelőre tisztázhatatlan, hogy Miklós deák unokatestvérei melyik nagyúr familiárisaként jutottak olyan ismeretségekhez, melyeket a 14. század utolsó éveiben arra használhattak, hogy a felbomlóban levő Sebesvár–Hunyad vártartomány rovására maguk is tágíthassák eredeti szállásterületüket. Említettük előbb a Farnasi Veresek és rokonságuk 1393. évi határvitáját a bikali és földi királyi népekkel. A rokonság azonban ekkor már abban a helyzetben volt, hogy e vitáknak a birtokok megszerzésével vethetett véget. 1397-ben Tamásfalvi Illés fia: Gergely és unokatestvérei Zsigmond királytól új adományként megszerezhették maguknak Bikalt.²¹ Ami ekkor Gergelynek nem sikerült, azt az ő fia: György érte el. Zsigmond király 1415. június 26-án a szavojai Lausanne-ban kelt oklevelében a bitorlók kezére került Háromfüld birtokot udvari vitézének: Tamásfalvi Gergely fia: Györgynek adományozta Isztriában, Friaulban és Németországban tett útjai során, kísérete tagjaként teljesített hűséges szolgálatai jutalmaként.²² Minthogy a király e három falut már 1412-ben magánkézbe adta, a két adományos ügy egyezett meg, hogy Felső- és Középföld a Tamásfalviaké legyen, Alsófüld viszont a másik fél kizárólagos tulajdonába kerüljön, az erdőket pedig közösen hasznosítsák.²³

E rokoni közösség anyagi erősödésének és társadalmi emelkedésének a 14–15. század fordulóján már egyéb jelei is észlelhetők. Tamásfalvi Gergely a frissen szerzett Bikal környékén erőteljesen folytatta az erdők irtását. Ekkortájt telepíthette Kelecelt. 1408 előtt készpénzzel visszaváltotta családjának Valkón, Szentmihálytelkén és Topán lévő birtokrészeit.²⁴ A királyi udvarban

19 ZsOKI I. 3169. sz.; DL 30 145.

20 Vö. Engel P.: Archontológia i. m. II. 26–27.

21 ZsOKI I. 4936., 5433., 5977. sz.

22 ZsOKI V. 897., 958., 1079. sz.

23 ZsOKI III. 2639. sz.; V. 1057. sz.; BánfOKI I. 608–610.; DL 26 997.

24 ZsOKI I. 5977. sz.; II. 6449. sz.

teljesített szolgálat, a politikai vezetőréteg tagjaival való személyes kapcsolat státusz-szimbólumok útján is jelezte a család társadalmi rangjának emelkedését. Jellegzetes példaként idézhető erre vonatkozóan az a címereslevél, melyet a konstanzi zsinaton részt vevő Zsigmond király 1415. május 19-én adott udvari vitézének: Tamásfalvi Gergely fia: Györgynek, a későbbi Bikali Vitéz család névadó felmenőjének.²⁵ Ennek szövege némileg bevilágít abba a kapcsolatrendszerbe, mely lehetővé tette a Tamásfalviak/Vitézek és a Farnasi Veresek társadalmi-anyagi érvényesülését. Megtudható ebből a címereslevélből, hogy Gergely fia: György vitéz karrierjét Zsigmond király befolyásos olasz kegyencéhez, Filippo Scolarihoz, a magyarok Ozorai Pipo-jához fűződő kapcsolata alakította.²⁶ Ismeretségük hihetőleg 1403 után kezdődhetett, amikor Pipo az erdélyi sókamara vezetése mellé, temesi ispánként, a török ellen határvédelem megszervezését is feladatul kapta a királytól. Tamásfalvi György ettől fogva Pipo-nak, a királyi hadak fővezérének oldalán részt vett az 1405–1408 közötti boszniai hadjáratokban, valamint a Velence ellen 1411–1413-ban Istriában és Friaulban vívott harcokban. 1414–1415-ben tagja volt a király védelmére rendelt kíséretnek Lombardiában, a német tartományokban és a konstanzi zsinaton. A Tamásfalvi–Veres-rokonság erős összetartásának jele, hogy György vitéz nem csupán önmagának és saját testvéreinek szerezte meg, az európai divathoz igazodva, a társadalmi rangot jelölő címet, hanem osztályos atyafiainak és egész rokonságának is kifejezetten biztosította a címerhasználatát. Úgy látszik, hogy a Mikola-rokonságból származó családok éltek is ezzel a lehetőséggel, mert mindnyájan (feltehetően a Farnasi Veresek is) ugyanezt a címerképet használták. Ez a vérségi közösség egykori totemálatát, a szarvast ábrázolta.

A rokonság Farnasi Veres és Tamásfalvi/Vitéz ágának ez a szoros összetartása addig lendítette különösen eredményesen előre az egyes családtagokat az érvényesülés útján, amíg birtokközösségük szilárd maradt. Ezen az első repedés akkor mutatkozott, amikor Veres János fia: Dénes és a Tamásfalviak 1444-ben a kolozsmonostori konvent előtt érvénytelennek nyilvánították az erdélyi káptalanban kötött ama megállapodásukat, hogy az érdemeikért a királytól kapott vagy másoktól vásárolt birtokaikat egymás között kölcsönösen elosztják.²⁷ Ezt a lépést bizonyosan Veres Dénes kezdeményezte, mert ő ekkor már minden módon arra törekedett, hogy az ősi közös jószágok mellett minél több és nagyobb, szerzett birtokból építse ki magának és utódainak a további társadalmi-közéleti emelkedéshez szükséges anyagi alapot. Indulásakor bizonyára hasznosította Tamásfalvi György vitéznek, a rokonság akkor legbefolyásosabb tagjának Ozorai Pipo-hoz és a királyi udvarhoz fűződő kapcsolatait. György vitéz 1440 körül bekövetkezett halála után azonban ez a szerep vitathatatlanul Veres Dénesre szállt át. Ő pedig egyre inkább az egyéni

25 ZsOKI V. 645. sz.; DL 50 513.

26 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 33–35.

27 KmJkv I. 519–520. sz.

érvényesülés útján igyekezett feljebb jutni a társadalmi ranglétrán. Fokozatosan lemaradó rokonai érdekeik védelmében továbbra is számíthattak ugyan Veres Dénes támogatására, különösen közös birtokaik jogvédelme területén, de az ő igazi célja ekkor már nem a rokonság, hanem az egyéni, családi vagyon gyarapítása.²⁸ Ezzel a céllal rokonai, de idegenek birtokait is védelme alá fogadta, nyilván azzal a hátsó gondolattal, hogy azokat később esetleg meg is szerezheti magának.²⁹

Veres Dénes erdélyi viszonylatban nem mindennapi birtokszerzéseit azok a kapcsolatok tették lehetővé, amelyeket elődei a politikai vezetőréteg köreiből már korábban megszereztek. Neki már indulásakor rendelkezésére állottak apja feltételezett magyarországi ismeretségei. Pályájának legkorábbi szakaszáról nincsenek biztos adataink. I. Ulászló király 1444. január 25-i oklevele alapján csupán az állítható bizonyosan, hogy már Zsigmond, Albert és I. Ulászló király idején a közéletben forgolódott.³⁰ 1437-ben már hangadó, helyi vezetőnek tekintették. Így lehetett ő a felkelt jobbággyokkal folytatott tárgyalásokon az erdélyi nemesség egyik képviselője.³¹ Egyébként ez idő tájt Losonci Dezső erdélyi vajda familiárisa és küüllővári várnagya.³² 1440 tavaszán urával és Tamásfalvi György vitézzel együttesen nyerte adományul Albert özvegyétől, Erzsébet királynétól Kolozs vármegyében Magyar- és Oláhfráta, Botháza, valamint Doboka vármegyében Márkháza magszakadás folytán koronára háramlott részeit.³³

Veres Dénes másik befolyásos támogatója a budai udvarban Erzsébet királyné kancellárja, Kecseti Agmándi Péter váci püspök volt.³⁴ Elképzelhető, hogy eleve atyafiságban álltak egymással. Noha ez egyelőre csak feltételezés, az azonban bizonyítható, hogy a szintén felfelé törekvő Kecsetiekkel való rokoni kapcsolat létesítése korán felmerült Veres Dénes házassági stratégiájában. Erre utalhat, hogy amikor szintén 1440 tavaszán az özvegy királyné a magvaszakadt Diódi Mihály Búzásbocsárd, Hari (Fehér vm.) és Ölyves (Kolozs vm.) birtokbeli részeit kancellárjának adományozta, Agmándi Péter püspök, saját testvéreinek kívül, Veres Dénest is belefoglaltatta az oklevélbe az adományozottak közé.³⁵ Azt is a kancellár-püspök diplomáciai ügyességének köszönhetette Veres Dénes, hogy I. Ulászló hamarosan, már 1441 áprilisában megbocsátotta neki, amiért a trónért folyó harcban Erzsébet királyné pártján állott, és érvénytelenítette az erdélyi vajdáknak már ki is adott korábbi rendeletét Agmándi

28 BánfOkI I. 625., 635–636.; KmJkv I. 545. sz.; DL 26 784.

29 KmJkv I. 518., 521., 628., 840. sz.

30 DL 30 808.

31 Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai. Előszóval és jegyz. közléssel Demény Lajos. Buk. 1991. 95–103.; *Ludovic Demény*: Textele celor două întelegeri înceiate în 1437 între răsculați și nobili după documentele originale. Studii. Revistă de istorie 13. (1960) 98–110.

32 *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 15., 355.

33 BánfOkI I. 635–636.; DL 30 312.

34 Életére: *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Sz 91. (1957) 585–586.

35 DL 27 023., DL 28 233., DL 30 174.

Péter pártfogoltja birtokainak elkobzására.³⁶ Ugyancsak a kancellár-püspöknek tulajdonítható, hogy Veres Dénes rövidesen átkerülhetett Hunyadi János erdélyi vajda familiárisai közé. Ezzel biztosította, hogy felfelé ívelő pályája a hirtelen változó, zűrzavaros körülmények között se törjön meg.³⁷ A vajda jó hasznát vehette a katonai tapasztalattal rendelkező Veres Dénesnek, aki – elkobzott birtokai visszanyerését követően – 1442 őszétől fogva lelkesen részt vett Hunyadi János törökellenes küzdelmeiben.³⁸ A vajda zászlótartójaként kitüntette magát az 1443. évi úgynevezett hosszú hadjáratban és a Szófiáig eljutott balkáni harcokban kétszer is megsebesült. Veres Dénes személyes bátorságát a király, amikor a diadalmas sereg visszaért Nándorfehérvárra, azzal jutalmazta, hogy neki és családja tagjainak, valamint azok utódainak örök időkre szólóan engedélyezte, hogy a tordai sóaknában évente három tömény sótvágathassanak maguknak, és azt Magyarország egész területén szabadon árusíthassák.³⁹ Hunyadi János pedig kormányzóként azzal ismerte el a török elleni harcokban szerzett érdemeit, hogy 1451-ben véglegesen Veres Dénesnek és osztályos atyafiainak adományozta a Kolozs megyei mindhárom Föld birtokot, melyeket már közel fél évszázada különböző módon igyekeztek törzsbirtokaikhoz csatolni.⁴⁰

Birtokadományok kiérdemlése mellett az előretekintő házassági stratégia volt a ranghoz illendő családi vagyon megszerzésének másik hatékony módja. Veres Dénes ezt a lehetőséget is alaposan felhasználta vagyona gyarapítására. Kétszer nősült, és mindegyik esetben gondosan ügyelt arra, hogy házasságai által legalább egy fokkal feljebb jusson mind a vagyoni, mind pedig a társadalmi ranglétrán. Első felesége Bartányi Peres György leánya: Katalin volt, akivel 1430 körül köthetett házasságot. Ettől a feleségétől született Benedek, Mihály, Anna és János nevű gyermeke. A jómódú Peres család a Gerendiekkal egy nemzetségből származó Urkundfi család örököséeként került Bodrog vármegyéből Erdélybe a 14–15. század fordulóján és jutott kiterjedt birtokokhoz Torda vármegyében.⁴¹ Felesége kezével együtt lett Veres Dénes egy csapásra Magyar- és Oláhdetrehem, Kók, Bó, Szentjakab, Gyéres, Szentkirály, Tordalaka és Lóna felének birtokosa. Ezt az eredetileg is terjedelmes birtoktestet Veres Dénes fia: Benedek azzal kerekítette ki komoly uradalommá, hogy 1455-ben 3000 Ft-ért megvásárolta sógora: Peres György fia: Mihály részét a fenti birtokokban, valamint Mindszenten, Tóháton, illetve Péterlaka és Farkaslaka praediumokban.⁴²

36 DL 30 178., DL 30 802., DL 30 804., DL 30 805.

37 Engel P.: Archontológia i. m. I. 15. szerint Veres Dénes 1450-ben Hunyadi János alvajdája volt, de az ott idézett oklevéllel ez nem bizonyítható.

38 DL 30 205.

39 DL 30 180., DL 30 808.

40 DL 26 888.

41 Csánki II. 222–223.; V. 806–807.

42 KmJkv I. 1171–1172., 1183. sz.; DL 30 195., DL 30 802., DL 30 807.

Ez a házasság Veres Dénesnek nemcsak birtokállományát növelte meg jelentősen, hanem közéleti és társadalmi súlyát is. Minthogy Peres György Ilona nevű másik leánya Nagyvölgyi Lászlóhoz ment férjhez és ez a Bács megyei család⁴³ a Peresekhez hasonlóan az Újlakiak körüli hatalmi csoportosuláshoz tartozott, e házasság révén Veres Dénes a főhatalomért civakodó mindkét politikai táborhoz kapcsolatokat biztosított magának és utódainak. Peres György maga macsói vicebán, fia szegedi várnagy volt. Sógora, Nagyvölgyi László szintén macsói vicebán, székesfehérvári kapitány, a Hunyadi Jánossal egy időben (1441–1458) erdélyi vajdaságot is viselő Újlaki Miklós familiárisa, majd királyi lovász- és pohárnokmester volt.⁴⁴

Első feleségét Veres Dénes 1445 körül veszítette el. Hihetőleg 1448-ban nősült újra. Ekkor a Kacsics nemzetségből származó, előkelő Harinai Farkas családból választott magának feleséget.⁴⁵ Farkas Tamás leánya: Margitnak is ez már a második házassága volt. 1440 előtt elhunyt első férjétől, Apafi Lászlótól két gyermeket hozott magával Veres Dénes házához, akitől még István nevű fia és Dorottya nevű leánya született.⁴⁶ A Kacsics nemzetségnek a Beszterce-vidék, valamint Kolozs és Torda vármegye összetalálkozásánál, a két Fülöpös, Ida, Banyica, Kozmatelke, Szentandrás, Tancs, Ölyves térségében terültek el erdélyi birtokai, melyekben a Harinai Farkasok is osztályos atyafiak voltak. Az új asszony és testvérei azonban ezenkívül várományosai voltak Szécsényi Frank egykori erdélyi vajda (1393–1395) László nevű unokájának gyermektelen halála esetén terjedelmes magyarországi birtokoknak is.⁴⁷ Mindezekon túl ez a házasság azért is előnyösnek tűnhetett Veres Dénes számára, mert Apafi Miklós is attól való félelmében, hogy váratlan halála esetén ingóságai szétszóródnak, minden ingó javát végrendeletileg Margit asszonyra és gyermekeire hagyta.⁴⁸ Noha Farkas Margitot két fiútestvére részéről a leánynegyed pénzbeli kifizetése illette meg, a Farnasi Veresek kitartó küzdelme Magyar- és Szászfülöpös, Tancs és Unoka birtoklásáért azt sejteti, hogy Veres Dénes második felesége révén e falvakban mégis szerezhetett magának valamennyi részbirtokot.⁴⁹ Mindenesetre nagyon jellemző a szerzés lehetőségével élni kívánó Veresek magatartására 1449. évi tiltakozásuk az ellen, hogy Margit asszony gyermekei kárával egyezsége lépjen fiútestvéreivel birtokjogaikat, ingóságait, ékszereiket, ménesbeli lovaikat illetően és beérje a törvényesnél kisebb résszel is.⁵⁰

Valószínű azonban, hogy Veres Dénes számára ebben a házasságában birtokok szerzésénél is fontosabb lehetett a további társadalmi emelkedés.

43 Csánki II. 177.; V. 804.

44 Engel P.: Archontológia i. m. II. 173., 190.

45 Csánki V. 472–474.; Ub V. 213–215.

46 KmJkv I. 268., 755. sz.

47 KmJkv I. 647. sz.

48 KmJkv I. 552. sz.; Ub V. 213–215.

49 Ub VI. 59., 102., 108.; DL 28 519., DL 30 196–30 198., DL 30 837.

50 KmJkv I. 755. sz.

Az, hogy ezáltal a tartomány legelőkelőbb és legvagyonosabb helyi családjai-
val kerül rokoni összeköttetésbe. Dénes magister kiemelkedő helyzete kora
erdélyi nemesi társadalmában jól lemérhető azon, hogy Apafi Miklós végren-
deletében nemcsak atyafiával, Bethlen Antallal egyenrangú személyként teszi
meg őt kiskorú fia egyik gyámjává, hanem kifejezetten megköti a másik gyám
kezét abban a tekintetben, hogy birtokügyekben Veres Dénes tanácsa ellenére
semmit sem tehet, sőt unokája neveltetését is Dénesre bízta.⁵¹

Családi vagyona gyarapításában közéleti érdemek szerzésén és jó házas-
ságkötéseken kívül Veres Dénes – főként élete második felében – alaposan
kihasználta azt, hogy erdélyi kortársainál több készpénzzel rendelkezett.
Különösen 1446-tól kezdődően gyakran megvásárolta vagy zálogba vette
szegényebb osztályos atyafiai részét a közös birtokaikban, de idegenektől
is igyekezett birtokokat szerezni. Erről megbizonyosodhatunk, ha belelapo-
zunk a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveibe, melyekben minduntalan
találkozunk Veres Dénes birtokszerzéseire vonatkozó bejegyzésekkel. Így
1440-ben Tamásfalvi Tamásnak a három Földön lévő ötödrészét vette 24 Ft-on
zálogba.⁵² Ugyanennek zálogosításáért 1446-ban újabb 70 Ft-ot fizetett roko-
nának.⁵³ 1444-ben az ő védelmét kérő Papfalvi János Szentandrás nevű Kolozs
vármegyei birtokára adott 10 arany Ft-ot zálog címen, de ugyanazt 1450-ben
véglegesen megvásárolta magának.⁵⁴ 1446-ban az oklevélhamisításaiért elítélt
Zomlini Ramaz Mihály királyi kancelláriai jegyző utódaitól 500 arany Ft-ért
megvásárolta a Kolozs vármegyei törzsbirtokai szomszédságában fekvő Já-
kótelkét. A következő esztendőben ennek azt a részét is magához váltotta
75 Ft-ért Valkai rokonaitól, melyet a fenti eladók korábban azoknak zálogosí-
tottak el.⁵⁵ Ugyancsak ebben az esztendőben 32 arany Ft-ért megvásárolta egy
másik atyafiától annak a Doboka vármegyei Szaván és Bogácson levő birtok-
részét.⁵⁶ Egyidejűleg a Tamásfalvi rokonok által már megelőzőleg a Valkaiak-
nak elzálogosított Kelecelt is magához váltotta 29 arany Ft-on.⁵⁷ 1448-ban,
eddig és ezután jószolgálati jutalmaként, ajándékban megszerezte Mező-
szilvás fele részét.⁵⁸ Az 1449 előtti években, rokonaival együttesen, Valkó
nevű közös birtokuk határában a Nyírszeg, másként Nagybérc nevű helyre
román falut telepített az erdőségek hasznosítása céljából.⁵⁹ 1451-ben a szintén
Kolozs vármegyei Vataháza lakatlan negyedét vásárolta meg rokonaitól 200
arany Ft-ért saját családja számára.⁶⁰ E felsorolás bizonyára alaposan kibővít-

51 Ub V. 213–215.

52 KmJkv I. 188. sz.

53 KmJkv I. 593. sz.

54 KmJkv I. 521. sz.; DL 30 820.

55 KmJkv I. 583., 610. sz.

56 KmJkv I. 574. sz.

57 KmJkv I. 561. sz.

58 TelOkl II. 31–33.; KmJkv I. 628., 664. sz.

59 KmJkv I. 674. sz.; DL 30 818.

60 KmJkv I. 983. sz.

hető lenne, ha az erdélyi káptalan előtti bevallásokról felvett jegyzőkönyvek nem semmisültek volna meg. Veres Dénes már halálos beteg lehetett, amikor 1453 tavaszán még mindig vagyona gyarapításán fáradozott. Mohóságával bizonyára sok irigyet is szerzett magának. Ez magyarázhatja, hogy ennek az utolsó akciójának kapcsán az erdélyi nemesség összessége a káptalanban és a konventben tett tiltakozásával megakadályozta Veres Dénes beiktatását a dobokai Márkháza és a Torda vármegyei Mezősályi birtokába.⁶¹

Veres Dénes korának gyermeke volt. Sem rosszabb, sem jobb kortársainál. Ő is célra törő szívóssággal, eszközökben és módszerekben nem válogatva tört a vagyoni és a társadalmi érvényesülésre. Amikor 1453. április 26. és július 25. között detreheimi birtokán utolérte a halál, életcélját, azaz családjá felemelését Erdély politikai tényezői közé, lényegében elértnek tekinthette.⁶² Utódai a tartományi szintű politikai szerephez már rendelkeztek a közhatalom gyakorlóival való kapcsolatokkal, anyagi és társadalmi lehetőségekkel. Vagyonáról a kolozsmonostori konventben tett intézkedéseit nem ismerjük. Fennmaradt azonban Veres Dénesnek 1453. április 12-én Detreheemben papírra vetett végső rendelkezése, melyben saját kötelezettségeit, a neki adósokat és a közvetlen környezetében élők javára, valamint saját üdvösségének biztosítására tett hagyatékait sorolja fel.⁶³ Ebből a pótvégrendeletnek tekinthető iratból ugyan nem sok tudható meg Veres Dénes vagyoni helyzetéről, de az bizonyítható vele, hogy az erdélyi nemesek átlagánál jóval több készpénze lehetett, és ebből rövid lejáratú kölcsönöket is folyósított. Ekkor is néhány héten belül visszafizetésre kerülő kölcsönzéseinek összege 277 arany Ft-ot tett ki, és adósaik között ott található 132 Ft-tal Matteo de la Bischino erdélyi püspök (1443–1461) is. Ennél többet elárul a Veres család anyagi viszonyairól Dénes magister fiainak sógorokkal 1458-ban kötött megállapodása az Anna testvérüket, Kecseti László feleségét az ingó vagyonból megillető rész felől.⁶⁴ Ennek értelmében Anna és férje a 600 lovat számláló ménes harmadát, a száz márka ezüst ötödét és egy több márka ezüstöt tartalmazó díszes övet kaptak, a vásárolt birtokok harmadán kívül.

Különben mindkét iratból az derül ki, hogy a 15. századi Erdélyben a vagyon – a nemesfémek, ékszerek mellett – az állatállományban tárolódott. A lovat vagy a szarvasmarhát, tehát az igavonó erőt a pénzzel egyenlő értékű fizetési eszköznek tekintették, mellyel akár birtokot is lehetett szerezni.⁶⁵ Ennek megfelelően Veres Dénes is végrendeletében nem készpénzt,

61 DL 30 315.

62 KmJkv I. 1105., 1107. sz.; DL 27 168., DL 30 315.

63 DL 29 277. Töredékes közlése: *Békefi Rémi*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906. 290.; Vö. a középkori végrendeletekkel kapcsolatosan: *Solymosi László*: Középkori végrendeleteink forrásértékéről. *Tiszatáj* 28. (1974: 6. sz.) 26–29.; *Uló*: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen 1999. 203–208.

64 KmJkv I. 1278., 1328., 1475. sz.; DL 27 030., DL 28 403.

65 KmJkv I. 1120., 1675., 1901. sz.; II. 2921., 2978., 2995., 3136. sz.

hanem lovat rendelt hagyatékul. Így adott húsz lovat a detreheimi Szent Háromság-egyház szükségleteire és rendelt az ottani plébánosnak, az eddigi szokásra hivatkozva, évenként újabb két-két lovat. A detreheimi scolasticus is egy hároméves lovat kapott kegyurától. Belső szolgáló embereit szintén egy-egy lóval, néhány rőfnyi kölni posztóval vagy értékesebb ruhadarabbal jutalmazta. Késpénzt csak saját lelki üdvösségének biztosítására áldozott, amikor két és fél márkáért rendelt az ötvösnél kelyhet a detreheimi templom részére és 12 arany Ft-tal kiváltotta a marosvásárhelyi ferencesek Szűz Mária-kolostorának készült zsoltárkönyvet. Jellemző Veres Dénes értékrendjére, hogy bár külön íródeákot tartott magának, de ennek munkáját sem értékelte többre, mint két szakácsáét. Ez a Bálint deák is egy négyéves jó lovat kapott, hogy urára emlékezzen. Veres Dénes abban is kora gyermeke volt, hogy bár egész életének legfőbb hajtóereje a földi létben való érvényesülés volt, halála közeledtével úgy intézkedett, hogy testét a cseri (azaz observans ferences) barátok csuklyás ruhájában temessék el és Marosvásárhelyen a ferencesek, szokásuknak megfelelően, harmad-, hatod- és kilencedik naponként misézzenek lelke üdvéért. Végül arról is intézkedett, hogy örökössei a Farnas lakói részére általa építeni kezdett templom kőművesmunkáit továbbra is fizessék.⁶⁶

Veres Dénes halála után a család elismert feje Veres Benedek lett. Nem csupán azért, mert ő volt az elsőszülött fiú, hanem mert apjuk is így akarta ezt, helyesen ítélve meg gyermekei egyéniségét. Benedeket apjuk közéleti szereplésre nevelte és őt tekintette saját családi tervei befejezőjének. És a fiatalember igényelte is magának ezt a szerepet mind a családban, mind pedig a közéletben. Ő már a politikába is bele kívánt szólni, s talán nem csupán erdélyi szinten. Veres Benedek 1431 körül születhetett, de fiatalabb éveiről, létezésén kívül, egyelőre semmi sem ismeretes.⁶⁷ A budai udvar vezető köreivel való későbbi kapcsolatai alapján feltételezhető, hogy valamilyik magyarországi főúr „famíliájában” járta ki a közéleti-politikai pályára készülő nemesi ifjak szokott iskoláját. Veres Benedek felső-magyarországi és lengyel kapcsolatai alapján megkockáztatható az a feltételezés is, hogy kedvenc gyermeke neveltetésében apja élt mind az I. Ulászló király udvarával, mind pedig a Hunyadiakkal való kapcsolatai által felkínált lehetőségekkel. Arról mindenesetre okleveles adat is szól, hogy a fiatal Veres Benedek, apja oldalán, ott harcolt a törökök ellen mind Hunyadi János, mind pedig Hunyadi László seregeiben.⁶⁸ Neveltetése és közéleti indulása megismeréséhez különösen fontos lenne a szepességi Szapolyai Imre tárnokmesterrel és ennek testvérével: Istvánnal való kapcsolatainak tisztázása. Nem csupán azért, mert a király 1462-ben Szapolyai Imre közbenjárására intézte el kedvezően a

---

66 DL 29 277.

67 DL 12 698.

68 DL 30 202., DL 30 205., DL 30 207.

családnak egyik hosszú évek óta húzódó birtokügyét,⁶⁹ hanem azért is, mert mind a tárnokmester, mind pedig testvére szintén szerepet vállalt az 1467. évi erdélyi lázadásban. A Kolozsmonostoron 1467 augusztusában Veres Benedek tevékeny közreműködésével szervezkedő erdélyiek ugyanis a három vajda mellé a két említett Szapolyait választották meg vezetőjüknek.⁷⁰ Azt is tudjuk, hogy a Szapolyai testvérek küldöttei még a király Erdélybe érkezése és a felkelés összeomlása után is tovább lázították a szász városok lakosságát. A király 1467. szeptember 28-án Kolozsvárról utasította a szebenieket, hogy a szepesi ispán körükben izgató embereit fogják el és küldjék színe elé.⁷¹ Persze az is lehet, hogy Veres Benedeket az események tették a Mátyás uralmával elégedetlen magyarországi urak mozgalmának erdélyi főszervezőjévé és nem a neveltetése idején szövődőtt egykori kapcsolatai. Kitűnő összeköttetései azonban az ország legfőbb vezetőivel, sőt a király lengyel és cseh ellenfeleivel olyan tények, amelyek érdemesek további kutatásra és tisztázásra.

Farnasi Veres Benedek talán még apjánál is szívósabban és kíméletlenebbül folytatta a családi birtokpolitikát. Két férfi testvérével való összeütkezéséről nem tudunk. Húgával, Annával és annak férjével, Kecseti Lászlóval azonban hatalmaskodásig fajultak el a birtokok miatti viták, noha politikailag azonos érdekcsoporthoz tartoztak, és sógora is követte Benedeket mind a király elleni szervezkedésben, mind pedig a lengyelországi számkivetésben.⁷² Veres Benedeknél még világosabban felismerhető a törekvés, hogy a közös javakban az osztályos atyafiak részét magának szerezze meg, illetve, hogy a szétszórtan fekvő szerzett birtokaikat cserék útján igyekezzék területileg összefüggő valódi uradalmakká összekovácsolni. Erre a kalotaszegi ősi szállásterületüktől távolabb, Torda vármegye mezőségi részén, valamint az Aranyos, illetve a Maros mellékén látott kedvezőbb lehetőséget. Ezért tette át birtokai központját a kalotaszegi havasaljáról, ahol főként csak az erdők irtásával lehetett a birtokot tágítani, a nyitott mezőségi dombvidékre.

Ezekről a tendenciákról az alábbi okleveles adatok tanúskodnak. Veres Benedek 1451-ben 12 arany Ft-on zálogba vette a rokon Bikaliak birtokrészét a Kolozs vármegyei Szentmihálytelkén, 1454-ben pedig 27 arany Ft-on és nyolc ökrön ugyanezek jussát Tancson.⁷³ A Mezőség felé való tájékozódását mutatja, hogy 1455-ben farnasi jussáról is lemond, hogy ezért cserében megszerezhesse a Bikaliak tancsi teljes birtokrészét, mely a falu harmadát tette ki.⁷⁴ Mindez persze nem jelenti azt, hogy Veres Benedek csak a rokonságon belül és csak a Mezőségen kívánt terjeszkedni. Nem szalasztott ő el egyetlen adódó alkalmat sem birtokai gyarapítására. 1453-ban a Fülddel szomszédos Kökény-

69 DL 30 205.

70 SzOkl I. 207–208.; Ub VI. 292–295.

71 *Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon.* XI. Pest 1855. 285–286.; Ub VI. 298–299.

72 KmJkv I. 1232. sz.; DL 27 035., DL 28 531., DL 30 884., DL 31 170.

73 KmJkv I. 553., 993., 1120. sz.

74 KmJkv I. 1235. sz.

patak nevű hegyi falut is zálogba vette a megszorult kisnemes Zutoriaktól, a rokon Valkaiak Bócon és Vataházán lévő része pedig 10 Ft-on került zálogként használatába.⁷⁵ Az igazi nagy előrelépést azonban birtokpolitikai tervei megvalósításában az olyan jogügyletek jelentették, mint Peres Mihály részének már említett megvásárlása a mezőségi birtokokban, vagy Anna húguk, Kecseti Lászlóné bárhol található magyarországi birtokrészei használatának megszerzése hét esztendőre.⁷⁶

Nagyobb birtoktestek kialakítását újabb királyi adományok szerzésével is igyekezett gyorsítani. A család Botházán, Magyar- és Oláhfrátán még Veres Dénes által elnyert birtokrészeit Benedek 1456-ban magvaszakadt személyek jussaival kerekítette ki V. László király adományából, és Márkháza, Szava, Hesdát, majd Mócs határában szerzett erdő bevonásával törekedett nagyobb birtokegyüttes kialakítására.⁷⁷ Ugyanezt a célt szolgálta az a csere is, melynek során Veres Benedek és János Szentmihálytelkén és Topán lévő részeit átengedték Tompa Mihálynak, ennek Márkházán, Botházán, Magyar- és Oláhfrátán, valamint Tamásfalván lévő jussaiért.⁷⁸ Ennek a kialakulóban lévő birtokegységnek további fejlesztése érdekében 1460-ban kísérletet tettek arra, hogy birtokcserével megvethessék lábukat a közeli Iklódszentiványon is.⁷⁹ Mivel a családi stratégia a Mezőség felé való terjeszkedést írta elő, ottani újabb uradalom összekovácsolását is elkezdtek a cserék módszerével. Veres Benedek 1460-ban a Fehér vármegyei Hari felét adta cserében sógorának, Kecseti Lászlónak a Torda vármegyei Dátos, Gerebenes és Pinár birtokbeli részeiért. Ezt gyermektelen halála esetére szóló kölcsönös örökösödési szerződéssel is megtoldotta.⁸⁰ Ehhez a kialakítandó újabb birtokegységhez igyekezett, későbbi apósa: Somkeréki Erdélyi Miklós, az erőszakoskodásairól hírhedt Erdélyi István alvajda testvéreinek közreműködésével, 1462-ben Dátoson, Lekencén (Torda vm.), Tuzsonban és Tombon (Kolozs vm.), talán nem is teljesen jogszerű úton-módon újabb részeket megszerezni.⁸¹ 1466-ban azonban a két első birtokot visszaadta a keményen ellenálló korábbi tulajdonosnak, aki ennek fejében lemondott tuzsoni és tombi részeiről.⁸² A terjeszkedést tehát Veres Benedek és rokonai rugalmasan folytatták. Erőszakoskodtak, ha azt látták célravezetőnek, de engedtek az egyik helyen, ha ennek ellenében egy kiszemelt másik helyen törvényes formák között létrehozott cserével elérhették céljukat. 1462-ben remény nyílt arra, hogy a Maros mellékén is sikerül mindkét partra kiterjedő birtokegységet kialakítaniuk. Ezért szerezték meg Mátyás királytól 1464-ben Bogáti András Ludason, Bogáton, Orosziban, Szentjakabon és Helye praediumban (Fehér és Torda vm.)

75 KmJkv I. 1105., 1107., 1118. sz.

76 KmJkv I. 1183., 1232. sz.; DL 27 030., DL 30 195.

77 DL 27 170., DL 27 482.

78 DL 30 318.

79 DL 27 903., DL 27 904., DL 30 318.

80 KmJkv I. 1464. sz.; DL 30 203.

81 DL 28 524.

82 DL 30 320.

lévő részeit.⁸³ Amikor azonban kiderült, hogy ennek a tervnek megvalósítása akadályokba ütközik, 1466-ban lemondtak róla és a fenti jószágokat csak addig kívánták megtartani zálogként, amíg Bogáti a költségeiket megtéríti.⁸⁴

Több adattal bizonyítható, hogy Veres Benedek nem válogatott az eszközökben, ha célja eléréséről volt szó. Így került összeütközésbe 1462–1463-ban a szintén erőszakos Erdélyi István alvajdáival. Kölcsönösen elkövetett hatalmaskodásaik során, a rangos fogottbírák megállapítása szerint, a Benedek által okozott károk összege elérte a 400 arany Ft-ot, de gyalázkodások, sértegetések tekintetében sem maradt el ellenfelétől.⁸⁵ Mindez az akkori idők előkelőit nem akadályozta meg abban, hogy ne csak kibéküljenek, hanem hamarosan együtt is működjenek. Miután ugyanis Veres Benedek – talán 1464 nyarán – feleségül vette Somkeréki Erdélyi Miklósnak (az alvajda testvérének) Ilona nevű leányát, már nagy egyetértésben hatalmaskodtak a saját érdektérületükkel szomszédos mezőségi káptalani birtokokon. A Szapolyai Miklós erdélyi püspök (1461–1468) ítélszékhén lefolytatott és az alvajda egyházi kiközösítésével, tisztségéből leváltásával végződött per jegyzőkönyvéből ugyanis az derül ki, hogy Erdélyi István Veres Benedek sugalmazására támadta meg fegyveres csapat élén a káptalan Köbölkút, Viszolya, Újlak és Kecséd nevű birtokát (Kolozs vm.). Ott embereivel nem csupán a lakosságot prédálta fel, hanem a templomokat is kirabolta és megszenteltelenítette, könyveket, kelyheket, kegyszereket, egyházi ruhaneműket rabolva el azokból. Fosztogatásával a lakosoknak 500 Ft-nyi, a káptalannak pedig 1000 Ft-nyi kárt okozott és a birtokokat továbbra is elfoglalva tartotta.⁸⁶

Minden jel arra mutat, hogy Veres Benedek és rokonsága a fenti módszerekkel sikeresen felküzdötte magát az erdélyi társadalomnak a hatalom helyi gyakorlatát befolyásoló viszonylag kis létszámú csoportjába. Ekkor azonban váratlanul valami eddig tisztázatlan fordulat következett be a Farnasi Veres család emelkedő pályáján. 1466. augusztus 1-jén ugyanis Újlaki Miklós telcsáki örökös comes és Geszti János Budán, a királyi udvarban főbenjáró ítélettel marasztalta el, másokkal együttesen, Veres Benedeket.⁸⁷ Minthogy a király Újlaki Miklóst 1465 második felében leváltotta az erdélyi vajdaságból, valószínűleg egy korábbi, még tisztségviselése idején elkezdődött ügy befejezéséről, esetleg a királyi udvarban foganatosított döntőbíráskodásról lehetett szó.⁸⁸ Ebből az alkalomból járhatott Veres Benedek a lázadást megelőzően utoljára és eredménytelenül a királyi udvarban.⁸⁹ Ennek az ítéletnek a következményeként Mátyás király 1467. március 24-én a pervesztések birtokaiban

83 DL 30 207.

84 DL 30 209., DL 30 855.

85 TelOkI II. 78–80., 82–83.

86 DL 30 855.

87 DL 16 511.

88 *Reiszig Ede: Az Újlaki család. Turul 57. (1943) 57–58.; Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 195–197.*

89 DL 31 170.

őt illető mindenféle királyi jogot is Szentgyörgyi János erdélyi vajdának adományozta arra az időre, amíg az elmarasztaltak a birtokaikat vissza nem váltják tőle (*infra tempus redemptionis*).⁹⁰

Veres Benedek további életútja, egész politikai pályája, az 1467. évi erdélyi megmozdulásban vállalt kiemelkedő szerepe talán jobban értelmezhető lenne, ha legalább a tárgyat ismernénk ennek a főbenjáró pernek. A vele együtt elítélt Alárd László és Péter, Thoroczky Illés, Gerendi Mihály, Farkas Miklós, Szentiványi János és Ferenc, valamint Héderfáji Imre már korábban is Veres Benedek legközvetlenebb környezetéhez tartoztak és maguk is csatlakoztak a király ellen néhány hónap múltán megindult mozgolódáshoz.⁹¹ Ezzel a peres ügygel lehet kapcsolatos az, ami a döntő lökést adhatta ahhoz, hogy a Hunyadiak holdudvarában felemelkedett Farnasi Veresek – korábbi apró-cseprő birtokjogi súrlódások után⁹² – ne csak a lázongók táborában kössenek ki, hanem annak talán legtevékenyebb szervezői is legyenek.⁹³ 1467 augusztusában a szervezkedés céljait írásban rögzítő kolozsmonostori megállapodáskor Veres Benedeket és fentebb elősorolt pervesztes társait már a rebellió vezérkarában találjuk.⁹⁴

Innen kezdve aztán gyors ütemben, sorozatosan követték egymást a Veres család eddig különösen sikeres pályáját máról holnapra teljesen megváltoztató kedvezőtlen események. 1467. november 1-jén és 2-án Segesváron Mátyás király a lázadókhöz való csatlakozásukkal hűtlenségbe esett Veres Benedeket és Jánost, valamint sógorukat, Kecseti Lászlót elsőők között fosztotta meg birtokaitól. A felháborodott uralkodó első haragjában különösebb mérlegelés nélkül, láthatóan csupán indulattól vezetettve, tüstént elkezdte szétosztogatni a Farnasi Veresek évtizedes munkával összehozott birtokait. Mintha csak a minél apróbb részekre való szétszaggatás lett volna a legfőbb célja. Így nyerte adományul november 1-jén Belényszállási Sándor Pál, a horvátországi Pocsitelj királyi várának várnagya a két Veres testvér dobokai birtokából Bogácsot, Szavát, Márkházát, Torda vármegyei jószágaik közül pedig Szentjakabot.⁹⁵ Ugyanakkor Torda város Péterlaka egyik részét és a szomszédságában fekvő erdőt kérte el magának a királytól.⁹⁶ A következő napokon a család kalotaszegi törzsbirtokainak szétosztogatására került sor ugyancsak Segesváron. Farnast, Jákótelkét, Valkót, Újfalut, Kelecelt, Felső- és Középső-füldöt november 2-án Nagylaki Jaksics István és Demeter, Alsófüldöt, Bócot, Tamásfalvát, Topát, Szentmihálytelkét és Nádasdot pedig november 11-én, már Brassóba érkezve, Nagyfalusi Márton Mihály, a Bánffyak sólyomkői és sebesvári várnagya kapta adományul.⁹⁷ A Mezőség Torda vármegyei részén

90 DL 16 511.

91 TelOkI II. 78–80., 413–414.; DL 30 202., DL 30 209., DL 30 841., DL 36 611., DL 65 421., DL 74 450.

92 Ub VI. 59.; DL 28 519., DL 30 196–30 198., DL 30 837.

93 Ub VI. 59.; DL 28 519., DL 30 202., DL 30 837.

94 SzOkI I. 207–211.; Ub VI. 292–295.

95 DL 27 494.

96 DL 28 531.

97 BánfOkI II. 29–30., 76–78.; DL 26 897–26 899., DL 27 061., DL 27 069.

kialakított uradalom nagy részét ugyanezekben a napokban adhatta a király sebtében bizonyos Pykre András nevű hívének.⁹⁸

Ennek az adományozottnak rövid idő múlva bekövetkezett gyermekeletlen halála után a most már lehiggadt uralkodó felhagyott a Veresek birtokainak szétosztogatásával és 1468. március 9-én, majd augusztus 16-án a még megcsonkításai után is jelentős kiterjedésű mezőségi uradalmat Monoszlói Csupor Miklós, az új erdélyi vajda hűségének biztosítására fordította. Ekkor Torda és Kolozs vármegye mezőségi részében, Magyar- és Szászfülpösön, Szentandráson, Unokán, Tancson, Gerebenesen, Dátoson, Ölyvösön, Tuzsonban, Pusztaszilváson, Méhesen, Tombon, Faragón, Detrehemen, Sospatakon, Szentmiklóson, Kókon, Tordalakán, Gyéresen, Mindszinten, Bön és Kötken lévő rész- és egészbirtok került a vajda kezébe.⁹⁹ A királynak azonban Csupor Miklóssal sem volt több szerencséje, mert ő is rövidesen (1472) gyermekeletlenül halálozott el. Így aztán a Farnasi Veresek társadalmi-politikai befolyását biztosító birtokállomány szétporladása feltartóztathatatlanul tovább folytatódtott. Mátyás király 1474 májusában Gyérest, Tóhátot, Örkét és Tordalakát kamarásának, Kövendi Székely Jakabnak, 1475 januárjában pedig Magyar- és Szászfülpöst, Tancsot, Ölyvöst és Szentandrást étekgómeesterének, Harinai Farkas Miklósnak, illetve Unokát, Magyar- és Oláhsármást Pisky Györgynek és Miklósnak adományozta.¹⁰⁰

Mátyás király haragja Veres Dénes gyermekei közül elsősorban és bizonyára indokoltan Veres Benedek ellen irányult. Ő másokhoz hasonlóan bizonyára fejével is fizetett volna a lázadásban való részvételéért, ha idejében nem menekül el Lengyelországba. Menekülésére hihetőleg mindjárt a megmozdulás összeomlása után, tehát 1467 szeptemberében, de mindenképpen 1468. május 29. előtt kerülhetett sor. Ekkor ugyanis nevében már csak a felesége tiltotta a királyt birtokaik eladományozásától.¹⁰¹ Jóllehet az uralkodó Veres Benedek jószágaival egyidejűleg János nevű öccse birtokrészeit is elkoboztatta, ez utóbbi szerepe a lázadásban nem lehetett jelentős. Erre abból következtethetünk, hogy ő személyében nem érezte magát veszélyeztetve. Sőt éppen hűsége tényleges bizonyításával igyekezett elérni, hogy a király az ő ügyét válassza el a bátyjától, az ő birtokrészeit ne adományozza másoknak, hanem neki engedje vissza. Ennek megfelelően Veres János nem is menekült el, hanem ártatlanságát hangoztatva 1467 novemberében és decemberében részt vett Mátyás moldvai, majd morvaországi hadjáratában. Az uralkodó még azzal is megbízta Veres Jánost, hogy előbb Alattyáni Miklóssal együtt Szatmár vármegyében, majd Békésben egymagában ő vesse ki és hajtsa be az egyforintos adót, de birtokait e szolgálatai ellenére sem adta vissza neki. Ezért aztán bizonyos idő elteltével, hihetőleg bátyja biztatására, Veres János is Lengyelországba ment és IV. Kázmér király

98 KmJkv I. 1809. sz.; Csánki V. 834.; DL 30 213.

99 DL 30 213., DL 30 884.

100 DL 26 907., DL 26 908., DL 27 055., DL 27 201., DL 28 538., DL 28 539.

101 KmJkv I. 1809. sz.

(1447–1492), majd János Albert herceg támogatásával próbálta elérni erdélyi birtokai visszaadását. A lengyel udvar több ízben is közbenjárt Budán a két Veres testvér érdekében, de Mátyás király élete végéig hajthatatlan maradt. Ezzel pedig az uralkodó – Veres János 1493 körüli nyilatkozata szerint – száműzetésük alatt 32 000 arany Ft kárt okozott nekik.¹⁰²

Veres Dénes három fia közül a második feleségtől, Harinai Farkas Margittól származó Veres Istvánnak semmiféle kapcsolata sem lehetett féltestvérei politikai szervezkedésével, mert a király megtorlásai az ő birtokait közvetlenül egyáltalában nem érintették. Sőt még azt is megengedhette magának, hogy a nagy kavarodásban egy időre ő tegye rá a kezét hűtlenségbe esett féltestvérei kalotaszegi birtokrészeire. Erre azonban évekkel később fény derült, mert a megadómányozott Jaksics István és Demeter panaszt tett a királynál, hogy nem juthatnak a nekik adományozott birtokok tényleges tulajdonába. Ekkor aztán az uralkodó parancsára Veres István 1472 szeptemberében Farnason, Jákótelkén, Kelecelen, Újfalun és Középsőfüldön Veres Benedek és János részeit, saját birtokától gondosan elhatárolva, átadta az új adományozottaknak.¹⁰³ Miután pedig Veres István 1482-ben meghalt, Mátyás király magszakadás címén koronára szállt jószágként az ő birtokrészeit is Jaksics Demeternek adományozta, noha egy Anna (máshol Dorotytya) nevű kiskorú leánygyermek maradt utána.¹⁰⁴ Veres István rövidesen új házasságra lépő özvegye ugyan a rokon Bikali Vitézektől és Tamásfalviaktól 1483-ban még Szentmihálytelkén, Bócon, Vataházán, Topán, Alsó- és Felsőfüldön, Valkón is kapott hitbért, de amikor előbb említett leányuk 1493-ban pert kezdett apai jussáért a Jaksicsok és Vitézek ellen, e birtokrész már csak néhány jobbágytelekre zsugorodott össze.¹⁰⁵

Az egykori lázadók elkobzott birtokai körüli jogi zavarokkal és felelőtlenségekkel kapcsolatosan jellemző példaként idézhető, hogy miután a király a Kolozs megyei két Sármás nevű birtokot mint a hűtlen Veres Benedek jószágait Pisky Györgynek adományozta, az erdélyiek közgyűlése 1484-ben kénytelen volt megállapítani: ezek sohasem voltak a Veresek tulajdonai, hanem Suky Mihálytól és Benedektől kobozták el őket.¹⁰⁶

Egyébként az az engesztelhetetlen szigor, amellyel Mátyás király a Farnasi Veres család tagjait sújtotta, nem mondható általános gyakorlatának. Első haragja elpárolgása után ugyanis többeknek megbocsátotta a lázadók közé keveredésüket és elkobzott birtokaikat vagy azok egy részét visszaadta nekik vagy jogos utódaiknak. Így menekültek meg az Erdélyi család Somkerék környéki birtokai, melyek a királlyal rokon Horogszegi Szilágyi Ozsvát Jusztina nevű leányának, Erdélyi János feleségének közbenjárására mentesültek az

102 A fentiekre I. DL 30 307., DL 30 938., DL 32 531.

103 KmJkv I. 2062. sz.; DL 27 193.

104 DL 26 435.

105 KmJkv I. 2468. sz.; II. 2851. sz.; DL 27 220.

106 TelOKl II. 162–163.

elvéveltől. Apafi Mihály is feleségének köszönhette birtokai részleges mentesítését. De Iklódi Márton özvegye és az Ilyeiek szintén kegyelmet kaptak és vagyonukat is részben visszanyerték.¹⁰⁷ A királynak a Farnasi Veresekkel szembeni kérelmelhetlensége magyarázatához az 1466. évi peres konfliktus valódi rugóiról és az emigrációba vonult két erdélyi nemesnek a Mátyás-ellenes lengyel politikában, annak alakításában játszott esetleges szerepéről kellene a jelenleginél jóval többet tudnunk.

Ilyen körülmények között Veres Benedek és János emigrációjuk idején csak abban reménykedhettek, hogy az őket támogató Jagelló-dinasztiának sikerül a magyar trónra támasztott igényét Hunyadi Mátyással szemben érvényesítenie. Mátyás király 1490. április 6-án bekövetkezett halálával erre tényleg megnyílt a lehetőség. De ezzel a lehetőséggel IV. Kázmér király mindkét fia, II. Ulászló cseh király és János Albert herceg egyaránt saját javára kívánt élni. Az erdélyi száműzöttek ekkor már a Magyarországért egymással versengő két trónkövetelő közül az 1490. július 15-i választáson alulmaradt János Albert herceg udvarában éltek. A magát Magyarország választott generálisának tituláló János Albert 1490. július 23-án Szikszón kelt oklevelében kötelezettséget vállalt arra, hogy magyar királlyá választása érdekében a főpapok és bárók körében kifejtett fáradozásuk jutalmaként vagy visszaszerzi Veres Benedek és János erdélyi jószágait, vagy máshol más birtokok adományozásával kártalanítja őket.¹⁰⁸ Feltehetőleg a két Veres készítette elő a terepet azoknak a lengyel csapatoknak, melyek Moldva felől készültek betörni Erdélybe. De jelen lehettek a Felső-Magyarországon 1490 decemberében és 1491 januárjában folyó harcok és tárgyalások színhelyein is.¹⁰⁹ Amikor pedig a testvérharc 1491 januárjában II. Ulászló javára dőlt el, János Albert herceg az 1491. február 20-án Kassán kötött megegyezésben külön pontként bevétette négy erdélyi hívének, Veres Benedeknek és Jánosnak, Kecseti Lászlónak és Thoroczky Illésnek a kártalanítását.¹¹⁰

II. Ulászló király első ízben tett erdélyi útja alkalmával, 1494 nyarán főpapjai és bárói részvételével Szebenben tartott közgyűlésén valóban fel is vetette a négy száműzött birtokainak visszaadását, de az új birtokosok ellenállása miatt Mátyás adományainak érvénytelenítése helyett az ügy rendezése a szokásos bírósági útra terelődött.¹¹¹ Valójában II. Ulászlónak nem is állott érdekében, hogy az ellentáborba tartozó négy emigráns miatt elidegenítse magától a birtokokat évtizedek óta ténylegesen kezükben tartó olyan befolyásos, előkelő családokat, mint amilyeneknek Erdélyben a Dengelegi Pongrácok, Nádasdi Ongorok, Somkeréki Erdélyiek, Harinai Farkasok, Nagylaki Jaksicsok vagy Kövendi Székelyek számítottak. A kártalanítás ügye tehát végüket

107 TelOkI II. 320–326.; DL 17 898., DL 26 414., DL 27 184., DL 27 339., DL 30 211., DL 30 212., DL 45 536.

108 DL 30 920.; A királyválasztás és a trónharc részleteire I. A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. IV. Bp. 1896. 338–348.

109 DF 245 128–245 130., DF 245 132–245 137., DF 245 376.

110 *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. Tom. X. ordo XVII. Budae 1793. 169–170.

111 DL 30 307., DL 32 531.

nem érő birtokperек útjára terelődött és ezzel reménytelenné vált, hogy a Farnasi Veresek visszaállíthassák korábbi vagyoni, társadalmi és politikai helyzetüket.¹¹² Ehhez járult még, hogy Veres Benedek talán már 1491 folyamán meghalt, gyermekeit már ezt megelőzően elvesztette, özvegye pedig férjhez ment a lengyellből elmagyarosodó Cseszelicki Szilvási Mátyáshoz.¹¹³

A magára maradt Veres János ugyan szívósan folytatta a pereskedést családja egykori birtokaiért, de józanul vállalta az új tulajdonosokkal való meg egyezést is, hogy legalább részben, de ténylegesen kaphasson vissza valamit az egykori vagyonból. 1494-ben úgy egyezett ki Erdélyi Jánossal, hogy végleg lemond javára a Tuzsonban, Szilváson, Bón lévő részekre és Kók egyik felére támasztott jogigényéről, ha ennek ellenében Erdélyi önként visszaadja neki a Detrehemen, Mindszenten, Tombon, Dátoson lévő részjóságokat és Kók másik felét.¹¹⁴ Végre 1505-ben Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda Veres Jánosnak ítélte néhai testvére: Benedek Farnason, Valkón, Jákótelkén, Kelecelen, Újfalun, a három Földön, Bócon, Szentmihálytelkén, Topán, Vataházán (Kolozs vm.), Unokán, Gyéresen, Szentjakabon, Örkén, Péterlakán, Tordalakán (Torda vm.), Szaván, Bogácson, Márkházán (Doboka vm.) lévő birtokrészeit. Úgy látszik azonban, hogy ennek az ítéletnek Veres János csak úgy tudott érvényt szerezni, hogy a Bikali Vitéz és Tamásfalvi rokonok kezébe került részbirtokokat valójában visszavásárolta tőlük.¹¹⁵

Ekkor azonban a Farnasi Veres család már csak Veres János ágán élt még két nemzedéken át. Veres János erőfeszítéseinek tiszteletre érdemes eredményei arra még futották, hogy Márton nevű fia 1530-ban Kolozs vármegye egyik ispánja lehessen, de az önálló életet kezdő Erdély közéletében a család tagjai már sem vagyoni, sem társadalmi tekintetben nem voltak számottevő tényezők. Visszaszorultak arra a középszintre, ahonnan tehetséges elődeik egykor kiemelték őket. Ezt mutatják újabb házassági összeköttetések és vagyoni viszonyaik.¹¹⁶ A Farnasi Veres család olyan észrevétlenül tűnt el az erdélyi történelem színpadáról a 16. századi nagy átrendeződés süllyesztőjében, hogy ma már kihalásuk pontos időpontját sem sikerült megállapítanunk.¹¹⁷

Megjelent: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999. 211–231.

112 A birtokaik visszaszerzéséért folytatott perек részletes ismertetését l. Csánki V. 632–635., 835–836.

113 KmJkv II. 2829., 3208–3210. sz.; DL 26 819., DL 28 469.

114 TelOkI II. 192–195.; KmJkv II. 2907. sz.; DL 28 463., DL 74 247.

115 KmJkv II. 3461., 3507–3508. sz.; DL 27 238., DL 27 260., DL 36 526.; Veres János erősen megkopott sírkövén, mely a farnasi református templomban található, az évszámot *Bunyitay V.*: Váradai püspökség i. m. III. 407., XXIII. tábla 1500-nak, Balogh Jolán viszont (Erdélyi renaissance. I. Kvár 1943. 226., 76. sz. kép) 1510-nek olvassa. Veres János azonban 1513. április 20-án még bizonyíthatóan életben volt, feleségét ellenben 1515. április 24-én már özvegyként említették (DL 30 271., DL 36 526).

116 KmJkv II. 3778., 3855., 4326., 4373., 4753., 4923., 5376. sz.

117 KmJkv II. 4951., 5193., 5291. sz

A PAPFALVI HAVASALYI CSALÁD

Adalék a magyar–román asszimiláció kérdéséhez

A közelmúltban meglehetősen sok szó esett mindkét érdekelt részen az elmagyarosodás vagy elmagyarosítás és az elrománosodás vagy elrománosítás kérdéséről. E probléma élénken foglalkoztatta mind a magyar, mind a román közvéleményt. Ennek vizsgálata a nagy érdeklődésnek megfelelően, sajnos, elsősorban a publicisztika és csak igen kis mértékben a tudomány módszereivel történt. Ez okozta aztán, hogy e tudományos kérdésből politikum lett, s az asszimiláció kutatása a történettudomány meg a szociológia tárgyilagos véleményének kikérése helyett a kölcsönös vádaskodás síkjára terelődött. A hiba bizonyára ott kezdődött, hogy a hozzászólók itt is, túl is a jelen törekvéseit igyekeztek igazolni. Tollukat többnyire nem a múltbeli tényleges helyzet megismerésének a vágya, hanem az vezette, hogy az ő népük érdeke mit kíván. Ezért a mai kor törekvéseit egyszerűen visszavetítve a múltba, nálunk, ha az asszimiláció kérdése felmerült, csak elrománosításról, a túloldalon pedig csak elmagyarosításról akartak tudni. Aki azonban a jelen szempontjaitól nem befolyásolva közeledik e problémához, világosan látja, hogy a nacionalizmus uralomra jutása előtti századokban tudatos elnemzetietlenítésről egyik félnél sem lehet beszélni. Az asszimiláció ugyanis akkor az öntudatlan társadalmi folyamatok bonyolult szabályai szerint alakult. Abban a korban tehát egészen más tényezők döntöttek el, hogy mikor és hol, melyik nép asszimilál a másik kárára, mint ahogyan azt ma a köztudat véli. Így lévén a dolgok, a történezs a moldvai csángók legnagyobb részének csak elrománosodásáról és a középkori román kenézeknek csak elmagyarosodásáról beszélhet.

Az asszimiláció kérdésének tárgyilagos és tisztán tudományos alapon való vizsgálatát az Erdély területén összekeveredve élő két nép alaposabb megismeréséhez, múltjának, viszonyának józan szemléléséhez lényegesnek véljük. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a közös erdélyi múlt elfogulatlan feltárása azt fogja bizonyítani, hogy a magyar és román nép békés együttélésének hosszú korszaka mellett az áldatlan harc időszaka egészen eltörpül. Az erdélyi parasztság múltjának vizsgálata feltárja majd bizonyára azokat az öntudatlan, kölcsönös népi hatásokat, érintkezéseket, melyek a magyarság névtelen tömegeit a románok és a románságot a magyarok részéről a múltban érték. A néppel foglalkozó új kutatási irány módszereinek tökéletesedésétől függ, hogy a történettudomány mikor tud e kérdésekre biztos feleletet adni. Az utat azonban, melyen a két nép érintkezései a múltban haladtak, a névte-

lenség homályából kiemelkedett családok, egyének élete máris világosan mutatja. Az alábbiakban egy elmagyarosodott román család történetén keresztül az asszimiláció megítéléséhez, egyben pedig a román uralkodóházak történetéhez kívánok szerény adalékkal szolgálni.

Báthory István 1584-ben a Kolozsvár tőszomszédságában fekvő Papfalva és Kóród egész birtokokat Havaselvi (Hawasely) Balázsnak, Vlad havasalföldei vajda fiának adományozta.¹ Az oklevél élénk színekkel ecseteli azokat a vitézi tetteket, mellyekkel az adományos ezt a kegyet kiérdemelte. Ebből az adománylevélből, valamint egy 1591. évi fassióból,² melyben pályafutását maga beszéli el, Havaselvi Balázs életének főbb állomásai jól rekonstruálhatók.

Atyjáról okleveleink csak annyit árulnak el, hogy Havasalfölde vajdája volt. Abból azonban, hogy Havaselvi Balázs már kisgyermekkorában Magyarországra került, arra következtethetünk, hogy apját igen korán elvesztette. A román történelemből tudjuk, hogy apját, Vlad Vintilă de la Slatina-t (1532–1535), az ellenzéki bojárok 1535 júniusában meggyilkolták.³ Ekkor felesége, Rada asszony, a trónjukat veszített vajdák és párttűző bojárok hagyományos menedékhelyén, Magyarországon keresett oltalmat magának és gyermekeinek. Fia nem sokkal korábban születhetett, s talán már a keresztséget is Magyarországon nyerte. Ezzel, vagy szüleinek ismeretlen magyar kapcsolataival magyarázható, hogy a vajdafi a keresztségben a magyarok között mindenkor rendkívül kedvelt, a keleti egyházban ellenben kevésbé gyakori Balázs nevet kapta.

A menekültek Magyarországon rangjukhoz méltó bánásmódban részesültek, s az ifjú valamelyik főúri udvarban eshetett át azon a nevelésen, mely akkor a magyarság legjobbjainak politikai és katonai iskolája volt. Mátyás ragyogó reneszánsz és humanista udvarát Budán a török ugyan szétzúzta, de a főúri várak tovább őrizték ezt a kultúrát. Pezsgő szellemi élet, s ugyanakkor állandó készenlét a keresztyénség ellensége, a török elleni megalkuvás nélküli harcra jellemezte ezeket a központokat. Itt, a kemény végvári harcokban és az udvarok olaszos szellemi légkörében nőtt fel az a nemzedék, melyet Ballasi Bálint személyesített meg legjobban. A fiatalos hősi lendület, mellyel ez a generáció küzdött a magyarságra szakadt fátum ellen, a Kárpát-medence minden népét megragadta. Horvát és tót, német és román a magyarságban látta akkor a gátat, mely önfeláldozásával feltartóztathatja a Kárpátok alatt élő népekre zúdult török veszedelmet.⁴ Ez az áramlat foghatta meg Vlad vajda fiának a lelkét is, s formálta őt egész életére olyan kemény katonává, mint amilyenekké azok a törökverő magyar barátai lettek, akikkel együtt nevelkedett.

1 KmKonvLt, CtusColos H. 17.

2 Macskási cs. lt., I. Reg. Fasc. I. nr. 3., 5. [Vö. ErdKirKv I. 3. 1408. sz.]

3 *Constantin Giurescu: Istoria românilor. II/1.* Buc. 1940. 162.

4 *Szabó István: A magyarság életrajza.* (Magyar Történelmi Társulat Könyvei 8.) Bp. é. n. [1942.] 108–109.

Havaselyi Balázs fiatal éveit – mint maga elbeszéli – a magyar végvidéken az ellenséggel való harcban töltötte.⁵ Forrásaink nem említik, hogy melyik udvarban nevelkedett. Abból azonban, hogy későbbi egész életpályája Báthory Istvánhoz kapcsolódik, a familiárisi viszony ismeretében feltételezhető, hogy Havaselyi Balázs a Báthory család vagy annak érdekkörébe tartozó valamelyik familia házában növekedett fel. Az idézett oklevelekből erdélyi szerepléséről csak annyit tudunk meg, hogy Báthory Istvánnal került be Erdélybe, részt vett a Bekes Gáspár elleni harcokban és a kerelőszentpáli csatában kiűntette magát. A kor szokásai szerint a familiáris és a dominus magánjogi viszonya akkor sem változott, ha az úr időközben közjogi méltóságra emelkedett. Ezek a kipróbált, hűséges emberek továbbra is patrónusuk mellett maradtak, sőt most már állami feladatokhoz jutottak. Így lett Havaselyi Balázs a Báthoryak familiáriusából az erdélyi fejedelmi katonaság egyik vezetője. Mint ilyen udvari vitéz követte aztán királyi trónra emelt urát Lengyelországba. Ott részt vett az erdélyi csapatokkal a litvániai harcokban és az oroszok elleni hadjáratban. Nehéz helyzetekben tanúsított bátorságával, hűségével és használhatóságával kiérdemelte királya teljes bizalmát.⁶ A familiáris viszony szép példája az a szoros kapcsolat, mely Báthoryt és Havaselyi Balázst egész életükre összefűzte. Míg bírta a katonai szolgálat terhét, királya állandóan maga mellett tartotta. 1581-ben még szerepelt a Lengyelországban állomásozó magyar katonaság fizetési lajstromaiban.⁷ Hat-nyolc lovassal szolgálta urát, s nevét mindig a legelőkelőbb magyar urak és vezető katonák között sorolták fel.⁸

Minden jel szerint a lengyel udvartól 1584 körül vált meg. Kapcsolata azonban a Báthory családdal ezután sem szakadt meg. A katonáskodásban kiöregedett hű familiáris a Báthoryak tasnádi udvarába – talán éppen nevelkedése színhelyére – került, hogy officálisként igazgassa ezt az uradalmat. Báthory István azonban nem csupán egykori vitézéről, hanem családjáról is méltóképpen akart gondoskodni, amikor 1584-ben Papfalvát és Kóródot, majd pedig a Belső-Szolnok megyei Cserneket neki adományozta. A Báthory-háznak teljesített értékes szolgálatait a fejedelmi család többi tagjainak bizalmát is biztosították Havaselyi Balázs számára. Báthory Zsigmond nem csupán a tasnádi domínium vezetésében hagyta meg, hanem, amikor nőül

5 [...] in Hungariae finitimis hostibus locis exercitiis militaribus [...] Macskási cs. lt., I. Reg. Fasc. I. nr. 3., 5.

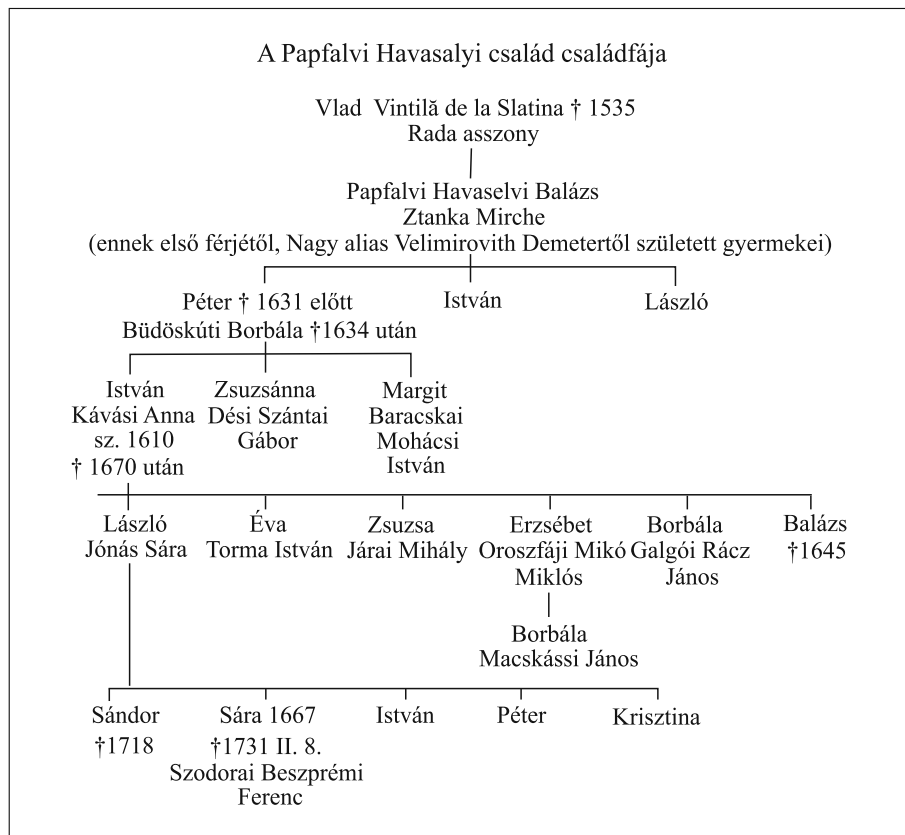
6 [...] laboriosissimis militum praesertim Hungarorum virtutibus adversus Moscum bellum navaret, eiusdem in expeditionibus, castris, acie, pugna ea tolerantia, fortitudine, fide sibi commissas partes obivisset, ut dignus fuisset habitus tanti Principis potentissimi non modo ore, litteris et diplomatibus commendari, sed et largitionibus ac munificentia ornari. Quae quidem munificentia regia cum non facili labore parta sit, sed eo sudore, ut saepenumero idem Blasius Havasely non parcens vel vitae suae, non dubitavit dubiae et periculosissimae Martis aleae studio virtutis ad effusionem usque sanguinis sui se subjicere [...] – Macskási cs. lt., I. Reg. Fasc. I. nr. 3., 5.

7 Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai (1576–1586). Kiadja Veress Endre. (Fontes Rerum Hungaricarum III.) Bp. 1918. 146.

8 Uo. 72., 81., 105.

akart, Jósika Istvánnal együtt, mint a Báthory-ház bizalmi emberét, őt küldte ki Olaszországba, hogy szerezze meg neki a firenzei herceg leányának a kezét.⁹ Ez egyben az utolsó biztos adat, melyet Vlad vajda fiának életéről tudunk. Halála hihetőleg a századforduló után következett be.

Utódai után nyomozva, joggal gondolhatnók, hogy azokat a Papfal-

ván egészen a 18. század elejéig birtokos Havasalyi család tagjaiban találjuk meg. Bár ez a família tényleg őrizte a Vlad vajdától való származás tudatát és pecsétjéül Havasalfölde címerét használta, okleveles adataink kétségtelenül bizonyítják, hogy a papfalvi Havasalyiak Havasalyi Balásznak nem vér szerinti leszármazottai. Ő ugyanis csak élete alkonyán nősült meg, s házasságán nem volt gyermekáldás. Vlad Vintilă de la Slatina vajda családjának tehát Havasalyi Balásznak magvaszakadt. A későbbi Havasalyiak nem Balásznak, hanem feleségének, Ztanka Mirche-nek első férjétől, limbai Nagy alias Velimirovith Demetertől született fiaitól, Pétertől, Istvántól és Lászlótól

⁹ Szamosközy IV. 24.

származnak. Havaselvi Balázs ugyanis 1591-ben – fejedelmi engedéllyel – feleségét és annak fiait tette meg birtokaiban örököséivé.¹⁰ A mostohafiúk aztán a birtokkal együtt lassanként átvették az édesatyjukénál bizonyára előkelőbb nevelőapjuk származástudatát, címerét és végül nevét is. Az első nemzedék még Nagy alias Havaselvinek nevezte magát, a 17. század közepére azonban eredeti nevét végleg letette.¹¹ A második generáció házasságaival szövődött új rokoni összeköttetések aztán végleg a magyarsághoz kapcsolták a családot. A gyorsan felejtő köztudat ettől kezdve a Havasalyi családot úgy tartotta számon, mint Vlad vajda elmagyarosodott utódait.¹²

A 17. századi Havasalyiak közül egyik sem futott be névadójukhoz hasonló kiemelkedő pályát. Bár jómódú birtokosok voltak, megyéjük igazgatásán túlmenően közpályákon nem jeleskedtek. Említésre közülük talán egyedül Havasalyi István méltó. Az ő 1642–1646. évi naplófeljegyzései indították ugyanis Rettegi Györgyöt emlékiratai megírására.¹³ A végzet azonban ezt a Havasalyi családot sem engedte eltérélyesedni. Havasalyi Sándorban 1718 körül férfiágon ez a família is kihalt s birtokait a kincstártól 1720-ban az egyik nőági jogigénylő, Macskási János, az erdélyi harmincadok felügyelője váltotta magához.¹⁴

Havaselvei Balázs életpályája, majd pedig mostohafiainak sorsa világosan mutatja, hogy a nagy egészében magyar nemzetiségű nemesi rendbe felemelkedő idegeneket a közös életforma alakította át először magyar nemessé, majd végül magyarrá. Ez az életforma ugyanis, különösen a török harcok első évtizedeiben, a közért, nagy eszmékért áldozni tudást, a magasabb műveltséget, nagyobb távlatú szemléletet, politikai érettséget, a másokért való felelősséget testesítette meg. Vonzása minden külső kényszer nélkül magához szívta az emelkedő társadalmi elemeket. Kerete akkor még nem volt olyan merev, mint később. Társadalmi és nemzetiségi tekintetben egyaránt nem az elzárkózás jellemezte. A kardjával kitűnő magyar jobbágy vagy a török elleni harcosokhoz csatlakozó román és délszláv vitéz minden akadály nélkül bejuthatott a nemesség soraiba. S mivel ez a csatlakozás mindig önkéntes volt, nem kívánta a múlt, a származás megtagadását, mint később, a tudatos asszimiláció korában. Havaselvi Balázs is mindvégig büszke maradt román származására. A részére kiállított oklevelekbe apja nevét is mindig bevétette. Mindez azonban nála

10 VeressDoc III. 232.

11 Macskási cs. lt., I. Reg. Fasc. I. fol. 49.

12 Vö. Verestói Györgynek néhai Beszprémi Ferencné, Havasalyi Sára felett 1731. március 14-én tartott halotti búcsúztatójával [Verestói György: Halotti oratio. Mellyben néh. T. és Nz. Havasalyi Sára aszszonynak, utolsó tisztességet tett, és az emberi testről való igaz physiognomiát ki-beszéllette böitmás havának tizenegyedik napián a keserves feleknek kelleterorán vigasztalást nyvitván. Kolosvárott, 1731.]

13 Rettegi György emlékirata. Közli Torma Károly. Hazánk 1. (1884) 131. [Újabb kiadása: *Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784.* Bev. tan. és magyarázó jegyz. közzéteszi Jakó Zsigmond. Buk. 1970. 53.]

14 Macskási cs. lt., I. Reg. Fasc. I. nr. 3., 5.

nem hiúság, hanem öntudat. Nem felejtkezett meg ugyanis sohasem arról, hogy fejedelmi ősei milyen magatartásra kötelezik. Élete végén maga vallja meg, hogy gyermekkorától kezdve legfőbb törekvése volt elődeihez méltónak mutatkozni.¹⁵ Bár Havaselvi Balázs szinte egész életét a 16. század egyik legnagyobb magyarjának bizalmas környezetében töltötte, román hagyományaival nem kellett szakítania. Pályája és az az eszme, melynek szolgálatára egész életét feltette, teljesen magyarnak mutatják. Mégis, mikor megnősült, román nőt vett magának feleségül. Átalakulása ugyanis, éppen mert minden külső beavatkozás nélkül folyt, az életforma hatására lassan és öntudatlanul ment végbe. Valaki ugyanis – különösen az első nemzedékekből – életformája szerint magyar nemesnek, nemzetiségét illetőleg pedig például románnak érezhette magát. Havaselvi Balázst nevelése, egész élete már a magyarsághoz kötötte, mégis átöröklött beidegződések, tudatalatti érzelmi momentumok úgy vezették választását, hogy élettársát román nőben vélte megtalálni.

A nemesi életforma magyar elemekkel való telítettsége, nagy hatóereje, talán éppen azért, mert a nemzetiségi vonatkozások nem érdekelték, az idegeneket észrevétlenül magyarrá is tette. Ezzel magyarázható, hogy Nagy alias Velimirovith Demeter délszláv apától és román anyától származó, a nevelő-apa román fejedelmi hagyományait büszkén őrző fiai már teljesen elmagyarosodtak. Az áthasonulás titka – láttuk – nem valami külső beavatkozás, hanem az, hogy a háromféle családi és kétféle nemzetiségi hagyományt őrző szülők már mind a magyar nemesség életformájához igazodtak, így e három különféle elemből csak egy negyedik, a magyar, ötvöződhetett össze.

Havaselvi Balázs és a Havasalyi család sorsa Erdélyben nem egyedülálló. A Petrichevich-Horváth, Bálintt és sok más 16. században beköltözött idegen eredetű familia múltja, meg a román parasztságban található sok orosz és délszláv elem arra figyelmeztet, hogy az asszimiláció tárgyilagos vizsgálatát a magyar és a román történetkutatásnak egyaránt fel kell vennie teendői sorába.

Megjelent: Erdélyi Múzeum 50. (1945) 235–240.

15 [...] statim ab ineunte sua ad ea consecranda incumbens, quibus se pro majorum suorum imaginibus, ornamentis et virtutibus, earundem virtutum se dignum successorem haeredemque declarare posse [...] – KmKonvLt, CtusColos H. 17.

JAKÓ ZSIGMOND IRODALMI MUNKÁSSÁGÁNAK KÖNYVÉSZETE

I. TUDOMÁNYOS MUNKÁK (KÖNYVEK, TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK)

1940

1. Az erdélyi szász levéltárügy két évtizede. Levéltári Közlemények, 18–19 (1940–41) 549–554.
2. Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népiségtörténeti értekezések. 5. sz.) Budapest, Sylveszter Nyomda, 1940. 424., 1 térkép. (Hasonmás kiadás: Nagyvárad, Erdélyi Múzeum-Egyesület Nagyvárad-i Fiókszervezete – Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2007.). – Ismertetés: Baán Kálmán. Magyar Családtörténeti Szemle, 6 (1940) 2:286–287.; Makkai László. Századok, 75 (1941) 4–6:191–195.; Gáldi Ladislaus. Nouvelle Revue de Hongrie, 34 (1941) 3:273–277.; Pais László. Földrajzi Közlemények, 69 (1941) 2:138–139.; Balanyi György–Domanovszky Sándor–Lukinich Imre–Hajnal István. Akadémiai Értesítő, 52 (1942) 6:92–95.; Südost-Forschungen, 7 (1942) 3–4:712–713.; Draskóczy István. Turul, 80 (2008) 3:95–96.

1941

3. A románság megtelepülése az újkorban. In: Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Budapest, 1941. 118–141. – Német változata: lásd 6. sz. – Ismertetés: I. T. Katolikus Szemle, 56 (1942) 11:341.; Makkai László. Protestáns Szemle, 51 (1942) 8:254.; Tóth András. Századok, 78 (1944) 4–6:309.

1942

4. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának múltja és feladatai. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 133.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1942. 26. – Ismertetés: Bakács István. Levéltári Közlemények, 24 (1946) 300–301.; Schwartz, M. Südost-Forschungen, 8 (1943) 1–2:326.

1943

5. A nagyszebeni Szász Nemzeti Levéltár újabb munkássága. Erdélyi Múzeum, 48 (1943) 1:103–106.
6. Die Ansiedlung der Rumänen in der Neuzeit. In: Siebenbürgen und seine Völker. Red. Elemér Mályusz. Budapest–Leipzig–Milano, Danubia Verlagsanstalt, 1943. 165–190. – Magyar változata: lásd 3. sz.
7. Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: Magyarok és románok. I. Szerk. Deér József, Gáldi László. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943.) Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1943. 508–571. – Ismertetés: Tóth András. Századok, 79–80 (1945–1946) 231.

1944

8. A gyalui vártartomány urbáriumai. Bevezetéssel közléteszi Jakó Zsigmond. Kolozsvár, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt. Pécssett, 1944. CIII, 484. 6 táblázat, 1 térkép. – Ismertetés: Balassa Iván. Ethnographia, 56 (1945) 1–4:96–97.; Maksay Ferenc. Századok, 79–80 (1945–1946) 276–278.; Maksay, François. Revue d'Histoire Comparée, 24 (1946) 1–2: 145–147.
9. A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 1.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944. 38., 2 hasonmás. (Társszerző: Valentiny Antal) – Ismertetés: Maksay Ferenc. Századok, 81 (1947) 1–10:300.
10. Belső-Szolnok és Doboka megye magyarsága az újkorban. In: Szolnok-Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Dés–Kolozsvár, 1944. 70–130, 279–282. – Ismertetés: Tóth Zoltán. Századok, 79–80 (1945–1946) 239–240.

1945

11. Adatok a torockói jobbáglázadások történetéhez (1637–1782). Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 1–2:130–160. Különlenyomat is: Erdélyi Történelmi Adatok V. 1. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1945. 39. – Ismertetés: Ionescu, G. T. Revista Istorică Română, 16 (1946) 1:211.; Makkai László. Századok, 81 (1947) 1–10:300–301.; C[oloman] B[enda]. Revue d'Histoire Comparée, 24 (1946) 1–2:199–200.
12. Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Erdélyi Történelmi Adatok V. 2. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1945. 85. – Ismertetés: C[oloman] B[enda]. Revue d'Histoire Comparée, 24 (1946) 3–4:423–424.; Illa Bálint. Századok, 123 (1989) 3–4:508–509. – A beveze-

- tő tanulmány újraközlése: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 261–266.
13. A Papfalvi Havasalyi család. Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 3–4:235–240.
  14. Az elpusztult települések kutatása. Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 1–2:46–60. Különlenyomat is: Erdélyi Tudományos Füzetek, 194. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1945. 17. – Ismertetés: Maksay, François. Revue d'Histoire Comparée, 24 (1946) 1–2:200–201.
  15. Az erdélyi mértéktörténet kérdéseihöz. Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 3–4:240–243.
  16. Lakság-Lengyelkék. Erdélyi Múzeum, 50 (1945) 1–2:105–107.

1946

17. Organizația cancelariei voievodale ardeleni la începutul secolului al XVI-lea. Hrisovul. Buletinul Școlii de Arhivistică, 6 (1946) 111–148., 4 hasonmás. – Magyar változata: lásd 18., 108. sz.

1947

18. Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején. Erdélyi Múzeum, 52 (1947) 1–2:50–80. Különlenyomat is: Erdélyi Tudományos Füzetek, 202. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1947. 33. – Román változata: lásd 17. sz. – Ismertetés: Kumorovitz L. Bernát. Századok, 81 (1947) 1–10:303–304.; Adalbert Toth. Ungarn-Jahrbuch, 19 (1991) 294–295. – Újraközlés: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 42–61.

1951

19. Documente privind istoria României. C. Transilvania. Veacul XI–XIII. vol. I–II.; Veacul XIV. vol. I–IV. Red. responsabil: Roller, Mihail. București, Editura Academiei, 1951–1955. (Colaborator).

1953

20. Istoricul manufacturilor de potasă din Valea Ungurului și Călin. (Contribuții din domeniul exploatarei forestiere la istoria începuturilor capitalismului în Transilvania). Studii și cercetări științifice, 4 (1953) 3–4:347–420. – Magyar változata: lásd 24. sz. – Ismertetés: Vianu, S. Studii. Revistă de Istorie și Filosofie, 7 (1954) 4:229–231.

21. Szemelvények Bolyai Farkas és János leveleiből és levéltöredékeiből. In: Bolyai János élete és műve. Bukarest, Állami és Tudományos Kiadó, 1953. 373–421.

1955

22. Les débuts de l'écriture dans les couches laïques de la société féodale en Transylvanie. (Considérations sur l'étude de la paléographie sur de nouvelles bases). In: Nouvelles études d'histoire. Présentées au Xe Congrès des Sciences Historiques, Rome 1955. Bucarest, Éditions de l'Académie de la R.P.R. 1955. 209–223. – Magyar változata: lásd 23., 108. sz.; Román változata: lásd 25. sz. – Ismertetés: Fichtenau, Heinrich. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 65 (1957) 220–221.; Csatári Dániel. Századok, 91 (1957) 1–4:439.; Bélay Vilmos–Komjáthy Miklós–Mezey László. Levéltári Közlemények, 28 (1958) 206–207.; D[uțu], A[lexandru]. Studii. Revistă de Istorie, 13 (1960) 4:364.

1956

23. A laikus írásbeliség kezdetei Erdélyben. (Szempontok a latin paleográfia műveléséhez a Román Népköztársaságban). Levéltári Híradó, 6 (1956) 2–3:14–27. – Francia változata: lásd 22. sz.; Román változata: lásd 25. sz. – Ismertetés: Archivum, 8 (1958) 148. – Újraközlés: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 25–36.
24. A magyarpataki és kalini hamuzsírhuza története. Adatok az erdélyi kapitalista erdőgazdálkodásnak és a nagybirtok ipari vállalkozásainak kezdeteiről. Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1956. 103., 1 térkép. – Román változata: lásd 20. sz. – Ismertetés: Imreh István. Korunk 16 (1957) 1:122–125.; Csatári Dániel. Századok, 91 (1957) 5–6:850–851.; Fekete Sándor. Agrártörténeti Szemle, 1 (1957) 3–4:355–356.; Dankó Imre. Ethnographia, 69 (1958) 2:311–312.
25. Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală. Unele probleme noi ale paleografiei latine. Studii și cercetări de istorie, 7 (1956) 1–4:81–102. – Francia változata: lásd 22. sz.; Magyar változata: lásd 23., 108. sz. – Ismertetés: Bălan, C. Revue Roumaine d'Histoire, 2 (1963) 2:391.
26. Paleografia latină cu referire la Transilvania (sec. XII–XV.). In: Documente privind istoria României. Introducere. Vol. I. București, Editura Academiei, 1956. 169–230., 50 hasonmás. – Magyar változata: lásd 30. sz. – Ismertetés: Panaitescu, P. P. Studii. Revistă de Istorie, 10 (1957) 5:195.; Makkai László. Századok, 91 (1957) 5–6:851–852.; Borsa Iván–Entz Géza. Levéltári Közlemények, 28 (1958) 248–249.; Archivum, 8 (1958) 148.; Marsina, Richard. Historicky Casopis, 7 (1959) 3:461–463.; D[uțu],

- A[lexandru]. Studii. *Revistă de Istorie*, 13 (1960) 4:364.; Bălan, C. *Revue Roumaine d'Histoire*, 2 (1963) 2:391.
27. Sigilografia cu referire la Transilvania (până la sfârșitul secolului al XV-lea). In: *Documente privind istoria României. Introducere. Vol. II. București, Editura Academiei, 1956. 559–620., 14 hasonmás. – Ismertetés: Panaitescu, P. P. Studii. Revistă de Istorie*, 10 (1957) 5:198.; Makkai László. *Századok*, 91 (1957) 5–6:851–852.; Borsa Iván–Entz Géza. *Levélártári Közlemények*, 28 (1958) 251–252.; Bălan, C. *Revue Roumaine d'Histoire*, 2 (1963) 2:406.; *Archivum*, 8 (1958) 157.

1957

28. Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok reneszánszkori művelődésünk kutatásához.) In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok). Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 361–393. – Román változata: lásd 180. sz. – Ismertetés: Kis Péter. *Igaz Szó*, 5 (1957) 12:1105.; Sándor István. *Index Ethnographicus*, 2 (1957) 2:119–120.; Făclia, 12 (1957) 3476:2.; H. K. Neuer Weg, 8 (1957) 2689:2.; Palkó Attila. *Igazság*, 20 (1958) 5:2.; Balogh Edgár. *Korunk*, 17 (1958) 1:10–14.; Demény Lajos. *Előre*, 12 (1958) 3199:2.; Kiss Jenő. *Utunk*, 13 (1958) 7:1.; Kemény István. *Élet és Irodalom*, 2 (1958) 17:6.; ny. g. *Unitárius Élet*, 12 (1958) 4:2.; Árvay József. *Revista Arhivelor*, 1 (1958) 1:441–442.; Benda Kálmán–Dercsényi Dezső–Póczy Klára–Tarnai Andor–Tóth András. *Századok*, 92 (1958) 3–4:441–442.; Reyhman, Jan. *Kwartalnik Historyczny*, 66 (1959) 1:209–210.; Pirnát Antal–Somogyi Sándor. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 64 (1960) 3:391–393. – Újra-közlés: *Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 319–350.; A reneszánsz Kolozsvár. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy, Kovács András. Kolozsvár, Kolozsvár Társaság, 2008. 84–125.; Kincses Kolozsvár. I. Szerk. Bálint István János. (Magyar Hírmondó). Budapest, Magvető, 1987. 71–113. (szemelvényesen).**
29. *Pramenny materiál k dejinám Slovenská v Historickom Archive Rumanskej Akademie Vied v Kluzi. Historicky Casopis*, 5 (1957) 419–424. – Ismertetés: *Archivum*, 9 (1959) 228.

1958

30. Az oklevélíráások fejlődése Erdélyben a XII–XV. században. *Levélártári Híradó*, 8 (1958) 1–2:123–162., 52 hasonmás. – Román változata: lásd 26. sz. – Ismertetés: Marsina, Richard. *Historicky Casopis*, 7 (1959) 461–463.

31. Instrucțiuni arhivistice ale oficiilor din Transilvania 1575–1841. (Problema reorganizării arhivelor vechi din Transilvania). *Revista Arhivelor*, 1 (1958) 1:34–81. – Magyar (átdolgozott és bővített) változata: lásd 108. sz. – Ismertetés: Vörös Károly. *Levéltári Közlemények*, 30 (1959) 123–125.; Milota Sidlová–Darina Lehotská. *Archivni Casopis*, 6 (1959) 2:119.; *Archivalische Zeitschrift*, 56 (1960) 177.; Csetri Elek–Kiss András. *Korunk*, 20 (1961) 2:250–251.
32. Mátyás király törvénykönyvének újabb töredéke. *Magyar Könyvszemle*, 74 (1958) 4:350–351.
33. Újabb adatok Dés város legrégebb kiváltságleveleinek kritikájához. *Studia Universitatum Victor Babeş et Bolyai, Series IV. Historia*, 3 (1958) 8(fasc.2):35–53., 5 hasonmás. – Ismertetés: Balogh Edgár. *Korunk*, 19 (1960) 4:504.; Komjáthy Miklós. *Levéltári Közlemények*, 33 (1962) 1:173–174. – Újraközlés: *Társadalom, egyház, művelődés*. Budapest, METEM, 1997. 9–26.
34. Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott. *Magyar Könyvszemle*, 74 (1958) 4:345–350., 2 hasonmás.
35. Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról. *Levéltári Közlemények*, 28 (1958) 150–172., 1 hasonmás. – Ismertetés: Zudel, J. *Historicky Casopis*, 7 (1959) 3:475.; Marcus, Ion. *Revista Arhivelor*, 3 (1960) 2:313. – Újraközlés: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest. *Kriterion*, 1976. 96–102.
36. Vita a „capetia” szó magyar jelentése körül 1500-ban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 2 (1958) 1–4:211–213.

1961

37. Heltai Gáspár papírmalma. *Magyar Könyvszemle*, 77 (1961) 3:290–295.
38. Újabb adatok a kolozsvári Heltai nyomda kezdeteihez. *Magyar Könyvszemle*, 77 (1961) 1:60–65. – Ismertetés: Capesius, Bernhard. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 8 (1965) 2:97. – Újraközlés: *Társadalom, egyház, művelődés*. Budapest, METEM, 1997. 305–311.

1962

39. Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI–XVII. század). I. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia*, 7 (1962) 2:59–81., 17 hasonmás. – Ismertetés: Marsina, Richard. *Historicky Casopis*, 12 (1964) 285–286. – Újraközlés: *Levéltári Közlemények*, 60 (1989) 1:3–55.
40. *Cultura în vremea feudalismului timpuriu*. (Társszerzők: B. Cămpina, M. Berza); *Cultura în vremea feudalismului dezvoltat*. *Cultura în*

- Transilvania în vremea feudalismului dezvoltat. (Társszerzők: I. Crăciun, G. Gündisch). In: *Istoria României*. Vol. 2. Red. responsabil: Oțetea, Andrei. București, Editura Academiei, 1962. 187–191., 687–705., 708–709.
41. Cultura în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Cultura în Transilvania. In: *Istoria României*. Vol. 2. Red. responsabil: Oțetea, Andrei. București. Editura Academiei, 1962. 1034–1039., 1045–1055. (Társszerzők: I. Crăciun, G. Gündisch).
42. Három XVI. századi magyar vers a Batthyaneumból. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 6 (1962) 1:188–191.
43. Ródi Cseh István végrendelete 1507-ből. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 6 (1962) 1:184–187., 2 hasonmás. – Újraközlés: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 37–41.

1964

44. Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 8 (1964) 2:209–226. – Újraközlés: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 209–218.
45. Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (1712–1848). II. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, 9 (1964) 1:55–92., 62 hasonmás. – Ismertetés: Szász Zoltán. *Századok*, 100 (1966) 4–5:958–986. – Újraközlés: *Levéltári Közlemények*, 60 (1989) 1:3–55.
46. Cultura secolului al XVII-lea. Cultura în Transilvania. In: *Istoria României*. Vol. 3. Red. responsabil: Oțetea, Andrei. București, Editura Academiei, 1964. 294–314. (Társszerzők: I. Crăciun, G. Gündisch, R. Tudoran).
47. Könyvtörténet – művelődéstörténet. A legrégibb román nyomtatvány, 1544. *Korunk*, 23 (1964) 11:1530–1536. – Újraközlés: *Korunk Évkönyv* 1981. Szerk. Ritoók János. Kolozsvár, 1981. 73–78.
48. Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, 7 (1964) 97–115., 2 hasonmás.

1965

49. A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 81 (1965) 1:48–56. – Ismertetés: *Studii. Revistă de Istorie*, 21 (1968) 2:422.
50. Concepția modernă a paleografiei și aplicarea ei în cercetările de paleografie latină din țară. *Revista Arhivelor*, 8 (1965) 1:23–38. – Ismertetés: Bekény István. *Levéltári Közlemények*, 38 (1967) 2:271.
51. Editarea cărților românești la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită în limba română. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, 8 (1965) 115–126., 6 hasonmás. –

- Ismertetés: Hurmuzache, Șt. Revista Arhivelor, 9 (1966) 2:335.; Simmons, J. S. G. The Library, 21 (1966) 3:267.; Contemporanul, (1966) 15:8.
52. Glosar de termeni și expresii din documentele latine privind istoria medicinei a României. București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1965. 202. (Colaborator).
53. Ismeretlen magyar drámai emlék a XVI. századból. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 9 (1965) 1:21–39., 5 hasonmás.
54. Nyomtatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből. Magyar Könyvszemle, 81 (1965) 4:313–328., 10 hasonmás. – Ismertetés: Hölvényi György. Századok, 100 (1966) 6:1380.; Simmons, J. S. G. The Library, 21 (1966) 2:173.; Studii. Revistă de Istorie, 21 (1968) 2:422.
55. Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez. Magyar Könyvszemle, 81 (1965) 2:159–163. – Ismertetés: Szabó Miklós. Századok, 100 (1966) 1:228.; Studii. Revistă de Istorie, 21 (1968) 4:810. – Újra-kiadás: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 313–318.

1966

56. A romániai papírtörténeti irodalom és e kutatások útja a jövőben. Könyvtári Szemle, 10 (1966) 3:135–138. – Ismertetés: Simmons, J. S. G. IPH Information, 1 (1967) 2:28.
57. Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Muncelului în anii 1803–1804. Acta Musei Napocensis, 3 (1966) 103–120.
58. Dezvoltarea problematicii și a metodelor de cercetări paleografice latine. Revista Arhivelor, 9 (1966) 1:47–62.
59. Die Hermannstädter Druckerei in 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 9 (1966) 1:31–58., 5 hasonmás. – Ismertetés: Gherman, Dionisie, Südost-Forschungen, 25 (1966) 495.; Simmons, J. S. G. The Library, 21 (1966) 4:358.
60. Erdély és a Corvina. Magyar Könyvszemle, 82 (1966) 3:237–244. – Román változata: lásd 112. sz. – Újra-kiadás: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 169–179.; Művelődés, 61 (2008) 12:13–14, 19–22.

1967

61. A kolozsvári könyvtárak középkori latin kódexeiről. Könyvtári Szemle, 11 (1967) 2:78–80.
62. Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben. Korunk, 26 (1967) 2:216–224., 3 ill. – Újra-kiadás: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 10–24.

63. Az erdélyi értelmiség kialakulása. Probléma és módszer. *Korunk*, 26 (1967) 1:20–27. – Ismertetés: Pancratz, Arnold. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 12 (1969) 1:103. – Újraközlés: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, *Kriterion*, 1976. 10–24.
64. Bibliofilia lui Cipariu. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, 10 (1967) 129–171. – Ismertetés: Szász Zoltán. *Magyar Könyvszemle*, 85 (1969) 2:186–187.
65. Codicele latine medievale din biblioteca lui Timotei Cipariu. *Revista Arhivelor*, 10 (1967) 1:35–72., 9 facsimile. – Ismertetés: A. G. Deutsches *Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 23 (1967) 2:574.; Constantinescu, Radu. *Studii. Revistă de Istorie*, 21 (1968) 3:586–590.; Csapodi Csaba. *Magyar Könyvszemle*, 84 (1968) 3:292–293.; Maksay, François. *Scriptorium*, 22 (1968) 1:150–151.; N. G. W. *Scriptorium*, 22 (1968) 2:347.; Pancratz, Arnold. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 12 (1969) 2:104.; Bekény István. *Levéltári Közlemények*, 40 (1969) 2:383.

1968

66. A művészetpártoló [Oláh Miklós]. *Korunk*, 27 (1968) 2:200–204., 2 ill. – Ismertetés: Pancratz, Arnold. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 12 (1969) 2:103. – Újraközlés: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 351–357.
67. Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803–1804. (I–IV.) *Acta Musei Napocensis*, 5 (1968) 433–443.; 8 (1971) 439–455.; 9 (1972) 587–602.; 10 (1973) 615–639., 4 térkép.
68. Filigrane transilvănene din secolul al XVI-lea. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, 13 (1968) 1:3–19., 77 hasonmás. – Ismertetés: Bărbulescu, C. *Studii și cercetări de documentare și bibliologie*, 10 (1968) 2:263.; Bodor András. *Korunk*, 27 (1968) 4:608–609.; Pancratz, Arnold. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 12 (1969) 2:102.; *IPH Information*, 2 (1968) 1:45.
69. Formarea bibliotecii lui Cipariu înainte de 1848. *Revista Bibliotecilor*, 21 (1968) 11:671–675. – Ismertetés: Bodor András. *Korunk*, 28 (1969) 3:490–491.; Simmons, J. S. G. *The Library*, 24 (1969) 2:178.
70. Köleséri Sámuel (1663–1732) havasalföldei bibliofil és tudományos kapcsolatai. *Könyvtári Szemle*, 12 (1968) 3:130–133. – Román változata: lásd 78. sz.
71. T. Cipariu și posibilitățile bibliofiliei românești în Transilvania înainte de 1848. *Revista Bibliotecilor*, 21 (1968) 10:619–622. – Ismertetés: Bodor András. *Korunk*, 28 (1969) 3:490–491.; Simmons, J. S. G. *The Library*, 24 (1969) 2:178.

1969

72. A Bathyaneum-könyvtár történetéből. 1. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése. Könyvtári Szemle, 13 (1969) 3:125–129.
73. A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében. (Kapcsolattörténeti kutatásunk módszertani kérdéseire.) Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 13 (1969) 1:55–66. – Ismertetés: Bodor András. Korunk, 29 (1970) 1:151. – Újra-kiadás: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 391–401.
74. Beiträge zu den Beziehungen des rumänischen kulturellen Lebens mit der deutschen Frühaufklärung (Zur Methodik der Erforschung der einheimischen Kulturgeschichte). Revue Roumaine d'Histoire, 8 (1969) 3:673–686.
75. Biblioteca lui Cipariu înainte de 1848 și soarta ei în timpul revoluției. Studia Bibliologica, 3 (1969) 205–217. – Újra-kiadás: Philobiblon transilvan. București, Editura Kriterion, 1977. 325–348.
76. Bibliografia privind istoria hârtiei din România. Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia, 14 (1969) 1:3–15. – Ismertetés: Demény Lajos. Könyvtári Szemle, 13 (1969) 2:91–92.; Nussbächer, Gernot. IPH Information, 3 (1969) 2:44.
77. Începuturile folosirii hârtiei în țara noastră. Probleme ale istoriei hârtiei în România. Revista Bibliotecilor, 22 (1969) 11:675–678.
78. Legăturile bibliofile și științifice cu Muntenia ale lui Samuil Köleséri (1663–1732). Revista Bibliotecilor, 22 (1969) 6:372–375. – Magyar változata: lásd 70. sz. – Ismertetés: Simmons, J. S. G. – Wall, John. The Library, 25 (1970) 1:92. – Újra-kiadás: Philobiblon transilvan. București, Editura Kriterion, 1977. 227–236.
79. Országunk legrégebb ismert könyvtárosáról. Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. Könyvtári Szemle, 13 (1969) 1:35–38.

1970

80. A hazai magyar történetírók szerepe. Korunk, 29 (1970) 4:484–491.
81. A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története. (I–IV.) Könyvtári Szemle, 14 (1970) 4:171–175.; 15 (1971) 1:21–28.; 2:71–78.; 3:116–124. – Román változata: lásd 112. sz. – Újra-kiadás: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 219–251.
82. A tudományok székelyudvarhelyi műhelye. A Hét, 1 (1970) 5:16.
83. Az írás fejlődéséről. Művelődés, 23 (1970) 12:54–57., 8 hasonmás.
84. Az 1544. évi román katekizmus nyomában. Könyvtári Szemle, 14 (1970) 2:76–80. – Román változata: lásd 87. sz. – Újra-kiadás: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 193–198.

85. Emlékezetre méltó dolgok. Rettegi György feljegyzéseiről. Utunk, 25 (1970) 42:6–7., 4 kép.
86. Începuturile fabricării hârtiei în țara noastră. I. Morile de hârtie din Brașov și Cluj în secolul al XVI-lea. Revista Bibliotecilor, 23 (1970) 3:177–181.; II. Moara de hârtie din Sibiu și problema fabricării hârtiei în Moldova în secolul al XVI-lea. Revista Bibliotecilor, 23 (1970) 6:369–372., 7 hasonmás – Ismertetés: Nussbächer, Gernot. IPH Information, 4 (1970) 4:81.; 5 (1971) 2:49.
87. Pe urmele catehismului românesc din 1544. Revista Bibliotecilor, 23 (1970) 11–12:716–720. – Magyar változata: lásd 84. sz. – Ismertetés: Nussbächer, Gernot. Karpatenrundschau, 4 (1971) 2:2.; Simmons J. S. G. – Wall, John. The Library, 26 (1971) 2:188. – Újraközlés: Philobiblon transilvan. București, Editura Kriterion, 1977. 117–127.
88. Rettegi György a régi erdélyi „módiról”. Művelődés, 23 (1970) 10:50–53.
89. Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Kriterion, 1970. 564., 13 kép. – Ismertetés: Mikó Imre. Utunk, 25 (1970) 47:4.; Veress Dániel. Megyei Tükör, 3 (1970) 193:7.; Tonk Sándor. Vörös Zászló, 23 (1971) 3:2.; Szabó T. Attila. A Hét, 2 (1971) 11:5–6.; Szócs István. Előre, 25 (1971) 7280:1, 3.; Binder Pál. Brassói Lapok, 3 (1971) 16:11.; Jancsó Elemér. Igazság, 32 (1971) 53:4.; Trócsányi Zsolt. Valóság, 14 (1971) 5:91–95.; Kicsi Antal. Igaz Szó, 19 (1971) 5:775–778.; Demény Lajos. Könyvtári Szemle, 15 (1971) 2:92–93.; Cseres Tibor. Élet és Irodalom, 15 (1971) 49:10.; Héra Zoltán. Népszabadság, 29 (1971) 293:7.; Demény Lajos. Studii. Revistă de Istorie, 24 (1971) 4:838–841.; Ruffy Péter. Magyar Nemzet, 27 (1971) 299:9.; Ruffy Péter. Magyar Nemzet, 28 (1972) 7:13.; Ifj. Barta János. Agrártörténeti Szemle, 14 (1972) 3–4:574–575.; S. Sárdi Margit. Irodalomtörténet, 55 (1973) 2:484–488.

1971

90. A könyvgyűjtés dicsérete. Utunk, 26 (1971) 51:6.
91. Az Aranyos mente múltjából. Művelődés, 24 (1971) 6:7–11.
92. Miskolczi Csulyak István peregrinációs albuma. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 10–11 (1971) 59–72., 3 kép.
93. Richard de Bury: Philobiblon. A könyvek szeretete. Fordította és jegyzetekkel ellátta Bodor András. A bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1971. 199., 19 kép. – Ismertetés: Dankanits Ádám. A Hét, 3 (1972) 7:4.; Fábíán Ernő. Korunk, 31 (1972) 3:476.; K.I. Könyvvilág, 18 (1972) 4:8.; Katona Ádám. Könyvtári Szemle, 16 (1972) 1:43–44.; mi. Esti Hírlap, 17 (1972) 134:2.; Mészáros József. Igaz Szó, 20 (1972) 5:788–792.; Molnár Gusztáv. Utunk, 27 (1972) 6:4.; Muzsnay Árpád. Igazság, 33 (1972) 77:10.; Vogel Sándor. Brassói Lapok, 4 (1972) 4:6.; Eber-

- gényi Tibor. *Népújság*, 23 (1972) 124. sz.; Csányi László. *Tolna Megyei Népújság*, 22 (1972) 73. sz.; Csorba Csaba. *Könyvtáros*, 23 (1973) 3:177–178.; Bacâru, Livia. *Revista Bibliotecilor*, 26 (1973) 10:627–629.; Holl Béla. *Magyar Könyvszemle* 90 (1974) 1–2:201–202. – A bevezető tanulmány újraközlése: *Társadalom, egyház, művelődés*. Budapest, METEM, 1997. 283–303.
94. *Scierea latină în evul mediu*. București, Editura Științifică, 1971. 183., 91 ill.; *Album* 40 lap, 52 hasonmás. (Társszerző: Manolescu, Radu). – Magyar változata: lásd 128. sz. – Ismertetés: Daicoviciu, Constantin. *Tribuna*, 15 (1971) 48:12.; Pataki József. *Utunk*, 26 (1971) 40:4.; Tonk Sándor. *A Hét*, 2 (1971) 41:17.; Vekov Károly. *Könyvtári Szemle* 15 (1971) 4:185–186.; Demény Lajos. *Revista Arhivelor*, 43 (1972) 1:173–177.; Makkai László. *Levéltári Közlemények*, 43 (1972) 1:149–151.; *The Library*, 27 (1972) 1:74.; Pârvulescu, Adrian. *Revista Bibliotecilor*, 26 (1973) 1:45–46.; Prodan, David. *Südost-Forschungen*, 33 (1973) 457–458.

1972

95. *Könyv és könyvtár művelődésünkben*. *Korunk*, 31 (1972) 1:9–29., 14 kép. – Román változata: lásd 112., 120. sz. – Újraközlés: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, Kriterion, 1976. 384–404.; *A romániai magyar nemzetiség*. Szerk. Koppándi Sándor. Bukarest, Kriterion, 1981. 367–402.
96. *Vitéz János és a magyar humanizmus kezdetei*. *A Hét*, 3 (1972) 32:4–5.

1973

97. *A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. *Korunk Évkönyv* 1973. Szerk. Ritoók János. Kolozsvár, 1973. 89–100., 3 kép. – Román változata: lásd 112. sz. – Ismertetés: Cseres Tibor. *Népszabadság*, 31 (1973) 194:16. – Újraközlés: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, Kriterion, 1976. 199–208.

1974

98. *A balázsfalvi nyomda kezdetei*. *Művelődés*, 27 (1974) 12:33–35. – Román változata: lásd 103., 112. sz. – Újraközlés: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, Kriterion, 1976. 252–256.
99. *A betű művésze*. *Utunk*, 29 (1974) 12:8–10., 4 kép.
100. *A torockói legenda születése*. *Korunk*, 33 (1974) 12:1241–1246. – Újraközlés: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, Kriterion, 1976. 62–79.; *Történelmi Szemle*, 31 (1989) 1–2:122–133.

101. Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmány-nyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1974. 547., 51 kép. – Ismertetés: Mikó Imre. A Hét, 5 (1974) 40:5.; Új Élet, 17 (1974) 7:11.; Kormos Gyula. Utunk, 29 (1974) 31:1–3.; Vogel Sándor. Brassói Lapok, 6 (1974) 32:5.; Kántor Lajos. Igazság, 35 (1974) 230:3.; Dankó Imre. Hajdú-Bihari Napló, 31 (1974) 319:5.; Imreh István. Művelődés, 27 (1974) 12:45–46.; Esti Hírlap, 19 (1974) 300:2.; Vekardi László. Tiszatáj, 29 (1975) 1:83–85.; I. p. Új Ember, 31 (1975) 2:2.; Szij Dezső. Könyvvilág, 20 (1975) 2:10.; Haiman György. Magyar Könyvszemle, 91 (1975) 1:103–104.; Németh S. Katalin. Kortárs, 19 (1975) 7:1162–1163.; Székely Artúr. Magyar Grafika, 19 (1975) 4:80.; Tóth András. Könyvtáros, 25 (1975) 4:241–242.; Dukkon Ágnes. Helikon, 21 (1975) 1:129–130.; Földes Éva. Magyar Pedagógia, 15 (1976) 4:397–407.; Művelődés, 29 (1976) 3:36–37.; Márkus Mihály. Theologiai Szemle, 19 (1976) 7–8:256. – A bevezető tanulmány újraközlése: Kincses Kolozsvár. II. Szerk. Bálint István János. (Magyar Hírmondó). Budapest, Magvető, 1987. 107–116. (szemelvényesen); Románul: Philobiblon transilvan. București, Editura Kriterion, 1977. 147–226.
102. Heltai Gáspár 1574–1974. Művelődés, 27 (1974) 9:26–27. (Könyvtár, 1974. 3:74–76.)
103. Începuturile tipografiei de la Blaj. Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu. Cluj, 1974. 492–503. – Magyar változata: lásd 98. sz. – Újraközlés: Biblioteca și învățământul. II. Cluj-Napoca, 1976. 829–840. Philobiblon transilvan. București, Editura Kriterion, 1977. 237–246.
104. Misztótfalusi Kis Miklós az olvasó népert. Művelődés, 27 (1974) 3:29–32.

1975

105. A torockói legenda kritikája. Korunk, 34 (1975) 3:174–182. – Ismertetés: Ferenczi Zsuzsanna. Életünk, 13 (1975) 6:572. – Újraközlés: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, Kriterion, 1976. 62–79.; Történelmi Szemle, 31 (1989) 1–2:122–133.

1976

106. A székely társadalom útja a XVII. századig. In: Lupta secuilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea împotriva exploatarii feudale, participarea la lupta antiotomană. Referate și comunicări. / A székelyek harca a feudális kizsákmányolás ellen a XVI. század második felében és részvételük a törökellenes harcban. Előadások, értekezések. Miercurea Ciuc – Csíkszereda, 1976. 40–46. – Román változata: lásd 107. sz.

107. Drumul parcurs de societatea secuiască până în secolul al XVII-lea. In: Lupta secuilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea împotriva exploatareii feudale, participarea la lupta antiotomană. Referate și comunicări. / A székelyek harca a feudális kizsákmányolás ellen a XVI. század második felében és részvételük a törökellenes harcban. Előadások, értekezések. Miercurea Ciuc – Csíkszereda, 1976. 33–39. – Magyar változata: lásd 106. sz.
108. Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, Kriterion, 1976. (új kiad. 1977.) 374., 83 kép. Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei (10); A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben (25); Ródi Cseh István, az anyanyelvű írásbeliség erdélyi úttörője (37); Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején (42); A torockói legenda születése és kritikája (62); Az erdélyi hivatalok levéltári utasításai (1575–1841) (80); Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról 1785-ből (96); A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében (103); Várad helye középkori könyvtártörténetünkben (138); Erdély és a Corvina (169); Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században (180); A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (199); A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története (219); A balázsfalvi nyomda kezdetei (252); A Cipariu-könyvtár kialakulása és története (257); Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben (284). – Ismertetés: Fügedi Erik. Századok, 111 (1977) 6:1231–1240.; Bozóky Éva. Könyvtáros, 27 (1977) 10:622–623.; Nagy Pál. Igaz Szó, 25 (1977) 12:614–617.; Imreh István. Utunk, 32 (1977) 5:1–2.; Tonk Sándor. A Hét, 8 (1977) 13:1, 9.; Bretter György–Rácz Győző. Utunk, 32 (1977) 9:4–5.; Katona Ádám. Igazság, 38 (1977) 38:3.; Krilek Sándor. Szatmári Hírlap, 10 (1977) 36:3.; Nagy Béla. Fáklya, 32 (1977) 82:3.; Veres István. Karpatenrundschau, 10 (1977) 11:5.; Széles Klára. Népszava, 105 (1977) 142:6.; Herceg János. Magyar Szó, 34 (1977) 200:11.; Benda Kálmán. Élet és Irodalom, 21 (1977) 32:10.; Varga Domokos. Új Tükör, 14 (1977) 34:11.; Nussbacher, Gernot. Neuer Weg, 29 (1977) 8796:4.; B.E. Könyvvilág, 22 (1977) 9:7.; Lászlóffy Aladár–Imreh István–Palkó Attila–Kiss András–Gáll Ernő. Könyvtár, 1977. 3:18–21 [a Művelődés, 30 (1977) 9. sz. melléklete]; Oláh István. Hargita, 10 (1977) 66:3.; Virágh Ferenc. Köznevelés, 33 (1977) 30:13.; Virágh Ferenc. Békés megyei Népművelés, 32 (1977) 179:4.; Csorba Csaba. Valóság, 20 (1977) 10:113–115.; László Gyula. Új Írás, 17 (1977) 9:104–107.; Vekerdi László. Tiszatáj, 31 (1977) 11:98–101.; Fábrián László. Magyar Nemzet, 33 (1977) 279:13.; Havasi Zoltán. Magyar Könyvszemle, 93 (1977) 4:397–398.; Hajdú Lajos. Levéltári Szemle, 27 (1977) 3:435–448.; Komjáthy Miklós. Levéltári Közlemények, 48–49 (1978) 284–288.; Kelecsényi Gábor. Magyar Hírlap, 11 (1978) 49:10.; Magyarország, 15 (1978) 2:22.; Teles. Hajdú-Bihari Napló, 35 (1978) 20:5.; Bitskey István. Alföld, 29 (1978) 5:78–80.; Rosonczy Ildikó. Forrás, 10 (1978) 3:95–96.; Simmons, J. S. G. The Library, 33 (1978)

- 2:185.; Demény Lajos. *Revista de Istorie*, 31 (1978) 10:1892–1895.; Hel-
tai János. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 82 (1978) 4:505–507.; Dankó
Imre. *Békési Élet*, 13 (1978) 1:136–139.; Virágh Ferenc. *Történelemtanítás*,
23 (1978) 2:29.; Csupor Tibor. *Somogyi Néplap*, 34 (1978) 23:5.; Németh
S. Katalin. *Kortárs*, 23 (1979) 10:1668–1669.; Szabó György. *Theologiai
Szemle*, 21 (1978) 1–2:64.; Németh S. Katalin. *Új Szó*, 32 (1979) 273:4.;
Sipos Gábor. *Református Szemle*, 72 (1979) 1:60–62.
109. Misztótfalusi Kis Miklós üzenete. *Korunk Évkönyv 1976*. Szerk. Szilágyi
Júlia. Kolozsvár, 1976. 234–242.
110. *Reneszánsz könyvkultúra a XV. századi Váradon. Művelődés*, 29 (1976)
9:35–38.

1977

111. *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Vol. X. (1351–1355)*.
Sub red. acad. Ștefan Pascu. Întocmit de Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Ră-
duțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch. Au colaborat: Francisc Pall,
Mihail Dan, Sigismund Jakó, Alexandru Neamțu, Teodor Naum, Ștefan
Bezdechi, Iosif Pataki, Samuil Goldenberg. București, Editura Acade-
miei, 1977. 461., 24 hasonmás.
112. *Philobiblon transilvan. Cu o introducere de prof. dr. Virgil Cândea*. Bu-
curești, Editura Kriterion, 1977. 511. Introducere (5); Oradea în istoria
bibliotecilor noastre medievale (13); Transilvania și Corviniana (72);
Tiparul cu litere latine în Sibiu în secolul al XVI-lea (93); Pe urmele ca-
tehismului românesc din anul 1544 (117); Biblioteca Colegiului Bethlen
din Aiud (128); Fenixul transilvan (147); Legăturile bibliofile și științifice
cu Țara Românească ale lui Köleséri Sámuel (227); Începuturile tipog-
rafiei de la Blaj (237); Istoricul bibliotecii documentare din Odorheiul
Secuiesc (247); Istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu (310); Cartea și
biblioteca în cultura maghiară din Transilvania (362). – Ismertetés: Cân-
dea, Virgil. *A Hét*, 7 (1976) 51:9.; Berza, Mihai. *Lucaefărul*, 20 (1977) 46:6.;
Edroiu, Nicolae. *Steaua*, 28 (1977) 12:40.; K.M. *A Hét*, 8 (1977) 48:2.; Duțu,
Alexandru. *România Literară*, 10 (1977) 49:17.; Armbruster, Adolf. *Kor-
respondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*,
7 (1977) 1–2:57–61.; Nussbächer, Gernot. *Neuer Weg*, 29 (1977) 8796:4.;
Simonescu, Dan. *Tribuna României*, (1977) 123.; Demény Ludovic. *Re-
vista de Istorie*, 31 (1978) 10:1892–1895.; Dreghiciu, D. *Apulum*, 16 (1978)
553–554.; Vásárhelyi Judit. *Magyar Könyvszemle*, 94 (1978) 3–4:385–386.;
Micu, Dumitru. *Contemporanul*, (1978) 1:10.; Holl Béla. *Irodalomtörté-
neti Közlemények*, 82 (1978) 4:526–527.; Demény Lajos. *Îndrumătorul
cultural (Biblioteca)*, 31 (1978) 5:45–46.; Mârza, Eva. *Citadel*, 27 (1978)
4:156–157.; Constantinescu, Radu. *Revista Arhivelor*, 56 (1979) 1:104–
105.; J[ankovics] J[ózsef]. *Hungarológiai Értesítő*, 1 (1979) 52–53.; I. M.

Scriptorium, 33 (1979) 1:44.; Dalby, Andrew. The Book Collector, Autumn, (1980) 443–446.; Edroiu, Nicolae. Cahiers roumains d'études littéraires, (1980) 4:135–136.

1978

113. Evoluția societății la secui în secolele XIV–XVI. In: Răscoala secuilor din 1595–1596. Antecedente, desfășurare și urmări. Red. Benkó Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. București, Editura Academiei, 1978. 29–55. – Magyar változata: lásd 116. sz.
114. Kelemen Lajos üzenete. Korunk, 37 (1978) 5:365–375., 6 kép.

1979

115. A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion, 1979. 51–69., 219–221., 30 kép. – Ismertetés: Szócs István. Előre, 33 (1979) 9847:2.; Murádin Jenő. Igazság, 40 (1979) 186:3.; Katona Ádám. Igaz Szó, 27 (1979) 10:354–356.; Nussbächer, Gernot. Neuer Weg, 31 (1979) 9409:4.; Trugly Sándor. Új Szó, 13 (1980) 3:11. – Újra-kiadás: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 241–260.
116. A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkó Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, Kriterion, 1979. 19–34. – Román változata: lásd 113. sz. – Újra-kiadás: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 37–56.
117. Nagyenyedi diákok, 1662–1848. Bukarest, Kriterion, 1979. 263. (Társ-szerző: Juhász István). – Ismertetés: Bazsó Zsigmond. Igazság, 40 (1979) 3:292.; Beke György. Utunk, 35 (1980) 15:4.; Nussbächer, Gernot. Neuer Weg, 32 (1980) 9663:4.; Kósa László. Forrás, (1980) 8:82–83.; Gaal György. Korunk, 39 (1980) 7–8:510–512.; Trócsányi Zsolt. Századok, 114 (1980) 4:692–693.; Virágh Ferenc. Köznevelés, 36 (1980) 13:34.; Beke György. Honismeret, 8 (1980) 6:60–61.; Mészáros István. Pedagógiai Szemle, 30 (1980) 7–8:741–743.; Csire Gabriella. Előre, 34 (1980) 10013:2.; Makkai László. Confessio, 4 (1980) 3:115–117.; Kovách Géza. Tanügyi Újság, 27 (1980) 4. sz.; Demény Lajos. A Hét, 11 (1980) 11:9.; Albert, Richard. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 4 (1981) 2:184–187.; Keszérű Bálint. Hungarológiai Értesítő, 3 (1981) 3–4:65–66.; Virágh Ferenc. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica, 22 (1982) 288–289. – A „Bethlen Kollégium diáktársadalma a feudalizmus korában” című fejezet újra-kiadása: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 97–132.

118. Négy évszázad a művelődés szolgálatában. *Korunk*, 38 (1979) 7–8:545–555., 6 kép. – Ismertetés: Öry M. *Szolgalat*, 1979. 46:89. – Újraközlés: *Társadalom, egyház, művelődés*. Budapest, METEM, 1997. 267–281.; *A talpra állás évkönyve. A kolozsvári Báthory István alapította 412 éves líceum kiadványa*. Szerk. Lázár Irén. Kolozsvár, 1991. 6–19. (kivonatosan).

1980

119. Nemzetiségi történetírásunk új pázmáján. I. „A köztudat és a tudomány javára”. *Korunk*, 39 (1980) 7–8:516–517. – Ismertetés: [Sebes]tyén [Mihály]. *A Hét*, 11 (1980) 11:2.

1981

120. Cartea și biblioteca în istoria culturii. In: *Naționalitatea maghiară din România*. Red. Koppándi Sándor. București, Editura Kriterion, 1981. 367–403. – Magyar változata: 95., 108. sz.
121. *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Vol. XI. (1356–1360)*. Sub red. acad. Ștefan Pascu. Întocmit de Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch, Sabin Belu. Au colaborat: Francisc Pall, Mihail P. Dan, Sigismund Jakó, Alexandru Neamțu, Ioan Sabău, Theodor A. Naum, Ștefan Bezdechi, Iosif Pataki, Samuil Goldenberg. București, Editura Academiei, 1981. 658., 17 hasonmás.

1982

122. Despre cercetările privind începuturile intelectualității din Transilvania. In: *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*. Îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1982. 187–200.

1983

123. Bihari várak kutatásáról. *Művelődés*, 36 (1983) 5:42–44.; 6:42–45. – Újraközlés: *A közművelődés szűkülő [t]erei. Antológia a Művelődés 1976–1989-es évfolyamaiból*. Kolozsvár, Művelődés, 1999. 80–85.

1984

124. A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. Levéltári Közlemények, 55 (1984) 2:111–139.
125. Forráskutatás ma. In: Időfaggató. A Hét Évkönyve, 1984. Főszerk. Lázár Edit. Bukarest, 1984. 70–71.
126. Három Zsigmond-kori erdélyi vajda. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 189–207. – Újra-kiadás: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 57–74.

1985

127. Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Vol. XII. (1361–1365). Sub red. acad. Ștefan Pascu. București, Editura Academiei, 1985. 539., 14 hasonmás (munkatárs).

1987

128. A latin írás története. Budapest, Európa Kiadó, 1987. 321., 79 szövegközti kép és 52 hasonmástábla. (Társszerző: Manolescu, Radu) – Román változata: lásd 94. sz. – Ismertetés: Csapodi Csaba. Könyvvilág, 32 (1987) 12:6.; Tarján Tamás. Népszabadság, 45 (1987) 301:7.; W[ehli] T[ünde]. Ars Hungarica, 16 (1988) 2:233.; Székely András. Új Tükör, 25 (1988) február 7.; Szabó András. Magyar Nemzet, 51 (1988) 59:6; Csapodi Csaba. Irodalomtörténet, 70 (1989) 2:371–375.; E. MA. Scriptorium, 43 (1989) 2:247.; Aspecte din Ungaria, 1990. 1:18.
129. De Nederlandse jaren van Miklós Tótfalusi Kis. In: Nederlanders en Hongaren. Ontmoetingen tussen twee Volken. Ed. István Heimlich. Budapest, 1987. 48–57. (Kivonatos közlés az „Erdélyi féniks” című kötet bevezető tanulmányából. Lásd 101. sz.)

1989

130. Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata. Levéltári Közlemények, 60 (1989) 1:3–55. – Ismertetés: Anton, Ecaterina. Revista Arhivelor, 53 (1991) 3:439–440.
131. Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása. Magyar Könyvszemle, 105 (1989) 2:200–205. – Újra-kiadás: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 383–390.

1990

132. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II. (1289–1556). Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17. sz.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 1077. és 1082., 5 kép és 32 hasonmástábla. – Ismertetés: Gündisch, Gustav. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 14 (1991) 2:235–236.; Tonk Sándor. Erdélyi Múzeum, 54 (1992) 1–4:161–164.; Lőrinczi Réka. Névtani Értesítő, 14 (1992) 117–122.; Achim, Viorel. Revista Istorică, 3 (1992) 5–6:663.; Pataki József. Művelődés, 42 (1993) 3:31–32. – A bevezető tanulmány „Az apátság és a hiteleshely vezetői”, valamint „A konvent társadalomrajza” című részeinek újraközlése: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 133–240.
133. Egy középkori kolostor társadalomrajza. (A kolozsmonostori apátság történetéből.) Korunk, (III. folyam) 1 (1990) 1:117–126.
134. Kelemen Lajos (1877–1963). In: Erdélyi csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából. Szerk. Kántor Lajos. Budapest, Héttorony Kiadó, 1990. 51–74. – Újraközlés: Művelődés, 40 (1991) 9:13–17.; Látóhatár, 1992. 2:94–117.; Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 417–431.
135. Mátyás király erdélyi társadalompolitikájáról. Korunk, (III. folyam) 1 (1990) 4:426–433. – Román változata: lásd 145. sz. – Újraközlés: Látóhatár, 1990. 7–9:249–261.; Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 27–36.

1991

136. Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező. Erdélyi Múzeum, 53 (1991) 1–4:76–99. – Angol változata: lásd 184. sz. – Újraközlés: Magyar Könyvszemle, 107 (1991) 4:353–375.; Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 359–382.
137. Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2. Szerk. Keserű Bálint). Szeged, Scriptorum, 1991. 246.
138. Miskolczy Károly, a helynévkutatás és helytörténetírás bihari úttörője. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály, Kiss Jenő. Budapest, 1991. 282–296. – Újraközlés: Művelődés, 41 (1992) 8:22–25.; Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 403–416.

1992

139. Az erdélyi vajdák kinevezéséről. Levéltári Közlemények 63 (1992) 1–2:71–83. – Román változata: lásd 143. sz. – Ismertetés: Anton, Ecaterina. Revista Arhivelor, 56 (1994) 3:307. – Újraközlés: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 75–89.
140. Élesd 700 éves múltjából. Művelődés, 41 (1992) 1:34–35.
141. Másfél század az erdélyi honismeret szolgálatában. (A Verein für Siebenbürgische Landeskunde működéséről). Erdélyi Múzeum, 54 (1992) 1–4:150–155.

1993

142. Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993. 41–45. – Román változata: lásd 171. sz. – Ismertetés: Vajay Szabolcs. Turul, 67 (1994) 1–2:58. – Újraközlés: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, METEM, 1997. 91–96.
143. Despre numirea voievozilor Transilvaniei. Acta Musei Napocensis, 26–30 (1989–1993) II. Istorie, 233–244. – Magyar változata: lásd 139. sz.

1994

144. Az erdélyi levéltárvédelem múltjából. Erdélyi Múzeum, 56 (1994) 1–2:85–127.
145. Despre politica socială transilvană a regelui Matei Corvin. In: Cumpăna. Antologia revistei de cultură Korunk. I. Red. Kántor Lajos, Salat Levente. Cluj, 1994. 77–84. – Magyar változata: lásd 135. sz.
146. Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Vol. XIII. (1366–1370). Volum întocmit de Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea. București, Editura Academiei, [1994.] 932., 14 hasonmás (munkatárs).
147. Ember és táj a középkori Biharban. Korunk, (III. folyam) 5 (1994) 4:7–19.
148. Fügedi Erik életművéről, posztumusz könyve kapcsán. Aetas, 1994. 1:236–243.

1995

149. Legrégibb okleveles forrásaink kiadásáról (A *Diplomata Hungariae Antiquissima* megjelenése kapcsán). Erdélyi Múzeum, 57 (1995) 3–4:157–161.

1996

150. 1100 Jahre. Vorgetragen an der Festsitzung des Museum-Vereins von Siebenbürgen am 4. Mai 1996. Kolozsvár, Museum-Verein von Siebenbürgen, 1996. 8. – Magyar változata: lásd 151. sz.
151. Ezerszáz esztendő. Erdélyi Múzeum, 58 (1996) 1–2:2–8. Különlenyomat is: Erdélyi Tudományos Füzetek, 222. sz. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 9. – Német változata: lásd 150. sz. – Újraközlés: Györgyei Kalendárium 1997. Szerk. Bihari József. Tápiógyörgye, 1997. 38–47.; A Maros megyei magyarság történetéből. Tanulmányok. Szerk. Pál-Antal Sándor, Szabó Miklós. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1997. 9–16.; Történelmünk a Duna-medencében. Szerk. Dávid Gyula. Kolozsvár–Temesvár, Polis Könyvkiadó, 1998. 7–17.; Magyar Közélet, 2 (1998) 9:7–10; Évek az ezerszázból. Kortárs erdélyi történészek. (Erdély kövei 12.) Szerk. Dávid Gyula, Veress Zoltán. Stockholm, Erdélyi Könyv Egyesület, 2002. 13–24.; Szabadság, 21 (2009) 190:3. (kivonatosan).

1997

152. Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke, 1997. 219–229. – Ismertetés: Kőhegyi Mihály. Magyar Könyvszemle, 114 (1998) 3:311.
153. Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. 483. + 2 térkép. – Ismertetés: Szovák Kornél. Századok, 133 (1999) 1:190–195.; Tonk Sándor. Erdélyi Múzeum, 61 (1999) 1–2:160–162.; Zimmermann, Harald. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 22 (1999) 1:138–139.; Diaconescu, Marius. Mediaevalia Transilvanica, 1 (1997) 1–2:151–153.; Nussbächer, Gernot. Karpatenrundschau, 31 (1998) 32:3.; Simon Zsolt. Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”, 1 (1998) 308–310.;

- W. Kovács András. *Transylvanian Review*, 9 (2000) 2:170–178.; Lőrinczi Réka. *Magyar Nyelv*, 96 (2000) 1:89–97.; Gündisch, Konrad. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 28 (2005) 1:99–100. – A forráskiadói program ismertetése: Géza Hegyi–András W. Kovács: *Codex diplomaticus Transsylvaniae*. *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, 56 (2010) 405–421.
154. *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1997. 479. Újabb adatok Dés város legrégebb kiváltságleveleinek kritikájához (9); Mátyás király erdélyi társadalompolitikájáról (27); A székely társadalom útja a XIV–XVI. században (37); Három erdélyi vajda Zsigmond korában (57); Az erdélyi vajdák kinevezéséről (75); Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról (91); A Bethlen Kollégium diáktársadalma a feudalizmus korában (97); A kolozsmonostori apátság és hiteleshely a szekularizációig (133); A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája (241); Adatok az egyházi tized fejedelemségekori adminisztrációjához (261); Négy évszázad a művelődés szolgálatában (267); A középkori bibliofília és Richard de Bury Philobiblonja (283); Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez (305); Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez (313); Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (319); A művészetpártoló Oláh Miklós esztergomi érsek (351); Batthyany Ignác, a tudós és a tudományszervező (359); Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került Korvinák megtalálása (383); A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében (391); Miskolczi Károly, a helynévkutatás és helytörténetírás bihari úttörője (403); Kelemen Lajos (1877–1963) (417). – Ismertetés: Várkonyi Ágnes. *Erdélyi Múzeum*, 59 (1997) 3–4:393–396.; Várkonyi Ágnes. *Levéltári Közlemények*, 68 (1997) 1–2:285–290.; Avarvarei, Ofelia. *Revista Arhivistică*, 3 (1997) 1–2:187–188.; Mészáros István. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 10 (1998) 1–2:292–294.; Ötvös József. *Reformátusok Lapja*, 42 (1998) 33:4.

1998

155. Az erdélyi fejedelmek levéltáráról. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1998. 105–129.
156. Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: Szabó István emlékkönyv. Szerk. Rácz István, Kovács Ágnes. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. 136–157. – Újraközlés: Erdély a keresztény magyar királyságban. (Erdélyi Tudományos Füzetek 231.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001. 98–115.

157. Burián Pál (1790–1860), Erdély első antikváriusa. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1998. 523–535.
158. Istoria poporului român și istoriografia Europei Centrale din epoca luminilor. In: In honorem Paul Cernovodeanu. Ed. Barbu, Violeta. București, Editura Kriterion, 1998. 187–200.

1999

159. A Farnasi Veres család. Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999. 211–231. (leszármazási táblával).
160. Cercetarea izvoarelor medievale diplomatice în Transilvania. (I–II) Studii și materiale de istorie medie, 17 (1999) 15–26.; 18 (2000) 109–125.
161. Siebenbürgertum oder Gesamtungartum? In: Magie einer Kulturlandschaft. Red. Farkas-Zoltán Hajdú, Lajos Kántor, Gyöngy Kovács Kiss, Sabine Spors. Klausenburg, Korunk, 1999. 90–99.

2000

162. Demográfiai folyamatok a Kalotaszegen az újkorban. In: Gazdaságtörténet – Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. Budapest, 2000. 281–292.

2001

163. A török kor településtörténeti változásai és következményeik. In: Közgyűlési előadások. Millennium az Akadémián. Szerk. Glatz Ferenc. I. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2001. 253–260.

2002

164. A szabadságharc egy bihari nemes szemével (Miskolczy Károly levelei feleségéhez 1848-ból). In: Omagiu profesorului Magyari András emlékkönyv. (Studii de istorie modernă a Transilvaniei / Tanulmányok Erdély újkori történelméről). Szerk. Pál Judit, Rüszt Fogarasi Enikő. Cluj-Napoca – Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2002. 343–360. – Újraközlés: Miskolczy Károly és Micske. (Micskei Füzetek 4. Sorozatszerk. Gavallér Lajos.) Micske, Micskei Református Egyházközség, é. n. [2002]. 45.

165. Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Vol. XIV. (1371–1375). Volum întocmit de Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross. București, Editura Academiei Române, 2002. 797., 14 hasonmás (munkatárs).
166. Könyvtárügy a középkori Váradon. In: Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Kiséry András, Ittész Gábor. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002. 415–422.
167. Megjegyzések Csetri Elek „Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról (1990–2001)” című kéziratával kapcsolatosan. In: Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. III. Szerk. Tánzos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér. Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2002. 105–113.

2003

168. A Lészai család levéltárának nyomában. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003. 208–222.
169. Az erdélyi magyar tudományosság fordulóponton. Erdélyi Múzeum, 65 (2003) 3–4:102–105.
170. Az RMNy és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának problémája. In: Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2003. 55–64.
171. Despre originea cancelarului ardelean Mihail Csáki (1492–1572). In: Tentația istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor. Red. Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003. 305–312. – Magyar változata: lásd 142. sz.

2004

172. Erdélyi forráskiadás az utóbbi félévszázadban. Levéltári Közlemények, 75 (2004) 1:3–12. – Román változata: lásd 174. sz.
173. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. II. 1301–1339. Regesztákban jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 40.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004. 622. + 2 térkép. – Ismertetés: Gündisch, Konrad. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 28 (2005) 1:99–100.

174. Publicarea izvoarelor transilvănene în ultima jumătate de veac. *Mediaevalia Transilvanica*, 7–8 (2003–2004) 1–2:21–38. – Magyar változata: lásd 172. sz.
175. Újabb adatok a váradi levéltárak XVII–XVIII. századi történetéhez. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál Judit, Sipos Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004. 186–194.
176. Váradi siralmas krónika (Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*, 16 (2004) 1–2:5–26.
177. Vizakna hamisított okleveleiről. In: In honorem Gernot Nussbächer. Red. Daniel Nazare, Ruxandra Nazare, Bogdan Florin Popovici. Braşov, Editura Foton, 2004. 183–198.

2005

178. Az erdélyi magyar történetkutatás mai kérdései. *Erdélyi Múzeum*, 67 (2005) 3–4:1–4. – Kivonatos újraközlés: *Szabadság*, 18 (2006) 216:8.
179. Zu heutigen Fragen an die siebenbürgisch-ungarische Geschichtsforschung. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 28 (2005) 1:77–79.

2008

180. Arta interioarelor la Cluj între secolele XVI–XVII. Puncte de vedere pentru cercetarea culturii noastre din epoca Renaşterii. In: *Clujul renascen-tist*. Red. Kovács Kiss Gyöngy, Kovács András. Cluj, Asociația Kolozsvár Társaság, 2008. 86–123. – Magyar változata: lásd 28. sz.
181. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. III.* 1340–1359. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 47.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2008. 638.
182. Népi történelemhagyomány – történeti valóság. A micskei templomépítés a folklór és a történelem szerint. In: Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2008. 103–117. – Újraközlés: A micskei templomépítés a folklór és a történelem szerint. Sorozatszerk. Gavallér Lajos. H. n., é. n. [Micske, 2009.] 9–29.

2010

183. A hodosi Jakók a középkorban. Turul, 83 (2010) 4:104–109. (Sajtó alá rendezte Jakó Klára, Rácz György).

2011

184. Ignác Batthyány. Scholar and Organizer of Scholarly life. In: Studies in the History of Early Modern Transylvania. Ed. Gyöngy Kovács Kiss. (Atlantic studies on society in change no. 140.; East European Monographs no. 786.) Boulder, Colo.: Social Science Monographs; Highland Lakes, N. J.: Atlantic Research and Publications; New York: Distributed by Columbia University Press, 2011. 279–318. – Magyar változata: lásd 136. sz. – Ismertetés: T. Orgona Angelika. The Hungarian Historical Review, 2 (2013) 4:955.

2012

185. Adatok a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária barokk pannóinak későbbi sorsáról. Művészettörténeti Értesítő, 61 (2012) 2:320–322. (Sajtó alá rendezte Jakó Klára).
186. Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1732). Szerk. Font Zsuzsa. (Kölesériana 1.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012. 252. – Ismertetés: Földesi Ferenc. Irodalomtörténeti Közlemények, 117 (2013) 4:478–483.; Barbu, Violeta. Studii și materiale de istorie medie, 31 (2013) 371–372.; Balázs Mihály. The Hungarian Historical Review, 3 (2014) 1:238–241.; Rákóczi Katalin. Orvostörténeti közlemények, 58 (2012) 1–4 (218–221):211–212.; Rákóczi Katalin. Ungarn-Jahrbuch, 31 (2011–2013) 648–649.; Kapronczy Katalin. Valóság, 56 (2013) 7:106–107.; Andersson, D. C. Journal of Early Modern Studies, 4 (2015) 1:127–128.; Németh S. Katalin. Reciti, 2012. (<http://reciti.hu/2012/400>, letöltés ideje: 2016. április 13.)

2014

187. Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. IV. 1360–1372. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza, W. Kovács András. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 53.) Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014. 638. + 1 térkép.

II. TUDOMÁNYOS JELENTÉSEK, BESZÁMOLÓK,
ISMERTETÉSEK, ELŐADÁSOK, CIKKEK, FORDÍTÁSOK,
NEKROLÓGOK, INTERJÚK

1941

1. Jakabffy Elemér: A Bánság magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán. Lugos, 1940.; Jakabffy Elemér: Krassó-Szörény vármegye története különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. Lugos, 1940.; Jakabffy Elemér–Páll György: A bánsági magyarság húsz éve Romániában. Budapest, 1939. Századok, 75 (1941) 1–3:89–92.
2. Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. Századok, 75 (1941) 7–8:299–303.

1942

3. Erdély magyar egyeteme (Szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos). Kolozsvár, 1941. Erdélyi Múzeum, 47 (1942) 2:284–290.
4. Szabó István: A magyarság életrajza. Budapest, (1942). Hittel, 7 (1942) 4:193–205.

1943

5. A kolozsvári Szent Erzsébet Aggház levéltára. Erdélyi Múzeum, 48 (1943) 1:107–109. Különlenyomat is: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. Kolozsvár, 1943. 21–23.
6. Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1942. évre. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1943. 26–43. Különlenyomat is: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről. Kolozsvár, 1943. 3–20.

1944

7. Jelentés a Levéltár 1943. évi működéséről. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1943. évre. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1944.

- 15–36. Különlenyomat is: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről. Kolozsvár, 1944. 3–23.
8. Jelentés a naszódi volt Határőr Múzeum levéltári gyűjteményéről. (Társszerző: Szabó T. Attila). In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Besztercén 1943. szeptember hó 5–7. napján tartott tizennyolcadik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerk. Biró Vencel. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944. 163–165. Különlenyomat is: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről. Kolozsvár, 1944. 36–39.
9. Jelentés Sütő-Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző levéltáráról. (Társzerző: Entz Géza). Erdélyi Múzeum, 49 (1944) 1–2:268–278. Különlenyomat is: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1943. évi működéséről. Kolozsvár, 1944. 40–50.
10. Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Budapest, 1943. Századok, 78 (1944) 4–6:312–315.

1946

11. Titkári jelentés és munkaterv az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1945. évi közgyűlésén. Erdélyi Múzeum, 51 (1946) 1–4:133–139.

1947

12. Gündisch Gusztáv: Haller Péter gazdasági vállalkozásai. Erdélyi Múzeum, 52 (1947) 1–4:18–29. [Német nyelvű kéziratból fordította Jakó Zsigmond és Nagy Jenő]. Különlenyomat is: Erdélyi Tudományos Füzetek, 206. sz. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1947. 14.; Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1947. 14.

1948

13. Juhász István: A székelyföldi református egyházmegyék. Kolozsvár, 1947. Református Szemle, 43 (1948) 4:153–155.

1949

14. A Román Népi Köztársaság területén lévő református egyház levéltári szabályrendelete. Református Szemle, 44 (1949) 11:306–311.

1956

15. Történetkutatás a „Bolyai” egyetemen. Utunk, 11 (1956) 27:2.

1959

16. Bernhard Bischoff: Paläographie mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Kulturgebietes. Berlin–Bielefeld–München, (1956). Levéltári Közlemények, 30 (1959) 126–135.

1960

17. Izvoarele istoriei iobăgimii, editate de Arhiva Națională Ungară (Varga Endre szerk.: Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958. – Maksay Ferenc: Urbáriumok. XVI–XVII. század. Budapest, 1959.) Revista Arhivelor, 3 (1960) 1:328–337.

1963

18. Tóth Kálmán, 1910–1962. Magyar Könyvszemle, 79 (1963) 1–2:150–151.

1968

19. Johann Gutenberg halálának 500. évfordulójára. Könyvtári Szemle, 12 (1968) 1:26–29., 3 kép.

1970

20. C. Dima-Drăgan: Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino stolnicul. București, 1967. Magyar Könyvszemle, 86 (1970) 3:282.
21. Medievalia Bohemica 1/1969. Könyvtári Szemle, 14 (1970) 2:91–92.

1971

22. Beszélgetés Szócs Istvánnal Rettegi emlékiratairól. Előre, 25 (1971) 7280:1, 3.
23. Corneliu Dima-Drăgan–Livia Bacâru: Constantin Cantacuzino stolnicul. București, 1970. Könyvtári Szemle, 15 (1971) 4:183–184.

24. Könyv – ma és holnap. Utunk, 26 (1971) 51:6.
25. Urbariile Țării Făgărașului, 1601–1650. I. Editate de acad. David Prodan cu Liviu și Maria Ursuțiu. București, 1970. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 15 (1971) 2:379–382.
26. Vízkelety András: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. I. Széchényi National-Bibliothek. Budapest, 1969. Könyvtári Szemle, 15 (1971) 1:42–43. – Román változata: lásd 28. sz.

1972

27. Mit üzennek a mának a régi írásos emlékek? (Interjú Kovács Erzsébettel). Előre, 26 (1972) 7599:4.
28. Vízkelety András: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. I. Széchényi National-Bibliothek. Budapest, 1969. Revista Bibliotecilor, 25 (1972) 2:114–115. – Magyar változata: lásd 26. sz.

1975

29. Misztótfalusi Kis Miklós emlékezete. (Interjú Klacsmányi Sándorral). Bányavidéki Fáklya, 18 (1975) 3547:5.

1976

30. Szívósan, erős lélekkel. Hetvenéves Szabó T. Attila. A Hét, 7 (1976) 4:5.
31. Szülőföld vonzása, új utak keresése. (Interjú Dankanits Ádámmal). A Hét, 7 (1976) 36:3., 1 kép.
32. Tótfalusi Kis Miklós születésének 325. évfordulója. Magyar Grafika, 20 (1976) 6:22–27.

1977

33. Jakó Zsigmond nyilatkozik. (Interjú Szabó Zsolttal). Könyvtár, 1977. 3:21–22. (a Művelődés, 30 (1977) 9. sz. melléklete).

1978

34. Feladatok, igények, tervek. (Interjú Nagy Bélával). Fáklya, 33 (1978) 84:3.

35. Kedves Barátaim! (Beszélgetés a Korunk szerkesztőségében). *Korunk*, 37 (1978) 1:33–35.
36. Nyersmérleg félúton. Benkőné Nagy Margit köszöntése. *Korunk*, 37 (1978) 10:856–860.
37. Találkozás a történelemmel. Látogatás Jakó Zsigmondnál. (Interjú Szabó Zsolttal). In: *Haza, szülőföld, nemzetiség. A Hét Évkönyve, 1978.* Főszerk. Huszár Sándor. Bukarest, 1978. 174–178. – Újraközlés: *Művelődés*, 61 (2008) 12:23–26.
38. Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája. Tolnai Gábor és Haiman György tanulmányával, a kárta egyetlen példányának hasonmásával. A latin szöveget sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Fordította Jakó Zsigmond, Tóth István és Weöres Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

1979

39. Iskoláink. Beszéd a nagyváradi Kriterion-napon. *Fáklya*, 34 (1979) 296:3.
40. Új távlatok tudományosságunk előtt. Megjelent az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár második kötete. (Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. II.*) *Utunk*, 34 (1979) 6:1–2.; *Reformátusok Lapja*, 23 (1979) 10:1.

1980

41. Balogh Péter hatvanéves. *Művelődés*, 33 (1980) 7:17.
42. Századok üzenete. (Benkő Samu, Csépi Sándor, Demény Lajos és Imreh István közreműködésével.) *Művelődés*, 33 (1980) 3:6–10.

1981

43. Nagy Géza koporsójánál. *Korunk*, 40 (1981) 2:134–135.
44. Szabó T. Attila 75 éves. Rendkívüli tudományos vállalkozásokhoz mindig rendkívüli magatartás kellett. *A Hét*, 12 (1981) 3:5., 1 kép.

1982

45. A kor emberéhez akarunk eljutni. Beszélgetés Jakó Zsigmonddal. (Interjú Páll Árpáddal). *Új Tükör*, 19 (1982) 23:18. – Újraközlés: Páll Árpád: *Harangszó a mélyből.* Budapest, 1991. 189–193.
46. Történészek műhelyében. Jakó Zsigmondnál. (Interjú Páll Árpáddal). *Új Élet*, 25 (1982) 6:14.

1983

47. A történészkedés nemcsak szakmai, de egyben erkölcsi kérdés is. Beszélgetés Jakó Zsigmond professzorral. (Interjú Beke Györggyel). *A Hét*, 14 (1983) 38:9. 11. (Vö. *Élet és Irodalom*, 27 [1983] 39:4. E. Fehér Pál.)

1984

48. Helytörténeti kutatások és országos témák. Jakó Zsigmond professzorral beszélget Beke György. *Honismeret*, 12 (1984) 2:32–34.
49. Kutassák az írásokat. (Pompiliu Teodor kiadványának ismertetése.) *Utunk*, 39 (1984) 4:6.

1985

50. Történelem a tájban. (Interjú Beke Györggyel). In: *Értelmes utazás. A Hét Évkönyve*, 1985. Főszerk. Lázár Edit. Bukarest, 1985. 25–26.

1986

51. Történészpályák. Beszélgetés Jakó Zsigmond kolozsvári történész-professzorral. (Interjú Koszta Lászlóval és Orbán Imrével). *Aetas*, 1986. 3:58–73.

1987

52. Szabó T. Attila sírjánál. *História*, 9 (1987) 4:33. – Újraközlés: Szabó T. Attila koporsójánál. *Tiszatáj*, 41 (1987) 5:79–80.

1988

53. Szabó T. Attila koporsójánál. *Magyar Nyelv*, 84 (1988) 9–10.

1989

54. Búcsú Mályusz Elemértől. *Hitel*, 2 (1989) 23:62–63.

1990

55. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlése elé. Romániai Magyar Szó, 1990. szeptember 7. 217. sz.
56. Klió vonzásában. Múltunk és jövőnk tartóoszlopai. Látogatóban dr. Jakó Zsigmond professzornál, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjánál. (Interjú Miklós Lászlóval). Romániai Magyar Szó, 1990. október 20–21. 254–255. sz. Szabad szombat melléklet a–c.
57. Mályusz Elemér 1898–1989. (Búcsúbeszéd a tanítványok nevében a temetés alkalmával). Magyar Tudomány, 97 (1990) 1:100–102.
58. Nincs magyar művelődés magyar tudományosság nélkül. Beszélgetés Jakó Zsigmond akadémiai taggal, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökével. (Interjú Balló Áronnal az EME közgyűlése kapcsán). Szabadság, 2 (1990) 224:1, 3.
59. Újjáéled az erdélyi magyar tudományosság. A Hét, 21 (1990) 45:1, 11.

1991

60. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület. História, 13 (1991) 2–3:56–58.
61. Elnöki megnyitó beszéd az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. október 27-i közgyűlésén. Erdélyi Múzeum, 53 (1991) 1–4:183–190.
62. Erdélyiség vagy összmagyarság? Korunk, (III. folyam) 2 (1991) 10:1221–1223. (Válasz „Az erdélyiségtudat változásai”-ra vonatkozó körkérdésre.) – Újraközlés: Korunk (III. folyam) 27 (2016) 2:69–69.
63. Misztótfalusi Kis Miklós, anyanyelvű íráskultúránk úttörője. Szabadság, 3 (1991) 182:5. (Beszéd a Misztótfalusi Kis Miklós-emlékház felavatásakor.) – Újraközlés: A védőpajzsot köszönöm. Művelődés, 40 (1991) 9:19.; Néhány gondolat a mesterről. Magyar Grafika, 36 (1992) 2:22–24. (mellékletben).

1992

64. A túlélés modellje. Korunk, (III. folyam) 3 (1992) 5:96–97. (Megnyitó beszéd a Kőrösi Csoma Sándor emlékünnepeken). – Újraközlés: Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain. Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 1993. 7–10.
65. „Az erdélyi magyar tudományosság virágzása nem kizárólagosan nemzetiségi érdek” (Interjú Tóth Pál Péterrel). Magyar Tudomány, 99 (1992) 11:1373–1385. – Rövidített újraközlés: Magyar tudományosság a környező országokban. Budapest, 1993. 65–70.
66. Elnöki megnyitó beszéd az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1992. június 20-i közgyűlésén. Erdélyi Múzeum, 54 (1992) 1–4:190–193. – Újraközlés:

- Az erdélyi magyar tudományosság jövőjéről. Romániai Magyar Szó, 1992. július 1. 769:5.
67. Igazi értékeinkhez ragaszkodnunk kell. Korunk, (III. folyam) 3 (1992) 4:43–44.
68. Kiss András köszöntése. Művelődés, 41 (1992) 10:18–19. – Újra-újraközlés: Művelődés, 51 (1998) 7–8:97.

1993

69. Aetas-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. Jakó Zsigmond válasza. Aetas, 1993. 4:186–191.
70. Arcok a budapesti tanácskozásról: magyar tudósok a szomszédos országokban. (ferch): Ne kivételezzenek velünk! (Interjú). Magyar Nemzet, 56 (1993) 38:10.
71. Elnöki megnyitó beszéd az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1993. március 20-i közgyűlésén. Erdélyi Múzeum, 55 (1993) 1–2:117–120.
72. Entz Géza, 1913–1993. Erdélyi Múzeum, 55 (1993) 1–2:1–5.
73. Negyvenévnnyi kényszerszünet után újra él az Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Interjú Ábrám Zoltánnal). Új Néplap, 4 (1993) 228:5.
74. Tájékoztató a romániai magyar tudományosság helyzetéről, személyi állományáról és kutatási terveiről. In: Magyar tudományosság a környező országokban. Budapest, 1993. 7–24. – Kivonatos újraközlés: Magyar Tudomány, 100 (1993) 5:623–626.

1994

75. A szélmalomharcban is erősödik az ember. Kolozsvári találkozás Jakó Zsigmond történészprofesszorral. (Interjú Fábián Péterrel). Népszabadság, 52 (1994) 48. sz. Hétvége című melléklet 25. – Újraközlés: Új Szó, 27 (1994) 32. sz. Vasárnap című melléklet 3.; Közelképtár. Fábián Péter interjúi. Szolnok, 1999. 180–187.
76. Egyetlen magyar tudomány létezik. Beszélgetés Jakó Zsigmond történészprofesszorral, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökével. (Interjú Tibori Szabó Zoltánnal). Szabadság, 6 (1994) 53:4.
77. Elnöki megnyitó beszéd az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1994. március 19-i közgyűlésén. Erdélyi Múzeum, 56 (1994) 1–2:156–158. – Újraközlés: Folytonosság nemes hagyományok átmentésével. Romániai Magyar Szó, 1994. június 18–19. 1364–5. sz., június 25–26. 1370–1. sz. Szabad szombat című melléklet b. lapján.
78. Györffy György: Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131. Budapest, 1992. Magyar Tudomány, 101 (1994) 1:115–118.

79. Igaz és tudós ember volt. Benda Kálmán emlékezete. Szabadság, 6 (1994) 55:2.
80. Mindig azt tettük, amit lehetett. Búcsú Bethlen Istvántól. Új Magyarország, 4 (1994) 147:14. (Beszéd hamvainak a Kerepesi úti temetőben történt újratemetésekor.)
81. Opponensi vélemény Engel Pál Magyarország középkori archontológiája, 1310–1458 című doktori értekezéséről. Turul, 67 (1994) 1–2:59–60. (Kivonatos közlés).
82. Történészként Kelet-Közép-Európa peremén. (Beszélgetés Kereskényi Sándorral). Korunk, (III. folyam) 5 (1994) 9:11–16. – Újra-kiadás: Kulcsok Kolozsvárhoz. A föl nem adható város. Szerk. Kántor Lajos. Kolozsvár–Szeged, Korunk Baráti Társaság–Mozaik Kiadó, 2000. 70–74.
83. Újra megjelenik a Turul. Erdélyi Múzeum, 56 (1994) 3–4:104–106.
84. Zsigmond-kori oklevéltár III. (1411–1412). Budapest, 1993. Turul, 67 (1994) 1–2:53–55.

1995

85. Barabás Samu emlékezete. (Beszéd papolci emléktáblája felavatásakor). Háromszék, 1995. november 18., 1590:5. – Újra-kiadás: Erdélyi Múzeum, 58 (1996) 1–2:188–192.

1996

86. A határokon túli magyar történetírás szerepéről. (Előadás a millicenténárius történészkonferencián). Magyar Nemzet, 59 (1996) 183:6.

1998

87. A magyar nyelv az ezredfordulón. Honismeret, 26 (1998) 3:5–7.
88. Emlékezés Szent-Györgyi Máriára (1919–1998). Erdélyi Múzeum, 60 (1998) 3–4:281–283.

2000

89. Vita a középkori forráskiadás módszertanáról. Jakó Zsigmond hozzászólása. Fons, 7 (2000) 1:65. (A vitát összefoglalta: Kenyeres István).

2001

90. Akarat és szakmai illetékesség (Válasz az Erdély történelmével kapcsolatos kérdésekre). *Provincia* 2 (2001) 1–2:7. – Román változata: lásd 95. sz.
91. Az erdélyi magyar tudomány jelenéről és jövőjéről, a Bolyai Tudományegyetemről. (Dr. Jakó Zsigmond történészprofesszorral beszélget Sebestyén Kálmán). *Honismeret*, 29 (2001) 4:71–74.
92. Bereczki Ferenc (1921–2000) emlékezete. *Erdélyi Múzeum* 63 (2001) 1–2:170–171.
93. Demény Lajos portréjához. In: *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos emlékkönyv*. Ed. Violeta Barbu, Tüdős S. Kinga, Pakucs Mária. București–Cluj, Editura Kriterion, 2001. 9–11.
94. Élni a lehetőségekkel. *Magyar Tudomány*, 108 (2001) 6:667–669. – Ismeret: Rozsondai Béla. *Magyar Könyvszemle* 117 (2001) 2:244.
95. Voință și competență profesională. *Provincia*, 2 (2001) 1–2:7. – Magyar változata: lásd 90. sz.

2006

96. Dr. Borsa Iván (1917–2006). *Erdélyi Múzeum*, 68 (2006) 3–4:157–159.
97. „...my career has been a great adventure...” Interview with Zsigmond Jakó. Initiated by Mária Lupescu Makó. *Colloquia. Journal of Central European History*, 13 (2006) 1–2:345–358.
98. „...pályám egy nagy kaland volt...” Lupescuné Makó Mária beszélgetése Jakó Zsigmonddal. *Erdélyi Múzeum*, 68 (2006) 3–4:16–26.

2009

99. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának fondjegyzéke (1949. évi állapot). (Társszerzők: Hegyi Géza, W. Kovács András). In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009. 223–234. (Kiss András: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története* című értekezésének függelékéként).

III. SZERKESZTETT MUNKÁK,
ELŐSZÓK, UTÓSZÓK

1944

1. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. 1. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944. 38. + 2 hasonmás. (Szerkesztés, előszó, munkaterv). (Lásd I/9. sz.)

1945

2. Erdélyi Történelmi Adatok. V/1–2. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1945. 39., 85. (Szerkesztés, előszó, munkaterv). (Lásd I/11–12. sz.)

1957

3. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok). Kolozsvár, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 699., 100 kép.

1979

4. Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion, 1979. 266., 86 kép.; 1980. 334., 49 kép. (Szerkesztés, előszó).

1993

5. Erdélyi Történelmi Adatok. VI. 1. Torda város tanácsi jegyzőkönyvei, 1603–1678. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Wolf Rudolf. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1993. 100. (Szerkesztés, lektorálás, előszó).

1998

6. Erdélyi Történelmi Adatok. VI. 2. Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei, 1588–1616. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Kovács András. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998. 370. (Szerkesztés, lektorálás).

2002

7. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. 2. Venczel József: Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002. 45. (Szerkesztés, előszó).

2003

8. Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 1–3. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I. 1569–1602. I/1. János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570. I/2. Báthory Kristóf Királyi Könyve 1580–1581. I/3. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003–2005. 225., 797. (Szerkesztés, lektorálás, előszó).

2006

9. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3. A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közléteszi W. Kovács András. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006. 601. (Szerkesztés, lektorálás, előszó).
10. Erdélyi Történelmi Adatok. VIII. 1. Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei, 1222–1599. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület 2006. 609. (Szerkesztés, lektorálás).

2007

11. Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népiségtörténeti értekezések. 5. sz.) Budapest, Sylvester Nyomda, 1940. (Hasonmás kiadás: Nagyvárad, Erdélyi Múzeum-Egyesület Nagyvárad Fiókszervezete, Partiumi és Bánsági Múemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2007.) (Utószó). (Lásd I/2. sz.)

2009

12. Erdélyi Történelmi Adatok. IX. 1. Torda vármegye jegyzőkönyvei. I. 1607–1658. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Dáné Veronka. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009. 699. (Szerkesztés).

IV. EGYETEMI JEGYZETEK ÉS OKTATÁSI SEGÉDLETEK

1952

1. Forrásszemelvények az egyetemes középkori történethez. Kolozsvár, 1952. 66.
2. Középkori egyetemes történeti előadások a Bolyai Egyetemen. Kolozsvár, 1952. 350.

1967

3. Hasonmásgyűjtemény a középkori latin paleográfia oktatásához. Kolozsvár, 1967. 50 tábla.
4. Hasonmásgyűjtemény a régi magyar írásemlékek olvasásához. Kolozsvár, 1967. 50 tábla.
5. Științele auxiliare ale istoriei. Cluj, 1967. 514.

1970

6. Crestomația de istorie universală medie. Partea 1: Evul mediu timpuriu. Sub redacția lui Francisc Pall. Colectivul de autori: Mihail Dan, Sigismund Jakó et alii. București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970. 298.

V. JAKÓ ZSIGMONDRÓL SZÓLÓ IRODALOM

1942

1. A bíráló bizottság (Balanyi György, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Lukinich Imre) a Bihar megye a török pusztítás előtt (Budapest, 1940) című könyvet (lásd I/2. sz.) a Magyar Tudományos Akadémia Körösy Flóra jutalomdíjára ajánlja. Akadémiai Értesítő, 52 (1942) 6:92–95.
2. Szabó T. Attila: Három akadémiai kitüntetés. Erdélyi Múzeum, 47 (1942) 2:292–293.

1971

3. Répertoire international des médiévistes. V. Red. Edmond-René Labande et Bernadette Leplant. Poitiers, Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, 1971. 383.

1976

4. A szerkesztőség köszönti Jakó Zsigmondot. Művelődés, 29 (1976) 7:23.
5. Csetri Elek: Jakó Zsigmond 60. születésnapjára. Utunk, 31 (1976) 37:2.
6. Dankó Imre: Bihar megye kutatója. Jakó Zsigmond köszöntése. Hajdú-Bihari Napló, 33 (1976) 217:5.
7. Tonk Sándor: Jakó Zsigmond köszöntése. Korunk, 35 (1976) 8:616.

1977

8. Dankó Imre: A hatvanéves Jakó Zsigmondról. Békési Élet, 12 (1977) 1:106–107.
9. Fügedi Erik: Jakó Zsigmondról, legfrissebb könyve nyomán. Századok, 111 (1977) 6:1231–1240.
10. Szabó T. Attila: Egy tanulmánykötet és ami előtte történt. Korunk, 36 (1977) 5:359–363.
11. Szabó Zsolt: Elődök, kortársak. Jakó Zsigmond. Brassói Lapok, 9 (1977) 3:4.

1978

12. Enciclopedia istoriografiei românești. Coordonator științific: Prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu. București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978. 186–187.

1979

13. Prominent Hungarians home and abroad. Edited by Márton Fekete. London, Szepesi Csombor Literary Circle, 1979. 205.

1980

14. Demény Lajos: Nemzetiségtörténeti kutatás a szocialista Romániában. *A Hét*, 11 (1980) 32:4.
15. Demény Ludovic: Cercetarea istoriei naționalităților conlocuitoare și a înfrățirii lor cu națiunea română. *Revista de Istorie*, 33 (1980) 7–8:1543–1567.
16. Sebestyén Mihály: Valóság és lehetőség a romániai magyar történetírásban. *Korunk*, 39 (1980) 7–8:614–618.

1981

17. Balázs Sándor–Bodor András: A társadalomtudományi gondolkodás a népi hatalom évtizedeiben. In: *A romániai magyar nemzetiség*. Szerk. Koppándi Sándor. Bukarest, Kriterion, 1981. 265–278. Románul: Naționalitatea maghiară din România. Red. Koppándi Sándor. București, Editura Kriterion, 1981. 260–280.
18. Prof. Dr. Doc. Jakó Zsigmond la vârsta de 65 ani. Studiu introductiv de Imreh Ștefan și Pompiliu Teodor. *Bibliografia operei de Nicolae Edroiu, Károlyi Iolanda, Maria Tecușan*. Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Catedra de istorie, 1981. 48. (Értékelő pályakép és részletes könyvészet.)

1985

19. Prominent Hungarians home and abroad. Edited by Márton Fekete. London, Szepesi Csombor Literary Circle, 1985. 240.

1986

20. Ágoston Vilmos: Jakó Zsigmond köszöntése. *Magyar Nemzet*, 49 (1986) 206:7.
21. Balogh Edgár: Erdélyi levél Jakó Zsigmond hetvenedik születésnapjára. *Élet és Irodalom*, 30 (1986) 35:4.
22. Dankó Imre: A hetvenéves Jakó Zsigmond köszöntése. *Nyomdász*, 23 (1986) 9:5.
23. Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének hetvenedik évfordulójára. Kolozsvár, 1986. (Barátainak és tanítványainak kéziratban maradt tanulmánykötete.)¹
24. Hajdú Lajos: Erdély historikusa. *Új Tükör*, 23 (1986) 37:23.
25. Imreh István: Öncélúságon felüli értelem. *Új Élet*, 29 (1986) 21:11.
26. Kiegészítés Jakó Zsigmond bibliográfiájához. *Aetas*, 1986. 3:71–73.
27. Kiss András: Jakó Zsigmond scriptoriuma. *A Hét*, 17 (1986) 37:8.
28. Polgárdy Géza: Köszöntő. *Reformátusok Lapja*, 30 (1986) 38:6.

1987

29. Bibliographische Hinweise zum Gesamtwerk von Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Zusammengestellt von Zsolt K. Lengyel. In: *Vorschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. II. 250–253., 272–274.
30. *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. I–II. Hrsg. von Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. (Studia Hungarica, 31–32.). München, Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1987–1988. 332., 326. – Ismertetés: Posgay Ildikó. *Magyar Nyelv*, 85 (1989) 2:240–245.; Posgay Ildikó. *Magyar Nyelvőr*, 113 (1989) 2:238–245.; J. Újváry Zsuzsanna–Gecsényi Lajos. *Levéltári Szemle*, 39 (1989) 2:85–90.; Dausch, Walter. *Ungarn-Jahrbuch*, 18 (1990) 258–261.; Kovács Kiss Gyöngy. *Korunk*, (III. folyam) 2 (1991) 4:534.; Nagy Jenő. *Erdélyi Múzeum*, 53 (1991) 1–4:173–177.

---

1 A kötet az alábbi írásokat tartalmazza: Szabó T. Attila: A hetvenedik évforduló küszöbén. (Lásd V/60. sz.); Benkő Elek: Rugonfalva középkori emlékei.; Bodor András: Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig.; Csetri Elek: Wesselényi István instrukciója ménestemesterének 1731-ből.; Demény Lajos: Székelyudvarhely történetére vonatkozó XVI. és XVII. századi oklevelek a Bukaresti Központi Levéltárban.; Egyed Ákos: Nagyajtai Kovács István és az erdélyi magyar tudományos történetírás kezdetei.; Imreh István: Mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások (1580–1639).; Kiss András: Egy XVII. századi irodalom pártoló polgár. (Szenci Molnár Albert pártfogója: Vicei Máté).; Kovács András: Bethlen Gábor fejedelem kolozsvári könyvkötője.; Pataki József: Linczigh János kolozsvári főbíró történeti feljegyzései (XVII. század).; Sipos Gábor: A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században.; Tonk Sándor: Az utrechti egyetem erdélyi diákjai a XVII. században.; Szabó Miklós: Adalékok a maroszéki paraszti gazdálkodás XVIII–XIX. századi történetéhez.; Varga Árpád: Benkő Ferenc.

31. K. Lengyel Zsolt: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Zur Szabó-Jakó Schule. Ungarn-Jahrbuch, 15 (1987) 259–263.
32. Katalin Péter: Zsigmond Jakó 70 Jahre. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. I. 11–16.

1988

33. Ajánlás a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagságára. Magyar Tudomány, 95 (1988) 6:469–470.

1989

34. Jakó Zsigmond műveinek bibliográfiája. Történelmi Szemle, 31 (1989) 1–2:134–147.
35. Who's who in the Socialist countries of Europe. A biographical encyclopedia of more than 12600 leading personalities in Albania, Bulgaria, Czechoslovakia, German Democratic Republic, Hungary, Poland, Romania, Yugoslavia. Edited by Juliusz Stroynowski. Vol. 2. I–O. München–New York–London–Paris, K. G. Saur, 1989. 480.

1991

36. Imreh István: Tiszteletadó főhajtás Jakó Zsigmond 75. születésnapjára. Könyvesház, 1 (1991) 2:4.
37. Prominent Hungarians home and abroad. Edited by Márton Fekete. Budapest, HVG Publishing House, 1991. 194.
38. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. II. Főszerkesztő Balogh Edgár. Bukarest, Kriterion, 1991. 465–470.
39. Ruffy Péter: Mécsvilág. Magyar Nemzet, 54 (1991) 259:6.
40. Szabó Zsolt: Jakó Zsigmond 75 éves. Művelődés, 40 (1991) 9:12.

1992

41. A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja 1991. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 172., 245., 269.

1993

42. Magyar írók élete és munkái. XV. Szerk. Gulyás Pál, Viczián János. Budapest, Argumentum Kiadó és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993. 519–521.

1994

43. Magyar és Nemzetközi Ki Kicsoda. Budapest, Biográf Kiadó, 1994. 446.
44. Új magyar irodalmi lexikon. II. H–Ő. Főszerk. Péter László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 889.

1996

45. Átadták Jakó Zsigmondnak a 80. születésnapjára készült emlékkönyvet. Szabadság, 8 (1996) 205:1.
46. Bazsó Zsigmond: Professzor úr, Isten éltesse. Szabadság, 8 (1996) 204:5.
47. Benkő Samu: A nyolcadik évtized. In: Jakó-emlékkönyv. Kolozsvár, 1996. 570–578.
48. Benkő Samu: Serlegbeszéd Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapján. Erdélyi Múzeum, 58 (1996) 3–4:374–377.; A Hét, 27 (1996) 44–45:5. – Újraközlés: Benkő Samu: Monológ alkonyatban. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2005. 108–113.
49. Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 608., 17 kép. – Ismertetés: Oborni Teréz. Levéltári Közlemények, 68 (1997) 1–2:279–283.; Róth András Lajos. Könyves Ház, 6 (1996) 4:21–22.; Pomogáts Béla. Magyar Nemzet, 60 (1997) 19:10.; Dávid Gyula. A Hét, 28 (1997) 25:9.; Vekerdi László. Európai utas, 8 (1997) 2:29–32.; Vincze Zoltán. Korunk, (III. folyam) 8 (1997) 7:114–122.; Várkonyi Gábor. Erdélyi Múzeum, 59 (1997) 1–2:260–261.; Bitskey István. Debreceni Szemle, 6 (1999) 2:302–304.
50. Glatz Ferenc: Állam, nemzet, tudomány. Gondolatok Jakó Zsigmond kolozsvári történész 80. születésnapjára. Magyar Nemzet, 59 (1996) 244:11.
51. Gózon Ákos: Egy életre szóló kérdés nyomában. Beszélgetés Jakó Zsigmond művelődéstörténésszel. Élet és Tudomány, 51 (1996) 28:877–879.
52. Jakó Zsigmond kolozsvári történészprofesszort kitüntették. Új Magyarország, 6 (1996) 250:16.
53. Ki kicsoda Aradtól Csíkszeredáig? I. A–K. Szerk. Simon Anita, Tál Mariann. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1996. 275.
54. Kiss András: A történeti források vonzásában. A nyolcvanéves Jakó Zsigmond köszöntése. Korunk, (III. folyam) 7 (1996) 8:101–112.

55. Kiss András: Jakó Zsigmond és a levéltárak. Levéltári Közlemények, 67 (1996) 1:39–49.
56. Pro Scientia Hungarica díjjal tüntették ki Jakó Zsigmond kolozsvári történelemszakközvetítő professzort. Magyar Nemzet, 59 (1996) 249:19.
57. Pro Scientia Hungarica díjjal tüntették ki Jakó Zsigmondot. Szabadság, 8 (1996) 251:1.
58. Rusu, N. Dorina: Membrii Academiei Române 1866–1996. Mic dicționar. (Seria I: Istorie, filosofie, sociologie). Iași, Fundația Academică „Petre Andrei”, 1996. 180–181.
59. Sipos Gábor: Zsigmond Jakó la 80 de ani. Revista Arhivelor, 2 (1996) 1–2:205–208.
60. Szabó T. Attila: A hetvenedik évforduló küszöbén, 1986. In: Jakó-émlékkönyv. Kolozsvár, 1996. 5–13.
61. Szász János: Egy zárójel és néhány kérdés. A Hét, 27 (1996) 39:12.
62. Szász János: Nyári maradék. A Hét, 27 (1996) 38:12.
63. Tibori Szabó Zoltán: Hiteles történetírásunk nesztorja, Jakó Zsigmond akadémikus 80 éves. Szabadság, 8 (1996) 204:5. (arcképpel).
64. Tonk Sándor: Jakó Zsigmond köszöntése. Művelődés, 49 (1996) 9:1–4. (arcképpel).

1997

65. Romániai magyar ki kicsoda. Főszerk. Stanik István. Nagyvárad, Romániai Magyar Demokrata Szövetség – Scripta Kiadó, 1997. 265.
66. Tarczy Péter: Erdély tudós kutatója böszörményi diák volt. Hajdú-Bihari Napló, 54 (1997) 270:14.

1998

67. Kortárs magyar írók 1945–1997. Bibliográfia és fotótár. I. A–J. Szerk. F. Almási Éva. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 1998. 336.

2000

68. Erdélyi magyar ki kicsoda 2000. Felelős szerk. Stanik István. [Nagyvárad], Romániai Magyar Demokrata Szövetség – Scripta Kiadó, é. n. 298.
69. Magyar Katolikus Lexikon. V. Homo–J. Főszerk. Diós István. Budapest, Szent István Társulat, 2000. 564.
70. Magyar Nagylexikon. X. Ir–Kip. Főszerk. Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2000. 149–150.

71. The Hungarian Who's Who 2000. Prominent Hungarians home and abroad. Edited by Márton Fekete. London, Fehér Holló Press, 2000. 241.

2003

72. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. II. I–P. Főszerk. Glatz Ferenc. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, 2003. 587–588.
73. Biográf Ki kicsoda 2004. Kortársaink életrajzi lexikona. A–K. Főszerk. Hermann Péter. Budapest, Poligráf Kiadó, 2003. 740.
74. Kereskényi Sándor: Otthon a történelemben. Jakó Zsigmond pályakezdeése. Szatmárnémeti, Identitas Alapítvány, 2003.

2006

75. Dankó Imre: A 90 éves Jakó Zsigmond köszöntése. Rálátás, 7 (2006) 3:31–32.
76. Drăgan, Ioan: Zsigmond Jakó – A Report on the Archives of Oradea in 1949. Colloquia. Journal of Central European History, 13 (2006) 1–2:305–315.
77. Edroiu, Nicolae: An Accomplished Scholar and Teacher. Colloquia. Journal of Central European History, 13 (2006) 1–2:359–361.
78. Edroiu, Nicolae: Jakó Sigismund Pál, membru de onoare al Academiei Române, la 90 de ani. Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie, 31 (2006) 203–204.
79. Gündisch, Konrad: A Teacher for Life. Colloquia. Journal of Central European History, 13 (2006) 1–2:363–365.
80. Kubinyi András: Jakó Zsigmond, a történettudós. Erdélyi Múzeum, 68 (2006) 3–4:1–15.
81. Kubinyi András: Zsigmond Jakó, the Scholar of the History. Colloquia. Journal of Central European History, 13 (2006) 1–2:317–344.
82. Mârza, Iacob: Historian, Professor and Baron: Zsigmond Jakó. Colloquia. Journal of Central European History, 13 (2006) 1–2:361–363.
83. Németh Katalin: Jakó Zsigmond kilencvenéves. Reggeli Újság, 2006. szeptember 1.
84. Pop, Ioan Aurel: A Thought of Sincere Appreciation... Colloquia. Journal of Central European History, 13 (2006) 1–2:367–369.
85. Rusu, Adrian Andrei: In the University Chapter. Colloquia. Journal of Central European History, 13 (2006) 1–2:366–367.
86. Sipos Gábor: A kilencvenéves Jakó Zsigmond születésnapjára. Szabadság, 18 (2006) 216:8.

2008

87. Barbu, Violeta–Tüdős S. Kinga: In memoriam Jakó Zsigmond (1916–2008). *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 26 (2008) 473–474.
88. Csorba Csaba: Jakó Zsigmond emlékezete. *Művelődés*, 61 (2008) 12:26–31. – Újra-kiadás: *Rálátás*, 9 (2008) 4:1–9.
89. Draskóczy István: Elhunyt Jakó Zsigmond, az ELTE díszdoktora. (<http://www.elte.hu/hir?id=NW-946>, letöltés időpontja: 2016. április 10.)
90. Draskóczy István: Jakó Zsigmond (1916. szeptember 2. – 2008. október 26.). *Turul*, 80 (2008) 3:93–94.
91. Elhunyt Jakó Zsigmond történész. (http://mult-kor.hu/20081029_elhunyt_jako_zsigmond_tortenesz, letöltés időpontja: 2016. április 10.)
92. Elhunyt Jakó Zsigmond. *Háromszék*, 2008. október 29., 5518:2.
93. Gecsényi Lajos: Jakó Zsigmond (1916–2008). *Levéltári Közlemények*, 79 (2008) 399–400.
94. Gündisch, Konrad: Prof. Dr. Zsigmond Jakó. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 31 (2008) 1–2:231–232.
95. Jakó Zsigmond Pál (1916–2008). *Academica*, 19 (2008) 80:63.
96. Kiss András: Jakó Zsigmond (1916–2008). *Erdélyi Múzeum*, 70 (2008) 3–4:94–99.
97. Kiss András: Jakó Zsigmond (1916–2008). *Korunk*, (III. folyam) 19 (2008) 12:69–74.
98. Monok István: Jakó Zsigmond (1916–2008), a könyvtörténész. *Magyar Könyvszemle*, 124 (2008) 4:458–460.
99. Nussbächer, Gernot: Der Nestor der rumänienungarischen Historiker. Erinnerungen an Professor Dr. Jakó Zsigmond (2. September 1916. – 26. Oktober 2008.) *Karpatenrundschau*, 40 (2008) 49:3.
100. Ö[rög] I[mre] B[éla]: Jakó Zsigmond díjazása. *Szabadság*, 20 (2008) 247:2.
101. Prof. Jakó Zsigmond Pál (02. 09. 1916–28. 11. 2008), membru de onoare al Academiei Române. *Analele Academiei Române*, 142 (2008) Seria a V-a, vol. IX. 296–299.
102. Róth András Lajos: Elhunyt Jakó Zsigmond. *Udvarhelyi Híradó*, 19 (2008) 213. sz.
103. Sebestyén Kálmán: In memoriam Jakó Zsigmond. *Honismeret*, 36 (2008) 6:102–103.
104. Sipos Gábor: Dacia dat tumulum – Erdély adja a sírt. *Erdélyi Múzeum*, 70 (2008) 3–4:99–100.
105. Sipos Gábor: Zsigmond Jakó. *Colloquia. Journal of Central European History*, 15 (2008) 229–233.
106. Székely György: Zsigmond Jakó (2. September 1916–26. Oktober 2008). *Ungarn-Jahrbuch*, 29 (2008) 576–578.
107. T[ibori] Sz[abó] Z[oltán]: Eltemették Jakó Zsigmond akadémikust. *Szabadság*, 20 (2008) 255:1.

108. Zsoldos Attila: Jakó Zsigmond (1916–2008). *Történelmi Szemle*, 50 (2008) 4:593.

2009

109. Ciucur Losonczi Antonius: Biharország nagy szülöttjére... *Bihari Napló*, 19 (2009) 135:1, 4.
110. Ciucur Losonczi Antonius: Emléktábla Jakó Zsigmondnak. *Bihari Napló*, 19 (2009) 135:1.
111. Colceriu, Cristian: Elite clujene contemporane. Cluj contemporary Elites. Cluj-Napoca, Editura Clear Vision, 2009. 415–432.
112. Csorba Csaba: Emlékezés Jakó Zsigmondra (1916–2008). *A Bihari Múzeum Évkönyve*, 12–14 (2009) 285–290.
113. Csukovits Enikő: Jakó Zsigmond (1916–2008). *Századok*, 143 (2009) 2:503–505.
114. Edroiu, Nicolae: Jakó Zsigmond. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica*, 48 (2009) 475–476.
115. Egyed Ákos Biharfélegyházán, a Jakó Zsigmond-emléktábla avatásán mondott beszéde. *Erdélyi Múzeum*, 71 (2009) 3–4:178–181.
116. Jakó Zsigmond-emléktáblát avattak Biharfélegyházán. *Biharország*. 1 (2009) 6:4.
117. Jakó Zsigmondra emlékeztek Micskén. (http://erdely.ma/kultura.php?id=59859&cim=jako_zsigmondra_emlekeztek_micsken_video, letöltés ideje: 2016. április 13.)
118. (megyeri): A helytörténészek példaképe. Az akadémikus történész tisztelete Félegyházán. *Reggeli Újság*, 2009. június 16. 5.
119. R. Várkonyi Ágnes: Jakó Zsigmond Erdély múltját feltáró munkássága magyar örökség. In: *Magyar Örökség. Laudációk könyve II. 2001–2005.* Budapest, Magyar Örökség és Európa Egyesület, 2009. 523–525.
120. Răduțiu, Aurel: Zsigmond Jakó (1916–2008). *Transylvanian Review*, 18 (2009) 4:151.

2010

121. Jakó Zsigmond. In: *Tudomány és magyarság. Arany János-díj és -érem 2002–2010.* Szerk. Tarnóczy Mariann, Kövér Alexandra. Budapest, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 2010. 80–81.
122. W. Kovács András: Jakó Zsigmond Pál (Biharfélegyháza, 1916. szeptember 2. – Kolozsvár, 2008. október 26.). *Romániai Magyar Lexikon, Művelődéstörténet.* (<http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=83>, letöltés időpontja: 2016. április 10.)

2011

123. Kiss András: Jakó Zsigmond (1916–2008). Túlélés, kényszerpálya, alkotás. *Korunk*, (III. folyam) 22 (2011) 5:90–100.

2013

124. Kozák Péter: Jakó Zsigmond (<http://nevpont.hu/view/6621>, letöltés időpontja: 2016. április 20.)

2016

125. Oborni Teréz: Jakó Zsigmond. In: *Nemzeti évfordulóink 2016*. Főszerk. Estók János. Balassi Intézet, [2016]. 25.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Általános rövidítések

a.	=	ante
ap.	=	apostolus
art	=	articulus
Bp.	=	Budapest
Buc.	=	București
Buk.	=	Bukarest
cs.	=	család
d.	=	dies
dom.	=	dominica dies, Dominus
ev.	=	evangelista
f.	=	feria
Fasc.	=	fasciculus
fol.	=	folium
Ft	=	forint
gyűjt.	=	gyűjtemény
kal.	=	kalenda
klny.	=	különlenyomat
közl.	=	közlemény
Kvár	=	Kolozsvár
l.	=	lásd
lt.	=	levéltár
no., nr.	=	numero, numerus
p.	=	pars, post (keltezésben)
pag.	=	pagina
r	=	recto
ser.	=	series
skl.	=	és a következő lapok
sz.	=	szám
tc.	=	törvénycikk
tit.	=	titulus
urad.	=	uradalom
v.	=	város, verso (jelzetben)

vig.	=	vigilia
virg.	=	virgo
vm.	=	vármegeye

Könyvészeti rövidítések

- AC = *Approbatae constitutiones*. In: 1540–1848. évi erdélyi törvények. Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. (*Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895*). Bp. 1900. 1–245.
- AnIst = *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*
- AOkl = Anjou-kori oklevéltár. *Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387*. Szerk. Kristó Gyula, Blazovich László, Géczi Lajos, Almási Tibor, Kőfalvi Tamás, Tóth Ildikó, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, B. Halász Éva, Rábai Krisztina. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXXIV. (1335–1350), XXXVIII. (1354), XL. (1356). Bp.–Szeged 1990–2014.
- AOkm = Anjou-kori okmánytár. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. (1301–1359)*. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. (*Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak.*) Bp. 1878–1920.
- ÁUO = Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII*. Kiad. Wenzel Gusztáv. (MHHD VI–XIII, XVII–XVIII, XX, XXII). Pest–Bp. 1860–1874.
- BánfOkl = Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I–II. (1214–1526). Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. (*A Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család története.*) Bp. 1908–1928.
- CDHung = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér*. Tom. I–XI. Budae 1829–1844.
- CDTrans = *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–IV. (1023–1372)*. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. (A III. kötettől W. Kovács András és Hegyi Géza közreműködésével). (*A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53.*) Bp. 1997–2014.
- CJH = 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső.; 1526–1608. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. (*Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895*). Bp. 1899.

- Csánki = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. (Hunyadiak kora Magyarországon VI–VIII, IX. C.) Bp. 1890–1913.; Fekete Nagy Antal: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. (Hunyadiak kora Magyarországon IX. A.) Bp. 1941.
- CsOkI = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1–2. (1229–1818). Kiad. Bártfai Szabó László. (A kőrösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. Oklevéltár.) Bp. 1919.
- DIR C = Documente privind istoria României. C. Transilvania. Veacul XI–XIII. vol. I–II. (1075–1300). Veacul XIV. vol. I–IV. (1301–1350). Red. Mihail Roller. Buc. 1951–1955.
- DocRomHist C = Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania, vol. X–XVI. (1351–1385). Întocmit de Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorică Pervain, Konrad G. Gündisch, Marionela Wolf, Adrian Rusu, Susana Andea, Lidia Gross, Adinel-Ciprian Dincă. Buc. 1977–2014. (a DIR C sorozat változtatott című folytatása).
- DocVal = Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Ed. Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. (Études sur l'Europe Centre-Orientale. Ostmitteleuropäische Bibliothek 29.) Budapestini 1941.
- Eckhart: Glaubwürdigen Orte = Franz Eckhart: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. IX. Ergänzungsband, 2. Heft. Innsbruck 1914. 395–558.
- EM = Erdélyi Múzeum
- ENML = Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában megjelenő kiadványsorozat.)
- EOE = Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitialia regni Transylvaniae. I–XXI. (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik osztály: Országgyűlési emlékek) Bp. 1875–1898.
- ErdKáptJkv VIII. 1. = Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. (ETA VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond) Kvár 2006.
- ErdKirKv I. = Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I. 1569–1602. I/1. János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570. I/2. Báthory Kristóf Királyi Könyve 1580–1581. I/3. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Ráczi Etelka, Szász Anikó. (ETA VII. 1–3. Szerk. Jakó Zsigmond) Kvár 2003–2005.
- ErdKltBeke = Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt. Ismerteti Beke Antal. Bp. 1889–1895. (Klly. a TTár megfelelő évfolyamaiból)
- ETA = Erdélyi Történelmi Adatok
- ETF = Erdélyi Tudományos Füzetek
- GenFüz = Genealógiai Füzetek

- Héderváry Okl = A Héderváry-család oklevéltára. I–II. Közlik Radvánszky Béla és Závodszyky Levente. Bp. 1909–1922.
- HOKl = Hazai oklevéltár (1234–1536). Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879.
- HOkm = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus. I–VIII. Kiad. Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, Ipolyi Arnold. Győr–Bp. 1865–1891.
- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- Jakó: Instrucțiuni = Sigismund Jakó: Instrucțiuni arhivistice ale oficiilor din Transilvania 1575–1841. (Problema reorganizării arhivelor vechi din Transilvania.) RevArh 1. (1958: nr. 1.) 34–81.
- Janits: Erdélyi vajdák = Janits Iván: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Bp. 1940.
- KállLt = A nagykállói Kállay család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I–II. (1224–1386). Szerk. Szentpétery Imre. (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai 1–2.) Bp. 1943.
- KárOkl = Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. (1253–1707). Szerk. Géresi Kálmán. Bp. 1881–1897.
- KlebÉvk = A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve
- KmJkv = A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II. (1289–1556). Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17.) Bp. 1990.
- KmLtBeke = A kolozsmonostori konvent levéltára. Ismerteti Beke Antal. Bp. 1898. (Klny. a TTár 1896–1898. évfolyamaiból)
- Kurz: Magazin = Anton Kurz (hrsg.): Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. I–II. Kronstadt 1844–1847.
- KvOkl = Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. Budán 1870.; Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. II. Bp. 1888. Szerk. Jakab Elek.
- KvSz = Könyvtári Szemle
- LtKözl = Levéltári Közlemények
- MGSz = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
- MHHD = Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak. I–XLII. Pest–Bp. 1857–1948.
- MHHS = Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. I–XXXVIII. Pest–Bp. 1857–1906.
- MKSz = Magyar Könyvszemle
- MonVatHung = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár. I/1–6., II/1–3. Bp. 1887–1909.
- MTÉ = Magyar Történeti Életrajzok
- MTTár = Magyar Történelmi Tár

- NyIrK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények
 PannRendt = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916.
 Quellen = Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. I–IX. Kronstadt 1886–1999.
 RegArp = Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Ed. Emericus Szentpétery et Iván Borsa. Bp. 1923–1987.
 RevArh = Revista Arhivelor
 RevBibl = Revista Bibliotecilor
 SRH = Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938.
 StudUnivBabeş-Bolyai = Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia.
 Sz = Századok
 Szalárdi = Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Bp. 1980.
 Szamosközy = Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. I–IV. Kiad. Szilágyi Sándor. (MHHS XXI., XXVIII–XXX.) Bp. 1876–1880.
 Szegedi = Joannes Szegedi: Decreta et vitae primorum regum Ungariae, qui Transylvaniam possiderunt eruditissimis notis illustrata. Claudiopoli 1744.
 SzOkl = Székely oklevéltár. I–VIII. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu. Kvár–Bp. 1872–1934.; Új Sorozat: Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. I–III. 1569–1600. Közzéteszi Demény Lajos, Pataki József, Tüdős S. Kinga. Buk. 1983–1994.; Székely népesség-összeírások. IV–VII. 1575–1680. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Demény Lajos. Kvár 1998–2004.
 TelOkl = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. I–II. (1206–1526). Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895.
 TFirnh = Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Erster Theil, enthaltend Urkunden und Regesten bis zum Ausgang des Arpadischen Mannstammes (1301). Hrsg. von Georg Daniel Teutsch, Friedrich Firnhaber. (Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XV. Band) Wien 1857.
 Theiner: MonHung = Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae 1859–1860.
 TMMTört = Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez
 TNÉrt = Település és Népiségtörténeti Értekezések
 Tripartitum = Werbőczy István Hármaskönyve. Fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyarázó jegy-

- zetekkel kíséri Márkus Dezső. (Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895). Bp. 1897.
- TSzle = Történelmi Szemle
- TTár = Történelmi Tár
- Ub = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. (1191–1486). Hrsg. von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad Gündisch, Gernot Nussbächer. Hermannstadt–Buk. 1892–1991.
- VerArch = Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde
- Veress: BáthoryLev = Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I–II. (1556–1586). Közzéteszi Veress Endre. (Monumenta Transilvanica). Kvár 1944.
- VeressDoc = Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. Publicate de Andrei Veress. I–XI. (1527–1690). Buc. 1929–1939.
- ZOKm = A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Dőry Ferenc, Lukcsics Pál, Áldásy Antal, Barabás Samu. Pest–Bp. 1871–1931.
- ZsOkI = Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. (1387–1425). Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52.) Bp. 1951–2013.

A felhasznált levéltári és kéziratári források őrzőhelyei és azok rövidítései

- Bánffy cs. rokonsági lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában¹)
- Bánffy nemz. lt. = Bánffy cs. nemzetségi lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban és a KveKt-ban őrzött anyagában; Fond familial Bánffy, fond nr. 320.)
- Baranyi cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában²)
- Batthyaneum = Batthyaneum-könyvtár, Gyulafehérvár (Biblioteca documentară Batthyaneum, Alba Iulia)
- Béldi cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Béldi, fond nr. 324.)
- Beszterce v. lt. (RNL KmLt; Fond Primăria Orașului Bistrița, fond nr. 44.)
- Bethlen cs. küküllővári lt. (MNL OL P 56)

1 A RNL KmLt fondjegyzékében ilyen elnevezésű fondot ugyan nem találunk, viszont az azt egykoron alkotó családi levéltárak zöme (pl. iktári Bethlen, gyulakuti Lázár cs. lt.) önálló fondokként fellelhetők.

2 Jelenleg nem hozzáférhető.

- Bethlen, iktári, cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Bethlen de Iktár, fond nr. 329.)
- Bornemissza cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Bornemissza de Kászon, fond nr. 333.)
- Bölöni Sándor gyűjt. (RNL BmLt; Fond familial Ugrai-Bölöni, nr. inv. 101.)
- Brassó v. lt. (RNL Brassó Megyei Levéltára; Fond Primăria Oraşului Braşov, fond nr. 1.)
- Csáky cs. kassai lt. (MNL OL P 72)
- Csáky cs. központi lt. (MNL OL P 71)
- DF = Diplomataikai Fényképgyűjtemény (MNL OL)
- DL = Diplomataikai Levéltár (MNL OL)
- EME Lt = Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond Societatea Muzeului Ardelean, fond nr. 298.)
- ENMLt = Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a RNL KmLt, a KvAKt és a KvEKt őrizetében)
- ENMLt Törzsgyűjtemény (a RNL KmLt és a KvEKt őrizetében; Colecția generală de documente, fond nr. 546.)
- ErdFiscLt = Erdélyi Fiscalis Levéltár (MNL OL F 234)
- ErdKáptLt = Erdélyi káptalan hiteleshelyi levéltára (MNL OL)
- ErdKáptMlt = Erdélyi káptalan magánlevéltára (a Batthyaneum őrizetében)
- Erdődy cs. galgóci lt. (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdődy, Wien)
- EREL = Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár)
- Fejedelmi udvartartási iratok (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Colecția socoteli princiare, fond nr. 566.)
- Fogarasi urad. lt. (RNL KmLt; Colecția de urbarii ale domeniului cetății Făgăraș, fond nr. 12.)
- FőkonzLt = Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára (EREL)
- Gubernium lt. = Gubernium Transylvanicum Levéltára, Gubernium Transylvanicum (in Politicis), F 46. Ügyiratok (MNL OL)
- Haller cs. lt. (ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Haller, fond. nr. 353.)
- Henter cs. lt. (ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában³)
- HKA HFU = Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (Wien)
- Jósika hitb. lt. = Jósika cs. hitbizományi lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond fideicomisionar Jósika, fond nr. 255.)
- Kállay cs. lt. (DL)
- Kemény cs. csombordi lt. (RNL KmLt; Fond familial Kemény, fond nr. 8.)
- Kemény cs. malomfalvi lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Kemény Pál de Morești, fond nr. 370.)

---

3 Jelenleg nem hozzáférhető.

- Kemény József gyűjt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban és a KvEkt-ban őrzött anyagában; Colecția personală Kemény József, fond nr. 594.)
- Kemény S.: ChartTrans = Kemény Sámuel: Chartophilacium Transsilvanicum, iratgyűjtemény (az ENMLt-nak a KvAKt-ban őrzött anyagában; Colecția de manuscrise Kemény Sámuel, Mss KS 3.)
- Kemény Sámuel gyűjt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban és a KvAKt-ban őrzött anyagában; Colecția personală Kemény Sámuel, fond nr. 595.)
- Kemény: ChartTrans = Josephus Kemény: Chartophilacium Transsilvanicum, iratgyűjtemény (az ENMLt-nak a KvAKt-ban őrzött anyagában; Colecția de manuscrise Kemény József, Mss KJ 433.)
- KmKonvLt = Kolozsmonostori konvent hiteleshelyi levéltára (MNL OL)
- KmKonvLt CtusColos = KmKonvLt F 17. Cista comitatum, Comitatus Colos (MNL OL)
- KmKonvMlt = Kolozsmonostori konvent magánlevéltára (a Batthyaneum őri-zetében)
- KmProt = KmKonvLt F 15. Protocolla, Libri Regii et Styliionaria (MNL OL)
- Kolozs vm. lt. (RNL KmLt; Fond Prefectura județului Cluj, fond nr. 3.)
- Kolozsmonostori urad. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond Domeniul Cluj-Mănăștur, fond nr. 891.)
- Kolozsvár v. lt. (RNL KmLt; Fond Primăria municipiului Cluj, fond nr. 1.)
- Kornis cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Kornis, fond nr. 378.)
- KvAKt = Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca)
- KvEkt = Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca)
- Lázár, gyulakuti, cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Lázár din Fântânele, fond nr. 254.)
- LelKonvLt = Leleszi konvent hiteleshelyi levéltára (Slovenský Národný Archív, Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Lelesi, Bratislava)
- LibReg = ErdKáptLt F 1. Libri regii (MNL OL)
- Matskási cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Matskási, fond nr. 389.)
- Mike Sándor gyűjt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban és a KvEkt-ban őrzött anyagában; Colecția personală Mike Sándor, fond nr. 248.)
- MNL H-BmLt = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (Debrecen)
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
- Petrichevich-Horváth cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában⁴)
- Protocolla = ErdKáptLt F 2. Protocolla (MNL OL)
- Rákóczy-Aspremont cs. lt. (MNL OL P 1498)

---

4 Jelenleg nem hozzáférhető.

- Rhédey cs. lt. (MNL OL P 588, 1868, 1870)
 RNL BmLt = Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Levéltára, Nagyvárad
 (Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, Oradea)
 RNL KmLt = Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára, Kolozsvár
 (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca)
 RNL SzmLt = Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Levéltára, Nagyszeben
 (Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale, Sibiu)
 Sennyei cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Sennyei, fond nr. 415.)
 Stenner vízjeggyűjt. (RNL Brassó Megyei Levéltára; Colecția Gernot Nussbächer, fond nr. 693., Friedrich Stenner – Colecția de copii de filigrane)
 Suky cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában⁵)
 Szeben v. lt. (RNL SzmLt; Magistratul orașului și scaunului Sibiu, fond nr. 1.)
 Teleki cs. gyömrői lt. (MNL OL P 654)
 Teleki cs. kendilónai lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Teleki din Luna, fond nr. 438.)
 Teleki cs. kővárhosszúfalusi lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Teleki din Satulung, fond nr. 440.)
 Teleki cs. mvhelyi lt. = Teleki cs. marosvásárhelyi lt. (DL)
 Torda vm. lt. (RNL KmLt; Fond Prefectura județului Turda, fond nr. 130.)
 Torma cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Torma, fond nr. 443.)
 Udvarhelyszék lt. (RNL KmLt; Fond Scaunul Odorhei, fond nr. 16.)
 VárKáptLt = Váradai káptalan hiteleshelyi levéltára (a RNL BmLt őrizetében, Capitlul Episcopiei Romano-Catolice Oradea, Acta regnicolaria)
 VárKáptMlt = Váradai káptalan magánlevéltára (a RNL BmLt őrizetében, Capitlul Episcopiei Romano-Catolice Oradea, Acta antiqua)
 Vécsey cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Vécsey, fond nr. 452.)
 Wass cs. lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban őrzött anyagában; Fond familial Wass de Țaga, fond nr. 457.)
 Wesselényi cs. zsbói lt. (az ENMLt-nak a RNL KmLt-ban és a KvEkt-ban őrzött anyagában; Fond familial Wesselényi din Jibou, fond nr. 250.)
 Zimmermann-gyűjt. (RNL SzmLt; Colecția Brukenthal, fond nr. 63.)

5 Jelenleg nem hozzáférhető.

HELY- ÉS SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A mutató csak a főszövegben található személy- és helyneveket tartalmazza (Erdély kivételével, hiszen lényegében minden írásnak a témája ehhez köthető), a lábjegyzetekben idézett munkák szerzőit, ill. a címekben szereplő személy- és földrajzi neveket nem. Kivételt csupán a forrásközlések esetében tettünk, tekintve, hogy a lábjegyzetbe került szövegrészek a források szerves részét képezik.

A személynevek esetében igyekeztünk az azonosításhoz minden információt feltüntetni, a nemesi címeket csak abban az esetben, amennyiben ezt elősegíti.

A helyneveket általában történeti alakjukban adjuk, ezt követi az esetlegesen 1913 előtt használt, megkülönböztető előtaggal ellátott forma, majd a mai hivatalos magyar, ill. román, szlovák stb., a szászok lakta területek esetében a német változat a történeti/jelenlegi megye/ország feltüntetésével. (Mivel a helységek túlnyomórészt a mai Románia területén találhatóak, erre külön nem utaltunk.) A keresést megkönnyítendő minden előforduló változatot külön is szerepeltetünk, a teljes adatsort tartalmazó főbejegyzésre utalva. A bizonytalan azonosítást (?) -el jelöltük, az azonosítatlan helyneveket a szövegben előforduló formában adjuk.

Rövidítések

B-Naszód	=	Beszterce-Naszód
B-Szoln	=	Belső-Szolnok
cs	=	család
h	=	helység
hn	=	helynév
jb	=	jobbágy
K-Szoln	=	Közép-Szolnok
mv	=	mezőváros
m	=	megye
M	=	Magyarország
pg	=	polgár
sz	=	szék
v	=	város/vidék
vm	=	vármegye

A, Á

- Aadamas/Admas, birtok, Fehér m
372, 376
- Aamas, birtok, Fehér m 372, 376
- Abaffi cs, szenttamási 259
- Abauj vm 262, 670
- Ábrahám, bibliai személy 488
- Abram l. Monostorosábrány
- Abrud l. Abrudbánya
- Abrudbánya – Abrud, Fehér m, mv
654
- Absolon, bibliai személy 490
- Abtsdorf l. Holdvilág
- Aciliu l. Ecsellő
- Acintos – Ațințiș, Fehér/Maros m,
h 576
- Acmariu l. Akmár
- Actium, Punta, Görögország 507
- Ádámos – Adămuș, Küküllő/
Maros m, h 261
- Adămuș l. Ádámos
- Admétosz, mitológiai alak, Pherai
királya 483
- Adoni l. Adony
- Adony, Éradony – Adoni, Bihar m, h
294, 557, 564, 568, 691
- Adorján, elpusztult település Szalárd
határában, Bihar m 688–689,
693
- Aesopus Tragaedus l. Clodius
- Affra Máté deák, színyei 210
- Áfra Tamás, dr. 209
- Agârbiciu l. Egerbegy
- Aghireș l. Egeres
- Aghireș l. Magyaregrespatak,
Oláhegrespatak
- Agricola, Georgius (Pawer/Bauer,
Georg), a bányászat- és ásvány-
tan egyik megalapozója 509
- Agrippa, Marcus Vipsanius, római
politikus, hadvezér 518
- Agrișteu l. Egrestő
- Agrișu de Jos l. Egres
- Agrișu de Sus l. Felsőegres
- Aiton l. Ajton
- Aiud l. Enyed
- Aiudul de Sus l. Felenyed
- Ajtai Kata Détári Jánosné, Csiki
Miklósné, sajósárvári birtokos
277, 280
- Ajtai Sámuel, sajósárvári református
lelkész 277
- Ajton – Aiton, Kolozs m, h 269, 606
- Ajtoni István (17. sz.), birtokos nemes
- Akmár – Acmariu, Fehér m, h 572,
573
- Alagozi Lajos, vizaknai esküdt pg
377
- Alárd László (15. sz.) 712
- Alárd Péter (15. sz.) 712
- Alattyáni Miklós (15. sz.) 713
- Alba Iulia l. Gyulafehérvár
- Albac l. Nagyaranyos
- Albeni Eberhard, zágrábi püspök,
főkancellár 405
- Albeni Henrik, kolozsmonostori
apát 405
- Albert (Habsburg), magyar király
331, 334, 339, 703
- Albești l. Fejéregyháza
- Albis – Albiș, Bihar m, h 560, 562, 568
- Albiș l. Albis
- Albrecht cs, a sebesvári papírmalom
tulajdonosa 455
- Albrich cs, a brassói papírmalom
tulajdonosa 435
- Albu Benedek, lófő (17. sz.) 181
- Albu cs 258
- Alcsík, tájegység 257
- Aleşd l. Élesd
- Alexandria, Egyiptom, v 515
- Alföld, tájegység 527, 528, 533,
539
- Algyógy – Geoagiu, Hunyad m, h 269
- Alia cs, karatnai 200
- Alia Farkas, főudvarmester, tanácsúr
261

- Alkér I. Felsőké
 Alma I. Almás
 Almádi Ágnes Lészai Gáspárné 276, 278
 Almádi András (16. sz.) 279
 Almádi cs, szavai 141, 277–279
 Almás, Nagyalmás/Váralmás – Almaşu, Kolozs/Szilágy m, h 172, 597, 604, 682
 Almás, patak 596, 677, 698, 700–701
 Almás, Szászalmás, Küküllőalmás – Alma – Almen, Küküllő/Szeben m, h 260, 262
 Almásdál I. Dál
 Almásköblös I. Oláhköblös
 Almásrákos I. Rákos
 Almástamási I. Tamásfalva
 Almaşu I. Almás
 Almen I. Almás
 Álmosd, Bihar m/M, h 557–558, 563;
 -i hn: Meggyesrét, 563
 Alór – Uriu, B-Szoln/B-Naszód m, h 154, 209
 Alparét – Bobâlna, B-Szoln/Kolozs m, h 676
 Alsóaklos I. Kisaklos
 Alsóárpás – Arpaşu de Jos, Fehér/Szeben m, h 156, 605
 Alsóbagó, Magyarbagó – Băgău, Fehér m, h 578
 Alsóbalázsfalva – Blăjenii de Jos, Doboka/B-Naszód m, h 276, 280–281, 678
 Alsóberekszó – Bârsău de Jos, K-Szoln/Szatmár m, h 156
 Alsóborgó – Josenii Bărgăului, Doboka/B-Naszód m, h 268
 Alsócserhát, tájegység 568
 Alsódetrehem – Tritenii de Jos, Torda/Kolozs m, h 704
 I. még Detrehem
 Alsóegres I. Egres
 Alsóesküllő, Kis-vagy Nagyesküllő – Aşchileu Mic/Mare, Doboka/Kolozs m, h 278
 Alsó-Fehér vm 141, 150, 201–202
 Alsófüged – Ciugudu de Jos, Torda/Fehér m, h 269
 Alsófüld – Fildul de Jos, Kolozs/Szilágy m, h 178, 606, 660, 701, 704, 706, 712, 714, 716
 Alsógezés I. Gezés
 Alsóidecs I. Idecs
 Alsóilosva – Ilişua, B-Szoln/B-Naszód m, h 158, 677
 Alsójára – Iara, Torda/Kolozs m, h 157, 168, 258
 Alsókaznacs – Cosniciu de Jos, Kraszna/Szilágy m, h 262
 Alsókér, elpusztult település Tagadómegyes környékén, Bihar m 691
 Alsókosály – Căşieu, B-Szoln/Kolozs m, h 677
 Alsókörtvélyes – Curtuiuşu Dejului, B-Szoln/Kolozs m, h 677
 Alsóoroszfalu – Rusu de Jos, B-Szoln/B-Naszód m, h 674
 I. még Oroszfalu
 Alsópián I. Pián
 Alsószovát – Suatu, Kolozs m, h 651
 Alsótatárlaka – Tărtăria, Fehér m, h 331
 Alsótortja – Turia, Kézdi sz/Kovászna m, h 257
 Alsóvenice – Veneţia de Jos, Fehér/Brassó m, h 258
 Alsóvidra I. Kisaranyos
 Alsózsuk – Jucu de Jos, Kolozs m, h 606, 660
 Alsted, Johann Heinrich, herborni, gyulafehérvári professzor 120
 Altemberger, Michael, Kóhalomszék királybírája 327
 Aluniş I. Kecset, Magyaró
 Alunişu I. Magyarókereke

- Alvinc – Vințu de Jos – Winz,
Fehér m, mv 91, 201, 322–323,
328, 343–344, 445, 572
- Alvinczi cs 609
- Alvinczi Péter, borbereki, fejedelmi praefectus, tizedvicearendátor, ítélőmester 47, 68
- Ambrus cs 259
- Ambrus Gergely (19. sz.) 179
- Ambrus Géza, ny. MÁV főintéző
179
- Ambrus Mihály 162
- Ambud I. Ombod
- Ameck, Lazarus, fejedéregyházai birtokos 332
- Amerika 516
- Amicinus, Emericus (Lieb, Emmerich), malomárki lutheránus lelkész 18
- Amneș I. Omlás
- Amphión, thébai király 478
- Ampoița I. Ompolyica
- Anaxarkhosz, görög filozófus 513
- András, II., magyar király 324, 337,
341–342, 366–367, 370, 377
- András, III., magyar király 371–372,
379, 389, 392, 403
- András (Anjou), I. Lajos öccse,
nápolyi és szicíliai király 508
- András, erdélyi püspök 404, 599
- András, magister, gyulafehérvári aléneklókanonok 392
- Andrásháza – Rădaia, Kolozs m, h 254
- Anglia 466, 522
- Angyal Miksáné 155, 162
- Anjou-dinasztia 34, 41
- Anonymus, krónikaíró 558
- Ant, Bihar m/M, h 564
- Antalfy cs 259
- Antalfy Endre, Maros-Torda vm
alispánja 229, 233, 237, 239
- Antiókhia 490
- Antiokhosz, IX., Küzikénosz, a Szeleukida Birodalom uralkodója 521
- Antonius, Lucius, Marcus öccse,
római politikus 495
- Antonius, Marcus, római hadvezér,
politikus, a második triumvirátus tagja 487, 498, 505,
514, 519, 523
- Apáczai Csere János, a gyulafehérvári, kolozsvári Református Kollégium professzora 352
- Apafi cs, apanagyfalvi 38, 57,
104–105, 199, 674, 678, 680
- Apafi Boldizsár, apanagyfalvi, a fejedelem fivére
- Apafi István, apanagyfalvi, tanácsúr,
a fejedelem bátyja (mh. 1669 febr. előtt) 674, 681
- Apafi László (15. sz.) 331–332, 705
- Apafi Mihály (15. sz.) 715
- Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 37, 52, 55, 57, 69, 87, 90, 92,
102–105, 240, 264–265, 428,
431, 438, 607–608, 624, 650,
661
- Apafi Mihály, II. erdélyi fejedelem 52, 57, 105
- Apafi Miklós (15. sz.) 705–706
- Apagy Miklós, fejedelmi udvarmester 604
- Apahida – Apahida, Kolozs m, h 201, 277–278, 383–384, 390,
392–393
- Apahida, Oláhapahida/Kisapahida – Pągida, Fehér m, h 576, 587
- Apanagyfalu – Nușeni, B-Szoln/B-Naszód m, h 674
- Apateu I. Dellőapáti
- Apáthavasa/Leske, erdőbirtok a Gyalui-havasokban, Kolozs m 383, 390, 392, 598
- Apáthova, azonosíthatatlan település talán a Mezőségeen 383, 390,
392
- Apátkeresztúr I. Keresztúr

- Apicius, Marcus Gavius,
inyencségéről, tékozlásáról
híres római 498
- Apold, Kis- vagy Nagypold – Apoldu de Jos/de Sus, Szeben sz/m,
h 332
- Apoldu de Jos l. Apold
- Apoldu de Sus l. Felsőapold, Apold
- Apollón/Apollo, görög-római isten
483–484
- Apor cs, altorjai 240, 256
- Apor István, altorjai, gr., Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkirálybírója, kincstartó 47
- Apor Lázár, altorjai, Csík-, Gyergyó és Kászsónszék főkapitánya, ítélmester 259
- Apor Péter, altorjai, br., Háromszék főkirálybírója, történet- és emlékiró 240
- Appianosz/Appianus, Alexandriai, történetíró 487
- Apuleius, Lucius, római író, filozófus 494
- Araci l. Árapatak
- Arad – Arad, Arad m, v 74, 81
- Aranka György, író, költő,
tudományszervező 157, 201,
204, 214, 217
- Aranyos – Arieș, folyó 709
- Aranyos, vár Kőd mellett, K-Szoln/
Szilágy m 580
- Aranyosegerbegy l. Egerbegy
- Aranyosgyéres l. Gyéres
- Aranyoslóna l. Lóna
- Árapatak – Araci, Fehér/Kovászna
m, h 157, 269
- Archiud l. Erked
- Ardusat l. Erdőszáda
- Aricinus, Caius Scatinus, római
néptribunus 496
- Arieș l. Aranyos
- Arisztobulusz, II. (Makkabeus),
Izrael királya 512
- Arisztotelész, filozófus 513, 515,
521
- Ariușd l. Erősd
- Armbruster, Mathias 364
- Armeni l. Székes
- Árpád – Arpășel, Bihar m, h 560
- Arpășel l. Árpád
- Árpástó – Braniștea, B-Szoln/
B-Naszód m, h 159, 674,
677
- Arpașu de Jos l. Alsóárpás
- Arpașu de Sus l. Felsőárpás
- Arrhybas, epiruszi király 486
- Ártánd, Bihar m/M, h 262, 561
- Ártándi Balázs, Tamás fia 689
- Ártándi Katalin, apja: Tamás 691
- Ártándi Tamás 689
- Árvay József, tanár 166, 192
- Așchileu Mare l. Nagyesküllő,
Alsóesküllő
- Așchileu Mic l. Kisesküllő,
Alsóesküllő
- Aszaló, Borsod m/M, h 316
- Asszonyfalva, elpusztult település
Zsuk és Kályán környékén,
Kolozs m 606, 649
- Ateaș l. Atyás
- Athén, Görögország, v 483–484, 510,
514
- Athéné, görög istennő 483
- Ațințiș l. Acintos
- Attika 483, 486, 488
- Atyás – Ateaș, Bihar m, h 560
- Augsburg, Németország, v 332
- Augustus, római császár 486, 496–
497, 501–502, 505, 507, 520
- Auner, Johann, nagyszebeni lelkész
344
- Ausztria 466, 467
- Avédik Félix 143
- Avrig l. Felek
- Axius, Quintus, Cicero és Varro
barátja 514
- Ázsia 501, 514–515

B

- Băbășești I. Berence
 Băbdiu I. Zapróc
 Baca – Bața, B-Szoln/B-Naszód m, h
 199, 670
 Liber, római isten 485
 Bachnen I. Bonyha
 Baciú I. Bács
 Backamadaras – Pășăreni, Maros
 sz/m, h 268
 Baczkamadarasi Kis Bálint, genealó-
 gus 363, 370, 376
 Bács – Baciú, Kolozs m, h 159, 383,
 390, 392, 597, 604–607, 609,
 636–638, 646, 648, 655–656,
 658, 660, 662
 Bács vm 529, 531, 705
 Bădeni I. Băgyon
 Bădești I. Bádok
 Bádok – Bădești, Doboka/Kolozs m,
 h 680
 Bádoki Péter, Doboka vm szolgál-
 bírása 401–402
 Badon I. Bálton
 Băgaciú I. Bogács
 Bagamér, Bihar m/M, h 299, 557–
 558, 562, 568, 604
 Băgara I. Bogártelke
 Băgău I. Alsóbagó, Bagó, Felsőbagó
 Bagó – Băgău, Fehér m, h 269, 586
 Bagos, Csengerbagos – Boghiș,
 Szatmár m, h 156
 Bagos, Hajdúbagos, Bihar m/M, h 568
 Bagosi cs 157
 Băgyon – Bădeni, Aranyos sz/
 Kolozs m, h 259
 Bahnea I. Bonyha
 Baia Mare I. Nagybánya
 Baia Sprie I. Felsőbánya
 Băița I. Banyica, Kérő
 Baj, Mezőbaj – Boiu, Bihar m, h 564
 Bajom, Biharnagybajom, Bihar m/
 M, h 156
 Bajom, Tasnádbajom – Boianu Mare,
 K-Szoln/Szatmár m, h 566
 Bajoni Benedek, apja: Miklós (16. sz.)
 692
 Bajoni János, apja: Miklós (16. sz.)
 692
 Bajoni Miklós (16. sz.) 692
 Bakai cs, borbereki 265
 Bakai Benedek, sárospataki lelkész
 119
 Bakai György (?), sárospataki lelkész
 120
 Bakó Ferenc 162
 Bakó János, váradi prépost 315–316
 Bakonszeg, Bihar m/M, h 558
 Bakos András, felsőbalázsfalvi jb
 281
 Baksa cs 262
 Baládfi cs 200
 Bălaia I. Kabaláspatak
 Balás cs, sipeki 263
 Balás Károly, sipeki 263
 Balaș/Balaj, Cozma, sajosárvári jb
 277
 Balaș/Balaj, Mihai, sajosárvári jb 277
 Balaș/Balaj, Simion, sajosárvári jb
 277
 Balaș/Balaj, Timoftei, sajosárvári jb
 277
 Balassa cs 257
 Balassa cs, gyarmati, kékkői 670, 677
 Balassa Imre, gyarmati, erdélyi vajda
 340, 344
 Balassi Bálint, költő 109, 120, 718
 Bălăușeri I. Balavásár
 Balavásár – Bălăușeri, Küküllő/
 Maros m, h 157
 Balázs, váradi dékánkanonok 400
 Balázs, királyi lovászmester (1321–
 1326) 404
 Balázsházy cs 262
 Balázstelke – Blăjel, Küküllő/
 Szeben m, h 199–200, 243,
 259–260, 261, 269

- Balc I. Bályok
 Bălcaciu I. Bolkács
 Báld – Balda, Kolozs m, h 199
 Balda I. Báld
 Báldon – Badon, Kraszna/
 Szilágy m, h 580
 Bálint, váradi püspök 298
 Bálint deák, farnasi Veres Dénes
 deákja 708
 Bálintitt cs, tövisi 169, 174–175, 240,
 671, 722
 Bálintitt Elek, tövisi (19. sz.) 174
 Bálintitt István, tövisi (17/18. sz.) 170
 Bálintitt Károly, tövisi (20. sz.) 154,
 157
 Bálintitt Krisztina, tövisi (18. sz.) 171
 Bálintitt Zsuzsanna Kornis Zsig-
 mondné (18. sz.) 170–171, 259
 Bálintteleke, Bolcsba olvadt
 település, Bihar m 537
 Balkán 41, 413, 463
 Balla, Szilágyballa – Borla, Kraszna/
 Szilágy m, h 580
 Ballibany Jakab (18. sz.) 295
 Ballibany János (18. sz.) 295
 Ballibany Tódor (18. sz.) 295
 Balling cs, gelsei 670
 Ballingh János, gelsei, munkácsi
 kapitány 116
 Balog nemzetség 574
 Balogh cs, fotosi 257
 Balogh cs, ippí 262
 Balogh cs, nyárádszentimrei 240
 Balog Antal, talmácsi ács 422
 Balog László, váradi, kővári fő-
 kapitány 679
 Balogh Balázs, sellyei 162
 Balogh Edgár, közíró, szerkesztő
 304
 Balogh Mihály, sajsóárvári jb 277
 Bálványos, uradalom és vár Bálvá-
 nyosváralja mellett, B-Szoln/
 Kolozs m 668, 673
 Bálványoscsaba I. Csaba
 Bálványosváralja – Unguraș,
 B-Szoln/Kolozs m, h 683
 Bályok – Balc, Bihar m, h 262
 Bánát 452
 Bănățean, Iancu, fogarasi kereskedő
 461
 Bancu I. Csíkbánkfalva
 Bánffy cs 30, 36–37, 39, 41–43, 124,
 140, 149, 153, 156, 187, 198–
 199, 226, 240–241, 454, 597,
 607–610, 650, 652–653, 658,
 663, 670, 673, 678, 681, 712
 Bánffy András, losonci (16. sz.) 42
 Bánffy Anna Mindszenti Bene-
 dekné 670
 Bánffy Boldizsár, losonci, magyarói,
 Torda vm főispánja 670, 674
 Bánffy Dénes, losonci, Doboka,
 Kolozs vm főispánja,
 Kolozsvár főkapitánya,
 tanácsúr 37, 43, 607–609, 650,
 658, 661
 Bánffy Dénes, losonci, (1723–1780),
 Kolozs vm főispánja, királyi
 főlovászmester 149, 664
 Bánffy Dénes, losonci (mh. 1854),
 királyi kamarás 610
 Bánffy Farkas, losonci, Doboka vm
 főispánja, udvarhelyi vár-
 kapitány, tanácsúr 279, 605,
 660
 Bánffy Farkas, losonci (1724 k.–1794),
 Kolozs vm főispánja, kincst-
 tartó 240, 455
 Bánffy Ferenc, losonci (15. sz.) 39
 Bánffy György, losonci, guber-
 nátor 43–44, 66, 608–609, 640,
 651–652, 662–663, 665
 Bánffy György, losonci, (1688–1735),
 Doboka vm főispánja 609
 Bánffy György, losonci, (1747–1822),
 Kolozs vm főispánja, kincst-
 tartó, gubernátor 149, 224,
 454, 610, 665

- Bánffy György, losonci (1843–1929) 610
- Bánffy János, losonci, zentelki (16. sz.) 42
- Bánffy Jánosné 209
- Bánffy József, losonci, br. (18. sz.) 263
- Bánffy Kata Barcsay Tamásné 610
- Bánffy László, losonci, (1671–1755), br., somlyói kapitány, Kraszna vm főispánja 207, 262
- Bánffy Miklós, losonci, (1801–1894), főpohárnokmester 224
- Bánffy Miklós, losonci, külügyminiszter, író 143, 194, 198, 204–205, 224, 226
- Bánffy Pál, losonci, Torda vm főispánja, főudvarmester, tanácsúr 78
- Bánffy Péter, losonci (16. sz.) 42
- Bánffy Sára Pernyeszi Zsigmondné 199
- Bánffy Terézia Rhédei Mihályné 262
- Bánffy Zsigmond, losonci, Fehér vm főispánja, az országgyűlés és fejedelmi tábla elnöke, tanácsúr 37, 609, 659
- Bánffy Zsigmond, losonci, (mh. 1781) br., guberniumi tanácsos 262
- Bánffydongó l. Dongó
- Bánffyhunjad – Huedin, Kolozs m, mv 178, 209, 264, 597, 619, 626, 629, 633, 639, 660–661, 698–699
- Bánffytótfalu l. Tótfalu
- Bánk – elpusztult település Mikepércs és Monostorpályi környékén, Bihar m/M 562
- Banna, elpusztult település, Ugocsa m/Ukrajna 536
- Bánság 528, 530
- Bányász cs, kissolymosi 179
- Bányász, Gavrilă, alsóbalázsfalvi jb 281
- Bányász, Ieremie, sajasárvári jb 277
- Bányász, Petru, alsóbalázsfalvi jb 281
- Banyica, Mezőbanyica – Băița, Kolozs/Maros m, h 705
- Bara cs 258
- Bâra l. Berekeresztúr
- Bara, Ionuț, sajasárvári jb 277
- Bărăbanț l. Borbánd
- Barabás cs, kissolymosi 179
- Barabás Mihály, guberniumi kancellista 253
- Barabás Samu, történész 204, 363, 373, 376
- Bărăi l. Báré
- Barakony, Felsőbarakony – Berechiu, Bihar m, h 560
- Baranyai cs 171
- Baranyai Gergely, marosjárai 171
- Baranyai Mária Jósika Sámuelné, Orbán Simonné 168, 171
- Baranyi cs, váradi és micskei 240
- Baranyi Miklós, Bihar vm alispánja 550
- Báránykút – Bărcuț – Brekolt, Nagysink sz/Brassó m 331
- Barátfalva, Mezőbarátfalva – Brăteni, Kolozs/B-Naszód m, h 259
- Barátpüspöki, elpusztult település Érselind és Érkeserű környékén, Bihar m 537
- Barbély Imre, gyalui 661
- Bărboși l. Mezőszakál
- Barcarozsnyó l. Rozsnyó
- Barcaság 16, 17
- Barcaújfalu l. Újfalu
- Bărcuț l. Báránykút
- Barcsay cs, nagybarcsai 150, 201, 260–261, 610
- Barcsai/Dévai Pál, dévai, erdélyi vajdai secretarius, protonotarius 46, 96
- Barcsay Ákos, erdélyi fejedelem 85–86, 115, 607, 674
- Barcsay András, nagybarcsai (18. sz.) 263

- Barcsay Gergely, nagybarcsai,
(1686–1752), Zaránd vm
főispánja 609
- Bardejov I. Bártfa
- Bárdi István, a gyulafehérvári káptalan requisitora 85, 87
- Báré – Băraii, Kolozs m, h 261
- Bârgău I. Borgó
- Bârghiș I. Bürkös
- Barițiu, Gheorghe, történetkutató,
politikus 438, 468
- Barkóczy cs 261
- Barkóczy Krisztina Kékedi Zsigmondné, Haller Istvánné 674
- Barla Kelemen, mákói jbb 623
- Barlabássy Lénárd, erdélyi alvajda 265
- Barlanghi Vince, a váradi káptalan
lajstromozója 292, 298
- Báródság, tájegység 561
- Baromlak – Borumlaca, Bihar m, h 262
- Baromlak, Nagybaromlak – Valea Viilor – Wurmloch, Medgyes sz/
Szeben m, h 383, 390, 392
- Bârsău de Jos I. Alsóberekszó
- Barsi Mihály, a gyulafehérvári
káptalan requisitora, fejedelmi
könyvtáros 59, 101
- Bártfa – Bardejov, Sáros m, v 414
- Barth, Johann, szebeni nyomdász
445
- Barth, Peter, a sztrungári papírmalom bérlője 444
- Bartha Miklós (1848–1905), jogász,
politikus 230
- Bartholomeus, kanonok 322
- Barthos cs, albisi
- Bartók cs, étfalvi 257
- Bartos, Christian Michael, roskányi
papírkészítő mester 452
- Basire, Isaac, I. Károly angol király
udvari káplánja, a gyulafehérvári Kollégium
professzora 83, 103
- Bassen I. Bázna
- Basta, Giorgio, császári hadvezér,
felső-magyarországi főkapitány, erdélyi helytartó 42,
54, 66–67, 80, 82, 85, 264, 330,
481, 531, 534, 602, 623, 646,
657, 672, 678
- Bața I. Baca
- Báthory cs, somlyói 50, 53, 98–99,
120, 274, 554, 669, 671, 675–
676, 719
- Báthory András, ecsedi, tárnok-
mester, erdélyi vajda 364, 673
- Báthory András, ecsedi,
lovászmester 690
- Báthory András, somlyói, bíboros,
erdélyi fejedelem 275, 345,
601, 657, 674
- Báthory Boldizsár, somlyói 275, 601,
672
- Báthory Gábor, somlyói, erdélyi
fejedelem 20, 82, 90, 99, 264,
276, 371–372, 380, 602, 604–
605, 672–673, 683
- Báthory György, ecsedi, Közép-Szolnok és Kraszna vm főispánja,
tanácsúr 673
- Báthory István, ecsedi, erdélyi vajda 690
- Báthory István, ecsedi, nádor 36
- Báthory István, somlyói, erdélyi
fejedelem 46, 50–51, 53, 77–79,
98–99, 119, 275, 288, 294,
323–324, 328, 340–345, 422,
458, 601, 605, 676, 718–719
- Báthory István, somlyói, ifj., váradi
főkapitány 601
- Báthory Kristóf, somlyói, erdélyi
vajda 51, 53, 79, 98, 171, 261,
323, 330, 340, 343, 345, 353,
417, 600, 674–675
- Báthory Zsigmond, somlyói, erdélyi
fejedelem 51–53, 79, 98–99,
262, 275, 288, 294, 323, 326,
329–330, 339, 345, 601–602,
652, 672, 682, 719

- Báthory Zsófia, fejedelemasszony 99
 Batin I. Bátony
 Bátony – Batin, B-Szoln/Kolozs m, h
 268, 677
 Bátos – Batoş – Bootschi, Kolozs/
 Maros m, h 199
 Batoş I. Bátos
 Batthyány Ignác, erdélyi római
 katolikus püspök, történetku-
 tató, a Batthyaneum-könyvtár
 alapítója 445
 Battyán, Mezőbottyán – Botean,
 Bihar m, h 561
 Baumgarten I. Pomarius
 Bayersdorf I. Királynémeti
 Bázna – Bazna – Bassen, Küküllő m/
 Medgyes sz/Szeben m, hm 13
 Bazna I. Bázna
 Bebek cs, pelsőci 597, 670, 677, 701
 Bebek Detre, pelsőci, nádor 299
 Bebek Ferenc, pelsőci, Abaúj vm
 ispánja, tanácsúr, Erdély szul-
 tán által kinevezett helytartója
 (mh. 1558) 672
 Bebek György, pelsőci (14. sz.) 700
 Bebek György, pelsőci, Gömör vm
 főispánja 327
 Bebek Imre, pelsőci, erdélyi vajda
 700
 Bebek István, pelsőci (14. sz.) 700
 Bece – Beța, Fehér m, h 578
 Becheni I. Pele
 Beclean I. Bethlen
 Bécs – Wien, Ausztria, v 24, 26, 29,
 50, 57, 97, 105, 110, 171, 291,
 332, 334–336, 364–370, 372–
 373, 377, 379, 434, 440–444,
 450–451, 454, 458–459, 463,
 468, 521–552, 581, 642
 Becse-Gergely nemzetség 15, 41,
 674, 677
 Becski cs, tasnádszántói, pókafalvi
 143, 150, 159, 240, 277, 579,
 670, 675
 Becski Bertalan 154, 159
 Bede cs 258
 Bedő, Bihar m/M, h 561
 Beiuş I. Belényes
 Beke Antal, gyulafehérvári kanonok,
 történetkutató 106, 202, 582
 Bekes Gáspár, kornyáti, Fogaras
 örökös ispánja, kincstartó,
 tanácsúr 78, 674, 719
 Békés vm 559, 569, 713
 Bél – Beliu, Bihar/Arad m, h 563
 Béla, I., magyar király 382, 384
 Béla, II., magyar király 21
 Béla, III., magyar király 515
 Béla, IV., magyar király 319–320,
 361, 382, 385, 403, 572, 598, 685
 Bélai Vilmos, történész 211
 Béli cs, uzoni 157, 168, 200, 240,
 660, 678
 Béli János (17. sz.) 674
 Béli Pál, uzoni, Háromszék főka-
 pitánya, Belső-Szolnok vm
 főispánja, ország generálisa
 200, 674, 675
 Belényes – Beiuş, Bihar m, mv 290,
 298–299, 316, 563, 650
 Belényesi István, váradi 608
 Belényesújlak I. Újlak
 Belényes-vidék 298, 299
 Beleschdorf I. Jövedics
 Bélienyér – Belfir, Bihar m, h 560, 563
 Belfir I. Bélienyér
 Belin I. Bölön
 Beliu I. Bél
 Bell I. Bólya
 Bellerophon, mitológiai alak, lukiai
 király 479
 Bellona, római istennő 481, 486, 518
 Bélmező, elpusztult település
 Bisztraterebes környékén,
 Bihar m 563
 Belnay Katalin Vrissovich alias
 Berdóczy Miklósné 264
 Belpércs I. Vámospércs

- Bélsok, elpusztult település Sarkadtól
D-re, Bihar/Békés m 563
- Belső-Szolnok vm 142, 571, 631, 645,
667–671, 673, 674, 678–679,
681, 682, 684
- Béltekhodos I. Oláhhodos
- Bélyegalja, elpusztult település
Bethlen határában, B-Szoln/B-
Naszód m 674
- Bene Mihály, nándori (16. sz.) 181
- Benedek cs, kotormányi 257
- Benedek cs, malomfalvi 240
- Benedek, Chaz comes fia, várjob-
bágy, királyi szerviens 685
- Benedek, csanádi püspök 404
- Benedek, váradai püspök 687
- Benedekfi cs, keresztúrfalvi 256
- Benkner cs 414, 418
- Benkner, Agnes, Georg Huet özvegye
417
- Benkner, Johannes, brassói keres-
kedő 414–417, 421
- Benkner, Markus, brassói pg 417
- Benkner, Paul, brassói pg 418
- Benkovich Ágoston, váradai püspök
313–316
- Benkő cs, kissolymosi 179
- Benkő cs, zágoni birtokos 257–258
- Benkő József (1740–1814), reformá-
tus lelkész, történetíró 358
- Bénye, Kis- és Nagybénye, elpusz-
tult települések Kajántó
környékén, Kolozs m 383,
390, 392, 399–400, 598–599
- Bénye, Magyarbénye (?) – Biia,
Küküllő/Fehér m, h 269
- Beograd I. Nándorfehérvár
- Beöthy György, váradai prelá-
tus-kanonok 306, 308
- Bercu I. Szárazberek
- Berde Mária, író 209, 242–243
- Berechiu I. Barakony
- Berekböszörmény, Bihar m/M, mv
559, 561, 563, 568
- Berekeresztúr – Bâra, Maros sz/m,
h 158
- Berence, Szamosberence – Băbășești,
Szatmár m, h 263
- Béres Péter, felsőbalázsfalvi jb 280
- Berettyó – Barcău, folyó 550, 556,
557–558, 560, 564, 568–569,
688, 693
- Berettyókirályi I. Királyi
- Berettyósztmárton I. Szentmárton
- Berettyószéplak I. Széplak
- Berger/Teuffel, Jörg I. Papiermacher
- Berghin I. Berve
- Berkessy Márton 162
- Bernáth József, bernátfalvi 240
- Beroz, Toma, tótfalvi jb 279
- Berseni Benedek (17. sz.) 181
- Berseni György (17. sz.) 181
- Bertalan, a kolozsmonostori konvent
gubernátora 72
- Berthalmy, Michael 344
- Bertin Ferenc 162
- Berve – Berghin, Fehér m, h 572,
577, 585
- Berzenczei cs 259
- Berzenczey cs, görgényszentimrei
240
- Berzethe János, Ákos nembeli 406
- Besenpatak, Besimbák – Olteț – Bes-
senbach, Fogaras v/Brassó m,
h 605
- Besimbák I. Besenpatak
- Beszterce – Bistrița – Bistritz/Nösen,
Beszterce k/B-Naszód m, v 16,
18, 20–22, 24, 26, 31, 43, 155,
162, 193, 264, 267, 271, 336,
339, 344, 426–430, 443–444,
471, 603, 668
- Beszterce-Naszód vm 193, 209, 211,
267
- Beszterce-vidék 705
- Beța I. Bece
- Betegh cs, csíktusnádi 143, 240
- Betegh Imréné 154, 158

- Bethlen – Beclean, B-Szoln/B-Naszód m, mv és vár 37, 260–261, 668, 674–677
- Bethlen cs, bethleni 15, 142, 156, 168–169, 171, 240–241, 250, 267, 451, 670, 674–675, 678, 681
- Bethlen cs, iktári 240–241
- Bethlen Ádám, bethleni, Fehér vm főispánja, guberniumi tanácsos, országos elnök 171
- Bethlen Antal (15. sz.) 706
- Bethlen Elek, bethleni, Belső-Szolnok vm főispánja, tanácsúr 56–57, 85, 104
- Bethlen Farkas, bethleni, kancellár, történetíró 54
- Bethlen Farkas, bethleni, tábornok 450, 451
- Bethlen Ferencné (19/20. sz.) 241
- Bethlen Gábor, bethleni, erdélyi udvari kancellár 171–172
- Bethlen Gábor, iktári, erdélyi fejedelem 52, 54–56, 58–60, 62, 65, 79, 82–83, 92, 99–102, 104, 106–107, 113, 119, 199, 263–264, 295, 313, 340, 603–605, 614, 617, 619, 646–647, 663, 670, 675–676, 680,
- Bethlen Gergely, bethleni 323, 344
- Bethlen György, bethleni 323, 344
- Bethlen György, bethleni (mh. 1754) 268
- Bethlen György, bethleni, az Országos Magyar Párt elnöke 159
- Bethlen Györgyné I. Jósika Paula
- Bethlen István, iktári, gubernátor, erdélyi fejedelem 82, 102, 108, 118–119
- Bethlen János, bethleni, kancellár 85, 171
- Bethlen Kata II. Apafi Mihályné 57
- Bethlen Kata Kemény Sámuelné (18. sz.) 269
- Bethlen Kata Teleki Józsefné, em-lékíró 141, 170, 447–448, 450, 459
- Bethlen László, bethleni (1720–1778) 268
- Bethlen Mihály, bethleni (mh. 1656), Doboka vm főispánja 262
- Bethlen Miklós, bethleni (1720 k. –1781), fogarasi főkapitány, kincstartó, országos elnök 37, 141, 148, 170–172, 452–453
- Bethlen Miklós, bethleni, kancellár, történetíró 31, 57, 69, 241, 431, 617
- Bethlen Rozália/Róza Csáky Jánosné, Wass Sámuelné 141, 148, 171–172, 453
- Bethlen Sámuel, bethleni, Küküllő vm főispánja, Marosszék főkapitánya 171
- Bethlendi Katalin 155
- Beudiu I. Bőd
- Bezid I. Bözöd
- Biás István, levéltáros, történész 181
- Bica I. Bikal, Oláhbikal
- Bicaci I. Bikács
- Bicălatu I. Bikal, Magyarbikal
- Bichiș I. Magyarbükkös
- Bihar – Biharea, Bihar m, mv és vár 294, 560, 563, 685, 692
- Bihar vm 141, 262–263, 290, 292, 310–313, 362, 471, 529, 532, 539, 550, 555, 568–569, 596, 598, 608, 645, 651, 669–670, 685, 690, 692, 694, 698
- Biharcsanáros I. Csanáros
- Biharea I. Bihar
- Biharfélegyháza I. Félegyháza
- Bihar-hegység 654
- Biharnagybajom I. Bajom
- Biharpüspöki I. Püspöki
- Biharugra I. Nagyugra
- Biia I. Bénye

- Bijacovce I. Szepesmindszent
 Bikács – Bicaci, Bihar m, h 561
 Bikal, Magyarbikal – Bicălatu,
 Kolozs m, h 178, 700–701
 Bikal, Oláhbikal/Kalotabikal – Bica,
 Kolozs m, h 269
 Bikali cs, bikali 698, 709
 Bilak – Domnești, Doboka/B-Naszód
 m, h 576, 578
 Birbó – Ghirbom – Birnbaum, Fehér
 m, h 552
 Birnbaum I. Birbó
 Bíró cs, homoródszentmártoni 178,
 259
 Bíró Farkas 180
 Bíró György, homoródszentmártoni
 178
 Bíró Józsefné 180
 Biró Péter, sajasárvári lk 277
 Bíró Vencel, piarista szerzetes,
 történész 164
 Bíró Zsigmond, homoródszentmár-
 toni, id. 178
 Bíró Zsigmond, homoródszentmár-
 toni, ifj. 178
 Birthalmer, Michael, szebeni esküdt
 pg 422
 Bischofka cs 210
 Bissingen cs 238
 Bistrița I. Beszterce
 Bistritz I. Beszterce
 Bisztra – Bistra, folyó 558
 Bisztraterebes I. Terebes
 Bisztray György, zalatnai uradalmi
 ispán 664
 Blăjel I. Balázstelce
 Blăjenii de Jos I. Alsóbalázsfalva
 Blăjenii de Sus I. Felsőbalázsfalva
 Blandrata/Biandrata, Giorgio, anti-
 trinitárius reformátor, feje-
 delmi udvari orvos, tanácsúr
 605
 Boarta I. Mihályfalva
 Bobâlna I. Alparét
 Bóc, elpusztult település Magyar-
 nádas környékén, Kolozs m
 661, 710, 712, 714, 716
 Bóci cs 698
 Bócz Tamás, köpecsi, lófő 265
 Bocszárd, Búzásbocszárd – Bucerdea
 Grânoasă, Fehér m, h 260
 Bocskai György, kismarjai, tanácsúr
 670, 677
 Bocskai István, kismarjai, erdélyi fe-
 jedelem 52, 53, 99, 109, 112, 200,
 260–261, 602, 670, 672, 677–678
 Bocskor cs 259
 Bod Péter, Bethlen Kata udvari pap-
 ja, egyháztörténetíró 450
 Boda, Szászbuda – Bunești – Boden-
 dorf, Segesvár sz/Brassó m,
 h 35
 Bodendorf I. Boda
 Bodin, Jean, jogtudós, politikai gon-
 dolkodó 504–505, 509
 Bodó cs, rákosi 257, 259
 Bodoc I. Bodok
 Bodok, Sepsibodok – Bodoc, Sepsi
 sz/Kovászna m, h 257
 Bodoki János, gyalui provisor 663
 Bodoki Mihály, illyefalvi lelkész 264
 Bodola – Budila, Fehér/Brassó m, h
 157, 240
 Bodoni István, vajdaszentiványi,
 kincstartó, tanácsúr 478
 Bodonkút I. Buda
 Bodor András, történész, egyetemi
 tanár 198
 Bodor cs, lécfalvi 241
 Bodor Irma, tanárjelölt 192
 Bodrog vm 704
 Bodza, Orbai sz/Kovászna m, h 157
 Boér cs 158
 Boér cs, nagyberivói 257–258
 Boér József, táblai jegyző 665
 Boér Klára Mikó Antalné 259
 Boérfalva – Boiereni, B-Szoln/Mára-
 maros m, h 684

- Bogács, Kisbogács – Băgaciu, Doboka/Kolozs m, h 278–279, 706, 712, 716
- Bogády András, a Rákóczy család familiárisa, országgyűlési követe 112–113, 118
- Bogár Ilona, indali 265
- Bogártelke – Băgara, Kolozs m, h 159, 396–398, 573, 598, 604–607, 621, 623, 625, 630, 633, 636, 646–647, 656, 658, 660
- Bogát, Marosbogát – Bogata de Mureș, Torda/Maros m, h 158, 710
- Bogata de Mureș l. Bogát
- Bogata de Sus l. Magyarbogáta
- Bogata Olteană l. Oltbogát
- Bogáthy cs, bogáti 554
- Bogáti András, bogáti (15. sz.) 710, 711
- Bogatu Român l. Nagykerék
- Bogdán István, történész 413
- Bogdan, P. Damian, történész 349
- Bogdánfalva, Bogdániszovárhegy/Szovárhegy – Picleu, Bihar m, h 550 l. még Bogdániszovárhegy
- Bogdánffy Gábor, örmény vállalkozó 437
- Bogdániszovárhegy – Picleu, Bihar m, h 550–551
- Boghiș l. Bagos
- Bogyoszló, Érbogyoszló – Buduslău, Bihar m, h 560, 568
- Boian l. Bő
- Boianu Mare l. Bajom
- Boiereni l. Boérfalva
- Boiu l. Baj
- Bojt – Bihar m/M, h 316, 558, 561, 691
- Bojti Veres Gáspár, a gyulafehérvári káptalan requisitora, udvari történetíró 27, 83
- Bokros Ilma id. Lészai Ferencné 273
- Bolcs, Bolcshida elpusztult település Berettyószentmártontól D-re, Bihar m 537, 688; -i hn: Fövényeserdő 562
- Bolcshida l. Bolcs
- Boldis László, a Futura cég bonchidai vezetője 224, 225
- Boldogasszonyteleke, elpusztult település Komádi és Magyarhomorog között, Bihar m/M 691
- Boldvai cs 262
- Boleszló, esztergomi érsek 404
- Bolgár István (15. sz.) 38
- Bolgár, Papfalva – Popești, Kolozs m, h 597
- Bolkács – Bălcaciu – Bulkesch, Küküllő/Fehér m, h 240, 323, 325–326, 330, 337–338, 341, 344–345
- Bologa l. Sebesvár, Várallya
- Bolțat, Ștefan, alsóbalázsfalvi jb 280
- Bólya – Buia – Bell, Fehér/Szeben m, h 263, 327
- Bolyai cs 263
- Bolyai Farkas, matematikus, a marosvásárhelyi Református Kollégium professzora 456
- Bolya-i Gáspár 327
- Bonchida – Bonțida, Doboka/Kolozs m, h 30, 44, 186–187, 194, 198–199, 204, 223–226, 241, 245, 650–651
- Boncnnyíres – Bonț, Doboka/Kolozs m, h 265
- Boncz cs, kissolymosi 179
- Bonfini, Antonio, humanista történetíró 508
- Bónis György, történész 179
- Bonț l. Boncnnyíres
- Bonțida l. Bonchida
- Bonyha – Bahnea – Bachnen, Küküllő/Maros m, h 636
- Bootsch l. Bátos

- Borbála, magyar királyné 333–334
 Borbánd – Bărăbanț – Weindorf,
 Fehér m, h 279, 572
 Borbély cs 256
 Borbély cs, kissolymosi 179
 Borbély Sámuel, aranyosrákosi 241
 Borberek – Vurpăr – Burgberg, Fehér
 m, h 91, 323, 328, 343–344, 572
 Bordy András 229, 239
 Borgó – Bârgău, B-Szoln/B-Naszód
 m, h 674
 Borgóprund – Prundu Bârgău-
 lui, B-Szoln/B-Naszód m, h
 440–442, 444, 456
 Borla I. Balla
 Borleasa I. Borlyásza
 Borlyásza, Lonkafalva – Borleasa,
 B-Szoln/B-Naszód m, h 268,
 677
 Bornemissza cs 258
 Bornemissza cs, kápolnai 141,
 670–671
 Bornemissza cs, kászoni 156, 241,
 454, 659
 Bornemisza (Abstemi) Pál, erdélyi
 püspök 50, 97, 581–582, 600
 Bornemisza cs, petrilini, borosjenei,
 váradi 37, 671
 Bornemisza Anna, fejedelemasszony
 56, 93, 104, 428, 608, 617
 Bornemisza János, budai várnagy
 344
 Bornemisza Kata Bánffy Dénesné
 608, 650
 Bornemissza Adél, kászoni 143, 209,
 241
 Bornemissza Anna Mária Jósika
 Imréné 172, 453
 Bornemissza Boldizsár, kápolnai,
 Torda, Fehér vm főispánja,
 tanácsúr 674
 Bornemissza János, kászoni, ifj.,
 vezérőrnagy 172
 Bornemissza Károly, kászoni 241
 Bornemissza László, kolozsvári,
 cubicularius 604
 Bornemissza Zsigmond, kápolnai
 605, 657
 Boros cs, véggyantai 671
 Boros István, oláhpénteki jb 279
 Boros János (17. sz.) 257
 Boroskrakkó – Cricău, Fehér m, h 91
 I. még Krakkó
 Borovszky Samu, történész 302
 Bors cs 257
 Bors Mihály 259
 Borsa nemzetiség 393
 Borsa (Janits) Iván, levéltáros,
 történész 394
 Borsa Kopasz I. Kopasz
 Borşa I. Borsa
 Borsa, Kolozsborsa – Borşa, Doboka/
 Kolozs m, h 158, 199
 Borsaujfalú I. Magyarujfalú
 Borsa-völgy 209
 Borsoló cs 262
 Borsos Péter, váradi 210
 Borsos Tamás, Marosvásárhely
 főbírája, portai ügyvivő, em-
 lékiró 109, 115
 Borumlaca I. Baromlak
 Borza, Ilie, sajósárvári jb 277
 Borzás – Boziaș, Küküllő/Maros m, h
 269, 677
 Botean I. Battyán
 Boteni I. Botháza
 Both cs, csíkszentmártoni 259
 Botháza – Boteni, Kolozs m, h 703, 710
 Boziaș I. Borzás
 Bő, Mezőbő – Boian, Torda/Kolozs
 m, h 704, 713, 716
 Bód – Beudiu, B-Szoln/B-Naszód m,
 h 677
 Bökény – Buteni, Kolozs m, h 661
 Bökényszeg, elpusztult település
 Táté határában, Fehér m 391
 Bölcsi, elpusztult település Zsadány
 mellett, Bihar/Békés m/M 559

- Bölön – Belin, Sepsi sz/Kovászna m, h 269
- Bölöni cs 262
- Bölöni alias Domokos cs, kissolyomosi 179
- Bölöni Farkas Sándor, író, utazó 137
- Böszörményi István, a gyulafehérvári káptalan requisitora 86–87, 92
- Bözöd – Bezid, Udvarhely sz/Maros m, h 142
- Bözödi (Jakab) György, író 187, 195, 228, 239, 283
- Bradu l. Fenyőfalva
- Brăișoru l. Malomszeg
- Bran l. Töröcsvár
- Brâncovenești l. Vécs
- Brandenburgi Katalin, erdélyi fejedelemasszony, fejedelem 102, 112–114, 119, 276
- Brănișca l. Branyicska
- Braniștea l. Árpástó
- Branyicska – Brănișca, Hunyad m, h 168
- Brașov l. Brassó
- Brassó – Brașov – Kronstadt, Brassó v, v 16, 18, 20–22, 24, 26, 31, 43, 264, 271, 323–324, 333–335, 340–341, 413–420, 422–423, 428, 434–435, 439, 449, 456–457, 459, 463–464, 468, 537, 582, 712
- Brassó-vidék 18
- Brăteni l. Barátfalva
- Bratislava l. Pozsony
- Braunschweig, Németország, v 414
- Breaza l. Emberfő
- Breita l. Szászbréte
- Brekolt l. Báránykút
- Bretea l. Szászbréte
- Broos l. Szászváros
- Broșteni l. Kiskerek
- Bruckmoser, Andreas, oprakercisórai papírcsináló mester 448, 450
- Brukenthal cs 36
- Brukenthal, Samuel, erdélyi udvari kancellár, gubernátor 105
- Brundusinus, Publius, Clastidium megvesztegetett praefectusa 520
- Brunszvik Karolina Teleki Imréné 157
- Brusturi l. Tataros
- Brutus, Johannes Michael (Bruto, Giovanni Michele), történetíró 52, 77, 99
- Brutus, Marcus Iunius, római politikus 502
- Bucerdea Grânoasă l. Bocsárd, Búzásbocsárd
- Bucsum, elpusztult település Alsó-kaznacs és Halmosd között, Kraszna/Szilágym 502
- Buda, Budapest 23, 80, 96, 287, 291, 325, 333–334, 336, 364, 370, 372–374, 376–378, 382, 384, 386, 389–390, 401, 474–477, 582, 700–701, 703, 708, 711, 714, 718
- Buda, Burjánosbuda, Burjánosóbuda, Újbuda/Bodonkút – Vechea, Kolozs m, h 389, 605, 663
- Budaeus, Guilielmus (Guillaume Budé), francia humanista, diplomata 481–483, 494, 503–504, 506–512, 514–518, 520, 523
- Budai cs, bölcsei 279, 670, 678
- Budai cs, burjánosóbudai 141
- Budai János 162
- Budapataka, elpusztult település Bálványosvára l. és Csaba-újfalu között, B-Szoln/Kolozs m 676
- Budapest 95, 181, 184, 208, 226, 352, 657
- Budatelke – Budești, Kolozs/B-Naszód m, h 157, 387, 389

- Budenbach I. Szibiel
 Budești I. Budatelke
 Budila I. Bodola
 Buduslău I. Bogyoszló
 Buia I. Bólya
 Bujdos – Vâlcelele, B-Szoln/
 Kolozs m, h 677
 Bukarest – București, Románia, v
 308, 464, 468
 Bukephalosz, Nagy Sándor lova 485,
 513–514
 Bukovina 441
 Bulkesch I. Bolkács
 Bunești I. Boda
 Bunytay Vince, váradi kanonok,
 egyháztörténész 302
 Burgberg I. Borberek, Hühalom,
 Vurpód
 Burjánosbuda I. Buda
 Burjánosóbuda I. Buda
 Buss I. Buzd
 Buteni I. Bökény
 Búza – Buza, Doboka/Kolozs m, h
 172, 670, 677
 Buza cs, váradi 265
 Buza I. Búza
 Búzásbocsárd – Bucerdea Grănoasă,
 Fehér m, h 703 l. még Bocsárd
 Buzd – Buzd – Buss, Medgyes sz/
 Szeben m, h 552
 Buzogány cs, kissolymosi 178
 Buzogány György, kissolymosi 179,
 241
 Buzogány Mózes, királyi táblai
 jegyző 199
 Büchler Pál 181
 Bürgesch I. Bürkös
 Bürkös – Bârghiș – Bürgesch, Fehér/
 Szeben m, h 261
 Bydeskuti cs, ippi 259, 262
 Bydeskuti György, ippi (20. sz.) 262
 Bydeskuty István, ippi (17. sz.) 262
 Byzantinus, Stephanus, görög író
 514
- C, Cs**
- Cadea I. Kágya, Kiskágya
 Caepionis, Servilia, Brutus anyja 502
 Caesar, Caius Julius, római had-
 vezér, consul, dictator 494,
 502–504
 Căianu I. Magyarakályán
 Căianu Mare I. Nagykaján
 Căianu Mic I. Kiskaján, Oláhkályán
 Caila I. Kajla
 Călăcea I. Kalocsa
 Călata I. Kalota, Kiskalota
 Călățele I. Kelecel
 Caligula, római császár 493, 502,
 505, 507, 523
 Călimănești I. Kelementelke
 Calna I. Kálna
 Călușeri I. Kál
 Cămărașu Deșert I. Pusztakamarás
 Camerarius, Joachim, német huma-
 nista, teológus 511
 Câmpeni I. Topánfalva
 Câmpia Turzii I. Gyéres
 Căpeni I. Köpec
 Capito, Gaius Ateius, római néptri-
 bunus 497
 Căpleni I. Kaplony
 Căpușu Mare I. Kapus, Nagykapus
 Căpușu Mic I. Kiskapus
 Cărândeni I. Káránd
 Cărânzel I. Káránd
 Cardanus, Hieronymus (Girolimo
 Cardano), itáliai matematikus,
 fizikus 516
 Carei I. Nagykároly
 Cârța I. Kerc
 Cârțișoara I. Oprakercisóra, Streza-
 kercsisóra
 Cășeiu I. Alsókosály
 Casilinum, ókori város Capua mel-
 lett, Olaszország 520
 Caspar, Franciscus fia, vizaknai
 esküdt pg 373

- Castaldo, Giovanni Battista, császári generális, Erdély katonai helytartója 364, 518
- Cața I. Kaca
- Cato Maior, Marcus Porcius, római államférfi, író, történetíró 481, 495
- Cauaceu I. Kovács
- Căuașdu I. Kávásd
- Ceanu Mare I. Mezőnagycsán
- Cebea I. Csaba
- Cecălaca I. Csekelaka
- Cécke – Țețchea, Bihar m, h 561
- Cege – Țaga, Doboka/Kolozs m, h 34, 37, 154
- Cégény, Krasznacégény – Țeghea, K-Szoln/Szatmár m, h 578–579
- Cégénydányád, Szatmár m/M, h 154, 183
- Cehăluț I. Magyarcsaholy
- Cehei I. Csehi
- Ceica I. Magyarcséke
- Cenad I. Csanád
- Cenade I. Csanád
- Cenaluș I. Csalános
- Cente – Țentea, Doboka/B-Naszód m, h 677
- Cepan I. Csépán
- Cerghid I. Cserged
- Cerișa I. Cseres
- Cernești I. Csernafalva
- Cernuc I. Csernek
- Cetariu I. Csatár
- Cetatea de Baltă I. Küküllővár
- Cetea I. Csáklya
- Chak, comes, Chaz comes fia, várjobbágy, királyi szerviens 685, 687
- Chaz, comes 685, 687
- Chegea I. Kegye
- Chendu I. Kiskend, Nagykend
- Cherechiu I. Kiskereki, Nagykereki
- Cheresig I. Körösszeg
- Chereușa I. Körös
- Cheriu I. Felsőker
- Chernel György, csernelházi, Rákóczy familiáris 112, 114, 117
- Chernenczky Pál, homonnai 294
- Chesău I. Keszü
- Chesereu I. Keserú
- Chesler I. Keszler
- Chetiu I. Ketel
- Chichiș I. Kökös
- Chichișa I. Nyárló
- Chidea I. Kide
- Chiermey Mihály, lugosi szervitor 275
- Chieșd I. Kövesd
- Chinari I. Pinár
- Chintelnic I. Kentelke
- Chinteni I. Kajántó
- Chioar I. Kővár
- Chiraleș I. Kerlés
- Chiraleu I. Királyi
- Chiribiș I. Terebes
- Chirilă, Alexa, apahidai jb 278
- Chirileu I. Kerelő
- Chișan, Ioan, alsóbalázsfalvi jb 280
- Chișirid I. Kisürög
- Chișlaz I. Vámosláz
- Chiunciuș I. Kincsi
- Chiuza I. Középfalva
- Chol András, valkói, Miklós fia (13. sz.) 395
- Chol István, valkói, Miklós fia (13. sz.) 395
- Chol Miklós, szentmihálytelki, valkói, Mikola fia (13/14. sz.) 394–397
- Chol Miklós, valkói, ifj., Miklós fia (13. sz.) 395
- Choronk Márton, fiscalis director 341–342
- Christel Balázs, balázsfalvi jb 280
- Chue (Chuey) ispán, szucsáki 395
- Chue (Chuey) István, szucsáki 394–395

- Chue (Chuey) Jakab, szucsáki
394–395
- Chue (Chuey) Pál, szucsáki, Chue
ispán fia 395
- Chust I. Huszt
- Cic, Teodor, alsóbalázsfalvi jb 280
- Cicero, Marcus Tullius, római politi-
kus, író, szónok 482, 487–488,
490–497, 499–503, 505, 508, 514
- Ciceu I. Csicsó
- Ciceu-Giurgești I. Csicsógyörgyfalva
- Ciceu-Mihăiești I. Csicsómihályfalva
- Cig I. Csög
- Cigányfalva – Țigăneștii de Criș,
Bihar m, h 551
- Cigányi – Crișeni, Kraszna/K-Szoln/
Szilágy m, h 580
- Cigányvaja I. Vaja
- Cikendál – Țichindeal – Zickenthal,
Újgyház sz/Szeben m, h 327
- Cikud – Valea Largă, Torda/
Maros m, h 269
- Cimpoiaș, Mihăilă, alsóbalázsfalvi
jb 280
- Cincu I. Nagysink
- Cioboteni I. Csobotfalva
- Ciocman I. Csokmány
- Ciocotiș I. Csokotica
- Cipău I. Csapó
- Cipelli I. Egnatius
- Cireșoaia I. Magyardécse
- Cisnădie I. Disznód, Nagydisznód
- Cisteiu de Mureș I. Magyarcsesztve
- Ciucsângeorgiu I. Csíkszentgyörgy
- Ciugud I. Csüged
- Ciugudu de Jos I. Alsófüged
- Ciugudu de Sus I. Felsőfüged
- Ciuguzel I. Fugad
- Ciumăfaia I. Csomafája
- Ciumbrud I. Csombord
- Clastidium, Casteggio, Olaszország,
v 520
- Claudius, római császár 500,
502–504, 523
- Clif I. Klics
- Cloașterf I. Miklóstelke
- Clodius, Aesopus, római tragikus
színész 497, 503
- Clodius Pulcher, Publius, római
politikus, Cicero ellenfele 503
- Closius, Friedrich, a brassói papír-
malom bérlője 435
- Cluj I. Kolozsvár
- Cluj-Mănăștur I. Kolozsmonostor
- Coccius Sabellicus, Marcus Anto-
nius (Coccio, Marco Antonio),
velencei humanista történétíró
501
- Cociu I. Kócs
- Cód, patak 422
- Codlea I. Feketehalom
- Codor I. Kodor
- Cojocna I. Kolozs
- Coldău I. Kudu
- Coli I. Kóly
- Colțești I. Torockószentgyörgy
- Columella, Lucius Junius, római író
495
- Comana I. Komána
- Copăcel I. Kopacsél
- Copăceni I. Koppánd
- Coplean I. Kapjon
- Copșa Mică I. Kapus
- Coptelke – Pădureni, B-Szoln/
Kolozs m, h 268
- Coresi, román nyomdász (mh. 1583)
415–417
- Cornățel I. Egerszeg, Hortobágyfalva
- Corneni I. Szilkerék
- Cornești I. Sólyomtelke, Sövényfalva
- Coroisânmartin I. Kóródszentmárton
- Coroșu I. Kóród
- Corpadea I. Korpád
- Corunca I. Koronka
- Corund I. Korund
- Corvin János, herceg 342
- Corvinești I. Szászújfalva
- Cosniciu de Jos I. Alsókaznacs

- Cosniciu de Sus I. Felsőkaznacs
 Coveş I. Kövesd
 Cozma I. Kozmatelke
 Crăciun, Ioachim, történész 349
 Crainimăt I. Királynémeti
 Craiva I. Királypataka
 Crassus, Marcus Licinius, római hadvezér, politikus 504, 511, 513
 Crestur I. Keresztúr
 Cricău I. Krakkó
 Crihalma I. Királyhalma
 Criş I. Keresd
 Crişeni I. Cigányi, Vaja
 Crispinus, Rufrius, római praetor, senator 507
 Cristeşti Ciceului I. Csicsókeresztúr
 Cristorel I. Ördögkeresztúr
 Cristur-Şieu I. Sajókeresztúr
 Cristuru Secuiesc I. Székelykeresztúr
 Crişu Negru I. Fekete-Körös
 Criţ I. Keresztúr, Szászkeresztúr
 Crizbav I. Krizba
 Cubleşu I. Oláhköblös
 Cubleşu Someşan I. Köblös
 Cuc, Iuon, alsóbalázsfalvi jb 281
 Cucerdea I. Kocsárd
 Curio, Caelius Secundus (Curione, Celio Secondo), itáliai humanista, protestáns teológus 482–483, 510–511
 Curio, Gaius Scribonius római politikus 503
 Curteni I. Udvarfalva
 Curtius Rufus, Quintus, római történetíró 506, 523
 Curtiuşu Dejului I. Alsókörtvélyes
 Cuspinianus, Johannes (Spießhaymer, Johann), osztrák humanista, diplomata, történetíró 26
 Cutca I. Kötke
 Cutiş I. Kökénypatak
 Cuzăplac I. Középlak
 Cyko, Chaz comes fia Jakab fia 687
 Czikmántori cs, székelyudvarhelyi 128, 241
 Czikó cs 256
 Czikó Mihály, gyulafehérvári udvarbíró 427
 Czimbos Anna, Georg Steckbauer felesége 457
 Czirják József, jegyző 665
 Czirjék cs 203, 257–259
 Czirjék Balázs 258
 Czirjék Kata Mikó Jánosné 259
 Czobor Alfréd, levéltáros, történész 34, 40
 Csaba, Bálványoscsaba – Cebea, B-Szoln/Kolozs m, h 677
 Csabaújfalu – Valea Unguraşului, B-Szoln/Kolozs m, h 268, 677
 Csaholyi cs 174, 537
 Csákány cs 241
 Csákány Miklós 143
 Csákányos alias Váradi Márton 294
 Csáki Simon, alsóbalázsfalvi jb 280
 Csákigorbó – Gârbău, Doboka/Szilágy m, h 172, 670, 677
 Csáklya – Cetea, Fehér m, h 279
 Csáky cs, körösszegi 141, 156, 169, 172, 174, 182, 310, 551, 616, 657, 670, 674, 677, 682, 688–690, 693–694
 Csáky Borbála Haller Györgyné 172
 Csáky Ferenc, körösszegi, székely és bihari ispán 689
 Csáky György, körösszegi (15. sz.) 689
 Csáky Imre, körösszegi, váradi püspök 311–314, 316
 Csáky István, körösszegi, tárnokmester 674, 677, 681
 Csáky István, körösszegi, az erdélyi rendek főkapitánya 602, 604, 657
 Csáky János, körösszegi, Kolozs vm főispánja 141, 148, 172

- Csáky Kata Bornemissza Jánosné,
Bethlen Miklósné 172, 452,
453
- Csáky László, körösszegi, országbíró
660
- Csáky Mihály, mihályi, erdélyi
kancellár 279
- Csáky Miklós, körösszegi, Temes és
Zaránd vm ispánja, erdélyi
vajda 688, 693
- Csáky Rozália Jósika Jánosné 169,
172
- Csáky Rozália Komáromy Györgyné
610
- Csáky Zsigmond, körösszegi (1696–
1735 k.) 550
- Csalános, Biharcsanáros – Cenaluș,
Bihar m, h 560
- Csanád – Cenad, Csanád/Temes m, v
42, 74, 81, 329, 342
- Csanád, Szászcsanád – Cenade,
Fehér m, h 338, 341, 383, 390,
392
- Csanád, váradi olvasókanonok 401
- Csanádi János deák 76
- Csanaki Máté, Rákóczy György
udvari orvosa 120
- Csánki Dezső, történész 529, 698
- Csapó – Cipău, Küküllő/Maros m,
h 261
- Császár Károly, a Pásztortűz
szerkesztője 184
- Császári – Sântioana, Doboka/Kolozs
m, h 269
- Császló, Szatmár m/M, h 690
- Csatár, Hegyközcsatár – Cetariu,
Bihar m, h 294
- Csató cs, delnei 259
- Csedő cs, szentgyörgyi 259
- Cseffey cs, noszolyi 670, 678
- Cseffey László, noszolyi, Belső-Szol-
nok vm főispánja, ítélmester
678
- Csegezi cs 259
- Cseh Bálint (16. sz.) 42
- Cseh János, disznajói 41
- Cseh János, vizaknai bíró 377–378
- Cseh Mihály (16. sz.) 338
- Cseh Péter, ródi 71
- Csehi, Somlyócsehi – Cehei, Krasz-
na/Szilágy m, h 262
- Csehország 467, 689
- Cseke, elpusztult település Vetés és
Óvári között, Szatmár m 691
- Csekelaka – Cecălaca, Fehér/
Maros m, h 244
- Csekme Margit, nyárádszentbenede-
ki lk 232
- Csengerbagos I. Bagos
- Csente, patak 559
- Csepán – Cepan, B-Szoln/B-Naszód
m, h 268
- Csepegőmacskás I. Macskás
- Csepregi Turkovicz Mihály, id.,
kolozsvári kereskedő, kolozs-
monostori harmincados,
portai követ 607
- Cserei Farkas, nagyajtai, botanikus,
író 217, 269
- Cserei Mihály, nagyajtai, történétíró
259, 266
- Cserényi cs, balázsfalvi 141–142,
200, 276–277, 280, 678
- Cserényi Erzsébet Kamuthy
Miklósné 280
- Cserényi Farkas, balázsfalvi,
Belső-Szolnok vm főispánja,
tanácsúr 115, 604
- Cserényi Ferenc, felsőbalázsfalvi jb
280
- Cserényi Gáspár, balázsfalvi 277
- Cserényi István, balázsfalvi 277, 280
- Cserényi Jánosné, özv. 681
- Cserényi Judit Ajtai Istvánné 277
- Cserényi Kata Gyerő Istvánné 277
- Cserepes, birtok, Bihar m 299
- Cserese, Szilágycseres – Cerișa,
Kraszna/Szilágy m, h 262

- Cserged – Cerghid, Küküllő/
Maros m, h 383, 390, 392
- Csergő cs 257
- Cserhát, tájegység 560
- Csernefalva – Cernești, K-Szoln/
Máramaros m, h 660
- Csernátoni Sámuel, emlékiró (19. sz.)
265
- Csernavodai Egyed (15. sz.) 39
- Csernavodai János (15. sz.) 39
- Csernek – Cernuc, B-Szoln/
Szilágy m, h 719
- Cseszelicki Szilvási Mátyás (15. sz.)
716
- Csicsó – Ciceu, B-Szoln/B-Naszód
m, vár és uradalom 631, 637,
673, 676
- Csicsógyörgyfalva – Ciceu-Giurgești,
B-Szoln/B-Naszód m, h 260,
670
- Csicsóhagymás – Hășmașu Ciceului,
B-Szoln/B-Naszód m, h 677
- Csicsóholdvilág I. Holdvilág
- Csicsókeresztúr – Cristești Ciceului,
B-Szoln/B-Naszód m, h 670,
677
- Csicsómihályfalva – Ciceu-Mihăiești,
B-Szoln/B-Naszód m, h 670
- Csifó cs, keresztúrfalvi 256
- Csíkszék 257, 266, 456, 537
- Csík vm 211, 257
- Csíkbánkfalva – Bancu, Csík sz/
Hargita m, h 259
- Csíkdánfalva – Dănești, Csík sz/
Hargita m, h 162
- Csíki alias Hegyi cs, kissolyosi
179
- Csiki cs, erzsébetvárosi 201
- Csíkmadaras I. Madaras
- Csíkpálfalva – Păuleni-Ciuc, Csík sz/
Hargita m, h 162, 259
- Csíksomlyó I. Somlyó
- Csíkszentgyörgy – Ciucsângeorgiu,
Csík sz/Hargita m, h 259
- Csíkszentkirály – Sâncrăieni,
Csík sz/Hargita m, h 181, 259,
456, 457
- Csíkszentlélek I. Szentlélek
- Csíkszentmárton – Sânmartin,
Csík sz/Hargita m, h 162, 183,
257, 259–262, 264–265, 456–457
- Csíkszentsimon – Sânsimion,
Csík sz/Hargita m, h 257
- Csíkszenttamás – Tomești, Csík sz/
Hargita m, h 257–259
- Csíkszereda – Miercurea-Ciuc,
Csík sz/Hargita m, mv 155,
181, 257, 457
- Csíkszögöd – Jigodin/Miercurea-
Ciuc, Csík sz/Hargita m, h
256–258, 266
- Csinkó, elpusztult település Derite
környékén, Kolozs m 591
- Csipkés Ödön, aranyosrákosi,
törvényszéki elnök 180
- Csiszár Lajos, marosvásárhelyi lk
209
- Csiszár Miklós, borbereki 39
- Csiszér cs, étfalvi 257, 259
- Csiszér Mihály, étfalvi 264
- Csobotfalva – Cioboteni, Csík sz/
Hargita m, h 259
- Csókás I. Csokotica
- Csokmány – Ciocman, Kővár v/
Szilágy m, h 606
- Csokotica/Csukatics, Csókás – Cio-
cotiș, Kővár v/Máramaros m,
h 603, 660
- Csol Miklós (14. sz.) 699
- Csoma Miklós, gelencei 162
- Csomafája – Ciumăfaia, Doboka/
Kolozs m, h 575
- Csomaközi cs 262
- Csombord – Ciumbrud, Fehér m, h
150, 201, 269, 576–578, 586–587
- Csongrád vm 294, 529
- Csög – Cig, K-Szoln/Szatmár m, h
579

- Csukatics I. Csokotica
 Csutak cs, kászonimpérfalvi 241, 257
 Csutak György, kovásznai (17. sz.) 181
 Csutak László, kovásznai (17. sz.) 181
 Csüged – Ciugud, Fehér m, h 585
 Csúrfalva I. Klics
- D**
- Dăbâca I. Doboka
 Dăbiceni I. Kisdoboka
 Dácia 319, 517–518
 Daczó cs 259
 Daday cs 241
 Daia I. Dálya
 Dăișoara I. Longodár
 Dál, Almásdál – Dolu, Doboka/Szilágy m, h 268
 Dalnic I. Dálnok
 Dálnok – Dalnic, Kézdi sz/Kovászna m, h 203
 Dálya, Székelydálya – Daia, Udvarhely sz/Hargita m, h 157
 Dămăcușeni I. Domszóló
 Dâmbău I. Dombó
 Dâmbu I. Tomb
 Damiș I. Dámos
 Damokos cs 258
 Dámos, Erdődámos – Damiș, Bihar m, h 652
 Damos, Kalotadámos – Domoșu, Kolozs m, h 179, 661
 Dâncu I. Dank
 Daneș I. Dános
 Dănești I. Csíkdánfalva
 Dângău Mare I. Dongó
 Dániel cs, kissolymosi 179
 Dániel cs, szamosújvárnémeti 142
 Daniel cs, vargyasi 609
 Daniel Károly, vargyasi 178
 Daniel Polixéna Szabó Farkasné 178
 Daniel Sándor, vargyasi 178
 Daniel Zsófia Haller Jánosné 452
 Dank – Dâncu, Kolozs m, h 281
 Danka alias Páldeák cs, kissolymosi 179
 Dankanits Ádám, művelődéstörténész 431, 446
 Dános – Daneș – Dünesdorf, Segesvár sz/Maros m, h 383, 390, 392
 Dánpataka – Vălenii Lăpușului, B-Szoln/Máramaros m, h 676–677
 Dareiosz, III., perzsa uralkodó 506, 514, 521
 Daróc, Homoróddaróc – Draușeni – Drass, Udvarhely sz/Brassó m, h 327
 Daróc, Nádasdaróc – Dorolțu, Kolozs m, h 573, 590, 597, 603–604, 608–609, 633–634, 636, 647, 656, 659–661
 Darvai cs 258
 Darvas, Bihar m/M, h 561, 566
 Darwassy Ambrus, a pankotai vár praefectura 294
 Dătășeni I. Dátos
 Dátos – Dătășeni, Torda/Maros m, h 383, 390, 392, 710, 713, 716
 Dávid doctor 322
 Dávid, Izráel királya 506
 De la Bischino, Matteo, erdélyi püspök 707
 Deák cs, kissolymosi 179
 Deák Albert, székelykeresztúri községi jegyző 229
 Deák Farkas, történész 200, 209
 Deák Imre, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának al-levéltárnoka 138, 146, 165–166
 Dealu Frumos I. Leses
 Debrecen, Bihar m/M, mv 289, 310, 335, 471, 538–539, 560–561, 568
 Debreceni cs 157

- Debreczeni Tamás, fejedelmi prae-
fectus 107, 115–116, 426
- Debrek, Kis-, Nagydebrek – Dobric,
Dobricel, B-Szoln/B-Naszód
m, h 675
- Décsei cs 259
- Décsei cs, nagydobai 278, 675
- Degenfeld cs 658
- Degenfeld Mária Strada Gyuláné 658
- Degenfeld Miksa (20. sz.) gr. 182
- Deibler/Gartner/Kertész, Michael,
szebeni papírcsináló mester
443
- Dej I. Dés
- Delenii I. Kissáros
- Dellő, Dellőapáti – Apateu,
B-Szoln/B-Naszód m, h 676
- Délosz, sziget 486
- Delureni I. Újlak
- Deme, Pogány István familiárisa 400
- Demeter, Jakab fia „Magnus” Jakó
fia 688
- Demeter, esztergomi érsek 16
- Demién Boldizsár, zalatnai, lófő 181
- Demjén Boldizsár, lófő 210
- Démoszthenész, athéni politikus,
szónok 484, 512, 514
- Dénes Istvánné 180
- Dénes, asztalnokmester (1324) 404
- Derecske, Bihar m/M, h 558;
-i hn: Körtvéyesrét 563
- Dersbulcsa, elpusztult település
Berettyószentmártontól D-re,
Bihar m 688
- Derşida I. Kisderzsida
- Dés – Dej, B-Szolnok/Kolozs m, mv
21, 111, 119, 143, 162, 183, 193,
198, 202, 209, 241, 265, 360,
471, 668, 671, 679, 681
- Désakna – Ocna Dejului, B-Szoln/
Kolozs m, mv 21, 143
- Dési Mihály, kecsedi jb 279
- Dési/dési Szabó cs, iklódi 142–143,
150, 241
- Désy János, temeseli (16. sz.) 41
- Détári cs 281
- Détári János 277
- Détári Sára Lészai Györgyné 281
- Déter, Bolcsba olvadt település,
Bihar m 537, 558
- Detreheim – Tritenii de Jos, Torda/
Kolozs m, h 707–708, 713, 716
- Deuşu I. Diós
- Déva – Deva – Diemrich, Hunyad m,
mv és vár 55, 84, 103, 265, 270,
336, 451–452, 461, 518, 612
- Deva I. Déva
- Dévaványa, Békés m/M, h 568
- Devecser, Kis- vagy Nagydevecser –
Diviciorii Mari/Mici, Doboka/
Kolozs m, h 261
- Dezső Antal, mérái (16. sz.) 254
- Dicsőszentmárton – Târnăveni,
Küküllő/Maros m, mv 257
- Diemrich I. Déva
- Dienessy Benedek 345
- Dietrich Sámuel, kereskedő 437
- Dima, Ienache, fogarasi kereskedő
449
- Dîmboiu, Aurel, történész 413
- Dio, Cassius görög történetíró 488, 519
- Diódi Mihály (15. sz.) 703
- Diogenes, Hermias Ulpius szabado-
sa 517
- Diomédész, mitológiai alak, Argosz
királya 511
- Diós – Deuşu, Kolozs m, h 387, 399,
605
- Diós cs, kissolymosi 179
- Diósad – Dioşod, K-Szoln/Szilágy m,
h 269
- Diósgyőr, Borsod m/M, h és vár 263
- Diósi Gergely, Kolozsvár város
jegyzője 24, 27, 271
- Diosig I. Diószeg
- Dioşod I. Diósad
- Diósy Gáspár, a gyulafehérvári káp-
talan requisitora 91

- Diószeg – Diosig, Bihar m, h 557
 Diószegi cs, dési 202
 Disznajó – Vălenii de Mureș, Torda/
 Maros m, h 455, 631
 Disznód, Nagydisznód – Cisnădie –
 Heltau, Szeben sz/m, h 328
 Disznópatak – Valea Stejarului,
 Máramaros m, h 683
 Ditrău I. Ditró
 Ditró – Ditrău, Csík sz/Hargita m,
 h 174
 Diviciorii Mari I. Devecser
 Diviciorii Mici I. Devecser
 Dobai cs 675
 Dobai Péter, táblai jegyző 663
 Dobó István, ruszkai, egri kapitány,
 erdélyi vajda 670, 673
 Doboka – Dăbâca, Doboka/Kolozs
 m, h 142, 158
 Doboka vm 29, 31, 41, 141–142, 170,
 178, 200, 202, 211, 274, 276,
 278, 402, 571, 573, 575, 578,
 606, 631, 645, 667–671, 674,
 678–682, 684, 703, 706–707
 Dobokai cs 700
 Doboz, Békés m/M, h 560
 Dobrai István, borojenői 662
 Dobric I. Debrek
 Dobricel I. Debrek
 Dolabella, Publius Cornelius, római
 politikus, hadvezér 487
 Dolha – Dovgo, Máramaros m/Ukraj-
 na, h 157
 Dolu I. Dál
 Domafalva, elpusztult település,
 Bihar m 551
 Dombó, Küküllődombó – Dâmbău,
 Küküllő/Maros m, h 261, 268
 Domitianus, római császár 488
 Domnești I. Bilak
 Domokos – Dămăcușeni, B-Szoln/
 Máramaros m, h 683
 Domokos cs I. Bölöni 179
 Domokos, váradi püspök 298–299
 Domokos Pál Péter, néprajzkutató,
 történész 204
 Domoșu I. Damos
 Domoszló, praedium Jákóhodos
 környékén, Bihar m 691–692
 Donát György, kancelláriai jegyző 665
 Donatus, Aelius, római szónoklattan
 tanár, író 496
 Dongó, Bánffydongó – Dângău
 Mare, Kolozs m, h 654, 663
 Donnersmarkt I. Monora
 Dorogházi László, országbírói
 ítélmester 477
 Dorolțu I. Daróc
 Dósa Anna Mária hilibi Gál Jánosné
 283
 Dósa cs, makfalvi 200, 242, 283
 Dósa Elek, makfalvi, jogtudós
 200–201, 242
 Doștat I. Hosszútelek
 Dovgo I. Dolha
 Dózsa György, a keresztes sereg
 vezére 42
 Dögmező – Dumbrăvița, B-Szoln/B-
 Naszód m, h 675
 Dőry cs 180
 Drág – Dragu, Doboka/Szilágy m, h
 250, 657
 Drágffy cs, bélteki 673
 Dragu I. Drág
 Dragumir, Clemens, tótfalui jb 279
 Drâmbar I. Drombár
 Drașov I. Drassó
 Drass I. Daróc
 Drassó – Drașov – Troschen, Fehér
 m, h 199, 553
 Drașeni I. Daróc
 Dreikirchen I. Tövis
 Drojdii I. Seprőd
 Drombár – Drâmbar, Fehér m, h 585
 Dromichetes, géta király 518
 Druget Fülöp, nádor 404
 Dsida Aladár, ny. ezredes, a kolozs-
 vári Aggház igazgatója 255

- Dujardin Anna Gáborfi Istvánné 282
 Dullenbach/Eulenbach l. Illembák
 Dumbrava l. Gyerővásárhely
 Dumbrăveni l. Ebesfalva, Erzsébetváros
 Dumbrăvioara l. Sáromberke
 Dumbrăvița l. Dögmező
 Dumitrei l. Szentdemeter
 Dunántúl 36, 180, 613, 621, 628, 670
 Dunka Magdolna 162
 După Piatră l. Dupapiátra
 Dupapiátra – După Piatră, Zaránd/Hunyad m, h 156
 Dura alias Gyogyul, Vasile, sárvári j b 277
 Dűnesdorf l. Dános
- E, É**
- Ebeczky cs, ináncsi 263
 Ebeczky Imre, ináncsi, helytartótanácsi számvevő, Bihar vm táblabírája 259, 263
 Ebedec – Obyce, Bars m/Szlovákia, h 467
 Ebeni cs 141
 Ebesfalva, Erzsébetváros – Dumbrăveni, Küküllő/Szeben m, mv 265
 Ebesfalvi László (14. sz.) 38
 Eckhart Ferenc, történész 391
 Ecsed, Nagyecsed, Szatmár m/M, mv és vár 610
 Ecsedi-láp 536
 Ecsellő – Aciliu – Tetscheln, Fehér m, h 342
 Eger, Heves m/M, v és vár 265, 385, 407, 416, 566, 570
 Egerbegy – Agârbiciu, Kolozs m, h 573, 599, 603, 604, 607–609, 623, 626–627, 634–635, 641, 645–646, 648–651, 653–654, 656, 661–665
 Egerbegy, Aranyosegerbegy – Viișoara, Torda/Kolozs m, h 269
 Egeres – Aghireș, Kolozs m, mv 18, 383, 390, 392
 Egeresi Demeter, alsóbalázsfalvi j b 280
 Egerházi cs, mezőbándi 242
 Egerszeg – Cornățel, Maros sz/m, h 279
 Égető cs, kissolymosi 179
 Egnatius, Joannes Baptista (Cipelli, Giovanni Battista), humanista filológus 523
 Egres, Alsóegres – Agrișu de Jos, B-Szoln/B-Naszód m, h 268, 677
 Egrespatak l. Magyaregrespatak, Oláhegrespatak
 Egrestő (?) – Agrișteu, Küküllő/Maros m, h 321
 Egri István, Rákóczy familiáris 112, 114
 Egyed, Diószegbe olvadt település, Bihar m 536
 Egyedfi cs, kissolymosi 179
 Egyházfalva, Tordába olvadt település, Torda/Kolozs m 294
 Egyiptom 514–515
 Ehrenfels, von, Gaspar Paul (18. sz.) 295
 Eibesdorf l. Ivánfalva
 Elekes cs 258
 Élesd – Aleșd, Bihar m, mv 610, 652
 Élesdlok l. Lok
 Eliseni l. Szentersébet
 Emberfő – Breaza, B-Szoln/B-Naszód m, h 677
 Emődi András, levéltáros 310
 Enciu l. Szászensc
 Endes Miklós, táblai jegyző 663
 Endre, budai prépost, alkancellár 404
 Endrődi Sándor, író, költő 180
 Engel Károly, irodalomtörténész 305

- Engelthal/Ingenthal I. Ingodály
 Entz Géza, művészettörténész 146,
 166, 192, 197, 272
 Enyed, Nagyenyed – Aiud, Fehér m,
 mv 75, 103, 119, 207, 279, 345,
 425, 432, 445, 449, 464, 576
 Enyedi cs, nagybányai 279
 Enyedi István, enyedi professzor
 279, 280
 Enyedi Júlia Inczedy Sámuelné 279
 Enyedi Sámuel, nagybányai
 főstrázsamester 279
 Enyedszentkirály I. Marosszent-
 király, Szentkirály
 Eördögh György (16. sz.) 265
 Eötvös cs 157
 Eötvös Mária Teleki Sámuelné 156,
 157
 Eperjes – Prešov, Sáros m/Szlovákia,
 v 313
 Eperjes, elpusztult település Egeres
 határában, Kolozs m 383, 390,
 392
 Epheszosz, Efes, Törökország, v 482
 Epiktétosz, görög filozófus 484
 Epirusz, Görögország 486
 Episcopia Bihar I. Püspöki
 Ér – Ier, folyó 557–558, 560, 564
 Éradony I. Adony
 Érbogyoszló I. Bogyoszló
 Érd I. Szilvástelek
 Erdei Aranka, tanárjelölt 192
 Erdélyi cs, somkeréki 142, 554, 674,
 678, 680, 714–715
 Erdélyi Gergely, somkeréki (16. sz.)
 42
 Erdélyi Ilona farnasi Veres Bene-
 dekné, apja: Miklós 711
 Erdélyi István, somkeréki, erdélyi
 alvajda 710–711
 Erdélyi István, Torda vm főispánja,
 tanácsúr 674, 677
 Erdélyi János, somkeréki (15. sz.)
 714, 716
 Erdélyi Miklós, somkeréki (15. sz.)
 710
 Erdélyi Pál, könyvtáros,
 irodalomtörténész 123–124,
 131
 Erdődámos I. Dámos
 Erdőfelek I. Felek
 Erdőgyarak – Ghiorac, Bihar m, h
 560, 562–564, 691;
 -i hn: Kerektó, Nádas 562
 Erdőhát, tájegység 561, 564, 569
 Erdőszáda – Arduşat, Szatmár/Mára-
 maros m, mv 182
 Erdőszakál – Săcalu de Pădure, Tor-
 da/Maros m, h 268–269
 Erdővásárhely I. Oláhvásárhely
 Erdt, Anton, görgényszentimrei
 papír csináló mester 457
 Erdt, Johann, a sztrungári papír-
 malom tulajdonosa 445
 Erdt, Nikolaus, görgényszentimrei
 papírmalom bérlője, papír-
 kereskedő 464
 Eresztevényi István, eresztevényi
 (17. sz.) 181
 Érfancsika I. Fancsika
 Erked, Mezőerked – Archiud,
 Kolozs/B-Naszód m, h 174
 Érkenéz I. Kenéz
 Érkeserű I. Keserű
 Érkisfalu I. Kisnagyfalu
 Érkörös I. Körös
 Érmellék, tájegység 557–558, 560,
 562–564, 568, 578, 687, 693
 Érmihályfalva I. Mihályfalva
 Ernei I. Nagyernye
 Ernest, Johann 338
 Érolaszi I. Olaszi
 Erősd – Ariuşd, Fehér/Kovászna m,
 h 269
 Érselénd I. Selind
 Érszöllős I. Pacal
 Értarcsa I. Tarcsa
 Érvasad – Văşad, Bihar m, h 557

- Erzsébet (Luxemburgi), magyar királyné 703
 Erzsébet, magyar királyné 327, 334–335, 345
 Erzsébet (Piaszt), magyar királyné 508
 Erzsébetváros – Dumbrăveni, Küküllő/Szeben m, v 295
 Esterházy cs, galántai 242
 Esterházy János, gr. 123
 Esterházy Miklós, nádor 111
 Eszeni András, szoboszlói 295
 Esztár, Bihar m/M, h 557, 564, 568
 Esztény – Stoiana, Doboka/Kolozs m, h 575
 Esztergom, Esztergom m/M, v 319, 570
 Étfalva, Étfalvazoltán – Zoltan, Sepsi sz/Kovácsna m, h 257
 Étfalvazoltán l. Étfalva
 Etiópia 478
 Euandrosz, római mitológiai alak, árkádiai király 519
 Eurüdiké királyné, III. Philipposz felesége 486
- F**
- Fábián János, borberekai, fejedelmi praefectus 58, 65, 105
 Făgăraș l. Fogaras
 Fahíd, elpusztult település Gáldtő környékén, Fehér m 577
 Faludi, elpusztult település Maros-újvár területén, Fehér m 573
 Făncica l. Fancsika
 Fancsika, Érfancsika – Făncica, Bihar m, h 559– 560, 568
 Fântânele l. Kákova
 Fântânița l. Köbölkút
 Fărăgău l. Faragó
 Faragó – Fărăgău, Kolozs/Maros m, h 199, 278, 651, 713
 Faragó Irma, tanárjelölt 192
 Farkas (?) Magdolna id. Tordai Miklósné 690
 Farkas Albert, dési református lelkész 142
 Farkas cs, harinai 675, 678, 705, 715
 Farkas Ferenc, harinai (17. sz.) 259
 Farkas Ferenc, papírtörténeti szakíró 413
 Farkas György, nyüvedi, apja: János (15. sz.) 689, 693
 Farkas György, harinai (16. sz.) 672
 Farkas István, váradi kanonok 316
 Farkas János 338
 Farkas János, harinai (16. sz.) 675
 Farkas János, nyüvedi (15. sz.) 689, 693
 Farkas Lajos, egyetemi tanár 225, 242
 Farkas Margit, Apafi Lászlóné, farnasi Veres Dénesné 705, 714
 Farkas Miklós (15. sz.) 712
 Farkas Miklós, harinai, királyi étekközmester(1475) 713
 Farkas Tamás, harinai, lánya: Margit 705
 Farkaslaka, meghatározhatatlan fekvésű praedium, Torda/Kolozs m 704
 Farkasmező – Lupoia, Doboka/Szilágy m, h 654
 Farnas – Sfâraș, Kolozs/Szilágy m, h 154, 178, 698, 700–701, 708–709, 712, 714, 716
 Farnassy Mihály (16. sz.) 181
 Făureni l. Kovács
 Fáy Ferenc, váradi kanonok 290, 299
 Fazekas cs, kissolymosi 179
 Fehér vm 30, 150, 178, 257, 263, 275, 365, 391, 533, 573, 703, 710
 Fehér-Körös – Crișu Alb, folyó 569
 Fehérvár, Székesfehérvár, Fejér m/M, v 335
 Fehérvölgy l. Nagyaranyos
 Fejér vm 670

- Fejéregyháza – Albești, Fehér/Maros m, h 260–261, 332
- Fekete cs, bogártelki lk 647
- Fekete cs, fricsi 267
- Fekete cs, nagykedei 242
- Fekete János, noszolyi, almási várnagy 604
- Fekete László, a kolozsvári Fotofilm tulajdonosa 209
- Fekete Sámuel, fricsi (18. sz.) 268
- Fekete Sámuel, fricsi (19. sz.) 268
- Feketefalu – Ocoliş, Szatmár/Máramaros m, h 154
- Feketegyörös – Girişu Negru, Bihar m, h 560, 563
- Feketehalom – Codlea – Zeiden, Brassó v/m, mv 687
- Fekete-Körös – Crişu Negru, folyó 556, 559–561, 563, 569, 651, 685
- Feketelak – Lacu, Doboka/Kolozs m, h 677
- Feketevíz – Säcel – Schwarzwasser, Fehér/Szeben m, h 331–332, 344
- Felcsík, tájegység 257
- Feldioara l. Földvár
- Feleac l. Felek, Fellak
- Félegyháza, Biharfélegyháza – Roşiori Bihor, Bihar m, h 557, 568
- Felek – Avrig – Freck, Szeben sz/m, h 339, 457–459
- Felek, Erdőfelek – Feleac, Kolozs m, h 599
- Felenyed – Aiudul de Sus, Fehér m, h 425, 431–433, 436, 445–446
- Felfalu, Marosfelfalu – Suseni, Torda/Maros m, h 268–269, 632
- Felgyógy – Geoagiu de Sus, Fehér m, h 263
- Fellak – Feleac, Doboka/B-Naszód m, h 159
- Felméri György, fogarasi pg, a ker-cisórai papírmalom bérlője 449
- Felőr – Uriu, B-Szoln/B-Naszód m, h 154, 158, 670, 676–677
- Felsőapold, Nagyapold – Apoldu de Sus – Grosspold, Szeredahely sz/Szeben m, h 329, 342
- Felsőárpás – Arpaşu de Sus, Fehér/Szeben m, h 156
- Felsőbagó, Magyarbagó – Băgău, Fehér m, h 578
- Felsőbalázsfalva – Blăjenii de Sus, Doboka/B-Naszód m, h 276, 280, 678
- Felsőbánya – Baia Sprie, Szatmár/Máramaros m, mv 182–183
- Felsőbarakony l. Barakony
- Felsőbogáta l. Magyarbogáta
- Felsőborgó – Susenii Bârgăului, Doboka/B-Naszód m, h 268
- Felsőbüki Nagy Pál, országgyűlési követ, liberális nemesi politikus 263
- Felsőcserhát, tájegység 568
- Felsőegres – Agrişu de Sus, B-Szoln/B-Naszód m, h 677
- Felső-Fehér vm 141
- Felsőfüged – Ciugudu de Sus, Torda/Fehér m, h 269
- Felsőfüld – Fildu se Sus, Kolozs/Szilágy m, h 178, 661, 701, 706, 712, 714, 716
- Felsőgyékényes – Jichişu de Sus, B-Szoln/Kolozs m, h 677
- Felsőidecs – Idecu de Sus, Torda/Maros m, h 268–269
- Felsőkaznacs – Cosniciu de Sus, Kraszna/Szilágy m, h 262
- Felsőkér, Alkér – Cheriu, Bihar m, h 691
- Felsőkosály – Rugăşeşti, B-Szoln/Kolozs m, h 677
- Felsőlendvai Miklós, szlavón bán 404
- Felső-Magyarország 34, 450, 625, 628, 630, 668

- Felsőoroszfalu l. Oroszfalu
 Felsőpeterd – Petreștii de Sus, Torda/
 Kolozs m, h 268
 Felsőrépa – Vătava, Torda/Maros m,
 h 268, 269
 Felsőtótfalva l. Tótfalu
 Felsőtök – Tiocu de Sus, Doboka/
 Kolozs m, h 159, 181
 Felvidék 262, 529
 Felvinci cs 259
 Fenes, Szászfenes – Florești, Kolozs
 m, h 199, 395, 573–574, 588,
 598, 603–606, 626, 643, 645–
 646, 648, 651, 656, 659–660 l.
 még Szászfenes
 Fény, Mezőfény – Foieni, Szatmár m,
 h 690
 Fenyőfalva – Bradu – Girelsau,
 Fehér/Szeben m, h 332
 Ferdinánd, I., magyar király 64, 73,
 294, 329–331, 334–335, 338,
 340–342, 344, 364–368, 370,
 375, 378, 419, 518, 582, 612,
 668, 672
 Ferdinánd, II., magyar király 294
 Ferenczi István 162
 Ferenczi Zoltán, könyvtáros,
 irodalomtörténész, a
 kolozsvári Egyetemi Könyvtár
 igazgatója 123
 Fiasz Anna, kismarjai (17. sz.) 181
 Fiatfalva – Filiaș, Udvarhely sz/
 Hargita m, h 230, 256
 Fikker Elek, guberniumi kancellista
 253
 Fildu de Mijloc l. Középfüld
 Fildu l. Füld
 Fildu se Sus l. Felsőfüld
 Fildul de Jos l. Alsófüld
 Filep cs, kissolymosi 179
 Filep Anna 210
 Filep János 162
 Filiaș l. Fiatfalva
 Filkovo l. Fülek
 Filpișu Mare l. Magyarfülpös
 Filpișu Mic l. Szászfülpös
 Filstich Lőrinc, kolozsvári ötvös,
 főbíró 110
 Filstich Péter, kolozsvári övös,
 aranybeváltó, kamarai prae-
 fectus 604
 Finciu l. Újfalu
 Fink Jakab, kolozsmonostori papír-
 csináló mester 437
 Finta Péter, gyalui 661
 Firnhaber, Friedrich, levéltáros 370
 Firtos cs, timafalvi 256
 Fitz József, művelődéstörténész 413
 Fizeșu Gherlii l. Ördöngösfüzes
 Flaccus, Lucius Valerius, római prae-
 tor 499
 Flavius, Josephus, történetíró 480,
 488, 490, 496, 512
 Florești l. Fenes, Szászfenes, Virágos-
 berek
 Florus, Julius, római költő, szónok
 496
 Focșa, Ionașcu, alsóbalázsfalvi jb
 280
 Fodor cs, kissolymosi 179
 Fodora l. Magyarfodorháza, Oláh-
 fodorháza
 Fodorháza, Magyarfodorháza – Fo-
 dora, Doboka/Kolozs m, h 159
 Fofeldea l. Hőföld
 Fogaras – Făgăraș – Fogarasch,
 Fehér/Brassó m, mv és vár
 37, 105, 111, 114, 148, 258,
 264, 274–275, 325, 328, 338,
 341–342, 435, 438–439, 447,
 449–451, 454, 458, 461, 463,
 466, 602–603, 607–608, 618, 620
 Fogaras vm 257
 Fogarasch l. Fogaras
 Fogarasföld/vidék 41, 156, 170, 173,
 275–276
 Foieni l. Fény
 Folt – Folt, Hunyad m, h 279

- Forgách Ferenc, gimesi, kancellár,
     püspök 370, 604, 657
 Forgách Simon, gimesi, generális 42
 Forintos cs, öcsi 180
 Fóris, váradi pap 287
 Fortuna, istennő 479
 Földes, Szabolcs m/M, h 558
 Földvár – Feldioara – Marienburg,
     Szeben sz/Brassó m, h 345
 Földvári György, tancsi (18. sz.) 268
 Földvály Bálint, erdélyi ítélmester
     341
 Franc, Georg, szebeni papírcsináló
     mester 432
 Franciaország 440, 466
 Fráta – Frata, Kolozs m, h 281 l. még
     Magyarfráta
 Frata l. Fráta, Magyarfráta, Oláhfráta
 Fráter cs 158
 Fráter (Utješenić, Martinuzzi)
     György, váradi püspök, bíbo-
     ros, kormányzó 49–50, 64, 73,
     97–98, 286, 298, 331, 338, 364,
     518, 668–669, 671, 673
 Freck l. Felek
 Friaul, Olaszország 701, 702
 Fricker, Gebhardt, szebeni papír-
     csináló mester 442–443
 Fridvalszky János, kanonok, ter-
     mészettudós 463
 Friedenfels, Josef, az orláti papír-
     malom bérlője 441
 Frumosa l. Szépvíz
 Früh (Früe), Hans, brassói papír-
     csináló mester 414, 416–417
 Fuchs, Hans, brassói ötvös, keres-
     kedő, bíró 414–418, 421
 Fuchs, Johannes, brassói papír-
     csináló mester 582
 Fuchs, kolozsmonostori papírcsináló
     mester 437
 Fugad – Ciuguzel, Fehér m, h 269
 Fughiu l. Fugyi
 Fugulyán Kata 162
 Fugyi – Fughiu, Bihar m, h 559, 652
 Föld – Fildu, Kolozs/Szilágy m, h
     700–701, 709
 Fülek – Filkovo, Szlovákia, h és vár 257
 Fülöp cs 201
 Fülöp Elemér, unitárius lelkész 180
 Füred, Tiszafüred, Szabolcs m/M,
     h 316
 Fürst, Georg, kolozsvári tímár 264
 Füzesgyarmat l. Gyarmat
 Füzessy cs 261
 Füzesszentpéter l. Szentpéter
 Fűzkút – Sălcuța, Doboka/
     B-Naszód m, h 46, 269
 Fynka, birtokos 342
- G, Gy**
- Gaan, Alard fia, szász főember (13.
     sz.) 12
 Gabinius, Aulus, római politikus,
     szíriai helytartó 491
 Gáborffi cs 142
 Gáborffi István, kancelláriai jegyző
     664
 Gáborján, Bihar m/M, h 316, 558
 Gädälin l. Köteland
 Gadnay Katalin, Bebek Györgyné
     nevelt lánya (16. sz.) 265
 Gainár l. Korlátelke
 Gál, erdélyi püspök 572, 598
 Gál cs, hilibi 242, 257, 281, 283–284
 Gál János, hilibi (1799–1891), forrás-
     gyűjtő 242
 Gál János, hilibi, kincstári jogügy-
     igazgató, guberniumi tanácsos
     (mh. 1804) 282–283
 Gál László, hilibi, guberniumi taná-
     csos 214, 218, 283
 Galac – Galații Bistriței – Heresdorf,
     Doboka/B-Naszód m, h 199,
     258
 Galambfalvi Ferenc, kacai birtokos
     344

- Galambod – Porumbeni,
Maros sz/m, h 265
- Galambos Mihály (18. sz.) 181
- Galații Bistriței l. Galac
- Galba, Servius, római császár 501
- Gáld – Galda, Fehér m, h 269, 577
- Galda l. Gáld
- Gáldi cs 572, 577
- Gáldtő – Galtiu, Fehér m, h 577
- Galeș l. Szebengálos
- Gálfalva, Vámosgálfalva – Gănești,
Küküllő/Maros m, h 199, 259,
268
- Gálfi cs 258–259
- Gálfi cs, kissolymosi 179
- Gálfi János, kocsárdi, főudvarmester,
tanácsúr 53, 341, 345
- Galícia 441, 701
- Gallia 503, 509, 516, 522
- Gallus, Quintus Roscius, római
színész, író 493, 496
- Gallusdorf l. Szebengálos
- Galoșpetreu l. Gálospetri
- Gálospetri – Galoșpetreu, Bihar m, h
316, 557
- Galsa, birtok, Nógrád m 299
- Galtiu l. Gáldtő
- Gámán Zsigmond, kállovai és ben-
cenci 242
- Gâmbaș l. Gombás
- Gâmbuț l. Gombuc
- Gámentzy Gerő 155, 162
- Gănești l. Gálfalva
- Ganga, Teodor, alsóbalázsfalvi jb 281
- Gangarida, ókori királyság 479
- Gánóczy Antal, váradi kanonok,
történetíró 311
- Gara László, nádor 294
- Garai Miklós, nádor 299
- Garay Ödön 181
- Gârbaș l. Gorbó, Magyargorbó
- Gartner L. Deibler 443
- Gartner, Michael, kercisórai papír-
csináló mester 450
- Gáspár Boldizsár, daróci jb 647
- Gáspár János, pedagógus, a
nagyenyedi tanítóképző igaz-
gatója 209, 242
- Gaszner Bernát, kolozsvári 162
- Gávay cs, védi, sófalvi 670
- Géber Antal 143
- Géberjén, elpusztult település a Sza-
mos mentén, Szatmár m 536
- Gebhard, Lorenz, az Apafi-birtokok
kamarai adminisztrátora 438
- Gebhard, Ottó kolozsmonostori apát
apja 407
- Gegő cs, delnei 259
- Gekhe, Friedrich Daniel, rosányi
papírcsináló mester 452
- Geleji Katona István, erdélyi re-
formátus püspök 120
- Gelence – Ghelnița, Orbai sz/
Kovászna m, h 456–457
- Gellért cs, tiborci lk 647
- Gellius, Aulus római író 484, 491,
494, 497, 501, 513, 519
- Gelyénes/Gelényes, elpusztult
település Szatmárnémeti és
Vetés között, Szatmár m 537
- Gellyén Imre, Kolozsvár főbírája 603
- Gemzse, Szabolcs m/M, h 691
- Genersich Gusztávné 162
- Genninger, Samuel, rosányi pa-
pírkészítő mester 452
- Genyemacskás, Hosszúmacskás – Satu
Lung, Doboka/Kolozs m, h 401
- Geoagiu de Sus l. Felgyógy
- Geoagiu l. Algyógy
- Georeogh l. Szász
- Georgius, papírkészítő 345
- Gepiu l. Gyapju
- Geréb László, erdélyi püspök 474,
475, 579
- Geréb Péter, nádor 474–476
- Gereb, Mathias, rovási birtokos 337
- Gerebenes – Grebenișu de Câmpie,
Torda/Maros m, h 260, 710, 713

- Gerechy magister 477
 Gerend – Luncani, Torda/Kolozs m,
 h 267–269
 Gerendi cs, gerendi 199, 704
 Gerendi István, gerendi 331
 Gerendi János, gerendi 327
 Gerendi Mihály, gerendi (15. sz.)
 712
 Gerendi Miklós, gerendi 326
 Gerendi Pál, gerendi 327, 331
 Gerendkeresztúr – Grindeni, Torda/
 Maros m, h 269
 Geresdi cs, kisgeresdi 242
 Géresi cs 142
 Gergely, erdélyi éneklőkanonok 398
 Gergely Samu, történész 157, 204, 243
 Gergelyfája – Ungurei, Fehér m, h
 199, 383, 390, 392–393, 552–553
 Gerla, Szamosújvár – Gherla,
 B-Szoln/Kolozs m, h 683
 Gernyeszeg – Gornești, Torda/
 Maros m, h 42, 173, 195, 228,
 231, 235–237, 239, 248, 677
 Gespräng I. Spring
 Gessubel I. Újegyház
 Geszt, Bihar/Békés m/M, h 560, 569
 Geszthy Ferenc, ország generálisa,
 tanácsúr 53
 Geszti János mester, bácsi, tárnoki
 ítélmester 711
 Gezés, Alsógezés – Ghijasa de Jos,
 Fehér/Szeben m, h 268, 326
 Ghelnița I. Gelence
 Gherasim, Cadar, alsóbalázsfalvi jb
 281
 Gherla I. Szamosújvár
 Gherman, Mihăilă, sajasárvári jb 277
 Ghidfalău I. Gidófalva
 Ghijasa de Jos I. Gezés
 Ghillányi Gergely, bernicházi,
 vajdaszentiványi, tizedfő-
 arendátor 607
 Ghimbav I. Vidombák
 Ghiorac I. Erdőgyarak
 Ghibrom I. Birbó
 Ghiricicu, Alexa, alsóbalázsfalvi jb 280
 Ghiriș-Sâncrai I. Szentkirály
 Ghirolt I. Girolt
 Ghyczy János, zsákai, váradi főka-
 pitány, gubernátor 601, 614,
 657, 670
 Giacăș I. Gyakos
 Gidófalva – Ghidfalău, Sepsz sz/
 Kovászna m, h 257
 Gidófalvi János, gernyeszegi kovács
 235–237
 Giesshübel I. Kisludas
 Gilău I. Gyalu
 Ginta I. Gyanta
 Girelsau I. Fenyőfalva
 Girișu de Criș I. Gyéres
 Girișu Negru I. Feketegyörös
 Girolt – Ghirolt, B-Szoln/Kolozs m, h
 279, 677–678, 683
 Glareanus, Henricus (Loriti, Hein-
 rich), svájci humanista, költő,
 zeneelméleti író 523
 Glaukosz, Hippoklosz lukiai király
 fia, homéroszi hős 511
 Glod I. Sósmező
 Glodeni I. Sárpatok
 Godyn I. Lengyelkék
 Goerik, Peter, szebeni papírcsináló
 mester 443, 458
 Gogan I. Gogánváralja
 Gogánváralja – Gogan, Küküllő/
 Maros m, h 269
 Gombás, Marosgombás – Gâmbaș,
 Fehér m, h 576, 578, 586
 Gombkötő Mihály, a fogarasi papír-
 malom segédmunkása 439
 Gombostelke I. Gombuc
 Gombuc, Gombostelke – Gâmbuț,
 Fehér/Maros m, h 269
 Gondos Antal 162
 Gorbó I. Csákigorbó
 Gorbó, Magyarorbó – Gârbău,
 Kolozs m, h 573, 597

- Gorbófő, elpusztult település
Kolozsvár közelében,
Kolozs m 573, 590, 664
- Gorbó-patak, 383, 599
- Gornești I. Gernyeszeg
- Goró cs, timafalvi 256
- Goroszló – Guruslău, Kraszna/
Szilágy m, h 80, 580
- Goroszlófalva I. Goroszló
- Gosztilla, Csicsógombás – Gostila,
B-Szoln/Szilágy m, h 676
- Gothárd cs, korondi 265
- Gömör vm 263
- Göncruszka, Abaúj m/M, h 670
- Görbed, Tenkegörbed – Gurbediu,
Bihar m, h 299, 316
- Görgény – Gurghiu, Torda/Maros
m, vár 170, 260, 427–430, 433,
454–455, 457, 612
- Görgényszentimre – Gurghiu,
Torda/Maros m, h 427, 431,
433, 453–454, 464
- Gött, Johann, brassói nyomdász 435
- Göttingen, Németország, v 158, 456
- Gracchus, Juvenalis szatírájában
szereplő római nemes 492
- Grânari I. Moha
- Grassalkovich Antal, gyaraki, királyi
személynök, koronaőr 266
- Grebenișu de Câmpie I. Gerebenes
- Grindeni I. Gerendkeresztúr
- Grodno – Hrodna, Lengyelország/
Fehéroroszország, v 53, 99
- Grossalisch I. Nagyszöllős
- Grosspold I. Felsőapold
- Grosspropstdorf I. Nagyekemező
- Grossschenk I. Nagysink
- Grossschlatten I. Zalatna
- Grössner Benedek (16. sz.) 265
- Grüngrass, Simon, szebeni nyom-
dász 424
- Guga I. Lapuhán
- Gura Arieșului I. Vajdaszeg
- Gurbediu I. Görbed
- Gurghiu I. Görgény, Görgényszent-
imre
- Guruslău I. Goroszló
- Gurzó Márton 258
- Gusu I. Kisludas
- Guth, Thomas, roskányi papírcsináló
mester 452
- Gutkeled nemzetség 536, 687
- Gündisch, Gustav, történész 363,
371, 376–377, 380
- Gyakos, Gyákos – Giacș, Küküllő/
Szeben m, h 260
- Gyallay-Pap Domokos, író, szerkesz-
tő 178, 182, 184, 204, 243
- Gyalu – Gilău, Kolozs m, h és vár
43, 50, 65, 97, 265, 333, 383,
390, 392, 572–576, 579–581,
587–588, 592–611, 614–631,
633–665; -i hn: Benedekáj 621
- Gyalu, vlah fejedelem 597
- Gyalui Farkas, művelődés-,
irodalomtörténész, a
kolozsvári Egyetemi Könyvtár
igazgatója 161, 176, 180
- Gyalui-havasok 573, 599, 610, 641,
651
- Gyanta – Ginta, Bihar m, h 561
- Gyapju – Gepiu, Bihar m, h 563;
-i hn: Makkosúta 563
- Gyapoly, elpusztult település
Biharfélegyháza mellett,
Bihar m 557–558
- Gyárfás Pálné 182, 229
- Gyarmat, Füzesgyarmat, Békés m/
M, h 568
- Gyarmathy Ágnes Daniel Károlyné
178
- Gyarmathy Zsigmondné, etnográfus
243
- Gyarmati cs, mátészalkai 257
- Gyepes, patak 550, 556, 560–561, 569
- Gyéres, Aranyosgyéres – Câmpia
Turzii, Torda/Kolozs m, h 704,
713, 716

- Gyéres, Körösgyéres – Girișu de Criș, Bihar m, h 688
- Gyéresszentkirály I. Szentkirály Gyergyószék 174, 456
- Gyergyóalfalu – Joseni, Csík sz/Hargita m, h 174
- Gyeró cs 277
- Gyeró Farkas (17. sz.) 277
- Gyeróffy cs, gyeróvásárhelyi, kiskapusi 141, 698
- Gyeróffy György, gyeróvásárhelyi, Kolozs vm főispánja 39, 608
- Gyeróffy János, kiskapusi, Kolozs vm főispánja, tanácsúr (17. sz.) 604
- Gyerómonostor – Mănăstireni, Kolozs m, h 269, 660
- Gyeróvásárhely – Dumbrava, Kolozs m, h 178
- Gyirmót, Győr vm/M, h 299
- Gyógyi cs 572
- Győr vm 34
- Győr, Győr m/M, v 13, 334
- Györbíró cs 203
- Györffy György, történész 572
- György, hodosi Jakó fia 689
- György, szerémi püspök 404
- Gyula, Békés m/M, mv és vár 538, 567
- Gyulafehérvár – Alba Iulia – Weisenburg, Fehér m, v és vár 12, 37, 49, 51–56, 59, 64, 68, 70, 73–76, 78–79, 82, 84–86, 88, 91, 93, 96, 99–104, 106, 110, 119–120, 198, 260, 262, 264–265, 269–270, 287, 317, 322, 327, 331, 341, 353, 356, 366–368, 379, 401, 422, 425–427, 433, 445, 533, 552, 572, 576–578, 580–581, 583, 585–587, 601, 647, 657, 672
- Gyulaffy cs, rátóti 174
- Gyulaffy László, rátóti, Bocskai erdélyi főkapitánya, tanácsúr 603, 670, 672
- Gyulaffy Sámuel, rátóti, Doboka vm főispánja 678
- Gyulai Gyula (14. sz.) 401–402
- Gyulai János, váradi (18. sz.) 266
- Gyulay cs, marosnémeti, nádaskai 144, 174, 243, 674
- Gyulay Lajos, marosnémeti, országgyűlési követ, a Főrendiház tagja 123
- Gyúr, elpusztult település, Szolnok m/M 298
- Gyülvész/Újfalu, elpusztult település Érolaszi és Vedresábrány között, Bihar m 156, 689
- ## H
- Habsburg Monarchia 272, 280, 440, 458, 466, 468
- Habsburg-ház 26, 68, 363–365, 367, 369, 436, 612, 673
- Hadad – Hodod, K-Szolnok/Szilágy m, h és vár 182, 250
- Hădăreni I. Hadrév
- Hadnagy cs, csokfalvi, kissolymosi 179
- Hadrév – Hădăreni, Torda/Maros m, h 269
- Hadrianus, római császár 504
- Hăghig I. Hídvég
- Hagiu, Arghir Teodor, kereskedő 435
- Hagymás Miklós, berekszói, erdélyi alvajda 341
- Hagymási Kristóf, berekszói, Közép-Szolnok vm főispánja, váradi főkapitány, tanácsúr 673
- Hagyó Tamás, girolti jb 279
- Haidenricus, kolozsmonostori apát 391, 401
- Hajdu cs, kissolymosi 179
- Hajdúbagos I. Bagos
- Hajdúszoboszló I. Szoboszló

- Halaesinus/Halaesia-i, Dio, személy
Cicero orációjában 499
- Halász Ignác, nyelvész 243
- Halle, Németország, v 158
- Haller cs, hallerkői 141, 169, 199–
200, 243, 259–261, 266, 374,
380, 452, 551, 604, 676, 678
- Haller Borbála Teleki Pálné 169–170
- Haller Ferenc, hallerkői (19. sz.) 265
- Haller Gábor, hallerkői, apja: Péter;
Küküllő vm főispánja, kincst-
tartó, tanácsúr 261, 603, 677
- Haller György, hallerkői, guberniu-
mi tanácsos 172
- Haller György, hallerkői, szatmári
főkapitány 604
- Haller István, hallerkői, kapjoni ág
(19. sz.) 261
- Haller István, hallerkői, Küküllő vm
főispánja, az országgyűlés
és a fejedelmi tábla, elnöke,
tanácsúr 674, 681
- Haller János, hallerkői (1740–1793
k.) 172
- Haller János, hallerkői, gubernátor
451–452, 459
- Haller Mihály, hallerkői, apja: Péter
261
- Haller Péter, hallerkői, Küküllő vm
főispánja 261
- Haller Péter, hallerkői, szebeni
polgármester, szász comes,
kincstartó 25–26, 261, 320,
363–373, 376, 379
- Haller Zsigmond, hallerkői 674 (16.
sz.)
- Halmágyi István, emlékiró 280
- Halwagen l. Holdvilág
- Hankó cs, lemhényi 143, 243
- Hannedeng l. Vajdahunyad
- Hannibál, karthágói hadvezér
520–521
- Háporton – Hopârta, Fehér m, h 269
- Hăpria l. Herepe
- Harang, Külsőharang, elpusztult
település Füzesgyarmattól
ÉNy-ra, Békés m/M 568
- Harangláb – Hărănglab, Küküllő/
Maros m, h 269
- Hărănglab l. Harangláb
- Haranglábi cs 257
- Haranglábi Miklós (16. sz.) 265
- Haranglábi Zsigmond (17. sz.) 259
- Hari – Heria, Fehér m, h 259, 703,
710
- Harina – Harina – Mönchsдорf/
Münzdorf, Doboka/
B-Naszód m, h 576, 578
- Harkó cs, vajai 243
- Háromfüld, Alsó-, Felső-, Középföld
(Kolozs m) összefoglaló neve,
701
- Háromszék 257, 266, 456
- Harpalus, Nagy Sándor gyerekkori
barátja 512
- Harpüia, mitológiai lény 481
- Harsány, Körösnagyharsány, Bihar/
Békés m/M, h 316, 559, 561
- Hărwesdorf l. Hortobágyfalva
- Haşag l. Hásság
- Haschagen l. Hásság
- Hăşdate l. Hesdát
- Hăşmaşu Ciceului l. Csicsóhagymás
- Hásság – Haşag – Haschagen,
Medgyes sz/Szeben m, h 330
- Határ – Hotărel, Bihar m, h 561
- Haţeg l. Hátszeg
- Hatfaludi Ferenc, kancelláriai jegyző
665
- Hatfaludy cs 209, 243
- Hatfaludy Miklós (20. sz.) 154, 162
- Hátszeg – Haţeg – Wallenthal,
Hunyad m, mv 336
- Hatvani Zsigmond, Doboka vm
főispánja 678
- Hauptmann, Johann, fogarasi pa-
pírkészítő mester 439
- Havadi cs, kissolyosi 179

- Havasalfölde 110–111, 330, 333–335, 349, 415–416, 435, 439, 441, 451–452, 463, 468, 479, 720
- Havasalyi cs, papfalvi 717, 720–722
l. még Nagy alias Havasalyi
- Havasalyi István, papfalvi 721
- Havasalyi László, papfalvi, Kolozsvm főbírája 661
- Havasalyi Sándor, papfalvi 721
- Havaselvi Balázs, Vlad Vintilă de la Slatina havaselvi vajda fia 718–722
- Havasmező l. Ruszkapojána
- Hecht, Georg 332
- Héderfáji Imre (15. sz.) 712
- Hedvig, hodosi Jakó Jánosné 690
- Hegedűs Sámuel, enyedi professzor 446
- Hégészipposz, ókeresztény író 496, 515
- Hegyesi András, borosnejői, görgényi udvarbíró 428
- Hegyesi Vilmos, borosjenői 243
- Hegy cs l. Csíki 179
- Hegyköz, tájegység 569
- Hegyközcstatár l. Csatár
- Hegyközkovácsi l. Kovács
- Hegyközpályi – Paleu, Bihar m, h 316
- Hegyközsáldobágy – Săldăbagiu de Munte, Bihar m, h 563
- Hegyközszentimre l. Szentimre
- Héjjasfalva – Vânători – Teufelsdorf, Fehér/Maros m, h 261
- Hejőd, elpusztult település Cintos, Lándor és Csekelaka környékén, Fehér/Maros m 576
- Helmece, Királyhelmece – Kráľovský Chlmec, Zemplén m/Szlovákia, h 294
- Heltai Borbála Hertel Péterné, apja: Gáspár 420
- Heltai Gáspár, ifj., kolozsvári királybíró, jegyző 420
- Heltai Gáspár, prédikátor, író, nyomdász 286, 418–421
- Heltau l. Disznód, Nagydisznód
- Helye, praedium, Fehér m 710
- Hencida, Bihar m/M, h 560–561
- Henrik, Héder nembeli, nádor 687
- Henrik, kolozsmonostori apát 389–394, 396
- Henrik, veszprémi püspök 404
- Henter cs 259, 659
- Héraklész oszlopai, Gibraltári-szoros 479
- Hercules/Héraklész, mitológiai hős 483, 485
- Herepe, Oláhherepe – Hăpria, Fehér m, h 577, 586
- Herepei János, művelődéstörténész 209, 425, 431, 446
- Herepey Árpád, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója 210
- Heresdorf l. Galac
- Heria l. Hari
- Hermánd – Hernamec, Zólyom m/Szlovákia, h 467
- Hermannstadt l. Szeben
- Hernyék, Zala m/M, h 180
- Hérodotosz, történetíró 513–515
- Herpály, elpusztult település Berettyóújfalu közelében, Bihar m/M 558
- Hesdát – Hășdate, Doboka/B-Naszód m, h 710
- Hetiur l. Hétúr
- Hétúr – Hetiur – Marienburg, Küküllő/Maros m, h 260
- Hevenesi Gábor, jezsuita, történetíró 315
- Heves vm 263
- Hévíz, Olthévíz – Hoghiz, Fehér/Brassó m, h 170, 450
- Hévjó l. Pece
- Hévszamos – Someșu Cald, folyó 573, 591–592, 661–665

- Hévszamos, Melegsamos – Someșu Cald, Kolozs m, h 599, 605, 609, 626–627, 634–636, 641, 645–646, 648, 650, 654, 656, 660–665
- Hicker, Georg, görgényszentimrei papírcsináló mester 457
- Hida I. Hídalmás
- Hídalmás – Hida, Doboka/Szilágy m, h 573, 575, 700
- Hidegszamos – Someșu Rece, folyó 573, 662–663
- Hidegszamos – Someșul Rece, Kolozs m, h 591, 593, 599, 605, 609, 626–627, 634, 636, 645, 656, 660–665
- Hídvég – Hăghig, Fehér/Kovászna m, h 269
- Hídvég, Krasznahídvég – Măeriște, Kraszna/Szilágy m, h 579
- Hinni, Franz Josef, szászsebesi pg, a sztrungári papírmalom tulajdonosa, a görgényszentimrei papírmalom bérlője 445, 454
- Hirscher, Lukas, brassói pg 414
- Hispania 517
- Hochfeld I. Hőföld
- Hochmeister, kolozsvári nyomdász 437
- Hochmeister, Martin, szebeni nyomdász 442–443, 449
- Hodiș I. Pogányhodos
- Hodișa I. Oláhhodos
- Hodișu I. Hodosfalva
- Hodod I. Hadad
- Hodor cs, kézdiszentléleki 150, 158
- Hodor János, kézdiszentléleki, kolozsmonostori provisor, tornadai sókamarai tisztviselő 158
- Hodor Jánosné 158
- Hodor Károly, kézdiszentléleki, történetíró 150, 158, 243
- Hodoș I. Hodos
- Hodos, Jákóhodos – Hodoș, Bihar m, h 558, 687–689, 691–693
- Hodosfalva – Hodișu, Kolozs m, h 661
- Hodosi Ferenc, a lednicei vár kapitánya 112–113
- Hoffgreff György, nyomdász 419
- Hoghilag I. Holdvilág
- Hoghiz I. Hévíz
- Holcmány – Hosman – Holtzmengen, Újegyház sz/Szeben m, h 327, 343
- Holdvilág, Csicsóholdvilág – Țapu – Abtsdorf, Fehér/Szeben m, h 156, 170, 341
- Holdvilág, Nagyholdvilág – Hoghilag – Halwagen, Segesvár sz/Szeben m, h 383, 390, 392
- Hollaki István, táblai jegyző 665
- Hollandia 440, 448, 466
- Hollódi-patak 561
- Hollós, elnéptelenedett település Kiscserged határában, Küküllő/Maros m 390, 392
- Holtzmengen I. Holcmány
- Homérosz, görög költő 483, 486, 511
- Homok, Sándorhomok – Nisipeni, Szatmár m, h 263
- Homonnai Drugeth Bálint, Bocskai főgenerálisa, kijelölt utóda 109, 112
- Homoród – Homorod, Hunyad m, h 269
- Homorod I. Homoród
- Homoróddaróc I. Daróc
- Homoródjánosfalva I. Jánosfalva
- Homoródújfalú I. Újfalú
- Homorog, Magyar/Kishomorog vagy Oláh/Nagyhomorog – Homorog, Bihar m, h 559–560
- Homrokszentmihálytelke, Nádas-szentmihály – Mihăiești, Kolozs m, h 575

- Honterus, Johannes, erdélyi szász reformátor 414–417
- Hontpázmány nemzetség 400
- Hopârta I. Hâporton
- Horatius Flaccus, Quintus, római költő 492, 496
- Horea (Vasile Niculai/Ursu Nicula), albaki kincstári jobbjágy, az 1784-es parasztfelkelés egyik vezére 354
- Horlacea I. Jákótelke
- Horoatu Crasnei I. Krasznahorváti
- Horthy cs 157
- Hortobágy, folyó 556
- Hortobágyfalva – Cornăţel – Hâr-wesdorf, Fehér/Szeben m, h 261, 325, 329, 338–339, 342, 344
- Horvát cs, keresztúrfalvi 256
- Horváth cs, veglai 159, 277–278, 281, 671, 675
- Horváth Gergely, kancelláriai jegyző 664
- Horváth Mátyás, miriszlói 162
- Horváth Mihály (16. sz.) 73
- Horváth Mihály, kolozsmonostori papírcsináló mester 437
- Horváth Zsófia Gyerő Ferencné 280
- Horváth Zsuzsanna Lészai György-né 277
- Horváth-Toldy János, tábornok 199
- Horwáth Ádám mester, szádvári várnagy 475–476
- Horwáth Pál (15. sz.) 331
- Hóry Etelka Gyarmathy Zsigmond-né 175
- Hosman I. Holcmány
- Hosszú alias Langh István (16. sz.) 181
- Hosszú István, felsőbalázsfalvi jb 280
- Hosszúaszó – Valea Lungă – Lagen-thal, Küküllő/Fehér m, h 569
- Hosszúmacskás I. Genyemacskás, Macskás
- Hosszútelek – Doştat – Thorstadt, Fehér m, h 552–554
- Hotărel I. Határ
- Hozó cs 259
- Hőföld – Fofeldea – Hochfeld, Újegyház sz/Szeben m, h 330–331
- Hrabetius, Daniel, I. Rákóczy György követe 112–113, 117
- Hrodna I. Grodno
- Huedin I. Bánffyhunyadi
- Huet, Georg, szebeni királybíró 339
- Hunedoara I. Vajdahunyadi
- Hunyad vm 141, 148, 158, 452, 462, 529, 573
- Hunyadi cs 209, 708, 712
- Hunyadi János, kormányzó 380, 689, 693, 704–705, 708
- Hunyadi László, főkapitány 708
- Hurez – Hurez, Fogaras v/Brassó m, h 439
- Hurez I. Hurez
- Huszár cs, brenhidai 551, 681
- Huszár cs, kövesdi 156, 243
- Huszt – Chust, Máramaros m/Ukrajna, mv és vár 673
- Huszt András, a kolozsvári Re-formátus Kollégium jogtanára, a gyulafehérvári káptalan írnoka 265
- Hühalom, Vurpód – Vurpăr – Burg-berg, Szeben sz/m, h 326, 327
- Hynyeren, birtok, Nyitra m 298

I

- Iacobeni I. Jakabfalva, Szentjakab
- Iambor, Petru, történész 393
- Ianca I. Jankafalva
- Ianoşda I. Jánosd
- Iara I. Alsójára
- Ibrányi Mihály, vajai, váradi vice-kapitány 117
- Iceland I. Ikland

- Ida, Kolozsnagyida – Viile Tecii,
 Kolozs/B-Naszód m, h 162,
 705
- Ideciu de Sus I. Felsőidecs
 Ideciu de Jos I. Alsóidecs, Idecs
 Idecs, Alsóidecs – Ideciu de Jos, Tor-
 da/Maros m, h és vár 41, 43
 Idecspataka – Idicel, Torda/Maros m,
 h 268–269
 Idicel I. Idecspataka
 Idiciu I. Jövedics
 Ieremie, Lupul, alsóbalázsfalvi jb
 281
 Igen, Magyarigen – Ighiu – Krapun-
 dorf, Fehér m, mv 572, 576,
 584
 Ighişu Vechi I. Ivánfalva
 Ighiu I. Igen
 Igrice, Kisigrice – Igrişia, Doboka/
 Kolozs m, h 677
 Igrişia I. Igrice
 Ikland – Iceland, Torda/Maros m, h
 260
 Iklódi Márton (15. sz.) 715
 Iklódszentivány, elpusztult település
 Nagyiklód mellett, Doboka/
 Kolozs m 683, 710
 Ilendea I. Nagyilonda
 Ilieni I. Illyefalva
 Ilimbav I. Illenbák
 Ilişua I. Alsóilosva, Selymesilosva
 Illenbák – Ilimbav – Dullenbach/
 Eulenbach, Újegyház sz/
 Szeben m, h 331
 Illíria 319
 Ilona, Nagy Györgyné, hernyéki lk
 180
 Ilosva I. Alsóilosva
 Ilosvai Benedek, gyulafehérvári
 lelkész, a gyulafehérvári káp-
 talan főrequisitora 78
 Ilyei cs 715
 Illyefalva – Ilieni, Sepsi sz/Kovászna
 m, mv 203, 264
- Illyés Tódor, papírkészítő mester, a
 csíkszentmártoni papírmalom
 bérlője 457
 Imecs cs 259
 Imre cs, kissolymosi 179
 Imre cs, korondi 265
 Imre, Budhath-i Osvát fia 40
 Imre, váradi olvasókanonok 400
 Imre Kálmánné, Reményik Sándor
 testvére 183, 203
 Imreh cs, étfalvi 257–258
 Imreh Ágnes Mikó Lázárné 259
 Imreh József, étfalvi 258
 Inánd – Inand, Bihar m, h 569
 Inand I. Inánd
 Ince, IX., pápa 489
 Incze cs 201
 Incze cs, delnei 259
 Incze cs, nagybaconi 243
 Inczédy cs, váradi 202, 243, 279, 671
 Inczédy Anna Lészai Lőrincné 274,
 279
 Inczédy László, váradi 202
 Inczédy Sámuel, váradi, 279
 Inczédy Sámuel, váradi, ifj., nemesi
 testőr, kapitány 178
 Indaly Gáspár (16. sz.) 279
 Indiák 516
 Ineu I. Jenő, Kisjenő
 Ingodály – Mighindioala –
 Engelthal/Ingenthal, Fehér/
 Szeben m, h 263
 Innsbruck, Ausztria, v 26
 Iobăgeni I. Jobbágyfalva
 Ionescu, Gheorghe, történész 413
 Ioneşti I. Jánosfalva
 Ip I. Ipp
 Ipp – Ip, Kraszna/Szilágy m, h 262
 Ippi cs 262
 Ippi László (16. sz.) 262
 Iregd, valószínűleg Biharugrába
 olvadt település, Bihar m 537
 Irmesch I. Örményes
 Isac, Emil, publicista, költő 194

- Isák cs, kissolymosi 179
 Ispánlaka – Șpălnaca, Fehér m, h
 269
 Ispánmező – Spermezeu, B-Szoln/
 B-Naszód m, h 675, 677
 István, I. (Szent), magyar király 571,
 597
 István, V., magyar király, 21, 262,
 321, 371–372, 379, 573, 685
 István deák, magister, a kolozs-
 monostori konvent jegyzője
 407–410
 István, kolozsmonostori apát
 403–404
 István, erdélyi prépost 398
 István, erdélyi püspök 576, 578,
 580
 István János, alcsíkcekefalvi, lófő
 265
 Istvánfi cs, csíkmadéfalvi 243
 Isztria, félsziget 701–702
 Itália 495, 516, 522
 Iulia, Severus Alexander római
 császár anyja 518
 Iuriu de Câmpie I. Mezőőr
 Iustinus, Marcus Iunianus, római
 történetíró 486
 Iuvenalis, Decimus Iunius, római
 költő 507
 Ivănești I. Kebeleszentivány
 Ivánfalva, Oláhivánfalva – Ighișu
 Vechi – Eibesdorf, Fehér/
 Szeben m, h 260–261
 Ivánka, váradi prépost, püspök 401,
 404, 687
 Izabella, magyar királyné 50, 73, 97,
 326, 329, 332, 338, 365–366,
 376, 582, 672–673
 Izvoru Crișului I. Körösfő
- J**
- Jábróczi cs 677
 Jagelló-dinasztia 715
 Jakab comes, Geubul fia 35, 41
 Jakab, Chaz comes fia, várjobbágy,
 királyi szerviens 685, 687
 Jakab, váradi őrkanonok 401
 Jakab Elek, levéltáros, történész 254
 Jakab Márton, felsőbalázsfalvi jb 280
 Jakab Ödön, költő, író,
 irodalomtörténész 180
 Jakab Simon (17. sz.) 162
 Jakabfalva – Iacobeni – Jakesdorf,
 Nagysink sz/Szeben m, h 327
 Jakabházi Mihály (17. sz.) 181
 Jakcs cs, kusalyi 580
 Jakesdorf I. Jakabfalva
 Jaklovszky Dénes 162
 Jakó cs, hodosi, kovácsi 685, 687–694
 Jakó, „Magnus”, hodosi, ková-
 csi, Chaz comes fia Jakab fia
 687–688
 Jakó magister, hodosi, Jakab fia
 688–689, 693
 Jakó Anna nyüvedei Farkas Jánosné,
 apja: Jakó magister 689
 Jakó Bálint, hodosi, György fia 690
 Jakó Benedek, hodosi 690
 Jakó Dorottya Tordai Miklósne 692
 Jakó Erzsébet Ártándi Tamásne, Jakó
 magister lánya 689
 Jakó Erzsébet Tordai Benedekne,
 apja: hodosi György 690
 Jakó Ferenc, hodosi, György fia Ja-
 kab fia 690–692, 694
 Jakó György, hodosi, Jakó magister
 fia 689–690, 692–693
 Jakó György, hodosi, ifj., György fia
 690
 Jakó Jakab, hodosi, György fia, Bihar
 vm választott esküdtje 690–
 691, 694
 Jakó János, hodosi 690–691
 Jakó János, hodosi, Jakó magister fia
 689, 693
 Jakó Katalin, apja: János 691
 Jakó Orsolya, apja: János 691

- Jakó Pál, hodosi, György fia 690
 Jakó Pál, hodosi, kovácsi Jakó fia,
 zarándi alispán, Világosvár
 alvárnagya 688, 693–694
 Jakó Péter, hodosi, Jakó magister fia
 693
 Jakó Zsigmond, történész 189, 192,
 198, 209–210, 212, 223, 256
 Jakobsdorf I. Szentjakab
 Jákóhodos I. Hodos
 Jákótelke – Horlacea, Kolozs m, h
 179, 706, 712, 714, 716
 Jakóvarsány, elpusztult település
 Sarkadkeresztúrtól K-re, Bihar
 m 691–692
 Jaksics/Jaxit cs, nagylaki 714–715
 Jaksics/Jaxit Demeter, nagylaki (15.
 sz.) 712, 714
 Jaksics/Jaxit István, nagylaki (15. sz.)
 712, 714
 Jaksics/Jaxyth Demeter (Szebenben
 meggyilkolt) 341
 Jancsó Elemér, irodalomtörténész,
 szerkesztő 358
 Jankafalva – Ianca, Bihar m, h 568
 Jankafi cs, ősi 554
 Jankó cs 257
 János, XXII., pápa 505
 János, I. (Szapolyai), magyar király
 49, 279, 294, 330, 333–334, 337,
 339, 341, 344, 670, 692 l. még
 Szapolyai
 János, II. (János Zsigmond) válasz-
 tott magyar király, erdélyi
 fejedelem 50, 74, 76–77, 79,
 97–98, 108, 112, 264–265, 275,
 279, 328, 335, 338, 340, 345,
 353, 365–366, 419, 673, 677
 János Albert (Jagelló), lengyel herceg
 714–715
 János deák alias Csoma, gyergyó-
 szentmiklósi iskolamester 259
 János deák, a kolozsmonostori kon-
 vent jegyzője 388
 János deák, Kolozs vm jegyzője 76
 János magister, az erdélyi káptalan
 kiküldötte 402
 János magister, küiküllői főesperes,
 erdélyi kanonok 387, 395, 398
 János, hortobágyfalvi birtokos
 (15. sz.) 329
 János, gyalui plébános 600
 János, Gyulai Gyula fia (14. sz.) 402
 János, nyitrai püspök 404
 János, Sumus-i Péter fia, udvari
 apród 386–387
 János, Ugrin fia 400
 János, váradi kanonok 401
 János, váradi prépost 400
 János, váradi püspök 298
 Jánosd – Ianoșda, Bihar m, h 299, 569
 Jánosfalva, Homoródjánosfalva –
 Ionești, Udvarhely sz/Brassó
 m, h 327
 Jánosi Péter, táblai jegyző 663
 Jánossy Dénes, a Magyar Országos
 Levéltár főigazgatója 595
 Jánosy cs, palatkai 201
 Jantsovít György, pozsonyi 112, 114
 Jármi cs 157
 Jármi Ferenc, Rákóczy familiáris,
 követ 115
 Jasov I. Jászó
 Jászai László 210
 Jászó – Jasov, Abaúj m/Szlovákia, h
 313–314
 Jávornövény I. Pontinásza
 Jedd – Livezeni, Maros sz/m, h 171
 Jegénye – Leghia, Kolozs m, h 159,
 383, 390, 392, 597, 604–605,
 623, 625, 630–631, 633–635,
 640, 648, 655, 658, 660–662;
 -i hn: Ispánlese 597
 Jenei Ferenc, irodalomtörténész 107
 Jenke, praedium, Borsod m 691
 Jenő – Ineu, Zaránd/Arad m, mv és
 vár 602
 Jeruzsálem 480, 486, 489, 514

- Jézus Krisztus 482, 488
 Jibert I. Zsiberk
 Jibou I. Zsibó
 Jichisu de Sus I. Felsőgyékényes
 Jidvei I. Zsidve
 Jigodin I. Csíkzsögöd
 Jimbor I. Zsombor
 Jina I. Zsinna
 Jobbágy cs, túri 278
 Jobbágyfalva – Iobăgeni, Maros
 sz/m, h 171
 Johannes, comes 321
 Johannes, brassói papírcsináló
 mester I. Früh, Hans 414
 Johannisberg I. Szentjánoshegy
 Jordanus, kolozsmonostori apát 399
 Joseni I. Gyergyóalfalu
 Josenii Bârgăului I. Alsóborgó
 Jósika cs, branyicskai 31, 139–141,
 147–148, 153, 156–157, 168–
 170, 173–176, 243, 657
 Jósika Antal, a Gubernium elnöke
 168–171
 Jósika Borbála Bálintitt Istvánné
 170–171
 Jósika Géza, branyicskai (19. sz.) 172
 Jósika Imre, branyicskai, (mh. 1776),
 huszártiszt 172
 Jósika Irén Jósika Sámuelné 172–173
 Jósika István, branyicskai, kancellár
 52–53, 99, 720
 Jósika János, branyicskai, az Erdélyi
 Múzeum-Egyesület elnöke
 (20. sz.) 140
 Jósika János, branyicskai, Hunyad
 vm főispánja, a Gubernium
 elnöke 148, 168–173
 Jósika Lajos, branyicskai (1807–1891),
 az erdélyi konzervatív párt
 vezéralakja, az erdélyi Katoli-
 kus Státus világi elnöke 172
 Jósika László, branyicskai, Hunyad
 vm főispánja, Sámuel fia
 (18. sz.) 168
 Jósika Leó, branyicskai 172
 Jósika Mária Béldi Antalné 157, 168
 Jósika Miklós, branyicskai, id. 172, 173
 Jósika Miklós, branyicskai, ifj., író
 141, 172
 Jósika Paula Bethlen Györgyné 140,
 241
 Jósika Sámuel, branyicskai (18. sz.)
 168, 171
 Jósika Sámuel, branyicskai, az
 Országos Magyar Párt elnöke
 140, 172
 Jósika Sámuel, branyicskai, udvari
 kancellár (19. sz.) 173
 Jósika Zsigmond, branyicskai,
 Hunyad vm főispánja (18. sz.)
 168
 Josinczy cs, váradi 671
 Józás-ér I. Kis-Körös
 József, II., magyar király 30, 268,
 290, 449, 465, 562
 József, bibliai személy, Jákób fia 488
 Józsefmacskása, Magyarmacskás–
 Măcicașu, Kolozs m, h
 401–402
 Jövedics – Idiciu – Beleschdorf,
 Küküllő/Maros m, h 260
 Jucu de Jos I. Alsózsuk
 Jucu de Sus I. Zsuk
 Júdás, Jézus tanítványa 489
 Júdea 480, 488, 516
 Jungk, Benedictus 332
 Junius, Hadrianus (Jonghe de, Ad-
 riaen), németalföldi humanis-
 ta 482–483
 Justi, Carlo, mérnök, építész 199, 280
- K**
- Kabaláspatak – Bălaia, Bihar m, h
 561
 Kabisch I. Kövesd
 Kabos cs, gyermónostori 274,
 281–282, 698

- Kabos Anna Lészai Lajosné (mh. 1860) 274, 281
- Kabos Ferenc, győromonostori, id., (mh. 1759) 282
- Kabos Ferenc, győromonostori, ifj., (mh. 1767) 282
- Kabos Gábor, győromonostori, Kolozs vm alispánja, (17. sz.) 661
- Kaca – Cața – Katzendorf, Kőhalom sz/Brassó m, h 344
- Kaczkóy alias Tompsa Sándor (18. sz.) 181, 264
- Kacsics nemzetség 705
- Kádár Bertalan, girolti jb 279
- Kádár József, várfalvi, helytörténész 142, 202, 243
- Kagerbauer Antal, építőmester 254
- Kágya – Cadea, Bihar m, h 568
- Kaiser Márton, a csíkszentkirályi papírmalom munkása 457
- Kaiszareiai Prokopiosz, bizánci történetíró 517
- Kajántó – Chinteni, Kolozs m, h 159, 383, 387, 389–390, 392, 399, 401–402, 597, 599, 604, 607, 621, 623, 637–638, 643, 646, 648, 655–656, 658–660; -i hn: Király erdeje, Királykutató 597
- Kajla – Caila, Doboka/B-Naszód m, h 281, 678
- Kakas, Laurentius, szebeni királybíró (15. sz.) 344
- Kákova, Szebenkákova – Fântânele–Krebsbach, Szeben sz/m, h 340
- Kál, Székelykál – Călușeri, Maros sz/m, h 283
- Kali György, alsóbalázsfalvi jb 281
- Káli Nagy Istvánné 143
- Kállay cs 141, 172
- Kállay Erzsébet Jósika Miklósné 172
- Kálna – Calna, B-Szoln/Kolozs m, h 676
- Kálnoki cs 257
- Kalocsa, Fejér/Solt m, mv/M 287, 570
- Kalocsa, Kiskalocsa – Călăcea, Doboka/Szilágy m, h 269
- Kalota – Călata, Kolozs m, h 597, 661 l. még Kiskalota
- Kalotabikal I. Bikal
- Kalotadámos I. Damos
- Kalota-patak 596, 698
- Kalotaszeg, tájegység 179, 254, 282, 569, 596, 600, 607, 633, 635, 643, 709, 712, 714
- Kalotaszentkirály – Sâncraiu, Kolozs m, h 661
- Kalotaújfalú I. Újfalú
- Kamuthy cs, szentlászlói 140–142, 148, 169, 200, 243–244, 604–606, 657
- Kamuthy Anna Mikola Zsigmondné 280
- Kamuthy Balázs, szentlászlói, Doboka vm főispánja, kincstartó 46, 619, 678
- Kamuthy Farkas, szentlászlói, Torda vm főispánja, székelyek generalisa, tanácsúr 604–605, 639
- Kamuthy István, szentlászlói 115
- Kamuthy László, szentlászlói 47
- Kamuthy Mihály, szentlászlói 47
- Kamuthy Miklós, szentlászlói 46, 603–604, 606
- Kanisai János, váradi pap 287
- Kaniza-i, Nicolaus 334
- Kanizsa, Zala m/M, mv és vár 335
- Kanyár, Tiszakanyár (?), Szabolcs m/M, h 294
- Kapjon – Coplean, B-Szoln/Szilágy m, h 261, 677
- Kaplony – Čapleni, Szatmár m, h 691
- Kapornok, Zala m/M, h 407
- Kaprontzai Ádám, kolozsvári nyomdász 446

- Káptalanhodos I. Pogányhodos
 Kapus – Căpuș, patak 597
 Kapus – Coșșa Mică – Klein-
 Copisch, Medgyes sz/
 Szeben m, h 383, 390, 392
 Kapus, Nagykapus/Magyarkapus
 – Căpușu Mare, Kolozs m,
 h 573, 597–599, 603–604, 609,
 622, 626, 633–634, 648, 653,
 660–665 l. még Kiskapus
 Kapusi Ambrus, vizaknai esküdt pg
 377
 Kapusi Bálint, vizaknai esküdt pg 377
 Kapy cs 174, 677
 Karácsonyi János 302, 384
 Káránd, Kis- vagy Nagykáránd –
 Cărănel vagy Cărăndeni,
 Bihar m, h 294
 Karánsebes, kerület 323
 Karatnavolál I. Volál
 Karłowicz Anna Rápolthy Mátyásné
 329
 Károly (Nagy), német-római császár
 320
 Károly, I., magyar király 298, 321,
 337–339, 352, 366, 373, 384,
 386, 400–403, 515, 574, 576
 Károly, III., magyar király 264, 295
 Károly, V., német-római császár 518
 Károlyi Sándor, károlyi, kuruc tábor-
 nagy 316
 Kárpát-medence 95
 Kárpátok 270, 349, 350, 416, 435, 446,
 463–464, 468, 649, 655, 718
 Kassa – Košice, Abaúj m/Szlovákia, v
 199, 264, 333, 335, 470, 715
 Kassai Borbála Keresztesi Sámuelné
 199
 Kassai cs, kolozsvári 199, 554
 Kassai István, fiscalis director,
 ítélmester, tanácsúr 60–61,
 66, 199, 603–604, 635, 637,
 657–658
 Kaszás cs, kissolymosi 179
 Kászonszék 174, 256
 Kászoni (Bornemissza) János, kan-
 cellár 454
 Kasszandrosz, makedón hadvezér, a
 diadokhoszok egyike 486
 Kátai cs 262
 Káthai Mihály (16. sz. eleje) 691
 Kathonay cs, kőrői, pókafalvi 244
 Katonai cs, sárosmagyarberkeszi 250
 Katzendorf I. Kaca
 Kávásd – Căuașdu, Bihar m, h 561
 Kazatsay Antal, enyedi pg 446
 Kazatsay József, enyedi pg 446
 Kázmér, IV., lengyel király 713, 715
 Keán, bolgár vezér 597
 Kebeleszentivány – Ivănești,
 Maros sz/m, h 171
 Kebell László 295
 Kecel, Magyarkecel – Meseșenii
 de Jos, Kraszna/Szilágy m, h
 579–580
 Keczei cs, farnasi 278
 Keczei István (17. sz.) 608
 Kecsed, Mezőkecsed – Miceștii de
 Câmpie, Kolozs/B-Naszód m,
 h 711
 Kecset – Aluniș, Doboka/B-Szoln/
 Kolozs m, h 279, 677
 Kecseti Agmándi Péter, váci püspök
 703–704
 Kecseti cs 703
 Kecseti László (15. sz.) 707, 709–710,
 712, 715
 Kecsetkiszfalud I. Kisfalud
 Kecskékő, Kecskés, vár Boroskrakkó
 határában, Fehér m 572, 578
 Kecskemét, Pest m/M, mv 336, 533, 539
 Kecskés cs, kissolymosi 179
 Kegye – Chegea, Szatmár m, h 578
 Keisd I. Szászkézd
 Kékedi cs, kékedi 200, 670
 Kékedi Zsigmond, kékedi, Belső-Szol-
 nok vm főispánja, főudvar-
 mester, tanácsúr 674, 678

- Kékesújfalú I. Szászújfalú
 Kékkálló, folyó 556, 558
 Kelecel – Călățele, Kolozs m, h 661,
 701, 706, 712, 714, 716
 Kelemen cs, öcsi 180
 Kelemen Benjámín, nagyernyei
 (1792–1883) 209, 244
 Kelemen Lajos, nagyernyei,
 levéltáros 124, 127–128,
 130–131, 140, 146, 150–151,
 154, 162, 164, 189–191, 197,
 200–201, 203, 206, 209–210,
 214, 220, 223–224, 244, 254,
 271–272, 595, 660
 Kelemen Miklós, nagyernyei 244
 Kelementelke – Călimănești,
 Maros sz/m, h 260
 Kelneki cs 552
 Kemény cs, gyerőmonostori 42, 150,
 201, 240, 244, 267, 456, 633,
 678, 698
 Kemény Anna, gyerőmonostori, br.
 127, 244
 Kemény Erzsébet, gyerőmonostori
 (18. sz.) 263
 Kemény Farkas, gyerőmonostori (19.
 sz.) 269
 Kemény Farkas, gyerőmonostori, a
 Királyi Tábla ülnöke, guber-
 niumi tanácsos (mh. 1805)
 268
 Kemény Gergely, gyerőmonostori
 (mh. 1769) 269
 Kemény Györgyné, gyerőmonostori,
 br. 244
 Kemény János, gyerőmonostori, br.,
 író 135
 Kemény János, gyerőmonostori,
 erdélyi fejedelem 268, 681
 Kemény József, gyerőmonostori, gr.,
 történetkutató, forrásgyűjtő
 81, 106, 121–123, 125, 127, 131,
 151, 153, 203, 214–216, 244,
 412, 425, 437–438, 453–454
 Kemény Krisztina Rhédei Pálné
 (18. sz.) 263
 Kemény László, gyerőmonostori,
 gubernátor (mh. 1774) 178
 Kemény Miklós, gyerőmonostori
 (18. sz.) 269
 Kemény Pál, gyerőmonostori 250,
 659
 Kemény Sámuel, gyerőmonostori,
 gr., forrásgyűjtő 106, 121–123,
 125, 127, 131, 140, 214, 216,
 244, 370–372, 380
 Kemény Simon, gyerőmonostori
 (18. sz.) 269, 455
 Kemény Simon, gyerőmonostori, ifj.,
 (19. sz.) 456
 Kemény Zsigmond, gyerőmonostori,
 br. (18. sz.) 268–269
 Kemény Zsigmond, gyerőmonostori,
 ifj. (18. sz.) 269
 Keménynagyszöllős I. Nagyszöllős
 Kemmel, Hans/Hannes, brassói pg
 416
 Kend, Nagykend – Chendu,
 Küküllő/Maros m, h 335
 Kende György, br. 154, 182–183
 Kendeffi cs, malomvizi 199, 244
 Kendeffi Erzsébet Tholdi Lászlóné
 (18. sz.) 263
 Kendeffi Krisztina Jósika Leoné 172
 Kendi cs, lónai, radnóti, szentiványi
 670, 678
 Kendi Antal, szentiványi, tanácsúr
 (mh. 1558) 261, 672
 Kendi Farkas, szentiványi 672
 Kendi Ferenc, lónai, Küküllő vm
 főispánja, tanácsúr (mh. 1594)
 672
 Kendi Ferenc, szentiványi, apja:
 Antal 672
 Kendi Ferenc, szentiványi, erdélyi
 vajda (mh. 1558) 261, 324, 672
 Kendi Gábor, szentiványi, apja:
 Antal 672

- Kendi István, lónai, kancellár, apja:
Sándor 603, 672–673, 677
- Kendi Krisztina Haller Zsigmondné
261, 674
- Kendi Sándor, lónai, a hármastanács
tagja, tanácsúr (mh. 1594) 519,
605, 657, 672, 674
- Kendi Zsigmond, lónai, apja: Sándor
672
- Kendi Zsuzsa Tahy Istvánné 674
- Kendilóna – Luna de Jos, Doboka/
Kolozs m, h 30, 149, 153, 156,
173–174, 248
- Kene, elpusztult település Tasnád
környékén, K-Szol/
Szatmár m 579
- Kenéz, Érkenéz – Voivozi, Bihar m,
h 691
- Kentelke – Chintelnic, Doboka/B-
Naszód m, h 199, 683
- Kerc – Cârța – Kertz, Szeben sz/m,
h 321–322, 326–327, 329–331,
338, 345
- Kercsed – Stejeriș, Aranyos sz/
Kolozs m, h 259, 281
- Kerekegyház, elpusztult település
Biharfélegyháza határában,
Bihar m 693
- Kerekes cs 258
- Kerekgyártó Anna szoboszlói Eszeni
Andrásné 295
- Kerelő – Chirileu, Küküllő/Maros m,
h 383, 390, 392
- Kerelőszentpál – Sânpaul, Küküllő/
Maros m, h 260, 719
- Kerepes, Pest m/M, h 316
- Keresd – Criș – Kreisch, Fehér/
Maros m, h 241, 451
- Kereső cs, kissolymosi 179
- Kerestély Boldizsár, felsőbalázsfalvi
jb 281
- Kerestély Eufrozina Gálfi Jánosné 258
- Kerestély György, felsőbalázsfalvi jb
281
- Keresztes cs, csíkbánkfalvi 143
- Keresztes Péter, felsőbalázsfalvi jb
280
- Keresztesi cs, nagymegyeri 199, 554,
670, 681
- Keresztesi Ferenc, nagymegyeri, Tor-
da vm főispánja, az ország-
gyűlés elnöke, tanácsúr 681
- Keresztúr, Apátkeresztúr – Crestur,
Bihar m, h 562, 568
- Keresztúr, elpusztult település
Gáborjántól D-re, Bihar m/M
558,
- Keresztúr, Pókakeresztúr – Păcureni,
Torda/Maros m, h 383, 390,
392
- Keresztúr, Szabolcs m/M, h 294
- Keresztúr, Szászkeresztúr – Criț –
Kreutz/Kreutzdorf, Szeben sz/
Brassó m, h 330, 345
- Keresztúrfalva, Székelykeresztúrba
olvadt település, Udvarhely
sz/Hargita m 256
- Keresztúri Anna Lészai Jánosné 276
- Keresztúri cs 159
- Keresztúri József 311, 312, 316
- Keresztúri Kata Kornis Boldizsárné
676
- Keresztúri Kristóf, szentbenedeki,
Kolozs vm főispánja, Kővár
főkapitánya, tanácsúr 676, 680
- Keresztvár I. Nyén
- Kerlés – Chiraleș, Doboka/B-Naszód
m, h 199
- Kérő – Băița, B-Szoln/Kolozs m, h 683
- Kérő, elpusztult település Baromlak
és Széplak környékén, Bihar
m 262
- Kertész I. Deibler
- Kertész Mihály, a fogarasi papír-
malom segédmunkása 439
- Kertz I. Kerc
- Keserű, Érkeserű – Cheșereu, Bihar
m, h 568

- Kesslen I. Keszlér
 Keszlér – Chesler – Kesseln,
 Küküllő/Szeben m, h 327
- Keszü, Mezőkeszü – Chesău, Kolozs
 m, h 281
- Ketel – Chețiu, Doboka/B-Szoln m,
 h 677
- Ketesd – Tetișu, Kolozs m, h 661
- Kétkörösköz, kerület, Bihar m 569
- Kézdikővár I. Peselnek
- Kézdimárkosfalva I. Márkosfalva
- Kharész, Nagy Sándor udvari em-
 bere 513
- Kheopsz/Hufu, fáraó 514
- Khimaira, mitológiai lény 479
- Khoerilosz, görög költő 520
- Kibling Ferenc, zalatnai bányahivatal
 vezetője 664
- Kide – Chidea, Doboka/Kolozs m, h
 143, 162, 180, 244, 409, 680
- Kidei Antal (14. sz.) 265
- Kidei Gergely (14. sz.) 265
- Kiessling, Gustav, az orlái papír-
 malom bérlője 441, 449
- Kiessling, Richard, az orlái papír-
 malom bérlője 441, 449
- Kigyán Mária Rigó Györgyné,
 bonchidai lk 225–226
- Kilian György, könyvkereskedő 157
- Kincsi – Chiunciuș, Küküllő/
 Maros m, h 261
- Királyföld (Fundus Regius), a
 Marostól D-re fekvő, szászok
 lakta terület neve 35, 472
- Királyhágó 29, 30, 43, 46, 70, 74, 471,
 561, 651
- Királyhalma – Crihalma – Königs-
 berg, Fehér/Brassó m, h 326
- Királyi, Berettyókirályi – Chiraleu,
 Bihar m, h 558, 560
- Királynémeti – Crainimăt – Bayers-
 dorf, B-Szoln/B-Naszód m,
 h 16
- Királypataka – Craiva, Fehér m, h 156
- Kis alias Zanyyszlo Balázs, kismarjai
 (17. sz.) 181
- Kis Antal, koronkai községi bíró 231
- Kis cs 256
- Kis István, koronkai inas 231
- Kis Márton, jb 280
- Kisaklos, Alsóaklos – Ocolişel, Tor-
 da/Kolozs m, h 268
- Kisakna – Ocnășoara, Fehér m, h 269
- Kisapahida I. Apahida
- Kisaranyos, Alsóvidra – Vidra, Fehér
 m, h 654
- Kis-Ázsia 482
- Kisbene I. Bénye
- Kisbogács I. Bogács
- Kisdebrek I. Debrek
- Kisderzsida – Dersida, K-Szoln/
 Szilágy m, h 269
- Kisdevecser I. Devecser
- Kisdoboka – Dăbăceni, B-Szoln/
 Szilágy m, h 677
- Kisekemező – Târnăvioara/Copșa
 Mică – Klein-Probstdorf, Sze-
 ben sz/m, h 327
- Kisesküllő – Așchileu Mic, Dobo-
 ka/Kolozs m, h 202 I. még
 Alsóesküllő
- Kisfalud, Kecsetkisfalud – Satu Mic,
 Udvarhely sz/Hargita m, h
 259,
- Kisfalud, Ompolykisfalud – Micești,
 Fehér m, h 425
- Kisfaludi Krisztina csíkszentmártoni
 Szabó Balázs deákné (18. sz.)
 258–259
- Kisfülpös I. Szászfülpös
- Kisgalambfalva – Porumbenii Mici,
 Udvarhely sz/Hargita m, h
 269
- Kishomorog I. Homorog
- Kisigrice I. Igrice
- Kisjenő, Köröskisjenő – Ineu, Bihar
 m, h 534, 559
- Kiskágya – Cadea, Bihar m, h 693

- Kiskaján – Căianu Mic, B-Szoln/
B-Naszód m, h 675
- Kiskalocsa l. Kalocsa
- Kiskalota – Călata, Kolozs m, h 569
- Kiskapus, Magyariskapus – Căpușu
Mic, Kolozs m, h 39
- Kiskaránd l. Karánd
- Kiskend – Chendu Mic/Chendu,
Küküllő/Maros m, h 178
- Kiskerek – Broșteni – Kradendorf,
Fehér/Szeben m, h 260–261
- Kiskereki – Cherechiu, Bihar m, h
562–563
- Kiskeresér, tájegység, Bihar m 569
- Kis-Körös (a középkorban: Viaszos,
Vesszős, Jóság-ér), patak 558,
560, 569
- Kislekence – Lechincioara, Maros
sz/m, h 268
- Kisludas – Gusu – Giesshübel,
Fehér/Szeben m, h 268
- Kisméhes, Mezőméhes – Miheșu de
Câmpie, Kolozs m, h 261
- Kismindszent l. Mindszent
- Kisnagyfalu, Érkisfalu – Satu Mic,
K-Szoln/Szatmár m, h 578–
579
- Kisompoly l. Ompolyica
- Kispál cs 202–203, 244
- Kispál László 202
- Kispéterfalva l. Péterfalva, Szász-
péterfalva
- Kispulyon l. Pujon
- Kisrábé, elpusztult település Nagy-
rábé mellett, Bihar m/M 316
- Kisrécse, Krasznarécse – Recea,
Kraszna/Szilágym, h 580
- Kiss András, levéltáros 271, 273
- Kiss cs, zilahi 244
- Kissajó – Șieuți – Kleinschogen,
Kolozs/B-Naszód m, h 631
- Kissár l. Noroieni
- Kissármás – Sărmașel, Kolozs/Maros
m, h 156, 170
- Kissáros – Delenii – Kleinferken,
Küküllő/Maros m, h 269, 325
- Kissárrét, tájegység 556, 559–560,
568
- Kisselyk – Șeica Mică – Kleinschel-
ken, Medgyes sz/Szeben m,
h 329
- Kissolymos – Șoimoșu Mic, Ud-
varhely sz/Hargita m, h 154,
178–179, 259
- Kissomkút l. Somkút
- Kis-Szamos – Someșu Mic, folyó
649
- Kistelek, birtok, Bihar m 299
- Kisteremi l. Teremi
- Kistorony – Turnișor – Neppendorf,
Szeben sz/m, h 337
- Kistövös l. Szpin
- Kisürögd – Chișirid, Bihar m, h 561
- Kisszántó – Santăul Mic, Bihar m, h
558, 561
- Kladendorf l. Mundra
- Klára asszony 322
- Klára asszony, Weresmarth-i Péter
felesége 338
- Klausenburg l. Kolozsvár
- Klebensberg Kuno, vallás- és közok-
tatásügyi miniszter 354
- Klein, Karl Kurt, egyetemi tanár 195,
204, 244
- Klein, Thomas (16. sz.) 344
- Klein-Copisch l. Kapus
- Kleinferken l. Kissáros
- Kleinkauf, Andreas, szebeni keres-
kedő, a fogarasi, orlái papír-
malom bérlője 439, 441, 449
- Klein-Phelpsdorf l. Szászfülöpös
- Klein-Probstdorf l. Kisekemező
- Kleinschelken l. Kisselyk
- Kleinschogen l. Kissajó
- Klics, Csúrfalva – Cliț, B-Szoln/
Szilágym, h 265
- Klobusiczky András, ifj., Rákóczy
familiáris 120

- Klobusiczky András, Rákóczy familiáris 112–114, 118–119
- Klosdorf I. Miklóstelke
- Kniezsa István, nyelvész, nyelvtörténész 595
- Koczor György, balázsfalvi jb 280
- Koczor Péter, balázsfalvi jb 280
- Kócs, Szamoskócs – Cociu, B-Szoln/B-Naszód m, h 268–269
- Kocsárd, Oláhkocsárd – Cucerdea, Küküllő/Maros m, h 261, 268
- Kócsi cs, szatmári 244
- Kocsis Mihály, sajósárvári jb 277
- Kodor – Codor, B-Szoln/Kolozs m, h 260
- Kók – Pădureni, Torda/Kolozs m, h 178, 269, 704, 713, 716
- Kokad, Bihar m/M, h 568
- Kokelburg I. Küküllővár
- Kolcsár Péter, vizaknai esküdt pg 377
- Kolozs – Cojocna, Kolozs m, h 143
- Kolozs vm 30, 41, 76, 133, 141–142, 150, 158, 178, 180, 202, 222, 229, 244, 263, 397, 436, 462, 529, 531, 534, 536, 569, 572, 573, 575, 578, 587–588, 597, 605–606, 649, 651, 680, 698, 703–706, 709, 713–714, 716
- Kolozskorpád I. Korpád
- Kolozskovácsi I. Kovácsi
- Kolozsmonostor – Cluj-Mănăștur, Kolozs m, mv, ma Kolozsvár egyik negyede 12, 72, 74, 76–78, 82, 89, 96, 158–159, 199, 241, 244, 287, 314, 322, 361, 381–385, 388, 390, 392–395, 406–407, 409, 418, 425, 432, 436–437, 439, 462, 464, 573, 598–599, 604–607, 609, 614, 616, 619, 621–622, 625–626, 636, 638, 643, 645–646, 648, 652, 656–658, 660, 709, 712
- Kolozsnagyida I. Ida
- Kolozstótfalu I. Tótfalu
- Kolozsvár – Cluj – Klausenburg, Kolozs m, v 18, 20–24, 39, 43–44, 49, 74–76, 78, 84, 88, 103, 114, 119, 121, 133, 135, 138, 149, 152, 154–155, 158–159, 162, 164, 179–181, 193–195, 197–199, 201, 205, 209, 222, 228, 233, 239, 241, 244–245, 247, 249–250, 253, 255, 260, 262–265, 271, 273, 278–280, 283–284, 288, 306–308, 334, 336, 340, 352, 356, 374, 395, 407, 418–420, 426–427, 429, 431–432, 436–437, 453, 463–464, 470–473, 481, 487, 537, 573–574, 578, 595–600, 607–608, 645, 652, 657, 663, 668, 672, 718
- Kolozsvári Imre, guberniumi jegyző 253
- Kolumbán cs 257
- Kóly – Coli/Cadea, ma Kágyával összeolvadt település, Bihar m, h 568
- Komádi, Bihar m/M, h 534, 559, 564
- Komána – Comana, Fehér/Brassó m, h 111, 114
- Komáromi cs, révkomáromi 265
- Komáromi József 155, 162
- Komáromy cs, kóji 245
- Komáromy János 162
- Komjátszegi cs, komjátszegi 245, 259
- Komlós, elpusztult település Barca-újfalu közelében, Brassó v 537
- Koncz cs, kissolymosi 179
- Koncz cs, nagysolymosi 142
- Koncz József, nagysolymosi, történetkutató, forrásgyűjtő 142, 200, 204, 245
- Konda cs 258
- Konda Ferenc 258
- Konert Mihály, rosikányi papírcsináló mester 452

- Konrad, Michael, brassói, kercisórai
papírcsináló mester 435, 450
- Konradsdorf I. Korláttelke
- Konstantinápoly – Isztambul,
Törökország, v 110, 426
- Konstantinus cs (fogarásföldi) 245
- Konstanz, Németország, v 702
- Kont Miklós, nádor 299
- Konyár, Bihar m/M, h 299, 558, 568
- Kopacsel – Copăcel, Bihar m, h 561
- Koppánd – Copăceni, Torda/
Kolozs m, h 178, 400
- Kopasz, Borsa nembeli/ Kopasz Ja-
kab, nádor 406
- Korda cs, borosjenői 198, 245, 671
- Korda Zsuzsanna Vitéz Györgyné
178
- Korhány, patak 560
- Korinthoszi Laisz, hetéra 484
- Korlatovich cs, váradi 267, 671, 674,
677
- Korlatovich Kata (18. sz.) 268
- Korláttelke, Gainár – Poienița – Kon-
radsdorf, Fehér/Szeben m, h
327, 329–330
- Kormos Péter, berekszászi (17. sz.) 181
- Kornéli cs 143
- Kornis cs, göncruszkai 174, 217, 245,
451, 670, 676
- Kornis Boldizsár, göncruszkai,
Háromszék főkapitánya,
székelyek generálisa 672, 676
- Kornis Ferenc, göncruszkai, Kolozs
vm főispánja, tanácsúr 681
- Kornis Gáspár, göncruszkai, főge-
nerális, tanácsúr 672
- Kornis Péter, táblai jegyző 663
- Kóród – Coroșu, Kolozs m, h 576,
591, 718–719
- Kóródszentmárton – Coroisânmar-
tin, Küküllő/Maros m, h 114
- Korond – Corund, Udvarhely sz/
Hargita m, h 258, 265
- Korondi István, kidei 662
- Koronka – Corunca, Maros sz/m,
h 154, 195, 228, 230–231, 233,
235, 239, 249
- Korpád, Kolozskorpád – Corpadea,
Kolozs m, h 262
- Korponay Kornél 154
- Kosáry Domokos, történész 357
- Košice I. Kassa
- Kothel, Martinus, vizaknai esküdt
pg 373
- Kovács cs, egri 245
- Kovács cs, fotosi 257
- Kovács cs, járdánházi 263
- Kovács cs, kissolymosi 179
- Kovács cs, mezőbándi 245
- Kovács cs, zoványi 262
- Kovács Anna, sipeki Balás Károlyné,
apja: János 263
- Kovács Béla, dr. 155, 162
- Kovács Dezső, író 162, 183, 203, 221,
245
- Kovács János, járdánházi, a váradi
kamarai uradalom inspektora,
Bihar vm táblabírája 259, 263
- Kovács Margit Miklós Viktorné,
Kovács Dezső író lánya 184,
203
- Kovácsi, Hegyközkovácsi – Cauaceu,
Bihar m, h 687–689, 691–692,
694
- Kovácsi, Kolozskovácsi – Făureni,
Doboka/Kolozs m, h 575
- Kovacsóczy cs, körtvélyfájai 141, 199
- Kovacsóczy Farkas, körtvélyfájai,
kancellár 45, 53, 65, 275
- Kovacsóczy István, körtvélyfájai,
kancellár 66
- Kováts cs, timafalvi 256
- Kováts Mihály, apácai (17. sz.) 181
- Kowachy Bálint, rákosi (17. sz.) 181
- Kozár, Nagykárolyba olvadt
település, Szatmár m 537
- Kozma cs 158
- Kozma cs, kézdiszentléleki 142

- Kozma Imre, kézdiszentléleki,
Belső-Szolnok vm főispánja 261
- Kozmatelke – Cozma, Kolozs/
Maros m, h 705
- Köblös Péter, Doboka vm jegyzője 31
- Köblös Zoltán, könyvtáros,
családtörténész, szerkesztő
220
- Köblös, Magyarköblös – Cubleşu
Someşan, Doboka/Kolozs m, h
159, 575, 670
- Köbölkút – Fântânița, Kolozs/B-
Naszód m, h 568, 711
- Köcski Sándor, országbíró 404
- Kőfarka – Piatra, B-Szoln/B-Naszód
m, h 675
- Kőhalom – Rupea – Repts, Kőhalom
sz/Brassó m, mv 327
- Kőhalomszék 32, 326
- Kökénypatak – Cutiș, Kolozs/Szilágy
m, h 710
- Kökös – Chichiș, Sepsi sz/Kovászna
m, h 178, 203
- Kölcsey Ferenc, költő 265
- Kölesér, elpusztult település
Nagyszalontától D-re, Bihar m
538, 556
- Kölesér, patak 560–561, 569
- Köleséri Sámuel, orvos, ter-
mészettudós, történetkutató
199
- Kölesmező, elpusztult település
Bodonkút közelében, Kolozs
m 605
- Költő László, a Tholdi levéltár egyik
registratora 263
- Könczei cs 203
- Königsberg I. Királyhalma
- Köpec – Căpeni, Sepsi sz/Kovászna
m, h 162
- Köpeczi János, marosvásárhelyi pg
171
- Köpeczi Klára Baranyai Gergelyné
171
- Köpeczi Sándor, a magyarói papír-
malom alapítója 455
- Köpeczi Sebestyén József,
művészettörténész, heraldikus
144, 146, 162, 181, 187, 194,
225–226, 228
- Körmendi Péter, nagyobb kancellá-
riai deák 47
- Körös, Érkörös – Chereușa, K-Szoln/
Szatmár m, h 262
- Körös, tájegység 648, 651
- Körösőfő – Izvoru Crișului, Kolozs m,
h 573, 589, 597, 603–604, 609,
626–627, 634, 640, 660–665
- Körösi cs 262
- Körösi (Nagy) István, váradi, portai
követ 115
- Köröskisjenő I. Kisjenő
- Körösköz, tájegység, Bihar 568
- Körösladány, Békés m/M, h 568
- Körösnagyharsány I. Harsány
- Köröstarján I. Tarján
- Körösszakál, Bihar m/M, h 561
- Körösszaldobágy – Săldăbagiu Mic,
Bihar m, h 563
- Körösszeg – Cheresig, Bihar m, h
316, 537, 561, 563, 688–689, 693
- Körtvélyfája – Periș, Torda/Maros m,
h 174, 199
- Kötegyán, Békés m/M, h 687
- Kötelend – Gădălin, Kolozs m, h 199
- Kötke – Cutca, B-Szoln/Kolozs m,
h 713
- Kővár – Chioar, Kővár v/Máramaros
m, vár Bucsonfalva közelében
116, 170, 600, 603, 618, 620,
668, 673–674, 679, 683–684
- Kővár-vidék 156, 173, 649, 673, 679, 684
- Kővárhosszúfalu – Satulung, Kővár
v/Máramaros m, h 143, 148–149,
155–157, 170, 173–174, 248
- Kővári László, újtordai, történetíró
204, 245–456
- Kövendi cs, vadadi 250

- Kövendi Székely Jakab, Mátyás
király kamarása 713
- Kövér cs, étfalvi 257
- Kövér András, jb 280
- Kövér György, felsőbalázsfalvi jb 280
- Kövér Márton, felsőbalázsfalvi jb 281
- Kövér Simon, balázsfalvi jb 280
- Kövesd – Coveş – Käbisch, Fehér/
Szeben m, h 199, 269
- Kövesd, Szilágykövesd – Chieşd,
K-Szoln/Szilágy m, h 269
- Középcsahty, Oláhcsahtyba olvadt
település, K-Szoln/Szatmár m
579
- Középfalva – Chiuza, B-Szoln/
B-Naszód m, h 452–453, 460,
675, 678
- Középföld – Fildu de Mijloc, Kolozs/
Szilágy m, h 178, 701, 704,
706, 712, 714, 716
- Középkalota, tájegység 569
- Középlak – Cuzăplac, Kolozs/
Szilágy m, h 632
- Középnyr, tájegység 558, 568
- Közép-Szolnok vm 178, 202, 471,
571–572, 575, 579–580
- Kradendorf l. Kiskerek
- Krakkó – Kraków, Lengyelország, v
116, 414, 419
- Krakkó, Boroskrakkó – Cricău,
Fehér m, h 156
- Krakkó, Boroskrakkó – Cricău,
Fehér m, h 91, 572, 576, 584
l. még Boroskrakkó
- Kráľovský Chlmec l. Helmec
- Krapundorf l. Igen
- Kraszna vm 150, 262–263, 471,
579–580
- Krasznacégény l. Cégény
- Krasznahídvég l. Hidvég
- Krasznahorvátai – Horoatu Crasnei,
Kraszna/Szilágy m, h 262
- Krasznarécse l. Kistrécse
- Kraus, Blasius, sebesi, apja: Kaspar 345
- Kraus, Kaspar, sebesi 345
- Krauss, Georg, Segesvár város
jegyzője, történetíró 85
- Krebsbach l. Kákova, Krizba
- Kreisch l. Keresd
- Kremer, Johannes, középfalvi pa-
pírcsináló mester 444, 453
- Kreutz l. Szászkeresztúr, Sajókeresztúr
- Kreutz/Kreutzdorf l. Keresztúr
- Kreuzburg l. Nyén
- Kriesbach l. Krizba
- Kristóf György, irodalomtörténész,
egyetemi tanár 245
- Kristóf Sámuel, fogarasi papírmalom
bérelője 439
- Krizba – Crizbav – Krebsbach/Kries-
bach, Brassó v/m, h 326
- Kronstadt l. Brassó
- Ktésziász, görög történetíró 505
- Kudu – Coldău, B-Szoln/B-Naszód
m, h 268, 677–678, 683
- Kulcsári, praedium 691
- Kun cs, káli 262
- Kun cs, rozsályi, monostorszegi 142,
670, 677–678
- Kun Gáspár, rozsályi, monostorsze-
gi, Belső-Szolnok vm főispánja
670, 678
- Kun István, monostorszegi,
Belső-Szolnok vm főispánja,
678
- Kun Katalin, Nápolyi Györgyné 678
- Kurus (Cyrus), II., perzsa uralkodó
505, 515
- Kurz, Anton, történész 439
- Kuster, Franz, borgóprundi papír-
csináló mester 441
- Kutas (Kotus), patak 558–559
- Kútfő, Diószegbe olvadt település,
Bihar m 557
- Kuun cs, osdolai 174, 243, 245
- Kuun Géza, osdolai, nyelvész, orien-
talista 174
- Kübelé, phrügiai istennő 521

- Kügy, elpusztult település Paptamási közelében, Bihar m 689, 691, 693
- Küküllő vm 171, 200, 257–259, 265, 325, 329
- Küküllőalmás l. Almás
- Küküllődombó l. Dombó
- Küküllőpócsfalva l. Pócsfalva
- Küküllővár – Cetatea de Baltă – Kokelburg, Küküllő/Fehér m, mv és vár 260–261, 703
- Küküllő-vidék 383
- Külső-Szolnok vm 263
- L**
- Laberius, Decimus, római drámaíró 523
- Laborfalva – Sântionluca, Sepsi sz/Kovászna m, h 178, 203
- Lackfi cs 699–700
- Lackfi András, erdélyi vajda 699
- Lackfi Imre, erdélyi vajda, nádor 700
- Lackfi István, erdélyi vajda, nádor 699
- Lackfi Miklós, erdélyi vajda 699
- Lacu l. Feketelak
- Lacus Benacus, Gardai-tó, Olaszország 523
- Laczk, Avram, az alvinci papírmalom bérlője 445
- Ladamos – Loamneș, Fehér/Szeben m, h 324, 326–327
- Ladó Miklós, Kolozs vm viceszolgabírája 662
- Lagendorf l. Szelistye
- Lagenthal l. Hosszúaszó, Longodár
- Lajos, I., magyar király 34, 70, 298, 315, 325, 333, 337, 339, 341–342, 372–373, 388, 405, 407–409, 508, 515, 576, 636, 699
- Lajos, II., magyar király 264, 339, 364
- Lajos, magyar király 324
- Lakatos cs, székelyudvarhelyi 258
- Lakatos István, mérnök 161
- Lakság, tájegység 551
- Lámkerék – Lancrăm – Langendorf, Fehér m, h 426, 427
- Lancrăm l. Lámkerék
- Lándor l. Nándorlaka
- Langendorf l. Lámkerék
- Lanuvium, Lanuvio, Olaszország, v 520
- Lapád, Magyarlapád – Lopadea Nouă, Fehér m, h 578, 587
- Lapád, Oláhlapád – Lopadea Veche, Fehér m, h 576, 587
- Lápos-vidék 673
- Lapuhán, Guga – Guga, B-Szolnokozs m, h 677
- Lapupatak – Ruginoasa, Kolozs m, h 576, 650, 660–661
- Lăpuș l. Oláhlápos
- Laslea l. Szentlászló
- László, I. (Szent), magyar király 285–286, 317, 361, 383–384, 522
- László, IV., magyar király 386, 389–390
- László, V., magyar király 298, 325, 327–328, 333, 336–337, 366, 372–373, 375–376, 387, 710
- László, magyar király 325, 329, 338–339, 341, 345
- László, császári prépost 299
- László, Hontpázmány nembeli Ugodfia 688
- László, kalocsai érsek, kancellár 404
- László, Kán nembeli, erdélyi vajda 41, 394–397, 400
- László, kolozsmonostori apát 405, 409
- László, pécsi püspök 404
- László, váradi éneklőkanonok 400
- László Elek, jegyző 665
- László Pál, váradi kanonok 311–315
- Latorvár, vár a Vöröstoronyi-szorosban 329
- Lausanne, Svájc, v 701

- Láz, elpusztult település Oláhlapád környékén, Fehér m 576
- Lázár, kolozsmonostori apát 387, 391, 394, 396–402, 406, 599
- Lázár cs 44
- Lázár cs, gyalakuti 199, 240, 245
- Lázár cs, szárhegyi 124, 174, 245, 256, 258
- Lázár Anna Bálintitt Györgyné 174
- Lázár Árpád, besztercei lk 155, 162
- Lázár Eleonóra Jósika Miklósné 172
- Lázár György, gyalakuti 199
- Lázár István (17. sz.) 259
- Lázár János, gyalakuti 199
- Lázár József, gyalakuti 199
- Lázár Klára Bálintitt Elekné 174
- Lázár Miklós, szárhegyi, történetíró 245
- Lăzarea l. Szárhegy
- Lăzărești l. Lázárfalva
- Lázárfalva – Lăzărești, Csík sz/Hargita m, h 157
- Leányvár, vár Szászfenes mellett, Kolozs m 574, 599–600
- Leblang l. Lebnek
- Lebnek, Lemnek – Lovnic – Leblang, Kóhalom sz/Brassó m, h 331
- Lécfalva – Leț, Kézdi sz/Kovászna m, h 604
- Lechincioara l. Kislekence
- Lechința l. Lekence
- Lederer Emma, történész 469–470
- Lednic – Lednica, Trencsén m/Szlovákia, vár 113
- Lednica l. Lednic
- Légen – Legii, Kolozs m, h 575
- Leghia l. Jegenye
- Legii l. Légen
- Lehmann, Christian, besztercei pg 444
- Leiden, Hollandia, v 158, 448
- Lekence, Maroslekence – Lechința, Torda/Maros m, h 383, 390, 392, 710
- Leles l. Lelesz
- Lelesz – Leles, Zemplén m/Szlovákia, h 315
- Leliceni l. Szentlélek
- Lemnek l. Lebnek
- Lendvai Ferenc, magyarpeterdi birtokos (19. sz.) 282
- Lengyel cs, kissolymosi 179
- Lengyel cs, przemisli 245
- Lengyelkék, elpusztult település Hosszútelke határában, Fehér m 551–553
- Lengyelország 11, 46, 51, 53, 83, 98–99, 110, 279, 320, 334, 429, 444, 683, 709, 713, 719
- Lentulus Augur, Gnaeus Cornelius, dúsgazdag római consul, hadvezér 504, 517, 523
- Leonidász, Nagy Sándor tanítója 513
- Lépes György, erdélyi püspök 578
- Lépes Loránd, erdélyi alvajda 330
- Lepidus, Marcus Aemilius, a második triumvirátus tagja 519
- Leses – Dealu Frumos – Schönberg, Nagysink sz/Szeben m, h 327
- Leske, havas, Kolozs m 383, 390, 392, 396, 573, 598 l. még
- Apáthavasa
- Léstyán Dénes (19. sz.) 181
- Léstyán János (19. sz.) 181
- Léstyán Lajos (19. sz.) 181
- Lésza, Lizza – Lisa, Fogaras v/Brassó m, h 274–276
- Lészai cs, lészai 143, 198, 270, 272–274, 276–277, 281–283
- Lészai Anna, lészai, apja: Ferenc deák 275
- Lészai Ferenc deák, szentmártoni, fogarasi provisor (16. sz.) 275
- Lészai Ferenc, lészai (20. sz.) 154
- Lészai Ferenc, lészai, ifj. (20. sz.) 273
- Lészai Gáspár deák, lészai, fogarasi provisor, apja: Ferenc deák (17. sz.) 275–276
- Lészai Gáspár, lészai 277

- Lészai Gáspár, lészai (18. sz.) 276
 Lészai György, lészai, apja: Ferenc deák 275
 Lészai György, lészai, Doboka vm alispánja, apja: István (18. sz.) 276
 Lészai György, lészai, Doboka vm jegyzője (1677–1678) 281
 Lészai István, lészai, apja: Ferenc deák 275
 Lészai István, lészai, ifj., fogarasi, apja: György (17/18. sz.) 276
 Lészai János, egerbegyi 276
 Lészai Kozma, lészai boér 275
 Lészai Lajos, guberniumi tanácsos (mh. 1857) 274, 281–282
 Lészai Lőrinc, Doboka vm aljegyzője, guberniumi fogalmazó (18. sz.) 274
 Lészai Lőrinc, lészai, 277
 Lészai Lőrinc, lészai, ifj. (19. sz.) 282
 Leț I. Lécfalva
 Libaton – Libotin, B-Szoln/Máramaros m, h 260
 Libotin I. Libaton
 Licinius, Largius/Largus, római író 497
 Lieb I. Amicinus
 Liebert, Johannes Michael, szebeni, kercisórai papírcsináló mester 443, 449–450
 Limona, Elena, történész 444
 Lindenberger János, váradi nagyprépost 303–305
 Linz, Ausztria, v 118
 Lipót, I., magyar király 264
 Lipova I. Lippa
 Lippa – Lipova, Arad m, mv és vár 602
 Lippai József, táblai jegyző 663
 Lipsius, Justus (Lips, Joest), flamand humanista, jogfilozófus 514
 Lisa I. Lésza
 Lisbona, Gerhard, az erdélyi aranybányák praefectusa 261
 Lisnău I. Lisznyó
 Listhius/Liszthy János, köpcsényi, győri püspök, kancellár 345
 Lisza I. Lésza
 Lisznyó – Lisnău, Sepsz sz/Kovászna m, h 157
 Liszt Simon (16. sz.) 265
 Litvánia 719
 Livada I. Sárköz
 Livada Mică I. Sárközújlak
 Livezeni I. Jedd
 Liviu Rebreanu I. Priszlop
 Livius, Titus, római történetíró 484, 486, 490–491, 499, 519–521
 Loamneș I. Ladamos
 Lok, Élesdlok – Luncșoara, Bihar m, h 551
 Lokodi cs, homoródszentmártoni 245
 Lollia, Paulina, Caligula felesége 503
 Lomb, elpusztult település Kolozsvár határában, Kolozs m 573
 Lombardia 702
 Lóna, Aranyoslóna – Luna, Torda/Kolozs m, h 269
 Lóna, Szászlóna, Magyarlóna – Luna de Sus, Kolozs m, h 589, 597–598, 608, 645, 704 I. még Magyarlóna, Szászlóna
 London, Anglia, v 175
 Longinus Ravilla, Lucius Cassius, római consul 485
 Longinus, Caius Cassius római politikus, hadvezér 487, 519
 Longodár – Dăișoara – Lagenthal, Fehér/Brassó m, h 261
 Lonkafalva I. Borlyásza
 Lonkafalva, Loznakő – Preluci, B-Szoln/Szilágym, h 676
 Lónyai Zsigmond, Kraszna és Bereg vm főispánja, tanácsúr 551
 Lopadea Nouă I. Lapád
 Lopadea Veche I. Lapád

- Lorántffy Kata Alia Sámuelné 119
 Lorántffy Zsuzsánna, fejedelem-
 asszony 619
 Lorinț deák, román nyomdász 417
 Losonczi cs 37
 Losonci Dezső, erdélyi vajda 703
 Losonci László, erdélyi vajda 407,
 409
 Lotharingiai Ferenc, német-római
 császár 295
 Lovász cs, kissolymosi 179
 Lovász Márton, id., bonchidai udvari
 komornyik 226, 228
 Lovnic I. Lebnék
 Loznakó I. Lonkafalva
 Lőrinc, váci püspök 404
 Lőrinci, Heves m/M, h 316
 Lövér – Lueriu, Torda/Kolozs m, h
 268–269
 Lövétei cs 259
 Luca – Luța, Fehér/Fogarasz v/
 Brassó m, h 276
 Lucius Aelius (Verus), római császár
 499, 504
 Lucullus, Lucius Licinius, római
 hadvezér, politikus 488, 496
 Lucska, Szamospart – Lușca,
 B-Szoln/B-Naszód m, h 268
 Ludas István, felsőgyékényesi jb 279
 Ludas, Marosludas – Luduș, Torda/
 Maros m, h 210, 710
 Luduș I. Ludas
 Lueriu I. Lövér
 Lugdunum, Lyon, Franciaország, v
 500
 Lugos, kerület, Szörényi/Temes m
 323
 Lugosi István 245
 Lukács, evangélista 482
 Lukács Jakab, erzsébetvárosi 295
 Luna de Jos I. Kendilóna
 Luna de Sus I. Lóna, Szászlóna
 Luna I. Lóna
 Lunca I. Oláhújfalva
 Lunca Târnavei I. Szpin
 Luncani I. Gerend
 Luncșoara I. Lok
 Lupoia I. Farkasmező
 Lușca I. Lucska
 Luța I. Luca
 Luțan, Filip, sajasárvári jb 277
 Luth, Johann Nikolaus, mesterember
 451
 Lükorgosz, spártai arkhón 511
 Lüsziakhosz, makedón hadvezér,
 a diadokhoszok egyike 518
 Lütsch, Stephan, szebeni papír-
 csináló mester 443
- M**
- Macău I. Mákó
 Măcițașu I. Józsefmacskása, Macskás
 Macrobius, Ambrosius Theodosius,
 római grammatikus, filozófus
 496, 502–503, 507
 Mácsa, elpusztult település
 Ökörítőfülpös határában, Szat-
 már m/M 537
 Macska/Mocsk Domokos, erdélyi
 alvajda 699
 Macskás, Csepegőmacskás, elpuszt-
 ult település Macskás közelé-
 ben, Doboka/Kolozs m 537,
 680
 Macskás, Hosszúmacskás – Satu
 Lung, Doboka/Kolozs m, h
 278, 537
 Macskás, Magyar macskás – Măci-
 cașu, Kolozs m, h 387, 537
 Macskási cs 675
 Macskási/Matskási cs, tinkovai 153,
 246
 Macskási János, tinkovai 721
 Macskási Ferenc (16. sz.) 324
 Máda – Mada, Hunyad m, h 269
 Mada I. Máda
 Mada, Savul, alsóbalázsfalvi jb 281

- Mădăraş I. Madaras
 Madaras, Csíkmadaras – Mădăraş,
 Csík sz/Hargita m, h 157
 Madarász – Mădăraş, Bihar m, h 560
 Madarász György, eperjesi 112–113
 Maecenas, Gaius Cilnius, római
 politikus 502
 Măerişte I. Hídvég
 Magasmart, Szamosmagasmart –
 Mogoşeni, B-Szoln/B-Naszód
 m, h 268–269
 Magura – Măgureni, B-Szoln/Kóvár
 v/Máramaros m, h 660
 Măgureni I. Magura
 Magyar Balázs, erdélyi vajda 49, 96,
 265
 Magyar Gáspár, jb 280
 Magyar Királyság 319, 668 l. még
 Magyarország
 Magyaralsózsuk I. Alsózsuk
 Magyarbagó I. Alsóbagó, Bagó,
 Felsőbagó
 Magyarbányabükk – Vâlcele, Torda/
 Kolozs m, h 606
 Magyarbénye I. Bénye
 Magyarbikal I. Bikal
 Magyarbogáta, Felsőbogáta – Bogata
 de Sus, B-Szoln/Kolozs m, h
 677
 Magyarbükkös – Bichiş, Fehér/
 Maros m, h 269
 Magyarcsaholy – Cehăluţ, K-Szoln/
 Szilágy m, h 579
 Magyarcséke – Ceica, Bihar m, h
 569
 Magyarcsesztve – Cisteiu de Mureş,
 Fehér/Maros m, h 659
 Magyardécse – Cireşoia, B-Szoln/
 B-Naszód m, h 674
 Magyardetrehem I. Alsódetrehem
 Magyarregspatak, Egrespatak –
 Aghireş, K-Szoln/Szilágy m,
 h 580
 Magyarfodorháza I. Fodorháza
 Magyarfráta – Frata, Kolozs m, h
 703, 710
 Magyarfülpös – Filpişu Mare, Torda/
 Maros m, h 705, 713
 Magyargorbó – Gârbău, Doboka/
 B-Szoln/Szilágy m, h 154, 198,
 271–273, 281–284, 590 l. még
 Gorbó
 Magyargyerőmonostor I. Gyerő-
 monostor
 Magyarhomorog I. Homorog
 Magyar Károly, forrásközlő 201
 Magyarigen I. Igen
 Magyararkályán – Căianu, Kolozs m, h
 606, 649, 660
 Magyarkapus I. Kapus, Nagykapus
 Magyarkecel I. Kecel
 Magyariskapus I. Kiskapus
 Magyarköblös I. Köblös
 Magyarlapád I. Lapád
 Magyarlápos – Târgu Lăpuş,
 B-Szoln/Máramaros m, h 683
 Magyarlóna I. Szászlóna
 Magyarmacskás I. Józsefmacskása,
 Macskás
 Magyarnádas I. Nádas
 Magyarnemegye – Nimigea de
 Jos, B-szoln/B-Naszód m, h
 268–269
 Magyaró – Aluniş, Torda/Maros m, h
 455–456, 460
 Magyarókeréke – Alunişu, Kolozs m,
 h 661
 Magyarország 11, 22, 28–29, 32,
 42, 81, 96–97, 99, 292, 302,
 313, 359, 469–470, 472, 481,
 516, 522, 528, 531, 535, 570,
 596, 601, 611–613, 620, 625,
 629–630, 635, 638, 641, 644,
 648–649, 651–652, 654, 672,
 701, 704, 715, 718
 Magyarózd I. Ózd
 Magyarpeterd – Petreştii de Jos,
 Torda/Kolozs m, h 282

- Magyarpéterlaka l. Péterlaka
 Magyarrégen – Reghin – Ungarisch-Regen, Torda/Maros m, mv 269
- Magyarremete l. Remete
 Magyarrőd l. Rőd
 Magyarsárd – Şardu, Kolozs m, h 281
- Magyarsármás – Sărmăşelu, Kolozs/Maros m, h 677, 713–714
- Magyarszentpál – Sânpaul, Kolozs m, h 699
- Magyartótfalu l. Tótfalu, Kolozstótfalu
- Magyarújfalu, Borsaujfalu – Vultureni, Doboka/Kolozs m, h 158, 269
- Magyarvalkó l. Valkó
 Magyarvista l. Vista
 Magyarzsuk l. Alsózsuk
 Mairpod l. Márpod
 Majer János, kőműves 282
 Majláth István, szűnyogszegi, erdélyi vajda 341, 672–673
- Majtényi alias Törökdeák cs 159
 Majtényi András, török deák 676
- Makedónia 486
- Makkai László, történész 698
- Mákó – Macău, Kolozs m, h 573, 604–605, 607–608, 623, 625, 630–631, 633, 636, 656, 659–661, 665
- Makó, Csongrád m/M, mv 529
- Makrai Péter, vízszentgyörgyi birtokos (17. sz.) 676
- Makrai Péterné, özv. 681
- Maksai cs 174
- Măleni l. Málfalva
 Málfalva – Măleni, Kővár v/Szilágy m, h 603
- Malin l. Málom
 Málnási László, Bethlen Kata udvari papja, az Erdélyi Református Főkonzisztórium lelkésze 464
- Málom – Malin, B-Szoln/B-Naszód m, h 677
- Malomárka – Monariu, Doboka/B-Naszód m, h 18
- Malomfalva – Moreşti, Maros sz/m, h 244, 263
- Malomszeg – Brăişoru, Kolozs m, h 661
- Malomszeg, elpusztult település a Berettyó mentén, Bihar m 688
- Malomvíz – Râu de Mori, Hunyad m, h 244
- Maluc, Omlásalja – Măluţ, B-Szol/B-Naszód m, h 268
- Măluţ l. Maluc, Omlásalja
 Mályusz Elemér, történész 211, 555
- Mănărade l. Monora
 Mănăstirea l. Szentbenedek
 Mănăstireni l. Gyerőmonostor
 Mănăştirel l. Monostorszeg
 Mănăşturu Românesc l. Oláhgyerőmonostor
- Mándi Mária 211
- Manic l. Mányik
 Manoilovits Emanuel, kolozsvári görög kereskedő 437
- Mányik – Manic, Doboka/B-Naszód m, h 261
- Máramaros vm 93, 157, 471
- Máramarossziget – Sighetu Marmaţiei, Máramaros m, mv 183
- Mărau l. Maró
- Marca l. Márka, Szék
 Marcelháza l. Marciháza
 Marcellus, Augustus unokaöccse 496
- Marciháza, Marcelháza – Marţihaz, Bihar m, h 560
- Mărcaşa l. Márkosfalva
 Marczali Miklós, temesi és zarándi ispán 688, 693
- Mărgău l. Nagymeregyó
 Marghita l. Margitta
 Marginen l. Marsina

- Märgineni I. Marsina
 Margitta – Marghita, Bihar m, mv
 560, 689
 Mária (Habsburg), magyar királyné 364
 Mária, magyar királynő 339, 409
 Mária Terézia, magyar királynő
 29–30, 295, 454, 464, 466, 639
 Máriási Ferenc, márkosfalvi, praefec-
 tus 112–113
 Máriatelke, elpusztult település
 Kajántó környékén, Kolozs m
 383, 387–390, 392, 599
 Marienburg I. Földvár, Hétúr
 Marienburg, Georg, a sztrungári
 papírmalom bérlője 445
 Marienthal I. Morgonda
 Marja, Nagymarja, elpusztult
 település Kismarja határában,
 Bihar m 557,
 -i hn: Kerek nád 562
 Márk, evangélista 482
 Márka, Márkaszék – Marca, Krasz-
 na/Szilágy m, h 262
 Márkaszék I. Márka, Szék
 Márkháza, Marokháza – Täușeni,
 Doboka/Kolozs m, h 278, 703,
 707, 710, 712, 716
 Markos cs 259
 Márkos cs, kissolymosi 178–179, 182
 Markos András, szociológus,
 levéltáros 162, 210
 Márkos András, kissolymosi, szabó
 179
 Márkos Elek, kissolymosi 179, 246
 Márkos Péter, kissolymosi 179
 Márkosfalva, Kézdimárkosfalva –
 Märcușa, Kézdi sz/Kovászna
 m, h 158
 Marktschelken I. Nagyselyk
 Maró – Mărău, Doboka/Kolozs m,
 h 575
 Marochai Ferenc, személynöki
 ítélőmester 477
 Marokháza I. Márkháza
 Maros – Mureș – Mieresch, folyó
 237, 426, 455–456, 572, 577,
 585–586, 709, 710
 Marosszék 171, 201, 257–258, 261
 Maroșan, Alexa, jb balázsfalvi 280
 Maroșan, Ioan, jb balázsfalvi 280
 Maroșan, Lupul, alsóbalázsfalvi jb 281
 Maroșan, Petru, jb balázsfalvi 280
 Marosbogát I. Bogát
 Marosfelfalu I. Felfalu
 Marosgombás I. Gombás
 Marosi cs, kissolymosi 179
 Marosi Albert, székelykeresztúri
 járási megbízott főszolgabíró
 229–230
 Marosi Angéla 155
 Maroslekence I. Lekence
 Marosludas I. Ludas
 Marosnagylak I. Nagylak
 Marosnémeti – Mintia, Hunyad m,
 h 174
 Marossárpatak I. Sárpatak
 Marosújvár – Ocna Mureș, Fehér
 m, mv és vár 573, 576 l. még
 Újvár
 Marosvásárhely – Târgu Mureș,
 Maros m, v 72–73, 133,
 139, 142–144, 154, 171, 181,
 186–187, 195, 209, 222, 228,
 230–233, 237, 239, 241, 246,
 283, 358, 449, 463–464, 708
 Marosvécs I. Vécs
 Maros-vidék 383
 Marosszentkirály, Enyedszentkirály
 – Sâncrai, Fehér m, h 260–261
 Marosszeredai Balázs deák 264
 Marótlaka – Morlaca, Kolozs m, h 661
 Márpod – Marpod – Mairpod,
 Újegyház sz/Szeben m, h 325,
 327, 330–331
 Marpod I. Márpod
 Mars, isten 486
 Marsina, Marginen – Märgineni,
 Fehér/Brassó m, h 333

- Martialis, Marcus Valerius, római költő 492–493, 496, 498–501, 518
- Marțian, Iulian, honvédszázados, forrásgyűjtő 162, 267–268
- Marțihaș I. Marciháza
- Martin Lajos, egyetemi tanár, felaláló 246
- Martinsberg I. Szentmártonhegy
- Martinsdorf I. Mártonfalva
- Márton deák, Kolozs vm jegyzője, a kolozsmonostori konvent requisitora 78
- Márton magister, Kemy fia, udvari lovag, Fehér vm szolgabírája 389–392
- Márton Ferenc, jb balázsfalvi 280
- Márton Mihály, nagyfalui, sólyomkői és sebesvári várnagy 712
- Mártonfalva – Metiș – Martinsdorf, Fehér/Szeben m, h 199
- Mártonffy Károly, dr. 181
- Mártonhegy I. Szentmártonhegy
- Martyr, Petrus, történetíró 515
- Máté, apostol 488
- Máté, erdélyi püspök 578, 580
- Máté, Szászmáté – Matei – Matesdorf, Doboka/B-Naszód m, h 260–261
- Máté Márton, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár szakaltisztje 223–224
- Máté Simon, sajosárvári jb 277
- Mátéffy János, kissolymosi, szent-erzsébeti tisztartó 179
- Mátéfi cs, kissolymosi 179
- Matei I. Máté
- Matesdorf I. Máté
- Mátyás, I., magyar király 23, 32, 49–50, 96, 261, 265, 278, 294, 306, 321–323, 325, 327, 329–331, 335–339, 341–344, 366–367, 370–372, 377, 379–380, 475, 529, 551, 579, 690, 694–695, 709–715, 718
- Mátyás, II., magyar király 326
- Maurer Mihály 115
- Maurer, Andreas, szebeni papír-csináló mester, a roskányi papírmalom bérlője 451–452, 461
- Maximus, Valerius, római író 497, 503, 517, 521
- Medgyes – Mediaș – Mediasch, Medgyes sz/Szeben m, v 336
- Mediaș I. Medgyes
- Mediasch I. Medgyes
- Medvés – Medveș, Fehér m, h 276, 577
- Medveș I. Medvés
- Meggyesfalva – Mureșeni, Maros sz/m, h 174, 238, 245
- Meggykerék – Meșcreac, Fehér m, h 199
- Méhes, Mezóméhes – Miheșu de Câmpie, Kolozs/Maros m, h 157, 200, 240, 260, 263, 713 l. még Kisméhes, Nagyméhes
- Méhkerék, Bihar/Békés m/M, h 560–561, 563, 567
- Melegszaamos I. Hévszaamos
- Melkó, ötvös 114
- Méra – Mera, Kolozs m, h 254–255
- Mera I. Méra
- Mérai János (14. sz.) 396–397
- Mérai Kelemen, Miklós fia 397
- Mérai Miklós (14. sz.), Kolozs vm alispánja 396–397
- Mérai Miklós, Miklós fia (14. sz.) 397
- Merce, Luca, felsőgyékényesi jb 279
- Mergeln I. Morgonda
- Merghindeal I. Morgonda
- Meschendorf I. Mese
- Meșcreac I. Meggykerék
- Mese – Meșendorf – Meschendorf, Szeben sz/Brassó m, h 330–331, 340, 343
- Meșendorf I. Mese
- Mesentea I. Mindszent
- Meseșenii de Jos I. Kecel
- Meszes-hegység 336, 578–579

- Meszesi-kapu 668
 Metellus Caprarius, Caius Caecilius,
 római politikus, hadvezér 501
 Metiş I. Mártonfalva
 Mezőakna I. Szászakna
 Mezőbaj I. Baj
 Mezőbanyica I. Banyica
 Mezőbarátfalva I. Barátfalva
 Mezőbottyán I. Battyán
 Mezőcsán I. Mezőnagycsán
 Mezőerked I. Erked
 Mezőfalva, elpusztult település Bihar
 közelében, Bihar m 689, 693
 Mezőfény I. Fény
 Mezőgyán, Bihar/Békés m/M, h 569
 Mezőkecsed I. Kecsed
 Mezőkeszű I. Keszű
 Mezőméhes I. Méhes, Kisméhes,
 Nagyméhes
 Mezőnagycsán, Mezőcsán – Ceanu
 Mare, Torda/Kolozs m, h 268
 Mezőőr – Iuriu de Câmpie, Kolozs
 m, h 178
 Mezőörményes – Urmeniş, Kolozs/
 B-Naszód m, h 260–261
 Mezőpagocsa – Pogăceaua, Torda/
 Maros m, h 156, 268
 Mezőpeterd, Bihar m/M, h 558
 Mezőpetri – Petreşti, Szatmár m, h
 579
 Mezősályi – Şăulia, Torda/Maros m,
 h 268, 707
 Mezősámsond – Şamşund,
 Maros sz/m, h 158
 Mezősas I. Sas
 Mezőség, tájegység 462, 575, 619,
 635, 649–650, 656, 668, 677,
 709–712
 Mezőszabad I. Szabad
 Mezőszabolcs I. Szabolcs
 Mezőszakál – Bărboşi, Torda/
 Maros m, h 46
 Mezőszava I. Szava
 Mezőszengyel I. Szengyel
 Mezőszentandrás I. Szentandrás
 Mezőszentjakab I. Szentjakab
 Mezőszilvás I. Pusztaszilvás, Szilvás
 Mezőszopor I. Szopor
 Mezőtelegd I. Telegd
 Mezőtóhát I. Tóhát
 Mezőújlak I. Újlak
 Mezőzáh I. Záh
 Mica I. Mikeháza
 Miceşti I. Kisfalud, Mikes
 Miceştii de Câmpie I. Kecsed
 Michelsdorf I. Mihályfalva
 Micu-Klein, Inochentie, görög katoli-
 kus püspök 354
 Miercurea Nirajului I. Nyáradszereda
 Miercurea Sibiului I. Szerdahely
 Miercurea-Ciuc I. Csíkszereda
 Miersig I. Nyárszeg
 Mighindioala I. Ingodály
 Mihăieşti I. Homrokszentmihály,
 Szentmihálytelke
 Mihăileni I. Sálfalva
 Mihálcz cs 203, 259
 Mihalik Károly, a roskányi papír-
 malom bérlője 452
 Mihály cs 258
 Mihály magister, kanonok 397
 Mihály vajda (Mihai Viteazul),
 Havasalfölde vajdája 33, 53,
 80, 324, 352, 531, 534, 601–602,
 672, 678
 Mihályfalva – Boarta – Michelsdorf,
 Fehér/Szeben m, h 199
 Mihályfalva, Érmihályfalva – Valea
 lui Mihai, Bihar m, h 154, 162,
 557–558, 564
 Mihályi Gáspár, bögözi (17. sz.) 181
 Mihályi István, bögözi (17. sz.) 181
 Miheşu de Câmpie I. Kisméhes,
 Méhes, Nagyméhes
 Mike Sándor, guberniumi levéltáros,
 forrásgyűjtő 81, 106, 123, 125,
 127, 182, 203–204, 214, 216,
 220, 246

- Mikeháza – Mica, B-Szoln/Kolozs m, h 677–678
- Mikepércs, Bihar m/M, h 294, 316, 562;
- i hn: Szénégető-tisztás 562
- Mikes – Micești, Torda/Kolozs m, h 199
- Mikes cs, zabolai 199, 609, 659, 681
- Mikes István, zabolai, Belső-Szolnok, Felső-Fehér vm főispánja (18. sz.) 268
- Mikes Kelemen, zabolai, II. Rákóczy Ferenc apródja, levélíró 199
- Miklós, erdélyi püspök 579
- Miklós, győri püspök 404
- Miklós, knini püspök 408
- Miklós, pozsonyi ispán 404
- Miklós, Stubbycha-i Arland fia 373
- Miklóstelke – Cloașterf – Klosdorf, Szeben sz/Maros m, h 330, 340, 343
- Mikó cs, hídvégi 246, 256
- Mikó cs, oroszféji 278
- Mikó cs, zsögödi 256–259, 266, 659
- Mikó Anna, zsögödi, Apor Lázárné, Haranglábi Zsigmondné 259
- Mikó Antal, id., zsögödi, a Supremus Commissariatús Provincialis kancellistája (18. sz.) 257–259
- Mikó Antal, ifj., zsögödi, Csíkszék főkirálybírája (19. sz.) 257–258
- Mikó Bálint, zsögödi, Csík vm főispánja (20. sz.) 257
- Mikó Ferenc, Csík-Gyergyó-Kászon sz főkapitánya, kincstartó 115, 606
- Mikó Ferenc, zsögödi, Csíkszék alkirálybírája (17. sz.) 257
- Mikó György, hídvégi 246
- Mikó Imre, hídvégi, ideiglenes főkormányzó, miniszter, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítója 122, 135, 160, 211
- Mikó János, zsögödi (17. sz.) 257, 258–259
- Mikó Judit Sándor Mihályné, Bors Mihályné 259
- Mikó Lázár, zsögödi (18. sz.) 257, 259
- Mikó Péter, zsögödi, Alcsík alkirálybírája (17. sz.) 257
- Mikó Tamás, zsögödi (18. sz.) 257, 259
- Mikó, elpusztult település Drág mellett, Doboka/Szilágy m 575
- Mikola – Nicula, B-Szoln/Kolozs m, h 683
- Mikola comes, Fülpös fia 698
- Mikola-nemzetség 698, 700, 702
- Mikola cs, szamosfalvi 140–141, 148, 157, 168–169, 243, 246, 698
- Mikola János, szamosfalvi 603
- Mikola Zsigmond, szamosfalvi 603
- Miksa, I., magyar király 324, 340, 345, 673
- Mikud bán (13. sz.) 21, 573, 576
- Milaș I Nagynyulas
- Milétosz, ókori város 483
- Miller, Andreas, magyarói papír-csináló mester 456
- Millet, Lorenz, fogarasi papírmalom segédmunkása 439
- Mindszent, Alsódetrethem – Tritenii de Jos, Torda/Kolozs m, h 262, 564, 704, 713, 716
- Mindszent, Kismindszent – Mesentea, Fehér m, h 260
- Mindszenthí cs 677
- Mindszenthí Benedek, vicei, tized-főarendátor, Doboka vm főispánja, tanácsúr 670, 672, 677–678
- Mindszenthí Gábor, vicei, Doboka vm főispánja 677–678
- Mindszenthí Krisztina Erdélyi Istvánné, Csáky Istvánné 281, 674

- Minerva, görög-római istennő 479
 Minorits Károly, ügyvéd 246
 Mintia I. Marosnémeti
 Mintiu Gherlii I. Szamosújvárnémeti
 Mintiu I. Oláhnémeti, Szásznémeti
 Mircea, Stanca, limbai Nagy alias
     Velimirovith Demeterné,
     Havaselvi Balázsné 720
 Mireșu Mare I. Nagynyíres
 Misztótfalusi Kis Miklós, nyomdász
     352, 429–431
 Mociu I. Mócs
 Mócvidék, tájegység 654
 Mócs – Mociu, Kolozs m, h 281, 710
 Mogoșeni I. Magasmart
 Moha, Nagymoha – Grânari – Mu-
     ckendorf, Fehér/Brassó m, h
     41, 260, 331
 Mohai cs, marosgezei 246
 Mohai cs, mikeszászi 259
 Mohai György (15. sz.) 41
 Mohai János 338
 Mohai Lajos 338
 Mohay Miklós 329
 Moșil, Iuliu, naszódi gimnáziumi
     igazgató 267–268
 Mojzes Kata Kamuthy Farkasné 605
 Moldovan alias Croitor, Savul,
     alsóbalázsfalvi jb 281
 Moldován Pál 184
 Moldovan, Andrei, balázsfalvi jb
     280
 Moldovan, Buzdugan, alsóbaláz-
     falvi jb 281
 Moldovan, Crăciun, felsőbalázsfalvi
     jb 281
 Moldovan, Dumitru, sajosárvári jb
     277
 Moldovan, Gavril, alsóbalázsfalvi
     jb 281
 Moldovan, Gavriłaș, alsóbalázsfalvi
     jb 281
 Moldovan, Ieremie, balázsfalvi jb
     280
 Moldovan, Ionaș, alsóbalázsfalvi jb
     281
 Moldovan, Ionaș, balázsfalvi jb 280
 Moldovan, Ionașcu, sajosárvári jb
     277
 Moldovan, Loghin, alsóbalázsfalvi
     jb 281
 Moldovan, Lupul, apja: Vasile,
     alsóbalázsfalvi jb 281
 Moldovan, Mihai, felsőbalázsfalvi
     falusbíró 281
 Moldovan, Mihăilă, sajosárvári jb 277
 Moldovan, Nicoară, alsóbalázsfalvi
     jb 281
 Moldovan, Petraș, alsóbalázsfalvi jb
     280
 Moldovan, Petraș, sajosárvári jb 277
 Moldovan, Savul, alsóbalázsfalvi jb
     280, 281
 Moldovan, Savurța, alsóbalázsfalvi
     jb 281
 Moldovan, Ștefan, alsóbalázsfalvi
     jb 280
 Moldovan, Vasile, alsóbalázsfalvi jb
     280
 Moldovenești I. Várfalva
 Moldva 110–111, 204, 258, 349, 412,
     415–416, 441, 444, 463–464,
     468, 473, 550, 649–650, 668,
     670, 673, 713, 715, 717
 Molnár Dénes 210
 Molnár Sándor, zeneszerző 246
 Molter Károly, író,
     irodalomtörténész 229, 239
 Monariu I. Malomárka
 Mondra, Mundra – Mundra – Kla-
     dendorf, Fehér/Brassó m, h
     258
 Monoki István, bibliográfus, a
     kolozsvári Egyetemi Könyvtár
     igazgatója 210
 Monora – Mănărade – Donners-
     markt, Fehér m, mv 327, 329,
     341

- Monostor l. Kolozsmonostor
 Monostor, elpusztult település Deb-
 recentől É-ra, Bihar m/M 534
 Monostorosábrány – Abram, Bihar
 m, h 262
 Monostorosugra, Biharugra, Bihar/
 Békés m/M, h 537
 Monostorpályi, Bihar m/M, h 558
 Monostorszeg – Mănăştirel,
 B-Szoln/Kolozs m, h 158, 670,
 677
 Monoszlói Csupor Miklós, erdélyi
 vajda 713
 Mór, Fejér m/M, h 325, 333
 Móré Kelemen, nyárádszentbenede-
 ki községi bíró 232–233
 Moreşti l. Malomfalva
 Morgonda – Merghindeal – Marien-
 thal/Mergeln, Sink sz/Szeben
 m, h 158
 Morgondai János, rukkori birtokos 326
 Morgondai Mihály (15. sz.) 261
 Móric, Százmóric – Moruţ – Moritz-
 dorf, Doboka/B-Naszód m, h
 46, 260–261
 Móricz István 162
 Moritzdorf l. Móric
 Morlaca l. Marótlaka
 Moruţ l. Móric
 Morvaország 713
 Moson, Székelymoson – Moşuni,
 Maros sz/m, h 269
 Moşuni l. Moson
 Movilă, Gavril/Gavrilaş, Havasalföl-
 de vajdája 114
 Movilă, Ion, trónkövetelő 114
 Movilă, Simion, moldvai vajda 670
 Moys, Moys fia 406
 Mönchsdorf/Münzdorf l. Harina
 Muckendorf l. Moha
 Munkács – Munkacsevo, Bereg m/
 Ukrajna, v és vár 112, 116
 Munkacsevo l. Munkács
 Mureşeni l. Meggyesfalva
 Murgeşti l. Nyárádszentbenedek
 Muzsijeve l. Nagymuzsaly
 Mühlbach l. Szászsebes
 Müller, Georg, történész 363, 370,
 376

N, Ny

- Nádas, Magyarnádas – Nădăşelu,
 Kolozs m, h 281–282, 383, 390,
 392, 395, 573, 598, 712
 Nádas, patak 573, 597, 599, 700
 Nádasd l. Nádas
 Nádasdaróc l. Daróc
 Nádasdi cs 262
 Nădăşelu l. Nádas
 Nádaspatak-vidék 383
 Nádaszentmihály l. Homrokszent-
 mihálytelke
 Nadeş l. Szászánadas
 Nádudvar, Bihar/Szabolcs m/M, h 597
 Nádudvari Anna Inczédi Mihályné
 609
 Nádudvari Péter, marosvásárhelyi,
 szászvárosi lelkész 448
 Naghi, Savul, alsóbalázsfalvi jb 280
 Nagy alias Havasalyi István, pap-
 falvi (17. sz.) 720
 Nagy alias Havasalyi László, pap-
 falvi (17. sz.) 720
 Nagy alias Havasalyi Péter, papfalvi
 (17. sz.) 720
 Nagy alias Velimirovith Demeter,
 limbai, fiai: Péter, István, Lász-
 ló 720, 722
 Nagy cs, abrudbányai 246
 Nagy cs, kissolymosi 179
 Nagy cs, kövendei 246
 Nagy cs, szotyori 203
 Nagy András, hajdúkapitány 418
 Nagy Andrásné 181
 Nagy Györgyné 209
 Nagy Imre, felsőbalázsfalvi jb 280
 Nagy István, felsőbalázsfalvi jb 280

- Nagy Istvánné, káli 246
 Z. Nagy Lajos 154
 Nagy Lipót, branyicskai 246
 Nagy Miklós, hortobágyfalvi
     birtokos 339
 Nagy Pál, talmácsi kovács 422
 Nagy Sándor (III. Alexandrosz),
     makedón uralkodó 485, 506,
     513–514, 518, 523
 Nagy Zsigmond, hidegvizi 327
 Nagyajtai Kovács István, történet-
     kutató 204
 Nagyalföld, tájegység 36
 Nagymás l. Almás
 Nagypold l. Felsőapold
 Nagyaranyos, Fehérvölgy – Albac,
     Fehér m, h 654
 Nagybánya – Baia Mare, Szatmár/
     Máramaros m, v 97, 155, 157,
     162, 182–183
 Nagybaromlak l. Baromlak
 Nagybátony, Heves m/M, h 658
 Nagybene l. Bénye
 Nagydebrec l. Debrec
 Nagydevecser l. Devecser
 Nagydisznód – Cisnădie – Heltau,
     Szeben sz/m, h 328–329 l. még
     Disznód
 Nagyekemező – Târnava –
     Grosspropstsdorf, Küküllő/
     Szeben m, h 325, 327, 341
 Nagyenyed l. Enyed
 Nagyér, elpusztult település Diószeg
     környékén, Bihar m 557
 Nagyernye – Ernei, Maros sz/m, h
     154, 237
 Nagyesküllő – Așchileu Mare, Dobo-
     ka/Kolozs m, h 202 l. még
     Alsóesküllő
 Nagyalambfalva – Porumbenii
     Mari, Udvarhely sz/Hargita
     m, h 269
 Nagygyarak l. Erdőgyarak
 Nagyholdvilág l. Holdvilág
 Nagyhomorog l. Homorog
 Nagyida. l. Ida
 Nagyidai János, alsóbalázsfalvi
     református lelkész 281
 Nagyilonda – Ilendea, B-Szoln/
     Szilágy m, h 684
 Nagykágya – Cadea, Bihar m, h 687,
     689, 691–693 l. még Kágya
 Nagykaján – Căianu Mare,
     B-Szoln/B-Naszód m, h 675
 Nagykapus, Magyarapus – Căpușu
     Mare, Kolozs m, h 589–591,
     597–599, 603–604, 609, 622,
     626, 633–634, 648, 653, 660–665
 Nagykáránd l. Káránd
 Nagykároly – Carei, Szatmár m, mv
     162, 313, 537
 Nagykend l. Kend
 Nagykerék, Oláhbogát – Bogatu
     Român, Fehér/Szeben m, h
     261
 Nagykereki – Cherechiu, Bihar m, h
     558, 563
 Nagykeresér, tájegység 569
 Nagykőrös, Pest m/M, mv 141, 539
 Nagylak, Marosnagylak – Noșlac,
     Fehér m, h 178
 Nagylapád l. Lapád, Magyarlapád
 Nagyléta, Bihar m/M, h 558
 Nagymarja l. Marja
 Nagyméhes, Mezőméhes – Miheșu
     de Câmpie, Kolozs m, h 261
 Nagymeregnyó – Mărgău, Kolozs m,
     h 269
 Nagymoha l. Moha
 Nagymuzsaly – Muzsijeve, Bereg m/
     Ukrajna, h 691
 Nagynyíres – Mireșu Mare, Kővár v/
     Máramaros m, h 156
 Nagynyulas – Milaș, Kolozs/B-
     Naszód m, h 46, 278
 Nagyorbó l. Magyarorbó
 Nagyölyves – Ulieș, Kolozs/Maros
     m, h 268

- Nagypetri – Petrindu, Kolozs/
Szilágy m, h 281
- Nagyrábé, Békés m/M, h 316, 566
- Nagysár I. Sárret
- Nagysármás – Sârmaşu, Kolozs/
Maros m, h 156 l. még
Oláhsármás
- Nagysárrét, tájegység 556, 558–559,
568
- Nagysebes – Valea Drăganului,
Kolozs m, h 661
- Nagyselyk – Şeica Mare –
Marktschelken, Selyk sz/
Szeben m, mv 327, 329
- Nagysink – Cincu – Grossschenk,
Nagysink sz/Brassó m, mv
432
- Nagysinkszék 326
- Nagysomkút – Şomcuta Mare, Kővár
v/Máramaros m, h 173
- Nagyszalonta I. Szalonta
- Nagy-Szamos – Someşu Mare, folyó
453
- Nagyszántó – Santăul Mare, Bihar
m, h 558, 561
- Nagyszelindek I. Szelindek
- Nagyszombat – Trnava, Pozsony m/
Szlovákia, v 264, 292
- Nagyszöllős, Keménynagyszöllős –
Seleuş – Grossalisch, Segesvár
sz/Küküllő m, h 383, 390
- Nagyszőlős – Vinogradov, Ugocsa
m/Ukrajna, v 199
- Nagytalmács I. Talmács
- Nagyteremi I. Teremi
- Nagyugra, Biharugra, Bihar/Békés
m, h 537
- Nagyvárad I. Várad
- Nagyvölgyi László, macsóí vicebán,
székesfehérvári kapitány,
lovász- és pohárnokmester
705
- Naláczy cs 609
- Naláczy Sára Barcsay Gergelyné 609
- Nándorfehérvár – Beograd, Szerbia,
v 704
- Nándorlaka, Lándor – Nandra,
Fehér/Maros m, h 576
- Nandra I. Nándorlaka
- Napoca, római municípium 597
- Napóleon, I. 265
- Nápoly, Olaszország, v 272
- Nápolyi cs, felőri 141–142, 676–678, 681
- Nápolyi Éva bölcsei Budai Zsig-
mondné 678
- Nápolyi István, felőri 681
- Nápolyi Mária Torma Kristófné 678
- Nápolyi Péter, felőri, Simion Movilă
moldvai vajda secretariusus
670
- Náprágyi Demeter, erdélyi püspök,
kancellár 13, 53, 64–65, 601
- Násal I. Noszoly
- Năsăud I. Naszód
- Naszód – Năsăud, B-Szoln/B-
Naszód m, h 267
- Náznán, a Tamássy család őse 261
- Nearşova I. Nyárszó
- Néc – Neţeni, Doboka/B-Naszód m,
h 576
- Négerfalva – Negrileşti, B-Szoln/
B-Naszód m, h 670, 684
- Negrileşti I. Négerfalva
- Néháza, elpusztult település, Már-
kaszék és Kaznacs környékén,
Kraszna m 262
- Nekcsei Demeter, tárnokmester 404
- Néma – Nima, B-Szoln/Kolozs m,
h 678
- Néma, puszta, Fehér m 268
- Nemes cs, hídvégi 246
- Nemes Ádám, hídvégi (18. sz.) 269
- Nemes István, hídvégi 180
- Nemes Ödön 209
- Nemes Samu, hídvégi 180
- Nemes Zsuzsanna Haller Jánosné
172
- Nemeszisz, görög istennő 479

- Német Gáspár, kolozsmonostori papírárus 436
- Német Hugó, Kolozs vármegyei gazdasági felügyelő 223
- Némethi cs, kolozsvári 246
- Némethy Gergely, nemeskürti, Belső-Szolnok vm főispánja, ország generálisa, tanácsúr 678
- Némethy Gyula, váradi prelátsukanonok 305
- Németi, Szatmárnémeti – Satu Mare, Szatmár m, v 474, 476–477
- Németország 120, 354, 466, 522, 701
- Német-római Birodalom 319
- Neoptolemusz, I., epiruszi uralkodó 486
- Neppendorf I. Kistorony
- Nero, római császár 492, 494–497, 502–505, 517, 520
- Nețeni I. Néc
- Neudorf I. Szászújfalú, Újfalú
- Neudörfer, Ferdinand, a sztrungári papírmalom bérlője, papírcsináló mester 444
- Nicula I. Mikola
- Niczky cs 141, 172
- Niederwangen, Németország, h 442
- Nimet János, sajasárvári jb 277
- Nimigea de Jos I. Magyarneemegye
- Nimigea de Sus I. Oláhneemegye
- Nireș I. Szásznyíres
- Nisipeni I. Homok
- Niuved I. Nyüved
- Noé, bibliai személy 519
- Noe János, kolozsmonostori papírkészítő mester 436
- Nógrád vm 263
- Noszoly – Năsal, Doboka/Kolozs m, h 678
- Nóvák Jakab, szamosújvári (18. sz.) 295
- Nóvák Kristóf, szamosújvári (18. sz.) 295
- Nóvák Mánuel, szamosújvári (18. sz.) 295
- Nóvák Márton, szamosújvári (18. sz.) 295
- Nösen I. Beszterce
- Nucet I. Szentjánoshegy
- Nușeni I. Apanagyfalú
- Nürnberg, Németország, v 332, 676
- Nyárádszentbenedek – Murgestii, Maros sz/m, h 195, 228, 231, 239, 249
- Nyárádszereda – Miercurea Nirajului, Maros sz/m, mv 265
- Nyárádvize-vidék 383
- Nyárló – Chichișa, Doboka/Szilágy m, h 563
- Nyárszeg – Miersig, Bihar m, h 563
- Nyárszó – Nearșova, Kolozs m, h 661
- Nyáry cs, bedeghi 142
- Nyék, Nyékládháza, Borsod m/M, h 691
- Nyén, Keresztvár – Teliu – Kreuzburg, Fehér/Brassó m, h 157
- Nyír, tájegység 560 l. még Középnnyír
- Nyírmező – Poiana Aiudului, Fehér m, h 269
- Nyírség, tájegység 561–562
- Nyüved – Niuved, Bihar m, h 689–693

O, Ö

- Obyce I. Ebedec
- Ocland I. Oklánd
- Ocna Dejului I. Désakna
- Ocna Mureș I. Marosújvár, Újvár
- Ocna Sibiului I. Vizakna
- Ocnișoara I. Kisakna
- Ocnița I. Szászakna
- Ocoliș I. Feketefalu
- Ocolișel I. Kisaklos
- Octacilia Laterensis, Caius Visellius Varro szeretője 497

- Octavia, Augustus testvére 496
 Odorheiu Secuiesc l. Székelyudvarhely
 Odverem l. Vadverem
 Oidipusz, mitológiai alak 486, 519
 Oiejdea l. Vajasd
 Okány, Bihar/Békés m, h 569
 Oklánd – Ocland, Udvarhely sz/Hargita m, h 157
 Oláh Ilona 345
 Oláh János, boldvakői várnagy (14. sz.) 265
 Oláh Miklós, esztergomi érsek, királyi helytartó 363–364, 368–369, 379
 Oláhapahida l. Apahida
 Oláhalázsfalva l. Alsóbalázsfalva
 Oláhbányabükk – Vâlcele, Torda/Kolozs m, h 606
 Oláhbikal – Bica, Kolozs m, h 269 l. még Bikal
 Oláhbogát l. Nagykerék
 Oláhdetrehem, Felsődetrehem – Tritenii de Sus, Torda/Kolozs m, h 704
 Oláhhegrespatak, Egrespatak – Aghireş, K-Szoln/Szilágym, h 580
 Oláhfenes, Magyarfenes – Vlaha, Kolozs m, h 589, 599 l. még Magyarfenes
 Oláhfodorháza – Fodora, B-Szoln/Szilágym, h 677
 Oláhfráta – Frata, Kolozs m, h 703, 710 l. még Magyarfráta
 Oláhgyerőmonostor – Mănăşturu Românesc, Kolozs m, h 269
 Oláhherepe l. Herepe
 Oláhhodos, Béltekhodos – Hodişa, Szatmár m, h 157
 Oláhhomorog l. Homorog
 Oláhhivánfalva l. Ivánfalva
 Oláhkályán – Căianu Mic, Kolozs m, h 606
 Oláhkecel l. Kecel
 Oláhkocsárd l. Kocsárd
 Oláhköblös, Almásköblös – Cubleşu, Kolozs/Szilágym, h 159, 278, 573, 591
 Oláhlapád l. Lapád
 Oláhlápos – Lăpuş, B-Szoln/Máramaros m, h 605, 683
 Oláhnemegye – Nimigea de Sus, B-Szoln/B-Naszódm, h 268–269
 Oláhnémeti – Mintiu, B-Szoln/B-Naszódm, h 268–269 l. még Szásznémeti
 Oláhpéntek l. Péntek
 Oláhpéterlaka l. Péterlaka
 Oláhrákos l. Rákos
 Oláhsályi l. Sályi
 Oláhsármás, Nagysármás – Sărmaşu, Kolozs/Maros m, h 713–714
 Oláhujfalu l. Újfalu
 Oláhujfalu, Tekeújfalu – Lunca, Kolozs/Maros m, h 269
 Oláhvásárhely, Erdővásárhely – Oşorhel, B-Szoln/Kolozs m, h 676
 Olaszi cs 689
 Olaszi, Érolaszi – Olosig, Bihar m, h 343, 568
 Olaszország 265, 720
 Oloszi, h 343
 Olcea l. Olcsa
 Olcona/Alcinaszék 327, 335
 Olcsa – Olcea, Bihar m, h 560
 Oleksandrivka l. Sándorfalva
 Olosig l. Olaszi
 Olt, folyó 457, 450
 Oltbogát – Bogata Olteană, Fehér/Brassó m, h 450–451, 462
 Olteţ l. Besenpatak
 Olthévíz l. Hévíz
 Oltrákovica l. Rákovica
 Oltszakadát l. Szakadát

- Olümpiász, Nagy Sándor anyja 482, 486
- Ombod – Ambud, Szatmár m, h 157
- Omlás – Amneș – Omlesch, Szeben sz/m, h 326, 328, 332, 341–342
- Omlásalja – Măluț, B-Szoln-B-Naszód m, h 677 l. még Maluc
- Omlesch l. Omlás
- Ompolyica, Kisompoly – Ampoița, Fehér m, h 269
- Ompolykisfalud l. Kisfalud
- Ongor cs, nádasdi 715
- Ontelke, elpusztult település Egeres környékén, Kolozs m 383, 390, 392
- Onuca l. Unoka
- Ophir, bibliai kikötő 516
- Ópiski l. Piski
- Oprakercisóra – Oprea Cârțișoara/ Cârțișoara, Fehér/Szeben m, h 156, 438, 447–450, 459–461, 463–464, 466
- Oprea Cârțișoara l. Oprakercisóra
- Oradea l. Várad
- Órás János, pozsonyi, órásmester 427
- Orăștie l. Szászváros
- Orbán cs, lengyelfalvi 247
- Orbán Balázs, néprajzi gyűjtő, író 247
- Orbán Elek, lengyelfalvi, Aranyosszék főkirálybírája 39, 42
- Orbó, B-Szoln vagy Fehér megyei h 199
- Orbók cs 143
- Orghidan, Radu, brassói kereskedő 457, 468
- Orgonás János 80
- Orlát – Orlat – Ortenbach, Szeben sz/m, h 413, 440–441, 443, 449, 458–459, 462–464, 468
- Orlat l. Orlát
- Orman l. Ormány
- Ormány – Orman, B-Szoln/Kolozs m, h 683
- Ormeniș l. Örményes
- Orosfaia l. Oroszfája
- Orosia l. Oroszi
- Orosz Endre, ny. iskolaigazgató 175, 201
- Orosz Lukács, sajtósárvári jb 277
- Oroszfája – Orosfaia, Kolozs/B-Naszód m, h 157, 278
- Oroszfalu, Alsó-, Felsőoroszfalu – Rusu de Jos/de Sus, B-Szoln/B-Naszód m, h 677
- Oroszi – Orosia, Fehér/Maros m, h 710
- Oroszmező – Rus, B-Szoln/Szilágy m, h 677
- Orpheusz, trák király 478
- Ortenbach l. Orlát
- Ortvay Tivadar, történész 302
- Ósándorfalva l. Sándorfalva
- Osoi l. Oszvaly
- Oșorhel l. Oláhvásárhely
- Ostermayer, Hieronymus, brassói orgonista, történeti évkönyvíró 414
- Oszmán Birodalom 515
- Oszvaly – Osoi, B-Szoln/Kolozs m, h 268
- Otho, római császár 503
- Otsai Sámuel, guberniumi kancellista 283
- Ottó, magyar király 341
- Ottó, kolozsmonostori apát 399–400, 405–410
- Óvár, Mosonmagyaróvár, Moson m, h 325, 333
- Ovidius Naso, Publius, római költő 483
- Ozd l. Ózd
- Ózd, Magyarózd – Ozd, Fehér/Maros m, h 265, 269, 391
- Ózdi Judit Mikó Péterné (17. sz.) 257, 259
- Ózdy Gergely, rovási birtokos 338
- Ozorai Pipo (Filippo Scolari), kincstartó, temesi ispán 702

- Ozun I. Uzon
 Ökörkerék, elpusztult település
 Biharugra környékén, Bihar
 m 563
 Ölyves, Nagyölyves – Ulieș, Kolozs/
 Maros m, h 268–269, 703, 705,
 713
 Ölyvös, patak 558
 Ömböly, Szatmár m/M, h 691
 Ördög cs, esküllői 278, 678
 Ördög János, kecsedi birtokos (16.
 sz.) 279
 Ördögkeresztúr – Cristorel, Doboka/
 Kolozs m, h 202
 Ördögösfüzes – Fizeșu Gherlii,
 B-Szoln/Kolozs m, h 683
 Óregyház I. Strázsa
 Örke – Urca, Torda/Kolozs m, h 269,
 713, 716
 Örményes, Szászörményes – Or-
 meniș – Irmesch, Küküllő/
 Maros m, h 111
 Örményország 497, 504
 Örményszékes I. Székes
 Örvénd – Urvind, Bihar m, h 561
 Örvényes, elpusztult település
 Pusztáujlak környékén, Bihar
 m 551
 Öszödfalva, elpusztult település
 Csepe közelében, Ugocsa m
 536
 Ötves György, fogarasi papírkészítő
 mester 439
 Ötvös Ágoston, orvos, történet-
 kutató 106, 123, 247
- P**
- Paňovce I. Pány
 Pány, Paňovce (?) – Abaúj m/
 Szlovákia, h 294
 Pacal, Érszóllós – Viișoara, K-Szoln/
 Szatmár m, h 156
 Păcureni I. Keresztúr
 Pádova, Olaszország, v 489
 Pădurenii I. Coptelke, Kók
 Pâglișa I. Poklostelke
 Pagocsa I. Mezőpagocsa
 Pákéi cs, pákéi 247
 Pál magister 338
 Pál, Csomafájai Tarmach fia 401–402
 Pál, kolozsmonostori apát 386–387,
 405
 Pál, macsói bán 404
 Pál-Antal Sándor, levéltáros 457
 Páldeák cs I. Danka 179
 Palestrice, Salonia, Hermias Ulpius
 felesége 517
 Paleu I. Hegyközpályi
 Pálfalva, Szatmárpálfalva – Păulești,
 Szatmár m, h 157
 Pálffi Jenő 181
 Pálffy cs, tarcsafalvi 247
 Pálffy Endre, naszódi gimnáziumi
 igazgató 267
 Pálffy Mihály, tarcsafalvi, forrás-
 gyűjtő 247
 Pálfi cs 159
 Pálfi István, a kolozsmonostori kon-
 vent requisitora 24, 83
 Pall, Francisc, történész 354, 390–
 391, 393, 405
 Pallas, Marcus Antonius, Claudius
 császár titkára 500, 503–504
 Pálóczi László, országbíró 48, 95
 Palota – Palota, Bihar m, h 561
 Păltineasa I. Pontinásza
 Pálvára, elpusztult település Zilah
 és Kisrécsce között, K-Szoln/
 Szilágy m 580
 Pályi Miklós (15. sz.) 690
 Păncelcseh – Panticeu, Doboka/
 Kolozs m, h 178
 Pâncota I. Pankota
 Pankota – Pâncota, Zaránd/Arad m,
 mv 287, 294
 Pannónia 319, 516
 Pansa, Caius Vibius, római consul 485

- Pánt, elpusztult település Geszt és
Marcelháza között, Bihar m
263
- Panticeu I. Páncélcseh
- Pap cs, ákosi 262
- Pap cs, bencédi 247
- Pap György, oláhpénteki jb 279
- Pap Lajos, marsinai 209
- Pap Mária Sütő-Nagy Jenőné 257
- Pápai János, a gyulafehérvári kápta-
lan requisitora 84, 90, 103, 270
- Pápai Páriz cs 279
- Pápai Páriz Ferenc, az enyedi
Református Kollégium
professzora, Apafi fejedelem
orvosa 431–432
- Papfalva – Popești, Kolozs m, h 591,
718–720 l. még Bolgár
- Papfalvi János 706
- Papiermacher/Berger/Teuffel, Jörg,
szebeni papírcsináló mester
421–423
- Papp cs, marsinai 180, 247
- Papp Lajos, marsinai, kolozsvári
városi tisztviselő 180
- Papp Mária, kézdivásárhelyi 184
- Paptamási – Tămășeu, Bihar m, h
316
- Párizs, Franciaország, v 175
- Parlagi Antal (16. sz.) 691
- Partium 36, 158, 162, 262, 470–472,
550, 555, 612–613, 616, 619,
648, 651, 670, 678
- Păsăreni I. Backamadaras
- Pascu, Ștefan, történész 354
- Passbuch I. Paszmos
- Paszmos – Posmuș – Passbuch,
Kolozs/B-Naszód m, h 156,
170
- Patafája, elpusztult település
Nagyszalonta és Tulka között,
Bihar m 563
- Pataki cs 201
- Pataki cs, sárospataki 157–158, 247
- Pataki Jenő, dr., sárospataki 157,
180, 247
- Pataki József, történész 181, 351
- Pataki Sámuel, sárospataki (több
azonos nevű, erdélyi orvos)
158
- Pater János (17. sz.) 181
- Pathay Szervác 323
- Patóchi cs, kecskeméti 670, 674
- Patóchi Anna Bánffy Boldizsárné
670
- Patóchi Ferenc, kecskeméti, gyulai
kapitány, Békés és Zaránd vm
ispánja 73
- Patóchi Zsófia Bebek Györgyné 265,
327
- Păuca I. Pókafalva
- Păucișoara I. Pócsfalva
- Păuleni-Ciuc I. Csíkpálfalva
- Păulești I. Pálfalva, Tótfalu
- Păușa I. Pósa
- Pauszaniasz, spártai hadvezér 484
- Pázmány Péter, esztergomi érsek
111
- Pece, Hévjó, patak 559, 564
- Peceszőlős, Váradszőlős – Seleuş,
Bihar m, h 563, 651
- Péchi Simon, kancellár 42, 114
- Péchy cs, pécsújfalusi 174, 247
- Pécsi Lajos 247
- Pécsvárad, Baranya m/m, mv 407
- Pekry cs, petrovinai 199, 658
- Pekry Lőrinc, II. Rákóczy Ferenc
tábornoka 651
- Pele – Becheni, K-Szoln/Szatmár m,
h 262
- Pelei cs 262
- Pelei Erzsébet (14. sz.) 262
- Peleszarvad I. Szarvad
- Pemfflinger, Markus, szebeni király-
bíró 364
- Péntek, Oláhpéntek – Pintic,
B-Szoln/Kolozs m, h 279,
677–678, 683

- Pér, Szilágypér – Pir, K-Szoln/
Szilágy m, h 178
- Perecsen, Szilágyperecsen – Periceiu,
Kraszna/Szilágy m, h 262, 269
- Perényi Imre, nádor 299
- Peres cs, bartányi 704–705
- Peres György, bartányi, macsói
vicebán, lányai: Katalin, Ilona
704–705
- Peres Ilona, bartányi, Nagyvölgyi
Lászlóné 705
- Peres Katalin, bartányi, farnasi Veres
Dénesné 704
- Peres Mihály, bartányi, szegedi vár-
nagy, apja: György 704, 710
- Periceiu I. Perecsen
- Periş I. Körtvélyfája
- Perneszi/Pernyeszi cs, osztopáni
199, 554
- Perusith cs, kentelki 671
- Peselnek, Kézdkövár – Petriceni,
Fehér/Kovászna m, h 257–
258
- Pest, Pest m/M, v 80
- Pete – Petea, Kolozs m, h 278
- Petea I. Pete
- Péter, apostol 488
- Péter magister, a kolozsmonostori
konvent jegyzője 399
- Péter, hodosi Jakó magister fia 689
- Péter, boszniai püspök 404
- Péter, Chaz comes fia, várjobbágy,
királyi szerviens 685, 687
- Péter, Monoszló nembeli, erdélyi
püspök 393, 395–397, 406,
572–576, 578
- Péter, váradi órkanonok 400
- Péterfalva – Petreşti – Petersdorf,
Szászváros sz/Fehér m, h 468
- Péterfalva, Kispéterfalva – Petișdorf
– Petersdorf, Fehér/Szeben m,
h 322, 331–332, 337, 343, 345
- Péterffy cs 142
- Péterfi cs, kissolyosi 179
- Péterháza – Petrești, B-Szoln/
Kolozs m, h 677
- Peteritea I. Peteritye
- Peteritye, Petőréti – Peteritea,
B-Szoln/Máramaros m, h 683
- Péterlaka, Magyarpéterlaka – Petri-
laca de Mureș, Torda/Maros
m, h 712, 716
- Péterlaka, Oláhpéterlaka – Petrilaca,
Fehér/Maros m, h 269, 383,
390, 392, 704
- Petersdorf I. Péterfalva, Szászpéter-
falva
- Petișdorf I. Péterfalva, Szászpéter-
falva
- Petki cs, derzsi 678
- Pető Margit (17. sz.) 181
- Petőréti I. Peteritye
- Petrești I. Mezőpetri, Péterfalva,
Péterháza
- Petreștii de Jos I. Magyarpeterd
- Petreștii de Sus I. Felsőpeterd
- Petriceni I. Peselnek
- Petrichevich-Horváth cs 43, 45, 198,
247, 722
- Petrichevich-Horváth Boldizsár
(18. sz.) 279
- Petrichevich-Horváth Kozma, a
fejedelmi tábla ülnöke 47
- Petrichevich-Horváth Kozma,
fogarasi praefectus, gyulafe-
hérvári udvarbíró, tanácsúr
78
- Petrichevich-Horváth Zsigmond
(17. sz.) 47
- Petrilaca de Mureș I. Péterlaka
- Petrilaca I. Péterlaka
- Petrindu I. Nagypetri
- Petróci cs 259
- Petronella, szentmártoni Lészai
Ferenc deákné 275
- Petrovics Péter, suraklini, királyi
tanácsos, temesi ispán, főka-
pitány 336

- Petru, szebeni kereskedő 452
 Philipposz, II., makedón király 482, 485
 Philipposz, III. Arhidaiosz, makedón király 486
 Philippus, Nagy Sándor orvosa 514
 Philonidesz, Nagy Sándor futára 523
 Phoebus, görög-római isten 500
 Pián, Szászpián/Alsópián – Pianu de Jos, Szászváros sz/Fehér m, h 331
 Pianu de Jos l. Pián
 Piatra l. Kőfarka
 Picleu l. Bogdánfalva
 Pinár, Várhegy – Chinari, Torda/Maros m, h 710
 Pintic l. Péntek
 Pir l. Pér
 Piski, Ópiski – Simeria Veche, Hunyad m, h 573
 Pisky György (15. sz.) 713–714
 Pisky Miklós (15. sz.) 713
 Piticar, Petraş, sajasárvári jb 277
 Piticar, Petru, sajasárvári jb 277
 Piticar, Simion, sajasárvári jb 277
 Plautus, Titus Maccius, római komé-
 diaszerző 483
 Plinius Secundus, Caius, római író 484, 491–492, 494–497, 500, 502–504, 508–509, 511–514, 516–517, 519, 523
 Plinius Secundus, Nepos, Quintilianus tanítványa 492
 Plutarkhosz, történetíró 483, 488, 497–498, 504, 512–513, 516, 519, 521, 523
 Počitelj l. Pocsitelj
 Pocsaj, Bihar m/M, h 557, 562
 Pócsfalva, Küküllőpócsfalva – Păucişoara, Küküllő/Maros m, h 269
 Pocsitelj – Počitelj, Bosznia-Hercegovina, h és vár 278, 712
 Pogăceaua l. Mezőpagocsa
 Pogány cs, klopotivai 202, 247
 Pogány István, Hontpázmány nem-
 beli 400
 Pogányhodos, Káptalanhodos – Hodiş, Bihar m, h 294
 Poiana Aiudului l. Nyírmező
 Poienile de sub Munte l. Ruszka-
 polyána
 Poieniţa l. Korlátelke
 Pókafalva – Păuca – Törnen, Fehér/
 Szeben m, h 159, 261, 552, 670
 Pókakeresztúr l. Keresztúr
 Poklostelke – Pâglişa, Doboka/
 Kolozs m, h 159, 278
 Polhaţa, Ştefan, sajasárvári jb 277
 Polyáni Bálint pap, kolozsmonostori
 főrequisitor 78
 Pomarius, Christianus (Baumgar-
 ten, Christian), erdélyi szász
 humanista, levéltárrendező
 25–27, 271, 319
 Pompeius Magnus, Cnaeus, római
 hadvezér, politikus 480, 488,
 496, 512
 Pongor alias Varga cs, kissolymosi 179
 Pongrác cs 142
 Pongrác cs, dengelegi 715
 Pongrác János, erdélyi vajda 379
 Pongrácz János, a váradi káptalan
 jegyzője 290, 295
 Pontinásza, Jávorvölgy – Păltinea-
 sa, B-Szoln/B-Naszód m, h
 676–677
 Pontosz 518
 Popa, Ona, boér (17. sz.) 210
 Popescu, Mihai, történész 413, 424
 Popeşti l. Bolgár, Papfalva
 Popilius, tribunus, Cicero egyik
 gyilkosa 487
 Porumbacu de Jos/de Sus l. Porumbák
 Porumbák, Alsó- Felsőporumbák –
 Porumbacu de Jos/de Sus,
 Fogaras v/Szeben m, h 111,
 114

- Porumbeni I. Galambod
 Porumbenii Mari I. Nagyalambfalva
 Porumbenii Mici I. Kisgalambfalva
 Pósa, Váradpósa – Păușa, Bihar m, h 561
 Pósalaka – Poșoloaca, Bihar m, h 559
 Posmuș I. Paszmos
 Poșoloaca I. Pósalaka
 Postellus, Gulielmus (Postel, Guillaume), francia humanista, filológus 515
 Potenciána, Jakó Jakabné 690
 Pozsony – Bratislava, Pozsony m/Szlovákia, v 264, 315, 325, 333, 375, 388, 427
 Pozsonyi Ignác, csíkszentkirályi papírmalom munkása 457
 Prága – Praha, Csehország, v 334, 602
 Prázsmár – Prejmer – Tartlau, Brassó v/m, mv 413
 Prejmer I. Prázsmár
 Preluci I. Lonkafalva
 Prépostvári cs, lonkai 174
 Prešov I. Eperjes
 Prislop I. Piszlop
 Priszlop – Prislop/Liviu Rebreanu, B-Szoln/B-Naszód m, h 268–269
 Probus, Aemilius, római író 484
 Probus, Marcus Valerius, római nyelvész, kritikus 500
 Pród – Prod – Proden, Sink sz/Szeben m, h 383, 390, 392
 Prod I. Pród
 Prodan, David, történész 130, 352
 Proden I. Pród
 Prundu Bârgăului I. Borgóprund
 Puini I. Pulyon
 Pulyon, Kispulyon – Puini, Doboka/Kolozs m, h 258
 Puskás Lajos, a kolozsvári Tízesszervezet vezetője 205
 Pustuța I. Pusztaiújfalu
 Pusztakamarás – Cămărașu Deșert, Kolozs m, h 244, 651
 Pusztakovácsi, elpusztult település Berettyóújfalu és Bihartorda között, Bihar m/M 558
 Pusztasályi I. Mezősályi
 Pusztaszentmiklós, Szamoszentmiklós – Sânnicoară, Kolozs m, h 260
 Pusztaszilvás, Mezőszilvás – Silivașu de Câmpie, Kolozs m, h 713
 Pusztatopa I. Topa
 Pusztaiújfalu – Pustuța, B-Szoln/Kolozs m, h 676
 Pusztaiújlak – Uilacu de Criș, Bihar m, h 316
 Putnoki cs 551
 Putsch, Wilhelm, az innsbrucki levéltár első levéltárosa, rendezője (16. sz.) 26
 Pümkösti cs, uzoni 203
 Püspöki László (18. sz.) 280
 Püspöki, Biharpüspöki – Episcopia Bihor, Bihar m, mv 294, 558
 Püspöki, elpusztult település Hídalmás határában, Doboka/Szilágym 573, 575
 Püspökladány, Szabolcs m, mv 316
 Püthiosz, vagyonát Xerxésznek felajánló lídiai 513–514, 519, 522
 Pykre András (15. sz.) 713
- Q**
- Quintilianus, Marcus Fabius, római szónok 492, 496
- R**
- Rabirius Postumus, Caius/Gaius, gazdag római lovag 491
 Racâș I. Rákos

- Rachiş I. Rákos
 Racoviţa I. Rákovica
 Rác cs, galgói 141, 671
 Rác cs, temesvári 671
 Rác Ádámné, galgói, özv. 681
 Rác György, szalánkeményi, hadvezér, tanácsúr 80, 602, 657
 Rác István, Erdély portai ügyvivője 115
 Rác Viktor, galgói 203
 Rada, Vlad Vintilă de la Slatina felesége 718
 Rădaia I. András háza
 Radák László, Bihar vm főispánja, váradi kapitány (16. sz.) 279
 Ráday Eszter Teleki Lászlóné 448
 Rădeşti I. Újfalu
 Radó cs 698
 Radványi Márton, ítélmester 68
 Ragáld, praedium, Bihar m 691
 Raica, Ion, történész 444
 Rákóczy cs 29, 50, 55–56, 59, 63, 79, 83, 98–99, 101–103, 106–108, 314, 427, 606–607, 622, 624, 636, 646, 652, 671
 Rákóczy Ferenc, I., választott erdélyi fejedelem 606
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem, vezérlő fejedelem 62, 316, 431
 Rákóczy György, I., erdélyi fejedelem 44, 51, 54, 56, 59, 61–63, 65, 90, 99–102, 104, 106–107, 112, 115–116, 118, 120, 199, 311, 313, 330, 425–427, 431, 604, 606–607, 614, 617, 619, 622–623, 635, 637–638, 647, 656–657, 670, 674, 676
 Rákóczy György, II., erdélyi fejedelem 51–52, 55, 83, 90, 92, 102–103, 107, 110, 264, 330, 427, 603, 606–607, 658, 669, 676, 683
 Rákóczy Pál, országbíró 113
 Rákóczy Zsigmond, erdélyi gubernátor, fejedelem 82, 294, 602, 605
 Rákóczy Zsigmond, ifj. 606
 Rákos, Almásrákos – Racâş, Dobokam, h 269
 Rákos, Oláhrákos – Rachiş, Fehér m, h 576, 587
 Rákovica, Oltrákovica – Racoviţa, Szeben sz/m 329, 332, 342–343
 Ramocsaházy cs 141, 172
 Rápolthy Margit 330
 Rápolthy Mátyás 329, 332
 Rápolti József (19. sz.) 258
 Rápolti Károly (20. sz.) 162
 Rareş, Petru, moldvai vajda 673
 Răscruci I. Választút
 Râşnov I. Rozsnyó
 Ratisbona, Regensburg, Németország, v 118
 Rátonyi cs 675
 Râu de Mori I. Malomvíz
 Râu Mic I. Vajdej
 Râuşor I. Rusor
 Răvăşel I. Rovás
 Raw, Blasius (16. sz.) 344
 Rebera, Johann, kercisórai papírcsináló mester 450
 Recea I. Kisrécse
 Recea-Cristur I. Récekeresztúr
 Récekeresztúr – Recea-Cristur, Kraszna/Szilágy m, h 159, 265
 Recsege, elpusztult település Csentertől D-re, Szatmár m 536
 Récsei cs 279
 Rediu I. Rőd
 Reghin I. Magyarrégen, Szászrégen
 Regillus, Lucius Aemilius, római hadvezér 487, 490
 Reich, David, brassói papírmalom bérlője 435
 Reichstorffer, Georg, erdélyi szász humanista, királyi titkár, követ 344

- Reményik Sándor, költő 135, 183,
194, 203, 221, 247
- Remete, elpusztult település Köte-
gyántól D-re, Bihar m 687
- Remete, Magyarremete – Remetea,
Bihar m, h 563
- Remetea l. Remete
- Remetei-patak 561
- Renner, Johann 326
- Renget – Renghet, Hunyad m, h 269
- Renghet l. Renget
- Répaľalva, elpusztult település
Kispéterfalva környékén, Fe-
hér/Szeben m 322, 331–332
- Reps l. Kóhalom
- Részek (Partium) 669, 472
- Reteag l. Retteg
- Réthi/Rétyi István, altorjai, portai
követ, Erdély portai ügyvivője
115
- Rétköz, tájegység 564, 566, 568–569
- Retteg – Reteag, B-Szoln/B-Naszód
m, mv 268, 670, 677–678, 683
- Rettegi cs, kisbudaki 175, 201, 247,
278
- Rettegi György, kisbudaki, Doboka
vm alispánja, naplóíró 201, 721
- Reusor l. Rusor
- Reussen l. Rűsz
- Reussmarkt l. Szerdahely
- Rév/Vád, Révkolostor – Vad,
B-Szoln/Kolozs m, h 676–677
- Révkolostor l. Rév/Vád
- Rewel, Merten, szebeni papírcsináló
mester 423
- Réz András 112–113, 118
- Rézalja, tájegység, Bihar 560
- Réz-hegység 556, 654
- Rhédey cs, kistrédei 158, 246–247,
254, 259, 262–263, 609, 659
- Rhédey Ferenc, erdélyi fejedelem
102
- Rhédey János, a nemesi testőrség
parancsnoka 263, 282
- Rhodiginus, Caelius (Ricchieri,
Lodovico), olasz humanista
484
- Ribény – Rybany, Trencsén m/
Szlovákia, h 298
- Ribitzei János, felenyedi papírcsináló
mester 432
- Riedlingen, Németország, v 422
- Rigó György, bonchidai uradalmi
gépész 225
- Rimay János, Bocskai titkára, költő
109, 120
- Rimetea l. Torockó
- Rittig, Hans Georg, ácsmester 431
- Rodt l. Zágor
- Rogierius, váradi kanonok,
krónikaíró 532, 560
- Rogoz – Rogoz, B-Szoln/Máramaros
m, h 678
- Rohi – Rohia, B-Szoln/Máramaros m,
h 684
- Rohia l. Rohi
- Roit l. Rojt
- Rojt – Roit, Bihar m, h 560
- Rollmann, Johannes, roskányi pa-
pírkészítő mester 452
- Róma 12, 482, 486, 489, 493, 495, 497,
501, 503–504, 509–511, 513,
516–518, 521, 571
- Románia 270, 349–350, 355–357,
359
- Romita l. Romlott
- Romlott – Romita, Doboka/Szilágy
m, h 158
- Rónay Judit, barsi 181
- Rosbreki István, felenyedi papír-
csináló mester 432
- Roşcani l. Roskány
- Rosch l. Rovás
- Roscius, Sextus, apagyilkossággal
vádolt római pg 502
- Rosenberg Bernát, a gyalui uradalom
bérlóje (19. sz.) 610
- Roşia l. Veresmart

- Roşiori Bihor I. Félegyháza
 Roska Márton, régész, egyetemi tanár 166
 Roskány – Roşcani, Hunyad m, h 451–452, 458–459, 461–463, 465–466
 Rosnyai cs 143
 Roter-Turm I. Vöröstorony
 Roth Hugó, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnöke 142, 162
 Rothmann, Johann, a sztrungári pápirmalom bérlője, papírcsináló mester 444
 Rothmann, Michael, roskányi papírkészítő mester 452
 Rotterdami Erasmus, németalföldi humanista 519
 Rovás – Rävåşel – Rosch, Fehér/Szeben m, h 263, 268–269, 337–338, 342
 Rozsnyai Dávid, Erdély portai ügyvivője 276
 Rozsnyai György, dr., a Marosi felső járás főszolgabírója 154, 228, 237–238
 Rozsnyó, Barcarozsnyó – Râşnov, Brassó v/m, mv 322
 Rőd, Magyarrőd – Rediu, Kolozs m, h 269
 Róthy Orbán, ecsedi, kővári kapitány 116
 Rucăr I. Rukkor
 Ruckendorf I. Rukkor
 Rudolf, I., magyar király 68, 263, 294, 602
 Rufus, Marcus Caelius, római politikus, szónok 492
 Rufus, Quintus Curtius római történetíró 514
 Rugăşeşti I. Felsőkosály
 Ruginoasa I. Lapupatak
 Rukkor – Rucăr – Ruckendorf, Szeben sz/Brassó m, h 326, 330, 345
 Rupea I. Kőhalom
 Rus I. Oroszmező
 Ruşi I. Rüs
 Rusor, Reusor – Râuşor, Fehér/Brassó m, h 258
 Rusu de Jos I. Alsóoroszfalu
 Rusu de Jos/de Sus I. Oroszfalu
 Ruzsborgó I. Alsóborgó
 Ruzskapojána, Havasmező – Poienile de sub Munte, Máramaros m, h 157
 Rüs – Ruşi – Reussen, Szeben sz/m, h 327, 330
 Rybany I. Ribény
- S, Sz**
- Sabellicus, Marcus Antonius Coccius (Cocci, Marcantonio), velencei humanista történetíró 485, 490, 511, 514–515, 522
 Säbolciu I. Szabolcs
 Säčadate I. Szakadát
 Säcalu de Pădure I. Erdőszakál
 Säcel I. Feketevíz
 Sachiz I. Szászkezd
 Sachsenhausen I. Szászház
 Sächsisch-Reen I. Szászrégen
 Säcuieni Bihor I. Székelyhíd
 Säcuieni I. Székelyjő
 Sáfár Miklós, görgényszentimrei papírcsináló mester 430
 Saffarith cs
 Sajgó – Şigău, B-Szoln/Kolozs m, h 269, 677
 Sajkó, Salkó – Şalcău – Schalkenberg, Fehér/Szeben m, h 263
 Sajó Géza, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratárosa 153
 Sajókeresztúr – Cristur-Şieu – Kreuz, Doboka/B-Naszód m, h 157, 159
 Sajósárvár I. Sárvár

- Sajószentandrás – Şieu-Sfântu,
Doboka/B-Naszód m, h 268,
276, 678
- Sajóudvarhely – Şieu-Odorhei,
Doboka/B-Naszód m, h 268
- Sălăcea I. Szalacs
- Salamon, Izráel királya 515–516
- Sălărd I. Szalárd
- Sălăţig I. Szilágyszeg
- Salatiu I. Szilágytő
- Şalcău I. Sajkó
- Sălcuta I. Fűzkút
- Sálfalva – Mihăileni – Schaldorf,
Fehér/Szeben m, h 263
- Sálfi cs 141
- Sălişte I. Szelistye
- Salkó I. Sajkó
- Salonta I. Szalonta
- Salzburg I. Vizakna
- Sálya – Şoala – Schaal, Medgyes sz/
Szeben m, h 327
- Sályi, Oláhsályi – Şeulia de Mureş,
Küküllő/Maros m, h 261
- Samarjai Lökös Péter, secretarius,
káptalani requisitor, fejedelmi
könyvtáros 59, 101
- Şamşund I. Mezősámsond
- Sânbenedic I. Szentbenedek
- Sâncrai I. Marosszentkirály, Szent-
király
- Sânărăieni I. Csíkszentkirály
- Sâncraiu I. Kalotaszentkirály
- Sándor cs, csíkszentdomokosi 247
- Sándor cs, csíkszentmihályi 257–258
- Sándor Anna máréfalvi Pap
Domokosné 257
- Sándor Árpád, csíkszentdomokosi,
császári és királyi kamarás 257
- Sándor Mihály, csíkszentmihályi
259
- Sándor Pál, belényszállási, pocsitelji
várnagy 278, 712
- Sándor, elpusztult település az Ecse-
di-láp mellett, Szatmár m 536
- Sándor, tiburctelki és bényei birtokos
400
- Sándorfalva, Ósándorfalva – Olek-
sandrivka, Máramaros m/
Ukrajna, h 263
- Sándorhomok I. Homok
- Sânger I. Szengyel
- Sâniacob I. Szentjakab
- Sâniob I. Szentjobb
- Sânlazăr I. Szentlázár
- Sânmartin I. Csíkszentmárton
- Sânărtin I. Szépenyerűszent-
márton
- Sânnicoară I. Pusztaszentmiklós
- Sânpaul I. Kerelószentpál, Magyar-
szentpál
- Sânpetru Almaşului I. Szentpéter
- Sânpetru de Câmpie I. Szentpéter
- Sânsimion I. Csíkszentsimon
- Sánta Márton, lófő 265
- Santăul Mare I. Nagyszántó
- Santăul Mic I. Kisszántó
- Sántha cs 162
- Sántha Ferenc, medeséri 162
- Sántha Mihály 162
- Sântimreu I. Szentimre
- Sântioana I. Császári
- Sântionluca I. Laborfalva, Sepsi-
szentiván
- Sântu I. Szentandrás
- Şapartoc I. Sárpatak
- Sapes, Leonhard, a fogarasi papír-
malom segéd munkása 439
- Sár, Kissár – Noroieni, Szatmár m,
h 263
- Sára, Ábrahám felesége 488
- Sărata I. Sófalva, Szótelke
- Sárd – Şard, Fehér m, mv 47, 262,
268, 279–280, 572, 583–584
- Şard I. Sárd
- Sardanapal, asszír uralkodó 505
- Sárdi cs, timafalvi 256
- Şardu I. Magyarsárd
- Sárfi István, sárfői 604

- Sárfő, elpusztult település Létavértes és Diószeg között, Bihar m 557
- Sarkad, Bihar m/M, h 538, 561, 563
- Sarkantyús-Gyulay Richárd, nagyváradi, heraldikus, genealógus 127, 203, 214, 220, 243
- Sárkány – Șercaia – Scharken, Fehér/Brassó m, h 438
- Sárköz – Livada, Szatmár m, h 183, 657
- Sárközi János, sajosárvári birtokos 277
- Sárközújlak – Livada Mică, Szatmár m, h 154, 183, 247, 249
- Sarmaság – Șarmășag, K-Szoln/Szilágy m, h 269
- Șarmășag I. Sarmaság
- Sarmasági cs, kövesdi 262
- Särmășel I. Kissármás
- Särmășelu I. Magyarsármás
- Sármașu I. Nagysármás, Oláhsármás
- Sáromberke – Dumbrăvioara, Torda/Maros m, h 154, 195, 228, 233, 235, 248
- Sáros vm 112
- Sáros, vár Nagysáros mellett, Sáros m/Szlovákia 602
- Sárosi cs, pókai 247
- Sárospatak, Zemplén m/M, mv 55, 102, 110, 114, 116, 119–120, 158
- Sárpatok – Șapartoc, Fehér/Maros m, h 261
- Sárpatok, Marossárpatok – Glodeni, Torda/Maros m, h 237
- Sárpatoki Márton, ítélmester 170
- Sárrét, tájegység 534, 558–559, 561, 564, 568
- Șarsig I. Sárszeg
- Sárszeg – Șarsig, Bihar m, h 551
- Sárvár, elpusztult település Nagyecsed közelében, Szatmár m 536
- Sárvár, Sajósárvár – Șirioara, Doboka/B-Naszód m, h 276–277, 678
- Sárvári Tamás, kolozsvári pg 607
- Sárvásár – Șaula, Kolozs m, h 179, 661
- Sárvázel I. Szarvad
- Sas, Mezősas, Bihar m/M, h 559
- Saság, elpusztult település Bács és Magyarnádas között, Kolozs m 383, 390, 392–393, 573
- Säsarm I. Szeszárma
- Säsăuș I. Szászház
- Sáska cs 258
- Satu Lung I. Genyemacskás, Macskás
- Satu Mare I. Németi, Szatmár
- Satu Mic I. Kisfalud, Kisnagyfalud
- Satu Nou I. Újfalud
- Satulung I. Kővárhosszúfalud
- Saturninus, Aponius, római senator, praetor 523
- Săuca I. Szödemeter
- Șaula I. Sárvásár
- Șăulia I. Mezősályi
- Șaușa I. Sospatak
- Sava I. Szava
- Scaliger, Julius Caesar (Giulio Cesare della Scala), humanista fizikus 516
- Schaal I. Sályi
- Schaff Jenő, sáromberki uradalmi intéző 234–235
- Schaffer, Franz, roskányi papírcsináló mester 452
- Schaldorf I. Sálfalva
- Scharken I. Sárkány
- Schässburg I. Segesvár
- Schaster, Franz, kolozsmonostori papírcsináló mester 437, 453
- Schatt, Mathias, kolozsmonostori papírcsináló mester 437
- Schelken I. Selyk
- Schell István, br. 230
- Schellenberg I. Sellenberk
- Schessburger, Gaspar, a kolozsvári papírmalom bérlője 420
- Schina I. Zsinna

- Schobeln cs 435
 Schorsten l. Sorostély
 Schönberg l. Leses
 Schuler, Ludwig, szebeni pg 458
 Schuszter, Philip, a szebeni papír-
 malom asztalosa 444
 Schwarzwasser l. Feketevíz
 Scipio Africanus, Publius Cornelius,
 római hadvezér, politikus 521
 Scipio Asiaticus, Lucius Cornelius,
 római politikus, hadvezér 499
 Scipio, Caecilius Metellus Pius, ró-
 mai consul 497
 Scrof, Iacob, felsőbalázsfalvi jb 280
 Sebastian, gernyeszegi községi bíró
 235–237
 Sebeş l. Sebes, Szászsebes
 Sebes, patak 426, 439, 442
 Sebes l. Szászsebes
 Sebesán – Sibişeni, Fehér m, h 445
 Sebesi cs 230
 Sebesi Boldizsár, sárdi, Erdély portai
 ügyvivője 115
 Sebesi János, székelykeresztúri
 vendéglős 230
 Sebesi Péter, portai posta 115
 Sebesi Samu, író 230
 Sebes-Körös – Crişu-Repede, folyó
 534, 550, 556, 558–561, 564,
 568–569, 685
 Sebessi Erzsébet Kebell Lászlóné
 295
 Sebestyén cs 257
 Sebestyén Krisztina Diószegi
 Györgyné 277
 Sebesvár – Bologa, Kolozs m, h és
 vár 454–455, 608, 700–701,
 712
 Sebesvár l. Várallya
 Segesvár – Sighişoara – Schässburg,
 Segesvár sz/Maros m, h 18,
 20, 22, 31, 33, 43, 47, 229, 265,
 321, 327–328, 602, 712
 Seiburg l. Zsiberk
 Şeica l. Selyk
 Şeica Mare l. Nagyselyk
 Şeica Mică l. Kisselyk
 Seiden l. Zsidve
 Seini l. Szinéváralja
 Seleuş l. Nagyszóllós, Peceszóllós
 Şelimbăr l. Sellenberk
 Selind, Érselénd – Şilindru, Bihar m,
 h 568
 Sellenberk – Şelimbăr – Schellen-
 berg, Szeben sz/m, h 333, 343,
 424
 Selyk – Şeica – Schelken, Medgyes
 sz/Szeben m, h 19
 Selymeczi János, kolozsvári 662
 Selymesilosva – Ilişua, Kaszna/
 Szilágy m, h 154
 Seneca, Lucius Annaeus, filozófus
 498–499, 502, 504
 Sényi László, császári és királyi ka-
 marás 229–231, 239
 Sennyei cs, kissennyei 155, 175, 247,
 616, 657
 Sennyei István, váci, veszprémi,
 győri püspök, kancellár 111
 Sennyei Pongrác, kissennyei,
 Küküllő vm főispánja, ország
 generálisa, tanácsúr 602–604,
 657
 Seprőd – Drojdii, Maros sz/m, h 265
 Sepsibodok l. Bodok
 Sepsiszentgyörgy – Sfântu Gheor-
 ghe, Sepsi sz/Kovászna m, h
 162
 Sepsiszentiván – Sântionluca, Sepsi
 sz/Kovászna m, h 178, 203
 Septér – Şopteriu, Kolozs/B-Naszód
 m, h 279
 Seraphin, Georg, Beszterce város
 jegyzője 271
 Şerban, Radu, Havasalfölde vajdája
 418
 Şercaia l. Sárkány
 Serédi cs, görcsöni 142

- Serédi István, görcsöni, Kraszna és Közép-Szolnok vm főispánja, az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnöke, tanácsúr 115
- Serédy Gáspár, görcsöni (17. sz.) 266
- Seress Miklós 162
- Servius Honoratus, Maurus, Vergilius kommentátor 484, 496, 502
- Seuca I. Szőkefalva
- Seuler cs 435
- Seuler, Lucas, brassói orvos, nyomdatulajdonos 434–436
- Şeulia de Mureş I. Sályi
- Severus Alexander, római császár 518
- Sewlye Tamás, magyarnádasi jb 281
- Sfântu Gheorghe I. Sepsiszentgyörgy
- Sfăraş I. Farnas
- Sibiel I. Szibiel
- Sibiu I. Szeben
- Sibrik Gáspár, szarvaskendi, a fejedelmi testőrség kapitánya 672
- Sic I. Szék
- Şieu-Odorhei I. Sajóudvarhely
- Şieu-Sfântu I. Sajószentandrás
- Şieuţi I. Kissajó
- Şigău I. Sajgó
- Sighișoara I. Segesvár
- Siklódi Ágoston, lófő 264
- Siklódi Dániel, lófő 264
- Siklódi Márton, lófő 264
- Sikó Ilona 162
- Şilindru I. Selind
- Silivaşu de Câmpie I. Pusztaszilvás, Szilvás
- Silvaş I. Szilvás
- Sima, elpusztult település Gyomaendrőd mellett, Szolnok m/M 298
- Simény cs, kissolymosi 179
- Simeria Veche I. Piski
- Şimleu Silvaniei I. Szilágysomlyó
- Simó cs, keresztúrfalvi 256
- Simó cs, kissolymosi 178–179, 182, 247
- Simó Endre, kissolymosi 154, 178
- Simó Ferenc, kissolymosi (16. sz.) 178
- Simó Lídia, Gyárfás Pálné megbízottja 229–230
- Simon Antal, kapitány 457
- Simon cs, kökösi 203
- Simon, Radó fia Mihály fia, kentelki 35–36, 43
- Simon Katalin, tanárjelölt 192
- Simonkerék, elpusztult település Méhkeréktől É-ra, Bihar m 563
- Sindelyes András, kercisórai papírcsináló mester 450
- Sink, David, fejedelmi papírcsináló mester 426
- Şintereag I. Somkerék
- Sipos cs, kissolymosi 179
- Sipos Gábor, levéltáros, történész 391
- Sipos Lajos 209
- Sipos Rudolf 155
- Şiria I. Világos
- Şirioara I. Sárvár
- Sixtus, V., pápa 502, 504, 521
- Skócia 467
- Slimnic I. Szelindek
- Şoala I. Sályá
- Sófalva – Sărata, Doboka/B-Naszód m, h 245, 670
- Şoimeni I. Sólyomkő
- Şoimoşu Mic I. Kissolymos
- Sólyomkő – Şoimeni, Doboka/Kolozs m, h 551, 712
- Sólyomtelke – Corneşti, Kolozs m, h 383, 390, 392, 591, 599, 603–605, 608–609, 626–627, 635, 640, 645, 647, 650, 660–665
- Som János (16. sz.) 294
- Som Lőrinc (16. sz.) 294
- Şomartin I. Szentmártonhegy

- Sombori Ferenc, guberniumi kancellista 283
- Sombory cs, magyarnagyzombori 128, 202, 247, 262, 675
- Sombory László, kolozsvári rendőrkapitány 154, 194, 202
- Sombory Mihályné (14. sz.) 38
- Șomcuta Mare I. Nagysomkút
- Șomcutu Mic I. Somkút
- Someș I. Szamos
- Someșu Cald I. Hévszamos
- Someșu Mare I. Nagy-Szamos
- Someșu Mic I. Kis-Szamos
- Someșu Rece I. Hidegszamos
- Somi cs 670, 677
- Somkerék – Șintereag, B-Szoln/B-Naszód m, h 154, 159, 677, 714
- Somkeréki cs 35
- Somkeréki János (15. sz.) 40
- Somkút, Kissomkút – Șomcutu Mic, B-Szoln/Kolozs m, h 676
- Somlyai cs 247, 675
- Somlyó, Csíksomlyó – Șumuleu, Csík sz/Hargita m, h, ma Csíkszereda része 257
- Somlyócsehi I. Csehi
- Sommerburg I. Zsombor
- Somogy vm 529
- Somogyi György, barlai és somogyi (17. sz.) 603
- Soporu de Câmpie I. Szopor
- Sopron vm 263
- Șopteriu I. Septér
- Șorban, Simion, alsóbalázsfalvi falusbíró 281
- Sorostély – Șoroștin – Schorsten, Fehér/Szeben m, h 156, 170, 173, 329, 341
- Șoroștin I. Sorostély
- Sósmező, Szamossósmező – Glod, B-Szoln/Szilágym, h 683
- Sóspatak – Șaușa, Torda/Maros m, h 713
- Sövényfalva – Cornești, Küküllő/Maros m, h 265, 268
- Sövényfalvi Dániel deák, Erdély portai ügyvivője 107, 115
- Șpálnaca I. Ispánlaka
- Spartianus, Aelius, római életrajzíró 504
- Spermezeu I. Ispánmező
- Spring – Șpring – Gespräng, Fehérm, h 199, 553
- Șpring I. Spring
- Stana I. Sztána
- Statileo (Statilić) János, erdélyi püspök 576–577, 582
- Steckbauer, Georg, brassói vállalkozó 457
- Steckbauer, Josef, apja: Georg 457
- Steckbauer, Wilhelm, apja: Georg 457
- Stein-Hauser, Clemens, az orlái papírmalom bérlője 441, 443
- Stejeriș I. Kercsed
- Stephan, szelindeki takács 327
- Stertinius, Lucius, római hadvezér 517
- Stibor, vajda 331
- Stoboru I. Vásártelke
- Stoia, Dumitru, bonchidai adminisztrátor 223–224
- Stoiana I. Esztény
- Stolberg Kristóf, a felenyedi papírmalom bérlője 446
- Stolna I. Sztolna
- Stoltzenburg I. Szelindek
- Straja I. Strázsa
- Strauss, Hieronimus 333
- Strázsa, Óregyház – Straja, Fehérm, h 585, 586
- Strezakercisóra – Cârțișoara, Fehér/Szeben m, h 156, 447
- Strungari I. Sztrungár
- Stumfol János, a kercisórai papírmalom bérlője 449
- Suarăș I. Szóvárós

- Suatu I. Alsószovát
- Suciu, Ignat, felsőbalázsfalvi jb 281
- Suetonius Tranquillus, Caius, római történetíró 492–497, 501–505, 507, 523
- Suidas, görög történetíró 521
- Suky cs, suki 248
- Suky Benedek (15. sz.) 714
- Suky István (16. sz.) 43
- Suky Mihály (15. sz.) 714
- Sulyok cs, lekcsei, szopori 174, 243, 670
- Sulyok Imre, lekcsei, ítélmester 78
- Şumuleu I. Somlyó
- Sumurduc I. Szomordok
- Superbus, Lucius Tarquinius, római király 515
- Suplacu de Barcău I. Széplak
- Surdu, Bujor, történész 438
- Suri ..., református lelkész 120
- Suseni I. Felfalu
- Suseni Bârgăului I. Felsőborgó
- Sükösd cs, teremi 199
- Sükösd János 345
- Sünetelke, elpusztult település Óregyháza határban, Fehér m 577
- Sütő-Nagy cs, székelykeresztúri és fiatfalvi 256, 266
- Sütő-Nagy Jenő, csíkszentmártoni közjegyző, forrásgyűjtő 182–183, 200, 256–257, 259–262, 264, 266
- Süvegd, elpusztult település Hodos környékén, Bihar m 687
- Syrus, Lucianus 484
- Szabad, Mezőszabad – Voiniceni, Maros sz/m, h 268
- Szabó cs 162
- Szabó cs, altorjai 178
- Szabó cs, csíkszentmártoni 258
- Szabó Albert, fiatfalvi községi jegyző 230
- Szabó alias Bojsza István, a Pataki család őse 158
- Szabó Ambrus, kolozsvári bíró 265
- Szabó Balázs deák, csíkszentmártoni 259
- Szabó Balázsné, csíkszentmártoni 257
- Szabó Béla, váradi ny. tisztviselő 304
- Szabó Farkas, altorjai 178
- Szabó Gáspár 344
- Szabó István, sáromberki községi bíró 233
- Szabó Jakab, újhelyi 294
- Szabó József, csíkszentmártoni 259
- Szabó József, koroknai kertész 231
- Szabó Károly, történész 123, 128, 150, 176, 215, 217, 248
- Szabó Polixéna Szentiványi Gyuláné 178
- Szabó T. Attila, nyelvtörténész 130, 143, 162, 189–191, 198, 210, 248, 253, 272, 281, 550, 595, 660
- Szabolcs vm 172, 262, 597
- Szabolcs, Mezőszabolcs – Săbolciu, Bihar m, h 559
- Szabolcska Mihály, költő 180
- Szacsvay cs 259
- Szada, Pest m/M, h 299, 316
- Szádvár, Abaúj m/M 602
- Szakács József, altiszt 223
- Szakadát, Oltszakadát – Săcădate, Szeben sz/m, h 323, 326, 332
- Szalacs – Sălăcea, Bihar m, h 557, 560, 568
- Szalai cs, timafalvi 256
- Szalánczi cs, szenttamási, örmény-székesi 248
- Szalánczi István, szenttamási, Erdély portai ügyvivője, az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnöke, tanácsúr 115
- Szalárd – Sălard, Bihar m, h 560, 693
- Szalárdi János, secretarius, történetíró 54, 59, 66, 81, 83, 85, 89, 100–101, 103, 288–289, 428–429, 551

- Száldobágy I. Hegyközszáldobágy,
Körösszáldobágy, Szoldobágy
- Szalonnás János, felsőbalázsfalvi jb
280
- Szalonta, Nagyszalonta – Salonta,
Bihar m, mv 538, 560–562
- Szalontai cs, timafalvi 256
- Szamet, Hans Michael, az alvinci,
kercisórai, magyarói papír-
csináló mester 444–445, 450,
456
- Szamos – Someș, folyó 224, 226, 228,
419, 536, 597–599, 668, 673,
677, 679
- Szamosberence I. Berence
- Szamoskócs I. Kócs
- Szamosközy István, a gyulafe-
hérvári káptalan requisitora,
történetírő 7, 27, 51, 53, 57, 74,
80–82, 86, 99, 270, 480
- Szamosmagasmart I. Magasmart
- Szamospart I. Lucska
- Szamosossmező I. Sósmező
- Szamosújvár – Gherla, B-Szoln/
Kolozs m, vár 83–84, 180, 241,
248, 295, 600, 602, 618, 668,
672–673, 676, 683 I. még Gerla
- Szamosújvárnémeti – Mintiu Gherlii,
B-Szoln/Kolozs m, h 683
- Szamoszentmiklós I. Pusztaszent-
miklós
- Szanda (Zuhna) (?), elpusztult
település Szolnok határában,
Szolnok m/M 298
- Szántói Lack Dávid (15. sz.) 36
- Szapolyai cs 96
- Szapolyai-ház 669, 671
- Szapolyai Imre, nádor 708–709
- Szapolyai István, nádor 294, 708–709
- Szapolyai János, erdélyi vajda, magyar
király 96–97, 327, 330, 474–475,
668–669 I. még János, I.
- Szapolyai Miklós, erdélyi püspök
711
- Szárzaberek – Bercu, Szatmár m, h
263
- Szárhegy – Lăzarea, Gyergyó sz/
Hargita m, h 174
- Szarmácia 319
- Szarvad, Peleszarvad – Sărvăzel,
K-Szoln/Szatmár m, h 262
- Szarvadi cs 262
- Szarvadi István, apja: Tamás, (14. sz.)
262
- Szarvadi Tamás (14. sz.) 262
- Szász alias Georeogh János, gerlai
162
- Szász Bálint, oláhpénteki jb 279
- Szász Gerő, református lelkész, költő
180, 248
- Szász/Zaz Ferenc 326, 330
- Szászakna, Mezőakna – Ocnița,
Kolozs/B-Naszód m, h 268
- Szászalmás I. Almás
- Szászbréte – Bretea – Breitung,
B-Szoln/B-Naszód m, h 268
- Szászbuda I. Boda
- Szászcsanád I. Csanád
- Szászencs – Enciu, Doboka/B-
Naszód m, h 674, 677
- Szászfenes – Florești, Kolozs m,
h 248, 599, 609, 623 I. még
Fenes
- Szászföld 366, 380, 653
- Szászfülpös, Kisfülpös – Filpișu Mic
– Klein-Phelpsdorf, Kolozs/
Maros m, h 199, 705, 713
- Szászház – Săsaș – Sachsenhausen,
Újegyház sz/Szeben m, h 345
- Szászkeresztúr – Criț – Kreutz, Sze-
ben sz/Brassó m, h 340, 343 I.
még Keresztúr
- Szászkézd – Sachiz – Keisd, Segesvár
sz/Maros m, h 18
- Szászlóna, Magyarlóna – Luna de
Sus, Kolozs m, h 573, 576, 603,
608–609, 622–623, 626, 634,
636, 641, 645, 648, 650, 660–665

- Szászmáté I. Máté
 Szászmóric I. Móric
 Szásznádas – Nadeş, Küküllő/
 Maros m, h 260
 Szásznémeti, Oláhnémeti – Mintiu,
 B-Szoln/B-Naszód m, h 268
 Szásznyíres – Nireş, B-Szoln/Kolozs
 m, h 676, 683–684
 Száspéterfalva, Kispéterfalva –
 Petişdorf – Petersdorf, Fehér/
 Szeben m, h 263 l. még Kis-
 péterfalva
 Szászpián I. Pián
 Szászrégen – Reghin – Sächsisch-
 Reen, Torda/Maros m, mv 236
 Szászsebes – Sebeş – Mühlbach,
 Szászsebes sz/Fehér m, mv 12,
 345, 442, 444, 459, 585
 Szászszentjakab I. Szentjakab
 Szászszentlászló I. Szentlászló
 Szászújfalu I. Újfalu
 Szászújfalu, Kékesújfalu – Corvineşti
 – Neudorf, Doboka/B-Naszód
 m, h 674
 Szászváros – Orăştie – Broos, Szász-
 város sz/Hunyad m, mv 152,
 241, 248, 264, 324, 333, 338–
 339, 341, 344
 Szászvárosszék 152, 325
 Szatmári cs 248
 Szatmár vm 156, 262, 356, 532, 579,
 648, 669, 713
 Szatmár, Szatmárnémeti – Satu
 Mare, Szatmár m, v 351, 474,
 476–477
 Szatmári György, váradi püspök,
 esztergomi érsek, kancellár
 298, 363
 Szatmárnémeti I. Szatmár
 Szatmárpálfalva I. Pálfalva
 Száva Mihály (20. sz.) 143
 Szava, Mezőszava – Sava, Doboka/
 Kolozs m, h 278–279, 706, 710,
 712, 716
 Szavai Bálint, almádi (16. sz.) 279
 Szeben, Nagyszeben – Sibiu – Her-
 mannstadt, Szeben sz/m, v
 11, 15–17, 20–22, 24–26, 31–32,
 39, 43–44, 55, 57, 77, 84–88, 97,
 103–105, 114, 241, 261, 264,
 270–271, 287, 319–333, 335–
 337, 339–345, 356, 364–366,
 368, 380, 413, 419–424, 429,
 432, 438–445, 449, 457–459,
 463–464, 470, 472–473, 715;
 – hn: Heidenmüll 421
 Szeben, patak 325
 Szebengálos – Galeş – Gallusdorf,
 Szeben sz/m, h 340
 Szebenkovács I. Kákova
 Széchy Károly 180
 Szécsényi Frank, erdélyi vajda 336,
 705
 Szécsényi László 705
 Szécsényi Tamás, erdélyi vajda 404,
 574, 576, 699
 Szécsi cs 577–578
 Szécsi András, erdélyi püspök 396,
 398, 574–580
 Szécsi Dénes, András püspök test-
 vére 574
 Szécsi Dénes, esztergomi érsek 322
 Szécsi Domokos, erdélyi püspök
 577–578, 580
 Szécsi Miklós, horvát-dalmát bán
 577
 Szécsi Pál, András püspök testvére
 574
 Szegedy János 162
 Szeikovits Ferenc 181
 Szék – Sic, Doboka/Kolozs m, mv
 198, 683
 Szék, Márkaszék – Marca, Kraszna/
 Szilágy m, h 262
 Székely Bálint, sajasárvári lk 277
 Székely cs, aranyosrákosi 248
 Székely cs, borosjenői 240, 248, 609,
 671

- Székely cs, kövendi 715
 Székely Elek, aranyosrákosi, ügyvéd
 248
 Székely János, guberniumi jegyző
 253
 Székely Márton, csíkszentmártoni
 papírmalom segédje 457
 Székely Mózes, siménfalvi, erdélyi
 fejedelem 418
 Székely Sámuel, dobai 214, 218
 Székelydália I. Dália
 Székelyföld 33, 141, 143, 157, 178,
 202, 228, 456, 583
 Székelyhíd – Săcuieni Bihor, Bihar
 m, h 557, 564, 568, 693
 Székelyjő – Săcuieni, Kolozs m, h
 661
 Székelykál I. Kál
 Székelykeresztúr– Cristuru Secuiesc,
 Udvarhely sz/Hargita m, mv
 182, 186–187, 229–230, 256
 Székelymoson I. Moson
 Székelyszenterzsébet I. Szenterzsébet
 Székelytámadt, vár Székelyudvarhe-
 lyen, Udvarhely sz/Hargita m
 32–33
 Székelyudvarhely – Odorheiu Se-
 cuiesc, Udvarhely sz/Hargita
 m, mv 229–230
 Székelyvaja I. Vaja
 Székelyzsombor I. Zsombor
 Székes, Örményszékes – Armeni,
 Fehér/Szeben m, h 552
 Székesfehérvár, Fejér m/M, v 80
 Szelindek – Slimnic – Stoltzenburg,
 Szeben sz/m, h 324, 326–327
 Szelistye – Săliște – Lagendorf, Sze-
 ben sz/m, h 326, 340
 Szelistye, kerület, Szeben sz 336
 Szemiramisz, asszír királynő 510, 518
 Szénás cs, bályoki 149, 262
 Szénás/Szénási Mihály, bályoki 604
 Szengeliczei András, túri prédikátor
 278
 Szengyel, Mezőszengyel – Sânger,
 Torda/Maros m, h 408
 Szengyeli István deák I. István deák
 Szent Ágoston, hippói püspök, egy-
 házatya 119
 Szentandrás, Mezőszentandrás –
 Sântu, Kolozs/Maros m, h
 705–706, 713
 Szentbenedek – Mănăstirea, B-Szoln/
 Kolozs m, h 676
 Szentbenedek – Sânbenedic, Fehér
 m, h 259
 Szentbenedek, elpusztult település
 Kolozsmonostor határában,
 Kolozs m 383, 390, 392–396,
 599
 Szentdemeter – Dumitrei, Udvar-
 hely sz/Maros m, h 174
 Szentdienes, elpusztult település
 Berettyószentmártontól D-re,
 Bihar m 688
 Szente cs 675
 Szentgyédy Gergely deák, fiscalis
 director 386
 Szentgyházasaláhfalú – Vlăhița,
 Udvarhely sz/Hargita m, h
 143, 248
 Szenterzsébet, Székelyszenterzsébet
 – Eliseni, Udvarhely sz/Hargi-
 ta m, h 178, 260, 268
 Szentgyörgy, elpusztult település
 Kolozsvár határában, Kolozs m
 573, 383, 390, 392, 396, 573, 599
 Szentgyörgyi és Bazini János, erdélyi
 vajda 712
 Szentgyörgyi és Bazini Péter, erdélyi
 vajda, országbíró 264, 321,
 328, 340, 344, 691, 716
 Szentgyörgyi Péter, bacai, csicsómi-
 hályfalvi birtokos (16. sz.) 670
 Szent-Györgyi Tamás, sepsiszent-
 györgyi (18. sz.) 181
 Szentimre, Hegyközszentimre – Sânt-
 imre, Bihar m, h 558, 560

- Szentiván, elpusztult település Bács és Papfalva között, Kolozs m 383, 390, 392, 599
- Szentiványi cs, sepsiszentiványi 143, 178, 248
- Szentiványi Anna Máriási Istvánné 280
- Szentiványi Ferenc (15. sz.) 712
- Szentiványi Gyula, sepsiszentiványi 178
- Szentiványi János (15. sz.) 712
- Szentiványi József, id., sepsiszentiványi 178
- Szentiványi József, ifj., sepsiszentiványi 178
- Szentiványi Józsefné 154, 178
- Szentiványi Mózes, sepsiszentiványi (20. sz) 178
- Szentjakab, Mezőszentjakab – Iacobi, Torda/Kolozs m, h 278, 704, 710, 712, 716
- Szentjakab, Szászsztentjakab – Sâniacob – Jakobsdorf, Doboka/B-Naszód m, h 268
- Szentjánoshegy – Nucet – Johannisberg, Fehér/Szeben m, h 261, 323, 343
- Szentjobb – Sâniob, Bihar m, h 558, 560
- Szentkatalinasszonyfalva, Köröszegbe olvadt település, Bihar m 537
- Szentkereszthy cs, zágoni 127, 248, 659
- Szentkirály, Enyedszentkirály – Sâncrai, Fehér m, h 572
- Szentkirály, Gyéresszentkirály – Ghiriș-Sâncrai, Torda/Kolozs m, h 704
- Szentkirályi cs 262
- Szentlászló, Szászsztentlászló – Laslea, Segesvár sz/Szeben m, h 383, 390, 392
- Szentlázár – Sânlazăr, Bihar m, h 558
- Szentlélek, Csíkszentlélek – Leliceni, Csík sz/Hargita m, h 257
- Szentmárton, Berettyószentmárton, Bihar m/M, ma Berettyóújfaluru része 568
- Szentmárton, elpusztult település Nagyecsed határában, Szatmár m/M 536
- Szentmártonhegy, Mártonhegy – Őomartin – Martinsberg, Nagysink sz/Szeben m, h 327, 345
- Szentmártoni Erzsébet, István deák, magister felesége, apja: Kalacs 408
- Szentmártoni Ferenc deák I. Lészai Szentmártoni Kalacs, Szil nembeli 408
- Szentmártoni Kálmán, a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára 159, 160
- Szentmihályfalvy Péter, újvári provisor 264
- Szentmihálykő, elpusztult vár Tótfalud határában, Fehér m 578, 579, 581, 583
- Szentmihálytelke – Mihăiești, Kolozs m, h 395, 699–701, 709–710, 712, 714, 716
- Szentmiklós, Baranya m/M 299
- Szentmiklós, elpusztult település Kerelősóspatak közelében, Torda/Maros m 713
- Szentmiklós, elpusztult település Torda területén, Torda/Kolozs m 578
- Szentpáli Ferenc, homoródszentpáli (17. sz.) 368
- Szentpáli István, a fejedelmi tábla ülnöke, portai követ 115
- Szentpáli János, novaji, Kolozs vm főispánja 254
- Szentpéter, Füzesszentpéter – Sâncpetru Almașului, Doboka/Szilágy m, h 700

- Szentpéter, Kolozsvár külvárosa a középkorban, Kolozs m 254
- Szentpéter, Uzdiszentpéter – Sânpetru de Câmpie, Kolozs/Maros m, h 170, 383, 390, 392
- Szentpétery Imre, történész 384–385, 404
- Szepes vm 709
- Szepesmindszent – Bijacovce, Szepes m/Szlovákia, h 310
- Szepesség, tájegység 116, 314, 320, 414, 426, 428, 533, 708
- Szépkenyerűszentmárton – Sânmărtin, B-Szoln/Kolozs m, h 677, 683
- Széplak, Berettyószéplak – Suplacu de Barcău, Bihar m, h 262
- Szépvíz – Frumosa, csík sz/Hargita m, h 257
- Szerdahely – Miercurea Sibiului – Reusmarkt, Szerdahely sz/Szeben m, mv 329
- Szerecsen Krisztina Patóchi Ferencné 279
- Szerecsen Zsófia Werbőczy Istvánné 554
- Szeredai cs 257
- Szeszárma – Säsarm, B-Szoln/B-Naszód m, h 261, 675–676
- Szevesztrényi János, boér (17. sz.) 210
- Szibiel – Sibiel – Budenbach, Szeben sz/m, h 326
- Szibillák, jósnők 486
- Szicília 503
- Szigeti, elpusztult település Bihar környékén, Bihar m 687, 689, 691
- Szikszó, Abaúj m/M, mv 715
- Szil nemzetség 408
- Szilágyballa l. Balla
- Szilágycseres l. Cserese
- Szilágyi cs, piskárkosi 248
- Szilágyi János, kővári főkapitány 679
- Szilágyi Jusztina, horogszegi, somkeréki Erdélyi Jánosné, apja: Ozsvát, 714
- Szilágyi Loránd, történész 164
- Szilágyi Mihály, horogszegi 334
- Szilágyi Ozsvát, horogszegi 714
- Szilágyi Sámuel, br., a református egyház bécsi ágense, a Királyi Tábla bírāja, forrásgyűjtő (mh. 1777) 248
- Szilágyi Sándor, ákosfalvi 279
- Szilágyi Sándor, történész 106, 174
- Szilágykövesd l. Kövesd
- Szilágypér l. Pér
- Szilágypercesen l. Percesen
- Szilágyság 156, 578, 580, 669
- Szilágysomlyó – Șimleu Silvaniei, Kraszna/K-Szoln/Szilágy m, mv és vár 311
- Szilágyszeg – Sălățiș, K-Szoln/Szilágy m, h 262
- Szilágytő – Salatiu, B-Szoln/Kolozs m, h 678
- Szilágyzovány l. Zovány
- Szilézia 426
- Szili, elpusztult település Hídalmás közelében, Doboka m 575
- Szilitelek, elpusztult település Sztána határában, Kolozs m 699
- Szilkerék – Corneni, B-Szoln/Kolozs m, h 201, 279, 678
- Szilvás, Mezőszilvás – Silivașu de Câmpie, Kolozs/B-Naszód m, h 706, 716
- Szilvás, Tasnádszilvás – Silvaș, K-Szoln/Szatmár m, h 579
- Szilvástelek, elpusztult település Kajántó közelében, Kolozs m 383, 390, 392, 401–402
- Szinán pasa, nagyvezír 512
- Szinérváralja – Seini, Szatmár/Máramaros m, mv 157
- Szirakúza, Szicília, v 492
- Szlavónia 32, 36, 365–366, 372–373, 376, 669, 701

- Szobi Mihály, a köznemesi „párt” egyik vezére 279
- Szoboszló, Hajdúszoboszló, Szabolcs m/M, h 597
- Szodorai cs 259
- Szófia – Sofija, Bulgária, v 704
- Szoldobágy – Săldăbagiu de Barcău, Bihar m, h 563
- Szolnok vm 578, 579
- Szolnok-Doboka vm 142–143, 202, 668
- Szomajom, elpusztult település
Mezősas és Mezőpeterd között, Bihar m/M 558
- Szombatfalvi cs, kissolymosi 179
- Szomordok – Sumurduc, Kolozs m, h 387, 597, 699
- Szonda cs 257
- Szondy János (17. sz.) 162
- Szopor, Mezőszopor – Soporu de Câmpie, Kolozs m, h 178
- Szótelke – Sărata, Doboka/Kolozs m, h 269
- Szovárhely l. Bogdánuszovárhely
- Szóváros – Suarăș, B-Szoln/Kolozs m, h 676
- Szócs János (17. sz.) 181
- Szócs János, Kolozs vm viceszolga-bírája 662
- Szócs Lénárd, besztercei lk 43
- Szódemeter – Săuca, K-Szoln/Szatmár m, h 262
- Szóke Tamás, gyalui 661
- Szókefalva – Seuca, Küküllő/Maros m, h 265
- Szövérdi cs, kissolymosi 179
- Szpeuszipposz, görög filozófus 513
- Szpin, Kistövös – Lunca Târnavei, Küküllő/Fehér m, h 199, 269
- Sztána – Stana, Kolozs m, h 597, 698
- Sztáray Mihály, gr. 154
- Sztojka cs 263
- Sztolna – Stolna, Kolozs m, h 573, 591, 597
- Sztrabón, földrajztudós, író 480, 506, 515, 517–518, 521, 523
- Sztrungár – Strungari, Szászváros sz/Fehér m, h 444, 454, 464
- Sztrungár-patak 445
- Szucság – Suciagu, Kolozs m, h 281, 597
- Szunay cs 262
- Szunyogh Gáspár, főudvarmester, kővári főkapitány 679
- Szurkos György, osdolai (17. sz.) 181

T

- Tacitus, Publius Cornelius, római történetíró 480, 500, 503–505, 516
- Țaga l. Cege
- Tahy István (16/17. sz.) 672, 674
- Takács György, felsőbalázsfalvi jb 280
- Takács János, felsőbalázsfalvi jb 280
- Tălmăciu l. Talmács
- Talmács, Nagytalmács – Tălmăciu – Talmesch, Szeben sz/m, h és vár 41, 329–331, 345, 422–424
- Talmesch l. Talmács
- Tamás Lajos, nyelvész, az Erdélyi Tudományos Intézet igazgatója 595
- Tămașa l. Tamásfalva
- Tămașda l. Tamáshida
- Tămășeu l. Paptamási
- Tamásfalva, Almástamási – Tămașa, Kolozs/Szilágym, h 178, 699, 710, 712
- Tamásfalvi cs 675, 698–702, 706, 714, 716
- Tamásfalvi Gergely, Illés fia (14/15. sz.) 701, 702
- Tamásfalvi György, Gergely fia, udvari vitéz (15. sz.) 701–703
- Tamásfalvi Illés (14. sz.) 701

- Tamásfalvi Tamás (15. sz.) 706
 Tamáshida – Tămașda, Bihar m, h 532
 Tamássy cs, náznánfalvi 260–261
 Tancs – Tonciu – Tesch, Kolozs/Maros m, h 651, 653, 705, 709, 713
 Tandi Mihály, Kolozs vm szolgabírája (1724) 663
 Taploca – Toplița-Ciuc, Csík sz/Hargita m, h 257–258
 Ţapu l. Holdvilág
 Taraczközi Ferenc, a gyulafehérvári káptalan főrequisitora 55–57, 81, 83–84, 86–87, 92, 103, 110, 270
 Tarcea l. Tarcsa
 Tarczy István (17. sz.) 181
 Tarcsa, elpusztult falu Apahida határában, Kolozs m 277–278
 Tarcsa, Értarcsa – Tarcea, Bihar m, h 557, 562, 687
 Târgu Lăpuș l. Magyarlăpos
 Târgu Mureș l. Marosvásárhely
 Tărian l. Tarján
 Tarján, Köröstarján – Tărian, Bihar m, h 559
 Târnava l. Nagyekemező
 Târnăveni l. Dicsőszentmárton
 Târnăvioara l. Kisekemező
 Tărtăria l. Alsótárlaka
 Tartlau l. Prázsmár
 Tartler, Thomas (18. sz.) 414
 Tasnád – Tășnad, K-Szoln/Szatmár m, mv 572, 575, 578–580, 719
 Tășnad l. Tasnád
 Tasnádbajom l. Bajom
 Tasnádszilvás l. Szilvás
 Tataros – Brusturi, Bihar m, h 551
 Táté – Totoiu, Fehér m, h 391
 Tatrossi cs 158
 Tatrossy Móricné 154, 209
 Tăure l. Tóhát
 Tăureni l. Tóhát
 Tăușeni l. Márkháza
 Tăuți l. Tótfalu, Tótfalud
 Țeghea l. Cégény
 Teiuș l. Tövis
 Teke cs, köblösi 675, 678
 Tekeújfalú l. Oláhújfalú
 Telegd, Mezőtelegd – Tileagd, Bihar m, h 559
 Telegdi cs 142, 551
 Telegdi Anna Nyáry Istvánné 120
 Teleki cs, széki 148–149, 153, 155–157, 169–170, 173–174, 195–196, 199, 248, 447–448, 670
 Teleki Ádám, széki, ifj., Doboka vm főispánja, guberniumi tanácsos 30, 157, 173
 Teleki Ádám, széki, kővárhosszúfalusi ág (1900–1972) 143, 154–155
 Teleki Artúrné 203
 Teleki Domokos, széki (19. sz.) 248
 Teleki Domokos, széki (20. sz.) 228, 235, 237
 Teleki Ferenc, széki (mh. 1808) 169
 Teleki Imre, széki, id., a Királyi Tábla ülnöke (mh. 1802) 156–157
 Teleki Imre, széki, ifj. 156
 Teleki János, széki, id., Kővár főkapitánya 170
 Teleki József, széki, Fehér vm főispánja (mh. 1732) 141, 438, 447
 Teleki József, széki, Ugocsa vm főispánja, koronaőr (mh. 1796) 173, 449, 464
 Teleki Károly, széki (20. sz.) 154, 228, 235
 Teleki Krisztina Tholdi Ádámné 170
 Teleki László, széki, guberniumi tanácsos (mh. 1778) 448–450, 460
 Teleki László, széki, gyömrői ág 250
 Teleki Lászlóné, széki (20. sz.) 154
 Teleki Mária Jozefa Jósika Antalné 169

- Teleki Mihály, széki, Apafi tanács-
ura, ország generálisa, tized-
főarendátor 44, 56, 62, 89, 102,
104–105, 157, 169–170, 256, 353
- Teleki Mihály, széki, ifj., Kővár
főkapitánya, kuruc tábornok,
naplóíró (mh. 1720) 169–170
- Teleki Miksa, széki 156
- Teleki Pál, széki, Fogaras vidék főka-
pitánya, Doboka vm főispánja
(mh. 1773) 169–170
- Teleki Sámuel, széki, kancellár, a
Teleki-theca alapítója (mh.
1822) 156–157, 292, 313, 358
- Teleki Sándor, széki, guberniumi
tanácsos (mh. 1754) 432
- Teleki Sándor, széki, honvédezredes
(mh. 1892) 248
- Teliu I. Nyén
- Temes vm 335, 531
- Temesvár – Timișoara, Temes m, v
119, 315, 334–335, 344
- Tempfli József, váradi római katoli-
kus püspök 308
- Tenke – Tinca, Bihar m, h 560–561
- Tenkegörbed I. Görbed
- Țentea I. Cente
- Teöreök Mihály (17. sz.) 181
- Tépe, Bihar m/M, h 558
- Tepesit cs 262
- Terebes, Bisztraterebes – Chiribiș,
Bihar m, h 560, 563
- Teremi, Kisteremi – Tirimioara,
Küküllő/Maros m, h 383, 390,
392
- Teremi, Nagyteremi – Tirimia,
Küküllő/Maros m, h 199, 383,
390, 392
- Tertullianus, Quintus Septimius Flo-
rens, filozófus, teológus 497
- Tesch I. Tancs
- Țețchea I. Cécke
- Tetișu I. Ketesd
- Tetscheln I. Ecsellő
- Teufelsdorf I. Héjjasfalva
- Teutsch, Friedrich, erdélyi szász
lutheránus püspök, történész
371, 372, 380
- Teutsch, Georg Daniel, erdélyi szász
lutheránus püspök, történész
371–372, 380
- Thászosz, sziget 485
- Thébai, ókori görög városállam 478
- Tholdi cs, szalontai és feketebátori
259, 263, 266, 538
- Tholdi Éva (18. sz.) 263
- Tholdi György (17. sz.) 263
- Tholdi István, szalontai, székelyek
főkapitánya, tanácsúr (mh.
1603) 670, 672
- Tholdi László, Fehér vm alispánja
(18. sz.) 263
- Tholdi László, ifj. (18. sz.) 263
- Thorenburg I. Torda
- Thoroczkay cs, torockószentgyörgyi
41, 43, 142, 153, 176, 210, 215,
249, 263, 674
- Thoroczkay Illés (15. sz.) 712, 715
- Thoroczkay Kata Teleki Mihályné 170
- Thorstadt I. Hosszútelek
- Thót György, gyalui provisor 663
- Thököly Imre, a bujdosók vezére,
erdélyi fejedelem 52
- Thúri János, portai posta (17. sz.) 115
- Thurzó cs 45, 62, 625
- Thurzó János, boroszlói püspök 519
- Thwyssy Ambrus, kecsedi jb 279
- Tiberis, folyó 515
- Tiberius, római császár 492, 496,
505, 523
- Tibor – Tibru, Fehér m, h 156
- Tiborc I. Tiburc
- Tibru I. Tibor
- Tiburc, Tiburctelke, elpusztult
település Kajántó határában,
Kolozs m 159, 399–400,
598–599, 604, 607, 621, 636,
638, 646–648, 658–660

- Tiburtius, tordai Pál fia 399–400, 599
 Țichindeal l. Cikendál
 Țigăneștii de Criș l. Cigányfalva
 Tileagd l. Telegd
 Timișoara l. Temesvár
 Tinca l. Tenke
 Tiocu de Sus l. Felsőtök
 Tioltiur l. Tötör
 Tiridates, örmény király 497, 504
 Tirimia l. Teremi
 Tirimioara l. Teremi
 Tisza István, borosjenői, kővári főkapitány 679
 Tisza, folyó 340, 536, 556
 Tiszabecsi Tamás, kolozsvári református lelkész 119–120
 Tiszafüred l. Füred
 Tisza-mente 613
 Tóbiásy cs 261
 Toboliu l. Vizesgyán
 Toboly, elpusztult település Körös-gyéres környékén, Bihar m 687
 Todericiu, Dumitru, történész 413
 Todhi Dorottya, Vizakna-i Henygy felesége 376
 Todhi Miklós, vizaknai, magister, udvari lovag 372, 376
 Tóhát – Täure, B-Szoln/B-Naszód m, h 268–269
 Tóhát, Mezőtóhát – Täureni, Torda/Maros m, h 704, 713
 Tokaji István (17. sz.) 276
 Tokody József, a váradi káptalan jegyzője 292, 298
 Told, Bihar m/M, h 559
 Toldalaghi cs, ercsei 159, 195, 198–199, 249, 659, 675, 681
 Toldalaghi Erzsébet fricsi Fekete Sámuelné (18. sz.) 268
 Toldalaghi József, ercsei (20. sz.) 154
 Toldalaghi Józsefné (20. sz.) 228, 231
 Toldalaghi Mihály, Erdély portai ügyvivője, Marosszék főkapitánya, tanácsúr 115
 Toldalaghi Mihályné (20. sz.) 228
 Toldalaghi Samu, gr. (20. sz.) 232
 Tolna vm 180, 670
 Tolnai cs 263
 Tolnai Lajos 180
 Tolnai Miklós deák 76
 Tolnai Pap István, sárospataki lelkész 120
 Tomaj nemzetség 37
 Tomb – Dâmbu, Kolozs/Maros m, h 710, 713, 716
 Tomești l. Csíkszenttamás
 Tomori cs, csúcsi, kövesdi, szucsági 42, 199
 Tompa cs 698
 Tompa Mihály (15. sz.) 710
 Tonciu l. Tancs
 Tongilianus, Martialis epigrammájában említett személy 493
 Topa Mică l. Topa
 Topa, Pusztatopa – Topa Mică, Kolozs m, h 118, 701, 710, 712, 714, 716
 Topai cs 262
 Topánfalva – Câmpeni, Fehér m, h 654
 Topest, Toposd – Topești, Bihar m, h 561
 Topești l. Topest
 Topler cs 143, 243
 Toplița-Ciuc l. Taploca
 Toposd l. Topest
 Torda – Turda – Thorenburg, Torda/Kolozs m, v 21, 49, 57, 75–76, 105, 158, 287, 353, 394, 396, 578, 704, 712 l. még Újtorda
 Torda vm 141, 168, 178, 263, 353, 606, 704–705, 707, 709–710, 712–713
 Torda, Bihartorda, Bihar m/M, h 691
 Tordai cs, somogyomi 203
 Tordai András, a királyi személyes jelenlét ítélőmestere 690
 Tordai Benedek, apja: András 690

- Tordai Gáspár, apja: ifj. Miklós
(15/16. sz.) 691
- Tordai György, apja: ifj. Miklós
(15/16. sz.) 691–692
- Tordai László, Miklós fia (15/16. sz.)
691
- Tordai Miklós, ifj., Miklós fia (15/16.
sz.) 690–691
- Tordai Zsigmond, apja: Benedek
(15/16. sz.) 691–692
- Tordalaka, elpusztult település Ara-
nyosgyéres határában, Torda/
Kolozs m 704, 713, 716
- Tordas – Turdaş, Fehér m, h 269
- Tordatúr I. Túr
- Tordavilma – Vima Mare, B-Szoln/
Máramaros m, h 683
- Torjai Péter, felsőcernátoni (17. sz.)
181
- Torma cs, csicsókeresztúri 139,
141–142, 148, 158, 174, 249,
677–678, 681
- Torma Éva Lázár Antalné 174
- Torma György, csicsókeresztúri (17.
sz.) 676–677
- Torma István, csicsókeresztúri (17.
sz.) 681
- Torma János 332
- Torma József, csicsókeresztúri, hely-
történet-kutató, forrásgyűjtő
(19. sz.) 142, 148
- Torma Károly, csicsókeresztúri,
régész, forrásközlő 142, 200,
261
- Torma Kristóf, csicsókeresztúri (17.
sz.) 677
- Torma Miklós, csicsókeresztúri, id.
(20. sz.) 142, 163
- Torma Miklós, csicsókeresztúri, ifj.
141, 154, 163, 182
- Torma Zsófia, csicsókeresztúri,
régész 142
- Torockó – Rimetea, Torda/Fehér m,
mv 361, 422
- Torockószentgyörgy – Colțești,
Torda/Fehér m, h 41, 43
- Tósoky Mária, tanügyi tisztviselő
180, 249
- Tótfalu, Bánffyótfalu – Vale,
Doboka/Kolozs m, h 677
- Tótfalu, Felsőtótfalu –Păulești, Bihar
m, h 551
- Tótfalu, Kolozstótfalu – Tăuți,
Kolozs m, h 573, 589, 591, 599
- Tótfalud – Tăuți, Fehér m, h 517
- Tótkereki, praedium, Bihar m 691
- Totoiu I. Táté
- Tőkepataka – Valea Gloșilor, B-Szoln/
Kolozs m, h 676
- Tőkés Sándor, nyárádszentbenedeki
tanító 232–233
- Tölgykerék, elpusztult település
Körösszegapáti és Körösszakál
környékén, Bihar m 563
- Törzburg I. Törcsvár
- Törcsvár – Bran – Törzburg, Brassó
v/m, vár 612
- Törnen I. Pókafalva
- Török cs, törökfalvi 142, 249
- Török Anna Márkos Elekné 179, 246
- Török Bálint, az Erdélyi Magyar
Gazdasági Egyesület igazgató-
ja 160–161
- Török Bertalan, helytörténész, for-
rásgyűjtő 201–202, 249, 582
- Török Bertalanné 150
- Törökdeák I. Majtényi
- Törökország 467
- Tötör – Tioltiur, Doboka/Kolozs m,
h 678
- Tötöri cs, tötöri 678
- Tövis – Teiuş – Dreikirchen, Fehér m,
mv 263, 275–276
- Trákia 518
- Tranquillus, Caius Suetonius, római
életrajzíró 488, 497, 501–503,
516, 523
- Trautenbergger, Antonius 324

Trencsén vm 532
 Tritenii de Jos l. Detrehem, Alsó-
 detrehem, Mindszent
 Trnava l. Nagyszombat
 Troschen l. Drassó
 Tulca l. Tulka
 Tulka – Tulca, Bihar m, h 560–561
 Tullus, elpusztult település Nyék és
 Ónod között, Borsod m/M 691
 Tulogd, elpusztult település Székely-
 híd és Érselind között, Bihar
 m 557
 Tunyoghi György, jankafalvi, Zó-
 lyomi Dávid praefectura 661
 Tunyogi cs 249
 Tunyoghy Cs. Károly 181
 Tunyogi Csapó József, jogtörténész,
 forrásgyűjtő 106, 217
 Tunyogi György, kolozsvári pg 607
 Tunyogi Gyula, bádoki birtokos 142
 Túr, Tordatúr – Tureni, Torda/
 Kolozs m, h 278
 Turati Antal, nyárádszeredai 265
 Turda l. Torda, Újtorda
 Turdaş l. Tordas
 Turea l. Türe
 Tureni l. Túr
 Turi cs 258
 Turi István (18. sz.) 258
 Turia l. Alsótorja, Volál
 Turnebus, Adrianus (Turnèbe,
 Adrien), francia humanista,
 filológus 523
 Turnişor l. Kistorony
 Turnu Roşu l. Vöröstorony
 Turóc vm 535
 Túrpáasztó, elpusztult település
 Túrkeve határában, Szolnok
 m/M 298, 316
 Tusculum, Tusculo, Olaszország, v
 497
 Tuşinu l. Tuzson
 Tuzson – Tuşinu, Kolozs/Maros m, h
 710, 713, 716

Türe – Turea, Kolozs m, h 199, 573,
 590, 598, 603–604, 607, 609,
 656, 659, 661

U, Ü

Udvarfalva – Curteni, Maros sz/m,
 h 228
 Udvarhelyszék 32, 178, 257, 451, 462
 Udvari, Sárretudvari, Bihar m/M, h
 316
 Ugocsa vm 531, 679, 680
 Ugod, bolcsi, Hontpázmány nembeli
 688
 Ugra, Biharugra, Bihar/Békésm/M, h
 326, 559, 563
 Ugrai cs 142
 Ugróc – Ugruţiu, Doboka /Szilágy
 m, h 278
 Ugron cs, ábránfalvi 128, 230, 249,
 250, 259
 Ugron István, ábránfalvi, nagykövet,
 meghatalmazott miniszter, az
 Országos Magyar Párt elnöke
 142–143, 194, 204, 249
 Ugron János, ábránfalvi (20. sz.)
 230
 Ugruţiu l. Ugróc
 Uila l. Vajola
 Uilacu de Beiuş l. Újlak
 Uilacu de Criş l. Pusztajlak
 Újbuda l. Buda
 Újegyház – Nocrich – Leschkirch,
 Újegyház sz/Szeben m, mv
 323, 327, 334
 Újegyházszék 327, 345
 Újfalu l. Gyülvész
 Újfalu, Barcaújfalu – Satu Nou,
 Brassó v/m, h 537
 Újfalu, Homoródújfalu – Satu Nou,
 Udvarhely sz/Hargita m, h
 327
 Újfalu, Kalotaújfalu – Finciu, Kolozs
 m, h 269, 712, 714, 716

- Újfalú, Oláhújfalú – Nou Român,
Szeben sz/m, h 327, 329–331,
345
- Újfalú, Szászújfalú – Rădești – Neu-
dorf, ma Tompaházával
egyesítve, Fehér m, h 323, 578
- Újfalú, Szászváros sz, h 325, 331
- Újfalú/Nova Villa 343
- Újfalvi cs, mezőkövesdi 209
- Újfalvy Sándor, kövesdi, emlékiró,
vadászati szakíró 30
- Újlak, Belényesújlak – Uilacu de
Beiuș, Bihar m, h 559
- Újlak, Mezőújlak – Delureni, Kolozs/
B-Naszód m, h 156, 711
- Újlaki cs 705
- Újlaki Miklós, erdélyi vajda, telcsáki
örökös comes 379, 705, 711
- Újszamos-vidék 383
- Újtorda, Torda – Turda – Thoren-
burg, Torda/Kolozs m, v 400
- Újvár, Marosújvár – Ocna Mureș,
Fehér m, mv és vár 586
- Ukythevith cs 671
- Ulakovicz, Kazimiera 209
- Ulászló, I., magyar király 703, 708
- Ulászló, II., magyar király 97, 294,
321, 323, 325–326, 328, 331–
332, 336–340, 474–475, 691, 715
- Ulászló, magyar király 329, 335,
342–344
- Ulein, Johann, brassói pg 457
- Ulieș I. Nagyölyves, Ölyves
Ungarisch-Regen I. Magyarrégen
- Ungtelek, Óntelek, Zemplén/
Szabolcs m/M, h 294
- Unguraș I. Bálványosváralja
- Ungurei I. Gergelyfája
- Unoka – Onuca, Torda/Maros m, h
705, 713, 716
- Urca I. Örke
- Uriu I. Alór, Felőr
- Urkundfi cs 704
- Urmeniș I. Mezőörményes
- Urvind I. Örvénd
- Usz István, uszfalvi, Sáros vm al-
ispánja 112
- Usz Péter, frátai 261
- Uzdiszentpéter I. Szentpéter
- Uzon – Ozun, Sepsi sz/Kovácsna m,
h 157, 203
- Überlacher Antal, kolozsvári ács 282

V

- Vad I. Rév/Vád
- Vada, elpusztult település Csanáros
környékén, Szatmár m 691
- Vadnay Károly, író, szerkesztő 180
- Vadverem – Odverem, Fehér m, h
578
- Vágó Béla, egyetemi tanársegéd 304
- Vaja, Cigányvaja/Cigányi – Crișeni,
Kraszna/Szilágy m, h 580
- Vaja, Székelyvaja – Vălenii, Maros
sz/m, h 157, 259
- Vajai cs 258
- Vajasd – Oiejdea, Fehér m, h 103
- Vajda cs 243
- Vajda cs, csernátoni 249
- Vajda Balázs, alsócsernátoni (17. sz.)
181
- Vajda György, alsócsernátoni (17.
sz.) 181
- Vajda István, alsócsernátoni (17. sz.)
181
- Vajda László, meregyói, portai követ
608
- Vajda Lukács, alsócsernátoni (17. sz.)
181
- Vajda Mihály, alsócsernátoni (17. sz.)
181
- Vajda Péter, girolti birtokos (16. sz.)
279
- Vajda-Cămăraș I. Vajdakamarás
- Vajdahunyad – Hunedoara –
Hannedeng, Hunyad m, mv
241, 351

- Vajdakamarás – Vajda-Cămăraș,
Kolozs m, h 606
- Vajdaszeg – Gura Arieșului, Torda/
Fehér m, h 269
- Vajdej – Râu Mic, Hunyad m, h 324
- Vajna cs 150, 158, 258
- Vajola – Uila – Weillau, Kolozs/Maros
m, h 279
- Válaszút – Răscruți, Doboka/Kolozs
m, h 30, 650
- Vâlcele l. Magyarbányabükk, Oláh-
bányabükk
- Vâlcelele l. Bujdos
- Valchid l. Váldhíd
- Váldhíd – Valchid – Waldhütten,
Medgyes sz/Szeben m, h 326
- Vale l. Tótfalu
- Valea Drăganului l. Nagysebes
- Valea Gloșilor l. Tőkepataka
- Valea Largă l. Cikud
- Valea lui Mihai l. Mihályfalva
- Valea Lungă l. Hosszúaszó
- Valea Stejarului l. Disznópatak
- Valea Ungurașului l. Csabaújfalva
- Valea Viilor l. Baromlak
- Văleni l. Valkó
- Vălenii de Mureș l. Disznajó
- Vălenii l. Vaja
- Vălenii Lăpușului l. Dánpataka
- Valentinus, vízaknai esküdt pg
373
- Valentiny Antal, klasszika-filológus,
a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója 153, 166,
175, 192, 197, 210
- Valkai cs 698–699, 706, 710
- Valkai Miklós deák, magister, Pál fia,
alvajdai, vajdai protonotarius
699–701
- Valkai Pál 699
- Valkai/Veres János, Miklós magister
fia (14. sz.) 700–701
- Valkai/Veres Péter, Miklós magister
fia (14. sz.) 700
- Valkó, Magyarvalkó – Văleni, Kolozs
m, h és vár 42–43, 159, 269,
395, 661, 699, 701, 706, 712,
714, 716;
-i hn: Nyírszeg, Nagyberc 706
- Valpach Mária, Wisser Oswald fe-
lesége 294
- Vályi Gyula, egyetemi tanár 249
- Vámosgálfalva l. Gálfalva
- Vámosláz – Chișlaz, Bihar m, h 560
- Vámospércs, Bihar m/M, h 563, 568
- Vânători l. Héjjasfalva
- Váncsod, Bihar m/M, h 558
- Várad, Nagyvárad – Oradea, Bi-
har m, v 14, 55, 77–78, 92,
102, 107, 110, 117, 120, 161,
183–184, 198, 209, 262–263,
285–294, 302–317, 322, 326,
331, 333, 335–336, 356, 386,
388, 401, 470–472, 558–560,
563, 566, 602, 608, 618, 649,
651–652, 670, 687
- Váradhegyfok, szőlőhegy Várad mel-
lett, Bihar m 286–287, 299, 692
- Várad János, belényesi, gyalui pro-
visor 661
- Váradjai cs 572
- Váradjai Péter, erdélyi alvajda 408,
699
- Váradpósa l. Pósa
- Váradszőlős l. Pecsészőlős
- Váralja 331–332
- Váralja, Szatmár m 690
- Váralmás l. Almás
- Várallya, Sebesvár – Bologa, Kolozs
m, h és vár 661
- Vararan, Iuon, alsóbalázsfalvi jb 280
- Vârciorog l. Vircsolog
- Várday Ferenc, erdélyi püspök 13,
576, 579, 581–582
- Várdotfalva – Miercurea-Ciuc, Csík
sz/Hargita m, h Csíksomlyó,
majd Csíkszereda részévé vált
259

- Várfalva – Moldovenești, Aranyos
sz/Kolozs m, h 168
- Varga cs l. Pongor
- Varga cs, kissolyosi 179
- Varga Sándor 143
- Várhegy l. Pinár
- Varkoch cs 142, 551
- Varkoch Margit Lónyai Zsigmondné
551
- Varkoch Tamás, váradi főkapitány
286
- Váró cs, bágyoni 259
- Varro, Caius Visellius, római politi-
kus vagy apja, Varro Aculeo
497
- Varro, Marcus Terentius, római
költő, író 491–492, 496, 514,
523
- Vas vm 180
- Vășad l. Érvasad
- Vásárhelyi Péter, fogarasi kereskedő
461
- Vásári, elpusztult település
Nagyszalonta közelében,
Bihar m 560, 562, 691
- Vásártelke – Stoboru, Kolozs m, h
576, 609, 663
- Vaşcău l. Vaskoh
- Vaska Lőrinc (17. sz.) 162, 210
- Vaskoh – Vașcău, Bihar m, h 110
- Vasláb – Voșlăbeni, Csík sz/Hargita
m, h 174
- Vass cs, osdolai 150, 158, 243, 249
- Vataháza, elpusztult település Sárd
és Nádas között, Kolozs m
282, 706, 710, 714, 716
- Vătava l. Felsőrépa
- Vay Anna Toldalaghi Lászlóné (18.
sz.) 269
- Vay cs 142, 158
- Vay Judit Wass Dánielné (18. sz.) 269
- Vay Krisztina Kemény Miklósné (18.
sz.) 269
- Vechea l. Buda
- Vécs, Marosvécs – Brâncovenești,
Torda/Maros m, h és vár 135,
268–269, 279, 455
- Vécsey cs, vécsei 182–183, 249,
657–658, 661
- Vécsey István (16. sz.) 181
- Véd, elpusztult település Asszony-
vásár és Kiskereki között,
Bihar m 562
- Veér Mihály, kolozsvári vice-
kapitány 608–609
- Veibel, Andreas, kolozsmonostori
papírcsináló mester 437
- Vekerd, Bihar m/M, h 559
- Velence, Olaszország, v 334, 435,
702
- Veneția de Jos l. Alsóvenice
- Veniczei Sándor (17. sz.) 47
- Vércsorog l. Vircsolog
- Veres cs, farnasi 695, 698–702, 705,
707, 711–716
- Veres cs, váradi 201, 203, 258
- Veres Anna, farnasi, Kecseti Lász-
lóné, apja: Dénes 704, 707,
709–710
- Veres Anna/Dorottya, farnasi, apja:
István 714
- Veres Benedek, farnasi, apja: Dénes
278, 695, 704, 708–716
- Veres Dénes, farnasi, apja: János 698,
701–708, 710, 713–714
- Veres Dorottya, farnasi, apja: Dénes
705
- Veres Gábor, fogarasi papírmalom
segédmunkása 439
- Veres György, sajsóárvári jb 277
- Veres István, farnasi, Dénes fia 705,
714
- Veres János, Valkai Miklós deák fia
700
- Veres János, farnasi, apja: Dénes 278,
704, 710, 712–716
- Veres Márton, farnasi, apja: János
716

- Veres Mihály, farnasi, apja: Dénes 704
- Veres/Valkai János, farnasi 700, 701, 702 l. még Valkai/Veres
- Veres/Valkai Péter, Valkai Miklós deák fia 700
- Veresegyházi Szentyel Mihály, kolozsvári nyomdász 429
- Veresmart – Roşia, Szeben sz/m, h 336
- Veresmart, Szabolcsveresmart (?), Szabolcs m/M, h 294
- Veresmart-i János, apja: Péter 338
- Veresmart-i Péter 325, 338
- Veress cs, kézdipojáni 142
- Veress Endre, történész 124, 126–127, 215–216, 268, 302
- Veress Ferenc, felsőbalázsfalvi jb 280
- Veress László (18. sz.) 263
- Veresszék, elpusztult település Szászrégen környékén, Torda/Maros, m 269
- Vergilius Maro, Publius, római költő 486, 496, 519
- Vernelde, Körösszegbe olvadt település, Bihar m 537
- Verres, Gaius római politikus, szicíliai helytartó 487, 492–494, 497, 499–501, 503
- Vértes, Létavértes, Bihar m/M, h 558
- Vespasianus, római császár 486, 502, 504, 518
- Veszprém vm 180
- Veszprém, Veszprém m/M, v 319, 388
- Vesszős l. Kis-Körös
- Vetés – Vetiş, Szatmár m, h 157
- Vetési cs 157
- Vetiş l. Vetés
- Vezend – Vezendiu, Szatmár m, h 579, 691
- Vezendiu l. Vezend
- Viaszos l. Kis-Körös
- Vice – Viţa, Doboka/B-Naszód m, h 677
- Vichter, Ignatius, udvari kamarai tanácsos 662
- Viczei István, a kolozsmonostori konvent requisitora 662
- Vidombák – Ghimbav – Wiedembach, Brassó v/m, h 416
- Vidra – Vidra, Zaránd/Arad m, h 654
- Vigh Károly, marosvásárhelyi könyvtáros 195, 231
- Viile Tecii l. Ida
- Viişoara l. Egerbegy
- Viişoara l. Pacal
- Világos – Şiria, Arad m, h és vár 688, 693
- Villanus, Joannes, történetíró 522
- Villis, Martin, kercisórai papír csináló mester 450
- Vilmos, erdélyi püspök 12
- Vima Mare l. Tordavilma
- Vince, erdélyi őrkanonok 398
- Vincze József, csikszentkirályi papírmalom munkása 457
- Vingard l. Vingárd
- Vingárt, Vingárd – Vingard – Weingarten, Fehér m, h 199, 552
- Vinkler cs 158
- Vinogradov l. Nagyszőlős
- Vinţu de Jos l. Alvinc
- Virágosberek – Floreşti, B-Szoln/B-Naszód m, h 37, 268–269
- Vircsolog, Vércsorog – Vârciorog, Bihar m, h 561
- Visa – Vişea, Kolozs m, h 606, 651
- Vişea l. Visa
- Visegrád, Pilis m/M, v 329
- Visegrádi Lajos, kolozsvári piarista házfőnök 193
- Viser Ádám, nagyszombati teológia-professzor 292
- Viser Lipót, Bihar vm levéltárosa, a váradi káptalan jegyzője, levéltárosa 290–292, 297, 300, 312–313

- Vista, Magyarvista – Viștea, Kolozs m, h 282, 573, 597, 603–605, 607, 609, 622–623, 626–627, 634, 640, 653, 661–665
- Viștea l. Vista
- Visuia l. Vizolya
- Vizolya – Visuia, Kolozs/B-Naszód m, h 711
- Vita cs, disznajói 249
- Vita Sándor, író 204
- Vița l. Vice
- Vitéz cs, bikali 178, 200, 698–699, 701–702, 714, 716
- Vitéz Éva Daniel Sándorné, Inczedy Sámuelné 178
- Vitéz György, bikali (mh. 1732) 178
- Vitéz Klára Bíró Zsigmondné 178
- Vitéz Mihály, magyarnádasi jb 281
- Vitéz Zsuzsanna Béldi Pálné 200
- Vitnyédi Pál mester (15. sz.) 49
- Vitos Péterné (17. sz.) 259
- Vizakna – Ocna Sibiului – Salzburg, Fehér/Szeben m, mv 201, 261, 321, 327, 360, 362–380
- Vizaknai Alard (14. sz.) 552
- Vizaknai cs 261, 365–376, 552
- Vizaknai Ferenc (16. sz.) 327, 364, 376
- Vizaknai György, Miklós alvajda testvére 379
- Vizaknai Imre, besztercei comes (kitalált személy) 370
- Vizaknai István (kitalált személy) 375–376
- Vizaknai János, fia: Miklós, erdélyi alvajda 379
- Vizaknai László (14. sz.) 375–376
- Vizaknai Miklós, erdélyi alvajda, apja: János 366, 377–379
- Vizaknai Miklós, ifj., szebeni ispán, György fia 366, 379
- Vizesgyán – Toboliu, Bihar m, h 559
- Vizi Dávid, váradi káptalani levéltáros 312
- Vízszentgyörgy, elpusztult település Széplak mellett, B-Szoln/Kolozs m 676
- Vlad Vintilă de la Slatina, Havasalfölde vajdája 718, 720–721
- Vladár, marosvásárhelyi gyógyszerész 463
- Vladislav I. (Vlaicu), Havasalfölde vajdája 41
- Vlaha l. Oláhfenes
- Vlăhița l. Szentegyházasonálháló
- Voiniceni l. Szabad
- Voivozi l. Kenéz
- Volál, Karatnavolál – Turia, Fehér/Kovászna m, h 257
- Volter Márton, magyarói papírmalom bérlője 456
- Voșlăbeni l. Vasláb
- Vörösegyháza, Veresegyháza (?), Pest m, h 316
- Vörösmarty Mihály, költő 265
- Vöröstorony – Turnu Roșu – Roter-Turm, szoros 324, 328–329, 331
- Vrissovich alias Berdóczy György (17. sz.) 181
- Vrissovich alias Berdóczy Miklós (17. sz.) 181, 264
- Vultureni l. Magyarújfalu
- Vurpăr l. Borberek, Hühalom, Vurpód
- Vurpód – Vurpăr – Burgberg, Szeben sz/m, h 336
- Vurpód l. Hühalom

W

- Waal, Petrus 325
- Wagner, Valentin, brassói rector 416, 417
- Waldhütten l. Váldhíd
- Wallenthal l. Hátszeg
- Walter Gyula, a Pásztortűz szerkesztője 184

- Wass cs, cegei 34, 37, 42, 153, 172,
176, 182, 197, 249, 265, 357,
453, 675, 678
- Wass Balázs, cegei 43
- Wass Dániel, cegei (18. sz.) 269
- Wass György, cegei (16. sz.) 672
- Wass János, cegei, Tamás fia (14. sz.)
265
- Wass Katalin Kemény Simonné
(19. sz.) 268
- Wass László, cegei, Tamás fia
(14. sz.) 265
- Wass Miklós, cegei (14. sz.) 265
- Wass Ottilia, cegei 249
- Wass Pál, szentgyeydi (14. sz.) 700
- Wass Sámuel, cegei 141, 148, 172
- Was Tamás, cegei (14. sz.) 265
- Wass-Tarjányi Ákos 154, 182
- Wéchei Zewlewszi Balázs (16. sz.) 181
- Weér cs, köröstarcsai 142, 250, 671
- Weér Judit Teleki Mihályné 57,
170
- Weidenbach I. Vidombák
- Weilau I. Vajola
- Weindorf I. Borbánd
- Weingarten I. Vingárt
- Weissenburg I. Gyulafehérvár
- Werbóczy István, királyi
személynök, I. János kancellárja
279, 361, 691–692
- Weress cs, dálnoki 143, 243
- Weress cs, kövendi 250
- Werner, Georg, sárosi főkapitány, a
felső-magyarországi királyi
jövedelmek kezelője, királyi
biztos 97, 581–582
- Wesselényi cs, hadadi 46, 123, 207,
250, 551
- Wesselényi Ferenc, Báthory István
főkamarása, tanácsúr 672
- Wesselényi Gáspár (16. sz.) 46
- Wesselényi Miklós, a reform-
ellenzék egyik vezéralakja
355, 357
- Wesselényi Miklós, ítélmester (mh.
1584) 67
- Wessenyei Dániel, kercisórai udvar-
bíró 460
- Weyrauch, David, Kőhalomszék
királybírája 327
- Weys, Niklesin, rovási birtokos
338
- Widmann, Valten, szebeni papír-
csináló mester 423
- Winz I. Alvinc
- Wiser Oswald (17. sz.) 294
- Wizakna-i Henngy (15. sz.) 376
- Wurmloch I. Baromlak
- X**
- Xerxész, perzsa uralkodó 513–514,
522
- Z, Zs**
- Zabanius Izsák (17. sz.) 181
- Zadar I. Zára
- Zagăr I. Zágor
- Zágon – Zagon, Orbai sz/Kovászna
m, h 257–258
- Zagon I. Zágon
- Zágor – Zagăr – Rodt, Küküllő/
Maros m, h 257–258
- Záh, Mezőzáh – Zau de Câmpie,
Torda/Maros m, h 677
- Zajzon cs 203
- Zalán – Zălan, Sepsi sz/Kovászna m,
h 257
- Zălan I. Zalán
- Zalánkeményi Miklós deák,
kolozsvári jegyző, a kolozs-
monostori konvent requisitora
77–78
- Zalatna – Zlatna – Grossschlatten,
Fehér m, mv 517, 610, 654
- Zaláu I. Zilah
- Zam I. Zentelke

- Zámbó István, gyalui várnagy 662
 Zapróc – Băbdiu, B-Szoln/Kolozs m, h 676
 Zára – Zadar, Horvátország, v 334
 Zaránd vm 39, 294, 471, 561, 670
 Zărnești l. Zernyest
 Zau de Câmpie l. Záh
 Zăuan l. Zovány
 Zaz, azonosíthatatlan település a Mezőségen 383, 390, 392
 Zeiden l. Feketehalom
 Zeleméri cs 260
 Zemplén vm 155, 262
 Zentelke – Zam, Kolozs m, h 42, 619, 629, 633, 661
 Zenthe cs 260, 261
 Zenthe László (15. sz.) 261
 Zernyest – Zărnești, Brassó v/m, h 435, 468
 Zeyk Ádám (18. sz.) 263
 Zeyk János, a roskányi papírmalom bérlője 452
 Zickenthal l. Cikendál
 Zilah – Zalău, K-Szoln/Szilágym, mv 155, 162, 241, 572, 575, 578–580, 601, 606
 Zilahi Kiss Bálint 162
 Zimmermann, Franz, történész 200, 370
 Zipser, Hans, brassói papírcsináló mester 417, 418
 Zlatna l. Zalatna
 Zoltan l. Étfalva
 Zólyomi cs, albisi 657, 688, 693
 Zólyomi Dávid, albisi, ország generálisa 604, 606–607, 657, 661, 679
 Zólyomi László, albisi (16. sz.) 691
 Zólyomi Miklós, albisi, Hunyad és Zaránd vm főispánja, tanácsúr 607, 658–659
 Zomlini Gábor, királyi kancelláriai jegyző 362
 Zomlini Ramaz Mihály, királyi kancelláriai jegyző 706
 Zónarasz, Ióannész bizánci történetíró 517
 Zothát, elpusztult település, Bihar m 551
 Zovány, Szilágyzovány – Zăuan, Kraszna/Szilágym, h 560
 Zteolith-Rác cs, árpatarlói 671
 Zutori cs 710
 Zsadány, Bihar/Békés m/M, h 559–560
 Zsáka, Bihar m/M, h 559, 564
 Zsámboki (Sambucus) János, orvos, udvari történetíró 508
 Zsiberk – Jibert – Seiburg, Kőhalom sz/Brassó m, h 331
 Zsibó – Jibou, K-Szoln/Szilágym, h 250
 Zsidve – Jidvei – Seiden, Küküllő/Fehér m, h 240, 325–326, 330, 332, 337–338, 341, 345
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar király 36, 298–299, 321, 323, 325–326, 328–330, 333–339, 343–344, 372–373, 376, 405, 515, 578, 689, 693, 700–703
 Zsigmond László, királyi táblai jegyző 199
 Zsinna – Jina – Schina, Szeben sz/m, h 199, 344
 Zsók Ferenc 162
 Zsombor, Székelyzsombor – Jimbor – Sommerburg, Fehér/Brassó m, h 260, 327, 345
 Zsuk, Felsőzsuk – Jucu de Sus, Kolozs m, h 224

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Hudecz Andrea
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter